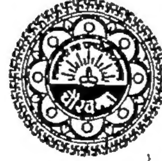
प्रकाशक :
डॉ० सी गिरि
कुलसचिव
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छ. भागों का सेट)

मुद्रक
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)
फोन ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)
e-mail cssoffice@satyam net in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Kolkata

Vol. I

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher

Dr. C. Giri

Registrar

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K 37/99, Gopal Mandir Lane

Near Golghar (Maidagin)

Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)

Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020

e-mail cssoffice@satyam net in

अर्जुन सिह
ARJUN SINGH

मानव ससाधन विकास मत्री
भारत
नई दिल्ली-110 001
MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA
NEW DEHLI-110 01

संदेश

सस्कृत साहित्य मे अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान हैं जिनका पठन-पाठन एव अनुसधान इस राष्ट्र मे सहस्त्रो वर्षों से चला आ रहा है। वेद, शास्त्र, स्मृति एव पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ सस्कृत वाड्मय का अग है। यह वाड्मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानो द्वारा परिश्रम एव आर्थिक व्यय से अशत प्रकाशित भी हुआ है। किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थो की मुद्रित पुस्तके छात्रो, विद्वानो एव सामान्यजनो को दुर्लभ होने लगी हैं। अत इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थो का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव ससाधन विकास मत्रालय एव उसके अगभूत राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है।

मैं आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से सस्कृत के विद्वान्, छात्र एव सस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होगे तथा सस्कृत के ज्ञान वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मैं यह भी कामना करता हू कि राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान इस योजना मे अन्य महत्वपूर्ण ग्रन्थो को भी प्रकाशित कर सस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(अर्जुन सिह)

आमुखम्

श्रीमत्तारानाथतर्कवाचस्पतिमहाशयेन कुशाग्रबुद्ध्या वाचस्पत्यमित्यभिधानकोश निर्माय महान् उपकार कृत । असौ ग्रन्थ पूर्व कालिकातानगरात् प्राकाश्य नीत । महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचरा ईदृशा ग्रन्था कालान्तरे दुर्लभता गता । तेन च सस्कृताध्ययन-अनुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यम् अनुभूयमानमासीत् भारतशासनान्तर्गतमानवससाधनविकास-मन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणा दुर्लभाना च ग्रन्थाना पुनर्मुद्रणात्मकपरियोजनाया पुनर्मुद्रिता अपि इमे ग्रन्था कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभता गता । अत द्वितीयवारमपि पुनमुर्द्रण कारयित्वा पुस्तकाना सुलभता सम्पादनीया इति मन्त्रालयस्य सकल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनमुर्द्रण प्रकाशन च विधीयमानमस्ति।

सन्दर्भेऽस्मिन् अपेक्षित मार्गदशन तथा शुभसन्देश च प्रदाय राष्ट्रियसस्कृतसस्थान समेधितवद्भ्य मानवससाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्य श्री अर्जुन सिंह महाभागेभ्य आधमर्ण्य वहामि। प्राशासनिकसाहाय्य विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवते मानवससाधनविकासमन्त्रालयस्य भाषाविभागस्य सयुक्तसचिवाय श्रीमते डॉ० एन के सिन्हा महाभागाय अन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्य धन्यवादान् व्याहरामि।

सकल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्य प्रयास कृतवन्त संस्थानस्य प्राचार्यम् आचार्य रामानुज देवनाथ महोदय, शोध-प्रकाशनविभागस्य सहायकनिदेशक डॉ० प्रकाशपाण्डेय तदनुयायिकार्यकर्तृगण च साधुवादै सम्भावयामि। योग्ये काले सुन्दर पुनर्मुद्रण विधाय उपकृतवते चौखम्बासस्कृतसीरिज इति मुद्रणालयस्य अधिकारिणे श्रीब्रजमोहन दास महोदयाय साधुवादान् व्याहरामि। आशासे यत् भूय कृतेन अनेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन सस्कृतविद्वास सस्कृतच्छात्रा सस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विता प्रेरिताश्च भवेयु इति।

सस्कृतसेवक
वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थानम्,
मानितविश्वविद्यालय
नई दिल्ली

प्रकाशकीयः प्रस्तावः

इह खलु संसारे शब्दव्यापारमन्तरेण लोकयात्रानिर्वाहो दुष्करप्राय एव, शब्दज्ञानं विना वेदवेदान्तादिशास्त्राणां तत्त्वावगाहनस्यासम्भवत्वात्, श्रवणमननयोश्च मोक्षलाभेऽत्यावश्यकत्वाच्च शब्दप्रतिपत्तिशून्येन परमपुरुषार्थाधिगमोऽपि न सुकरः। शब्दज्ञानस्य साधनेषु कोशोऽपि अन्यतमः। अमरकोशादीनामनेकेषां प्राचीनकोशग्रन्थानां सत्त्वेऽपि मातृकाक्रमेण शब्दानामर्थव्युत्पत्तिप्रयोगादिप्रदर्शनपराणां कोशानां निर्माणमस्मद्देशे प्राचीनसमये नाभूत्। शैलीयं नवीना पाश्चात्त्यदेशादागता च। किन्तु सुमहत्प्रमोदस्थानमिदं यद्, इदानीमुपलभ्यमानेषु संस्कृतकोशेषु बृहत्तमस्य महत्तमस्य चास्य वाचस्पत्याभिधस्याभिधानस्य निर्मातारः सुगृहीतनामधेयाः श्रीमत्तारानाथभट्टाचार्यतर्कवाचस्पतिमहाशयाः प्राचीनपरम्परानुसारिण एव विद्वांस आसन्। तत्रभवद्भिस्तर्कवाचस्पतिमहाभागैर्भूयसा श्रमेण, कुशाग्रसूक्ष्मया शेमुष्याऽशेषशास्त्रेषु चाप्रतिहतया बुद्ध्या वेदवेदाङ्गसाहित्यालङ्कारन्यायवेदान्ततन्त्रयोग-ज्योतिषायुर्वेदादिसर्वशास्त्रेभ्यः शब्दानाहृत्याहृत्य विनिर्मितेऽस्मिन् कोशग्रन्थे यावन्तः शब्दाः व्युत्पत्तिपर्यायविविधार्थप्रयोगशास्त्रीयसन्दर्भादिप्रदर्शनेनालोचिता न तावन्तोऽन्यस्मिन् कस्मिन्नपि कोशे; का वा कथा अन्येषां, शाब्दिकेषु कल्पद्रुमायमाणे शब्दकल्पद्रुमे, रॉथ-बोथलिङ्कमहाभागाभ्यां संकलिते सन्तपिटर्सबर्गकोशेऽपि न संगृहीता इत्यहो प्रस्तुतकोशस्य सर्वातिशायि आकृत्या प्रकृत्या च महत्त्वम्। अतः प्रथमप्रकाशसमय एवायं महाकोशग्रन्थः प्राच्यप्रतीच्येत्युभयदेशजन्मनां विपश्चितां मुक्तकण्ठं प्रशंसामभ्यगच्छदित्यत्र न किमप्याश्चर्यम्।

किन्तु बहोः कालादस्य निःशेषविक्रीततया पुनर्मुद्रणाभावाच्चानुपलब्धौ जातायां तल्लाभाय विदुषामाग्रहं दर्शं दर्शं केवलं सुरभारत्याः सेवाबुद्ध्या तं विद्वज्जनकरसरोरुहं प्रापयितुकामैरस्माभिः पुनः पुनः प्रयत्न आधीयते। तत्रास्मत्साफल्ये विपश्चितां कृपादृष्टिरेव निदानमिति सपरितोषं विनिवेद्य भाचित्रपरिपाट्या द्वितीयवारं मुद्रापितमभिधानमिदं विद्वत्सु, विद्यार्थिषु, विद्यास्थानपरिपालकेषु च उपायनीकुर्वन्तो वयं सुमहान्तमानन्दमनुभवामः।

इति

निवेदयन्ति विदुषामाश्रवाः

प्रकाशकाः

PUBLISHERS' NOTE

This encyclopaedic Sanskrit Lexicon is a pioneer work in its field, and ever since its publication has been held in the highest esteem not only in India but even in England and Europe Its author, Pandit Taranatha Tarkavachaspati, with his great erudition and indefatigable industry, devoted several years in collecting the materials for it, which is by far, wider and deeper in scope than any other contemporary Sanskrit Dictionary. It contains terms along with their derivations and explanations, drawn from almost all the branches of Sanskrit Literature, such as Vedas, Vedangas, Puranas, Upapuranas, Philosophy, Tantra, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical Science, Military Science, Cookery, Shiksha, Kalpa, Science of Horses, Hatha-Yoga, and Vastushastra, etc Besides, the technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained: Charvaka, Madhyamika, Yogachara, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhva, Pashupata, Shaiva, Pratyabhijna, Raseshwara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Samkhya, Patanjali-Yoga and Vedanta

The author of the work himself claims that, in addition to all the derivations and different meanings with illustrations of all the words which are found in Wilson's Sanskrit Dictionary and Raja Radhakanta's Shabdakalpadrum, it contains numerous words not to be found in these or any other previous Dictionary It also contains numerous Vedic words which are not to be found even in the Bohtlingk's St Petersburg Sanskrit-German Dictionary

It was tragic indeed that such an important and useful work remained out-of-print for such a long time We are, therefore, just as we have done in case of Shabdakalpadrum, reprinting it with selfless motive so as to make it once more available to the readers However, it is evident that such a huge venture cannot be successful without the patronage of Institutions and Scholars We therefore earnestly hope to get it from everyone

PREFACE

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr E B Cowell M A at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now professor of Sanskrit in the University of Cambridge

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No 507 dated Fort William the 26th January 1866

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter N 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years"

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed"

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow M. A.
Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal,
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge

CONTENTS

वात्स्यायनम्

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
सप्रत्युदाहरणं पाणिनीयशब्दानुशासनम् ।
पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
शब्दानां पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे ।
शाकर उड्डलसेन—प्रणीताभिधान—शब्दकल्पद्रुमाभिधान—प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।
तत्रानुक्तानां अरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदिकानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानां निरुक्तनिर्दिष्ट चार्व्वाकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
चार्व्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
कणादपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आश्वलायनादिप्रणीतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थाः ।
मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
सर्व्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
सर्व्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।
महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संक्षेपेणेतिवृत्तानि ।
देशविशेषलक्षणतद्रूपाणि ।
हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
वैद्यकशारीरादिसंस्थानम् ।
वैद्यकद्रव्यगुणादिलक्षणानि ।
ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
भूमेः स्थिरत्वे, तस्य चलत्वे चार्य्यभट्टस्य मतम् ।
पौराणपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
बृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च ।
वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
नरपतिजयचर्य्यापरिभाषितानामर्थास्तत्प्रत्ययचक्राणि च ।
शाकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।
ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
सर्व्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि ।
तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपाणि ।
शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
गान्धर्व्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
छन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थास्तल्लक्षणभेदाश्च ।
अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थाः ।
शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि ।
दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थास्तल्लक्षणोदाहरणानि च ।
सैन्यव्यूहादिलक्षणानि ।
सैन्यपरिमाणभेदाः ।
पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थास्तत्प्रकारभेदाश्च ।

ओं तत्सत्।

ग्रन्थारम्भः।

श्रीगौरीतनुसम्भव सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशोभान्वितम्।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्व्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हेरम्बं सदा ॥ १ ॥
श्रुतार्थाधिगमं सर्व्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम्। अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
भाषामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते। तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ २ ॥
यो यत्नञ्च विना स्वर्यं शब्दरत्नस्तवं धिया। अशेषशेमुषीदाने तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः। यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान्। पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्व्याख्याकारिणां तथा। मयि ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामधिगन्तुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं कोषञ्चाधिगन्तुम्। तत्र व्याकरणात् प्रायो यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां केषाञ्चित् यौगिकानामपि। कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम्। तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्गसहितस्यैवार्थबोधनम्। तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयैव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषान्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्य्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्श्य समस्तार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात् यथाक्रमतया बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्व्वकम् एकविधभाषयैवार्थबोधनं युक्तम्। किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात् शब्दानां सर्व्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठेनाथप्रतिपादनात् व्युत्पित्सूनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता। किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानामवयवार्थज्ञानमसुलभमेव। नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविधविद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उइलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृतश्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोथलिङ्करथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्व्वकं सुपरिपाट्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृतशब्दानामर्थज्ञानस्य अवयवार्थग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः। अतः संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधान व्युत्पित्सनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पोऽवर्त्तत। किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिक श्रीयुक्तम् (एइच् उड्रो) इति नामकमाद्दैव प्रत्यावेदितम्। मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहित: बङ्गगवर्णमेण्ट: श्रयुत मुद्रा एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूल्ये चिरमुकुलितोऽपि स सकल्प: पुन: फलोन्मुखीबभूव। अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्म्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याकरणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बहुला: शब्दा: सङ्कलिता: उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि। आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शि। तत: पाणिन्यादिविहितप्रत्ययागमाना परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि। यौगिकशब्दविशेषे पूर्व्वोत्तरपदयो परिवृत्तियोग्यतावोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहित:।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथम स्वरूपप्रदर्शनम्, तत: सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थप्रदर्शनम्, तत: व्याकरणप्रक्रिया, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेद प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र परतो दर्शिता: यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुल्लेखि। 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्त: सर्व्वशब्दाना धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेष:, उपसर्गभेदेनार्थविशेष:, गणभेद:, पदनियम:, इट्शून्यतादि, सकर्म्मकत्वादि, लटि लुङि प्रभिद्वक्तत्सु च रूपञ्च दर्शितम्। यद्यपि अर्थविशेषोत्कीर्त्तन संस्कृतभाषयैव सर्व्वत्र कृतं, तथापि यत्र बङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवहिर्भूततत्तास्तबकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया बङ्गभाषयाप्यर्थप्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्न. कृत:। अतिप्रामाणिकतया पाणिनीयागमानुसार्य्येव प्रत्ययादिसञ्ज्ञादिकमत्रादृतम्।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्पवित्ताना कष्टं भवेत् तन्मा भूदित्यनया धिया खण्डश एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिद खण्डं प्राचारि।

सम्भावयामि एतत् पुस्तक प्राय: दशभि खण्डै. सपूर्णं स्यादिति। प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भि: षड्भिर्मासैरेकैक खण्ड प्रचारमियादित्यत्र।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रम: स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्खलन सुधीभि: समुन्नीयेत तच्च तै: निजगुणेन परिशोधनीयम्। शिवमस्तु ओं तत्सत्।

Professor TARANATHA TARKAVACHASPATI.

श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च सामान्यतो लिङ्गविशेषज्ञाने सौकर्य्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री ।१।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः । तत्तद्-वचनादन्यत्रानुवृत्ते गम्यते तत्रापि विशेषैर्बाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ।२।

ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये। अन्येषाम् "ऋन्नेभ्यः" इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीब्निषेधेन ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु त्रिचतुरादेशतया प्रकृतिरूपत्वाभावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा याता ननान्दा ।

अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ।३।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणि रजनिरित्यादि । तत्र च "कृदिकारादक्तिनः" इति पक्षे ङीप् अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ? दिवतेः क्विप् द्यूः अयं नियमविषयः ।

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ।४।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे प्राप्ते चाथ पुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । एवञ्च वा अशनिः भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः ।५।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप् भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ।६।

मिप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । यथा वह्निः वृष्णिः अग्निः ।

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ।७।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां निप्रत्ययान्तत्वेन प्राप्तौ विकल्पः । यथा वा श्रोणिः योनिः ऊर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् श्रोणी योनी ऊर्मी ।

क्तिन्नन्तः ।८।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कृतिः बुद्धिः दृष्टिः । "अक्तिनः" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च ।९।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारो धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नाग्रिमसूत्रे । अवीः, तन्त्रीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङाबन्तश्च ।१०।

ङीप्ङीष्ङीनां ग्रहणाय ङीग्रहणं टाप्चापोर्ग्रहणायाब्ग्रहणम् । ऊङन्तं ङ्यन्तं आबन्तञ्च शब्दः स्त्रीलिङ्गं स्यात् । ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एतत्र सर्वेषां ग्रहणे लिङ्गशासनस्य सुगमतार्थमिति ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरूः कर्कन्धूः ङी । कर्त्री गौरी शार्ङ्गरवी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा इत्यादि ।

य्वन्तमेकाक्षरम् ।११।

एकाक्षरः ईकारान्त ऊकारान्तश्च शब्दः नियमेन स्त्रीलिङ्गः स्यात् । श्रीः भूः । दृश्यते क्वचित्तु विशेषणलिङ्गता । एकाक्षरं किम् ? पक्वनीः प्रधुन्नोः ग्रामणीः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः ।१२।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः । यथा विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् । एकविंशत्यादेस्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव एकशतादेः सर्वतिलिङ्गाभिमतिः सन्तोषविधित्वाभावात् । आ नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकादशादेर्विशेष्यलिङ्गत्वम् ।

दुन्दुभिरक्षेषु ।१३।

अक्षार्थको दुन्दुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । एव दुन्दुभिः पक्षे ङीप् दुन्दुभी । अक्षादन्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

अक्षत्रियार्थकभिन्नो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः (अङ्गावयवः) वा ङीप् नाभी ।

उभावन्यत्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुन्दुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुन्दुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (क्षत्रियः) "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इत्युक्तेः क्वचित् व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि "समुन्नमत्पद्मजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः" इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव रभसः

सुरराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह च ।

तलन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततल्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभ्रस्य भावः शुभ्रता एवं जडता मृदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्मणता । जनानां समूहः जनता ग्रामता । देव एव देवता "स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विश्वम्भरा इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा आपगा । लता वल्ली वल्लरी प्रतति । वनिता योषित् अबला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबलिङ्गः स्यात् । पूर्व्वसूत्रापवादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्स्रुक्स्रग्दिग्दृगुष्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः स्रुक् स्रक् दिक् दृक् उष्णिक् उपानत् ।

स्थूणोर्णे नपुंसके च । २० ।

स्थूणोर्णाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्थूणा स्थूणम् (काष्ठमयी दिकर्णिका) । ऊर्णा ऊर्णं (मेषादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीबे । २१ ।

गृहपूर्वकः स्थूणाशब्दः शशपूर्वकश्च ऊर्णाशब्दः क्लीबलिङ्ग एव स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवल्लिङ्गतापवादः । गृहस्थूणम् शशोर्णम् ।

प्रावृड्विप्रुड्रुड्विट्त्विषः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रावृट् विप्रुट् रुट् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यश्रिवेशिकृष्योषध्यङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः वेदिः खनिः शाणिः अश्रिः वेशिः कृषिः ओषधिः अङ्गुलिः । पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, "अङ्गुलीभिरगणयत" इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्य पुंस्त्वमपि "तिथयो-र्द्वयोः" इत्यमरोक्तेः । "निखिलास्विह पूर्णिमातिथीन्" इति नैषधम् नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्र्यादयः इत्यादिपदात् नक्तदोषाभिधा रात्रिपर्याया गृह्यन्ते । सर्व्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्त्तिभृकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । बह्वेभ्यः पक्षे ङीप् । "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्" इति नैषधम् । "राजीवराजीवशलोलभृङ्गम्" इति माघः । वलिरुदरावयवः ।

प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि । उषा प्रातरधिष्ठात्री देवता "उषा उच्छन्ति" इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः द्वाः ।

अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बहुवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बहुत्वं तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु पुंस्त्वमेव । बहुत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये, "एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था" इति प्रयुक्तम् । "समां समां विजायते" इति सूत्रभाष्ये समायां समायामिति प्रयुक्तम् । "विभाषा घ्राधेट्" इति सूत्रवृत्तिव्याख्यायाम् आघ्रासातां सुमनसाविति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

स्रुक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं स्रुक् त्वक् ज्योक् वाक् ।

तटिसीमासन्ध्याः । ३० ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् सीमा सन्ध्या ।

चूर्णिवेणिखार्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूर्णिः वेणिः खारिः पक्षे ङीप् ।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्यधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्यग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचारस्तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यबादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,९८ सू०) व्रज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः (३,३,९९) । समज्या सभा, निषद्या आपणः, निपत्या पिच्छिला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या अभिषवः, शय्या, भृत्या, इत्या शिबिका । कृञः श च (३,३,१००) क्रिया कृत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानमिति तत्रत्यवार्त्तिकम् । परिचर्या पूजा, परिसर्या, मृगया, अटाट्या । जागर्तेरकारो वा (वा०) जागरा जागर्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा विविदिषा पुत्रकाम्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०) ईहा ऊहा, मूर्च्छा । षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०) जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च (३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । श्रदन्तरोरुपसंख्यानम् (वा०) श्रद्धा अन्तर्धा । ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः (वा०) आसिका शायिका । संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्वां कारिं कारिकां वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् (३,३,१११) भवतः शायिका पर्यायेणासना, अर्हे भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि । आक्रोशे नञ्यनिः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनिप्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्त्र्यधिकारपतिततयोऽत्रोक्तम् । कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि "णचः स्त्रियामञ्" इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽञि व्यावक्रोशी व्यावलेखी ।

तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्षणम् अत एव "तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिषु" इत्यमर आह स्म । तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः (४,२,४९) इति ये पाश्या वन्या वात्या धम्या तृण्या । खलगोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनित्रकट्यचश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी । गोत्रा, रथकट्या । द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः (४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अत्रिभारद्वाजिका, आदिना "पाद्शतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्चेति" दण्डव्यवसर्गयोश्चेति (५,१,२७,२८) वुनो ग्रहणम् द्विपदिकां ददाति दण्डितो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुग्रहणात् वुञोऽपि ग्रहणम् तेन "गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारेत्यादि (५,१,१३४) वुञो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा श्लाघते । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,१३३) वुञश्च ग्रहणम् । शैष्योपाध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४,२,५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् दाण्डा मौष्टा । घञः सास्यां क्रियेति ञः (४,२,५८) इति विहितञान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैनम्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा ।

एतद्भिन्ना अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽमरेऽभिहिता यथा तिन्दुकी कणिका, भङ्गिः त्वरा रुचिः वार्त्ति काकिनी (णी) चूर्णिः, गाणी दृषिः दरत् । कन्था आसन्दी (अतिनाम्युपवेशनासनम्) झल्लरी चर्चरी, पारी होरा लट्वा सिध्मला लाक्षा लिक्षा गण्डूषा, दम्भोली चमसी मषी । इत्यादयः ।

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः ।

घञबन्तः । २ ।

घञन्तः अबन्तश्च धातुः पुंलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

यम्—करः गरः तरः घरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्तल्युड्भ्यां नपुंसकत्वस्य, त्तिन्नादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकतैवोचिता । तेन कर्म्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव । अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य कर्म्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च धातुः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः चयः जयः नयः इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

घञाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रश्नः इत्यादि ।

याच्ञा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयं याच्ञा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घु (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः (घटः)। आधिः निधिः । घुः किं चक्रिः जग्धिः विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्य्यायशब्दा यथासम्भवं तद्भेदवाचिनश्च असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालनेयः नेमिः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः । खड्गः असिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्द्दमः ।

त्रिविष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिविष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादारम्भः । इदं त्रिविष्टपम् (स्वर्गः)।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्योदिवोस्तन्त्रेण ग्रहणम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादारम्भः । द्योशब्दः दिव्शब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे भूदिवौ ।

इषुबाहू स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुबाहुशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुजवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं वा इषुः बाहुः ।

बाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा बाणः बाणं काण्डः काण्डम् ।

नान्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । राजा तक्षा श्वा उक्षा । चर्म्मवर्म्मादयस्तु "मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि" इति परत्वात् बाधात् क्लीबलिङ्गाः । तत्र "द्व्यच्कः" इत्युक्तेः प्रथिमा महिमा इत्यादयो मेन्नन्तत्वेन पुंस्येव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्य्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्भेदशब्दाश्च पुंसि स्युः । क्रतुः अध्वरः । भेदः राजसूयः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः । कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः । भेदः पुष्करः आवर्त्तश्च ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विधुः इक्षुः । इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव "इक्षुर्वंशविकारिण्यां स्वतारम्भे शरे स्त्रियाम् । द्वयोः कशेरुकावयवे" इति मेदिनिः । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । तथा च एवंजातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः" इत्युक्तममरसिंहेन । एवमन्यत्रापि ।

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । धेनुः रज्जुः कुहूः । अत्र अप्राणिजातित्वात् पक्षे

ऊङ्। कुहूः सरयूः तनूः रेणुः प्रियङ्गुः। धेनोः प्राणित्वात् स्त्रीत्वं पश्वर्दाशादौ।

समासे रज्जुः पुंसि च ।१९।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम्। कर्कशरज्जुः कर्कशरज्जुर्वा बध्नाति।

श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ।२०।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम्। एतानि क्लीबे स्युः। श्मश्रु जानु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु।

वसु चार्थवाचि ।२१।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात्। वसु धनम्। अर्थवाचीत्युक्तेः वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान्।

मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ।२२।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः। पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम्। अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु। अर्थान्तरविवक्षाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव क्षौद्रवाचि तु नपुंसकमेव।

रुत्वन्तः ।२३।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात्। उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते मध्यपाठार्थं। मेरुः सेतुः केतुः।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ।२४।

पूर्वसूत्रापवादः। एते शब्दाः क्लीबे स्युः। दारु कसेरु जतु वस्तु मस्तु।

सक्तुर्नपुंसके च ।२५।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम्। चात् पुंसि। सक्तुः सक्तु।

प्राग्रश्मेरकारान्तः ।२६।

इत आरभ्य रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते।

कोपधः ।२७।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। स्तवकः करकः कोरकः। वारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः। अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमभिधीयते न तु विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः।

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ।२८।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः। एते शब्दाः क्लीबे स्युः। चिबुकं शालूकं प्रातिपदिकमित्यादि।

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतटाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च ।२९।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम्। कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि।

टोपधः ।३०।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात्। घटः पटः।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके ।३१।

पूर्वसूत्रापवादः। एते शब्दाः क्लीबे स्युः। किरीटं मुकुटं ललाटमित्यादि।

कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ।३२।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः। कुटं कुटः कूटं कूटः कपटं कपटः इत्यादि।

णोपधः ।३३।

णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। गुणः गणः पाषाणः।

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ।३४।

पूर्वसूत्रापवादः। ऋणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि। अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं मृग्यम्। उष्णशब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीबता तद्वति तु गुणवचनत्वेन त्रिलिङ्गत्वम्। उष्णो वह्निः उष्णा यवागूरित्यादि।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ।३५।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः। कार्षापणं कार्षापणः इत्यादि।

थोपधः ।३६।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात्। रथः अर्थः।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके ।३७।

पूर्वसूत्रापवादः। एते शब्दाः क्लीबे स्युः। काष्ठम् उक्थ (सामावयवभेद)।

काष्ठा दिगर्थ्या स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेष्टसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन "स्वय विशीर्ण-द्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा" इति कालिदासप्रयोग ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंस्त्वमेवानुवर्त्यते न तु स्त्रियामिति । तेन "प्रोथमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथ

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपध पुंसि स्यात् । इन फेन ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परिस्थितुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दा क्लीबे स्यु । जघनम् अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसभावनविभावनविमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तद्बाधकसूत्रेण क्लीबत्वे प्राप्ते च उभयलिङ्गार्थं सूत्रम् । मान मानं यान यानम् । वस्तुत करणाधिकरणयोर्ल्युट् इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्वप्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपध पुंसि स्यात् । भूप दीपः यूप ।

पापरूपोडुपतापतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवाद । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्त भोपधः पुंसि स्यात् । स्तम्भः कुम्भः कलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवाद न तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अस्ति तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

मोपधः । ४९ ।

अदन्त मोपधः पुंसि स्यात् । सोम स्तोम भीमः (मध्यम पाठक्रम) भीतिहेतुत्वाभिधित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्म सिध्मम् । आत्मनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे अनन्तत्वेनाव्ययसमासान्ते टिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्ययत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तमोपधत्वेन प्राप्त पुंस्त्वापवादार्थम् । वस्तुत अध्यात्मशब्द प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः । दाडिम दाडिमं । उद्दामशब्द प्रचण्डवाची । उद्गतो दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपध । ५२ ।

अदन्त योपधः पुंसि स्यात् । हय गवय समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इद किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दा नपुंसके चात् पुंसि च स्यु । गोमय गोमयः । कषायस्तु रसवाची "तुवरस्तु कषायोऽस्त्री" इत्यमर । तद्वति तु त्रिलिङ्ग । अव्ययशब्द क्लीबवाची । व्ययाभाववाची तु नास्य विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीबतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्त रोपध पुंसि स्यात् । क्षुरः अङ्कुर ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्र-

यक्ष्मनेत्रगोत्राङ्गुलित्रतमुत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात-नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् । अत्र स्मारशब्दो रोगभेदवाची प्रकाशवाची तु विशेष्यलिङ्ग एव। वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदेवाची कुटिलवाची तु विशेष्यलिङ्गः । क्षिप्रं शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कृच्छ्रशब्दः कृच्छ्रत्वे तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्य्ये तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्य्ये क्रौर्य्यवति लि० । चित्रं वर्णे तद्वति लि० । अलसं सातत्ये तद्वति लि० । शिशिरं शीतल-स्पर्शे तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः क्लीवे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-वाची तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गार-भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।५८।

एते शब्दाः क्लीवे चात् पुंसि च स्युः । चक्रः चक्रम् । शिशिर-शब्दस्तु हिमे स्पर्शे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

षोपध । ५९ ।

षदन्तः षोपधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्ज्जन पात्रभेदे ऋषिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्णभेदे च तद्वति तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीवे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः) वत्सरे क्षेत्रभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

सदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसबुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते क्लीवे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमसरसनिर्य्यासोपवासकार्पासवासमासकास-कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमसः इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीवे पुंसि च स्यात् । कंसः कंसं पान भोजनम् मथुराधिपे तु कंसः । चकारोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्य्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः । दिवसो घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः प्रस्थः ।

द्रोणाढ़कौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै सूत्रम् । द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजासूना बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य क्लीवत्वे प्राप्ते रोमघत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षता लाजा ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्व्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्व्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्व्वं पदं शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवल्लिङ्गत्वेन क्लीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते नियमस्त्वर्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनाना पदे तु क्लीवलिङ्गः ।

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत् उत्पूर्व्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शतृप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन् तरन्तौ तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलि-रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमृषिः, राशिः । मलि पूजोप-

द्वारे राजग्राह्ये करे दानभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) सूत्रेण स्त्रीलिङ्गः इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वज पताका "ध्वजमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः अपाणिनीयतयोपेक्ष्या । मूलं वा तस्य मृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथौ प्रसूते तु त्रिलिङ्गः । "मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-पाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । मण्डः मण्डं गण्डः । एतद्द्विरूपाभिधायिनी अमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । ह्रदः कन्दः कुन्दो द्रुम पुष्पे तु कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । वामनेस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया प्रयोक्तं तच्च क्लीबलिङ्गम् ।

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्ग-गन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । ८२ ।

अथ पल्लवः । "पल्लवोऽस्त्री" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिवस्त्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अथ सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथालावश्यितम् । नौ ण चेति (३,३,६० सू०) अजपो' घञर्थितः अदेः घमत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क च (३,२,८३ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्ते कमत्ययः पुंसि स्यात् स्तम्बघ्नः । क्तिोऽथुच् (३,३,८९ सू०) एतद्विहितोऽथुजन्तः पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथु । पूर्ववदश्ववडवौ (२,४,२७ सू०) निर्देशात् परवल्लिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ इत्य-त्रविवक्षितम् । अश्ववडवा'

एतद्भिन्नाः केचित् शब्दा' "कान्त सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय पूर्वकोऽपि" वेत्यमरसिंहेन पुंलिङ्गतया विहिता । सूर्य्य कान्त' तरणिकान्त चन्द्रकान्त' इन्दुकान्त अयस्कान्त लौह-कान्तः इत्यादय । श्रीवेष्ट श्रीवासः वृकधूप' गुग्गुलुः कमेरु शिलक' इत्यादय वृक्षनिर्यासभेदा, पुङ्खः न्युब्ज पिण्ड गौरव पिच्छल गडु लगुड इति कामम्दः अर्बुद (रोगभेद) गोल हिङ्गुल पुद्गल वेताल मल्ल भल्ल पल्लिग पतद्गृह ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण क्लीबलिङ्गा स्युरित्यधिकार' ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्त धातु' क्लीबे स्यात् । गमनं हसनम् । भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पवनो दहनोऽग्नि । इध्मप्रवश्चन कुठार, पाषाणदारण टङ्क ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातु क्लीबे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितौ ये त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ता' क्लीबे स्युः । भावे—शुभ्रत्व शौभ्रम्, जडत्वं जाड्यम् । ष्यञ पित्त्वसामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषि य लोपे, औचिती औचित्य, माधुरी माधुर्य, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्म्मणि चात् भावे यौ विहितौ त्वष्यञौ तदन्ता क्लीबे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म्म भावो वा ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यम् । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-मिति" वार्त्तिकोक्ते स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्य त्रैलोक्य चातुर्वैद्य षाड्गुण्यम् "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्यया प्रकृतितो लिङ्ग-वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

यथदृढग्यगञ्जण्वुञ्छाश्च भावकर्म्मणि । ६ ।

भावे कर्म्मणि चार्थे विहिता ये यथदादयस्तदन्ताः क्लीबे स्युः । भावकर्म्मणीति ग्रहण सार्थमित्यर्थम् । स्तेनस्य भाव कर्म्म वा "स्तेनाद्यत् नलोपश्चेति" (५,१,१२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भाव कर्म्म वा "सख्युर्यः इति" (५,१,१२६) ये सख्यम् । कपेर्ज्ञातेः वा भावादि "कपिज्ञात्योर्ढगिति" (५,१,१२७) ढकि कापेयम्

भ्रातेयम्। सेनापतेर्भावादि "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति" (५,१,१२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरोहित्यम्। उष्ट्रस्य भावादि "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञिति" (५,१,१२९) अञि औष्ट्रम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशवं कौमारं वयोवचनत्वात्, औद्गात्रं पाठहौत्रम्। द्विहायनस्य भावादि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" इति (५,१,१३०) अणि द्वैहायनं यौवनम्। वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्स्वरार्थं वचनम्। "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (५,१,१३१) अण् शौचम् मार्दवं पाटवम्। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" (५,१,१३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम्। "होत्रादिभ्यश्च" इति (५,१,१३५) छे अच्छावाकीयम् अन्यथाणो छोट-विशेषः अनुक्तसमुच्चय चकारः सम्बन्धश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते।

अव्ययीभावः। ७।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात्। अधिस्त्रि स्त्रियामिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः। उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम्।

द्वन्द्वैकत्वम्। ८।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात्। पाणिपादम् धवखदिरम्।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च। ९।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा। किन्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरि-त्युक्ते परवल्लिङ्गता द्विवचनान्तता च। तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पुंलिङ्गापवाद। अभाषायामित्युक्ते भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रश्चैव।

अनञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः। १०।

इतः परं नञ्कर्म्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे छाया। ११।

बहुसम्बन्धिनी या छाया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्। नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्। "इक्षुच्छायानिषादिन्य" इति तु आनिषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम्। शराणां छाया शरच्छायम्।

राजाऽमनुष्यपूर्व्वा सभा। १२।

राजपर्य्यायपूर्व्वः मनुष्यभिन्नमनुष्यवाचकशब्दपूर्व्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्। नृपाणां सभा नृपसभम्। इनसभम् राजपर्य्यायपूर्व्वस्यैवेष्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्व्वस्य। तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा। भाष्यकृता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते। अमनुष्येति पर्य्युदासात् तत्सदृशस्य पिशाचादिपूर्व्वकस्यैव, तेन रक्षःसभं पिशाचसभम्। तत्पूर्व्वकस्य किम्? अश्वसभा मृगसभेत्यादि।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च। १३।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात्। यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना। अबहुसम्बन्धार्थं छायाग्रहणम्। कुड्यच्छाया कुड्यच्छायम्। गोशालं गोशाला। श्वनिशं श्वनिशा। तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौ त्रिलिङ्गः। दृढसेनः दृढसेना दृढसेनमित्यादि। अनञ्कर्म्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव। "अशाला च" (२,४,२४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्। स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः। शालायां धर्म्मसभा धर्म्मशालेत्यर्थः। संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२,४,२०) पा० सू०) कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्। सा चेत् कन्था उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्था। संज्ञायां किं वीरणकन्था। उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याचिख्यासायाम् (२,४,२७सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात्। तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादि प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ्। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम्। उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः। भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकृत इति प्रतीयते।

परवत्। १४।

उक्तभिन्नतत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्। राजपुरुषः राजभार्य्या राजधनम्।

रात्राह्नाहाः पुंसि। १५।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवल्लिङ्गतापवादः। तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादत्वेन द्वन्द्वपदस्याप्यनुवर्त्तनात्। पूर्व्वरात्रः अपररात्रः पूर्व्वाह्णः अपराह्णः द्व्यहः। द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः।

संख्यापूर्व्वा रात्रिः। १६।

संख्यावाचकपूर्व्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्। पुंस्त्वापवादः। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम्।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र अपथो देशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु तत्पुरुष एव बहुव्रीहौ समासान्ताप्रसङ्गः। वार्त्तिके "पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवता" इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्द्देशात् कृतसमासान्त एव स्त्रत्र प्रवर्त्तते नेह अपन्था ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नं स्त्रियां स्यात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयं व्यवस्था च स्त्रत्रपाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा स नपुंसकम् २ ४,१७ सू० भा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः स्यात् । परवल्लिङ्गतापवाद । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, त्रिलोकी, "आबन्तो वा (वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगु स्त्रियाम्, (वा०) अन्नन्त द्विगोर्वा नलोप । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीबतेत्यर्थ । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पात्राद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु "स नपुंसकम्" इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं वार्त्तिकम् । पञ्चपात्रं त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इस्प्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्द क्लीवे स्यात् । हवि धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इयमियं वा अर्चिः ।

छदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि छदिःशब्द स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं छदिः पवमनुपालने स्थिते पटल छदिरित्यमरव्याख्यातारः पटल साहचर्यात् छदिष क्लीवतां वदन्त उपेक्ष्या ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्यु । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् । लोह कालम् अय । वन गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं पललम् । रक्त रुधिर शोणितम् असृक् । कार्मुक शरासनम् । विवर छिद्र बिलम् । जल सलिल वारि । हल लाङ्गलम् । धन द्रविण वसु । अन्नमशनम् इत्यादि ।

सीरार्थौदना, पुंसि । २३ ।

पूर्वस्यापवादः । एते शब्दा. पुंसि स्यु । सीरः । अर्थ, "रायो हलीति" सूत्रनिर्द्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्वमेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य ह्रस्वे रिण इति स्यात् । ओदनः ।

वज्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दा पुंसि स्यात् क्लीवे च स्यु । वज्रो वज्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीव गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्द स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परसूत्रे निर्द्देशेन अदन्ता एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एव सर्वत्र । अदन्तो लोपध क्लीवे स्यात् । कुल कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अकृत्रिमभूमौ तु ङीविधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृत्रिमा भूमि ।

तूलोपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २७ ।

पूर्वस्त्रत्रापवादः । तूल उपलः । ताल गानक्रियामानम् । वृक्षवाचकस्य जातित्वात् त्रिलिङ्गता अत एव हिन्तालस्यापि परत्वात् त्रिलिङ्गता न विरुध्यते । तरल हारमध्यगमणि । कम्बलपर्य्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलशालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूला. पुंसि च । २८ ।

एते शब्दा पुंसि स्यात् क्लीवे स्यु । लोपधत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शील शीलं मूल मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दा सङ्ख्यासङ्ख्येययो क्लीवे स्यु । शत सहस्रम् । शतादि किम् ? एको द्वौ बहव । संख्या किम् ? शत (शतम्बूजपर्वतः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि स्यात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः अयुतम् प्रयुत प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीष् कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि निमित्तविशेषेऽपर्द्धं कार्य्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव "वा सक्था नियुतश्च तत्" इत्यमरः।

सहस्रः पुंसि च। ३२।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात्। क्लीबत्वे माप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम्। सहस्रः सहस्रम्।

मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि। ३३।

कर्मभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्त द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात्। कर्म्म चर्म्म शर्म्म, नर्म्म,। द्व्यच्कः किम्? अणोर्भावः अणिमा एवं लघिमा। नन्तत्वेन पुंस्त्वम्। अकर्त्तरि किम्? ददातीति दामा।

ब्रह्म पुंसि च। ३४।

ब्रह्मन्शब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा।

नामरोमणी नपुंसके। ३५।

एते क्लीबे स्तः। मनद्व्यच्क इत्यस्य प्रपञ्चः। नाम रोम।

असन्तो द्व्यच्कः। ३६।

अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते। अकर्त्त्रर्थकासप्रत्ययान्त द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात्। यश तपः मन। अकर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नेह। वेधा.। द्व्यच्क, किम्? पुरोधा चन्द्रमा।

अप्सराः स्त्रियाम्। ३७।

प्रायेणाय बहुवचनान्त। इमा अप्सरसः। प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। इदं स्त्रीलिङ्गे निर्द्देष्टुमुचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यच्कत्वाभावेन प्राप्त्य-भावात् तदपवादत्वाभवात्।

त्रान्तः। ३८।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम्। त्रप्रत्ययान्तः क्लीबे स्यात्। पत्रम् छत्रम् दात्रं कलत्रम् गोत्रम्। गोत्रशब्दस्य भूमिपर्य्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरि-पर्य्यायतया पुंस्त्वमेव। नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् तु नपुंसकता।

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव। ३९।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः। त्रान्तत्वेन क्लीबताप्राप्तौ तदपवादार्थं सूत्रम्। दंश्यतेऽनया दशधेः ष्ट्रन् तस्य षित्त्वेऽपि न ङीष् सूत्रे दंष्ट्रेति निर्द्देशात्। यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा वरत्रा।

भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि। ४०।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम्। अयं भृत्रः।

न मित्रम् अमित्रः मित्रशब्दस्य त्रान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवल्लिङ्गतया तल्लिङ्गत्वापत्तौ पञ्चग्रहणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम्। "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति "स्यातामभित्रौ मित्रे च" इति च माघः। मित्रशब्दस्य सूर्य्यार्थे रोपधत्वेन पूर्व्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव। मित्रात् स्वार्थे अण् मैत्रः ग्रहणसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता।

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च। ४१।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम्। पत्रं पत्रः। पात्रं पात्रः। पवित्रं पवित्रः। छत्रशब्दस्याकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य। "पवित्रासि वैष्णवी" इति वेदमन्त्रः।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि। ४२।

एतेषां पर्य्यायशब्दाः क्लीबे स्युः। बलं सहः वीर्य्यं सामर्थ्यम्। कुसुमं पुष्पम्। सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम्। रणं युद्धम् आयोधनम्। युत्शब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम्।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च। ४३।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः। पद्मं पद्मः। "भाति पद्मः सरोवरे" इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्तत्वदोषोदाहरण-तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम्। अत एव बलादि-निर्द्देशे पद्म नपुंसकमेवेति इतिपश्चाऽप्रयुक्तत्वदोषस्य वेद्यः। कमलं कमलः इत्यादि।

आहवसंग्रामौ पुंसि। ४४।

रणपर्य्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थं सूत्रम्। आहव संग्रामः।

आजिः स्त्रियामेव। ४५।

रणवाचित्वेन प्राप्तक्लीबताबाधनार्थं सूत्रम्। इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी।

फलजातिः। ४६।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात्। आमलक्याः फलम् मयट् "फले लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति "क्लीबो लुकि क्लीबत्वम्। आमलकम् आम्रम्। तथा च विकारादयश्च-प्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः, नान्यथा, तेन "जम्बू वा" इति जम्बूशब्दात् अपि "लुप् चेति" तस्य लुपूपक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः। तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम्। अत एव "जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्" इत्यमरः। "फले लुक्" इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रधवमात्र-

वचनः । अत एव "हिङ्गौ लवणे वर्ष्म हरीतक्यादयः स्त्रियाम्" इत्यमरः ।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

क्वचिदित्यध्याहार्य्यम् । हरितक्यादिप्रभवयाचकशब्द स्त्रियामेव । हरीतक्या फलम् "हरीतक्यादिभ्यश्च" इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् "हरीतक्यादिषु व्यक्तिः" इति वार्त्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः 'हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्ज्जुनपाकी द्राक्षा, काला ध्वाङ्क्षा, गर्भीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका" इति । वृक्षजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४,२,१६६) सूत्रे "फलपाकशुषामुपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकोक्तेः ब्रीहीणां फलानि ब्रीहय मुद्गा माषाः । "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति वार्त्तिकोक्तेः बहुलग्रहणात् क्वचित् लुप् क्वचिच्चेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एव मालती । विदार्य्याः मूलं विदारी । बहुलग्रहणात् क्वचिन्न पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बाहुलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक् । अशोकम् करवीरम् ।

वियज्जगत्सकृत्शकृत्पृषत्वृहद्यकृदुदश्वितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । वियत् जगत् । सकृत् ।

नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतपलितानि । ४९ । [भिन्ने त्रि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतम् (सुधा) मृत

श्राद्धकुलिशपीठकुण्डाङ्कदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्ठबीजानि ।५० [अर्थेषु नपुंसकत्वोक्तौ , कण्ठ (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । श्राद्धं कुलिशम् । आकाश परित्याज्य

देवं पुंसि च । ५१ ।

देवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । देवः देवम् ।

धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्य्यसैन्यानि ।५२।

योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । धान्यम् आज्यं सस्यम् ।

द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरवृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । द्वन्द्वं (मिथुनम्) बर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीबे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गे वृक्षभेदादौ मा भूत् ।

अथ नपुंसकाधिकारमुच्यते तत्र भावे ल्युडन्त इत्युपलक्षणं कृत्यादीनाम्, तेन भावार्थककृत्याद्यन्ता नपुंसके स्युः । भवितव्यम् भवनीयम् भव्य भाव्य कृत्य ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः कर्मणि कर्त्तरि च त्रिलिङ्गा एव । कर्मणि—चेतव्य चयनीय चेय इत्यादि । कर्त्तरि—गेय भव्य इत्यादि । तस्मादेव "अभिविधौ भावे इनुण्" (३,३,४४, सू०) इतीनुण्, तदन्तात् "अणिनुणः" इति (५,४,१५) स्वार्थे अणि सांराविणं साङ्कुटिनम् । भावे खल्—दुर्भवं दुःशयम् । आतो युच् (३,३,१२८) दुष्पानम् दुर्ग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये जाता ,स्त्रियाश्च तद्भिन्नतद्धितान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काक काकम् । भिक्षादिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोत्रादिभ्यो वुञ् (४,२,३९) औपगवकम् औक्षकम् औष्ट्रकम् औरभ्रकम् राजकम् राजन्यक राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । केदाराद्यञ् च (४,२,४०) कैदार्य्यम् कैदारकम् । गणिकाया यञिति (वा०) गाणिक्यम्, ठञ् कवचिनश्च (४,२,४१) कावचिकम् कैदारिकम् । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वाडव्यम् पर्श्वाणस् (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ्(४,२,४४) कापोतम् मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् वैनम् औलूकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्मवत् (४,२,४६) छान्दोग्य काठकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४,२,४७) साक्तुकम् हास्तिकम् धैनुकम् । केशाश्वाभ्यां यञ्छावितरौ (४,२,४८) कैश्यं कैशिकम् आश्वीय आश्वम् । "सामान्ये नपुंसकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । मृदु पचति कमनीयम् भाति । एतद्भिन्ना कतिपयशब्दा नपुंसकतयाऽमरे परिगणिता यथा उक्थ (सामावयवभेद) तोटकं (छन्दोभेद) । चोचम् (तालफलम्, तदीयफलस्थगणाकारपदार्थो वा) । पिच्छ (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरीटम् (वेष्टनम्) । राजसूय राजमेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन वाचास पुंस्त्वम् । मद्य पद्य (कर्णिकातो) । माणिक्य भाण्ड सिन्दूर चीर चीवरं, बोकायतं हरितालम् पिदक (वपयालभेदः स्थाली वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणा, स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचय: । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः, इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणव: । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुः अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कन्धूः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ता शब्दा नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः । तेन त्रिलिङ्गाः । पटु पट्वी पटुः । मृदु मृद्वी मृदुः । उदन्तत्वविशेषणात् तद्भिन्नानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम् गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्लः शुचिः वर्णः, तद्वति शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं शक्यते गुणवचनश्चेति त्रिलिङ्गस्यसूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिता: । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ता स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगव औपगवी । दाक्षि दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, बैद बैदी । अमरेण तु

"स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगा ।
जातिभेदा पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सहमल्लकः ॥"

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदा, चतुष्पदा, षट्पदाः, उरगवाचिन जातिविशेषवाचिन पुरुषाख्याश्च स्त्रीयोगे एव ते च स्त्रीलिङ्गास्तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता । तत्र द्विपदा —मानुष मानुषी, विप्र विप्रा, शूद्र शूद्रा, बक बकी, हंस हंसी इत्यादि । चतुष्पदा —मृगः मृगी, सिंहः सिंही, वृषभ वृषभी, इत्यादि । षट्पदा —भ्रमर भ्रमरी, मधुकर मधुकरी, उरग उरगी, सर्प सर्पा, अबाधिता इत्येव तेन लतामक्षिकादीनां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिन — मत्स्य मत्स्यी, शकुल शकुली । पुमाख्या —कुम्भकार स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अपरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिता । मल्लकः मल्लिका, मुनिः मुनी, शराटक शराटिका स्वाति स्वाती वर्षिक वर्षिका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनायी, मूष मूषा, स्थपाटिः स्थपाटी, शठि शठी, कटिः कटी, कुटि कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयो: । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणा पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिता: । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि । भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु क्लीबता, युक्ते यथार्थे नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वाविषयभिन्ने एवास्य, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढा: । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । "अर्द्धं नपुंसकम्" (२,२,२,) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता असमांशवाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता विस्रब्धवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चपुच्छा: । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रज व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि चेति (२,४,२१) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चग्रहणं तद्गणपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह घृतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव (पात्रीर) षष्टिक वारबाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच रेणु कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम

शृङ्ग पद्म कुण्डल किरीट कुमुद अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रम भूषण द्रवीस मुकुल वसन्त तडाग पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश(ष) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल खण्ड दर विटप रण बल मल मृणाल हस्त आर्द्र हल सूल तारुण्ड गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन स्तन स्वर सङ्गम निष्क क्षेम शूक छत्र पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन हठ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल । अर्द्धर्चादि ।

अत एव "अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत्" इत्यमरेणोक्तमतो यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घृतादीनामिहोक्तेर्लोके लौकिक-प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेद ।

कबन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कबन्ध कबन्धम् औषध औषधम् आयुध आयुधम् अन्त अन्तम्

दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुश-कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । एषः दण्डम् "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" इत्युक्तार्थेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रिया जानपदादित्वात् (४,१,४२) अयोविकारे ङीष्विधानात् कुशी । अयोविकारभिन्ने तु टाप् कुशा । अत एव 'अत कृकमीत्यादि (१,२,४८)सूत्रे कुशाकर्णीति, शारीरकभाष्ये च "छागी तूपायनमन्त्रशेषत्वात् कुशाच्छन्द" इति स्त्रीत्वप्रयोग ।

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । गृहः गृहं । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

सूत्रकृता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिंहेन तु सूत्रस्वरसात् तदवशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

"स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ्" । इति भावकर्मणोर्विहितष्यञन्तस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-सूत्रमपि अवसरप्राप्ततया शास्त्रसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि चेति चकारात् भावे विहितः ष्यञ् वुञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयो स्यात् । उचितस्य भाव कर्म वा औचित्यं औचिती एव चातुर्यं चातुरी माधुर्यं माधुरी । क्वचिदित्युक्ते अर्हतो भाव आर्हन्तीत्येव तल-प्रत्ययो तस्य चेति तस् । वुञ, आम्नोपुत्रिका चौरिका मैत्रो-पाध्यायिका, गार्गिकया श्लाघते इति । कश्चिदुक्ते रामणीयक कामनीयकमित्यादौ "योपधाद्गुरूपोत्तमात्"(५,१,१३२) इति वुञन्तस्य क्लीवत्वमेव । भावकर्मणोरित्युक्ते स्वार्थे ष्यञ् क्लीवे एव चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यम् ।

"षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा इति"

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यन्ता स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः । मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, इक्षुच्छाया इक्षुच्छायम्, यवसुरा यवसुर, गोशाला गोशालम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

"आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चाऽप्सि नश्च लुक्" इति च । आबन्तं अनन्तञ्च उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगु स्त्रीनपुंसकयो तत्र च अनन्तस्य नस्य लुप् च । त्रिखट्व त्रिखट्वी । त्रितक्ष त्रितक्षी । एतच्च पूर्वं शायेणोक्तम् सपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यञ्च यस्य । इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्य-माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यशून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च तेन त्रिलिङ्गा स्युः ।

अव्ययकतियुष्मदस्मदः । २ ।

स्वादयोऽव्ययशब्दा कतिप्रत्ययान्ता, युष्मदस्मच्छब्दौ च विशिष्ट-लिङ्गकार्यशून्याः स्यु । उच्चै तरु लता, मन्दिरं वा । कति पुरुषा स्त्रिय कुलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् । अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

ष्णान्ता सङ्ख्या । ३ ।

षान्तनान्तसङ्ख्यावाचका शब्दा अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्यु । पञ्च षट् पुरुषा स्त्रियः कुलानि वा । ष्णान्तेति विशेषणात् शिष्टा सङ्ख्या त्रिलिङ्गा विशिष्टलिङ्गकार्यवन्त । एकः पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्यादौव अत एव "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिप्रादेः स्त्रीत्वस्य, घञादेश्च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तत्वेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि- भव्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि- कर्तव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव "कृतः कर्तर्य्य-संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत- इत्यत्र उत्तरवाक्यस्थं कर्मणीति पदमाकृष्यते । तथा च कर्त्तरि कर्मणि च कृतः तदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-त्वेनक्लीबत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतार्थं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रसाधनी, साधनम् प्रसाधनम् । अधिकरणे मधुसंग्रमनो वनः इष्टौ स्त्री ङीप् । मते नपुंसकम् ।

सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ।

सर्व्वविश्वादीनि सर्व्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्व्वः सर्व्वा सर्व्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्य्यमिति भेदः ।

अमरवार्त्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।
"परं लिङ्गं समधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्व्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्व्वनामतदन्तकाः ।
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गस्य समासलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपुं-सकम्" (२,४,१७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् अप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधा-न्यात् न घटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,३६ वा०) इति द्विजाय अयमिदं चेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-शब्दाः विशेष्यलिङ्गाः । तत्रत्यवार्त्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगत आचार्य्यः प्राचार्य्यः प्रवृद्धा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्त्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्म्मणे, अलं-कर्म्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्व्वकजीविकान्ततत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त-जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्व्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं ग्रन्थकृतैव पूर्व्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वल्लिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य-न्तराले" (२,२,२६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण-वचनानां "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानां च "कृत्याश्च" इत्यनेन ग्रन्थकृतैवोक्तम् द्रव्यसम्बन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इनि. दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अपत्याद्यन्ताश्चैव रक्ताद्यर्थे नामार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यणि काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२,) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्म्मणि तत्कर्त्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्व्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तः पौषः त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्ट

ग्राम, ग्रामिकं ग्राम ग्रामिणौ ठक् ग्रामिको भवत "कलेर्ढक्" (४,२,८) कलिना दृष्ट कालेयम् । "वामदेवात् ड्यड्ड्यौ" (४,२,९) वामदेव्यम् । "परिवृतो रथ" (४,२,१०) वस्त्रेण परिवृतो वास्त्र । "तदधीते तद्वेद" (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण, इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तरि विहितास्त्रिलिङ्गा एव "साऽस्य देवता" (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वायव्यम् ऐन्द्रम् । "तदस्य पण्यम् (४,४,५१) अपूपं पण्यमस्य आपूपिक इत्यादयो ग्राह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गत्रिलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि तदर्थप्रयोजनसहितानि सोदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे कृत्प्रत्यय । जिगमिषा चिकीर्षा ।

अकङ् अक् आगम अन्तादेश । सौधातकि वैयासकि ।

अकच् अक आगम अन्तोदात्तता । सर्वक उच्चकै ।

अकार अ अपत्यप्रत्ययत्वे तद्धित । उडुलोमा । भावे कृत् । जागरा ।

अङ् अ भावे कृत्प्रत्यय गुणाभावादि । भिदा छिदा ।

अच् अस्त्यर्थे तद्धित, अन्तोदात्त । अर्शस, कर्तरि कृत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्त । पच देव ।

अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिवृद्धि आद्युदात्तता । वैद स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्स: ।

अट् अ आगमः आद्यवयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।

अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । कमठः ।

अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिवृद्धि । शैव स्त्रियां ङीप् शैवी । कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।

अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धित स्वरित अव्यय । क । [उत्तरतः ।

अतसुच् अतस् प्रथम्याद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । दक्षिणतः ।

अति अत् परिमाणार्थे वर्गे तद्धित । पञ्चत् दशत् वर्ग ।

अथुच् अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता । वेपथुः वमथु ।

अदुक् अद् आगमः अन्तावयव । एकाद्विंशति एकान्न-विंशतिः ।

अद्ड् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।

अध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् । इषध्यै । नित्वे आद्युदात्तता । [गोभ्या दक्ष गोमम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धित, आद्युदात्तता । द्वितीयो भाग ।

अनङ् अन् समासान्त, अन्तादेश । सुधन्वा ।

अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अजीवनि. ।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्त । सुधर्मा निधर्मा ।

अनीयर् अनीय भावकर्मणो कृत् उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम्

अप् अ समासान्त अनुदात्त । कल्याणपञ्चमा, अन्तर्लोम । भावे कृत् । करः गर भवः प्रसव ।

अम् अम् वेदे अमागम । नितर लोके तु नितराम् ।

अयङ् अय आगमः, अन्तादेश । शय्यते शय्या ।

अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्त । उभयम् द्वयम् ।

असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुर अध अव ।

असिच् अस् समासान्त अन्तोदात्त । अप्रजा सुप्रजा ।

असुक् अस् आगम अन्तावयव । दध्यस्ति ।

असुक् अस् आगमः अन्तादेश । सुमांसौ सुमांस ।

असे(न्) असे तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्त. । चरदो जीवसे ।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय. । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धित अन्तोदात्त । एकाकी । [उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धित अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।

आट् आ आगम आद्यावयवः । आसीत् ।

आटच् आट मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वाचाट ।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।

आनङ् आन् आगमः अन्तादेश । पिता स्वसा उमना ।

आनुक् आन् आगम अन्तावयव । इन्द्राणी वरुणानी ।

आपुक् आप् आगमः अन्तावयव । सत्यापयति अर्थापयति ।

आम् आम् आगमः । एधाञ्चकार एधामास ।

आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । स्वामी ।

आमु आम् आगम अव्य० । नितराम् सुतराम् पचतितमाम् ।

आय आय स्वार्थे धात्वंशप्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।

आय्य आय्य शीलार्थे कृत् उणादि इत्येके । स्पृहयाय्य ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धित आदिवृद्धि अन्तोदात्तता ।
गौधार । जाडार ।
आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धित अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । शरारु, वन्दारु ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वाचाल ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तता ।
स्पृहयालु । मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । हृदयालु ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धित. अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्द्देशे कृत् गुणवृद्ध्यभावः । पचि भिदि ।
इकट् इक चौरे तद्धित. । ऐकागारिक स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्त अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्डि ।
इञ् इ मन्त्राख्यानार्थे कृत् वृद्ध्यादि आद्युदात्तः । कार्कारि-
प्रकार्यौ । अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिवृद्धि । कार्ष्णि ।
इट् इ आगम आद्यावयव । भविता रोदिति । [स्तवकित
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । तारकित ।
इत्नु इत्नु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । स्तनयित्नु गदयित्नु ।
इथुक् इथ् डटि आगम अन्तावयव । यावतिथ तावतिथः ।
इन इन नासिकानत्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरि ।
इनङ् इन् ढकि आगमः अन्तादेश । कल्याणिनेय ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । फलिन ।
इनि इन् शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । मनस्वी । मत्वर्थे तद्धित ।
धनी ज्ञानी । [आदिवृद्धि । सांराविणम् ।
इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे कृत् वृद्ध्यादि । तत स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिम त्यागिम । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्म्मणि च तद्धित अन्तोदात्त । म्रदिमा ।
इयङ् इय् अन्तादेश । श्रिय धिय शिश्रियतुः ।
इल इल चातुरर्थ्यां तद्धितः । काशिल शुण्डिल पल्लिक ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । फेनिल. पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पूर्व्वपदलोपश्च । दत्तिल ।
इष्ठन् इष्ठ स्वार्थ प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठ करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः । निरा-
करिष्णु. अलङ्करिष्णु ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धित आदिवृद्धि
अन्तोदात्तः । शाक्तीक. । यौष्टिकीक, स्फाटिकीक. ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धित. आदिवृद्धि. । आद्युदात्त ।
द्वैतीयीक तार्तीयीक ।
ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।
ईट् ई आगम आद्यावयव । अचेतीत् ब्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । मलीमस ।
ईयङ् ईय धात्ववयव प्रत्यय गुणवृद्ध्यभाव । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धित.आद्युदात्त । श्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।
ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । काण्डीर ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धित आद्युदात्तः । काण्डीर ।

उ

उ उ कर्त्तरि कृत् । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षु बिन्दुः इच्छु ।
उकञ् उक कर्त्तरि कृत् वृद्ध्यादिः । घातुकः स्थायुक ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्राद्यौ कृत् वृद्ध्यादि । कारु ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धित अव्यय । परुत् ।
उम् उ आगम. अन्त्यादच पर । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । दन्तुर ।
उवङ् उव अन्तादेश । भुव । लुलुवतु ।
उसि उस् करणादौ कृत् । चक्षु यजु ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । जागरूक दंदशूक ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्यय ङित् चिह्नार्थ । कुरु कर्कन्धू ।
ऊठ् ऊ आदेश । अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-द्यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वातूल वलूल ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धित । प्रावृषेण्य ।
एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धित । दूरेत्य ।
एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धित अव्यय । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धित अन्तोदात्त अव्यय ।
परेद्यु अन्येद्यु उभयेद्यु । [द्वेधा त्रेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धित अन्तोदात्तः अव्यय ।
एनप् एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धित अव्यय अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।
एलु एलु असहनार्थे तद्धित । हिमेलु ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेश । पूतक्रतायी वृषाकपायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धि. अन्तोदात्त. । चाटकैर

औ

औ औ-स्त्रियां ङीपि आदेशः । भवानी ।

क

क अ कर्तरि कृत् गुणाभावादि । किर घ' प्रस्थः । घञर्थे भावे कृत् । उपघ्नः निघ्नः । चतुरर्थ्यादौ तद्धित न कित् । आश्मक मरक' । अज्ञातादर्थे—अश्वक । कुत्सिते—अश्वक । स्वार्थे—अधिक । मौने—तूष्णीक ।

कक् क चतुरर्थ्यां तद्धित आदिवृद्धि अन्तोदात्त । वारा-हक । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् क कर्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि आद्युदात्त । अन्यारय

कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धित न कित् अन्तोदात्त । समूहे अविकटम् । स्वार्थे संकटम् विकटम् । [रथकट्या ।

कट्यच् कट्य समूहार्थे तद्धित न कित् अन्तोदात्त स्त्रियाम् ।

कध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् गुणाभावादि नित्त्वे आद्युदा॰ अव्ययः । आहुवध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धित न कित् । भद्रक देवदत्तक ।

कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्त' । व्यूढोरस्कः अनर्थकः । नदीमातृक ।

कमुल् अम् तुमर्थे कृत् प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः । मनुपं मायकत् मनोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्त्यर्थे तद्धितः न कित् अनुदात्त । पटुकल्पः । तिङन्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कसुन् असु तुमर्थे कृत् आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिख विलि-खितुमित्यर्थः । [म्रियते ।

कसेन् असे तुमर्थे कृत् आद्युदात्त अव्ययः । अवाभिदं

काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धित' न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।

कानच् आन लिडत् न गुण, कृत् मध्योदात्तान्तोदात्त । चक्राण ।

काम् का आमम अन्त्यादचः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । तूष्णीकाम् । [दात्त' । पुत्रकाम्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः न कित् मध्योदात्तान्तो-

कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित् । अकार ककार॰ ।

कि(न्) इ कर्तरि कृत् लिड्वत् गुणाभावादि । नित्त्वे आद्यु-दात्त । पपि जग्मिः चक्रि । कर्तरि कृत् । दधिः ददि । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे कृत् । जलधि ।

कुक् क् आगम' अन्त्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अवागमनार्थे तद्धित न कित् अन्तोदात्त' ।

कुणच् कुण पाकार्थे तद्धित न कित् अन्तोदात्त. । पीलुकुणः ।

क्रुरच् उर कर्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि मध्योदात्तान्तोदात्त । विदुरः भिदुर' । [पचतकल्पः पचति

कृत्वसुच् कृत्वस् क्रियाभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्त ।

केन् ए तव्यार्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्यय । अवगाहे

केन्य एन्य कृत्यार्थे कृत् गुणाभावादि अव्य॰ । दिदृक्षेण्यं' ।

केलिमर् एलिम कर्मकर्तरि कृत् गुणाभाव । मध्योदात्तमो-दात्तः । भिदेलिम' ।

क्त त कर्मभावादौ कृत् गुणाभावादि । भूतं स्नातः विदितः । अयमपि सप्तम्यायाम् । देवदत्त विश्रुतात' ।

क्तवतु तवत् कर्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतवान् ।

क्तिच् ति आशीर्व्यवहारे संज्ञायां कृत् गुणाभाव' मध्योदात्तान्तो-दात्तः । रन्ति , भूति' ।

क्तिन् ति भावे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्त' । कृति मति' ।

क्त्रि त्रि तन्निर्वृत्तेऽर्थे कृत् गुणाभावादि तत्र स्वार्थे मप् अनुदात्त. । कृत्रिम पक्त्रिम' ।

क्त्वा त्वा भावार्थे कृत् गुणाभावादि । कृत्वा भूत्वा ।

क्नु नु शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः । त्रस्नुः क्षिप्नुः गृध्नुः ।

क्मरच् मर शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः मध्योदात्तान्तो-दात्तः । सृमर । घस्मर ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्ववयवत्व मध्योदात्तान्तोदात्तः । पुत्रीयति

क्य(ङ)ष् य आचाराद्यर्थे धात्ववयवः ङित्त्वे आत्मने-पदम् । भयायते । षित्त्वे उभयपदम् । लोहितायते-ति

क्यप् य, भावकर्मादौ कृत् गुणाभाव अनुदात्त । स्तुत्यम् स्तुत्य । भावे स्त्रियाम् । कृत्या ।

क्रु रु शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः । भीरु ।

क्रुकन् रुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभाव आद्युदात्त' । भीरुक

क्लुकन् लुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्त । भीलुक

क्वनिप् वन् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुदामा सुधीवा ।

क्वरप् वर शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभाव' अनुदात्त । इत्वरः नश्वर' गत्वरः । स्त्रियां ङीप् । [मेघिवान् ।

क्वसु वस् लिड्वत् कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्

क्विन्(प) व् तस्य लोप' कर्तरि कृत् गुणाभावादि । नित्त्वे आद्युदात्त कृत्वम् । दृक् स्पृक् । पित्त्वे अनुदात्त । अग्नि॰ भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

क्से से तुमर्थे कृत् गुणाभावः । प्र-इष प्रेषे ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न कित् । कुलीन ।

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः मुम्। प्रियम्वद।
जनमेजय।

खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिवृद्धिः आद्यु-
दात्त। माषाकुलीनः गोष्ठीन स्त्रियां टाप्।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धित न खित्। कमलखण्डः।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् मुम्
आद्युदात्तः वृद्धि। चौरङ्कारमाक्रोशति। [करम्।

खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वपदान्त। दुर्भरं सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम्। जनमेजयः नाडिन्धम।

खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् समुदायान्तो-
दात्तः। आढ्यम्भविष्णुः। [प्रियम्भावुक।

खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धिः आद्युदात्तः।

ख्युन् यु-अन करणभावयोः कृत् खित् मुम् आद्युदात्तः।
भङ्करणम्।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्तः।
गोगोयुगम्। [गोगोष्ठम्।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः।

ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित्। वाग्मी।

ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभावः। जिष्णुः स्थास्नुः।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत्। गोचर उरश्छदः। देवताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय। महेन्द्रियम् यज्ञियम्। [यम्

घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धित न घित् अन्तोदात्त। क्षेत्रि-

घञ् अ-भावादौ कृत् चजो कु अन्तोदात्तः वृद्ध्यादि।
पाक त्याग।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धित न घित् आद्युदात्त। शुक्रि-
यम्। [भत्वम्। क्षत्रियम्।

घस् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धित वेदे, न घित् सित्त्वात्

घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि चजोः कुत्वम्। त्यागी
रागी योगी भोगी। [दात्तः। भङ्गुरम्।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् चजो कुत्वम्। समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्यः स्त्रीप्रत्यय। समुदायान्तोदात्तः।
शार्ङ्गरवी नारी। [मृगी।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः। कर्त्री मेधुषी गतवती।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः षित् चिह्नार्थः। कल्याणी शारङ्गी।[यज्वा।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः। सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्तः
विद्याचण।

चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित्
स्त्रियां ङीप्। आढ्यचरः। [निघान।

चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः। भुञ्जानः।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीष-
गन्ध्या। आवट्या। [अभावि।

चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता। अदायि

चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित्।
अनुदात्तः। विद्याचुञ्चुः।

च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्तो-
दात्त। कौञ्जायनः।

च्वि वि, तस्य लोप अभूततद्भावे तद्धितः अव्यय चित् अन्तो-
दात्तः। श्वेतीभवति। भस्मीकरोति।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित्। त्वदीयः।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धि। पैतृष्वस्रीय।

छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य
पदत्वम्। भवदीयः।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः पप्रश्लेषात् न जित् उपो-
त्तमोदात्त। पटुजातीय।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः पप्रश्लेषात् न जित् अन्तो-
दात्त। कर्णजाहम्।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धि आद्युदात्तः। पौर्वशालः।

ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धि आद्युदात्तः। कायिक।

ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धिः आद्युदात्त। कौविदार्य्यं
गाम्भीर्य्यं पाञ्चजन्यः प्राग्वाद्य।

ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धिः आद्युदात्तः। सौवीर्य्यः
कौसल्यः। ङित्करण यङश्चेति चाप्विधानार्थम्।

ट

ट अ-कर्त्तरि कृत् स्त्रियां ङीप्। कुरुचर सेनाचर पुरःसर।

टक् अ-कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप्। सामग सुराप।

टच् अ समासान्तः स्त्रिया ङीप्। अन्तोदात्त। बहुराज।

टाप् आ स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त। अजा जिगमिषा। [भिक्षः।

ठिन् ठ-इक, दानप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। मोद-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः उपसर्गात् न टित् अन्तोदात्त । अवटीटम् । [शार्ङ्गरव ।

टेण्यण् एण्य स्वार्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त स्त्रियां ङीप् ।

ट्यण् य-देवतार्थे तद्धित आदिवृद्धि स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।

ट्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धित तुडागमः स्त्रियां ङीप् लित्त्वे पूर्वोदात्त । सायन्तनः चिरन्तन ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धित न ठित् । देवदत्त एव देविक टसिक ।

ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धि अन्तोदात्त स्त्रियां ङीप् । रैवतिक रौचनिक ।

ठच् ठ-इक चतुरर्थ्यां तद्धित अन्तोदात्त । कुमुदिक ।

ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, त्, इत्यन्तात् परं क, भवाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः । दैनिक मैथिक धैतुकम् पैतृकम् ।

ठन् ठ-इक मत्वर्थादौ तद्धित आद्युदात्त । धनिक यतिक ।

ड

ड अ कर्तरि कृत् अभत्वेऽपि टिलोप । अन्तग दूरग ।

डच् अ समासान्त तद्धित अन्तोदात्त । द्वित्रा पञ्चषा ।

डट् अ पूरणाद्यर्थे तद्धित स्त्रियां ङीप । एकादश द्वादश ।

डण् अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धि । त्रैंश चात्वारिंशम् ।

डतमच् अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित आद्युदात्त । कतम । [कतर ।

डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित अन्तोदात्तः ।

डति अति पूरणार्थे तद्धित बहुवचनान्त । कति यति तति ।

डर अर शीलार्थे कर्तरि कृत् । आखरः ।

डवतुप् अवत् कर्त्रर्थे कृत् अनुदात्त स्त्रियां ङीप् । भवान् ।

डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धित अन्तोदात्त अव्यय । पटपटाकरोति बीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्त । सीमा सीमे सीमा ।

डामहच् आमह-पितृव्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । पितामह मातामह ।

डिनि इन् लोमेऽर्थे तद्धित । पञ्चदशी (पक्ष) त्रिंशी (मासः)

डिमच् इम भवार्थे तद्धित अन्तोदात्त । आदिमः ।

डु उ कर्तरि कृत् । विभु प्रभु ।

डुपच् उप ह्रस्वार्थे तद्धित अन्तोदात्तः । कुतुपः ।

डुमसुन् उमस् कर्तरि कृत् आद्युदात्त अभत्वेऽपि टिलोप । पुनातीति पुमान् पुंस ।

डुलच् उल भ्रात्रर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । मातुल ।

ड्मतुप मत् चतुरर्थ्यां तद्धित स्त्रियां ङीप् अनुदात्त । ककुद्मान

ड्य(त्) य छन्दसामार्थे तद्धित तित्त्वे स्वरित । वामदेव्यम् ।

ड्यण् य साध्वाद्यर्थे वेदे तद्धित आदिवृद्धि । पाथ्य नाद्य ।

ड्वलच् वल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । नड्वल ।

ड्वुन् वु-अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदात्त । विंशक त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न ढित् । सभेय । शिलेयः ।

ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धित वृद्धि अन्तोदात्त स्त्रियां ङीप् । माद्रेय गाङ्गेयः काद्रवेय । नादेय. ।

ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त स्त्रियां ङीप् । मातृकुलेयक । [ङीप् । गार्गेय ।

ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त स्त्रिया

ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताध्येतरि बहुत्वे तद्धितः वृद्धि अन्तोदात्त । छागलेयिन । [नाटेरः ।

ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धित वृद्धि अन्तोदात्त । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि कृत् इत्यादि । ज्वाल ग्राह दाय ।

णच् अ भावे कृत् वृद्ध्यादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ् आद्युदात्त ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहासी ।

णमुल् अम् भावे कृत् वृद्ध्यादि अव्यय । कारकारम् । अभ्यस्तानामाद्युदात्त । चिकीर्षंचिकीर्षम् । [(पर्युदस्य)

णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धि णित्त्वात् न भत्वम् । पार्श्वम्

णिङ् इ पुच्छादितः धातुप्रत्यय आत्मनेपदम् । उत्पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।

णिच् इ प्रेरणे धातुप्रत्यय वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्त ।

णिनि इन् कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । ग्राही स्थायी मायी ।

ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धित वृद्धि । दैत्यः साकाश्य ।

ण्यत् य कर्मभावयोः कृत् वृद्ध्यादि स्वरित । कार्यम् हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कृत्यम् । वाक्य भोज्यम् ।

ण्युट् यु-अन कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि स्त्रियां ङीप् । गायन ।

ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । अर्धभाक् ।

ण्विन् वि-तस्य लोप कर्तरि कृत् आद्युदात्त वृद्ध्यादि । श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयाजौ ।

ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे कृत् वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तः स्त्रियाम् । भवत आसिका ।

ण्वुल् वु अक रोगाख्यायां भावे कृत् वृद्ध्यादि अभ्यस्तानामाद्युदात्त स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धित. । मन्त. कन्त. ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदात्तः । पर्व्वतः मरुत्तः ।
तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयव । एकविंशतितमः । षष्टितमः । [विद्वत्तम । पटुतम ।
तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्त ।
तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः । पटुतरः मृदुतरः । विद्वत्तर । [जनता ।
तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्व्वस्योदात्तता । शुक्लता देवता
तवेङ् तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः गुणाभावादि । सूतवे ।
तवेन् तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्तः । कर्त्तवे । [तवै ।
तवै(न्) तवै तुमर्थे कृत् अव्ययः नित्त्वे आद्युदात्तः । म्लेच्छि-
तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणोः कृत् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । लभ्यतः मति । एकदिगर्थे च । पीलुमूलतः । [सर्व्वतः ततोभवान् ।
तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वस्योदात्तता । कुतः
तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्व्वोदात्तता । सर्व्वतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
ति ति भूतार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्तिः । कन्तिः शन्तिः
तिकन् तिक प्रभवार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । मृत्तिका ।
तिथुक् तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः । बहुतिथः ।
तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तुः कन्तुः ।
तुक् त् ह्रस्वे पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् सत्यम् ।
तुट् त् आगमः (ट्युट्युलोः) आद्यवयवः । सायन्तनः ।
तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियायां कृत् आद्युदात्तः । भोक्तुं याति ग्रामभिच्छति । [भोक्त्री स्त्रियां ङीप् ।
तृच् तृ-कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः । कटस्य कर्त्ता अन्नस्य
तृन् तृ शीलाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः । कटम् कर्त्ता ।
तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तिलतैलम् ।
तोसुन् तोस् तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्त । ईश्वरो विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।
त्न त्न भवार्थे तद्धितः । चिरत्नः पुरत्नः ।
त्नप् त्न स्वार्थे तद्धितः अनुदात्तः । नूत्नं नवम् ।
त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः । [अधित्यका
त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । उपत्यका
त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । अमात्यः इहत्यः ।
त्र त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्रा । [तत्रभवान् ।
त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वोदात्तता । यत्र कुत्र ।
त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति देवत्राकरोति ।
त्व त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
त्वन् त्व कृत्यार्थे कृत् आद्युदात्तः । कर्त्त्वम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः । गाथकः ।
थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।
थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्थम् ।
था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।
थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वमुदात्तः । प्रत्नथा पूर्व्वथा ।
थुक् थ् आगम डटः अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।
थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । अजथ्या यूथिः अविथ्या

द

दघ्नच् दघ्न उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । ऊरुदघ्नः गजदघ्नः ।
दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।
दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम् इदानीम् ।
दुक् दु आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।
दूस दूस दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूसम् (अविदुग्धम्) ।
देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोत्तमोदात्तता । पटुदेशीयः ।
देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।
द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।
द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽह्नि सद्यः ।
द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्यय । उभये दिने उभयद्युः ।
द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः । द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽपि द्वैधः ।
धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । बहुधा पञ्चधा [पचति ।
धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।
धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः । भागधेयं नामधेयम् ।
ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः । ऐकध्यम् ।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुराणेऽर्थे च । नवम् ।

नङ् न भावे कृत् गुणाभावादि । यज्ञः प्रश्नः यत्नः ।

नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि । स्वप्नक् धृष्णक् ।

नन् न भावे कृत् आद्युदात्तः । स्वप्नः ।

ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । विना ।

नाञ् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्युदात्तः । नाना ।

नाटच् नाट नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अवनाटम् ।

नि नि भावे कृत् स्त्रियाम् । ग्लानिः म्लानिः ।

निङ् नि समासान्तः अन्तादेशः । युवजानिः ।

नीग् नी आगमः अन्त्यावयवः । वनीवञ्चीति ।

नुक् नु आगमः अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः अन्तोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः । भिषक्पाशः ।[तिलपिञ्जः।

पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपिञ्जः । वेदे तु ञित् ।

पिटच् पिट-नासिकानतार्थे तद्धित अन्तोदात्तः । चिपिटम् ।

पुक् प् आगमः अन्त्यावयवः । स्थापयति दापयति ।

पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । मातृस्वायनः आश्वलायनः ।

फञ् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः

फिञ् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । तैकायनिः । [कायनिः ।

फिन् फि-आयनि अपत्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ग्लुचु-

ब

ब(व) ब(व) मत्वर्थे तद्धितः । शवः शम्बः दन्त्यव इति कौमुदीसम्मतम् । [ब(व)कुशुकः ।

ब(व) कच् ब(व)कु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः । ऋषभः कलभः ।

भक्तल् भक्त चातुरर्थ्याम् तद्धितः पूर्वान्तोदात्तः । चैषुकारिभक्तम् ।

भटच् भट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अवभ्रटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । द्रुमः ।

मट् म मट् आगमः आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मत् अस्त्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्निमान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मीवान् यशस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः । सुशर्मा ।

मप् म जातार्थे कृत्रिमप्रत्ययान्तान्नित्यं मप् तद्धितः अनुदात्तः । पक्तिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप् । वाङ्मयः यवमयी यवागूः । अन्नमयो यज्ञः । [(कपिदुग्धम्)

मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अविमरीसम्

मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । प्रस्थमात्रः गजमात्रम् । मात्रार्थे च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः । गोमी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् म् आगमः अन्त्यावयवः । पचमानः । [मव॰ ।

मुम् म् आगमः खिति अन्त्यावयवः । रात्रिंचरः । जन-

य

य य भावाद्यर्थे कृत् वेदे । गिरवर्यः देवहूयः । लोके तु यत् । समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धूम्या । साध्वर्थे च ञित् । सभ्यः ।

यक् य-धात्ववयवप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते भूयते । भावकर्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । पौरहित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्ववयवप्रत्ययः । ङित् आत्मनेपदं गुणाभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [धातुस्थ॰ ।

यञ् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । गार्ग्यः

यत् य भावाद्यर्थे कृत् स्वरितः । भव्यं भव्यः, गेयं गेयः, चेयं चेयः ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । वेशोभाग्यः यशोभाग्यः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः सित्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयः शय्यः कंयः कय्यः ।

युक् य् आगमः अन्त्यावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्योगम्

युच् यु-अन भावाद्यर्थे कृत् प्रत्ययान्तोदात्तता । [illegible]

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः सित्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयुः शय्युः कंयुः कय्युः । ऊर्णायुः ।

र

र र मत्वर्थादौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः न प्रकृतिविकृता ।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । हिंस्रः कम्प्रः नम्रः ।
रक् र भवार्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीध्–आग्नीध्रम् ।
रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्–जीव–जीरदानुः ।
रिक् रि आगमः अन्तावयव । कृ–चरिकरीति ।
रिङ् रि अन्तादेशः । कृ– क्रियते क्रिया ।
रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।
रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।
रीक् री आगमः अन्तावयव । कृ–चरीकरीति ।
रीङ् री अन्तादेशः । मालीकरोति धात्रीकरोति । [धात्र ।
रु र् आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । दारुः
रुक् र् आगमः अन्तावयवः । कृ–चर्करीति ।
रुट् र् आगमः आद्यवयवः । शी–शेरते, सम्+विद्–संविद्रते ।
रूपप् रूप–प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।
रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कणरूप्या गौः ।
भवार्थे–समरूप्यः ।
र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्यय पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल बहुत्वभेदार्थे तद्धितः न चित् । पिलः मुलः पिलः ।
लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।
ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत् अव्ययः पूर्वोदात्त । प्रभूय प्रकृत्य ।
ल्यु यु–अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्तः । नन्दनः विभीषणः ।
ल्युट् यु–अन भावादौ कृत् पूर्वोदात्त । भवनम् । स्त्रियां ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(गाण्डी)वः अजगवः । मण्डः
मञ्जं कौमुदीमते बलादिरयम् न बलादिः ।
वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तवद्
पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् स्वगृहवत् वने वसति ।
वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।
यावान् तावान् । किम् इदमः परस्य वस्य घस्य इयः ।
कियान् इयान् । [वस्य इय । धीवरी ।
वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्
वय वय भावार्थे तद्धितः । द्वयसम् ।
वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।
वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्त । शिखावलः ।
रजस्वला । [उपयट् घकाराः विस्वपा ।
विच् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त ।
विट् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिक्राः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्तः । निविडम् ।
विधल् विध–विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्त । भौरिकिविधः ।
विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।
विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्तः । निविरीसः ।
वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कन्थिकम् । व् आगमः
अन्तावयवः । भू–अभूवम् बभूव ।
वुच् वु–अक स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रदत्तक)
वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि । निन्दकः ।
हिंसकः । समूहार्थे तद्धितः । औक्षकम् औष्ट्रकम्
राजन्यकम् राजकम् ।
वुन् वु–अक साधुकार्यर्थे कृत् आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः
लवकः । मेदनादिकर्त्रर्थे तद्धित । पटकः क्रमकः ।
व्यत् व्य–अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्रः) ।
व्यन् व्य अपत्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपु)
भ्रात्रर्थे तद्धितः । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ–क्रिया । कर्तरि कृत् अ ।
विद्–विन्द । मत्वर्थे तद्धित न चित् । रोमशः लोमशः ।
शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।
शतृ अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।
शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः । मदयध्यै पिबध्यै
शस् शस् वीप्साबोधके कारके तद्धित अव्यय । बहुशो ददाति ।
शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न चित् । इक्षुशाकटम् ।
शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धितः न चित् । इक्षुशाकिनम् ।
शानच् आन कर्तृकर्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्त । पचमान
चीयमान भूयमानम् । [यजमान ।
शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्त । पवमानः
शालच् शाल वैपुल्ये तद्धित अन्तोदात्त । विशालः ।
श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः । भवतिः बिभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् । द्विमूर्धः त्रिमूर्धः । [दीर्घसक्थ ।
षच् अ समासान्त स्त्रियां ङीष् अन्तोदात्तः । पद्माक्ष
षड्गवच् षड्गव षट्समूहार्थे तद्धित अन्तोदात्तः ।
गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [मराक अस्माक ।
षाकन् आक–शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीष् आद्युदात्त ।
ष्ठिकन् इक अध्येतव्यर्थे तद्धितः आद्युदात्त स्त्रियां ङीष् ।
शतपथिक, षष्टिपथिक । [मनु–मानुषम् ।
षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जतु–जातुषम् त्रपु–त्रापुषम्

सेन्यत् एण्य आधारार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्त। सामिधेन्यः।
स्त्रियां ङीप् सामिधेनी ऋक्। [पथिकः।

षकन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धित आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्।

ष्टरच् तर अल्पार्थे तद्धित अन्तोदात्तः। वत्सतर। स्त्रियां ङीप्, वत्सतरी।

ष्ट्रन् त्र करणाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः। योत्रम्। स्त्रियां कचित् ङीप्। नप्त्री। कचित्। दंष्ट्रा। [ङीप्। कुसीदिकः।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्त स्त्रियां ङीप्। कुसीदिक। चरतीत्यर्थे च। पथिक। [आकर्षिकः।

ष्ठल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धित पूर्व्वपदान्तम् स्त्रियां ङीप्।

ष्फ फ-आयन वञन्तात् तद्धित स्त्रियां ङीप्। आम्रायणी कौरव्यायणी। [इत्य। काप्यायनः।

ष्फक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धिः स्त्रियां ङीप् अन्तो-

ष्यङ् य-गोत्रार्थे तद्धित पित्वेऽपि यङ्श्चाप्। क्रौड्या वाराह्या।

ष्यञ् य भावकर्मादौ तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्त। चातुर्य्यम्। स्त्रियां ङीप्। चातुरी।

ष्ट्लञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धित वृद्धि स्त्रियां ङीप्। मामीलम्।

ष्वुन् वु-अक कर्तरि कृत् आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। नर्त्तक रजक।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धित। तृणस पर्णसः। प्रायभवे तद्धितः। कृत्स्ना।

स्ण स्य समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सित्वात् न भत्वम्। पार्श्वम् (परशुसंघ)। सण इत्यस्य सकारस्य इत्संज्ञाप्रसक्तेः वार्त्तिककृता तदपरिवर्त्तनेन षस् इति पठितम्।

सन् स इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः। कृ-चिकीर्षति, गम्-जिगमिषति।

समसण् समस् वत्सरार्थे तद्धितः वृद्धि अव्ययः। ऐषम।

साति सात् कार्त्स्न्येन सम्पदाद्यर्थे तद्धितः अव्यय। अग्निसात्-करोति।

सुक् स् आगमः अन्तावयवः। दधिस्यति। [लि पचति।

सुच् स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अन्तोदात्तः। त्रिरस्ति

से(न्) से तुमर्थे कृत् नित्वे आद्युदात्तः। वक्षे वक्तुमित्यर्थः।

सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविसोढम् (अविदुग्धम्)।

स्कन्धच् स्कन्ध समूहार्थे तद्धित अन्तोदात्तः। गजस्कन्धः।

स्न स्न प्रायभवे तद्धितः। कत्स्ना।

स्ञ् स्न अपत्याद्यर्थे तद्धित. वृद्धिः आद्युदात्तः। पौंस्नः।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शितम्।
इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठित-
रूपादिविवरणम्।

अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठित-
रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कुत्सित)।

अकुच् अकु समुदायन्तोदात्तः। वच-वचकु। (विप्र वाग्मी च)

अङ्गच् अङ्ग समुदायान्तोदात्त। पत-पतङ्ग तॄ-तरङ्ग। पिडादिभ्य तस्य कित्त्व तेन न गुणः। पिडङ्गः मदङ्गः। कृ-उच्चे कुरङ्ग। सृवृभ्यां णित्त्वम्। सारङ्ग वारङ्ग।

अच् अ समुदायान्तोदात्तः। उत्+दृ-उदरम्।

अथ अथ। कु-कथम्। [संप्रसारणं च। पृथक्।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रव कित्त्व

अटच् अट समुदायान्तोदात्त। भृ-भरट।

अटन् अट आद्युदात्त। शक-शकट, ककि-कङ्कट।

अटि अट्। सृ-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः जृ-जरठ। रम वृद्धि। रामठम्।

अण्डच् अण्ड समुदायान्तोदात्त। कृ-करण्ड. भृ-भरण्ड।

अतच् अत समुदायान्तोदात्त। भृ-भरत, सृ-मरत इत्यादि।

अति अत् शतृवत् उगित्कार्यम्। पृष्-पृषन्ति। मह-महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमति रम-रमतिः।

अतन् अत आद्युदात्तः। अम-अमतम्, यज-यजता।

अत्रिन् अत्रि नित् आद्युदात्तः। पत-पतत्रिः।

अथ अथ। शी-शयथः वच-वचथः रम-रमथ इत्यादि।

अदि अद्। सृ-सरद् दृ-दरद् भस-भसद्। त्यजादे तस्य नित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तद् यज-यद् सर्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्त। छिप-छलोप लोपः। [पदणि

अनि अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणिः सृ-सरणिः धृ-धरणिः पद-

अनुङ् अनु गुणाभावादि। मद-मदनुः त्विष-त्विषुः। [ग्रसम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्य (क्षत्रि)। सृ-सरण्यम् रम-रम-

अन्युच् अन्यु समुदायान्तोदात्त। स्तृ-सरण्युः (मेघ वातश्च)।
अप अप। सृ-पुक् च सर्षपः।
अभच् अभ समुदायान्तोदात्त। कृ-करभ शृ-शरभ इत्यादि।
अम अम। कल-कलमः कर्द्-कर्दम अव-अवम अध-अधमः।
अमच् अम समुदायान्तोदात्त। प्रथ-प्रथम चर-चरम.।
अम्बच् अम्ब समुदायान्तोदात्त.। क-करम्ब कद-कदम्बः।
अयु(यू) अयु(यू)। सृ-सरयु. सरयूर्वा।
अर(च) अर। कृ-अररम् कक्क-कक्करा जर्ज-जर्जर। विश्वे सर्वान्तोदात्तः। अव-अवर। [तृट्च अन्त।
अरन् अर आद्युदात्त। म+आ+अत-मात। अम
अरु अरु। ऋ-अररु।
अल् अ पूर्वोदात्त। उद्+ऋ-उदरम्।
अलच् अल समुदायान्तोदात्त। मगि-मङ्गलम्।
अलिच् अलि समुदायान्तोदात्त। अञ्ज-अञ्जलि।
अवक अवक। स्था-तादेश किच्च च स्तवक।
अस अस। अर्पि-अर्पसः (अपमांसम्)।
असच् अस समुदायान्तोदात्तः। अत-अतस चम-चमस।
असानच् असान समुदायान्तोदात्त। ऋ-ऋसानः जृ-जरसान
असि अस्। सु+तप-सुतपा, जात+विद-जातवेदा।
असि असि। सन-सानसि नि० वृद्धि। वृ-नुक् वर्णसिः।
असुन् अस् आद्युदात्तः। चित-चेतः सृ-सर तप-तप।

आ

आ आ अव्ययः। वि+सो-विषा (बुद्धि)। वि+ह्वा-विह्वा (स्वर्ग)। [पताका।
आक आक। खल-खलाका बल-बलाका शल-शलाका पत-
आगूच् आगू समुदायान्तोदात्तः। यु-यवागू।
आणक आणक। लू-लवाणक धू-धवाणकः।
आतु आतु। जीव-जीवातुः।
आतकन् आतक आद्युदात्तः। जीव-नि० वृद्धि जैवातृक।
आनक आनक। भी-भयानकः भी-भयानक।
आनच् आन समुदायान्तोदात्त। सम्+सु+सवसान। शुध-कित् शुधानः, एवं शुष-शुषानः बुध-बुधानः।
आनुक् आनु गुणाभाव। कृश-कृशानु।
आन्य आन्य। वद-वदान्य।
आय्य आय्य। स्पृहि-स्पृहयाय्य।
आरन् आर आद्युदात्त। अगि-अङ्गारम्, मद-मदार।
आल आल। मव्य-यलोप वस आदेश मराल।
आलच् आल समुदायान्तोदात्तः। स्था-स्थाल स्थाली।
आलञ् आल वृद्धि आद्युदात्त। पत-आगम पाताल पत-पातालम् चण्डि-चण्डाल।
आलीयच् आलीय समुदायान्तोदात्त। मृज-मार्जालीय।
आस आस। यु-यवास (दुरालभा)।
आसि आस्। इण-अया अव्यय। (वह्नि.)।

इ

इ इ। रु-रवि कु-कवि पु-पवि ऋ-अरिः कॄ-किरः। किरिः, एवं गॄ-गिरिः।
इकन् इक आद्युदात्त। क्री क्रयिक। आ+पण-आपणिक। आ+पत-आपतिकः।
इजि इज्। पण-पत्वादेश वणिक्। वश-कित् उशिक्।
इञ् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप्। वप वापि वापी। यज-याजि याजी। वस-वासि वासी।
इण् इ वृद्धि। जन-जनि अज-आजि अत-आति।
इत इत। कुष-कुषितः (जनपद)। [पवितम्।
इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः। फल फलस्यादेश
इतन् इत आद्युदात्त। हृ-हरित श्यै-श्येत।
इति इत्। सृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् युष-योषित्।
इत्नुच् इत्नु-समुदायान्तोदात्त। स्तनि-स्तनयित्नु।
इत्र इत्र। अश-अशित्रम् वह-वहित्रम् धृ-धरित्री।
इत्वन् इत्व आद्युदात्त। जन-जनित्वः।
इथिन् इथि आद्युदात्तः। अत-अतिथि।
इन् इ आद्युदात्त। पथ-पथिः मथ-मथि यत-यति।
इनच् इन समुदायान्तोदात्त। श्यै-श्येन, हृ-हरिण, श्यै-श्येन, अव-अविनः।
इनण् इन वृद्धि। मह-माहिनम्।
इनन् इन आद्युदात्त। द्रु-द्रविणम् दक्ष-दक्षिण-दक्षिणा।
इनि इन्। गम-गमी। आङि णित्। आगामी। [धृ-धरिमा।
इमनिच् इमन् समुदायान्तोदात्तः। हृ-हरिमा सृ-सरिमा
इमनिन् इमन् आद्युदात्त। जन-जनिमा भृ-भरिमा।
इलच् इल-समुदायान्तोदात्त। सल-सलिलम् कल-कलिलम्
इ(ष्ट)ष्ठच् इ(ष्ट)ष्ठ समुदायान्तोदात्त। अञ्ज-अञ्जि(ष्ट)ष्ठ।
इष्णुच् इष्णु-समुदायान्तोदात्त। गै-गेष्णु दा-देष्णु।
इषन् इष आद्युदात्त। अर्पि-अर्पिष (अपमांसम्)।
इसि इस्। अर्च-अर्चि शुच-शोचि हु-हवि सृप-सर्पि।
इसिन् इस् आद्युदात्त। द्युत आदेश ज्योति।

ई

ई ई। अव-अवी तॄ-तरी स्तॄ-स्तरी; तन्त्रि-तन्त्रीः।

ईकन् ईक आद्युदात्त । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।
ईचि ईचि । मृ-मरीचि कण-कणीचि ।
ईद ईद । कुश-कुशीदम् । [ध्ट-धरीमा ।
ईमनिच् ईमन् समुदायान्तोदात्त । द-दृति फरीमा स्तृ-स्तरीमा
ईरच(न्) ईर चित्त्वे समुदायान्तोदात्त नित्त्वे आद्युदात्त । हिंसीर । [(फलम्) ।
ईरन् ईर-आद्युदात्त । कॄ-करीरः शॄ-शरीरम् पॄ-परीरम्
ईषन् ईष आद्युदात्त । कॄ-करीषम् तॄ-तरीष ।

उ

उ उ । भृ-भरु मी-मयु सृ-सरु तॄ-तरु चर-चरु ।
उकन् उक आद्युदात्त । सम्+कस-सङ्कसुक ।
उडच् उड समुदायान्तोदात्त । गॄ-गरुड । [साडु ।
उण् उ वृद्ध्यादि । कृ-कारु पा-पायु वा-वायु स्वद-
उति उत् । मृ-मरुत् गॄ-गरुत् ।
उत उल । लै-लोलम् वृ-वरुतम् ।
उन उन । शक-शकुन । [दारि-दारुण ।
उनन् उन आद्युदात्त । कॄ-करुण करुणा । वृ-वरुण ,
उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।
उनि उनि । शक-शकुनि ।
उन्त उन्त । शक-शकुन्त ।
उन्ति उन्ति । शक-शकुन्ति ।
उम उम । कुस-कुसुमम् ।
उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चत-चतुर ।
उरच् उर समुदायान्तोदात्त । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
उरन् उर आद्युदात्त । अस-असुर , मस-मसुरा ।
उरिन् उरि आद्युदात्त । जस-जसुरि सह-सहुरि ।
उल उल । तडि-तण्डुल ।
उलच् उल समुदायान्तोदात्त । कृपं-कृपुल चट-चटुल ।
उलन् उल आद्युदात्त । दृ-दरुण ताडि-तण्डादेश तण्डुल ।
उलि उलि । अगि-अङ्गुलि ।
उषच् उष समुदायान्तोदात्त । अकि-अङ्कुश । [कलुष ।
उषच् उष समुदायान्तोदात्त । पॄ-परुष मह-महुष कल-
उ(ऊ)षन उ(ऊ)ष आद्युदात्त । अ-अरु(रू)ष ।
उसि उस । जन-जनुः । अस्य मि० उदन्तत्वमपि ।
उसिन् उस् आद्युदात्तः । अ-अरु , पृ-परु , वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कप-कपू वम-वमू तन-तनू ।
ऊक ऊक । मृ-मरूकः, मल-मलूक मडि-मण्डूक ।

ऊकण् ऊक वृद्ध्यादि । कण-कणूकः, मल-मालूकम्,
ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूख ।
ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जॄ-जरूथम्, वॄ-वरूथ ।
ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।
ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूर , कप-कर्पूरः, मज-मजूरम् ।
ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूर । स्यन्द-स्यमसारश्च सिन्दूरम् । मस-मसूरा ।
ऊलच् ऊल समुदायान्तोदात्त. । पिजि-पिञ्जूलम्, कुस-कुसूलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरौ ।
ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शकृत् । [ननन्दा ननन्दरौ ।
ऋन् ऋ आद्युदात्त. । स+अस-स्वसा स्वसारौ । न+नन्द-

ए

एणु एणु । कॄ-करेणु., हृ-हरेणु ।
एन्य एन्य । ह-हरेण्यः । [गुबेर ।
एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेर , कुठ-कुठेरः, गुड-
एलिमच् एलिम समुदायान्तोदात्त । पच-पचेलिमः ।
एष्णुक् एष्णु गुणाभावादि । गै-गेष्णुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्तोदात्त । कव पादेश कपोतः ।
ओलच् ओल समुदायान्तोदात्त । पट-पटोल । कपि-नलोप कपोलम् ।
ओरन् ओर आद्युदात्त. । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क क गुणाभावादि । स्नु-स्नुव । वि+आ+घ्रा-व्याघ्र ।
क क वकारमसंभवात् न कित् । कृ-कर्क रा-राका कल-कल्क ।
कक् क अन्तकित्त्वेन नादे कित्त्वम् । वृ-वृक , मू-मूक ।
कङ्कण् कङ्कण वकारमसंभवात् न कित् । कल-कलङ्क (शिशु)
कण कण वमसंभवात् न कित् । चित-कान्तादेश गुणाभावश्च मि० चिक्कण ।
कतु कतु गुणाभावादि । क्र-क्रतु । [(बहुलदिवर) ।
कलिच् कलि गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । कृ-रलि
कनन् कन गुणाभावादि आद्युदात्तः । सु+विद-सुविदलम् ।
कन क गुणाभावादि आद्युदात्त । क्लिम-मि० कीनाश ।
कन् क वमसंभवात् न कित् आद्युदात्त । इष-एकः भी-भेक
कनसि कनस् गुणाभावादि । वश उशना ।
कनिन् कन् गुणाभावादि आद्युदात्त । यु-युवा, क्षम-क्ष्मा ।

क्न्यन् अन्य कित् आद्युदात्त॰ । हृयि-ह्रिरादेश॰ हिरण्यम् ।
कन्युच् अन्यु गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त॰ । क्षिप-क्षिपण्यु
कप अप गुणाभावादि । क्रप-संप्रसारण कृपणः (भव) ।
कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्त । उष-उषपः कुट-कुटप॰।
कमिन् अम् कित् आद्युदात्त॰ । इदि-नलोप, इदम् सर्वनाम
कयन् अय गुणाभावादि आद्युदात्त । तन-तनय ।
करन् कर न कित् आद्युदात्त । शृ-शर्करा ।
कल अल गुणाभावादि । तृप-तृपला, तृफ-तृफला ।
कलन् कल न कित् आद्युदात्त॰। पुष-पुष्कल ।
काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकु कुप-कुपाकु (छन्दसि)।
कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्त । बिड-बिडाल ।
किकन् इक कित् आद्युदात्त॰ । व्रश्च-वृश्चिक क्षप-क्षपिक॰ ।
कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्त । रुच-रुचितं मथ-उच्चितम् । [पुलिन्दः ।
किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्त । कुल-कुलिन्द॰ पुल-
किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्त । रुप-रुपिर॰ ।
किष्यन् इष्य कित् आद्युदात्त । रुच-रुचिष्य॰ भुज-भुजिष्या।
कीकन् ईक कित् आद्युदात्त॰ । ऋज-ऋजीक॰ मृड-मृडीकः ।
कीटन् ईट कित् आद्युदात्त । कॄ-किरीटं तॄ-तिरीटम् ।
कु उ गुणाभावादि । पॄ-पुरु भिद-भिदु व्यध-विधु॰ ।
कुक् कु अन्त्यकित्त्वान्नादिकित्त्वम् । ह्री-ह्रीकु ।
कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्त॰। प्रथ-सम्प्रसारणम् पृथुक
कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्त । पॄ-पुरुप ।
कू ऊ गुणाभावादि । कृत-कृतू गृध-गृधू ।
केय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्य॰ (वेद एवायम्) ।
क्त त गुणाभावादि । अञ्च-अक्त ह-हतम् सू-सूतम् ।
क्तु तु गुणाभावादि । कृ-कृतु॰ हन-हतु॰ ।
क्त्र त्र गुणाभावादि । अम-अन्त्र चि-चित्र॰ मिद-मित्त्रम् ।
क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्त॰ । कुष-कुथः कुष-कुथ॰।
क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्त । अस-अस्थि सक-सक्थि
क्न न गुणाभावादि । तृह-हलोप तृणम् । [भू-भूमि ।
क्निन् नि कित् स्त्रिया आद्युदात्त॰ न ङीप् । सृ-सृणि॰ ।
क्मलन् मल कित् आद्युदात्त । कुट-कुड्मलम् कष-कश्मलम् ।
क्यु यु-अन गुणाभावादि । कॄ-किरणः पॄ-पुरण ।
क्युप् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्त । वह-उत् उरण॰ ।
क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । भू-भुवनम् ।
क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुर सू-सूर धा-धीरः ।
क्रच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त. । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । सू-सूरि ।
क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्त । अद-अद्रि॰ भू-भूरि । शुभ-शुभ्रि ।
क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्त॰ । भी-भीरुक । [भल ।
क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्त । रु-रुरु; शाति-शुरु ।
क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्ल॰ अम-अम्ल ।
क्वन व गुणाभावादि आद्युदात्त । अश-अश्व मुष-मुष्व ।
क्वनिप् वन् गुणाभाव अनुदात्त॰ । ग्री-ग्रीवा क्रुश-क्रुश्वा ।
क्विन् वि, इकारस्यानुनासिकत्वाभावान्न लोप । कॄ-कीर्वि गॄ-गीर्वि जागृ-जागृवि ।
क्विप् वि तस्य लोप॰ अनुदात्त॰ कित् । वच-दीर्घ वाक् ।
क्वुन् वु-अक कित् आद्युदात्त । चर-चरक॰ ।
क्वरन् वर कित् आद्युदात्त । तन-तवर, छद-छद्वर ।
क्सि सि गुणाभावादि । प्लुष-प्लुक्षि, कुष-कुक्षि, शुष-शुक्षि
क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षु ।
क्स्न स्न गुणाभावादि । कृत्-कृत्स्नम्, अश-अक्ष्णम् ।

ख

ख ख वकारप्रश्लेषात् न खित् । शम-शङ्ख मुह-मुरादेशे मूर्ख ।

ग

ग ग वकारप्रश्लेषात् न गित् । गॄ-गर्ग॰ ।
गक् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् गुणाभावादि । मुद-मुद्ग ।
गण् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् वृद्ध्यादि । शॄ-तुट् शार्ङ्ग ।
गन् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् आद्युदात्त । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्त॰ । नि+सञ्ज+निषङ्गथि ।

च

चट् च वप्रश्लेषान्न चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घ कूची ।
चतु अतु समुदायान्तोदात्त । एध-एधतु, वह-वहतु॰ ।
चिक् च् वकारप्रश्लेषात् न चित् गुणाभावादि । स्नु-स्नुक् स्नुचौ

झ

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्त । जॄ-जरन्त विश-वेशन्त ।
झिच् झि अन्ति तेन न झित् समुदायान्तोदात्त । भू-भवन्ति॰ ।

ञ

ञुन् उ वृद्ध्यादि आद्युदात्त॰ । दॄ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) ष स्त्रिया ङीप् । नित्त्वे आद्युदात्त. । दनुष-नस्य आ दाय॰, दनुष-दास॰ । [मह-महिष ।
टिषच् इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अव-अविष

ठ

ठ ट प्रमक्षेपात् न ठित् । कण-कण्ठः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोप । ऊर्णु-ऊर्णा ।

ड ड प्रमक्षेपात् न डित् । कुण-कुण्डम्, गु-गुडः ।

डउ अउ अभत्वेऽपि टिलोप । तन-तन्त्यत् तितउ डउ इत्यसन्धिनिर्देशान्न सन्धिः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोप । मम-मटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोप । पा-पति । [भवती ।

डवतुप् अवतु टिलोप उगित्कार्यम् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमस मान्तत्वेन कन्मेजन्तश्चेत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि श्चिरव्ययमिति नियमादुणादौ श्चिप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नान्यथा ।

डुतच् उत टिलोप समुदायान्तोदात्तः। अद्+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ टिलोप आद्युदात्तः । श्मन्+श्री-श्मश्रु, न+श्री अश्रुः । [वार्त्तिकेऽप्यय प्रत्यय ।

डुमसुन् उमस् टिलोपः आद्युदात्त । पा-पुमान्, पुंस ।

डू ऊ टिलोप । भ्रम-भ्रू । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोप । रा-रै-रा रायौ । यथा नाव्ययत्व तथोक्त

डैसि ऐस् टिलोपः । उद्+चि-उच्चैः नि-दीर्घः नीचैः ।

डो ओ टिलोप । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वमुक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोप । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

डौ औ टिलोप । ग्लै-ग्लौः तुद-तौ नाव्ययत्वमुक्तम् ।

ड्रट् र टिलोप स्त्रियां ङीप् । स्त्यै-स्त्री ।

ड्रि रि टिलोपः । तॄ-त्रि-त्रय ।

ढ

ढ ढ प्रमक्षेपात् न ढित् । षम-षण्ढः ।

ण

णित्रन् इत्र इत्रि आद्युदात्त । भू-भावित्रं वद-वादित्रम् ।

णु णु प्रमक्षेपान्न णित् । स्था-स्थाणु अज-वेणु वृ-वर्णुः

णुकन् उक वृद्ध्यादि आद्युदात्त । पच-कादेशे पाकुक ।

ण्य ण्य प्रमक्षेपात् न णित् । क्षम अकारस्य ह्रस्वं क्षिण्यम् ।

त

त त । क्षी-पुट् ह्रस्वः क्षिप्तम् (क्षिप्तम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इष-इष्टका, अष-अष्टका ।

क्तन् त आद्युदात्त । हस-हस्त, मृ-मर्त्तः, गॄ-गर्त्तः ।

तनन् तन आद्युदात्त । वी-वेतनम् ।

तशन् तश आद्युदात्तः । इण-एतशः (ब्राह्मणः) ।

तशसुन् तशस् आद्युदात्तः । इण-एतशाः (विप्र) ।

ति ति । वि+तस-वितस्ति वसु+अस-वस्ति स्वरादि । स्वरादिपाठे वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [वस्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत-वर्तिका । कृत-कृत्तम्-

तु तु । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातु छि-छेतु ।

तुन् तु आद्युदात्त । सि-सेतुः तन-तन्तु मन-मन्तुः ।

तृच् तृ समुदायान्तोदात्त । अद्-अत्ता मन्-मन्ता ।

तृन् तृ आद्युदात्त । शंस-शंस्ता ।

त्नण् त्न वृद्ध्यादि । च्यु-च्यौत्न । (बलवान्, शीघ्रगन्ता ।

त्नुक् त्नु-गुणाभावादि । कृ-कृत्नुः ।

त्र त्र । गु-गोत्रं गोत्रा । वच-वक्त्र यम-यन्त्रम् ।

त्रन् त्र आद्युदात्तः । क्षु-क्षोत्रम् या-यात्रा श्रु-श्रोत्रम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अत्त्रिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्त मित्त्वेलुक् न मित् । अद-अत्त्री अत्त्रिणी ।

त्रिप त्रि-अन्तोदात्त । रा-रात्रिः अद-अत्त्रि (हस्ती) ।

त्वन् त्व आद्युदात्त । दात्व (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृ-पृथं यू-यूथ गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओष्ठ कुष-कोष्ठम् गा-गाथा ।

द

द द । गा-गाद (जम्बाल पङ्क) ।

दन् द आद्युदात्त. । शप-शब्दः अव-अब्द ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । सी-सीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृष्टयवाः) पृ-पर्णम् वस-वस्न ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इन । सि-सिन. ।

नि नि । वी-नि० वर्त्म वेणि । ज्या-ज्यानि. ।

नु नु । दा-दानु भा-भानुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेप नि० नीप । विष-विष्पम् ।

पास पास । कृ-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अतोत्वं गुल्फ गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । दृ-दर्भ दल-दल्भ (ऋषिविशेषः) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ऋ-अर्भ, गॄ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि। इष-इष्मः युध-युध्मः भी-भीमः।
मदिक् मद् गुणाभावः। युष-युष्मद्-त्वम्। अस-अस्मद्-अहम् सर्व्वनाम।
मन् म आद्युदात्तः। धृ-धर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः।
मनि मन्। सु+शॄ-सुशर्म्मा।
मनिण् मन् वृद्धिः। अत-आत्मा।
मनिन् मन् आद्युदात्तः। सो-साम कृ-कर्म्म वृ-वर्म्म।
मि मि। नी-नेमिः भू-कित् भूमिः।
मिनि मिन्। गु-गोमी।
मुक मुक। उष-षान्तादेशः गुणाभावः उल्मुकः। (ज्वलदङ्गारम्)।

य

य य। मत-मत्यम्।
यक् य गुणाभावः। जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या वधूः।
यत् य स्वरितः। पु-पुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम्।
यतुच् यत् समुदायान्तोदात्तः। तन-तन्यतु।
युक् यु गुणाभावः। भुज-भुज्युः (भोजनम्)। [जन्युः।
युच् यु न अनादेश समुदायान्तोदात्त। मन-मन्युः जन-
युन् यु-अन आद्युदात्तः। हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतन।

र

र र। रीङ्-सुखः पुट् च रिप्रम् (कुत्सितम्)।
रक् र गुणाभावः। स्फाय-स्फारम्। क्षिप-क्षिप्रम् शुभ-शुभ्रः।
रन् र आद्युदात्तः। इदि-इन्द्रः वज-वज्रः। भी-भेरः।
रु रु। मी-मेरु पी-पेरुः मा-मारुः। जत-जत्रुः।

ल

लक् ल कित्। पी-पीलम्।

व

व व। कृ-कर्वः गृ-गर्वः शॄ-शर्वः बयादिरित्येके।
वन् व आद्युदात्तः। इण-एव, स्वरादिः। मी-मेवः।
वन् वन् न नित्त्वं ज्ञापकात्। ऋ-अर्वा (कुत्सितः)।
वनिप् वन् अनुदात्तः। स्ना-स्नावा ऋ-अर्व्वा (तुरङ्गगर्दभौ)।
वरट् वर स्त्रियां ङीप्। अश-उपधाया ईत्वम् ईश्वरः।
वलच् वल समुदायान्तोदात्तः। दल-दल्वलः पल-पल्वलः।
वलञ् वल वृद्धिः। शी-शैवलः। [दन्तादित्वात् शैवालः।
वालञ् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः। शी-शैवालः। दृगो-
वालन् वाल आद्युदात्तः। शी-शेवालः लि॰ वस पः, शेपालश्च।
वि वि ज्ञापकस्य न लोपः। दृ-दर्विः बयादिरित्येके।
विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्वं तेन न विलोपः। घृ-घर्विः। बयादिरित्येके।
वुन् वु अक-आद्युदात्तः। कृ-करकः करका।

श

शक् श शकारप्रश्लेषात् न षित् गुणाभावः। कृ-कृशः।
शुन् श आद्युदात्तः। स्पृश-पृभावः पर्शुः (आयुधम्)।
शण् श वृद्धिः। स्पृश-पृभावः पार्श्वः।

ष

षवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। प्रथ-संप्रसारणे पृथवी।
षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी।
ष्ट्रन् त्र-आद्युदात्तः। वस-वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम् स्त्रियां ङीप्। नष्ट्री। [सृ-सर्व्वरी।
ष्वरच् वर समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। कृ-कर्वरः

स

स स। वृ-वर्षम्। तृ-तर्षः। वस-वत्सः। हन-हंसः।
सन् स आद्युदात्तः। अम-अंसः।
सरन् सर आद्युदात्तः। अश-अक्षरम्। वस-वत्सरः।
सिकन् सिक आद्युदात्तः। हन-हंसिका (हंसयोषित्)।
स्मन् स्म आद्युदात्तः। सूच-सूक्ष्मम्।
स्य स्य। मद-मत्स्यः।
स्यन् स्य आद्युदात्तः। मद-मत्स्यः।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम्।

शब्दविभागनियमादि।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिकभेदात्। यत्र अवयवार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्या कस्यचिद्विशिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः। यथा आखण्डलमण्डपघटादय तत्र अवयवार्थाबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात्।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका यौगिकाः। यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः गन्तेत्यादयः। तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादिक्रियायाश्च सम्बन्धस्य यथाक्रमं बोधकता। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थापकत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोधकत्वात् तेषां यौगिकत्वम्। यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमासजभेदात् त्रिविधाः। तत्र पाचकादयः कृदन्ताः, कामायादयः तद्धितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः। तत्राद्य विशेष. कृदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, ण्वुलादिना कर्त्रादेर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रियासम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्धितान्तास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् गन्धवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रियावान् स्पन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मतुबादिभिर्बोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्वस्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्प्रत्ययोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषाय शाटिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, याज्ञिक इत्यादौ वेदनकर्म, मन्त्रगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्ता, इत्येवमादयोऽर्था अणादिप्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासश्चापि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधा । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्रियेत्यादौ द्रव्यक्रिययोः, नीललोहितः कृष्णरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातानुलिप्तः पक्वभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परम्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृत्, तद्धित समासाश्च नानाविधा तेषां स्वरूपभेदा अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योगविशिष्टस्य समुदायशक्त्या रूढ्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजसरोजादय, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य रूढ्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढा । तेन पङ्कजशब्दादितः न कुमुदादीनां बोध ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुमुदादिषु सत्त्वेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वरूपार्थोऽपि प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुमुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादिशब्दादीनां यौगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्युररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्
"समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।"

इति पङ्कजशब्दस्य योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽप्ययं विशेषः दिङ्नामविकल्पार्थकभिन्नबहुव्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः बहुधनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिङ्नामसमासे उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्वित्रा पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थकसमासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्धबोधकत्वम् बहुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेष, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्ध बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य बोध । यथा आरूढो वानरोऽयम् प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहे आरूढवानरप्राप्तोदकशब्दौ वानरकर्तृकारोहणकर्मणः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मणश्च बोधकौ । एवम् ऊढो रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश रथदर्शनादिकर्तुश्च बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादे पशूपहरणसम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादे पत्रपतनापादानस्य, निहितो घटो यत्रेति विग्रहे निहितघटादिशब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभावद्वन्द्वयोरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । द्वन्द्वस्य एकक्रियान्वयित्वरूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धग्राम इत्यादौ च ग्रामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्ध स्वस्वामिभाव कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, ग्रामश्रितादौ, श्रयणकर्मण रामहतमित्यादौ कर्तुः अश्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापादानस्य, ग्रामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथ पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वय । द्विगौ, कर्मधारये, समानाधिकरणबहुव्रीहेरवान्तरपदार्थयोरभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगोः समानाधिकरणबहुव्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेक । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भाव अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्तदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिका. । यथा "कर्तुरीप्सिततमं कर्म," "साधकतमं करणम्" योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादय । तत्र शास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्तुरीप्सिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयतीत्येवंविशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्तदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादिसङ्केतवतो रूढाद्भेद· ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्तच्छास्त्रेषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव "कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्ययः" इति परिभाषया कृत्रिमसङ्केतवत एव ग्रहणमुक्तम् तेन "कर्म्मण्यण्" "कर्म्मणि द्वितीया" इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्म्मादीनां ग्रहणं न तु "कर्म्म क्रिया" इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाम्यात् पारिभाषिकस्य रूढ्येवान्तर्भावमिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्याकारेच्छा । सा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानीयत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य अपरस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य इदानीमसुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्व्वपूर्व्वसम्प्रदायानुसारेण आप्तप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाहुल्येन रूढानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च सूत्रपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढानामर्थविशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्व्वशब्दानामनुक्तेः यावत् कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिकशब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्ग्रन्थानां च एकैकपुरुषेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि सदा स्फुरणाभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथङ्कारं सर्व्वशब्दार्थज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्रशास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्रयुक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्रचनायामस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम् उदाहरणतया च तत्तन्नामान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्शयिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेदकल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च वृथा ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

बृहस्पतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं
जगौ नैवान्तं जगामेति ।

यथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनानिच्छया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघूपायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः । तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असुलभतया शब्दानाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं तत्र सारमासाद्य अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्तशब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिरिव नादृताः किन्तु यत्र यत्र अर्थविशेषः यथा असुरः अब्राह्मण इत्यादिषु तएव सङ्ग्रहीष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च वृथानन्तभेदकल्पनेन ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनं अर्व्वाचीनानामिव वृथा स्यात् न च तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते यद्बलात् पूर्व्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्व्वपदात्, पाल, धर, भुज्, धारिन्, भृत्, पति, नेतृशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः मतुबादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा तत्स्वामी बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत् भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्व्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षक इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्व्वपदात् कृत्-कर्तृ सृज्-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्य्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः । यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वविधाता विश्वकारक इत्यादयः सर्व्वकृत् सर्व्वकर्त्रित्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्व्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव इत्यादयस्तत्पर्य्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः भूमिरुहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः क्ष्मायोनिः क्ष्माजः इत्यादयश्च । तथा अपत्यप्रत्ययाद्यर्थे अणादयश्च जन्यवाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्य्यशस्त्रादिवाचकपूर्व्वपदात्, पाण्यङ्कमौलि, भूषण, भृन्मालिन्, शेखर, धर, धारकप्रभृतयः तत्पर्य्यायशब्दाः मत्वर्थीयप्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलाङ्कः चन्द्रमौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलमाली चन्द्रशेखरः शूली शूलवान् इत्यादयः । इयांस्तु विशेषः । यत्र यत्राश्रये धार्य्यत्वं प्रतीयते तत्तद्वाचकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः । यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्व्वपदात् अश, भुज्, व्रत, लिह्, आशिन्, प,

अप, अयनादय उत्तरपदस्था तद्वाचकाः । यथा मध्वदः मधुभुक् मधुव्रतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वपः मध्वयन इत्यादयः पूर्व्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्पर्य्यायशब्दाश्च भ्रमरवाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, वधू प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्भार्य्यावाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हरवधूः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्व्वोत्तरपदपरिवर्त्तने तत्तत्पर्य्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भार्य्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमण रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णुवाचकाः ।

धनिवाचकपूर्व्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्व्वपदात् गामिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाहनबोधकाः । यथा हंसगामी हंसयान हंसासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तसम्बन्धविशिष्टपूर्व्वपदात् स्वस्रादय, दुहित्रादयः, आत्मजादयः, अग्रजादय, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकाः । यथा यमस्वसा यमभगिनी यमसहोदरेत्यादय एकसूर्य्यतोजन्मवत्त्वेन यमुनाबोधकाः । सूर्य्यदुहिता सूर्य्यनन्दिनी सूर्य्यतनया सूर्य्यपुत्रीत्यादय तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनाबोधका । शिवतनय शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादय शिवतो जन्मवत्त्वात् कार्त्तिकेयादिवाचकाः । यमुनाग्रज यमुनाभ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमबोधका । रामानुज, रामावरज इत्यादय रामपश्चाज्जन्मभाग्लक्ष्मणादेर्वाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्व्वपदात् ज, वासिन्, सद्मन्, श्रित, सद्, स्थितादिशब्दा तदाश्रितवाचका । यथा भूमिजः भूमिवासी भूमिसद्मा भूमिश्रित भूमिषद् भूमिस्थित इत्यादयः ।

वध्यवाचकपूर्व्वपदात् भित् द्वेषिन् छित् घ्न जित् घातिन् भुक् रिपु ध्वंसिन् नाशनादयः अन्तकदमनदर्पहन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामघ्न कामजित् कामघाती कामभुक् कामरिपु कामध्वंसी कामनाशन इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अन्ये च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणमुक्तम् ।

एवमुक्तप्रकारेण पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन बहवः शब्दास्तत्तदर्थवाचका भवन्ति । तत्रायं विशेषः । वृषादेर्धर्म्मत्वविवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्या, शक्तिविवक्षायां वृषपति वृषस्वामी वृषवान् इत्यादय, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्क वृषलाञ्छन इत्यादय । अंश्वादेर्भोक्तृत्वविवक्षायाम् अंशुमाली अंशुभृत् अंशुधर इत्यादय, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानित्यादयः । सर्पादेर्भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्परिपु सर्पारिः सर्पहा इत्यादयः । भक्षत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादय यथायथं प्रयोज्या ।

दृश्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तच्चिह्नितवस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा कलशिचिह्ना दक्षिणाशा, मकरचिह्नः काम इत्यादयः ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठनिमेषादिशब्दाः पूर्व्वपदस्था तिमत्स्यादिवाचका । यथा अङ्गुष्ठेन अङ्गुलेनः निमेषेन इत्यादय तिमेषवाचका । अङ्गुष्ठाद अङ्गुलादः निमेषाद इत्यादयः मत्स्यवाचकाः । अङ्गुष्ठच्छद अङ्गुलच्छदः निमेषच्छद इत्यादय पक्ष्मच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूभृदादिशब्देषु उभयपदयो परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् क्ष्माभृत् भूधरः भूमिधर क्ष्माधर क्ष्मापाल इत्यादय ।

वारिधिप्रभृतिशब्देषु पूर्व्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तरपदस्य । यथा वारिधिः जलधि तोयधि वार्धिः पयोधि । किन्तूत्तरपदस्य इदन्ततया उभयत्रमात्रेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधि वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधि जलधि जलनिधिः इत्यादय इयांस्तु विशेष वाक्योपसर्गयुक्तपूर्व्वपदस्य प्रयोगोऽपि तादृशपूर्व्वकस्य न तु सर्व्वोपसर्गपूर्व्वकाणाम् ।

वाड़वाग्न्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाड़वाग्निः वाड़वानलः वाड़वादहन इत्यादयः । इत्यम्भूताः सर्व्वेऽपि शब्दा यौगिका एव ।

गीर्व्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्व्वपदा इतरोत्तरपदाश्च गुणवाचकशब्दा विरोध्यर्थवाचकाः । यथा असित अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभ्रेतर इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिकृष्णत्ववाचका एवं अनुष्ण उष्णेतर इत्यादयः उष्णविरोधिशीतत्वबोधकाः उष्णेतरश्च असुखमित्यादय सुखविरोधिदुःखवाचका. एवम् अपुण्यम् पुण्येतरदित्यादय पुण्यविरोधिपापबोधका. ।

इत्थेवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्य यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य तद्धितस्य लुकि व्यक्ते (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च शुक्लादय रूपवाचका शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गा तदुत्तरात् मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा गुणे शुक्ल नील· पीत रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्ल· पट शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् एव नील नीला नीलं पीत पीता पीत-मित्यादि । एव स्पर्शविशेषे खरादय क्लीवलिङ्गा· तद्वति त्रिलिङ्गा । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खर किरण खरा दीधिति खर तेज इत्यादि । एव स्पर्शे शीत शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्र शीता हिमानी शीत जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-वति शीघ्रोऽश्व शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे मधुर· कटु अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुड· मधुरा द्राक्षा मधुरं क्षौद्रमित्यादि एव कटु कट्वी कटु इत्यादय· बोध्या ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गा स्यु. । यथा घटी पटीत्यादय स्वल्पघटादिवाचका. ।

बहुभिः कोषकारै शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-सारेण प्रायेणास्माभिरस्मच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमत· पाणि-नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोक्य तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं
सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।
भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो
ये विदन्ति खलु केऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।
शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽल्पतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजन प्रज्ञावहित्रागमो-
ऽभ्यासस्यानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।
पारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया सीदद्भिराप्यानि किम् ?॥

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः
प्रज्ञावासुकिरज्जुकर्षणयुजा यत्नौघमन्थाद्रिणा ।
उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्
व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥४॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी यै-
र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।
येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो
तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-
र्नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।
नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-
स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाश्यते
न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥७॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा
लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।
शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-
स्तच्चापि पाणिनिमतन्तु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चित्रं ततः ।

आसां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ़ा प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तत्रादरो यन्मनाक् ॥९॥
कथञ्चित् मुग्धबोधस्य पाठमात्रप्रदीप्तितः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥१०॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः सूरिसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥
तद्वाक्येष्वादरस्तत्र शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥११॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

"अद्यत्वे भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियावभौ
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जड़बुद्धयः" ॥इति।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रासन् बालास्तत्रालमद्भुतम् ॥१२॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदय ।
पाणिन्याद्यनभिज्ञैश्चेत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥१३॥
कुण्डभास्तसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥१४॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकादुदाहृतीः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र क्षतिर्मनाक् ॥१५॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तद्वाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥१६॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥१७॥
कल्पद्रुमादिकर्त्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥१८॥
येषां चित्ते स्वल्प लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥१९॥
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥२०॥
यदि वात्ताशने चित्ते न समाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशोभते ॥२१॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।
लेशतोऽतिक्रमः क्रमो हासाय पतनाय च ॥२२॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या श्रान्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाराहित्यात् निर्वृतिः कुतः ? ॥२३॥
अन्धानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्षं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरास्ते केऽपि लोकाधमा
जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्धतामेष्यति ॥२४
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वश्यो हि कस्यचित् ॥२५॥

परिशेषे इदमपि स्मार्य्यते—

"प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमपरस्त्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः।"
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम श्रमः ॥२६॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्य्यते—

"परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संक्षोभं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरेः ।" ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं सुरु-
हृद्दीप्तीतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्युक्तशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्य्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥२७
रूढ़ानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
वक्रोद्दिष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्ययैष रचितो ग्रन्थः श्रमात् सुक्रमो
विद्वांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्यान्मे श्रमः सार्थकः ॥२८
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥३०॥
सुगमं सुक्रमं वद—लोकशब्दार्थबोधकृत् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥३१॥

वाचस्पत्यम् ।

अ पु॰ अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-वा ड । विष्णौ "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक" इति । अस्य (विष्णोः) अपत्यम् अत इञ् इ. (काम॰) अस्य (विष्णोः) पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी) ।

अ अव्य॰ अव-मोघनादौ ड स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे, प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त !। अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाल्म !। "उपसर्गस्वरविभक्ति-प्रतिरूपकाश्चेति" स्वरादिगणसूत्रे ण इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुदाहृत मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधे चेति व्याख्यातम् । "अभावे नह्यनोन" इत्यमर-टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नञ्नञ्च्या-दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति । स तु नञर्थे एव स्थानिवत्त्वाच्चार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थाश्च

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-भावस्य, अपट इत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ अल्पोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यादौ गवाश्व-भिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुर॰ असित इत्यादौ च सुरसित विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नञः सर्व्वत्र अभावे भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरूढलक्षणा । तत्र अघट-मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव कृदन्तोत्तरपदके "अभेद॰ अज्ञानमित्यादौ" नञ्तत्पुरुषे च अभावबोधकता । भावकृदन्तभिन्नोत्तरपदनञ्तत्पुरुषे तु अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रेदं बोध्यम् । समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन धनादिपरस्य नञर्थकस्य अकारस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-धनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञो नलोपस्तिङि क्षेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्शब्दार्थावसरे वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अजननिरित्यादौ उप॰ स॰ । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अऋणिन् त्रि॰ न ऋणी नञ् त॰ ऋकारस्याच हल्त्वा-भ्युपगमात् न नुट् नञोपमात्रम् । ऋणविभिन्ने, ऋणशून्ये, ।

दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्

हल्त्वाभावाश्रयणे नुटि अनृणीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद॰ चु॰ उभ॰ । अंशयति ते आंशिशत् त । अल्लापयतीतिवत् आशुपि अंशापयतीत्येके । अच् अंश॰ उ-अंशु॰ णिनि अ शी क्त अंशित॰ ।

अंश पु॰ अंश-भावेऽच् । विभागे "सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृदिति स्मृतिः" । कर्म्मणि अच् । विभाज्ये "द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति" "द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा सुतवित्ताज्जनात् पितेति" च स्मृतिः । संख्यारूपच्छादविभाज्ये तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" "अथाहनि-श्छेदवधेन भक्तोति" भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति च लीला॰ । करणे अच । अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव ! सोमाप्यायस्वेति" यजु॰ । अंशुरंशुः सर्व्वोऽप्यवयव इति वेद-दीप । "अचिम॰ स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति स्वपात्मतेति" वेदान्तपरि॰ । "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावसम्भवात् भाष्य-कृता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्समानार्थक "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति गीतावाक्यम् । "चतु-र्द्दशाष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे च तत्र किल भवेदणुरिति, स्मृति । विशेषावयवे, राशि-चक्रस्य षष्ट्युत्तरशततयधा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशत्ता

विभाजके अवयवे, "अचस्त्वंशाः समाख्याताः मध्युसर-यतलयमिति" "क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणं नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग" इति च ज्योतिषम् नवमितो-ऽंश' (राशेर्नवमभागः) नवांशः एव द्वादशांशादय । स च अंश षष्टिकलात्मकः कला तु षष्टिविकलात्मिका । नवभिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च । "द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात्" इत्युपक्रम्य "नि सा मृगांशे" इति, "विगुणा घटांशे" इति च व्यवहारचमत्कार । ५, १, २०१ पा० सू० उषादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम् ।

अंशक त्रि० अंश-ण्वुल् । विभाजके । स्त्रियाम् अंशिका । ज्ञातौ दायादे पु० अंश+स्वार्थे कन् । अंशशब्दार्थे "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग" इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम् नवमिते राशित्रिंशभागात्मके नवांशे, "द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात् इत्युपक्रम्य" "उषांशके सा पशुयोऽप्युक्तेति" सिंहांशके सा पितृवाक्यस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न० ।

अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच् । बलवति । अंशं लाति ला+क । अवयवाहके त्रि० ।

अंशसवर्णन न० समानो वर्णः योगवियोगयोग्यता सवर्णः तत् करणार्थे णिचि भावे ल्युट् सवर्णनम् अंशयोः अतुल्य-च्छेदयोः राश्योः समच्छेदकरणम् ६त० । लीलावत्युक्ते अतुल्यच्छेदराश्योः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-साधने क्रियाविशेषे, तत्रादावंशसवर्णनमित्युक्तमत्र "अन्योन्य-हाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवमिति" लीलावत्यामुक्तम् ।

अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच् । अंशहारके "द्व्यंशहरो-ऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" स्मृति । अनुद्यमने एव हृञोऽच् इति नियमात् अन्यत्र अण् । भारहार ।

अंशावतरण न० ६ त० । भारते आ०प०६४अ० उक्ते देवानां स्वस्वभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-विर्भावेन नरदेहरूपस्वरूपे अवतरणे ।

अंशिन् त्रि० अंश-णिनि । अंशकारके "पुनर्विभागकरणे सर्व्वे वा स्युः समांशिन" इति स्मृति अंश+मत्वर्थे इनि । अवयविनि । "अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति स्वपात्मतेति" वेदान्तपरिभाषा ।

अंशु पु० अंश-मृग० कु । किरणे सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे प्रभायां वेगे च "अंशवोऽत्र पतिता रवेः किमु"? इत्युद्भट "सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति" कुमा० । तत्र स्वपर-प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः स्पर्शयोग्य-किञ्चिन्निबिडः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः सूर्य्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीप्तचन्द्रादेश्च । तदपेक्षया अल्प-स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः स्पर्शायोग्यः तेजःसूक्ष्मांशः प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः । चन्द्रादेस्तु अन्यापेक्षयाऽधिक-प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशु सितकिरण इत्यादिप्रयोगः । स्पर्शयोग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादपि निबिडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणापेक्षया अतिविरल-प्रसारी स्पर्शायोग्यः परप्रकाशसाधनमतिसूक्ष्मांशविशेषः आलोकः । प्रभायाम् आलोके वा न स्पर्शोऽनुभूयते । तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सहस्रांशु उष्णांशुः शीतांशुरित्यादय । प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-दयः । "अजस्रमाचामितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशु-भिन्नयेति" "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति" च माघः । सूत्रांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीनां-शुकमित्यादयः । प्रकाशपरत्वे अपांशु उपहतप्रकाश-त्वादस्य शुभ्रत्वं प्रतीयते तथार्थिकम् । सूक्ष्मविभागपरत्वे प्रांशु प्रोन्नतावयवत्वादस्य दैर्घ्यं प्रतीयते तदा-र्थिकम् इति ।

अंशुक न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु+अस्यादि० क । वस्त्रे । "यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानामिति" कुमार । सूक्ष्मवस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्ल-वस्त्रे च । अंशु+स्वार्थे कन् । अंशुशब्दार्थे पु० ।

अंशुधर पु० धृ-अच् ६त० । सूर्य्ये अंशुमदादयोऽप्यत्र किरणादिधारके वेगधारके च त्रि० ।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूक्ष्मसूत्रेण युक्तं पट्टम् । सूक्ष्मसूत्र-घटितपट्टवस्त्रे । "क्षौमकैरंशुपट्टानामिति" विष्णु० ।

अंशुपति पु० ६त० । सूर्य्ये, तस्य सर्व्वतेजस्विनां किरणा-धायकत्वात् चन्द्रादिपदार्थे तेजोदायकत्वाच्च तथात्वम् अतएवोक्तं वृहत्संहितायाम् "सलिलमये शशिनि रवे-र्दीधितय" इति "मूर्च्छित्वे परिवस्थितं वायभूत" इति वृहज्जातके च । "अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशतीति" "उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति" च श्रुतौ अग्नौ सूर्य्यांशुप्रवेशाभिधानम् । अत एव माघे तस्य त्विषां पतित्वेन तस्याऽस्तमये तासामनुसरणार्थं अनलप्रवेश उक्तः । यथा "रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः पर-लोकमभ्युपगते विविशुः । अनलं त्विष इति" । एवं च गुस्वामी त्विट्पतिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

अंशुमत् पु० अंशु+अस्त्यर्थे मतुप् । सूर्य्ये, अंशुमाल्यादयो-

यत्न। सूर्य्यवंश्ये असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे तत्कथा रा०आ०४३अ०। अंशुमति पदार्थमात्रे त्रि०।

अंशुमती स्त्री० अंशु सूक्ष्मं पत्रमस्याः अंशु+मतुप्+ङीप्। शालपर्ण्याम् (शालपान्)।

अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं मोचकं यस्याः जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न ङीप् अजा० टाप्, अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा। कदलीवृक्षे।

अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते सम्बध्नाति मल-णिनि ३त०, अंशवः मालेव तत अस्त्यर्थे इनि वा। सूर्य्ये, द्वादश संख्यायाञ्च। किरणादिजालवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अंशुल पु० अंशुमभां बुद्धिप्रतिभा लाति ला-क। चाणक्ये मुनौ, मुनिमात्रे च। अंशुयुक्ते त्रि०।

अंशूदक पु० अंशु किरणोदकं इव जलाद्याकर्षणसाधनं यस्य। सूर्य्ये। "शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिवेति" रघौ सूर्य्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वादुक्तत्वम्। तस्य च सहस्रायूनां रसाकर्षकत्वमग्रे सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते।

अंश्वादि पु०। ब०। स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्दसमूहे, "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" (६,२,१९३ पा०) स च गणः अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा श्रवण, कृत्तिका अर्द्धपुर।

अंस विभाजने चुरा०उभ०अंसयति ते आंसिसत् त। व्याप्रुति अंसापयतीत्येके। वि+विक्षेपकरणे प्रच्यावने च 'व्यंसयामास तत् सैन्यमिति" भारतम्। अच् अंस।

अंस पुं अंस-कर्म्मभावादौ अच्। अंशशब्दार्थे, स्कन्धे च। "अंसनिपक्तशाङ्ग" "अंसारोपितवामेनेति" शान्तोऽपि स्कन्धे।

अंसत्र न० अंस स्कन्ध त्रायते त्रै-क। स्कन्धावरके कवचभेदे।

अंसकूट पुंन० अंसः कूट इव उच्चत्वात्। उच्चस्कन्धे "राजन्योऽप्यंसकूटकषणपटुरटद्घोरधारः कुठार इति प्रबोध०

अंस(से)भार पु० अंसे धृतः भारः शा० त० वा अलुक्। स्कन्धधृतभारे। [ष्ठन्। स्कन्धभारकारके, स्त्रियां ङीप्।

अंस(से)भारिक त्रि० अंस(से) भारेण हरति भस्त्रा०

अंसल त्रि० अंस+बलोपाधिके अस्त्यर्थे लच्। बलवति।

अंस्य त्रि० अंसे भवः अंस+यत्। स्कन्धभवे, "ये अंसा ये अङ्ग्याः स्पर्शिकाः" इति वेदः। अंस-कर्म्मणि यत्। विभाज्ये त्रि०।

अंह भासने अद० चु० उभ०। अंहयति ते आञ्जिहत् त।

अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहादेशः। दाने।

अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च। पापे "मुञ्चन्त्वंहस" इति वेदः स्वधर्म्मत्यागे "लोभोऽनृतं चौर्य्यमनार्य्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भ" इति भागवते कलिं प्रति मरीचिद्राक्यम् अहं स्वधर्म्मत्यागः इति श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः।

अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् पृषोदरादित्वात् इट्। दाने।

अंहु त्रि० अहि-खग० कु। पापकारिणि। "आ धोऽर्वाचो ममतिर्यत्यादंहोरिद्या" इति (य० ८, ७) "अंहोः" पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीप।

अंहुर त्रि० अहि-मद्गुरादि० उरच्। गतियुक्ते "सप्त मर्य्यादा कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्" इति वेद।

अंह्रि पु० अहति गच्छत्यनेन अहि-वह्र्यादि० क्रिन्। पादे वृक्षादीनां मूले, तेन अंह्रिपो वृक्ष। चतुःसंख्यायाञ्च।

अंह्रिप पु० अंह्रिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क। वृक्षमात्रे। [उपरिभागे च।

अंह्रिस्कन्ध पु० अंह्रेः स्कन्ध इव। गुल्फेऽङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य

अक वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि। अकति आकीत्। अकयति।

अक न० न कम् सुखम् सुखवचनस्य नञ्योगे विरोध्यर्थाभिधायिता न० त०। दुःखे। नास्ति कं सुखं यस्मात्। पापे। नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा।

अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड। केतुग्रहे तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे विस्तरः। "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा०। नास्ति कचोयस्य। केशशून्ये (टाकरोगयुक्त) त्रि०।

अकडम न० अ,क,ड,म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोष्ठादौ वर्णस्य दायोऽस्यत्र अच्। आगमगोपालमन्त्रस्य शुभाशुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे। तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले—"रेखाद्वयं पूर्व्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत्। चतुष्कोणे चतूरेखाऽकडमं चक्रमुत्तमम्। भ्रामयित्वा लिखेद्वर्णान् निर्म्माय वर्णमालिखेत्। अकारादिक्षकारान्तान् क्लीवषण्ढान् लिखेत्ततः। एकैकक्रमतो लेख्यान्मेषादिकदयालकान्। नामाद्यक्षरेण गणयेत् क्रमशो मीरवल्लभ!। दक्षमार्गेण गणयेन्नामादिवर्णकादिकान्। मेषादितोऽपि नामार्णं क्रमशः सम्यमचिन्तन। सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः। नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके। सुसिद्धस्त्रिदशी रुद्रे भेदाष्टद्वादशे रिपुः" इति। (क्लीववर्णाः ऋ ॠ ऌ ॡ वर्णाः)

"गोपाखेऽकडमं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम्। एतच्च गोपालमन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवह्रियते।

अकथह न० अ,क,थ,ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसंघटायोऽस्त्यस्मिन् अच्। तन्त्रोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्नाम्नया शुभाशुभज्ञापकेऽरिमपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले। "अथातोऽकथहचक्राख्यं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम्। यस्य विचारमात्रेण ब्रह्मरूपी भवेन्नर॥ तत्प्रकारं वीरनाथ। क्रमश क्रमश शृणु। चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुष्कोष्ठसमन्विते॥ चतु कोष्ठ-चतुष्कोष्ठचतुष्टं प्रसमन्वितम्। मन्दिरं षोड़श गोक्तं सर्वकर्मार्थसिद्धिदम्॥ चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्। पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥ सर्वेषु स्फटमध्येषु मादाविष्य क्रमेण तु। अकारादिहकारान्ताम् लिखित्वा गणयेत् तत॥ चन्द्रमग्निं रुद्रवर्णं नवम युगलनाथा॥ वेदमद्धा दश रसं वसु षोड़शमेव च। चतुर्दशं भास्करं च सप्त सप्तदशेति च॥ यत्रेन्द्र कोष्ठग वर्णपञ्चगाङ्कैर्भवेदितम्। एतदङ्कस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम्॥ नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम्। चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥ पुन कोष्ठगकोष्ठेषु स्यतो नामकादित। सिद्ध साध्य सुसिद्धोऽरि क्रमशो गणयेत् वशी॥ सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमत। सुसिद्धो ग्रहणाज्ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम्। सिद्धस्तु बान्धव मोक्त साध्य' सेवक उच्यते। सुसिद्ध पोषक प्रोक्त शत्रु घातक उच्यते। सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवा सर्वदा मुदा। जपेन वस्तु सिद्ध स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात्॥ पुष्णाति पोषकोऽभीष्ट घातको नाशयेत् ध्रुवम्। सिद्धो यथोक्तकालेन द्विगुणात् सिद्धसाधक॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजपेन सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान्। साध्यसिद्धो द्विगुणत साध्यसाध्यो निरर्थक॥ तत्सुसिद्धो द्विघ्नजपात् साध्यारिर्हन्ति गोत्रजान्। सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधिकात्। तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारि सगोत्रहा॥ अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यका। तत्सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिर्हन्ति साधकमिति"॥ एतच्च सर्व्वमन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवह्रियते।

अकनिष्ठ पु० स्वर्गे वेदनिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य। बुद्धे। न० त०। कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि०।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क। बुद्धाधिपभेदे। न० त०। कनिष्ठभिन्नपालके लि०।

अकम्पित पु० कम्पितं मुक्तिप्रदत्ते चालनं तन्नास्ति यस्य। बुद्धभेदे। कपि-कर्मणि क्त न० त०। दृढ़स्थिरतस्थ्योऽनुपरते दृढ़ाध्यवसाये लि०। भावे क्त न० त०। कम्पनशून्ये लि०।

अकरण न० कृ-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त०। करणाभावे निष्क्रौ "अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्तेरिति मित्यर्थमिति" मीमांसकादय'। "अकरणात् मन्दकरणं श्रेय" इति वार्त्ता: अकरणस्य न्यायादिमते करणाभाव, मीमांसकवेदान्तिमते निवृत्तिः। अत एव अष्टम्यां मांसं नाश्नीयादित्यादौ सर्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तमेव विध्यर्थान्वय इत्युक्त मीमांसकैः। शङ्कराचार्य्येण च "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत" इति गीता श्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वमुररीकृतम्। निवृत्तिश्च प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोधर्मविशेषः। नास्ति करण देहेन्द्रियादिकमस्य। सर्वकरणशून्ये परात्मनि पु०। "अपाणिपादोजवनोग्रहीतेत्यादि' श्रुतौ तस्य सर्वकरणशून्यत्वकथनात्।

अकरणि स्त्री० नञ्+कृ-आक्रोशे अनि। करण मा भूदित्याक्रोशात्मके शापे। "तस्याकरणिरेवास्तु" इति।

अकरा स्त्री० अक दु खं सेवनात् लोकानां राति रक्षति नाशयतीति रा-क। आमलक्याम्। नास्ति करोऽस्य। करशून्ये लि०। न करोति कृ-अच् न० त०। कारकभिन्ने करणशीलभिन्ने निश्चेष्टिपरे च लि०।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा। दयाशून्ये दैन्यशून्ये च।

अकर्कश लि० न कर्कश। कार्कश्यविरोधिस्पर्शवति कोमले।

अकर्ण लि० नास्ति कर्णोऽस्य। श्रवणेन्द्रियशून्ये "पश्यत्यकर्ण" इति श्रुति। सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव श्रवणात्तदिन्द्रियशून्यत्वम्। राधेय कर्ण तच्छून्ये लि०। "अनर्जुन मकर्ण वा जगदद्येति निश्चितमिति" भारतम्।

अकर्त्तन लि० उत्सस्य' फलं कर्त्तित्र मीतमस्य कृत-युच् न० त०। उच्चविरोधिखुलत्ववति खर्वे। कृत-भावे ल्युट् न० त०। छेदनाकर्त्तरि लि०।

अकर्त्तव्य लि० कृ-कर्मादौ तव्य न० त०। करणानर्हे निषिद्धे पदार्थे। भावे क्त न० ब०। क्रियाशून्ये कूटस्थे चैतन्ये न०। "न मे पार्थास्ति कर्त्तव्य त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति" गीतायामीश्वरस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम्।

अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ+न० त०। कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदृशे कारके

"अकर्त्तरि च कारके" पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च "पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता"चेति सांख्यमतम् ।

अकर्म्मक त्रि० नास्ति कर्म्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते कर्म्मशून्ये धातौ, "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति" पा० । "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति" हरि० । स्त्रियां टापि कापि अतइत्त्वम् अकर्म्मिका । "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति" हरि ।

अकर्म्मण्य त्रि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्+यत् न०त० । कर्म्मानर्हे "अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति" ति०त० ।

अकर्म्मन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्माभावे "कर्म्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणोगतिरिति" गीता अकर्म्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्त्ये न० त० । दुष्टकार्य्ये "अकर्म्मादावभिरत इति स्मृति । न०ब० । कार्य्यशून्ये त्रि० "अकर्म्मा दस्युरभित" इति वेद ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निर्गुणे परमात्मनि "विभयसाहितोऽयस्य निष्कलस्ये"त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भ न०ब० । दम्भरहिते "अकल्कनो निरारम्भ" इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेष कल्कन, तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब०कप् । अकल्ककोऽप्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठ ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलोयस्य न० ब० । निर्मलत्वेन शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु साधु कला+यत् कल्यः निरामय न० त० । अस्वास्थ्ययुक्ते । कल्यते इति कल-यत् कल्य कलनीय मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये "अपि त्वमीनयदपनीतदोषमयस्त्वमकल्यसन्ध इति दशकु० । अकल्यसन्ध सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वर्ण्यते कव-आ न०त० । अवर्णनीये "न प्रकावन्ते अकवा महोभिरिति" वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्र अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । "कथमयमकस्मादसमचारिणामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते" इति नाटकम् "बालाम्बुदच्छाया कस्मादकस्मात् परिलुप्यते" इति उद्भटः । "अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति" शाका० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठात् न पञ्चम्या लुक् तेन आपतितमसाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । असमये अनुचितकाले "तातस्त्वमकाण्डे एव प्राणहरमतीकारसदसर्वमिति" नाट० । अस्य नि० एतदन्तत्वमिति केचित् । ब० । स्कन्धशून्ये वृक्षे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये "नाकामो दातुमर्हतीति" स्मृति । कामनाविषयफलानभिध्यायिनि । "अकामो विष्णुकामोवेति" स्मृति स्मरविकारशून्ये च । "भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति" शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम+पञ्चम्यास्तसिल् । अनिच्छात इत्यर्थे "अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति" स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चामृताहरणकाले विष्णुना छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमरणमित्युपाख्येयम् । "अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहता यातं वदन्त्येके इति" बृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० । निष्कलस्याशरीरिणइत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमिकारादयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कार करणं न० ब० । क्रियारहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारणं हेतुरुद्देश्यं वा यस्य । हेतुरहिते उद्देश्यरहिते च "किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते" इति कुमा० "ततोऽकारणवैरी न "कारणादपरे परे इति" नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न० त० । कारणभिन्ने "अकारणगुणोत्पन्ना" इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० कृ-णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणाक्षमे च ।

अकार्पण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणताशून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रशस्तं कार्य्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । "अकार्य्यमिव पश्यामि स्वमांसमिव भोजनं" । "किमकार्य्यं कदर्य्याणामिति" हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहिते गुरुशुक्रादास्तकालादौ, स च मलमास, गुरुशुक्रबाल्यवार्द्धक्यास्तमय, सिंहमकरस्थतद्गुरुस्थिति, पूर्व्वराशिमनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्व्वराशिसंक्रमिप्रमाचारि चारिगुरुकपक्षत्रय, पक्षग्रस्तात्रयोदशतिदिवस, भूमिकम्पाद्युत्पाताह, सिंहादित्य, गुर्वादित्य, पौषमासचतुर्दशाद्य—

तमेवाहितितदधिकान्यतमदिनरूपाकालिकशुद्धान्तरैकतिथ्यप्रा-
प्त्यतमदिनादि, क्रमो मलमासतत्त्वाद्युक्त तत्ताद्विहित-
कर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहितः काल एतत्प्रमाणानि समति
प्रपञ्चं मलमासतत्त्वस्मृतिसंखिन्नामण्यादौ दृष्टव्यानि "अकाले
बोधितो विष्णुर्हन्ति मुख्यं सुराजतमिति" पु० । अप्राप्त
अनुचितः कालः प्रा०त० । अप्राप्तकाले "नाकाले म्रियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति" पुराणम् । "अकाल-
जलदोदय" इति रघु । "अकालजलदुश्छाय"मिति
तन्त्रम् । "वर्त्याधारस्नेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थिति ।
विक्रियापि हि दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षय" इति याज्ञ० ।
"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत"मिति,
वैद्य०। "नाकालवृष्टौ कुर्व्वीत व्रतबन्धशुभक्रियामिति"
स्मृतिः अनुचितकाले वृष्टाविति तदर्थः। "परमे-
ष्ठाकृतिः काले नाकाले बलवोढयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमस्य। अन्यशून्ये प्रलये।
"अकालकालमेघमेदुरेति कादं० । अप्राप्त कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च। अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे लि० । काल' कृष्णः न०त०। कृष्ण-
विवस्वशुभ्रवर्णे पु० । कृष्णविरोधिशुभ्रत्ववति लि० ।

अकिञ्चन त्रि० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्धने,
"अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा"मिति कुमा० । दरिद्रे,
"अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्कके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय" इति नैषधम् ।

अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । सन्यासाङ्गे सर्व्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे "व्रतं दान परिज्या तपस्या
नियमस्थिति । अहिंसाऽस्तेयतासत्यमक्षाकिञ्चनता यम"
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरभजनं वेत्यर्थ ।
निर्धनत्वे च । भावे त्व । तत्रैवार्थे न० । "स्थाने भवानेकनरा-
धिपः सन्नकिञ्चनत्व मखज व्यनक्तीति" रघुः ।

अकिञ्चिज्ज्ञ लि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा—क अन्याय-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिज्ज्ञान-
शून्ये, असज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।

अकिञ्चित्कर लि० न किञ्चित् करोति कृ—अच् असमर्थ
स० । किञ्चित्कारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।

अकुण्ठ लि० नास्ति कुण्ठा यस्य। प्रतिबन्धशून्ये, कार्य्ये
दक्षे च।

अकुतोभय लि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयू०स०। कुत-
श्चिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निन्दताद्यप्रकाशतया—रक्ष्याकरत्वात् गुप—क्यप्
नि० कस्य च कुप्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूप्ये च ।

अकुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।

अकुल लि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० ब० । अप्रशस्तकुले
"कुलान्यकुलतां यातीति" मनु ।

अकुशल लि० न कुशलं मङ्गलमस्य। मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते।
न०त०। कुशलविरोधिनि अभद्रे न०। दक्षभिन्ने लि०।

अकूपार पु० न कूपमृच्छति ऋ—अण् । कच्छपराजे । न कुं
पृथ्वीं पिपूर्त्ति पृ—पालनपूरणयो अच् वा०दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गमनप्रदेशो यस्य वा, पृ०दीर्घं । महापारे
समुद्रे, दूरगामिनि सूर्य्ये च पु०। पृ०। अकूपारोऽश्मन ।

अकृत लि० कृ—कर्म्मणि क्त न०त०। कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
"कृताकृतावेक्षणादौ मन्त्रा कृत्विक् नियुज्यते" इति वाक्यक-
प्रसिद्धि । "अकृतव्यूहा पाणिनीया" इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण ऊहोऽर्थे विभाषोन्मुख' दृष्ट्वा
कृतमपि कार्य्यं नाशयन्तीति तदर्थं सि०कौ० । असम्पूर्ण-
कृते कर्षकेष्वपलादौ च "सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मनुरब्रवीदिति" मनु० । "बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि च । सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुर-
ब्रवीदिति" नैषधम् । कुलिकालेन अकल्पितायां दुहितरि
स्त्री । "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति" स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थे न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ "नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेति"
गीता ।

अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति ज्ञा—क असम०स० ।
कृतोपकाराज्ञापके, कृतघ्ने, "आत्मारामा पूर्णकामाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह" इति भागवतम् ।

अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत+इनि न०त० । कार्य्याक्षमे
क्रियासु पाटवरहिते ।

अकृत्य न० कृ—क्यप् अप्रामाण्ये न०त० । दुष्टकार्य्ये चौर्य्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न०ब० । कर्म्मरहिते लि० ।

अकृत्रिम लि० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वाभाविके ।
"कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्यय" इति परि-
"भाषा अकृत्रिमस्ते करणानुमितमिति" ।

अकृत्वा अ० न कृत्वा न+कृ—क्त्वा । करणाभावार्थे "अकृत्वा
कुशलमतिमिति" मनुः ।

अकृष्टपच्य लि० अकृष्टे क्षेत्रे पच्यते पच—क्यप् ७त० ।
कर्षणाद्यकृष्टक्षेत्रे पच्यमाने नीवारादौ शस्ये ।

अकृष्ण पु० नास्ति कृष्णः मलो यस्य। निष्कलङ्के चन्द्रे "चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णः" इति श्रुतिः। न०त०। कृष्णान-विरोधिशुभ्रत्वे पु०। तद्वति, शुद्धे च त्रि०। [पुण्यश्लोके।

अकृष्णकर्म्मन् त्रि० न कृष्णं शुद्धं कर्म्म यस्य। शुद्धकर्म्मकारिणि

अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिह्नं यस्य। चिह्नरहिते अज्ञाने, "केतुं कृण्वन्नकेतवे" इति वेद० य० (२९,३७) अकेतवे अज्ञानायेति वेददीप। चिह्नध्वजाभ्यां रहिते त्रि०।

अकौशल त्रि० न कुशलः अन्यपदार्थस्ततो भवादौ अण् आद्य-चो वा न वृद्धिः। अकुशलभवादौ। आद्यचो वा वृद्धौ आकौशलोऽप्यत्र। कुशलस्य भावः अण्+न०त०। असौष्ठवे न०। [कायति कै क वा। मातरि जनन्याम्।

अक्का स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अञ्च-क्विप् गतिः तस्यै

अक्त त्रि० अज्यते अन्ज-कर्म्मणि क्त। कृताञ्जने, "अक्त रिहाणा व्यन्तु वय इति" "अक्ताः शर्करा उपदधातीति" च श्रुति परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुचे च।

अक्तु पु० अनुज-तु नि०। रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च "वस्त्रं दिवा वर्त्तया वस्त्रमक्तौ" इतिवेदः।

अक्त न० अञ्ज-बा० क्त। वर्म्मणि। [इतिवेद।

अक्र त्रि० अक गतौ रक्। स्थिरे। "उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं"

अक्रम त्रि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य। परिपाटीशून्ये युगपत्क्रमे एककाले। "तन्नार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकार समस्तीति" सर्व्व द० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च। क्रम-भावे घञ् अभावार्थे न०त०। क्रमस्याभावे पु०। अ-व्ययीभावः। क्रमाभावे अव्य०।

अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते च कण्टकावृतत्वात् क्रम-क्त न०त०। वृहत्याम्। कालभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च त्रि०।

अक्रतु त्रि० नास्ति क्रतुर्यज्ञः संकल्पो वा यस्य। यज्ञरहिते संकल्परहिते च परमात्मनि पु० "अक्रतुमर्षिणो अप्रयाच" इति वेदः।

अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न०त०। क्रियाभावे "प्रधानस्या-क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" "अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति" च स्मृतिः। न०ब०। कर्म्मशून्ये गुणादौ च त्रि०। सर्व्वकर्म्मशून्ये परमात्मनि पु०। [यज्ञे यज्ञियभेदे पु०।

अक्रूर त्रि० न क्रूरः। क्रूरभिन्ने सरले, स्वनामप्रसिद्धे वृष्णि-

अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न०त०। क्रोधाभावे यमभेदे "अहिंसा सत्यमक्रोध ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा" इति प्रत्या-याम्। "अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति नैष० न० ब०। क्रोधशून्ये त्रि०।

अक्लम पु० न क्लमः अभावार्थे न०त०। श्रमाभावे। न० ब०। श्रमशून्ये त्रि०।

अक्लिष्ट क्लिश-भावे क्त न०७ब०। क्लेशरहिते कर्म्मादौ। क्लिश-कर्त्तरि क्त न०त०। श्रान्तभिन्ने त्रि०। [शून्ये त्रि०।

अक्लेश पु० अभावार्थे न०त०। क्लेशाभावे। न०ब०। क्लेश-

अक्ष व्याप्तौ सङ्घाते च भ्वा० प० वेट्। अक्षति अक्ष्णोति आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्ष। क्त अष्टः क्तिन् अष्टि शतृ अक्ष्णुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष।

अक्ष न० अश्नुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा अश-स। इन्द्रिये, "अक्षाणि परिकृतजना विदुरिन्द्रि-याणि" उ०नेते, अधोक्षज इति। तुत्थे (तुँते) सौवर्चले च। ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे। "शङ्कुर्नरोना कथितः सएव आर्काङ्कयोर्या विषुवद्दिनार्द्धे। नति भाः सैव सएव तज्ज्ञैर्ज्ज्योतिर्विदाञ्च सएव चाक्ष इति" सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनार्द्धे खार्द्धापेक्षया नतिरूपे पलाख्यभेदे पु०। एतद्विवरणम् भास्कराचार्य्येण प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम्। यथा "निरक्षदेशे (लङ्का-विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च क्षितिजस्थौ, अथ निरक्षदेशात् द्रष्टा यथा यथा उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदग्ध्रुवमुन्नतं पश्यति तथा येभागे ध्रुव उन्नतस्तैरेव भागैः खमध्यात् स्वस्तिकात् दक्षिणतो विषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति"। "चन्द्राश्च १२ निघ्ना पलभाहृता च लङ्काबधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्ष" इति भास्करो। "उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम्। उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तद-न्तरे योजनजाः पलांशकाः इति सिद्धान्त शि० गोलाध्याय यदि भूपरिधि (४९६७) योजनैश्चक्रांशाः (३६०) लभ्यन्ते तदाभीष्टयोजनैः किमिति, यद्वा चक्रपरिधिना (३६०) भूप-रिधिः (४९६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, त्रैराशिकेन पलनिरक्षदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम्। "योजनसंख्या भांशैः (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४९६७) हृता भवन्त्यंशाः (अक्षांशाः)। अक्षांशेभ्यो भूमौ कक्षायां (भचक्र ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि च व्यस्तमिति"। व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशहृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेशात् क्षितिषष्ठांशे किल मेरुरत्र भवति" पलांशाः (अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे च न० विभीतकवृक्षे (वयडा) तुषे, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे जाताक्षे गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला । कर्म अनुभवति धाराभिरक्षमालाभिरिति, विभीतके "यथा वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति" श्रुतिः । व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा रामा० सु० ४१ अ० ।

अक्षक पु० अक्ष इव कायति कै-क । तिनिशवृक्षे । स्वार्थे कन् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलिङ्गम् । [कम् । तत्रैव ।

अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटइव । नेत्रतारायाम्, स्वार्थे

अक्षक्षेत्र न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु । तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा । "भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना कर्णोऽक्षकर्णः १ खलु मूलमेतत् क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्धेव मानार्थयश ग्रसा-माम् ॥ लम्बज्यका कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रिभज्या २ त्रिभज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णोऽग्रका च त्रिभुजं तथेदम् ३ ॥ तथैव कोटिः समवृत्तशङ्कुर्ज्या भुजस्तद्धृतिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः कुज्योनिता तद्धृतिरत्र कोटिः ५ ॥ अग्रादिखण्डं कथिता च कोटिस्तद्धृतमा दोः श्रवणोऽपमज्या६ । उन्नता कोटिरथाग्रकाग्रखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं यदूर्ध्वं समवृत्तशङ्कोर्यस्तद्धृतेस्तावथ कोटिकर्णौ । अग्रादिखण्डं भुजः ८ एवमष्टौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत् ॥" क्षेत्राणि दर्शयेत्, "तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्पातादधो यावांल्लम्बः क्षितिजसमसूत्रपर्यन्तं सा तत्र कोटिः, लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्याल्लम्बाग्रगामिसूत्रं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमाद्यक्षेत्रम्, इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक्स्वस्तिकस्य चान्तरमग्रा (चापांशाः) तेषां ज्याऽग्रा तावती च प्रत्यक्क्षितिजे अग्राग्रयोर्मिथः सूत्रमुदयास्तसूत्रम् अहोरात्रवृत्तोन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अग्रा कर्णः, तदग्रयोरन्तरं सा कुज्या स भुजः इदमपरक्षेत्रम्, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डलसम्पातादधोवलम्ब, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अग्रा भुजः, अहोरात्रवृत्ते व्यासखण्डक तद्धृतिः कर्णः, इदमपरम्, तथा कुज्योनिता तद्धृतिरहोरात्रवृत्ते व्यासार्धं सा कोटिः, उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमन्यक्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादवलम्ब उन्मण्डलशङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्मण्डलशङ्कुमूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदग्रादिखण्डं सा तत्र कोटिः, इदमपरक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः, शङ्कुमूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमग्राग्रखण्डं स भुजः, कोटिभुजाग्रयोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमपरक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्समशङ्कोरूर्ध्वखण्डं सा कोटिः, कुज्योना तद्धृतिस्तद्धृतेरूर्ध्वखण्डं स कर्णः, अग्रादिखण्डं स भुजः, इदमपरक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्कथितानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड । इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्रे अरिवक्ष्मा-ययजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रागुक्ताक्षजाते त्रि० । ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।

अक्षणिक त्रि० न क्षणिकः न० । स्थिरे निश्चले च । "हरिवीक्षणादक्षणिकचक्षुषेति" माघ । अक्षणिकचक्षुषा स्थिरदृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थ इति मल्लिनाथ ।

अक्षण्वत् त्रि० अक्षमस्यास्ति मतुप् मस्य व । नेत्रयुक्ते "पश्यदक्षण्वान्न विचेद्" इति "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो" इति च वेदः ।

अक्षत पु०न० न क्षतः । "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता इति का० स्मृत्युक्ते यवे । नपुंसकमिति केचित् "दूर्वाक्षतानि" चेति पुराणम् । तण्डुले, "अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकमिति" तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । क्षतयुक्तभिन्ने उपकर्णान्विते अविदारिते च त्रि० । "अक्षता वा क्षता वा पीति" मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षताभावे न० । "अक्षतञ्चारिष्टं चास्तु" इति श्राद्धविमसमीपे कृतकर्मणोऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणामृणादानादिव्यवहाराणां दर्शकः दृश-ण्वुल् ६त० । विवादनिर्णेतरि धर्माधिकरणाध्यक्षे । द्यूतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृश् पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-क्विन् कुत्वम् । अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थद्रष्टरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-णिनि ३त० । पाशकादि द्यूतक्रीडाकारके । [कारके ।

अक्षद्यु त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्विप् ऊठ् । पाशकादिद्यूत-

अक्षद्यूत न० अक्षैर्द्यूतम् ३त० । पाशकादिक्रीडायाम् ।

अक्षद्यूतादि पु० ब०। "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य" इति पाणिन्युक्ते ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । स च अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्द्दन, गतानुगत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिक वैरमित्यादि ।

अक्षधर पु० अक्षं चक्रं रथावयवं तत्कीलकमिव कण्टकं वा धरति धृ-अच् ६त० । विष्णौ चक्रे शाखोटकवृक्षे च चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा०। चक्राग्रे चक्रभारे च ।

अक्षधुर् स्त्री० अक्षस्य चक्रस्य धूरग्रं भारो वा ६त० न च

अक्षधूर्त्त त्रि० अक्षे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकर्म्मणि द्यूतकारिणि च (जुयारि)। [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।

अक्षधूर्त्तिल पु० अक्षस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।

अक्षन् न० अक्ष-बाहु० कनिन् । नेत्रे "दक्षिणेऽक्षन्" इति वृह० उप० "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः" इति वेदः ।

अक्ष(क्षि)पटल न० अक्ष्णः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् । नेत्रस्यावरके कोषभेदे नेत्ररोगभेदे (छानि) च । पटलस्य रोगभेदादि सुश्रुते उक्तं यथा
"मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते । मक्षिकाः मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति । मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ऊर्द्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति। दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः । निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" इति ।
अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमक्षस्य च ६त० । अक्षदर्शके धर्म्माध्यक्षे पु० ।

अक्षपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं वृत्तम् । अक्षशलाकेत्यादिना परिणा अव्य० । पाशकक्रीडायां यथा गुटिकापाते जयो भवति तद्विपरीतपातने ।

अक्षपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-ण्वुल् । व्यवहारनिर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे ।

अक्षपाद पु० अक्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य । न्यायसूत्रकारके गौतमे मुनौ, स हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति पौराणिकी कथा । "अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंश इति" पद्मपुराणम् ।

अक्षपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वादनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्+६त० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अक्षम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे । क्षम-भावे अङ् क्षमाया अभावे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्यायाम् स्त्री । "अक्षमा भवतः केयमिति" भारतम् । न०ब० । क्षमारहिते त्रि० ।

अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्षबीजग्रथितमालायाम् । अकारादिक्षकारान्तः अक्षस्तत्कृता तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्णमालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिग्रथितायाम् वाक्प्रमालायाञ्च "शोध्यमानघुसृणस्फुटबीज घण्यमनाक्षमालमिति" काद०। "विभान्तमक्षस्फटिकाक्षमालयेति" माघः । तद्विवरणम् । "क्रमोत्क्रमगते माला मातृकार्णैः सुमेरुके । आवर्त्तनैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्म्मणीति" सनत्कुमारीये । "पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे प्रशस्यताः । रुद्राक्षपद्मपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिकेति" तन्त्रसारे एतद्विचारस्तत्रागन्तव्यः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात्। अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे वशिष्ठसमीपे-मालाक्रमेण वर्त्तते सर्व्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या मालाक्रमेण स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम्।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य। क्षयरहिते सर्व्वदा वर्त्तमाने "गयायामक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयमिति" वायुपुराणम् "अभिजिद्रोहिणोदये यद्दत्तं दीयते अन्नोत्सदक्षयस्तदा-हृतमिति" स्मृतिः। परमात्मनि पु०। क्षयोनास्ति, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च। अक्षय पुण्य-मत्रास्ति अच्। अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च "अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-यादपि चाक्षयेति" भविष्यपुराणम्।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म्म०। वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम्। "वैशाखे मासि राजेन्द्र! शुक्लपक्षे तृतीयिका। अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता। तस्यां दानादिकं सर्व्वमक्षय समुदाहृतमिति"। "या शुक्ला कुरुशार्दूल! वैशाखे मासि वै तिथिः। तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दि-तेति" च भविष्यपुराणम्। "वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-क्षयसंज्ञितेति" स्कन्दपुराणम्।

अक्षय्य त्रि० क्षेतुं शक्यं क्षि-यत् नि० न०त०। क्षयानर्हे। अक्षये च "तेषां पिण्डो मया दत्तोह्यक्षय्यमुपतिष्ठतामिति" वायु०

अक्षय्योदक न० अक्षय्य अक्षय्य उदक यत्र श्राद्धे पिण्ड दानानन्तर देये मधुतिलमिश्रिते उदके। "अक्षय्योदक दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते। षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यात् न चतुर्थ्यां कदाचनेति" छन्दोगप०।

अक्षर न० न क्षरतीति क्षर-चलने अच् न०त०। परम-ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये "अक्षरं परमं ब्रह्मेति" गीता। क्रियाशून्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु०। "क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति "यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति" च गीता। क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि०। अश्नुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन्। अकारादि-वर्णे न० "अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति" गीता। वर्णाकारलिपिसन्निवेशे, "अक्षरं वर्णनिर्माणं वर्णमप्यक्षरं विदुः। अक्षरं न क्षरं विद्यादश्नोतेर्वा सरे-ऽक्षरमिति" उज्ज्वल०। उदके मोक्षे च न०।

अक्षरचणा त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासक्रियया वित्तः अक्षर+चणप्। लेखकजीवके। [चु(च)ञ्चुप्। लेखकजीवके।

अक्षर(चु)चञ्चु त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासक्रियया वित्तः अक्षर+

अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्यया कृतं छन्दः। वर्ण-वृत्ते "छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्त जातिरिति द्विधा वृत्त-मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति" छन्दोम० तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम्। अक्षरं नियत छन्दोऽभि-प्रायोऽस्य ब०। परमेश्वरे पु०। दृढाध्यवसाये त्रि०।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव। लेखन्याम् (कलम्)।

अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-ण्वुल् ३त०। अक्षरलेखनोपजीवके।

अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तल्लिपिलेखानां तूलिकेव साधनत्वात्। लेखन्याम् (कलम्)।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तदाकारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते अत्र+नि+अस-आधारे घञ् ६त०। लिप्याम्, पत्रिकायाम्। भावे घञ् ६त०। अक्षराकाररेखा-द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्व्वक तत्तदक्ष-राणां आरोपणक्रमे तन्त्रप्रसिद्धे वर्णन्यासे, "सबिन्दुं वा न्यसेदेताम् निर्ब्बिन्दुं वा यथाक्रममिति" तन्त्रम्। विस्तारः मातृकान्यासशब्दे द्रष्टव्यः। अक्षरविन्यासो-ऽस्त्यत्रार्थेषु। [प्रयोऽस्य। लिपिलेखनोपजीविनि।

अक्षरजीविक त्रि० अक्षर तल्लिपिलेखनं जीविका वर्त्तनो-

अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-णिनि ३त०। अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्व्वाहकारके। स्त्रियां ङीप्।

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे यस्य। शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च ६त०। अकारादिमे वर्णे न०।

अक्षरशस् अव्य० अक्षरमक्षरमिति वीप्साय कारके शस्। प्रत्यक्षरमित्यर्थे, "पञ्च अक्षरशः इति" स्मृतम्।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तदाकाररेखाविशेषाणां संस्थानमत्र ब०। वर्णाकार-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम्। "लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः"।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्ग तदाकाररेखाविशेषाणामवयवः ६त०। लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च।

अक्षराज पु० अक्षेण तत्क्रीडया राजेव। द्यूतासक्ते।

अक्षरी स्त्री अश्नुते गगनाभोग मेघैः अश-सरन् गौ० ङीप्। वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षाः पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष+मतुप् मस्य व ङीप्। द्यूतक्रीडायाम्।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वाचस्थानम्।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च। अक्षस्य रथचक्र धुरस्थानस्येव पाटः। मल्लभूमौ तत्र हि रथचक्रधुर-पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम्।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-क्विप्। अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्त्रादयो ऽप्यत्र। स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री।

अक्षविद्या स्त्री ६त०। पाशकादिद्यूतविद्यायाम्।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण शून्यं क्षेत्रम्। राशिचक्ररूपे वृत्तक्षेत्रे। अक्षे पाशक क्रीडायां वृत्तः व्यापृतः ७त०। पाशकक्रीडासक्ते "यदक्ष-वृत्तमनु दत्त न एतदिति" श्रुतिः। [द्यूतक्रीडाकुशले।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त०।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम्। जपमालाग्रथ नसाधने सूत्रे "साक्षसूत्रकमण्डलुरिति" पुराणम्।

अक्षाग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिक्षेत्रस्थापनस्य कीलकम्। ६त०। चक्रनाभिक्षेत्राग्रप्रोते कीलके।

अक्षानह् न० अक्षे चक्रे आनह्यते बध्यते आ+नह-क्विप्। चक्रसंबद्धे काष्ठभेदे। "अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या" इति वेदः। [क्रोधे च। न०ब०। क्षमाशून्ये त्रि०।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न०त०। ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरमृत्तिकया निर्वृत्तं क्षण् क्षारं कृत्रिमं लवणं न०त०। अकृत्रिमलवणे "मुन्य-न्नानि पयः सोमोमांसं यच्चानुपाकृतम्। अक्षारलवणञ्चै-वेति" मनुः। "चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं तथेति" मनु अक्षारलवणमकृत्रिमलवणमितिमाध० रघु०। क्षार-लवणभिन्ने सैन्धवलवणे न०। "नैतस्या रात्राधन् पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः सुहृदिक्षरात्रं मह्य-गुरुष्विति, आश्वलायनगृह्यम्।" अक्षारलवणं क्षार-मृत्तिकादि-कृतलवणभिन्नं सैन्धवं समुद्रि चेति मु० रघु०। "गोधौरं गोघृतञ्चैव धान्यमुद्गाक्तिलायवाः। सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते गोघृतादि-द्रव्यगणे च।

अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन् आ+वप-आधारे ल्युट् ६त०। पाशकपातनाधारे फलके।

अक्षावली स्त्री ६०त०। जपसाधन-रुद्राक्षबीजावली जप-मालायाम् "रत्नावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती"तिकाद०।

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+वप-अण् उप०स०। द्यूतकारके, तदध्यक्षे च।

अक्षि न० अश्नुते विषयान् अश-क्सि। नेत्रे, इन्द्रियमध्ये तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्व्वशास्त्रसम्मतमन्ये-षान्तु सर्व्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता। एतदन्त बहुव्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः। इदञ्च शब्दादिषु षाड्ग्रेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित् वस्तु। तैजसत्वाच्चास्य सूर्य्यादिकिरणवदाशुदूरपर्य्यन्ता-नुधावनमागमनञ्च। तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-कादयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः। उभयमते-ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता। तदाधारगोलके द्वे बाह्ये आन्तराणि च चत्वारि कोषवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः, पक्ष्मादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति। तद्विवरणं यथा "विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम्॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्। पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं, सित जलात्॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे। दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथाबादीहिविशारदः॥ नेत्रायामत्रि-भागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः॥ मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने। यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च॥ पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु। अनुपूर्व्वन्तु तन्मध्यास्त्वत्वारोऽन्ये यथोत्तरम्॥ पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्म शुक्लगतोऽपरः। शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपर॥ ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गग स्मृत। द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि। जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः। तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्त्वस्थि चापरम्। पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति सुश्रुते॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन्। रञ्जनद्रुमे (आतरुच)। [तारायाञ्च।

अक्षिकूटक न० अक्ष्णः कूट इव कन्। नेत्रगोलके नेत्र-

अक्षिगत त्रि० अक्ष्णि गतः सर्व्वदाभावनावशादसन्नि कृष्टोऽपि उपस्थित इव। द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च। "त्वयि किलाक्षिगते भयमैस्त्रिभिरिति नै०। [तुल्यत्वम्।

अक्षितर न० अक्षीव तरति तॄ-अच्। जले निर्मलत्वादक्ष

अक्षिभ्रू स्त्री अक्ष्णः भ्रूविषयः। चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टवस्तुन एव सत्यतासंपादितया तस्य सत्यत्वम् । "सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [पूर्व्वे ।

अक्षिभेषज न० ६त० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोध्र-

अक्षिभ्रुव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा०द्व०। राजदन्तादि० अक्षिशब्दस्य सङ्गपकस्येऽपि पूर्व्वनि० अच्समा०। भ्रूनेत्र-संघाते "सौमित्रिरक्षिभ्रुवमस्त्विकाम" इति भट्टिः ।

अक्षिव पु० अक्षि याति प्रीणाति अञ्जनेन वा-क । (सजना) शोभाञ्जनवृक्षे सामुद्रलवणे च ।

अक्षिविकूणित न० अक्ष्णः विकूणितं लज्जादिना सम्यक् प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत्र । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते

अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न०त० । शोभाञ्जने (सजना) सामुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० । वान्तोयमित्यन्ये । [इति वेद० ।

अक्षु न० अक्ष-उ । पाशे । "जूर्णी मक्षुराङ्कशोयनात्सा"

अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्+यत् । क्षुधाभावसाधने द्रव्ये । "अक्षुध्या अतृष्यासो गृहामाप्रतिभीतनेति" वेद ।

अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न०त० । शस्यानुत्पादके क्षेत्रे उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । "अक्षेत्रे बीजवत्-न्यस्तमन्तरैव विनश्यतीति" पुरा०।

अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहतत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद-क्विप् अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमानिनि जीवे । "अक्षेत्रविद् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदा-नुशिष्ट" इति वेद ।

अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इनि न०त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । "येऽक्षेत्रिणो बीजवन्त परक्षेत्रे प्रवापिन इति" स्मृति ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकस्येव उटानि पर्णान्यस्य वा । पर्व्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्ष विभीतक इव ओडति फलैः सं-हन्यते उड-अच् वा । पर्व्वतीयपीलुवृक्षे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते चिचाल्यते क्षुभ णिच् कर्म्मणि यत् न० त० । भ्रमयितुमशक्ये "इक्ष्वाकुवंशमक्षोभ्यमिति" पुरा० । तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । "अक्षोभ्योऽस्यामृषिः प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।

अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म्म० । तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री ऊह० समूह० संविकल्पवतामं वा पोऽस्या-मस्ति इनि, अक्षाणां रथानां सर्व्वेषामिन्द्रियाणाम् "वा ऊहिनी णत्वं वृद्धिश्च । रथगजतुरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-न्विते सेनासमूहे । "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्त्तितं बुधैः । पञ्चषष्टि सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै-र्विना रथ्यतुरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः इति । रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्व-भिन्नाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०९३५० ।

अक्ष्ण त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश-क्स्न । व्यापके अखण्डे काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसे श्रेण्या श्रेण्यामसे, इति वेद० ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न०त० । पियालवृक्षे (पियाशाल)

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न०त० वा ङीप् । अनिष्टव्यवहारे ।

अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न०त० । संपूर्णे, सकले "अख-ण्डसाम्राज्यपतिततत्त्वमेतीति" जातकम् खण्डभिन्ने पु०न० ।

अखण्डन पु० न खण्ड्यते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न०त० खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण त्रि० । [च ।

अखण्डित त्रि० खडि-क्त न०त० । सम्पूर्णे, "खण्डितभिन्ने

अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डित ऋतु तत्सम्बन्धि पुष्पादि-प्रसवरूपा यत्र पुष्पादि-सर्व्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।

अखलीकार पु० न खल अखलस्तस्य कार अखल+च्वि-कृ-घञ् । सम्प्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।

अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये ठिकन् । वृक्षमात्रे ।

अखात पु०न० खन-क्त न०त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते च । खातभिन्ने त्रि० । "खातमखातमुत सक्तमिति" वेदः ।

अखाद्य त्रि० खाद-अर्हार्थे ण्यत् न०त० । भोक्तुमनर्हे गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखिद्र त्रि० खिद-रक् न०त० । खेदरहिते "मरुतोयातेमखि द्रयामभिरिति" वेद ।

अखिन्न त्रि० खिद-भावे क्त त०न० । क्लेशरहिते अनायास-साध्ये कर्म्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त न०त० । अक्लिष्टे ।

अखिल त्रि० न खिल्यते न कश्यकादीयते खिल-क न०त० । समग्रे । खिलभिन्ने कृष्टभूम्यादौ स्त्री । नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य सेनन्धूम्ये "वेदोऽखिलोधर्म्म-मूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति" मनु । तेन विंशत्य

पैतृमपितं पारिमएडलमिति” रघु॰ । “न गिराखिल-यापि वापिका प्रससाद प्रतिच्छेन मानिनीति” नै॰ ।

अग इदित् गतौ भ्वादि॰ पर॰ । अङ्गति । आङ्गीत् । ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि॰पर॰घटादि । अगति आगीत् । अग-

अग पु॰ न गच्छतीति गम-ड न॰त॰ । वृक्षे, पर्व्वते, च । गमनाकर्त्तरि भूमृदादौ त्रि॰ । न गच्छति वक्रगत्या पश्चिमम् । सूर्य्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः । “वक्रयोरगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके” इत्युक्तेः आर्य्यभट्ट मते तु पृथिव्या एव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्य्यस्य न गतिमत्त्वम् । सप्तर्षिव्याख्याञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन तेषाञ्च प्राधान्यात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तथात्वम् ।

अगच्छ पु॰ गम-श॰ न न॰त॰ । वृक्षे ।

अगज न॰ अगात् पर्व्वतविशेषात् जायते जन-ड । शिला-जतुद्रव्ये । पर्व्वतजातमात्रे त्रि॰ ।

अगण्य त्रि॰ गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न॰ त॰ । गणयितुमशक्ये असङ्ख्ये । “गुणैरगण्यैरतियोगयाजिभि-रिति” । अर्हे यत् न॰त॰ । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे त्रि॰ ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न॰त॰ । उपायाभावे । बहु॰ । गतिशून्ये, उपायशून्ये च त्रि॰ । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप् तत्रैवार्थे त्रि॰ “मामगतिकमिति” शङ्कराचार्य्यः ।

अगद पु॰ नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब॰ । औषधे इब॰ । “औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव प्रसिध्यन्तीति” पुराणम् । रोगशून्ये त्रि॰ । गद-भाषणे अच्-न॰त॰ । अकथके त्रि॰ । [दीत् ।

अगद नीरोगत्वे कण्ड्वा॰ पर॰ । अगद्यति आगद्यीत्—आग-

अगदङ्कार पु॰ अगदं करोति अगद+कृ-अण् मुम् च । वैद्ये । [न्तरि त्रि॰ ।

अगम पु॰ न गच्छतीति गम-अच् न॰त॰ । वृक्षे । अग-

अगम्य त्रि॰ न-गन्तुमर्हति गम-यत् न॰त॰ । गमनानर्हे “अगम्या सा भवस्त्र यत्राभूत् न महारथ इति” भारते । अन्त्यजातिस्त्रिया स्त्री । “अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति” “अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति” च स्मृति दुर्बोध्ये “योगिनामप्यगम्योऽसाविति” पुराणम् ।”

अगदी स्त्री नास्ति गदो विषं यस्याः ५ब॰ गौ॰ ङीष् । भूमिक-विषहारिणि देवताडवृक्षे । विषहारिणि द्रव्यमात्रे त्रि॰ ।

अगरु न॰ न गिरति गॄ-उ न॰त॰ । सनामप्रसिद्धे अगुरु-चन्दने । “कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्च्चितामिति” दुर्गापूजामन्त्रः “चन्दनागुरु” इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित त्रि॰ न॰त॰ । निन्दितभिन्ने शुद्धे, “यत्किञ्चित्-स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति” स्मृतिः ।

अगस्ति पु॰ अगम् विन्ध्याचलम् अस्यति अस्—क्तिच् शक-न्ध्वादि॰ । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु यञो लुक् । तद्गोत्रापत्येषु ब॰व॰ । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिणस्यां दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । “तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तावृषी सम्बभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः । कुम्भे-त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः इति” पुराणम् । तस्य च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । बृहत्-संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराकृपेण स्थिति-रुक्ता तच्च अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु॰ अगस्तिप्रियः द्रुमः शाक॰ त॰ । वकवृक्षे । अगस्तिवृक्षादयोऽप्यत्र ।

अगस्त्य पु॰ अगं विन्ध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति स्त्यै-क । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-जिगीषयेति” रघुः । वस्त्या॰ यञ् । अगस्त्यस्यापत्ये ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते शान्तिपर्व्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु॰ अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य चारः शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्तो अगस्त्यनामक-नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा “विन्ध्यस्तम्भयद्यस्य तस्योदयः श्रूयताम्” इत्युपक्रम्य । “उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कु-समायोगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-रम्बूनि भवन्ति निर्म्मलानि ॥ पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामा-पुष्णतो हंसकुलप्रपङ्क्तिम् । ताम्बूलरक्तोत्कचितापदन्ती विभाति योषेव सरित्सुहासा ॥ इन्दीवरासवसितोत्पलका-ञ्चिता सरिद्भ्रमत्षट्पदपङ्क्तिभूषिता । भ्रूलतारक्षपकटाक्ष-वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्वरा ॥ इन्दो पयोदवि-गमोपहितां विभूतिम् दृष्टुं तरङ्गवलया कुमुदं निशासु । उन्मीलयत्यलिनिलीनदल सुपक्ष्म वापी विलोचनमिवा-सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवा-पूर्णतडागहस्ता । रत्नैः प्रसूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्भ्राजती

पार्श्वमगस्त्यनाम्नः ॥ सलिलममरमाधयोज्झितं यत्न-परिवेष्टितमूर्त्तिभिर्भुजङ्गैः । फणिजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ अस्याप्यदपि पापमपाकुरुते किमुत ? स्तुतिभिरुपासितस्तु । मुनिभिः कथितोऽस्य यथार्घविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्र ! तवाम् ॥ अस्याभिधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्ध्यागमनादिवेलाम् । तथ्योक्ष्णयिन्यामगतस्य कन्यां भागे स्वराख्ये स्फुट-भास्करस्य ॥ दीपप्रभिन्ने ऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्धकारे दिशि दक्षिणस्याम् । यावत्प्रसादेदितदिग्विभागे भूयोऽर्घमर्घ्यो प्रयतः प्रयच्छेत्" ॥ इत्युक्तान्ते उपचरत यथा "दृश्यते स किल प्रागतेऽर्के रोहिणीसप्तगतेऽस्तमुपेतीति" ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-विष्णुवामनादिपूजेतिकर्त्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य उदयः । अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च भाद्रशेषे भवति "यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलशोद्भवे इति" पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥ तस्योदये जलादीनां प्रसन्नत्व 'प्रसमारोदयादम्भः कुम्भयो-नेर्महौजस इति" रघावुक्तम् ।

अगाध त्रि० गाध-प्रतिष्ठायाम् घञ्-न०त० । अतिगभीरे । छिद्रे न० । गाधः निम्नतोया स नास्ति यस्येति । नौचलीमारहिते "साम्राज्गाधे गये मज्जेति" पुरा० दुर्बोधे च । "अगाधसत्त्वगुणा" इत्यमरः । [ह्रदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमस्य । अतिगभीरजले

अगार न० अगम् न गच्छन्तं ऋच्छति प्राप्नोति अग+ऋ-अण् । गृहे । "तलागार धनपतिगृहस्थानिति मेघ० ।

अगिर पु० न गीर्य्यते दुःखेन गृ-का० क न०त० । स्वर्गे ।

अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्गः ओकः वासस्थानं यस्य । देवे ।

अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुग्रहे सूर्य्यालोकाभावे तमसि । गोशून्ये त्रि० ।

अगुण पु० न०त० । गुणविरोधिनि दोषे । "तद सर्वं मयक्षामि प्रसन्ने च गुणागुणमिति" स्मृति न०ब० । गुणरहिते त्रि० "गच्छिमीतिप्रणयरहितं भामदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माक गुणवदगुण गोडुङ्गी देहमेतत्" इत्युद्धवदूतः ।

अगुरु न० न गुरुर्यस्मात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने "धूपैरगुरुगन्धिभिरिति" शिंशपा वृक्षे (शिशु) च । गुरु-भिन्ने, उपदेशकशून्ये त्रि० । गुरुवर्णभिन्ने लघुवर्णे पु० "अगुरुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ घनकुचयुग्मे, शशिवदना-सामिति" श्रुतबोध । गौरवरहिते गौरवविपरीतलाघव-युति त्रि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरु सारो यस्याः तादृशी शिंशपा मध्यपदलोपित० । (शिशु) इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।

अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य ६ब० । हिङ्गुद्रव्ये । तस्य यौगस्रोतःकटगन्धत्वात्तथा । अगुरुप्रसौरभे द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अगृभीत त्रि० न गृहीतम् छान्दसत्वात् हस्य भ । अगृहीते, "जयमय जह्यगृभीतगुणामिति, भाग०स्कं० ।

अगौकस् पु० अगः पर्वतः ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ पर्वतवासिनि त्रि० ।

अग्नामरुत् पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्हस्वयोः तन्नामकदेवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमारुत हवि । [देवयो ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि०द्व० आनङ् । एकहविर्भोक्त्रोस्तन्नामकयोः

अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ्-ङीप् । अग्नेर्भार्येति स्वाहा-ख्यायाम् । "वरुणानी मघाग्नायी तस्याः सिमन्तिनी समेति" भट्टि । सा च दक्षकन्या तस्यायाग्निभार्य्याकथा महाभारते "दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-भुज ! ॥ बाल्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने स न मे कामना पुत्र ! सम्यग् जानाति पावकः । इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र ! सहाग्निना । स्कन्द उवाच । हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजाः नामाय संस्कृतम् । होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् । अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने" । वन० मार्कं० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्द्ध्वं गच्छति अगि-नि नलोपः । अग्नौ स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाद्वायुर्वायो-रग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी, इति" श्रुतिः । तत्र तेन पदार्थस्तावद्द्विविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-वायुसम्भूत सूक्ष्मवायुसम्भूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु स्थूलः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करोतीति" श्रुतौ त्रिवृत्करणस्य पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वम् । पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा च भूतान्तराष्टमभागमिश्रितेन स्वस्यार्द्धभागेन उत्पन्नः पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि "वैशेष्यात्तद्वाद इति" शारीरकोक्ते भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः । सोऽयं स्थूलो वह्निः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौमः

दिव्य जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादिप्रभवः भौमः स्थानपाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः विद्युदुल्कावज्रादिः । उभावपि ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । त्रयोऽप्यमी स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्व्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वह्न्यादिशब्देन व्यवह्रियन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि "योयो-यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः" इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वमुक्तं व्यासेन महाभारते शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रय इति "अत एव "वह्नौ भृगभुगध्वभिरिति" पञ्चदशसाधकम् वह्नेश्च तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वम् अत एव छान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वह्नेस्त्रिरूपत्वमुक्तं यथा "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" विवृतञ्चैतद्भाष्यकृता "यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याऽशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्ने तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धीति" । अत एव तन्त्रशास्त्रकाव्यादिषु वह्नेररुणरूपतया वर्णनं दृश्यते । अग्निमूर्त्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपद दर्शयिष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वररूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकसिद्धत्वेन दिव्यस्य च दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वह्नौ विशेषोऽभिधीयते । "नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तत्र सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते" इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोपात्त । अत एव तस्य कौक्षेय इति संज्ञा । छान्दोग्ये च "या हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति" । व्याख्यातञ्चैतद् भाष्यकृता । "अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ता एताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्य्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात् पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं, कफेन समतायां पीतम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा" इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः पिङ्गलो" ? वर्णत एष आदित्य शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चाध्यात्मरसस्य नाडीद्वारसम्पर्कप्राप्त वर्णविशेष" इत्यानन्दगिरिः । अस्यैव जाठरस्य पिपासाहेतुत्वं छान्दोग्ये उक्तं यथा "अथ यत्रैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत् पीतं नयते इति" । व्याख्यातञ्च भाष्यकृता "पूर्व्ववदशितस्यान्नस्य नेतारः आपोऽन्नगुणं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्य्युः अप्लावयेयुः, यदि तेजसा न शोष्येत । नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा "पुरुषः पिपासति नाम, तदेतदाह "तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति" । तत्र रसपाकप्रकारमाह योगार्णवे । "आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राप्य स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुनाध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्णा रसानि ताः समन्तत इति" । एवं रसपाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः शुद्धार्थादर्शे । यथा "त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । तत्र सुश्रुत चोक्ता त्वक् रक्तोदरवह्निना । पक्वान्नमेदसरसादेवं रक्तादिनिस्सृताः । स्वस्वोष्माग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगादय इति" । एतन्मूलमेव "तत्र षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति" याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता सङ्गृहीतम् यथा तत्र्यात्मकोयानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अन्नरसो जाठरवह्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्वकोष-

स्वाग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकीयस्वाग्निपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकीयवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकीयाग्निपरिपक्वं मज्जत्वम्, मज्जापि स्वकीयपाचकपरिपच्यमानं परमधातुतया परिणमते इति" जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्म्मकारित्वात् दशविधत्वमुक्तं पदार्थादर्शे यथा "भ्राजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च पञ्चमः। व्यापकः पाचकश्चैव श्लेष्मको दशधा मत इति"। वैद्यकेऽपि अस्य चतुर्विधकार्य्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यमुक्तम्। विषमश्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः। कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः। विषमो वातजान् रोगान्, तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्, करोत्यग्निस्तथामन्दो विकारान् कफसम्भवान्। समा समोऽग्निरशितमात्राः सम्यक् पचत्यसौ" इति। अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भस्मकसंज्ञा स हि सम्यगाहाराभावे शोणितादिधातूनपि पाचयित्वा आशु देहं नाशयतीति रक्षित आकरः। अधिकं भस्मकशब्दे वक्ष्यते। शास्त्रान्तरे भौमस्याग्नेः कर्म्मविशेषे नामान्तराणि विधानपारिजाते। यथा

"लौकिके पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः। अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्त्तितः। पुंसवने चमसो नाम शोभनः शुभकर्म्मसु। (शुङ्गकर्म्मणीति रघु०)। तत्र सीमन्तोन्नयनान्तर्गतकर्म्मभेदः। सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि॥ पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः। सत्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भव॥ गोदाने सूर्य्यनामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः। वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे वरदः स्मृतः॥ चतुर्थीकर्म्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथाऽपरे। (अपरे कर्म्मणि) आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः। ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणाग्निरथेश्वरः। विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमता॥ लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोमे महाशनः। एते हुतार्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः॥ रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकस्तथा। आदित्यव्रात् चतुरद्ध्यतव्रातिरद्रा-मयन्ते। (पूर्णाहुत्यां मृडो नामेति रघु०)। पौष्टिके वरदश्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके। वश्यार्थे शमनो नाम वरदाने तु मोमकः। उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे। समुद्रे वाडवो ह्यग्निः क्षये संवर्त्तकस्तथा॥ सप्तविंशतिसंख्याता अग्नयः कर्म्मसु स्मृताः। तं तमावाह्य होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः॥ अन्यथा विफलं कर्म्म सर्व्वं तद्भावमश्नुते। आदित्यादिग्रहाणां च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते॥ आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते। धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृत॥ बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः। शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुताशनः इति।" प्रकारान्तरे तु पञ्च भेदाः "आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः" इति भा०रा०। "पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता" इति श्रुति। अग्नेर्ध्येयरूपं यथा "रुद्रतेज समुद्भूतं द्विमूर्द्धानं द्विनासिकम्। षण्नेत्रं च चतु श्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम्। वामभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम्। स्रुचं स्रुवञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे। तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रन्तु वामके। बिभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं सप्तजिह्वकम्। दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरं मुखम्। द्वादशकोटिमूर्त्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम्। स्वाहास्वधावषट्कारैरङ्कित मेषवाहनम्। रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तपद्मासनस्थितम्॥ रौद्रं तु वह्निनामानं वह्निमावाहयाम्यहम्"। इति रुद्रकल्पः। अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्म्माङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता।

अग्न्यभिमानिनि चेतनाधिष्ठिते शरीरादावपि उपचारात् अग्निशब्दप्रयोग। अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे "अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदस" मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वानपूर्व्वकोपास्यत्वमुक्तम्। तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्वनराज्जाताद्य अग्निलोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते। अग्निदेवताके कृत्तिकानक्षत्रे "अग्नियमदहने"त्यादिना ज्योतिषे कृत्तिकानक्षत्रस्य तत्स्वामिकत्वोक्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिथौ वक्ष्य-माणाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते। तस्य एकत्वेऽपि वेदत्रयभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन त्रित्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् तत्संख्यायुक्तत्वात् त्रित्वसंख्यान्विते, सोदयात् साग्निकम (१०) "बहुभुक्तं भोक्ष्यं त्वेषत्रयोदिति" नीलकण्ठ। चित्रकवृक्षे (चिते) तस्य तत्तेजोजातत्वात्तथा तत्कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भल्लातकवृक्षे (भेला) निम्बुकवृक्षे (नेबु) पित्ते धातौ तस्य तद्गुणवत्त्वात्तथा कथा च तस्य तद्गुणवत्त्वं तत्रोक्तं मान्। तत्स्वामिके अग्निकोणे च। एवमग्निवाचकाः सर्व्वेऽपि शब्दाः कृत्तिकानक्षत्रादौ वर्त्तन्ते। चित्रं मङ्गलं कार्य्यविधिरत्ना मध्ये कृतान्ते नवमिति तिथित०। "हुताशे अग्निकोणे" अमरकविमुमता-

स्वेति" ज्योतिषम् । (अनयः कृत्तिका) एवं यथायथमुदाहार्य्यम् ।

अग्नेरभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः ? कस्मिन् कस्मिन् कर्म्मणि? वा तेषामधिकारस्तत् तदुक्तं भारते ।

अङ्गिराश्चाथ कृत्वा सुतप्तं महातपा महाग्निस्त्विभिरावृतः । भास्व देव! तथ्याग्ने! प्रथमं पुत्रमञ्जसा । तथ्यं त्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन्! । बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् । कर्म्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह । व॰मार्क॰ स॰ २१६ अध्या॰

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह! । तस्याभवत् शुभा भार्य्या प्रजास्तस्यास्तु मे शृणु । बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः । बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्! बृहस्पतिः । प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव! भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामेव सर्व्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता । या कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामते! । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहूकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ॰

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याऽभूद्या यशस्विनी । अग्नीन् साऽजनयत् पुण्यान् षडेकाञ्चापि पुत्रिकाम् । आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः । चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् । शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्या सत्याऽथ धर्म्मज! ॥ अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः । प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते सोऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते । पौर्णमासेषु सर्व्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका । भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तमः । भरद्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः । प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथध्वान कुम्भरेताः स उच्यते । सरय्वां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वानेष्वेव स्तूयते । यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्च्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत् । आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः । अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः । तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः । यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् । अन्तरग्निः श्रुतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् । स यज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्व्वलोकेषु भारत! । ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् । प्रथिता गोमती नाम नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्म्माणि सर्व्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकर्त्तृभिः । वडवाग्निः पिबन्नम्भो योऽसौ परमदारुणः । ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्व्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन । अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः । समरे नाशयेच्छत्रून् अमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः । महावाचमजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः । २१८ अ॰

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रक । अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्च्चकः । अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् । पुत्रं लभेय धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ । जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः । समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत! । पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंश-

चरस्तु सः। दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः। जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन्। बृहद्रथन्तरं मूर्ध्नो वक्त्राद्वा तरसा हृतौ। शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत्। बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वभूतानि चैव ह। एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत् सुतान्। बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः। भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः। प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः। देवान् यज्ञमुषश्चान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान्। सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलावलम्। एतान् यज्ञमुषः पञ्च देवानामसृजत्तपः। सुमित्रं मित्रवन्तञ्च मित्रघ्नं मित्रवर्द्धनम्। मित्रधर्म्माणमित्येतान् देवानप्यसृजत्तपः। सुरप्रवीरं वीरञ्च सुरेशं सुरवर्च्चसम्। सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः। त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक्। स्रंसन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः। तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि। स्पर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च। द्यां बहिर्वे तदादानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम्। तदेते नोपसर्पन्ति यत्राग्निः स्थितो भवेत्। चिताग्नेरुद्वहन्नाज्यं पक्षाभ्यां तत् प्रवर्त्तितम्। मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम्। बृहदुक्थस्तपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः। अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते। रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते। मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्य्यवो विदुः। मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः। २१९ अ०

गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः। अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति। भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते। अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः। दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः। तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो महत्। उद्धर्त्तुकामो मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः। ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते। अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत्। शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः। आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्। ऊर्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान्। अग्निस्तपो ह्यजनयत् पञ्च यज्ञसुतानिह। प्रशान्तोऽग्निर्महाभागः परिश्रान्तो गवाम्पतिः। असुरान् जनयन् घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान्। तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत्।

बृहद्भानुन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः। भानोर्भार्य्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्य्यजा। असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु तेषां प्रजाविधिम्। दुर्बलानान्तु भूतानामसून् यः सम्प्रयच्छति। तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम्। यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः। अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः। दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते। विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः। इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं कृतम्। अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः। चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः। चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः। निशा त्वजनयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा। मनोरेवाभवद्भार्य्या सुषुवे पञ्च पावकान्। पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः। पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः। अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते। सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः। ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः। कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता। कर्म्मणाऽसौ बभौ भार्य्या स वह्निः स प्रजापतिः। प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम्। तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः। शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्त्ति हुताशनम्। अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः। कपिलं परमर्षिञ्च यं प्राहुर्यतयः सदा। अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्त्तकः। अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा। कर्म्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते। इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि। अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्वणान्। संस्पृशेयुर्यदाऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै शुचयेऽग्नये। दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै वीतयेऽग्नये। यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या तु शुचयेऽग्नये। अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या दस्युमतेऽग्नये। मृत श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या सुरभिमतेऽग्नये। आर्त्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या ह्युत्तराग्नये। दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या पथिकृतेऽग्नये।

सूतिकाऽग्निर्यदा चार्ग्निं संसृजेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आयस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्व्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । महताञ्चैव भूतानां सर्व्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभाग. सत्य-
पुत्रो महाद्भुत । भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु । स वह्निः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्व्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्य,
त्वमहं वीर ! सुदुर्व्वलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्व्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्व्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्धि तेन सः । नैच्छद्वोढुं हविः सर्व्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्टाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रेव प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ! । एवं
त्यक्त्वा शरीरन्तु परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभि-
र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्व्वाणमथाश्रितम् । अर्च्चया-
मासुर्देवैनमथर्व्वाणं सुरादयः । अथर्व्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्व्वभूतानामुन्ममाथ महा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्व्वमथर्व्वणा । आहूतः
सर्व्वभूतानां हव्यं वहति सर्व्वदा । एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डसाह्वया

चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी । तमसा नर्म्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेण्णोपवेण्णा भीमा च वडवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा । तुङ्गवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया । अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्य्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्तितो मया । योऽर्च्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।
सास्य देवतेति—ठक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं साम ठक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
स्त्रि० । अग्नये हितं ठक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा "अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-
ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति" शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नी परस्तस्यैषा भवतीति"
अग्निमीळे इति" । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपद
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्याम । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति" । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे ह्यामनन्ति । "अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयायामनन्ति । "अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवतानामिति" च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । "स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति" । यज्ञेष्वग्निष्टोमेऽपि पशुसोमरूपेष्वपि पूर्व्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्नमानः सन्नङ्क् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठादौ हविः पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः सुतो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः । अक्तोऽञ्जु व्यक्तिम्रक्षणगतिषु इति धातुः । दग्धो दह भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरन्यस्मादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा समादत्ते । यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठादौ हविः पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनार्थैवाग्निमीळे इत्यृग्भवतीति" ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्यः एतच्च वैश्वानरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो यास्केन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै–क । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निकण पु० अग्नेः कणः ६त० । अग्निस्फुलिङ्गे ।

अग्निकर्म्मन् न० अग्नौ कर्म्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ "अग्निकर्म्म ततः कृत्वेति" स्मृतिः अग्निकार्य्यादयोऽप्यत्र न० ।

अग्निकला स्त्री ६त० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च यादिक्षान्तवर्णदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धूम्रार्च्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्री सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्णानां कला धर्म्मप्रदा अमू" इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आधत्ते करणे कर्त्तृ-स्योपचारात् कर्त्तरि ण्वुल् । अग्न्याधानसाधने आग्नीध्रायामृचि । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या यजुर्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निकाष्ठ न० अग्ने उद्दीपनं काष्ठम् शा० त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् । ज्वलदग्निव्याप्ततृणपुञ्जे (नुडा) इति ख्याते ।

अग्निकुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थे स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निकुमार पु० ६त० । कार्त्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वकथा महाभारते वनपर्व्वणि २२१ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात् जातस्मरविकारस्याग्नेस्तासां गार्हपत्य-प्रवेशेन वह्निम् तद्दर्शनेन जाताधिकविकारः तथानिर्वेदपूर्व्वकं वनगमनमुपक्रम्य, "स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् । तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी ॥ अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् । कामयिष्यामि कामार्त्तं तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२२ अध्या० मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्य्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप । जगाम पावकाभ्याशं तञ्चोवाच वराङ्गना ॥ मामग्ने ! कामसन्तप्तां त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्य्या शिवा नाम हुताशन ! । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् । यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्व्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव । त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ मैथुनायेह सम्प्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर । मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी सम्भवाम्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्व्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ दृष्टिविषैः, सप्तशीर्षैः

भोगिभिरद्भुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च खगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ दिव्यं रूपमरुन्धत्याः कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्नेरेतः कुरूत्तम ! । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः । षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० प० २२५ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव "ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्व्वलोकानां जातस्त्वमपराजित ॥ उमायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्य्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन तच्चिह्नीभूतत्वम् गगने उद्धूयमानत्वात् तत्पताकात्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालदिक् ६त० । अग्निदैवत्ये पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे । "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वदक्षिण-दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्नेर्वाचका अपि अत्रैव । "प्रतिपत् नवमी पूर्व्वे रामरुद्रौ च पावके" इति ज्योतिषे "वह्नौ कुसामे भयमिति" च अग्निकोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्त ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारकत्वे । अग्निर्गर्भेऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पादकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थनकाष्ठरूपारण्यो च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमीलतायाम् स्त्री । "अग्निगर्भां शमीमिवेति" रघुः । शमग्रा गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये "रुद्रस्य रेतःप्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमग्निव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यतीति" ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमग्निमार्गणस्य गुप्तस्थितेः कारणेन गुप्तस्याग्नेः "नष्टमात्मनि वह्नीनं नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन" देवैस्तत्रागमादने उक्ते नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा "अश्वत्थान्निर्गतो वह्निः शमीगर्भमुपाविशदिति" । शमीगर्भेवासस्य स्थितिं नयतः शुकस्य जिह्वापरिच्छेदरूपशापदानमुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे वह्निरवस्थित इत्युक्त्वा च "इत्युक्ता तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्व्वक्रियास्वपि । ततः प्रभृति चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः" इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वह्निना गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ गङ्गया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । "सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेति, उक्त्वा "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु० ८५ अ० । अतएव श्रुतौ "यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भो मध्यभागोऽस्याः । अग्निदीप्तायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्य्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थे गृहे ६त० । श्रौतस्मार्त्ताग्निकृत्याधारे गृहे न० । अग्न्यगारादयोऽप्यत्र । "वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघु ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्निहोमादि-प्रतिपादके शास्त्रे "अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते" सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति तत्त्वबो० । एवमेव [illegible] ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृतभेदे यथा चक्रदत्तः ।

"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गु चव्याऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मिताम् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं स्वरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति" ॥

"भल्लातकसहस्राणि जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत्। एतमस्य समादाय कल्कानीमानि दापयेत्। त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली॥ हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च। द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मिताम्॥ दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमाल्लासमानि च। आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा॥ तत् सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते" इति च।

अग्निचयन पु॰ अग्निश्चीयते आधीयते अनेन चि--करणे ल्युट् ६त॰। अग्न्याधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् ६त॰। अग्न्याधाने न॰।

अग्निचित् त्रि॰ अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्विप्। मन्त्रपूर्ब्बककृतवह्निस्थापने अग्निहोत्रिणि। भावे क्विप्। अग्न्याधाने।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेश्चित्या चि-भावे क्यप् नि॰ स्त्रीत्वम्। अग्निचयने अग्न्याधाने "उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति" गृह्यम्। "चित्याग्निचित्ये" चेति पा॰।

अग्निचित्वत् त्रि॰ अग्निचित् अग्निचयनमस्त्यत्र मतुप् मस्य वः तान्तत्वान्न पदत्वम्। अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु "अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु वसिति" भट्टिः स्त्रियां ङीप्।

अग्निज पु॰ अग्नये अग्न्युद्दीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति जन ड ४त॰। अग्निजारवृक्षे। अग्नेर्जायते जन-ड ५त॰। स्वर्णे न॰। कार्त्तिकेये पु॰। तत्कथाऽग्निकुमारशब्दे द्रष्टव्या। अग्निजातमात्रे त्रि॰ "अग्निजा ओषधिजा मह्रीनामिति श्रुति" "अग्नीश्वरस्य भक्ताना भय विद्युदग्निजमिति" काशीखण्डः।

अग्निजन्मन् पु॰ अग्नेर्जन्माऽस्य ६ब॰। कार्त्तिकेये तद्विवरणम् अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम्। स्वर्णे न॰।

अग्निजार पु॰ जारयति जॄ-णिच्-कर्त्तरि अण् अग्निरिव जारः। स्वनामख्याते वृक्षे, औषधभेदे च। रस रत्ने अग्निजारोक्तस्य।

अग्निजिह्व त्रि॰ अग्निर्जिह्वास्वादसाधनं यस्य। अग्निमुखे देवे "ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा" श्रुतिः अग्निरेव जिह्वाऽस्य। वराहमूर्त्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे "अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः। ६त॰। अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा "कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति" कथं तासामग्निमुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तद्ध्याने दर्शितम्। अग्नेर्जिह्वेव शिखाऽस्याः ब॰। लाङ्गलीवृक्षे स्त्री।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः। गजपिप्पलीवृक्षे। (विषलाङ्गला) ६त॰। अग्निशिखायाम्।

अग्नितप् त्रि॰ अग्निना तप्यते तप-क्विप्। अग्निना तपस्याकारके "परावीरास एतनमर्य्यास भद्रजानय। अग्नितपो यथा सथेति, श्रुति।

अग्नितपस् त्रि॰ अग्निभिः सम्मुखस्थसूर्य्यसहितचतुर्दिक्स्थ पावकैस्तप्यते तप-असुन् ३त॰। "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थ" इति उक्तप्रतीप्ततपस्याकारके। तपतीति तपाः अग्निरिव तपा। अग्निसदृशोष्णस्पर्शवति। "यदा वलस्य पीयतोजसुं भेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैरिति" श्रुति।

अग्नितेजस् त्रि॰ अग्नेरिव तेजोऽस्य। अग्नितुल्यतेजस्के पदार्थे "अग्निलोकेऽग्नितेजस, इति काशी॰। "विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा छन्दोऽग्नितेजा इति" श्रुतिः। ६त॰। अग्नेस्तेजसि न॰।

अग्नित्रय न॰ त्रयवयवं त्रयं त्रि+अयट् ६त॰। यथाविधानेन कृताधाने अग्नित्रितये। पित्रादीन्यपक्रम्य "एतएव त्रयोलोका एतएव त्रयोऽग्नय। पिता गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्नि, आचार्य्य आवहनीय इति" विष्णूक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहनीयवह्नित्रयरूपे पित्रादौ च। अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयीत्यप्यत्र।

अग्निद त्रि॰ अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क। गृहादौ दाहार्थं वह्निदायके आततायिभेदे "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिन इति" स्मृति।

अग्निदग्ध त्रि॰ अग्निना अन्त्येष्टिविधानेन दग्ध दह-कर्म्मणि क्त। शास्त्रविधानेन संस्कृताग्निना कृतदाहे "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मभेति, वायु पु॰। अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे त्रि॰। "अग्निदग्धाविभौमत्वाविति" रामा॰।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दम्यते अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ६त॰ ङीप्। कण्टकारिकातः क्षुद्रे-कण्टकाढ्ये गुच्छस्थक्षुद्रफलवति (गणियारी) इति ख्याते क्षुपभेदे।

अग्निदात्री स्त्री॰ अग्निं विधानेन ददाति दा-तृच्। अन्त्येष्टिविधानेन दाहकारके "यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् सएव हि" इति स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्।

अग्निदीपन त्रि॰ अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णिच्-ल्यु ६त॰। जठरानलोद्दीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न॰।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निर्जठरानलोदीप्तः सेवनात् यस्याः। ज्योतिष्मतीलतायाम्।

अग्निदूत पु॰ अग्निर्दूत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात्। अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, "यमं ह "यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरं कृतः" इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे "अग्निं दूतं पुरोदधे इति, 'अग्निं दूतं वृणीमहे इति' च श्रुतावुक्तम्।

अग्निदैवा स्त्री अग्निर्देवोऽस्याः। कृत्तिकातारायाम् "अग्नियमदहनधातृकमलजन्मशशभृद्दितिजीवफणिपितर इति" ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमयोऽश्व्यादिदेवतात्वकथनात् तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदैवत्यम्।

अग्निध् पु॰ अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप् नि॰ आलोपः ६त॰। अग्न्याधानकर्त्तरि। "अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्ष दमूनसमिति" वेदः।

अग्निधान न॰ अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ६त॰। अग्निहोत्रगृहे "पद कृणुते अग्निधाने" इति वेदः। [तारावह्नितारकाद्योऽप्यत्र।

अग्निनक्षत्र न॰ ६त॰। अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-

अग्निनयन न॰ अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे ल्युट् ६त॰। अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने ६त॰। अग्निनेत्रे न॰। [अग्निजारवत्ते।

अग्निनिर्यास अग्नेः जठरानलस्येव दीपको निर्यासोऽस्य।

अग्निनेत्र पु॰ अग्निर्नेता हुतहविःप्रापयिता यस्य अच् समा॰। देवतामात्रे। "हव्यं वहति देवानामिति" श्रुतौ हि तस्य देवेभ्यो हव्यवाहकत्वमुक्तम्। ६त॰। वह्निनयने न॰।

अग्निपद न॰ ६त॰। अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च। तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अणि आग्निपदम्।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्या परि+कृ-भावे श ६त॰। अग्निचर्यायां होमादिकरणे। [पर्वतभेदे।

अग्निपर्वत पु॰ अग्निसाधनं पर्वतः। शत॰ अग्न्युत्पादके

अग्निपुच्छ पु॰ न॰ अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव। आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे। "दक्षिणत आहवनीयस्योप-विशेदग्निपुच्छस्य दाग्निचित्यायामिति" कात्या॰सू॰।

अग्निपुराण न॰ अग्निना प्रोक्तं पुराणम्। वेदव्यास प्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वह्निप्रोक्ते पुराणभेदे तद्विवरणं यथा।

"आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति" भागवते। "परमग्निपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम्। चतुर्दश सहस्राणि पर पञ्चशताधिकम्" इति ब्रह्मवैवर्त्ते। तत्राभिधेयसंक्षेप। भगवतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा, मुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेक, मण्डपलक्षणम् कुशमार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिर्म्माणप्रकारः, शालग्रामलक्षण—पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रतिष्ठाविधि, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्य, द्वीपवर्णनम् ऊर्ध्वाधोलोकवर्णना, ज्योतिश्चक्रस्वरूपम्। युद्धजयोपाय-षट्कर्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुब्जिकार्च्चनाविधि, कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्य्यधर्म्मः, श्राद्धकल्प ग्रहयज्ञ, वैदिकस्मार्त्तकर्म्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः,वारव्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधि, नूतनव्यूहाद्यर्चनादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्याविधिः, गायत्र्यर्थ, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्म्म, राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रत्नदीक्षाविधिः, श्रीरामनीति, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यवहारविधिः, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा, पूजाप्रकार। शान्तिविधि, छन्दःशास्त्रम्, साहित्य, शिक्षानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं, नरकवर्णनम्, योग, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च॥ एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्य॥

अग्निप्रणयन न॰ अग्नेः प्रणयन मन्त्रपूर्व्वकः संस्कारः प्र+नी-भावे ल्युट् ६त॰। शास्त्रोक्तविधानेन वह्निसंस्कारभेदे "दक्षिणत आहवनीयेऽपश्चिमस्याग्नेः सौमिकायामुत्तरवेद्यां प्रणयं यदग्नि तदेतदग्निप्रणयनमिति" स्मृतम्।

अग्निप्रस्कन्दन न॰ ६त॰। यथाविधानमग्निकार्य्यरूपहोमाकरणे "प्रजाश्च यौवनं प्राप्य विप्रयिष्यन्त्यमो! तव। अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चापेवं भविष्यसीति, स्वसुतमतं प्रति ययातिवाक्यम् भार॰ आदि प॰।

अग्निप्रसर पु॰ अग्निं प्रसरति सृ-अच् अग्नेर्वा प्रसारः। (चकमकीति) ख्याते वह्न्युत्थापके प्रस्तरखण्डे।

अग्निबाहु पु॰ अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात्। धूमे।

अग्निभ न॰ अग्निरिव भाति भा-क। स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम्। वह्नितुल्यवर्णपदार्थे त्रि॰। न॰ नक्षत्रं ६त॰। अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न॰।

अग्निभू पु॰ अग्नेर्भवति भू-क्विप्। कार्त्तिकेये अग्निकुमार

मन्दे बहुभक्षका । अग्निसम्भवे त्रि० । स्वर्णे न० हुताशः । अग्निभवादयोऽप्यत्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वित्वादैश्वर्य्यमस्य । बौद्धभेदे हेम० । पावकविभूत्या तद्वीर्य्ये च स्त्री । हेम० । वह्निसम्भवे त्रि० ।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असुन् । वह्नितुल्यदीप्तियुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेद ।

अग्निमणि पु० अग्नेरुत्पादकोमणिः शा० त० । सूर्य्यादितेजःसम्पर्कात् अग्न्युत्पादके सूर्य्यकान्ताभिधे मणौ (आतशी) (चकमकीति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्त्यस्य मतुप् । यथाविधानेनाहिताग्निके साग्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिक्षिप्य प्रवसेदग्निमान् द्विज" इति स्मृति ।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथ्नाति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति मन्थ-क्विप् नलोप । अग्न्याधानार्थमरणिद्वयघर्षणेन वह्न्युत्पादके याज्ञिके । करणे क्विप् । अग्निमन्थसाधने मन्त्रे, अरणिकाष्ठे च त्रि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निर्मथ्यतेऽनेन मन्थ-करणे घञ् । गणिकारीवृक्षे (गणियारि) तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि प्रायः वह्निरुद्भाव्यते । तन्मन्थनसाधने मन्त्रे च । करणे ल्युट् हेम० । अग्निमन्थनोऽप्युक्तार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्य न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्यं पाचनशक्त्यपटुता । धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नीश्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्यभयं नैवेति" काशीखण्ड । अग्निमान्द्येऽजीर्णता स्यात् तत्राल्पभोजनं कार्य्यं यथा । 'सम्यक् सुजीर्णेऽपि भोज्यमल्पोपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणमुक्तम् । अत्यम्बुपीतस्य मात्रस्य विरिक्तस्य सुताश्नतः । निकटस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽल्पैरल्पगुरुभिरुपयुक्तैः प्रयाति । अल्पोमहद्भिर्वृद्धिभिर्भिस्तादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ यथाल्पैः इन्धनभिर्यास्त्रैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः ॥ घृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिं स्मृत इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यं बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् ततो वृद्धिः देवताद्वन्द्वे च आनङ् बाधित्वा 'इद्वृद्धाविति' इत् "देवताद्वन्द्वे च" इति द्विपदवृद्धौ पू० पूर्व्वपदस्य ह्रस्व । अगस्त्ये मुनौ तस्य च कल्पान्तरे ताभ्यामुत्पत्तिरत्रसम्भेदा ।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य । देवे । हुतद्रव्यं हि देवैरग्निरूपमुखद्वारेणैवाश्यते । "हव्यं वहति देवानामिति" श्रुतेस्तस्यैव तादृक्त्वात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति "अग्निर्मुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुति । अग्निर्मुखेऽग्रेऽस्य । देवे, "अग्निरग्रे प्रथमं देवतानामिति" श्रुतौ यज्ञे देवदेवानामग्रेतनत्वोक्तेस्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवमुखत्वं तदादित्यस्य तथाऽग्निशब्दे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक् दर्शितम् अग्निभिक्षमग्निहोत्रशब्दे वक्ष्यते । अग्निर्मुखं प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्नि दाहकत्वात् पापाग्निर्मुखे यस्य । विप्रे "वाग्वज्रा वै विप्रा" इति श्रुतौ तेषां वाग्वज्रत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव स्पर्शात् दुःखदायकं मुखमग्रमस्य । भल्लातकवृक्षे (भेला) चित्रकवृक्षे च । तन्निर्यासस्पर्शेन हि देहे व्रणोत्पत्तेस्तथोक्तेस्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य मुखं द्वारम् । वैद्यकोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी । चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नकृत् । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा अङ्गानि यस्य शीर्य्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शोहरं दीपनञ्च शूलघ्नं गुल्मनाशनम् । कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते" इति चक्रदत्त ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव मुखमग्रं यस्याः गौरादित्वात् ङीष् । (भेला) भल्लातकवृक्षे, लाङ्गलिकावृक्षे (विषलाङ्गला) अग्निरेव मुखं मुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्रीमन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्र्यग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति" गोभिलः । तस्याश्च "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्री छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तः ऋतुस्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना सर्व्वप्रजापतिमुखजातत्वात् तथात्वम् । पाकस्य पचे । अग्नेरिव मुखं प्रजापतिमुखं सृष्टमनुसृष्टिद्वारमस्या इति विग्रहः गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विप्रे तु पु० । अग्निरिव उत्तमं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाकशालायाम् स्त्री अग्निर्मुखं प्रधानो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षण न० अग्नि रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष–ल्युट् । राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोपः । रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे । ६त० । अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्ने रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र । अग्न्युपासनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह–क । मांसादन्यां तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यतेऽसौ रूप–कर्म्मणि अच् वा । वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमात्रे च ६त० । अग्नेर्वर्णे अग्निवर्त्तिनि वह्न्यध्येयरूपे च न० ।

अग्निरेतस् न० ६त० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च महादेवशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया "उत्सृजस्व तं गर्भं मेरौ गिरिवरे वदेत्यनेन" मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा० । "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च । तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत" इति । अन्ते च "तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति" ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० ६त० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुस्कन्धस्थे भुवनभेदे । स च । 'सहस्रकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोस्तुरारिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्तरीक्षएव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा दृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सर्व्वलोकादूर्द्ध्वं ब्रह्मपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

'एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्दृश्यते शुभा । इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता वसन्त्यत्र प्रमताः । अग्निप्रवेशं कुर्य्युर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽग्नितेजसः । अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापनुत्त्यै वस्त्रिन्धनभारान् प्रयच्छति । कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ । अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते । जठराग्निविवृद्ध्यैव योदद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यग्नि प्रत्यां वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः । गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्निर्विनिश्चितम् । अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यश्चयज्वा वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः । मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् । तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्री हर्त्री पालयित्री विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः । अन्धन्तमोमये लोके विनैनन्तु प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतेक्षवम् । एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः" इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः । साग्निके विप्रे, "यशुर्ययस्तु मरुदग्निवाँ इव" इति वेदः । तुल्यार्थे वति । अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ६त० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् त्रि० अग्नेर्वर्च्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नितुल्यदीप्तिमति, "स्यन्दनेनाग्निवर्चसा" इति भार० । ६त० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्–ण्वुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य । अग्नितुल्यवर्णे, "ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति" स्मृतिः । सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स० । ६त० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभ सुखेन दाह्यत्वात् । शालवृक्षे ।

अग्निवासस न० अग्निरिव शुद्धं वासो यस्य तम् । अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे । ६ब० । तादृशवस्त्रयुते त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहि अण् । छागे, धूमे च । वह्निवाहकमात्रे त्रि० ।

अग्निवाहन न० ६त०। छागे, "रक्तं जटाधरं वह्निं कारयेद्धूम्रवाससम्। ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम्। चतुर्बाहुं चतुर्दन्तं देवेश वायुसारथिम्। चतुर्भिश्छागणैर्युक्तो वायुचिह्ने रथे स्थितम्" इति पुराणे छागवाहनत्वश्रुतम्।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द–क्विप्। अग्निहोत्रिणि साग्निके। अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्–क्विप्। अग्निरहस्यशास्त्राभिज्ञे पु०।

अग्निबिन्दु पु० अग्नेर्बिन्दुरिव। विस्फुलिङ्गे अग्निकणे।

अग्निबीज न० ६त०। अग्नेर्बीजं तद्रेतोजातत्वात् उपचारात् स्वर्णे। "रुद्रतेजःसमुद्भूतं हेम बीजं विभावसोरिति" स्वर्णदानमन्त्रः। तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या। तन्त्रोक्ते रकारवर्णे "अग्निबीजं समुद्धृत्य षष्ठस्वरसमन्वितमिति" तन्त्रम्।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम्। वह्निरेतसि, तत्पराक्रमे च। तद्वीर्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे। न०। अग्नितुल्यपराक्रमवति त्रि०

अग्निशरण न० ६त०। अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे।

अग्निशर्म्मन् त्रि० अग्निरिव शृणाति तीव्रकोपत्वात् शॄ–मनिन्। तीव्रकोपान्विते। ऋषिभेदे पु०। बाह्वादि० इञ् आग्निशर्म्मि तदपत्ये। नडादि० फक्। आग्निशर्म्मायण तद्गोत्रापत्ये।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम्। अग्न्याधानस्थाने तत्र वा नपुंसकत्वम्। "हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदनम्" इति वेद।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य। कुङ्कुमवृक्षे, कुसुम्भवृक्षे, अग्नितुल्यशिखे–लाङ्गलीवृक्षे च। अग्नितुल्यजटावति त्रि०। अग्निशिखेव शिखाऽग्रमस्य। लाङ्गलिकावृक्षे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्नितुल्याग्रभागे त्रि० "बाणैरग्निशिखैरिवेति" पुरा०। स्वर्णे कुसुम्भपुष्पे च न०। ६त०। अग्निज्वालायां स्त्री "शरैरग्निशिखोपमैरिति, भार०। [होमे।

अग्निशुश्रूषा स्त्री ६त०। वह्नेः विधानेन सेवोपयोगिनि

अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमग्रं यस्य। कुङ्कुमवृक्षे, कुसुम्भवृक्षे, लाङ्गलीवृक्षे च। अग्नितुल्याग्रवति त्रि०।

अग्निष्टुत् पु० अग्निः स्तूयतेऽत्र स्तु–आधारे क्विप् षत्वम्। अग्निष्टोमस्य विकृतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे। सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तत्र कर्म्मान्तरमिति सायणाचार्य्येण निर्णीतम् यथा। "उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीय–साम हि। रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशु-फलाप्तये। रेवत्यादिर्गुणः कर्म्म पृथग्वा पूर्व्ववद् गुणः। रेवती–वारवन्तीय–सम्बन्धात्स्यः पशु–प्रदः। नाम्नोऽत्र फल–कर्म्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य–भिन्नता। तेनोक्त-गुण–संयुक्तमन्यत् कर्म्मोच्यते फले"॥ "त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासु ऋक्षु एकविंशाग्निष्टोम–साम कृत्वा ब्रह्म-वर्चस–कामो यजेत"–इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—"एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु–कामो ह्येतेन यजेत" इति। "अस्यायमर्थः। प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भव–पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते, तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ "यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये" इत्याद्यास्वाग्नेयीष्वृक्षु गीयते अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-कामेन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैकविंश-स्तोम–युक्तम्। पशुकामस्य तु "रेवतीर्नः सधमादे" इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु "वारवन्तीय" साम गायेदिति, तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशु–फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य–व्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् यथा पूर्व्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृताग्निहोत्रे दधि-गुणो विहित तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः–विषमो दृष्टान्तः, दध्नो होम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फल–सम्बन्धः एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु रेवत्याधारकवारवन्तीय–साम्नोऽग्निष्टुत्–कर्म्म साधनत्वं फल साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्व्वारो वाक्य-भेदः तेन पशुफलकं यथोक्तगुण–विशिष्ट–कर्म्मान्तरमत्र विधीयते। एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमान–कर्म्मान्तर–विषयतया योजनीयौ इति"। "यजेत वाजपेयेन स्वर्जिता गोसवेन वा,। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा" इति स्मृति।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तुभ्यतेऽत्र क्विप् षत्वम्। यज्ञभेदे।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं स्तवसमुदायोऽवसानेऽत्र। यागविशेषे स च याग ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षष्ठाध्याये "प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमग्निष्टोममसृजत" इत्युपक्रम्य "एष वाव यज्ञो यदग्निष्टोम" इति "एकस्मा अन्यो यज्ञ कामाया-स्त्रियते सर्व्वेभ्योऽग्निष्टोम" इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा "द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोम" इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः। अग्निष्टोम शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्य्येण दर्शिता यथा "यज्ञायज्ञीय इत्यस्मामाग्नेय्यासुत्पन्नेन अग्निष्टोमसाम्ना समाप्तेरग्निष्टोम इति नाम सम्पन्नमिति"। तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या। ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्य्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः। एकाहसाध्ये अग्निष्टुन्नामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः ठक्। आग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं साम गानविशेषः। अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीयसवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्मामाग्नेय्यामृचि गीयमाने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा०। "ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीय स्तुवन्ति ब्रह्मणएव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था—क षत्वम्। वह्नौ स्थिति योग्ये लौहमये कटाहादिपात्रे।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्व्वकदाह। विधानेन अग्निकृतदाहे। "अनाथस्याग्निसंस्कारं य कुर्य्याद्वा दयान्वित" इति काशी०।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश—दीप्तौ अच्। अग्नितुल्यवर्णे तत्तुल्यतेजस्के च।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू—अच्। अरण्यकुसुम्भे। ५त०। स्वर्णे न०। अग्निसम्भूतमात्रे त्रि०।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय—अच् ३त०। वायौ, धूमे च। अग्निसहायधूमवद्वर्णत्वात् शीघ्रगतित्वाच्च वनकोपते च।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत्र कप्। वह्निं साक्षीकृत्य कृते कर्म्मणि। "सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकमिति" रामा०।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्ताग्निसंतापनेऽपि सारांशादच्युतत्वात्। रसाञ्जने ६त०। वह्निसारे तु अस्त्री।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन। अग्निदाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, औषधे च। ६त०। अग्नेर्दाहशक्तिप्रतिरोधे पु०।

अग्निष्वा(ष्वा)त्त पु० ब०व० अग्निना (श्राद्धीयविप्रकरणदानलात्) सुष्ठु आत्तं ग्रहणं येषां आ-दा—क्त षत्वमिति वहम। मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे। "अग्निष्वा(ष्वा)त्ताः वर्हिषदः अजपा आज्यपास्तथेति" मनुः। तैत्तिरीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे। नराशंसे सोमपीथं य आशुः। ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु। शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः। ते च चातुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, "ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता" इति। मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्म्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः। तानग्निष्वात्तान्" इति तद्भाष्ये माधवाचार्य्यः।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु—क्विप् ६त०। हुताग्निहवने अग्निहोत्रिणि।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु—त्र ४त०। मन्त्रकरणवह्निस्थापनपूर्व्वतदुद्देश्यकहोमे। अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, वह्नौ पु०। काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्निहोत्रशब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्निरबिभेत् आहुतिभिर्वैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वेति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं हूयाता इत्यब्रवीत् सएतद्भागधेयमभ्यजायत। यदग्निहोत्रम्" इति सुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्वपक्रम्यागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्व्वोक्तं घृत स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत्। तदाहुतिसामर्थ्येन पुरुषमसृजत। तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत। ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः तस्य प्रजापतित्वं व्यस्थितम्। तदानीमग्निर्भीतोऽभूत्। तस्यायमभिप्रायः। प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति। मास्त्राहुतीर्देवा एव गच्छन्ति। तस्माद्भागरहित सेवितुं न शक्नोमीति विचार्य्य पूर्व्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजापतावेव प्रविष्टः। स च प्रजायस्वेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः। किं भागमभिलष्याह-

चतुष्पदाय स्वस्त्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-होत्रगतं हविस्तुभ्यमेव हूयतामिति भागं दत्तवान् । ततोऽग्निहोत्रहविःस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निरुक्तवान् । तस्मादग्नये होत्रं होमोऽस्त्विति यदब्रवीत् तस्मादग्नीहित्यु-त्पत्त्या अग्निहोत्रमिति कर्म्मनाम । अग्नये होत्रमिति तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम" इति तद्भाष्यम् । तस्यावच तत्रै-मोक्त "तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा होषीः । उभयोर्वै वावैतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् प्रातर्मह्यमित्यब्रवीत् । तस्मा-दग्नये सायं हूयते सूर्य्याय प्रातः" इति । तद्विवरणम्यर्थं प्रजापतिना हूयमानं दृष्ट्वा मा होषीरित्यादित्यो निवार-यामास । देवद्वैधमभवत् । सोऽयमग्निर्यवाह तयो-रुभयोरावयोरेतद्धविः, न केवलमग्नेः इति । तदानी-मुभयोर्मानव्यवस्था जाता । अग्निना उक्ता वा कालभेदेन व्यवस्था तासचान । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, सूर्य्याय प्रातर्जुहुयात्" इति तद्भाष्यम् ।

तत्र नित्यं कालद्वयं "सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या नियमं "उपचञ्जिपरित्वा सायमेवाग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या च कालद्वयस्य विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि सर्व्ववेदिभिः कर्त्तव्यता "यथाम्नातं स्वशाखायां पार-क्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्म्म-वदिति" छन्दोग०प०भाष्य० । "अग्निहोत्रं त्रयो वेदा-स्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-केति बृहस्पतिरिति" चार्वाकमतम् ।

अग्निहोत्रहवनी स्त्री अग्निहोत्रीयोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-करणे ल्युट् ङीप् । अग्निहोत्रहविर्ग्रहणस्रुचि ।

अग्निहोत्रहुत् पु० अग्निहोत्रमग्निं जुहोति आहु—क्विप् ङीप् । ज्ञातागिन्होत्रे "यस्य उभ्दा उभतार्मग्निहोत्र हुतां मम लोके" इति, श्रुतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोत्र+मत्वर्थे इनि । अग्निस्थापन-पूर्व्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोत्रहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध् पु० अग्नौ इन्ध-भावे क्विप् ङीप् । अग्न्युद्दीपने "अग्नीधः मध्ये एव भवतीति" ब्राह्म० भा० । स्वार्थे दधि अग्नीधः । कर्त्तरि क्विप् । अग्न्या धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति इ—क दीर्घः । अग्न्याधान-कारके यज्ञकारयजोगे ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयतस्मै स्वस्त्यागे धनार्थे न दीर्घः । अग्निकल्पे होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० द्वन्द्व० इन्द्रपरत्वाभावात् । एतन्नामकयो-रेकहविर्भागिनोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन त्रि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध—ल्युट् ङीप् । मन्त्रभेदे । स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि ज्वालने न० । [र्धाग्निकट्स्थाने ।

अग्नीय त्रि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि—उत्करा० छ । वह्नि-

अग्नीवरुण पु० द्वि० द्वन्द्व० ईत् । एतयोरेकहविर्भागिनो-र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० द्वन्द्व० ईत् षत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक-हविर्भागिनोर्देवयोः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" श्रुतिः ।

अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्क्रियेते अनया अत्र वा प्र+णी-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् । तयोः संस्कारिकायामृचि पात्रे च । भावे ल्युट् । तयोः संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीय त्रि० अग्नीषोमौ देवते अस्य छ । तद्देवताके यज्ञादौ कपालकल्पनादिसंस्कृते हविर्भेदे च "अग्निषो-मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति" "योऽग्नीषोमीयस्य पशोरश्नातीति" च श्रुतिः ।

अग्न्यगार न० अग्नेः अग्निहोत्रसम्बन्धिवह्नेरगारं ६त० । अग्निहोत्रगृहे "यथावदुपर्यूषिताग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघुः । अग्निगृहादयोऽप्यत्र ।

अग्न्याधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ६त० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापने । ७बहु० । अग्निहोत्रयागे ।

अग्न्याधेय पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे तत्प्रकारश्च "मुख्यमेवाद्धीताग्निमित्युपक्रम्य आश्वा-लायनसंहितायां दर्शितः कल्पग्रन्थे च विस्तरो द्रष्टव्यः ।

अग्न्यालय पु० अग्नेरालयः आ+ली—आधारे अच् ६त० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापनयोग्ये स्थले, तदाधारे-कुण्डे, स्थण्डिले च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्-कर्म्मणि क्त, वा परनिपातः । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना दिव्यानलेन कृत उत्पातः (अग्निक-तृकोपद्रवः) उद्+पत-घञ् ३त० । आकाशस्थानल-विकारसूचितोपद्रवे, उल्कापातादावशुभसूचके, भूमेरनल-विकारे च । स च नामत उत्पातः उल्कादिरूपः पञ्च-विध धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्ताराभेदात् । तेषां लक्ष-णादिक फलसहितम् बृहत्संहितायाम् ३३ अ० यथा "दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।

धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्ना ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः । विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या । तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति ॥ अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा । तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव ॥ उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभाः । गोधाहिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभाः । श्रीवृक्षवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बम्भ्रमती गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च । परचक्रागमनृपवध-दुर्भिक्षावृष्टिभयजननी ॥ पौरेतरमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः । उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा । ऋज्वी स्निग्धाखण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ श्यामा वारुणनीलासृग्दहनासितभस्मनिभा रूक्षा । सन्ध्यादिनजा वक्राटलिता च परागमभयाय ॥ नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये घ्नती रवीन्द्वोः पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेष्वुल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् । क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ आशाग्रहोपघाते तद्देश्यानां खले कृषिरतानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतिपीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा । उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गनाः । हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्ध्वगा ॥ बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसंक्षयावहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति मण्डला पुरं सच्छत्रा पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी । खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ अभिपतति यत पुरं बलं वा भवति भयं तत एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः” ॥ तत्कारणमुक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपराधान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च बृहत्संहितावाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम् “दर्शयित्वा च रूपाणि रक्तनीलविषोल्बणा । भीरवेव समासेन उल्का नानाविधा स्मृतेति” ।

अग्न्युद्धार पु० अग्नेः आधानार्थमुद्धारः अरणिमन्थनेन उत्पादनम् । अरणिद्वयमन्थनेनाग्न्युत्पादने । तत्प्रकारस्तु “अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्द्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवद्दारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठं दैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमवातकम् । व्याममात्रं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुलं वक्त्र उच्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्व्वदा भवेत् । योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् ॥ आर्द्रा सशुषिरा चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः ॥ परिधायाऽहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि । बिभृयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ चत्रबुध्नप्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुध्नमुपरि न्यसेत् ॥ चत्राग्रकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्रकाम् । विष्टम्भाद्धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः" इति कात्या० स० ॥

अग्न्युपस्थान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ६त०। वह्नेरुपासनमन्त्रे। स्त्रियां ङीप्। भावे ल्युट् ६त०। वह्नेरुपासने न०।

अग्र न० अङ्ग–रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने पूर्व्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके, प्रथमे च त्रि० । तत्र पूर्व्वभागे अग्रकायः "अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलाविति" कुमा० । उपरि "स्कन्नाग्रदत्तान्यवरोहणानि इति" कु० । आलम्बने, "मनुमेकाग्रमासीनमिति" मनुः प्रधाने "अथाग्रमहिषी राज्ञ" इति प्रथमे अग्रजाग्रयायीत्यादिरिति । पुरोऽर्थे, अग्रतः । शेषभागे, "कुशाग्रीयकुशेषु दर्भाङ्कुरेष्विति" रघु । "सूच्यग्रेण न दातव्यं विना युद्धेन केशवेति" "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य चेति" "आराग्रमात्रोह्यपरोऽपि दृष्ट इति" च श्रुतिः । अधिके "अथाग्रयमयाशिषेति" । समूहे, "कैलासाग्रमासीनमिति" तन्त्रम् उत्कर्षे, अग्रादग्रं रोहतीति ता० ब्रा० अग्रमुत्कर्षमिति माधवाचार्य्यः अधिके "साग्रं वर्षशतमिति" रामा० अहर्गणपलपरिमाणे (ज्योतिषोक्तस्य अहर्गणपलस्य परिमाणार्थे शब्दभेदे) च । अर्कक्षेत्रसाधनार्थाया सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम् अर्कक्षेत्रकर्णेन गुणितायां त्रिज्यया हृतायां क्रान्तिज्यायां स्त्री । "क्रान्तिज्यका कर्णगुणे विभक्ते कोट्या भुजेनाथ मितास्यधाग्रा स्यात्" इति सि० शि० । "क्रान्तिज्या श्रवणगुणेन गुणिता हि स्यात्रा एकत्र त्रिकोट्या भक्ता सतो अग्रा भवतीति" प्रमिता० । "रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवच्छायगा तथा । इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राभिधीयते" इति सूर्य्यसिद्धान्तपारिभाषिकेऽर्थे च स्त्री । विवृतञ्चैतत् रङ्गनाथेन यथा "अथाग्राज्ञानार्थमाह । तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्व्वापररेखात उत्तरभागे विषुवच्छायगान्त्यभागप्रदेशस्थाग्रमाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा पूर्व्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण अथेष्टच्छायाग्ररेखाप्रसान्तरेण कार्य्या । अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्ररेखाक्षभाग्ररेखयोरित्यर्थः । मध्यं चतुरस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम् । अग्रा कर्णवृत्ताग्रोच्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णवृत्ताग्रा पलभासंस्काराग्रा उक्ता तद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजत्वाभावेन पलभोनो भुजोऽग्रेति, प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभाग्ररेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुजरूपा । एवमुत्तरगोले उत्तरभुजस्य पलभाल्पत्वाद् गोलपलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्था भुजरेखातोऽप्यग्रान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभारूपं कर्णवृत्ताग्रा । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाग्रात्वात् पलभायुतोऽग्रेति प्राच्यपरसूत्राद्याम्यापलभाग्रारेखयो क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्यरूपमग्रा पलभायाः सर्वदोत्तरत्वात् सदोत्तरत्वच्छायासम्बन्धाद्युक्तम्" इति । "अग्रमर्धस्यावयवरूपैकदेशपरत्वे हस्ताग्रं तद्वत्परत्वे अग्रहस्त" इति वचोक्तम् वामनेन, "हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदादिति" । अग्र+भवाद्यर्थे यत् । अग्र्य । च अग्रियम् । कुशाग्रमिव च । कुशाग्रीयः । स्वार्थे घाद्यादि० व अग्रः ॥ अग्रः ऋषिभेदस्तद्गोत्रापत्ये नडादि० फक् । आग्रायणः । तत्तदर्थेषु । [यत् अग्र्य० । देहपूर्व्व भागे ।

अग्रकाय पु० अग्रं कायं अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्त-

अग्रग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम–ड ७त० । पुरोगामिनि ।

अग्रगण्य त्रि० अग्रे गण्यते गण–यत् ७त० । अग्रगणनीये, प्रधाने च ।

अग्रगामिन् त्रि० अग्रे गच्छति गम–णिनि ७त० । पुरोगामिनि । "प्रणोऽग्रगामिनीति" पा० । अत्रोपात्तनिर्द्देशात् अग्रगामिनेत्यादौ न णत्वम् । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रज पु० अग्रे पुरस्तात् जायते जन–ड । अग्रजाते ज्येष्ठभ्रातरि "अगादग्रे गतोऽग्रजम्" इति माघ ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् विप्रे । [मु० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०

अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० । ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातमात्रे त्रि० । अग्रात् प्रधानाङ्गात् मुखात् जन्मास्य व्य०ब० । ब्रह्मणोमुखोत्पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यब्राह्मणे उक्ता यथा "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणोमनुष्यो वसन्त ऋतुस्तस्मात्त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यङ्करोति मुखतो हि सृष्ट" इति । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये "सः प्रजापतिरकामयत किमिति"? यज्ञसाधकं यज्ञं सृजेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं स प्रजापति मुखत आत्मनो मुखादेव त्रिवृतमाख्यत्रिस्तवसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिवृतमनु पश्चाद्गायत्रीछन्द गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽसृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वसन्तास्यय ऋतुरसृज्यत यस्मादेते मुखतएव सृष्टा तस्मादेते त्रिवृदादयः स्वस्वजातीयानां मध्ये मुख्या अभवन् त्रिवृदादीनां मुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य मुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्य्यं लोकसिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यत्वात् ब्राह्मणो मुखेनेदानीमपि वीर्य्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं करोति तस्मादित्युक्तं विवृणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो मुखतः सृष्टस्तस्मादित्यर्थः ।एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि मुखेन वीर्य्यं करोति मुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयतीत्यर्थः" इति । "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति" पुरुषसूक्तम् अत एव विप्रस्य मुखजातत्वेन मुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव वीर्य्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना "वेदमेव सदाभ्यसे"दित्युक्तम् हारीतसंहितायां तु "षट् कर्म्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः । तैरेव सततं यस्तु वर्त्तयेत् सुखमेधते अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चेति षट्कर्म्माणीति चोच्यते" इति "वेदस्यैव सदाभ्यसेत् शुचौ देशे समाहित. धर्म्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्धमानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि स्मृतिहीनाय विप्राय श्रुतिहीने तथैव च दानं भोजनमन्यच्च दत्तं कुर्वन्ति नाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद शास्त्रं पठेत्,,द्विज इति" च । "सत्त्वप्रधाना विप्रा' स्युरिति भारतोक्ते विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया "ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप! । कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः । शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजमिति" गीतायां सात्त्विकधर्म्माएवास्य स्वाभाविका इत्युक्तम् । विवृतञ्चैतत् श्रीधरस्वामिना "तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्म्माण्याह शम इति, शमश्चित्तोपरमः (बाह्यविषयाच्चित्तस्य शमः) दमो बाह्येन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चित्तस्य दमः) तपः पूर्व्वोक्तं (सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । क्षान्ति (शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (बाह्याभ्यन्तरयोः कापट्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्म्मेति" । "मुखजातादयोऽप्यत्र अग्रे प्रथमं जन्म यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि, "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदमिति" "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति च श्रुतौ परब्रह्मणः तस्य प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अग्रे जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्व्वजातमात्रे त्रि० ।

अग्रजाति पु० अग्रा श्रेष्ठा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।

अग्रजिह्वा स्त्री अग्रा जिह्वा अग्रहस्तवत् क० । जिह्वाग्रभागे ।

अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ नी-क्विप् ७त० णत्वम् । प्रधाने श्रेष्ठे च । अग्रं नयति देवेभ्य इति । वह्नौ पु० यथाचास्याग्रणीत्वं तथाग्निपर्व्वे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम् ।

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र+तसिल् । पूर्व्वदिक्त्वे, पूर्व्वभागावच्छिन्ने च । [अग्रगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यापेक्षयास्य अग्रदान+इनि प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिग्राहिणि "अग्रदानीति" ख्याते विप्रे । "लोभी विप्रस्य शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान् । ग्रहणात्तस्य दानानामग्रदानी बभूव स" इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति छ । अग्रदानिविप्रे ।

अग्रनख पु० अग्रो नखः अग्रहस्तवत् क० । नखाग्रे ।

अग्रनासिका स्त्री अग्रा नासिका अग्रत्वात् क० । नासिकाग्रभागे ।

अग्रन्थिक पु० नास्ति ग्रन्थिर्बन्धनं संसारबन्धग्रन्थिर्वाऽस्य । निर्ग्रन्थे क्षपणके जैनभेदे आत्मज्ञे च "भिद्यते हृदयग्रन्थि" रित्युक्तेन तस्य संसारग्रन्थिशून्यत्वोक्तेस्तथात्वम् । ग्रन्थिशून्ये त्रि० ।

अग्रपर्णी स्त्री अग्रे पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् । (आलकुशीति) ख्याते वृक्षे ।

अग्रपूजा स्त्री अग्रे पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । "अग्रे-पूजामिह स्थित्वा गृहाणेमामिति" पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ् अग्रः पूर्वः भागः कर्म० । श्राद्धादौ प्रथमदातव्ये देये द्रव्ये अग्रविभः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।

अग्रभुज् त्रि० अग्रे देवपित्रादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-क्विप् उप० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अग्रे भवति उत्पद्यते भू-क्विप् उप० । पूर्वजाते ज्येष्ठभ्रातरि विप्रे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्रि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानमहिष्याम् । "अथाग्रमहिषी राज्ञ" इति ।

अग्रमांस न० अग्रं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः कर्म०। हृदयस्थे पद्माकारे (फुलका) इति नामके मांसे । केचित् भुक्ताग्रमांसमेक नामेत्याहु । (अग्रमास) इति प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अग्रं मुखम् अग्रत्वात् कर्म० । मुखाग्रे ।

अग्रयण न० अग्रमयनात् उत्तरायणात् भवम् मत० तद्विधा यज्ञोऽस्य अण् । मार्गे मासि शाम्भिकस्यावश्यकर्तव्ये यज्ञभेदे । निरग्निकस्य नवान्नश्राद्धे च । "आग्रा-यणेष्टैव धान्यजात हिजोत्तमेति" गार्ग्ये श्रुति । "अकृत्वाग्रयणमकृतनवसस्येष्टिकाद्यं यथाशोभ्य शाम्भि-कनिरग्निषयर्चिति" आह्निके रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य या-ल्युट् संग्रामेऽग्रगमनम् । पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्रि० ।

अग्रयायिन् त्रि० अग्रे याति या-णिनि उप० । पुरो-गामिनि "सुतस्य ते रणशिरस्यग्रयायीति" भट्टे च ।

अग्रयोधिन् पु० अग्रे स्थित्वा युध्यति युध-णिनि उप० । सैन्यानामग्रे स्थित्वा योद्धरि । [भिडीति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अग्रमुपरिभागः लोहितं यस्याः ब० ।

अग्रबीज पु० अग्रं शाखाग्रं बीजमुत्पादकं यस्य । शिखाग्र-

तत्कलारूढे (कलम) इतिप्रसिद्धे शाखाजाते कुरण्ट-कादिवृक्षे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते प्राक्-तेऽनया कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्जि-कायाम् । तत्र हि प्राणिकर्मणः प्राग्भवीयकर्मानुसारेण शुभाशुभफलजनकं कर्मं लिख्यते सा यमपञ्जिका. । केचित् यमपट्टिकेति वा कथ्यते । अग्रसन्धानकारिणि त्रि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अग्रं सन्ध्यायाः, "सर्वोऽप्येकदेश कालयोर्निना समस्यते, समुक्ते एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अग्रा पूर्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् "सर्वस्मिन्नु-परि वहिन्नं रजनमपत्योस्तिति" मनुस्मृतौ ।

अग्रसर त्रि० अग्रे सरति गच्छति सृ-ट उप० । अग्र-गामिनि । "मुखायामग्रसरोऽभवदिति" स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अग्र शीर्षभागे सारोंऽशाः । फलशून्य-शिखायां मञ्जर्याम् । अग्रात् अग्रमारभ्य सारोऽस्य । संसारी पु० ।

अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० । परिग्रहशून्ये वानप्रस्थे, ग्रामशून्ये त्रि० ।

अग्रहर त्रि० अग्रे ह्रियते दीयतेऽसौ अग्र-हृ-अच् । अग्र-देये वस्तुनि, भागार्थे पु० अग्र-हृ-कर्तरि अच् । अग्रहा-रिणि त्रि० "प्राग्रहर कुमार" इति ।

अग्रहस्त पु० अग्रश्चासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म०। हस्ताग्रभागे "अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलाविति" कु० ।

अग्रहायण पु० अग्र श्रेष्ठं हायनोऽग्रीहिरस्य अत्वम् । मार्गशीर्षे मासि । तस्य च "मासानां मार्गशीर्षोऽहमिति" गीतायां भगवद्विभूतित्वपरत्वोक्तेः श्रेष्ठधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणेष्टि स्त्री अग्रा प्राथमिकी हायननिमित्ता इष्टि । नवसस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अग्र प्रथम ह्रियते उत्पन्नशस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते हृ-कर्मणि घञ् । क्षेत्रोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणो-द्देशेन स्थाप्ये धान्यादौ गुरुकुलादावनग्रधारिते देये क्षेत्रादौ, ग्रामभेदे च "स कश्चिदग्रहारे वासी ग्रामैक-देशेति" दशकु० । अग्रं हरति-अण् । अग्रहारके त्रि० ।

अग्राक्षि न० अग्रस्य तदक्षि चेति गुणगुणिनो-रभेदात् कर्म० । आकृतत्वात् नापुंसका० । नेत्राग्रे अपाङ्गे "अपाङ्गा नीलनयनस्य तिर्यग्भ्रुगातरलमभी-दिति" राजा० ।

अग्रानीक न० अग्रस्य तदनीक चेति, गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म० षत्वम् । अग्रयायिसैन्ये । "अग्रयाणीकं रघुव्याघ्रो राक्षसानां बभञ्जतुः इति" रामा० ।

अग्रायणीय न० अग्रं श्रेष्ठमयनं ज्ञानं तत्र साधु छ । बौद्धागमसिद्धे प्रवादभेदे "उत्पादपूर्व्वमग्रायणीयमथ वीर्य्यता प्रवाद स्यात् इति" हेमचन्द्रः ।

अग्रावलेहित न० अग्रं प्रथमभाग उद्धृत्यावलेहितमास्वादितं यस्य । श्राद्धाद्यर्थप्रस्तुतान्नादग्रभागमुद्धृत्यास्वादनेन श्राद्धदानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ "हिःस्विन्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितमिति" श्राद्धवर्ज्ये ब्रह्मपुराणम् "अग्रावलेहितं श्राद्धार्थोपकल्पित सहृदुपभुक्ताग्रभागमिति" रघु० ।

अग्रासन न० अग्रमर्घादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् । श्राद्धभोजनार्थे अर्घदानादितोऽग्रे कल्पिते विप्रस्योपवेशनार्थे आसने "मामग्रासनतोऽवकृष्टमवशमिति" मुद्रा० ।

अग्राह्य त्रि० ग्रह-ण्यत्-न० त० । ग्रहणायोग्ये शिवनिर्म्माल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाश्वादौ च । "अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति" पुरा० । "ब्राह्मण प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यस्वमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत् । कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य कृतस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा" । तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति" । "एतदादिद्रव्यादानं गर्ह्यादोषजनकम्" इति रघु० । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो द्विषस्तथेति" मनु । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् । शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । "अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च अग्राह्याः पञ्च मृत्तिका" इति स्मृति । अविचारणीये त्रि० "अग्राह्यस्त्वनिवेदित" इति स्मृति । आवेदनकालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचारणीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम पु० अग्रे भवः अग्र+डिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "वीराणामग्रिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः सहेति" पुरा० ।

अग्रिय पु० अग्रे भवः अग्र+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे, अग्रजातमात्रे च त्रि० । "धन्या अग्रिया भवन्तीति" ता० ब्रा० ।

अग्रीय पु० अग्रे भवः अग्र+छ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "अग्रीयभागं ददतेऽस्य देवा" इति वेदः ।

अग्रु (ग्रू) स्त्री अगि-क्रु नलोपः वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च । निरुक्ते तन्नाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । "अग्रीयन्तोऽग्र्युव" इति वेदः ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगा त्रि० अग्रे गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगू त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-डू अलुक् स० । पुरोगामिनि सेवके ।

अग्रेदिधिषु (षू) पु० दिधिं धैर्य्यं स्यति निरस्यति, सो-कु पत्यम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषूर्यस्य अलुक् स० कपभावः ह० वा ह्रस्वः । पुनर्भूविवाहकारिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री । "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतद्वचने च अग्रे ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला सहनरूपधैर्य्यस्योपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।

अग्रेदिधिषूपति पु० ६त० । अनूढज्येष्ठाया भगिन्याम् सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि "यश्चाग्रेदिधिषूपतिरिति" स्मृतिः ।

अग्रेपा त्रि० अग्रे स्थित्वा पाति पा-क्विप् अलुक् स० । पुरतो भूत्वा पालके "अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना" इति वेदः ।

अग्रेपू त्रि० अग्रे कृत्वा पूयते पू-क्विप् अलुक् स० । पुरः पवित्रकारके "सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुव" इति वेद ।

अग्रेवण वनस्याग्र-राज०पूर्व्व० अलुक् स० णत्वम्, नि० एदन्तत्वम् । वनाग्रभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रेसर त्रि० अग्रे सरति सृ-ट-अलुक् स० । पुरो-

अग्रेसरिक त्रि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अग्रे सरे अग्र गतौ प्रसृत ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रोपहरणीय त्रि० अग्रमुपह्रियते यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने अनीयर् । श्राद्धाद्यर्थमुपकल्पितश्राद्धादेरग्रे दातोद्देश्ये वास्तुदेवादौ । अग्रे उपह्रियते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथमदानार्हे द्रव्ये । ["दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति" गीता ।

अग्र्य पु० अग्रे जातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । श्रेष्ठे त्रि०

अघ इदित् गतौ भ्वादि०आत्म० सक०सेट् । अङ्घते । आनङ्घे । क्वि-अघ्रि, असुन् अङ्घः ।

अघ पापकरणे चुरा० उभय० अक० । अघयति-ते । आजिघत् त । अघ्-अचम् अघः ।

अघ न० चुरा०अघ–भावे अच् । पापे "इत्यघं व्यधित चेतसैनम्" इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके त्रि० "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति" गी०ता अघं चेततेऽनाशयति अघ०अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वात्तत्त्वम् । तत्र व्यसने "कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिरिति" रघु । "अनघा अव्यसनेति" मल्लिनाथः । "न सर्वेदघाद्वाप्नोति" "अघाढ्येषु त्रितयेषु छन्नाताः ततमङ्गला इति" च स्मृति अघस्य व्यसनस्य इत्यभियोग-रूपस्य तत्कार्यदुःखस्य वा अधर्मात् अणन्धारति तदर्थं । दुःखे, "अघस्तु तस्मो येन मालानमवबुध्यते इति" दुःखोत्पे-नैतदर्थं "दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुरिति" माघः । अस्पृष्टेन दुःखिते एव तत्प्रहरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थं "अघमपि विकलयतामयत्नं न बभूयमपि इति भा० । अघानि अवनामोस्त्वर्थः । पूतनाबकासुरयो-र्भ्रातरि असुरभेदे पु० । "अघचरितमिवाघबाधन मिति" भाग० । एतत्कथा भागवतदशमस्कन्धे द्रष्टव्या ।

अघकृत् त्रि० अघं पापं कृतं करोति कृ-कर्त्तरि ताच्छी-ल्यादिषु वा क्विप् ६त० । पापकारिणि, कृतपापमात्रे च ।

अघन त्रि० न०त० । निविडताविरहयोग्यवृत्ते ।

अघनाशन त्रि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके अघदानादौ "जपेद्वर्णान्ताघनाशनमिति" स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्य असुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि असुरस्यैव निर्वासनं तं कृतवान् तत्कथा भागवते "अघाख्यानामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडन-वीक्षणाक्षमः । नित्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः पीता-मृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते । दृष्ट्वार्भकान् कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः । अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये । एते यदा मत्सुहृदोस्तिलाम्बाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः । प्राणे गते वर्ष्मसु कानु चिन्ता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते । इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः स योजनायाममहाद्रिपीवरम् । धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः" ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोपसुतवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य तस्मिन् तदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यभुत्तम् । "तच्छ्रुत्वा-भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीचिकीर्षो-रात्मानं तरसा ववृधे गले । ततोऽतिकायस्य निरुद्ध-मार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः । पूर्णोऽन्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धो मूर्द्धन्विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः" इति । "अघ-चरितमिवाघनाशनमिति" भाग० ।

अघभोजिन् त्रि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ६त० । देवपितृतिथ्युद्देशाभावेन स्वार्थपाचके । "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति विष्णुः । "भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं मृष्यते सह्यते अपि नाशनेन कर्म्मणि अनेन अघ-मृष-ल्युट् ६त० । तन्नामक-पापनाशार्थे ऋग्वेदमन्त्रभेदे तच्च ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि, अपरञ्च द्रुपदादिवेत्यादि, आपो हि ष्ठेत्यादि च । तत्र अघमर्षणे जपम् तत्फलञ्चोक्तं याज्ञवल्क्ये । यथा "बौधा-यनः "अन्तर्जले जपेत् अघमर्षणम् त्रिरन्तर्जले जपन् सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । योगियाज्ञवल्क्यः "स्नात्वा जलान्निमग्नोऽपि त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभृथमेव तन्मन्त्रमब्रवीत्" इति । हारीत "पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसन्निपातेऽघमर्षणमेव जपेत्" इति । वहिष्णुः "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापप्रणाशनम्" इति । योगियाज्ञ-वल्क्यः "प्राणमन्त्रैर्व्रतैर्मन्त्रैर्मार्जनैः पापसंयमः । अघ-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृथसमम्" इति । मनुः "अनग्नि-मतः पापानि प्रयत्नात् त्रिरावर्त्तनं अघमर्षणसूक्तेन पापात् मुच्यते अघमर्षणात् परमन्नं न विद्यते" इति । गौतमः "अन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयन् सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते" इति । अत्रि "अपि वाप्सु निमज्ज्य त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथ तथैतन्मनुरब्रवीत्" इति । वसिष्ठः "अपि वाप्सु निमज्जन् त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभृथं तादृश मनुरब्रवीत्" इति । आपस्तम्ब "अपि वाप्सु निमज्ज्य त्रिः पठेदघमर्षणम्" । यथाश्व-मेधभृथो हि महतादृशमाह तत्" इति । बौधायन "त्रिरात्रं वाप्युपवसन् त्रिरह्नाभ्युपयन्नपः । प्राणानायम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् । "यथाश्वमेधावभृथ-मेव तन्मनुरब्रवीत्" इति । योगियाज्ञवल्क्यः "त्र्यहं चोपवसेद् यस्तु त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्व्वैः जप्त्वा त्रिरघमर्षणम्" इति । रहस्ये दक्षवल्कः "मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीं वना-द्यानामाप्य अगम्यागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्तर्जले त्रिरा-वर्त्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति" । तथा "गुरुतल्पगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य एतस्मात् पापात् पूतो'

भवतीति" । अत्र पापगौरवलाघवस्य संयतेन मासैकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च मनुयम' "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुध्यन्ति स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणसूक्तं वा सूक्तं शुध्येदन्तर्जलेस्थित" इति । छन्दोगः "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा मार्गीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेध्मेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणं साष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तस्मात् पापात् पूतो भवतीति" । शातातपः "अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्ययेति" । वृद्धापस्तम्ब "अकार्य्यकरणे चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणे । अघमर्षणसूक्तेन पीत्वाप शुध्यते नरः" । वशिष्ठ "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्" इति । वृद्धापस्तम्ब "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । त्रिरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाम्यघमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः यद्धलिखितौ "ब्रह्महा "त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्रिरात्रोपोषितोऽलस्ता ब्रह्महा त्वघमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धस्तु दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकारान्तरे बौधायनः "तीर्थं गत्वा तत शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सकृत्क्लिन्नवाससा सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुख' अघमर्षणमध्यायमधीयीत इति" ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य ह य र ल व इति त्रिरभिमन्त्य मूलमुच्चरन् गलितोदकविन्दुभिस्तत्त्वमुद्रया सप्तधा मूर्द्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूप ध्यात्वा इड़यालक्ष्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां क्षिपेदिति तन्त्रं च पापपुरुषस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्रसारे तान्त्रिकाघमर्षणक्रमः तत्प्रमाणं तु तत्रैवागमग्रन्थः ।

अघमार त्रि० अघं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०। पापनाशके देवादौ, "यमोऽङ्गलुरघमारो निर्ऋत" इति वेद ।

अघरुद् त्रि० अघं रोदिति सकर्म्मकत्वतया यस्मात् रुद-अपादाने क्विप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । "मा त्वाघरुदोऽरुदन्" इति वेद । अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय यतते रुद+कर्त्तरि क्विप् । रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते त्रि०।

अघर्म्म पु० म०त० । उष्णविरोधिधर्मीते तद्वति त्रि० । "अघर्म्म काल" इति काद० ।

अघल त्रि० अघं लाति स्वीकरोति नाशयतीति ला-क । पापापनोदके । "अत्योर्येअघलादूता" इति वेद ।

अघवत् त्रि० अघमस्त्यस्य मतुप् मस्य व । पापवति सम्बोधने अघो—अघवन् । "अघोयजेति" मुग्धबोधम् ।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।

अघशंस पु० अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस—अच् उपस० । अनिष्टसंपादके चौरे "अघायमघशंसमुद्रताभरातिमिति' वेद । भावे अच् इत० । व्यसनसूचने पु० ।

अघशंसिन् त्रि० अघं शंसति सूचयति शंस—णिनि इत० । व्यसनसूचके "व्यसनार्थसाकर्त्तरि "मनः क्रूरं मयोऽघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु त्रि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनाभिकांक्षके च । "ता इत्था अघायवोविदन्" इति यजु० । परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीप' । अघमायाति आ+या उ इत० । हिंसानिरते । "वधोऽघायूनामिति" ता०ब्रा० ।

अघायुस् त्रि० अघं पापसाधनमायुरस्य । सर्व्वावस्थासु पापकारके "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थेति" गीता ।

अघारिन् त्रि० अघं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अघारिणीर्विकेशोरुदत्य" इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अघनामकस्तद्वे तत्कथा ।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याह अघस्य अ० । अशुभदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निष्टेषु प्रयाताः ततमङ्गलं । आशौचाद्वितमङ्गलम् इति" च स्मृतिः ।

अघोर त्रि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे, "या ते रुद्र ! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी" इति वेद । "अघोरा सौम्या अत एव पापकाशिनी शिवा च इति" वेददीप' । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके त्रि०। रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम् । सद्योजात इति प्रोक्ताः क्रमशोऽपंचकर्म्मणीति पुरा० । अघोर. शिव उपास्यत्वेनास्त्यस्याम् अघोर+अच् । भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्री । "भाद्रे मासि सिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्द्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवमिति" पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्यास्य वा । वर्णोत्पादकार्थे वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नयुक्तेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः खय+ꣳक ꣳपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषा इत्युक्ता भेदिताख्याः । विवरणं मत्कृत-शब्दार्थरत्ने घोषपत्ने द्रष्टव्यम् । यत्नशून्ये त्रि० ।

अघोषवत् त्रि० अघोषः वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्न अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । “खयां यमाः-खय+ꣳक ꣳपौ विसर्गः शर एवेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अघ्न पु० न हन्ति यष्टिकर्म त्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अघ्न्यास्त्रियं प्राहुस्त्रियोऽनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि त्रि० । हननकर्मतानर्हायां स्त्रियां गवि स्त्री । अघ्न्या “गवां पतिरघ्न्यः” इति वेद । “पति नो अघ्न्यानामिति” वेदः “गावः प्राघ्न्यया इति” च वेद ।

अघ्रेय त्रि० न घ्रातुं शक्यं अर्हं वा घ्रा-यथायोग्यं यत् न० त०। घ्राणानर्हे दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिराघ्राणमात्रेण ब्राह्मण्यादेव हीयते” इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राणनिषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नुक) सल्लक्षणे चिह्नयुक्तकरणे अदनापुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आशिष-नु-त । अङ्कापयति ते इति केचित् । “मेघांशमाङ्कयदसौ न विधो कलङ्क” इत्युद्भट । “पुष्प चेत्यङ्कापयत्यपीति” कामधेनु । अच् अङ्क । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् अङ्कन् अङ्क ।

अङ्क पु०न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । चिह्ने “रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्गभेदे तल्लक्षण यथा “प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नबिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः । अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा०। दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु०। यथा “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥ प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ । युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु” । इति लक्षितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पर्वते, समीपे, भुजमध्ये, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्रयुद्धे, एकादिसंख्यायां चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्यनारीकमनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बाल पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृति । “पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेक्षोपकण्ठं चतुरङ्गभाजो रथाश्वयोरग्रभिरावसन्नेति” माघ । “अङ्कः समीपम् उत्सङ्गश्च” इति मल्लिनाथ । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखाविशेषे “अङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्येति” लीला० । नवसंख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्र न० अङ्कानामेकादिपरार्द्धान्तसंख्याबोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितबीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अन्च-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि त्रि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० ६त०। चिह्नधारणे शङ्खचक्रादिवैष्णवचिह्नधारणे च । धृ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गतेति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहभिस्त्रौपने” इति स्मृति । “अङ्कनं त्रिशूलादिचिह्नकरणमिति” मा० रघु०। भावे युच् । अङ्कनाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-णिच्-अलि ६त० वा ङीप् । क्रोडमात्रे । अङ्केन पालयतीति पालि-क ६त० । उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेदिकाख्यगन्धद्रव्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीलावत्युक्ते एकाद्यङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके, तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघातः सङ्ख्याविभेदा नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्कमित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तो मितिसंयुतिः स्यादिति"। यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयो स्थानविनिमये कति भेदाः, भेदभिन्नानाञ्च सङ्ख्यैक्यमिति कथेति १ च दृष्टे अनेनैव प्रकारेण १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ ऐक्याङ्कमितिः" ३३ इत्युत्तरं तत्स्थानेनैव भवति । "न गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्टस्तथापि दुष्टानाम् । गर्वितगणकबटूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति" लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयोर्गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्यङ्कबन्ध ।

अङ्कलोढ्य पु० अङ्केन लोढ्यतेऽसौ लोड-ण्यत् ३त० । चिञ्चोड़वृक्षे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने यथा नवाङ्कसंख्यात पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुःसंख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अन्च-असुन् कुत्वम् । चिह्ने, शरीरे च । "यथामङ्कास्यापनीफलदिति" वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽस्त्यस्य अच् । चिह्नयुक्ते । "श्येनस्येव व्रजतोऽङ्कसं परीति" यजुः । अङ्कसं पक्षमापपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्का शतपत्रादिचिह्नानि यस्य । जले "आपो वै अङ्काङ्कं छन्दः" इति, अङ्काङ्कं छन्द इति च श्रुतिः । [कारैरङ्कित मेघवाहनमिति" वह्निध्यानम् ।

अङ्कित त्रि० अङ्क-क्त । चिह्नयुक्तीकृते, "स्वाहास्वधावषट्-

अङ्किन् त्रि० अङ्क आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क+इनि । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोडविशिष्टे च । "पाशायामङ्किनो ये चरन्तीति" वेद ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिह्नानां समूहः खलादि० इनि ङीप् । चिह्नसङ्घाते । मत्वर्थे इनि ङीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, अस्थिकाण्डस्थि जाते तृणलतादौ "दर्भार्धकुट्टैः तृणाङ्कुरैर्विति" रघुः । जले, लोमोत्पत्तिसाधनत्वात् रुधिरे, लोम्नि च मुकुले च "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्क्यते तृणादिना सञ्चीयतेऽसौ अन्च-उरच् तत क । पक्षादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित त्रि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुश अस्त्री० अन्च-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहास्त्रभेदे (डाङश) इति ख्याते । "तिरोगतं साङ्कुशमुद्वहन् शिर" इति माघः । "सन्निवेश्य कुथायस्यां रिपुनागाङ्कुश कुर्यामिति" रघुः । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुशा कवय इति" मल्लिनाथ पक्षा० फक् । आङ्कुशायन अङ्कुशसन्निकृष्टस्थाने त्रि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् ६त० । अङ्कुशधारिणि निषादिनि । "अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह" इति माघ ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्य्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल् तुस्य अङ्कुशेन—दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्तिपालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । "ऋज्वीञ्च मध्यमा कृत्वा तन्मध्यपर्वमूलतः । तर्ज्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा मुद्राऽङ्कुशसंज्ञितेति" तन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते अङ्गुलिसन्निवेश रूपमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुश चित्तनागरोधनोपाय विवेक अस्त्यस्याः अच् गौ० । जैनीयदेवीभेदे । [तृणादौ ।

अङ्कूर पु० अङ्क-खर्ज्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङश) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्क्यते लक्ष्यते कीलाकारकण्टैः । अङ्कोट (कोठ) (कोल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+स्वार्थे-क । आकोड इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे—उल अङ्काय तद्दानाय उल स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ६त० । अङ्कोटवृक्षजाते

अङ्कोल्लिका स्त्री । पृ० साधु । अङ्कोठवृक्षे ।

अङ्क्य पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधु अङ्क+य वा । "शार्ङ्ग तालत्रयायाम चतुर्यावस्तानमः । हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते" क्रोडे स्थापनपूर्ब्बकं वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये त्रि० ।

अङ्ग चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्म्मक सेट् । आङ्क्य-ति ते आञ्चिग-त् त । मतान्तरे अङ्कापयति ते ।

अङ्ग न० अगि-गत्यादौ बा० अच्। चित्ते (अङ्गजः कामः) "हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति" देहे "उत्सेधलग्नं तदङ्गमिन्द्रः" इति कुमा०। अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्त्यावयविरूपावयविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामान्यात् तेषाञ्च तत्तच्छब्देनापि व्यवहारः। तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदीयस्वरूपं तदवयवभेदाश्च सुश्रुते दर्शिताः। यथा "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते तञ्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति। एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति।

"अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते। मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकबस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानु-बाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः। स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि। एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः। तस्य पुनः संख्यानम्। त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्म्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च॥

त्वचः सप्त। कलाः सप्त। आशयाः सप्त। धातवः सप्त। सप्त शिराशतानि। पञ्च पेशीशतानि। नव स्नायुशतानि। त्रीण्यस्थिशतानि। द्वे दशोत्तरे सन्धिशते। सप्तोत्तरं मर्मशतम्। चतुर्विंशतिर्धमन्यः। त्रयो दोषाः, त्रयो मलाः। नव स्रोतांसीति समास इति"॥

अवयवे "शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति" कुमा०। अपाङ्ग इति।

उपाये, "सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकमिति" "मन्त्रो योध इवाधीरः सर्व्वाङ्गैः संवृतैरपीति" च माघः। प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" मीमांसा। "प्रधानस्य क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्त्विति" स्मृतिः। "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमिति" सम्बोधने अव्य०। "त्वमङ्ग यस्मात् पतिरस्मि तत्क्षम" इति नैषधम्। अङ्गमस्त्यस्य अच्। अङ्गवति "येनाङ्गविकार इति" पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च त्रि०। जन्मादिलग्ने न० "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति" जातकम्। देशभेदे पु०। तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे। "अङ्गेषु वङ्गेषु खगेषु योज्या" इति "अङ्गवङ्गकलिङ्गेष्वेति" च ज्योतिषम् अङ्गानां राजा आङ्गः बह्वर्थे अङ्गाः। अङ्गदेशे भवः अण्। आङ्गः। बह्वर्थे अङ्गाः। अङ्गेन देशेन निर्वृत्तः ठक्। आङ्गिकः। अङ्गदेशजराजाजनो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः। अङ्गस्येदम् अङ्गीयं। "यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति" पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययावधिभूते शब्दभेदे, "इच दीर्घं कुर्व्वन्निटो धोऽङ्गादिति" मा०। अङ्गादागतम् अण्। आङ्गं अङ्गनिमित्ते कार्य्ये "अस्मादाङ्गं बलीय इति" परिभा०। उपकरणानि च यथा सप्ताङ्गानि दिङ्मात्रमत्रोच्यते। तत्र "स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानीत्युक्तानि" "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा। सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते" इत्युक्तानि राज्याङ्गानि। दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्म्मणाञ्च तत्तत्क्रियासम्पादकतत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि "अङ्गानि वैदिककर्म्मणः फलावश्यम्भाव इति" मीमा०। वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु इति"। एतेषाञ्च लक्षणादिकमग्रे वक्ष्यते। एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वादङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ "ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः साङ्गोपवेदोऽध्येतव्य" इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वादङ्गत्वं दर्शितम् यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति" अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां षण्णां वेदाङ्गत्वम्। "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इत्युपक्रम्य "परा चापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं "तेषाञ्च साधनभूतधर्म्महेतुत्वात् षडङ्गसहितानां धर्म्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति" भाष्ये उक्तम्। आयुर्वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात् त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ।" इति ।

स्वरघातजयपर्य्यायान्तु षड्विधान्यङ्गानि समासेनोक्ता तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

"स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । ज्योतिषं शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वच्म्यहम् ॥ यामलेषु च सर्व्वेषु यान्युक्तानि स्वरोदये । विंशतिः स्वरचक्राणि तन्नामानि वदाम्यहम् । मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिभं पिण्डयोगकौ । द्वादशाब्दोद्भवञ्चक्रं वर्षायनर्त्तुमासकम् ॥ पक्षाहं नाडिकं चक्रं तिथिवारर्क्षयोगकम् । तत्कालेन्दु फलञ्चाथ स्वरस्पन्दे फोऽङ्कवत्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्व्वशास्त्रेषु शास्त्रेषु मया ख्यातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां नामानि वच्म्यहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपदं नराख्यकम् । सर्पं सिंहासनं चक्रं कूर्म्मञ्चद्विविधात्मकम् ॥ मूर्देशं नगरं चक्रं गृहकूर्म्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणी नाम राहुकालानलन्तथा ॥ सूर्य्यकालानलं चक्रं चन्द्रकालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं तथा ॥ राशिसूर्य्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् । सप्तकूर्म्मं सप्त शेषं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च नक्षत्रं त्रिधा चैव शुभाशुभम् । शुभचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशिनक्षत्रसम्भवम् ॥ शताराञ्चक्रवेधाख्यं सभेदैस्तु चतुर्व्विधा । भूचरं खेचरं, चान्द्रं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं फणीशं सूर्य्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं स्थानसाम्य चपञ्चकम् ॥ कलचक्रं द्विधा चैव तिथिकालानलादिकम् । कोटचक्रादिकं प्रोक्तं चतुरस्रादिभेदतः ॥ गजाश्वं रथं सूर्य्यं कुन्तं खड्गं हलोऽन्वितः । छत्रिं शेषं सर्व्वसस्यभवमिश्रार्गलचक्रम् ॥ कलशेकोद्भवञ्चक्रं चन्द्रेन्दुभास्करम् । त्रिविधं शालिकाचक्रं विजयं स्पर्शतो-रणम् ॥ पद्मिनीतारकाभीजाख्यं चक्रं मार्गाख्यकम् । चक्रं शाखतरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व्व-चक्राणि ज्ञात्वा युद्ध समाचरेत् । अवेदितं न चक्रेषो मरुद्भेदोऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयेन चक्रेण मनुजेन बलोऽधिक । तत्र युद्धे बलं प्रोक्तं भूबलैर्विजयशालिनाम् । तेषां नामान्यहं वक्ष्ये स्वादादीनां प्रकल्पये चतुरशीतिसंख्यानां यद्बलेन जयो रणे ॥ उड्डी शाम्भवी पूर्णा कामकोटैकवीरिका । पिलिङ्गी च महामारी हेत-पाली च बंपला ॥ रङ्ककालानला, काली कन्दरसा निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया त्रिजटभैरवी ॥ बाली योगेश्वरी चण्डी जानुबन्धकत्तरी । शार्दूले सिंहली तन्त्री महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा यक्षी धूम्रपाता वराटिका । त्रिमुण्डा मञ्जरी धर्म्माऽस्फुटा रक्ता-ऽपरा जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला । खेचरी भूचरी गुह्यात्रा द्वादशी शिष्टकेशला ॥ त्रैलोक्य-विजया घोरी कराली चण्डचामरा । रौद्री च रणमातङ्गी अभेद्या दक्षिणी मता ॥ वज्रमला वर्गभूमी कपाली चालिका तथा । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च ग्रहभूर्राशिलग्नगा ॥ राष्ट्र-काला नक्षीभूमी स्वरभूमि द्विधा मता । स्वर्गस्थापालिकश्चैव राहुचारविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविध सूर्य्यचतुर्द्धा योगिनी त्रिधा । कालस्वान्यभेदञ्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥ इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्रणे । चरस्यतस्य नश्यन्ति सेना वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । यन्त्रे समाधिके नाम्नि स्वरचक्रे च भूबले । स्थानभेदा भवेद्यन्त्रौ-षधविज्ञानसंयुते ॥ असाध्ये साध्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥ रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्थं रणकङ्कणम् । वीरपट्ट रणेपट्ट जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ सेनाबन्धनं स्यात् मुद्रास्यां च बन्ध-नम् । खौबरलिकम् बद्धागुटिकां च कपर्द्दिकाम् ॥ योगेश्वराटिकमन्त्राणि स्वरसाम मोहनम् । यन्त्रवेधांश्च विविधान् नानानाम्निकबन्धनम् ॥ मन्त्रशास्त्रोक्तमुच्चाटनं स्तम्भनवशीकरणम् । मारणं मोहनं स्तम्भविद्वेषोच्चाटनं वशम् ॥ महाविद्यामहामाया सर्व्वविद्याविनाशनम् । यान्त्रिक नित्यसैन्यस्य सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥ समाप्ये तानि योऽज्ञात्वा संग्रामं कुरुते नृप । सर्वसाध्यस्य भैरवानि गत्वा को विगृह्यते ॥ (इति बलनामानि) । गणितं ग्रहचारञ्च होरा-शास्त्र परिस्फुटम् । त्रिस्कन्धं ज्योतिषं वक्ष्ये यदुक्तं स्वरोदये ॥ खेचरागमनं जातं चन्द्रार्क त्रिविधात्मकम् । ग्रहचारागमनकालानि वक्ष्ये यथामति ॥ नतोन्नतममागात्रु-मानानि ग्रहणानि च । ग्रहाणां ग्रहबलं वक्ष्ये राशिभावसमा-श्रितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । भवां नक्षत्रं वक्ष्ये चरत्राणस्थावरम् ॥ नक्षत्रार्कयोगानां ग्रहाणां सौम्यसौम्यकम् । चातुर्दशं तथैव जाता-कागमदेनम् ॥ नवग्रहा ग्रहाणां दानान्यहं वदे

फलम् । षड्वर्गाष्टकस्पष्टं तथाऽह्निफलं वदेत् ॥ ताजिकाज्जन्मलग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिनालग्नन्त दशान्तर्दशफलन्तत ॥ छायोन्नतांसं त्रिधा वक्ष्ये विषुवच्छे दिनेष्टकम् । दिनमानं त्रिंशं भुक्तोदयम् घटीषु च निजच्छायाभिर्ष्ठाश्च दृष्टमासप्रविशति । लग्नोदयान् स्वदेशीयान् तेभ्यो लग्नस्य साधनम् । लग्नमानन्तथा होराद्रेष्काणं सप्तमांशकम् । नवांश द्वादश त्रिंशम् उदये सप्तसाधनम् ॥ तिथे नक्षत्र वक्ष्ये वारजातयोगजम् । योगाख्यं करणाख्यञ्च मुहूर्त्तान् सक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रताराबलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथिवारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवर्त्तकञ्चैव तथा वारशुभाशुभम् । अयनान्निदिन वक्ष्ये ततो योगत्रिपुष्करम् ॥ यमघण्ट यमदंष्ट्रा क्रकचार्गलपातकान् । कुमारन्तरुण दुष्टं स्थूलातिस्थूलयोगिनीम् । वारस्थूलतया कालं कालवेलां परिस्फुटम् । कालहोरार्द्धयामञ्च कुलिकञ्च घटकद्वयम् ॥ फलं ग्रहस्य विष्णास्य वज्रभार्गवयो फलम् । दशां चान्तर्दशां स्थूलां वक्रातिचारयो फलम् ॥ पीडास्थानानि खेटानां ग्रहावस्थां तथैव च । भावफल सन्निकर्षं चतानेधत्तपयहान् ॥ गोमवक्रपशोहेमन्तोवर गोचरव्यधम् । विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्राप्रवेशनम् ॥ वास्तुदोषोद्भविन्यासं कालविशेषकांस्तथा । जलयोगार्घकाण्डञ्च वर्षमासदिनार्द्धतत् ॥ तिथ्यादिपञ्चक खेटञ्चन्द्रनतकाल सम्भवम् । अवस्थाञ्चतुर्दिश्य लोकपिन्नां यदाप्रश्नम् ॥ आयुर्जन्मादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्टरिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा शेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं सर्वं ये जानन्ति मनीषिण । दीपवत्ताज्ज्ञानोयाज्ज्योहन्धकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसङ्ख्यानि अङ्गानि उपाङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि वट षट्त्रिंशदङ्गानि यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडङ्गानि मनीषिभि । चतुःषष्ट्याङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रम्य गणितज्ञानपूर्वकं तत्प्रयोगमावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा "तस्मात् कृत्स्नमधीत्यादौ वेदाङ्ग कालसाधनम् । ज्योतिषामयनाङ्गानि चतुःषष्टिततः पठेत् । येषामध्ये कर्मगुणौ चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रभे चैव द्विवर्गं प्रथम स्मृत । राहौ वृहस्पतौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे । अङ्गारके बुधेऽर्के च चारानष्टौ तत पठेत् । चक्रोऽयनान्तर चक्र मृगचक्र तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च वक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां तथैव च । ज्ञेयाविज्ञस्तु विद्यैता हस्तगर्भमता शुभा । स्वातीयोग तथाषाढारोहिणीयोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान् विजानीयात् प्रयोगान् वै विशेषत । दृष्टस्य चेतोह्याङ्गानि चतुर्विंशतिरीरिता । अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह नामत । आनुपूर्व्याद्विधानेन चत्वारिंशच्च नामत । षट्कोणो षट्युत षट्शृङ्गाटकं तथा । कृत्स्नं चन्द्रेश्वराणाञ्च ग्रहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्णाश्च उमानुकूलास्तथैव च । मयूरचित्रोपनिषदुपहारप्रयाणय । तत्वान्तिके तुलाकोशोऽङ्गवन्तोपधारयेत् । सर्वभूतहिताचैव तथा पुष्पलतां विदु । उपानद्रोलस्तथा छेदोपच्छेदस्तथैव च । तन्तुलोभुवनकोषश्च गर्भाधानादिकं तथा निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । अतुलभावा सन्त्येव तथोल्काचोपधारयेत् । सांवत्सरस्तथा युक्त शास्त्राणां देवकोऽभवेत् । बलाबल तु विज्ञेयं बहु यत्र प्रभ वदेत् । चतु षष्ट्यङ्गमेतत्तु चतुःसरसदाहृतमिति" । एतच्च गणितादित्रय प्रधानाङ्गत्वात् स्कन्धत्रयम् अन्यानि तु अप्रधानान्यङ्गानीति कश्चित् सङ्क्षेपत उक्तानि, कश्चित् विस्तरत इति विशेष । गर्गोक्तविभागाभिप्रायेणैव मुद्राराक्षसे "कृतपरिश्रमोऽस्मि चतु षष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति सूत्रधारवाक्यम् । बृहत्संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशोऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

दृश्यकाव्ये मुखप्रतिमुखगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपपञ्चसन्धिपञ्चकस्य चतु षष्टिरङ्गानि यथोक्त साहित्यदर्पणे "उपक्षेप परिकर परिन्यासो विलोभनं । युक्ति प्राप्ति समाधान विधान परिभावना ॥ उद्भेद करण भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे"(इति मुखस्य १२) "विलास परिसर्पश्च विधूत तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमन पुन । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" (इति प्रतिमुखस्य १३)। "अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं क्रम । सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च । तोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा (इति गर्भस्य१२)। "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युति । शक्ति प्रसङ्ग खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादन तथा (इति विमर्षस्य १३)। "सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णय परिभाषणम् । कृति प्रसाद आनन्द समयोऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामत " (उप-

ईहारस १४) ॥ अत्र यदिविधं ह्येतदङ्गं गोक्ता मनोषिभिः। कुर्य्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम्। रसानुगुणता वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता। इति परिच्छेदे

अङ्गकर्म्मन् न० अङ्गस्य कर्म्म मर्द्दनानुलेपनादि परिकर्म। मर्द्दनादिदेहसंस्कारे व्यापारे।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रह ६त०। देहवेदनायाम्।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन–ड। पुत्रे दुहितरि स्त्री। "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि पुत्त्रवद्दुहिता न्नृणामिति" स्मृतिः। देहजातमात्रे त्रि०। रुधिरे न०। रोगे पु०। लोम्नि न०। "तनोत्तरीयं करिचर्म्म साङ्गजमिति" माघ०। अङ्गजन्मादयोऽप्यत्रार्थे। अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे पु०।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिकृत्य ज्वरः। राजयक्ष्मरोगे। "निरवोचमहं यक्ष्म अङ्गज्वरमिति" वैद्यकम्।

अङ्गण(न) न० अगि–गतौ अङ्ग्यते गृहाद्वि रत्न गम्यते अत्र ल्युट् ष्ट० वा णत्वम्। अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति ख्याते स्थाने "अजनि मदुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणेऽपीति" नैषधम्। दन्त्यनान्तमपि। "शकटाङ्गनोपभोगाय खण्डितचरितेति" काद०। अङ्गनं वालरमङ्गना स्त्री चेति तदर्थे। करणे ल्युट्। याने।

अङ्गति पु० अङ्गति सातत्येन अगि–करणे अति। माहने स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप्। अङ्ग्यते गम्यते सेवादिना कर्म्मणि अति। ब्रह्मणि, अग्नौ च। कर्त्तरि अति। अग्निहोत्रिणि पु०।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै–क। (ताड़, वाजु) इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे। वालिपुत्रे–वानरे पु०। स च किष्किन्ध्याधिपस्य वानरराजस्य वालिनस्तारागर्भजः पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम्। अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०। दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतोयके। अङ्गं ददाति समर्पयति दा–क। अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० योषिति स्त्री।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग+न। अङ्गसौष्ठववत्यां योषिति, योषिन्मात्रे च, "अङ्गना वामनस्य स्यात्" इति हैमोक्ते वामनदिग्गजयोर्षिति च।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री–क ६त०। अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयन्तीति लोकसिद्धम्। योषित्प्रियमात्रे तु त्रि०। दक्षिणदिग्गजे वामने पु०।

अङ्गदनिर्य्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्य्यूह इव। केयूरशीर्षस्थे चूड़ाकारेऽग्रभागे।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः। मन्त्रविशेषस्य उच्चारणपूर्व्वक करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यासभेदे "अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासन्तथैव चेति" तन्त्रम्।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग–पाल–इ। आलिङ्गने।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि–ण्वुल् ६त०। (धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि। अङ्गपालनकारके त्रि०।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम्। अशौचेषु पञ्चसूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्य्ये "दृष्ट्वाशांस्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवत्। "दानञ्च विधिवद्देयमशुभात्तारकं हि तदिति" स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू–क्विप्। पुत्रे, मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि०। "हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः" इति माघ। नारदस्य तन्मनोजातत्वात् ब्रह्माङ्गभूत्वम्। अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः। कृताङ्गन्यासे त्रि०। "ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मेति" कुमा०।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः। तन्त्रोक्ते षडङ्गविभाजि मन्त्रभेदे।

अङ्गमर्द्द पु० अङ्गं मर्द्दयति संवाहयति मृद–णिच् अच् ६त०। देहसंवाहके–सेवके। अङ्गमर्द्दनकारके त्रि०। भावे घञ्। देहमर्द्दने पु०।

अङ्गमर्द्दक पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–ण्वुल् ६त०। देहसंवाहके–सेवके। देहमर्द्दनकारके त्रि०।

अङ्गमर्द्दिन् पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि ६त०। अङ्गमर्द्दके सेवके। अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूत प्रधानयज्ञोपकरणीभूतः यज्ञः। "नवपञ्चकं कृत्वा ततः कर्म्म समाचरेदि"त्युक्ते कर्मकालाङ्गे पशुयागादौ, दर्शाद्यङ्गे समिद्यागादौ च ते च "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इड़ो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः। एतेषाञ्च सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामाग्नेयादीनामुपकारित्वेति मीमांसा। अङ्गयागादयोऽप्यत्र। "अङ्गान्ययाङ्क्षीदमितं प्रधानमिति" भट्टिः।

अङ्गरक्त न० पु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रञ्ज–क्त ७त०। काम्पिल्यदेशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुण्ड़ारोचना) इति वाणिज्येषु वैद्येषु च प्रसिद्धे वृक्षभेदे। देव०रक्ताङ्गमात्रे त्रि०।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्ष्यतेऽनया रक्ष–करणे ल्युट् ङीप्।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्मभेदे अङ्गरक्षणसाधनमात्रे त्रि० । भावे ल्युट् । देहरक्षणे न० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे घञ् । अङ्गलेपने कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० । अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या । अङ्गरूपादयोऽप्यत्र ।

अङ्गराज् पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज–क्विप् ७त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह–क्विप् ७त० । देहजे लोमकेशादौ । "विरुद्धराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति" माघः ।

अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप–करणे घञ् ६त० । अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्तर्भवति अतिशोषणात् सङ्कुचिताङ्गमिव भवति वा–क ७त० । शुष्कफले ।

अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति पु० वि–कृ–क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादि यस्मात् ५त० । (म्रगीमाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे । ६त० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविक्षेप पु० वि–क्षिप–घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्र ब० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे नृत्ते । तद्भेदादि यथा । "देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमानसमाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्यभिधीयते । ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । पेवलिबहुरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यत्र सा पेवलिस्तस्या देशीति नाम लोकतः । छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सभावतो । ताण्डवं बहुरूपं नाम दारुणात् गलमूर्ज्जतं । स्फुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते । यत्राभिनयभावाद्यैः रसैरास्रैः चुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतः स्फुरितं हि तत् । मधुरं बहुलीलाभिर्भङ्गीभिर्यत्र नृत्यते वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते भाव्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते इति सङ्गीतदामोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे । प्रश्नकाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या बृहत्संहितायां दर्शिता यथा "अथाङ्गान्यूर्ध्वोष्ठसमस्तचरणपादं च दशना भुवौ हस्तौ गण्डौ कचगलनखाङ्गुष्ठमपि यत् । भगाः कक्षांसश्रवणगुदसन्धीति पुरुषे, स्त्रियां भ्रूनासास्फिग्वलिकटिकलेखाङ्गुलिचयम् । जिह्वा ग्रीवा पिण्डिके पार्ष्णियुग्मं जङ्घे नाभिः कर्णपालौ कृकाटी । वक्त्रं पृष्ठं जत्रुजान्वस्थिपार्श्वं हृत्तालस्थौ मेढ्रमौरस्कं च । नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आस्वाद्यसंदरनरैर्यथेष्टम् । स्त्रीभिर्नपुंसकैर्नो हृदयते भग्नलतेव पूर्वं ॥ स्पृष्टे वा चालिते वापि पादाङ्गुष्ठेऽक्षिरुग् भवेत् । अङ्गुल्या दुहितृः शोकं शिरोघ्ने नृपाद्भयम् ॥ विप्रयोगमुरसि स्तनान्तरे कण्ठाहृतिरनर्थदा भवेत् । स्वामियाप्तिरभिस्पृष्टे कर्णे दृष्टनतरणपादयोजिव । पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं क्षेत्रोत्थचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्डूयेत्तस्य दासीमया च सा । तालभूर्जपटदर्शनेऽशुकं चिन्तयेत्कवचास्त्रिमकंगम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्ठिवारिदैर्लोध्रकुष्ठवसनाम्बुजीरकैः । गन्धमांसियतपुण्यया वदेत् पृष्टकस्तगरकेण चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितस्य वांछितार्थभाग्भवतनयानाम् । द्विपदचतुष्पदजातीनां विनाशतः कीर्त्तितं दृष्टे ॥ न्यग्रोधमधूकतिन्दुकजम्बूप्लक्षाम्रबदरिजातिफले । धनकनकपुरुषलोहांशुकरूप्योदुम्बराणामपि करणे ॥ धान्यपरिपूर्णपात्रं कुम्भं पूर्णं कुटुम्बवृद्धिकरौ । गजगोधनापुरीषं धनयुवतिसुहृद्विनाशकरम् ॥ पद्महस्तिमहिषपङ्कजरजतव्याघ्रं लभेत सन्दृष्टे । अविधवमिवसनमलयजकौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृष्टा छत्रावकरपरिव्राड्दर्शने नृभिर्विहिता । मित्रद्युतार्थभवा गणिकानृपश्रुतिकार्यकृता ॥ शाक्योपाध्यायार्हतनिर्ग्रन्थनिमित्तनिगमकैवर्त्तैः । चौरचमूपतिवणिजां दासयोधापचस्वनध्यानाम् ॥ तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । हृद्गतं पृच्छकस्य स्यादुञ्छवृत्तौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रष्टुं भण पश्यस्वार्थे समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था लाभैश्वर्यकृता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा, प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनमध्यगं त्वया दृश्यतामिति च बन्धुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्के स्वजनउदितो बाह्यजे बाह्यः एवं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिकलनया दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी नाभितो हृत्सुभार्या मात्रयङ्गुष्ठाङ्गुलिमयकृतस्पर्शने

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्द्ध्नि गुरुं, दक्षिणवामकौ । बाहू भ्रातरं च तत्पत्नीं स्पृष्ट्वैवं चौरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्गमवमुच्य बाह्यगस्पर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्ममूत्रमलतश्च जघनं पातयेत्करतलस्थवस्तु चेत् ॥ अथ सवनामिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनहृतरिक्तभाण्डमवलोक्य च चौरजनम् । क्षतपतितच्युतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषितम्रतार्द्धमिष्टवस्तो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत् सर्वं तुषास्थिविषादिकैः सह क्षतिकरं पीडार्त्तानां शमं च ददितमुत्तै । अवयवमपि स्पृष्टान्तःस्थं दृढं यदि दाहरेत् क्षितिवत् तदा मुष्टिस्थं संस्थितं लक्षितो वदेत् ॥ ललाटस्पर्शनात् कदर्थनात् क्षाजिनौदनम् । उरःस्पर्शात् पष्टिकान्नं ग्रीवास्पर्शे च वायसम् ॥ कुक्षिकुचजठरजानुस्पर्शे माषाः पयस्तिलयवाग्वः । आस्वादयतश्चौष्ठौ लिहतो मधुरं रसं प्रवदेत् ॥ विसृक्के स्फोटयेज्जिह्वामम्लं वक्त्रं विकूणयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णं हिक्केत्, ष्ठीवेच्च लैन्धवे ॥ श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, श्रुत्वा क्रव्यादं मेध्यं वा मांसमिश्रम् । भ्रूगण्डौष्ठस्पर्शने शाकुनं तद् भुक्तं तेनेत्युक्तमेतद्विमिश्रम् ॥ मूर्द्धगलकेशहनुशङ्खकर्णजङ्घं वस्ति च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेषशूकरगोशशमृगमांसयुग्भुक्तम् ॥ दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिण्यागर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे । तज्जन्म भवति पानान्नपुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं चाङ्गुलिं वा स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हेमरत्नप्रवालैरप्यस्पर्शो मातृधात्र्यालयेऽपि ॥ गर्भयुता जठरे करगे स्याद् दुर्गनिमित्तवशात्तदुदाम । कर्षति तज्जठरं यदि पीठो तूपीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणाया दक्षिणे द्वारे स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णे एवं वा द्विचतुर्भिः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुल्यन्ते पञ्चकं चानुपूर्व्या पादाङ्गुष्ठे पार्ष्णियुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्याप्रव्योरुसंस्पर्शे सुते कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते चतस्रस्तनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदा मक्षम् । सव्यापसव्यस्कन्धश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥ उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत् पार्श्वमेव जठरं कटिश्च । स्फिक् पायुरन्ध्रूरुयुगं च जानू जङ्घे च पादाविति कक्षिकादौ ॥ इति निगदितमेतद्गात्रसंस्पर्शलक्ष्म प्रकटमभिमताद्यैः शीघ्रं शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥ इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्याङ्गविद्या चेति” गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यामो ग्रन्थ ष्टगयना० अण् । आङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् । गुणविध्यपरपर्य्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकवाक्यं विधि । स च प्रमाणान्तरैरप्राप्तस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ” इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्म्मणि इष्टसाधनताकार्य्यतादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत्र तु प्राप्तस्यैव कर्म्मणोऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते सोऽयमङ्गविधि. स च स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्म्मणोऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रस्य गुणविधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्टसाधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहार्य्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित् देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “कार्म्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणोमयेदिति” भट्टैः । विवृतञ्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये कर्म्मणि तिथ्यादिर्गुण इति” ।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+ष्यञ् अङ्गेन अङ्गचेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत्र बहु० । आकार इति ख्यातायाम्–हृदयगतभावावेदकचेष्टायाम् । हेम० । अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् । प्रधानकर्म्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे तद्दोषनिवारणार्थं विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदसाङ्गं कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति” स्मृतिः । अतएव श्राद्धादिपद्धतौ कर्म्मान्ते यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं करिष्ये इत्यभिलापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुध्यतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् ६त० । स्नानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।

अङ्गस् न० अन्ज-असुन् कुत्वञ्च । पक्षिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।

अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-कृ+करणे घञ् सुट् । देहशोधनादिसंस्कारकारणे स्नाने गोधूमचूर्णादिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् ६त० । अङ्गस्य संस्कारे विशेषणादौ । अङ्गं संस्करोति सम्+कृ-कर्त्तरि अण् ६त० । देहसंस्कारके नरभेदे त्रि० ।

अङ्गसत्क्रिया स्त्री ६त० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्पर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शनयोग्यता । इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे "चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः सञ्चयनादूर्द्धमङ्गस्पर्शो विधीयते" इति दक्षकृतौ चतुर्थदिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च "यावन्नोतमसंस्पृश्य"मित्याद्युक्तव्यतिरिक्तविषय महागुरुनिपाते वृत्तादिभिन्नविषयञ्च तत्त्वाशौचव्यवस्थायां वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र हृ-आधारे घञ् ६त० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन नृत्ये । तच्चाङ्गविक्षेपशब्दे दर्शितम् । भावे घञ् ६त० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्म्मण हानिः प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथासम्पादनेऽसम्पादने च । "दैवाद्वा भ्रमात् प्रमादाद्वा यदङ्गहानिः प्रजायते । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति" पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र हृ-आ० णि । अङ्गहारार्थे नृत्ये रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन त्रि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्गकारणशून्ये कर्म्मणि "अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद् भवेत् । तत् सर्व्वं पूर्णतामेतु भास्करस्य प्रसादत" इति स्मृतिः । "अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपु" इति पुरा० । विकले, विकलदेहे च त्रि० । अङ्गेन देहेन हीनः रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं यथोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथोचितपरिमाणाभावयुक्ते त्रि० । "धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यञ्च मिश्रक इति" मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गोऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणसत्त्वं सुश्रुते । "द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये" इति ॥

अङ्गाङ्गिभाव पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणमुख्यभावे उपकार्य्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजादीन् प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् । "अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्ययोः" इति मीमां० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० । "यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबल इति" स च देशः मगधदेशस्य गिरिव्रजात् सन्निकृष्टपूर्व्वस्यां दिशि स्थितः । सभापर्व्वणि मगधदेशवर्णने गिरिव्रजसपमर्य्य "अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानश्च महाबलाः । गौतमाश्रममभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्ज्जुनेति" अङ्गवङ्गयोस्तयोः सन्निकृष्टत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिग्विजये च "निर्जित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्ययाद्बली ॥ दण्डञ्च दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्व्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् । जारासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्व्वैः कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्ज्जित्य वशे कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्व्वतवासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् । पाण्डवो बाहुवीर्य्येण निजघान महामृधे इति" ॥ एवञ्च गिरिव्रजात् पूर्व्वं मोदागिरेः पश्चात् स देशः । वृहत्संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिरुक्ता । यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा" इति । अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० । "अङ्गाधिपे बलिनि सर्व्वविभूतिसम्पदिति" ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ६त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत" इति जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग–आरन् । अङ्गदग्धे–अग्निसंक्रान्ते अग्निशून्ये वा (अाङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । "घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमानिति" "ज्वलदङ्गारवर्णाभमिति" "अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव मुञ्चतीति" । "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करमिति" च पुरा० । "असौ वावादित्योऽग्निर्दियोऽङ्गारा" इति श०ब्रा० । "अङ्गारे भुक्तवज्जने" इति स्मृतिः । "अङ्गिरा अङ्गार" इति यजु० । "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति" ऐत० ब्रा० । भौमग्रहे पु० रक्तवर्णे न०वहति लि० । पाया०यत् अङ्गार्या स्त्री तत्समूहे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे "अङ्गारकस्तवन्मात्रेति" पुरा० । "अष्टावङ्गारके तथेति" ज्योतिषम् । "अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति" पुरा० । अस्य चारो यथा

"वक्रमुदयर्क्षाद्दशमे करोति नवमाष्टमसप्तमर्क्षेषु । तदश्रुमुखं नाम तदुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशमक्षत्राद्वक्रितः कुजोऽश्रुमुखम् । दूषयति रसानुदये करोति रोगानवृष्टिं च ॥ व्याल तयोदयर्क्षात्त्रयोदशाद्वा विपच्यते ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगेभ्यः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥ रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते तत्कालं मुखरोग सभयं च सुभिक्षमावहति ॥ असिमुशलं सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रे । दस्युगणेभ्यः पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि निवर्त्तते वैश्वदेवते भौम । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि लोकान्निपीडयति ॥ श्रवणोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभिषिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्व्यूहान् जनान् हन्ति ॥ मध्येन यदि मघाना गतागत लोहित करोति ततः । पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयमवृष्टिः ॥ भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौम. करोति दुर्भिक्षम् । मरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥ दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽर्घवृष्टिनिग्रहकृत् । धूमायन् सशिखो वा विनिहन्यात् पारियात्रस्थान् ॥ प्राजापत्ये श्रवणे मूले तिसृषूत्तरासु शाक्रे च । विचरन् घननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः प्रशस्ता श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदाश्विविशाखाप्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोकवर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभाभः । विचरति यदि मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकृदवनिपानां हार्दिदश्च प्रजानाम् ।।" इति वृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि षड्भमत्स्याध्याये तत्रोक्तं यथा

"शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः । निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ।। मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः ।। द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषिकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः ।। नासिक्यभोगवर्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ।। नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकनृशंसावलिप्तानाम् ।। नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् ।। कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः" इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकवृक्षे, (भीमराज) इति ख्याते–भृङ्गराजवृक्षे च पु० । स्वार्थे कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते–अङ्गारक्षुद्राग्नौ न० । "दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति" चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गार करोति कृ–णिनि । काष्ठदग्धृ

अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रिय मणि । प्रवाले तस्य च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं "माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या" दित्यादिना तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।

अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हितावलीनामकौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा–आधारे ल्युट् ङीप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गाराधारपात्रभेदे स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न०अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन) परिपाच्यते परि+पच–स्वार्थे णिच्–क्त ३त० । (कवाब) इति प्रसिद्धे–पक्वमांसादौ ।

अङ्गारपर्ण न० अङ्गारमिव पर्णमस्य। वनभेदे। अर्शआद्यच्। तत्स्वामिनि चित्ररथगन्धर्वे पु०। भारते चैत्ररथे प०। चित्ररथगन्धर्वस्य अर्जुनादीन् प्रति उक्तिः। "ख्यातोऽसि तव मा भद्रं समीपमुपसर्पत। कथाग्न्यां मामभिजानीत प्राप्तं भागीरथीमलम्। अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम्। अहं मानी च ईर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा। अङ्गारपर्णमित्येवं ख्यातं चेदं वनं ममेति"। [ख्यातपात्रे।

अङ्गारपात्री स्त्री ६त० अङ्गारधान्याम् (आङ्टा) इति

अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य ब०। (जिँयापुति) इति ख्याते इङ्गुदीवृक्षे।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी ब० समासान्तकबभावाभावात्ते वंशात्वात्। (करमृचा) इति ख्याते रक्तकरञ्जवृक्षे।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलावयाम् रक्ता वल्ली कर्म०। रक्तवर्णफलवल्याम् (कुँच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां करञ्जवृक्षे च। स्वार्थे कन्। अङ्गारवल्लिका तत्रैव।

अङ्गारवेणु पु० अङ्गारवर्णो वेणुः। वंशभेदे। तज्जाते ठक् अनुशतादि० द्विपदवृद्धिः। आङ्गारवैणुक, तज्जाते त्रि०।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अल्पं शकटं, शकटी, गौरादित्वात् अल्पार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटीव ६त०। (धाङ्टा) (धुमाचौति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेऽनेन करणे ल्युट्। अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे। भावे ल्युट्। अङ्गारक्षेपणे।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् पृषोदरादित्वात् कलोपः। अङ्गाराधारे (आङ्टा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गार विद्यतेऽस्या अङ्गार+मत्वर्थे ठन् टाप्। (धाङ्टा) इति ख्याते अङ्गारपात्रे।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इनि। अङ्गारधानिकायाम् (धाङ्टा इति) ख्याते पात्रे। अङ्गारवति त्रि०।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्विप् ततः कर्त्तरि क्त। पलाशकलिकायाम्। अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि कर्म्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा। दग्धप्राये काष्ठादौ त्रि०। [अङ्गारप्रकृतिभूते काष्ठादौ।

अङ्गारीय त्रि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+छ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि—स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्। (आङ्राखा) इति प्रसिद्धे कञ्चुकवस्त्रे।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि। अवयवविशिष्टे, देहवति च।

"येनाङ्गविकार इति" सूत्रस्य "येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकार इति" वृत्तिः। अङ्गिनं नाङ्गबाधेन कुर्यादपि कदाचनेति" मीमा०। प्रधाने, "एकएव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वेति" "ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मन इति" च साहि०।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अगि-गतौ असि इरुट्। ब्रह्मणोमानसपुत्रे स्वनामख्याते मुनिभेदे। भारते वन० मार्क०

"ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" इति

"त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति" श्रुतौ अग्नेरङ्गिरस्त्वोक्तेः तत्कथा भारते वन० मार्क०।

"यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः॥ तदा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत्। सन्तापयन् प्रभया नाशयन् तिमिराणि च॥ पुराङ्गिरा महाबाहो! चचार तप उत्तमम्। आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन्॥ तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं प्रकाशयत्॥ तपश्चरंस्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा। भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित् प्रजज्ञिवान्॥ अथ सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः। अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः। कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः॥ अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम्॥ सोऽपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिरा। शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः। विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु॥ त्वमग्निः प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः। स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद॥ अग्निरुवाच। नष्टकीर्त्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः। भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः॥ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव। भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च॥ अङ्गिरा उवाच। कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः। मां च देव! कुरुष्वाग्ने! प्रथमं पुत्रमञ्जसा॥ मार्कण्डेय उवाच। तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत्। राजन् बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुत इति"॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन क्रमेण च आविर्भावस्तथोक्तमग्निशब्दे। अग्नौ च। "शिवो भव प्राजापत्यो मानुषीभ्यामङ्गिरः" इति य०। अङ्गिरोभिः ऋषिभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूप

हे अङ्गिरः। अग्निरूपेति" वेददीपः।अङ्गिरसः गोत्रापत्यम् यिञा० अण्। आङ्गिरसः बहुषु लुक्। अङ्गिरसस्तद्गोत्रापत्ये च० व०। "सर्वे शान्ता अदन्ताश्च" इत्युक्ते पु० सलोमे अङ्गिरशब्दोऽप्यत्र, "येनानवद्ये अङ्गिरे" इति वेद। मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ०। "एवं त्वङ्गा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः। भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसाप्यायितस्तदेति" भार०।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्नि सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम्। वायौ "यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमाते स्वाहेति" यजुः। "अङ्गिरोयुक्ताय वातायेति" वेददीप।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अस्वोपकरणत्वस्वकीयम् अङ्गं क्रियते अङ्ग+च्वि+कृ-घञ्। स्वीकारे अभ्युपगमे। "अङ्गीकुरु दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवत मन्मथ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोत्विति" जगन्नाथ। "अङ्गीकुर्वन् समाहात्म्य भृश जज्वाल पावक" इति पुरा०।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीति च्व्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृञः क्त। स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तीति"चौरपञ्चाशिका। "नाङ्गीकृतमुत्सृजन्तीति" नीतिसा०।

अङ्गु पु० अगि-उन्। पाणौ हस्ते "अङ्गवः"।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्व स्मरणात् रत्वम्। (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम् वा ङीप्। अत्रैवार्थे "अङ्गुरीवोरगक्षतेति" रघुः।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+छ बाहुमूलादित्वात् वा रत्वाभावः। अङ्गुलिभूषणे (आङ्टीति) प्रसिद्धे।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन्। अङ्गुलिभूषणे (आङ्गटीति) ख्याते भूषणभेदे।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल। हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति ख्यातायाम्। वात्स्यायनमुनौ च। "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति" भास्कराचार्य्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणे च न०। अङ्गौ पाणौ लीयते वा ड। अङ्गुले न०। "समन्तादङ्गुलोत्सेधं हस्तमात्रं तु स्थण्डिलमिति" पुरा०।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि। हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति ख्यातायाम्। अङ्गुलि मन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे पक्षे" इति स्मृति (हात गुडा) इति ख्याते गजकर्णिकाहव्ये, गजशुण्डाग्रे च। तु स्त्रत्वमपि "संहताधरोष्ठमङ्गुलिनेति" शकु०।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम्। चन्दनादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके।

अङ्गुलित्र न० अङ्गुलि त्रायते त्रै-क द्वित०। (खामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलियद्धे चर्म्मणि "बद्धगोधाङ्गुलित्रै" इति भट्टिः।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्रै-क ६त०। (खामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः मुदं राति रा-क ६त०। धारयितुर्नामाक्षरसद्रावत्स्थिते (आङ्टीति) प्रसिद्धे अङ्गुलीभूषणे। "उपस्थितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" शकु०।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्र ब०। अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते (तुड़ि) इति प्रसिद्धे शब्दे।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुलौ सङ्गो यस्याः पत्वम् ७त०। (याउ) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यवागूद्रव्ये।

अङ्गुलिसञ्ज्ञा स्त्री अङ्गुल्या सञ्ज्ञा संङ्केतज्ञापनं। अङ्गुलिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्म्मणि देये सङ्केतविशेषे "मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैवेति" कुमा०।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते सम्+दिश-भावे घञ्। अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्यो स्फोटन ताड़न यत्र ७ब०। (तुड़ि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ६त०। अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप्। अङ्गुलिशब्दार्थे "च्युतमपि लक्षयद यदङ्गुलीष्विति" शकु० "तर्जयन्नङ्गुलीभिरिति"।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीना पञ्चकम् पञ्चसंख्या। हस्तस्थानामङ्गुलीना समुदाये तास्र अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका कनिष्ठाः।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभाव। (आङटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे। "भव सुचरितमङ्गुलीय! नूनमिति" शकु०। स्वार्थे कन्। तत्तुल्यपरिणाहत्वम्यात्राव्व च न०।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्या सम्भूतः ७त०। नखे। अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि०।

अङ्गुल्यादि पु० ६ब०। पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणसमूहे। स च गण "अङ्गुलि भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश इति"। अङ्गुलीव+कन् अङ्गुलीयकमित्यादि।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था-क ७त०

मत्पम्। वृद्धाङ्गुली। "अम्बाम्बेति" स्वतेऽङ्गुष्ठशब्दप्रयोगात् अङ्गुष्ठशब्द ह्रस्वमात्रोतिज्ञापितम्। "अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजते" इति सामु०।

अङ्गुष्ठमात्र त्रि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात्रच्। अङ्गुष्ठमध्यपर्वपरिमिते। "अङ्गुष्ठमात्रोऽन्तरात्मापि च" इति श्रुतिः। "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति भारतम्। "अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठमात्रन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदेति" कात्या०।

अङ्गूष पु० अगि-ऊषन्। नकुले बाणे च।

अङ्घस् न० अङ्घते गच्छत्यनेन अघि-गतौ असुन्। पापे "शुभ-स्याङ्घसन्तरणाङ्घ्रिमयाधनेन नाम स्थितमिति" नैषो०।

अङ्घारि पु० अङ्घ-ऋच् ईत०पु०। दोषनिर्याते। "कविरसि "अङ्घारिरसीति" यजु०। "अङ्घारिर्दोषनिर्याता इति" वेददीपः।

अङ्घि पु० अघिगतौ-इन्। पादे, वृक्षमूले च।

अङ्घ्रि पु० अघि-गतौ करणे क्रिन्। चरणे, वृक्षमूले, "स्वभावि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा एवेति नै०। अङ्घ्रिप० (पादप०) चतुर्थभागे च। "प्रथमाङ्घ्रिसमोयस्येति" वृत्त०।

अङ्घ्रिप पु० अङ्घ्रिणा मूलेन पिबति पिबजलम् पा-क ६त०। वृक्षमात्रे।

अङ्घ्रिपर्णिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः जातौ ङीप् स्वार्थे कन्। सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया) इति ख्याते वृक्षे। कनभावे अङ्घ्रिपर्णीत्यपि तत्रैव।

अङ्घ्रिवल्लिका स्त्री अङ्घ्रेरारभ्य वल्लीव पर्णपङ्क्तेन, तत स्वार्थे के ह्रस्वे टाप्। सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया) इति प्रसिद्धे वृक्षे। काभावे। अङ्घ्रिवल्लीत्यपि तत्रैव।

अच अभिव्यक्तकथने गतौ च उभय० भ्वादि० सक० सेट् क्त्वा वेट्। अचति ते। आचीत् आचिष्ट। क्त अक्तः क्त्वा अचित्वा-अक्त्वा "साहाय्यमिलाङ्गी अचते" इति कात्या०। "अचते सङ्घोषयति" इति वेददीप।

अच(अञ्चु) गतौ पूजायाञ्च प० सक० सेट्। तत्र अच इदित् ओदिच्च (अञ्चु) अव्यक्तशब्दे च। अञ्चति आञ्चीत् अञ्चु-गतौ अञ्चात् पूजायामञ्चात्। क्त अक्तः पूजायान्तु अञ्चितः अचि-धर्ममात्रे क्त अचितः। अञ्चु-क्त्वा अञ्चित्वा-अक्त्वा अचि-अचित्वा। "अयमञ्चति पञ्चशरानुचर" इति सा० टी०। प्र+प्रकर्षे पूर्वदिक्-कालवृत्तौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची (पूर्वा दिक्) परा+प्रतिगतौ, व्याप्तिशून्यभावे, पराङ्मुखे, बहिर्भावे च पराञ्चति (पराग्गच्छति) पराङ् (बाह्यः)। अप+अपसरणे अपाञ्चति। सम्+सुन्दरगमने, यथोचितगमने च समञ्चति सम्यङ्। अनु+पश्चाद्गतौ। अन्वञ्चति अन्वङ्। उद्+ऊर्द्ध्वगमने, उत्तरदिग्गतौ च उदञ्चति (उद्गच्छति) "उदञ्चद्रोमाञ्चमिति" उदङ् देय उदीची (उत्तरा दिक्)। परि+समन्ताद्गतौ। पर्य्यञ्चति। प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्वर्त्तित्वे च प्रत्यञ्चति (प्रतीपं गच्छति)। प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्)। व्याप्त्यर्थकर्म्मतया योगात् प्रत्यक्शब्दः तस्य सर्वविषयव्यापकत्वात् प्रत्यक्त्वम्। नि+नीचीभावे न्यञ्चति न्यङ् न्यग्भाव न्यक्कार। अव+अधोगतौ, दक्षिणदिग्गतौ च। अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुख) अवाची (दक्षिणा दिक्) यथा च उत्तरदक्षिणयोः उच्चनीचभावकतया अवाक्शब्दे प्रयुज्यते।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट्। अञ्चति ते आञ्चीत् आञ्चिष्ट। क्त्वा अङ्क्त्वा-अञ्चित्वा। उपसर्गात् अनुवृत्त। "अञ्चते प्रकट मोहो अस्मान्नयनि पारय" इति कवि०।

अचक्षुस् त्रि० न०ब०। अन्धेने, नेत्रहीने च। "अचक्षुश्चक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इवेति" श्रुति। न०त०। चक्षुर्भिन्ने न०।

अचतुर त्रि० न सन्ति चत्वारि यत्र त्रि० अच्समा०। चतुःसंख्यान्यूने। चतुरोभिन्नत्र न०त०। दक्षभिन्ने अपटौ त्रि०।

अचपल त्रि० न चपलः। चापल्यविरोधिस्थैर्य्ययुक्ते।

अचर त्रि० न चरति चलति—चर-अच् न० त०। चरत्वविरोधिस्थैर्य्यवति स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादौ "चराणामन्नमचरमिति" मनु०। चलनशून्ये त्रि०। ज्योतिषोक्ते मेषकर्कटतुलामकरराशिरूपचरराशिभिन्नेषु स्थिरराशिषु वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु न०।

अचरम त्रि० न०त०। अन्तिमत्वविरोधिमध्यत्वाद्यवस्थावति "वयस्यचरमे" इति पा०। अचरम वय कौमारादि।

अचल पु० न चल ॥ (गो ज)इति ख्याते वृक्षे। पर्व्वते, "अचलाः सागरा द्वीपा प्रासादधवला स्तथा धारितं च त्वया सर्वमिति" पृथिवीप्रार्थनामन्त्र। "अचल एव भवानिव राजते" इति माघ। पृथिव्यां स्त्री। भूमेरचलत्वादिकञ्च सि०शि०गो० "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृद-

निरवच्छिन्नव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियत तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्व्वत पर्व्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चित । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव । यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के, कठिनता दृश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तय । आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व ? पतत्वियं खे" इति । आर्य्यभट्टमते तु अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्व्वता सन्त्यत अस्यर्थेऽपि । अचलत्वात् स्वकक्षातो बहिर्गमनाभावाद्वा अचलत्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० "तथात्वमचलेभवेति" कलसस्थापनमन्त्र । "तथात्वम त्वष्टे नित्य सच्चिष्ठ । त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाधावचला बुद्धिरिति, गीता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा० ।-न चलति स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् । ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अस्य सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः सर्वगत स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्व्वत्यां, सा हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता । तत्कथा च "प्रसूतिरभवत्तस्य मेनायां कन्यका सुतेति" शिवपुराणे प्रपञ्चेन दर्शिता । तन्मूलं कुमारे चोक्तम् 'अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्व्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्येति" इति अचलसुतादयोऽप्यत ।

अचलकीला स्त्री अचला कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् । अचलस्य सुमेरो कील इव, अचलः कीलइवावष्टम्भकत्वाद्वा । विष्कम्भपर्व्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च सुमेरुसपवर्य्यः, "विष्कम्भशैला खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुल सुपार्श्व इति" सि०शि०गो० दर्शितास्तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड ५त० । पार्व्वत्यां, तत्कथा पूर्व्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे त्रि० अचलजातादयोऽप्यत ।

अचलत्विष् पु० अचला वक्ष्यप्रक्षालनेनापि मालिन्यामपगमात् स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति त्रि० । कर्म्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४त० । इन्द्रे तद्ग्राचलपक्षच्छेदकत्वात्तस्य तत्कथा गोलमिच्छब्दे वक्ष्यते । अचलारिप्रभृत्यो प्रत्यत्र पु० । पर्व्वतजाते त्रि० ।

अचलपति पु० ६त० । हिमालये । यथा तस्य तत्पतित्वं तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमालये "शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्व्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति" मत्स्यपुराणे तस्याचलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोऽप्यत ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न०त० । चाञ्चल्यविरोधिस्थिरतायाम् । ब० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भाव ष्यञ् न० त० । चाञ्चल्यविरोधिस्थिरतायाम् ब० । न० । चाञ्चल्यशून्ये त्रि० ।

अचिक्कण त्रि० न चिक्कणः । चिक्कणताविरोधिरूक्षत्ववति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतनारहिते "अचित्तकृसिधेनोष्ठगिति" अचित्तादेशकालाट्ठगिति" च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितुं अनुमापकहेतभावेन तर्कयितुमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर् न०त० । अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीयस्तु तव प्रभाव इति" रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्त्योऽप्यत्रार्थे त्रि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः" इति सूर्य्य० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तितः । पूर्व्वरूपादिकारणानुसन्धानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेर्नियोगादेतन्मे अचिन्तितमुपस्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । "अचिरेणैव कालेन वंशभाग्यो भवेद्भुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्तिरस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युति स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः । विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म० । अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः । विद्युति । "च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभेति" भट्टिः । अल्पकालस्थायिप्रभायति त्रि० । कर्म० । अचिरायां दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः । विद्युति । अल्पकालस्थायिदीप्तिमति त्रि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः । विद्युति । अचिरकान्तिमति त्रि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्येत्यव्ययेन न० त० । अल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । "अचिरांशुसमप्रभेति" पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति त्रि० । कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [शब्दे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्विप् । शीघ्रे, अचि-

अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । अल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) त्रि० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले । "त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति" यजु० अचि(ष्टु)ष्णु सर्व्वगत इति वेददीपः ।

अचेतन त्रि० चेतना ज्ञानम् न० ब० । चेतनाशून्ये । चित-स्तु न० त० । ज्ञानविशिष्टभिन्ने । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-याकारमनोवृत्तिरूपं तत्प्रकाशितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं ज्ञानं चित्तस्यैव धर्म्मः "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽ-श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतौ तस्य चित्तधर्म्मत्वावगमात् । द्वितीयं तदुभयमतचैतन्यमात्म-धर्म्मः । प्रकाशरूपचैतन्यस्य सर्व्वदा स्थितावपि वृत्तिद्वा-रेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चैतन्यं तदवच्छिनत्ति नान्यथा अतएव "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्युक्तमिति वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरक्ता वृत्तिश्चितौ प्रति-बिम्बति तेनैव विषयावभासः "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तट-द्रुमा" इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्ध-यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चैतन्यतदरीचक्रुः । तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्ममनःसंयोगादय कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयप्रत्यक्षे मनःकरणम्, इन्द्रियाणि तु स्वस्वग्राह्यविषयप्रत्यक्षे करणानि, "इन्द्रि-यार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति" गौतमसूत्रे "प्रति-विषयाध्यवसाय इति" सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-न्द्रियाणां ग्राहकता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, बाह्येषु शब्दा-दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु बाह्येषु सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-यशून्ये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं "सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति" । एवञ्च वृक्षादीना-मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्त्येव । अन्यथा सुखदुःखानुभवो न स्यात् । तेषां हि सत्कर्म्मजसुखादिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव स्थावरत्वमाप्तिः । अतएव "महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-किनस्त्विह" इत्युपक्रम्य "तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पग" इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-भोगार्थं तृणादिरूपेण जन्मोक्तम् "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति च सामान्यतः शारीरिकपापात् वृक्षादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव वृक्षादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कार ते दुःखमनु-भवेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्त्येव । अतएव यस्य शरीरान्तरं गच्छति, शाखा च्छिन्नापि चेतनसंयोगात् पुनः प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ "अथ जीवो वा जहाति सा शुष्यती"त्युक्तम् । तेन तेषां जीववत्त्वोऽस्त्येव किन्तु विशिष्टचेतनाशून्यत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति भेदः । पदार्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्ति-भेदतः । उद्भिज्जः अण्डजोऽस्वेदजस्तथैव तु जरायुज" इति स्थावराणां देहवत्त्वम् उक्तं । "चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-निर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्ग" इति सांख्ये च चेतन-सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्ष मानसप्रत्यक्ष च भवत्येव अतएव अग्न्यादिखरतरकिरणस्पर्शे तेषां शुष्कता, कोमल-विशेषजधूमादिसम्पर्के च तद्भावात् पुष्पफलोत्पत्तिः । अत एव तेषां द्वीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् "पञ्चे-न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चतुरिन्द्रियाः । त्रीन्द्रियाः कृमिकीटाद्या द्वीन्द्रिया वृक्षजातय" इति । मनसो विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्ट-प्रबोधः । सुश्रुते हि हृदयस्थानमुपवर्ण्य "तद्धृदय विशिष्टचेतनाश्रयमित्युक्तम्" तेन तेषां विशिष्टचेतनाश्रय-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनाभावस्य नास्ति सुख-दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः तेनैव स्वस्वकर्म्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्त्वम् इति सुस्थितम्। चेतनाशून्ये पदार्थमात्रे त्रि०। "अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति" सा०का०। तत्तद्विषयज्ञानशून्ये च। "तन्तु दुःखाभिसन्नस्य चित्त-मन्त्यमचेतनमिति" पुरा०। अत्र दुःखानुतप्तत्वेन तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि। "अहङ्कारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन" इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यमुपचर्य्य सुषुप्तौ अवच्छेदाहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवपरा। अन्यथा "शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारत" इत्युक्तेः देहे सदा चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथनमनर्थकं स्यात्। सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन लयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्त्येव। "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति श्रुतेः "सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति" सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-च्छेदकत्वमस्त्येवेति विशेषः। विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते।

अचेतस् त्रि० न चेतति चित-असुन् न० त०। चेतनाशून्ये अचेतने घटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च। "गतसत्त्वम-चेतसमिति" पुरा०। नास्ति चेतोऽस्य। चित्तरहिते त्रि०।

अचेतान त्रि० चित-शानच् वेदे न मुक् न० त०। चैतन्यरहिते "अचेतानस्य मा पथो वि दुक्ष इति" वेद।

अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य। चेष्टारहिते। चेष्टा च "आत्म-जन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवे-च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" इत्युक्तेः यत्नसाध्या क्रिया-जनकव्यापाररूपा। चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-रूपैव। मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति नान्यथा। तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणी-भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकर्तृकमेव अन्यस्यानुपलब्धेः। अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः। चेष्टाराहित्ये।

अचैतन्य त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य। चैतन्य-शून्ये। "अचैतन्यमिदं विश्वं द्वैतं चैतन्यमेव यदिति"। न०त०। चैतन्यभिन्ने न०।

अच्छ अव्य० न छ्यति दृष्टिं सम्मुखत्वात् छो-क न०त०। आभिमुख्ये। "अच्छा म्हचा असरत् पवित्रे इति" वेद०। "अच्छ गत्यर्थवदेष्विति" सूत्रे "अच्छगत्य अच्छोद्य इत्यु-दाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखमुक्त्वेति" व्याकृतम् सि०कौ०।

अच्छ त्रि० न छ्यति दृष्टिम्, छो-क न०त०। स्वच्छे निर्मले। निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-पर्य्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्। "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति" काव्यप्र०। स्फटिके पु०। न अति भक्षयति नाशितत्वं अद-भक्षणे क न०त०। भल्लूके पु०। अच्छभल्लुक इत्येकं नामेत्यन्ये।

अच्छन्दस् त्रि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य नुक्। वेदाध्ययनशून्ये अनुपनीते बालके, सर्व्वथा तच्छून्ये शूद्रादौ च। नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रा-क्षरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७त० नुक्। छन्दःशून्ये गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे। नास्ति छन्दोऽभिप्रायो यस्य ब० नुक्। अभिप्रायशून्ये। वा कपि। अच्छ-न्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु।

अच्छावाक पु० अच्छं निर्मलम् अच्छ आभिमुख्येन वा वक्ति शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः। शंसनकर्त्तरि होतृसहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्-भेदे। स च आश्वलायनेन दर्शितः। "प्रागपि सोमेनैके, इत्युपक्रम्य, "तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-प्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा समाप्याग्नीनुत्सृज्य सत्राण्यासते" इति। "अस्या-यमर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पश्चाद् यजमानः पुरस्ताद्वा सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुपेताः अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति, त एते होत्रादिनामकाः षोडशर्त्विजो हिरण्यादिभिरहीनसंज्ञकै-रग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञैर्याजयन्ति। एतएव होत्रादयः षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निष्टोमे-

भेद्या अच्छावाकप्रतिसंप्रवेण उपदवर्त्वास्यापूर्व्वेण वाचिता होत्रादि-
मात्रादिवलार्थं दीक्षिता सत्सम्बन्धिनोऽग्नीनेकत्र स्थाप-
यित्वा तद्प्रधानाः सत्त्राप्युपतिष्ठेयुः इति" भाष्यम् ।
"यदच्छावाकमतुवन्निष्ठते इति" ता॰ब्रा॰ । अच्छावाक
अत्रोऽप्यत्र च । अच्छावाकीयम् तत्रत्स्तुते सत्त्रभेदे, तत्र
सामम्"अच्छावाक ! वदस्तेत्यु स्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
प्रथमम्यावेशादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येदम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकर्त्विक्-पात्रावाचकपि । "एषा
होत्रा यदच्छावाक्या" इति ता॰ ब्रा॰ । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकसम्बन्धिनी होत्राशंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न॰ अच्छावाकेन गेयं साम । "स एव इहि-
द्वस इति ऋचि गेये साममेदे एतस्यैव सामान्तरसंज्ञीय
मिति" "लैककुभं चोहंसीयञ्चान्ततः प्रतिष्ठाय्यै इति"
ताण्ड्य॰ ब्रा॰ । "लैककुभं ब्रह्मसाम भवति, उहंसीय-
मच्छावाकसामेति, "स एव इहिद्वत इति" ऋचि गेयं
साम उहंसीयमेते सामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न॰ अच्छावाकस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्म्म भावो
वा "होत्राय" इति छ । यंसमरूपे अच्छावाककर्म्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्र त्रि॰ न छिद्रं तत्तत्कार्य्येषु प्रमादादिना स्खलनम्, रन्ध्रं
वा यत्र । प्रमादादिना स्खलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दराः" इति रा॰ । "यदच्छिद्रं
तदच्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्वेतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा॰ । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रं क्रतुर्भवे-
दिति" भार॰ । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्न त्रि॰छिद–भावे क्त न॰त॰ । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्नां शतधारयेति"
पुरा॰ । कर्म्मणि क्त न॰त॰ । छिन्नभिन्ने त्रि॰ ।

अच्छिन्नपत्र पु॰ अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकवृक्षे
सन्ततपत्रयुक्तमात्रे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक त्रि॰ छेदनं नार्हति ठञ् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्य त्रि॰ न छेत्तुमर्हति छिद–अर्हार्थे कर्म्मणि यत् ।
छेदनानर्हे । आत्मनि पु॰ "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्ले-
द्योऽशोष्य एव चेति" गीता । आत्मनश्च अवयवाभावात्
अवयवविश्लेषकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न॰ अच्छं निर्म्मलमुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय
प्रदेशस्थे कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आप्लुत्य हृदे,
अच्छोद नाम सरो दृष्टवानिति" काद॰ । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा
नाम निम्नगा" इति पुरा॰ ।

अच्युत पु॰ स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा च्यु–कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न॰ त॰ । परमेश्वरे
"शाश्वतं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्मात्र च्युत-
पूर्व्वोऽहमच्युतस्तेन कर्म्मणेति" भगवद्वाक्यम् । "तेन च्युतस्वभाव
स्वरूपसामर्थ्यरहितो मे"आनन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलाढ्या सहजा जातिशालिनीति" छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्रष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथित प्राण" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गरुडमूर्त्ति-
रिवाच्युतस्थितिरभवीयेति" काद॰ । अच्युतस्य विष्णो
स्थिति अच्युता अनश्वरा च स्थितिरिति तदर्थः । स्खलन-
रहिते अभ्रष्टे स्थिरे त्रि॰ । "अचितमपि अच्युतमवोति"
नैद्यः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु॰ हेमचन्द्र । न
च्योतति क्षरति च्युत–क न॰त॰ । क्षरणशून्ये त्रि॰ ।

अच्युताग्रज पु॰ अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अग्रज'
६त॰ । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततो-
ऽग्रजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अदि-
त्यामग्रोत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
ग्रजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु॰ अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । तत्पुत्रत्वे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा॰ १० स्कन्धे ।

अच्युतात्मज पु॰ ६त॰ कामदेवे । स हि रुक्मिण्यां कृष्णात्

अच्युतावास पु॰ अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ–वस–आधारे घञ्
६त॰ । अश्वत्थवृक्षे । "अश्वत्थ सर्ववृक्षाणामि"त्युक्ते-
स्तस्य तल्लोपस्थत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये त्रि॰ ।

अच्युति स्त्री च्यु–क्तिन् न॰त॰ । क्षरणाभावे । बहु॰ ।

अज गतौ क्षेपणे च भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट् । अजति ।
अवैषीत्–आजीत् । इट् अजिता–वेता । घञ् ।
आज॰ । "अजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि॰ उभय॰ सेट् अक॰ । अञ्जयति
ते । आञ्जिजत् त ।

अज पु॰ न जायते जन ड न॰त॰ । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुते "न हि जातो न जायेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्व्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृत "

इति भार० । जीवे च “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूतबुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्त्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते “न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः” इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तत्र “जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति” यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुपलक्षणमाद्यन्तयोः जन्मनाशरूपविकारयोरभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दंशपतितन्यायेन मध्यमानामसम्भवात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्कर्य्यम् । बहव इति साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति” पुरुषस्योपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति” न्यायेन उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीचक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि स्वोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तदविविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानो भोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यः बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृतं कर्म्मादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्त सुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् साङ्ख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधिबुद्ध्यधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं स्वोपाधिबुद्धिगतकर्म्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न पराऽनुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यवेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्माः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अजत्वव्याघातः । एवं सर्व्वदर्शनाङ्गीकृतमस्याजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्पत्तिमत्त्वञ्च “एतस्मात् विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्य्यात् “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः” इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा गृहैकदेशस्थितकस्तूरीप्रभृतिसुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमामोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्व्वत् शब्दादीन् विषयानवभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्य्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतः गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व्वसंविदस्तु सूनत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा” इत्युक्तेश्च ईश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्य्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । साङ्ख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्य्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तबहुकार्य्यस्रष्टृत्वाच्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽबन्नाभिमानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्ततेजोऽबन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजात्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि “यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति” । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजोवन्नाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजापञ्चोक्ता नानागुणा सन्त्यस्य अच् । छागे तस्य नानावर्णत्वात्तथात्वम् । छाग्यां स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । "अजागलस्तनच्छागेति" ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य मेषरूपे प्रथमे राशौ "जीवार्किभानुजेज्यग्ना क्षेत्राणि सुरजादय इति" ज्योतिषम् तस्य मेषरूपत्वेऽपि मेषस्य अजतुल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेषे च अजेन ब्रह्मणा दक्षयज्ञभङ्गसमये मेषरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजाधिष्ठितरूपवत्त्वात् मेषस्य उपचारात् अजत्वम् । माक्षिकधातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ त्रि० । अजात् विष्णोर्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । "चन्द्रमा मनसो जात इति" श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥ कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यां जातत्व भागवते प्रसिद्धम् दशरथपितरि रघुराजपुत्त्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्यवंश्ये नृपभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मुहूर्त्तजातत्वात् यथोक्तं रघौ "ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् । अत पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकारेति" तच्चरितञ्च तत्रैव पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । छागतुल्याकारवत्त्वात् ओषधिविशेषे स्त्री । तल्लक्षण "अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरेति" वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आज्य' तदपत्ये । यञ्ञ्पु लुक् । अजा । नडा० फक् । आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्व्वनिर्द्देशे तदन्तपादस्य नान्त्यलोप । अजपाद् स्त्रियान्तु कुम्भप० ङीप् अन्त्यलोप पदादेशश्च । अजपदीति भेद । एकादशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे दृश्यम् ।

अजकर्ण पु० अजस्य कर्ण इव पर्णं यस्य । छागतुल्य लम्बायमानपत्रयुक्ते (शाल) इति ख्याते वृक्षे मरिचवृक्षे च । ईत० छागकर्णे । [कै–क । (शाल) इति ख्याते वृक्षे ।

अजकर्णक पु० अजकर्ण इव कायति पत्रद्वारा प्रकाशते

अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा+करणे क ईत० । शिवधनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य वधेन विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम् अजकौ अवतीति । अजकावमप्यत्र । "धनुष्यजगवयुग्मजकावमजीकवमिति" शब्दार्णव । अजक छाग वाति प्रीणाति वा–क । (वावुइ इति) ख्याते वर्वरीवृक्षे पु० । तद्भक्षणे तस्य प्रीत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकार अवयवः गलस्तन पुरीष वा कन् । अजागलस्थे स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।

अजकाजात पु०५त०। अजकेन जातः । "अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्र । विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति त चाजकाजातमिति व्यवस्येदिति" वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते वा–क । अजागलस्तनाकारकाष्ठावयवयुक्ते मैत्रावरुणे यज्ञीयपात्रभेदे, "अजकाव दुर्द्दशीक तिरोदधे" इति वेद । अजेव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते वा–क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।

अजक्षीर न० अजाया क्षीरं ईत० पुवद्भाव । छागीस्तन्यदुग्धे "अजक्षीरेण पाचयेदिति" वैद्यकम् ।

अजग न० अज विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम–ड । शिवधनुषि । अजेन ब्रह्मणा गम्यते गीयते वा कर्म्मणि गम–ड–गै–क वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अज छागयज्ञाङ्गत्वेन वा गच्छति गम–ड । वह्नौ पु० । प्रज्ञा०स्वार्थे अण् आजगमपि शिवधनुषि "स्थाणोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्या । (वनजोयान) इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ब० कप्, कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्ध अस्त्यस्य ठन् वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेषस्य गन्धो लेश एकदेश शृङ्गमिति यावत् सोऽस्या फलाकारेणास्तीति अजगन्ध+इनि ङीप् । (गाडरसिङ्गा) इति प्रसिद्धे अजशृङ्गीवृक्षे ।

अजगर पु० अजं छाग गिरति गिलति गॄ–अच् । वृहत्सर्पे । अजगर अगस्त्यशापात् वृहत्सर्पभावापन्न नहुषनृपविशेषः तस्य अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च वनपर्व्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णु शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकालेऽस्यास्ति अजग+अस्त्यर्थे व । शिवधनुषि "शिवोऽप्यजगव चाप विधुन्वन् तरसा रणे" इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजग विष्णुमवति अव–अण् उप० स० ।

अजघन्य त्रि० न जघन्य अधम न०त० । अधमभिन्ने

श्रेष्ठे च। "यथा च द्वादशोविष्णुरजघन्योजघन्यजः" इति भार०।

अजजीविक त्रि० अजस्य क्रयविक्रयादिभ्या पालनादिना या जीविका जीवनोपायोऽस्य। छागक्रयविक्रयादिना जीविकार्यति।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः। (भुंइ‌आमला) इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे। वृ०। अजडाप्यत्र

अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्द्दनार्थं चालयति अजड+णिच्-तत. अच्। (आलकुशीति) प्रसिद्धे वृक्षे। जडभिन्ने जाड्यविरोधिन्यामुल्लसति त्रि०।

अजय्या स्त्री अजानां समूहः अज+यत् स्त्रीत्वात् टाप्। अजसमूहे। तद्वानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽत्र ६ब०। गौरा० ङीप्। ब्रह्मदण्डीवृक्षे ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन करणात्तथात्वम्।

अजदेवता पु० ६त०। छागाधिदेवे वह्नौ "रौद्री धेनुर्विनिर्द्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते" इति यु० विष्णुध०।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि। आक्रुश्यमाने जन्माभावे। "तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणीति" माघ। वा ङीप् अजननीत्यप्यत्र। अर्थाभावे अव्ययी०। जनन्याद्यभावे अव्य०।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र। जन्मनिवृत्तौ मोक्षे "तस्मात् प्रयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरु" रिति रघु। ६त०। जन्मरहिते त्रि०।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त०। शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पाद्युत्पाते। जन्यभिन्ने त्रि०।

अजप पु० अस्पष्टं जपति निन्दार्थे नञ्, जप-अच्। कुपाठके अजं पाति रक्षति पा-क ६त०। छागपालके त्रि०।

अजपति पु० ६त०। छागश्रेष्ठे, मेषराशिपतौ मङ्गले च।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्य पन्था अजेन ब्रह्मणा निर्मित पन्था वा अच्समा०। छागचरणयोग्यपथे गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) छायापथे।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत्। सङ्कीर्णपथे गगमध्यस्थे च। [रुद्रभेदे।

अजपद पु० अजस्येव पद चरणोऽस्य। एकैकपादाख्ये

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या स्वभावतोऽनुच्चारितत्वात् जप-कर्मणि अप्। श्वासप्रश्वासयो र्बहिर्गमनागमनाभ्याम् उच्चरणीयमानाशब्दरूपे जपे, स च हंस, सोऽहमित्याकारस्तत्र, तदाकारमन्त्रे च। "उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः। नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः। षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता। षष्टिनाड्याहोरात्रम् जपसंख्याक्रमोगतः। एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि!। जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्। विना जपेन देवेशि! जपो भवति मन्त्रिणः। अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनीति" तन्त्रम्।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० न अन्त्यलोपः। रुद्रभेदे तद्दैवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च। पाक्षिकत्वेन तु समासे अजपादपि तन्नार्थे पु०।

अजपाल त्रि० अजान् छागान् पालयति पा+णिच्-अण् ६त०। छागपालके।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात्। अजतुल्यमन्दबुद्धौ। "पिताश्री नाम कानीना अजबन्धु पिता तवेति"।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्मणि घञ् ६त०। (बावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीवृक्षे तत्पत्रं हि अजैरतिप्रीतितो भक्ष्यते।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप०। (कषाइ) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च। भवादौ कुर्वा० ण्य। आजमार्य्यस्तद्भवादौ त्रि०।

अजमीढ पु० अजोमीढ यस्मै सिक्त यत्र ब०। (आजमीर) प्रसिद्धे देशे। राजनि अण्। आजमीढ तद्देशाधिपे प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे।

अजमुख पु० अजस्य मेषस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य। दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात् दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तन्मुखोत्पाटने कृते पश्चात् शिवप्रसादने पुनस्तदुत्पाटनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखेनैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विवृतं यथा। "वीरभद्रोऽपि तत् सर्वं सर्वाज्ञां प्रतिपद्य च। निमा दक्षस्य वदन यथापूर्व्वमकल्पयत्। ईश्वर येऽपि निन्दन्ति ते मूका पवनो भुवम् ततो मेषमुखं दक्ष वीरभद्रोऽभ्यकल्प यदिति"।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्या अज मोदयति आनन्दयति मोदि-अच् वा। अजगन्धपत्रा, वनयमान्याम् यवानीभेदे च।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब०। भेके सूर्य्ये च। दन्तशून्ये त्रि०। अजातदन्ते बालभेदे च।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-विशेषे इति कल्पद्रुम । तन्मूल कथं संस्कृतशास्त्रे तन्न दृश्यते कुत्राप्यनुक्तेः च नु । अजेन छागेन याति या-क ३त० । छागवाहने वह्नौ पु०। जि-अच् न०त० । जयाभावे "लाभालाभौ जयाजयाविति" गीता। न०। जयशून्ये त्रि०। अव्ययी० । जयाभावे अव्य० । नास्ति जयो यादृक्तले-नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम् विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य त्रि० जि-शक्यार्थे यत् न०त० । जेतुमशक्ये दुर्जये शत्रौ पणे च । "दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये" इति भार० । "तत्राजय्य जिगाय तान्" इति रघु० ।

अजर त्रि० नास्ति जराऽस्याः । (घृतकुमारी) इति प्रसिद्धे वृक्षे तस्य जराभावात्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा०अज-रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां षड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति त्रिलक्षणामेव दृष्टानां सद्भावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां "विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" तिसृणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये त्रि० । "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेदिति" नीति० । ब्रह्मणजातौ स्त्री । "सा सभा साऽजरामरेति पुरा० । न जीर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न०। वृद्धदारकनामवृक्षभेदे पु० । त्वङ्गोधिकायाम् स्त्री ।

अजर्य्य न० न जीर्यति न+जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्दे "तेन सङ्गतमर्य्येण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतमिति" भट्टिः ।

अजलम्बन न०अज इव लम्ब्यते स्वस्रते तद्वर्णत्वात् कर्म्मणि ल्युट् । स्रोतोऽञ्जने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य ब० । (शूकशिम्बी) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशिष्टे वृक्षभेदे । वा डाप् वा ङीप् च । अजलोमा-अजलोमी शेवालत स्त्री । [जविनीभिर्विलयन्" इति वेद ।

अजवस् पु० जु-असुन् न०त० । वेगशून्ये । "अजवसो

अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋषिभेदे । गर्गा० अपत्यार्थे ढञ् । आजवस्तेयः तदपत्ये पु० स्त्री। स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्कादिपाठात् बहुषु लुकि । अजवस्तय तदपत्येषु ।

अजवाह पु० अज वाहयति यत्र आधारे घञ् ३त० । देशभेदे । कच्छादि० भवाद्यर्थे अण् । आजवाह तद्देश जातादौ त्रि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं शा०त० । गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते छायापथे । वामा-रभ्य अगस्त्यस्यामपर्य्यन्त पितृयानपथ ।"पितृयाणोऽज-वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति" पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य मेषस्य शृङ्गमिव फलमस्या ब० । (गाड़लशिङ्गा) इति प्रसिद्धे मेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां मेष-शृङ्ग्याम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तन्नगरवासिना-मित्यर्थात् टच् । नगरभेदे । "अजस्तुन्दं नाम नगर-मिति" सि०कौ० ।

अजस्र न० न+जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-लस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । "अजस्रमाभ्रावितवल्लकीगु-णेति" माघ० "अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोरिति" रघु ।

अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थो याम् हा-शतृ न०ब० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकाया लक्षणा-याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन तद्वति लक्षणा । "अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे इत्तौ ते पुन-स्त्रिधा" इति हरि ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शतृ न०ब० । नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्वलिङ्गात्यागेन स्वलिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः । यथा वेद श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुयीति) ख्याते वृक्षे ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न०त०। (आल-

अजागर पु० जागरयति जागर न जागरो यस्मात् ५ब० । सेवनेन निद्राराहित्यकारके "यदभेक्षयाऽस्यास्मिन् जागरश्च-कर्तृत्व नास्ति" सादृश्ये(भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे । "भृङ्गराज सुजागर" इति रत्नमालाकात् तस्यात्मन-निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन छागेन धीयते गन्धोत्कटत्वात् त्यज्यते अज-इञ् वीभावाभावः ३त० । सर्वभक्ष्यापि छागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे जीरके वृक्षे । काकोडुम्बरिकावृक्षे च (भिमारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्रक्षणपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-दिना वा आजीवति आ+जीव-अच् ३त० । छाग पालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जात ककुदमस्कूट यस्य न-ब० ककुदग्रच्छस्यान्त्याकारलोप । अनुद्भूतककुदि अल्पवयस्के गवादिवत्से ।

अजातदन्त त्रि॰ न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा। दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च। "अजातदन्ता ये केचिद् ये च गर्भे प्रपीड़िताः" इति वायुपुरा॰। "अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते" इति शु॰ कूर्मपुरा॰। तत्कालश्च षण्मासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सप्रपञ्चं निरूपितम्। पश्चाद्दीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः (आदाँता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः। स च प्रायेण द्विवर्षोत्सरकालपर्यन्तः।

अजातपक्ष त्रि॰ न जातौ उड्डयनसामर्थ्ययुक्तौ पक्षावस्य। अनुद्भिन्नपक्षके पक्षिणि। "अजातपक्षाः शकुना इवाबभुरिदि भार॰।

अजातशत्रु पु॰ जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः असूर्य्यम्पश्या राजदारा इत्यादिवत् नञो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थसमासः, न जातः शत्रुरस्य वा। युधिष्ठिरे राजनि। "न द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति" वेणी॰। एवमजातारिरपि तत्रैव। "इन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणेति" माघः। [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि॰।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न॰त॰। अनुत्पत्तौ। ब॰। जाति-

अजादनी स्त्री अजैरद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्पर्शत्वेऽपि अजैरद्यते इति अद-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्॰। दुरालभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके क्षुपभेदे।

अजादि पु॰ ६त॰। स्त्रीत्वबाधकटाब्निमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः। एडका, कोकिला, चटका, अश्वा मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका, मन्दा विलाता, पूर्व्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्)। (सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्)। (मूलान्नञः) (शूद्रा चामहत्-पूर्व्वा जातिः) ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा दंष्ट्रा। [जायारहिते।

अजानि पु॰ नास्ति जाया यस्य ब॰ जायाया निङादेशः।

अजानिक त्रि॰ अजेन तद्विक्रयपालनादिना आजो जीवनम् अस्त्यस्य ठन्। अजाजीविनि। तस्य कर्म्म भावो वा पुरोहिता॰ यक्। आजानिक्यम् तत्कर्म्मणि तद्भावे च न॰।

अजानेय पु॰ अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्रापणीय आरोहो येन अज-विक्षेपे अप् शीभावाभावः आ+नी-कर्म्मणि यत् ततः ६त॰। शस्त्रशक्तिप्रहारप्रतिरोधेऽपि निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च निर्भये त्रि॰।

अजान्त्री स्त्री अजस्यान्त्रमिव अग्रं तदाकारवती मञ्जरी अस्या गौ॰ ङीष्। नीलबुह्नायाम् (नीलवोना)।

अजापक्ष न॰ "छागमहद्रसमूलशीरैर्दंष्ट्रा च साधितं सर्पिः। सक्षारं यच्छ्रेष्ठं कासश्वासोपशान्तये परममिति" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे न॰। [उप॰। अजपालके, तेनाजीवके च।

अजापालक त्रि॰ अजान् आपालयति आ+पा-णिच् ण्वुल्

अजि त्रि॰ अजति अज-इन् व्यभावः। गतिशीले। पदाजि.। भावे इन्। गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीप्।

अजित त्रि॰ न॰त॰। जितमिन्नं पराजितभिन्नं। जिधातोर्द्विकर्म्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य प्रवृत्तिः एकस्य कर्म्मणोऽविवक्षायामन्यस्य विवक्षया तत्रैव कर्म्मणि क्त.। भूरिप्रयोगस्तु अनिर्ज्जितशत्रावेव तथा च "गौणे कर्म्मणि दुह्यादे"रित्युक्तेः गौणकर्म्मण एवाभिधाननियमात् तस्यैव जयकर्म्मतायां क्तेनाभिधानं योग्यत्वम्। "न च तेऽस्त्यजितं किञ्चिदिति पुरा॰, नान्येनाभजितो देश" इत्यादौ गौणकर्म्मणोऽविवक्षयैव जयमाप्य देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोऽजत्वमात्र इति भेदः। रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु॰।

अजिन न॰ अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इनच् न व्यादेशः। चर्म्मणि, चर्म्मावृतत्वादेव रजआदीनां न देहप्रवेश इत्यतश्चर्म्मणोरलोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम्। "चैलाजिनकुशोत्तरमिति" स्मृतिः। "ऐणेनाजिनेन ब्राह्मणमिति" श्रुतिः। "गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि चेति" "अथाजिनाषाढधर इति" च कुमा॰। अदूरभवाद्यर्थे कृशा॰ कण्। आजिनीय तद्दूरभवादौ त्रि॰।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्म्मैव श्लिष्टं पत्रं पक्षो यस्याः ब॰। (चामचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे गौ॰ ङीष् (त्री) तत्रार्थे। तत स्वार्थे के ह्रस्वे टापि-पत्रिकापि तत्रार्थे।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्म्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं यस्याः अजिनपूर्व्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीष बाधित्वा अजा॰ टाप्। (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले क्षुपभेदे।

अजिर न॰ अज-किरन् वीभावाभाव। (उठान) इति ख्याते चत्वरे। शीघ्रगन्तरि त्रि॰। "श्येना अजिरा भुवि" ता॰ ब्रा॰ "अजिरा क्षिप्रगमनशीला इति" भाष्यम् अत एव क्षिप्रगामि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

स्यात् नद्यां स्त्री। निरुक्ते च अजिरेति नद्या नाम्नि पठितम्। ऋषिभेदे पु० तदपत्यम् शुभ्रा० ढक्। आजिरेयः तदपत्य पु० स्त्री। उत्करा० छ। अजिरीय तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

अजिरादि ग० पाणिनिना संज्ञायां मतुपि दीर्घविधौ पर्य्युदस्ते शब्दसमूहे स च गण अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति। अजिरवती। तद्भिन्ने तु अमरावतीति।

अजिह्म त्रि० हा-मन् द्वित्वालोपौ तत न० त०। सरले "अजिह्ममशठा शुद्धा जीवेद्ब्राह्मणजीविकामिति" पुरा०।

अजिह्मग पु० अजिह्मं सरलं गच्छति गम-ड। बाणे। "वेगवद्भिरजिह्मगैरिति"। सरलगामिनि त्रि०। "मनोहि-गमजिह्मग" इति।

अजिह्व पु० जि-वन् डुक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य ब०। भेके। तेषां जिह्वाशून्यत्वकथा भारते आनु०। "उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः। रसातलतले देवा। वसत्यग्निरिति प्रभो॥ सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावक-प्रभवादहम्। स संसुप्तो जले देवा। भगवान् हव्यवाहन। अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम्। तस्य दर्शनमिष्ट वो यदि देवा। विभावसोः। तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्य्यं वो यदि वह्निना। गम्यतां साधयिष्यामो वय ह्यग्नि-भयात् सुरा।। एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत्। हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम्। शशाप स तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै। तं वै संयुज्य वाचेन मण्डूक त्वरितो ययौ। अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मा-नमदर्शयत्। देवास्त्वनुग्रहन्त्वक्रुर्मण्डूकाना भृगूत्तम।। यत्तच्छृणु महाबाहो। गदतो मम सर्वश। अग्निशापाद-जिह्वापि रसज्ञानवहिष्कृता। सरस्वतीं बहुविधा यूयमुच्चारयिष्यथ। बिलवासगतांश्चैव निराहारानचेतस। गतासूनपि संशुष्कान् भूमि सन्तारयिष्यति। तमोघनायामपि वै निशाया विचरिष्यथ इति"। जिह्वाशून्ये त्रि०।

अजीकव अजन्वा परक्षेपणेन क ब्रह्माण वाति गीणाति वा-क। पिनाकधनुषि। [आजीगर्त्तस्तदपत्ये पु स्त्री।

अजीगर्त्त अज्यै गननाय गर्त्तमस्य। सर्पे। बाह्वा० इञ्।

अजीर्ण न० जॄ-भावे क्त न०त०। जठरानलमान्द्येन भुक्ता-न्नादेरपाके, न० ब्र०। रोगभेदे। "भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले। पूर्वं सशु-ण्ठीमभयामशङ्क समाश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यमिति" चक्र०। "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति" वैद्यकम्। कर्त्तरि क्त जीर्णभिन्ने। तद्भिन्ने त्रि०।

अजीव त्रि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य। जीवरहिते घटादौ, मृते, जन्तुमात्रे च।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि। आक्रुश्यमाने जीवनाभावे निन्दितजीवने च "अजीवनिस्तस्य भूयात्" इति मुग्ध०। "तस्य भूयादजीवनिरिति"।

अजुर त्रि० अज-उरच् अभाव। वेगशीले बलयति "अयक्ष्मिणं वृषभ यथाजुरमिति" वेद।

अजेय त्रि० जेतुमशक्ये जि-यत् न०त०। जयायोग्ये। अजेयाज्ये एते न०। "पिबेद्धृतमजेयाख्यमिति" वैद्यकम्।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य छागस्य एक पाद इव पादो यस्य उपमा० ब० न पादस्यान्त्याकारलोप। रुद्रविशेषे, तद्देवताके पूर्व्वभाद्रपदनक्षत्रे च। पाक्षब्देन समासे अजैकपादपि तत्रार्थे। "वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३ महायशा। "अजैकपाद (४) हिर्बुध्न ५ पिनाकी ७ चापराजित ७। भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९ विशाम्पते। स्थाणु १० र्भगश्च ११ भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृता" इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे। अन्यत्र तु अजैकपादहिर्बुध्न्य ३ विरूपाक्षश्च ४ रैवत ५। हरश्च ६ बहुरूपश्च ७ त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वर ९। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्त १० श्चापराजित ११ इत्येवं तद्भेदा। एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते। तेन अज इति नामान्तर एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम्। "तेन अजनामा महारुद्रम्" इत्यादि अजस्य ध्यानम्। "एकपादाभिधो विभेत्यादि" एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते

अज्जुका स्त्री अर्जयति या सा अर्ज्ज-उक, पृ० रकारस्य जत्वम्। वेश्यायाम्। नाट्य एवास्य प्रयोग नान्यत्र।

अज्झटा स्त्री अजति दोष क्षिपति अज्-क्विप् झटति संहन्यते झट-अच् तत कर्म्म० पृ० कुलयोभावाभाव। (भुँइ आमला) इति प्रसिद्धे वृक्षे।

अज्झल न० अज्यति क्विप् अक् झलति निलिखति झल-अच् कर्म्म० पृ० न कुत्वम्। चर्म्मादिमये प्रतियोधायुधप्रति-रोधके (ढाल) इति ख्याते फलके।

अज्ञ त्रि० न जानाति ज्ञा-क न०त०। ज्ञानशून्ये चैतन्य-शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-रूपपदार्थवति च। तर्हि अहमज्ञ इत्यनुभवस्य अज्ञानविषयत्व स्वीक्रियते अज्ञानस्य न ज्ञानाभाव किन्तु पदार्थान्तर

तच्चाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुषुप्त्यवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् । अचेतने, जडे, "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति" सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञात त्रि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । "अज्ञातकुलशीलस्य वासोदेयो न कस्यचित्" इति हितोप० ।

अज्ञान न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तद्भावे "तत्त्वाज्ञानं धिया नश्येदिति" वेदान्तिमतसिद्धे पदार्थान्तरे च "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" इति गीता । "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति, गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः । पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञानाभावविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञानाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटकज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्व्वमपेक्षितम् आत्मनि तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्टबुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभावज्ञानस्य वाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामान्याभाव उत तत्प्रागभाव अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो भवति, नाद्यः पूर्व्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्यधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव विषयता वाच्या सा च न सम्भवति सामान्याकारेण ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानसत्त्वेपि सुरुये तादृशप्रतीतिः स्यात् अग्रे जनिष्यमाणानन्तज्ञानप्रागभावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्त्यः प्रागभावरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् । तच्चानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्थमुक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे । विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरकस्वविषयकवस्तुपूर्व्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । यथा अन्धकारे प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमोरूपपदार्थपूर्व्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् स्वविषयस्य घटादेरावरकं किञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम् पूर्व्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तम इव सन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चमुत्पादयति । अतएव तज्ज्ञावरूपं भावस्यैव भावपदार्थोपादानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्याघातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम् सत्त्व तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवदसत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं व्यावहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदार्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य द्वे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्वविषयमावृणोति (विषयत्वसम्पादनं करोति) सा आवरणशक्तिः या तु स्वकार्य्यबुद्धिवृत्त्या इन्द्रियादिद्वारा विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाशयति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेदिति" । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशक्तिमाहत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वशक्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकारबुद्धिवृत्तिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।

अञ्चति पु० न० अञ्च-गतौ कर्त्तरि शति । वायौ, गन्तरि त्रि० ।

अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अञ्च-अलच् । वस्त्रप्रान्ते "क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः" इति "भूमौ दत्त्वा पदमिह सखा धेहि चेलाञ्चलेऽग्निमिति च उद्भटः । प्रान्तभागे "दृगञ्चलैः पश्यति केवलं मनागिति" उद्भटः ।

अञ्चित त्रि० अञ्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । "अपिलञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति" नैष० । "अञ्चितसव्यपाद इति" भट्टि । "अञ्चितः शूलपाणिरिति" पुरा० । प्रथिते च "अग्रोञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः" इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अनूज-करणे ल्युट्। कज्जले। "अपि अञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति" नैष०। "तैलं मलाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्वाह्ण एव कुर्वीतेति" स्मृतिः। "विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्येति" रघुः। अञ्जनविशेषाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः। कुम्भकाम्भोकयासालप्रियङ्गुर्नलिनोत्पलैः॥ सुमर्नैरेणुलत्याह्वापथ्यामलकसंयुतैः। सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैः वेणुनाडामवस्थितैः॥ अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तस्नेहप्रविभावितौ। आम्रजम्बूद्भवं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम्। पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथ वाञ्जनम्। नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकृद्रसैः॥ गुटिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम्। रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम्॥ गोमयद्रवसंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये। नीलं सौवीरकं चापि पिष्ट्वाय रसभावितम्॥ चूर्णं पित्तेन मतिमान् भावयेद्रोहितेन वा। चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये॥ काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीलोध्ररसाञ्जनैः। सक्षौद्रमञ्जनन्तद्धितं नेत्रामये सदा॥ स्रोतोजं सैन्धवं कृष्णां रेणुकाञ्चापि मेचयेत्। अजमूत्रेण ता वर्त्तिः श्लेष्मदाह्याञ्जने हिता॥ कासानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा। तालीशपत्रं मरिचं गाङ्गेयश्च शकृद्रसे॥ कृताञ्जनवर्त्तयः पिष्ट्वाच्छायाशुष्का सुखावहा। मनःशिलाभयाव्योषबलाकालानुसारिवाः॥ सफेना वर्त्तयः पिष्टाश्छागक्षीरसमन्विताः। गोमूत्रपित्तमदिरायकृद्धात्रीरसे पचेत्॥ चूर्णाञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्तैलफलेऽपि वा। गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम्॥ सैन्धवोपहितं युक्त्या विहितं मेघगह्वरे। मेदोयकृद्धृतच्छागपिप्पल्यः सैन्धवं मधु॥ रसमामलकस्यापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत्। कोषे खदिरनिर्माणे तद्वत्चूर्णाञ्जनं हितम्। हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकृदन्वितम्। शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मद्वदृष्टये॥ विपाच्य गोधायकृदर्पितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना। निषेवितं तत्सकृदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु॥ तथा यकृच्छागभवं हुताशने विपाच्य सम्यङ्मगधासमन्वितम्। प्रयोजितं पूर्ववदाशु संशयं जयेत् सपाश्च शकृदञ्जनं नृणाम्॥ प्लीहा यकृच्चाप्युपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम्। ते सार्षपस्नेहसमाहृतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाशु च कृतं प्रयोजितम्। नदीजशङ्खत्रिकटून्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च निशे यकृद्भवे। स चन्दनेयं गुटिकाथ चाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्वपश्यताम्" इति। सौवीरे, रसाञ्जने च। अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्य। अर्श० अच्। पश्चिमदिग्गजे पु० उत्तरदिग्गजस्यार्शास्ति। वैयाकरणोक्तिमित नामधातौ च स्त्री०। "अञ्जनागर्भसम्भूतो वायुसुतो महाबल इति" तन्त्रम्। भावे ल्युट्। मिश्रीकरणे, लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० "निरञ्जनं दिव्यमुपैति साम्यमिति" निरवद्यं निरञ्जनमिति" च श्रुतिः। अञ्ज-णिच्-युच्। प्रकृतव्याख्यानातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्जनावृत्तिरूपे शब्दशक्तिभेदे स्त्री० "अन्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनेति" काव्यप्रकाश। तत एव भावे ल्युट् तत्रैवार्थे न०।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ब० ब्री०। केशसंस्कारके हट्टविलासिनीनामके गन्धद्रव्ये। तदुपयोगात् केशस्यातीव कृष्णता तस्याः।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका। अञ्जनदानार्थं शलाकायाम् "ज्ञानाञ्जनशलाकयेति" गुरुनतिः।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका०दीर्घः। नीलपर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः। नीलपर्वते "अञ्जनाद्रिनिभां श्यामामिति" कालीध्यानम्।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५त०। (आजनाइ) इति ख्याते कीटभेदे।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात् अञ्जन+मतुप् मस्य वः दीर्घः। ईशानकोणस्य हस्तिन्याम्। कालाञ्जनवृक्षे पु०।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् कापि पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वम्। (आजनाइ) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये कीटभेदे। अञ्जना स्वार्थे कन्। मतोकदिग्गजस्त्रियाम्। पुरोहि०यक्। आञ्जनिक्यम् तद्भावे न०।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अनूज-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। कुङ्कुमाद्यनुलिप्तायाम् स्त्रियाम्। करणे ल्युट्। कटुकावृक्षे, कालाञ्जनवृक्षे च। "अञ्जनीदारुकाष्ठमयसाम्य मेतावता" इति याज्ञिकाः व्याख्यायां स्त्रियाम्।

अञ्जलि पु० अनूज-अलि। संयुतकरपुटे, "श्रवणाञ्जलिपुटपेयमिति वेणी०। "ब्धादमस्त्वमाञ्जलिरिति" उदयनः कुडवपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च "प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति" वेणी०। [बालमूषिकायाम्।

अञ्जलिका स्त्री पर्णैरञ्जलिरिव कायति प्रकाशते कै-क टाप्।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अन्ज्—गतौ मिश्रणे च असुन् । वेगे, बले, औचित्ये च । "अञ्जस उपसंख्यानमिति" वार्त्तिकात् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-कृतम् । "अञ्ज॰ सद्यजमपजम्भुराय" इति वेदः ।

अञ्जस त्रि॰ अन्ज—असच् । सरले अवक्रे ।

अञ्जसा अव्य॰ अन्ज—भावे अच् अञ्जं गतिं विलम्बं वा स्यति सो—आ॰ का । विलम्बाभावे, यथार्थे, याथार्थ्ये च । "रथोऽञ्जसा पातता रज" इति वेदः ।

अञ्जि पु॰ अज्यतेऽनेन अन्ज—करणे इन् । तिलकादौ चिह्ने "अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानिति" य॰ रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः । "तस्मै दत्ताञ्जये इति" मवद्देवे वेदमन्त्रः । [(ष्णु)च् । सूर्ये ।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) पु॰ अनक्ति भासामिति भव् । अन्ज—इष्ठ-

अञ्जी स्त्री॰ अञ्जि+वा ङीप् । मेघयन्त्रे, मङ्गले च ।

अञ्जीर पु॰ अन्ज—बा॰ ईरन् (पियारा) इति ख्याते वृक्षे ।

अट गतौ भ्वादि॰ सक॰ पर॰ सेट् । अटति आटीत् । "भो यतो भिक्षामटेति" सि॰कौ । परि+परितो भ्रमणे पर्यटनम् ।

अट गतौ इदित् भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट् । अण्टते आण्टिष्ट ।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्व्याम् अट—अनि वा ङीप् । धनुष्के गुणारोपणस्थाने ।

अटरू(रू)ष पु॰ अटति भ्रमति अट—अच् तं रोषति हिनस्ति रुष—क, अटं॰ अटद्भिर्वा रुष्यते न रुष्यते रुष—क वा । (बासक) इति ख्याते वृक्षे ।

अटवि (वी) स्त्री अटन्ति चरन्ति वयांसि यत्र अट—अवि वा ङीप् । वने । विन्ध्याटवीति आ॰ विन्ध्यगिरिसमीपस्थ प्रसिद्धवनम् । "कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति" रामा॰ ।

अटा स्त्री अट—भा॰ अङ् । पर्यटने ।

अटाट्या स्त्री अट—यङ्—भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-भ्रमणे, कुत्सितगमने च । यङ्लुकि । अटाटाचन ।

अट्ट अतिक्रमे वधे च भ्वादि॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । अट्टते । आट्टिष्ट । दोपधोऽयं तेन णौ अड्डिटिषते आड्डिटत् । क्विपि अट् । टोपधस्तु आटिट्टिषते आटिट्टत् क्विप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि॰ उभय॰ सक॰ सेट् । अट्टयति ते । आटिट्टत् ।

अट्ट पु॰ अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यद्यम् अट्ट—आधारे घञ् । प्रासादस्योपरिस्थगृहे, प्रासादोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्र स्थिता हि भटा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, अधिक्ये यथा अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्चे भृशे च त्रि॰ अमरः "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथा" इति भार॰ "अट्टमन्नं शूलं विक्रेयं येषामिति" नीलकण्ठः । शुष्के च न॰ । क्षौमवस्त्रे प्रासादे च पु॰ "सुधाधवलाट्टहासेति" काद॰ । "ददृशे नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति" रामा॰ । अट्टयन्त्रे प्रासादस्थत्वादि गम्यते ।

अट्टट्ट अव्य॰ अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य पुण्यवाचितया प्रकारे द्वित्वम् प्रकृत्यादि॰ पररूपम् । अत्युच्चे, "अट्टट्ट हासमखिलं शिवकृतौ प्रकारश्चेति" [illegible]

अट्टन न॰ अट्टतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट—करणे ल्युट् । चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न॰ ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा॰त॰ । प्रासादप्रधाने देशभेदे भूमा॰ वुञ् । आट्टस्थलकः तद्देशभवे त्रि॰ ।

अट्टहास पु॰ अट्टेनातिशयेन हासः हस—घञ् इत॰ । उच्चहासे ।

अट्टहासक पु॰ अट्टहास इव कायति कै—क । कुन्दवृक्षे तस्य पुष्पगुच्छत्वात् उच्चहासतुल्यत्वम् । [उच्चहासिनि त्रि॰ ।

अट्टहासिन् पु॰ अट्टहासैर्हसति हस—णिनि । शिवे ।

अट्टाट्ट पु॰ अट्टमट्ट न पररूपम् । अत्युच्चे सर्वोत्कर्षे अना-दराधिक्ये ।

अट्टालक पु॰ अट्ट इव प्रासादस्योर्ध्वमिव अलति पर्याप्तो भवति अल—अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् । तदर्थे "गोपुराट्टालकवतीं वप्रप्राकारयोधनामिति" रा॰ ।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु॰ अट्टालिकां करोति रचयति कृ—अण् उप॰ । (राज) प्रासादकारके "कुलटायां च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो जारदोषत" इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अठ गतौ भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट् । अठति । आठीत् ।

अठ गतौ इदित् आ॰ भ्वादि॰ सक॰ सेट् । अण्ठते । आण्ठिष्ट ।

अड उद्यमे भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट् । अडति आडीत् ।

अड व्याप्तौ स्वादि॰ पर॰ सक॰सेट् । वेद एवास्य प्रयोगः । अड्नोति । आडीत् ।

अड्ड अभियोगे, समाधाने च भ्वादि॰पर॰सक॰सेट् । अड्डति । आड्डीत् । दोपधोऽयम् अड्डिडिषति आड्डिडत् । क्विप् अट् । डोपधस्तु आडिड्डिषति आडिड्डत् अट्

अण शब्दे भ्वादि० पर० सक० सेट्। अणति। आणीत्।

अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट्। अण्यते आणिष्ट।

अण (न)क त्रि० अणति शब्दमात्रं करोति अण–अच् तत कुत्सायाम् क। अधमे, निन्दिते च। "पापाणके कुलक्षितैरिति पा०"। अणक कुलाल सि०कौ०। दन्त्यमध्यपाठमित्यन्ये।

अणव्य त्रि० अणोः सूक्ष्मस्य चीनादिकस्य भवनं क्षेत्रम् अणु+यत्। चीनकादिसमुत्पत्तियोग्ये (कुनाभूमि) क्षेत्रे।

अणि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण–इन्। (आरा) इति ख्याते रथचक्राग्रस्थिते कीलके, सूच्याद्यग्रभागे च। स्त्रीत्वे वा ङीप्। अत आदेर्दीर्घतापीष्यते। तेन आणि आणी।

अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच्। सूक्ष्मत्वे सूक्ष्मपरिमाणे, ऐश्वर्य्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्र गन्तुं शक्नोति। ऐश्वर्य्याणि च। "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्तानि। एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्य्यपदार्थनिरूपणे वक्ष्यन्ते। "यथा केश सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्नेति" वेद।

अणिष्ठ त्रि० अतिशयेन अणु–इष्ठन्। अणुतरे अतिसूक्ष्मे। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं, यन्मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति छा० उ०।

अणीमाण्डव्य पु० अणौ शूलाग्रे तच्चिह्नितः माण्डव्य। तन्नामके मुनिभेदे। तस्य तन्नामत्वकथा भार० आ० प०। "बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुत। धृतिमान् सर्व्वधर्म्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थित॥ स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः। ऊर्द्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वित॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्तत। तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः॥ अनुसार्य्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ।। ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यव कुरुसत्तम।। निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले॥ तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम्। आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगा॥ तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम्। कतमेन पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम।। तेन गच्छामहे ब्रह्मन्! यथा शीघ्रतरं वयम्॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः। न किञ्चिद्वचनं राजन्नवदत् साध्वसाधु वा॥ ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम्। ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चोरान् द्रव्यमेव च॥ ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति। संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन्॥ तं राजा सह तैश्चौरैरन्वशाद्वध्यतामिति। स रक्षिभिस्तैरज्ञात शूले प्रोतो महायशा॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा। प्रतिजग्मुर्महीपाल धनान्यादाय तान्यथ॥ शूलस्थः स तु धर्म्मात्मा कालेन महता तत। निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत। धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत्॥ शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना। सन्तापं परमं जग्मुर्मुनयस्तपसान्विता॥ ते रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत!। दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन् द्विजोत्तमम्॥ श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्! किं पापं कृतवानसि। येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत्॥ वैशम्पायन उवाच। ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान्। दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि। न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप।॥ श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः। प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम्॥ राजोवाच। यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम।। प्रसादये त्वा तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः। कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत्॥ अवतार्य्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह। अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनि। तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः। अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते" इति॥

अणीयस् त्रि० अतिशयेन अणु अणु+ईयसुन्। अणुतरे अतिसूक्ष्मे "अणोरणीयान् महतो महीयान् इति" श्रुति। स्त्रियां ङीप्।

अणु त्रि० अण–उन्। क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति, द्रव्ये, लेशे च। (चिना, काङ्नी, श्यामा) प्रभृति सूक्ष्मधान्ये पु०। "समणुषु दशमाषोऽणुष्वथैकादशांश" इति लीला०। अणुशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची। तत्र परिमाणस्य चतुर्विधा स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वत्वरूपाः "अथादेशोनेतिनेति" इत्युपक्रम्य "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि" श्रुत्या चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणचातुर्विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे, न्यायकन्दल्याञ्च उक्तभेदमादायैव परिमाणचातुर्विध्यमुक्तम्। तत्रारम्भकद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्थूलसूक्ष्मत्वे ह्रस्वदीर्घत्वे तु तत्पक्षे वक्ष्येते। एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकास-

स्यात् अणुत्वं यत्र चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति च तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु शब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च । तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्षपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्प-त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव "अनणु द्व्यणुकाणो-रण्यचैकाद्यणौ" इति लीला० । श्रुतौ च "अणोर-णीयानिति" निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च "नित्या स्यादणु लक्षणेति" भाषा० तत्र नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा भावात् "अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति" भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-भावेनैव नित्यत्वं भङ्ग्योक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मणः उत्पत्तिमङ्गीचक्रुः । यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे वक्ष्यते । सूक्ष्मार्थपाठित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-र्जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्र तस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्वाचत्र प्रवृत्तिः तेन तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अण्वी । "अण्व्यो मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृता इति मनुः ।" "अस्थूलमनणु इत्यादि" श्रुति अत्र नञ्तत्पुरुष समासनिमित्तस्य अनणुशब्दस्य "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो रिति" पाणिन्युक्तेः परवल्लिङ्गत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्व मित्यवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्थूला० कन् । अणुप्रकारे स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भाव । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म्म पु० अणु सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्म्मः । "दुर्बोधे धर्म्मे" "नहि सुबोधोऽप्यणुरेव धर्म्म इति" सुरा० ।

अणुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ब० । विद्युति ।

अणुमात्र त्रि० अणु परिमाणमस्य अणु+मात्रच् । अल्प-परिमाणे "स अणुमात्रेण न सबध्यते" इति शारी-रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणु सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिवृक्षे ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् । सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-पदार्थालोचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० असन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अस-ड टवर्गादि-त्वेऽपि डस्य नेत्वम् । पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे, "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः । "ब्रह्मा-ण्डभाण्डोदरभाग्यवदिति" मीर० । वीर्य्ये च । स्वार्थे कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुक्कुट्यादीनां पुंवत् । कुक्कुटाण्डम् ।

अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-कृतकर्म्मपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्म्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड गोलके । "तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे" इति सि० शि० गो० ।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप् । नीलबुह्नाख्ये ।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य मुष्कस्य कोष(श) इवावरकत्वात् । अण्डाकारे चर्म्मावृते पुंचिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड । अण्डजाते पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते कृकलासे च । अण्डजातमात्रे त्रि० । मृगनाभिकस्तूर्य्यान्तु स्त्री "अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपाः" इत्यादयः सर्व्वे एषामण्डजातत्वात् "अण्डजाः । तेषा-मुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा "अण्डतो मत्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति" । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अस्त्यस्य अण्ड+आलुच् । डिम्ब-विशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्ड पुमवयवभेदः अस्यास्तीति अण्ड-ईरन् । विशिष्टसामार्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत बन्धने इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । अन्तति । आन्तीत् "समन्तति कपोत इव गतधिमिति" वेदः ।

अत बन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् । अत्र अतित । इन् (पदाति) "अतिथिरभ्यसति यजत्रान् प्रति" इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-क्विप् । आश्चर्य्ये । चार्यादि० । अद्भुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तट्यते आहन्यतेऽम्भसा इति तटं जलाघातस्थानं तन्नास्ति यत्र ब० । (आड़रीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-शून्ये, "मनोरथानामतटप्रपाताः" इति । पर्व्वतादुच्च-स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचित त्रि० न तथारूपमुचितं यस्य । यस्य यद्रूप-मुचितं तद्विरोधिरूपयुक्ते ।

अतद्गुण पु० "तद्रूपानुहारश्चेत् हेतौ सत्यप्यतद्गुण इति"

दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, "इन्दुः सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम। गुणगौर! निषण्णोऽपि कथं? नाम न रज्यसीति। अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् रञ्जितमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमिति चेतदनुरोधेऽपि तद्गुणानुहरणाभावात्त्वम्।

अतद्गुणसंविज्ञान पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रस्य ज्ञानं यत्र। शाब्दिकोक्ते बहुव्रीहिभेदे। यथा लम्बकर्णमानयेत्यादौ गुणीभूतकर्णादेरपि धर्मिद्वारा आनयनेऽन्वयः तथा दृष्टसमुद्रमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य नानयनेऽन्वयः इत्यतः लम्बकर्णइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः दृष्टसमुद्र इत्यादिस्तु अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिरिति भेदः। एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि।

अतन्त्र त्रि०न तन्त्रं कारणं तदधीना चिन्ता वा यत्र। कारणानधीने चिन्ताशून्ये च। "सुखमहतममतन्त्रमिति" विद्वन्मो०। [निद्रारहिते, अनलसे च।

अतन्द्र त्रि०नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्तुल्यम् आलस्यं वा यस्य।

अतन्द्रित त्रि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न०त०। अजातनिद्रे अनलसे च "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" इति कुमा०।

अतप्ततनु(नू) त्रि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुरस्य। पयोव्रतादिना देहकार्श्यकारके। दीर्घान्तपाठोऽप्यत्र "वितृतोऽतप्ततनूर्न तदाम" इति ता०ब्रा०। न तप्ता तप्तमुद्रया तनुरस्य। तप्तमुद्रया चक्रचिह्ने त्रि० "नातप्ततनुरिति" श्रुति तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता। [निर्हेतुके, तर्कहीने च।

अतर्क त्रि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यत्र।

अतर्कित त्रि०न तर्कितम्। तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठादागते, अनुमितभिन्ने च। "अतर्कितमुपस्थितमिति" पुरा०।

अतल न० अस्य भूतलस्य तलं इत्यनो० इदमोऽश्। सप्तपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे। तद्भेदाश्च सप्त, अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-समाख्या अधोऽधःस्थितानि तेषां निवेशस्थानञ्च "यावद्दुग्धान्तर्वर्तिभागश्चोऽसौ पातालसीमा पृथिवीपृष्ठामीति" सि०शि० गो०उक्तम्। विशेषस्तच्छब्दे वक्ष्यते। तलस्पर्शे त्रि०नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य। अप्रतिष्ठे त्रि०। [गभीरे।

अतलस्पर्श त्रि० न तलस्याधोभागस्य स्पर्शो यत्र ब०। अति-

अतलस्पृश् त्रि० न तले स्पृश्यते कर्मणि क्विन्। अगाधे।

अतस् अव्य० इदम्+तसिल्। एतदेतदर्थे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति" सूत्रे अत शब्दो हेत्वर्थ इति भाष्यम्। "अथातो धर्मजिज्ञासेति" जै०। "अतश्चराचरं विश्वमिति" कुमा०।

अतस पु० अत-गतौ असच्। वाते। सततगामित्वात् अत असच्, आत्मनि। गौरादित्वात् ङीषि अतसी। (तिसि, मसिना) इति ख्याते क्षुपे स्त्री। "तस्यातसीसूनसमानभासः" इति माघः। "अतसीपुष्पसङ्काशमिति" दुर्गाध्याने अतसी शण इति वाचस्पतिः शणवृक्षे च। तत्सूत्रजाते क्षौमवस्त्रे न०।

अति अव्य० अत-इ। पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, च। समासोऽप्यतिरिच्यते "तेषु शार्दी तथाम्बतीति" चण्डी०। तत्पुरुषपूर्वपदस्थः अतिक्रान्तार्थे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" वा०। अतिराजो अतिश्री। उत्कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिवर्णमिति। "निक्रमातिक्रमाणुद्विग्नमापातिशयेष्वतीति" गणरत्नोक्तेष निक्रमादिषु तद्, निक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्) अतिक्रमे, अतिमाति (सुवतिक्रमः) असुवो अतिमङ्गलम् (सुखेरविषयः) भवे अतितप्तम् (भयतप्तम्) अतिशये अतिवेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि। अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाञ्च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्रातिक्रमे राजानमति, पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वाभावात् षत्वम्।

अतिकथ त्रि० अतिक्रान्तः कथाम्। कथनायोग्ये, अश्रद्धेये, नष्टे च। [भाषणे च।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा। अत्युत्कटवर्णने, अर्थ-

अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यत्र कप्। हस्तिकन्दनामके क्षुपे। [अत्यन्ताकर्षके च।

अतिकर्षण त्रि० अत्यन्तं कर्षति कृष-ल्यु। अत्यन्तापदायके,

अतिकथ्य त्रि० अतिक्रान्त कथाम् तत्प्रकारमनादृत्य लोकानुसारेण प्रवृत्तत्वात् अत्या० त०। कथाप्रकारशब्दस्य यथेच्छव्याहृते दुर्दान्ते अश्वे।

अतिकाय त्रि० अत्युत्कट कायोऽस्य। विकटदेहे, रावणसुते राक्षसभेदे पु० तत्कथा युद्धकाण्डे "चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्य इत्युपक्रम्य "नाम्ना महातेजा रामाय रावणात्मजः। दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः। तस्य पुत्रो महावीरो रावणप्रतिमो रणे इति" तस्य सामर्थ्यं विभीषणेन निवेदिते लक्ष्मणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्छिन्नं इति "तदातिकायस्य शिरो जहारेति" रामा०युद्ध०।

अतिकुल्व त्रि० अति+कुल-व-किच्। अतिलोमशे।

अतिकृच्छ्र न० अतिकामं कष्टं प्राजापत्यं तदधिकं च-

साध्यत्वात् "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" स० । द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्य मतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः इति" मनुः । "त्र्यहाणि त्रीणि नवाहानि पूर्व्ववत् प्रात सायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति" रघुनन्दन । प्रजापत्ये हि "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं, त्र्यहमद्यादयाचितमिति" मनुनैव प्रात कालादौ भक्षणस्यक्तं पूर्व्ववदित्यनेन तद्धर्म्मातिदेश । अस्य पुंलिङ्गत्वमपि "अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रक" इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्द्देशात् । "अथगुर्व्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने इति" मनुः । अतिशयितं कृच्छ्रं प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति त्रि० ।

अतिकृत त्रि० मर्य्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्य्यादातिक्रमेण कृते पदार्थे "सर्व्वत्रातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते" इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ-क्तिन् । मर्य्यातिक्रमेण करणे । अत्या०स० । छन्दोरत्नाकरोक्ते "तथातिकृतिरुत्कृतिरिति" पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य ब० । कुब्जकवृक्षे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् न वृद्धिः । उल्लङ्घने । अतिक्रान्तः क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्रि० । दुर्+अति+क्रम-कर्म्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये त्रि० । "कालो हि दुरतिक्रम" इति "स्वभावो दुरतिक्रम" इति च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० । भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्रार्थे स्त्री ।

अतिकुद्ध पु० प्रा०स० । "अष्टाविंशत्यक्षरीय एकलिङ्गदयापि वा । अतिक्रुद्ध स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु इति" तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्विते त्रि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स० । "क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा" इति ज्योतिषपरिभाषिते वक्रगत्यापन्ने भौमशनिरूपक्रूरग्रहे । अत्यन्तक्रूरे त्रि० । "लिङ्गदशकोक्तो मन्त्रस्तूर्य्यक्षिन्द्रयादथापि वा । अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दित सर्व्वकर्म्मसु" इति तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० "अतिगण्डः सुकर्म्मा चेति" ज्योतिषपरिभाषिते विष्कुम्भावधि षष्ठे योगे । "गण्डातिगण्डयोर्नाडीः पञ्चषट् परिवर्ज्जयेदिति" ज्यो० । अतिदृष्टो गण्डो गल्ल । वृद्धगण्डे पु० । प्रा० स० । अतिदृढगण्डवति त्रि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य ब० । चम्पकवृक्षे ।

अतिशयितगन्धवति त्रि० । [याम् राजमिष० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदात्र्यलता

अतिगर्व्वित त्रि० अत्यन्तं गर्व्वित । अत्यन्तगर्व्वयुक्ते अत्यभिमानिनि गर्व्वश्च आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्षाभिमानः तस्मात्तत्तत्समर्थ्यनिन् अपकर्षदोषमप्यकल्पम् ।

अतिगव त्रि० अतिक्रान्तो गा बुद्धा गच्छस० । अत्यन्तमूर्खे, अतिक्रान्त गा वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च त्रि० ।

अतिगह्वर त्रि० अतिक्रान्तो गह्वरं दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात् अत्या० स० । दुर्बोधे अतिगहने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुण । अतिशयविनयदाक्षिण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्रि० । अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा०ब० । उत्कृष्टगुणवति त्रि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० । "त्रय पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति" विष्णूक्ते पित्रादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये त्रि० । स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्व्वी । [पर्य्यायाम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहा मध्यावकाशेन । पृश्नि-

अतिग्रह त्रि० अतिशयित ग्रहो ज्ञान, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहणं वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु, आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मेन्द्रियेषु च । अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्बोधे त्रि० । अतिशयितो ग्रहो ज्ञानम् । सर्व्वं वा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहग्रहयोर्व्युक्तार्थेषु । [सम्भिन्ने सुखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-

अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थान चरोऽन्तर चरति गच्छति चर-अच् । पद्मिन्याम्, तद्गुल्माकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्या, पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि त्रि० ।

अतिचार पु०अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालसमूह्य चार राश्यन्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तराशिषु भोगकालसमूह्य राश्यन्तरगमने । अतिचारश्च वक्रगतिशब्दे वक्ष्यमाणेन "रविमासे निशानाथः सपादद्विसहय" मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोल्लङ्घनेन ग्रहाणां अतिशीघ्रगतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिमुपभुज्य राश्यन्तरगमनम् । तच्च विस्तरेण वक्रगतिशब्दे वक्ष्यते । "यदातिचार सुरराजमन्त्रीति" "अतिचारं गते जीवे" इति "गोऽजालिकुम्भे तरणोऽतिचारम" इति च ज्योतिषम् । गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अतिक्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् त्रि० अति+चर–णिनि । पूर्व्वोक्तातिचारयति ग्रहे । "अतिचारी यदा जीव" इति ज्योतिषम् । अतिक्रमणे अतिशयेन वा गन्तृमात्रे त्रि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तश्छत्रम् तुल्याकारेण अत्या०स० । (छातिया) इति प्रसिद्धे स्थलतृणविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पवति (छत्रका) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । शि.रत्नाभिमते छत्रा इत्येव नाम । छत्रातिक्रमकारिणि त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्त छन्दः इत्यानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या०स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्दस्तेऽक्षरविन्यासभेदे "प्राजापत्या अतिच्छन्दस" इति "अतिच्छन्दस यजतीति" च वेद । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तरि वेदोक्तकर्म्महीने, अतिक्रान्ताभिप्राये च त्रि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगतीं द्वादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या०स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगतीं भुवनमतिक्रान्तवति त्रि० । पु सि क्लीबे च ह्रस्वान्त ।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवोऽस्य ब० । अतिवेगवति द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । "सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजवेन" इत्युद्भट ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्य यस्य ब० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्व्वदा जागरूकत्वात्तथात्वम् । निद्राराहित्यवति त्रि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न०अतिक्रान्तं डीनं गतिभेद अत्या०स० । पक्षिणाम्

अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आम् । अत्यन्ते "वेगवानतितरामायाति चेन्मारुत" इत्युद्भट ।

अतितार त्रि०अतिशयितस्तार । शब्दादेरतिशयशब्दे "अतितारहारेति" कादम्ब० । अत्युच्चशब्दे पु० तद्वति त्रि० ।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य ब० । मरीचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अतितिग्मे पु० । तद्वति त्रि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत–इथिन् । अध्वनोगेन आगन्तुके गृहागते, "एकरात्रं हि निवसन् अतिथिर्ब्राह्मणः स्मृत । अनित्यास्य स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" । नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवबलेः प्रागेव पूजनता परत आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुना "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत् तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति" किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्त "प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः" इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणस्य तु गोदोहमात्रकालपर्य्यन्तम् । "आवश्य च तत कुर्य्यात् प्राग्दोहाद्वा गोदोहनम् मूहूर्त्तस्याष्टम भागमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्" इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु सकर्णमात्रकाले एव चेतसि स्थितिर्नान्तरकालमिति गतिरनुमीयते । "प्रथम पथि शोभनातिथिमिति" नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री ६त० । गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते मनुष्ययज्ञेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयित दानम् प्रा० स० । अत्युत्कटदाने "अतिदाने बलिर्बद्ध" इति नीति० ।

अतिदिष्ट त्रि० अति+दिश–क्त । अतिदेशविषये यथा "प्रकृतिवत् विकृति कर्त्तव्येति" वाक्येन प्रकृतीभूतदर्शयागादेरङ्गकार्य्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्वादिवाजेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्म्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेश इति मीमांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कर्त्तरि यत् । रक्तचित्रके (लालचिता) इति ख्याते वृक्षे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या०स० । सर्व्वदेवश्रेष्ठे रुद्रे "ब्राह्मणाद्वातिदेव इति" वेद ।

अतिदेश पु० अतिक्रम्य स्वविषयमन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा कर्म्मणि वा घञ् । "अन्यत्रैव प्रणीताया कृत्स्नाया धर्म्मसंहते । अन्यत्र कार्य्यत-प्राप्तिरतिदेश स उच्यते । प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात्-समानेषु कर्म्मसु । धर्म्मप्रदेशो येन स्यादतिदेश स उच्यते" इत्यधिकरणमालाधृतामियुक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्म्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा "प्रकृतिवत् विकृति कर्त्तव्येत्यादि" स चातिदेश पञ्चविध शास्त्रातिदेश, कार्य्यातिदेश , निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेश , रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण वत्सदादिसादृश्यवाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अयञ्च वैदिककर्म्मणीव व्याकरणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा "इन्द्रवत्, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेश" "कर्म्मणा कर्म्मवत्तुल्यक्रिय" इत्यादौ, सुवदित्यादौ च कार्य्यातिदेश, स्थानिवदित्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्भावइत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो गवय इत्यादौ रूपातिदेश इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्व सहकारिभागोऽनेनेत्यादि तत्-च्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्वृत्तम् ठक् । आतिदेशिक त्रि० । "आतिदेशिकविधिरनित्य" इति परिभाषा ।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा०ब० धनुषोऽनङ् । उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरु अत्या०स० । मरुस्थलातिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्य्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिनु(नौ) त्रि० अतिक्रान्तो नावम् अत्या०स० क्लीबे ह्रस्वः । नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौः ।

अतिनिद्र अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी० । निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या०स० । अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते त्रि० । अतिशयिता निद्राऽस्य । दीर्घनिद्रे त्रि० । प्रा०स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अतिक्रमे । "कालातिपत्तौ द्विगुणामिति" स्मृति० । पद-क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या०स० । अनिष्पत्तौ स्त्री । "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तावित्ति" पा० । क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्ति० । पत्तिं सेनामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिपत्र पु० अतिरिक्तं वृहत् पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे ।

अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्था प्रा०स० अतेः पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।

अतिपद त्रि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । षष्ठ्यक्षरानुसारिपादातिक्रान्ते "अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति" ।

अतिपन्न त्रि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । "तथातिपन्न-शिशुसंस्कारायेति" शुद्धिवि० ।

अतिपरोक्ष त्रि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । मलवे, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-घञ् । अतिक्रमे "न चेत् कार्य्यातिपातः" इति मनु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या० स० । पुंसां मातृस्नुषादुहितृगमनरूपे, स्त्रीणाञ्च पुत्रपितृश्वशुरगमनरूपे पातकविशेषे । "मातृगमन, दुहितृगमनं, स्नुषागमनञ्चेत्यतिपातकानीति" "अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनमिति" "एतैर्महापातकस्थिता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्पं पच्यन्ते" इति च विष्णु स० । "महतोऽग्निप्रवेशमतिपातकिन" इति स्मार्त्तः । "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि कुष्ठ्यतिपातकीति" विष्णु स० । पातकमतिक्रान्तवति पुण्यशीले त्रि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के । अत्यन्तप्रातःकाले । "नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न योपयीति" स्मृतिः ।

अतिप्रमाण त्रि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमाणातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति । प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रवृद्ध त्रि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणातिरेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यतिक्रमेण, क्षत्रियादेः स्वकर्त्तव्यताभूततया मर्य्यादाद्यतिक्रमेण वीर्य्याधिक्येन वा वृद्धिः "तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति अनादर" इति । "अतिप्रवृद्धं प्रहिताश्चदृष्टिभिरिति" रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्य्यादां प्रश्नः । मर्य्यादातिक्रमेण प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति गार्ग्या अतिप्रश्नः तत्र ब्रह्ममीमांसायाम् तेन कृतायामपि तथातिप्रश्नकरणात् तस्य मूर्द्धपतनं सूर्य्यवरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यासक्तौ, प्रसङ्गमतिक्रम्यान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । "अतिप्रसक्तमापादकेति" जगदीश ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे । प्रसङ्गमतिक्रान्तवति त्रि० । [सम्भूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध त्रि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते

अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण ऊह्यतेऽत्र प्रौढ विवाहकालः प्रा०ब० अतिशयिता वा प्रौढा वयोयुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम् अतिप्रवयोयुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षातीतकाल एव अतिप्रौढकालः । "अतिप्रौढा च या नारीति" स्मृतिः अतिप्रवृद्धे त्रि० ।

अतिबल त्रि० अतिशयितं बलं यस्याः प्रा०ब० । मूर्च्छाद्याबाधिकायां पीतवर्णायां (बेडियाला) इति ख्यातायां लतायां, विश्वामित्रेण रामाय दत्ते मन्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा "ग्रहाय हे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते श्रमो जरा वाऽस्याः भविता नाङ्गवैकृतम् । न च सुप्तं प्रमत्तं

वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्ये-चान्यो भविष्यति । सर्वेष्वमरलोकेषु लोकेऽस्मिन् पुमांस्विषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिद्युतिपौरुषे । नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वय प्राप्य यशश्चाप्ययमाप्स्यसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं पीडयिष्यतः ॥ अयन दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च । शास्तां-तिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते ह्येते विद्ये चायुर्बलावहे । पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोरप-रूपेऽन्ययोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः सर्वैर्युक्तैर्नः । भूयश्च गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रयतः स्थितः । प्रतिजग्राह ते विद्ये विश्वामित्रात् तपोधनादिति" । अतिशयितं बलम् प्रा० स०। अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते त्रि० "अयन्त्वतिबलो रामो लक्ष्म-णश्च महाबलः" इति रामा०। अतिरथे च भारते प्रसि-द्धविषयएव, "एष त्वतिबलोमत" इति भीष्मेण भूरिशः प्रयुक्तत्वात् बलकार्यत्वात्त तस्य तथात्वम् ।

अतिबाला स्त्री अतिक्रान्ता बाल्यं बाल्यावस्थाम् । द्विवर्षवयस्कायाम् "वर्षमाला तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकीति" स्मृत्युक्तायाम् गवि "अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां च रोगिणाम् कृत्वा करोदिति" स्मृति । अत्यन्तबाले त्रि० ।

अतिब्रह्मचर्य्य पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० । स्त्रीसङ्गकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि ।

अतिभार पु० अत्यन्तोभार गुरुत्वम् स्वकार्य्यकरणे क्षमताविशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, "न चातिभारः समर्थानामिति"। अतिशये "सा शुष्ककण्ठ व्यसनातिभारात् चक्रन्द विग्ना कुररीव भूय" इति रघु । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम—ड २त० । खरे अश्वतरे गर्द्दभात्तुरगजाते पशुभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिबिभेत्यस्याः दर्शनात् अति+भी—क्विप् । वज्रज्वालायाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्जायते ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्मर्य्यादा प्रा०स० । अतिमर्य्यादायाम्, आधिक्ये च । "प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्येति" माघ । अतिक्रमेऽव्ययो० । मर्य्यादातिक्रमेऽव्य० । भूमिं मर्य्यादां वाऽतिक्रान्ते त्रि०।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्य्यादामतिक्रम्य भोजनम् । यस्य यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् । बिल्ववृक्षे । रा०नि० । अतिमङ्गलहिते त्रि० ।

अतिमर्य्याद अव्य०। अतिक्रमे अव्ययी० । मर्य्यादातिक्रमे । अतिक्रान्तो मर्य्यादाम् अत्या० स० । मर्य्यादामतिक्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते निर्मर्य्यादे त्रि० ।

अतिमात्र त्रि० अतिक्रान्तो मात्रामस्तं अत्या०स० । अतिशयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा प्रमाणमस्य । भृशार्थे त्रि० । "शमितमैकामतिमात्रकर्शितामिति" कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या० स० । प्रकृष्टप्रमाणे त्रि० । [ऽतिशयार्थे ।

अतिमात्रशस् अव्य० अतिमात्र+शस् । अतिमात्रकारके-

अतिमान पु० अत्यन्त मानः अभिमान । अनुचिताभिमाने "अतिमाने च कौरव" इति चाणक्य । अतिक्रान्तोमानं प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्रि० ।

अतिमानुष त्रि० अतिक्रान्तो मानुषचरितम् अत्या०स० । मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्म्मादौ । "कर्म तस्यातिमानुषमिति" पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्र न० अत्यन्तं परम मित्रम् । अत्यन्तबान्धवे "जन्मसम्पद् विपत् क्षेमं प्रत्यरि साधकोवध मित्र परममित्रकेति" ज्योतिषोक्ते नवधा जन्मतारावधि नवमादाद्यन्तप्रविभाक्तके परममित्रतारके च ।

अतिमुक्त त्रि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गत अति+मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्वाणप्राप्तिमति । अतिक्रान्तो मुक्तां मौक्तिकात् अत्या० स० । माधवीलतायां, तिनिशवृक्षे च पु० ।

अतिमुक्तक त्रि० अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्व्वाणप्राप्तिमति अतिशयितमुक्ते च । मुच भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्धहीनता यस्य कप् । तिन्दुकवृक्षे, तालवृक्षे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञानानन्तरम् "तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्ये इति" श्रुतिदर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोऽप्यत्रार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यते" इति श्रुतिः । अदृष्टादिभिः शरीरसम्बन्धो हि जन्म, तद्वियोगश्च मरणम् तदभिमानिनोजीवस्य । अति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते तत्कृतशरीरसम्बन्धादिक तन्तुदाहे पटदाहवत् स्वय निवर्त्तते अत एव ज्ञानवतो देहादिसम्बन्धं श्रुतिर्निराह 'अशरीर

माव मन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति"। तथा च देहसंबन्धाभावे कथं मरणसम्भव.। "न जायते म्रियते वा कथञ्चिदिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात्। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिसिद्धान्तः। अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्राहित्यमेव मोक्ष इति भेदः। अतएवोक्तं श्रुत्या "मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति तेन पुनर्मृत्युकारणीभूतादृष्टक्षय एव ज्ञानेन क्रियते "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीति" वाक्येन प्रारब्धकर्म्मातिरिक्तकर्म्मक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदुषः एतद्देहारम्भकादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धकतया न तस्य नाश इति। अधिकमाकरे द्रष्टव्यम्।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं मर्य्यादामतिक्रम्य मैथुनं स्त्रीसङ्गमः। मर्य्यादातिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे। "अतिमैथुनादमैथुनाद्वेति"

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः ब०। नवमल्लिकायाम्। अत्यन्तामोदवति त्रि०।

अतिरक्त त्रि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा। अतिलोहितवर्णे, अत्यन्तानुरक्ते च। अत्यन्तरक्तवर्णे पु०।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या०स०। "अमितान् योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः" इत्युक्तलक्षणे योधविशेषे। "ये रथा पृथिवीपाल! तथैवातिरथाश्च ये" इत्युपक्रम्य "शतवर्म्मा त्वतिरथ" इति "मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहवोऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथसंख्याने दर्शिताः। रथातिक्रमकारके त्रि०। [स्यातायां मूर्व्वालतायाम्।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः ब०। (रास्ना) इति

अतिराज त्रि०अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा०। अतिक्रान्तनृपे। स्त्रियां ङीप्। [निषेधात् न टच्। पूज्यनृपतौ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा "न पूजनादिति

अतिरात्र पु० अतिशयिता रात्रिः ततः समासान्तः अच्। एकरात्रसाध्ये यागभेदे। स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं तात्त्वङ्ग्रब्राह्मणे। "प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनप्रस्तावमुपक्रम्य, "अथास्य सत्रस्य पूर्व्वोक्तान्यहानि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्रसंज्ञम् प्रथमं विधातुमाहेति" भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा व्याख्यातं यथा "स इदं कामयमानः प्रजापतिः बहुप्राकृत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति"। तत्र स्तुतिपूर्व्वकं विधिमुत्तमाह। "यदेषोऽतिरात्रो य एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन यज्ञमानस्तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति स्वाधीने कुर्व्वन्तीति" भाष्यम्। इत्युपक्रमत्र चतुर्थाध्यायप्रथमखण्डपर्य्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि। "अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम्। षोडशी यागभेदः।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्लीवत्वात् ह्रस्वः। धनातिक्रान्ते कुलादौ। तृतीयादावचि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकैकमेव रूपं, न पुंवद्भावः तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात्। पुंसि, स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि।

अतिरिक्त त्रि० अति+रिच्-क्त। अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, न्यूने च। भावे क्त। अतिशये, आधिक्ये च न०। तत्र भेदे "अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" भागा० "न ह्यस्ति व्यतिरिक्तेति" कुमा०। यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" स्मृतिः।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेशः अतिक्रान्तो रुचम् अत्या०स०। जानुदेशे। अतिक्रान्तकान्तिके त्रि०। प्रा०स०। अतिशयितकान्तौ स्त्री।

अतिरूक्ष त्रि० अतिशयित रूक्ष प्रा०स०। अत्यन्तरूक्षे स्नेहशून्ये च। तथाभूते कङ्गुकोद्रवादिधान्ये पु०। अतिक्रान्तोरूक्षम्। अतिशयस्निग्धे त्रि०।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम्। रूपवर्ज्जिते परमेश्वरे। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनताप्रतिपादनात्तथात्वम्। शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ त्रि०। अतिशयितं रूपम् प्रा०स०। सुन्दररूपे न०। "अतिरूपवती कन्या"।

अतिरेक पु० अति+रिच्-घञ्। अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च। "सम्पूर्णमेतयोर्श्रेयमतिरेके परेऽङ्गमीति" तिथित०। [प्रा०ब०। अत्यन्तरोगयुक्ते त्रि०।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा०स०। क्षयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम्। प्रकाशे, व्यवधानाभावे च।

अतिरोमश पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्त्यर्थे श। वनजाते छागे, इहद्वानरे च। अत्यन्तरोमाढ्ये त्रि०।

अतिरोहित त्रि० न तिरोहितः। प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे "अतिरोहितार्थमभ्यदिति" प्रमिता०। अव्यवहिते च।

अतिलोमश पु० अतिरोमशवत् । वनजाते छागे वृहद्वानरे च । अतिलोमयुक्ते त्रि० । नीलदुर्व्वायां स्त्री ।

अतिवक्तृ त्रि० अति+वच–तृच् । वावदूके, वाचोयुक्तिदक्षे च ।

अतिवक्र पु० मा०स० "अतिवक्रा नगाष्टके" इति ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्व्वगतिविपरीतगत्याकृतिशालिनि भौमादिपञ्चग्रहे । अत्यन्तकुटिले त्रि० ।

अतिवयस् त्रि० अतिक्रान्तो वयः बाल्यतारुण्यावस्थां, वयसं पक्षिणं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णाश्रमित्वम् अत्या० स० । ब्राह्मणादिवर्णभिन्ने ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमभिन्ने च "यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवे"दित्याद्युक्तलक्षणे परमात्मज्ञानिनि

अतिवर्त्तन न० अति+वृत–ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्ड्यवर्त्तने वर्जने च । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके छिन्ननस्यादिदशके मनुना "यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीदिति" दण्डाभावकारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या०स० । अतीतजीवनोपाये त्रि० ।

अतिवर्त्तिन् त्रि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत–णिनि । अति- [क्रमिणि, अत्यन्ते च ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (मटुरकलाय) इति ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले त्रि० ।

अतिवाद पु० अति+वद–घञ् । परुषोक्तौ, "अतिवादरता ये च" इति पुराणम् । "अतिवादं वदन्त्यतिवादेन" इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् त्रि० सर्व्वानतीत्य वदतीति अति+वद–णिनि । सर्व्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्व्वमतखण्डनेन स्वमतस्थापके च । "विजानन् विद्वान् भवते नातिवादीति" श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् उप०स० । ऐहिकभोगसाधनाद्देहत्यागे सूक्ष्मभूतमात्राश्रितसूक्ष्मशरीरावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय गमने, अतियापने च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तत्र नियुक्ते त्रि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति अति+वह–ण्वुल् । ईश्वरनियोजिते अर्च्चिराद्यभिमानिदेवभेदे । तथाहि "अर्च्चिषोऽहः, अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्, आपूर्य्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ्ङेति तान् मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनं ब्रह्म गमयतीति" श्रुतौ पाठक्रमेण ब्रह्मगन्तृजनस्य ब्रह्मलोकप्रापणश्रुतेः तत्पूर्व्वाणामपि अर्च्चिरादीनां चेतनत्वमिति "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति" सूत्रे निर्णीतम् । "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणमिति" गीताव्याख्यायाम् अर्च्चिराद्यवच्छिन्नाभिमानिन्यो देवता" इति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् युक्तञ्च अचलितेन्द्रियादिवत्सूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्त्तृकं विनाऽनुपपन्नमिति तत्तदादौ तत्र स्थानान्तरगमनविषये कल्पितचेतनानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यत्र, "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन" मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य लिङ्गदेहस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्नजीवस्य च स्थानान्तरगमनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति तदाश्रयभूतं सूक्ष्मपञ्चकं च कल्प्यते यथोक्तं मनुना "अस्त्रीमातापितृविनाशिभ्यो दयाहीनान्तु याः स्मृताः । ताभिः सार्द्धम्" इत्युक्तम् शारीरकसूत्रे च "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः इति" भूतमात्रोपश्लिष्टस्यैव संसरणमुक्तं सांख्ये च "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति" चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण वक्ष्यते । अति+वह–णिच् ण्वुल् अतिवाहकारके, अतियापके च त्रि० ।

अतिवाहिक त्रि० अतिवाहः अस्त्यस्य ठन् । अतिवाहयोग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रमिते च ।

अतिवाहित त्रि० अति+वह–णिच्–क्त । यापिते, अति-

अतिवाह्य त्रि० अति+वह–णिच् कर्म्मणि–यत् । अतिवाहयोग्ये कालादौ । [अतिकराले त्रि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि ।

अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या०स० । (आतइच्) इति ख्यातायाम् लतायाम् । "त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्य्यविपाकेषु निर्विशेष गुणाधिकेति" वैद्यकम् । विषातिक्रमकारके त्रि० । [क्रान्ते "तद्वृत्तमतिवृत्तमिति" भाट० ।

अतिवृत्त त्रि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत–क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्तिः जीविका तामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिवृद्ध त्रि० अत्यन्तं वृद्ध. । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति च । तृणादिघर्षणासमर्थायां गवि स्त्री । "अतिवृद्धामति-कृशामिति" स्मृतिः "अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थामिति" रघु० । "यत्र यत्रं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-वृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वमान्त्रेषु वर्जित इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-कोपद्रवरूपे "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा' मूषिका' खगाः प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" इत्युक्ते ईतिभेदे "निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टय" इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेध सम्पर्कः । "अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शना-द्रवे" इत्यत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, "वाल्मधानं व्रतं योगे, मद्वावेधे तु राघवम् । जन्माष्टम्यातिवेध" इति ब्रह्मवै० अम्बाषुरस्य मलदायकं न तु कर्त्तुः फलदम् तेन भिन्दान्नवणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित त्रि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-धिकवेगे "भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः दैवतै-रपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः" इति सूर्य्य० ।

अतिवेल त्रि० अतिक्रान्तो वेलां मर्य्यादाम् कूलं वा अत्या०स० । अतिशयिते, निर्मर्य्यादे, समुद्रादिकूलातिक्रमकारके च । कालातिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढृ त्रि० अति+वह-तृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके "अग्निर्वै पयोऽतिवोढा स एतानतिवहतीति" श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् घटा० ह्रस्वः । अत्यन्तपीडने, "षपलनिष्पलादतिव्यथने" इति भा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यय त्रि० अतिशयितोव्ययः । अपरिमितव्यये यस्य यावान् व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययशीलश्च, "पादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् । अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकं तथा पादार्द्धार्द्धेन सर्वस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् एवमाचरतः पु सामर्थ्यं साफल्यमश्नुतेति" मार्क०पुरा० । "अतिव्ययात् स्वसकाशात् क्रियेदर्थपरिक्षयादिति" नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाभिव्याप्य व्याप्तिः व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यस्येवालक्ष्यस्यापि व्यापने) । तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धो लक्षणं तत्रैव तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः । यथा वा धूमे वह्नेर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-दावतिव्याप्तम् । "परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्त्यतिव्याप्ति-दोषवारणायेति" सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी स्त्री० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-दशाक्षरपादके छन्दोभेदे "शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, छन्द० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधन सामर्थ्यम् देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-वीर्य्ये च "स वीर्य्यमतिशक्तिभागि"त्यमरः । अतिक्रान्त-शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्रि० । अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति त्रि० । शक्त्यतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च । अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके त्रि० । अतिशय+अस्त्यर्थे अच् । अतिशयवति । "अति-शयरयशालिनेति" काद० । द्वारे व्यापारे च "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना"त्युदयन ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-शयार्थे । अतिक्रान्त शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्रि० अति+शीङ्-क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्रि० अति+शी-इनि । अतिशयान्विते स्त्रियां ङीप् । "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनि"र्बुधैः कथितः" इति काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-शास्त्रप्रसिद्धे (सा०१०परि०) "सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ । पौर्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते"त्युक्तलक्षणे अर्थालङ्कारभेदे यथा "किसलयदृ खादति तत्सौम"मित्यत्र चेतनगत मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-ऽप्यभेदः । "अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः" इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेदः इति" "अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु ? कान्तिप्रदः" इत्यादौ श्लोके "वेदाभ्यासजडः कथं नु ? विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्"दित्यादिना विधातु सम्बन्धसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धः । "यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनमिति" यदि शब्दबला-

दाहृगसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्य्ययः। "समसेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना तेन सिंहासन पित्र्यमखिल-ञ्चारिमण्डल"मित्यत्र कार्य्यकारणयोः पौर्व्वापर्य्याभाव।

अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् "अतिशायने तम"मित्यादि-सूत्रनिर्द्देशात् नि० दीर्घ। आधिक्ये, प्रकर्षे च। "भूम-निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने इति" कारिका।

अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स०। अत्यन्तशीतल-स्पर्शे। तद्विशिष्टे त्रि०।

अतिशेष पु० अतिशिष्यते कर्म्मणि घञ्। स्वल्पावशिष्टे, "स हि वादित्यातिशेषान् जायाया आजहारेति"। [श्रेष्ठे च।

अतिशोभन त्रि० अति+शुभ-ल्यु। अत्यन्तशोभान्विते,

अतिश्व त्रि० अतिक्रान्तः श्वानं बलेन अच् समा०। वरा-हादौ। सेवायां स्त्री, सेवाया कुक्कुरवत् पराधीनवृत्तित्वात् तथात्वम्। अतएव मनुना "न श्ववृत्त्या कदाचनेति" सेवाया कुक्कुरवृत्तित्वेन निषेध कृतः।

अतिश्वन् पु० अतिशयित कुन्दर श्वा अते पूजार्थत्वात् न समा०। उत्तमकुक्कुरे तद्दूरदेशादौ प्रभा० फक्। आतिश्वायन तद्दूरदेशादौ त्रि०।

अतिष्ठा त्रि० अतीत्य सर्व्वान् तिष्ठति स्था-क्विप्-सत्वम्। सर्व्वातीते। "अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति" श०ब्रा०।

अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यकत्वं सञ्चयः। मधुमक्षिका-दीनामिव स्वपरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये।

अतिसन्ध त्रि० अतिक्रान्त सन्धां सन्धानं मर्य्यादां वा अत्या० स०। सन्धानवर्ज्जिते, अतिक्रान्तमर्य्यादे च।

अतिसन्धेय त्रि० अतिकष्टेन सन्धेय असुसन्धेय सयो-ज्योवा। कष्टानुसन्धेये, कष्टेन संयोजनीये च।

अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः ब०व०। पूर्व्वदिव-सीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसूर्य्योदयपर्य्यन्तः, सूर्य्यास्तात् पर्व्वोत्तरदण्डात्मकश्च काल सन्ध्या। तस्याः आसन्ने काले। "नातिसन्ध्यासमीपत" इति स्मृतिः।

अतिसर त्रि० अतीत्य स्वगतिमुल्लङ्घ्य सरति अति+सृ-अच्। अतिचारिणि, अपसरे च पुं० "असावतिसरोऽस्मादिति

अतिसर्ग पु० अति+सृज-घञ्। दाने। "बहुधैरातिसर्गान्नु मया तस्य दुरात्मनः" इति रघुः। सर्गं सृष्टिमति क्रान्तरि, नित्ये, मुक्ते च त्रि०। अतिसृज्यते यथेष्ट कार्य्यं क्रियतेऽनेन। कामचारानुज्ञायाम् यथेष्ट क्रियताभित्या-द्यभिलापरूपायाम् "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट प्राति-

सर्गेति" पा०। अतिसर्ग कामचारानुज्ञेति वृत्तिः।

अतिसर्जन न० अति+सृज-ल्युट्। दाने, वधे, विप्रलम्भे, अतिशयदाने च। "व्यसनातिसर्जनादिति" कुमा०।

अतिसर्व्व त्रि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या०स०। गौणत्वाम् सर्वनामता। सर्वातिगे सर्वातीते। "अतिसर्वाय सर्वा-येति" मुग्ध०।

अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात् अत्या० स०। "गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्ये-काह द्वितीयमुपवसेत्तत् सान्तपनम्, त्र्यहसाध्यश्चैवातिसान्त-पनमिति" विष्णूक्ते व्रतभेदे।

अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं साम्यं मधुनाऽस्याः। मधुयष्टि-लतायाम्। प्रा०स०। अत्यन्तसादृश्ये न०।

अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य ब०व०। सायं-कालसमीपे काले "नातिप्रगे नातिसायमिति" स्मृति।

अति(ती)सार पु० अतिसारयति मलम् द्रवीकृत्य अति+सृ-णिच्-अच् वा अते दीर्घ। रोगभेदे उदरामये। तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षो-ष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः। विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः। स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्य्ययैः। जलाभिरम-णैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते। (तस्य सम्प्राप्तिः) "संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः। सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति। एकैकशः, १ सर्वशश्चापि ४ दोषैः, शोकेनान्यः ५ षष्ठ आमेन ६ चोक्तः॥ (तस्य पूर्व्वरूपम्) हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-गात्रावसादा-निलसन्निरोधाः। विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यत-स्तस्य पुरःसराणि। (वायुज) शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्र-कूजी स्रस्तापान सन्नकट्यूरुजङ्घः। वर्चोमुञ्चत्यल्पमल्पं सफेन रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन। (पित्तज) दुर्गन्ध्युष्ण वेगवन्मांसतोयप्रख्य भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णम्। पित्ता-त्पीत नीलमालोहित वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-रार्त्तः। (कफजः) तन्द्राभिन्द्रागौरवोत्क्लेशसादी वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः। शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं भक्तद्वेषी निःस्वनं हृष्टरोमा॥ (त्रिदोषजः) तन्द्रायुक्ते मोहसादास्यशोषी वर्च्चः कुर्य्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः। सर्व्वोद्भूत सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रश्चाय बालवृद्धेष्वसाध्यः॥ (शोकज) तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पो वेगः पक्तिमाविश्य-

जन्तोः। कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥ वर्चोमिश्रं नि पुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात्। शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ (आमज) आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः समन्नम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अति(ती)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अतिसार+इनि कुक्-च। अतिसाररोगवति। [अतिसाररोगे।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि।

अतिसृज्य त्रि० अति+सृज-क्यप्। त्याज्ये, वर्जनीये च।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त। दत्ते, प्रेरिते च।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य ब०। अत्यन्तामोदवति आम्रे। सौरभान्विते वस्तुमात्रे त्रि०। प्रा०स०। अत्यन्तसुरभिगन्धे न०। [मावररेदिति" स्मृति।

अतिसौहित्य न० प्रा०स०। अत्यन्ततृप्तौ "नातिसौहित्य-

अतिस्तुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वादुपसर्गत्वबाधाच्च षत्वम्। अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदं स्पर्शं वा। जिह्वाग्रादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण उच्चार्य्ये यवरलात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षायां तेषामुच्चारणेऽस्पर्शमत्स्पर्शयोरुक्तेस्तथात्वम्। दानहीने कृपणे अधमे च। "अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति। प्रा०स०। अत्यन्तस्पर्शे।

अतिस्फिर त्रि० प्रा०स०। अत्यन्तस्फूर्त्तियोगिनि, अतिचले च।

अतिहसित न० अति+हस-क्त। उच्चहासे। घञ्। अतिहासोऽप्यत्र पु०। [अति+हस्त+णि-अतिहस्तयति।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तौ निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा

अतीक्ष्ण त्रि० न०त०। तीक्ष्णत्वविरोधिमृदुत्ववति। विपर्युक्तोष्णरूपतीक्ष्णाद्यर्थभिन्ने न०।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त। अतिक्रान्ते, भूतकाले च। तद्वृत्तौ आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि०। अतीतत्व वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगो। भवति च अपचदित्यादौ पाकादेर्वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। स च कालो द्विविध अद्यतन अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रेः पश्चार्द्धेन, आगामिन्याः पूर्व्वार्द्धेन च सहित कालः। तत्र वृत्तिध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तद्भिन्नः अनद्यतनः। तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति" स्मरणात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच) "परोक्षानद्यतने लिङिति" स्मरणात्। भूतसामान्ये लुङ्। अपाक्षीत्। स्माद्यादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः। कालस्तु क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" हर्य्युक्तेः। अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवह्रियते इत्यादिकमाकरे दृश्यम्। अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसनमशनमिति" "कालातीता वृथा सन्ध्येति" "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमतीतवार्त्तयेत्यादि"।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या०। इन्द्रगुणातिगे विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे त्रि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवतश्चरितं परमिति" पुरा०।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या० स०। इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसनात्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ग्रहणमशक्ये विषये। "ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममतीन्द्रियमिति" गीता। ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्येन्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्रष्टव्य" इति श्रुतौ ज्ञानविषयत्वश्रुतेः विरुध्येत। "यन्मनसा न मनुते" इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम्। अत एव "विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम्। किन्तु वेदान्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव ग्राहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि मनोवृत्तिविषयत्वमस्त्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च शुद्धमनोविषयत्वमित्येव भेदः। किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति"। अन्यथा विषयगताज्ञाननिवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे कथङ्कारं तद्गताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम्।

अतीव अव्य० अति+इव अवधारणे प्रा०स०। अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च। "अतीव विव्यथे" इति भार०। "अतीव सुकुमाराङ्गीति"। "उच्चैर्विरसाप्ततेति" कु०।

अतुल पु० नास्ति तुला तुल्यपुष्पतायामस्य। तिलकवृक्षे तुलारहिते त्रि०। "रामस्यातुलविक्रम" इति रामा०।

अतुल्य त्रि० न तुल्य । असदृशे असमाने "अतुल्यमहसा-साईं रामेण मम विग्रह" इति भट्टि ।

अतुष त्रि० नास्ति तुषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते धान्यादौ "अतुषानिव यवान् वपेति" ।

अतुहिनरश्मि पु० न तुहिन अहिम उष्णो रश्मिरस्य । उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज–कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । "अतूतुजि चित् तूतुजिरशिश्नदिति" ऋ० तूतुजिर्दातेति भा० ।

अतूर्त्त त्रि० न तूर्यते तुरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादिट् न । अहिंसिते । "अतूर्त्तः राजा अव इष्कृणान इति ऋ० । अतूर्त्त अहिंसित इति भा० ।

अतृणाद त्रि० न तृणमत्ति अद–अण्–उप० न०त० । तृणाभक्षके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिवत्से । "अथ वत्सं जातमाहुरतृणादमिति" वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अतृदिल पु० न तृद्यते बध्यते तृद–किलच् न०त० । दृन्तु-

अतृप्ति स्त्री तृप्ति सन्तोषः अभावार्थे–न०त० । तृप्त्यभावे ब० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च त्रि० ।

अतेजस् न० न तेज विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि छायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य बा न कप् । तेजोरहिते त्रि० कपि । अतितेजस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अत्क पु० अतति सतत विततिम् अत–कन किच्च । शरीरावयवे "स्तरीर्नात्क व्युत वसानेति" श्रुत । अतति सतत गच्छति । पान्थे त्रि० ।

अत्तवे अव्य० अद–तुमर्थे तवेङ् । अत्तुमित्यर्थे "हविषेऽत्तवे इति" यजु० । "अत्तवे हविर्भक्षितुमिति" वेददीप ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बध्नाति अत–तक् इडभाव० । मातरि, ज्येष्ठभगिन्यां, श्वश्र्वाञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अत्तिकाप्यत्र ।

अत्ति त्रि० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्मणि क्तिन् । मातरि, ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रिया–श्वश्र्वाञ्च । स्वार्थे कन् । तत्रैवार्थे ।

अत्तृ पु० अद–तृच् । परमेश्वरे, "अत्ता चराचरग्रहणादिति" शारीरकसूत्रम् तस्य अमृतत्वञ्च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनमिति" श्रुतौ सर्वभक्षकत्वेनोक्तं । अधिकमदितिशब्दे वक्ष्यते भक्षकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-दधोगतिमिति" भार० ।

अत्न न० अतति जयपराजयावत्र अत–न । युद्धे । निरु०

अत्नु पु० अत–नु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके त्रि० । उणा०

अत्य त्रि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽश्वे, "अश्वोऽस्यत्योऽसि मयोऽसीति" ता०ब्रा० । "अत्युमत्यं न वाजिनमिति" वेद० ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्वात् अत्या०स० । "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाज-पेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति" गवामयनस्य सत्रस्य भेदे ।

अत्यङ्कुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्कुशं तत्प्रेरणममनादृत्य यथेष्टप्रवृत्तत्वात् अत्या०स० । अङ्कुशाघातमनादृत्य यथेच्छं प्रवृत्ते उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल त्रि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व त्रि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० । अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अत पूजनार्थत्वान्न समा० । अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये । तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । परिच्छेदातिक्रमे नाशातिक्रमे च अव्य० । "किं वा तवा-त्यन्तवियोगमुघे" इति रघु० "अत्यन्तहिमोत्करानिला इति" कुमा० । "सुखमत्यन्तमश्नुते" इति गीता । "शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" च पुरा० । "अत्यन्ते भवः ठक् आत्यन्तिक । अत्यन्तभवे वस्तुनि त्रि० । नाशाति क्रान्ते त्रि० "अत्यन्त निर्जगद्योमेति" पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन त्रि० अत्यन्त भृशं कुप्यति अति+कुप–युच् । भृशकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् त्रि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-अत्यये अव्ययीभाव तद्गच्छति गम–कर्त्तरि णिनि । आत्यन्तिके अतिशयगमनयोग्ये च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्ति । स्वप्रतियोगि-जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरुत्पत्तिर्न भवेत् तादृशी निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्ति "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-रत्यन्तपुरुषार्थ इति" सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-मेव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखस्य सुतरां समूलच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोग सम्बन्ध व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्त संयोगो वा । सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" इति पा० । [इक्षौ राजनि० ।

अत्यन्तसुकुमार पु० अत्यन्त सुकुमार इव । (काङ्नी) कङ्गनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म्म० । नास्तीति वाक्याभिलप्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटो नास्ति इति वाक्येन अभिलप्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभाव तयोः समवायिदेशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेश्च तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाश्यत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृक्षे कपिसंयोगतदभावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसद्भावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । "प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति" भाषा० ।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वति त्रि० । "नाद्दैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति" । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वति त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्यय अत्यन्तम् अत्यये अव्ययी० अत्यन्त गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । "सख्यौ परम्परीणा त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नयेति" भट्टि ।

अत्यम्ल पु० अतिशयितोऽम्लोरसः फलपत्रादौ यस्य ब० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्तिडीवृक्षे । अत्यन्ताम्लरसवति वस्तुमात्रे त्रि० । वनवीजपूरे (टावालेवु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अम्लरसस्य लक्षणाद्युक्तं सुश्रुते यथा "यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखस्रावं जनयति श्रद्धाञ्चोत्पादयति सोऽम्ल इति" अम्लो जरणः पाचन पवनानिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही बहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूनरुग्णप्रच्युतावमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति" । अम्लद्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातक-कपित्थकरमर्दवदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेतसफललकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लवर्ग इति ।

अत्यम्लपर्णी स्त्री अत्यम्लं पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यम्लपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेवु) इति ख्याते वृक्षे ।

अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्य्यस्यावश्यम्भाव्याभावे च । "प्राणात्यये च सम्प्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसेति" स्मृति० । "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति" श्रुति० । अत्ययं कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिकः । विलम्बासहे कार्य्ये त्रि० । "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति" सुश्रुतम् ।

अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपस्वरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० ।

अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुर्य्यादिति" ।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने "नचैवात्यशनं

अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । "स्थानात्याकारतद्वेतेष्विति" पा० अतिशयित आकारो मूर्त्तिः प्रा० स० । दृढदेहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग पु० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे "उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनादिति" स्मृति ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिनुण् अभावार्थे नञ् त० । कर्म्मफलानुसन्धानेन कर्म्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । आचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे यत् न० त० । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स० । भृशादाने ।

अत्याधान न॰ अति+आ+धा–ल्युट्। अतिक्रमणे, सम्बन्धमात्रे, उपरिस्थापने च। अत्यये अव्ययी॰। अग्न्याधानातिक्रमे अव्य॰। अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम्। ज्येष्ठातिक्रमेण अग्न्याधाने न॰।

अत्याय पु॰ अति+अय–घञ्। अतिक्रमे, “प्रजाह तिस्रो अत्यायमीयुरिति” श्रुतिः। अतिक्रान्तलाभे त्रि॰। प्रा॰ स॰। अतिशयिते लाभे पु॰।

अत्याशु न॰ अति+आ+शो–कु। व्रीहियागभेदे। “मूर्वास्त्वात्याशु पात्रमसीति” ता॰ “अत्याशुनाम्नाभिधेयमिति” भाष्यम्। [शीघ्रातिशये अतिशीघ्रे च।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रुह–क्तिन्। आरोहणातिशये।

अत्याल पु॰ अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+आ+अल–अच्। (चितापिता) इति ख्याते रक्तचित्रकवृक्षे, तस्य अल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम्।

अत्याशा स्त्री प्रा॰ स॰। अपूरणीयधनादितृष्णायाम्। अत्या॰ स॰। आशातिक्रान्ते त्रि॰।

अत्याश्रम त्रि॰ अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्म्मान् अत्या॰ स॰। सर्व्वाश्रमत्यागिनि परमहंसाश्रमिणि सन्यासिनि। अत्याश्रमिन् इत्यप्यत्र। अतिशयित आश्रमः प्रा॰ स॰। उत्तमाश्रमे संन्यासे पु॰।

अत्याहित न॰ अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते ऽस्मिन् आ+धा–आधारे क्त। अत्यन्तभीतौ, प्राणहानिप्रकारे अनर्थे च। “किमत्रात्याहितमिति” नाटकम्।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच–क्तिन्। अतिशयोक्तौ, अन्याय्योक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा आरोपितगुणेन स्तवने। “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि मृषावादं च नो मन्यसे” इत्युद्भट।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपादिका वृत्ति ताम् अतिक्रान्ता अत्या॰ स॰। द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे। अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि त्रि॰।

अत्युच्छ्रित त्रि॰ अत्यन्तमुच्छ्रितः। अत्यन्तोन्नते उन्नते चरमसीमापन्ने।

अत्युत्कट त्रि॰ अत्यन्त उत्कटः। अत्यन्तोग्रे। “अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते” इति पुरा॰।

अत्युत्कृष्ट त्रि॰ अत्यन्तमुत्कृष्टः। चरमसीमापन्नोत्कर्षयुते।

अत्यूमशा अव्य॰ अर्व्वादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे क्रियायोगद्योतकोऽयमित्यन्ये अत्यूमशाकृत्य। गणरत्ने तु अयं न दृश्यते गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम्।

अत्यूह पु॰ अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह–अच्। कालकण्ठे (डाहुक) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि। अतिशयेन ऊहः तर्कः प्रा॰ स॰। अतिशयितवितर्के। (नील) इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री। अभावेऽव्ययी॰। वितर्काभावे अव्य॰।

अत्र अव्य॰ अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्–वा सप्तम्यर्थे त्रल् प्रकृतेरश्भावश्च। अस्मिन् एतस्मिन् चेत्यर्थे। “कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधेति” माघः। न त्रायते केनापि त्रै–बा॰ कर्म्मणि क। अप्यत्नाप्यायोग्ये वाच्ये “प्राणः क्षणितोः प्रयत्नमत्रमाप्नोतीति” यत्र न त्रायते केनचिदत्रं प्राप्नोत्यर्थः।

अत्रप त्रि॰ नास्ति त्रपा यस्य। निर्लज्जे।

अत्रभवत् त्रि॰ अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमार्थे त्रल् ततः कर्म्म॰। पूज्ये, “अत्रभवतां भवतामरातिमभिलाषुक” इति भार॰।

अत्रस्त त्रि॰ न त्रस्तः। त्रासरहिते त्रासोपाधिरहिते च “अगोपायात्मानमत्रस्त” इति रघु। त्रासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः मल्लिनाथ। [त्रासशून्ये त्रि॰।

अत्रास पु॰ न त्रास अभावार्थे न॰ त॰। त्रासाभावे न॰ ब॰।

अत्रि(त्त्रि) पु॰ अद–त्रिन् “मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। ब्रह्मणो मानसा पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये मुनिभेदे। “अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यन्त इति श्रुति”। अत्र पक्षे वा तलोपे अत्रिरित्यपि। त्रिभिन्ने त्रि॰ बहुवचनान्तः। अस्य उत्तरदिशि ताराक्रमेणापि स्थितिः बृहत्संहितायामुक्ता यथा “एकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव। नाथवतीव च दिग्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभि॥ ध्रुवनायकोपदेशान्नरीनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च। यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात्॥ आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च॥ एकैकस्मिन् ऋक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम्। प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः॥ पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात्। तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च॥ पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः। तत्र वशिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी॥ उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः। हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै” इति॥ अत्रेर्गोत्र तत्रैवोक्ता यथा

"अत्रे कान्तारभवा" इति । अधिकं सप्तर्षि शब्दे दृश्यम् । अद-त्रिनि । अत्रीत्यपत्य उणादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेर्नेत्रात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे, चन्द्रोहि प्रजासर्गार्थं तपस्यतोऽत्रेर्नेत्रात् जातोयथा । "पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः । ब्रह्मणो मानसात् पूर्व्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । तत्रात्रि सर्व्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्वृतः । कर्म्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्म्मात्मा संशितव्रतः । काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्द्ध्वबाहुर्महाद्युतिः । सुदुश्चरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तस्योर्द्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह । सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ता समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः । यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात वसुन्धराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया । स हि वेदमयस्तात ! धर्म्मात्मा सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्त्रेऽत्रेः परमात्मनि । तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्त्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।

अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृग्योनेत्राज्जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तद्विवृतिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।

अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंश्ययोः मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनयोरिति" वुन् "वैरमैथुनिकादिषु"मित्यमरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंश्यजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।

अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता स्मृतिः । वर्णाश्रमाचारादिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।

अत्वरा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे "त्रीणि श्राद्धे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति" स्मृतिः ।

अत्सरुक पु० नास्ति त्सरुरिव छदिबन्धनस्थानं यस्य । छदिबन्धनस्थानशून्ये खड्गाकारे यज्ञियपात्रभेदे चमसे ।

अथ अव्य० पु०-अर्थ-ड पृषो० रलोपः । संशये, आरम्भे आनन्तर्य्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, समुच्चये पक्षान्तरे च । मङ्गलं तु नाथार्थः, किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या मङ्गलसाधनं भवति । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभा"वित्युक्तेः श्रवणेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये "अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती"त्युक्तम् । तत्र "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ" साधनचतुष्टयानन्तर्य्यार्थे "अथ प्रजानामधिप" इत्यादौ चानन्तर्य्ये, "अथ योगानुशासन"मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे "शब्दोनित्य अथा नित्य" इत्यादौ संशये, संशयस्य एकधर्म्मिकं कोटिद्वयज्ञानं तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दार्थता विकल्पस्य संशयविशेष एव । "अथ शक्तोपि भोक्तु-मित्यादौ" प्रश्ने, "अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थतयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव "अथ मरणमवश्यमेव जन्तोरिति" वेणाम्, "अथ चेत्त्वमिमं धर्म्म्यं संग्रामं न करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पक्षान्तरे, अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादौ कातन्त्रे, "भीमोऽथार्ज्जुन" इत्यादौ समुच्चये, स्वरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य०अथ+कायते कथतेर्वा बा०डिमि । स्वीकारे । स्वीकारश्चेह नादान, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वेनाभ्युपगमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा कश्चित् "इदं दृष्टमिति" प्रश्ने अथकिमित्यादिना दृष्टवस्तुन यथादृष्टत्वाभ्युपगमः स च मनसैव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्त्यस्य शाखत्वात् अच् पृ० न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्त्यादौ कुशलः बा० इञ् सिञ्चेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्म्माभिज्ञे ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनि० ।

अथर्वन् पु० अथ+ऋ-वनिप् शक० । अथर्व्वनामकमुनिविशेषे, स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठ पुत्रः यथोक्तं मुण्डके । "ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे"त्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्" "अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य मुखे अयमथर्वा सृष्ट" इति भाष्यम् । "अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गिरे इति" अथर्वायेत्युक्तेः अथर्वशब्दोऽदन्तोऽपि "सर्वे मान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः" प्रयो० मलोप । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदभेदे पु० । ततः तद्वेदाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा दृष्टं साम अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते तस्य ठको लुक् । अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेषु ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद्–क्विप् । अथर्ववेदस्य "शन्नो देवीरभीष्टय" इत्यादिकस्य, तद्विहिताभिचारादिकर्मणश्च वेत्तरि वशिष्ठादौ । "गुरुणाऽथर्वविदा-कृतक्रियः" इति रघु० ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विवृतिः "अथर्वस्य नव शाखा, पैप्पलादा शौनकी दामोदा तौप्ता ब्रह्मदा शुनशौनकी देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययन द्वादशैव सहस्राणि तस्य पञ्च कल्पा भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च शतानि भवन्ति नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचारकल्पः, शान्तिकल्पश्चेति" चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययनप्रचारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

"अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तद् द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौद्गो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज ॥ शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसञ्ज्ञिने ॥ सैन्धवमुञ्जिकेशाभ्यां भिन्ना वेदा द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां हि कल्पकाः इति" ॥ एतस्य उपनिषदः एकत्रिंशत् तासां नामानि यथा मन्त्रः १ मुण्डकं २ माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ बृहज्जाबालिः ६ नृसिंहतापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सीता ९ शरभ १० नारायण ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३ शाण्डिल्य १४ परमहंसपरिव्राजक १५ अन्नपूर्णा १६ सूर्य्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरातापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जाबालिः २४ गणपति २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७ कृष्णतापनी २८ हयग्रीव २९ दत्तात्रेयः ३० गरुड ३१ एताश्च प्रायश ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिका मुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्वेदीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके उपनिषद्भेदे । [श्रेष्ठत्वात् समासस्थाने अथर्व्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरइव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वाङ्गिरस पु० अथर्वा आङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्मन्त्योः । उपचारात् तद्दृष्टमन्त्रादिभेदे च "अथर्वाङ्गिरसं भीमवद्रं देव्यपराजितेति" तन्त्र । "अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम् ॥ अथर्वं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो वोचस्तमिहेह ब्रुव इति" । "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरागहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्ठान्यारुहन् । प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति" इत्याद्या । अथ० १८,१,५८,६१, [वेदादिकमुक्ते" इत्ये ।

अथर्वाधिप पु० ६त० । "सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्वाधिपः" ।

अथर्वी स्त्री न+थुर्व अच् इ० उलोप गौ० ङीष् । अहिंसिकायाम् "याभिरिन्द्रस्तर्तव्यथामथर्व्यामिति" वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा–क । पक्षान्तरे "अथवा कृतवाग्द्वारे इति" "अथवा मृदु वस्तु हिंसितुमिति" च रघु० । "अथवा श्रेयसविघ्नविरक्तप्रतिबोधिनेति" माघ० ।

अथो अव्य० अर्थ–डो पृषो० रलोपः । अथशब्दार्थे आरम्भादौ । "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विकल्पानन्तर प्रश्नकात्स्न्र्यारम्भसमुच्चये इत्युक्ते" अथशब्दार्थे ।

अद बन्धने भ्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।

अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अत्ति अघसत् जघास अत्ता अत्स्यति । सनि जिघत्सति । ण्य–आदनार्थे आदम् अन्यत्र जग्धम् घञ् घस –आदः क्विप् अद् । "योऽन्नमत्ति यतस्तत" इति श्रुति । "अत्ता चराचरग्रहणादिति" शा० सू० । "किमदन्ति भक्ता" इति ।

अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । मन्त्राशीदन्ते सर्पे । प्रधानदन्तरहिते त्रि० ।

अदक्ष त्रि० विरोधार्थे न०त० । दक्षत्वविरोधिमान्द्यवति ।

अदक्षिण त्रि० दक्षिणोऽनुकूल कुशलश्च विरोधार्थे न०त० । दक्षिणत्वविरुद्धमैथुन्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति दक्षिणा कर्मसमाप्तौ देया यत्र । दक्षिणाशून्ये यज्ञादौ । दक्षिणादानस्य नियतं दक्षिणायत्ने बध्यते "हृतमन्नदक्षिणमिति" ।

अदग्ध त्रि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽग्न्यादिसंस्कारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम” इति आह्निकम् । दग्धभिन्ने त्रि० ।

अदण्ड्य त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्म्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । स्मृत्यादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्ड्याः संस्तूयन्ते । “अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत्” । बालमार्जनदण्डाभावे प्रयोजकत्वम् व्यतिरेकमप्यत्र, केते देवभावरूपविशेषकत्वात् तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा “तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुता” इति “अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्याः काणकुब्जाश्च ममः कृतलक्षण इति” स्मृतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । अपरिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तानां कृतानान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः” इति स्मृतिः अदत्तमात्रे त्रि० । अप्रदाने न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधशोकार्द्यभिहितवशचे दानाभासेनार्पिते दत्तापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्रि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति” । अस्यार्थः भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रुादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगतादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः कश्चनान्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्मत्तेन, वातिकाद्युन्मादयुक्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथाऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अपात्रायैव चतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । धर्मं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय” इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तानुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडशप्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छक” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि ६त० । अदत्तस्य ग्राहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति स्मृतिः ।

अदन त्रि० अद-वा० ल्युट् । अदनीये “अदनया दधते वार्य्याणीति” ऋ० ५, ४९, १, अदनया, अदनीयानीति भा० ।

अदद्र्यञ्च् त्रि० अमुमञ्चति अदस्+अन्च-क्विप् अद्र्यागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानादौ तु अदद्रीचः इत्यादि । अस्य टस्य वा मत्वोऽन्ते अमुद्र्यङ् अमुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे न बष् तत्रैव । “यद्यप्यदन्तः पूषा दैवमत्ति यदा करम्भम्” छान्दोग्य० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूष्णो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन् दत” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टभुक्त्वं तदपि तत्रैवोक्तम् भक्ष्यपदार्थादिना पिष्टेन यथावत् दक्षादिवरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुगिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यमानिति” अदन्तत्वेन पिष्टभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । “येऽप्यदन्ताः कुले मम” इति वायु० । अत्र दन्तजननकालस्तु मनुना एव सूचितस्तत्र निर्णीतः यद्गुणात् “पूर्वमाता तु माता ऽदन्त-

तिवाका द्विवार्षिकी। अतः परन्तु सा गौः शालस्थी दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्त-जन्मकथनं पशुमात्रोपलक्षणम् अतएव काले (आदाँता) इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवामिव महिष्याश्वादीनामपि तथैव। अत् अन्ते यस्य ब०। अकारान्तशब्दे पु०।

अदब्ध दन्भ–क्त न०त०। अहिंसिते “अदब्धेभि पायुभि पाह्यग्मानिति” ऋ०१,९५९, अदब्धैरहिंसितैरिति भा०। “अदब्धासुर्भ्राजमानोऽहेव” इति वेद।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ–या–कु–३त०। अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु० अदब्धायो। अहिंसित! यजमान इति वेददीपः।

अदभ त्रि० न दभ्यते कर्म्मणि खल्। अहिंस्ये “ताहधन्तावतु धूम्रस्ताय देवावदभा” इति ऋ०५,८६,५ अदभौ अहिंस्यौ इति भा०।

अदभ्र त्रि० दन्भ–रक् दभ्रमल्पं न०त०। अनल्पे “अदभ्र-दर्भामधिशय्य स स्थलीमिति” भारविः।

अदम्भ पु० अभावार्थे न०त०। दम्भाभावे। नास्ति-दम्भो यस्य। दम्भरहिते त्रि०। “अदम्भं शठतां हीन कर्म्म कुर्यादलोलुप” इतिपुरा०।

अदम्य त्रि० न दम्यतेऽसौ। अदमनीये। गवामेकवर्षपर्यन्त कालेऽदम्यता “पादयाप्राप्तके देय इति”स्मृति अप्राप्तक० अप्राप्तदम्यावस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते।

अदर्शन न० न दर्शनम् अभावार्थे न०त०। दर्शनाभावे लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा०। नास्ति दर्शनं यस्य ब०। दर्शनाविषये दृष्टिशून्ये च त्रि०।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पत्रं दल–कर्म्मणि घञ् न०ब०। दलशून्ये (हिजल) इति ख्याते वृक्षे। पत्रशून्ये वस्त्रादौ त्रि०। घृतकुमार्य्यां स्त्री। दलः खण्डः। तच्छून्ये त्रि०।

अदस् त्रि० न दस्यते उपक्षिप्यतेऽङ्गुलिर्यत्र इदन्तया निर्द्दे-शाय प्रदीर्घतिस्य वाङ्गुलिनिर्द्देशः सम्भवति नाहरोपवर्त्तिनि। न+दस–क्विप्। अहरोपवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि। सर्वनामता। “असच्च विद्या रसमाप्यमर्त्त्यामीति” नैष-धम्। परलोके “नचाहत कथप्रद इति” पुरा०। “इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अद-सस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्युक्तेः” विप्र-कृष्टे एवास्य प्रयोगः। यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दप्रयोगेऽत्र तदर्थबोधकता। यथा “आमन्त्रयति ते नेत्रे योऽमुनासौ समागत इत्यादौ”। अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवददः-शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति यदता च तेन तच्छब्दस्येव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता। यथा “करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजया-र्जुनैकमल्लः। यदि भूपतिना स तत्र कार्य्ये’ इत्यादौ प्रसिद्धार्थकता। अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्ते अतएव दर्पणकृता “आमन्त्रयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु! समागत’ इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निकृष्टतया तच्छब्दार्थाबोधकत्वमाशङ्क्य आमन्त्रयति ते नेत्रे योऽमुनासौ समागत इत्येवं पाठ परि-वर्त्तितः। यच्छब्दे नानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुच्चुम्बित-चारुकेसर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य प्रकाशे उक्तम्। तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव यच्छब्दस्यासन्निकृष्टत्वोपादानादसच्छब्दस्य तच्छब्दार्थकता नान्यत्रेति दर्शितम्। “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्द्देशात् अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कृत्वाऽदः कृतमित्यादौ गतित्वेन समासे ल्यप्। परं प्रति उपदेशे तु अदः कृत्वा अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम्। अस्य गतिसंज्ञात्वे नाव्ययत्वमपि। तेनाव्ययपूर्व्वकतया ल्यप् अर्थस्तु अदःशब्दस्येव।

अदातृ त्रि० न०त०। दातृभिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति” पुरा०। “अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छ-तीति” नीति०। स्त्रियां ङीप्।

अदान न० न दानमभावार्थे न०त०। दानाभावे। नास्ति-दानं त्यागो मदजलं वा यस्य। दानशून्ये त्रि०। मदजलशून्ये गजे पु०। “सदा दानपरक्षीणः शस्त एव करीश्वरः। अदान पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्द्दभ” इति।

अदान्त त्रि० न०त०। इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च “अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा०।

अदाभ्य त्रि० दम्भ ण्यत् नलोपोपधावृद्धी न०त०। अहिंस्ये। “अस्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७,२,वे सोम! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति वेददीपः।

अदाय त्रि० नास्ति दायो येषाम्। दायानर्हपतितक्लीबादौ। “अदायाश्च स्त्रियोमता” इति स्मृति०।

अदायाद त्रि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते अद-अण् ६त० न०त०। सम्बन्धिधनाग्राहके पतितादि सपिण्डभेदे। "अदायादाश्च परिगणितमातादिभिन्नाः स्त्रिय, "अदायाश्च स्त्रियोमताः" इति स्मृतेः। द्वादशविधान् पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा इति मनूक्ता कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानर्हा अपि क्लीबादयोऽदायादा इत्यपरे प्राहुः। सपिण्डभिन्ने च।

अदायिक त्रि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०ब०। दायादशून्ये "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायग्राहकपुत्रादिशून्यं तदर्थः।

अदाह्य त्रि० न दग्धुमर्हति दह-अर्हार्थे ण्यत् न०त०। शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ दर्शिता यथा। "शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः। नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कुत्रचित्। परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः। असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम्। कृत्वा तैर्निहता ये च चाण्डालादीन् समाश्रिताः। गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः। कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः। मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः। ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः। पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः। नचाश्रुपातः पिण्डं वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्। एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः। तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा" इति। दग्धुमशक्ये निरवयवत्वात् परमात्मनि। "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक" इत्युपक्रमे "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएव चेति" गीतायां तस्यादाह्यत्वोक्तेस्तथात्वम्।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते बन्धनात् दो-क्तिन् न०त०। दातुं छेत्तुं न योग्यायां पृथिव्याम् "वसुरदितावसमसीति" ता०ब्रा० "अदितौ पृथिव्यामिति" भाष्यम्। वाचि निरु०। दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त०। तद्विरोधिन्यां देवमातरि "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप०। एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः। वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः। ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे। दिव्येन विधिना देव! कश्यपाय त्रयोदशेति" अदितिरदीना देवमातेति निरु०। तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे। अत्ति प्राणिजातम् अद-इतिच्। सर्वभक्षके मृत्यौ, परमेश्वरे च पु०। "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति वृ०उ०। दिति खण्डनम्। तच्छून्ये अखण्डे। "अभियासिर्याभयाऽदितिरसीति" यजु० "अदितिरखण्डितेति" वेददीपः।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड। देवे। "द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्याः नराधिप!। तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिता इति" भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः शक्रमुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः।

अदितिनन्दन पु० ६त०। देवे अदितिसुतादयोऽप्यत्र।

अदीन त्रि० दी-क्त न०त०। अकातरे कातर्य्यरहिते।

अदुष्ट त्रि०न०त०। स्मृत्युक्तदुष्टसाधनताख्यदोषरहिते। "अदुष्टा सन्तता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते।

अदूर न० न०त०। दूरत्वविरोधिसामीप्ये "अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सव" इति पुरा०। तद्वति त्रि०। "परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मस्विति" रघुः।

अदूषित त्रि० न०त०। दूषितभिन्ने स्मृत्युक्ते दोषानर्हे द्रव्यभेदे च। दूषितत्वञ्च अस्पृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्य्युषितत्वेन, विरसत्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषवत्त्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वेन कीर्त्तितम् तच्चैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसव. स्मृतावुक्तस्तादृशपदार्थएवादूषितम्। दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते।

अदृश् त्रि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य। अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये। न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्विप् न०त०। अदर्शके त्रि०।

अदृश्य त्रि० न०त०। दृश्यभिन्ने। न द्रष्टुमर्हति। दर्शनानर्हे, परमेश्वरे च। "यत्तददृश्यमविज्ञेयमग्राह्यमिति" श्रुति।

अदृष्ट न० दृश-क्त न०त०। पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम्। अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च। "आत्मेशत्वाद्गर्भादित्वात् वैचित्र्यात् विमर्षितः। प्रमाणनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः" इति "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना" इति कुसु०। अस्याभिप्रायः। इह हि जगति उच्चावचविचित्राः सुखदुःखात्मकरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः कादाचित्कत्वात् घटवत्। यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतुसापेक्षं यथा घटः भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवन्यायेन भोगानां हेतुसापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकमात्रादिविषयः कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव तद्धेतुत्वं कार्यान्तरापातात्। कालस्य साधारणकारणतया विचित्रभोग प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैककरूपतया सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्ग। एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणताकल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसाधारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः। अतो विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत् कल्पनीयं, तदेवादृष्टम्। एवमनुमानेन आगमप्रामाण्याभ्युपगन्तृन् प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम्। आगमेन तु तदविधिवादिनः प्रति प्रत्येकमभियुक्तैरभ्युपेता "स्वर्गकामो यजेतेति" वाक्ये स्वर्गमिच्छातत्स्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन बोध्यते तच्च न सम्भवति, यागादेः कालान्तरभाविनया आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात् अतो विधिबोधित यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्तस्थायिस्वजन्यव्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रमाणेन द्वारीभूतमपूर्वं कल्प्यते। तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम्। अतएव "मौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति" भाष्यान्तरे कार्यजननशक्त्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य कीर्त्तनम्। तच्चादृष्टं द्विविधं सुखं पापञ्च विहितानुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदुभयमपि द्विविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं चेति। देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, अनन्तानामदृष्टानां चिरसञ्चितानां मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्भिन्नं सञ्चितम्। तत्र "ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारकाः। तेऽपि कालेन लीयन्ते इति" भाष्यात् "प्रलयात् सर्वभूतानां काल इत्यभिधीयते" इत्युक्तेश्च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि नादृष्टनाशकत्वम् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" भाष्यान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः। तथा प्रायश्चित्तं कर्म्मनाशजनकत्वं भगवतोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्तादिना नाशः। प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात् नाशः। "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति" गीतादिवाक्यात्। इदमदृष्टं वेदान्तिनिर्मीमांसकानां मते तैर्हि कर्म्मणः सूक्ष्मावस्थापन्नं संस्काररूपेण एवादृष्टस्य जीवस्य स्वीक्रियते इति भेदः। तस्यानुपपत्तेः विस्तरतो भाष्यम्। तथादृष्टमात्मधर्म्म इति नैयायिका वैशेषिकाद्यन्याभ्युपगमान्। वेदान्तिसांख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म्म इति भेदः। तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्म्मतया "आत्मन्देहितं मन्यते ज्ञानातरोति" न्यायात् तदेवादृष्टोत्पत्तेरुचिततयम् अन्यगतकर्म्मणा अन्यत्रादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् "अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति" एतेन च तथैव प्रतिपादितत्वादधिकं शारीरके द्रष्टव्यम्। अस्य च अदृष्टस्वरूपत्वे "प्राक्कर्म्मनिर्जितं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति" जैमिनिसूत्रं मानम्। तस्यायमभिप्रायः "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति धर्म्मे वेदैकसमधिगम्यत्वप्रतिपादनस्य तस्य प्रत्यक्षाद्यविदितं फलं प्रसक्तम्। "अनुष्ठानात् पूर्वं तस्य धर्म्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यत्वादि उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यादिन्द्रियैरग्रहणता। अतएवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते" इति न० भाष्यम्। तत्रायन्तु प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तद्ग्रहणे निमित्तं तेषां विद्यमानोपलम्भहेतुत्वात् धर्म्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात्। लिङ्गराहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति। सुखदुःखयोरन्वयत्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वप्रामाण्यमपि वेदैकगम्यं, "कस्य कर्म्मणः? किं फलं? "इत्याद्यवसायस्य वेदैकसमधिगम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्म्माधर्म्मानुमानेऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं धर्म्मस्य चोदनामात्रप्रमाणकत्वं सुस्थितमिति। दृष्टभिन्ने त्रि० "सर्वमदृष्टं शृणोति" अ० स्मरण०। "अदृष्टमपूर्वमदृष्टैरभ्यासात् करोति सम्प्रत्यर्थजदर्शनातिरिक्तमिति" जैम०। अप्रत्यक्षे त्रि०। "अदृष्टविरहव्यवमिति"। हितो०। "अदृष्टमग्निर्निर्दिष्टमिति" श्रुतिः "अदृष्टरूपमात्मकार्गिरनागतमिति" रघु०। अदृष्टत्वेऽस्मिन् स्यादौ च। दैवाग्निभयादेरदृष्टभाजनादृष्टत्वम्।

अदृष्टपूर्व्व त्रि० न पूर्व्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० । पूर्व्वमदृष्टे । "अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वेति" गीता ।

अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न०त० । क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टिशून्ये त्रि० ।

अदेय त्रि०न०त०। देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च पुत्रादि—"स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" याज्ञ० "अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि च कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्" इत्येव स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि "योऽदत्तं प्रतिगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छतीति" तदादानमपि स्मृतौ निषिद्धम् ।"मद्यमदेयमपेयमग्राह्यमिति"स्मृति ।

अदेवत्र त्रि० न देवान् त्रायते प्रीणाति अनेन त्रै—करणे क । देवप्रीणनासाधने अयज्ञादौ "अदेवत्रादराधस" इति श्रुति ।

अदेवमातृक पु० न०त० । देवमातृकदेशभिन्ने नदीजलाम्बु सम्पन्नव्रीहिपालितदेशे । "वितन्वति क्षेममदेवमातृका" इति भार० । ["अयज्वानमदेवयुमिति" ऋ० ५,६,११ ।

अदेवयु त्रि० न देव याति प्राप्नोति या—कु । देवाप्रापके ।

अदेश पु० न०त०। गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । "नादेशे तर्पणं कुर्य्यात् न सन्ध्या नापि पूजनमिति" स्मृति । "स्निग्धं स्पृशेददेशे च" इति स्मृति । गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिता केचित् संगृह्यन्ते । "चातुर्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे न वर्त्तते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तं ततः परम्" इति विष्णु० ।"आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथाः । तथा च सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति""पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविरिति"बौधा०।"अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च तीर्थयात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीतेति" स्मृतिः । इष्टदेशेऽपि केचित् श्राद्धतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्या यथा "रुक्षं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्ज्जयेत् श्राद्धकर्म्मणीति"। "न म्लेच्छविषये श्राद्धं कार्य्यं न म्लेच्छेषु तथा नेष्टकाचरिते पितॄन् तर्पयेदिति" शङ्खलिखितौ । "परकीयस्थले यस्तु पितॄन् संतर्पयेद्यदि । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति"एवमन्येऽपि गर्हत्वयोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । "अदेशकाले यद्दानम्—तद्दानं तामसं विदु"रिति गीता ।

अदैव न०दैवं वैश्वदैविकश्राद्धं तन्नास्ति यत्र । वैश्वदैविकश्राद्धशून्ये नित्यश्राद्धे । तस्य पार्व्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेवश्राद्धप्राप्तौ "अदैविकन्तु तत् कार्य्यमिति" स्मृतौ पर्य्युदासात् तत्र वैश्वदैविकम् श्रिकं नित्यश्राद्धशब्दे वक्ष्यते । अदैविकमप्यत्र । दैवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्रि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तादृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न०त०। स्मृत्युक्तादृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न०ब०। दोषशून्ये त्रि०। अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापीति" काव्यप्र० । "अदोषं गुणवत् काव्यमिति" सरस्वतीक० ।

अद्म न०अद्यते देवैः अद—कर्म्मणि मन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद०।

अद्धा अव्य० अद्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति क्विप् । याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये च । "अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय" इति रघु । "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति" श्रुतिः । अयं स्वरादि, चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्धाकृत्येत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्भुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा—डुतच् । आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नवरसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् "अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति" । यथा "दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतष्टङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः । द्राक्पर्य्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ? नाद्यापि विश्राम्यति" इति ॥ तद्वति त्रि० । "कन्याद्यद्भुतसम्प्राप्ते इति" ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभागादि "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमचलन् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति" ज्योतिषतत्त्वे आथर्वणवाक्ये । "आपन्नाभाय भूमृगादीनां पूर्व्वं स्वभावमप्यावः दैवकर्त्तृकोऽद्भुतः" इति रघु०। तेषां लं विध्यादि अग्न्युत्पात शब्दे उक्तम् । "उदयति स्म तदद्भुतमालिभिरिति" नैष० । "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति" भाग० ।

अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । शब्द० । आश्चर्य्यशब्दे । ब०। तथाभूतशब्दवति त्रि०।

—

अद्मनि पु॰ अत्ति सर्वान् अद्–मनिन्। अग्नौ।
अद्मर त्रि॰ अद्–कर्त्तरि करच्। भक्षणशीले।
अद्य अव्य॰ अस्मिन्नहनि इदम्शब्दस्य निपातः सप्तम्यर्थे। अस्मिन् दिवसे। "अद्य। मदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते अद्यैव मे विपदा मानसराजहंस इत्युद्भट। अद्यात्वे इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता। तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता "अद्यदिन मारभ्य इति" "अद्यप्रभृत्यवनताङ्गीति" कुमार॰। एवञ्च वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च इश्यते "अद्यावधि भवद्गतो भियोऽहमिति" वेणी॰।
अद्यतन त्रि॰अद्य भवः अद्य+ट्यु तुडागमश्च। अद्यभवे वस्तुमात्रे। स्त्रियामद्यतनी। अद्यतनश्च अतीतो भविष्यन् चेति द्विधा। तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाक्षीत्। अद्यतन-भविष्यति लृट्। पक्ष्यति। अनद्यतनभूते तु लङ्–अपचत् अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्ता। [इष्यिते वर्त्तमानते।
अद्यत्व न॰ अद्य तद्वृत्तेर्भाव अद्य+त्व। पर्त्ताहिन वर्त-
अद्यश्वीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य–श्वस्+ख टिलोपः। आसन्नप्रसवायां गौर्गर्भिण्याम्। "अद्य-श्वीनावष्टब्धे" इति पा॰।
अद्रव पु॰ अभावार्थे न॰त॰। द्रवाभावे। न॰ब॰। द्रव-शून्ये त्रि॰ "अद्रव मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजमिति" महाभाष्य॰।
अद्रव्य न॰ अभावद्रव्ये न॰त॰। अप्रशस्तद्रव्ये पयोग्यपदार्थे "नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति"
अद्रि पु॰ अद्–क्रिन्। पर्व्वते, तदवयवे प्रस्तरे ग्रावणि। वृक्षे, सूर्य्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तच्छब्दे परिमाणशब्दे वक्ष्यते तत्र ग्रावणि, अद्रिसुत, मेघे 'अद्रिमाता, पर्व्वते, दुहितरमतुल्याद्रिराजस्य दोर्भ्यामिति" कुमा॰।
अद्रिकर्णी स्त्री अद्रि अद्रिनामिका गिरिकर्णिकामूलिका तस्या कर्णं कर्णस्तस्य पुष्पात्मस्य पत्रं यस्याः गौरादित्वात् ङीष्। नागभूमिकाकर्णतस्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां अपराजिताकाम्।
अद्रिकीला स्त्री अद्रय· कुलाचलाः पर्व्वताः कीला शङ्कव इव यस्याः ब॰। पृथिव्याम्। अद्रेः सुमेरो कील इव वा। विष्णुपर्व्वते पु॰। तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे दृश्यम्।
अद्रिज न॰ अद्रौ जायते जन–ड उत॰। (शिलाजतु) इति ख्याते पदार्थे गन्धद्रव्ये। (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधातु-
विशेषे च। पार्व्वत्यां स्त्री। पर्व्वतभवमात्रे त्रि॰। सैंहलीभेदे स्त्री राजनि॰। अद्रिजातादयोऽप्यत्रार्थेषु पर्व्वतजाते द्वयाख्ये, सर्य्यजे शनौ, शर्मे आत्मनि च पु॰।
अद्रितनया स्त्री ६त॰। पार्व्वत्यां तद्विवृति अचलकन्या शब्दे दृश्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र। "अद्रिसुतासमागमोत्क" इति कुमा॰।
अद्रिद्विष् पु॰ अद्रिभ्य द्वेष्टि द्विष–क्विप्। इन्द्रे। तस्य तद्वृत्तं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम्।
अद्रिदुग्ध पु॰अद्रिभिर्ग्रावभिर्दुग्ध अभिषुत ३त॰। ग्रावाभिषुते सोमे, "तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध" इति ऋ॰। ९, ९७, ११, "अद्रिदुग्धः ग्रावाभिषुत" इति भा॰।
अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रेर्द्रोणिरिव। पर्व्वतभवनद्याम् "अद्रिद्रोणीरेमपसारमार्गा" इति दश॰।
अद्रिपति पु॰ ६त॰। हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे।
अद्रिवर्हस् त्रि॰ अद्रेर्वर्ह इव वर्होऽस्य। अद्रिसारे अतिकठिने "मीढूं द्यौरदितिरद्रिवर्हा" इति ऋ॰१०,६१,२।
अद्रिबुध्न पु॰ उपमा॰ ब॰। अतिकठिने। "अय निधि वरमे अद्रिबुध्न इति" ऋ॰ १०,१०८, ७,।
अद्रिभिद् पु॰ अद्रिं भिनत्ति भिद्–क्विप् ६त॰। इन्द्रे। गोत्रभिच्छब्दे तद्वृत्तं विवरणम्।
अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू–क्विप् ७त॰। अपराजिता लतायाम् तस्याः पर्व्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानतासत्त्वात्। पार्व्वत्यां स्त्री। पर्व्वतजातमात्रे त्रि॰।
अद्रिमातृ पु॰अद्रिर्मेघस्तत्सत्त्वं मिमीते मा–तृच्। मेघस्तनिकर्त्तरि 'सविता वोयं दिवो अद्रिमातरमिति' ऋ॰८,८६,१।
अद्रिराज पु॰ अद्रीणां राजा टच्समा॰। हिमाचले। अद्रिषु राजते क्विप् अद्रिराडपि अत्रैव पु॰। विवरणं अचलराजशब्दे।
अद्रिसुत पु॰अद्रिभिः ग्रावभिः सुत अभिषुतः ३त॰सत्सम्। ग्रावाभिषुते सोमे। "अभूतो अद्रिसुतोवर्हिषीति" ऋ॰ ८,७२,४ अद्रिसुत ग्रावभिरभिषत इति भाष्यम्।
अद्रिसंहत पु॰ अद्रिभि संहतम् अभिषुतम्। ग्रावाभिषुते सोमे "असारो अद्रिसंहतावित्ति" ऋ॰ ८,९८,६, अद्रिरिव संहत कठिन। अतिकठिने त्रि॰।
अद्रिसार पु॰ अद्रेः सार इव। लौहे। अद्रेरिव सारोऽस्य अतिकठिने त्रि॰।
अद्रिसारमय त्रि॰ अद्रिसारात्मक। अत्यन्तकठिने।

अद्रीश पु० अद्रीणाम् अद्रेर्वा ईशः ६त०। हिमाचले, शिवे च।

अद्रुह्वन् त्रि० द्रुह–क्वनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि–"ता वां सम्यगद्रुह्वाणेषमिति" ऋ० ५,७०,२, "हे अद्रुह्वाणा अद्रोग्धाराविति" भाष्यम्।

अद्रोघ त्रि० द्रुह–घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते "त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेणेति" ऋ०२,१२,६, "अद्रोघेण द्रोहरहितेनेति" भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रोघावित त्रि० अद्रोघः अवितो येन। अद्रोहरक्षके। "क्षुत धूमं दृषण सखायोऽद्रोघाविता" इति वेदः।

अद्रोह पु० अभावार्थे न०त०। द्रोहाभावे "अद्रोहेणाभिमानितेति" "अद्रोहः सर्वभूतानामिति" च पुरा०।

अद्वय न० न द्वयम्। द्वित्वाभावे। नास्ति द्वयं द्वित्वं तज्ज्ञानं वा यत्र। सर्वात्मतया आत्मनो ब्रह्मात्मैक्यत्वे, अभेदे च। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानतः" इति वे०सा०। ब्रह्म द्वयं पश्यत इति अद्वयं विज्ञानभेदः पदार्थानामन्यत्र वादकत्वेन अस्त्यर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि "सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्यनेन" पदार्थानां संविदभिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम्।

अद्वयवादिन् पु० अद्वयं वदति सर्व्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद–णिनि। अद्वैतवादिनि वैदान्तिके, बाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकमेव वस्तु स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्वयस् त्रि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य ब० योगविभागात् असिच् समा०। द्वित्वरहिते। "सखा सुशेवो अद्वया इति" ऋ० १,१८७,२, "अद्वया द्वयरहित" इति भाष्यम्।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वयं द्वित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा यस्य यत्र वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैतानन्दे। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत इति" वे०सा०।

अद्वयाविन् त्रि०अद्वयमस्त्यर्थे विनि छन्दसि दीर्घ देवपित्र्यानरूपमार्गद्वयरहिते। "पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविन" इति ऋ० १,४ १५९, ४, अद्वयाविन मार्गद्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्वयु त्रि० द्वय द्विप्रकारोऽस्त्यस्य वा० उ न०त०। द्विप्रकारकपटापन्यशून्ये अन्तर्बहिरेकरूपे "उप द्वयुस्तादद्वयुश्च वसव इति" ऋ०८, १८, १५।

अद्वार न० निन्दितं द्वारम्। प्रवेशानर्हे क्षुद्रद्वारे "अद्वारेण प्रवेशनमिति" "अद्वारेण न चातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा पुरमिति" च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य ब०। प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च त्रि०।

अद्वितीय त्रि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं तन्नास्ति यस्य ब०। सजातीयादिभेदशून्ये केवले परमात्मनि। वस्त्वद्वितीयमिति भा० "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतिः। "अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति" पदत्रयेण ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यमुक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् त्रिधा स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। वृक्षादीनां स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः। ब्रह्मणश्च "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेण स्वकार्य्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेर्व्यावहारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीयत्वेऽपि ततोऽभेद एव तद्भिन्नसत्ताभावात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेदसिद्ध एवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयशून्ये, असहायरे त्रि०।

अद्विषेण्य त्रि० द्वेष्टुं शीलमस्य, द्विष–एण्यन्–कित्त्व न०त०। प्रियरूपे, "मयोभुरद्विषेण्य सखेति" ऋ० १,१८७,३, अद्वेषिण्यः अद्वेष्यस्त्वं प्रियस्त्वम् इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावार्थे न०त०। द्वेषाभावे। ब०। द्वेषरहिते त्रि०। "अद्वेषो हस्तयोर्दधे" इति ऋ० १ २४,४, "अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्येति" भाष्यम्। एतेन अद्वेषःशब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः केषाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् त्रि० द्विष–असुन् न०त०। द्वेषानाश्रये द्वेषाकर्त्तरि "अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति" ऋ० ५,८७,८, "अद्वेषः अद्वेषस" इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अभावार्थे न०त०। अभेदे, "अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्व्वास्ववस्थासु यदिति" उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैतं भेदो यत्र। भेदरहिते त्रि०। ब्रह्मणि न०। "अद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोक" इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र। स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे ६त०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे "सुपां सुलुगित्यादिना" वर्णव्यत्ययः। अथशब्दार्थे "अधा मित्र उत्तर" इति ऋ०४,१८,९, अधा "अथानन्तरमिति" भा०। अधापीपस्य पीपयेर्ति य० १२,८, अधेति अव्ययम् अथार्थे "निपातस्य चेति" पा० दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिस०। नाभेरधःप्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ "केशान्नीविमधःकायं संस्पृशन् भरणीमपीति" स्मृतिः। "अधःकायं नोपेरध प्रदेशमिति" रघु०।

अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अध तस्य कारः। न्यूनीकरणे, तिरस्कारे, अधरीकरणे च।

अधःक्षिप्त त्रि० अधोमुखत्वेन क्षिप्तम् क्षिप–क्त शाक०त०। अधोमुखतया स्थापिते न्यक्षिप्ते न्युब्जीकृते, ऽधस्तान्निहिते च।

अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजिह्वायाम् अवाक्पुष्प्याम् (भाटुइ) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये।

अधः(धश्श)शय्या स्त्री अधोवर्त्तिनी शय्या वा शयनम्। खट्वावर्जनेन भूमिशय्यायाम् "अग्नीन्धनं ब्रह्मचर्य्यमधःशय्यां गुरोर्हितम्। आ समावर्त्तनात् कुर्य्यादिति" मनु०।

अधन त्रि० नास्ति धनमस्य। धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते च। "अधनो हि धनं लब्ध्वा तृणवत् मन्यते जगदिति" नीति०। "भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" मनुः। "स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति" दायभागः।

अधम त्रि० अव–अम–धादेशः। कुत्सिते, हीने च। "सर्व्वत्र त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा" इति। "अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानामिति" ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे।

अधमभृतक पु० कर्म्म०। "उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येव त्रिविधो भृत इति" स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुश्रूषकमध्ये भृतकभेदे।

अधमर्ण त्रि० ऋणं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य ब०। अवश्यदेयर्णशोधके (खातक) इति प्रसिद्धे ऋणग्रहीतरि।

अधमर्णिक त्रि० अधमन्नृणमवश्यदेयं दातृत्वेनास्त्यस्य ठन्। अधमर्णशब्दार्थे। "गृहीता च क्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिक" इति याज्ञ०। "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकमिति" मनुः। अत्यर्थे इनि। अधमर्णीत्यप्यत्रैव त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म्म०। चरणे। तस्य सर्व्वाङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम्।

अधमार्द्ध न० अधमम् अर्द्धम्। नाभेरधोभागे। ततः भवादौ यत्। अधमार्द्ध्यम् वस्त्रादौ, तत्सम्बन्धिनि च त्रि०।

अधर पु० न ध्रियते धृङ–अच् न०त०। (ठोट) इति ख्याते ऊर्द्ध्वे, नीचे वा ओष्ठे। "पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरस्येति" शकु०। "निर्द्दष्टरागोऽधर" इति सा०दर्प०। "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" इति कुमा०। "अधरं खलु बिम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्वयम्। लभतेऽधरबिम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदे वदेदिति" नैष०। धरति धरः न०त०। तत्सम्बन्धरहिते हीने, पूर्ब०। तले, नीचे च अधरमन्दिरे स्त्रीचिह्नभेदे पु०न०। हीनवाचिनि त्रि०। अयं सर्व्वनामकार्यभाक्। तत्रायं विशेषः पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायामिति (पा०ग०)। इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्व्वनामता। व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः। अवधित्वञ्च दैशिककालिकञ्च तत्र "पूर्व्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः। सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोरित्य"भियुक्तोक्तेः केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्व्वेषाम्, तथाहि पूर्व्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तन्ते तदवच्छिन्नदेशप्रासादादौ च। तत्र पूर्व्वस्यां दिशि वसति, पूर्व्वस्या दिश आगतः पूर्व्वदिक्सम्बन्धात् पूर्व्वा वापी। एवं पूर्व्वस्मिन् मासे वसति पूर्व्वस्मात् मासात् आगतः। तत्कालसम्बन्धात् पूर्व्वो गुरुः पूर्व्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्व्वस्मात् प्रासादादागत इत्यादि। एवम् अपरावरपरशब्दत्रयस्यापि "ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्त इति भेदः। अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अवरो वा। अपरस्मिन् अवरस्मिन् वा पर्व्वते वसति। सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्व्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः। न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थबोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः। एतच्छब्दापेक्षया मुख्यवृत्त्या वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्थकं अन्यस्य तु स्वतो देशवृत्तित्वम्। सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालेऽप्याश्रयः। तेन परः अपरः अवरो वा कालः। अतएव परकालसम्बन्धात् परः पाणिनिः अपरकालसम्बन्धादपरः कैयटादिरिति। दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि दिगवच्छिन्ने पर्व्वतादौ च वर्त्तेते न तु काले, नापि कालावच्छिन्ने इति भेदः। दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे पर्व्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्बन्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति। तेन "स्वस्वजातिगतेऽन्यस्मिन् कालदिग्देशवृत्तयः। पूर्व्वापरावरपरापराश्च दक्षिणोत्तरौ" इति गणरत्ने सर्व्वेषां कालादिवृत्तित्वोक्तावपि दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यानग्रन्थे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम्। दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिग्देश भूगोले यथाभरतं तथा उदक्शब्दे वक्ष्यते। सर्वनाम्नां इत्वो पुंवद्भावात् अधरस्या भवः अधरतन इत्यादि अधरस्या वर्त्तते अधरर्त्तिः अधरा अधरस्या अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि। [अधोभागे इत्यर्थे।

अधरतस् अव्य० अधर—तसिल्। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ

अधरस्तात् अव्य०अधर+अस्ताति प्र०। अधरत इत्यर्थे। "पुरस्तात् सवितोत्तरस्तादधरस्तादिति" ऋ० १०,३६,१४,

अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्वादातिशयात्। अधररसे। [रतद्यर्थे

अधरस्तात् अव्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति। अध-

अधराच् त्रि० अधरा दक्षिणा दिशमञ्चति क्विप्। दक्षिण दिगन्तरि। "प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रघ्नायोताभि-नद्वाच इति छा० उ०। स्त्रियामधराचीति। सा च दक्षिणस्यां दिशि च।

अधराचीन त्रि० अधराचि भवः अधराच्+ख। अधःप्रदेश-भवे। "अधराचीनमकृणोदपामपः" इति ऋ० २,१७,५,

अधराच्य त्रि० अधरच्यां भवः यत्। दक्षिणदिग्भवे अधो-दिग्भवे च। "यत्सं प्राच्य विषमत्सं यदुदीच्यम् यथैकमधराच्यमिति" वेदः।

अधरात् अव्य० अधर+अस्त्यर्थे आति। अधरतदर्थे-स्वार्थे। "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति" ऋ० ६,८,८, अधरात् दक्षिणत इत्यर्थे।

अधरीण त्रि० अधरे भवः अधर+ख। अधरभवे।

अधरेण अव्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+एनप्। प्रथमासप्तमीवृत्तौ आसन्ने नीचे देशादौ, अवि-कृष्टदक्षिणदिशि च। [लक्षणचारात्। अधरदिवसे।

अधरेद्युस् अव्य० अधरे दिने अधर+एद्युस्। कालवृत्ति-

अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा०द्व०। न्यूनाधिक्यार्थत निम्नोन्नते। "अथात् काक पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा स्वाम्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्ततावरोत्तर-मिति" मनुः।

अधर्म्म पु० ध्रियतेऽनेन धृ—मनिन् विरोधे न०त०। कर्म्मवि-रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म्मजन्ये पापे तद्धेतुभूतप्राणिहिं-सादौ च। "नोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्म" इति सूत्रकारेण निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र वेदप्रतिपाद्योऽर्थोधर्म्मः, तन्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्म्मः। स च निषिद्धकर्म्माधीन पापनामा अदृष्टभेद। अनर्थस्य अनिष्टसाधनम्। तदनुसन्धयुक्तिस्तु "विहितस्याननुष्ठाना-न्निन्दितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम् नरः पतनमृच्छतीति"। "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इत्यादिना शास्त्रेण कर्म्मणामाशुविनाशिनां कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत् कल्प्यते अत 'चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना" अदृष्ट-शब्दे दर्शितयुक्त्या पापस्यानिष्टसाधनम्। "अधर्म्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यतीति" मनु। "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति" गीता। अधर्म्मभेदात् गतिविशेषोक्तिः-शाधर्म्मसम्बन्धम् यथा

"कर्म्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते। येन येन तु भावेन कर्म्मणा पुरुषो गतिम्। प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यत परम्। अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-समन्वित। पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते। खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। खरो मृतो बलीवर्द्दः सप्त वर्षाणि जीवति। बलीवर्द्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षस। ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो जायेत ब्राह्मण। पतित याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। कृमिभावाद्विमुक्तस्तु ततो जायेत गर्द्दभ। गर्द्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि शूकर। कुक्कुट पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुक। श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः। उपाध्यायस्य य पापं शिष्य कुर्यादबुद्धिमान्। स जीव इह संसारां-स्त्रीनाप्नोति न संशय। प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र। ततः क्रव्यादस्ततः खर। तत प्रेत परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत ब्राह्मण। मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां य शिष्यो याति पाप-कृत्। स उग्रान् प्रैति संसारानधर्म्मेणेह चेतसा। श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति। तत्रापि निधनं प्राप्त कृमियोनौ प्रजायते। कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति। ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते। यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे। आत्मन कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते। पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते। सोऽपि राजन्! मृतो जन्तु पूर्व्वं जायेत गर्द्दभ। गर्द्दभत्वन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति। संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानव। पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि। गुर्व्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायेत गर्द्दभ। खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश। बिडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः। मातापितरावाक्रुश्य सारिकः सम्प्रजायते। ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप!। कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः। व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः। भर्तृपिण्डमुपाश्नन् यो राजद्विष्टानि सेवते। सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायेत वानरः। वानरो दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः। श्वाऽथ भूत्वाऽथ षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः। न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः। संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः। असूयको नरश्चापि मृतो जायेत शार्ङ्गकः। विश्वासहर्त्ता च नरो मीनो जायेत दुर्म्मतिः। भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायेत भारत। मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते। छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः। कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः। धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान्। कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा। सस्यस्यान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः। स जायते महाराज! मूषिको निरपत्रपः। ततः प्रेत्य महाराज! मृतो जायेत शूकरः। शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप!। श्वा ततो जायते मूढः कर्म्मणा तेन पार्थिव!। भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत मानवः। परदाराभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै वृकः। श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा। भ्रातृभार्य्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः। पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप!। सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यान्तथैव च। धर्षयित्वा तु कामाद् यो मृतो जायेत शूकरः। शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वकः। पिपीलिकः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः। पिपीलकस्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु। एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्द्दश। ततोऽधर्म्मक्षयं कृत्वा पुनर्ज्जायेत मानवः। उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो!। मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः। कृमिर्ज्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः। पूर्व्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति। सोऽपि राजन्! मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर!। अधर्म्मसंक्षये मुक्तस्ततो जायेत मानुषः। देवकार्य्यमकृत्वा तु पितृकार्य्यमथापि वा। अनिर्व्वाप्य समश्नन् वै मृतो जायेत वायसः। वायसः शतवर्षाणि ततो जायेत कुक्कुटः। जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः। ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भ्रातरं योऽवमन्यते। सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते। क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च। ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते। वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते। ततः सम्प्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः। शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप!। श्वा ततो जायते मूढः कर्म्मणा तेन पार्थिव!। श्वा भूत्वा कृतकर्म्माऽसौ जायते मानुषस्ततः। तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायेत मूषिकः। कृतघ्नस्तु मृतो राजन्! यमस्य विषयं गतः। यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्व्वधं प्राप्नोति दारुणम्। दण्डं समुद्गरं शूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम्। असिपत्रवनं घोरं बालुकां कूटशाल्मलीम्। एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषये गतः। यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत!। ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ!। संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते। कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः। ततो गर्भशतैर्ज्जन्तुर्ब्बहुभिः सम्प्रपद्यते। संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्तिर्य्यक् प्रजायते। ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह। अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्म्मः प्रजायते। दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान्। चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते। फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकाः। चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः। पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते। हृत्वा पिष्टमयं पूपं कुम्भोलूकः प्रजायते। अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्व्वायसो जायते नरः। कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः। राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः सम्प्रजायते। हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते। पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकरत्वं स गच्छति। कौषिकन्तु ततो हृत्वा नरो जायेत वर्त्तकः। अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः। चोरयित्वा दुकूलन्तु मृतो हंसः प्रजायते। क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायेत मानवः। चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकञ्चैव भारत!। क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायेत वर्द्धिण. । हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवक । वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानव । छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् ! लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च । अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानव । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वित । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधम । अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे तत. शस्त्रेण वध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायत । मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हतो मृगस्ततो मीन. सोऽपि जालेन वध्यते । मासे चतुर्थे सम्प्राप्ते श्वापद सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधन प्राप्य कालपर्य्यायचोदित. । अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुष. । स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषय गत । बहुक्लेशान् समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पश्चान्महाराज ! कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत मानुषः । भोजन चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पापक्षय कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमश सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशन चोरयन्नरः ।' स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषिको महान् । दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धि काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायेत दुर्म्मति. । लवणं चोरयित्वा तु चौरिकाकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निह्नौति मानव. । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते । मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायेत मानवः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नर कृत्वा तिर्य्यग् जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्म्म जानन्ति किञ्चन । ये पापानि नरा कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा । सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासा प्रजायन्ते म्लेच्छा अपि न संशय । नरा पापसमाचारा लोभमोहसमन्विता । वर्ज्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयु. । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ता । परस्वहरणे दोषाः सर्व्व एव प्रकीर्त्तिता. । एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! । अपरान् सत्कथायोगे भूय. श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया महाराज ! ब्रह्मणो वदत पुरा । सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् । मयाऽपि तव कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मे कुरु मन. सदा ॥" इति म० भा० आनु० ११ अ०। "महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्म्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह । मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुक्कसवेणानां सुरापो नात्र संशयः । कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पग" इति । "श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति । कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणाञ्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् । लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रश. । तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग" इति । "ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुराप. श्यावदन्तक. । हेमहारी च कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पग । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्ग पिशुनः पूतिनासिक' । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचक । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नर । अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरिति" । "परस्य योषित हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस. । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारक· । पत्रशाक शिखी हृत्वा, गन्धान् छुच्छुन्दरि शुभान् । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानव । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृष्विति" । "मूषिको धान्यहारी, स्याद्यानमुष्ट्र , कपि फलम् । जलं प्लव ,पय काको, गृहकारी ह्युपस्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा,ऽग्निं बकस्तथा । श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी लवणहारक । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्म्मणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातय "इति । "द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातय स्तेयकर्म्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनन्द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्गुतामश्वहारक इति" मिता० । "ब्रह्महा

कुष्ठी, तैजसापहारी गण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः, गरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापस्मारी, गोघ्नस्त्वन्धो, धर्मपत्नीं त्यक्त्वान्यत्र प्रवृत्त शब्दवेधी प्राणिविशेष, कुण्डाशी भगभक्षो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापहारी च काण, स्त्रीपण्योपजीवी षण्ढ, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टैकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्ग, शय्यापहारी क्षपणक, गन्धद्रव्या-पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मित्रध्रुक् क्षयी, मातापित्रोराक्रोशक स्खलन" इति अन्यत्राप्युक्तयो, मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी-श्लीपदी, उच्छूनजङ्घाचरणो, विवाहविघ्नकर्त्ता छिन्नोष्ठ, श्वशुरगः छिन्नहस्तो, मांसभोऽन्ध, वृषागामी, वात-रुग्ण, चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री, कन्यादूषक षण्ढ, ईर्ष्यालुर्मेचक, पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी, न्यासा-पहार्य्यनपत्यो, रत्नापहार्य्यत्यन्तदरिद्रो विद्याविक्रयी पुरुष-मृगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बहुयाजको जलप्लव, अयाज्यया-जको वराह, अनिमन्त्रितभोजी वायस, मिष्टैकभोजी वानर, यतस्ततोऽश्नन्मार्जार, कक्षवनदहनात् खद्योत, दारकाचार्य्यो दुर्गन्धिः, पर्य्युषितभोजी कृमि, अदत्तादा-यी बलीवर्द्दो, मत्सरी भ्रमर, अग्नित्यागी मण्डलकुष्ठी, शूद्राचार्य्य श्वपाक, गोहर्त्ता सर्प, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य्यजीर्णी, ज्ञानापहारी मूक, चण्डालपुल्क-सीगमनेऽजगर, प्रव्रजितागमने मरुपिशाच, शूद्रागमने दीर्घकीट, सवर्णाभिगामी दरिद्र, धनहारी मत्स्य, क्षीरहारी बलाका, वार्द्धुषिकोऽङ्गहीन, अविक्रेयविक्रयी गृध्र, राजमहिषीगामी नपुंसक, राजाक्रोशको गर्द्दभ, गोगामी मण्डूक, अनध्यायाध्ययने शृगाल, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्य, मत्स्यबधे गर्भपाती" इत्येवं नानास्मृति-वचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्य्यन्तस्थायिताऽधर्म्मस्येति गम्यते। ब० अनिच्समा० अधर्म्मा । पुण्यरूपधर्म्मशून्ये त्रि० । नास्ति शिष्टः धर्म्मो यस्य अनिच्समा० अधर्म्मा । क्षीणपुण्ये त्रि०। "तारकाधर्म-सिवाधर्म्मविमार्गविशृङ्खलमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्य्याय अधर्म्मस्तद्रहिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्म्मचारिन् त्रि० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि ६त० न०त० । धर्म्मत्यागानुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्म्ममय त्रि० अधर्म्मेण प्रचुरं प्राचुर्य्यार्थे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि ।

अधर्म्मात्मन् त्रि० अधर्मप्रधान आत्मा यस्य । प्राधान्येन

अधर्म्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्ति-कायेषु मध्ये स्थितिस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्म्मिन् त्रि० अधर्म्मः पापमस्त्यस्य इनि । पापवति स्त्रियां

अधर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन अधर्म्मी इष्ठन् मत्वाद्विलोप । अत्यन्तपापयुक्ते ।

अधर्म्म्य त्रि० न धर्म्माय हितं यत् । पापापादके, "यज्ञाना तु तयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविहेति" मनु ।

अधवा स्त्री न विद्यमानो धवो भर्त्ता यस्याः । मृतभर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [आगन्तरि त्रि० ।

अधश्चर पु० अधः खनित्वा चरति अच् । चौरे, अधो-

अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वार्थे अण् । सन्धि कृत्वा चौर्य्यकारके । (सिन्धियाल)।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः यस्य यत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधःस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-पञ्चमीसप्तम्यर्थो ज्ञेयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोरस्य, पञ्च-म्यर्थे अधोवस्तात् पतति, सप्तम्यर्थे अधोवृक्षे शेते इत्यादि । "अध कथञ्चिद्धृतभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोधाम विसारि सर्व्वत, इति माघ ।

अधस्तन त्रि० अधोभव अधस्+ट्यु तुट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तन स्वकालादुत्तरो गौण काल पूर्व्वस्य कर्म्मण इति" स्मृति । "अधस्तनः पूर्व्वतन इत्यवच्छास्त्रेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्ते पूर्व्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आमु । अत्यन्ताधरे । इत्ये तु मात्र । अधस्तरोदेश इत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधः शब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे एव "धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्म्मेणेति" ४४ सांख्यका० ।

अधस्पदम् न० अधोवर्त्ति पदं वा यस्य । निम्नपदे ।

अधामार्गव पु० न धीयते अधा तादृश मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्म्मिक त्रि० धर्मं चरति आसेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

आधर्म्म—स्वारसिकप्रवृत्तिमति "अधर्म्मांश्चेति वक्तव्यमिति" ठकि तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र त्रि० ।

अधि अव्य० न+धा—कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिकत्वेऽर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमी, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधिः अध्ययनैश्वर्य्ययोरित्यस्मरणाधिकेषु" इति गणरत्ने उक्तम् ततोपाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिद्योतक । ऐश्वर्य्ये अधिपतिः, स्वत्वे अधीनः, अधिगतमिमम् अत्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इक स्मरणार्थत्वमधिद्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधिपरी अनर्थकाविति" पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात् नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्वर्थत्वमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन "तस्मिन्नाल्पवतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषीति" रघौ णत्वम् इति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितष्ठावित्यादाविव उपसर्गत्वेन णत्वमिति भेदः । मुग्धबोधे तु "नानाश्रार्या स्वतो नातिक्रमेऽतिः पर्य्यधी गताविति" गत्यर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्थुषीत्यस्य गतवतीत्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च णत्वमिति विवेक । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि" इति ऋ० १,६,१० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दिवीति" ऋ० १,१९,६, "नाकस्य दुःखरहितस्य सूर्य्यस्य उपरीति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र मामधिकरिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कृञीति पा० । या गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारो विनियोगः । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टप्राप्त्यर्थत्वद्योतकत्वात् उपसर्गत्वम् "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधे"त्युक्तेः विशिष्टप्राप्त्यर्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । "अधिगत विधिवद् यदपालयदित्यादौ" दायत्वेन लब्धमित्यर्थं । एवमन्यत्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमनेनेति आ+धा—कि वा पृ० ह्रस्व । मनःपीड़ायाम् पु० ।

अधिक त्रि० अध्यारूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च । प्रधाने अतिरिक्ते, "जनं न शक्त्येष्वधिको बबाधे" इति रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयश्चेति च । तत्रानुरूपातिक्रमे "अकालप्रसवा नार्य्य इत्युपक्रम्य "हीनाङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्रय" इत्यरिष्टसूत्रात्तदा· हार्य्यम् । "हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च आशुभोज्ये विवर्ज्जयेदिति" स्मृतिः । "इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति" शकु० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असाधारणे च । "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतम० "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानाम्प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्ववृत्तिषु यद्यदसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्" इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते" । "किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः" इति माघे तु आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्—आधिक्यम् । उचित प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर त्रि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्,

अधिकतम त्रि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म्म० । मलमासे तद्विवरणं मलमासशब्दे ।

अधिकरण न० अधि+कृ—ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्त्तृकर्म्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गेहस्य कर्त्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्म्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः । "आधारोऽधिकरणमिति" "सप्तम्यधिकरणे चेति" पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्म्मी स एव। यथा गुणकर्म्मजातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं, तत्राधिकरणस्यैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्बदरादीनामधिकरणत्वम् गृहादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्ये। द्रव्यादिषु गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकरणत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्तव्यम्। क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्। पूर्व्वोत्तरमीमांसाशास्त्रप्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये। तथा हि "विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम् निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" मीमांसा। तत्र विचारार्हं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विशयः इदमित्थं न वेति विकल्पः। तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्व्वपक्षवाक्यं, पूर्व्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्डयित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः। ततश्चेत्याद्यभिधानेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति। यथा "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यादिवाक्यं विचारार्हत्वेन विषयः। अत्राध्ययनमक्षरग्रहणमात्रम्? अर्थग्रहणपर्य्यन्ताध्ययनं? वेति संशयः। तत्र अक्षरग्रहणमात्रमध्ययनमिति पूर्व्वपक्षः। अर्थज्ञानसहिताक्षरग्रहणमिति सिद्धान्तः। तेन विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय इत्थं तत्प्रतिपादकावयवपञ्चात्मको न्यायोऽत्रावसीयते। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथायथं योज्यानि विशेषस्तु वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा यथोक्ता माधवाचार्य्येण। "तत्रैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा इति" सङ्गतिश्च "शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुह्यता"मित्यनेन सङ्गतिस्त्रैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे वक्ष्यते। तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमाधिकरणम् "अविचार्य्यं विचार्य्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात्। असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति। अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्। सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्य्यं ब्रह्म वेदतः" इति माधवः। व्याख्यातञ्चैतत् तेनैव। यथा "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यत्र आत्मदर्शनं फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन श्रवणं विधीयते। श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्य्यं निर्णेतुमनुकूलो न्यायविचारः, तदेतद्विचारविधायकं वाक्यं विषयः। स चायं विषयः श्लोकयोर्न संगृहीतः, सन्देहसंपादकत्वेनार्थात् तत्संप्रतीतेः। ब्रह्मविचारात्मकन्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति सन्देहः। पूर्व्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहबीजमवधेयम्। तत्रानारभ्यमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात्। सन्दिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्येत? आत्माकारेण? वा, नाद्यः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात्। न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात्। अध्यासात्मविषयत्वेन भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूपणात्, तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोर्जडाजडयोर्देहात्मनोः शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते। तस्मादभ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितत्वादसन्दिग्धत्वान्न विचारस्य विषयोऽस्ति। नापि प्रयोजनं पश्यामः। उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि मुक्त्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्व्वपक्षः। अत्रोच्यते। शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसद्भावात्। श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु। "अयमात्मा ब्रह्मेति" श्रुतिरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति। अहंमनुष्य इत्याद्यहंबुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् सन्दिग्धं वस्तु विषयः तन्निश्चयेन मुक्तिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम्। तस्माद्वेदान्तवाक्यविचारमुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धम् इति"। अभेदान्वयिपदार्थबोधकतुल्यविभक्तिकशब्दे च। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म्मधारय" इति पा०। समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थबोधकतुल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्म्मधारय इत्यर्थः "तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहिः पीतमम्बरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि। अभेदान्वयिपदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति यथा पद्मं नाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः। सुश्रुतोक्तेषु द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तिषु तन्त्रयुक्तिभेदे च तन्त्रयुक्तिशब्दे तद्विवरणम्।

अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं वि—चल णिच् घञ् ६त०। द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्यान्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं क्रियते इति। एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चात्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया विचालः। "अधिकरणविचाले चेति" पा०।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्म्माधिकरणम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्म्माधिकरणमण्डपे नियुक्ते प्राड्विवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकरणिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म्म(न्) अव्य० कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० । कर्म्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म्म प्रा० स० । अधिककर्म्मणि । न० त० । अधिककर्म्मयुक्ते त्रि० ।

अधिकर्म्मकर त्रि० अधिकं कर्म्म तत्करोति कृ—आनुलोम्यादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्विप् अधिकर्म्मकृदप्यत्र त्रि० ।

अधिकर्म्मकृत त्रि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठान्तस्य परनि० । "सर्व्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि । सोऽधिकर्म्मकृतो ज्ञेय" इति बृहस्पत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्म्मिक पु० अधिकृत्य हट्ट कर्म्मणेऽलम् अधिकर्म—ठन् । हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्य शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्म्मधरैर्योधैर्हृदयमध्ये वर्म्मदार्ढ्यार्थं बद्धपट्टिकादौ । ब० । अधिकाङ्गवति त्रि० । "अजाविघातने चैव अधिकाङ्गं प्रजायते" इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+कृ—घञ् । आरम्भे, यथेह क्रयविक्रयादिकर्त्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, "अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी प्रभुर्भवेदिति" मीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्म्मणि ब्राह्मणादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार" इति मिताक्षरा । स्वामित्वे—"सर्व्वे स्युरधिकारिण" इति स्मृति । तत्र च वैदिकादिकर्म्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधिकारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्ययनादिष्वधिकार यथोक्त "निषेकादिश्मशानान्तो यस्य वेदोदितो विधि । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति" मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकार यागादावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । "चातुर्व्वर्ण्यमविशेषात्" इत्याशङ्क्य "निर्द्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेय" इति । 'आत्रेयः पक्षं व्यावर्त्तयति, "त्रयाणाम्" अधिकारः स्यात् कुत ? अग्न्याधेये निर्द्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्द्देशो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्व्वर्त्तयितुम् । तस्मात् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्येवमादिषु शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्यात्रेय. मन्यते स्म" इति भा० । तथा कर्म्मप्रतिपादक सर्व्वशास्त्रविहितकर्म्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा देवादीनां यथोक्तं तत्रैव "फलार्थत्वात् कर्म्मणः शास्त्रं सर्व्वाधिकारं स्यात्" इत्याशङ्क्य "कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते" इति सू० "शावरः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति तिर्य्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि ? । य समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्व्वर्त्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्य्यगादयः कृत्स्नं कर्म्माभिनिर्व्वर्त्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते कर्त्तुम्, सोऽभ्युपाय स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात् न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्याग सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात् न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । "अपि च तिर्य्यञ्चो न कालान्तरफलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । "ननु च उक्तं, कालान्तरफलार्थिन तिरश्च पश्यामः, श्वान चतुर्द्दश्याम् अष्टम्यां च उपवसत" इति उच्यते न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । 'कथं' अवगम्यते ? वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदु, "इदं कर्म कृत्वा, इदं फलमद्यत्वे प्राप्नोति इति" न चैते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नान्येभ्य अवगच्छन्ति, तस्मात् न विदन्ति धर्म्मम् । अविद्वांस कथम् अनुतिष्ठेयुः, तस्मात् न धर्म्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं तर्ह्येषाम् उपवास ? । उच्यते, रोगात् अन्नाविरेषाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकचातुर्थिकाविति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकार इति । न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उपयुञ्जाना दृश्यन्ते, तस्मात् अनीशाना धनस्य । यत्तु, देवश्वानो हविष्याणः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकारः इति । यानि पुनर्लिङ्गानि, "देवा वै सत्रमासत" इत्येवमादीनि, अर्थवादास्ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्व्वेषु,

न च विधेर्विधिमेकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात्। स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्त्राणि आसितव्यानि, यत् ज्ञततत्त्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्य्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या" इति भा०। ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार इति "तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात्" इति शा०सूत्रेण व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चैतत् शङ्कराचार्य्येण यथा "शास्त्रं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणामुपरिष्टात् ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्य्यो मन्यते कस्मात्? सम्भवात्। सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीनामपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति। न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्त्येत उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्य्यादि दर्शयति "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास" "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो! ब्रह्मेत्यादि"। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात्। न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति। न तद्विद्यास्वस्ति न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया। तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्य्येत? इति"। ततश्च विद्वत्त्व कर्मफलार्थित्व—तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्य्युदस्तत्वानि अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्रापि विधानेन सर्वकर्मत्यागरूपे सन्न्यासे विप्रस्यैवाधिकार इति सर्ववादिसम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चिन्मतम्। अधिकमासकरे दृश्यम्। कचिच्चाधिकृतस्याधिकारः। यथा दर्शाद्यधिकृतस्य प्रयाजादिष्वधिकारः "प्रधानाधिकारी अङ्गाधिकारी भवतीति" न्यायात्। "तान्स्तूलाधिकारो दत्त इति" हितो०। "कृताधिकारा मक्षिनामिति" स्मृतिः। कर्मणि घञ्। "कर्त्तव्ये स्वाधिकारे प्रमत्त" इति मेघ०। प्रकरणे, व्याकरणशास्त्रे पूर्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तने। "अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति" सि०कौ०। तत्राधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थस्तुत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्वसूत्रोपात्तशब्दस्यानुवर्त्तनम्। यथा "प्रत्ययः, परश्च इति सूत्रोपात्तप्रत्ययपरशब्दयो आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः सर्व्वेषु सूत्रेषु अनुवर्त्तनम्। स चाधिकारस्त्रिविधः "सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव च। गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मतः" इत्युक्तभेदत्रयात्। तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽवगमम्। नियोज्यतया विषयीकरणे, "सर्व्वाधिकारं शास्त्रमिति" जै०सू०। तदभिप्रायेण "शास्त्रं मनुष्यानधिकरोति शास्त्र"मिति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति" च शा०भा०। कर्मधिकरोति कर्मण्युपपदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाम्ये विधिर्विधानम्। मीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताज्ञापके विधौ यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गकामीति ज्ञाप्यते। तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधि अधिकारः यथा "राजा राजसूयेन यजेतेति" तत्र राजसूये राज्ञ एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनायस्य तथात्वम् स्वस्वकर्मणि नियोगे च।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तल्। विद्वत्त्वफलार्थित्वकर्मकरणशक्तत्वापर्य्युदस्तत्वप्रयोज्ये अधिकारे "भार्य्यापुत्रविहीनस्य—नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति" स्मृति। भावार्थे त्व। अधिकारित्वम् अत्रार्थे न०।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+कृ–णिनि। स्वामिनि विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियोजिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां ङीप्। वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदान्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थः इह जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्ज्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता" इत्युक्तम्। स चाधिकारी उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधः "अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः" इति "अधिकारिभेदान्न नियमः" इति च सांख्यसूत्राभ्यां तथोक्तेः। तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वक निराकारब्रह्मध्यानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहितवर्णाश्रमादिकर्मकरणपूर्वक सोपाधिब्रह्मोपासने, अधमस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्मविधानपूर्वक साकारब्रह्मोपा-

सने "ये मन्दास्ते तु कुर्वन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्तेः। अतएवोक्तम् "प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे—प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे" इति। अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वाच्चाश्रम कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकार उक्तः "कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कषायपक्ति-रूपचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम्। "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" श्रुतावप्यधिकारिभेदात् निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता। गीतायामपि "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां, कर्मयोगेन योगिनामिति" अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्मणोरधिकार इत्युक्तम्। "सम्यक् सनातन कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यञ्च कामान्वितेन चेति" भवि०पु०। "अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति" रघु० तेन विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम् अपर्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम्। तत्र फलार्थित्वञ्च सति काम्ये एव, मुमुक्षुत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति भेदः। मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्ये "पितृभ्यस्ते दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति" अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदातृत्वं, तदनर्थिनं मुमुक्षुं प्रति मुक्तिदातृत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एव देवतानामप्यधिकारिभेदेन फलदातृत्वम्। अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः। अधिकारोऽस्त्यस्य इनि। स्वामित्ववति "सर्वे स्युरधिकारिणः" इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप्। "तत्राप देवी वचनाधिकारिणीति" नैष०।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम्। स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च। यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति पा०।

अधिकाम पु० अधिकः कामः। अत्यन्ताभिलाषे। क०। तद्वति त्रि०। कामे विभक्त्यर्थे अव्य०। काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिकृच्छ्र पु० अधिकं कृच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच्। "बिल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः। मासेन लोकेऽधिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (यमसं०) उक्ते मास-साध्ये व्रतभेदे। प्रा०स०। अधिककष्टे न०। तद्वति त्रि०।

अधिकृत पु० अधि+कृ—क्त। आयव्ययाद्यवेक्षके, अध्यक्षे कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि०। "सङ्गोपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति" रघुः।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ—क्तिन्। अधिकारे। [आरोहणे।

अधिक्रम पु० अधि+क्रम—भावे घञ् अमन्तत्वान्न वृद्धिः।

अधिक्षित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्विप्—तुक् च। परिचये, तत्कारिणि च। "पिपासामासामनयानामधिक्षितम् ऋ० १० ९२,२४।

अधिक्षिप्त त्रि० अधि+क्षिप—क्त। स्थापिते, निन्दिते, कृताधिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च।

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप—भावे घञ्। तिरस्कारे, स्थापने प्रेरणे च।

अधिगत त्रि०अधि+गम कर्मणि-क्त। प्राप्ते, ज्ञाते च। "अधिगत विधिवत् यदपालयदिति" रघु "अधिगतसकलकलाकलापकमिति" काद०। अधिगताखिलवेदार्थ" इति वे०सा०।

अधिगम पु० अधि+गम—घञ्। ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च। "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता। निध्यादेः प्राप्तौ च। "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति" गौत०। "अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति" मिता०।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा०। गवीत्यर्थे "स्वादीयो यदधिगव क्षीरमिति" वेदः।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा०स०। अतिशयितविनयादिगुणे। क०। तद्वति त्रि०। "याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा" इति नीति०। गुणे—विभक्त्यर्थे अव्ययी०। गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। अधिगतो गुणो येन। आधिरूढे धनुषि न०।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य। द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात्। यथोक्तं भा०आ०प०। "यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। तद्विज्ञाय कृत सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत्। सोमस्थानमिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा। ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा। अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः। एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना" इति।

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढा जिह्विका वा । (आलजिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधिज्य त्रि० अध्यारूढा ज्या यत्र प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अत्या०स० । आरोपितगुणके धनुषि "त्वयि चाधिज्यकार्मुके" इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतींष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । "आरूढमद्रेरधित्यकेति" सि०कौ० । "स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायामिति" कुमा० । "अधित्यकायामिव धातुमय्यामिति" रघु० ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँत) । प्रा०ब० । तद्वति त्रि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकृतोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भव ठञ् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धि । आधिदैविक दैवेभ्यो जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता प्रा०त० । अधिष्ठातृदेवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठातृत्वञ्च सन्निधानमात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्मसु नियन्तृत्वरूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् वृ०उ० अन्तर्यामिब्राह्मणे । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो, यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो, यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्न वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत । यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो, यं त्वङ् न वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्यतोऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तम्" इति । तत्सर्वांशविशेषेणाविर्भूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृत्व यथा "वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति भाग० । "शक्तिसामर्थ्याद्विकृतपरमेश्वराद्युपभावेनाऽहङ्कारस्य तद्-

तृपञ्चदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्यातम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृता । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तदुक्ताभियुक्तोक्तिः । तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वात, नेत्रस्य अर्क, रसनाया वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ, वागिन्द्रियस्य वह्निः, हस्तस्य इन्द्र, पादस्य उपेन्द्र, पायो मित्र, उपस्थस्य (क) प्रजापतिः, मनसः चन्द्र, इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "ईश्वरं भास्करे विद्यादुमा विद्यान्निशाकरे । स्कन्दमङ्गारके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात् शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यम विद्याद्राहोः कालं तथैव च । चित्रगुप्तोऽधिप केतोरित्येते ग्रहदेवताः" इति (मत्स्यपुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवा । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवह्रियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताप्यत्रैव । "आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपु० । "प्रत्यासन्नमूर्त्तेरधिदेवताकृतिरिति" भट्टि । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे "शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो माधिदैवत"मिति च विष्णुध०पु० । दैवते विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम् आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० "इत्यधिदैवतमिति छ०उ०" । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । "अधिदैव किमुच्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथ प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारद्रव्याणानयनद्वारा तत्तत्स्थान स्थियतेऽसौ अधि+नी–घञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा–क । प्रभौ ईश्वरे । "अथ प्रजानामधिप प्रभाते" इति रघु । "श्रिय कुरूणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिक पति, अधि+पा–डति वा । ईश्वरे स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति" श्रुति । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनु । "ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात् भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्य्ये न० । "यैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० । सपूर्व्वपदकत्वात् स्त्रियां ङीप् नकारान्तादेश. । "विष्टम्भिनी दिशामधिपत्नीमिति यजु० १४,५,अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीप ।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्विप् अधिपतौ, अधिपालके च "स्वयंदक्षमधिपा उ अन्धोऽसि" ऋ०७,८८,२ ।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिक उत्तम पु(पू)रुष प्रा०स० । परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । [बहुप्रजाया स्त्री ।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य । बहुप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।

अधिभू पु० अधिभवति स्वामीभवति सामर्थ्येऽस्याधि· अधि+भू–क्विप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्येत्यर्थे "अधिभूतं किमुच्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूत क्षरोभाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूत प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधर । अधिभूत भव अनुशतिका० द्विपदवृद्धि आधिभौतिकम् । भूतान्यधिकृत्य जाते दु खादौ त्रि० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्तभोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिक धनं मूल्यं यत्र । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि० । "दश वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२३ अधिभोजना अधिक धन मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्थ पु० अधिक मथ्यतेऽनेन अधि+मन्थ–करणे घञ् । "उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽर्द्ध तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः" इत्युक्ते अरणिकाष्ठमन्थनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तीर्णं मृदु बहुल यत्तत्प्रकार श्यावं वा तदधिमांसजार्म विद्यादिति" वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप् । "हनूस्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुज । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रच् वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्त शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रो मास प्रा०स० । मलमासे "असंक्रान्तमासोऽधिमासो भिरुक्त"इतिस्मृत्युक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्य्येषामारम्भप्रथमे क्षणे । ते चैत्राद्या" इत्युक्तदिशा मीनस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भ. स चैत्र. एवं मेषस्थरव्यारब्धो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्मध्यस्थे रवौ राश्यारम्भात् उभयोरपि मलमासता, तत्राद्योऽधिमासः, संक्रान्तिक्रमनाशात् द्वितीयः शुद्ध इति चान्द्रो मलिम्लुचम् । यथा मलमासतत्त्वे बृहस्पतिः । "इन्द्राग्नी यत्र हूयते" इत्युक्त्वा "नगतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिम्लुचोज्ञेयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् श्राद्धं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्य्यं नित्यमेकन्तु सर्व्वदा" । "यदा तु दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्व्वमासान्त्यक्षणवर्त्तिराशिस्थः सन् सूर्य्योऽतिचारात् गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिम्लुचो ज्ञेयः" । ज्योतिषे । "अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयो मलिम्लुच इति स्मृतः" । "मासद्वये अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तितत्पूर्व्वसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्त्यक्षणद्वयोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयस्थायित्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात्" । स्कन्दपुराणे रविपरिमितिरित्युक्ते पराशरः । "रविणा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलिम्लुचः । तत्र यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत्" पराशरः । "पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत्" । अत्र सङ्क्रमसंक्रमणञ्च रवेर्यदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितत्वं न मासान्तरसंयोगः, न त्वेकराशिस्थितत्वं मासव्यापकमात्रं तथात्वे चतुर्द्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तदपरराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्" । अतएव ज्योतिषे "अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्ज्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु । सङ्क्रान्तिद्वयमेकस्मिन्नेकराशौ दर्शद्वयातिगः" । "अर्क्कसंक्रान्तिरेकत्र दर्शद्वयातिगत्य-सङ्क्रमम् । एतत्तु पूर्व्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्व्वस्यैव सम्भवति न परस्य" । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । "दिवसस्य हरत्यर्क्कः षष्टिभागमृतौ सदा । करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् । ग्रीष्मे जनयतः पूर्व्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्" । "तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति देशयति उत्तरे वेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिभागोच्छेदादेकतिथेश्छेदमाकर्षं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादर्द्धतृतीयानामब्दानामन्ते वर्षे त्रयोदश मासा भवन्ति ते तथा । ग्रीष्मे माघादिषु षट्सु पूर्व्वं माघादिनिक्षेपेण, पश्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादिनिक्षेपेण मलमासं चन्द्रार्कौ जनयतः" । भिन्दुरः । "माघादिषु षट्सु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" । "मिथुनोपगतो भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" । "अमावास्याद्वयं तदन्यक्षणद्वयं स्पृशेत् तदुत्थात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः" । "कन्यादिषु त्रिषु राशिषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे दुर्भिक्षं माघवं स्मरेत्" । यद्यपि "यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः । तथैव सर्व्वसंक्रान्तिर्यावच्चेद्यं न गच्छति" इति "राजमार्त्तण्डवचनानुसारादिवचनाच्च तिथिवृद्ध्यभावाद्वर्षे द्वादशदिनानि उपपन्नानि तथापि "मध्ये विषुवतोर्भानुर्दाम्पत्यानि तु वर्द्धयेत् । तेनाप्यधिकोमासः सततं तत्रोदयः" इति "स्कन्दपुराणपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मध्यवर्त्तिसंक्रान्तयोर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिवृद्धिरुक्ता अतएव मेषादिषण्मासे मन्दगतिः सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रगत्या दिनद्वयह्रासः" इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् "मेषादीनामहर्वृन्दं भवेत् सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु (१७८) विद्यात् पृथक्" । "चन्द्र एव "चान्द्रमासा गतिः" इत्यभिधानात् समयात् भुक्तक्रमेणास्य बोध्या । तेन दिनवृद्धिः ५ क्रमशः याभ्यां ६ मेषादिषड्भिः एव एकादशतिथिवृद्धिः" । एतच्च "गते अब्दद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः" । इति "राजमार्त्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधिमासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासवत् मासभवात् सावनमानेन ज्ञेय इति" । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२०००००००० कल्पसौरमासवर्षेषु १५९३३००००० एतन्मिता अधिमासा भवन्तीत्युक्तम् यथा "उक्ताहृता देवमयेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिता सुधीभिरिति" । "अत्रोपपत्तिः महता त्रासवत्त्रिविभाजकोऽप्यन्यचान्द्रमासा भावन्त्यधिकाश्चावन्तोऽधिमासा" इति । तदेवाह । "रवे-कोटिनिघ्ना कृताऽष्टेन्दुवाणाः" ५१८४०००००० "सुराग्न्यब्धिरामेषवो बाणनिघ्ना" ५३४३३००००० ।

यावाद्भुस्त्र मासाः पृथक् सूर्य्यमासैर्विहीनास्तु कालेऽथवा तेऽधिमासाः इति"॥ इष्टवर्षेऽधिमासानयनं तत्रोक्तं यथा "कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः। सदहनै (३०) र्गुणितस्तिथिसंयुत पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् (१५९३३००००००)॥ रविदिना (१५५५२००००००००)प्तगताधिकमासकैः क्षतदिनैः सहितो द्युगणो भवेत्" इति। अत्र वासना कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः एवन्ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः। तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणः सहितश्चान्द्रो भवति यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव" इति। सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम्। "भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः" इति॥ सूर्य्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव भवन्ति मान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य चन्द्रबिम्बयोः सूर्य्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामाधिक्यं त एवाधिमासा इति।

अधियज्ञ पु० अधिकृतो यज्ञो यस्मात् प्रा०ब०। परमेश्वरे। "अधियज्ञः कथं? कोऽत्र" इत्यर्जुन प्रश्ने। "अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर!" इति भगवदुत्तरम् गीतायाम्। "अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञादिकर्म्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति" श्रीधरः। यथा च तस्य सर्व्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामिब्राह्मणे पुरस्तात् दर्शितम्। यज्ञे विभ० अव्ययी०। यज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः", यागे विभ०अव्ययी०। अधियागमभ्युक्तार्थे अव्य०। अधिकः अधिकाङ्गयागः प्रा०स०। अधिकाङ्गे यागे पु०।

अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स०। ज्योतिषप्रसिद्धयात्रिकशुभयोगे। स च गमनसमयलग्ने—तस्माद्वा चतुर्थे, सप्तमे, अष्टमे, नवमे, दशमे, वा स्वात्मतमस्थाने शुभजीवभार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति। "योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं विभूत्या वध इति" मुहू०।

अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध—अच्। अतियोद्धरि। विभ०अव्ययी०। योधे इत्यर्थे अव्य०।

अधिरथ अध्यारूढः रथं रथिनम् अत्या०स०। अतिरथे। कर्णपितरि पु०। "विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निवेति" भा० आदि०। तस्यापत्यम् इञ्। आधिरथिः कर्णे पु०। कर्णपर्व्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य।

अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज—क्विप्। साम्राज्यपति, नृपे, सम्राड्रूपे च "प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट् श्रियमिति" भाग०। अधिकशोभान्विते त्रि०।

अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा०। अधीश्वरे साम्राज्यपति, नृपे च। "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थाविति" "हिमालयोनाम नगाधिराज" इति च कुमा०।

अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स०। साम्राज्ये। "अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागिति"।

अधिराष्ट्र न० अधिकृतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब०। राज्ये। विभ० अव्ययी०। राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिरुक्म त्रि० अधिगतं रुक्माभरणं येन प्रा०ब०। अधिगतसुवर्णाभरणे मानवे। "अधिरुक्मा विनीयते" इति ऋ० ८,४६,३३, "अधिरुक्मा अधिकरुक्माभरणेति" भाष्यम्।

अधिरूढ त्रि० अधि+रुह—कर्त्तरि—क्त। उपरिभागे आरोहणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च। [यथेमारोपिते।

अधिरोपित त्रि० अधि+रुह—णिच्—पुक् कर्म्मणि क्त। अति-

अधिरोहण न० अधि+रुह भावे—ल्युट्। उपर्य्यारोहणे। घञ्। अधिरोहोऽप्यत्र पु०।

अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह—करणे ल्युट्। (मइ) इति, (सिँड़ि) इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादिनिर्म्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानभेदे। अधिरोहः साधनत्वेनास्त्यस्याः इनि। अधिरोहिण्यीत्यप्यत्र इति शब्दकल्पद्रुम तन्मूलं मृग्यम्। रायमुकुटादिभि ल्युटैवशातपदसाधनमाश्रास्य दृश्यन्यता।

अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी०। लोके इत्यर्थे।

अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच—तृच्। पक्षपातेन वक्तरि। "विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता" इति ऋ० १,१००,१०, अधिवक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा०। स्त्रियां ङीप्।

अधिवचन न० अधि+वच—ल्युट्। पक्षपातेन कथने। "अधिकवचनं पक्षपातेन वचन"मिति माधवाचार्य्यः।

अधिवस्त्र त्रि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा०ब०। उपरिनिहित वस्त्रे। "वस्त्रेभिराहृतोऽधिवस्त्रा वधूरिवेति" ऋ० ८,२६,१२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा०।

अधिवाक पु० अधि–वच–घञ्। पक्षपातेन वचने। "तमिन्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते" इति ऋ०८,१५,५, "अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति" भा०।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे–घञ्। निवासे "श्रीकैटभारिहृदयैककृताधिवासेति" देवीमा०। अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ्। सौरभे "ककुभिः कन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासयेति" माघ "अधिवाससस्पृहयेव मारुत" इति रघुः। अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस–णिच् करणे घञ्। यज्ञारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादिकर्मणि। "अधिवासं परेऽहनीति" स्मृतिः "मध्यरात्रेऽधिवासयेदिति" स्मृत्युक्तेरस्य पूर्वेद्युर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता। "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्य एवाधिवासये"दित्युक्तेर्यागदिनेऽपि क्वचित् कर्त्तव्यता। गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस–णिच् ल्युट्। यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वकपूजनादिकर्मभेदे। अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट्। गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूपसंस्कारभेदे तद्द्रव्याणि च "मही गन्धः शिला धान्यं दूर्वा पुष्पं फलं दधि। घृतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचना। सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रं चामरदर्पणम्। दीपः प्रशस्तिपात्रञ्च विधेयमधिवासने" इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि। "तत्र पश्चात्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति" पुरा०।

अधिवासित त्रि० अधि+वास–सुरभीकरणे कर्मणि क्त। सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे। अधि+वस–निवासे णिच् कर्मणि क्त। कृताधिवासने देवादौ।

अधिवाहन न० अधि+वह–णिच्–ल्युट्। उपरि प्रापणे वाहने, च। विभ०अव्ययी०। वाहनं यानमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत–छेदने ल्युट्। अवान्तरछेदने "आगाधत विचाशनमयो अधिविकर्त्तनमिति" ऋ० १०,८५,३५।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी०। विद्यामधिकृत्येत्यर्थे। "अधिविद्यं प्रजायते इति" वाक्यपदीयम्।

अधिविन्ना स्त्री अधि+विद–लाभे कर्मणि क्त। कृताधिवेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम् "अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहादिति" मनु। अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति" याज्ञ०।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद–लाभे कर्त्तरि तृच्। विवाहोत्तर विवाहान्तरकर्त्तरि।

अधिवेद अव्य० वेदे–विभक्त्य०अव्ययी०। वेदमधिकृत्येत्यर्थे। अधि+विद–भावे घञ्। विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद–लाभे भावे ल्युट्। विवाहोपरिविवाहान्तरकरणे। तत्र नियुक्तादि ठक्। आधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तल्लभ्ये च धनादौ त्रि०। "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति" याज्ञ०। "आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" स्मृति। अधिवेदनकालनिमित्ते तु मनूक्तमङ्कविवाहवादे विस्तरत उक्ते तत एवावसेये।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद–लाभे कर्मणि–अनीयर्। यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्या तादृश्यां स्त्रियाम्। कर्मणि यत्। अधिवेद्याप्यत्र स्त्री। "वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे" इति मनु। [ल्युट्। पाचने।

अधिश्रपण न० अधि+श्रा–पाके णिच्–पुक् ह्रस्वश्च भावे

अधिश्रय पु०अधि+श्री–पाके भावे अच्। चुल्ल्याद्युपरिस्थापनरूपे विक्लित्तिहेतुभूते व्यापारे, पाके।

अधिश्रयण न० अधि उपरि श्रयणं पाकार्थं स्थापनं श्रीञ्‌-भावे ल्युट्। चुल्ल्या उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च। अधिश्रीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् ङीप्। चुल्ल्याम् (आखा) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री।

अधिश्रयणीय त्रि०अधिश्रयणाय पाकाय हितम् छ। पाकसाधनपात्रे। अधिश्रयितुमर्हति अधि+श्री–पाके अर्हार्थे कर्मणि अनीयर्। पाकार्हे वस्तुनि त्रि०।

अधिश्रयितवै अव्य० अधि+श्री–पाके वेदे तुमर्थे तवै। पचनीये "गौरेव दुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयादिति" वेदः।

अधिश्री त्रि० अधिका श्रीर्यस्य। अधिकशोभान्विते अधिकसम्पत्तिमति च "इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय" इति कुमा० "समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति" रघुः।

अधिषवण न० अधिषूयते सोमः यत्र अधि+षु–अभिषवे आधारे ल्युट्। सोमाभिषवसाधनचर्मादिपात्रे। "अमूजिव पावाभिषवणे" इति वेदः। भावे ल्युट्। अभिषवे।

अधिषवण्य त्रि०अधिषवणाय हितम् यत्। अभिषवसाधने फलके। "यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता" इति ऋ० १,२८,२ अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा०

अधिष्ठातृ त्रि० अधि+स्था—तृच् षत्वम् । अध्यक्षे, नियमितकार्य्यविशेषाचरणेन सतासतावेक्षके, नियन्तरि च । "ग्रामेऽस्मिन्नाध्यधिष्ठातेति" भाग० । अधिदेवे च । "इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः" इति पुरा० । ते च अधिदैवतशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव तदपि तत्तैरात्मत्वाभिमानप्रकारेण दर्शितम् । "तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवदिति" सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्याकर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च योगाभिसद्भूतत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् । "निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्तामात्रेण देवेन तथा चेदं जगज्जनिः । अत आत्मनि कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वं च संस्थितम् । "निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः" इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अधिष्ठान न० अधि+स्था—ल्युट् । नियमितकार्य्यविशेषाचरणेन सान्निध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रमधिते आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिमते अध्यासस्याधिष्ठानं यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युट् । पुरे आधारमात्रे, आश्रये च । "तदधिष्ठानाश्रयदेहे तद्वाद् इति" सां० सू० । "तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमाश्रयो पञ्चमहाभूतात्मकं तत्त्वाश्रये षाट्कौशिके देहे इति भाष्यम् । करणे ल्युट् । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेण च हि महत्तत्त्वादिसम्भवः । अधिष्ठानस्य नियन्तृत्वं यथोक्तं सांख्ये । "संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य्ययादधिष्ठानादिति" "अस्ति पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत् सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति" सां० कौ० । भावे ल्युट् । सन्निधिमात्रे । "अनधिष्ठानं कुर्वीत" आवाहनमन्त्रः । "भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" इति सांख्यसू० "भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्म्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः । तथाच रसधारणादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० । ननु प्राणिनः निर्म्माणस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति चेत्तत्राह । "भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्त्यात्" इति सा० सू० । "देहनिर्म्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं साक्षिचेतनस्य नैकान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणद्वाराधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्म्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं कर्त्तृत्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्म्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्म्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० । अधिष्ठीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते सन्निधिमात्रेण नियमिते । "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" इति गीता ।

अधिष्ठित त्रि० अधि—स्था—कर्म्मणि क्त । अध्युषिते "त्रिलोक्य प्रकोष्ठमधिष्ठितं त्वयेति" कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियोजिते "ईश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्य्यं हि कुर्वते" इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे

अधीकार पु० अधि+कृ—घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधिकारपदार्थे "सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" उपपातकगणनायां मनुः । "स्वागतं स्वानधीकारानिति" कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ—भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त । कृताध्ययने [illegible] च त्रि० "ईषदीषदनधीतविद्ययेति" कुसु० । "अधीतवेदवेदाङ्गेनेति" वे० सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति" नैष० । अधि+इक—स्मरणे क्तिन् । स्मरणे "न ते पूर्व्वस्य वचो अधीतौ तृतीये" इति ऋ० २, ४, ८, "अधीतौ स्मरणे" इति भाष्यम् ।

अधीतिन् त्रि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने । "स्वगुरुस्तराग्रसन्ततीमधीतिनीमिति" कुमा० । एतद्योगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्म्माविवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्त्रा योगः कृतपूर्व्वी कटमित्यादिवत् । यथोक्तं हरिणा । "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणेति" । विस्तरः मनूकततत्त्वायां द्रष्टव्यः ।

अधीन त्रि० अधिगतमिनं प्रभुम् अत्या० स० । आयत्ते । चित्ताधीन इत्यादौ तु चित्ते अधि—इति सप्तम्यर्थे समासे अध्युत्तरपदात् ख । "का तु मां त्वदधीनजीवितामिति" कुमा० ।

"दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह" इति मनुः। "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय" इति रघुः।

अधीर त्रि० धीरः धैर्यान्वितः न०त०। चञ्चले, "कान्तस्य चरमंचिम् अधीरमानुचुम्बेति" दशकु०। कातरे, रोगादिनाकुलचित्ते च। विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री। तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ्। सर्व्वत आवरके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे। "अधीवासं परिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते" इति कात्या० १५,५,१२, उपरि सर्वतः संछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या। "अधीवासेन प्रच्छादयतीति" कात्या० २०,६,१५, "उपरिष्टादावरकः वासोऽधीवास" इति वेददीप।

अधीश त्रि० अधिक ईशः प्रा०स०। सार्वभौमे अधिपतौ च। "चक्राधीशः खगेन्द्रे बुधगुरुकविभिः संयुत" इति जात०।

अधीश्वर त्रि० अधिक ईश्वरः प्रा०स०। स्त्रियां ङीप्। राजनि "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष०। प्रभौ च।

अधीष्ट न० अधि+इष०इष—भावे क्त। सत्कारपूर्व्वकनियोगे, "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति" पा० "अधीष्टः सत्कारपूर्व्वकव्यापार" इति सि०कौ०। कर्म्मणि क्त। सत्कारपूर्व्वकं नियोजिते त्रि०।

अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य न०। संप्रत्यर्थे "प्रमदानामधुना" विडम्बनेति कुमा०। अधुना भवार्थे ठञ्। आधुनिक इदानीन्तने त्रि०। [स्त्रियां ङीप्।

अधुनातन त्रि० अधुना+भवार्थे ट्युल् तुट् च। इदानीम्भवे

अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अच्समा०। भारशून्ये चिन्ताशून्ये च, न०त०। धूः—अभारे अचिन्ते च। अस्मे तु नाच्समा०। अधूरथः इति।

अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप्। धूमशून्ये ज्वलदग्नौ।

अधृत पु० न धृतः। सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न धृते परमेश्वरे, श्रुतौ "स भगवः! कस्मिन् प्रतिष्ठित ?" इति प्रश्ने "स्वे महिम्नी" त्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य तथात्वम्। "अधृतः स्वधृतः स्वास्य इति विष्णु सह०।

अधृति स्त्री धृतिर्धारणं धैर्य्यं वा अभावार्थे न०त०। धारणाभावे, धैर्य्याभावे, च।

अधृष्ट त्रि० धृष—निर्लज्जत्वे क्त न०त०। लज्जाशीले। धृष—अभिभवे क्त न०त०। अनभिभूते "यन्नं मां मित्रावरुणावधृष्टमिति ऋ०६,६७,२, अधृष्टमनभिभूतमिति भा०। अहिंसिते च। "द्रुतासोमसत्रोऽधृष्टा" इति ऋ० ६,५०,४, "अधृष्टा अहिंसिता" इति भा०।

अधृष्य त्रि० न धृष्य न०त०। अनभिभवनीये "अधृष्यञ्चाभिगमञ्च यादोरत्नैरिवार्णव" इति रघु०। धृष—निर्लज्जत्वे भावे क्यप् तदस्ति यस्य। अप्रगल्भे, लज्जाशीले च त्रि०।

अधेनु स्त्री न०त०। दोहनशून्यायां गवि। "अधेनुं दस्रा स्तर्य्यमिति" ऋ० १,११७,२०, "अधेनुम् अदोग्ध्रीमिति" भा०। [शून्ये त्रि०।

अधैर्य्य न० अभावार्थे न०त०। धैर्य्याभावे। ब०। धैर्य्य-

अधोऽक्ष त्रि० अधः अक्षस्य, अधस्तात् अक्षति अश्नुते वा अक्ष—अच्, अश—स वा वेदे अतोलोपाभावः। अधरस्थात् व्यापके। "अधोअक्षा सिन्धवः स्रोत्याभिरिति" ऋ० ७ ३३,८, "यदापः अक्षस्याधस्तात्क्षरन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते" इति भा०। [अधादेशश्च। परिधानवस्त्रे।

अधोऽंशुक न० अधरमंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य

अधोऽध्व न० अधरमध्वं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि च०। हविर्धानाधोमार्गे। "दक्षिणस्याध्वनो निष्क्रामतीति" का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाधोमार्गेण प्राङ्मुखा निःसरन्तीति" वेददीपः।

अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन—ड ५त०। अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं बाह्यकत्वाभावाद्धीनं यस्य अधर—प्रथमार्थे असि अधादेशश्च। इन्द्रियायोग्ये, "अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज" इत्युक्तलक्षणे, वा विष्णौ। "अग्राह्यो वायुरधोऽक्षज" इति विष्णुसह०। "द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत। मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोऽक्षजउच्यते" इति भाष्ये तथा च अण्डकपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम्। अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा। तत्रैवार्थे।

अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः नरकादिगमने "साधकाना त्वधोगतिरिति" तन्त्र०। नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम् "कौर्वे च सर्वे नरकाः सदैत्या" इति (सि०शिरो०) और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थितिः च। "साद्रूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालोकाः पृथिवीपुटानी" त्यनेन पातालसन्निकृष्टे तत्रैवोक्ता। अतो नरकाणामधःस्थत्वम्, भूगोलशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम्। "जघन्यगुणवृत्तस्थास्तु अधोगच्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम्। अधोगतिश्च पापादेव। अधःप्रदेशमात्रे गमने च "मूत्रा-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य ब० । नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनु० ८,३९, ४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि । नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफलमस्याः । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे अस्ति । जानुनोऽधरे ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां वाधोजानु इति" का० २१ ४,१८, "वा विल्वार्थं सर्वेषां जानुनोरधस्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन् अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्यातायाम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे अस्ति । काष्ठमयद्वारस्याधरकाष्ठे (गोबराट्) ।

अधोदिश् स्त्री अधरा दिक् अधर+प्रथमार्थे अस्ति कर्म० । दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अपरत्वञ्चोदक्शब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्याससमये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे "करणान्यवरुध्य प्रत्याहत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि "सम्पश्यन् नासिकाग्रं स्वमित्यादिना" दर्शितः । अधोदर्शनयुक्तमात्रे त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिक" इति मनुः ४,१९६ । कर्म० । अधस्थदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे "भवानधोधोदृहत्तः पयोधरानिति" माघः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य स्मरमन्दिरस्य उपहासः सन्निम्कान्तः । स्त्रीणामधोभागस्योपहसने । "यएवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं हङ्क्ते" इति ह०उप० । हङ्क्ते आवर्ज्जयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे अस्ति ५,त० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभाग अधर+प्रथमार्थे अस्ति कर्म० । अधरभागे "पूर्व्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तसु पातालेषु । तत्स्थानञ्च "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मात्प्रसूता । महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥ दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालोका पृथिवीपुटानीति सि०शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य ब० । ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्व्वात्रयं चैव अधोमुखगणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे (अनन्तमूल) अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "स्तम्बदृष्टिरधोमुख" इति "अधोमुखैरूर्द्ध्वमुखैश्च पत्रिभि" इति रघुः । मुद्राभेदे च तत्स्वरूपं मुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्लः हृष्टितर्पकत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनावधोरामाविति" य० २४,१, "अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजाविति" वेददीप । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरधःस्थपाताले ।

अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अर्वाचीनज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण । प्रब्रवीम्यधोवर्चस" इति वेद ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा०त० । अपानवायौ पर्द्दशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे" इत्युपक्रम्य "कर्म्म कुर्वन्नुपस्पृशे"दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि० अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् अत्या०स० । नृपस्य छत्रधारणादिव्यवहारेष्वधिकृते । अध्यक्ष्णोति व्याप्नोति अधि+अक्ष-अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम् अत्या०स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्श आदित्वात् अच् । तद्विषये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणमिति" भाषा० । "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनुः । अधिष्ठातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वयेति" कुमा० । क्षीरिकावृक्षे पु० शब्दार्णव ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे ।

अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये

र्थे वा अव्ययी०। अग्नौ अग्निसमीपे इत्यर्थे। तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न०। स्मृतिशास्त्रे स्त्रीधनविशेषे पारिभाषिकसंज्ञा यथा "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" कात्या०। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्म्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" मनुः। "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ०। "विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातुलादिदत्तमिति" मिताक्षरा। अध्यग्निकृतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके।

अध्यच् त्रि० अधि+अन्चु–क्विप्। अधिगन्तरि।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डमिव बीजं यस्याः ईत०। अधिकबीजवत्याम् (भुंइ आमला) इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम्।

अध्यधिक्षेप पु० अधिकोऽधिक्षेपः प्रा०स०। अत्यन्तनिन्दायामतिमात्रतिरस्कारे च "गुरूणामध्यधिक्षेप" इति।

अध्यधीन त्रि० आधिक्येन अधीन। अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्मावधि स्वत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम्।

अध्यय पु० अधि–इङ्–इण् वा भावे अच्। अध्ययने स्मरणे च।

अध्ययन न० अधि+इङ–ल्युट्। पठने, गुरुतोऽक्षरानु-सारितोच्चारणे च। अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिका अर्थावबोधपर्य्यन्तमिति मीमांसकाः। "इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृत" इति "समाप्नुयादध्ययनमापत्काले विधीयते" इति "श्रुताध्ययनसम्पन्न" इति च स्मृतिः। अध्ययनञ्च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैवर्णिकानामधिकारः यथोक्तं मनुना। "अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा, दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः। पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च" इति मनुः। वेदाध्ययनञ्च अक्षरमात्रे नाभिधीयते तत्र अक्षरमात्रपाठे यत्नते तत्र सार्थाध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे "पूर्व-दृष्टान्ते। न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्बुधः। पाठमात्रावसन्नस्तु पङ्के गौरिव सीदति। योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते"। व्यासः "वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत्। अजानतोऽर्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा" तथा "यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम्। द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते"। तथा "पाठमात्ररतांस्त्विह द्विजातीन् ब्रह्मवर्जितान्। पशूनिव च तान् प्राहोः पाङ्क्ते चापि नार्चयेत्। श्रुतहीनमधीतं यच्चैव नाश्नुत तद्भवेत्। श्रुतन्तु केवलमपि सद्वाराय कल्पते"। स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा। व्यासः। "योऽधीते चार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्वारवत् तथा। भारवाहीव भवतः केवलं श्रमभाग्भवेत्। तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्योविजानता"। व्यासः। "ज्ञानं कर्म्म च संयुक्तं सम्यर्थं कथितं बुधा। अधीत्य श्रुतसंयुक्तं तथा नैवं न केवलम्" व्यासः। "अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः। स्वर्गलोकमवाप्नोति पश्चाद्धानमिह द्विजः"। मनु "वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन्। इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते"। व्यास०। "यत्किञ्चित् स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते। बहुनापि वेदानां केवलाध्ययनात् द्विजात्"। तथान्यत्रः "अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः। धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञा-स्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः" इति॥ एतच्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरेण व्यवस्थापितम्।

अध्यर्द्ध त्रि० अधिकमर्द्धं यस्य ब०। अर्द्धेन अधिके सङ्ख्याने। "एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज" इति मनुः। एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् अधिकमर्द्धं यस्मिन् सार्द्धमंशं इति कुल्लू०। अर्द्धाधिकः संख्याविशेषः तेन सार्द्धसंख्यार्थे च। अध्यर्द्धपूर्वात् क्रीताद्यर्थे "अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति" पा० अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्चार्हीयस्य ठञो लुक्। अध्यर्द्धकंसम्। "विंशति-कात् ख" इति पा०। खविधौ न लुक्। अध्यर्द्ध-विंशतिकीन "आर्हीयम्" अम०। अध्यर्द्धकार्षा-पणम् "कार्षापणाट्टिठन्" पा०। अध्यर्द्धपणं अध्यर्द्ध-पाद्यम् अध्यर्द्धमाषकम् अध्यर्द्धमाषम् "माषाद्वेति" पा० यत् ठञ् तस्य लुक् वेति अध्यर्द्धमाष्यम् अध्यर्द्धमाषम्। एवमादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे त्रि०। अध्यृध्नोति यत्र अधि+ ऋध–आधारे घञ्। वायौ। "कतमे देवा याज्ञवल्क्य इति" शाकल्यप्रश्ने तत्र याज्ञवल्क्येन "अध्यर्द्ध" इत्युत्तर (बृ०उ०)-दत्तम् तस्य विशेषणमनाम

"कतमोऽध्यर्द्ध" ? इति पुन: शाकल्यप्रश्ने, "योऽयं पवत" इत्युक्तं तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्त । "तदाहुर्यदयमेक एव पवते अथ कथमध्यर्द्ध" ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यर्द्धशब्दार्थस्य सार्द्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते "यदस्मिन् इदं सर्वमध्यार्ध्नोत् तेनाध्यर्द्ध" इत्युत्तरम् तेन अधिकऋद्धिहेतुत्वात् वायोरध्यर्द्धत्वात् तथात्वम् अधि+ऋध–अच् अध्यार्ध्नोत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव–सो–घञ् । इदमेवमेवेति विषयपरिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिका: बुद्धिधर्म इति साङ्ख्यादय: । "उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धे रजस्तमोऽभिभवे सति य: सत्त्वसमुद्रेक: सोऽयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति चाख्यायते" इति सांख्यतत्त्वकौमुदीपरिभाषितलक्षण:, "कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चय: चित्सान्निध्यात् प्राप्तचैतन्याया बुद्धे परिणाम सोऽयमध्यवसाय" इत्युक्तलक्षणो वा निश्चय: । "प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उत्साहे च । उत्साहश्च कर्म्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेद: ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव–सो–णिनि । उत्साहान्विते

अध्यवहनन न० अधि–उपरि अवहननम् । पूर्व्वावघातेन निस्तुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च "व्रीहीनवहन्तीति" नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अशिताशने । "वयोऽति: प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनजीर्णशनैः" सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस–कर्म्मणि क्त' कृताध्यासे आरोपिते, अध्यासरूपे भ्रमज्ञाने तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं चेतनं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् स० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थे । तत्र देहाधिकारे "अध्यात्ममिति" इ०उ० अधिदैवताधस्यात् दृश्यम्, तत्र मायाद्यधिकारेण अन्तर्यामित्वकथनम् । चेतनाधिकारे "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" । "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिष" इति मनुः । "आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति" कुल्लू० । "जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलमिति" गीता । "ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तये देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति" श्रीध० । "अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते" इति गीता । "तस्यैव ब्रह्मण अंशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते" इति श्रीधर: । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् "अध्यात्मविद्या विद्यानां वाद: प्रवदतामहमिति" गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहभिन्नत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभिन्नत्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेद: । सर्व्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्वज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशेषिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्य्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रकरणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपगमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वरकृष्णेन च सांख्यकारिका सप्तति निरमायिषत, वाचस्पतिना च ता व्याख्याता: ततएव विस्तरोऽवसेय: । पातञ्जले तु जीवात्मनोरीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेद । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । "मयि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसेति" गीता । "अध्यात्मचेतसा विवेकयुक्ता" । अध्यात्मं जात, ठञ् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दु:खादौ त्रि० ।

अध्यात्मदृश् त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृश–क्विन् । आत्मनो विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं चेतनमधिकृत्य योग । विषयेभ्य: प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समवधाने । "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामायणं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रसङ्गतो रामचरितज्ञापके तन्नामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्मस्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्–ण्वुल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । "भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति" मनु । अस्य अकारान्तत्वेऽपि याजकादिगणे पाठात् षष्ठीसमास: तेन वेदाध्यापक: न्याया-

ध्यापक इति। अध्यापकश्च त्रिविधः आचार्य्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना "यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्य्यं विद्यात्। यश्चैवं मूल्येनाध्यापयेदेकदेशं वा तमुपाध्यायमिति"।

अध्यापन न० अधि+इङ्–णिच्–भावे ल्युट्। पाठनायाम्। "याजनाध्यापने तथेति" मनुः। "आदानञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थमुपकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितमिति" हारीतसंहितोक्ते त्रिविधमध्यापनम्। अध्यापनप्रकारादि यथा "नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्। योऽधर्म्मेणाह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति तयोरन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति॥ धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे। विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम्। यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम्। यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् इति"॥ युच् तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तत्रार्थेऽपि स्त्री।

अध्यापित त्रि० अधि–इङ्–णिच् कर्म्मणि क्त। पाठिते "अध्यापितस्योशनसापि नीतिमिति" कुमा०।

अध्याप्य त्रि० अधि इङ्–णिच–कर्म्मणि यत्। पाठनीये अध्यापयितुमर्हे छात्रे "सन्नाप्तज्ञानतोऽध्याप्यो ह्यनुवासा जितेन्द्रिय" इति मनुनाध्यापनीयाष्टैता दर्शिताः।

अध्याय पु० अधि+इङ्–घञ्। अध्ययने, कर्म्मणि घञ्। वेदादिपाठ्यस्य एकार्थकविषयसमाप्तिद्योतके विरामस्थाने ग्रन्थविशेषे, "सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च। स्थानं प्रकरणञ्चैव पर्व्वाह्निकाह्निकानि च। पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता" इत्युक्तान्यतमप्रकारे च "संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां ज्ञात्वा पठेत् सुधीः अध्याय नाम विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पुनः पठेदिति" म० स०। "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतिः।

अध्यारूढ त्रि० अधि+आ+रुह कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त। आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्टात् आरोहणकर्त्तरि, समारूढे, अधिके च।

अध्यारोप पु० अधि+आ–रुह–णिच्–पान्तादेशः घञ्। अतस्मिन् तद्बुद्धिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृगारोपः अध्यारोपः यथा असर्पभूतां रज्जुमधिकृत्य सर्पारोपः सर्व्वं यथाप्रकृते ब्रह्मणि जगदारोपः। तादृशे मिथ्याज्ञाने। "स एव बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृत संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्त" इति ऐ० उप० भाष्यम्।

अध्यारोपण न० अधि+रुह–णिच् पान्तादेश ल्युट्। अतिशयेनारोपणे धान्यादेर्वपने।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप–घञ्। अधिवपने शस्यानामावापे। आधारे घञ्। तदाधारक्षेत्रे।

अध्यावाहनिक न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्त्तृगृहागमनकाले नयनम् अधि+आ+वह–ल्युट् तत्र लब्धार्थे ठञ्। "यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात्। अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" कात्यायनोक्ते पितृकुलात् भर्त्तृकुलगमनकाले लब्धे प्राप्ते स्त्रीधने। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतमिति" स्मृतिः।

अध्यास पु० अधि+अस–क्षेपे घञ्। मिथ्याज्ञाने "आह कोऽयमध्यासो? नामेति प्रश्ने "स्मृतिरूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभास" इति शा० भाष्यम्। स्मृतेः रूपमिव रूपमस्य संस्कारजन्यत्वात्। परत्र अन्यस्मिन् अधिष्ठाने अवभासते च पूर्व्वदृष्टस्य पूर्व्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम्। यथा शुक्तौ रजतभिन्नायां पूर्व्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभावति च स्फटिके पूर्व्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम्। तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने। तत्र चाध्यासे अधिष्ठानशुक्त्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तद्ग् विशेषरूपेणाज्ञानात् सामान्याकारेण इदमाकारेण ज्ञान, सादृश्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्रयं सति च तस्मिन् काचकामलादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेषज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे उद्बोधिते तत्रानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्त्याद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते तत्र प्रातिभासिकरजताद्युत्पत्तौ इदं रजतमस्त्यामीत्याद्यनुभवानुपपत्तिः नच कारणेन तत्रोपपत्तिः कारणस्य विषयाप्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपपत्त्यर्थं। नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता ज्ञानात् परोक्षाकारभवस्य ज्ञानात्कारविषयत्वात् अन्यथानुमानादीनामपि अलौकिकप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्व्वं नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यम्भावेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्निवारत्वात् अतः तत्तदुपपत्त्यर्थाय सर्व्वसंवादस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनिर्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्राधिष्ठाने उत्पद्यते इति कल्प्यमत्यन्तं हि विषयसन्निकर्षं कारणत्वेन क्लृप्तः

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते। अतएव श्रुतौ "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम्। स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं सृष्टिरुक्ता। तथाच ब्रह्मणि जगदादेरनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः। इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यवहारिकत्वम्। "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्ते व्यवहारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्व, "परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति" "अन्यदार्त्तमित्यादि"श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात्। अधिकमाकरे दृश्यम्।

अध्यासन न० अधि+आस–उपवेशे ल्युट्। निवासे। विभ०अव्ययी०। आसने इत्यर्थे अव्य०।

अध्यासित त्रि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त। अधिष्ठिते। "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्येति" रघुः।

अध्याहार पु० अध्याहृयते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+आ+हृ-घञ्। आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च। ऊहस्वरूपमूहशब्दे तर्कस्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते। [क्त। अधिष्ठिते स्थानादौ।

अध्युषित त्रि० अधि+वस–आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि

अध्युष्ट्र त्रि० अधिगतमुष्ट्रं वाहनत्वेन अत्या०स०। उष्ट्रवाहनयुक्ते शकटादौ। (उठगाडि)।

अध्यूढ त्रि० अधि उपरि ऊढ। अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते। "तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते" इति छा० उप०। ऋचमवलम्ब्यैव साम्नो गीयमानतया ऋच्यध्यूढत्वम्। अधिकर्द्धियुक्ते, समृद्धे च। कृतसापत्निकायाः प्रथमायां "यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं" तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री।

अध्यूध्नी स्त्री अधिकमूधोयस्याः अनङ् ङीप् च। स्थूलापीनायां धेन्वाम् "अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छतीति श्रुतिः अवधाध्यूध्नीपनिष्णुषु सङ्ख्येय इति का० १,८,८१।

अध्येतव्य त्रि० अधि–इङ कर्म्मणि क्त। पाठ्ये "स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति" श्रुतिः। पाठार्थे तव्य। अध्येतुमर्हे "नोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति" स्मृतिः।

अध्येषण न० अधि–इष–प्रेरणे ल्युट्। सत्कारपूर्वकमाधार्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च। युचि टाप् तत्रैवार्थे स्त्री। अधिका एषणा प्रार्थना। अधिकप्रार्थने स्त्री।

अध्रि त्रि० न–धृ–क्रि। अधृते। न+धृष–ड्रि, अधृष्ये।

अध्रिगु त्रि० अध्रि+गम–कु–डिच्च ऊडादेशो वा। अधृतगमने। "यदध्रिगावोऽध्रिगू इदाचिदह्नो अश्विना" इति ऋ० ८,२२, ११, "अध्रिगावोऽधृतगमना अध्रिगू–अधृतगमनावित्ति" भा०।

अध्रिज त्रि० अध्रिमधृतमधृष्यं वा जनयति जन–अन्तर्भूतण्यर्थे, ड। अधृतजनके अधृष्यजनके च। "इति चिन्मन्युमध्रिज इति ऋ०५,७,१० "अध्रिज अधृतमन्यं अग्निव्यतिरिक्तं अधृष्यं वा जनयिता" इति भा०।

अध्रुव त्रि० न०त०। अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च। "यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि" इति हितो०।

अध्रुष पु० "ग्रीवे स्थूलशोथोद्दाहप्रकाशो रक्तानुजोय सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्य इति" सुश्रुतोक्ते विकृतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे।

अध्वग पु० अध्वन्+गम–ड। पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायामुक्तः। यथा "नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नातिप्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातितूर्णम्, न रात्रौ, न सन्ततव्याधितार्त्तवाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः न दीनैः, न गोभिः, नादान्तैः, यवसोदकैर्वाहनानामदत्त्वात्मन क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तृणम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि। चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् देवतांश्च। प्रख्यातांश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च, तालवृन्तचामराश्वगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च, वीणाचन्दनायुधानि गोमयपुष्पशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषाणि भृङ्गारोद्धृतमृत्सिकास्त्रीकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा यायादिति। मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्तविरिक्तमुण्डमलिनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च, तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणपलाशभस्माङ्गारांश्च, लवणक्लीवासवकार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च, वीणाचन्दनादर्शयोर्ध्नीपालङ्करणकुमारी प्रस्थानकालेऽभिनन्दयेदिति। देवताब्राह्मणगुरुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत्,

निष्ठ्यूतमासरुधिरविण्मूत्रास्थीन्यध्वनि वा । न पदातन्मी र्ल्लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावनु, न वृथा नदीं तरेत् । न देवताश्च पितृभ्यश्च वाला प्रदाय, न वाडृश्याम्, न भिक्षवो गावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलो-कयेत्, न लङ्घयेत् । वृद्धभारिस्नातस्त्रीरोगिवरवाक्रि-णाम् मन्थारेभ्यो ब्राह्मणो वा मान्यः स्नातक भूपतेरिति" । "वनान्तमतरच्छायमप्रविवाध्वराध्वगमिति" कुमा० । सूर्य्यं, चन्द्रे, च । पथिमात्रगमाने त्रि० । नक्षत्राणां भवतरे पु० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्विप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन पतिशीघ्रगात् अध्वगभ्यफलत्वात् भोग्यः ३त० । (आमड़ा) इति प्रसिद्धे आम्रातकवृक्षे । अनायासेन तद्गुणस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वगा स्त्री अध्वनि गच्छते गम-ड ७त० । (गङ्गा) इति ख्याते सर्वसुखोदये ।

अध्वन् पु० अति गच्छ अद-क्वनिप् धादेशः । पथि, "अपि वङ्गिमध्वगमानं कुसुमं न पुष्यम:" इति रघु: । अध्वान-मध्वातिगामिनम्" इति कु० । "नैतोऽध्वानमवेदिति विष्णु स० । आकाशे पु० निरव्रकारः । अध्वकुटारोहणे च । वर्त्मगमनात् कालो, हिंसे च । अद्यते अस्यापो गम्यते-ऽनेनेति करणे क्वनिप् । व्यवधे । प्रा०स० । उपसर्ग-पूर्वादप्युक्ता० । अध्वदूरदः (कुपथः) प्रा०स० । श्रद्धारेश: कदुपा । अध्वस्य वेदस्य शाखाऽपि यथा "एकविंशतध्व-गुप्तलब्धेऽध्वनो विद्" । बह्वृचाध्वा सामवेदो यजुरेक-शताध्वकानिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके । पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके । पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । "क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-तुरङ्गयायीति" भट्टि: ।

अध्वपति त्रि०७त० । मार्गपालके । सूर्य्ये पु० दिवि पथि कान्तां गमनात् दानी च "न दाताभिति" विष्णुना गमन निषेधात् रूपेण तदुपासनात् "अध्वनामध्वपते ! मना तिर पश्चि मेऽभिर्न् देवयाने पर्वीति यजु० । "अध्वपते! मार्गपालकरवे" इति वेददीप: ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । "अध्वरे-ष्विड़िमां मातेति" भट्टि: । "तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश-मिति" रघु: । आकाशे निरव्रकारः । अष्टवसुमध्ये द्विती-यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्वृ-अच् न०त० । अकुटिले च । दैव्या होतारा ऊर्द्ध्वमध्वरं न इति २७,१८ "इम यज्ञमवतामध्वरं न" इति यजु० । २७,१७ अध्वरं "अकुटिलं मार्गोन्नमिति" वेददीप: । तत्प्रधाने त्रि० मत्वा० फग् । आध्वरायण: ।

अध्वरकर्म्मन् न० अध्वरस्य कर्म्म । यज्ञरूपकर्म्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्त्तव्यताप्रामाण्य मीमांसा विचारः । जैमिनीयमोक्ते "अथातो धर्मजिज्ञासे-त्यादि धर्ममीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वेन रथो यस्य ब० । पथिकरथे दूते । अध्वने हितः पन्थानो रथो यस्य ब० । पथिगमनोपयुक्ते रथे । पत्त्रविविधरोरथकावत् क्रीडार्थं, देवतार्थः विनयार्थं पथिगमनार्थः सङ्ग्रामेरथेति भेदात् पञ्चविधः । इति हेमचन्द्र ।

अध्वर्य्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-युच् ततोऽस्या-कारलोपः । यजुर्वेदज्ञे होमकारिणि ऋत्विजि । "निर्मिमीते क्रियावद्भिरध्वर्य्युर्विधिवत् बहु"रिति श०ब्रा० । सोमयागे षोडशसु ऋत्विक्षु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये ऋत्वि-ग्भेदे तद्विवरणम् अध्वर्य्युशब्दे दृश्यम् । "होता प्रथमं शंसति तमध्वर्य्युः प्रोत्साहयतीति" वि०को० । "त्वम-ध्वर्य्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्तापोता जनुषा पुरोहित" इति ऋ० १,९४,६ । योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् । अध्वर्य्योर्भाव कर्म्म वा उद्गा० अञ् आध्वर्य्यवम् उद्गात्रादौ न० ।

अध्वशल्य पु० अध्वनि शल्यमिवाचरतीति क्विप्+अच् । पथि-कानां पादलग्नादौ शल्यवेदनाकारके (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गवृक्षे ।

अध्वस्मन् त्रि० ध्वन्सु-मनिन् किच्च न०त० । अध्वंसिते "अध्वस्मभिः पथिभि भ्राजदृष्ट" इति ऋ० ६,२४,५, अध्वस्मभिः अध्वंसितैरिति भा० अध्वस्मानोऽहिंसित ऋ०।१०४० ।

अध्वाति पु० अध्वानमतति अत इ ३त० । पथिके । अध्वा नित्यमतति अतेति सोमदो मान्यः । वैमानिकि निरुक्त० ।

अध्वान्तशात्रव पु० अध्वान्तस्य मार्गस्थितस्य शात्रव इव । शोणकवृक्षे । ६त० । मार्गस्थितारिमो पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्रायाम् "अ-ध्वायनश्च पक्षचारकर्म्म वीरेण मार्गेण यथाश्च-मस्ते"दिति विष्णुध० पुरा० । "अध्वायनमध्वगमनं शान्तेति प्रापदिति" रघु० ।

अन जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ् आनः, अच् अन, ल्युट् अननम् । आनयति अभिनिपति । क्विप् अन् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च- नेदना ऋ० ४ १०,२, अना प्राणेनेति भा० छा० उप० "यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोह्येवान्यात् ? कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः "प्राणिमस्तत्र मानार्थमिति" भङ्गिः । प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्यर्थता । प्र+प्रागतौ, प्राणः अप+अधोगतौ अपान , उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उदान , वि+ आ+विश्वगतौ व्यानः, सम्+समन्तात्गतौ समानः । "यद्दै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः" इति श्रुति । जीवन च प्राणधारणं तेन धात्वर्थोपसङ्ग्रहीतकर्मकत्वाद्वाऽकर्मक वक्ष्य संयोगात् देहनिर्माणमित्युक्तमर्थपिणानयन्दे । उप- सर्गनिमित्तात् हलन्तेऽप्यत्र णत्वं प्राण् ।

अन जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनिष्ट ।

अन पु० आ+नी–बा० ड ष्ट० आडो ह्रस्वः अन—बा० अच् वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदान समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" ष्ट० उप० । "अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्यो हृदयवृत्ति । प्रण यनात् प्राणः । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्ति आ- नाभिस्थान । व्यानो व्यायमनकर्मा, व्यान. प्राणापानयो सन्धिर्वीर्यवत्कर्मंहेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्द्ध्वगमनादिहेतुरा- पादतलमस्तकस्थान ऊर्द्ध्ववृत्ति । समानः सम नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽग्निपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणा सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेव यथोक्त प्राणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा० । प्राणे च "स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षमिति छा० उ० "स होवाच मुख्यः प्राण, किं मेऽन्नं भविष्यतीति" मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं सर्वमाश्वभ्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु- निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्यागत्य सेन श्रुतिरुवाच । तदेतत्- वाक्तिविधोके प्राणिभिरद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०

अनंश त्रि० नास्ति अंशोदायश्च भागाधिकारोऽस्य । अंशानधि- कारिणि कुवृत्ते क्लीवपतितादौ । ते च "सर्वे एव धर्मयुक्ता भागिनो द्रव्यमर्हन्ति अधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयन्ति

ज्येष्ठोऽपि तत्भागं कुर्वीतेति" आप० । "सवर्णाजोऽप्यगुणवा- न्नार्हः स्यात् पैतृके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुत । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् । तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी । कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र- शौर्य्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्ज्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु स इति बृह० "आह्लादे पुत्रकर्तृकतया महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनमन्विप्सन् अतस्तदकुर्वन्तः कुतो वेतन ? मिति दा० भा० । अतएवाह मनुः । "सर्व- एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्" । तथा "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः इति । "पतितस्तत्सुत क्लीवः पङ्गुरुन्म- त्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ता भर्त्तव्यास्ते निरं- शका" इति कात्या० । देवलः "मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्म- त्तजडान्धकाः । पतित पतितापत्य लिङ्गी दायांशभागिनः । तेषां पतितवर्ज्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुता पितृ- दायांशं लभेरन् दोषवर्ज्जिता" इति । बौधायन । "अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः, अन्धजडक्लीव- व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्म्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति" । "पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुत ? । इति" नार० "अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते । प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोढा- सुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः । असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढायाश्च यो भवेत् । प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देय तद्बन्धुभिर्मतम् पञ्चमाद्गम्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात् । अपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं दर्शिता । कंश अवयव । तद्भून्ये निरवयवे आका- शादौ, परमेश्वरे च । [यवग्रा: । बदयाम् जटाधर ।

अनंशुमत्फला स्त्री न अंशुमत् शोभकाद्यन्तरत्वात् फल

अनक पु० अपकृष्ट । अधमे, कुत्सिते च ।

अनक्ष् त्रि० न अश्नोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष—क्विप् न० त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । "प्रतिदोषः स्या अन- गष्टेति" ऋ० २, १६, ७, "पूर्व्वमनक्ष चक्षुर्वर्ज्- नात् अनष्टेति भा० ।

अनक्ष त्रि० नास्ति अक्ष चक्षु नेत्रादिकमिन्द्रिय यस्य न० ।

चक्षुःशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । “अपामक्षासो बधिरा अहासत” इति ऋ० ६.७३.६, अनक्षासः चक्षुर्वर्ज्जिताः इति भा० वेदे धौमग्राम इति पद् अनक्षास इति । रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्र ब० । वक्तुर्वक्तव्यावेदने दोषोद्भावकशब्दे, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति प्रसिद्धे दुर्वचने च । न सन्ति अक्षराणि येषु लेखादौ । अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे त्रि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं सन्दर्शनं न०त० । मन्दनेत्रे । ब० । षच्समासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङीप् ।

अनगार त्रि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने । प्रव्रजिते, मुन्यादौ च पु० ।

अनग्न त्रि० न नग्न । अदिगम्बरे आच्छादनवति च “अश्लोनवसना अनग्ना” इति ऋ० २,१,६, । “स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवतीति छा०उ० । “तस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अद्भिर्वासस्थानीयाभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्द्ध्वं च परिदधति परिधानं कुर्व्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति । वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तो वाऽस्य । श्रौतेन स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्व्वथा अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः” इति मनुः । न०त० । अग्निभिन्ने पु० । ‘अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति” श्रुतिः । ७ब० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्, कात्या० २६,७,११, ‘अनग्नौ अग्निरहिते अनग्निचित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्व्याख्या ।

अनग्नित्रा न अग्निं त्रायते रक्षति असम०स० । अग्निरक्षणाकरे पापिष्ठे “अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टी” ऋ० १,१८९, ३, “अनग्नित्राः पापिष्ठाः कृष्टयः प्रजाः” इति भा० ।

अनग्निदग्ध त्रि० न अग्निना दग्धः असम०स० । श्मशानकर्म्मणि अग्निसंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः” इति ऋ० १०,१५,१४, “अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म्म न प्राप्ताः” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धाननग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेदिति” मनुः । वह्निना अदग्धे च ।

अनघ त्रि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य । पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, सुन्दरे च । विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतेति” वि० सह० । “स आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथात्वम् । तत्र दुःखशून्ये, “दयालुमनघस्पृष्टमिति” माघः । दोषरहिते “अगाधस्याऽनघा गुणाः” इत्यमरः । व्यसनरहिते “कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च । कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे त्रि० । तत्राकाशस्य निरवयवत्वात्, न्यायवैशेषिकमते चित्तस्याणुत्वेन च निरवयवतास्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्रेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् । तत्कथा च शिवपुराणे “कामो वसन्तं संयोज्य पुष्पबाणं तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पबाणधनुर्धरम् । विहङ्गमन्योत्थाय तृतीयनयनान् मुने ! । स्फुरन्दृष्टिरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भस्मीचकार तम्” इति ॥ “त्वमनङ्ग कथमक्षता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यतीति” च कुमा० । अङ्गस्यापकरणं न०त० । अङ्गभिन्ने । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् । “अष्टावर्णे गा द्वाभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्ता ति” (वृत्त०) उक्ते मात्रावृत्तभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्व्यञ्जको लेखः । कामव्यञ्जकलेखे । “अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे, छन्दोविशेषे । यथा “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति छन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ६त० । शिवे तस्य तद्देहभस्मीकरणात्तथात्वम् ।

अनच्छ त्रि० न अच्छः निर्मलः न०त० । कलुषे, आविले च ।

अनञ्जन न० न अज्यते लिप्यते अनुज—कर्मणि ल्युट् न०त० । निःसङ्गे, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनः साम्यमुपैति दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् । अञ्जनं दोषकज्जलं रहिते नारायणे पु० । तथाभूतवस्तुमात्रे

लि० । कज्जलशून्ये त्रि० । "नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकितेति" सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अनन्तमूल) । तस्याः गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एँडे) इति प्रसिद्धे गवि । स्त्रियां गवि ङीपि अनडुही, अनड्वाहीति च । मत्स्यादि० क । अनुडुत्क अनडुद्दासप्रदेयादौ त्रि० । ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनडुह्यः तदपत्ये पु०स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये "अनणुषु दयमानोऽणुष्वयं- कादयाय" लीला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [द्वितीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुल्ल-

अनतिद्भुत त्रि० सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति–भू–डुतच् न०त०ष० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । "ब्रह्मा त इन्द्र ! गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्भुता" इति ऋ० ८,९१,२, अनतिद्भुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि यथार्थभूतानीति" भा० ।

अनतिप्रश्न्य त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अतिप्रश्नानर्हे वस्तुनि । "सहोवाच गार्गि ! मातिप्राक्षीः मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति" छा०उ०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । "न्यायोक्ते स्वानधिकरणवृत्तिभिन्ने च "अनतिरिक्तवृत्तित्वसमवच्छेदकत्वमिति" गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च हेमचन्द्रे दर्शिता यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्यमुपचारपरीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं शिष्टत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता । अप्रकीर्णप्रसृतत्वमसंश्लाघ्यान्यनिन्दिता । आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्यासोविभ्रमादिवियुक्तता चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता । अव्युच्छित्तिरखेदित्वमञ्चत्रिपञ्च वाग्गुणा" इति ।

अनद्धा अव्य० न अद्धा । अनिश्चये "अनद्धा वै तद्यदि- मान्नोकामतीति" वेद० । नञ्–द्धा न०त० । अपरिस्फुटे त्रि० ।

अनद्धापुरुष न अद्धा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः । देवपितृकार्यविमुखे । "अनद्धापुरुषमीळते" इति का० १६,२,१२, "अनद्धापुरुषं देवपितृकार्ये विमुखमध्वर्युमिति" वेददीप ।

अनद्य पु० न अद्यं भक्ष्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । गौरसर्षपे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतन । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति च काले "अनद्यतने लङि"ति "अनद्यतने लुडिति" च पा० । अनद्यतने भूते लङ् अपचत्, अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्तेति "परोक्षानद्यतने लिर्डिति" पा० पपाच । तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च "अतीतायारात्रे पश्चार्द्धेन, आगामिन्या रात्रेः पूर्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन" इति सि०कौ० तद्भिन्नः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधिकाराभावे । ब० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । स्वतन्त्रायाम् कर्तृ ।कौटतक्षे । स हि कुत्रापि वसन् न कस्यचित् अधीन

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे "मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्" इति भाषा० द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसः "अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन ज्ञानादिप्रकारक अहंजानामीत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति तदाशयः । ब० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्ययनाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् । अध्ययनाय निषिद्धे "चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिप्रक्तानध्यायकाले "अष्टकासु च सङ्क्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत" तैत्यादुक्ते काले, "निर्घाते भूमिचलने" इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

दर्शिताः यथा "प्रोष्ठपद्या द्वितीयाष्टाः प्रोष्ठपद्ये गते तु या । या तु कोजागरे याते चैत्रमास्याः परेऽपि या ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेता समध्याय पुराणैः परिकीर्त्तिताः" इति राजमार्त्तण्डः । "चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेदिति" भुजबलः । "मन्वादौ च युगादौ च शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः" । निर्णयामृते "रात्रौ यामद्वयादर्व्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ भवेत्तु नाड़ीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित" इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । "षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोनमाड़िका । प्रदोषे त्वनधीयीत तृतीया नवनाड़िका" ॥ छन्दोगे । "स्मृतिप्रोक्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्" इति । अनध्यायास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । "आषाढ़े फाल्गुने ज्यैष्ठे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ता प्रवदन्ति महर्षयः" ॥ गर्गोऽपि ॥ "कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढ़कार्त्तिके । शुक्लाश्वयुग्द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्" इति । "एतायुगाद्यः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्ज्जयेद्बुधः" इति च्य० । गौतमः । "चातुर्मास्यद्वितीयासु, मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु च सङ्क्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु चेति" । सोपपदास्तु । "सिता ज्यैष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति" गर्गोक्ताः । हरिहरः "पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । अमावस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठनाशिनी" इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह च । "सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्काभिपातने । अतमन्यं न कुर्वीत" इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ "उल्कायामभ्रुत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति" ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ "विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् । अनध्यायं प्रकुर्वीतेत्यादि" । "अतोऽन्य पूर्व्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्ज्जति । तद्दिनं स्यादनध्याय अत तत्र विवर्ज्जयेत्" ॥ "सायं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्यपररात्रावधि विद्युति, नक्षत्रापररात्रादिति गौत० । स्मृतिरत्नावल्याम् "काकष्टौ च तत्कालमकाले च त्रिरात्रकम् । अतिमात्रा यदा वृष्टिर्नाधीयीत दिनत्रयम् । चतुरार्द्धमारभ्य मोक्षयत्येष भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं सन्ध्ययोर्विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गान्मासात् प्रभृति सन्ध्ययोरभ्रसमायोगिगर्जितं यावत् प्रवर्षणविधौ नैतत्काल वदन्ति । नाड़ीजङ्घः शरदुपरतनि प्राक् षष्टेरकालो माघावेतावद्गर्भसदृशौ पौषमाघौ न ज्ञेया॰" । तत्राकालवृष्टौ पञ्चमत्स्यचरणाद्भितायामेव दोषो नान्यथा उक्तञ्च मुहूर्त्तचिन्तामणौ "यदि माघचतुर्षु पौषमाघादिषु भवेदकालवृष्टिः । पञ्चमत्स्यचरणाद्भितायां यावद्धनुषा नाहि तावद्दोष" इति । तत्र दिनसङ्ख्याभ्युक्ता मत्स्ये । एकैकमाह प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताह दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं माघे च दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्तु चैत्रे तु घटिकाद्वय" मित्यावश्यककार्य्यविषयम् । "अनध्यायस्य पूर्व्वेद्युरस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । मनुरपि नित्याद्यनध्यायमाह च । "इमान्नित्याननध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्व्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥ कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् । एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च । धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा । अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च । उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्ज्जने । उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके । यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च । नीहारे बाणपाते च सन्ध्ययोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च । अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौर्णमासी तथाष्टका· परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विजः । नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वास श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदालभ्याप्यनध्याय पाण्यास्यो हि द्विज स्मृत· । चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्ष, न च हस्तिनम् । न नाव, न खर, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानग । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न वमित्वा, न शुक्तके । अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य, मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते । सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च” इति । याज्ञवल्क्यस्तु । “त्र्यहं प्रेतेष्वनध्याय· शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि, चोत्सर्गे, स्वशाखश्रोत्रिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेद द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकै । कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्त्तनिस्वने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसम्प्लवे । भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावत पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः” इति । वशिष्ठ । “तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सूतक शवे दिवाकीर्त्ती नगरेषु काम गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते शयानस्य श्राद्धिकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । फलान्यापस्तिलान् भक्ष्यमन्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्याय पाण्यास्यो, ब्राह्मणा स्मृता इति ॥ धावत पूतिगन्धिप्रसृतेरिणस्थस्यारूढस्य, नावि, सेनायाञ्च, भुक्त्वा चार्द्रपाणे, वाणशब्दे, चतुर्दश्याममावास्यायामष्टम्यामष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मैथुनव्यपेतया वाससा मैथुनव्यपेतेनानिर्णिक्ते न ग्रामान्ते च्छर्दितस्य, मूत्रितस्योच्चरितस्य, ऋग्यजुषञ्च सामशब्दे, आजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्य्योपरागेषु, दिङ्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्समज्योतिषमपर्त्तावाकालिकं वा । आचार्य्ये च प्रेते त्रिरात्रमाचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु च” इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्रयत्नत । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहुसूतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं ग्रामविप्लवम् । इन्द्रप्रयाण स्तनितं घनसंघातनिस्वनम् । वाद्यकोलाहलं युद्धमनध्याय विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च वेगत” इति । “यद्दिनमह क्रियते तद्दिनमनध्याय” इत्युक्ते· देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्याय । “महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुध· । माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति” हारीत । एव नानास्मृत्युक्तेष्वेषु च येन सर्वसंग्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन–भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्राणनवान् प्राण” इत्यादि वे०भा० ।

अननुगत त्रि० न अनुगत· । अनुगतभिन्ने अनुगतस्य तुल्याकारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेद यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम् एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् । अननुगतञ्च तत्सत्त्वादिकं तत्र सर्वत्र प्रतीत्यभावात् । अपसाकृते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगम· अभावार्थे न०त० । अनुगमाभावे अनुगमस्य तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतच्च न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोग ।

अनन्त पु० नास्ति अन्त· गुणानां यस्य ब० । “गन्धर्वाप्सरस· सिद्धा· किन्नरोरगचारणा । नान्तं गुणानां जानन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते’ इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त ! ‘संसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्यपुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । शेषे । [illegible] कालादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्तः परिच्छेद· देशत· कालत वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन् परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुति । “न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालत । न वस्तुतोऽपि सर्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्दं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च । बहुविस्तारशालि सिन्दुवारवृक्षे पु० । अवधिशून्ये, इयत्ताशून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्द्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराराधनार्था चतुर्दशी । भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि–क्विप् । सर्वभूतजयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुस० । अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि करोति कृ–क्विप् । जैनभेदे । बहुतीर्थकर्त्तरि त्रि० ।

अनन्ततृतीया स्त्री “नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रम्य पद्मपुराणे तत्तदन्यतमतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयैषा कृतानन्तफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखान्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् शैवा०कृत० । परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे दीव्यति दिव–अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । स्वनामख्याते मूलप्रधाने वृक्षभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अन्तरं व्यवधानं यत्र । अव्यवहिते, व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विषयानन्तरो राजा शत्रु”रित्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै आर्य्यावर्त्तादनन्तरः” इति मनुः । कालिके । “तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा० । “पितुरनन्तरमुत्तरकोशलामिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं पूर्व्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतस्योदाहरणे “अनन्तरोदीरितलक्षणभाजाभिव्यक्त” पूर्व्वकालावधिकृतम् । मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अवधिशून्ये च । “तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति” श्रु० यथा “सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः” इति च वृ०उ० । अव्यवहितकाले । “पुराणपत्रापगमादनन्तरं–लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा” इति रघुः । तत्र व्याप्तौ द्वितीया । तत्कालवृत्तिधर्मक्रियाविशेषणतया क्लीवत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लीवो क्तिरर्वाचीनानां भ्रमादिकी । एतेन अनन्तरस्याभाव अभावार्थेऽव्ययीभाव इत्याशयेन शान्तवकल्पनमपि तत्तदुदाहरणेषु अनन्वयादुपेक्ष्यमेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्त्तुरुपस्थितोदयेति” च रघौ “योगाग्निमनन्तरमित्यादौ” च व्यवधानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वय तस्य देशकालादिबोधकत्वाभावेन व्याप्त्यर्थे द्वितीयाया अप्यसम्भवः । अत बहुव्रीहिपक्षात् कालबोधकतया उक्तोदाहरणादिषु व्याप्त्यर्थे द्वितीयेति बोध्यम् । म०त० । अन्तरभिन्ने त्रि० तस्य अपुरि सर्व्वनामता । अनन्तरे भव गहा०छ । अनन्तरीय अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु०स्त्री अनन्तरस्मात् अनन्तरवर्णाया जायते जन–ड पुंवद्भाव । क्रमोढाजे पुत्रादौ । अनन्तर जात । ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर+तत्करोत्यर्थे णिच् भावे अच् अन्तरय दूरीकरणम् अभावार्थे न०त० । अपरित्यागे । “यदुकुलो यज्ञक्रतोरनन्तरयायेति” ऋ० ४,१, ६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अन्तराय प्रतिबन्धको यस्य । निष्प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “तानेतानवानन्तरायमन्वाहेति” छ०उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः । वीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ “अनन्तरूपोऽनन्तश्रीरिति” वि०स० । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्तर्गर्भिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्त्यर्थे इनि न०त० । अन्तर्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुशे । “अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव चेति” श्रा०तत्त्वे छन्दो०प० । अनन्तर्गर्भिणमन्तर्गर्भशून्य”मिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन भूमिद्वारा । युधिष्ठिरशङ्खे “अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः” इति गीता ।

अनन्तवीर्य्य पु० । ब० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनार्थम् दैत० । भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां कर्त्तव्ये स्वनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेद्या शक्तिरस्य । परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्तिश्रवणात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि यस्याः ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० "अहमनन्तोऽस्मि पुरुष" इति श्रुत्या तस्य भङ्गशोर्ष्णलोके व्यापत्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति" श्रुत्या तस्य षड्वर्गशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः ब० । विषस्थायामोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, शारिवायाम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्या, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिप्पल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवौषधौ च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्रि० न नन्दयति नन्द–णिच्–अच् न०त० । आनन्दयितृभिन्ने" अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । "न किञ्चिदनन्नं भवति वा श्वभ्यः वा शकुनिभ्य" इति छा०उ० ।

अनन्य त्रि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने तस्मिन् 'अनन्यरतिरासीत्' इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनुरागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके "अनन्याश्चिन्तयन्तो मामिति" अनन्यविषये च । "पुरुष स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति" च गीता । अस्य नञ उत्तरस्य पदान्तरसम्बन्धे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा "अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षतेत्यादौ" अन्यत्र दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्र चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्र कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्र ।

अनन्यगतिक त्रि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । "अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके" इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्व्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन–ड ५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १०स्क० "तस्याश्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्यानन्यजेनेति" दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्व्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः । परमेश्वरे विष्णौ "सर्व्वदेवमयोहरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्व्वा स्त्री न अन्य पूर्व्वो यस्याः सा अन्यपूर्व्वा न भवति । अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरेति" रघु ।

अनन्यभाज् त्रि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज–ण्वि उप० स० उपपदात्। अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । "भजते मामनन्यभागिति" गीता "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति" कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्मनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकमात्रजीवने त्रि० ।

अनन्यसाधारण त्रि० न अन्यस्यान्यधर्म्मस्य साधारण सदृशः । अन्यधर्म्मासदृशे "अनन्यसाधारणमेव कर्म्मेति" कुमा० ।

अनन्वय त्रि नास्ति अन्वयो यत्र ब० । अन्वयशून्ये । शाब्दबोधे परस्पर संसर्गशून्ये अन्वयशब्दे पश्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा "उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्वय" इति सा०द० । "राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी"त्यादौ च अनन्वयात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवेनावाततोऽनन्वय एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीव राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एव "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे"त्यत्रापि ।

अनप त्रि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्र नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि षड्भोरी अच्समा० । स्वल्पजले पल्वलादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने "दत्तस्यानपकर्म्म चेति" मनु अपकर्म अपात्रे पात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । "दत्तस्याप्रदानं चेति" स्मृतिः । अनपकर्म अपाकरणाभाव अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियाप्यत्र स्त्री । अपाकरणाभावे । "ऋणानामनपक्रियेति" स्मृतिः ।

अनपच्युत त्रि० अप+च्यु–भावे क्त न०ब० । विनाशरहिते "सत्यं ध्रुवमनपच्युतमिति" ऋ० ४,१७,४, अनपच्युतं विनाशरहितमिति" भा० ।

अनपत्य त्रि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+यत् वा न०स० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च "गुयोत नो अनपत्यानीति ऋ० २, ५४,१८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं तदन्यानि पतनकारणानीति" भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि॰ नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य । अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु॰ न अपभ्रंशः न॰त॰ । अपभ्रंशभिन्ने व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनपभ्रंशता-मादियंहाभ्युदयोन्यथा । व्याक्रियाव्यञ्जनीया सा जाति कापीह साधुतेति” हरि ।

अनपाकर्मन् न॰ अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न॰त॰ । अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने ।

अनपायिन् त्रि॰ न अपैति अप–इण–णिनि न॰त॰ । नि-श्चले स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने इति” कुमा॰ ।

अनपावृत् त्रि॰ अपावर्त्तनमपावृत् अप+आ+वृत–भावे क्विप् न॰ब॰ । पुनरावृत्तिशून्ये । “इत्या सुजानाद्द अनपावृद-र्थमिति ऋ॰ ६,२,५, “अनपावृत् अपावृत् अपावर्त्तनम् पुनरागमनं न भवतीति” भा॰ ।

अनपिहित त्रि॰ न अपिहितमावरणं भावे क्त तन्नास्ति यस्य । आवरणशून्ये ।“एष वामनपिहितस्यैव तदपिधानं यच्छिद्रेति ब्रा॰ “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु॰ ।

अनपेक्ष त्रि॰ न अपेक्षते अनुरुध्यते अच् न॰त॰ । अपेक्षा-शून्ये अननुरोधिनि । “उत्सृज्य मन्दानेतानमपेक्षो यथासुखमिति” रामा॰ ।

अनपेत त्रि॰ न अपेत वहिर्गत अपगतो वा । अवहिर्गते अपेतभिन्ने अनुगते ।“धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा॰ “धर्म्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि॰कौ॰ ।

अनप्त त्रि॰ न आप्त वेदे पृ॰ ह्रस्वः ।आप्तभिन्ने । “अनप्त-मप्सु दुष्टरमिति” ऋ॰ ८, १६,२, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-मिति” भा॰ ।

अनप्नस् त्रि॰ नास्ति अप्नो रूपं यस्य । रूपहीने “अप्नाया अनप्नस इति” ऋ॰ २,२,८, ‘अनप्नसः कर्म्महीना” इति भाष्योक्तेः कर्म्महीने च ।

अनफा पु॰ (वग्फ्रास्)“रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफेति” दीपिकोक्तेः योगभेदे “सच्छीलं शुभान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-फायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ त्रि॰ न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न॰ न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु॰ न अभिभवः अभावार्थे न॰त॰ । अभिभवा-भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय त्रि॰ न अभिभवनीयः । अपराजेये ।

अनभिभूत त्रि॰ न अभिभूत. । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि॰ न अभिमतः । असम्मते, विमते च ।

अनभिम्लातवर्ण त्रि॰ अभि+म्ला–क्त न अभिम्लात-क्षीणोवर्णो यस्य । दीप्यमाने । “सो अमां नपादनभि-म्लातवर्णा” इति ऋ॰२,३५,१३ अनभिम्लातवर्णः दीप्यमान इति भा॰। शिवा॰ अण् । आनभिम्लातः तदपत्ये पु॰स्त्री।

अनभिलाष पु॰ न अभिलाषः अभावे न॰त॰ । अभिलाषा-भावे । न॰ब॰ । अभिलाषशून्ये त्रि॰ ।

अनभिव्यक्त त्रि॰ न अभिव्यक्त न॰त॰ । अपरिस्फुटे ।

अनभिशस्त त्रि॰ अभि+शन्स–क्त न॰त॰ । अनिन्दिते । “परासामनभिशस्ता दिव्या” इति ऋ॰ ९,८८,७, “अन-भिशस्ता अनिन्दिता” इति भा॰ । परिवादाप्रसक्ते च ।

अनभिशस्त्य त्रि॰ अभिशस्तिं निन्दामर्हति अभिशस्त्यः न॰त॰ । अनिन्दनीये प्रशस्ते निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित त्रि॰ न अभिसंहितः न॰त॰ । अभि-सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विश्वजिदा येऽनभिसंहिते-ष्विति” श्रुति॰।

अनभिहित त्रि॰ न अभिहित । अनुक्ते प्रत्ययादिना उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा॰ अस्य उपकादिगणे पाठात् तत्कार्य्यम् । [वातस्तरगनमाभिति” का॰द॰ ।

अनभीष्ट त्रि॰ न अभीष्ट । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदर्शिप-

अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न॰त॰ । अभ्यासाभावे । “अनागमभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमीति” माघ॰ ।

अनभ्याशमित्य त्रि॰ न अभ्याशे निकटे इत्य इण–कर्म्मणि क्यप् तुक् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि॰ कौ॰ ।

अनमित्र त्रि॰ नास्ति अमित्रोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे आत्मने अनमित्रां शचीपतिरिति” अथ॰ १२,१, नृपभेदे पु॰।

अनमीव त्रि॰ अमीव रोगः न॰ब॰ । रोगहीने “अनमीवा इषस्करदिति” ऋ॰ १,१६२,१४, अनमीवा “रोग-वर्जितानि इषोऽन्नानीति” भा॰ “प्रदाऽनमीवस्य शुष्मिणः” इति ता॰ब्रा॰ । “अरोगोऽनमीवस्तद्धितस्येति” भा॰ ।

अनम्बर पु॰नास्ति अम्बरं वस्त्रसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य शुक्ल-कच्छतया तथात्वम् दिगम्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने त्रि॰।

अनय पु॰ अय शुभावहो विधिस्तद्‌न्यः न॰त॰ । अशुभ-दैवे । नयोद्यूते दक्षिणावर्त्तेन शारायाणामिष्टस्थान-नयनं विरोधे न॰त॰ । (दुगछोति) ख्याते द्यूतभेदे शाराणां वामावर्त्तेनाभीष्टस्थाननयने पु॰ । नयोनीतिः

नी–अच् न०त० । नयाभावे अनीतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्म्मणि च । "पिजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति" भार० । न० ७ब० । व्यापदि "जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गत इति" मनुः । "सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुः "अनयमापदमिति" कुल्लू० । दैव० ।नयहीने त्रि० । [स हि रावणेन परिभूतो हत ।

अनरण्य पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे

अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईषदर्कोदयकाले । "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति" यमः "माघे मासि रटन्त्याप किञ्चिदभ्युदिते रवौ" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ ईषदर्थता ।

अनर्गल त्रि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धक यस्य । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये "तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति" रघु० ।

अनर्घ त्रि० अर्घो मूल्यं न०ब० । अमूल्ये । [नाटकभेदे ।

अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके मुरारिमिश्ररचिते

अनर्घ्य त्रि० न अर्घ्यं पूज्यो यस्य, यस्मात् । अत्यपूज्यशून्ये अत्यन्तपूजनीये च "अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ" इति कुमा० ।

अनर्थ पु० अर्थ प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । "एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति" हितो० । "नोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति भट्टपा सूचिते नरकादिसाधनत्वादनिष्टहेतावधर्म्मे च । "दावभेवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव चेति" मनुः । ब० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तथात्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब० कप् । अर्थरहितमात्रे त्रि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्रागस्त्ये न०ब० कप्समा० । समुदायार्थशून्ये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च । अर्थे त्रि० । "धिगिद जीवितं लोके किमु ? सार्थमनर्थकमिति" ।

अनर्थलुप्त त्रि० इष्टेनार्थेन अलुप्त असम०स० । दृष्टार्थेनालुप्ते "अनर्थलुप्ता इति" कात्या० ६,१०,२० ।

अनर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० तत० न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्व त्रि० ऋ–व अर्वः गतिः यैपित्यं स नास्ति यस्य । अप्रतिपित्ते "त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति ऋ० १,१६४,२, "अमर्वमप्रतिपित्तमिति" भा० ।

अनर्वन् त्रि० अर्व–हिंसायां कनिन् "अर्वा भ्रातृव्य" इति श्रुतेः अर्वा सपत्न न० त० । शत्रुभिन्ने । "जनोऽनर्वाणं तं परित" इति ऋ० १,१३६,५, "अनर्वाणमहेप्यमिति" भा० । अर्वा अश्वः । तच्छून्ये त्रि० । न त्वादेश ।

अनर्विश् त्रि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश–क्विप् ३त० अलुक्रा० स, ऋ–कर्म्मणि विच् अर गन्तव्यं प्रति विशति विश–क्विप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्याहरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्य स्थलं गन्तुमशक्ते च । "अनू दूषमनर्विशे पश्विमे तुरायेति" ऋ० १,१२१,७

अनर्शराति त्रि० अनर्शाय अपापिष्ठाय रातिर्दानं यस्य । अपापिष्ठे दातरि 'अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीति ऋ० ८ ६६,४, अनर्शरातिमश्लीलदानमश्लील पापमिति निरुक्त०

अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । "तान् हव्यकव्ययोर्विप्रानानर्हान् मनुरब्रवीदिति" मनुः ।

अनल पु० नास्ति अलं पर्य्याप्तिर्यस्य बहुदाह्यदहनेऽपि तृप्तेरभावात् न०ब० । वह्नौ, "व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैषधम् अनलः नलाभावोपलक्षित अनुपलब्ध्यदभावार्थे न०त० । अव्ययीभावविवक्षत्वे क्लीवता स्यात् । "कथं नलोऽयमिति न प्रति चित्तमेक मूतेऽस्य चान्यदनलोऽयमितीदमीयमिति" "आवर्ज्जनं तमनु ते ननु साऽनामधाहं मयानलपदीरितमेतदत्र" इति "दैपानलं सहजरागभरादिति" च नैषधम् "वयोभि खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वेति" स्मृतिः । जठरानलस्य पित्तजातत्वात् देहस्थे पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनि तत्र "धरोध्रुव सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोऽनल' इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रश्लेषश्चान्ये च क्व किन्तु वसूना स्वरूपख्यापके विष्णुधर्म्मोत्तरवचन "कृशानुमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभृत् स्वोऽङ्गादिक्रमादोऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत" इति नलनामस्तस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिकानक्षत्रे "अनलविधिभिशताख्ये ति ज्योति० । (चिता) इति ख्याते चित्रके वृक्षे, पु० । तस्य सर्वत पर्य्याप्तत्वेऽपि पर्य्याप्तेः सीमाभावात्तथात्वम्, (भेला) इति ख्याते भल्लातके वृक्षे च । अन–कलच् । षष्टिवर्षमध्ये पञ्चाशत्तमख्याते वर्षे षष्टिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे दृश्यते । पितृदेवभेदे 'कव्यवालोऽनल सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा अग्निष्वात्ता बर्हिषद सोमपा पितृदेवता" इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनल जीव । तद्रूपेण सर्वान्तर्यामितया स्थिते विष्णौ चात–गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ "अगन्धमरस मर्म्म रस' इति "तथा रस नित्यमगन्धवच्चेति'

च श्रुतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तथात्वम्। अल पर्य्याप्तौ अच् न०त०। अपर्य्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे "पवनः पावनोऽनल" इति वि०स०। भाष्यकृता च उक्तव्युत्पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता।

अनलदीपन त्रि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्द्धनेन दीपयति वर्द्धयति दीप–णिच्–ल्यु। जठरानलोद्दीपके "मधुरो मधुरः पाके दीपनोऽनलदीपन इति" "सौगन्ध्यात् पूतिकोष्णः सौष्म्यग्राह्यनलदीपन" इति च सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे। [नालिकायां लतायाम्।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य ब०। ज्योतिष्मती-

अनलप्रिया स्त्री ६त०। स्वाहाख्यायां दक्षकन्यायाम् वह्निपत्न्याम्।

अनलि पु० अनिति अन–अच् अनः अलिर्येन ब० यस०। बकवृक्षे तत्पुष्पस्य बहुमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्भ्रमराणां जीवनधारणात्तथात्वम्।

अनल्प त्रि० न अल्पः। प्रचुरे भूयिष्ठे। [शून्ये त्रि०।

अनवकाश पु० न०त०। अवकाशाभावे। ब०। अवकाश

अनवगीत त्रि० अव+गै–क्त न०त०। अनिन्दिते।

अनवग्रह त्रि० नास्ति अवग्रहो यस्य। प्रतिबन्धशून्ये "अवस्थमब्धेष्वनवग्रहग्रहेति" नैष०। न०त०। दृष्टिप्रतिबन्धाभावे।

अनवद्य त्रि० न अवद्यं निन्द्यम्। निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च "अनवद्यातप्याहिंतो लङ्गानिति" नैष०। "अनवद्यविद्योद्योतेनेति" दायभा०। "अनवद्योरिमादा" इति ऋ०८,६८,१०, "अनवद्योगर्हारहित" इति भा०। "अग्निं यज्ञमनवद्यं युवानमिति" ऋ० १,७१,८।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्म्मणि यथावस्थितमवधार्य्यतेऽनेन अव+धा–करणे ल्युट् अवधानम् चित्तवृत्तिभेदः अभावे न०त०। अवधानाभावे मनःसंयोगविशेषाभावे प्रमादे, न०ब०। तद्वति त्रि०।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः। प्रमादे। कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रमादः। "कर्त्तव्याकरणं यच्चाकर्त्तव्यसाधना क्रिया। उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानतेति"।

अनवपृग्ण त्रि० अव+पृच् सम्पर्के क्त इडभावादि छान्दसम् न०त०। असम्पृक्ते। "अनवपृग्णा विततां वसानमिति" ऋ० १,१५२,४।

अनवब्रव पु० अव+ब्रू–अच् न वचादेश न०त०। अपवादवर्जिते "मिन्नेन सदिन्द्र इन्द्रानवब्रवोऽस्याक्रमिति" ऋ० १०,८४,५।

अनवभ्र त्रि० न भ्रंशते बा०ड। अभ्रंशशून्ये "प्रजावद्रेक्ण्णा अनवभ्रराधस" इति ऋ० १,१६६,७। "अनवभ्रराधस अनवभ्रष्टधनादिधना" इति भा०।

अनवम त्रि० न अवम। न्यूनताहीने श्रेष्ठे "सुधर्म्मामनवमां सभामिति" रघुः।

अनवर त्रि० न अवरः। अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये "कोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार०।

अनवरत त्रि० अव+रम+भावे क्त अवरतम् विरामः तन्नास्ति यस्य ब०। निरन्तरे विश्रामशून्ये।

अनवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धम् अर्द्धे भव यत् न०त०। उत्कृष्टे श्रेष्ठे च पौर्व्वभागे स्थापनीयतयास्य तथात्वम्।

अनवलम्ब त्रि० नास्ति अवलम्बो यत्र। आलम्बनहीने। "न परं पथि पक्षपातिताऽनवलम्बे किल? मादृशोऽपि सेति" नैष०।

अनवलोभन न अवलुभ्यते पुमान् येन अव+लुप–ल्युट् पृ० पस्य भ। गर्भसंस्कारभेदे। "उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्चेति" आ० स०।

अनवस त्रि० अव–प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीतिकरत्वात् न०ब०। पथ्यायनहीने "अनवसो अनभोग" इति ऋ०६,६६,७, "अनवस पथ्यायनरहित" इति भा०।

अनवसर त्रि० अवसर उचित कालः नास्ति यस्य ब०। उचितकालविहीने। "अतर्क्यैश्वर्य्ये त्वय्यनवसरदुःस्थाकृतधिय इति महि० स्तो०। न०त०। अवसराभावे।

अनवसित त्रि० अवसित समाप्तौ निश्चितो वा न०त०। अनिश्चिते असमाप्ते च। "अनवसिताख्यौ न्गौ गुरुरन्ते" इति (वृत्त०) उक्ते छन्दोभेदे स्त्री।

अनवस्कर त्रि० अवस्क्रियते क्षिप्यते अव–कॄ–अप् सुडागमः अवस्करो मलं स नास्ति यस्य ब०। मलहीने।

अनवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् अवस्थितिः न०त०। अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपादकस्यानुसरणं तर्के यत्र तर्के उपपाद्योपपादकयोर्विश्रान्तिर्नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत्र स तर्को न ग्राह्यः। अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते "प्रामाणिकी अनवस्था न दोषायेति" जग०। नास्ति अवस्था यस्य। अवस्थितिशून्ये त्रि०। "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति"।

अनवस्थान न० अव+स्था—ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे । ब० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे त्रि० ।

अनवस्थित त्रि० न अवस्थित । चञ्चले, अस्थिरे "दयिताश्रमनवस्थितं नृणामिति" कुमा०। व्यभिचारवति च । "चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्दूतानवस्थिता" इति मनु अनवस्थिताव्यभिचारिण्योरिति कुल्लू० । व्यभिचारिण्याश्च पत्नौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थानशून्ये च "प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया" इति रघुः "अनवस्थितम् अवस्थानशून्यमिति" मल्लि० । [नाभावे ।

अनवस्थिति स्त्री० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-

अनवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—कौटिल्ये अच् न०त० । अकुटिले सरले "सचेते अनवह्वरमिति" ऋ० २,४१,६ । "अनवह्वरमकुटिलमिति" भा० ।

अनवाप्त त्रि० न अवाप्तः । अप्राप्ते "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।

अनवाय त्रि० अव+इण् अच् अवायः अवयवः न०ब० । निरवयवे "अनवायं किमीदिने" इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक त्रि० न अवेक्षकः न०त० । पर्य्यालोचनाहीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०त० ।

अनशन अश—ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभोजनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्रिरात्रादिपदसमभिव्याहारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०ब० । भोजनशून्ये त्रि० ।

अनश्वर त्रि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, नित्ये च ।

अनस् न० अनिति बध्यते अन—असुन् । शकटे "दूरादनसा रथेन" ऋ० २,२२,१० । अनिति जीवत्यनेन करणे असुन् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री । उत्तरपदस्थः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्यनसम् तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । "अपोषा अनसः" इति ऋ० ४,३०,१० ।

अनसूय त्रि० नास्ति असूया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये "श्रद्धावाननसूयश्चेति" गीता "श्रद्दधानोऽनसूयश्चेति" मनु० ।

अनसूयक न असूयकः । असूयाशून्ये "यथा तथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयक" इति मनुः ।

अनसूया स्त्री असु—कण्ड्वादित्वात् यक्-भावे अङ् असूया गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । "न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे असूयाभावे । "एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति" "यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूययेति" च मनुः । अत्रिमुनिपत्न्यां च शकुन्तलासहचरीभेदे शकु० ।

अनसूयु त्रि० असु—उपतापे कण्ड्वा० यक् उ न०त० । असूयाशून्ये "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" इतिगीता ।

अनस्तमित त्रि० न अस्तमितः गतः अस्तम्०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थि यस्य ना० अच्समा० । अस्थिवर्जिते अवयवे "पुरस्तादनस्थ ऊरुरवरम्बमाण" इति ऋ० ८,१,३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्यमतसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च "यदनस्था बिभर्त्ति" ऋ० १,१६४,४, "अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वराधीनमायावेति" भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये त्रि० ।

अनस्वत् त्रि० अनः शकटमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वाच्च पदत्वम् । शकटयुक्ते "अनस्वन्त अत्र ऐयन्त पज्राः" ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कार अभावार्थे न०त० । अहङ्काराभावे । ब० । तच्छून्ये त्रि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् त्रि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+कृ णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहंकृत त्रि० अहमिति कृतमहङ्कार, भावे क्त न०ब० । अहङ्कारशून्ये "सह वाप्यनहङ्कृत" इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अहङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये त्रि० ।

अनहंवादिन् त्रि० अहमिति गर्वेण न वदति वद—णिनि, गर्वरहिते "मुक्तसङ्गोऽनहंवादीति" गीता ।

अनाकार त्रि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आकाशादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ सम्यक् यज्ञादिसम्पन्नःकालः आकालः न०त० । यज्ञादिसम्पन्नकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल त्रि० न आकुल न०त० । अव्यग्रे, एकाग्रे, स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृत नाकृत निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते "न यस्या अरणा अनाहत" इति ऋ० १,१४१,७, "अनाहत अनिवारित" इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितुमयोग्या सर्व्वत कण्टकाव्टतत्वात् आ+क्रम–क्त न०त०। कण्टकारिकायां। आक्रान्तभिन्ने त्रि०।

अनाचारित न० न आचारित अपकृतं। अनपकृते। "अनाचारितपूर्व्वीय" इति कात्या०। "अनाचारितोऽनपकृत" इति प्रा०विवेकः।

अनाग त्रि० न आ सम्यग्गच्छति स्वर्गमनेन नाग अधर्म्मः न०ब०। पापरहिते "मित्रो नो अत्रादितिरनागान्" ऋ० १०,१२,८, "अनागान् अपापान्" इति भा०।

अनागत त्रि० न आगत। भविष्यत्कालवृत्तौ, "हेयं दुःखमनागतमिति पा०सू० आगतभिन्ने च "अनागतार्त्तवे" त्यमरः "तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति" हितो० "अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदेति" भाषा०।

अनागतविधातृ त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य विधाता प्रतिविधानकर्त्ता। आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारानुमानेन तन्निवारणोपायानुष्ठातरि "अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा। द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यतीति" हितो०।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम्। भाविदुःखहेत्वादिदुःखे। यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य। "उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता। धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्व्वं सम्प्रवक्ष्यते॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरिणाहमृज्वग्रथितमव्रणम्। अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम्। अवेक्ष्यर्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत्॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः, कषाये खदिरस्तथा॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा। क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्,। एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्॥ तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति। वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च॥ न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे। अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च॥ दुर्ब्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः। शिरोरुगार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः॥ अर्द्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी च मानवः,। जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च॥ तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम्। मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम्॥ दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम्। क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः॥ भिषोदककषायेण तथैवामलकस्य वा। प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा॥ नीलिकां मुखशोषञ्च पिड़कां व्यङ्गमेव च। रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्,॥ मुखं लघु निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा,। अतः स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम्॥ दाहकण्डूमलघ्नञ्च दृष्टिक्लेदरुजापहम्,। अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ॥ न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्। भुक्तवान् शिरसा स्नातः श्रान्तश्छर्दनवाहनैः॥ रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्ज्यात् ज्वरित एव च,। कर्पूरजातिकक्कोललवङ्गकटुकाह्वयैः॥ सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम्। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्॥ हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम्। प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम्। पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे। रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम्॥ रूक्षदुर्ब्बलमर्त्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम्,। शिरोगतांस्तथा रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति॥ केशानां मार्द्दवं दैर्घ्यं बहुत्वं स्निग्धकृष्णताम्। करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम्॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणम्। मधूकक्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च। क्षुद्रकं पञ्चमानानं समभागानि संहरेत्। तेषां कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत्॥ सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्द्धिं तैलं प्रदापयेत्,। केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा,॥ हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्,। अभ्यङ्गो मार्द्दवकरः कफवातनिरोधनः॥ धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः,। सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसादकः॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः। जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः॥ तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते। शिरामुखरोमकूपधमनीभिश्च तर्पयन्॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने। तत्र प्रकृतिसात्म्यर्त्तुदेशदोषविकारवित्॥ तैलं घृतं वा मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयोः। नैवं सामदोषेषु न कथञ्चन योजयेत्॥ तरुणज्वरजीर्णौ च नाभ्यक्तव्यौ कथञ्चन। तथाविरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः॥

पूर्व्वयोः कष्टता व्याध्योरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा । श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् । न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्य्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्व्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्य्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयतृष्णारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः । कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्जयेत्" ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् । उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः । प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् । ऊर्व्वोः सञ्जनयत्याशु फेनकः सौर्षपाक्षये कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥ उद्घर्षणन्त्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् । शिलादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्व्वेन्द्रियविशोधनम् । तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत् । श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥ कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् । स्नानमतिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् । रजोऽम्बरञ्च चौक्षञ्च सौभाग्यकरमुत्तमम् । सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ मुखालेपाद्दृढं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिडकं कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभम् ॥ पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् । नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चामलतारकम् ॥ यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः । आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमसुप्तिनुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं कुलावर्णतेजोमलविवर्द्धनम् । पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् । वर्ण्यं चक्षुष्यमोजस्यं शङ्करं छत्रधारणम् ॥ श्वनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा । अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः ॥ अनध्वा विपरीतोऽत्याध्वजरादौर्बल्यसत्त्व सः ॥ यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ स्वाकस्वजनमोजस्यं मक्षिकादीनपोहति । शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं तथा ।

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपक्तिनुत् । स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥ सुखं वातं प्रसेवेत ग्रीष्मे शरदि मानवः । निवातमायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥ आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् । दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति ॥ अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्द्रिताम् । करोति धातुसाम्यञ्च निद्राकाले निषेविता ॥

तस्मादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा छत्रिणोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपूर्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानाम्, गुरुवृद्धानुमतेन सुसहायेनानन्यमनसा चरितव्यम्, तदपि न रात्रौ न केशास्थिकण्टकाशुचितुषभस्मकपालाङ्गारामेध्यस्नानबलिभूमिषु, न विषमेष्टकाकीर्णचतुष्पथश्मशानोपरिष्टात्, । न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यानृतानि वदेत् न देवब्राह्मणपितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचानाचारानुपासीत । दुष्टयानवृक्षप्रपातविषमवल्मीकदुष्टगजकुञ्जराद्यधिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्रावेदितवटवृक्षकूपावतरणानि, भिन्नशून्यागारश्मशानविजनारण्यवासाग्निसंभ्रमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवायामायातकलहयन्त्रसन्निपाताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपदंष्ट्रिसन्निकर्षांश्च ॥ नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रदक्षिणमत्यन्तरेणाभियायात् । न शवमनुयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणाञ्च छायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यमीक्षेत । गां धयन्तीं परस्य वा चरन्तीं परस्मै न कस्मैचिदाचक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं मुखेनोपधमेत् । नाधो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात् ॥ न वेगान् धारयेत् । न बहिर्वेगान् ग्रामनगरदेवतायतनश्मशानचतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निकटान्युत्सृजेन्न प्रकाशं च वाय्वग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥ न भूमिं विलिखेत् । नासंवृतमुखः सदसि जृम्भोद्गारकासश्वासक्षवथूनुत्सृजेत् । न पर्यङ्किकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्यात् । न नासाकर्णनासास्रोतोदन्तविवराण्यभिकुष्णीयात् । न वीजयेत् केशमुखनखवस्त्रगात्राणि । न गात्रनखवक्त्रवादित्रं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टतृणादीनभिहन्याच्छिन्द्याद्वा । न प्रतिवातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्निमुपासीत, नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाशमध्यासीत । न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत् भुञ्जीत वा । न प्रततमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्वरसूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्नजागरणशयनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत । अनुचितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिरा शयीत । न भिन्नपात्रे नाञ्जलिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमितस्निग्धमधुरप्रायमाहारं वैद्यमतमवेक्षितमश्नीयात् । ग्रामगणगणिकापणिकखलशठपतितभोजनानि परिहरेत् शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्यवं-गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मक्षिकाबालोपहतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत मूत्रोच्चारपीडितो न सन्ध्ययोर्नापात्रितो नातीतकालं हीनमतिमात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं, न नग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ॥ नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना । अन्यथा कुष्ठवीसर्पादीन् जनयेत् । घृतमद्यातिसेवामतिभूषाक्लिन्नसमाह्वानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत । अनन्यधृतोपानहौ कनकमलीनवासांसि न चान्यधृतानि धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं गाश्च नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥ सुखमात्रं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया । वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च सीध्वरिष्टौ पिबेन्नरः ॥ मन्थशीतं पिबेत् ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् । यूषं शरदि तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं जलम् ॥ स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः । घृतं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं न च वेगान्विधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥ प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् । कफे प्रच्छर्दनं, पित्ते विरेको, वस्तिरीरणे ॥ वसन्ते स्निग्धमपि सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विदग्धमथवा व्यायामान्न प्रकुप्यति ॥ उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्नातु तत्क्षणात् । नेच्छेद्रोगभयाच्चाशु पीडां वा कायमानसीम् ॥ अतिस्त्रीसम्प्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादय । आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विता ॥ स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयता । त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीयात् प्रमदां नर ॥ सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेत् बुध । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियां तथा ॥ वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याश्च नोपेयात् प्रमदां नर ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्यन्दिनेषु च । लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुच एव च ॥ क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानव । वातविण्मूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्बल ॥ तिर्य्यग्योनावयोनौ च माप्नुशुक्रविधारणम् । दुष्टयोनौ विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥ रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्छावरणमेव च । स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मन ॥ दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षय । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षय ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं वन्ध्यामसंवृते । देशेऽशुचे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितक्षुब्धचित्तस्य मध्याह्ने तर्पितोऽमत । स्थितस्य हानि शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रसक्ताङ्कुर्वति शोष शुक्रक्षयावह । व्याधितस्य रुजा प्रोक्ता मृत्युर्मूर्च्छा च जायते । मत्यूपस्यार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यत ॥ तिर्य्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायो कोप शुक्रस्य च क्षय ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भव ॥ सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं मोहान्न सन्धार्य्यं कथञ्चन ॥ वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥ सेवेत प्रमदां वृष्यां वाजीकरणवृंहित । भक्ष्याः शर्करा क्षीरं रसित, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु इति"। एतेषामन्यथाचरणे यथायथं दु खान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशकम् आर्त्तवम् न आगतमार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनागन्धित त्रि० न आगन्धित आघ्रात । अनाघ्राते, "सर्वदोषानागन्धित प्रतिपद्यमाद्येति" उ०उ०भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगम. स्वत्वहेतु क्रयादिर्यत्र। स्वत्वहेतुक्रयादिशून्ये "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपीति"स्मृति अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् त्रि० नास्ति आगोऽपराध पापं वा यस्य । अपराधशून्ये पापशून्ये च "आर्त्तत्राणाय व शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसीति" शकु० । "अनागसे शपति मामचामलमिति" नैष० । "अनागस. तमदिति क्षणोतु ऋ० ४,२८,२, "अनागसं पापरहितमिति" भा० । "तवानागसो अदितये स्याम" ऋ० १,२४,२५, "अनागस अपराधरहिता स्यामेति" भा० ।

अनाचार पु० आचारस्याऽभावे वा न०त० । कदाचारे, आचाराभावे च । "सर्वदेशेष्वनाचार पथि ताम्बूलचर्वणमिति" स्मृतिः । "अनाचारोद्विविध विहितस्याननुष्ठानमात्र निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे वक्ष्यमाणा भावाभावरूपा शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहितास्तेषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्यमाणानि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषामनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्रायं विशेषः यत्र देशे परम्पराप्रसिद्ध योऽनाचार स, तत्रदोषावायक यथोक्तं माधवीये बौधायनेन "पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत उत्तरतश्च यानि दक्षिणत अनुपनीतेन भार्य्यया च सह भोजनम्, पर्य्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनम्, तथोत्तरत सीधुपानमुभयतोदन्तैर्व्यवहार" इत्यादिकमभिधाय "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्यादिति" । "इतरोदाक्षिणात्य इतरस्मिन्, उत्तरदेशे मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे कुत देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्येति" माधव । देवल "यस्मिन् देशे य आचार न्यायदृष्ट सुकल्पित । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृत इति । यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेदिति" । "देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्चेति" स्मृत्यन्तर बृहस्पतिरपि "परम्परासिद्धानामाचाराणाम् देशविशेषेष्वाह स्म । "उद्वहन्ते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजै । मध्यदेशे कर्म्मकरा शिल्पिनश्च गवाशिन । मत्स्यादाश्च नरा पूर्व्वे व्यभिचाररताः स्त्रिय । उत्तरे मद्यपा नार्य्य स्पृश्या नृणां रजस्वला इति" एवमन्येऽप्यनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिमूलकाः भेदाः । न० । आचारशून्ये त्रि० ।

अनाघ्रात त्रि० न आघ्रात । घ्राणेन्द्रियाविषयीभूते "आघ्रातं यदनाघ्रात यत्तत्र क्रियते मिथ" इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप—अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्याभावे, छायायां च । अनातपविशेषोपितामिति" मेदुक्तम् छायाशून्यमिति तदर्थे । न०। आतपशून्ये त्रि०।

अनातुर त्रि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च "यद्देहाः यच्चं यरत्त यद्भद्रं यदनातुरमिति" ऋ०८,४७,१०, 'भेजे धर्ममनातुर' इति रघु० ।

अनात्मक त्रि० नास्ति आत्मा स्थिरः यस्य कप् । क्षणिक विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्म्यवादे हि चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञानेनैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यत परामिमतात्मशून्यत्वम् जगत । विस्तर क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्य ।

अनात्मज्ञ त्रि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा—क अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे स्वपरविवेकशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राशस्त्ये भेदार्थे च न०त० । "अप्राप्य प्राप्यते योऽयमत्यन्तं लभ्यतेऽन्यथा। जानीयात्तमनात्मानं पुनान्तं मधुरादिकम्" इत्येव मतिपादिते आत्मभिन्ने अपकृष्टात्मनि देहादौ 'अनात्मनि देहादौ आत्मेति या बुद्धि साऽविद्येति वे०प्र० । 'देवाश्च असुराश्च उभयएवानात्मान" इति श्रुति "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्तितेति" पुरा०।

अनात्मवत् त्रि० आत्माऽन्तःकरणं वश्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः न०त० । अजितेन्द्रिये ।"अनात्मवन्तःपशुवद्भुञ्जते ये ऽप्रमाणत" इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इद आत्मन्+यत् आत्म्यम् शरीर न०त० । अशरीरे "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते इति तै०उ० 'अनात्म्ये अशरीरे" इति भा० ।

अनाथ त्रि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने "किं भ्राता सद्यदनाथमिति" ऋ० १०,१०,११,। विलपत्यनाथवदिति भार० ।

अनादर पु० आदर गौरवेणोक्ता आस्था तद्विरोधे न०त० । परिभवे,तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरोधित्वात्तथात्वम् । "गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादर" नीति०। ब०। आदरशून्ये त्रि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्व्वकालो वा स नास्ति यस्य परमेश्वरे । नास्ति आदि प्राथमिकोयस्मात् ५ब० । हिरण्यगर्भे पु० तस्य च "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतौ सृष्टे प्राथम्यश्रवणात्तथात्वम् । आदिशून्ये त्रि० । "जगदादिरनादिस्त्वमिति" कुमा० । "अनादिनिधनं ब्रह्म यच्चतच्च प्रवर्त्तते" इति हरि । "अनादिनिधना देवी वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति" पुरा० । "अनादिर्भूर्भुव इति" विष्णु स० । "अनादित्वात् निर्गुणत्वादिति" गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्य्यं तद्भिन्न' । कार्य्यभिन्ने ।

अनादिष्ट त्रि० न आदिष्ट विशेषरूपेण उपदिष्ट । विशेषरूपेणाकथिते "अस्य पापस्य, इद प्रायश्चित्त" मित्यादिरूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते "उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च" इति विश्वामित्र ।

अनादृत न० आदृतम् आदर भावे क्त अभावार्थे न०त० । आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्म्मणि क्त न०त०। आदृतभिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च त्रि० ।

अनादेय न० न आदेय । श्रुत्यादिषु निषिद्धतया आदानानर्हे वस्तुनि "अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति" मनुः । अप्रतिपाद्ये च अप्रतिपाद्यद्रव्याणि च अप्रतिपाद्यशब्दे वक्ष्यन्ते । ["मन्त्रानादेशे गायत्रीति' श्रुति ।

अनादेश पु० न आदेश अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य त्रि० न आद्य भक्ष्यम् । अभक्ष्ये श्रुतिनिषिद्धतया भक्षणानर्हे । 'एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधोविधिरिति" "अनाद्यान्नमत्त्वा व्रतञ्च प्रकुर्वीत" इति च मनु । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते । आद्यशून्ये अनादौ त्रि० ।

अनाधार त्रि०नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते" (भाषा०)उक्ते न्यायमते नित्यद्रव्यमात्रे, आश्रयशून्यत्वात् युक्तमनाधारत्वम् "अम्बरान्तधृते"रित्यादि शा० सूत्रेण अम्बरपर्य्यान्तानां सर्व्वेषामाधारत्वमीश्वरस्येति नाम्बरादौ अनाधारत्व किन्तु ब्रह्मण एवेति वेदान्तिन ।

अनाधृष् त्रि० आ+धृष—क्त न०त० । अनभिभूते आधर्षणरहिते 'देवतीरनाधृष सिषासव" इति अथ० ६,२,२ ।

अनाधृष्ट त्रि० न आधृष्ट: पराभूत । अपरिभूते "मही न आयसनाधृष्ट" इति ऋ० ७,१५, १४,। वार्य्यमनाधृष्ट रक्षस्विना, ऋ० ८,२२,१८ ।

अनाध्ष्य त्रि० आ+धृष–कर्मणि क्यप् न आधृष्यः न०त० । अनभिभवनीये "अनाधृष्य वृषभं तुग्रमिन्द्रमिति" ऋ० ४, १८,१०,"तव देवैरनाधृष्यमिति" रामा० ।

अनानुद त्रि० अनुददाति अनु+दा–क न०त० पृ० दीर्घ । समानदातृशून्ये अनुत्थदातरि । "अनानुदो वृषभोदो- भत्त" इति ऋ० २,२१,४, "प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो दाता नास्तीति" भा० ।

अनापि त्रि० आप्यते आप–कर्मणि इन् आपिराप्तो बन्धुश्च न०ब० । आप्तशून्ये । "अनापिरत्था अशजात्या- मतिरिति" ऋ०१०,३९,६, "अनापिरबन्धुरिति" भा० "अथाहव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र" इति ऋ० ८,२१,१३।

अनाप्त त्रि० आप्तो बन्धु यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न०त० । बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, "वस्वानाप्त· सूर्यस्येव ऋ०१,१००,२, "अनाप्त· परैरप्राप्त·" इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने "बुग्यस्या प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्ड्या यत यतमिति" मनु ।

अनाभयिन् त्रि० आबिभेति आ+भी–उणा० इनि न०त० । सम्यग्भीतभिन्ने । "अनाभयिन्नरिमा ते" ऋ०८,२,१, ।

अनाभू त्रि० आभिमुख्येन भवति आभू· श्रोता न०त० । श्रोतृभिन्ने आभिमुख्याप्राप्ते च । "इन्द्राश्चयथ अनाभुव" इति ऋ० १,५६,८, ।

अनामन् न० अननकम् अनं जीवनम् अमयति रुजति अम– कनिन् । अर्शोरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये अस्यमासे पु० तस्य वैदिककर्म्मानर्हतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम- शून्ये त्रि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

अनामय पु० अम–घञ् आमं ताप यात्यनेन या–क आ- मयो रोग न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयमिति" मनुः । न०ब०। बाह्याभ्यन्तरपीड़ानिवारके विष्णौ पु० "पुण्यकीर्त्तिरना- मय" इति विष्णु स० । रोगशून्ये त्रि० । "जन्म- बन्धविनिर्मुक्ता पद गच्छन्त्यनामयमिति" गीता ।

अनामयित्नु, अम–णिच्–उणा० इत्नुच् न०त० । व्याधकभिन्ने "इहाभ्यामनामयित्नुस्यामिति" ऋ० १०,१३७,७, ।

अनामा स्त्री अङ्गुष्ठ शिरश्छेदनसाधनतया यज्ञयायोग्यत्वात् नास्ति नाम यज्ञयोग्य यस्या , नास्ति यकुष्ठतर्जन्यादि- वत् विशेषनामास्य वा अनन्तत्वात् डाप् । कनिष्ठाप्रसिद्धायां मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना- मिकाप्यत्र । तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्रजातीयता अतएव तस्या· पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्रनामककुशधारणं तत्र क्रियते । "अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना- मिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके" इति छन्दो०प० ।

अनाम्नया त्रि० आम्नयाति हिनस्ति आ+म्नय–क न०ब० । हिंसकरहिते । "अनाम्नया· कुविदादस्य ऋ० १,१२१, ।

अनायत्त त्रि० न आयत्त ।अयशे अनधीने । "एतावज्जन्म- साकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति" हितो० ।

अनायन न० न आयन चालनम् यत्र । एकान्ते हेम० एका- न्तानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ–यस घञ् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्लेशे च । "शरीर पीड्यते येन शुभेना- प्यशुभेन वा । अत्यन्त तन्न कुर्वीत अनायास· स उच्यते" अत्रि० । ब० । प्रयत्नशून्ये त्रि० । "समाप्येऽकश्चिद- नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति" यजु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृत न०त० । अल्पायासेन साध्ये फाण्टे क्वाथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर- हितकरे अतिभोजनादौ । "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा- तिभोजनम्" इति "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनमिति" च मनु । "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्य पुंसामिति" सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रम–क्त आरत विरति अत्यन्ताभावे न०त०। सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । "अनारतं तेन पदेषु लम्भिता" इति भार० । ब० । तद्वति त्रि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि- कृत्येत्यर्थे । "अनारभ्याधीतत्वादिति" मीमांसा । न आरभ्य न०त० । आरभ्यभिन्ने त्रि० । अनारभ्यत्वादिति का० १,८,३, "नैवायमारम्भयोऽर्थ" इति व्याख्या ।"अनारभ्य- त्वाद्वेति" इति कात्या० २०,८,२६, ।"तस्मादनारभ्योऽय- मर्थ" इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत त्रि० न आरभ्य किञ्चित् अधीत । किञ्चि- दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्म्मविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि- योग इति मीमांसाया स्थिरीकृतम् । "सामान्येन तु विनि- योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष" इति ऋ०भा० माधवः ।

अनारम्भ पु० न आरम्भः अभावार्थे न०त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । "न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते इति" गीता ।

अनारोग्य न० न आरोग्यम् । आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५ब० । आरोग्यासाधने "अनारोग्य मनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति" मनु ।

अनार्ज्जव पु० ऋजोर्भाव आर्ज्जवं सरलता स्वाच्छन्द्य वा न० ७ब० । रोगे । अभावार्थे अव्ययी० । ऋजुताभावे अव्य० । ६ब० । कुटिले त्रि० ।

अनार्त्तव त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अण् न०त० । अकाल रूपे–ऋतौ–अनुत्पन्ने कुसुमादौ । ऋतौ स्त्रीकुसुमक्लेदम् विकाशनम् आर्त्तवं तन्नास्ति यस्या । अष्टवर्षाया स्त्रियां स्त्री ।

अनार्य्य पु० न आर्य्य न०त० । आर्य्यभिन्ने कदर्य्यचरिते । "अनार्य्य इति मामार्य्या इति" रामा० । न० ७ब० । आर्य्यानाश्रये देशे ।

अनार्य्यक न० । न आर्य्या यत्र देशे तत्र आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य्य+कन् । अगरुकाष्ठे ।

अनार्य्यज न० । अनार्य्ये देशे जायते जन–ड । अनार्य्यदेशजाते अगरुकाष्ठे । तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

अनार्य्यतिक्त पु० अनार्य्य प्रियस्तिक्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्ष त्रि० ऋषिजुष्टत्वाद्दर्शनैर्वेदस्तत्सम्बन्धि आर्षं न०त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । "संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" इति पा० । "अनार्षे अवैदिके" इति सि०कौ० । ऋषिणा दृष्टम् अण् आर्षम् न०त० । ऋषिणाऽदृष्टे । "अपित्रोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोरिति" पा० । "अनार्षयो किं वासिष्ठीति" सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)त त्रि० न आलोचि (डि) तः । अविवेचिते । "अनालोचितकार्य्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथेति" माघः अविलोचितेति वा पाठः ।

अनाविल त्रि० न आविल । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्ध त्रि० न आविद्धः । अबाधिते । "अनाविद्धया तन्वा त्वाजन" ऋ० ६,७५,१ ।

अनावृत्त त्रि० न आवृत्तः अभ्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च । "मलमासेऽप्यनावृत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति" स्मृतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे, आगमनाभावे च "अनावृत्तिः शब्दादिति" शा० सू० । "तत्र मामविवेकसामान्यात्तस्योति" शा०सू० । ब० । तद्वति त्रि० ।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष–क्तिन् "अभावार्थे न० त० । "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिका शुका । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृता" इत्युक्ते ईतिभेदे "द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यामिति" मिता० ।

अनाशक पु० आ सम्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न०ब०कप् नश्यति नश–ण्वुल् न०त० वा । यथेच्छभोजनशून्ये, अनश्वरे च "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति" श्रुति । फलकामनाशून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन क्षयाभावात् तथात्वम् ।

अनाशकायन न नश्यति अनाशक आत्मा तदायन प्राप्त्युपाय । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्य्यभेदे, "अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते" इति छा०उ० ।

अनाशस्त त्रि० आ+शन्स स्तुतौ–क्त न०त० । अस्तुते । "अनाशस्त इवासति" ऋ० १,२९,१, ।

अनाशिन् त्रि० न नश्यति नश–णिनि, कर्म्मफलमश्नुते अश–णिनि वा न०त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, "अनाशिनोऽप्रमेयस्येति" गीता "अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति" श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहिते त्रि० "नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनो" मनु ।

अनाशु त्रि० नश–उण्–अश–व्याप्तौ कर्मणि उण् वा न०त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । "अन्वन् विद्वो अनाशव" इति ऋ० १,१३५,८, "अनाशव विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशु शीघ्र न०त० । चिरभिन्ने । "अविम्ने चिदवोदवदनाशुनेति ऋ० ६,४५,२, "अनाशुना अचिरगमनेनेति" भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न०त० । ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमशून्ये "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विज" इति स्मृतिः ।

अनाश्रय त्रि० नास्ति आश्रयो यस्य । आलम्बनरहिते ।

अनाश्वस् त्रि० अश–भोजने क्वसु नि० । भोगशून्ये "उभेकिमनाश्वाननूचानवेति" पा० "इतसंयद्भिरनाश्वस्" इति भारवि ।

अनाश्वास पु० अभावार्थे न०त० । आश्वासाभावे विश्वासाभावे "प्रागवपूर्व्वकालादनुमानस्य सर्व्वत्रानाश्वासप्रसङ्गादिति" कु०च० भा० ।

अनास् त्रि० आस्यते निरास्यते क्षेपणसमेन आ+अस–क्षेपे करणे क्विप् आः मुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस-व्यापारशब्दरहिते । "अनासोदस्यूँरमृण" इति ऋ० ५,२९, १०, "अनासः आस्यरहितानि तद्व्यापारशून्यानीति" भा० ।

अनासिक त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके निकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था–अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति" कुमा० "अनास्थया सूनकरप्रसारिणीमिति" नैष० । न०ब० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था–आधारे ल्युट् आस्थानोभूप्रदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । "अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने" इति ऋ० १,११६,५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्राव आ+स्रु–वेदे घञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्रव इति । "तेषामसि त्वमुत्तममनास्रावमरोगणमिति" अथ० २,२,२ ।

अनाह पु० नह–घञ् न०त० । मलादिबन्धाभावोपलक्षिते-पक्वणोरोगे ।

अनाहत न० आ–हन–भावे क्त आहत छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे "शब्दो ब्रह्ममय, शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूरं चक्रं वर्णयित्वा "तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण लिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परमिति" तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पद्मे च आहतमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघात नास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्त्यस्मिन् अर्श आदित्वात् अच् । अनाहतपदेन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसिद्धानां वागवस्थानां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादनाहतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । ब० । आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे "अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति" हितो० । "अनाहारेण देहिन" इति पुरा० ।

अनाहार्य्य त्रि० आहार्य्यं कृत्रिमं आहरणीयञ्च न०त० । अकृत्रिमे स्वाभाविके, आहरणीयभिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहित. अग्निर्येन । विधिना अकृताग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगु"रिति मनु. । 'अनाहिताग्निश्रुतेश्चेति' कात्या० ४,१,२९, "अनाहिताग्नेरपि पितृयज्ञः श्रूयते" इति तद्व्याख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता "अप्यनाहिताग्निना कार्य्य इति" "यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्नेर्दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति" तद्व्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य ब० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । "अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशन" इति "अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेदिति" च मनु "अनिकेतः स्थिरमतिरिति" गीता अनिकेतनोऽप्यत्रार्थे ।

अनिक्षु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्त्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण त्रि० न निगीर्णः । अनपह्नुतभेदे, "विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति" सा०द० । (अनिगीर्णस्य) अनपह्नुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेदस्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधन वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽनपह्नुतभेद सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्यतस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे "स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुकामिति नैष० । "चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति" मनुः ।

अनित्य त्रि० न नित्य । नश्वरे, जन्ये च । "नित्याऽनित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यादिति" भाषा० । "यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना । यशः कायेन लभ्येतेति" हितो० "एकपक्षमनित्यस्य भूतावासमिमं त्यजेदिति" मनुः । अस्थिरे "अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेदिति" मनु. । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधि न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके "समासान्तविधेरनित्यत्वमिति" पा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, "वर्णे चानित्ये" इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) "इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न धनि, नित्यत्वाद् नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा रूपादिगुणविभागः, एवम् तत्मात्रगन्धो व्याप-कत्वगन्धो वा भवतीति” इत्युक्तम् अतएव “वारे निवि-शतेऽपैति इत्यनुशासितु दृश्यते । व्यापेयत्वाक्रियाजन्य-योऽयमनित्यतोर्धृत” इति गुणरूपे गुणानामनृपपद-विभागोऽपि । यद्वा तमभिन्ने वाच्ये च । “अनित्य हि स्थिति यतासक्तादनित्यदिष्यते” इति मनुः । अनित्यमित्यत्र व्याप्ती, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मामाख्यत्वगमस्तु समासे समासाभावात् । यदाकाशवदित्यत्रऽपि मातृवत्त्वाख्याकाश-क्रियाविशेषणत्वेन यथारोऽरतिमन्दिराद्यर्थाभ्यामीत्य द्विती-येति बोध्यम् । नित्यम् मान्यमव्ययम् न०त० । अनित्यम् ।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न०त० । निद्राभावे “बहुपद-नीयामनिद्रा चाभ” इति रघुवंशम् । निद्रारहिते च रोग-विशेष एव धारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते आलस्यरहिते त्रि० “अनिद्रो बहुकोपश्च तपोधनपरश्च तामिति “प्रजा निद्रामनिद्रेण दयामत्यभिरक्षिता” इति च रामा० । “अनिद्रेण अनलसेनेति” तदर्थः ।

अनिन्दित त्रि० न निन्दित । निन्दारहिते प्रशस्ते “अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति” मनुः ।

अनिन्द्र त्रि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाशून्ये “मान निन्द्रा अभयमनुकम्पा ऋ० ५,२,१, “अनिन्द्रा इन्द्र मयजन्त” इति भाष्यम् ।

अनिबद्ध त्रि० न निबद्ध । असम्बद्धे, “असम्बद्धो अनिबद्ध” इति ऋ० ४,१९,५ । अनियमिते च ।

अनिबाध त्रि० नास्ति निबाध प्रबाधा यस्य । प्रबाधरहिते “उरौ महां अनिबाधे ववर्ध” इति ऋ० ३,१,११, अनि-बाधे असम्बाधे इति भा० ।

अनिभृत त्रि० न निभृत न०त० । चञ्चले “भुजमनिभृत-बेतेति” भा० । “बेलाप्रबला” इति मल्लि० ।

अनिभृष्ट त्रि० नि+धृष्ट क्त नि० न०त० । अबाधिते । अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा “ऋ०२,२५,४, अनिभृष्ट-तविषिः अबाधितबल” इति भा० ।

अनिमक पु० अन—जीवने शब्दे च भावे बा० इमन् “अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै—क । भेके । तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे च तयो मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय जीवनाय क जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं सुखं यस्मात् । मधूके (मौल) वृक्षे मेदिनि० ।

अनिमान त्रि० नि+मा—माने ल्युट् न०ब० । परिच्छेद-रहिते “स नो महां अनिमानो धूमकेतुः ऋ० १,२७,११ “अनिमानः अपरिच्छिन्न” इति भा० ।

अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे “अमावस्या. यानि कानि च कुर्वन्ननिमित्त” इति मनुः न०ब० । कारणशून्ये त्रि० ।

अनिमिष् त्रि० नि+मिष—भावे क्विप् न नास्ति यस्य । अस्वप्नो दर्शने “इमे दिवो अनिमिषा” इति ऋ०७, ६०,७, “मित्रः कष्टीरनिमिषा” इति ऋ०३,५९.१, अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।

अनिमि(मे)ष पु० नास्ति निमि(मे)ष चक्षुःस्पन्दनं यस्य निमि षम् कुटादि० न गुण, मिष—भावे घञ्—वा, । चक्षु-स्पन्दनशून्ये देवे “हरेषु मानक्षदर्शनताभ्योऽपि निमिष निर्जनश्वेति” मेघे दराक्षां निमेषाभावत्वम् “अस्वप्नो अनिमिषा” इति २,२७,९ इत्यन्तदेवतानि-मिष एवाद इति च ऋ० १०,१०१,१ । मत्स्ये च । निमिषो दर्शनवत्यभावाद्विष्णौ च । ‘अनिमिषानि-मिषयोः’ इति भाग० ‘अनिमिष विष्णु पक्षुदर्शितत्वात् तस्य चेते इति श्रीधरः । न निमिषति पश्यति नि+मिष —क न०त० । मत्स्यादौ । क्रियाशून्ये वस्तुमात्रे त्रि० । स्पन्द-नशून्ये त्रि० । “यतैकमरुणार्णमनिमेषदृष्टिभिरिति” रघु ।

अनियत त्रि० न नियतः । नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये अस्थायिनि “रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः” इति सा०द० । नियतकारणाद्यनपेक्षे च “रिष्ट त्रिविध तयोर्नियतमनियत योगजश्चेति” ज्योति० । अनि-यमिते च । [उच्छृङ्खले च ।

अनियन्त्रित त्रि० नि+यन्त्र चु० क्त न०त० । अनियमिते

अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न०त० । नियमा भावे । “पञ्चम लघु सर्वत्र सप्तम द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे गुरु ज्ञेय शेषेष्वनियमोमत” इति छन्दो० ।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ब० । अतिरुच्यादौ रोगे । “अमत्र निसा अनिरा” इति यजु० ११,४७, अनिराः अतिरुच्याद्या इति वेददीपः । न ईर-यितु शक्यते ईर—क ब्र० सुक् न०त० । प्रेरयितु-मशक्ये । “अपला अस्वरनिरा” इति ऋ० ८,४८,११, “अनिरा प्रेरयितुमशक्या” इति भा० । ६ब० । अन्नरहिते दारिद्र्ये च “युयुतमस्मदनिरामकीवामिति” ऋ०७,७१,२, “अनिरामन्नदारिद्र्यमिति” भा० ।

अनिराकरण न० निराकरणमभावार्थे न०त० । निराकरणाभावे "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागात्कर्मणोचितमिति" स्मृतिः ।

अनिरुक्त त्रि० निष्क्रान्त उक्तमवयवार्थं निर्वचनमवयवार्थो येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्वचनशून्ये "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इति श्रुतिः । निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा "अथ निर्वचनम् तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः तृच इति, अथ आदिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति" इति । तथा प्रकृतिप्रत्ययानपेक्ष्यैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् ऋ० भा० माधवेन यथा "प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य निर्दिष्टकार्थबोधकं पदं निरुक्तमिति" । अनिर्दिष्टे "अनिरुक्तमात'सवन प्रथम" इति कात्या० २२,५,७, "अनिरुक्तं प्रात'सवनं यस्यासौ प्रथम" इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्ध पु० न केनापि युद्धेन निरुद्ध नि+रुध—क्त न०त० । कामदेवसुते, उषापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिरोध्यस्य अत्यन्तबलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च "अनिरुद्ध सुरानन्द" इति विष्णु० स० । "न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुध्यते" इति भा० "अनिरुद्धोऽप्रतिरथ" इति विष्णु सह०। "चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध" इति भा० "संकर्षणोवासुदेवप्रद्युम्नश्चानिरुद्धक । व्यूहचतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णषड्गुणमिति" रामा० दर्श० । विवरणं रामानुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे त्रि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्र ब० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने त्रि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ६त० । उषायां बाणकन्यायां तस्यास्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञात त्रि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते, अनिश्चिते च "क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति" प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ०उ०भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं प्राप्तुं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णय' अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-

अनिर्दश त्रि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य ब०व्रा० । अनपगतदशाहे । "उष्ट्राक्षं सूतिकाक्षञ्च पर्युषितान्नमनिर्दशमिति" अनिर्दशस्य प्रेतान्नमिति, "तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशमिति" "विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशमिति" "अनिर्दशाया' गो क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथेति च" मनु' । अनिर्दशाहमप्यत्र त्रि० । "अनिर्दशाहां गां सूतामिति" मनु' ।

अनिर्देश्य त्रि० न निर्देश्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देष्टुमशक्यम् निर्+दिश्—शक्यार्थे यत् न०त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन "इदं तदिति" निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम् । "यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्यमिति" श्रुति । "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय" इति भाग० १०म स्क० । अनिर्देश्यवपु' श्रीमानिति विष्णु स०। "इद तदिति निर्देष्टु यन्न शक्यते परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति" भाष्यम् । [श्चिते ।

अनिर्धारित त्रि० न निर्धारित' । अवधारितभिन्ने अनि-

अनिर्माल्या स्त्री निर्—मल—ण्यत् न०त० । दृक्कानामकौषधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीय पु० निर्वचनं निरुक्ति लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । "अज्ञानञ्च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति" वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य । श्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता ।

अनिर्वृति स्त्री न निर्वृतिः स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च "अनिर्वृति-

निशावटो मम स्वकान्तरालं गते' सुहृदः । म० । तद्धित नि० ।

अनिर्वेद पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे वैराग्याभावे अवैराग्ये, अनवसादे च "अनिर्वेदः श्रियोमूल-मनिर्वेदमयं सुखम्" "अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते" इति रामा० ।

अनिल पु० अनित्यनेन अन–इलच् । वायौ, देवे वर्ये प्राणधारणोपाधनम् । "अनलश्च परम् शिवो अनलोर-स्तनिलाम्" इति सोमानन्दोनिलेन्द्राणां शिवामकोनिमस्व चेति' मनुः । "स प्रत्यादीय स्तनितमाहत" इति रुमा० । अनिलश्च मायात्वहतेन ब्रह्मणा विसृष्टस्याक तत्पुर्वत्वेन तत्तोत्पत्तिक्रमार्दिषु श्रुत्यभेदः "तस्मादेतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि श्रुतिः, स च स्वाभाविकत्वेनस्पर्शतत्तिभेदात्मगुणवान् दिवत अप्रमाणात् गन्धगुणवान् । यथोक्तं पाइदयाः "माया सत्वेकदेशस्था सदा तत्वैकदेशगम् । विश्रम्, तत्रा चैकदेशगतो वायु मर्वाहित । संयमक्रोतिकियो वायु बली रूपे मतः । तत्र आगमात् उन्मायाम्योषी दे तेऽपि वायुगा । वायुरस्योति कहार, तत्रोत्पत्ती दृष्टद्दृतते । निरात्मरूपो मायायाः स्वभावो वियतोव्यनि-दिति 'पुराणोक्त तारतम्यं दर्शने भूतपञ्चके' इति च । तदाविष्टमेव ब्रह्मणा पञ्चिस्तत्पादित इति वेदान्तिमतम् सांख्यमते सत्व स्पर्शतन्मात्रादुत्पत्तः । वैशेषिकमते तु स्पर्श, सङ्ख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-गुणकोऽनित्य ईश्वरादेव आदरणादुत्पद्यते इति भेद स च स्थूल सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूल सप्तविध सप्तस्कन्धा-श्रित यथोक्त सिद्धान्तशिरोमणौ 'भूवायुरावह इह प्रव-हस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसञ्ज्ञकश्च । अन्यथाऽतो-ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मादुह्वाह्य परावह इमे पवना भविता । भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुदवि-द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्य प्रत्यग्गति-स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरं समेतो यस्मा-त्ततस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्य-जस्रं प्रवहानिलेन इति" । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते उक्तं मन्त्रमादि महोत्पाताख्यं श्रीपतिनाख्येन । तन्मुखात् तेषां लक्ष्माणि महोत्पाताख्यं श्रीपतिनाप्युक्तेन । "निर्घातोल्काभ्रगन्धर्वपुरविद्युदन्नाः कुवायोः संश्रयान्ते धन-गन्धर्वपुरीमेघपूर्वं तथान्यत्" इति । तत्र विद्युत । "कुञ्ज-जलभिलम्बे वाडवोऽग्निः स्थितोऽस्माद् सलिलभरनिमग्ना-दुत्थिता धूममालाः । पिबति पवनगोताः पर्वतस्था दृश्यन्ति

पुष्पदिव्यरमा विद्युदत्तानुस्फुलिङ्गा" । अरुणा । "उद्गतैः पांशुभिर्मूर्ध्नि प्रचरद्गुणभिरीरितात् । भेघस्थद्गुणमा-मीनैर्भास्करमरीचिभिः । निम्नगाम्नमिन्द्रचापं दिग्भ्रमाधो भवेदिह । तमाद्विपत्तयस्तेन दृश्ये च पुनः क्षितौ" । विद्यु-त्पातमयम् । "अनकाहेतुर्गं नैव पार्थिवांदकनिन्दि-तम् । वायवह्वपभतापनि र्मदृशयाकुरुन्ययो । यत्ताकत् पतति भासो कृशानं प्राप्य वर्तते । तत प्रायश भैरवी वीचरः पतन्ति हि । तत् तेषा पार्थिव वायं तैजसं, तत्प्रस्थितः । ततो निर्घटदोषेव भूमिभ्रंदृशभूयते" । इन्द्रचापः । "सूर्यांशु विविधवर्णो पवनेन विघट्टिताः करा साभ्रे । वियति धनुः संस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-धनुः । परिवेष । "संमूर्च्छिता रवीन्दोः किरणा पवनेन मण्डलीभूता । नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेष" । उल्का । "नानाः गतिर्दिवि भवेद्दिवसेन गन्धाः कालात्मा भवनलेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अनिलतोद्भूततत्त्व तारागणास्तदधो हि निवसन्ति तदाविततानि । मीनोत्पल-उत्तमदाहवनात् स्फुरन्ति नानाविधप्रकृतिमाकलय्य विहन्ता । दृष्टोर्निर्घोषितभास्यागतेऽतिकाता पतन्ति गृहादिविकृतताश्रदेन" । अथ एव मरुति । "सर्वाको निर्घात-मेघा वायुना विरणोदिताः । देवज्ञाधानविधानान् पतन्ति महाभात्वे । भूमायवश्रङ्गं व्यापाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः । रामारामादयश्च तु पुनरर्थाधूमोभिता । भूवायुना विमो-षोस्तु निर्मीयन्ते महास्थे । तद्वत् प्रकृतिर्मूर्त्तिर्विदृशो-शोऽस्मागतम्" । सन्ध्याराग । "भूच्छ्वसितं दृष्टोऽपि भूमेर्दि-गन्तव्योम्नि प्रस्थितं । सूर्यास्तकिरणैर्भिन्नैरारक्तमव-भासते । निरन्तायवव यस्तु यद्दृष्टं स्वैरभावकम् । तेना-भ्रमस्थोभूत दृश्यते यज्ञचामवत् । सन्ध्याराग स विज्ञेयो दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशायक्तौ तथैवेन्दु-करोद्यमे" इति । तदधिष्ठातृदेवोत्पत्तिर्मन्वन्तरभेदेन वामनपुराणादौ दर्शिता यथा "पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य जठरं सूक्ष्मोदितमातुः पुरन्दरः । ददर्शोर्ध्वं तस्य माता कठिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण मत-सर्वथा । चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् ! स रुरोद तथिसरम् । शक्रोऽपि प्राह मा रुद ! वदत्येति पुनःपुनः । एकैकशस्तु सप्तैक भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ते जाता मरुतो नाम देवादित्याः शतक्रतोः । मातृदेवोपचारेण मरुतोऽर्धभर-क्षताः इति ॥ "यदसौ भवता प्रोक्ता मरुतोऽदितिसम्भवाः । तत् केन पूर्वमाप्तनुं ये मरुत्मार्गैव कथ्यतामिति" नारद-

मध्ये पुलस्त्योक्तिः । "श्रूयताम् पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः ॥ स सुतूपपाताथ स कामचारी सर्व्वमहिष्या सुमानपुत्रया । रराम तन्व्या सह कामचारी ततोऽम्बरात् माल्यमतास्य शुक्रम् ॥ पतितैः सनतुष्ताता पप्प पुष्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदाम्रुतम् ॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोभङ्गेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाता पत्न्यस्तपस्विनाम् ॥ सुषुवुः सप्त तनयास्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् । तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियच्चराः । इत्येवमुक्ता देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन् मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे" ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ! । स्वारोचिषस्य पुत्रस्तु श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्च्चिःप्रतिमा मुने ! । तपोऽर्थं ते गता शैलं महामेरुं नगेश्वराः ॥ आराधयन्तो ब्रह्माण पदमैन्द्रमभीप्सव । ततो विपर्चित्रामा स सहस्राचो भयातुरः ॥ पूतनामप्सरोमुख्यां प्राह नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा । इत्येवमुक्ता शक्रेण पूतना रूपशालिनी ॥ तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाता सर्व्वएव सहोदराः । सा तु स्नातुं सुचार्व्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चुक्षुभिरे मुने ! । तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्खिनी ग्राहरूपस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो जग्मू राज्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो बहुतिथे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी । सच्छुता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मार्गिणो ॥ स तां दृष्ट्वा महाग्राहीं स्वलस्थां मत्स्यजीवनः । निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥ तथाथेत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरव्यापां सहतृहजन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् । जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षमावमगाच्च सा ॥ असमातृपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुरुदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रका ! । यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्ताथादाय सर्व्वांस्तान् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरुन्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासन् मरुतो मनो स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीन्निषधाधिपः । वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्म्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्य्या च सुश्रोणी देवाचार्य्यसुता शुभा । तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजोयुक्ता सुचार्व्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभिर्व्वने । ता तथा चारुसर्व्वाङ्गी दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतुन्तस्यास्तद्भर्त्तुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया ॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् ! जाता सप्त महर्षयः । व्रजध्व तनया सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्ता जग्मुस्ते सर्व्व एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्य्यो नगरं निजम् । ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिसत्तमात् । गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां ममाराशी नराधिपः ॥ सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्त्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत ॥ त समालिङ्ग्य भर्त्तारं चितायामारुरोह सा । ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेश्यपतन्मुने ! ॥ साम्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् । तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि गीतनृत्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥ अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायुमज्जायकृद्धनम् । शुक्रं च विलसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम् ॥ सप्तार्च्चिर्मध्याश्च तत शुक्रपातादनन्तरम् । मा मा क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो मृतः ॥ ततस्तस्मात्तुतमन्दात् सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशव समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः । समागम्य निवार्य्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥ ते त्वासन्मरुतो ब्रह्मन् तामसे देवतागणाः । येऽभवन्नैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ रैवतस्यान्ववाये तु राजासीद्रिपु-

जिद्वरो । रिपुजिन्नाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुत क्षितौ ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् । अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥ तस्यां पितृगृहे ब्रह्मन् ! वसत्यास्तु पिता मृत । सापि तु सपरीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु र्ऋषयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व्व एव तपोधनाः ॥ वारयन्ती तदुत्स प्रज्वाल्याग्निं विवेश ह । ते चापश्यन्त ऋषयस्तच्चित्ता भाविताशया ॥ तां मृतां ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिन । प्रजग्मुश्च क्रमाच्चापि सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च माता विना भूता रुरुदुर्वान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो महत्त्वान् ॥ रैवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ! । स्वयम्भु कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनो ॥ चाक्षोन्वाङ्गीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥ विघ्नार्थं तस्य तपसो देवैः सम्प्रेषिता वधूः । सा चाभ्येत्य नदीतीरे क्षोभयामास भामिनी ॥ ततोऽस्य प्राच्यवच्छुक्रं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यशपन्मूढा ऋषिर्म्मङ्कणको वधूम् ॥ गच्छालक्ष्येऽतिमूढे । त्वं पापस्यास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति क्रुद्धो भवतीं यत्र सर्षिद् ॥ एवं मत्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रमम् । सारस्वतोऽथ सम्भूय सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्व्याप्तिकरा महर्षे ! । येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्म्माभ्युदयो महार्षे" ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितॄन् पृथक् । आवहो निवहश्चैव उद्वह संवहस्तथा ॥ विवह प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाह्यैते पृथङ्मार्गविचारिण ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुत सप्त कीर्त्तिता । सूर्य्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युत पावक स्मृत ॥ निर्मथ्य पवमानोऽग्निस्त्रय प्रोक्ता इमेऽनघ । अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तका इति" ॥ तेषां नामान्युक्तानि वह्निपुराणे यथा

'एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एकचक्रो द्विचक्रश्च त्रिचक्रश्च महाबल ॥ इन्द्रश्च मत्यइद्रश्च ततः प्रतिसकृत्परः । मितश्च सम्मितश्चैव अमितश्च महाबल ॥ ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुषेण सेनजित्तथा । अन्तिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥ ऋतश्च ऋतवाक्श्च धर्त्ता च धरुणो ध्रुव । विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबल ॥ ईदृक्षान्यादृक्षश्च एते दश मिताशिन । प्रतिम प्रसदृक्ष समरश्च महायशा ॥ धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सह । द्युतिर्वपुरनाधृष्योऽथ राम कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुत पूर्वमभाषत इति" ॥ एतस्य अनिलस्य अनलवायव्वादिदेवत्वेन सप्तभेदत्वेन च गणदेवतात्वम् अथ वायव्यकोणाधिष्ठाता दिक्पालभेद तस्य च गन्धवतीनामिका पुरी मेरौ वरुणकुवेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्व्वादिदिग्भेदेन वहनभेदेन च शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं "पूर्व्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशुजटाभिघातकलितो वायुर्यदा वाति च । नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारद्यसस्यान्वितां कालेनोत्कटसस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा मेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायुर्मलयशिखरास्फालनपटुः प्रवात्यविच्छिन्नो मृगपति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला खगालीमोक्षार्थैर्व्वहति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्रलतावितानतरुभिः याम्याम्बुगावर्त्तवन् योगेऽभिन् ध्वनति ध्वनन् सपरुषो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्व्वोद्योगसमुन्नताश्च गजवत्सावाङ्गुर्व्वर्हिताः कीनाशा इव सान्द्रशारिकणिकामुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ स्रग्वैलालवलीलवङ्गनिचयान् व्याधूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये प्रवत्यविरतो वायुर्यदा नैरृत । शुष्यत्क्षीणसमुदायसस्यकलमप्रस्तारभारस्तदा मत्ता प्रेतवधूरिवोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा रेणूत्पाते प्रविकटघटाटोपचपलः प्रवात प्रत्यार्द्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सक्षोभैता प्रवरनृपदारावृतमरा धरा स्थाने स्थाने व्यविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपर्व्वकाले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्यो वायुवेगः प्लवति मनरिपु पन्नगादानुकारी । जानीयाद्वारिधाराप्रमुदितवसुदितां सस्यसम्पत्सुकण्ठां सस्योल्लासैकचित्तां प्रवलकुलतया भाग्यसेनामिवोर्व्वीम् । मेरुप्रस्थमरीचिमण्डलतले प्रोद्भाषमाने रवौ मात्यामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्व्वायुर्यदा कौवेर । विद्युद्भ्रान्तिसमस्तकान्तिकलमानसास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभि ॥ ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारिजातसुरभिर्व्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकयौवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्म्मिष्ठ प्रवरास्तथो नृपतयो रक्षन्ति वर्णांस्तदा" इति वृहत्संहितायाम् ॥ अथ वैद्यकोक्ता दिग्भववायुगुणा । "प्राग्वातो मधुर वारी वह्निमान्द्यकरो गुरु । पैरस्य गौरवोष्णानि करोत्यमृक्शोपयोगेषु च ॥ भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्वयथुदाहकृत् । वह्नि-

यातज्वरश्वासस्वग्दोषार्शोविषक्रमीन् ॥ कोपयेदामवातञ्च श्रमसंघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो मारुतोबल्यश्चक्षुष्यः शस्य-वातकः । मधुरश्चाम्लदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-पित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां जनकः प्राणकारकः, ॥ पश्चिमोऽग्निप्रवर्णबलारोग्यविवर्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥ अपां लघुत्वं शैघ्र्यं शैत्यं वैमल्यकारकः । सर्व्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-प्रभावरसवीर्य्यकृत् ॥ अपथ्यं रोपणस्तत्त्वो दाहशोषतृषा-पहः, ॥ औत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(ण)नः ॥ क्षीणक्षत-विषार्त्तानां हितोदाहतृषापहः । शीताधिकः समीहारः स विद्युत्स्तनयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुनिन्दको हन्ता बल्योत्पातगुरु स्वरः” इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहतृषास्वेद-श्रमघ्नो व्यजनानिलः । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः । वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः । चामरव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः” इति ।

स्थूलस्तु वायुः शरीरस्थः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-विधकार्य्यकरणात्। यथोक्तम् वैद्यके

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः । नित्यमानामयेत् सर्व्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसाराकुञ्चनो वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्य्यात् प्राणिनां प्राण-धारकः । प्राणनं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-र्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-महः । प्राणेन धार्य्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥ इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न लभ्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणा-पानेन कृष्यते, ॥ अपानयस्तथाहारं नराणां यतोऽ-धमः । गुह्यमूलगजो वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः, ॥ पीत-भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति मुञ्चति ॥ स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(न)णः ।

उद्वेजयति मर्म्माणि उद्गमो नाम मारुतः ॥ व्यानो-विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(न)णः । प्रीतेर्विना-शकश्चायं मार्द्दवोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकायाश्च हृदयान्त-स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥ शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥ कृकरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ॥ भूतानामिन्द्रियाणां तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । – समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम्” इति सुखबोधः ॥ प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतरजोगुणेभ्यः समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्म्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-कुपितस्तु सः ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ हृदि गच्छति देहधृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥ आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वह्नि-मान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवा-न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रसव्यूहनो यतः ॥ स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥ प्रायः सर्व्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् । प्रस्यन्दनोद्वहने पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति पञ्चैतास्तेष्टाः प्रोक्ता नभस्वतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देहं भिन्द्युरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकमुक्तं वैद्यके “व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च” ॥ विकृतवायुलक्षणम् ।

"आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः कण्ठध्वंसावसादौ श्रमरविलपन स्रस्तमूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषमपरिणतिश्च भ्रंशदृष्टिप्रमोहा निष्पन्दोद्वेष्टनादिग्लपनमनयन साङ्गं पीडनञ्च ॥ नामोन्नामौ विषादौ भ्रमपरिपतन जृम्भण रोमहर्षौ विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणसुषिरता छेदन वेष्टनञ्च । वर्णं श्यावोऽरुणो वा तडपि च महती तापविश्लेषणाद्या नित्यान् कर्म्माण्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कषायो रसश्च" ॥ किञ्च "वदनविरसता स्याद्घर्षस्तु कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं गात्रनिद्राभिवृत्तिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षण मोक्षमेतत्" ॥ तत्प्रशमनकारणम् यथा । "रूक्ष शीतो लघु सूक्ष्मश्चलोऽथ विशद खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुत सम्प्रशाम्यति" ॥ "स्निग्धोष्णस्थिरगुरुपवस्त्वन्नवणसाहस्वतैलातपस्नानाभ्यञ्जनवस्तिमांसमदिराशशाकमोन्मर्द्दनैः । स्निग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकैः पानाहारविहारभेषजमिद वातं प्रशान्त नयेत्" ॥ ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा "ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्त प्रावृड्‌तौ कफ । चयकोपशमान्दोषान् विहाराहारसेवने ॥ समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययः" इति ॥ नरपतिजयचर्य्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । श्वसाक्षतचक्रस्थवायुमण्डलविवरण तन्त्रोक्तं षट्चक्रशब्दे द्रष्टव्यम् । तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ च । "धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो मल । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इति विष्णुधर्म्मो० पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम् "अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधर" इति विष्णु० स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणं सुश्रुतम् । "पित्त पङ्गुः कफ पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्बल वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते । तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेक परो विभुरिति" वैद्यकम् ॥ दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्र समीरणः ॥ रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षशीतो लघुश्चल ॥ उत्साहोच्छ्वासनि श्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः । सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥

अनुग्रह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । सरो बहुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायु प्रधान दोषसंग्रहे । पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाशयं विशेषत " इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोग हन्ति हन्+क ततः संज्ञायां कन् । (बयडा) इति ख्याते वृक्षे तत्फलस्य हि वातनाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायो सखा टच् । वह्नौ । अनिलवन्ध्वादयोऽप्यत्र "सखा विभावसोरनिलबन्धुरिति" ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्त करोतीति अन्त+णिच्–ण्वुल् । (ओयाउति) इति ख्याते वृक्षे ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमय शाक०त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि–वृत–णिनि न०त० । कार्य्यान्तमगत्वा अनिवृत्ते । "संग्रामेष्वनिवर्त्तिनामिति" रामा० न निवर्त्तते कुतश्चित् अकुण्ठशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु० संग्रामादनिवर्त्तित्वात्तथात्वम् "अनिवर्त्ती निवृत्तात्मेति" विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमान । निवेशनरूपस्थितिशून्ये सर्वदा गन्तरि, "पुनाना यत् मन्त्रानिविशमाना" इति ऋ० ७,४९,१, अनिविशमाना सर्वदा गच्छन्त्य इति भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशा तद्धेतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाश सा नास्ति यस्य ब० । अविरते, निरन्तरे, सदाभवे वस्तुनि, रात्रिवर्ज्जिते च । "तदुभयोरनिश हि विरोधिता कथमहो समता मम तापने" इत्युद्भटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी–वा० डम न०त० । सातत्ये स्वरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति मौ०म० ।

अनिशस्त त्रि० निर्+शन्स–क्त न०त० । अनिन्दिते "न योऽतीत्यामानिःशस्ता" इति ऋ० ४,२४,११, "अनिशस्ता अनिन्दिता" इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष–क्त विरोधे न०त० । इष्टस्य प्रकारेविरोधिनि प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्साधने–पापे, विषादौ, अपकारे च । "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसोभवेदिति" सा०द० । "ध्यायत्यनिष्ट यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसेति" "न च यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते" इति अनिष्ट वा अनिष्टेषु तु धर्म्म न विचारयेदिति" मन-

साक्षिद्वैविरुद्धमिति” च मनुः । नागमलताया स्त्री ।
यज–क्त न०त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज–भावे क्त ततः इनि न०त० । कृतयागभिन्ने । “अनिष्टिनोवाजपेयेन” इति कात्या० १५,१,२ ।

अनिष्पत्र न० निष्कृतं पत्रं यस्योऽस्य तादृशं न भवति । अनिष्कृतपत्रकशरेण वेधनादौ । “विशाख्या वा स्तोर्णा-ह्यकृत वा विध्यन्त्यनिष्पत्रमिति” कात्या० १२,२,१२, “अनिष्पत्रमित्यनि सुतपत्रकं विध्यन्ति क्षत्रिया” इति तद्व्याख्या ।

अनीक पु०न० अनित्यनेन अन–ईकन् अर्द्धर्चादि । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वम् । न नीयते अपसार्य्यतेऽस्मात् । नी–क्विप् ब० कप् ह्रस्वाभावः । युद्धे, ततोहि प्रायोमरणा-दपुनरागतिः । “रथेषु योऽनीकेष्वधिश्रिय” इति ऋ०८,२०, १२ अनीकेषु सेनासङ्घेष्विति भा० । “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदेति” गीता मुखे, तस्य प्राणवायुनि सा-रव्यवहारत्वात् तथात्वम् “अग्नेरनीकमपआविवेशापामिति” यजु० ८,२४, “अनीकं मुखमिति” वेददीप ।

अनीकस्थ त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था–क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकिनी स्त्री अनीकानां सङ्घः अनीकं युद्धं प्रयोजनतया अस्त्यस्या वा अनीक+इनि । सेनासंघे हस्त्यादिसंख्या विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुर-गास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिन्तु त्रिगुणामेता-माहुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विच-क्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्त्वनीकिनीति” । तत्र हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः ६५६१ । पदातयः १०९३५ समुदिताः २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य न० । सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिशून्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिन्ने “भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति” मनु । असमर्थे, “एकोऽप्यनीशः सर्वत्रेति” व्यास स्मृतिः । ईश–भावे अच् न०त० । दीनभावे स्त्री “निमग्नोऽनी-शया मोदतीति” मु०उ० । दीनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न०त ईश्वरः नियन्ता यत्र । नियन्तृशून्ये साङ्ख्या-दिमते जगति “जगदाहुरनीश्वरमिति” गीता ईश्वरस्य न भवति असम०स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने “ध्यानेनानी-श्वरान् गुणानिति” मनुः । नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च ।

अनीह त्रि० ईह–भावे अच् न०ब० । स्पृहाशून्ये, निश्चेष्टे च ।

अनु अव्य० अन–उ । “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चा-द्भावानुबन्धसाम्याभिमुख्यविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेघं वर्षति, पश्चाद्भावे तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति, आभिमुख्ये अनुमातरं वत्सोधावति, हीने अनु हरिं सुराः विसर्गे (प्रत्यक्रमतिसम्बन्धे) अनुजानीते, लक्षणे अनु वन-मशनिर्गतः” । “अनुर्लक्षणे” इति “तृतीयार्थे” इति (सहार्थे) “हीने” इति, लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग वीप्सासु प्रतिपर्य्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्” सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह संबद्धा सेना” सि०कौ० हीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रका-शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति मो०मनो० । (इत्थम्भूत) कञ्चित् प्रकार प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्थ-म्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तोहरि-मनु, हरेरित्थम्भूतः भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-ऽस्यास्ति अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मी, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीप्सायां, विषयभूतायां, वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापकं सेक । इयांस्तु भेदः अन्यत्रानुशब्द तत्तदर्थस्य द्योतक अत्र तु द्विवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्रम् । पाणिन्युक्तेष्वे-षार्थेष्वस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञया गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधनात् न षत्वादि न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघातः । “अनुर्यत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अनुरूपम् । “रूपादियोग्यमिति” सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमासः० एतेषामुदाहरणानि भाष्यकारैरु ह्यानि दिङ्मात्रमुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे “तदनु मनु कयाशौ भूपि यातोऽभ्यवशोति” सीता० । “तदनु ज्वलनं मदर्पितमिति” कुमा० अस्मै “कुमारसम्भवोऽनु-

जात" इति रघु । "रथ्या च सागरमनुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्यसमासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः "यथाऽपवेगमपर्णसेवायां धातोर्लक्षणायामनुर्द्योतकः । एवम् एतद्योगे वसते आधारस्य कर्मता अनुवसति ग्रामं देवदत्त "मथुरामनूष्येति" सु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासहचरितत्तत्क्रियाया लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितीत्यादौ मातृरोदनसहचररोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक त्रि० अनुकामयते अनु+कामतय्यर्थे कन् । कामुके "अनुकाभिकाभीकः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामाक्रमोऽकुरुतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु-कम-क्विप् । वितर्के । चादेराकृतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठ इति मो०मनो० ।

अनुकम्पक त्रि० अनुकम्पते दयते अनु-कम्प-ण्वुल् । दयाकारके । "सर्व्वभूतानुकम्पक" इति मनु० ।

अनुकम्पन त्रि० अनु+कम्प-युच् । दयाशीले । "सर्वभूतानुकम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखितमन्यकम्प दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयायास्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्व्वककम्पतेस्तदर्थपरत्वमित्येके धात्वर्थसङ्गृहीतकर्म्मकत्वेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकमिति" स्मृतिः । "भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिच्चलने च ।

अनुकम्प्य त्रि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्विनि वेगवति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयार्हे त्रि० । "दुष्हितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्यामिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+कृ-ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभि सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्वाप्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तस्यानुकरणस्यात इतौ" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकृष्यते सम्बन्धेन चक्रे च अनु+कृष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । मान्तोऽप्यत्रार्थे । भावे ल्युट् । पूर्व्वमात्रयोगार्थपदादेरुत्तरत्राप्ययार्थमाकर्षणे, आकर्षमात्रे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्प्यते विधीयते इति कृप-णिच्-अच् कल्पो विहितः हीनः कल्पः मुख्यकल्पादधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय" इति । "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भार्य्याः कार्य्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयसः स्मृतिस्ताः कल्पतोऽनुकल्पस्तु ततस्तेसामग्रकल्पस्येत्यादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पश्च मुख्यद्रव्यस्याभावे तत्सदृशद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यवाद्यभावे गोधूमाः मध्वाद्यभावे गुडादयः । एवं उपवासासामर्थ्ये नक्तं "हविष्याशनादि स्मृतिषूक्तं वेदितव्यम् । अनुगत कल्प भेदाद्भेदम् अव्या०स० । कल्पानुगते ग्रन्थे अनुकल्पप्रतिपादकग्रन्थे च तद्वेत्तरि उक्थादि०ठक् । आनुकल्पिक अनुकल्पग्रन्थवेत्तरि त्रि० ।

अनुकाम पु० अनुरूप काम प्रा०स० । येप्साभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथार्थ्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । "अनुकाम तर्पयेथामिति ऋ० १,१७,२, "अनुकामं परा दा इति" ऋ०८,४८,८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकामुके त्रि० ।

अनुकामीन त्रि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकाम सादृश्येऽव्ययी० तत गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले । "अनुकामीनतां त्यजेति" भट्टि । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्

अनुकार पु० अनु-कृ-घञ् । गुणक्रियादिभि सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् त्रि० अनुकरोति अनु+कृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभि सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्व्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+कृ-कर्मणि अर्हार्थे वा ण्यत् । अनुकरणीये सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । "य पश्चात् पूर्व्वकार्य्याणि कुर्य्यादैश्वर्य्यमोहितः पूर्व्वं चैवानुकार्य्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याथार्थ्ये अव्ययी० । काल-

भोक्तव्ये । "भोजनाच्छादनं दद्यादनुकार्यं विशेषतः" इति ।

अनुकीर्त्तन न० अनु+कॄत–णिच्–ल्युट् कीर्त्तादेशः । कथने "पापं भवति तत् सर्वं क्षरेन्नानुकीर्त्तनादिति" श्रुतिः ।

अनुकूल त्रि० कूलमावरणं स्रोतसामनुगतम् इति यावत् अनुगतसम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि, "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति" का० प्र० । "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि सर्गान्तमविभूयवैरिति" कुमा० अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एकरत" इत्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति । "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा० द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे पु० "अनुकूलः शतावर्त्त" इति विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादनुकूलो न हि कश्चिन् प्रतिकूलमाचरतीति" भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ–क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा" इति श्रुति. ।

अनुकृष्ट अनु+कृष–कर्म्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।

अनुक्त त्रि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः "तत्र तिङा हरिः सेव्यते, कृता श्रियेण गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः शत्यः । समासेन, आरूढो वानरो यमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र कर्म्मण उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तैरनभिधाने तु ग्रामं गच्छति, ग्रामं गतः, वेदोऽधीतो, इत्यादौ "अनभिहिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्य्यम् "अनुक्तसत्त्वप्रचकार" इति रघु० अनियोक्तिरि च "यथानुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।

अनुक्थ त्रि० नास्ति उक्थं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये "किं त्वामनिन्द्रा अनुक्थाः" इति ऋ०१,२,२, "अनुक्थाः अस्तुताः" इति भा० ।

अनुक्रम त्रि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे क्रमानुयायिनि, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परिपाटी । "भवक्रमे वस्तु भवत्क्रमेण" इति रघु० । क्रमश्च स्थानं तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थे अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम–करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, ग्रन्थाद्यंशभेदे उक्तस्य वक्तव्यस्य वार्थसमूहस्य ग्रन्थशेषे, क्वचिदादौ वा संग्राहके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणीत्यपि, तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयः पर्वसंग्रहः" भार० आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहात्म्यमुत्तममिति" काशीख० । एवमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु–कृ–उणा० बा० ई किच्च । साद्यस्क्रक्रतुभेदे, "षट् साद्यस्क्रा ऋतुपक्रस्य "होनस्यानुक्री." इति कात्या० २२,२,१८, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम साद्यस्कः क्रतुः स होनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश–आह्वाने रोदने च घञ् । दयायाम् । परदुःखप्रहरणेच्छारूपदयया हि परक्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् । अनुगतः क्रोशं गतिस० । मानक्रोशाध्वके त्रि० ।

अनुक्षण न० वीप्सायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते, अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ त्रि० ।

अनुग त्रि० अनुगच्छति अनु+गम–ड । पश्चाद्गामिनि, "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" "निवारयेत् सर्वं मन्त्रकरणस्यानुगमिति" "प्रमदामनुसृत्य नेत्र कामक्रोधवशानुगमिति" च मनु । सहचरे, आनुलोम्यं गते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति" रघु० ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामित्यर्थे । परिलखा० अत्र । आनुगङ्गम् अनुगङ्गभवे त्रि० ।

अनुगत त्रि० अनु+गम–क्त । पश्चाद्गते, सङ्गते, आनुलोम्यं गते, नानात्वधर्मसम्बन्धेन संस्कृतीतेऽखिले विशेषे, अधीने च । "आगच्छथात काकुत्स्थ वर्गाव उपपास्यतः विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम–क्तिन् । अनुगमने, पश्चाद्गतौ, "बलस्य नवरक्तस्य नायकानुगतिर्नैव" इति "गतानुगतिकन्यायः" ।

अनुगम पु० अनु+गम–अप् वृद्धभावः । पश्चाद्गमने, "इहते- धीतोरर्थानुगमादिति" भा०भा० । सहायीभवने, सामा-

व्यवस्थैव सर्वेषां विशेषरूपाणां संपत्ते च। “अन्यव्यवस्था-मनुगतो न दोषायेति” दाय० जीमूत । आनुलोम्य-करणे, “सतो ह्यनुगमान्निते” इति श्रुतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम–भावे ल्युट्। पश्चाद्गमने । “मृतानु-गमनायोर्ध्वं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृमृतदेहा-नुगमनमङ्गं करिष्यामीति शु०त० रघु० ।

अनुगव न० गोःपश्चात् आयामः “यस्य चायाम” इति समासे नि०अच् । गवायामतस्यायामयुक्ते शकटादौ ।

अनुगवीन त्रि० गोः पश्चात् पर्य्याप्तं वा गच्छति अनुगु–ख । गो पश्चाद्गामिनि गोपाले । “अनुगवलगामीति” (पा०) उक्ते पर्य्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद–णिनि । अनुवादके स्त्रियां ङीप् । अनुवाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनठक् च” पा० ठक् आनुगादिक० तदर्थे ।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम–णिनि । पश्चाद्गन्तरि, सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायान्तीं छायामिवानुगामिनीमिति” रामा० ।

अनुगुण त्रि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-करणे “रत्नानुगुणतामेतीति” सा०द० । तद्यगुणयुक्ते त्रि० । “कान्तारतामचापिवत् संशयानुगुणो मतामिति”० छन्दतम् । अनुगत गुणं तत्प्रोत्सवं वा गुणानुरक्ते त्रि० तत्प्रोयुक्त-शोभायां स्त्री “उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति” अनुगुणा वीर्व्वेति तदर्थे । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य वा अव्ययी० । गुणे पश्चार्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्बो-धकग्रन्थमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकतदध्ये-तरि, तद्वेत्तरि च त्रि० ।

अनुगुप्त त्रि० अनु+गुप्–क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप आहृत्येति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह–क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुग्र त्रि० न उग्रः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुद्धते च । “अभयमनुग्रो अथ यातिरत्नमिति” ऋ०७,२८,३, “अनुग्र अवसर्ये” इति भा० “अनुग्राचव प्रतयन्” ऋ० ८,१,११, अनुग्रा अनुद्गूर्णा इति (भा०) अस्त्रोः अनुद्गूर्णे च ।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह–अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे, आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्व्वकेष्टापत्तेनाकृपायामभ्यु-पपत्तौ, “निग्रहोऽनुग्रहश्च सामानामनुग्रहपूर्व्वकं हि मम । पुरुष दाननमाश्रयावमनुग्रह स्ताकृत” इत्युक्तलक्षणे इद-ङ्गादिपोषणे च । “निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधी-यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिति” कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठमिति” रघुः । पश्चो गच्छत् सर्व्वोदयतो वा अनुगतत्वाद् भति च० । पश्चादनुगते सर्व्वादिपश्चानुगे च त्रि० ।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह–ण्यत् । अनुग्रहार्हे “यदि तेऽह-मनुग्राह्यो यदि वाऽस्मि ते गुणानिति” “सर्व्वमानुग्राह्यो देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर–ट स्त्रियां ङीप् अच् वा स्त्रियां टाप् । सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “प्रताप तेनानुचरेण धेनोरिति” “अम्भोधुरानानुचरस्य भावमिति च” रघुः । अनुगतचर द्रुत गतिव० । कुमाराने त्रि० । सेवके च, “गन्धर्वा गुह्यकाश्चैव पितृणामनुचराश्च वै” इति मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचराणामिति” बौ०श्रौ० “अनुचरो मरेन्द्रानुचरा इवेति “नौमिनिचौनानुचर-स्येति” भट्टि । “पाकागतो ह्यनुचरः शतेन शतेन” इति कात्या० २०,१,१२, एतद्व्याख्यायां कर्कः अनुचरीशब्द-प्रयोगश्चात्र द्रष्टव्यः पाकागतो दासदुतौ ।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर–ण्वुल् । अनुगन्तरि, सेवके च । तस्य धर्म्यम् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्मे कार्य्ये त्रि० ।

अनुचित त्रि० न–उचित । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति–ल्युट् । अनुस्मरणे सततचिन्ता-याम् “हादये अनुभावे च धैर्यरोऽसानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति–अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च त्रि० न उच्च विरोधे न०त० । उच्चाविरोधि-निम्नवति । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां नीचस्थाने च । नापि स्थानानि उच्चयन्ते असते ।

अनुच्छिष्ट त्रि० उत्+शिष–क्त न०त० । उच्छिष्टभिन्ने आहार्य्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टमुच्छिष्टं तद्भिन्ने ।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन–ड । पश्चाज्जाते सहोदरे भ्रातरि । तारस्त्री भगिन्यां स्त्री । “एका-किकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज” इति मनुः । “पश्चात् भ्रातुजः भ्राता” इति रघुः “हरिरेवा-नुजेऽभूद्” इति मनुः ।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठभ्रातरि । “जगन्नाथ ! तवानुजन्मनामिति” माघः ।

अनुजात त्रि० अनु+जन—क्त । यथाज्ञातमात्रे, "ज्ञलजाते-तुजाते च ज्ञातपूर्वे च सस्थिते" इति मनुः । अनुजाते ज्ञलजन्मानन्तरं सस्थित इति" कुल्लू० "आतद्यमनुजाताऽहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्" इति श्रुतिः । "असौ कुमार-स्तमजोऽनुजात" इति रघुः । अनन्तरजाततयात् तत्तुल्ये तथात्वम् ।

अनुजावर त्रि० अनुजादप्यवर । अत्यन्तनिकृष्टे । "एता-मेवानुजावराय कुर्य्यादिति" ता० ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते इत्यनुजः कनीयान् सहि निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्ट इति भा० वेदे न कर्मधा० लोके तु अनुजावरस्त्रैं ।

अनुजीविन् त्रि० अनुजीवितुमर्थयितुं शीलमस्य अनु+जीव-णिनि । सेवके, याचिते च । [पोष्ये सेव्ये ।

अनुजीव्य त्रि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव—ण्यत् । आश्र-

अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा—अङ् । सर्वप्रवृत्तस्यास्य महत्त्व-विख्यातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । "गुरोरनुज्ञामधि-गम्य मातुः" । इति रघु । "तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि-किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहेति" श्रुतिः ।

अनुज्ञात त्रि० अनु+ज्ञा—क्त । कृतानुज्ञे यत्र करणायानुज्ञा कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ त्रि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा०स० । ज्येष्ठानुगते । ज्येष्ठमनतिक्रम्य यथार्थ्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-क्रमे च अव्य० । [राधे देशे गुरुत्वादौ, भ्रातरे ।

अनुतर न० अनुतीर्य्यतेऽनेन अनु—तॄ—करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष न० अनुतृष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्मणि वा घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे, पानेच्छायाञ्च । "कोपकारणमपास्तविचारं सानुतर्षमतन-र्पदेनेति" माघः ।

अनुताप पु० अनु+तप—घञ् । इदमनुचितं कृतमिति सन्त-पस्तुनो दुःखजनकतया मानेन पश्चात्तापे । "खानुपनेना-नुतापेन" इति" मनुः । "वक्षाः करिष्यामि दृढानुताप-मिति" कुमा० ।

अनुतिल त्रि० अनुगतोतिलम् अत्या० स० । तिलानुगते तैलादौ, तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिमुखादि० अञ् । आनुतिलम्यः तिलभवे त्रि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकृष्णाति तूलावयवं तूलेनानुकृष्णाति अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्—भावे ल्युट् । तूलेन तूला-पादेरनुकूले ।

अनुत्क त्रि० न०त० । उत्कण्ठितभिन्ने जने ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न०त० । उत्कर्षाभावे न० । उत्कर्षशून्ये त्रि० ।

अनुत्त त्रि० न+ उन्द—क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० । अक्लिन्ने "इन्द्र ! तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तमिति" ऋ० १,८०,७, तुद—क्त न०त० । अनुन्ने अप्रेरिते । "अनुत्तमाते मघव-न्निति" ऋ० १,१६५,६, 'अनुत्तमप्रेरितमिति" भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । "वाञ्छन् गति-मनुत्तमामिति," "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-मिति" "यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति" च मनु ।

अनुत्तर त्रि० उत्तरउत्तम न० ब०स० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६त० । उत्तरदानरहिते "भवत्ययशा च भवत्यनुत्तरादिति" नैष० । न०त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे त्रि० । न उत्तरति चलति उद्+तॄ—अप न०त० । स्थिरे त्रि० ।

अनुत्तान त्रि० न उत्तान विरोधे न०त० । उत्तानभिन्ने अयताने अधोमुखे ।

अनुत्तरङ्ग त्रि० उद्गततरङ्गो वीचिवाहुल्यं वा यस्मात् प्रा० ब०न०त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च "अपामिवाधार-मनुत्तरङ्गमिति" कुमा० निवातवत् अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न०त० । उत्पत्त्यभावे "अयं केचिदुपायस्य दुरितस्य प्रवक्ष्यते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये मन्यवायस्य मन्वते" स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक त्रि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न त्रि० न उत्पन्न न०त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्ति अभावार्थे न०त० । उत्पत्त्यभावे । ब० । उत्पत्तिशून्ये त्रि० ।

अनुत्साद पु० न उत्साद अवसादनम् भावे न०त० । अव-सादाभावे उच्छेदाभावे । न०ब० । उच्छेदशून्ये त्रि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साह अभावे न०त० । उत्साहाभावे ब० । उत्साहशून्ये त्रि० ।

अनुत्सिक्त त्रि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक त्रि० न०त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या०स० न०त० । सूत्रानुगते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ । इह पाणिनीयपक्षे नीतिपक्षश्चेति विवेक ।

अनुद त्रि० न ददाति नुद—क न०त० । प्रेरकभिन्ने अनु-ददाति तुल्यं ददाति अनु+दा क । तुल्यरूपदातरि,

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्तं अनागुदयान्ते द्रष्टव्यम् ।

अनुदक त्रि० नास्ति उदकं यत्र । "उदकशून्ये मरुदेशादौ अल्पार्थे न०त० । अल्पजले पल्वलादौ "उद्न्वतीरनुदकाश्च या" इति ऋ० ७,५१,४, उदकदानविधिशून्ये श्राद्धभेदे "पुरोडाशमाला अनुदका" इति कात्या० १०, ५,११, । "अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता" इति तद्व्याख्या ।

अनुदग्र न उद्गतमग्रमस्य । खर्वे अतीव्रे उन्नताग्रभिन्ने च नास्ति उदग्रोयस्मात् ५ब० । अल्पमते त्रि० ।

अनुदर त्रि० न उदरं यस्याल्पार्थे न०ब० । अस्तोदरयाशिनि कृशोदरे, "अनुदरा कन्येति सि०कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शन अनु+दृश—ल्युट् । अनुचिन्तने, "जन्ममृत्युजराव्याधि दुःखदोषानुदर्शन"मिति गीता ।

अनुदात्त न० न उदात्त विरोधे न०त० । उदात्तस्वरभिन्ने नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराहि त्रिविधाः उदात्त अनुदात्त स्वरित इति भेदात् तत्र "उच्चैरुदात्तः" "नीचैरनुदात्तः" "समाहारः स्वरित" इति च पा० । ताल्वादिषु, सभागेषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्त, तत्रैव नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । "तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति" पा० । यस्यादितोऽर्द्धमुदात्तमन्त्यमनुदात्तं तादृश स्वर स्वरित इति" "अनुदात्तं पदमेकवर्ज्ज मिति"अस्यैव निघात नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिक स्वरवर्णस्यैव न तु व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिक्षायाम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोदीर्घ प्लुतश्चेति कालतोनियमअचीति" । "प्रयत्नप्रेरितोवायुर्यदोर्द्ध्वभागे प्रतिहतोऽच निष्पादयति स उदात्त । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति" शब्देन्दु० । "उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्ष एक श्रुत्वम्" इति आश्व० श्रौ०सू० ।

अनुदार न० न उदार । अतिदातृभिन्ने, अमहति च । नास्ति उदारो यस्मात् ५ब० । अतिमात्रदातरि, अति महति च । अनुगतो दारान् अत्या०स० । दारानुगते । "यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का० प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वातुमतदारत्वाभ्यां तत्परिहार ।

अनुदित पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७त०। किरणमात्रेण ईषदुदितसूर्य्ये प्रविरलतारके काले । "उदितेऽनुदिते चैवेति मनुः न०त० । उदितभिन्ने त्रि० । वद—क्त न०त० । अकथिते त्रि० ।

अनुदिन अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने "पारावत खलु शिलाकणमात्रभोजी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतु"रित्युद्भट० । अनुदिवसादयोऽप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टि प्रा०स० । अनुगतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथाविधदृष्टिमति त्रि० । तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याण्या०ढक् इनङ् च । आनुदृष्टिनेय तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टे हंसोऽपत्यम् शुभ्रा० ढक् । आनुदृष्टेय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेश पु० अनु+दिश—भञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च "यथासंख्यमनुदेशः समानामिति" पा० । अनुदिश्यते कर्मणि घञ् । उपदेश्ये "अनुदेशाद्या पुरोडाशेत्यादि" कात्या० १८,६,१५ ।

अनुद्देश पु० न उद्देशः अभावार्थे न०त० । उद्देशाभावे ।

अनुद्धत त्रि० न उद्धत विरोधे न०त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरण न० न उद्धरणम् अभावार्थे न०त० । उद्धाराभावे

अनुद्धार पु० न उद्धार अभावार्थे न०त० । उद्धाराभावे । न उद्धार विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत्र । विशेषोद्धारशून्ये विभागे त्रि० । "अनुद्धारोविभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्धृत त्रि० न उद्धृतमुत्थापितम् । अनुत्थापिते "यद्योऽनुद्धृतसारश्चेति" हविर्विभागविषये स्मृतिः ।

अनुद्भट त्रि० न उद्भट विरोधे न०त० । अप्रकृष्टे खर्वे ।

अनुद्यम पु० न उद्यम अभावे न०त० । उद्यमाभावे । न० ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्यूत न० अनु+दिव—क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्यूते । तदधिकृत्य कृतपर्व्वतवोक्तमनुद्यूतपर्व्व सभापर्व्वणि द्रष्टव्यम् ।

अनुद्योग पु० न उद्योगः अभावे, न०त० । उद्योगाभावे ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्रुत त्रि० अनु+द्रु—क्त । अनुगते "धनुर्भृतं राक्षसैरनुद्रुतमिति रघुः "अनुद्रुत संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रथयन्न भीरुतामिति" माघ । "अर्द्धमात्रं द्रुत स्येव द्रुतार्द्धमनुद्रुतमित्युक्ते" तालावच्छिन्नमानकाले तालभेदे न० । [न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुद्वाह पु० न उद्वाहः अभावार्थे न०त० । विवाहाभावे

अनुद्विग्न त्रि० न उद्विग्नः विरोधे न०त० । उद्विग्नभिन्ने अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्वेग पु० न उद्वेगः अभावार्थे न०त० । उद्वेगाभावे न०ब० । तच्छून्ये त्रि० "अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्"इति गीता । [illegible]

अनुधावन न० अनु+धाव–ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्तत्क्रियायाम् अनुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै–अङ् । गुणानुचिन्तने, अनुध्याने,

अनुध्यान न० अनु+ध्यै–ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने "या न प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवेति" कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै–कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तने गुणानुचिन्तने । "चावयाशयवतस्य वा तदनुध्यायमनसेति" प्रा०त० स्मृतिः ।

अनुध्येय त्रि० अनु+ध्यै–कर्म्मणि यत् । अनुध्यातव्ये यदीयगुणानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । "अनुदध्युरनुध्येय सान्निध्यैः प्रतिमागतैरिति" रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने, सान्त्वने च । "कथं नु ? शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणना-द्यन्यपयस्विनीनामिति" रघु' । [अनुरूपयत्ने ।

अनुनाद पु० अनुरूपो नादः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे

अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद–णिनि । प्रतिरूपशब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति" रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम् "सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्याश्च शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश–घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशाद्यर्थे बह्वाद्यादि० यञ आनुनाश्य तददूरदेशादौ त्रि० ।

अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स०। नासिकया सह मुखस्थानेनोच्चार्य्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च "अमोऽनुनासिका न ह्रौ" इति शिक्षायां दर्शिता ङकारञकारणमकारा अमप्रत्याहारान्तर्गता वर्णाः । "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक" इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थान सहितनासिकयोच्चार्य्यमाणत्वात्तत्त्वम् "उपदेशेऽजनुनासिक" इति पा० । अमप्रत्याहारमध्ये हरिमका यवलाः निरनुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्तमयवलानेव सानुनासिकत्वम् "यवलौ द्विधा निरनुनासिक सानुनासिकः । अमोऽनुनासिकत्वेन तत्स्थाने सानुनासिक" इत्यभियुक्तोक्तेः यथा सय्यँन्ता विहाल्लिखति, सवँत्सरः अन्ये निरनुनासिकाः । वेदाङ्गक्तौ "अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक" इति पाणिन्युक्तेरप्रगृह्या एवाचोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत त्रि० अनु+नी–क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं मिनवादिकं क्रियते तस्मिन् । "न चानुनीतोऽस्मि कथं कुतोऽपीति" भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी–कर्म्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनुनेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकार' अभावार्थे न०त० । उपकाराभावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त०। अपकारिणि

अनुपक्षित त्रि० उप+क्षि–क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम् न०त० । अनुपक्षीणे । "सुवीर्यं रयिष्ठमनुपक्षितम् ऋ० १,११,७ अनुपक्षितम् "अनुपक्षीणमिति" भा० । लोके तु अनुपक्षीणः त्रि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ–भावे क्त । गुरुवक्त्रपाठानुसारिपाठे अनुपठितमनेन इष्टादि० इनि । अनुपठिनी कृतानुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत–ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-

अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे । "अनुपति पत्नीवत्तर उत्तर" इति कात्या० १२,२,१६, दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्था अच् समा० । अनुकूलमार्गे "अनत्यथा अनुपथा" इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथा' अनुकूलमार्गा" इति भा० । पथ समीपे पथि वा अव्ययी० । पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिमुखा० अञ् । आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूपस्थाने "आशिषामनुपदमिति" "अर्थानुपदमाशिष" इति च रघु । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चाद्गमने च । भवादौ परिमुखा० अञ् आनुपद्य तत्र भवादौ त्रि० । सुप्तिङन्तं पद तत्सहयं ग्रन्थमधीते वेत्ति वा उक्था० ठक् । आनुपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिन बध्यते अनु+पद्–क्विप् । प्रतिदिनबध्येऽर्थे । "अनुपदस्यानुपदे त्वा" य० १५,८, "प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदस्तमिति" वेददीप ।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमन्वेष्टा गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गमते

अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि (अन्वेषणकर्त्तरि) "अनुपद्यन्वेष्टेति" पा० "अनुपदानुपदी रामो जगाम गजविक्रम" इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश–क्त न०त० । उपदेशाकर्म्मणि ।

अनुपदीना स्त्री अनु पदस्य आयामतुल्यायामः खाबाभेऽव्ययी० अनुपद बद्धार्थे च । पादतुल्यायामवत्यां पादबद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छद्म यत्र । निष्कपटे व्यव-व्यवहारे । [ग्राणलक्षणाधीनग्रागाविषयीभूते त्रि० ।

अनुपनीत पु० न उपनीत न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास त्रि० न उपन्यास अभावे न०त० । उपन्यासा-भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनशून्ये वाग्मारम्भशून्ये त्रि० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद—क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० । युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । "तातृपर्य्यानुपपत्तित" इति भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-धीनानुमितिः" व्यापादकज्ञानाधीना व्यापकनिश्चयरूपा ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते दिवाऽभोजिनः पीनत्व रात्रिभोजन विनानुपपन्नमिति" अभोक्तु. पीनत्वाख्यबलेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोजि-त्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते सा चानुमिति अर्थापत्तित्वेन व्यवह्रियते इति नैया-यिकाः । मीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि इत्यर्थापत्त्या-मीति विलक्षणानुभवात् अनुमितिभिन्नैव सेति स्वीक्रि-यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न त्रि० उप+पद—क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।

अनुपबाध त्रि० नास्ति उपबाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-बन्धशून्ये ।

अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य । अतुल्ये अन्यसादृश्यरहिते अत्युत्कृष्टे । "वर्ष प्रमाणं धर्मिश्च परैरनुपमं ममेति रा० । कुमुददिग्गजयोषिति स्त्रीत्यमर । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां स्त्रीति मेदिनि ।

अनुपमेय त्रि० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि—कर्मणि यत् न०त० । अन्यैरतुल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचित भुक्तं वा न०त० । अनुचित-भिन्ने अननुरूपे भुक्तभिन्ने च ।

अनुपयोग पु० न उपयोग आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० । आनुकूल्याभावे, भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-शून्ये भोजनशून्ये च त्रि० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।

अनुपरत त्रि० उपरत निवृत्त न०त० । अनिवृत्ते विषय-

अनुपरति स्त्री न उपरति विषयरागः अभावे न०त० । विषयरागाभावे । [पितामाते अतर्किते ।

अनुपलक्षित त्रि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशे-

अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धि अभावे न०त० । ज्ञाना-भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलब्धिश्च न केवल इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु वस्तुसत्त्वेऽपि कारणान्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यतत्त्वे । "सौक्ष्म्या-त्तदनुपलब्धिरिति" । तदेव कारिकायां विवृतम् 'अति-दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्या-द्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहारादिति "नास्ति घटो-ऽनुपलब्धेरिति" । योग्यपदार्थस्यानुपलब्धिश्च अभावज्ञान-सामग्री । तद्विवरणं योग्यानुपलब्धिशब्दे वक्ष्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीत यज्ञसूत्र विधिना जातमस्य । अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयज्ञसूत्रशून्ये च ।

अनुपशम पु० न उपशम शान्ति निवृत्तिर्वा अभावे न०त० । शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविशेषे । स च अन्वये व्यतिरेके च दृष्टान्तराहित्येन दुष्टोहेतुः । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन अन्वये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्त', सर्वस्यापि प्रमेयतया तदभावस्य कुत्राप्यसिद्धेः । "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः" इति । "आद्य साधारणस्तु स्याद-न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको मत" इति च भाषा० सुज्ञावस्थानात् सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं "केवलान्वयिपक्षक इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातम् । यथा "केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरण्य-ग्रहस्यस्थानान्तराभावात्रानुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पर्वतैक-देशे वटहस्थानात्मकेऽपि मतेरभावात् अस्तु वा सह-चारग्रहस्थानतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु-हेतुताभावत तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तल्लक्ष-णत्वम् । उपसंहाराकारके त्रि० ।

अनुपसेचन त्रि० नास्ति उपसेचन व्यञ्जन यत्र । दध्यादि-व्यञ्जनशून्ये अन्ने "स अस्तदन्नस्य भक्षिमानं विद्यादि" सुपक्रम्य 'नास्य इति सूत्राद्यानुपसेचन" इति उक्तम्, अथ० १२,५,४ ।

अनुपस्कृत त्रि० उप+कृ—प्रतियत्ने क्त सुट् न०त० । अकृत-माल्यादिसंस्कारे अविकृते च "सन्यकानिनय धीमो मांस मन्यानुपस्कृतमिति" मनुः अनुपस्कृत' माल्यादिसंस्काररहित-मिति रघु० । "अविकृतमिति" कुल्लू० । अमरटीकृते "अक्रमघ्रमयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतमिति' मनुः । दृष्ट-प्रयोजनानपेक्षे, "मानुष्यार्थे गयार्थे वा देवस्यानोऽनुपस्कृत"

इति मनु "इष्टमयोजनमासमेव" इति कुल्लू०। अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तः" इति मनु अनुपस्कृत अनिन्दित इति कुल्लू०। [भावे न०त०। तच्छून्ये त्रि०।

अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त०। उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्यः। अबोध्ये। प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०। [भावे, स्मृत्यभावे च।

अनुपस्थिति स्त्री० न उपस्थितिः अभावे न०त०। उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहतं भोगच्छेदादिना। अदृष्टे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" कात्या०। उपघातशून्ये त्रि०। [स्पर्शादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहिते।

अनुपाकृत त्रि० उप-आ-कृ-क्त न०त०। मन्त्रैर्यज्ञे पशौ-

अनुपात पु० अनुरूपः त्रैराशिकेन पातः। पाटीगणितोक्ते त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते। "पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्" सि०शि०। "निरक्षदेशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्तिकाद्ध्रुवदृक्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशाः। ते च निरक्षदेशजाम्यान्तरयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अत कश्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः। ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः। यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि०। तदानयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादित्युक्तत्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या ३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या। पश्चात्पतने च। अनुगतः पातं पाठक्रमपाठभेदम्। पातपठनानुगते। अनु+पत-णिच् अच्। पश्चादनुपातविशेषार्थे अव्य०। किन्तु कर्म्मोपपदेन सह "कर्मैवाभ्यवेनेति" पा० नित्यसमासः "लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-ण्वुल्। पातकं ब्रह्महत्यादि तत्तुल्यम् प्रा०स०। ब्रह्महत्यादिमहापातकतुल्ये वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविधानि यत्प्रकारैर्महत्त्वेन तावत्तुल्यत्वानि अनुरत्न शास्त्रे तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वादस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति, कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च। अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति"। नरकाण्यभिधाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उपपातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स०। तथा च महापातकसदृशान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति"॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ०।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसामीप्ये अव्य०।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्तः। अपरावृत्ते।

अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अत्या०स०। शरदृक्षे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम्।

अनुपूर्व्व त्रि० अनुगतः पूर्व्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्व्वं भवति ऋ० १०, १८, ५ "यथावदनुपूर्व्वशः" इति "वर्णानामनुपूर्व्वशः" इति च मनु। अनुपूर्व्व+णम्। अनुपूर्व्वेण। "हस्तानुपूर्व्वं च न यातिदीर्घ" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकारावित मल्लि०, अनुगतः पूर्व्वम्। पश्चाद्गामिनि त्रि०। "आग्नेयं प्रथमो गव्यश्चपारक्यो-

ऽनुपूर्व्या स्तरे, कात्या० ८,८,२९ "स्तरे दश पयसः समन्वारब्धा एव अनुपूर्व्या अनुगामिनो भवेयुरिति" व्या० निकटप्रमाणे च "अनुपूर्व्योद्गतरे" कात्या० ८,८,३०, "अनुपूर्व्या निकटा ह्यनुगच्छन्ति प्राक् च प्रमाणेन निकटत्वम्। अतश्च दक्षिणस्य वर्हिःस्तरणस्य तत उत्तरस्य तदपेक्षया शोणप्रमाणस्य तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपेक्षया तदुत्तरस्येत्येवमेकादशो यूप सर्वतो निकटो यथा भवति तथा कर्त्तव्यमिति" व्याख्या। अनुपूर्व्य+भावादौ ष्यञ्। आनुपूर्व्य तद्भावे षित्त्वात् पाक्षरीवत् वा ङीष् "शाजत्यस्य समानानुपूर्व्योकत्वेनेति" जग०। वेदे ष्ट० पूर्वपदह्रस्व। अनुपूर्वी आनुपूर्व्यौ स्त्री। "वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या स्तरेवामिति" कात्या० १६,१,९, "अनुपूर्व्या शिथिलया रशनया" इति व्याख्या।

अनुपृष्ठ्य त्रि० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत्। पृष्ठमध्ये बध्यमानादौ "अनुपृष्ठ्यामायस्य पायबेरिति" कात्या० १६,८,५।

अनुपेत त्रि० न उपेत। उपगतभिन्ने। उपगमनश्च उपनयनार्थं गुरुसमीपगमनम्, तच्छून्ये च। न स्त्री जुहुयात् अनुपेत" इति स्मृतिः "अनुपेत अनुपनीत" इति रघु०। "य मग्नजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति" भाग० अत्रापि शुकस्य विरक्तत्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रतिपत्तिः।

अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन अनु+प्र+दा-करणे ल्युट्। वर्णोत्पादनबाह्यप्रयत्नभेदे "एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते" इति सि०कौ०। श्वास अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषामिति तत्त्वबो०। "अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात्। जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमादिति" शिक्षा।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरूच्चारितानुरूपं प्रवचनम्। गुरूच्चारितानुवचने। तत्प्रयोजनमस्य छ। अनुप्रवचनीय तदाभूत ध्ययनप्रयोजनयुक्ते त्रि०।

अनुप्रवचनादि पु० ईत०। पाणिन्युक्ते "तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे। अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ्। अन्तःप्रवेशे "प्रपेष शशि वारिदमदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा" इति रघुः। अमावास्यायां चन्द्रार्कयोः एकराश्यवस्थितत्वेन सूर्यमण्डलादधःस्थितत्वाच्चाऽर्कचन्द्रमसोरन्तरगतौ सूर्यरश्मेरिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशःप्रवेशाधिक्यम् "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमोनैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति" वृहत्सं०। यथा च तत्साधनत्वं तथा वृहत्संहितायां दृश्यम्। तथाहि यावद्यावच्च सूर्यात् चन्द्रमा पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव अनुभागानुक्रमेण सूर्यरश्मेस्तत्र क्रमशः प्रवेशः।

अनुप्रास पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणः प्रकृष्टमासं न्यासं समवर्णरचना यस्मात्(?) स्वरसाम्यस्य वा गतिच०। अलङ्कारप्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां पुनःरचनारूपे "अनुप्रास शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा०द०) उक्ते शब्दालङ्कारभेदे। स च पञ्चधा ते च सोदाहरणकास्तद्दर्पणे यथा "छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा"। छेकानुप्रास। अनेकधेति स्वरूपत क्रमतश्च। रसः सर इत्यादिक्रमभेदेन साम्यस्य नाद्याऽलङ्कारस्य विषय। यथा "आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान्। अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावन पवन"। अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयो। पावनः पवन इति बहूना व्यञ्जनानां सकृदावृत्ति। छेको विदग्ध तत्प्रयोज्यत्वादेव छेकानुप्रास। "अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा। एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते"। एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि। अनेकधा स्वरूपत क्रमतश्च। अनुप्रासपीसकृदपि। यथा "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वरा। नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासरा"। अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यम्। न तु तेनैव क्रमेणापि। द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनैव क्रमेण च। प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद्वृत्त्यनुप्रास। "उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके। सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते"। यथा "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचना"। अत्र "जीवयन्तीति" "या इति" "जयिनीरिति" अत्र जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यम्। एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यम्। एष च सहृदयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः। "व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु। आवर्त्त्यतेऽन्त-

योज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव सः"॥ "यथावस्थमिति" यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम्। एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः। पादान्तगो यथा "केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः। चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्"॥ पदान्तगो यथा। "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि। "शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः। लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः" इति। यथा "स्मेर-राजीवनयने! नयने किं निमीलिते?। पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्म्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाल्ला-टानुप्रासत्वमेव। "नयने तस्यैव नयने" अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्य्यमात्रेण भिन्नार्थः। यथा वा। "यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य। यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य"॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम्। एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रास" इति।

अनुप्लव पु॰ अनु+प्लु—अच्। सहाये, अनुचरे, दासे च। "सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति" रघु।

अनुबन्ध पु॰ अनु+बन्ध—यथायथं भावादौ घञ्। बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, "अनुबन्धादिकं ज्ञात्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रममिति" स्मृति। "अनुबन्ध्य पौन पुण्येना-भिनिवेश" इति रघु०। शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, "अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिका-रिसम्बन्ध" इति "अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबन्धै-स्तद्वत्तासिद्धेरिति च"वेदा॰सा॰"ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयो-जन" इत्युक्ते विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तदेकत्वम्। अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ्। मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्यानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्य्य-विशेषार्थमनुबध्यमानीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया अचरे इत्संज्ञतया लक्षणीये वर्णादौ, "पदान्निर्द्दिष्टविक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण सत्फलानु-बन्धत इति" कविकल्पद्रुमः। फलसाधने पुन पुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेदिति" मनुः। बन्धेऽपि मेदिनिः। आरम्भे, शब्दरत्ना॰। अनु-सरणे "शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नर इति" सुश्रुतम्। सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) "सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः" इति रघुः। अनुबध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ्। पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे। "अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्" इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च। "यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मनः" इति गीता।

अनुबन्धिन् त्रि॰ अनुबध्नाति अनु+बन्ध—णिनि। सहचरे, अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च। स्त्रियां ङीप्। "गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" इति रघु। "अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके" इति गीता। "तृष्णानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुरिति" "मेदः कषायैः खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्ष-गणानुबन्धी" इति च सुश्रुतम्।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध—घञ् गौरा॰ ङीष्। हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च।

अनुबन्ध्य त्रि॰वधार्थं बध्योऽनुबन्ध्यः अनु+बन्ध-कर्म्मणि ण्यत्। वधार्थं वध्ये गवादौ। "नानुबन्ध्यावधोऽपि वा। तयो-श्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते" इति स्मृतिः।

अनुबोध पु॰ अनु+बुध—णिच्—घञ्। पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्द्दनादौ, पश्चाद्बोधे च।

अनुब्राह्मण न॰ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम्। ब्राह्मण सदृशे ग्रन्थे। तदधीते वेद वा इनि। अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

अनुभव पु॰ अनु+भू—अप्। स्मृतिभिन्ने ज्ञाने। विषयानु-रूपभवनाद्वुद्धिवृत्तेरनुभवत्वम्। "ह्रस्वैशारूप्यमितरत्र" पात॰ सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम्। तथाहि यथा यथ प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्या कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं बहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम्। स्मृतौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति साङ्ख्यवेदान्तिमतम्। अनु-भवस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादय। वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयमूरीचक्रुः। वैशेषिका सौगताश्च

न्यथानुभावरूपमेव अनुभवद्वयं स्वीचक्रुः अनयोर्वा शब्दोपमानयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां त्रेति भेदत्रयीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति भेदः । "अनुभवं वचसा सखि लुम्पसीति" नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति अवबोधयत्यनेन अनु+भू–णिच्–करणे–घञ् । कोषदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे । सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अण् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रसव्यञ्जके "भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा" इति ख्याता, इत्युक्तलक्षणे भ्रूभङ्गादौ । "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति" सा०द० । अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्तं दर्पणे । "उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः कार्य्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः । यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैः रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्य्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह । "उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि" ॥ तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने तत्र तत्र दर्शित । तत्र सात्त्विकाः । "विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः" । सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्म्मः । "सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः" । गोबलीवर्द्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ तत्र । स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः । वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्म्मश्रमादिभिः ॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः । विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति" ॥ "अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगतैरिव" रघु । तेजसि च । "गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैरिति" रघुः । माहात्म्ये, "आने बो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति" रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु–भू–णिच्–ण्वुल् । बोधके "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षेति" भाषा० । "येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति" सिद्धान्तमुक्तावली ।

अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू–णिनि । साक्षात्कारादिकारके । "अनुभावी तु यः साक्षी कुर्यात् साक्ष्यं विवादिनामिति" मनुः । अनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते कनिष्ठादौ । "अनुभाविनां परिवापर्णमिति" आप०श्रौत । अनुपश्चाद्भवतीति अनुभाविन कनिष्ठा इति रुद्रदत्तः "सर्वोऽयमनुभवतीति अनुभवकारका" इति सु०त०स्तु० ।

अनुभावन न० अनु लक्षितं भावनम् । लक्षभावने ।

अनुभू स्त्री अनु+भू–क्विप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे "अबलाना रुचोऽनुभूरिति" ह०ग्र० । "सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् तस्य ज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू–कर्म्मणि क्त । अनुभवविषयीभूते पदार्थे अनु+भू–कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू–क्तिन् । अनुभवे तस्य लक्षणमनुभवशब्दे दृश्यम् । "अनुभूतिश्चतुर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे" इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तप्रतिपाद्यस्य प्रकाशो यत्र माधवाचार्य्यप्रणीते उपनिषत्तात्पर्य्यप्रकाशके ग्रन्थभेदे

अनुमत त्रि० अनु+मन–क्त । अप्रतिषेधे इदं क्रियतामिति प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च "मतमनुमतं दृष्टं वा यदिदं गुरु पातकमिति" वेणी० । "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि" इति मनु । "कन्यास्मिनेवानुमतो ...तायेति" च रघु । "उभयानुमत सर्वोति" स्मृति ।

अनुमति स्त्री अनु+मन–क्तिन् । अनुज्ञायाम् । "अनुमत्या ग्रहेयादिति" स्मृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि पूर्णत्वाभिजनयागादिकरणायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे क्तिन् । कलाहीनचन्द्रयुक्तायां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णिमातिथौ । अनुमतो राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते । अनुमतिरनुमननात् । "अनुमतिराकासिनीवालीकुह्वस्तदस्य" इति का० १८,६,२१, कुर्यात् "चैवानुमत्यै च प्राजापत्य एव चेति" मनु ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन–तृच् । स्वयमुदासीने कार्य्यादौ प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयीति" मनुः 'उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वर" इति गीता । "अनुमन्ता अनुमोदयितैव सन्निधिमात्रेणानुग्राहक" इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्व्वके यागादिषु संस्कार-
भेदे "प्रयाजाननुमन्त्रयमिति" कात्या० १,१,२ ।

अनुमरण न० अनु+मृ—ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्‌चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे । "भर्त्त्रानुमरणं काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयाद्वापि सर्व्वाः पूताः भवन्ति ताः" इति स्मृतिः अनुपूर्व्वकमरणस्य मरणाद्यप्रमरणार्थकत्वेन सकर्म्मकत्वम् अतएव "भवता मानुमृतापि लभ्यते" इति रघौ कर्म्मणि क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्यलाभे एव "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति" स्मृतिः । तत्र क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । "पृथक्‌चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति" शु०त०स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा—अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्यधूमादिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्व्वतो वह्निमानित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयःसहचारदर्शनात् धूमत्ववह्नित्वसामान्यधर्म्मेण सकलवह्निधूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वह्न्यर्थिनः पर्व्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वह्निव्याप्तिस्मृतिर्जायते एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया नियमेन, धूमदर्शनात् धूमगतायाः वह्निव्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । ततस्तादृशधूमवान् अयं पर्व्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र वह्निमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूप अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः "अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति" भाषा० । "सोऽयं नियमितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न चानुमेति" ग०रा०प० ।

अनुमातृ त्रि० अनु+मा—तृच् । अनुमानकर्त्तरि "अग्नि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु—मि—मा—वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्तस्य व्याप्य इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्व्वतादौ उद्भूयमानाविच्छिन्न धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युट् । तद्धेतुभूते धूमादौ । "तच्चानुमानं त्रिविधमिति" चिन्तामणिः । श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः । "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति" जै०सू० । इयं स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः इति । "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति सा०का० । "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य०सू० "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते" इति वाच० "प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः । "एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति" चिन्ता० "नानुमानं रसादीनामिति सा०द० "सपरिकरमनुमानं निरूपितमिति" चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्रस्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनुमितिस्वरूपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्याप्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कार तासामनुगमस्तन्निरूपणम्" ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थमुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परार्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनुमितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टज्ञानात्मकस्य) स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततोहेतुत्रैविध्यस्य (केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपस्य) निरूपणम् ततो वर्ज्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरूपणम् तत्रादौ सामान्यतोहेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्यभिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुपसंहारिणः, असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्य्यन्त सपरिकरमनुमानं ज्ञेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनफलत्वेन षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदार्थाः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिरिव । रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे यथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० । मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । "अनुमार्गगताया इति" काद० ।

अनुमाघ अव्य० माघे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माघे इत्यर्थे । परिसंख्या० अच् । अनुमाघ्यः तत्प्रसादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे "पितॄणामाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" इति मनुः ।

अनुमित त्रि० अनु+मि—कर्म्मणि क्त । कृतानुमाने अनुमानविषयीभूते । "अनुमितोऽपि हि धाम्नि सितोञ्चात् व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैष० ।

अनुमिति स्त्री अनु—मा—क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मताज्ञानाधीने ज्ञानभेदे "न पक्षताव शित-ज्ञानादनुमितिर्भवेदिति" भाषा० । अनुमितिश्च द्विविधा स्वार्थी परार्थी च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे धर्मताज्ञानात् उपादेयपदार्थप्रत्यक्षात् प्रवर्त्तिका यानुमितिः सा स्वार्था । विप्रतिपन्नं प्रति स्वनिश्चितपदार्थं साधयितुं पञ्चावयववाक्येन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनरूपपञ्चावयववाक्यजन्या परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री अनु+मि—सन्—भावे अ । अनुमातुमिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवेदिति तदभावे साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिसत्त्वे नानुमितिः । तत्रापि विशेषः सामानाधिकरण्येन सिद्धिसत्त्वेऽपि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित्सापेक्षा तथा च अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिबध्नाति एवञ्च तत्रैव इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इत्युक्तम् ।

अनुम्रृत त्रि० अनु पश्चात् शोकादिना मृत । शोकादिना मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ—कर्म्मणि क्त । यस्य पश्चात् म्रियते तस्मिन् "भवता नानुमृतोऽपि लभ्यते" इति रघु ।

अनुमेय त्रि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि—कर्म्मणि यत् । अनुमितेर्विषये, अनुमातुं योग्ये "एतावता नन्वनुमेयशोभीति" कुमा० । "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद—णिच्—अच् । प्रकृतकर्म्मणि सहर्षितयावाक्येनान्यप्रोत्साहनरूपव्यापारे, । तथा सत् कृतं त्वयेत्यनुमतिप्रकाशकाभिलापप्रयोगे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित त्रि० अनु+मुद—णिच्—कर्म्मणि क्त । कृतानुमोदने स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते "भवता यदुपकल्पितं तन्मयाप्यनुमोदितम् । प्रार्थ्यमानोऽर्थिना यत्र तूष्णीं नैव निवारितः । दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थित, सोऽर्थोऽनुमोदित इति (मा०वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयव अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-मुखा० भवादौ अञ् । आनुयविकम् तत्रभवे पदार्थे त्रि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज—घञ् अनुत्वात् कुत्वाभावः । दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पश्चात् यागेषु । "समानयन्तु मे यजामहे नानुयाजेषु" इति श्रुतिः । "प्रयाजाश्च अनुयाजांश्च हिरण्यानिति" ऋ० १०,५१,८, अनुयाजानुमन्त्रणम् का० ३,५,१० ।

अनुयात त्रि० अनु या—कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, अनुगन्तरि च कर्म्मणि,क्तप यत्र पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० । यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चादर्थे च । अनुगता अनुरूपोक्ता यात्रा येन प्रा० ब० । अनुयायिनि । "अन्नभोगस्य मे राजन् ! वने वन्येन जीवतः । किं कार्य्यमनुयात्रेणेति" रामा० अनुगता यात्रा प्रा०स०। पश्चाद्यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्येत्यर्थे ठञ् । आनुयात्रिकः अनुचरे सेवके त्रि० ।

अनुयात्रिक त्रि० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनप्रयोजनमस्य ठञ् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे "यथा योगैरानुयात्रिकवर्गान् तथा कर्त्तेति" मनु० ।

अनुयायिन् त्रि० अनुयाति पश्चाद् गच्छति अनु+या—णिनि स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे "स्वदेशभेषोऽप्यनुयायिवर्गः" इति रघु स्पष्टे, तत्सदृशानुगन्तरि विधौ च ।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज—क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । ततप्रश्ने, य प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्न क्रियते तस्मिंश्च । "स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति वाक्यमवादयत् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र भवः परिमुखा० अञ् । आनुयुग्य अनुयुगभवे त्रि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । "यूप इत्यर्थे । तत्र भवः परिमुखा० अञ् । आनुयूप्यः यूपभवे त्रि० ।

अनुयोक्तृ त्रि० अनु+युज—तृच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके । भर्त्सनाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते अवगमाय नियुज्यते अनु+युज—घञ् । प्रश्ने । तत्र हि प्रश्ने, पृष्टं अवगमाय प्रवर्त्तते । "नियमश्चानुयोगे चेति" पा० । अनुपूर्व्वाद् युजेः प्रश्नार्थकता । तेन "त्वया विवदेति तमन्वयुङ्क्त" इति रघौ प्रश्नार्थकतया निर्द्देशः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कृन्तति कृत छेदने क्विप् । आचार्य्ये । कृ—क्विप् । प्रष्टरि त्रि० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुङ्क्ते अनु+युज–घिनुण् । प्रश्नकारके ।

अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते "अनु+युज–गत्यर्थे आवश्यकार्थे वा ण्यत् । प्रश्नार्हे आवश्यनियोज्ये, त्वया कथमिदं कृतमित्याक्षेपेण प्रष्टव्ये, आज्ञाकारके, दासादौ च "दासवदनुयोज्यो दृश्यन्तः प्रणमति" शकु० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं रागम् अत्या० स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज–क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज–णिच्–भावे ल्युट् । अनुरागयुक्तकरणे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिति" रामा० । कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि० अनु+रन्ज–णिच्–कर्म्मणि क्त । यस्य अनुरागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरणन अनु+रण–ल्युट् । घण्टादिशब्दस्य प्रतिध्वन्यात्मके शब्दस्थाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रम–कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम–भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्य्यादिरसानुगते "भूमिजं गुरु मालिकातक्तं भूमितखालानुरसं" इति "मधुरानुरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु । शाल्यास्तु मधुरं ज्ञेयं कषायानुरसं हिममिति" च सुश्रुतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगतं रहः अत्या० स० अच्समा० । निर्ज्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । आयत्तप्रीतौ, स्नेहे च । अनुरूपो रागः प्रा० स० । अनुरूपरागे । "अनुरागवन्तमपि लोचनयोरिति" माघ "भावादस्तु यत्र स्यादनुरागजः" इत्यमरः । "प्रियानुरागस्य मनः समुन्नतेरिति" रघु । अनुगतो रागं गतिस० । प्राप्तलोहितवर्णे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज–घिनुण् कुत्वम् । अनुरागयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "वेश्यास्त्वामनुरागिणीमिति" सा० द० ।

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रिविषये, प्रतिरात्रे च । "तस्मात् स्वप्नरात्र पत्थाविच्छते" इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखाम् अत्या० स० । सप्तविंशतिभागविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्षत्रभेदे "देवयुक्तरटोर्द्दिशोम्मृगशिरोमूलानुराधामघेति" ज्योति० । "राधे विशाखे पुष्यानुराधाज्येष्ठासु मघास्विति" श्रुतिः । "अखिलगुणसमेतेन्द्रियाणामलनगनिषिषयगुणर्तुपक्षद्वयस्य पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्वियमदृष्टरूपाः । भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशत्ताराकाणामम् । प्रमयोऽश्विन्यादीनां कालतारप्रमाणेन । नक्षत्रनामतुल्या फलमङ्कैर्नाटकामितैः वदत्म् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्य" इति ष० घृताशाः अनुराधासप्तकत्वम् । अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्य पूषा चेतीश्वरा भानाम्" इति वृहत्सं० उक्तेस्तस्या मित्रदैवताकत्वम् । तस्य च योगतारा "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा" इति सूर्य्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा । तत्र भव अणो लुक् "लुक्तद्धितलुकीति" पा० स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अनुराधजाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यणस्तु लुप् "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनमिति" पा० अनुराधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले तत्र सप्तम्यर्थे तृतीयेति भेदः । पृ० दीर्घः । अनूराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध–त्रि अनु+रुध–कर्म्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि० अनु+रुध–क्विप् । अनुरोधकारि अपेक्षके । कर्म्मणि क्विपि वेदे उपसर्गदीर्घ । अनुरुद्धे । "आशितृप्ताभ्यासपरा अनूरुध्" ऋ० १,५५,५, "अनूरुध् अनुरुद्धमिति" भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० । रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । पर्ग व्याख्याचि । तद्वति त्रि० । "यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणोति" कुमा० । "सत्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत" गीता । द्वादशाहमध्ये यागे बहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचानां मध्ये मध्यमे तृचे । "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवत एवमेव नस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तम पर्य्यास" इति ता० ब्रा० । प्राकृतानां बहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचाणां स्तोत्रिय, अनुरूप, पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध–घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च । "मित्रस्यानुरोधेन द्विविधं स्मृतमाश्रमिति" "नानुरोधोऽस्त्यनध्याये" इति च मनु ।

अनुरोधिन् त्रि० अनु+रुध–णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् । "पतिव्रतानां समयानुरोधिनीति" रामा० । [भाषणे ।

अनुलाप पु० अनुशीलनाया वारंवारं लप्यते लप–घञ् । पुनः-

अनुलिप्त त्रि० अनु+लिप–क्त । गन्धादिना कृतानुलेपे

'चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोपेतमर्चिषा अनुलिप्तो महर्षिभ्यो हरिरिह प्राप्स्यतीति" पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ्। चन्दनादिमर्दने। करणे घञ्। अनुलेपनसाधने चन्दनादौ।

अनुलेपक त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप-ण्वुल्। चन्दनादिभिः परदेहदेशावलेपनकारके। स्त्रियां टाप्। सत्या० भर्त्तृमाल्या० अच्। अनुलेपिकम् तद्धर्म्ये त्रि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट्। चन्दनादिमर्दने "भावोक्तस्य तथा दद्यादनुलेपनचारणादिति" पुरा० । करणे ल्युट्। अनुलेपनसाधने चन्दनादौ द्रव्ये।

अनुलेपित त्रि० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त। "अनुलिप्तैर्गाते

अनुलेपिन् त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप-णिनि। अनुलेपक

अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्यभी० अनुगता० । यथाक्रमे। "अनुलोमविलोमाभ्यां मात्रकाणां जपेद्बुध इति तन्त्र० "तत्र प्रतिलोमप्रामिल्लेष्वनुलोममिति" श्रुतम् अनुगत लोम आनुकूल्यम् लोम वा प्रा०स० । आनुकूल्ययुक्ते, यथाक्रमजाते च त्रि० 'कापोत पुत्रा० सवर्णे भवन्ति अनुलोमजा मातरवर्णा' इति विष्णु० अनुलोमं सर्वं चैतं प्रतिलोम करोति वि०को० । अनुगतलोमे च । "अनुलोमा सुलोमाच दक्षिता रोमराजय" इति ।

अनुलोमज पु०स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जात जन-ड। परिणीतपतिसवर्णादिभार्यासु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः वर्णेभ्यो जाते मूर्द्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाश्च "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । अम्बष्ठः, शूद्र्यां निषादजातिः पारशवोऽपि वा' "वैश्यायामूढोम्नु राज न्यात्, माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ, वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेव विधिः स्मृत" इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु०स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म यस्य । अनुलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ । स्त्रियां टाप् । "अन्योऽनुलोमजन्मान प्रतिलोमभवा अपीति" कामी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र भव' परिस्था० ज्य । आत्मवंशजाते भवे त्रि० ।

अनुवक्तृ त्रि० अनुवक्ति गुरूच्चारणात् पश्चात् तदनुरूप वदति अनु +वच-तृच्। गुरूच्चारितानुरूपपाठके। स्त्रियां ङीप्।

अनुवक्र त्रि० अनुक्रमेण वक्र । अतिवक्रे 'वक्र मङ्गलात अनुवक्रापत्ता" इति सङ्गतम् अतिवक्रस्य प्रकाशानाम् "अतिवक्रा नगा" इति ज्योतिःशास्त्रराशिप्रवेशाय अपाऽष्टमस्यानन्तरश्वो भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुवादवचने "अथैव ब्राह्मणादिवदन्ति वेदानुवचनेन" इति 'विव-क्षोऽहंदानुवचनमिति" च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुगतो वत्सरो दानादिविशेषाय । "संवत्सरश्च प्रथमः द्वितीयः परिवत्सरः । इदा-वत्सरानुवत्सरौ च तदा पञ्चमं स्मृतः" इत्युक्ते वत्सरभेदे । "संवत्सरे तथा दानं विशेष तु महाफलम् । परिवत्सरे तथा दानं महाफल विशोषयम् । इदापूर्वं च मङ्गल्यं मासानानुपूर्वं दद्यादनुवत्सरे दानं सकलफल-प्रदमिति' विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षाद्योऽप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न०अनु+वृत-ल्युट् । अनुगमने अनुवर्तने, आज्ञा-करणादौ पूर्वसूत्रस्थपदस्योत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्तौ च ।

अनुवर्त्तिन् त्रि०अनु+वृत-णिनि । पश्चाद्वर्त्तिनि अनुवर्तिनि च स्त्रियां ङीप् । "अनर्जित मया कार्यं यत्नात्वमनुवर्त्तिनी" इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच-घञ् कुत्वम् । मन्त्रस्य प्रतिदेशे, ग्रन्थस्य खण्डे, मन्त्राणां समूहे वेदांशे । "अतिदेशादध्येतानुवाकं हारयत् करोति" कात्या० १०,९,२९, "यतः प्रभृतिशाखानुवाकं हारयतीति" वेददीपः । "अध्यायानुवाकयोर्लुक्" पा० विभक्तेः स्वाध्याय अध् तस्य वा लुक् । वैतरो विस्तरो वा अध्यायः अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच-ण्यत् कुत्वम् । ऋग्विशेषे प्रशस्ता तत्पाठनार्थं देवतावाह्वानसाधने ऋचि । "पुरोऽनु-वाक्या याज्या चेति" यजु० "द्वे ऋचौ पुरस्ताद्वाक्यानु याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, उत्तमेयेति याज्येति" वेददीपः । "पुरोऽनुवाक्या याज्या च यजमेति" ह०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगावाह्वाना वा: प्रयुज्यते ऋचः सा सम्ज्ञाति पुरोऽनुवाकोऽनुवाक्येति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच-णिच्-क्विप् । अनु-वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न०अनु+वच-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्प्रयो-जनस्य अनुप्रव० च । अनुवाचनीयः अध्यापनीये त्रि० ।

अनुवात पु० अनुगतो वात । शिष्यादिदेशात् गुर्वादिदेश-गन्तरि वायौ "प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति" मनु ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिनाप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्वमात्रं तत्र विधेयम्। तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्राप्यूह्यम् अनुवादः पूर्व्वस्येति का० ४, १, १८, "य इष्ट्येत्यनेन वाक्येन पौर्णमास्याममावस्यायां वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च प्रकृतितः प्राप्तमेव अतः कारणात् य इष्ट्येत्यनुवाद इति तद्वृ०। अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवाद गुणानुवादश्चेति। तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूतार्थानुवादः। "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद। वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवताया स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम्। अग्निहोत्रं जुहोतीति प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीत्यादि गुणानुवाद। एवमन्यान्यप्युदाहार्य्याणि। अनुकथने। "क उत्तमःश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नादिति" भाग० "शिष्योपदेशे च "अनुवादे चरणानामिति" पा०। "शिष्योपदेशे" इति सि०कौ०।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद—ण्वुल्। अनुवादकारके अनुवदनशीले च।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद—णिनि। अनुवादकारके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप्।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद—ण्यत्। उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चिद्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये। "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति वृद्धाः तथा च। सर्वतो वह्निमानित्येव प्रयोक्तव्यं न वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेयाविमर्षदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम्। अतएव "वृद्धिरादैच्" इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेयत्वेन पूर्व्वनिर्देशावश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा "पूर्व्वोच्चारित" सञ्ज्ञी परोच्चारित सञ्ज्ञाविधि "एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्य्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति"। "माङ्गलिको मङ्गलप्रयोजनः। मङ्गलार्थः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम्। मङ्गलादीनीत्यादिना सप्रयोजनं श्लोकप्रयोजनमुक्तम्। प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिपर्य्यवसायिनीति" भा०उद्यो०।

अनुवासन न० अनु+वास—सौरभ्ये ल्युट्। धूपादिभिः सुरभीकरणे, वैद्योक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्म्मणि च। "द्विधा वस्तिः परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम्। कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्" इति वैद्यकम्। अनुवसति, अनुवासरं दीयते वा पृ०। सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु०। तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासन पादावकृष्टः। अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनः। तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति"। "निरूहः शोधनो लेखो स्नेहनो बृंहणो मतः। निरूहशोधितान् मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति। अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वहञ्जलम्। सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः। तस्माद्धि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते" इति। "तत्रोन्मादभयशोकापस्मारारोचकाजीर्णशोषपाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छाच्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्ट-क्षतक्षीणचतुर्मासगर्भिणी दुर्बलाग्नितृष्णार्त्ता बालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः। असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात्" इति च सुश्रुतम्। अजादिवस्तिचर्म्मघनवस्त्रादिनिर्म्मितेन (पिचकारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण धातुवैषम्यरोगनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीयमानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः। अधिकं वस्तिकर्म्मशब्दे वक्ष्यते। अनुवासनं प्रयोजनमस्य अनुप्रव० छ। अनुवासनीय अनुवासनहेतौ त्रि०।

अनुवासित त्रि० अनु—वास—क्त। सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा चिकित्सिते च।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस—कर्म्मणि यत्। सुरभीकार्य्ये वस्तिकर्म्मणा चिकित्स्ये च। "अशस्य स्थापनीयाश्च नानुवास्या कथञ्चनेति" सुश्रुतम्।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा—णिनि। पश्चाद्विधायिनि, अनुगते च। "गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति" सा०द०।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध—क्त। खचिते। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्ध इवार्थो हि सर्वं शब्देन भासते" इति वाक्यप०। "कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता। दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः" इति सा०द०। [आवन्त्याविति" भा०भी०प०।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे "विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् त्रि० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत–क्विप्। पश्चाद्वर्त्तिनि पश्चाद्भाविनि अनुगते च "अनुवृदनुवृत्" इति ता०ब्रा०।

अनुवृत्त त्रि० अनु+वृत–क्त। अनुगते, पूर्ब्बस्थलादपरस्थले आकाङ्क्षापूरणार्थम् अर्पिते पदादौ, अनुक्रमेण वर्त्तनमाप्ते क्रमशः वर्त्तुलाकारे। अनुगतो वृत्तं शीलम् अव्या०स०। शीलानुगते त्रि०।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत–क्तिन्। अनुसरणे, सेवने, पूर्ब्बस्थलादुत्तरस्थले आकाङ्क्षापूरणार्थमनुसरणे च। "कृपी दर्पविवाणिज्यशुल्कपाशानुवर्त्तिभिः कृतोपकारादाप्तस्य राजस्वं तदुदाहृतमिति" नारदः। "अनुवर्त्तिः सेवेति" रघु०। "अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्वमरसत्तमा इति" देवी०। तत्सदृशे तत्सदृशरूपे अन्वये, समन्वये च। एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामनुमयत्वं मनसः सिद्धमिति छा० उप०भा०। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति" भागव०। "अन्वयस्येनानुवृत्तिरिति" श्रीधर सद्वृद्ववपुःसमाया भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्त्तुं समर्था इति सुश्रुतम् "यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति" सा०द०। दोषे दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरणञ्चेति तदर्थे।

अनुवेध पु० अनु+विध–घञ्। संसर्गे। "नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा" इति सा०द०।

अनुवेल न० वीप्सार्थे अव्ययी०। प्रतिसमये अनुक्षणे "इति च प्रच्छत्यनुवेलमादृत" इति रघुः। अर्शआद्यादि० मत्वर्थे अच्। तद्वृत्तौ त्रि०।

अनुवेल्लित न० अनु+वेल्ल–क्त। सुश्रुतोक्ते व्रणबन्धनबन्धभेदे। बन्धाश्च "कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिका यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्द्दश बन्धविशेषा तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याता" इति सुश्रुतोक्ता वेदितव्याः। तत्र अनुवेल्लितं तु शाखासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः।

अनुवेश पु० अनु+विश–घञ्। ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य विवाहे "यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक" इति भार०।

अनुवेश्य त्रि० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत्। प्रतिवेश्यानन्तरवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" इति मनु। "अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृहवासीति कुल्लू०।

अनुव्य त्रि० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये–क। अनुगते "ततो देवा अनुव्यमिवासुः" श० १,२,५, अनुव्यम् अनुगमनं अनुभूतिं "प्राप्ता इव बभूवुरिति" तद्भा०।

अनुव्याख्यान न० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा०स०। मन्त्रादीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने। [कथने च।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ–घञ्। अनुहारे, अनु-

अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट्। अनुगमने अनुव्रज्यं च गच्छतोऽतिथ्यादेः जलसमीपपर्य्यन्तानुधावनम् तच्चैकोपमाविधया वर्ज्जितं नैषधे "समानपर्य्यन्तसुदेव वत्सं क्रमेण तत्रिव्रज तीर्थकूपये। अथवाहृदिप्रकरैः पुरीकृशानतनयनुकुष्माअनम्बुभिरिति"।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज–क्यप्। अनुवरणादिरूपे सेवने। "अभावायादध्ययनमापत्काले विधीयते। अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति" मनु।

अनुव्रत त्रि० अनुकूलं व्रतं कर्म्म यस्य। अनुकूलकर्म्मयुक्ते। "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ० १,५१,८, अनुव्रताय अनुकूलकर्म्मणे इति भा०। वेश्याः कृतमनुव्रताः रामा०

अनुशतिकादि न० ई० पाणिनीयगणपाठोक्ते ञिति णिति किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोर्वृद्धिनिमित्तीभूते शब्दसमूहे, स च गणः। अनुशतिक, अनुहोड़, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्व्वलोक, सर्व्वपुरुष, सर्व्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ष्यञि) सूत्रनड़, आकृतिगणोऽयम्। तेनाभिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्येऽपि।

अनुशय पु० अनु+शीङ्–अच्। अत्यन्तद्वेषे, पश्चात्तापे, पूर्व्ववैरे च। अनुगतः शयं हस्तं गतिस०। हस्तानुगते त्रि०। तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम्। "क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते"। तत्र च यावत्कालेन पण्यं क्रीतन्तावत्कालाभ्यन्तर एव प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम्। "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति"। द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः। "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत्। द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति"। परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम्। बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह। "दशैक-

पञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्री दोह्यपुंसां परीक्षणम्" । बीजं ब्रीह्यादिबीजम् । अयो लौहम् । वाह्यो बलीवर्द्दादि । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेय । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यस्यगुणत्वाऽनुशयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिः । न पुनरूर्द्धमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" । तदुक्तलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरस्फटिकलयानशयनासनादिविषयम् । सर्वञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितञ्च पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेते न प्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम् । "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" मिता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्ताप सोऽनुशय इति बोध्यम् । "भुक्तकर्म्मणोऽवशेषे च "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवमिति" शा० सू० स्वर्गार्थकर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति" भा० । "तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुति सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति" । चरणशब्देनानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्टश्च जन्मनैव प्राणिनामुच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भाव सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुकत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा०भा० ।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्—शानच् । परकीयनायिकाभेदे । तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि त्रि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्—इनि । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके स्थित्वा तावच्छेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमिलोके जन्मग्रहणायागन्तु प्रवृत्ते जीवे । "यो यो ह्यन्नमत्ति अनुशयिभिः तद्दंशेन भावितत्वात् संश्लिष्टतयान्न संश्लिष्टरेतःसिञ्चति" छा०भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्या पूर्वसम्बन्धात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते त्रि० । पुरुषस्य अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेस्त्यागः श्रुतावप्युक्तः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति "स सपद्य जहात्यनामनुशयी सुप्त कुलायं यथेति" भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्—अधिकरणे अच् गौरा० ङीष् । पादरोगभेदे, "हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेरिति" भावप्रकाश ।

अनुशर पु० अनुशृणाति अनु+शॄ—कर्त्तरि—अच् । राक्षसे ।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास—भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च । "ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नुते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनमिति" मनु अनुशासनविरोधादिति उक्ता । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा "अथ शब्दानुशासनम्" । "अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योत । "अथशब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्" । "अथ योगानुशासनमिति" पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थे उभयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थत्वात्तथात्वम् "नार्थविज्ञानुशासनमित्यमरः" अनुशासनपर्वनिरूपण प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महाभारतान्तर्गतानुशासनपर्व्वणि ।

अनुशासितृ त्रि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति अनु+शास—तृच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् । शीला०तृन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुशासिन् त्रि० अनु+शास—णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्डयितरि च "यस्ते नानुशासी राजेति" विक्र० ।

अनुशिष्ट त्रि० अनु+शास—कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य हितोपदेश क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परिमुखा० भवादौ ञ्य । आनुशीत्य तत्रभवादौ त्रि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा०स० । सतताभ्यासे अनुक्षणाचरणे "आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमेति" भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थे ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-घञ्। पश्चाच्छोके अनुशोचने।

अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट्। अनुशोके। "दृष्ट्वा दत्तम-पीतं वा विमत्यानुकीर्त्तनात्। शापानुशोचनाभ्यां च भग्न-तेजो विभिद्यते" इति शु०त० देवल। अनुशोचन धन-व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दन। स्वार्थे णिचि युच्। अनुशोचना तत्रैवार्थे स्त्री।

अनुशोचनीय त्रि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्म्मणि अनी-यर्। अनुशोचनार्हे यमुद्दिश्य शोकः क्रियते तस्मिन्।

अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न कित्त्वम्। अनुशोचने। अनुशोचितुमारब्धः आरम्भार्थे क्त वा गुणः। कृतशोचनारम्भे त्रि०।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक-कर्म्मणि अच्। सङ्गायते गेये सामभेदे, "श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः, अनुश्लोकेन पश्चादिति" ता०ब्रा०। तच्च गेयगानग्रन्थे ११२ प्रपा० आद्यम् साम। [नुषक्ता" इति सि०कौ०।

अनुषक्त त्रि० अनु+षन्ज-क्त। संलग्ने। "येऽत्र मकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+षन्ज-घञ्। दयायां दयया हि अन्यदुःखे-नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम्। सम्बन्धे, प्रसङ्गस्य अन्योद्देशेन प्रवृत्तस्य तन्नान्तरीयकविधयान्यसिद्धि यथा "विप्रवध-प्रायश्चित्तेन तन्नान्तरीयकविधया अवगोरणदण्डनिपातन-प्रायश्चित्तसिद्धि। "अथ केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रच-क्षते। अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्य-क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमिति" प्रा०त० प्राय०तत्त्व०। अनुषङ्गेण फल यस्या इति तदर्थ। एकत्र वाक्ये उक्तस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे। यथा "नित्यक्रियां तथा चान्ये" इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य मन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम्। तथा पञ्चा-वयवन्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति पदस्य नि-गमनवाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम्। यथा वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्चायमिति उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति शब्दस्य तस्माद्वह्निमानिति वाक्येऽन्वयेन अयं वह्निमानिति बोध। अतएव शास्त्रकारैः पूर्वत्र श्रुतशब्दस्योत्तरत्राकर्षणबोध-नाय एतत्पदमनुषञ्जनीयमित्युक्तम्।

अनुषङ्गिन् त्रि० अनुषज्य सजते अनु+सञ्ज घिनुण्। अनुषज्य सक्ते। "सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिण। पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मन" इति मनु। अनुषज्य मार्देवावस्थितस्येति" कुल्लू०। व्यापके च। "निभृताद्युपङ्गि भवमेति जन इति "किरा० विभुताया प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति" तट्टीकायां मल्लिनाथः।

अनुषक् अव्य० अनु+सन्ज-क्विप्। आनुपूर्व्ये। "स्वरादेरा-कृतिगणत्वादयं तद्गणीयः" इति मनो०। पु० दीर्घ। आनुषगव्ययत्वार्थे अव्य०।

अनुषिक्त त्रि० अनु+सिच-क्त। सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च।

अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट्। अनुक्षणसेचने, पश्चात्सेचने च।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन्। अनुक्रमेण स्तुतौ "य पूर्व्य-मनुष्टुतिमीये" इति ऋ० ८,१८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम्।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री वैद०। "आद्यः पञ्चाक्षरः" पादः उत्तरे-ऽष्टाक्षरास्त्रय अनुष्टुब्गर्भेव शौष्णिक्षूष्णिगनुष्टुब्भ छन्दो-भेदे। "अद्य पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा" इति का०सर्वा०

अनुषण्ड अव्य० षण्ड पञ्चसमूह विभ० अव्ययी०। षण्डे इत्यर्थे। तत्र जातादि शुण्डिकादि० अण्। आनु-षण्डः तत्र जाते त्रि०।

अनुष्टुभ् स्त्री अनु+स्तुभ-क्विप् षत्वम्। अष्टाक्षरपादके, छन्दोभेदे वाचि च। अनुष्टुप्छन्द इति ब० १५,५, "अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्" भाष्येण अनुष्टुप् छन्द "वागनुष्टुप् छन्द" इति श्रुतेरिति" वेददी०। "अनुष्टोभनादनुष्टुबिति" ब्राह्मणे निरुक्तिः। "गायत्र्युष्णि-गनुष्टुप् चेति छन्द०। अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कश्चिद-ष्टाक्षरपादिका जाति, विशेषलक्षणयुक्तावरक छन्दश्च। तत्र जाते २५६ भेदा। "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतु-र्थयो। गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत" इति छन्दोमञ्जर्युक्तलक्षणं द्वितीयम्। तस्य च पञ्चमलघुत्वं व्यभिचरति च "वियवमावेनाहृत" इति भाव। तत्र च भात्यात्मलक्षणं यथा "प्रयोगे प्रायिकं प्राहु केऽप्येत-द्वक्त्रलक्षणम्। लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता मतेति छन्दोम०। अतएव वृत्तरत्नाकरे "वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्या-दब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति" वक्त्रनामतोक्ता। सर्वछ-न्दसां तु वितानमिति नाम यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे "वितान-माख्या यदन्यदिति।" आभ्यां समानिकाप्रमाणिका-भासमन्यत् सर्वमित्यर्थः। "अत्र छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-ष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्याद्युपक्रम्य पर्यन्तमिर्मज्जकराठीनि उत्तरत्राणि, अमाविकेनैकेन निचृद्भुरिजौ, द्वाभ्यां वि-राट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेदिति "अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाः पादानुष्टुभ इति

तृतीयमनुष्टुबिति" च कात्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनुष्टुप्का माघमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्ठ त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था—क षत्वम् । अनुक्रमेण स्थातरि "हिता विश्वा अनुष्ठा प्रवणेषु जिह्मते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठातृ त्रि० अनु+स्था—तृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि "शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था—भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्म्मादिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रित" इति मनुराह च "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था—कर्म्मणि क्त । विधानेन कृते धर्म्मकार्य्यादौ "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था—कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामृतून् प्रावावृद्धिदधावनुष्ठु इति ऋ० १,९५,२, अनुष्ठु इत्येतदव्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था—कर्म्मणि यत् । विधेये । "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा०व०प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्ण न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मविदिति" मनु । न उष्ण विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि जड़ इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्यकरणाय अजड़ इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानुष्णता । अत्र कारितार्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज" इति भाषा० । अनुष्णा सर्वत्र पृथिवीसमीरणयो , तयोरौष्ण्यापलब्धिस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णा शीतला गावः किरणा यस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवल्लिका स्त्री अनुष्णा शीतला वल्लीव इवार्थे कनि टापि अत इत्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त्य० वीप्सायां वा अव्ययी० । वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ्, अनुशतिका० उभयपदवृद्धि' । आनुसांवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ—ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने । अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धि । आनुसांवरणिक तद्वादौ त्रि० ।

अनुसंहित त्रि० अनु+सम्+धा—कर्म्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य ध्यानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायाः विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । 'अथैके प्राकृरनुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्तति । अविच्छेदधारायाम् "अनुसन्ततिपातिन पटुत्वमिति" माघ ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्—ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च

अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् । अनुसन्धातुं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ—ट स्त्रियां ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ—ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य) पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरन्निति का० २५,१२, २६, एनं ज्वराद्यभिभूत दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाह्ने इत्यर्थे तत्रभव पारिसख्या० ञ्य । आनुसाय्य' तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ—घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित " इति या० स्मृति' । "कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनु ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्-युच् सारणा अनुगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणाहेतुत्वम् "तस्मात् पलायमानानां कुर्य्यान्नात्यनुसारणाम्" भा०शा०प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ—णिनि । अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनमिति शकु० । "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सू—क्यप् । शकुन्तलासहचरीभेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ—क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुलान्तर कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याण्यादि० ठक् इनङ् च । आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु०स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज—क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्विप्। मधुरतृष्णमती स्त्रियां स्त्री। तस्याः अपत्यम् कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च। आनुसृष्टिनेय तदपत्ये पु०स्त्री०।

अनुसेविन् त्रि० अनुक्षण सेवते अनु+सेव–णिनि स्त्रियां ङीप्। सततसेविनि "क्रूरकर्मानुसेविनीमिति" रामा०।

अनुस्तरण त्रि०अनुस्तीर्य्यते अनु+स्तृ–करणे ल्युट्। आच्छादने पर्णादौ स्त्रियां ङीप्। "अनुस्तरण्या वपयास्य शिरोमुख मच्छादयेदिति" ता०भा०। तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री। "अनुस्तरणीं गामजां वैकवर्णां कृष्णामेके सव्ये बाहौ बद्ध्वेति" श्रुति। "सेयं गौः मृत देहमनुस्तृतत्यादिमित-त्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते" इति तन्निरुक्तमाञ्जणम्। अनु-तीर्य्यते वैतरणी नदी अनया अनु+तॄ–करणे ल्युट् इ० ङट्। वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री। "तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति" श्रुति।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ–क्तिन्। अनुक्षणचिन्तने आत्मस्वरूपतया चिन्तने "अनुस्मृतेर्बादरिरिति" शा०सू०। प्रादेशमात्रत्वेन अवस् (परमेश्वर) अप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीय प्रादेशमात्रमत्ययवत्त्वाय। एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते इति भा०। "प्रादेशमात्रोऽह्यपरोऽपि इष्ट इत्यादौ श्रुतौ प्रादेशमात्रश्रवणमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्य्यम्।

अनुस्यूत त्रि० अनु+सिव–क्त ऊट्। ग्रथिते, सततसंबद्धे च। "सूत्रेमणिवत् सर्व्वानुस्यूतेति" ति०त०रघुनन्दन।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ–घञ्। अनुसन्धाने "अनुसमाहरतीत्यस्यानुसन्धत्ते" इति भाष्ये व्याख्यानात् स्यात्तम्।

अनुस्वार पु०स्वृ–घञ् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा एव स्वारा अनुगत स्वारान् अत्या० स०। स्वराश्रयेण उच्चार्य्यमाणे विन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्णभेदे। "अनुस्वारो विसर्गश्चे"त्युपक्रम्य "आश्रयस्थानभागिन" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्। यानुस्वारो विसर्गो च दीर्घवैव गुरुर्भवेत् छन्दोम०। "अनुस्वारो विसर्गश्च +क+पौ चापि पराश्रितौ। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन" इति शिक्षा।

अनुहरण न० अनु+हृ–ल्युट्। देशभाषावेशादिना सदृशीकरणे सादृश्यधर्माविष्करणे च।

अनुहार पु० अनु+हृ–घञ्। अनुकरणे यथाकरणे च।

अनुहार्य्य त्रि० अनु+हृ–ण्यत्। सदृशीकार्य्ये।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ–क्त। अनुकृते सदृशीकृते।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययी०। होडे इत्यर्थे। तत्र भवादौ ठक् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। आनुहौडिकः। होडभवे त्रि०।

अनूक पु० अनु+उच–समवाये क नि० कुलम्। ततस्वभावे। शरीरे न०। यज्ञाधारे पृष्ठास्थिभेदे पु०। यत्र "योन्यौऽन्वधाति मांसयोरनूकस्य मापरसक्थ्योरिति" श०ब्रा० ३,८,३,२७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम्। अवज-साधने यज्ञिवे इष्टकोपधायकमात्रभेदे न०। "अनुख्यामव-मध्यमानूके" इति कात्या० १६,७,२२। अनुख्यो न इष्टका गच्छ तावो मध्यमाऽनूके उपधेया इति। "एवं च" कात्या० १६,७,२१। यावेष्टका आसनूक एव। "अभितो युग्मः २४, अनूकमभितो युग्मा यावात्मिकया इति तद्व्या०। "साध्यमनूक सक्रादिति" इत्यत्र द्वितीय इष्टकाचयनभेदे न०।

अनूकाश पु० अनु+काश–घञ् उप० दीर्घः। अवलम्बरेखादिप्रकाशे "प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाजयामिति" य० २४,२ "अनूकाशेनावसानदेशकान्तेति" वेददीपः।

अनूचान पु० अनु+वच–कान नि०। शिक्षादिषडङ्गसहित-वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च। "इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वच" इति कुमा०। "स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय" छा० उप०। "शास्त्राधिकारीनूचानमना आसेति" छा० उ०।

अनूच्य त्रि० अनूच्यते अनु+वच–क्यप्। अनुवाच्ये यथा "पश्चादरण्येऽनूच्यमिति" "विद्यवेनारण्येऽनूच्यमिति", श० ब्रा० १८,४२०,२४।

अनूढ त्रि० अनु+वह–क्त। अविवाहिते। "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहा"दित्यमरः। स्त्रियां ङीप्।

अनूति स्त्री वे–क्तिन् अभावे न०त०। गमनाभावे। "अनूती अनूती विर्विप्रः" इति ऋ० ६,२८,६। "अनूना अनागमनेनेति" भा०।

अनूदित त्रि० अनु+वद–क्त। यत् उक्तार्थकमात्रान्तरेणानुवादः कृत, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च।

अनूद्य अव्य० अनु+वद–ल्यप्। अनुवाद कृत्वेत्यर्थे। अनु+वद–क्यप्। अनूद्ये अनुवादार्थे।

अनून त्रि०न ऊन न०त०। परिपूर्णे, समग्रे, अहीने च। "अनूनसारस्य गुरोरनूनामिति" रघुः। ऊनं निन्दितं न० त०। अनिन्दिते। स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे।

अनूप त्रि० अनुगता आपो यत्र ७त० अच्समा०अतउत्वम् । जलप्राये स्थाने । "शकट' शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव दृत्तय" इति आह्नि० त० आगमेयः । तत्स्थाने सर्वदावासिनि महिषे पु० । "मज्जत्सु वेकडमस्य यातस्त्रिधामयाम्वित' । देशोऽनूप इति ख्यात" इत्युक्ते "अनूपक" इति प्रसिद्धे देशभेदे पु०। "अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति" रघुः।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन–ड ७त० । (आदा) इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथात्वम् । तत्स्थानजातमात्रे त्रि० ।

अनूप्य त्रि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे "यास आपो धन्वन्याः समनः सन्त्वनूप्या" इति स्नानमन्त्र' ।

अनूबन्ध्य त्रि० अनु+बन्ध–ण्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं बन्धनीये अन्तिमे पशौ, "वशामनूबन्ध्यामालभेत" इति शत० २,४,४,१४, "अनुबन्ध्यवेदीति" आश्व० । [याजार्थे ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घ' । अनु-

अनूरु पु० न स्त ऊरू यस्य न० । सूर्यसारथौ विनताज्येष्ठपुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे मात्रा अण्डस्य स्फोटनादूरुप्रभृत्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा०आदिप० । यथा "तत' पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पूर्वार्द्धकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्ध' शशापैनामिति श्रुति' । योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया । शरीरेणासमग्रेण तस्माद्दासी भविष्यसि । पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासीत्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् । प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं बलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः' । एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरीक्षग' । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति"। "गतिरयोग्रमनूरुसारथेरिति" माघः । [ततृकथाऽनुपदमुक्ता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्ये

अनूराध त्रि० अनु+राध–घञ् उपस०दी० । अनुराधनीये "इन्द्र' नक्षत्रमनूराधा नाम" इति श्रुति० १९,१५,२ ।

अनूच पु० नास्ति ऋच्यस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्त' । अनृग्वेदे अनुपनीते बालके । "अनृचबटुरधीयन्नध्येतव्येति" सि०कौ० । "यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो ऽफलः" मनुः । "अनृचः अनधीयान इति" कुल्लू० । "अनृचो माणवक इति" मुग्धबोधम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् न अच् । "तेन यज्ञस्य हि यज्ञस्याश्नन्त्यनृचो यत्र भुञ्जते इति" "तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलमिति" च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरीत्युक्ते "अनृक् सामेति" सि०कौ० । असमासान्तपक्षे विभाषया कप् । अनृचकः अनृक्कः त्रि० ।

अनृजु त्रि० न ऋजु । शठे वक्रे कुटिले च । "न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः" इति मनुः । "या भ्रातृत्ये अनृजोर्ऋणमिति" ऋ०४,२,११ । "हन्तात् पामाऽसनृजू व्यर्थार्थस्यो यदा तदा । कर्कटी नाम सा भूरिया अक्षुदारिद्र्यशोकदेति" ग्रहकीर्ति० । ऋजुमार्गगामी पूर्वगति', अनृजुः वक्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थ ।

अनृण त्रि० न ऋणं यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ्च अवश्यदेयम् तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं शोध्यं तदशोधने "ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति। अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋणत्वेन व्यवह्रियते "जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य" इति श्रुति' एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीनामृणशोधने अनृणो भवतीति कृत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति" ऋणशून्यस्यैव मोक्षाधिकार । अतएव मनुना "इत्येतदेनसं धर्ममनुतिष्ठन् समाहित । वेदान्तविधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज" इति अनृणस्यैव सन्यासोऽभिहित । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हतीति" मनु । "ऋणवा अस्य वा पुत्रीति" श्रुति' । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रियते । तदभिप्रायेणैव "प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिरिति" रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् त्रि० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने "दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते, इति भा०व०प० । "एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति" पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । "यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतमिति" ऋ० १,२३,२२ । "प्रियञ्च

मानृतं मृषादेव धर्म्मः सनातन” इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र प्राणात्ययादौ मिथ्यापि कार्य्या यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन्। इति” “पश्वानृतभे प्राणं यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” च मनुः। “ये च पातकजा लोका महापातकिनां तथा। अग्निदानां च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम्। स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या०। “ब्रूहि साक्षिन्! यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तव। तव वाक्यमुदीक्षन्त उत्पतन्ति पतन्ति च। नग्नो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुगृहे गच्छेद् यस्तु साक्ष्यमनृतं वदेत्। पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते।” वशि०स्मृ०। क्वचिद्विषये तदपवाद। “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदिति” या०। “प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत्। विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि” भा०क०प०। अविवक्षितेऽपि न०मे०।

अनृतक त्रि० अनृते सक्तः कन्। अस्त्यवक्तरि “क्षुब्धा अनृतका इव तिष्ठन्ति आयन्ति भारत” । भा० भी०प०।

अनृतवादिन् त्रि० अनृतं वदति वद–णिनि। मिथ्यावादिनि

अनृतु पु० न ऋतुः यथोदितकाल। सामयोग्यवर्षर्तुभिन्ने काले “तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने” इति मनुः। नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले। स्त्रीपुष्प विकाशशून्ये काले पु०। “ऋतुकालाभिगामी स्याद् स्वदारनिरतः सदा। पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया” मनुः।

अनृशंस त्रि० न नृशंसः विरोधे न०त०। अहिंस्रे दयालौ। तस्य भावः युवादि० अण् आनृशंसम्, ब्राह्मणा०ष्यञ् आनृशंस्यञ्च दयायाम्।

अनेक त्रि०न एकः एकभिन्नतया उत्पूर्व्वक बहुवचनान्तता। बहुसंख्यकेषु। “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणां” मिति मनुः। “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्मयः” इति माघः “अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिकरामिति” स्यामास्तोत्रम्। एकशब्दस्य सर्व्वनामत्वेन नञ्तत्पुरुषे तद्भिन्नवाचकतया गौणत्वेऽपि अनस्यशब्दस्य सर्व्वनामकार्य्यं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकस्मै इत्यादि। एवञ्च एकशब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाचकत्वेऽपि न समाहारः। तेन अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलमिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्वीति स्यात्। “यत्रानेकविधमानन्त्यं तत्र स्यामत आनन्त्यं भवेत्” इति परिभा० सि०कौ०। “अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति” दाय०। “अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमिति” “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति” च गीता नास्ति यत्र “द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने” इतिवत् द्वाव यत्रेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य बहुवचनान्ततापीष्यते। “अनेकमन्यपदार्थे” इति पा०सू०। “बहुकाणमेवं हि यथा पटादिषु इत्यनुमेयं “तथाप्येकोऽप्यनेकवेति” दाय०। “अनेकमाश्रित विद्रमिति” मा०का०। “द्वयोद्वार्थे प्रथमे च प्रथमे वोसे तथा। बाधात्वे बहुत्वेऽस्ये सप्तमायाञ्च प्रयुज्यते” इत्युक्तेरर्थस्य एकशब्दस्य द्वयोः तद्धार्थे भवे त्रि०। तत्र च संख्यान्यत्वे एव बहुवचनान्ततान्यत्र यथेष्टमिति मनो०। अन्यतरादि० ष्यञ् च। अनेकीयः स्वके त्रि०। भावे त्व० त्वम्। अनैक्यं बहुत्वे न०।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन–ड ह्रवौ संख्यावाचकस्य लुक्। द्विवार जाते पक्षिणि, तस्य गर्भोदराभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनेकजत्वम्। द्विज०। बहुभ्यो जाते त्रि०।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच्। बहुप्रकारे “अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैरिति” स्मृतिः। “तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबति पा–क। हस्तिनि। “मामवमत्योऽस्यनेकानेकपयूथसनाथः” द०कु०।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नानाविधा मूर्त्तयोऽस्य। परमेश्वरे “अनेकमूर्त्तिरव्यक्त” इति विष्णुस०।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य। बहुरूपे परमेश्वरे “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूपत्वोक्तेस्तथात्वम्। नानाविधरूपयुक्तमात्रे पटादौ त्रि०।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य। इन्द्रे, परमेश्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अव्यक्तविशेषसंख्यानेकराशयः समीक्रियन्ते तुल्यसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र। बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं योजम्। तत्र सूत्रं सार्द्धवृत्तत्रयम्।” “आद्यं वर्णं शोधयेदन्यपक्षादन्यान् रूपाण्यन्यतश्चाद्यभक्ते। पक्षेऽन्यस्मिन्नाद्यवर्णोन्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितय प्रसाध्या । अन्योन्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्ती ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्येऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्टं परिकल्प्य साध्यम् । विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि मानमेवम् ॥ भूय कार्य्य कुट्टकोऽत्रान्त्यवर्णं तेनोत्थाप्योत्थापयेद्व्यस्तमाद्यात्" । "इदमनेकवर्णसमीकरण बीजं यत्रोदाहरणे द्वित्र्यादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषा यावत्तावदादयो वर्णा मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्व्वाचार्य्यै कल्पिता यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक, चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक, श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादीन्यक्षराणि अव्यक्ताना सञ्ज्ञा असङ्कराथं कल्प्या । अत प्राग्वदुद्देशकालापवद्विधि कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्य्यौ पक्षा वा समा कार्य्या । तत एतावतारोऽय तयो समयोरनेकत्वात् पक्षादितरपक्षस्याद्य वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च इतरपक्षाच्छोधयेत्तत आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजकवर्णोन्मिति । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययो साम्यमस्ति तयोरेवं कृते सति अन्या उन्मितय स्यु । ततस्तासून्मितिषु एकवर्णोन्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो समीकृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितय स्यु । एवं यावत्सम्भवस्ततोऽन्त्योन्मितौ भाज्यवर्णे योऽङ्क स भाज्यराशि, यो भाजके स भाजक, रूपाणि क्षेप, अत कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमान, या लब्धिस्तद्भाजकवर्णमान, तयोर्मानयोर्दृभाजकमाद्याविष्टेन वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्यौ । तत स्वस्वमानेन सक्षेपेण पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यल्लभ्यते तत् पूर्व्ववर्णस्य मानम् । एव विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानैस्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टक कार्य्य ।अथ यदि विलोमकोत्थापने क्रियमाणे पूर्व्ववर्णोन्मितौ तन्मितिर्भिन्ना लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेप स भाज्यवर्णमान तेनान्यवर्णमानेषु त वर्णमुत्थाप्य पूर्व्वोन्मितिषु विलोमकोत्थापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि । इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाचरण निरसनमुत्थापनमुच्यते" वद्याख्या । उदाहरण तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत्र । बहुप्रकारे "यत्रानेकविधमान्तर्य्यं तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीय" इति परि० ।

अनेकशस् अव्य० अनेक+वीप्सार्थे कारके शस् । अनेकवारार्थे "अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वमिति" भट्टिः ।

अनेकाग्र त्रि० न एकाग्र । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये

अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र । अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ पु० । "अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्ध प्रतिपक्षित । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा० । स च त्रिविध "आद्य साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मत । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत" इति भाषा०। एकान्तोऽस्त्यस्य मत्वा०ण । ऐकान्त न०त० अनैकान्तोऽप्यत्र क्वचित् "भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध श्चेत्येव" पाठ । तथा च साधारणादित्रितयान्यान्यत्वमनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति वद–णिनि ६त० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकायवादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे शब्दे । यथा गवादय अक्षादयश्च । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति" सा०द०। अयमाशय "संयोगश्च विभागश्च साहचर्य्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि । सामर्थ्यमौचिती देश कालाद्युक्ति स्वरादय । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति हर्य्युक्तेरनेकार्थशब्दाना सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्यां, संयोगाद्यैरितरार्थबोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थ एव स्मार्य्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु व्यञ्जनया बोध इत्यलङ्कारिकाणा मतम् । यथाच संयोगादय शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धका । व्यञ्जना वृत्त्या तदुपस्थापने तु न । "अनेकार्थशब्देभ्य सर्वेषामर्थानामविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादय अन्यशक्यविषयशाब्दबोधमात्र प्रतिबध्नन्ति नतु व्यङ्ग्यविषयमिति" रस०गङ्गाधर । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दाना शक्यतावच्छेदकलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादय अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिबध्नन्ति । तथा च संयोगादय सति तात्पर्य्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयस्मृति तज्जन्यान्वयबुद्धि वा न प्रतिबध्नन्ति किन्तु तात्पर्य्यमात्रोन्नायका इत्यत्र व्यञ्जनाद्युत्पत्ति स्वीचक्रुरिति भेद । अनेके अर्था प्रयोजनानि

यत्र यदा वा । अनेकार्थोऽभिधायकत्वं लिङ्ग। "अनेकार्थाभियोगे च यावत्संशाधनेच्छनी" इति स्मृतिः । कर्म० । बहुप्रयोजने पु० न०ब० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रित ७त० । वैशेषिकमते संयोगादिषु, सामान्येषु च । "संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणा" इति भाषा० "नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातित्वमिति" तत्त्वा० । एकस्या एव व्यक्तेर्नानाव्यक्तिनिरूप्यत्वस्य प्रयोगोपाधिता । भवन्ति च संयोगादय सामान्य च तथा । रूपादेर्नानाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नैकव्यक्तौरिति न तस्य तथात्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदैकरूपे ब्रह्मणि । "अनेजदेकं मनसो जवीय" इति ईशोप० । "एजनं कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदा एकरूपमिति" भा० । कम्पनशून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक त्रि० एडो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितश्च नास्ति यस्मात् ६ ब० । (काला, बोवा) इति ख्याते श्रवणवचनशक्तिरहिते, शठे च । [मगधे प्रधाने गिरक्रकारः ।

अनेद्य त्रि० निदि कुत्सने ण्यत् नि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् त्रि० नास्ति एनः अधर्मो पापं वा यस्य । एनःपापादिरहिते "राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः" इति मनु०त० मन्वादिस्मृ० । "अनेनो योमहतो याम" इति ऋ०६,६६,७ । "अनेन पापरहितं यथा भवतीति" भाष्यम् "त्वानेना मनसा गुर" इति ७,८६,४ । "अनेना अपाप" इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी—मनिन् न०त० । प्रशस्ते निरुक्तकार ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन—असि प्रकृतेरेहादेश । काले । सौ अनङ् । अनेहा "कालोदिष्टोऽप्यनेहापि" अमरः । न हन्यते कर्मणि असि । अहिंसनीये त्रि० । "यमुष भग्मदेवा अनेहसमिति" ऋ०१,४०,६ । "अनेहसं केनाप्यहिंसनीयमिति" भा० । "पापिभ्योवयम् यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम्" ऋ० १,४०,४ । "यथा गोऽस्मे भयाय धिषणे अनेहः" ऋ०६,५०१ ।

अनैकाग्र्य न० एकाग्रस्य भावः ष्यञ् अभावे न०त० । ऐकाग्र्याभावे । न०ब० । ऐकाग्र्यशून्ये त्रि० । "आचाराणामनैकाग्र्य सर्वेषामुपलक्षणादिति" भाग० ।

अनैकान्त पु० अनैकान्तिकशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता "अनैकान्तो विरुद्धश्चेति" भाषा० पाठान्तरम् ।

अनैकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक् एकान्तो नियमो व्याप्तिस्तस्मात् ठञ् वार्थे अञ् वा न०त० । अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् "त्रिधाऽनैकान्तिको मत" भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्भिन्ने त्रि० ।

अनैक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य त्रि० न ऐतिह्यं यत्र । परम्परागतश्रुतिरहिते प्रमाणशून्ये । "अप्रामाण्यमनैतिह्यं यत्र तद्गुणविवर्जितम्" ? भा०शा०प० ।

अ(आ)नैपुण न० अनिपुणस्य भाव अण् व्यञ् वा दृढ़ि० । अनिपुणत्वे । अण् अ(आ)नैपुणमप्यत्र न० ।

अ(आ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भाव ष्यञ् वा वृद्धि । अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्यं यस्य । अनैश्वर्य ऐश्वर्यशून्ये त्रि० ।

अनो अव्य० न+नो—डो । अभावार्थे । "अभावे, नह्यनो नापि" अमरे अनो इत्येव नामेति नीलकण्ठ० । अन्ये तु न इति, नो इति, च त्रिधा नामद्वयमित्याहु ।

अनोकह पु० अनस शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति हन—ड ६त० । वृक्षे । "इत्याकुलं चरति पुष्पमनोकहानामिति" अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धीति च" रघु । "उद्यानवद्द्रुतमनोकहजालमध्ये इति" माघः ।

अनोदन त्रि० नास्ति ओदनरूप भक्तं यत्र । "अष्टवर्जमनुष्ठे व्रते । "भक्ष हविष्याशमनोदनं वा" इति स्मृति ।

अनोङ्कृत त्रि० न ओङ्कारश्चारितं कृत ओम्+कृ—क्त न०त० । ओङ्कारोच्चारणाभावेन कृते । "ब्राह्मण प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति" मनु । ओमिति ओङ्कारे तथा कृतम् । अङ्गीकृते त्रि० ।

अन्च व्यक्तौ चु०उभ०सक० सेट् । अञ्चयति-ते आञ्चिचत् त कर्माणि अञ्च्यते । णिजभावे अच्यते इति भेद "पूर्व्वार पूर्व्वमुदच्यते" इति श्रुतिः ।

अन्चु गतौ भ्वादिवत् ८२ पृ० दृश्यम् ।

अन्ज गतौ कान्तौ म्रक्षणे व्यक्तौ च रुधा० पर्तमाने म उदित् वेट् पर० । अनक्ति । विधि परस्मैपदे निरुक्तिरिट् । आञ्जीत्-आनङ्क्ष । अञ्जिता-अङ्क्ता । अञ्जिष्यति—अङ्क्ष्यति । क्त व्यक्त । क्तिन् अक्तिः । क्त्वा—अङ्क्त्वा अञ्जित्वा । वि+प्रकाशने । व्यनक्ति व्यज्यते "व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतामिति" माघ । घञ् व्यङ्गः । ल्युट् अञ्जनम् । "अङ्क्त्वा सुतस्य काव्यमिति" । णिच् । अञ्जयति ल्युट् । अञ्ज-

नम् । "अन्यार्थधीहेतुर्व्यापृतिरञ्जनम्" का०प्र० । कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना सामिधा-श्रयेति" सा०द० ।

अन्त न० अम–तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु०न० । नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे, मनोहरे च त्रि० । तत्र स्वरूपे "मदुत्ततान्तस्तान्तमनो-रयटिति" माघः । नाशे "पतत्यविरत वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा । "अद्य कान्त कृतान्तो वा दु खस्यान्तं करिष्यतीति" उद्भट । "वैरस्यान्तं करिष्यति" रामा० । सीमाया "वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति" नैष०। "ओद-कान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य" इति श्रुति । सीमाऽवधिः स च दैशिक कालिकश्च । तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे कालिकस्तु । "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवमिति" ज्योति० । "दशाहान्ते पुन· क्रियेति" स्मृति· शेषसीमायाम् "अस्तु वनान्ताद्वनितवहारिणमिति" माघः । "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डा· करटिन" इति भामिनी० । "गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति" रघु । शेषावयवे "वेदान्तसंज्ञोऽयते" इति वेदान्त इत्यादि । निश्चये । "उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति" गीता । उभयो सदसतोरित्यर्थ । निकटे अन्तवास· । स्वभावे शुद्धान्त' । शेषे निशान्त· ।

अन्त:करण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थं करणं, कर्म०, तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं ६त० वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-पदाभिलप्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्त करणम् वेदान्तिमते चतुर्विधम् । "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्त-रम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" इत्युक्तकार्य्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् "यदा तु सकल-विकल्पकाय तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् । स्याद्बुद्धि संज्ञ च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-सन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या तु तदहङ्कारतां गतमिति"। एतदनुसारेणैव सारादायामुक्तम् "अन्त करणमात्मन । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-र्त्तितमिति" । तस्य च ज्ञानादिमुख्यकरणत्वादन्त करण-त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चेत्थम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं सव्यापारेन्द्रियसाध्यं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत्। न च चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादिसाम्याभावा-दित्यन्त करणसिद्धिरिति नैयायिकादय. । साङ्ख्यादयस्तु महत्तत्त्वापरपर्य्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रु' । पञ्चतन्मा-त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिमुक्त्वा "तेना-ऽन्त·करणस्येति" सा०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च भाष्ये एव प्रयोगादिक दर्शितम् । "अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैव यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्क , सर्वोऽपि लोक· पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षाया वृत्त्यो· कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति । यद्यपि अन्त करणमेक तथापि वृत्तिभेदेनावान्तरभेद-माश्रित्यान्त करणत्रये क्रम·, कार्यकारणभावश्चोक्तः योगो-पयोगिस्मृतिश्रुतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं वाशिष्ठे । "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मक । एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृति· । निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपो-नता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा" इति । अहमर्थोऽन्त करणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्कुर-न्यायेनैकस्यैवान्त·करणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-स्याभेदा· क्रमिकास्त्रिविधा' परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भाव· । अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भाव·" इति । कारिकाया-मपि "अन्त करण त्रिविध दशधा बाह्य त्रयस्य विष-याख्यमिति" त्रैविध्यमुक्त्वा "सान्त करणा बुद्धिः सर्वं विषय-मवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करण द्वारि, द्वाराणि शेषा-णीति" तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु अन्त·करणस्यैव यथोक्तम् "अन्त·करणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-ल्लोहवदधिष्ठातृत्वम्" सा०सू० । "अन्त करणस्यानुपच-रितमधिष्ठातृत्वं चक्षुरादिद्वारकं मन्तव्यम् । नचाधि-ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लोह-वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्त.करणं हि तप्तलोहव-च्चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-ष्ठातृत्व घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थ । नन्वेवं चैतन्येना-न्त करणस्योज्ज्वलने चितेः सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

न्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य चान्तःकरणेऽप्यवगमरूपत्वात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गिता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्निसंयोगविशेष एव लौहस्योष्णत्वमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मानुत्पत्त्यैव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामादुत्पद्यत इति फलबलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुरिति" सा॰प्र॰भा॰ । अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताघोराश्च मूढाश्च मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं शान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः । तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः । सम्मोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्वेव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्त्विकादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां॰सू॰ उक्तेः युगपदपि भवन्तीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौगपद्याज्ज्ञानाना"मित्युक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तस्मान्नान्तःकरणमणुपरिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्य्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाणमिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातारो देवा इति ।

अन्तःकुटिल पु॰ अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयववति शङ्खे । वक्रान्तःकरणे त्रि॰ ।

अन्तःकृमि पु॰ अन्तरभ्यन्तरे कृमिर्यस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोशफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ त्रि॰ ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलबुह्नायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त॰ । सुषुम्नामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु॰ अन्तर्ग्राममध्ये पशवो यत्र । ग्राममध्ये पशुस्थितिकाले प्राह्णे, सायाह्ने च "अन्तःपशौ पशुकामस्य साय प्रातः" कात्या॰ ४,१५,२४ । "अन्तःपशौ काले ग्राममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु ग्राममध्येषु आगतेषु, प्रातश्च ग्रामादनिर्गतेष्विति" तद्भा॰ ।

अन्तःपात पु॰ अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धिस्थाने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि॰ अन्तःपतति पत-णिनि ६त॰ । मध्यप्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु॰ अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तः पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या॰ १५,६,२२, "स्थापितगवाणां पतये सम्भाले द्रव्यं शतमाषकं वा दत्त्वा यूपात् पूर्व्वोदपि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न॰ अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म॰ । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "वितथ्यमिदमपूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहिलायामपि । "दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शकु॰ । पुरशब्दसमासे अपि स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु॰ अन्तःपुरे चरति चर-ट उप॰ । राजान्तःपुरचारिणि कञ्चुक्यादौ । अन्तःपुरस्थस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।

अन्तःपुरसहाय पु॰ अन्तःपुरे सहायः । राज्ञामन्तःपुरसहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु॰ ६त॰ । "वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" इति मत्स्यपुराणोक्तलक्षणेऽन्तःपुराधिकृते । अन्येऽपि तत्र तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान् ॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिच्चोरुमध्यकक्षान्तरेषु । ख्यातो राज्ञो हंसनाम्नोऽनुजीवी स्फीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः । शुक्रेण चारः पिशुनः कविश्च रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाशपरश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा (२) ॥ कुब्जो (३) नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः ॥ कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ४ रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः । कृत्यावैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

छन्दाकारः घरकम्भूर्भज' यत् नाशने कुशल । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ याभोति (५) य-
शोऽगतिविरूपदेह' यथानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रम्भसमाप्तकार्यो गुणे यशस्येव भवेत् समान" इत्युत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकाम् ।

अन्तःपुरिक त्रि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् सञ्ज्ञापूर्व्वकविधे-
रनित्यत्वान्नवृद्धिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ "अथास्
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति" शकुन्तला० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरज । द्वादशवर्षादूर्द्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । "वर्षद्वादशकादूर्द्ध्वं यदि पुष्पं
बहिर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पनसोडुम्बरादिवत्" ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निकृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ । "अन्तःप्रकृतिकोपन हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति" नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ त्रि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट त्रि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । "अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बे-
नेति" काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तः स्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च "पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्माङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ त्रि० अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । वृक्षादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानाः वल्ल्य
एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तः-
संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी प्राणो वा
यस्याः बहु वा ब्री० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे त्रि० ।

अन्तःसुख त्रि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य ।
आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यसुखशून्ये । "योऽन्तः-
सुखोऽन्तरारामः इति" गीता । [मदस्राविणि हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तः स्वेदो मदस्यन्दः मदजलं यस्य ब्री० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्—ण्वुल् ।
मृत्यौ "व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-
मिति" भार०सु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे "त्वमिमप्रभावात्मयि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः" इति रघुः । विनाश-
कमात्रे त्रि० "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति" वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्तृत्वात्तथात्वम्, "महोदधिशयोऽन्तक" इति
विष्णुसह० ।

अन्तकर त्रि० अन्तं नाशं करोति कृ—ट उप०स० । नाश-
कारके । "अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकर" इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण त्रि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
"दूतं समाह्वयस्त्वैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-
करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति" मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्म्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाद-
नम् । नाशने । "षो अन्तकर्म्मणि इति" पा०धातु० । स्यते-
र्नाशनार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम् तेन "राघव ! स शरैर्घोरैर्वीरं
रावणमाहवे" इत्यादौ मारणस्य कर्म्मता स्येति स्यतेर्लोटो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे "अवासासीश्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् त्रि० अन्तं करोति कृ—णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे त्रि० । [मत्र निर्वाणमृच्छतीति" गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । मृत्युकाले, "स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् त्रि० अन्तं करोति कृ—क्विप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग त्रि० अन्तं गच्छति गम—ड उप०स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च "यत्नेन
भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्युं
छन्दोगं च समाप्तिकमिति" मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर त्रि० अन्ते शेषावधौ चरति चर—ट । कार्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकतसि । अन्तेन अन्ते
अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । "वैश्योऽग्निः प्रापिता-

भिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्तत” इति मनुः । “शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत” इति या० । सप्तम्यर्थे “सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्थितस्तेऽन्तत” इति मनुः । “अन्तत उपस्पृश्य शुचिरिति गोभि० । अन्तत अन्तावच्छेदे इत्यर्थः “तामन्ततोऽपकृष्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अपयये, शासने च विश्व० ।

अन्तम त्रि० अन्तिक+तमप् “तादेवेति” वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते । “पिपा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, “तनूपा अन्तमो भवेति” ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोऽप्यर्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल त्रि०पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वारपाले । “सद्यः सुस्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा त्रिदिवमागतमिति” भा०या०प० ।

अन्तर् अव्य० अम–अरन् तुडागमश्च । मध्ये, “अन्त यागा वहिर्या वा समायां वैष्णवा मता” इति तन्त्रम् । “अन्तर्विश्वानि भेषजा” ऋ० १,२३,२० “अप्स्वन्तरमृतमप्सु” इति ऋ० १,२३,१९, “न शशाक गतान्यासाञ्च दृष्टान्यन्तरधिष्ठितमिति” भट्टि “प्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे” इति “अन्तर्ज्योतिरालोकेति” च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्त प्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते “अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली येत्युद्भट ‘अन्तर्गत प्राणभृतां हि वेदेति” रघु० । प्रान्ते, स्वीकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभाव । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा–क । अवकाशे, अवधौ, परिधानार्हके अन्तर्द्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च । आसन्ने त्रि० । “लघ्वायुजविदन्तरम् ऋ० १,१०,९, अन्तर लघ्व आसन्नं कुरु” भा० “पायुरन्तरो निपाहि” ऋ० १,२१,११, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० “न मत्पुमरो नान्तर इति” ऋ० २,४१,८, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० निकटस्थे “यतोहोतो नो अन्तर इति” ८,१८,१९, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर–णिच्+अच् । अपवारके । अन्तर्गते त्रि० । “हृदो अस्त्वन्तरम्” ऋ० १०,१०१,५ “अन्तरमन्तर्गतमिति” भा० । इ० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते सङ्क्रमः मनुष्य वत्र (१५०) पृष्ठे दृश्यम् । “यो अन्तरोमिलनको मनुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः अभ्यन्तरवर्तीति भा० । “पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, “अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान” इति भा० । अवकाशे, “लताप्रतानान्तरमप्रलभ्यम्” कुमा० । “तमान्तरे जम्बुरन्तं कटाक्षैः” माघः । मध्ये, “दिलीपसूनो स बृहद्भुजान्तरमिति” रघुः । “आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा” इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायक । “भट्टानव्यन्तर यत्र तद्देशान्तरमुच्यते इ०मनुः । “निरन्तराभ्रनरवात-हरिणु” कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थ । “एकान्तरे आनुलोम्यादिति” मनुः । भेदे “नैव विधिनष्टि पुन प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति” सा०का० । “शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” हितो० । “यदन्तर सर्पपशैलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति” रामा० । व्यसने । “प्रहरेदन्तरे रिपुम्” । बहिर्योगे “अन्तरे च पुराद् वासकावाचा” इति । उपसंव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तर परिदधाति । सदृशे “स्थानेऽन्तरतम” इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्य्यम् “शुभेधशामन्तरकैः” इति सि०कौ०,तु०बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नगर्यै । तत्रापि बहिर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसकादित्वात् मजादेशान्तरशब्दस्य सजातीयभिन्ने वृत्तिः षष्ठ्यासाभावात् “राजान्तरं राजसुतो निनायेति” रघु । अन्यो राजा मयू० “राजान्तरमिति” मल्लिना० “देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयमिति” स्मृति “स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिरिति “सर्वोऽप्यर्थान्तरभाव्य एव” इति च कुमा० । अन्तरस्य भाव ब्राह्मणा०ष्यञ् । आन्तर्य्य सादृश्ये न० “यत्रानेकविधमान्तर्य्यं तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीय” इति परि०सि०कौ० । अन्तरे भव अण् आन्तरः तद्भवे त्रि० । “कथन आन्तरो भाव इति” सा०द० । “अन्त करणमान्तरमिति” वेदा० व्यवकलने (वियोजने) “कुर्य्याद् यथा स्यागतकमन्तरं वेति” लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्नि । जठरानले “दीप्तान्तरग्निः परिपक्वकोष्ठ” इति “शास्यन्ति चाशं चिरमन्तरग्नेरिति” “दृष्टाभिघातभयशोककृतेऽन्तरग्नौ” इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तर सदृशमङ्गं यस्य । आत्मन्तप्रिये, “समीपगोऽन्तरङ्गःप्रियो भवतीति” वा०उप०भा० । “वरर्नादितुरङ्गोस्तुरङ्गपङ्क्तवनेन चमिति ... मिदानीमन्तरङ्गः

ङ्गम्" इति । बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनित्यबहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्य्यभेदे, तद्बोधकशास्त्रे च । यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ "इकोऽचीति" पा० नित्यप्राप्तं नुमं बाधित्वा "ह्रस्वो नपुंसके" इति पा० ह्रस्व । पूर्व्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च नुमृरूपकार्य्यं प्रत्ययस्याजृरूप निमित्तमपेक्षते इति तद्बहिरङ्गं ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य बहिरङ्ग निमित्तककार्य्यबाधकत्वे बीजम् । "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति" "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति च परि० भा०को० । एतन्मूलिकैव "बहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति" कारिका । अन्त आसन्नमङ्गं कर्म्म० । आराडुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनननिदिध्यासनानि, सम्प्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च बहिरङ्गाणि । तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ सम्प्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादय बहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधे समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्रयमभिधाय "त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्य" इति पात० सूत्रे धारणादित्रयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादिस्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वाण्येव बहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तर मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देहस्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरणं षट्चक्रशब्दे द्रष्टव्यम् । ६त० । आत्मीयमण्डले न० ।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा—क ६त० । विशेषज्ञे "नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते" इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्—भावे ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधापने, "कृषिरन्तरणे प्राक् प्रधानेऽध्याया" इति कात्या० २५.५.१५, "यदि नाम कृषिरन्तरित न स्फोतमेव, प्राक् प्रधानेऽध्याया अरत्या अभ्याहरेत् कृषेरोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्याप्रहणमिति" तद्भा० ।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तरं सदृशं, अत्यन्तसदृशे "स्थानेऽन्तरतम" इति पा० । तदर्थश्च "तस्यास्यप्रयत्नमिति" पा० स्थानास्यप्रयत्नादिकास्यम् यथा कचाराद्यानां इकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नत्वेन साम्यम् एवं यकारस्य चकारे । आत्मीयतमे च ।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्यादर्थे । "मृगमन्तरतः कृत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्" इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरे परमात्मानुसन्धायिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृश-क्विप् ६त० । विभेदज्ञे त्रि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे द्रष्टव्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः । अन्तर्यामिनि परमेश्वरे । "मन्यन्ते च पापकृतो "न कश्चित् पश्यतीति न" । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष" इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजायाम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमातापितृभ्य प्रभवति प्र+भू—अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्णे मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तरप्रभवाश्च द्विविधा अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्टवर्णात् अपकृष्टवर्णाया स्त्रियां जाता मूर्द्धावसिक्तादय अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णाया स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादय । "भगवन्! सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्मान्नो वक्तुमर्हसि" इति मनुः । एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वञ्च मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा "इमेऽन्तरनामस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते" इत्युक्तम् । अधिकं वर्णसङ्करशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । ल्युडन्तमप्यत्र न० । अन्तरं याति या क । देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि । चिन्मध्ये जीवे । तस्य तत्र प्रतिबिम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था—क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्—डा । निकटे, मध्ये, विनार्थे च । तत्र मध्ये "अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति" या० । "अन्तरा त्वतसूतयो" इति स्मृतिः । "पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभि अन्तरा गमने, विद्यादनध्यायमहर्निशमिति मनुः । "सोऽपि सैनिकैर्निशान्तैर्मार्गेऽन्तरा सकलशैवा इति रघुः । "अहेव मीन-

सतृस्पृष्टमन्तरेण विनश्यति" इति मनुः। द्वयोर्मध्ये "अन्तरान्तरेण युक्ते" पा० उक्ते एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया। अन्तरा त्वां मां हरिरिति सि० कौ०। वर्ज्जने निकटे च मेदिनि। [त्विमरन्त्वन्तरात्मेति" सा० द०।

अन्तरात्मन् पु० कर्म्म०। जीवात्मनि। "तदपि न हरिभावो'

अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः। गर्भवत्यां स्त्रियाम्।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय–अच्। व्यवधानकारके। "अस्य ते बाणपातपथवर्त्तिनं कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शकु०। विघ्ने च "त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघु। "वैरी न चेद्दु वेपथुरन्तराय' इति सा० द० 'समाध्यन्तरायाश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिता यथा। "अस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति। लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः। लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाध्यारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा। अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा, तदा निर्व्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते। तदुक्तम्। "लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः। सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्। नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्" इति। योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भवाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कारस्योपसर्गापरपर्य्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन प्रातिभादिसिद्धीरुक्त्वा 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति" अयमर्थः। योगजशुक्लधर्म्मोत्कर्षेणोत्तेजितेन मनोमात्रेण सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः। दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्म्मोत्कर्षोत्तानि श्रवणादीनि यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताख्याः सिद्धयः। तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा श्रावणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनाख्या, दिव्यरूपग्रहणे समर्थं नेत्रं दर्शनम्। दिव्यरसास्वादे समर्था रसना आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वार्त्तासंज्ञा। ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमाना उपसर्गा भवन्ति। अतो मोक्षार्थी तान्नपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम् मकृत्यात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोट्यापि कृतकृत्यता भवतीति।

अन्तराराम पु० अन्तरे धर्म्माधर्म्मरहितस्वात्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि अच्। आत्मारामे। "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" इति गीता।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति गृह्णाति आ+रा-क रस्य लत्वम्। मध्ये अभ्यन्तरे। "ततोन् पश्यन् विरहान्तराले" इति भट्टि। "भ्रूयुगमेध्योऽर्द्धेन्दिनान्तराले" इति उद्भ० "दिङ्नामान्यन्तराले" पा०। सङ्कीर्णवर्णे च। 'वर्णानां सान्तरालानां च सदाचार उच्यते" मनु। तद्वर्त्तिनि त्रि० स्वार्थे कन् अन्तरालकमप्यत्र न०।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक्। दिशो मध्यायां विदिशि ऐशान्यादौ कोणे।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा ङीप्। गजयोर्युध्यमानयोर्मध्यस्थायां कुड्यवेद्याम्। "अन्तरावेदी मत्तवारणयोरिव" रघु। अन्तरेति पृथक्पदमिति मल्लि०। "समूहे चान्तरावेद्यामिति" सिद्धा०।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष–कर्म्मणि घञ्, अन्तः ऋक्षाणि यस्य वा पृषो० मध्ये ह्रस्व इकारस्य वा। भूमिस्वर्गयोर्मध्ये भूलोकसमीपवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे। "पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव" इति छा० उप०। "अन्तरिक्षगताश्चैव सर्वान् देवांश्च इति" मनु। "तिर्य्यक् चान्तरिक्षं व्यपोहितमिति" अथ०। "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १,८९, १०। "अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्षणीयं व्योमेति" भा०। "विमानामा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १,५२,१२। अन्तरिक्षमन्तरिक्षान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति" भा०। "दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति" सन्ध्यामन्त्रः। ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव भुवर्लोकरूपस्यान्तरिक्षत्वम्। "चादस्यान्तरिक्षं यथौमिति" य० १३,९। अन्तरिक्षं भुवर्लोकं यथौमिति" वेददीपः। अत अन्तरीक्षमपि। अतएवान्तरीक्ष–

निवृत्तिः स्मृतौ । "योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभवदीक्षं हि नामास तत् पुरान्तरा वा इदमीक्षमभूदिति" तस्मादन्तरीक्षमिति" ।

अन्तरिक्षप्रा त्रि० अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा—पूरणे विच् । अन्तरिक्षपूरके "अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति" ऋ० १,६४,२ । "अन्तरिक्षं भूर्लोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति" विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत् त्रि० अन्तरिक्षं प्रवते प्रु–गतौ क्विप् । अन्तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिरिति" ऋ०१,११६,३ ।

अन्तरिक्षसद् त्रि० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद्–गतौ क्विप् । आकाशचारिणि । "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोतेति ऋ० ४,४०,५ । "अन्तरिक्षसद् अन्तरिक्षसञ्चारीति" भा० ।

अन्तरिक्षसद्य त्रि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद–भावे यत् । अन्तरिक्षसदने । "उपरि सद्य' वा एष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्ष्य त्रि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे । "पवतामन्तरिक्ष्या इति ऋ० ८,२६,५ ।

अन्तरित त्रि० अन्तर्–इण–कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त । व्यवधानीकृते, अवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "हिरेफवृन्दान्तरितैः करोरुहैरिति" किरा० । अपसारिते, "कुर्य्यात् यथास्थानमनन्तरं वेति" दीक्षायामन्तरमन्त्रस्य वियोजने प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्कर्म्म । [दके आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा०त०। दिव्यो-

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब०अच् समा० अात ईत्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गतजलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयोर्भेदः । आकाशिनोक्तन्यायात् "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपमित्यमरापि स्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनायं पुंक्ली० इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गहादित्वात् छ । "नाभी धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद् च्छिन्नमधोवसनं" इत्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । अधोवर्य्ये भूषा० दुष् । आन्तरीयकः तत्क्रमे त्रि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्–णिच् । मध्ये । "अामन्ते ऽन्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरित्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्–ण टवर्गादित्वेऽपि णस्य नेष्यम् । विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे "अन्तरेणाञ्जलिं बद्धा लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति" रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति" कौ०ब्रा० । "अन्तरेणापां पुष्पम् इति" श्रुतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयातृतीये पर्य्यायेण, "श्रीमेंघेन विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं कुर्य्यामिति" मु०बो० । उभयोर्मध्येऽर्थे द्वितीया "अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति" कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु त्रि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । ग्रीवाप्रदेशे जातस्य मांसमयपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्वन्निरर्थके । "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्व्वदर्शन सं० । "अन्तर्गडु निरर्थकमिति" मेदिनि० ।

अन्तर्गत त्रि० अन्तः अन्तःकरणे गतः । अन्तःकरणस्थे देहस्थे च "अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद" इति रघु । "येषामन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणामिति" पुरा० "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्च्चितेनेति" उद्भट० । अभ्यन्तरस्थे च "अन्तर्गतयवे ग्रामे हयस्य च सन्निधाविति" । "नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मन" इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः प्रसूनानामिव सम्पद" इति रघु ।

अन्तर्गर्भ त्रि० अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते । "कुशौ समावप्रच्छिन्नावनन्तर्गर्भाविति" कात्या० २,२, ११ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् त्रि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इनि । मध्यस्थगर्भयुक्ते । "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव चेति" पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृति ।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे पञ्चक्रोशवर्त्ति स्थानविशेषे "अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति । पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति" ॥ काशीखा० अन्तर्गृहमध्ये "अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिनश्यति वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहमिति" "देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश हेति" च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम् अव्ययी० गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+हन–अप्

त्रि० घादेश यथाम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सामकामे देशे "तस्मिन्नन्तर्धणे मध्यम् प्रपद्ये सोधसद्म" इति भट्टि ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देहमध्ये जात । देहाभ्यन्तरभाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये "अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुख । प्राक् वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेदिति" या० "जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति" रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गत ज्योति प्रकाशकत्वात् चैतन्यम् । सर्वान्तर्यामिनि परमब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामित्वात्तथात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलन । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-करणे ल्युट् । किण्वप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते महादशान्तर्गते ग्रहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च नानाविधा तास दशाशब्दे वक्ष्यते । तत्राष्टोत्तरीयदशायामन्तर्दशाऽभिधीयते वक्ष्य च तस्या एव प्रचलितत्वम् । "षट्सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गारके ज्ञेया बुधे सप्तदश स्मृता । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशति । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरेकविंशति रित्युपक्रम्य सत्याचार्य्य "कृत्तिकादित्रये सूर्य्य सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुःपूर्व्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्र प्रकीर्त्तितः ॥ सूर्य्योपग्रभौमार्किदशासु कष्टदा स्मृता । गुरुसचन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा" ॥ अन्तर्दशानयन यथा । "स्वदशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ पक्षैर्हृत्वा दिनं लब्ध तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डान्तरे ॥ रवे षड्वर्षमध्ये तु भेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिन पञ्चमासकाः । कुजस्य, भस्य रुद्रास्तु मासा दिग्दिवसाः, शनेः । अष्टमासाद्यु विंशच्च गुरोर्भस्योद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टक चैव भृगोर्वर्षस्तु मासकौ एव ग्रहाणामन्येषामप्यूह्यासैवान्तरादय । यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत्पूर्वस्यकालमाप्नुयात् । तद्ग्रहस्य स्वान्तरे तच्छेषदद्यादिति निश्चयः । स्वान्तरे प्रथमे स्वार्थ स्वार्थेन पूरयेत् सदा इति" ज्यो०त० । पिंगीशरीचे तु । आच कृत्ताजीयशुकेशुपुष्यौ वक्राद्दितो भात् क्रमशस्त्रिचारम् । माम दशायामगदन्तियन्द्रकलाद्बचन्द्राद्रिरसाद्रिविंशा" इत्युक्ते कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा महादशा । यथा कृत्तिकायां जाती रवे षट्वर्षा, रोहिण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षा, मृगे, कुजस्य ७ वर्षा, आर्द्रायां राहो १८ वर्षा, पुनर्वसौ जीवस्य १६ वर्षा, पुष्ये जातौ शनेः १९ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य १७ वर्षा, मघायां केतो ७ वर्षा, पूर्व्वफाल्गुन्यां जातस्य शुक्रस्य २० वर्षा, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षडादिवर्षा । तदन्तर्दशा तु "स्वदशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भागमाहरेदिति" विशेष । तत्र उभयोर्दशयोरनुपाते नान्तर्दशामानमवसेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानम् एव १२० वर्षैः यदि ६ वर्षा तदा ६ वर्षैः किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धि । एवं योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानमवसेयम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहाभ्यन्तरे "अन्तर्दशाहे स्याताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनी" इति मनु दशाहपद स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्यन्तरदाहे । अन्तःस्थ दहन । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाह । देहाभ्यन्तरसन्तापे ।

अन्तर्दुष्ट त्रि० अन्त' अन्तःकरणे दुष्ट । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गत द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । जालद्वारे चोरखामी (खिड़की) द्वारे शबरः ।

अन्तर्द्धा स्त्री अन्तर्+धा क्विप् भावेऽङ । अन्तर्द्धाने तिरोधाने "अन्तर्द्धामुपययुरुत्पलावलीषु" इति माघः ।

अन्तर्द्धान न० अन्तर्+धा–ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, सूर्य्यादीनां शरीरत्यागे च । "अन्तर्द्धानं गते रामेऽति" रामायणम् ।

अन्तर्द्धि पु० अन्तर्+धा–कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्तर्धाने च "अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति" पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये अन्त स्थं नगरम् कर्म्म० । अन्तःपुरे । "दशाननान्तर्नगरं ददर्शेति" रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः। मध्यप्रवेशे समुदाय-मध्यपाते। "आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः" इति हरिका०। स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च यद्धि्मञ्ज्ञोधविषयत्वा-दङ्गेषु किमप्यन्तर्भावः। अन्त स्त्रोभाव। विषयविशेषे।

अन्तर्भावना स्त्री अन्त स्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता भावना। व्यञ्जकचेष्टादिशून्ये चिन्तने।

अन्तर्भावित त्रि० अन्तर्+भू—णिच्—क्त। मध्यप्रवेशिते समु-दायान्तर्भूतीकृते। "अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-त्तत। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः" इति खण्डनखण्डखाद्यम्। अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कार-णस्य यत् सत्त्वमङ्गीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारे,ऽनवस्थापातः ततश्च उत्तरत्र एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुत तथा नाङ्गीक्रियते। एवं च विनापि सत्त्व, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि दोषोऽस्ति इति तदाशयः।

अन्तर्भूत त्रि० अन्तर्मध्ये भूत भू+क्त। मध्यस्थिते, अन्त-र्गते च। "कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरं। सर्वै-रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते" इति हरिका०। "एष वै भगवान् विष्णुरन्तर्भूत सनातन" इति पुरा०।

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गतं बाह्यव्यापारशून्यतया अन्तरेव स्थितं मनो यस्य। व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च। दु खितस्य हि बाह्येतरहितव्यापारशून्यतया तत्प्रती कारचिन्तनायान्तरेव मनस स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-स्कतया तथात्वमिति भेद।

अन्तर्मुख त्रि० अन्त परमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य। बाह्य-वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ। अन्तरभ्यन्तरे मुखं यस्य। सुश्रुतोक्ते व्रणसाधनसाधने शस्त्र भेदे न०। "दर्व्वीकुण्मपत्राणीव्रणादिरोहणालमुखानिकु-र्च्चानि विस्तारयेत्" इति सुश्रुतम्। अन्त करणं अविद्या-वच्छिन्नं द्वार' सुखानुभवे यस्य। स्वरूपसुखानुभवहेतुना अविद्यावच्छिन्नान करणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकाले प्राज्ञाख्ये जीवात्मे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम्। तत्त्वम् मध्यम् वक्ष्यदी०। तत्त्वस्य मध्ये दृश्यते तस्य०।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्त स्था षट्पद्मस्था मातृका अकारादि-वर्णा। तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु। ते च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्दे ऽनुपदं वक्ष्यन्ते।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्त स्थाया मातृकाया न्यास उच्चा-रणपूर्ब्बक तत्तत्स्थानेषु न्यास। अन्तस्थमातृकावर्णानां उच्चारणपूर्ब्बकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे। यथा "न्यासोऽथ-मान्तर" इत्युपक्रम्य "द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत्। द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत्। दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्सबिन्दुकान्। षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादीन्सबिन्दून् षट्। आधारे चतुरोवर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले। हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये। तन्मध्ये परबिन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्। एवं समाहितमना ध्यायेन्न्यासोयमान्तरः" इति तन्त्रसार।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृत। गर्भाशये मृते बालकादौ। 'भवन्त्युपद्रवाश्चास्य मूढ़े चान्तर्मृते प्रिये' इति सुश्रुतम्।

अन्तर्य्य त्रि० अन्तरे भव' दिगा०य। मध्यभवे।

अन्तर्याग पु० अन्तरन्त करणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः पूजा होमश्च। तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च। "अक्षैयन् विषये पुष्पैस्तत्तद्रूपात् तन्मयो भवेत्। व्यासै-कान्ययतावुद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्"। तन्मयेति तदेकाय-ध्यानं सोऽहमिति,"मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-येत्। तामेव परमव्योम्नि परमानन्दबृंहिते। दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजा होमादिभिर्विनेति"। विषयपुष्पाणि यथा। अमा-यामनहङ्कारमरागममदं तथा। अमोहकमदम्भञ्च अ-निन्दाऽक्षोभकौ तथा। अमात्सर्य्यमलोभञ्च दशपुष्पं विदुर्बुधा। अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रह। दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञान पुष्पञ्च पञ्चमम्। इत्यष्टप्रभि' १५ पुष्पै पूजयेत् परदेवताम्"। अथ होम। "आत्मा-नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मानमेकस्व-रूपं संविभाव्य च। चतुरस्रं तु चित्कुण्डमानन्दमेखला-युतम्। अर्द्धमात्राकृतियोनिलया चैव विभूषितम्। ना/ि ध्याता तन्मयस्याकाग्नौ जुहुयात् यथा। मूलान्ते ना/भि-चैतन्यरूपाग्नौ हविषा स्रुचा। ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्ष/वृत्ती-र्जुहोम्यहम्"। (स्वाहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्म्मा-धर्म्मेहविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा। सुषुम्नावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्"। (स्वाहेति द्वितीयाहुति, मूलान्ते) "प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्ब्योन्मनी स्रुचा। धर्म्माधर्म्मकलास्नेहपूर्णमग्नौ जुहोम्यहम्"। (स्वाहेति तृतीया-

ञ्जाहुतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते) । "अन्तर्निरन्तर-निरिन्धनमेधमाने मायान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ । कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकासभूमौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-शिवावसानम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षादुन्मत्तमो भवेत् । न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम्" । "अयमन्तर्यागो ज्ञानिनामेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥ तदुक्तं कुलार्णवे अन्तर्यजने" । "सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम् । तयोरैक्यसमुत्पन्न आनन्दो मोक्ष उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम् । तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते । सिद्धद्रव्य-विशेषस्तु षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागम्य महापद्मवनं व्रजेत् । आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः । चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यसुखोदयः । व्योमपङ्कजनि-स्यन्दसुधापानरतो नरः । मधुपानमिदं देवि ! चेतरन्मद्य-पानकम् । पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् । परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते । मनसा चेन्द्रिय-गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । मांसाशी स भवेद्देवि ! इतरे प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः । मुक्तास्ते मैथुनं तत्स्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः" इति त०सा० "अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति" तन्त्रम् ।

अन्तर्याम पु० अन्तर्यामो यस्मात् । यज्ञरूपे सामापरास्ये पात्रभेदे । "त्रिष्टुभः सारं सारादन्तर्याम 'अन्तर्यामात् पञ्चदश" इति यजु० १३,५५ सारात् साम्नोऽन्तर्यामं यज्ञं निरमिमीतेति" श्रुतेरिति वेददीप । तत्र वर्त्तिनि पात्रभेदे । "सहवा व्यर्थीयान्तर्याममनु-कल्पयेदिति" श्रुति "उभे च पात्रयोजनमित्युपक्रम्य" "चरोरुत्तरपूर्वार्द्धे उपांश्वन्तर्यामयो" कात्या० ८,१,२, "चरस्य उत्तरपूर्वार्द्धे ईशानकोणे, उपांश्वन्तर्यामयोः पात्रयो र्योजयति सादयतीति वा" तद्भा० ।

अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्मणि इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+णिच्–णिनि । "अन्तराविश्य भूतानि यो बिभर्त्त्यात्मकेतुभिः । अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् भवे"दित्युक्ते ईश्वरे "अन्तरो यमयतीत्यादि" बृहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [illegible] निजव्यापारे मायादियाविभिरीश्वरं । वायौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्रि० ।

अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम् ब्राह्मणं बृहदारण्यकोपनिषद्भागः । बृहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-मिन ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२०पृष्ठे दर्शितम् ।

अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्यं लोम यत्र् बना० । आच्छाद्ये लोम्नि ।

अन्तर्वंशिक त्रि० अन्तर्वंशे राज्ञामाभ्यन्तरस्थे नियुक्तः नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्धिः, अन्त-र्वंशे नियोक्ततयाऽस्त्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-णार्थं नियुक्ते कञ्चुकाद्यादौ ।

अन्तर्वण अव्य० वनस्य मध्यम् णत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।

अन्तर्वत्नी अन्तरस्त्यस्य गर्भ इति वाक्ये "अन्तर्वत्पतिवतो-र्नुगिति" पा० अत्र मत्वर्थाभिधेयसन्निधानतयाऽधि-करणसामानाधिकरण्याभावात् असमासे मतुप् अनुपसर्गे मस्य वः नुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । "तस्मादेताव्यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती सुतावसूत सम्पन्नाविति" रघुः । अत्र मत्वर्थे तत्स्वत्वबोधका मत्वर्थे मतुप् मस्य व । अन्तःस्थपदार्थवति त्रि० । "मुक्तामन्तर्वती स्थविरः पयसामिति" अथ० ८,३,१, ।

अन्तर्वमि पु० अन्तःस्थित एव वामयति उद्गारमात्रं कारयति वम-णिच् इन् यस्य तत्त्वम् । (ढेकुर) इतिख्यात-स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।

अन्तर्वर्त्तिन् त्रि० अन्तः मध्ये वर्त्तते वृत–णिनि । मध्य-वर्त्तिनि । "अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्येति" सि०कौ० ।

अन्तर्वा त्रि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा याति गच्छति स्निग्धत्वेन वा–गतिगन्धनयोः विच् । सुलभादिषु ।

अन्तर्वाणि त्रि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रव्या-[illegible] वाणी यस्य ब० समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप् ह्रस्वश्च । शास्त्रव्याख्याभिज्ञे पण्डिते ।

अन्तर्वावत् त्रि० अन्तर्वा सुलभादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । सुलभादिमति "अन्तर्वावत् क्षय दधे" इति ऋ० १,४०,७, "अन्तर्वावत् अन्तःस्थितसुलभादिमत्त्वात् सकलगुणोपेतं क्षयं गृहमिति" भा० ।

अन्तर्वाष्प त्रि० अन्तर्गतं वाष्पम् । बाह्याप्रकाशिते अश्रु-पयःप्रवाहे रोदनजन्यजलकणे । ब० । तद्युक्तपदार्थे त्रि० । "अन्तर्बाष्पविलोचने" इति ।

अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् । अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० हेम० ।

अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदिर्यत्र देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्य्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपचास्य मथादुपनिषत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, "अन्तर्वेदि वेद्या करिष्यमाणाया· प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति' तद्व्या० "अन्यदन्तर्वेदि" कात्या०१२,३,२ । अन्तर्वेदि विहित कर्म्म ठञ् । आन्तर्वैदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्म्मणि "नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति" कुल्लू० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्य्यन्ते गङ्गायमुनयोर्मध्ये ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे

अन्तर्वेश्मिक त्रि० अन्तर्वेश्मे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्यादौ । आन्तर्वेश्मिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हत्य अव्य० अन्तर्+हन-ल्यप् । मध्ये हत्वेत्यर्थे "अन्तरपरिग्रहे" पा० अपरिग्रहे एवास्य गतित्वेन समास परिग्रहे तु न, "अन्तर्हत्वा गतः हत परिग्रहेऽपीति" सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे, कृत० ।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितशब्दार्थ" इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मतुप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । "स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति" छा० उ० । "अन्तवतः परिच्छिन्नानिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस-णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नागसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्य वेलाऽवधिः कालो वा ६त० । शेष-

अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे ६त० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्देशत्वात् श्मशाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्वसादृश्यात् कर्म्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद-क्विप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । "तमुपासते गुरुमिवान्तसद" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तस्सलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तःसलिलवाहित्वाच्च दोष" इति रघु० । कृताभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः । अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाह्येतेति" श्रुतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततापे, देहमध्य-

अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः स्पर्शोष्मणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्विप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावसानस्पर्शानां शषसहरूपोष्मणाञ्च मध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तःस्था अपि । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति" पा०शि० । स्था-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गहा० छ । अन्तःस्थीय मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च द्व०राज० वा परनिपात । आद्यन्तयो । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवह्निः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्य्यन्तदेशमृच्छति ऋ-अण् उप० । "अभिहातारमन्तारं यन्तूनां पुरुषं विदुरिति" भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्य्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी-णिनि ।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवमातं केशं शीलमस्य अव+सो-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । "अन्ताय स्वतोऽर्थं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयनकाले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिकेत्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० "सुग्वप्रमीतवदुपेयतदन्ति मात्रोरिति" भाग० "यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स" इति ऋ० १,७९,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे" ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थत्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्सदृशसामीप्ये "इन्द्रः आवन्तिदेवमिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते सबध्यते सामीप्येन, अन्त-अच् सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन् । सामीप्यवति । "विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन्निति" "शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति" "प्रत्येकं तु स्वभान्तिके" इति च मनुः । "तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामिति" रघु । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । द्यूतग्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां आप्नोति अन्त+अच् । पर्य्यन्तव्यापके त्रि० । "वेशान्तिको माष-

ष्ठस्य दण्ड्यः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः" इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति" च मनुः । "अमान्ते सावनमानिकमिति" मा०द० ।

अन्तिकतम त्रि० अतिशयेनान्तिकः अतिशायने तमप् । अत्यासन्ने वेदे तु "तादेशेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+श्रि—अच् । निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अव्य० अन्तिक+तसिल् कलोप अन्तिषद्वाहात् तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "मकिष्टं प्रन्त्यन्तितोनदूरादिति" ऋ० २,२७,१३, "अन्तित अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम त्रि० अन्ते भव अन्त+डिमच् । अन्तभवे, चरमे च । "अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ नचान्तिमः । सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम त्रि० अन्ति—अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य । निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७,७७,४ । "अन्ति अभ्यदन्तिके वाम धन यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस—शतृ ७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि तत्सभभिव्याहारमात्रेण तदर्थता । "वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णु" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस—णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "आसमापनान्तेवासिनोर्वापि न वत्स्यतः इति स्थितिरिति" मनु "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्य्योपसर्जनश्चान्तेवासीति" च पा० । "वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु० । ग्रामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ त्रि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः स्वरो यस्य । अन्तोदात्तस्वरयुक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा०सूत्रे "सर्वनामस्थाने किम् ? ज्योतिष्मत पथो रक्षेति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि०कौ० । अन्ते अन्त्यावयवे उदात्त । यावत्समुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे समुदाये "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" इत्यधिकारे विहिते अन्तोदात्तस्वरे, कर्षः पाकः इत्यादि । "धातोः" पा० अन्तोदात्त । "गोपायतम्" इति सि०कौ० । "फिषोऽन्त उदात्तः" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्य्यप्रणीतसूत्रे प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि०कौ० उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपात्तानि । बाहुल्यसूत्रोक्तानां प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्त्य त्रि० अन्ते पर्य्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले । "अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति" मनु० "अन्त्यश्चण्डाल" इति कुल्लू० । म्लेच्छे, "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मर्ष्टस्थलटीनाम्नी म्लान्त्यपर्वतनामिकामिति" "नान्त्यो न विकलेन्द्रिय" इति च मनु । "अन्त्यश्चण्डालादिरिति" "म्लेच्छकनटीनां स्थपर्वतनामिकामिति" च कुल्लू० । म्लेच्छानां सर्वापकर्षान्तभवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणीति" मनुः "नामानोजेऽष्वन्त्य एव सामर्थ्यात्" कात्या० २,४,१०, "अवश्यमीड भगवन् । अन्त्यमन्त्यमवेहि मे" इति "विससर्ज तदन्त्यमण्डनमिति" च रघु "क्रियतां कथमन्त्यमण्डनमिति" कुमा० । अवसानञ्च दैशिक कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम् अन्ताय परिच्छेदाय हित यत् । परिच्छेदकारके वैशेषिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तित" इति भाषा० । प्रलये परमाणूनां गगनादीनाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेदकत्वमिति तस्यान्त्यत्वम् । तस्यायाम् स्त्री । अन्तिमे वस्तुनि त्रि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । सङ्ख्याभेदे न० "जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संज्ञे"ति भास्कराचार्य्योक्ते परार्द्धशतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य वामस्थिताङ्के "स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्न" इति लीला० । लग्नावधिद्वादशराशौ पु० षष्ठेऽष्टमेऽन्त्ये शुभिभोऽरिनिष्टेव इति नील०ता० । "त्रिकोणाष्टकयूकान्त्यपञ्चायतत्फलं तथा इति ज्योति० । अन्तेभव दिगा० यत् । सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्यायाम् स्त्री । यथा "क्षितिज्ययैवं द्युगुणस्य वा कृतिरज्ययैवं त्रिगुणोऽपि चान्त्यका" । "द्युज्यैव क्षितिज्यासंस्कारयोजे युता, याम्ये रहिता कृतिर्भवति । एवं त्रिज्या चरजीवया युतोनान्त्या स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षितिजसम्पातयोर्यद् तदुदयास्तसूत्रम् । एवमुन्मण्डलसम्पातयोर्यच्च तदहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धम् । तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्वत्र तुल्यम् । अथ याम्योत्तरवृत्तसम्पातयोर्यच्च तत् तन्मितं तस्य व्यासखण्डम् ।

नयोर्भाधस्तनयोर्वं संपातस्तस्मादुपरितन चरक द्युज्या । कोऽस्तगोचेऽधःस्थया कुज्यया युता यावत् क्रियते ताव-द्विनार्धं, कौदयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्यया हीना । यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कुज्या । यदर्कौ-दयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च धृतिरुच्यते । एवमन्त्यापि । यथाऽहोरात्रवृत्तस्याधं क्षितिजादुपरि स्यात् तावत् क्षितिजादूर्ध्वं भवति । तदर्धादधः कुज्या गण्यते तावदुन्मण्डलादूर्ध्वा भवति । अथ चरज्यया क्षितिज्यया युतो-ऽन्त्यासंज्ञा भवति । मध्ये यान्त्याख्यो चेतश्चास्याभेदः । विनष्टानां गुरुलघुत्वात् केवल वचनात्ततो भेद इत्युप-पन्नम्" प्रमिता० ।

अन्त्यकर्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म । अन्त्येष्टिक्रियायाम् । "जायाये पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि" "आत्मानां जातवं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति "जातकर्मान्त्यकर्माणि सवन्त्राद्य तथैव चेति" च मनु । "तमेनं प्रेतमितोऽन्त्यादुपानात् अग्नये" इति छा०उप० अग्नयेऽन्त्यकर्मनिमित्तं होरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्मणि" इति छा०उप० भा० ।

अन्त्यज पु०स्त्री० अन्त्ये सन् जायते जन-ड । शूद्रे तस्य वर्णमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चे-च्छ्रेष्ठमन्त्यज" इति मनुः । "अन्त्यज शूद्र" इति कुम्०। शेषजातमात्रे त्रि० । अन्त्यात्स्थानादेव जायते जन-ड । रजकादिषु सप्तसु जातिषु पु०स्त्री० "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृता." अत्रिसंहिता । "न शूद्राणां निवसेदित्यधिकृत्य नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिरिति" "सङ्गं त्वन्त्यजक्रियामिति" च मनु ।

अन्त्यजन्मन् पु०स्त्री० अन्त्यं जन्म यस्य । शूद्रे, "प्रतिमन्त्रस्तु क्रियते शूद्रादन्त्यजन्मन "इति मनु । शेषजातमात्रे त्रि०।

अन्त्यजाति पु०स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य । शूद्रे । "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति" मनु । चण्डालादौ च । "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनीति" प्राय० ।

अन्त्यभ न० कर्म० । मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयो. राशि नक्षत्रयोः शेषत्वात्तथात्वम् ।

अन्त्ययोनि पु०स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे, चण्डालादौ च "शूद्राच्च जाताः शूद्रायामन्त्यानामन्त्य-योनय" इति मनु ।

अन्त्यवर्ण पु-स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरन्त्यस्मिन्नक्षरे पु० । [पृष्ठे ऽस्य विवरणम् ।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासभेदे (१७८

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-मन्त्यावसायिनम् । श्मशानगोचरं सूते" इति मनूक्ते निषादस्त्रियां चण्डालजाते (हरदाफराश) इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिन" इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च । "अन्त्यावसायिनामन्न-मश्नीयाद्यस्तु कामत" इति अङ्गिर स्मृतिः ।

अन्त्याश्रम पुं न० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपसंन्यासे ।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्त्यस्य इनि । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे "अन्त्याहुतिं कारयितुं यविष्ठा" इति भट्टि० ।

अन्त्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव-क्तिन् ऊठ् । आसन्नरक्षणे "अहमन्त्यूतिभयोर्गुणनीति" ऋ० १,१२८,१ ।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्ते भवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देह-संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्प्रधानत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च । 'पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय' इति शु०त० स्मृति ।

अन्त्र न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे ष्ट्रन् । देहबन्धने—"उक्ता सार्धात्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि सूरिभि अर्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत् । इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । "सार्धानि व्यामान्य-न्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि" सुश्रुतम् । 'निष्य-न्दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्' "वसान्त्रमज्जरक्ते-र्पिभिरिति" सुश्रुतम् ।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूज शब्दभेद । अन्त्रविकूजने' पक्वा-शयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति चेति" सुश्रुतम् ।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्थं दोषं पाचयति । त्वग्विकारे स्थावर-विषे औषधिभेदे "स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते" इत्युपक्रम्य । "दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयमि त्यभिधाय "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृत" इति विशेषतः स्थावरस्य स्थानमुक्त्वा "अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककर-घाटक रम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणा-

श्वेति” २५१ पृ० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषशब्दे दृश्यम् ।

अन्त्रमाष न० “आन्त्रिक छिद्रमार्गेण धौत निर्मलधारिणा । तस्य गलनान् सन्निधाय येसवार (वेसन) युतान् पचेत् । मिसार धिरणोद्धारमन्त्रमांसमुदाहृतमिति” वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्त्रवृद्धि पु० अन्त्रनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे स च रोगः सु० २८६ पृ० सुश्रुते दर्शितो यथा “वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः । अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोषशोफश्चेति तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशु समुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रं वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिमवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्ध्वमुपैति । विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते” इति । “षण्मासात्तु प्रयुञ्जीतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति” सुश्रुतम् ।

अन्दिका स्त्री अदि+बन्धने ण्वुल् । “काञ्चीनी स्येष्ठभगिन्यामित्यमरटीकायां नीलकण्ठ ।

अन्दू स्त्री अन्द्यते बध्यतेऽनेन अदि+कू । निगडे स्त्रीपादभूषणभेदे च । स्वार्थे कन् “केऽण इति” ह्रस्वः । अन्दुकोऽप्यत्र “स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य देवताद्वन्द्वादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ)न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् । अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दोलनम् “किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामरान्दोलनादि” ल्युट् । अ(आ)न्दोलित । चुरादेराकृतिगणत्वात् णायत्वमेवेति स च दीर्घादि । ‘आन्दोलन् च दोलने’ इति कविकल्पद्रुमोक्ते हलन्त इत्यन्ये तन्मूलं मृग्यम् ।

अन्ध दृष्टिविघाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मक सेट् । अन्धयति-ते आन्दिधत्-त । अन्धयन् अन्धितः । “कनकलगतप्रणाशितधियेति” सा० द० । दृष्टेरत्र नेत्रेन्द्रियस्य मनसश्च विवेकज्ञानस्य तद्विघातात्मकत्वं कर्तृत्वम् ।

अन्ध त्रि० अन्ध-अच् । नेत्रहयशून्ये एकचक्षुर्हीने तु काणप्रयोगः चक्षुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च द्विविधः जन्मान्धः, उत्पन्ने नेत्रद्वयस्यापि रोगादिना उपहतनेत्रद्वयश्च उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । “जडमूकान्धबधिरानिति” “उन्मत्तोऽन्धश्च मर्त्याः सुरिति” च मनुः । “इहैवास्ते तु वा लोके गौरन्धेवैकनेत्रगीति” “अन्धौ कीपपतितौ जात्यन्धबधिरौ” तथैव स्थलान्तरम् “अन्धो गगनं न पश्यतीति” सु० गदा० “दृष्टोऽन्धः सवितरेव मनुजगत” इति सा० द० । चक्षु सत्त्वेऽपि आलोकादि सहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टेरविघ्नेऽपि तत्र प्रयोगः । यथा “दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्र्यन्धास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय” इति देवी० । तत्र पेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया तेषां दिवान्धत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावेऽपि दीपाद्यालोकान्तरसद्भावे रात्र्यन्धता । मनुष्याणां तु दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र दृष्टिमत्त्वादनान्धत्वम् । विवेकज्ञानशून्ये “लोभान्धस्य तस्य सर्वमिह भवितेति” वेदा० “नैवान्धत्वं मदान्धसिन्धुरघटेति” गङ्गास्तोत्रम् । “मदान्धा गाढतारुण्या समस्तलोकविदेहेति” सा० द० “अज्ञानतिमिरान्धस्येति” गुरुनति । परिव्राजकभेदे, तस्य “सचक्षुरचक्षुरिव कर्णावकर्णं इवे”त्यादि श्रुत्या बाह्यवस्तुदर्शनशून्यचक्षुष्ट्वात् अन्धत्वम् अतएव “तिष्ठतोऽव्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् । चतुष्पदां भुवं मुक्त्वा, परिव्राडन्ध उच्यते” इत्यनेन तस्यान्धस्य परिभाषितम् । नष्टद्रव्यलाभालाभोपयोगितया ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । ‘मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवान्धाः परिकीर्त्तिताः । मिथुनकर्कटकन्याश्च रात्र्यन्धाः प्रकीर्त्तिताः” इति तथा च मेषादिषु दिवा नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र पश्चाद्यतोरस्य दिवान्धत्वात् । मिथुनादिषु तु रात्रौ नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र पश्चादतोरस्य रात्र्यन्धत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तस्यान्धत्वम् भाक्तम्। अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध–चु० प्रेरणे णिच्–अच्, अन्ध–करणे अच् वा। तमसि अन्धकारे "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना इति" श्रुति। यथार्थज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च "आसीदिदं तमोभूतमिति" मनौ "तमसावृतमज्ञानेनेति" "तमसावृत तत्त्वं नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तमःशब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम्। जले न० मेदि०। तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम्।

अन्धक पु० अन्ध–ण्वुल्। दैत्यभेदे स च दैत्य दितौ कश्यपादुत्पन्न तस्य वरेण महादेवेतरवध्यतामापेदे यथोक्तं हरिवंशे १४५ अ० "दितिरुवाच हतपुत्रास्मि भगवन्! देवैर्धर्मभृतांवर!। अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमितविक्रमम्। कश्यप उवाच। अवध्यस्ते सुतो देवि! दाक्षायणि! भवेदिति। देवानां समयो नात्र कश्चित् कमललोचने!। देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम्। आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा। अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ। अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः। सहस्रबाहुं कौरव्य! सहस्रशिरसं तथा। द्विसहस्रेक्षणञ्चैव तावच्चरणमेव च। स व्रजत्यन्धवद्राजन्नन्धोऽपि हि भारत!। तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः। अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् बाधति भारत!। हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्यात्मबलाश्रयात्। बाधयत्यात्मवीर्य्येण निगृह्याप्सरसां गणान्। स्वर्गप्रसन्न्यूर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्कर:। परदारापहरणं परस्त्वविलोपनम्। चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः" इति "मिषितत्रिशूलदारितान्धकमहासुर इति" काद०। अन्ध एव अन्धक स्वार्थे कन्। मुनिभेदे स च वृहस्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथ्यात् ममतायामुत्पन्नः वृहस्पतिशापादन्धत्वमापेदे। तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति नामान्तरं तत्कथा भा० आ०प० १०४अ० "उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम्। वृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम्॥ अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति। अयञ्च मे महाभाग! कुक्षावेव वृहस्पते!। औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत॥ अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः। तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि॥ एवमुक्तस्तया सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितुम्॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया। उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत॥ भोस्तात! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः। अल्पावकाशो भगवन्! पूर्व्वञ्चाहमिहागतः। अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि॥ अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः। जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम्॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः॥ स्थानमप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतं तदा। पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः। उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति। एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि॥ स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। वृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया। तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम्॥ स पुत्रान् जनयामास गौतमादीन् महायशाः" इति। यादवभेदे च "सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान्। भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्। अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम्। तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह तान् शृणु। अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान्। कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलवर्हिषम्" इति हरिवंशे ३८ अ०। "दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम्, ततो वृष्ण्यन्धकाः सर्व्वानिति" हरिवंश।

अन्धकरिपु पु० ६त०। महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम् यथा हरिवंशे १४६ अ० "मुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम्। तत् पपात शरीरस्थमन्धकोरसि दुर्द्धरम्। भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकमिति"। अन्धकहन्त्रादयोऽप्यत्र। अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुरपसारकत्वात्। सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ, च पु०।

अन्धकवर्त पु० अन्धक इव वर्त्तते वृत–अच्। पर्वतभेदे गण्डा० क। अन्धकवर्त्तीयस्तद्भवे त्रि०।

अन्धकार पुन० अन्धं करोति कृ–अण् उप०स०। तमसि तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः। नीलं तमो धावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रियावच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सहकारित्वेऽपि तमःप्रत्यक्षे पेचकप्रत्यक्षवच्च न सहकारिता

वस्तुसाभाव्यादिति भेद इति मीमांसकादय । "दिवा-कराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारमिति" कुमा० "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनमिति" मृच्छ० "अथान्धकारं गिरिगह्वराणा-मिति" रघु । अन्धकारस्य दृष्टिविघातकत्वं मनुष्याणामेव तेषामेवालोकसहकारेण दर्शनोदयात् उलूकादीनान्तु तद-भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसहकारिविघटने-नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-न्तिमतसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अन्धकारमय त्रि० अन्धकार+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचु-

अन्धकारि पु० अन्धक तदाख्यस्यासुरस्यारि ६त० । शिवे अन्धकरिपुशब्देऽस्य विवृतिः ।

अन्धकासुहृत् पु० अन्धकस्य असून् हरति हृ—क्विप् तुक् च, अन्धकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा ६त० । महादेवे ।

अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्ध स चासौ कूप । सान्धकारे कूपे । अन्ध कूपो यत्र ७ब० । नरकभेदे यथा "यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्य-थानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-माचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्-कुणमक्षिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभि-द्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परि-क्रामति यथा कुशरीरे जीव इति भाग० ५स्क० । अन्धस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । स हि सर्व्वदृष्ट्य-भावस्याकर इति तस्य तथात्वम् । [अन्धकरणसाधने ।

अन्धङ्करण न० अन्ध क्रियतेऽनेन च्व्यर्थे कृ—करणे ख्युन् ।

अन्धतमस न० अन्धयति अन्ध+णिच् ताम्यति अनेनेति तम—करणे—असि कर्म्म० अच् समासान्त । निविडान्ध-कारे, तद्युक्ते नरकभेदे च ।

अन्धतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अन्धयतीति अन्ध कर्म्म० । निविडान्धकारे ।

अन्धतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अन्ध-यतीत्यन्धम् कर्म्म० । निविडान्धकारे । अन्धम् अन्धकारक तामिस्रं यत्र ७ब० । नरकविशेषे पु० मनु० । "तामिस्रमन्धता-मिस्रं महारौरवरौरवौ नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये नरके तत्स्वरूपम् । "यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्य-पहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकै-स्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते । अनशनानिपान-दण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये । एवमेवान्धतामिस्रे । यस्तु "वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुप-युङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूल-स्तस्मादन्धतामिस्रं तमुपदिशन्ति इति भाग० ५स्क० । सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे पु० । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र इति सा०का० । "अभिनिवेशस्त्रास दिव्यादिव्यशब्दादिविषयत्वेन दशविध-यकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा हि देवा अणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जाना 'शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणि-मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मा स्म उपघानिषतेति बिभ्यति तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादश-धेति" सा० कौ० । वेदान्तिमतसिद्धे "देहे नष्टे अहमेव नष्टोऽस्मीत्येव"रूपे अज्ञाने च ।

अन्धत्व न० अन्धस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वार्थाग्रहणसामर्थ्ये "एकादशेन्द्रियवधाः" इत्यादि सा०का० (४९) व्याख्याने कौमुद्याम् "बाधिर्य्यं कुण्ठितान्धत्वजडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रोत्रा-दीनां क्रमेण इन्द्रियाणां वधोदर्शित ।

अन्धपूतना स्त्री १८४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे "स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च शकुनी रेवती चैव पूतना चान्ध-पूतना"त्युद्दिश्य । "योऽहेऽपि स्तनमतिसारकासहिक्कारुदौर्मि-ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः दुर्वर्ण सततमधःशयोऽम्लगन्धिश्च भृशमभिचोऽन्धपूतनार्त्तमिति" तल्लक्षणमुक्तम् ।

अन्धमूषिका स्त्री अन्धं दृष्ट्यभावं मुष्णाति मुष—ण्वुल् दीर्घ । देवताडके तत्सेवने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

अन्धम्भविष्णु त्रि० अनन्धोऽन्धो भवति भू—च्व्यर्थे खिष्णुच् । अन्धीभवितरि ।

अन्धम्भावुक त्रि० अन्ध च्व्यर्थे भू—खुकञ् । अन्धीभवितरि

अन्धस् न० अद्यते अद—असुन् नुम् धश्च । ओदने । "भवत्यन्धसोऽस्य । द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा" किरा० "विघसं भुक्तशेषन्तु इति" मनु० १९,७५ ।

अन्धाहि पु० अन्धोऽहिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।

अन्धवर्त्मन् पु० अन्ध सूर्य्यप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्म यत्र । वायो सप्तमे स्कन्धे । "महदिन्द्र वरभव" काक-

सोमानुपीतिषाः देवीविशोऽन्धवर्त्मा च स्वाश्व' सप्तम च्या नुषार्दिति" पुरा० ।

अन्धतमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घ । निविडान्धकारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध-प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीडायाम् तया हि जनः अन्धइव विवेकशून्य क्रियते । सर्षप्याञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्धु पु० अन्ध-कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुंचिह्ने च । "वाक्पाणिपादपायूपस्थं साध्याङ्कुर्मनीषिणः" इति या० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध-उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । "जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधो देश इत्युक्तः" ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा "अन्नाण इति" पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः । ओदने, सिद्धान्ने, 'शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते । आमं वितुषं ज्ञेयं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वसि० स्मृ० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तत्रामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोग "आमान्नं हरये दत्त्वा पक्वं लब्धाय खादयेत् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठाया जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक" इति विष्णुसूत्रे, "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयोगात् "स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था न तु तन्मात्रस्यैवान्नताबोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादशविधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नपर्व्वणि मते देवि । एतान्येव विवर्ज्जयेदित्यनेन पद्मपुराणे अन्नपर्व्वमते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति श्रुत्या "अन्नमयं हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्वं यत् समर्थितं तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । तत्र "राजान्नं तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेदित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिप्रसव अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति" संवर्त्तवचनन्तु आर्य्यादि शूद्रान्ननिषिद्धानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजा भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगते एवमेव प्रा०वि० । 'अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूपत्वोक्तेः सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्तं "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजमात्रस्य अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्या, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नोऽन्नमिति श्रुते" "यत् कृष्णं रूपं तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोबन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके च निरु० तस्य च "वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्ते उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमयः प्राण" इत्युक्त्वा तत्समर्थनाय "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्रं योमध्यमः तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोडशकलो वा असौ पुरुष" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नस्य भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्ये पु०सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नञ्च विप्रोऽन्नञ्च महोक्षितामिति" मनुः । भक्षद्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं

जान्नमस्यैव सर्वं प्रायस्य भोजनमिति" मनुना आन्नस्याप्यपरोक्तं ।

अन्नकिट्ट न० ६त० । अन्नपाकजाते मलभागे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य गोधूमादेः रक्षा कोष इव अन्यार्थे कन् । (नटी) इति ख्याते धान्यादे स्थापनस्थाने ।

अन्नद त्रि० अन्नं ददाति दा–क । अन्नदातरि "वारिद-स्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः" इति मनुः । अन्नपूर्णाख्ये देवीभेदे स्त्री ङीप् तस्याः अन्नदातृत्वात् तथात्वम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन मात्रदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासभावे च, "अन्नस्य पुरुषो दासः" इति भारते पुरुषस्य अन्नवैतार्थ्ये दासतोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिषिद्धान्नादिजन्य दोषः पाप-विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यभक्षणजनिते पापादौ अपतित्यजनिते च पापहेतौ अपथ्यभोजनजधातुवैषम्यजनिते च दोषभेदे "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि धर्म्यादौ निषिद्धतया उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यकरणद्वारा रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्ने गुरु-पाकादीनि ।

अन्नपाक पु० ६त० । अन्नस्य ब्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन विक्लित्त्यनुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठराग्निना रस-रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः सूपशु परि-स्थापनपूर्व्वक स्नानपनादिर्लोकसिद्धः । जाठरपाको यथा पदार्थादर्शे योगार्णवे । "प्राणस्य भुक्तमाहारं स वायु कुरुते द्विधा सम्प्रविश्याग्निमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्रसम् । अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-न्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग्रसम् । रसेन तेन ता नाड्यो प्राणः पूरयते पुनः । तर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । रस च नाडी-मध्यस्थः शरीरे बोधका ऽमृतम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत् पाकद्वयं पुनः । चर्म्मणोऽत्र समन्तात् रुधिरश्च प्रजायते" इति त्वगादिमाक्षपाकस्तु ४८ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपान न० अन्नस्य अभ्यवहार्य्यमात्रस्य पानस्य च भोगः । यावदशनीयादिमध्ये, "अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्या-ख्यास्याम" इति प्रतिज्ञाय "तस्मादितपीतभक्ष्यादि-सर्वं मात्राऽत्याहारकमिति" सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा स्त्री पूर्णं यया । देवीभेदे "अन्नपूर्णे सदापूर्णे शङ्कर-प्राणवल्लभे । ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां मे देहि पार्वतीति, शङ्कराचार्यः । तस्या च काशीऽन्तर्भूमौ काशीखण्डे प्रसिद्धिर्वर्ण्नम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री० भैरवीभेदे, नवनामतोऽस्या विवरणम् । अन्न-पूर्णास्तोत्रे "भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी माताऽन्न-पूर्णेश्वरीति" शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन न० नवान्नविधानेन प्रथममन्नस्य प्राशनं ६त० । षष्ठाष्टममासादौ मानवादिविधानेन प्रथमान्नभोजने । "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुः । "ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । "अष्टमे मासि कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मलमासतत्त्वम् । षड इति गृह्यकल्प इति रघु० । स्मार्त्तं विशेष तत्र-चिन्तामणौ । "बालस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे तुवे क्षीणपान्य पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजायाः" इति । तत्र विहिततिथ्यादि यथा

"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्या-दित्यसितेन्दुजीवदिवसे षष्ठे च लग्नेतरे । मासेष्वादिति-पौष्णवैश्वरगुर्वैन्दवादिषट्कोत्तरैः रात्र्यन्तेऽप्युपतिपत्नप्राशनं नि-तरामसाधितं शुभं इति, मुहू० चि० । प्राशेषादयः रोहिण्यादयः ४१,७,८,२७,१,२२,२३,१२,१४,१५, १६,१७,१८,१२, २१,२६,२,२०,१०, । तथा वर्जनीयानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि । "द्वादशीषष्ठीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु । सप्तमाष्टम्यौ स्यात् पित्र्यनामश्रवणम् । इत्यादि० । "नेयं वर्जन वर्ज्यये दिलुक्तेऽनवमेषसापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त त्रि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-दिते दासभेदे भक्तदासे विवृतिरस्य दासशब्दे दृश्या ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूल-शरीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्, "पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-ऽनात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावत इति" इत्युक्तिः "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इति श्रुतौ अन्नरसस्योक्तत्वात् अन्नमय-त्वम् । "अन्नाद्रेतस पुरुषः" इति श्रुतौ च देहस्यान्न-मयत्वे प्रकारोदर्शित ॥ अन्नमिश्रितमात्रे त्रि० । "अन्नमयं

हि सौम्य ! मन" इति श्रुति विवरणं कोषशब्दे । अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयो यज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मल किट्ट । विष्ठादितरसभागभेदे (किटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्क" मल" इति सि० कौ०। सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नाना पुरीष मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति" मा०पि० स्मृति" ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांश" खादो या । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "सवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यं भक्ष्य सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरा-ग्नेवेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश" । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादो भवति य एवं विद्वानिति छा०उप० । "अन्नाद" दीप्ताग्निरिति" शा०भा०। "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-न्नाद" इति काव्या० १,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्-ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यान्तयोस्तद्धितसाहचर्यात् तद्धितापन्नादेव ङीप् अन्यतोन, तेनात" स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद-णिनि ६त०।अन्नभक्षके ।"भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-मन्नादमन्नाद्यायादधे"य०२,५, । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-भक्षती त्रि०"अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र" । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु" ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽजरा अन्नोऽवहायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरन्नमित्यन्नायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्विप् ६त० पूर्व-पददीर्घ" । अन्नवर्द्धके । "अत ऊता पितुभृतोजनित्री-रन्नावृधं प्रतिचरन्त्यन्नैरिति" ऋ० १०,१,४, ।

अन्नामन न० अन्नस्य विधानेन आमननम् । अन्नप्राप्तणार्थे ।

अन्य त्रि० अन-अन्नप्रादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित दृष्टवेऽन्यच्च फलमेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण सम नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ" धन्यास्तात गुणरत्नरोहणभुवो धन्यास्त्वदन्यैव सेति" सा०द० सदृशे चान्योक्ति सुद्रष्टव्येऽस्य सर्वनामता । "मात्मये सति सर्वस्व यज्ञान्यस्मै प्रतिष्ठितमिति" या० । "व्याप्ति" साध्यवदन्यवृत्तित्वमिति" भाषा० । "इतरेतरान्येषा वा यत-क्रतोरिति ऋ० ८,११,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० १,५५,१७ । द्वन्द्वेऽन्यस्य न तत्कार्यम्, "साध्वन्यानां सन्निहिते" इति मु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये-साध्वन्या" ।तस्येदमित्यर्थे छ दुक्। अन्यदीय ।

अन्यकारक प्र० अन्यत् करोति कृ-ण्वुल् स्वार्थे कन् कारक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापराक्षम चित्त कर्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-दत्तोगच्छति अन्यच्च यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमच्‌इति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तत्र तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम्। यथा घटपटत्वहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वेत्र तत्त्रयभेदस-त्त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्त पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा षाष्ठ्यास्त्वा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट" । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्यम् "किंयत्तदोर्निर्द्धारणे इति" पा० किंयत्तद्भ्योऽन्यत डतरादिविधानाभावाञ्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति भा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञाप्रकरणे डतरडत-मान्तयोरुक्त्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथगुपादानम् । "कर्मादिषट्कान्यतमत्व" कारकत्वमिति" कारकमञ्जरी "अथ प्रवृत्तितोऽन्यतमो हि दोष" इति प्रघुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो०। द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिघटकप्रतियोगिताकभेदवति

तत्र तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नभिन्नत्वविवक्षायामन्यतमत्वे इत्यम्
अस्पृष्टत्वेऽपि अन्य इत्यस्योपादानात् सर्वनामकार्यम् ।
भिन्नत्वद्वयोरन्यतर इतराद्यभावात् अस्पृष्टत्वमिति भाष्य०
प्र० उद्योत० । शुभ्रादि० अपत्ये ढक् । आन्यतरेयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [दिवसे ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-

अन्यतस् अव्य० अन्य+पञ्चम्यर्थे तसिल् । अन्यस्मात् अन्य-
स्मादित्यर्थे । तत्र सप्तम्यर्थे "नैव च पिपतकोऽयमतस्तदा
यमहं न स्पृशते स्पृशते सा । एकतस् शिशुमूत्रगन्धम-
न्यतः मधुमदःमलिनमत्र इति" नै० "एकतस् अलकानि
निबिडान्यन्यतो मधुपः परिवर्तितः" कीर्ति० "गुरौ यत्र
परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः" इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु "वा
निपुणान्यतः शुभं देवतादिभ्यप्युपादितिः" मनुः ।

अन्यतस्त्य त्रि० अन्यतोऽन्यस्मिन् देशादौ भवः अन्यतस्+
त्यप् । परके । "स च एतदुपायको शिशुपालरोऽशिष्टु-
र्भ्यतमन्यतस्त्यकारयीति" श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारक त्रि० अन्यस्य कारकः ६त० दुक् च । अन्यस्य-

अन्यत्र अव्य० अन्य+त्रल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।
"अन्यत्र निरुद्ध्येव ध्वाश्रिततत्त्वमिदेष्यते इति" भाषा०
न चातुराश्रमस्यं शास्त्रपामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शन-
मवेक्ष्य इति" अन्यत्र प्रजापतिग्रहादिभ्य इति च शारी०
भा० । प्रकरणवशात् कालो देशो वा विशेष्य तत्र
काल । "अन्यत्र नियमात् पशुं वधो नैनाप वादयेदि
त्यादौ" नियमकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति" पा०उक्तेः तत्रभवा-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्रल् । प्रथमार्थे "देशा अन्यत्राश्रिया
मत्त निवेदुरिति" कौ०ब्रा० । अन्यत्र अन्य इत्यर्थे
"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्र कृताकृतात् अन्यत्र
भूताच्च भव्याच्चेति" कठ०उप० । धर्मादन्यदित्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाल् । अन्यप्रकारे "यद्भावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति" हितो० । "अथाप्यते
वा मयमन्यथा हृदयमिति" कुमा० । मिथ्याकारे
वेदि० अभावार्थे च "अन्यथानुपपत्तिरिति" ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+कृ+णमुल् । अन्यप्रकारेण
करणेऽर्थे यस्य यथाकरणमुचितं ततोऽन्यरूपेण करणेऽर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री० अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् ।
यस्य यद्धर्मत्वेन ज्ञानमुचितं तस्य तद्भिन्नधर्मेण ज्ञाने ।
यथा शुक्तौ रजतत्वादिज्ञानम् तत्र भ्रमात्मक ज्ञानमा
इति तदुपचारकत्वात् । तत्र विशिष्टैव ज्ञानं रजतः
प्रवर्तकत्वात् तत्र च पुरो वर्त्तमानत्वात् रजतादिवस्तु-
मत्त्वे प्रतिबध्यते इति नैयायिकादयः । मीमांस-
कादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् शुक्तौ इदं रजतमिति स्मरणात्मकं
यत्प्रत्यक्षं तयोः विविक्तस्य भेदाग्रहणात् इति च तदे
कत्वे एकप्रवृत्तिः तत्र न प्रवर्तितौ ख्यातो एक तत्
प्रवर्तकः अपरोक्षत् तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
अनिर्वचनीयख्यातिः स्वीकुर्वन्ति किन्तु शुक्तौ
विवक्षितमिरोधप्रत्ययं तत्र कोऽपि प्रत्यक्षं जायते
यत्तावद् रजतमिति ज्ञानं तद्विषयमपि रजतमिति ।१०
द्वे उक्तम् । अतोऽत्र एव तत्र ख्यातिरिति पृथगिति
अनिर्वचनीयख्यातौ तु अपारमार्थिकरजतादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्याहुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री० अन्यथा अभावे न उपपत्तिः अभावेन
व्याप्यस्यापि अभावे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तृदेवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (अर्थापत्ति) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाभावं प्रतिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कल्प्यते
तथा च भोजनस्य पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्याप्यीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अर्थापत्तिरूपानुमिति-
रित्येति । नैयायिकादिमते मीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा
रूपमुचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपापत्तौ
च । "अतो मयान्यथाभावो न कर्त्तव्य इति" छा०उप०
भा० "ज्ञानेऽपि विषये तथानुपलब्धिरित्येव रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । "अन्यथाभूतमिवाभवदिति" छ०बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री० अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । विकारे अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अन्यप्रकारस्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिनां
कारणतानिश्चयवतां दोषाभावाभावे वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डरूपादि-
रूपं द्वितीयम्, कुलालजनकं तृतीयम्, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् "येन सह पूर्व-

भाव कारणमादाय वा यस्य। अन्यं प्रति पूर्व्वभावे सति यत्पूर्व्वभावविज्ञानम्॥ जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते। अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभाविन॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्। घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम्॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः। पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ" इति॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः। अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्चविधे दोषे च।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक्। भिन्नार्थे। ६त०२त० वा अन्यार्थः अन्यस्मान्येन वाऽर्थे पु०। अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थ भिन्नार्थके त्रि०। "अन्यार्थ उपन्यास इति"

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा। अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषिताम्" माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक्। भिन्नप्रार्थने। अन्यस्याशा ६त०। अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्याशामाश्रये।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशीः दुक्। अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा। अन्याशीरित्येव। अन्यस्य अन्येन वाऽऽशासप्रार्थने।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक्। अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त०। अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम्।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित दुक्। अन्यरूपास्थिते २त०। अन्यास्थित इत्येव अन्यमास्थिते।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च। अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुक दुक्। अन्यविषयोत्कण्ठिते। अन्येन उत्सुक ३त०। अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि०।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊति दुक्। अन्यरक्षणे। अन्यस्य ऊति ६त०। अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक्। अन्यविषयरागे। अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा। अन्यराग इत्येव अन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो इत्सौ पुंवद्भाव। कोकिले "अथान्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतर्व्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति" कुमा०। "अलिपुष्टपुष्टादिवान्यपुष्टैरिति" माघ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्यः पूर्व्वो यस्याः। पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृतवद्भिन्नपतिकाया पुनर्भूस्त्रियाम्। अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन "परपूर्व्वा स्त्रियस्त्वन्या सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा। कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा। देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते। उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा)। "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता"। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात् समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा। कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता। पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता। मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या। उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या। तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति"। अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या। इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" इति। अन्यपूर्व्वावेदनञ्च युगान्तरविषयमिति माधवाचार्य्यादय "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात्। कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकाः मन्यन्ते तत्र तत्तत्ग्रन्थे तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्यं। अन्यस्वामिककालेऽपि "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः। तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः। तत अर्शआदित्वादच्। अन्या पूर्व्वा यस्य वा। तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु०।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः। अन्यरूपभवने अन्यरूपस्वभावे च। मा० ष्यञ्। आन्यभाव्य तद्भावे न०।

अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप्। कोकिले।

अन्यभृत पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः। कोकिले। "कलमन्यभृतासु भाषितमिति" रघु। अन्यपुष्टमात्रे त्रि०।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य। स्वप्राकृतविषयपरिहारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते। वा कप्। अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि०।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुंवद्।

भ्रातरि “असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टोनान्यमातृज” इति याज्ञ०। नास्य गर्भो गिनन्यां स्त्री।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य विशेष्यस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य। विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे। ततः कप्। अन्यलिङ्गकोऽप्युक्तार्थे “प्रेया मुख्यान्यलिङ्गका” इत्यमरः।

अन्यवर्ण पुंस्त्री अन्यो वर्णो यस्य। भिन्नजातीयवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रिय क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद–णिनि। हीनप्रतिज्ञे वादिनि–प्रतिवादिनि च। “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूत प्रपलायी च हीन पञ्चविधः स्मृत” इति नारदसंहिता।

अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यया स्वमातृभिन्नया विवर्द्धितः पुष्टः। कोकिले। परवर्द्धितमात्रे त्रि०।

अन्यव्रत त्रि० अन्यत् वैदिकाद्भिन्नं व्रतं कर्म यस्य। श्रुतिस्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके असुरादौ यथेष्टाचारिमानुषे च। “अपक्षेपो व्यपह्नरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५,२०२, अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ० १०,२२,८,।

अन्यशाख पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य। स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखाध्यायिनि “अन्यशाखोद्भवो दत्तो गृहीतश्चोपनायित” इति दत्तक० च० स्मृतिः। ततः स्वार्थे कप्। अन्यशाखकोऽप्युक्तार्थे। स्वशाखात्यागेन अन्यशाखामध्येतरि च। स्वार्थे कन्। शाखारण्डे।

अन्यसाधारण त्रि० अन्येन साधारणः। अन्येन सदृशे, ‘अध्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म्मेति” कु०। अन्यस्य साधारणवति स्वपरस्वत्वास्पदीभूते साधारणे वित्तादौ।

अन्यादृश त्रि० अन्य इव पश्यति अन्य+दृश–“कर्त्तरि कञ्” पा० उक्तौ कर्म्मकर्त्तरि क्षप, कर्म्मणि सक् इति मु०बो०। अन्यादृशे। क्विन्। अन्यादृश्यत स्त्रियां ङीप्। कञ्। अन्यादृशशब्दार्थे “इमे गुणमीदृशा अन्यादृशा” इति अा०उप०। स्त्रियां ङीप्।

अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गति औचित्यं, प्रतिवाद्यादिपक्षकप्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न०त०। विचाराभावे सङ्गत्यभावे, अनौचित्ये, प्रश्नाद्यन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे त्वधिक प्रपश्यते। न०ब०। विचारशून्ये, औचित्यशून्ये, असङ्गते, प्रतिवाद्यादिपक्षकवाक्यशून्ये च त्रि०। “अन्यायेनापि तं यान्ति येऽनुयान्ति सभासद” इति स्मृतिः। “अन्यायेनापि यद्भुक्तं बहून्यब्दशतानि चेति” नारदस०।

अन्याय्य त्रि० न न्याय्य। न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते।

अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुगमाव। भिन्नार्थे। अन्योऽर्थः अभिधेयं प्रयोजनं वास्य। भिन्नाभिधेयवाचके, शब्दे भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्रि०।

अन्यून त्रि० न न्यूनम्। हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च। “अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” न्यायप्रकरणम्।

अन्यूनाधिक त्रि० न न्यून नाप्यधिकम्। समानभावप्राप्ते न्यूनाधिकतारहिते।

अन्यूनानतिरिक्त त्रि० अन्यून अहीन अनतिरिक्त नाधिक विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क०। समाने। “अन्यूनातिरिक्ताङ्गीं योषितं सौम्यदर्शनामिति” स्मृतिः। अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न्या०प्र०।

अन्येद्युष्क त्रि० अन्येद्यु अन्यस्मिन्नहनि भव कन् उदुपधत्वात् षत्वम्। अन्यदिवसभवे। “अन्येद्युष्कमहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति” सुश्रुतम्।

अन्येद्युस अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस्। अन्यदिवसे इत्यर्थे ‘परेद्यव्यद्य पूर्व्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन्निति” भट्टिः “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति” रघुः।

अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा। परकीयनायिकायाम् “यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपेति” सा० द०।

अन्योदर्य्य पु० अन्यस्मिन् स्वमातृभिन्ने उदरे गर्भे भव उदर+यत्। एकपितृके भिन्नमातृके वैमात्रेये भ्रातरि। “अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्योधनं हरेदिति याज्ञ० स्मृति। तथाभगिन्यां स्त्री। अन्योदरजातमात्रे त्रि०। अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने भ्रातृपुत्रादीनामपि अन्योदर्य्यपदार्थतया दायाधिकार उक्त।

अन्योन्य त्रि० अन्य+कर्म्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे) द्वित्वम् पूर्व्वपदे सुश्च। परस्परार्थे। “अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धमिति” “अन्योन्य सपत्नसङ्क्रियासम्” “अन्योन्यसंसर्गनिमीलिताक्षौ” इति “अन्योन्यशोभाजनि विलोचनानिमीलिति” च कुमा० लतद्वित्वस्यापि सर्व्वनामता तेनान्योऽन्यस्मै इत्यादि। “अन्योन्यमिममन्योन्यात्मकतामभ्यस्येति” शारी० भा०। “तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” इति छ० उ० अन्योन्यस्या एवैतच्छ्रिया प्रतिष्ठामाय इति कौ० ब्रा० ‘अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मिथः”तु ज्ञातव्ये अर्थालङ्कारभेदे न०। “त्वया सा शोभते तन्वी तया

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि च यामिनी" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यस्याध्यास आरोप । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यास, चेतने वा अन्तःकरणतादात्म्याध्यास "जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहित । तथा जीवेन कूटस्थ सोऽन्योन्याध्यास उच्यते" इति पञ्च० ।

अन्योऽन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभाव । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैव, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योऽन्याभावभेदतः" इति भाषा० तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति मुक्ता०। तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय, इति तु नव्या ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादिजननायेतरस्य ज्ञानापेक्षयेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्ट प्रसङ्ग । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च बोध्या तत्र ज्ञप्तौ 'घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषय स्यात् तदैतद्घटभिन्न स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्ट' प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्ट । उत्पत्तौ यथा घटोऽय यद्येतद्घटजन्यजन्य स्यात् तदैतद्घटभिन्न स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्य्याद्भेदनियतया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्ट प्रसङ्ग । स्थितौ यथा घटोऽय यद्येतद्घटवृत्तिवृत्ति स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्ग । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वापेक्षापेक्षकापेक्षापेक्षकत्वमन्योन्याश्रयत्व तत्र तत्र व्यवह्रियते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति कार्तैरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रय अन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारणः विग्रह. ।

अन्वक्ष त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्ष्ण समीपम् अव्ययी० टच्समा० । चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वग्भाव पु० अन्वक्भाव. । पश्चाद्गन्तृत्वे, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि० अनु+अन्च-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । "सकामवत्सू अन्नते अनूची" ऋ० १,११९,२, अनूची अनुक्रन्त्यामिति भा० । "तस्मादिमे अन्यञ्च तीर्थ्यस्तथ" श०ब्रा० । पश्चादन्वक् कात्या० ६,५,६ । अनु पश्चादञ्चतीति तद्भा० । अनुपदे न० अव्य० अमरः ।"अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालइति" रघु अनुपदं पश्चादित्यर्थं स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्गणीय अनुमाने अव्य० प्रो०मनो० ।

अन्वन् त्रि० अन-क्विप् । अनुगन्तरि । "अन्वाञ्चि दातृ-स्येति" ता०ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्वा-द्वातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-क पु० रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण्-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति" भाग० । वंशे, आनुकूल्ये, कार्य्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्य्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्ताकत्वकार्य्यसम्बन्धे च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्व्वपुरुषदेशावयवानुगमनात्तथात्वम् । "तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर" इति "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" इति "तस्यान्वये भूपतिरेष जात" इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति" च रघु' पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । "तात्पर्य्याख्या वृत्तिमाहु पदार्थान्वयबोधने" इति सा०द० "परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वय समुच्चय" इति सि० कौ० । "मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये" इति सा०द०। तत्सत्त्वे तत्सत्त्वरूपे, "गुणाना तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति" सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, "स्यात् साहस त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति" मनु । अनुगतमात्रे त्रि० । "का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" इति भट्टि अनुगतजनशून्ये इत्यर्थ ।

अन्वयबोध पु० एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्ध बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप० स०। शब्दज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे। स च बोधः न प्रत्यक्ष नाप्यनुमितिरिति नैयायिका. । किन्तु ततोभिन्नप्रमा-

कारणत्वाद्बह्निम् इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् । "शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुस्तर्हि शाब्दप्रत्यक्षनीय-मादिकं तत्र साकाङ्क्षाद्युपयोगं, सङ्क्षेपे चेदानुमानिक एव न च तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिभिर्मात्रेण, व्याप्तिबोध-स्याप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्क्य शब्दस्यान्वयबोधनामकमनु-भवान्तरं दर्शयति । साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधोऽस्तदर्थान्वय-गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न चानुमा" । शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाव-च्छिन्नं प्रति तस्याः कारणत्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षाद्भि-न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-बुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्त्या शाब्दान्यानुमित्याः तत्सा-मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्द-धियः खण्डयति ।"योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-भाविका । प्रत्येकं वा मिलिता वा नैते लिङ्गमसिद्धितः" । गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वबाधविरहरूपं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्वयासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसर्गानुमानस्याभ्य-नुज्ञितत्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविक-त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्व्वीपर्य्यवसिता-त्याकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्वयबोधं साधयेत् तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-न्वयस्यानुमापकमसिद्धेरित्यादि" ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु–इण–णिनि । शाब्दबोधोपयोगि सम्बन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्त्यस्य इनि । प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-युक्ते हेतौ पु० "केवलान्वयी" ।

अन्वर्थ त्रि० अनुगतोऽर्थम् अत्या०स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-युक्ते शब्दे "तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज–घञ् अनुगतोऽवसर्गम्-इच्छानुरूपप्रचारम्, अत्या०स०, अनुरूप स्वेच्छानुरूपतया अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+सृज–घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येव रूपायामनुज्ञायाम् कामाचारानुज्ञाने, "अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-समुच्चयेषु" पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं कुर्य्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुत्रापि अनु-ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।

अन्ववाय पु० अन्ववाय्यते उत्पत्त्यानुसन्धीयते अनु+अव+अय–घञ्, इण्–अच् वा अनुव्यवैति अनुगच्छति देशा-न्वयत्वम् अनु+अव+इण्–कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।

अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इनि । साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वह्निसाधने धूमः । स हि वह्निमति महानसादौ, वह्न्यभाववति जलादौ च भावा-भावाभ्यां वह्नेरन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेश्च तथेति न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेको व्यति-रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इनि । अन्वयव्याप्तिमति व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वह्नौ साध्ये धूमस्य अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकत्वम् । तत्र च धूमसत्त्वे वह्नि-सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वह्निव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिसत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिर्व्यापनं नियततया स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येव रूपायां व्याप्तौ । अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयं व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वह्निसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन वह्नेर्व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वंशपरम्परया आगत । दायप्राप्ते धनादौ "सुत शौर्य्यं तव क्रमागतमन्वया-न्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लमिति" नारद० ।

अन्ववेक्षा स्त्री अनु+अव+ईक्ष–अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकाम् । श्राद्धकालभेदे स च अप-रपक्षयाः कार्य्यं तिस्रः कृष्णाष्टम्यः अष्टका, तदुत्तरवर्त्ति-न्यस्तिस्रः कृष्णनवम्यः तद्रूपः । तास्व सांनिकस्य मासादि-श्राद्धकालः । तथाहि "अष्टका यो हि मासपक्षापरपक्ष-स्याष्टमीति" गोभि० । "पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति" भङ्कपु० । आश्वलायन-गृह्ये तु तावतस्य इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिशिरयोश्चतु-र्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका" इति । "एकस्यां वाष्टकासु चेति" विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतसृषु वा अष्टकाश्राद्धम् अन्वष्टकाश्राद्धं च कार्य्यमिति गम्यते । तत्र पशुकल्पस्याष्टकापाकादङ्गमात्रस्य "अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति" सूत्रेण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीषु तद्विहितम् तत्र मासादि-भ्योऽपि देयम् "पितृभ्यश्च कृत्वा मन्त्रवर्ज्जम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-चाममिति" तत्रैवोक्तं मनुनाऽपि "पितृदैवाष्टकासर्वासु-मन्वष्टकासु" चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापदे सपरम्, अन्वष्टका-

पक्षे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपितामहीसहितपित्रादिपरम्। एवञ्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने च पित्रादेरपि दैवतात्वश्रवणात् मात्रादिमात्रदैवत्यं रघुनन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शाखिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं मात्रादिदैवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था। "पित्रादिविकपक्षेषु भोज्या मातॄः प्रति द्विजा। स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" षट्त्रिंशन्मतवचनन्तु तासां पृथक्श्राद्धविधानार्थम्। एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इति। अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्निपदञ्च तन्नियमार्थम्। न चाग्नौकरणहोमे विकल्पश्रवणादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्युक्ताधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात्। न वा लौकिकाग्नौ होमः "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषेधात्। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। श्रा॰त॰ रघुनन्दनः।

अन्वष्टमदिश अव्य॰ अष्टमीं दिशमनुलक्ष्योक्त्य अव्ययी॰ अच् समा॰। पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्भागे। स च वायुकोण तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्मध्यवर्त्तिदक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदिग्भागमव्यवलर्दर्शनादिति" आ॰त॰ सायणा॰टं॰। अन्वष्टमदिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु॰। [प्रत्यहमित्यर्थे।

अन्वह अव्य॰ अहि अहि वीप्सायेऽव्ययी॰ अच् समा॰।

अन्वाख्यान न॰ अनु+आ+ख्या—ल्युट्। तात्पर्य्यावधारणार्थं व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं चेति" "आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेष्विति च ए॰उ॰भा॰

अन्वाचय पु॰ प्रधानस्य पश्चादन्य आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि+अच्। उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशे। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्तामानय, अत्र भिक्षाया एव उद्देश्यः न गवानयने, तत्सिद्धौतु गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्दिष्टम्। "चान्वाचये समाहारे" इत्यमरः। "चार्थे द्वन्द्व इति" पा॰ सूत्रे "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः" इति सि॰कौ॰।

अन्वाजे अव्य॰ अनु-आजवलनेन अनु+आ+जि—डे। दुर्ब्बलस्य बलाधाने। बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम्। डे प्रत्ययान्तप्रतिरूपकोऽयम्। "उपाजे अन्वाजे इति" पा॰ वा उपपदसमासे अन्वाजेकृत्येत्यादौ ल्यप्। पक्षे अन्वाजेकृत्वा।

अन्वादेश पु॰ अनु+आ+दिश—घञ्। पूर्व्वोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे। यथा अनेन व्याकरणमधीतं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः। कथितकथने, अनुवादार्थे च। "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त" इति पा॰।

अन्वाधान न॰ अग्निस्थापनस्य पश्चात् आधानम्। आहिताग्नौ—द्वयो तिसृणां वा समिधामाधाने। स्रुवाद्युत्तरादिकरणानन्तरम् "तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिपाद्यान्वाधाय परिसमुह्येति" आ॰ग॰ इत्युक्ते हि अन्वाधानोत्तरं तदाधानमुक्तम्। "अग्नयन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो" वेति कात्या॰ २,१,२'।

अन्वाधि पु॰ पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा—कि। स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्राधाने तद्विषये धने च "अधमर्णकार्य्येषु अनन्वितं वचनान्मम। दद्यास्त्वमिति योदत्त स इहान्वाधिरुच्यते इति" कात्या॰ स्मृ॰। सन्तत आधि। सन्ततमानसव्यथायाम्।

अन्वाधेय न॰ विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम्। अनु+आ+धा—यत्। विवाहात् परम् पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो दत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति" ना॰स॰। "बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति" या॰।

अन्वायतन अव्य॰ आयतनस्य मध्यम् अव्य॰। गृहमध्ये इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या॰स॰। गृहानुगते त्रि॰।

अन्वायत्त त्रि॰ अनु+यत—क्त। अनुगते "प्रद्योत ! या देवता प्रभावमन्वायत्ता तास्त्वेदविद्वानिति" "वयवोऽन्वायत्ता" इति च छा॰उप॰।

अन्वारब्ध त्रि॰ अनु+आ+लभ—कर्त्तरि क्त लस्य र। लब्धस्पर्शे "विष्णोः कर्म्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति" का॰ ६,२,१२, "अन्वारब्धं स्पृष्टवन्तमिति" वेददीपः। कर्म्मणि क्त। पश्चाद्भागे—स्पृष्टे, पश्चाल्लग्ने च। "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति" आ॰त॰ या॰। "अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेनेति" रघु॰। "द्वाभ्यां पत्नीभ्यामन्वारब्ध" इति श्रौ॰ सू॰।

अन्वारभ्य त्रि॰ अनु आलभ्यः लस्य रः। स्प्रष्टव्ये।

अन्वारम्भ न॰ पश्चात् आलम्भः लस्य रः। स्पर्शे अनुपूर्व्वकरभेर्हि स्पर्शार्थत्वम्। "अनड्वाहमन्वारभामहे"

इति यजु० २५,१२ वर्षार्थे प्रयोगात् । "अनवाड्गन्ता रभामहे आत्मनानहे मृधाम" इति वेददीप० । [रूढे च ।

अन्वारूढ त्रि० अनु+आ+रुह–क्त । अधिरूढे । पश्चादा-

अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चाद्भर्त्तरि मृते पश्चात् सह वा क्रियाचितारोहणे तत्र "सहमर्णं तदन्वारोहणं चेति" वि०सूत्रे निहितम् विहतमनुमरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस–ल्युट् । अनूपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित त्रि० अनु+आस–कर्म्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना सेविते "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः ।

अन्वाहार्य्य न० मासि मासि आह्रियते अनु+आ+हृ–कर्म्मणि ण्यत् । "यज्ञस्य कर्म्मणामादौ वा चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यं द्वितीयं स्यादन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा इति" कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा इति मनुः । "वर्षोत्सेषा-न्वाहार्य्यवन्ति" गोभि० । अन्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धम् दक्षिणा च तदुभयवन्ति । स्वार्थे कन् तत्रैव । "पितृणा-न्वाहार्य्यकं श्राद्ध कुर्य्यान्मासानुमासिकमिति" मनु मासि-मासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्रियमाणत्वात् नान्दीमुखस्य संस्कारादौ आह्रियमाणत्वात्, दक्षिणाया कर्म्मणां पश्चात् आह्रियमाणत्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्य्यपचन पु० अन्वाहार्य्य तद्द्रव्यं पच्यतेऽनेन पच+ल्युट् । दक्षिणाग्नौ अग्न्याधेयविधिना स्थापितेऽग्नौ । "अथ हैनमन्वाहार्य्यपचनोऽनुशशास आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति छा०उप० । अन्वाहार्य्यपचनो दक्षि-णाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मम तनवश्चतस्रस्तनवः अहमन्वाहार्य्यपचन विभज्य आत्मानं स्थित इति" भा० । "प्रसिद्ध हि दर्शपौर्णमासयोरन्वाहार्य्यपचने हवि श्रपयन्तीति" आप०नि० । "यद्यस्यग्नाहुवा वा साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरन्तु वा गमयेयुर्दक्षिणा-दाहेऽन्वाहार्य्यपचनोऽभविष्यतीति अनु वा गम-यन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।

अन्वाहित त्रि० अनु+आ+धा–क्त । कृताग्न्याधाने, यज्ञो-पवीतप्रभृतिविधेये अन्वारोपिते" आर्षेःकामितोद्दा-रार्थमपरस्य हस्ते निहिते च । "अन्वाहितं याचितकं निक्षेपादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष–अ स्त्रि० । अन्वेषणे ।

अन्वित त्रि० अनु+इण+क्त । अनुगते, युक्ते, सम्बद्धे, शाब्दबोधे विशेषणताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामिति" न्याय ।

अन्विष्ट त्रि० अनु+इष्–क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "महानु-रन्विष्टश्च विरात"रिति कुमा० । कृतानुसन्धाने च "अन्विष्ट स्यात् प्रमातेव पापदोषादिवर्जित" इति या०भा० ।

अन्विति स्त्री० इण–क्तिन् गमनस्योरेव अनुकूला इतिः यत्र । गत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरपि दिवे स्वेति" ता० ब्रा० । "अन्विति अनुकूलगतियुक्तोऽस्वीति" भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्य्यालोचना प्रा०स० । वेदवाक्य-श्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थ तदर्थपर्य्यालोचने, अन्वीक्षायै हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । "आन्वीक्षिकी मीम-सानामिति" गीता । ल्युट् । अन्वीक्षणमप्यत्र न० ।

अन्वीत त्रि० अनु+ई–गतौ कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दार्थे

अन्वीप त्रि० अनुगता आपो यत्र स्थानादौ बहुव्री० अच् आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु "ऊदनोर्देशे" इति पा० ऊत्, अनूपोदेश ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० । ऋचीत्यर्थे । "त्रिष्टुभयान्वाह तामायुक्तो वसुवरु वेता-मन्वृचमिति" शत०ब्रा० ।

अन्वेष पु० अनु+इष–भावे घञ् । अन्वेषणे अनुसन्धाने गवेषणे "अथ तस्यान्वेषान्मधुकर । हतास्त्वं खलु कृतीति" शकु० ।

अन्वेषण न० अनु+इष–भावे ल्युट् । अनुसन्धाने गवेषणे नष्टद्रव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । "रत्नान्वेष-णक्षाणां हिमालामिषतां ययौ" रघु० ।

अन्वेषणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थस्येति" पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञातपदार्थस्य शुद्ध्यर्थ युक्त्यादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेषित त्रि० अनु+एष–गतौ–इष–स्वार्थे णिच्–कर्म्मणि वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेषिन् अनु+इष–णिनि । गवेषणकर्त्तरि "तौ सीतान्वे-षिणौ तत्र धूमधूम्रमपश्यतामिति" रघु । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य त्रि० अनु+इष–कर्म्मणि तव्य । अनुसन्धेये "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुति "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-नात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मन" इति भा०भा० ।

अन्वेष्टृ त्रि० अनु+इष–शीलार्थे तृच् वा तृन्भावः । गवेषक

ग्रीवे तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेष्टा" पा०। रूट्पक्षे अन्वे-षिताप्यत । उभययत स्त्रियां ङीप् ।

अप् स्त्री ब०व० । आप–क्विप् ह्रस्वश्च । जले । "मत्त जलं द्युम्नतमन्तिकेऽपाम्" भट्टि । "अद्भिरेव पारयित्वा भैक्ष-काले भुजिक्रियेति" स्मृति अप्नेराप, अद्भ्योऽग्निरिति श्रुति "अपएव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजदिति" मनु । समासान्ते अच् समासान्त । "बह्वपानि तडागानि सरांसि समुपासते" इत्युद्भट । कृतसमासान्तस्य उपसर्गद्व्यन्त·परस्य आतईत्वम् । समीप मेपम् द्वीप· अन्तरीपम् । अनुपूर्व्वात्तु देशे वाच्ये ऊत् । अनूपोदेश· अन्यत्र अन्वीपो-ग्राम इत्यादि । पूजार्थकसुपूर्व्वात् न अच् । स्वाम्पि नगराणि । अपां विकार· मयट् । अम्मय , वा यञ् । आप्यम् । स्वार्थे चातु० ष्यञ् । आप्य जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा–ड । वियोगे, विकृतौ, विपरीते, निर्देशने, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च । "अप–वियोग विकृति-विपरीत-निर्देशनानन्द-वर्ज्जन-चौर्य्य-वारणेषु" इति ग०म०। वियोगे "अपयाति'स्यै निर्विगतेऽपैतीति" पा० भा०।"भीत्या रामादपासरत् ? । विकृतौ, अपकृत अप-चय·' विपरीते, अपशब्द· "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसता-दिभि· । अन्यथोच्चारिता· शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हर्य्युक्ते· साधुशब्दाना वैपरीत्येनोच्चारणपत्रापशब्द-स्तस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निर्देशने निर्देशे अपदिशति। आनन्दे अपहसति वर्जने "अपपरी वर्ज्जने" इति पा०उक्ते कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । अप त्रिगर्त्तात् वृष्टोदेव· ।चौर्य्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति "शमेन वेनापवर्त्तयति" लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म । अध प्रदेशे च अपाङ्ग अपान । अध गतिमानित्यर्थ· ।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म्म मा०स० । दुष्टाचरणे । अपा-करणे च 'ऋणस्यापकर्म्म चेति" दत्तस्यानपकर्म्म चेति स्मृति प्रा०स०। दुष्टाचरणवति त्रि०। स्त्रियां वा डाप् ।

अपकर्त्तृ त्रि० अप+कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। अपकारकारके ।

अपकर्ष पु० अप+कृष–भावे घञ्। उचितधर्म्मापेक्षातो न्यून-तायां, "तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृत उत्कर्ष-प्रकर्षोऽन्योन्यमुत्कर्षापकर्षेण चेति" यथा हि वर्णानां पञ्चा-नामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति" च सुश्रुत "उत्-कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मत इति" मनु । "उत्-कर्षापकर्षविहीनोमध्य , सि०कौ० । अकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे, परस्तपदार्थानामन्वयार्थं पूर्व्वकाले आकर्षणे आकर्षणमात्रे च । अपकृष्यते कर्म्मणि घञ् । अकालत· पूर्व्वे कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसपिण्डनम् । 'तथा च "ततः श्राद्धं मासिमासि अपर्याप्तावृतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशापवेति" स्मृतौ मरणोत्तर अतीते मासि मासि कर्त्तव्यानां कृष्णाहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्ते सर्व्वापकर्ष· । तथाऽपकर्षे च हेतव एकपुत्रत्वादय । "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसां चायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते इति" स्मृत्युक्ता । तत्र पाश्चात्त्यानां कुलधर्म्मात् द्वाद-शाह एव कर्त्तव्यतया कुलपरम्पराचार· । वङ्गीयानान्तु एकपुत्रस्यैव आयुष क्षयसम्भावनायामिति भेद· । अयमेव सर्व्वापकर्ष , आवश्यकदशाहारम्भकाले तु न सर्व्वापकर्ष· । किन्तु यथाज्ञाविनाशेषापकर्ष इति भेद । एवं नवम-मासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्व्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक त्रि० अपकर्षति अप+कृष–कर्त्तरि ण्वुल् । अप-कर्षकारके "रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-क्रियते" इति 'दोषाणामपकर्षका" इति च सा०द० ।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-हारके "नचास्ति सदृश तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणमिति" "वर्षाया पङ्कविन्दूनामुत्कर्षं येनापकर्षणा" इति सुश्रु० भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । "यशस्य· क्रियते प्राप्ते-र्विपक्षोविनिमित्तति । इति मामार्षिषर्चिमा तस्य यशसो-पकर्षणे" रामा० ।

अपकाम त्रि० अपगत कामो यस्य वत यस्मात् प्रा०ब० । अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे "अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वो हिरामिति" अथ० २।२।२, । कामस्यात्यय· अत्यये अव्ययी० । कामाभावे अव्य० "गवोरकाम ऋणोति धन्वनेति" ऋ० ६,७५,२, 'अपकामं कामस्यापायमिति" भा० ।

अपकार पु० अप+कृ–भावे घञ्। अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ द्रोहे च "द्रोहोऽपकार इति"सि०कौ० ।"उपकर्त्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोरिति" माघः । "अपकारोऽभिचारश्चैते"मुग्ध०ए-मिष्ट' भूयादि. चिन्तने च "ततो आर्त्तास्तथा घोरा नानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुत· ।

अपकारगिर् स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गृ–क्विप् । भर्त्सनवाक्ये । "भर्त्सनं त्वपकारगी," इत्यमर ।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ–कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तने द्रोहादौ च। "उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणेति" माघ "शरीरेणैव तान् शिष्यामात्र-मानपकारिणः" इति मनुः।

अपकृत त्रि० अप+कृ-कर्म्मणि क्त। कृतानिष्टे कृत-तस्मिन् कृतद्रोहे "किं मयापकृतं तवेति"। भावे क्त। अपकारे न०। "मित्रस्य चैवापकृते द्विजभोजिनि कृतम्" इति मनुः। [द्रोहे च।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन्। अपकारे, अनिष्टचिन्तने,

अपकृत्य न० अपकृष्टं कृत्यम् प्रा०स०। अपकृष्टकर्म्मणि। अप+कृ-भावे क्यप्। अपकारे न०। भावे स्त्रियां क्यप्। अपकृत्या अपकारे स्त्री।

अपकृष्ट त्रि० अप+कृष-क्त। अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्व-काले कृते, परस्मादनर्थं पूर्वस्मिन् आकृष्टे, आकृष्टमात्रे च "सोऽयमपकृष्टा भगवे. प्राक् रूपं यान्ति मङ्गला" इति सूर्य्यसिद्धान्त।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त०। पाकाभावे।

अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ्। अपयाने। "अपक्रमा-दुह्वैषामेताद्भियाद्दकार" शत०ब्रा० ४,१,२,११। अपक्रम्यते यस्मात् अपादाने घञ्। अपक्रमावधिस्थाने "विक्षिपत्येव विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" सू०सि०। "अपक्रमात् क्रान्तियुक्तस्य स्पष्टभोगस्यानादिति" रङ्ग-नाथ। अपगतः क्रमः परिपाटी यस्मात् प्रा०ब०। क्रम-विहीने अक्रमे त्रि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-क्रमोऽप्युक्तार्थे त्रि०। क्रमस्याभाव अव्ययी०। क्रमाभावे अव्य०। क्वि सेट्कत्वात् वा इति। अपक्रामोऽप्युक्तार्थे। "वसत्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ब्रा०।

अपक्रमण त्रि० अप+क्रम-भावे ल्युट्। अपयाने पलायने च। "अपक्रमणमेवास्तु सर्वकामैरहं वृणे" इति रामा०। "पुरस्तादापक्रमणमस्त्वेतैर्याभ्यवृतेति" शत०ब्रा०।

अपक्रामिन् त्रि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि सेट्कामन्तत्वात् वा ह्रस। अपयानकर्त्तरि "तानेवैतदनपक्रामिणोऽकुरुत" शत० ब्रा० ह्रस्वे अपक्रमीत्यपि स्त्रियां ङीप्।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे स्त्रियां श। द्रोहे, अपकारे च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रियेति" माघ। "अस्मन्मेवतमसां विरोधिनी सा कथा पुनरभूदपक्रिया-मिति" किरा०।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश-घञ्। निन्दने। "उपक्रोशोऽपवाद"। भावे ल्युट्। अपक्रोशनमप्यत्र न०।

अपक्व त्रि० न पक्वः। अपरिणते अपक्वयोगी अपरिणतयोगी यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः। आमे गलत्कुष्ठकादौ च। "अपक्वेन सर्वमेतस्य फलमूलादि-नापि वेति" श्रुतिः।

अपक्ष त्रि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य। पक्षशून्ये उड्डयन-शक्तिशून्ये च। पक्ष सहाय। तच्छून्ये।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पात आनुकूल्यम् अभा-वार्थे न०त०। पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे। "अपक्षपातात् यत्नस्य सभायामिति निश्चय इति" नीति०।

अपक्षपातिन् त्रि० पक्षे सहायतायां पतति पत-णिनि उ०त० ततः न०त०। पक्षपातिभिन्ने यथार्थवादिनि।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट्। अध स्थानसंयोगहेतौ क्रियाविशेषे, अधः पातने च। अवक्षेपणमप्यत्रार्थे। "उत्-क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मा-ण्येतानि पञ्च चेति" भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः।

अपगण्ड पु० गण्डोऽस्त्री वैपरीत्यार्थकेनापशब्देन प्रा०स०। अतिबाले अपोगण्ड इति हेम०। अपोगण्डशब्दे विवरणं दृश्यम्। [भावे अच्। तदर्थे पु०।

अपगत त्रि० अप+गम-कर्त्तरि क्त। अपयाते पलायिते च।

अपगम पु० अप+गम-भावे अप् न वृद्धिः। अपयाने अप-सरणे। "निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागम" इति सा०द०। "पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सन्नद्धमनोज्ञ-पल्लवेति" रघु।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गॄ-भावे अप्। निन्दने। "अप-दन्नवैदीलुमकस्य "अभिगरापगरौ" कात्या० १२,२,२, "अपगरो निन्देति" तद्भा०।

अपगा स्त्री अपगच्छति निम्नस्थलं अप+गम-ड। आप-गायाम् नद्याम्। अपयानकर्त्तरि त्रि०।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णमुल् एत्वं वा। उद्यमेऽर्थे "असिमपगारम् अपगोरं वेति" सि०कौ०।

अपगोह पु० अप+गुह-घञ्। तिरोधाने गोपने च। "स विद्वानपगोहं कनीनामाविर्भवन्निति" ऋ० २,१५,७, "अपगोहं तिरोभावमिति" भाष्यम्।

अपघन पु० अपहन्यते अंगम् अवयवो यस्मात् विमुच्यते अप+हन-अप् घनादेश। शरीरे, हस्ताद्यवयवे च। शरीरादि हि सुखभोगलाभाय प्रथमं अंगतया तत्पूर्व्वं निमाय भोगादृष्ट-नाशे पुनर्विमुच्यते इति तस्य तथात्वम्। देहार्थे बहुव

कारित्वं च मातङ्गवादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (चेतनस्य भोगापवर्गफलकम्) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां चेतनस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघात सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति तदर्थः। "संयोगाश्च विभागान्ताः" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यं वियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "कौशोऽहमघनस्तस्मात् क्षपितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतो घनो मेघो यस्मात् प्रा०ब० वा मतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा मतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सां०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते दुष्टाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचारः अप-चारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति स्त्रियाः पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैपरीत्यादिदोषवत्त्वे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघः। "अपचारं लोपविपर्ययविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च "महाध्वरे विध्यपचारदोषः" इति किरा०। "अपचारः कर्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "शुद्धापचारे मायप्रतिनिभाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर–तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिण्यामिति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारगमनसमभाव्ये भर्त्तरि पापं संश्लेषयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्–भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाधका अपचितामिव" अथ० ६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपशब्दस्यानन्दपूर्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च। "गात्रापचितवस्त्रा प्राणिनो भवन्ति" सुश्रुतः।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चिः। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघः। अप+चि–क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्मकर्त्तरि अच् अप्रागन्त्ये न०त० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे "अथातोऽपच्यग्रन्थ्यर्बुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयमानेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। "ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति" वै०। "नाड्यौं कफानिलकृतामपचीं प्रणाश्येति" अपची गण्डमाला च पञ्चधा योषमेव वेति" च सुश्रुतः। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्मकर्त्तरि शानच्। अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्यस्य प्रा०ब० वा नतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया मनस्त्वापि तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा (दमयन्ती) नैषधे नलपक्षतेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यं व्यञ्जनेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

"यत्र नार्य्यमपच्यवमुपच्यवश्च विद्यते" इति ऋ० १,२८,१
"अपच्यवय गालायामिर्गममिति" भा०। अप–च्यु–चरणे,
अप्। अपचरणे। [चलिते च।

अपच्युत त्रि० अप+च्यु–कर्त्तरि क्त। अपक्षयमाप्ते नष्टप्राये-

अपजर्गुराण त्रि० अप+गृ–यङ् लुक्–ताच्छील्ये चानश्। अत्यन्तादनादिशीलम योग्ये "जिगर्त्तिमिन्द्रो अपजर्गुराण" इति ऋ० ५,२९,४।

अपञ्चीकृत त्रि० अपञ्चात्मक पञ्चात्मकः कृतः न०त०। पञ्चात्मकतामनापादिते सूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" वेदा०प०।

अपजय पु० अप+जि–भावे अच्। पराजये।

अपटान्तर त्रि० पटेन तिरस्करिण्या अनन्तरम् न०त०। अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च। अपदान्तरमित्यप्यत्रार्थे।

अपटी स्त्री० अल्पः पटः पटी न०त०। (कानात्) इति ख्याते काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे च "दूष्याधोसन्धिगुरुस्वारार्थं पठभेद्" इति मल्लिनाथ।

अपटीक त्रि० नास्ति पटी यस्य कप्। प्रावरणपटशून्ये, अपगता टीका व्याख्या यस्य। टीकाशून्ये ग्रन्थे, "अप टीकोऽलङ्गोमाभे भर्त्ता जाड्येन ताड्यते" इत्युद्भट।

अपटीक्षेप पु० अपकृष्टा काण्डपटस्य क्षेपः। प्रावरणपटक्षेपे। नाट्ये हि प्रावरणपटे यवनिकासंज्ञे एव पात्रप्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायसिद्धस्तु। पात्रेण यत्र काण्डपट स्वयं क्षिप्त्वा प्रविश्यते तेन आकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य गम्यते। एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु।

अपटु त्रि० पटुर्दक्षः न०त०। रोगिणि, दक्षतारहिते, कार्य्याक्षमे, दक्षताविरोधिमन्दत्वे च। भावे त्व अपटुत्वम्। अपाटवे। तल्। अपटुताप्यत्रैव त्वान्त न०तलन्त स्त्री। गुणवचनत्वात् इमनिच्। अपटिमा तत्रैव पु०।

अपण्य त्रि० न पण्यं विक्रेयं अनायत्त्ये न०त०। स्मृत्यादिनिषिद्धविक्रये पदार्थे। प्रायश्चित्तसहितानि अपण्यानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा

विष्णुः। लवणक्षाररङ्गरसगुडगन्धमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत्। रङ्गः सिन्दूरकुसुम्भादि। एतत् सकृद्विक्रये पैठीनसिः। "तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणपक्वान्न मधुरक्षीर दधि घृतमुदकं सर्व्वगन्धोशाकारकवाणी गुडस्नेहं पाषाणमन्नमामिषयाचाः कोशिन। सर्व्वे चारण्याः पशवोऽविद्यापूर्व्वमिष्ट गावः सञ्चुर्णा चेति विक्र-
येषु तेषामेकैकविक्रये प्राजापत्यमाचरेत्"। तथाच्यवन "दधिमधुघृततैलसर्पिःपक्वान्नतिलतक्रक्षीररसविषतिलान्नगोजीकौषेयवासोलाक्षाकारलवणविक्रये प्राजापत्यमाचरेत्। एतन्नाभ्यासविषय तत्र धेनुरेका दातव्या। हारीत। "लाक्षालवणमांसतैलक्षीरदधितक्रगन्धचर्म्मरक्तवासमेकतमविक्रये चान्द्रायणम्" तथा शातातपः। "आममांसघृतक्षौद्रलाक्षालवणसर्पिषाम्। विक्रये सर्व्वपण्यानां द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्"। एतच्चाभ्यनाभ्यासे चान्द्रायणे चाष्टधेनव। भविष्यपुराणे। "गुडं तिलांस्तथा नीलीं लवणं गोधूमकन्यकाः। विक्रये ब्राह्मणोऽपाश्च तप्तकृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्'। एतद्बारत्रयाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम्। हारीत "अयोहिङ्गुरिषवरिष्याश्च धेनुमधुदुग्धपक्वविषविक्रये तप्तकृच्छ्रविधिः। हिङ्गुगुग्गुलुरसगैरिकहरितालमनःशिलाकुनगैरिकक्षारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदन्तशृङ्गमञ्जिष्ठावेणुवैणवमृण्मयविक्रये च। आरामतडागोदपानपुष्करिणीपूर्त्तसुकृतविक्रयेषु त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालभुक् संवत्सरेण पूतो भवतीति"। आरामादिनिष्क्रयविक्रये ह्येतदिति धर्म्मप्रदीप। तथा "हीनोन्मानमापनस्तुर सङ्कीर्णविक्रये च"। अत्र च कामाकामकृतदभ्यासामेधया वैषम्यदोष समर्थनीय। हीनमानोन्मानमापन तुलादौना सङ्कीर्णस्य द्रव्यस्यान्द्रव्येण। विष्णु "माणिभूकुटसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रं कुर्यात्। सर्वौषधिपुष्पमूलचर्म्मविदलतृणकार्पासकेशभस्मास्थिगोरससर्पिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम्"। विदल पाचितवंशादिनिर्म्मितं। तथा "श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टमद्यक्षीरसुपीयकलवणशोकोदुम्बरवस्त्रमृगचर्मसविक्रयी महासान्तपनम्"। श्लेष्मा चर्म्मविकार चरडेति यस्य पर्य्यायः। महासान्तपने धेनुद्वयम्, सुमन्तु "देवर्षिहोमपवित्रग्रामापत्यकूपोदपानदारात्मना विक्रये कृच्छ्रद्वयम्। एततिलतैलरक्तवस्त्रपक्वान्नाना प्राजापत्यञ्चरेत्। गोविक्रयनिन्दामाह यम। "गवां विक्रयकारी च यावि रोमाणि यानि तु। तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्'॥ यश्च मत्स्यमांसं मद्यं पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तन्निन्दातिशयार्थम्। गौतम। "पशवः हिंसायोगे" अस्यार्थः यत्र विक्रीताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र तेषामपण्यत्वम्। यानि चाम्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकवचनानि तानि बहुतरकालाभ्यासे सम्भक्तानि शूद्रस्य लवणादि दोषाभावमाह पराशरः। "लवण मधु मद्यं वा दधि तक्रं घृत

पय । न दुष्येत् शूद्रजातीना कुर्य्यात् सर्वेषु विक्रयम्" ॥ कालिकापुराणे । "विक्रय सर्ववस्तूना कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥ मधुचर्मसुरा लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" । एतदप्यापदि, दोषापवादमाह गौतम । "विनिमयस्तु रसानां रसै पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्वस्य संप्रत्यर्थे"। पशूना समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वान्नस्य चामेन तण्डुलादिना तावत्परिमितेनेत्यर्थ । अत्र समपदादन्यद्रव्यपरिवर्त्ते न नियम । मनु "रसारसैर्विमातव्या नत्वेव लवण रसै । कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलधान्येन तत्समाः"॥ वशिष्ठ "रसारसै समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवण रसैः तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्य च विहिता परिवर्त्तकेन" । नारद । "अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा" ॥ एतेन "कामनुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवल । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिलविनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगत तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप् । वातरोगभेदे "वायुरूर्द्ध व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदय शिर । शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च स । निमीलिताक्षो निश्चेष्टस्तब्धाक्षो वापि कूजति । निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वस नष्टचेतन । स्वस्थ स्याद्धृदये मुक्ते आवृते च प्रमुह्यति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पृ० तल्लक्षणमुक्तम् । "अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति" सुश्रुत ।

अपतर्पण न० अप+तृप-भावे ल्युट् । रोगादौ—उपवासे, तृप्त्यभावे च । "अपगत तर्पणं यस्य वा गतलोप तर्पणशून्ये त्रि० "क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पण युक्ताभिरिति" सुश्रुत ।

अपतानक पु० अपक्रम्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तरि—ण्वुल् । वातरोगभेदे "यदा तु धमनी सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुत । तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत । सोऽपतानकसंज्ञोय पातयत्यन्तरान्तरेति सुश्रुते आक्षेपकवातरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा" सु० २५४ पृ० तथा "अभिघातनिमित्तस्य शोणितातिस्रवाच्च य । गर्भपातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक" इति तत्रैव तस्यासाध्यतोक्ता "अमुक्तवता पीतमच्छदधिमरिचवचायुक्तमपतानक हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति" सुश्रु०।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्या "विभाषा सपूर्व्वस्येति" पा० वा न ङीप् च । पतिरहितायां स्त्रियाम् । पक्षे अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेत्येव सर्वगार्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या, मृत्या वा पत्नी यस्य कप् । असन्निकृष्टपत्नीके, कर्मायोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके च । "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिण" कात्या० २,५, १८ । "अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिण आहवनीये हविश्रपणं कुर्वतो यजमानस्य "आहवनीये आज्यमधिश्रयतो" त्युक्तेः । आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निहितायां पत्न्यां गार्हपत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैवं श्रूयते "यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजेतेति" । केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहु तस्यापि एकाकिन एवाध।न श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, "पत्न्या मृतायामग्निभिर्दग्धायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्ब दर्शपौर्णमासाग्रयणार्थं, शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डन "तस्मादनन्यकदेशेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणी पत्नी ज्येष्ठतरा वापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायन (कर्मप्रदी०पे) "मृतायामपि भार्य्यायां वैदिकाग्नौ नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति" । तद्व्या० (उपाधिना स्वर्णादितत्प्रतिमूर्त्त्या) । नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप् । पत्नीसाहित्यरहिते । "पितृयज्ञमपत्नीक्य" । "अपत्नीक" कात्या० ५,७५ । "पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्न्या प्रतिषेधात् "पत्नीं सन्नह्येति" मन्त्रस्याभाव । आज्यावेक्षणं त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्यु करोतीति" तद्व्या० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत—वा करणे यत् न०त० । पुत्रदुहितृरूपे सन्ताने । "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुते पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्ते "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपमिति" या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकप्राप्तेः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुत । तस्मात् पुत्र" इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात् अपत्यत्वम् । अतएव "अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रमिति" पा० सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दवाच्यतोक्ता । पौत्रादीनां तु गोत्रसंज्ञापीति विशेष । "अपत्य पितुरेव स्यात् तत

मात्वामपेति चेति" सि०कौ०का० । "अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैरिति" रघु । "योऽपत्यश्वाशुतरूपादोति" "अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, "अपत्यं धर्मशुश्रूषेति" च मनु ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तदेतु गर्भं ददाति । क्षेत्रेण गर्भदायके ओषधिविशेषे गर्भदात्रिविद्यादौ च । अपत्यदात्रिमातो मन्वादौ त्रि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तन्निःसारणस्य तदुत्पत्तेश्च पन्था अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्यस्थानभेदे "स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते इति" स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्र इति" । "तिर्य्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पाश्चाद्बुर्द्धमूर्द्धमुत्क्षिप्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्ज्जवमानीयापहरेत् पार्श्वापवर्त्तशिरसमसंप्रपीड्य अंसमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यघ्नन् स्त्री अपत्य यत् गर्भभेदनेन नाशक यस्याः । कर्कव्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्फोटनान्म्रियते इति" लोकप्रसिद्धेः "समायाय कर्कटी गर्भं मस इत्युक्तेश्च तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे सर्पे च ।

अपत्यसाच् पु स्त्री० अपत्ये सचते संबध्यते सच—वेदे—ण्वि । अपत्यसमवेते । "अपत्यसाचं श्रुत्यं रराथाम्" ऋ० १, ११७,२३ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्र दल यस्य । वंशकरीरे (कोड) अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेस्तथात्वम् । गलितपत्रे वृक्षे, गलितपक्षे विहगे च ।

अपत्रप त्रि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोप । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।

अपत्रपा स्त्री अपरम् यथेष्ट त्रपा, अप+त्रप—भावे स्त्रियाम् अङ् वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जामात्रे च । "अपत्रपा चेतसि च व्यपेधदिति" नैषधम् । [लज्जाशीले ।

अपत्रपिष्णु त्रि० अप+त्रप—शीलार्थे इष्णुच् । स्वभावतो

अपथ न० न पन्थाः अप्राशस्त्ये नञ्त० । "अपथ" पु०न० पा० । "विभाषेति" पा० वा अच् समा० । अपकृष्टपथे निन्दितपथे कुपथे । "समागमे राजपथे हि पिच्छिले कश्चिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते" इति नै० । "को वा न पदमपथेऽकार्षीत मया" इति प्रबोध० । "अत्रैतदपथमिवैति यदेतादिगमिति" शत०ब्रा० । नास्ति पन्था सुन्दरमार्गो यत्र ब० अच् समा० । सुन्दरपथशून्ये ग्रामादौ त्रि० । पथोऽभाव अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।

अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्त्ये न०त० वा अजभाव । अपकृष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्या क्रमाचाराय वा हितम् यत् न०त० । वैद्यकोक्तिरुद्धद्रव्ये, अनिष्टे भोजनादौ अहिताचारे च "अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसम्मितम्" रामा० । "संतापयन्ति किमपथ्यभुजं न रोगा" इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा "अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः पथ्य तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्य्या ब्रुवते तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि । संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः पथ्य तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्व्वप्राणिनामवमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषष्टिककङ्गुमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकासनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादय । एणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकादीनां मांसानि । मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेण्वाढकीसतीनाः । चिल्लीवास्तूकसुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः । गव्य घृत सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्व्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्य्यनिवातशयनोष्णोदकस्नाननिशास्वप्नव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्तहितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि । हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्य तत्पित्तस्यापथ्यमिति । संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । बलाकफाणितकरीराम्लफलगवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा ।

रोग सात्म्यञ्च देशञ्च काल देहञ्च बुद्धिमान् । अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्ते प्रयोजयेत् । अवस्थामर-

बाहुल्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम्। द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे। द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः। दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम्॥ एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु। एकान्तहितता सिद्धा वत्स! सुश्रुत! नान्यथा॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः॥ न च विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्वा ग्राम्यानूपौदकपिशितादीनि चाभ्यवहरेत्। न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातु शाकं चाश्नीयात्। बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्। काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्याम्, नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम्। मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि। सुरासरपायसञ्च नैकध्यम्। सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम्। मत्स्यैः सहेक्षुविकारान्। गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम्। क्षीरेण मूलकम्। आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरगोधाश्च सर्वांश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा। कदलीफलं तालफलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा। लकुचफलं पयसा, दध्ना, माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात्। कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्वग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्। कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा। मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम्। तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम्। नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम्। भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्। स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ।

अत ऊर्द्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्य्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः। तत्र मधुराम्लौ रसवीर्य्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः। मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः। अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः। लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः। कटुतिक्तौ रसवीर्य्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः। तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्। भवन्ति चात्र॥
विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः। तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितम्॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति। विरुद्धरसवीर्य्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः॥ यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत्। रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते॥ विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम्। वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्॥ सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च। स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत्॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च। आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्पतया च जन्तुः। अथ वातगुणान् वक्ष्यामः॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः। गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः॥ क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये। तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः॥ वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम्। तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः॥ मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः। दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः। रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः॥ विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः। पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः। सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च। कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः। क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति सु० १,२०।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद–कर्मणि क्विप् न०त०। अज्ञेये। "गायत्र्स्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न पद्यसे" इति शत०ब्रा० १४,८,१५,१०। नास्ति पादोऽस्य पादोऽन्त्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः पच्च। पादशून्यायां स्त्रियाम्। पुंसि तु अन्त्यलोपो "न ङीप्। अपाद्। "आपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ० ४,१,११। "अपादहस्तोऽपृतन्यदिन्द्रमिति" ऋ०१,३२,७। "अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति" शत०ब्रा०। "अपादपाणिर्जवनोग्रहीतेति" श्रुतिः।

अपद न० न पदम् अभावार्थे न०त०। अपकृष्टस्थाने। सुभिक्षन्त्वभिसे च नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति छन्दो·।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप–शोधने करणे ल्युट्। परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सर्वं परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि। [सन्निकृष्टे, संसक्ते च।

अपदान्तर त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र। अव्यवहिते,

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश्+अव्ययी०। दिशोर्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते। दिक्शब्देन समासे तु शरदा० टच् इति भेदः।

अपदिष्ट त्रि० अप+दिश-कर्मणि क्त। कथिते प्रयुक्ते। "कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा०।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ्। लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे, छले, निमित्ते स्थाने च। "रत्नापदेशान्मुनिक्षोभणेनो रिति" रघु। "न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेदिति"। "भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः"। "चौर्यकर्मापदेशेनेति" "साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः। अपदेशैश्च सन्न्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति" च मनु। उपदेशे च। "दीक्षाया अपदेशात्" कात्या० २२, १२२। अपदेश उपदेश इत्यर्थः। अपकृष्टोदेशः प्रा० स० वा लुप्तपदलोपः। अपकृष्टदेशे, अनुचितस्थाने च।

अपदेश्य त्रि० अप+दिश-कर्मणि यत्। छलेन कथनीये। अपदेशे अनुचितस्थाने भव दिगा० यत्। अनुचितस्थानभवे त्रि०। "अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावतीति" मनु। यत्र यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानुचितत्वात् तथात्वम्।

अपद्रव्य न० अपकृष्टं द्रव्यम् प्रा०स० वा लुप्तभागलोपः। अपकृष्टद्रव्ये 'अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथेति" मानव व्याख्यायाम् "अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे" इति कुल्लूकः।

अपद्वार न० अपकृष्टं द्वारं प्रा०स० वा लुप्तलोपः। अपकृष्टद्वारे "निर्ययावसुरपद्वारैरिति" सुश्रुत।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ्। वारणार्थे निरोधे, "गा उदाजदपधा बलस्य" इति ऋ० २,१२,३। "अपधावपधायाः निरोधादिति" भा०।

अपध्यान न० अपकृष्टं ध्यानम् प्रा०स०। अनिष्टचिन्तने। वैपरीत्यचिन्तने च।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ्। नाशे, यस्य यथारूपमुचितं तत प्रच्यवने च। "यथाममपध्वंसेनैमिन्द्र" इति शत० १,२,५।

अपध्वंसज पु स्त्री अपध्वंसतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां मिश्रणं तस्मात् जायते जन-ड ५त०। भिन्नवर्णयुग्मजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे। "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता" इति मनु "ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजा स्मृता" इति च मनु। तेषां द्विजो समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम्।

अपध्वंसिन् त्रि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि। नाशके। "सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्र्यादमर्षणमिति" मनु

अपध्वस्त त्रि० अप+ध्वन्स-क्त। निन्दिते, परित्यक्ते अवचूर्णिते च।

अपध्वान्त न० अपकृष्टं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त भेदे नि० स्वनार्थेऽपि इडभावः। भिन्नकांस्यस्वरसमे शब्दे "एकस्ते-रपध्वान्तमिति' छा०उप०। वार्द्धस्वरं तदपध्वान्तं भिन्नकांस्यस्वरसममिति" भा०।

अपनय पु० अप+नी-अच्। दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च। "अपनयो वाऽदृष्टत्वादिति" कात्या० २५,६,२। "तस्य तण्डुलापनयो वचनादिति" कात्या० २५,४४,३। "अपनयतेर्दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव "अविनयमपनय विष्णो।" इति शङ्कराचार्य्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम्। अपकृष्टो नयो वैपरीत्ये प्रा०स० वा। निन्दितनीतौ दुर्नीतौ च। अपकारे "तत उपस्थापनमपकारत्वानुपयस्फुरेति" माघ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट्। दूरीकरणे, खण्डने च। अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट्। अपकारसाधने। अपगतं नयनं यस्य। नेत्रहीने त्रि०।

अपनस त्रि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशः। अपगतनासिके। "अपि कौलेयकदाम्य चकारापनसं मुखमिति' भट्टि। [हारिते च।

अपनीत त्रि० अप+नी-क्त। अपसृते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन्। खण्डने दूरीकरणे। "परिजनश्रमापनुत्त्यै" इति छा०उप०। "पापानामपनुत्तये इति" "गुरुतल्पापनुत्तये" इति च मनु।

अपनुद त्रि० अप+नुद-क। दूरीकारके, खण्डके, मोचके च।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ्। खण्डने, दूरीकरणे, अपसारणे च। "तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावित्ति" रघु। "मलाकृष्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रिय" इति मनु।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट्। अपसारणे खण्डने च "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनमिति' मनु। कर्त्तरि ल्यु। दूरीकारके त्रि०। "यथाश्वमेध क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः। तथाऽघमर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनम्" इति। "पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः" इति च मनु।

अपन्न त्रि० पत-क्त नि०न०त०। अपतिते। "आयवोऽपन्न-गृहस्येति' यजु०६,२४। न पन्नं पतितं गृहं यस्येति" वेददीपः। पन्नम इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्व दृष्टम्।

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता इति” सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालो तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्वं तत्राश्यभोजनार्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगतं बर्हिर्यत्र प्रा०ब० वा गतलोपः । बर्हिर्होमरहिते “सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ” इति श्रुतिः । “अपबर्हिषप्रयाजान् यजति” । शत० ब्रा० । अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्यन्ये ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तृ पु० अपकृष्टो भर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीतिशून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूतिः प्रा०स० । “अपकृष्टविभूती “यमसी पुरोदधिरे ब्रह्मणमपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श–घञ् । अपकर्षे अधःपतने “अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” शकु० । “अपभ्रंशमिति स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधुशब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । “त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” इति हरिणा साधुशब्दानामेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथात्वम् । “अनपभ्रंशशब्दानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः । “आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम त्रि० अपकृष्ट मीयते अप+मा–बा० क । अपकृष्टतया ज्ञाते “भगोऽमायोविदधिताऽपमस्य चित्” । ऋ० १०, ३९,३ । “अपमस्य आत्यन्तिकमपकृष्टस्य” भा० । अपक्रम्य भूगोलादुपरि मीयते । भूमेर्लाकाक्षादितोन्तरिस्मागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिग्रहाणां तिर्यक्षेपायाम् क्रान्तौ यथा । “नाडिकामण्डलात् तिर्यग्गमापमः, क्रान्तिवृत्त वधिः क्रान्तिवृत्तक्षाच्चरः । विक्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो नाडिकावलयखेटान्तरालेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च नाडीवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदन्तु सौम्यदिग्भागम् । प्रमि० “परिवर्त्तां गगनगृहां चलनं किञ्चिद्भवेदपमः” इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ताद्युज्जीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति” “क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्येति” प्रमिता० । “एवं भगोलः कथितः खेचरगोलोऽप्ययमेव विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा क्षत्राधारैव यस्य तस्मैनेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने “हयहस्तिकरीषाभ्यामपमर्दः कृतोमहानिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्टं मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेद्बुधः” इति नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः” रिति” गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः पुरा० अपकृष्टो मानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमानं मयोक्तव्यः कामक्रोधवशात् क्वचिदिति” रामा० । “अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्यापमानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [सितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्गः प्रा०स० वा अच्लोपः । कुप्-

अपमार्जन न० अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने । “कायापमार्जनमलोमधुरं सैन्धवं मतमिति” सुश्रुतः अधस्तानुमार्जने च । अपमार्जनमोक्षिताभ्यामपकृष्टं इति कात्या० ९,१०,४ । “अपमार्जनं पृषपात्राद्धादारभ्याधस्तादपमार्जनमिति” तद्भा० ।

अपमित त्रि० अप–मा–क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य कृत्यते कन् । ऋणे

अपमुख न० अपगत पराभूत मुखम् प्रा०त० । पराङ्मुखे वदने प्रा०ब० गतलोपः । पराङ्मुखवदनवति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । “अपकृष्टहेतवश्च मुक्तिपक्षे शौर्ये दर्शिता यथा

"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिवर्ज्जेय कुर्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः। नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कर्हिचित्। परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः। असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम्। कृत्वा तैर्निहतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिता। गवाग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः" इति।

अपमृषित त्रि० न० अप+मृष–क्त वाक्ये वाच्ये लि०। क्रान्ते वाक्ये। अन्यत्र अपमृष्टमित्येव लोके क्रान्ते परामृष्टे च।

अपयशस् न० अपकृष्टं यशः। "यशोविपरीतायामकीर्त्तौ 'अपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना'" इतिनीतिः। अपगतं यशो यस्य। कीर्त्तिशून्ये त्रि०। [अकीर्त्तिहेतौ।

अपयशस्कर त्रि० न यशस्कर कृ–हेतौ ट विरोधे न०।

अपयान न० अप+या–भावे ल्युट्। अपक्रम्य पलायने "अपयानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रम" इति रामा०।

अपर न० न पूर्य्यते यतः पृ–अपादाने, अप्। गजस्य पश्चाद्भागे। "बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीदिति" माघः। परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादौर्यैरिति मल्लि०। न पृणाति सन्तोषयति पृ-अच्। अन्यो, भिन्ने त्रि०। "अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे" इति मनुः "तथा समुद्रादपरे परे च या" नैष०। पश्चिमायां दिशि स्त्री "अपरदिग्वनितेति" माघ परकालवृत्तौ त्रि०। "पूर्व्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति" मनुः। पश्चाद्वृत्तौ त्रि० "पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा०। ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री। "द्वे विद्ये विदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति" मु० भा० धृता श्रुतिः। अस्य च कालदेशादिनियमे सर्व्वनामकार्य्यम्। तत्र "पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति" पा०वा तत्कर्म। अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया उद्याचलविप्रकृष्टत्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिकसूर्य्यपरिस्पन्दत्वं कालिकम्। उक्तोदाहृतौ दैशिकम् कालिकन्तु। "अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत" इति गीता। अल्पदेशवृत्तित्वे व्याप्ये त्रि० "सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च। व्यापकत्वात् परापि स्यात्, व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा०। द्रव्यत्वादेः घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति मुक्ता०। "द्रव्यत्वादिक जातिस्तु परापरतयोच्यते" इति भाषा०। "स्वायम्भुवस्य च मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे" इति अपरकालिका भिन्ना वा इत्यर्थः। निकृष्टे। "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति" गीता। तत्र भूम्यादीनामितरपदार्थप्रकृतित्वेऽपि जड़त्वात् संहत्य कारित्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्तिमत्त्वाच्च निकृष्टत्वम्। जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम्।

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारस्वरूपे कार्य्ये "तदेतद्ब्रह्माऽपूर्व्वमनपरमनन्तमिति" वृह०उप०। नास्ति अपरं कार्य्यं यस्येति भा०। वस्तुतः स्वरूपमन्यथाभावेन कूटस्थस्य न कार्य्यकारित्वमत एव "न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति" गीतायाम् तस्याकर्त्तृत्वमुक्तं कर्त्तृत्वन्तु अज्ञानोपहितेश्वरस्येति न विरोधः। पश्चादर्थे शेषभागे "अपरराल अपराह्नः एकदेशि स०। अस्य पूर्व्वपदस्थस्य पश्चादेशः पश्चार्द्धम् न० शेषार्द्धे। अपरस्मिन् भव डिमच् पश्चिमः शेषभवे। प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालार्थे स्मरशब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति। पश्चात्। आधिक्यार्थकमव्ययम्। अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचित्वादादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि।

अपरक्त त्रि० अपगतो रक्तं शोणितो यस्मात्। अपगतरक्तवर्णे अप+रन्ज–क्त। विरक्ते अनुरागशून्ये च त्रि०।

अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन–ड ७त०। रुद्रभेदे "नमः पूर्व्वजाय चापरजाय" चेति यजु० १६,३२।

अपरति स्त्री अप+रम–भावे क्तिन्। अविरतौ। [काले वा।

अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ। अपरस्मिन् देशे

अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व। अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तो गुणभेदः। तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपरशब्दे उक्तम्। तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तन्नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः। "संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकमिति" "परापरत्वधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते" इति च भाषा०। तत्र दैशिकापरत्वं बलसूर्य्यसंयोगज्ञानजन्य, कालिक तु अल्पसूर्य्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यमिति भेदः। कालिके कालो हेतुः दैशिके तु

दिगिति भेद. । "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम्। दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धित ॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोग कालपिण्डयो ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृत" इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामान्यन्तराले इति" पा० सूत्र बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात् अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे । तद्गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य वृद्धिह्रासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भात् शुक्लस्य पूर्व्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्व्वपक्षो देवानामपरपक्षः पितॄणामिति" श्रुतिः । "यथा चैवाऽपरपक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति" स्मृतिः "कृष्णशुक्लपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपरपक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यात्तृतीयस्यापरपक्षस्ततस्तथा । तस्य पार्श्वसुहृद्दिष्टं मुनिभि पञ्चपालकमिति" स्मृतिः क्वचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यह्ना षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते षडशीतिमुखावशिष्टानां षोड़शानां दिनानां श्राद्धप्रशस्तकालत्वादपरपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृश पक्ष । ताथावाक्षयपुण्यदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पश्चादगतत्वैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात् पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति भेद । विकल्पमानयो पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्र पु० अपरं रात्रेः एकदे०त० अच् समा०। रात्रिशेषे "अपररात्रे सायटोह्रमिति" कात्या० ७,४,२०, "अपररात्रतरतम्" सि०कौ० ।

अपरव पु० अपकृष्टोरव प्रा०त० । अकीर्त्तौ अपयशसि ।

अपरवक्त्र न० "अयुजि ननरला गुरु समे नृजमपरवक्त्रमिद ततोजरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मात्राछन्दोभेदे "यदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसकं तथेति वृ०र० । अपरवक्त्रा स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म्म० । पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा "दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञास्ततश्च तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं तत पक्वानां केषाञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यं, तत पक्वानां सर्व्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽक्षमाणां मनसौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरूच्चारणमनु श्रव आनुश्रव यस्य सोऽनुश्रवो वेद तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु मर्त्त्येषु च विनाशपरितापसातिशयत्वात्स्वयादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्कारादितृष्णस्योपेक्षाबुद्धि वशीकारसंज्ञं वैराग्यमित्यर्थ । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि असंप्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० सू० ।

अपरस्पर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं सुट् च। क्रियासातत्ये। क्रियायाः सातत्ये तु त्रि०। अपरस्पराः पुमांसः, योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्पराः सार्थाः गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहैमन त्रि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण् तलोपः उत्तरपदवृद्धि । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्व्वहैमन हेमन्तपूर्व्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपकृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्मात् रा—आदाने बा०ड । जरायौ ततोऽपगमादेव गर्भाच्चिक्षरणाज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज—घञ् नलोपकुत्वे । अननुरागे विरागे "अनुरागापरागौ च प्रचार मण्डलस्य चेति"मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो, "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या०४,१३,१२, "अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्भा० । अन्तिमाग्नौ अन्त्येष्टिकर्माङ्गवह्नौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यभेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य०प्र० । अपरस्य रसादे वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

दशमोत्कर्षी पौभवामविमर्द्दन । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी-विस्रंसन कर इति"। अत्र श्टङ्गारस्य करुणाङ्गत्या-त्तथात्वम् बाध्याङ्गव्यङ्ग्य मत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख त्रि० न पराङ्मुख न०त० । अभि-मुखे कर्त्तव्यकर्म्मणोऽसोढ़तया ततोऽमितःविरहिते" स्त्रियां ङीप् ।

अपराच् त्रि० न पराञ्चति पराग्वर्त्तते परा+अञ्च-क्विन् न०त० । अभिमुखे पराङ्कर्मभिन्ने स्त्रियां ङीप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ, तयो केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । परा-जितभिन्ने त्रि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे, अश्मन्तके, शङ्खिनीवृक्षे, कृष्णाख्ये असनपर्ण्याम्, ऐशान्यां दिशि "अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दियमजिह्मग" इति मनु "अपराजितामैशानीं दिशमिति" कुल्लू० । चतु-र्द्दशाक्षरपादके "ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां "अपर्णा चापराजितेति" दुर्गास्तोत्रम् "नास्ति पराजितं यतो पराजयो यस्याः ५ त० । विजयदशम्यां पूजनेन अपराजयदात्रीदुर्गामूर्त्ति-भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराह्णे सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे "आश्विनशुक्ल-पक्षस्य" "दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपरा-जिता । क्षेमार्थं विजयार्थञ्च पूर्व्वोक्तविधिना नरैः । नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी" स्कान्दम् । "आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादश्यां न कुर्व्वीत पूजनं चापराजितमिति" निर्णयसिन्धौ स्कान्दम् । "उदये दशमी किञ्चित् सम्पूर्णैकादशी यदि, श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथि-र्विजयाभिधेति" हेमाद्रौ काश्यप । "कालेऽपराह्णे" इति निर्णयसिन्धु । तस्याश्च अपराह्णपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता ततएव तदवगन्तव्यम् । "नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति न पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति" तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव "पूजनञ्चापराजित" मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्योक्तत्वात् पूजनस्यापराजित-त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-दशमीप्रकरणे दृश्य । योगिनीभेदे तत्स्वरूप ध्यानमन्त्रे वक्ष्यते । ध विष्णु पराजित तुल्यवर्णतया यथा । विष्णुक्रान्तायां समानख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराद्ध त्रि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिनि, स्वोचितकार्य्याकारके, स्खलिते च "निमित्तादपराद्धेषो-र्धानुष्कस्येव वल्गितमिति" माघ भावे क्त । अपराधे ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युत पृषत्को बाणो यस्य । लक्ष्याप्राप्तिशायके धानुष्के ।

अपराधृ त्रि० अप+राध-तृच् । अपराधकर्त्तरि स्वोचित-कार्य्याकारके स्त्रियां ङीप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्वोचितकर्म्माकरणे आगसि "क्षमपराधकं मम पश्यसीति" शा०ट० । दण्डनीय-कर्म्मकरणे । "यथाऽपराधदण्डानामिति" रघुः । देवविषये अपराधश्च शास्त्रविध्युल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-दुरितविशेष । तत्र निगमे द्वात्रिंशद् अपराधा दर्शिता यथा "यानैर्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्स-वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥ उच्छिष्टे वाऽथवाऽशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गौणो-पचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-दीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जना-दिके । पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तिता इति" । वाराहपुराणे तु वाराहमूलका अन्यविधा द्वात्रिंशत् दर्शिता यथा । "भगवद्भक्तानां कलिवधिवाशमोजनम् १ अभिषेकदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नर स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-नम् ५ शावं शव स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुवाणिज्यकरा-नम् ६ विष्णु स्पृशत' पादुकाद्युपयोग ७ विष्णो-कर्म्म कुर्वत पुरीषत्यागः ८ विष्णुमाल्यमनादृत्य शाका-न्तरभक्षणं ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्मा-चरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११ विष्णोरपराध कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ कुक्कुर विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुपूजनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वाससोऽहतवास परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमानीय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुमन्दिरप्रवेशनम् २६ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानत्कावारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" अन्यत्रिकगत् "अहन्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति वराहपुरा० ।

अपराधक त्रि० अपराधं याति या—क । अपराधप्राप्ते । ब्राह्म० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराधक्य तस्य भावे तत्-कर्म्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० "अपरस्याः पश्चिमाया अन्तः सीमाभूतो देशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशि सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्वत सन्निकटत्वम् । "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति" रघुः तेनार्णवसन्निकटत्व च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः" इति त्रिकूट पर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकास्ततोजेतुमिञ्चन्नन्तरोऽतस्य पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्यः "हंपामसुलसास पाश्चात्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । बृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशाः" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां पश्चिमायाम् मेघवान् वनौघ क्षुरार्पणोऽस्तगिरि । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेश केरल । "भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात् । जनपदवाचित्वात् तद्धिताणोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व० । 'उन्मूर्द्धान सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यसमाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त० टच् अह्नादेशः । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभागः । "पूर्व्वं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् "पूर्व्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशं च अपराह्णः । "यथाश्च सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवेति" स्मृति । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" मनु । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमत्रिमुहूर्त्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्यशेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातः कालोमुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु इति" त्रित्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद । तत्र भवार्थे वा वुन् अपराह्णकः तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । "श्राद्धे चैवापराह्णिके" इति श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति" स्मृति ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भव ट्युल् तुट् च । अपराह्ण-

भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "पक्वाद्येष्यादिना" पा० समासः वा अलुक् अपराह्णेतनोऽप्युक्तार्थे त्रि० । [अरहते च ।

अपरिकल्पित त्रि० न परिकल्पित न०त० । अयाते, अचष्टे,

अपरिक्रम त्रि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोऽस्य । अनुद्युक्ते । "जानन्नपि च किं कर्योटकयापरिक्रम इति" स्मृति । परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रमणाभावे पु० । परिगतं क्रमम् न०त० । क्रमापरिगते अपरपाटीके त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० क्लिश भावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशोऽयत्र । अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्रि० न०त० । अस्वीकृते, अगृहीते, अज्ञाते च

अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते यमभेदे च यथा "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" "सू० तत्रापरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तभोगसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम् यथा "अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" अपरिग्रहशीलस्य तत्स्थैर्य्ये इति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं, किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरोधिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहत्वाविशेषात्तस्य तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासायामसम्भवात् । तत कार्य्यकरणसम्बन्धात् पुरुषस्यात्तस्य जन्म देवनरतिर्य्यक्त्वप्रकारम् । क्लेशकर्म्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वावसानमित्याचार्य्यादागमतश्च निश्चित्य व्यदेह सम्यगपरिग्रहयमस्य परमा काष्ठामनुभवतीत्यर्थः" इति तद्वृ० । "लोभस्य पुरतः कोऽसौ ? सत्यास्तेयापरिग्रहाः" इति प्र०च० । नास्ति देहयात्रानिर्व्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः सम्बन्धो यस्य । परिव्राजके "निराशीरपरिग्रह" इति गीता । तस्य च कौपीनादिपरिग्रहणेऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहकत्वात् स्मृतिः "कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोऽपि बिभृयाद्यतिः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति" स्मृतौ तत्परिग्रहविधानात् । [पूर्व्वमज्ञाते च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि–क्त न०त० । अनुशीलितभिन्ने,

अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोऽस्य अप्राचुर्य्ये न०ब० । अपकृष्टवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्न परिष्कृत. न०त० । अपरिष्कृते, मार्ज्जनशुद्ध्यादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसीमनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि "तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तमिति" बृ०उ०श्रुत्या तस्यान्तराहित्योक्तेर्बाधात् इयत्तारहितमात्रे त्रि० "जगत्पर्य्याप्तेत्यादि" माघव्याख्यायामपर्य्याप्तं अपरिच्छिन्नं" इति मल्लि० ।

अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० । परिच्छेदाभावे इयत्ताभावे । न०ब० । इयत्ताशून्ये त्रि० । [तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविज्ञानाभावे । न०ब० ।

अपरिणत त्रि० परि+नम–क्त न०त० । अपरिपक्वे । यस्य यथा परिणामः उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० । विवाहाभावे । [होने कौमारावस्थायुक्ते ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी–क्त न०त० । विवाहसंस्कार-

अपरितोष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्व त्रि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणतिरुचिता तथारूपतामप्राप्ते, "यथा अपरिपक्वबोधीति" । विशिष्टिप्राप्तिशून्ये आमे तरुणफलादौ च ।

अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्ताराहित्ये न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न०त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यं न०त० । परिमातुमयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिम्लान पु० न परिम्लायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्णे (आयसा) ख्याते महासहाख्ये रा०नि० । तस्य बहुमर्द्दनेऽपि म्लानिराहित्यात् तथात्वम् । म्लानिवर्जिते त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विष–कर्म्मणि क्त न०त० । वेष्टनशून्ये अव्याप्ते । "अर्ज्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति" ऋ० २, ११,८ । अपरिविष्टं महादिभिरव्याप्तमिति" भा० । विष्टभाकारार्थमुपकृत न०त० । परिवेषणशून्ये भोजनार्थमनुपढौकिते त्रि० ।

अपरिवृत त्रि० न परिवृत । अनाच्छादिते । परितो वेष्टनरहिते अनावृते क्षेत्रादौ "तत्रापरिवृते धान्ये विहिंस्युः पशवो यदीति" मनुः क्षेत्राद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः "वृतिं तत्र प्रकुर्व्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् छिद्रञ्च वारयेत् सर्व्वं श्वसूकरमुखानुगमिति" तेन तादृशच्छिद्रहीनावरणशून्येऽपि अपरिवृतत्वम् असंस्कृते च "महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः" ऋ० २,१०,२, अपरीवृतोऽसंस्कृतः इति भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न०ब० । इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त०। मार्ज्जनादियोधनसंस्काराभावे। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन्। पूजायाम् हेम०। पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम्।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। इयत्ताभावे समाप्त्यभावे च। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०। [न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिसर पु० अभावे न०त०। विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय त्रि० न परिहर्त्तुं शक्यते हृ-शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर्। परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च।

अपरिहार्य्य त्रि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ-ण्यत्। परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च।

अपरीक्षित त्रि० न०त०। रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति" मिताक्षरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धृता स्मृतिः।

अपरीत त्रि० न०त०। परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "यशसाऽपरीता" इति ऋ० १,१००,२, "अपरीता. अपरैरनभिगता" इति भा०। अपरिगते, अपर्याप्ते च "अपरीत व्रतो यव" इति ऋ० ८,२४,६, "अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा" भा०।

अपरुष् त्रि० अपगता रुट् यस्य। विगतक्रोधे "अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति" रघु।

अपरूप न० अप आनन्दे आश्चर्य्ये वा प्रा०स०। आश्चर्य्यरूपे आनन्दहेतुमयसितरूपे च। "ततोऽपरूपम् जायते तस्माद्व्येदेनस इति" अथ० १२,४,६, अपकृष्टरूपे च। प्रा०ब०। तद्वति त्रि०।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस्। अपरदिने इत्यर्थे "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः।

अपरोक्ष अव्य० न परोऽक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम्। प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकात्सेन्द्र प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते" इति वृद्धाः। फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः। संस्कारस् विषयताविशेषं चेति तार्किकादयः। तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषय सम्बध्यते ततो विषयालोचनारूपं निर्विकल्पकस्यामीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयाकाररूपप्रतिबिम्बमायात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः। सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तत्तद्विषयकारेण परिणामे जाते तत्रचेतनाधस्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोत्तस्य बुद्धिवृत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते। "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहवदपरोक्षादृते" सां०सू०। मन्त्रणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति" श्रुति अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः। अर्श०आद्यर्थे अच्। तद्विषये त्रि०।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात्। वेदान्तप्रकरणभेदे। कर्म०। प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ्। "बाधने अभिप्रायसभिपुर्य्यन्ति देशानपरोधेन" कात्या० २४,३,२१।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः। शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे "स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन। तदप्यपाकीर्णमत प्रियंवदाम् वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः" इति "पत्रेर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति" शि०पु०।

अपर्त्तु त्रि० अपगत ऋतुर्यस्य। वसन्तादृतुविगमयुक्ते। "यत विजायते यमिन्यपर्त्तुरिति" अथ०३,२८,१, अपगतऋतु स्त्रीपुष्पं यस्याः। निष्टत्तरजस्कायां स्त्रियां स्त्री।

अपर्य्यन्त त्रि० नास्ति पर्य्यन्तोमर्य्यादा यस्य। निःसीमनि इयत्तारहिते "तदक्षयमपर्य्यन्तं दुर्ज्जयं वानरं बलम्" रा०।

अपर्य्याप्त त्रि० परि+आप-क्त न०त०। असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्य्याक्षमे च "परिभुक्तमयज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् य प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्धस्यव्यवतिष्ठतीति" "अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षममिति शु०त० रघु०। अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते "आगमपर्य्याप्तवाहसमानुतेति" माघ "अपर्य्याप्तं अपरिच्छिन्न" इति मल्लि०।

अपर्य्याप्ति स्त्री न पर्य्याप्तिः अभावार्थे न०त०। अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च। "शुल्लं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तावृतुषु" मतीति" स्मृतिः। न०ब०। परिच्छेदशून्ये त्रि०।

अपर्य्याय पु० न पर्य्यायः परिपाटी अभावे न०त०। क्रमाभावे। न०ब०। क्रमशून्ये त्रि०।

अपर्य्युषित त्रि० न पर्य्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ । "अपर्य्युषितनिच्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैरिति" नर०पु० ।

अपर्वदण्ड पु० अपर्वा दण्ड इव । रामशरालाख्यशरभेदे तस्य तत्काण्डस्यैव ग्रन्थियुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् त्रि० नास्ति पर्व ग्रन्थिः ग्रन्थमध्यपरिच्छेदो वा यस्य । ग्रन्थिशून्ये दण्डादौ विच्छेदशून्ये ग्रन्थादौ च । वा कप् । अपर्वकोऽप्यत्र त्रि० । "यदपर्वक स्यात् प्रत्यक्षमिति" शत०ब्रा० । "विच्छेदशून्यमिति" भा० ।

अपल न० अपक्रमणिवर्त्तं लाति ला–ला० आ-धारे क । कीलके शब्दच० । तद्दाने हि अपक्रमणि-रुद्धेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये त्रि० ।

अपलाप पु० अप+लप–घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे अपह्नवे, "न च प्रमाणसिद्धस्यापलापः कर्त्तुं शक्यते इति" अप+आलप्यते अनन्येन अप–करणे घञ् । प्रेम्णि मेदिनिः । प्रेम्णैवानन्यभावकत्वात्तथात्वम् ।

अपलापिका स्त्री अप इच्छायां पर्य्याये ण्वुल् लापिका पर्य्याप्तेव इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा०स० । अपर्य्याप्तेच्छा-याम् अत्याकाङ्क्षाविषयकाङ्क्षायाम् हेम० । अस्मार्थे अप-लापिकेति पाठकस्तु प्रामादिक एतदेतिरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलापिन् त्रि० अप+अपकर्षे लप–ताच्छील्यादौ णिनुण् । अनुचितधनादित्यागिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अपलाषुक त्रि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष–ताच्छी-ल्यादौ वा० उकञ् । अनुचितधनादित्यागिनि ।

अपल्पूलन न० न पल्पूलन पोषणम् अभावे न०त० । वासमार्ज्जनक्षारद्रव्यलोमादिना शोधनाभावे । "यदिद वासपल्पूलनं निर्हितमपल्पूलनकृतं भवतीति शत०ब्रा० । "अपल्पूलनकृतं क्षारद्रव्यलोमादिनाऽधौतमिति" भा० । समासवर्त्तिकाभावात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा च रजकाधौतमिति तदर्थः । वर्ष्मकाले रजकधौतवस्त्र-परिधानस्य श्रुतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् त्रि० अपः कर्म तद्वत्त्व मतुप् वेदे मस्य वः । कर्म-युक्ते । "अप्स्वामपवानवरेण धीवत्" ऋग० १।८,४,२४ ।

अपवन न० अपगतः क्षिप्तत्वात् समस्तात् वनम् प्रा०स० । उपवने कृत्रिमवने हेम० । [अनन्तर्द्धे शब्दे ।

अपवरक न० अप+व्रियते अप+वृ–कर्मणि संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+वृ–भावे ल्युट् । समावरणे आव-रणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+वृज–घञ् कुत्वम् । मोक्षे । "अपवर्गोपवर्गभावोर्मिमामनन्ति मनीषिणः" इति कुसुमा० । "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" इति च न्यायसू० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते । भावे घञ् । दाने, त्यागे च "तुष्टेरवेक्ष्य प्रदापवर्गे" किरा० । अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धेतुभे कर्मसमापने च "अपवर्गे तृतीयेति" पा० । "अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपीति" नैषधम् "उदमपवर्गं तुषेषु धनस्यादिति" ता०ब्रा० । "कृत्वा गतेः प्राण त्यागापवर्गमिति" किरा० "अपवर्गं समाप्तिमिति" मल्लि० ।

अपवर्ज्जन न० अप+वृज–ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । "ऋणापवर्ज्जनमिति" मिताक्षरा ।

अपवर्ज्जित त्रि० अप+वर्ज्ज–क्त । परित्यक्ते, मुक्ते, दत्ते च ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत–णिच्–ल्युट् । परिवर्त्तने, सर्वीकरणे अङ्कशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यकेन केनचिदङ्केन विभाजने । "अनेन केनापवर्त्त्येति" लीला० । अपहरणे च "न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायाप-वर्त्तनमिति" मनुः । भावे अच् अपवर्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+वद–भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्त्तौ "किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव ।" "प्राणांश्च त्यजे तस्मिन्नपवादो भवेन्मम" इति च रामा० । मिथ्यावादे "अपवादमात्रमबुद्धानामिति" सां०सू० "अपवादः मिथ्या-वाद" भा० । कुत्सितवादे तत्रैव "अपवादः कुत्सितवाद" इति व्याख्यानान्तरम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-यात् बहिरुच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि स्वविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रस्य विषयान्तरे व्यवस्था-पयतीति तस्य बहिरेव भवति यथा "मा हिंस्यात् सर्व्वा भूता-नीति" श्रुतौ हिंसानिषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि "वायव्यं श्वेतमालभेतेति" शास्त्र वायव्यपशुहिंसाविषयकत्वेन विरो-धात् स्वविषयात् बहिरिव तत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-पयति "अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैरिति" कुमारः "परनिमित्तान्तरप्राप्तापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय" इति "अपवा-दोपवादमप्यन्यत्र चरितार्थत्वात् परत्वेन बाध्यते" इति च भा० परि० । "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इति भा०भा० । अपोद्यते अपवाद्यते मिथ्याभूतत्वेन अप+वद–करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थनिवार-णार्थत्वपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः ब्रह्म-

भूतवस्तूपदेश। "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प०। भावे घञ्। विचारे, प्रत्यये च। करणे घञ्। बाधकसाधने वस्तुमात्रे। कर्म्मणि घञ्। कुत्सितवाक्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघ० "अपवाद आत्मनकृताय यतादि कुत्सितवाक्यमिति" मल्लि०। भावे घञ्। आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा० "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि०। निराकरणे च।

अपवादक त्रि० अपवाद्य स्वविषयात्, वदति वाक्यान्तरम् अवस्थापयति वद–ण्वुल्। स्वविषयं परित्यज्य सामान्यवाक्यस्येतरत्र अवस्थापके विशेषशास्त्रे। अप+वद–ण्वुल्। "अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप्।

अपवादिन् त्रि० अप+वद–णिनि। अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ–णिच् नन्द्या० ल्यु। आवरणके। भावे ल्युट्। व्यवधाने न० आधारे ल्युट्। अन्तर्द्धौ गतौ। व्यवधाने अन्तर्धाने अपवारणमिति तस्य तथात्वम्।

अपवारित त्रि० अप+वृ–णिच्–कर्म्मणि क्त। आच्छादिते अप्रकाशिते च। भावे क्त। अपवारणे, अप्रकाशे न०। "तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते" इति सा०द०। उक्ते परावृत्याऽन्यस्य रहस्यकथने न० "परावृत्याऽन्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन्। अप्रकाशे "अपवारितकेन प्राक्षोतीति" नाटकम्। अप्रकाश्यस्याक्षोदयतीत्यर्थः।

अपवारक पु० अप+वृ–ण्वु०। उकञ्। मन्दरे।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ–णिच्–ल्यप्। आच्छाद्येत्यर्थे "निपताकवरैरान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द०।

अपवास पु० अपगत्य वास स्थिति। अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उषसामुत" अथ० ३,७,७।

अपवाह पु० अपवार्य वाह० स्थानान्तरनयनम्। एतरस्थानादपवार्य स्थानान्तरप्रापणे। "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य० "भोजा भट्टिति नवरकपरयतिवृतमपवाहास्यमिति" ह०र० उक्ते वृत्तभेदे।

अपवाहन न० अप+वह–णिच्–ल्युट्। परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा। परदेशापवाहनादिति" हितो०। [वह–णिच्–ल्यप्। अपसार्य्येत्यर्थे अव्य०।

अपवाह्य त्रि० अप+वह–कर्म्मणि यत्। दूरीकार्य्ये। अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात्। विघ्नशून्ये "शतं क्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघु०।

अपवित्र पु० न पवित्रः अशौचादि०। अशौचादौ "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति०।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध–क्त। त्यक्ते "अपविद्धगदो बाहुभम्भपाश इव द्रुम" इति कु०। "सोऽपविद्धस्तया रहसि निर्भेदभयादिति" दशकु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रजोविप्रकृतायासामपविद्धगुणानिव" रघु: "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु०।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त०। विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्यामिति" किरा०। अपकृष्टा विद्या। बौद्धाद्यागमविद्यायाम्। [राज०नि०। अपगतविषमात्रे त्रि०।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः। निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत–कर्त्तरि क्त। समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" गोभिल०। "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेध प्रा०त०। मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनु०।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्य्यादोल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात् व्यय प्रा०त०। द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये। अपगतः व्यय यस्येऽस्य। अविनश्वरे त्रि०।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय–शानच्। अपलाप कर्त्तरि। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दाप्येद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनु०। अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु०। अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म्म यस्य। अपगत विहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ० १,५१, ८, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मणः" इति भा०। "गूढं सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ० ५,४०,६,१, अपगतव्रतस्य। नष्टव्रते, व्रतपतितत्वादिनि त्रि०। प्रा०त०। अपकृष्टे व्रते न०।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्का यस्य प्रा०ब०। निःशङ्के शङ्कारहिते।

अपशद त्रि० अप+शद–कर्त्तरि अच्। नीचे इति केचित्। तत्र पदद्वयघटितत्वात् दन्त्यमध्यमिति बहव०।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त०। शक्तिवैकल्यप्रमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणरूपे अपभ्रंशशब्दे "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" इति हरि० "म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः" इति श्रुतिः ।

अपशव्य त्रि० पशवे हितः यत्, विरोधे न०त० । पशुहितविघातके "अपशव्येव तु वा ईश्वरा" इति ता०ब्रा० "अपशव्येव पशूना हिंसिषयातिमो" भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्त्ये न०त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ । "अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्य इति" "अपशुर्वा एष यदारण्योऽनैतस्य होतव्यमिति" च शत०ब्रा० । नास्ति पशुर्यस्य । पशुशून्ये "अप्रजा अपशुर्भविष्यति" । शत०ब्रा० ।

अपशुच् त्रि० अपगता शुक् शोको यस्य प्रा०ब० । अपगतशोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुग्मादिति," भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेति व्याख्यातम् तस्य हननञ्च यथार्थेनाज्ञान "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चौरेणात्मापहारिणेति" मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव खात्महन्तृत्वोक्तेः । "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महनो जनाः" इति श्रुतिभाष्येऽपि तथैवात्माज्ञाने आत्महननमुक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र त्रि० ।

अपश्चिम त्रि० न पश्चिम विरोधे न०त० । अचरमे "कस्यपस्य महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः" इति रामा० नास्ति पश्चिमं शेषभूतोयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च "अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहमिति" रामा० ।

अपश्य त्रि० दृश–वेदे बा०श न०त० । अद्रष्टरि अदर्शके "अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या" इति ऋ० १,१४८,५, "अपश्या अद्रष्टारः" इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्रय पु० अप+श्रि–अच् । उपाश्रये "सामासाद उद्गीथोऽपश्रयः" अथ० १५,३,८, ।

अपश्री त्रि० अपगता श्रीर्यस्मात् श्रीः शोभादि । शोभादिहीने ।

अपश्लिष्ट त्रि० अप+श्लिष–क्त । श्लेषशून्ये, संसर्गहीने, वियुक्ते च । [अपक्रम्य स्थातरि त्रि० ।

अपष्ठ न० अप+स्था–क अम्बा० षत्वम् । अङ्कुशाग्रे हेम० ।

अपष्ठु अव्य० अप+स्था–कुप्रामादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने, विपरीते, च । "अपष्ठु पठतः पाठमधिगोष्ठि शठस्य ते" इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च त्रि० । काले पु० ।

अपष्ठुर(ल) त्रि० अप+स्था–कुरच् षा लत्वम् । प्रतिकूले हेम० । विपरीते त्रिका० ।

अपस् न० आप–असुन् ह्रस्वः । कर्म्मणि निघ० । तद्वति च । "अपसा सन्तु नेमे" ऋ० १,५४,८, अपः कर्म्म तद्वन्तो नेति भा० "ग्लास्नाऽऽस्नानमपसोऽतन्वत" ता०ब्रा० । "अष्टयन्तीरपसोयन्त्यच्छा" ऋ० ७,७१,२ "अपसा कर्म्मयुक्ता" इति भा० । प्राप्ते त्रि० । "साध्याम कर्म्मापसा नवेन" ऋ० १,३१,८, "अपसा प्राप्तेनेति" भा० ।

अपसद त्रि० अपकृष्ट इव सीदति सद–अच् । अधमे, नीचे च । "रेरे क्षत्त्रियापसदाः !" इति वेणी० । "विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः इति" मनूक्ते अनुलोमवर्णसङ्कीर्णजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धाभिषिक्तादौ पुंस्त्री० । "ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः" इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्यय अव्ययी० । शरत्प्रभृतिषु तिष्ठद्गुगणपाठात्तस्य समासान्तघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ–भावे अच् । अपयाने, अपसरणस्थानात् ल्यप् अपादाने अच् । प्रतिपक्षक्रियादौ । "निरन्वयोऽपसरं प्राप्य साक्षीरकिञ्चिदमिति" मनुः । "अपसरः प्रतिपक्षक्रियादि" कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ–भावे ल्युट् । अपयाने "इतोऽपसरणमेव श्रेय इति" नाटकम् "अपसरणतोऽह वा अग्ने देवा जयन्तोऽजयन्" इति "दिवमेवास्मै अयेदमन्तरिक्षमयेतोऽपसरणात् सपत्नानतुदन्त इति च शत०ब्रा० १,८,१११ ।

अपसर्ज्जन न० अप+सृज–भावे ल्युट् । त्यागे, वर्ज्जने च । घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप–कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे । "सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः" रघु । "तथैवापसर्पभूतया तव कृत्स्नाण्डशेषमचोरयावः" इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप–भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो

अपसव्य त्रि० अप+सल–कर्त्तरि यत् । अपसव्यताभावे । "यथाकालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य्येति" गृ०स० बौधा० । "अपसव्यानि अपसव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल–बा० अवि । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति" गृ०त० स्मृतम् । "सव्येनैव पाणिना कुशतन्तुं गृहीत्वा अपसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां पिण्डं निदध्यादिति" गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिणभागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यपि अपसव्य वेति" २ स्मृत्यपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं सव्यतया भूमौपातितत्वात् सव्यं यत्र । भूमौ पातनेन भग्नत्वायशमाङ्गे अप वैपरीत्ये सृ-भावे यत् सव्यं गति । विपरीते त्रि० । "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० । "देवकर्म्मान्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तशस्त्रोपचारनिराशाया-प्रदक्षिणव्यापार" इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोर्विद्यते क्वचिदिति" आ० त० वचनोक्तेः भूमौ पातितत्वासम्भवात् करणाभावः । अतएव "नात्रापसव्यकरणं न पैत्र्यं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अपसव्यकरणनिषेधः उपपन्नः । पितृतीर्थञ्च "यत्नाङ्गुष्ठो-त्रिपेयस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति" स्मृते । दक्षिणहस्त एव । "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्य-मानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनु ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे २ बहिष्करणे, २ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्रि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ० सू० । सिद्धान्त किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतो-ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाह वदिष्यामीत्यभ्यु-पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतिरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः । वितण्डावादिन बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्त दोषमङ्गीचक्रु तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण अत्या० स० । १ कृत्रिमगर्त्ते ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० सुट् । १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे । "अपस्करो रथाङ्गमिति" पा० । "कूबरञ्च रथस्यासीद्धातुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा० क० प० उक्तेः । क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ मृतस्योद्देश्य स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्नापिते मृते पु स्त्री० क्षीर०

अपस्नान त्रि० अपकृष्टं स्नानात् निरा० स० । १ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मनु ।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशो गूढचरो यस्य । १ गूढचरशून्ये । "मन्त्रविद्यैव सोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघ० । शब्द-विद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य प्रथमाह्निक तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+स्मृ-णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत् परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः । दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरश्चापि पुनः सञ्ज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैर्नॄणां चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-र्त्तोऽध्वनन्नङ्गानि विक्षिपन् । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात् पित्तभव उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृडुत्क्लेद-स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥ सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षपि-कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वेगस्याशु स तु निर्वर्त्तते बुधैः । वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदल्पेन

फालेनाभिमर्शिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपाभिसर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु" इति ॥ "धूर्त्तोऽपस्माररोगी व्याधितैति" याज्ञ०कर्म्म० । "अपस्मारादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति" वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् त्रि० अपस्मार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्माररोगयुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य त्रि० अपसि कर्म्मणि साधुः अपस्+यत् । १साधुकर्म्मकारिणि "अग्नाऽपसा अपस्योऽवसाना" इति यजु० १०,७, "अपस्याः अपसि कर्म्मणि साध्व्यः" वे०दी०। "अपस्येव सवनात्सुनमेत्याऽपस्या । मध्व मध्वानूकान्यपामिति" का० १७, ६,२, अपस्यास्तन्नुसंज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु त्रि० अपः कर्मेच्छति अपस्+क्यच्–उ । १ कर्म्मेच्छौ "नि रं यद्वी शमन्यव यक्षायाता अपस्यवः" इति ऋ०८,१४,२

अपह त्रि० अप+हन–"अपे क्लेशतमसोः" पा० ड । १अपघातकर्त्तरि । क्लेशापहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्य्यः । योगविभागादन्यत्रापि "सुपरीक्षितमव्ययमध्यात्मशरीरपापहैरिति" मनुः

अपहत त्रि० अप+हन–क्त । १विनाशिते "सोऽहमानाऽपहतपाप्मेति" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन–क्तिन् । १नाशने । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" छा०उ० ।

अपहर त्रि० अप+हृ–कर्त्तरि अच् । १अपहरणकर्त्तरि "भद्र भवेद्भवभयापहर स्तोत्रे" इति हेमा०भवि०पु० ।

अपहरण न० अप+हृ–ल्युट् । १स्तेये साधारणस्य परकीयस्य वा धनादिचौर्य्ये। "होतादृश्यापहरणे यस्याप्याभोगभस्य चेति" "निक्षेपस्यापहरणे नराश्वरजतस्य चेति" "भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च" इति च मनुः स्तेयस्वरूपं स्मृतौ दर्शितं यथा "उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः" इति नार०। "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापह्नूयते च यदिति" मनुः । "अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणादिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते अन्वयवदपि कृत्वा न भवेद् कृतमिति भयात् निह्नुते तदपि स्तेयमिति" मिताक्षरा । तत्र साधारणस्य परकीयस्य वा हरणम् "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतमिति" याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वत्व हेतुभूतदानविक्रयप्रतिग्रहादिकमन्तरेण / स्वत्वापादनं हरणम् तदेव स्वत्वपूर्व्वकं वा हरणमिति भेद इति मिताक्षरादिमतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्मनस्त्वद्रव्यस्येवापहरणमिति तत्रोक्तेरिति विशेषः । २बलादपकर्षणे च । "निर्विंशोऽसिभुजालेन दाव्याऽपहरणेन चेति" देवी भा० ।

अपहरणीय त्रि० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ–अनीयर् । १ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च स्मृतौ दर्शितानि । "द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रात् न दण्डं दातुमर्हतीति" मनुः । "चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैरिति" "तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः इति" च मनुः। "द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेदिति" याज्ञ०। "गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चेति" गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ त्रि० अप+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके । "निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दममिति" मनुः । अत्र तु तृजकादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्म्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थं हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणोद्यतः हस्तोऽस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते त्रि० ।

अपहस्तित त्रि० हस्तेन अपसार्य्यते अप+हस्त+णिच्–कर्म्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ–घञ् । १चौर्य्येण अपहरणे, २अपनयने । "सर्व्वमायासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति" रामा० स्वाम्यनुपकारिधनव्यये "नापहारं स्त्रियः कुर्य्युः पतिरिक्थात् बहुगमेति" स्मृति । "अपहारश्च धनस्यास्य तदुपयोगे भवतीति" दायभाग । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक त्रि० अप+हृ–ण्वुल् । १ चौर्य्यकर्त्तरि २अपसारणकर्त्तरि ३सङ्गोपके ४स्वामान्तरापकर्षके च । "जायापहारकान् पश्चिम" इति हितो०। अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः "द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः । उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान् । निगूढचारिणश्चान्याननार्य्यानार्य्यलिङ्गिन" इति ।

अपहारिन् त्रि० अप+हृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अपहर्त्तरि २अपनायके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनु "क्षेत्रदारापहारी च षड़ेते ह्याततायिन" इति मनु

अपहास पु० अप+हस–घञ् । १ अकारणहासे हेमचन्द्र ।

अपह्नव पु० अप+ह्नु–अप् । १सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनरूपेऽपलापे, । अपह्नवश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा "मिथ्यैतदिति शब्दत , नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न मम स्थितिरित्येवमर्थतोऽपह्नव इति । २ प्रेमणि च ।

अपह्नुत त्रि० अप+ह्नु–क्त । १ कृतापहारे वस्तुनि यस्य चौर्य्यं कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तर नीते, ३ अपसारिते च ।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु–क्तिन् । १ अपह्नवे "प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति" सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च । सा च द्विधा अपह्नवपूर्ब्बक अध्यारोप, अध्यारोपपूर्ब्बक अपह्नवश्च यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" ॥ "एतद्विभाति चरमाचलचूड़चुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् । उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन" ॥ "विराजते व्योमवपु पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गा "। इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोध्यः । "गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुति" सा०द० तत्र श्लेषेण यथा ॥ "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले । न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्था "॥ अत्रापतितयेत्यत्र पति विनेत्युक्ता पतनाभावेनेत्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति ॥

अपह्नुवान त्रि० अप+ह्नु–शानच् । १चोरयति २अपनयति ३संगोपयति च "अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति" नैष०

अपह्नूयमान त्रि० अप+ह्नु–कर्म्मणि शानच् । १ अपनीयमाने २ स्थानान्तरमपसार्य्यमाणे ३ चौर्य्यमाणे च ।

अपह्रियमाण त्रि० अप+हृ–कर्म्मणि शानच् । १चौर्य्यमाणे । २ अपाकृष्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ६त० अलुक् स० । १ मेघे । अम्बुजलधरत्वात्तथात्वम् "अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि "चक्षु र्वा अपांक्षय इति" श्रुति यजुर्वेददीप । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ६त० अलुक्स० । १ विद्युत्स्वता हि अप्सु स्थियन्ति "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" "विद्युद्वा अपांज्योतिरिति" श्रुति वे०दी० पदद्वयमित्येके

अपांनपात् पु० न पातयति पत–णिच्–क्विप् न०त० "न भ्राण्नपान्नवेदा०" पा० प्रकृतिभाव अलुक्स० । १ अग्नि देवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि०कौ०। "अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति" प्रैष्यः ।

अपांनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, छ वा । १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० अलुक्स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुसह०। "सरसामस्मि सागर" इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा–डति ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे,

अपांपाथस् न० पाथः स्थानं ६त० अलुक्स० । १ अन्ने तस्य वृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् "वृष्टेरन्नं ततः प्रजेति" गीतायां तथोक्ते । "अपांपाथसि अन्ने त्वां सादयामि" "अन्नं वा अपांपाथ" इति श्रुतिः वे०दी०। पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ६त० वा अलुक् स०। १ अग्नौ, तस्य जलहेतुत्वात् तत्पित्तत्वम् "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप" इति" श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मल ६त० अलुक्स० । १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वां सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुति " वेददी०

अपांयोनि स्त्री६त० अलुक्समा० । १समुद्रे "अपांयोनौ समुद्रे" इति वेददी० "समुद्रो वै अपांयोनिरिति" शत० ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांशु(सु)लो व्यभिचारदोषो न सन्ति अस्याः सिध्मा० लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न०त० । १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनीयेति" रघु ।

अपांसदन न० अलुक्स० । १ दिवि "दिवि ह्याप सन्ना इति" शत०ब्रा० । भिन्न पदमित्येके ।

अपांसधस्थ पु० ६त० अलुक्स० । १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी० "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत०ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ६त० अलुक्स० । १ श्रोत्रे "अपांसधिषि श्रोत्रे" वेददी०। "श्रोत्रं वा अपांसधिरिति" शत०ब्रा०।

अपांसमुद्र पु० ६त० समुद्रः (स० अलुक्स०)। १ समुद्रे "समो वा अपां महः" इति शत०ब्रा०।

अपाक पु० पच-घञ् न०त०। १ पाकाभावे, भुक्ताद्यादेर्जठराग्निना पाकाभावे च। ३ अजीर्णरोगे। ४ पाकरहिते त्रि०। ५ सूर्ये, पाकः प्रशस्तः तद्रूपे, पाके "ऐतशापाका आशोभि: वीरिट"त्य इति ऋ० १,११०,२, अपाकाः। पक्वप्रज्ञा अपरिपक्वज्ञाना इति भा०। "अदितुतस् अपाको विभावरी" ऋ० ६,११०। पाकः पक्वप्रज्ञो पूर्णज्ञानमिति इति भा० "आ चिकित्वान् अपाके यजन्त" ऋ० ६,११,१, "अपाके पाके" इति भा० "पाकः पक्तव्य" इति निरु०। पाकश्च द्विविधः लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः तण्डुलादिगतः, अलौकिकस्तु द्विविधः कालकृतः जठराग्निभेदः जठराग्निनाप्यथ तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्रफलादेः कालकृतः, भुक्तान्नादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः। स च सुश्रुते दर्शितः "विपाकः प्रधानमिति" कस्मात्? सम्यग्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक्, भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्य एवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरमुखागतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्तीत्याहुः। केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितत्वादसिद्धान्त एषः। आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक इति। भवन्ति चात्र।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः। निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु। निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते॥ पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः। चतुर्णामपि सामग्र्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः॥ तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा। पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात्। रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम्॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षिकं स्मृतम्। अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः। रसेषु न वर्त्तन्ते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः। श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः" इति। तद्भवादिभाव० अपाक। ४ जठराग्निमान्द्यहेतुके निदाने "अपक्वं ह्यजीर्णमन्नं यावत् जीर्यं भवति। यथाऽपाकः गुरुस्तरुणामामाशयगतस्य तत्प्रकर्षत्वादिति"। माधवटीकायां विजयरक्षितः एवं चिन्तितमाममधुरं गुरु, ... मधुरमन्नरसमपक्वं विदग्धमपाकमिति" माधव। पाकः प्रशस्तः ६ तद्रूपे त्रि०। "वैश्वानरेऽपाकचक्षस" इति ऋ० ८।३१।७। "अपाकचक्षस अनल्पचक्षुषम्" इति भा०। अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते।

अपाकज त्रि० न पाकात् जायते जन-ड न०त०। पाकभिन्ने "अपाकजानुष्णाशीत स्पर्शस्तु पवने मतः" इति भाषा०।

अपाकरण न० अप+आ+कृ-ल्युट्। १ निराकरणे। "तदपाकरणायाहेति" प्रश्न०उ०भा०। "कामदायापाकरणोपायाकरणं" इति गी०रु० अपसारणे, दूरीकरणे च। "निधाय मनुष्यापाकरणं पूर्णं भवतीति" का० ११२।१९।

अपाकरिष्णु त्रि० अप+आ+कृ-शी० इष्णुच्। १ दूरीकरणशीले २ अपसारणशीले।

अपाकर्त्तोस् अव्य० अप+आ+कृ-तुमर्थे तोसुन्। १ अपाकर्त्तुमित्यर्थे तस्य च भावलक्षणत्वमोपाधिकम्।

अपाकर्मन् न० अप+आ+कृ मनिन् निरासे।

अपाकशाक पु० न पच्यते पाको यस्य। १ आर्द्रके। तस्य मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकं।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्त्यस्य इनि। १ पाकशून्ये अपाके।

अपाकृत त्रि० अप+आ+कृ-क्त। १ निवारिते २ दूरीकृते "अपाकृतस्वेदलवामरुद्भिरिति" रघु०। [२ अपसारणे च।

अपाकृति स्त्री अप+आ+कृ-भावे क्तिन्। १ दूरीकरणे।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+कृ-ल्यप्। १ निराकृत्येत्यर्थे "कायत्वयमपाकृत्य मनोमोहे निवेशयेदिति" मनु।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+कृ-भावे श। १ अपाकरणे २ अपसारणे "अध्यासानामपाक्रियेति" उपमानकरणमता श्रुति

अपाक्तात् अव्य० अपाची अधाची प्रतीची वा वा० तातिल्। १अधाच्या २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता दभि ऋ०७,१०४।१९। अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा०।

अपाक्ष न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स०। १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि० त्रिका०।

अपाङ्क्तेय त्रि० पङ्क्त्या सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न०त०। १ पङ्क्त्या सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपतितादौ। अत्र यति अपाङ्क्त्य इत्यपि। ते च मनौ दर्शिता यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा। याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः। प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः। ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च। पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे॥ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा। शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा। ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः॥ अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा। पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः। मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः। गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च। हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः॥ आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा। कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा। प्रेतनिर्यापकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥ एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्। द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत्। ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति। तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते॥ अपाङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः। दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति॥

अपाङ्क्त्य त्रि० न पङ्क्तिमर्हति यत् न०त०। १ अपाङ्क्तेये। "अपाङ्क्त्यदाने यो दातुरिति" मनु।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ्। १नेत्रप्रान्ते, "अजनि चतुरपाङ्गनिजाङ्गणञ्चितचक्षुषोऽपि तदीक्षणखञ्जनम्" इति नैष०। २ तिलके च। अपगतमङ्गं यस्य प्रा० ब०। ३ अङ्गहीने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अपाङ्गक पु० अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप्। (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गे। स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु०। २ अपगताङ्गे त्रि०।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त०। १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देव व्याप्य नेत्रम्। १ दीर्घनेत्रे।

अपाच् त्रि० अपाञ्चति अप+अन्च-क्विप्। १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधव। "प्राक्तादपाक्तादधरादिति ऋ०७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात्। तत्र मदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेरपाक्शब्दस्य प्रतीच्या लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम्।

अपाचीन त्रि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख। १ दक्षिणदिग्भवे २ अप्रकाशमाने च। "योऽस्मपाचीने तमसि मदन्तीरिति" ऋ० ७,६,४, "अपाचीने अप्रकाशमाने" भा०।

अपाच्य त्रि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या०" पा० यत्। १ दक्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत०ब्रा०।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र। १ रोगे। न०त०।२ पटुताभावे "अपाटवाद्यथौचार्द्धं यदि विप्र प्रजायते" इति स्मृतिः। ६ब०। ३ पटुताशून्ये त्रि०

अपात्त त्रि० अप+आ+दा-क्त। १ प्राप्ते। "तस्मोवाच विष्णायते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" छ०उ०। "अपात्तं प्राप्तमिति" भा०।

अपात्र न० पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न०त०। १ विद्यादिहीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च। दानादिपात्रञ्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते। "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवेदिति" स्मृति "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्मसंहिते" इति मिताक्षरायां नारद।

अपात्रीकरण न० अपात्रं श्राद्धभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन। १ निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषण"मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा०। १ पादशून्ये "अपादपाणिर्जवनो ग्रहीतेति" श्रुतिः।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा–ल्युट्। "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषिते कारकभेदे। यथोक्तं हरिणा "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते" पततोध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्" इति तच्चापादानं त्रिविधम्। "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते" इति हर्य्युक्तेः। निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितश्रूयमाणक्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ, अपादानविषयीभूतं पतनं हि तत्र श्रूयमाणम्। द्वितीयम् उपात्तः स्वगृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात् विद्योतते विद्युदित्यादौ नि सरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशे नि सरणेऽपादानत्वम्। अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रादित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाट(लिपुत्रा)दित्यनयोरपेक्षितगत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम्। "अपादाने पञ्चमीति पा०।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी–ड अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन–घञ् वा १ मूत्रादेरधो नयनशीले, गुह्यदेशस्थे "अधोनयनमपानस्तु आहारस्य च वा पुन"रित्युक्तलक्षणे "मूत्रशुक्रवहोवायुरपान इति कीर्त्त्यते" इत्युक्तलक्षणे च वायौ। "प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतत् सर्वं प्राण" इति वृ० "अपनयनात् मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिर्वायुः नाभिस्थानि" इति भा० "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपान" इति छा०उ०। "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमदिक्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनोऽनितीत्यपान" इति भा० "यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपान इति" छा० उ०। "यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणाख्यो वायोर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिरिति" भा०। पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम्। "शुक्रमूत्रं तयोत्सर्गमपानस्तेन मारुत। इन्द्रगोपसमाकारः सन्ध्याजलदसन्निभः॥ स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्क्षणजानुषु। जङ्घोदरे कृकाटासु नाभिमूले च तिष्ठती"ति योगार्णव। "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठतीति" महा० भा० "प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणा"विति गीता। अप+अन–भावे घञ्। २ अपानक्रियायाम् बहिर्गताया २ प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशने पु० "प्रजाभ्योऽपानायेति" ता०ब्रा०। "अपान बहिर्गताया· प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे जीवते अपानेन, यत "प्राणो न पराभवतीति" श्रुत्यन्तरमिति" ता०भा०। आधारे घञ् ४ गुह्यस्थाने पु०।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट्। १ अपश्वसने, मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसारिप्राणवायोस्ताभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तराकर्षणे २ मूत्रपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता०ब्रा०उदा०।

अपान्तरतमस् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य। १ वेदार्थप्रकाशके देवव्रतभेदे। "अपान्तरतमा नाम सुतो देवस्य वै सुत। ख्यातस्त्वं तेन वेदार्थो व्यस्तो न मोचयेति" हरिव० २६१अ०।

अपाप त्रि० नास्ति पापं पापकार्य्यं वा यस्य। १ पापजनकाचारशून्ये" २ निष्पापे च "इयं दाशरथे! सीता तव व्रता महाचारिणी। अपापा हि त्वया त्यक्तेति" रामा०।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्–करणे घञ् कुत्व-दीर्घौ। (आपाङ्) इति। ख्याते वृक्षे। "अपामार्ग। त्वया वयं सर्वं तदपमृज्महे" अथ० ४,१८,७। "अपामार्ग ओषधीनां सर्वासामेक इद्वशीति" अथ० ४,१७,८,७।

अपामार्गक्षारतैल न० "कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम् नादबाधिर्य्ययो कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षारजलं कृतकल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनाद बाधिर्य्यञ्चापि पूरणात" इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे।

अपामार्गतैल न० "वायजे क्षयमालाद्यं कर्तव्यो इंहणो विधि। पाने नस्ये च सर्पि स्याद्वातघ्नं मधुरं शुभम्। क्रिमिजे व्योमकक्षाहृयिमपुर्वीजैश्च नावनम्। अजामूत्रयुतं नस्य क्रिमिजे क्रिमिजित् परम्। अपामार्गफलव्योमनिशाक्षारकरामठैः। सविडङ्गैः सृतं मूले तैल नस्य

क्षमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ क्षमितैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुव-मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रिया-यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-गिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भार-तेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पत-नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारां सदने सदस्येति" ऋ० २,२०,८ ४ अगाधे "अन्तरपार ऊर्वे अन्तः दस्मोः ऋ० २,१,१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसो अ-पारे ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे इति ऋ० २,२०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "महो अपारे रजसो" ऋ० ६,६८,१ । "अपारे सीमा-रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा इत्यरण" इति ऋ० ५,८७,६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार-मसंख्येयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महायातुरपार प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्मा पारमपारस्य व्रजन्ति विजयैषिण इति" भा० क० प० १८ अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ष न० अप+ऋष्-क्त नि० न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-ष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते यन्मां त्वं संप्रभाषसेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-दिष्टमूर्द्धन्यार्थं तदपार्थकमिति" सुश्रु० । तत्र योग्यतासत्त्वा-काङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रति-सम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्याऽ-योगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाभावात्सम्भवात् अप्रतिसम्बद्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये म-नादौ । २ अश्ववादिभ्यामरक्षितायां स्त्री । "अपाला-मिन्द्र ! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,९,१७ । "अ-पालामेतन्नामिकामरक्षितां अश्ववादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकृष्यालम्ब्यते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकट-पश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्यात्रेति" शत० ब्रा० २,२,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भाग-मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, ३ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उद्भूयपतने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-वृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेव मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्-घाटने २ आवरणापसारणे च । "स त्व से देजयत्व-पावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त । १ अन्तरिते २ पराङ्मुखे, ३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-दिति" महा०भा० "कथं कस्यास्त्यपावृत्तां परैरिव कृतां धमूमिति" रामा० । [लुठने च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मञ्चे "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद० । २ अङ्गावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अव्य० षत्वम् । १ अपास्थिते "यस्याहिमं निरवपं प्राग्नादुत पर्षधेः । अपाष्ठाच्छृङ्गा-दिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिरिति" माघ० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ । [पास्तानकल्पानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

अपकृष्टकरणायोद्यमरूपायां, १ गत्वा कुर्यमिति अवितुमर्हति-रूपायाश्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने, ५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचाराभ्यनुज्ञायाम्, ८ अवधारणे, ९ पुनरर्थे च। क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा "अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति" पा० उक्तार्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्गत्वम् तेन न षत्वादि तत्र "पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। सम्भावनायां लिङ् तस्य च विषयभूते भवने कर्तृदीर्घप्रयत्नयुक्तत्वोक्त्यर्थं द्योतदपि-शब्दः शक्यादिसूत्रेण सम्भावते अपिच इति पठ्ये तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरनयगावयविभाभवस्त्वे। एवमेतापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते अपिनो बिन्दुना योगो न त्वपिनोयुक्त-त्वात्" सि०कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं पक्षाऽनुकर्यमाविष्कर्तुमस्युक्ति। अन्ववसर्गे कामचाराभ्यनुज्ञा अपि स्तुहि। गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि। गणरत्ने तु "सम्भव-गर्हागीर्दुःतिभूषासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः तत्र १० सम्भवे योजनमपि, गर्हायाम् अपि पापिन्। ११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ सतौ मरणमपि, १३ भूषायाम् अपि सद्व्रतिहारम्, समुच्चये तदपीमुदाहृतम्। समुच्चये "अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति' कुमा०। प्रश्ने "अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति" रघु अस्य क्रियायोगभेदे अकारलोपो वा "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो" रित्युक्ते। अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्धः इति "पिनह्य याङ्गं कवचं पिनह्येति" भट्टिः।

अपिकक्ष अव्य० कक्षे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे "ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ऋ० ४,४०,४।

अपिकक्ष्य त्रि० अपिकक्ष सन्धानम् यत्। १ कक्षप्रदेशेन संधानभूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये। "त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वाम्" ऋ० १,११७,२२। "अपिकक्ष्यं शिरस्य यद्दधिरच कक्ष-प्रदेशेन संधानभूत प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति" भा०।

अपिकर्ण न० अपिगतः कर्णम् अत्या० स०। १ समीपे। २ तद्-र्त्तिनि त्रि०। "हुते अपिकर्णे आवपे" ऋ० ६,४८,१६, "अपिकर्णे कर्णसमीपगते समीपे स्थिते इति भा०।

अपिगीर्ण त्रि० अपि+गॄ-क्त। १ कथिते २ वर्णिते [१ प्रतिष्ठाकेत्र।
२ स्तुते च।

अपिगृ(या)ह्य त्रि० अपि+ग्रह-वेदे-क्यप् लोके यत्।

अपिच अव्य० द्व०। १ विशेषार्थे "मद्दयमिति शब्द०।

अपिच्छिल त्रि० न०त०। १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे २ अपङ्किले च। "प्रमेहिणो यदा मूत्रमपिच्छिलमपिच्छिल-मिति" निदा०।

अपिज त्रि० अपि अनु जायते जन-ड अनुपूर्वका० वेदे अपृक्तस्यैवत्वम्। ।अर्दैवे भाति तस्य अनन्यौ हृदतिधावन् त्वातत्वात्तम्। "मदाय श्राद्धापिजाय स्वाहेति" यजु० १८,२८। "अनु जायते इत्यपिज अनन्तोऽडरत्मारभ्य इति" वेददीपः।

अपित् सतो व्याप इतोऽनता यस्याः वेदे न लग्। १अनर्चितायां सत्याम् "अपितः पितरं भिद्" ऋ० ७,८२,१ "अपितो-अनर्चिता महीदिमि" भा० "बस सते अदितेभिन्त्रोभिरद-गुणोऽपिमदपित" इति तद्वत्ता स्तुति।

अपितु अव्य० अपि+तु+द्व०। १ यदर्थे निश्चा०। २ किन्तु इत्यर्थे भूरिप्रयोगः।

अपित्व न० अपिगतरतेऽस्मै अपि+त्वर-बा० ड। १ भागे भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य तथात्वम्। "तस्मामपित्वमीया ते" इति शत०ब्रा०।

अपित्विन् त्रि० अपित्व भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप्। १ भागवति सभागे। "तस्मिन् देवता अपित्विनो-ऽमन्यन्त" इति शत०ब्रा०।

अपिधान न० अपि+ धा-ल्युट्। १ आच्छादने। करणे ल्युट्। २ तत्साधने त्रि०। "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" भोजनान्ते जलपानमन्त्रः "राध्यमानस्यौदनस्य चौर-पिधानमिति' अथ० ११,३,१। साधने आच्छादनलोप-चारात् सामानाधिकरण्यम्। अपेरतो वा लोपे पिधानमपान "पृथिवी ते पात्रं द्यौ पिधानमिति" ब्राह्मणम् "तस्य तद्द्वार यदमावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधान" शत०ब्रा०।

अपिधि पु० अपिधीयते वह्निपर्य्यन्तं दीयते अपि+धा-कि। १ वह्निपर्यन्तदत्ते। "प्रियौ अपिधी वनिषीष्ट" ऋ० १,१२७,७, "अपधीन् वह्निपर्य्यन्तं दत्तानिति" भा०।

अपिनद्ध त्रि० अपि+नह-क्त। १ परिहिते, अतोषावलोपे पिनद्धम् तदर्थे।

अपिप्राण त्रि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीष्। १सर्वदा चेष्टमाने "यजत्रा अपिप्राणी च सद्मी च भूत्" इति ऋ०। १,१८६,११। "अपिप्राणी सर्वदा चेष्टमा-नेति" भा०।

अपिमत त्रि० अपि. मसर्गे संस्पृष्टं मतं, कर्म, भोजनं वा यस्य।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोत्रजे ४ संसृष्टभोजने च । "अपिव्रताचान्वारभन्ते यजमानमिति" का० ८,६,२६ । "अपिव्रताश्च उच्यन्ते येषां यजमानमते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूतिः "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०" "अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म्म येषामिति अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तेष्वग्रेणापि कृष्यादि कर्म्म व्रतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः सनुधर्माः" इति माधवः ।

अपिशर्वर त्रि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० वा० अच् समा० । १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्वरे" इति ऋ० १,६,७, । "अपिशर्वरे शर्वरीमुखे" इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल—अच् । १ ऋषिभेदे तस्यापत्यम् इञ् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" क०क० "सुप्यापिशलेः" इति पा० ।

अपिहित त्रि० अपि+धा—क्त । १ आवृते "तच्चेनाभुरपिहित" इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र "भुजङ्गपिहितद्वारमिति" रघुः ।

अपीच्य त्रि० अपिचनते चोच्च्यांचीयते अपि+च्यु—ड अतोलोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे "अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्वलोकमनोहरमिति" भाग० "अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति" ध्यानमूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अञ्च—क्विप् अपाक् तत्र साधु यत् अञ्चतेरतोलोपे पूर्व्व दीर्घः । २ अन्तर्हिते । "यदाविर्यदपीच्य देवासो अस्ति दुष्कृतमिति" ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुह्ये "सत्तानां नतुनामामपीच्यम्" ऋ० ८,२६,६, "अपीच्य गुह्यमिति" भा० ।

अपिजू त्रि० अपि+जव—क्विप्—ऊठ् । १ प्रेरके । "उभसामक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५ । "अपिजुवा प्रेरयितारौ" इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत त्रि० अपि+इण—क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, "सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति" छा०भा०धृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्णभिन्ने पु० महति त्रि० । पीतं पानकर्म्म १ तद्भिन्ने त्रि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण—क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" शा०सू० । आधारे क्तिन् । ४ संग्रामे । "युदा मह संरणानो अपीतेरमत्रिणः" इति ऋ० १,१२१,१० । "अपीतेः संग्रामादिति" भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय पीयते कलते यो कर्म्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे ।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीवे । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः इति" मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । 'नापुंस्कास्मीति मे मतिरिति' भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमस्याः यस्याः । १ पिच्छलीने शिंशपावृक्षे । २ पुच्छहीने त्रि० । [२ पुण्यशून्ये त्रि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छील्ये क्विप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । "अभिषयैव दृष्टस्योर्वशः स्पृष्टस्यैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रो यस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति" स्मृतिः "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुतिः । "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति" वृहन्मनु० । "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अगात्पुनस्तमपुनश्चकार" ऋ० १०,६८,१० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुन० आवृत्तिः संसारगतिर्यतः ५ब० । निर्वाणमुक्तौ "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम् । ६ब० । पुनर्गमनशून्ये त्रि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू—आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, "रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति" वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति जने ।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट त्रि० पुष—कर्म्मणि क्त न०त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहता-

शोकाकुलता' इत्यादिना सा० द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये" "इत्यत्र विततत्वो व्योम-स्नान प्रति न किञ्चिदुपकुरुते इति तस्य तत्पोषकत्वाभावाद-पुष्टत्वम् अपुष्टस्य भावः त्व । अपुष्टत्वमप्यत्र न० । "अपुष्टस्य पुष्टत्वमुपकारित्वमिति" सा० द० ।

अपुष्प अव्य० पुष्पाणामभावः अव्ययी० । पुष्पाभावे । "तं पुष्पात् फलमस्ति"इत्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चम्या नात्वभावः ।

अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा–क । १ पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च । उपचारात् २ फलेऽनुकूलदातरि कर्त्तरि त्रि० ।

अपूजा स्त्री अभावार्थे न० त० । १ पूजाभावे २ आदराभावे ३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनार्चने च ।

अपूजित त्रि० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादृते ३ अवज्ञाते च

अपूत त्रि० न० त० । १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ "अपूतो वा एषोऽमेध्यो यदनृतं" इति शत० ब्रा० "वचसापूत इव मन्येत" कात्या० २१,४,१८ । ३ संस्काररहिते ग्रामे च "एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचित्" मनु ।

अपूप पु० न पूयते विशीर्य्यते पू–प न० त० । १ गोधूमादिचूर्ण-पिष्टके० पुरोडाशे हविर्भेदे "अपूप देव घृतवन्तमग्ने" ऋ० १०,४५,९ । "अपूपं पुरोडाशमिति भा०।"धानालाजान्सक्तूंश्चापूपं पायसमपूपमेव चेति" मनु । प्राचुर्य्ये मयट् । अपूपमयं पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् "विभाषा हविरपूपादिभ्य" पा० यत् । अपूप्यम् 'छ च' पा० अपू-पीयञ्च पिष्टकाश्रिते गोधूमचूर्णादौ । तत् पण्यमस्य ठक् । आपूपिक । अपूपविक्रेतरि त्रि० ।

अपूपादि पु० ६ब० । पाणिन्युक्ते हितार्थे छयतोः प्रकृति-भूते शब्दसमूहे । स च गणः "अपूप तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्या ऊर्द्ध्वं १ कृष्णा-ष्टम्यां २ तत्र विहिते श्राद्धे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्य्यते सर्व्वतः कण्टकावृततया दुरारोह-त्वात् पूर–कर्म्मणि ल्युट् ङीप् न० त० । शाल्मलिवृक्षे । करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूर्ण त्रि० न पूर्णम् । ऊने । "अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामिति" रघुः । भावे क्त । पूरणाभावे "यात-यामत्वमपूर्णं प्रमसित्वेति" का० ४,१,५,७, अपूर्णं यथा यदीन अथवा न्यूनता पूर्णं न भवतीति तथा अपर्याप्तेति" गद्या० । [पूर्णं तुच्छं तत्पूरणाभावे ।

अपूर्णकाल त्रि० न पूर्णः कालो यस्य । गर्भ स्रावे

अपूर्व त्रि० न पूर्वं यस्य । १ अविदिते २ आश्चर्ये "अप-र्वमपि गतकालं मम भेदानुकारि सितकर्णिकमपूर्वं दृष्टमथःपुरे ते" इति "अपूर्वो दृश्यते वह्निः कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतो दहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु शीतलः" इति च उद्भटः । पूर्वः पूर्वतरो न० त० । ३ ज्येष्ठभिन्ने त्रि० । न० त० । ४ पूर्वकालादिभिन्ने त्रि० । पूर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरैः अज्ञाततया ज्ञातो यतः प्रमाणान्-तरेणैव अस्य ज्ञातता तेन तद्विषयत्वम् अपूर्वं अपू-र्वत्वं शिक्षतोऽस्त्य तस्मौ प्रकृतोच "संज्ञातापूर्व-पदत्वे" इति पा० ४, परम्परार्थे पु० । "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमन-परमनन्तरमबाह्यमित्यादि" शत० ब्रा० । ६ प्रमाणान्तरा-प्राप्ते "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलमिति" वेदा० सा० ७ धर्मनिषिद्धक्रियाजन्यतो कालान्तरभाविनोः सुखदुः-खयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयो न० । अदृष्टवित् अपूर्व-विशिष्टश्चेया । तच्च ॥७ तदेव दृष्टा । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विना हि यागादौ इष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः कार्य्यत्वेनापूर्वं बोध्यते इति प्राभाकरा मन्यन्ते । तत्रोभय-मतेऽपि, आशुविनाशिन कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति यथा हि अग्न्यर्जितपूर्वस्थायिन एव कारणत्वेन यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं प्रकल्पते साध्यादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणानु-पद्यमाना स्वर्गनियोजक व्यापारमपूर्वं कल्पयतीति । तथा-पूर्वं निमित अत्र या तस्यैव व्यापारत्वनिर्वाचनाय मन्तृपित्वामथो निरूपितं यथा "तथापि अत एव व्यापारोऽस्तु तव ध्वंसभावनिरूपणकारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि अभावात् व्याधेः फलमनन्तम् । यत ध्वंसोहेतुत्वात तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न तुल्य-ध्वंसजन्यदर्शि, मिथ्याभोध्वंससाध्यत्वो च व्यभिचारात् । प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच ध्वंसेनानुपपत्तिः अथ तेनैव समाधानमिति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-स्यानं विनाशुपपत्तेःव्यापारत्वस्तमया वाक्येऽपि नैवं प्रतियोगिध्वंसयोरेककालाजनकत्वात् न हि नियमतोऽभावे सति प्रतिषेधति तस्य कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तथापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ यज्ञादुयागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यत्र तु मानाभावात् तथेति वाच्यं यतः तस्य यागजन्य-स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्तिकल्पनात्। अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-विशेषस्य तदभावात्। न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापार-कल्पनाच्च ननु भाय नियम, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेर्व्यभिचारः तत्रापि व्यर्थमेवादृष्टं, विहितक्रियाया यागस्येव कर्तृगतादृष्ट-जनकत्वात्। न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टाभावात् पितरि स्वर्गं स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावेनादृष्टाभावात् स्वर्गन्तियागजन्यादृष्टस्य मुक्ति-विरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पित्रदृष्ट-जनकत्वात् तथात्वे च श्राद्धमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्त-पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-प्रसङ्गात्। पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-रिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया-पितृपुण्यजनिकेति न तु विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृमुक्तिः तत्पुण्यहेतुत्वात् न च मुक्तास्ति, तत्पुण्यहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-मुक्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रमुक्तिर्वा तत्कृतिजन्य-पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्य-पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरिति पुत्रस्य तत्पुण्यमिति, मैवं स्वर्गोपपादकं तत्पूर्वं स्वर्गाश्रये कल्पते तथोपस्थिति-बलेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च। न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा कार्याविचयादृष्टाभिधानादि पुत्र-क्रियाजन्यपापेन "स पितायां ... पितृभिः सह पच्यते" इत्यादिबोधित नरकभागित्वादि मुक्तस्यापि स्यात्

तथा च पुत्रकृतपापविधवाद्वा न कश्चिन्मोक्षार्थी मज्ज-यद्यादिषु ... "स पुनरावर्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च मुक्तस्य सुख-दुःखशरीरादिकस्य भवतीत्युपदर्शनम्। मुक्ते च पितरि श्राद्धा-दिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं श्राद्धस्यापि निष्फलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा पितृहेतुर्दुरितशून्ये न कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-यति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति। उच्यते विहितक्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्सर्गः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् तन्नियमपरः पितृयज्ञजातेष्ट्यादौ परम्परासम्ब-न्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितापुत्र-योः फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतस्य स्वर्गभागि-पितृकत्वं परम्परासम्बन्धेन फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव। न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृ-गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्तरि साक्षात्-सम्बद्धाः। एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्यौत्-सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामितावोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-कत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतन्त्रतया कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः। किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति" तच्च न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्ग एव मम इत्यस्य परम्परासम्बन्धरूपं तद्धर्ममिति। उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतस्य पितृस्वर्गत्वं, तदा ... सम्बन्धेन तत्-पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात्। सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकस्वत्वं काम्यं फलमपि काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन ... कामनात्। तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

जनयन् कामनाविषयः स्वर्ग एव फलं कथं जनयेत्, स्वर्गभूतप्रायैव चिरकालगततेन कामनामिति न्यायवार्त्तिके द्वादशे निरयणमनसोः कथम् एवञ्च नानाविधादृष्टकारणतया दुःखादिना तत्र पुण्यापुण्ययोस्तादात्म्यादिकं पितादिव्यंसकत्वमेव कामनाविषयस्वर्गत्वावच्छेदेन तेषां कुतस्तत् न हि स्वर्गसाधनताज्ञानस्य यत्संख्याकं तु सम्भावनेरिति विधीयते किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वर्गः यत्नतो भवति स्वर्गकामनानिर्विशिष्टम् । यद्येतद्ज्ञानमेवम्भवनीय कर्म भिन्नेनक्रियाफलमात्रजनकं । न च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गसाधनताज्ञानात् यजेतेत्यादितादर्थ्याय स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गसाधनत्वं प्रतीयते, यागाद्ये साध्यं विना विधेयत्वे प्रमाणाभावात् । किन्तु यज्ञलक्षणस्य यज्ञपरिपाकस्य अदृष्टद्वारा स्वर्गः कथं भवेत् इति जातेऽपि विधेययोरपि मध्यस्थत्वेन तदेव फलमिति तस्य यत्नेऽनित्ये नियमः प्रातिस्विककामाभिप्रायेणापूर्वं स्वीकार्यः यतः यागविशेषपरिपाकस्य तत् फलं न तु यागनाशादेः यागनाशे नाशाभावात् यागकार्यस्य तत्त्वमेव, यागजन्यानुष्ठानस्यापि नाशो यागनाशिन्दिनान्तरे यागविषयानुष्ठाने तत्फलस्यागमनप्रसङ्गाभावस्वीकारात्तन्नोपपत्तिमत्त्वाच्च । अपि च तैः कर्मभिः यत्किञ्चित्पुण्यपूर्वं नैव परमापूर्वं जन्यत इति" न चैवं स्थानाभावाद् विलक्षणविविधपरिपाकनरूपविनाशस्यैव चेति न सर्वं कर्म अदृष्टोत्पादकमिति" तेन तत्तदुद्देशेन ततस्तस्य नियतस्य यतः क्वापि पाकनात् अदृष्टोत्पत्तिः फलं भवेत इति जातेऽपि विषययोरपि तथा अतयोरादेव फल तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः" इति तत्र कर्म यथार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं फलदानार्थं, तत्तत्तत्तु अङ्गत्वमुपयुज्यते अन्यथैकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः । परिपाकस्तु कर्त्तव्यमित्येव कार्यं तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यज्ञे यजमानमित्यादिमिति" यत्तु निषिद्धासम्भवएव तस्मात् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति, तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धाचरणाभावात्, सर्वनिषिद्धाचरणस्य सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र भूयः भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा सर्वमिति नाद्यः एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा ज्ञानेन तत्फलसिद्धौ महाविद्यादिवाक्ये आहारादानप्रसक्त्यापत्ते नापरो असम्भवात् न तृतीयः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वाभावात् तस्मात् यज्ञस्य यज्ञत्वाभावाभावस्य न तत्फलं चन्यायस्य यागस्यैव फलं न न्यायादेः अदृष्टोत्पादकमिति साधूक्तं नाम्नैवेति यज्ञमनुष्ठानेनैवासम्भवे इति तत्र कर्म सर्वविधिविधायकमुक्तं सविस्तारं वाचस्पतिमिति" । इदमत्रैवं सर्वत्र मीमांसकप्रसाधनपक्षे "शास्त्राणि वर्णाश्रमाचारादि शास्त्रकोविदस्य तत्तत्प्राप्तिमात्रमस्य नाशः अंशस्य नाशाभावात् व्यापकते तु कर्मपदेन तत्तदपूर्वजनकता तेषां सम्भवतीति इति । अत्र च यागमात्रं प्रति कारणमिति नैयायिकादयः । कर्मैव एव फलमिति मीमांसकाः । ईश्वराधिष्ठितादेव कर्मणः फलावाप्तिः फलमिति वेदान्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये "अयोग्येन कर्मणामादृष्टात् फलदानमिति" व्याख्यानम् । तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिक्षयादिति" अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मं जैमिनिरत एवेति" शा० सू० । जैमिनिमतं धर्मस्यैव फलदातृत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । "पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम् । भाष्यमेतत् सामान्यतः सूत्राचार्येण । नन्वनुपनिपातिनः कर्मणः कथं नोपपद्यते इति परिहारोऽयं यथा नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्मफलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तेरनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्मात् धर्मत एव फलमिति "पूर्वन्तु" बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्" धर्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलदातृतया च । "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति स्मर्यते चायमर्थो गीतासु । "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्ता

साधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति" । विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" इति । एतेन "नमस्तत् कर्म्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्म्मभ्य एव तत्तत्फलोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्म्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि" इत्यादिश्रुतिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्यक्षयेति भेदः । अतएव "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षयः, स्थूलावस्थानामज्ञानानां तु भोगात्" इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया । "आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति" वै० सू० "आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" जै० सू० । "आत्मान्तरे यौ सुखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनियताभ्यामेव धर्म्माधर्म्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति" एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति" वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्व्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व्वमङ्गापूर्व्वं कलिकापूर्व्वञ्चेति मीमांसकाः । तत्र दर्शपौर्णमासाद्यपूर्व्वं प्रधानापूर्व्वं तदेव परमापूर्व्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्व्वमङ्गापूर्व्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्व्वं कलिकापूर्व्वं तच्च व्रीहिप्रोक्षणाम्बुत्पवनादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसका तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाञ्जली १ स्तवके दृश्यः । कलिकापूर्व्वञ्च परमापूर्व्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्व्वंस्तु परमापूर्व्वे विशेषमाधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्व्वसहितं परमापूर्व्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे दैवात् यथाङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । शेषाङ्गापूर्व्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानाविद्धे फलाभावात् । अतएव "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्व्वं फलनाश्यं तत्त्वज्ञाननाश्यं कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभमिति" "कर्म्मणास्त्वेव सर्व्वेषां भोगादेव क्षयो भवेदिति" च शास्त्रात् "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुनेति" गीतावाक्याच्च । सर्व्वकर्म्मपदेन च प्रारब्धकर्म्मातिरिक्तकर्म्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्म्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं लभ्यते । परमापूर्व्वञ्च नित्यकर्म्मणि प्रत्यवायापूर्व्वत्वेन मीमांसकैः व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजनकत्वात् न तत्रापूर्व्वस्य फलाजनकत्वेन प्रत्यवायत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्व्वं दर्शितम् । "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि प्रत्यवायापूर्व्वजनकत्वमिति मीमांसकाः । तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारात् प्रत्यवायमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्व्वस्यापूर्व्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्निरुक्तिः दर्शितः । "प्राग्भावनानिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" इत्येव व्याख्यातश्चैतत् अथशब्दे ११६ पृष्ठे तत्र पूर्व्वमविद्यमानत्वात् अपूर्व्वशब्दवाच्यतेति । वेदान्तिनस्तु कर्म्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्व्वमिति स्वीकुर्व्वन्ति तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्म्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । "तदधिगम उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" शा० सू० भाष्ये "अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्म्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च "नहि कर्म्म क्षीयत" इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्म्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्म्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्व्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति श्रुतौ "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । "न हि कर्म क्षीयते" इत्येतदपि चारम्भौत्सर्गिकं न भोगादृते कर्म क्षीयते तद्धेतुत्वादिति इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः । "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदे"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति तदसत् दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः । सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते । तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्ति अतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाहमासं नेदानीं नापि भविष्यत्काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" शा॰सू॰ । "पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशात्सिद्धौ, धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् "उभे उ हैवैष एते तरती"त्यादि श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः "नैतं सेतुमहोरात्रे तरत" इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य "सर्वे पाप्मानोऽतोऽनिवर्तन्ते" इत्यविशेषेणैव प्रकृते पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः" शा॰सू॰ । "पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र "उभे उ हैवैष एते तरती"त्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् च ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत न हि समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति । उच्यते । न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तेत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-धारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-कार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय” इति भा० ।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तल् । १ प्रमा-णान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्याव-धारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये “तन्त्वौपनिषदं पृच्छामि” ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्वः पतिर्यस्याः । कुमार्य्याम् । “अपूर्व्व-पतिं कुमारीमिति” सि० कौ० ।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वादः तत्प्रभुत्वो कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा—कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदघटिते शब्द-विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विधः कर्म्मविधिः गुणविधिः विनि-योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-द्रव्यादेर्विधानात् । “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-विधिः । एवं तथा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगप्रापकोविधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि “उपसङ्क्रम्य-रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विधिष्ट-विधिरिति भेदः ।

अपूर्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न०त० । पूर्व्वानर्हे “त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानामिति” ऋ० १,१३४,६ ।

अपृक्त त्रि० पृच—क्त न०त० । १ असंबद्धे “अपृक्त एकाल् इति पाणिन्युक्ते वर्णान्तरादुक्ते २ एकवर्णे “वेरपृक्तस्य पा० ।

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्व्वापरयोरेकादेश रूपे अपृथग्भवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति सा-हित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष—कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरो-द्धव्ये अपेक्षाकर्म्मणि २ प्रतिपाल्ये च “आत्मा यत्नेन रक्षेोरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय” इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष—भावे अ । १आकाङ्क्षायाम्, सा च शाब्द-बोधजनिका “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे तदपेक्षारूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽसमासो नेष्यते “सापेक्षे प्रायशो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्ष तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीर पुत्रकाम्यति सुतस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्ष-त्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-कुलमित्यादौ समास इति भेदः । ३ प्रयोजकत्वे तत्र ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञा-नादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थज्ञानस्थानाद्यनुरोधः तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन “स्वापेक्षापादक प्रसङ्ग आत्माश्रय अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च प्राह्येत्यभिधाय एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्य स्यादे-तद्घटज्ञानभिन्न स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतद्घटजनक स्यात् एतद्घटभिन्न स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घट यद्येतद्घट-वृत्ति स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वापेक्षा-पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चात्र साक्षात्-परम्परासाधारणी ग्राह्या” इत्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वमपेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्ष ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे “सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” रघु । ४ स्पृहायाञ्च “वसुमतीषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति” “आध्यात्मरतिरासीन निरपेक्षोनिरामिष इति” च मनुः । “निरपेक्षः विगतस्पृह इति” कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेकः इत्याकारिकायाम् अने-कैकत्वविषयिण्यां “अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन—ड ५त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते संख्याभेदे । “द्वित्वादयः परा-र्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित” इति भाषा० । अस्यायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्वाविति ज्ञाना-भावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिसम्बन्धः कश्चित् सम्बन्धोऽनेकाश्रयो स्वीक्रियते पर्य्याप्तिसम्बन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशबुद्धेश्च अपेक्षाबुद्धिसापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् । तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ततो द्वित्वप्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च ततो द्वित्वनाशः इति । यद्यपि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वेन ज्ञानमात्रस्य द्विक्षणस्थायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्य्यकालवृत्तितयैव कारणत्वोपगमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं नाश्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाशइति कल्प्यतइति सि०मु० ।

अपेक्षित त्रि० अप+ईक्ष–कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षाविषयभूते २ आकाङ्क्षिते च । "अपेक्षितक्रियस्येति निधाऽप्यादानमिष्यते" इति हरिः ।

अपेक्षिन् त्रि० अप+ईक्ष–णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति स्वकार्य्यजननादौ इतरप्रयोजकतापेक्षिणि च ।

अपेक्ष्य त्रि० अप+ईक्ष–कर्म्मणि ण्यत् । १ अपेक्षणीये । भावे ल्यप् । अनुरुध्येत्यर्थे अव्य० "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिप" इति किरा० ।

अपेत त्रि० अप+इण–कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृते । "य प्रव्रजन्तमनुमेतमपेतकृत्यमिति" भाग० २ पलायिते च ।

अपेतराक्षसी स्त्री अपेत राक्षस इव पातकं यस्याः गौ० ङीप् । तुलस्याम् राजनि० । तस्याः राक्षसतुल्यपापादिहरणात्तथात्वम् । "दृष्ट्वा दहति पापानि ध्याता हरति पातकम् । हरितकी हरेद्रोग तुलसी हरते भयम्" आ०त० स्कान्दोक्तेस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय त्रि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न०त० । १ स्मृतौ निषिद्धपाने मद्यादौ "मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति०त०छन्दो० एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा "पञ्चपञ्चनखं क्षीरं यत्र विन्नयितं पयः । अनिर्दशाहगोः क्षीरं पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति" प्रा० त० स्मृतिः । "अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पय" इति मनुः । "शुनोच्छिष्टाः स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति" यमः । "स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० यमः । "शूद्रोच्छिष्टाः स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः । कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति" हारीतः "श्वमार्जारस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूत्रविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" बहुमो० । "चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्र प्राजापत्यन्तु भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्" आप० । "चण्डालपरिग्रहीत योऽज्ञानाज्जलं पिबेत् । तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यश" इति आप० । 'यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः" अङ्गिरा । "किञ्चिदिति जलक्षीरादिकमिति" प्रा०वि० । आपत्कालादौ न दोषः । "आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यमः "अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" आप० । जलान्तरालाभे तु तदप्यापदि पाठं पठ्यते 'अन्त्यजैः खानिते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति हरयाता० । "इदमत्यन्तापद्विषयमिति" प्रा० वि० । "भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयो दधि । ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृति" परा० । उपसर्पति उपसर्पेत् प्रायश्चित्तमिति शेष तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । "यदि विप्र प्रमादेन शूद्रतोय पिबेत् स्वयम् । उपोष्य त्रिसप्ताहा पञ्चगव्यस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात्" शाता० । अत्रापवादः । "नवभाण्डेषु पानीयं विट्शूद्रपतितजन्मनाम् । पेयं तदाशु विप्राणां पयो दधि तथैव च" शाता० । "घृतं तैलं पयः क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता० । "घृतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोष" शङ्ख । "पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्याद्वामहस्तेन वा पुनः" मनु । "वामेन दोषबिन्दिति" प्रा०वि० । "प्रपास्वरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः । अतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतो भूमिगताः पिबेत्ताः" इति यम । प्रपाजलं, कूपजलादुत्थघटस्थजलं द्रोणी दारुपात्रविशेषः तज्जलं, चर्म्मादिकोषगतं जलञ्च शूद्रादानीतमपेयम् "आपदि तु तदेव जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पात्रान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति"

प्रा॰वि॰। एतद्विषये यम। द्रोण्यामायसशुक्तायां चर्म्मे भाण्डे तथा। स्थामणपाजलञ्चैव पीत्वापन्नस्तु न दुष्यतीति लघुहारीत। तदपि भूमिगतं सत्यैव पेयं पूर्व्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके च कूपे अखाते" प्रा॰वि॰। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धि महत्सु च न दूषणमिति" विष्णुः। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा॰वि॰। यथोक्तं देवलेन। "तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीवापीः सरांसि च चण्डालाद्यशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्ज्जयेदिति"। "हतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णु "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा॰वि॰। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रयं कुर्य्यादित्यादि" लघुहा॰। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति भवि॰पु॰। "श्लेष्मोपानहविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अत्रापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृतयन्त्रोद्धृतस्य सन्ततधारयोद्धृतस्य एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यवस्थिततया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्राप्तिप्रशमार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्पर्शस्य अस्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावत पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतयैव सर्व्वेषामप्यस्ते विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं प्रत्युक्तमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रत्युत तस्य विशेषणाच्च तस्य रुग्णार्त्तविशेषेण निकारविशेषश्रवणादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विषितृषा तु हृदये यस्मिन्वै प्रजायते सहस्रं स्वन्तु विशेय शरीरमन्नन्तु स्वभावत" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन पङ्क्तिबाह्यादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिसंसर्गवत्त्वेन पङ्क्तितत्रास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणासृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्खाते गङ्गाजलानामवाहितत्वात्तस्य स्वभावत शुद्धतेति तु न यद्यत्र "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छसंसर्गे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कं गङ्गायाम्लेच्छादिसंसर्गस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धाराया प्रतिप्रसवमाह बौधायन "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकरा शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ॰त॰स्मृति। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेध। "यद्वद्वय श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति" छन्दो॰प॰। "यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति" मनुः ये विप्रै "अन्यथा हि कृतश्चैव। देवयोनिरपांपतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिरिति भा॰व॰प॰ स्पर्शनिषेधात् पाननिषेध। "अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनु। "गोः क्षीरमनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च सत्कव्यपेताः" वशि॰। "वर्ज्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यम। "सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति" षड्॰ "गोजामहिषीवर्ज्जं

सर्व्वपयांसि यान्यनिर्द्दशाहं तान्यपि सन्धिनीसन्दिनीविवत्सायमसूक्षीर चामेध्यभुजः" विष्णु । पीत्वोपवसेदित्यनुवृत्तिः। सन्धिनी वृषभाक्रान्ता सन्दिनी नित्य प्रस्रवत्पयःस्तना। अमेध्यभुज मद्यादिभक्षणशीला। यमसूर्वत्सयुग्मं प्रसूता—"हस्तदत्ता-निन्दितं रासभस्य पयो वर्ज्जयेदिति" हारीत। तत्राजाव्यं र दशाहादर्वाक् निषिद्धम् ऊर्द्ध्वं तत् पेय सर्व्वपयसामुद्धृतात् "गोमातृ यनुनोच्छिष्ट मदाम्यद्दस्य कामतः। सन्धिन्यनिर्द्दशावत्सागोपयः परिवर्ज्जयेत्" या०।"क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः सप्तरात्रं व्रतं कुर्य्यादित्यादि" या०। "उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरपाने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्चेत्यादि" शाता०। "उदश्वित्पिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्य्याणि नाश्नीयात्" गौत०। उदश्वित्, क्षीरादि विलयनं घृतमल पिण्याक खलि मथित तक्रादि आत्तवीर्य्याणि गृहीतसाराणि॥ आत्तवीर्य्यपदञ्चात्यन्तोद्धृतस्नेहपरं मथितपदं च उदकमात्रतक्रपरञ्च। "क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः। यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप०। "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेषु विपच्यते" स्मृति। सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनकतया कानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽपेयशब्दे २२६,२७, पृष्ठे उक्तानि। तत्र विशेष कश्चित् प्रदर्श्यते "वर्षाजले गाङ्गेयत्वसामुद्रत्वपरीक्षणमुक्त्वा "वर्षास्वन्यथे सितवस्त्रच्छेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेयमित्युक्तम् कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्। तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम्। स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात्। तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाका दोषा षट् सम्भवन्ति। व्यापन्नं वर्ज्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्त्तवम्। दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत्। "व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम्। श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम्। श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च। अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति" नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्रोक्ता "पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वादिति। सह्यप्रभवा कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवा कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलयप्रभवा क्रिमीन्, महेन्द्रप्रभवा श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवाः हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शांस्युपजनयन्ति, इति 'वालुसदकं विस्रं लवणं सर्व्वदोषकृदिति। अनेकदोषमानूपं वार्भिष्यन्दि गर्हितमिति" च। रोगभेदे शीतलजलस्यापेयतोक्ता, "पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलग्रहे, आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे। हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्ज्जयेदिति"। तप्तस्यापेयता रोगभेदे तत्रोक्ता "तच्च नैव पाते दद्याच्छीतोष्णकाले न दुर्बले। न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके। शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु चेति"। द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६,२७, पृष्ठे दर्शिता। विशेषस्त्वेषः। "पयोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते, ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथेति" रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या तत्रैव दर्शिता। अनुपानगुणमभिधाय "न पिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगे चाप्यूर्द्ध्वजत्रुगे। क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः। पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान् शीलयेत्। प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम्। मन्दाग्निसादच्छर्द्द्यादीनामयान् जनयेत् बहूनिति" सुश्रुते। [अदये

अपेशल त्रि० विरोधे न०त०। पेशलत्वविरोधिकार्य्ययुक्ते

अपेहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट। इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। कटसम्बोधनपूर्व्वकापगतिनिर्देशक्रियाविशेषे। एवं मयू० समासे। अपेहिद्वितीया, अपेहिप्रथमा, अपेहिवाणिजा अपेहिस्वागता एतेऽपि शब्दाः तत्तत्सम्बोधनकागमनक्रियानिर्देशे।

अपैशुन न० अभावे न०त०। १ पैशुन्याभावे न०त०। २ पैशुन्यशून्ये त्रि०। अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न०। तद्वति त्रि०।

अपोगण्ड त्रि० अपचि कर्म्मणि गण्डः न्याय्यः। विकलाङ्गे "विकलाङ्गं हि सर्व्वत्र धर्म्मकार्य्येषु वर्ज्जयेदिति" स्मृतेः स हि वैधकर्म्मसु त्याज्य। २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्म्मणि त्याज्यः। अपचि अगण्डः अवीर इति वा तत्र कर्म्मणि अवीरत्वात्तथात्वम्। अपोगण्डमिव भीरुत्वात् गण्ड एकदेशोऽस्य। ३ शिशुत्वयुते मध्यभागे बलीनाभेस्तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम्। अपचि कर्म्मणि न्याय्यः गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त०। पोगण्डः पञ्चमादब्दादर्व्वाक् च दशमान्तरत्युक्ते पञ्चाब्दे वाले। पोगण्डभिन्नभिन्नयोरेव तथात्वात्। "बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्द्यते" इति नारदोक्तपोगण्डभिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च "ब्रह्मकृषेदपोगण्डो"

विवर्द्धे चास्य भुङ्क्ते भस्म तद्द्वारेण भोक्ता तद्रूप्य-मर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्' स०द०।

अपोढ त्रि० अप–वह–क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २"कलनापोढम-

अपोदक त्रि० अपगततदुदक सुल्लितत्वात् यस्य। १ अप्र-विटोदके "तमूकृपुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोद-काभिः" ऋ०१,११६,२। अपगतं फलेषूदकं यस्याः उक्त-पुंस्कत्वात् स्त्रियामत इत्वं वा। इत्यपकोऽपोदिकापि (प्र) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकाभावात्तथात्वम्। अप-गतमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्र अपोदकं विष तस्य एतास्मप्रभवम्" अथ० ५,१३,१।

अपोनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ–छ वा त्रि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अपः जल तदात्मक तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ बा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तन्निमित्तस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-त्तथात्वम्। "तन्नामपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र० "अपोहः अतद्व्यावृत्तिरिति" महेश्वर। ऊहस्तर्कः अपः विपरीत्ये प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के स च "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहो-ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। "स्वयमूहापोहासमर्थे" इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनञ्चेति" गीता।

अपोहनीय त्रि० अप–ऊह–अनीयर्। अपरकृततर्कनिर-सनेन तर्कणीये, "कृतिमपोहनीयाश्च" कात्या० २२,६,२१।

अपोह्य त्रि० अप–ऊह गत्यादौ कर्मणि यत्। अपगमनीये "त्याज्ये एतैर्द्वैरपोह्यः स्यादेनोद्विसासङ्कुलम्" मनु अप+वह–ल्यप्। दूरीकार्येऽर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अभावे न०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्चर त्रि० अप्सु चरति चर–ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् "ङीप्याद्याद्याश्रितास्तेषां भागशोऽथाप्-चराः" इति मनुः ङीपि दुर्लभि।

अप्नु न० आप्यते भोगाय जीवेन–आप–ह्नुन् ह्रस्वश्च। १शरीरे २ सुतसदृशसोमे च। "अवाप्नवे द्वितीये वामाकृतिं जु-होति शत०ब्रा०१,६,१८, अप्नुः सुतसदृशः सोमः भा०।

अप्नुर् पु० अप्नुरः अवदानाय सतोर्ति तुर–वेगे क्विप्। अव-दायके इन्द्रे तस्य सोमपायकत्वेन तत्प्रेरकतया अवदा-तत्वात्तथात्वम्" "यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे ऋ०२,२१,५, "अप्नुर आपा प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २तद्दायकेऽग्न्यादौ च तत्वाग्न्यादे "आप्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः अप्नुप्रेरकात्वम्।

अप्नुर्य्य न० अप्नुरो भावः बा० वेदे यत्। "अवप्रेर-कत्वे लोके तु ष्यञ् आप्नुर्य्यमिव। "इन्द्राग्नी। तवि-षाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च युवोरप्तुर्यं हितम्" १२,८, अप्नुर्य्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्यहस्य यामकत्वाद्याम इव अलुक्स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देवयाजकाङ्गकत्वात्तथात्वम्। "सो-ऽप्तोर्यामेण यजेत" कात्या० ८,११,१०, "बहुसवे अत्यग्नि-ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,६,२६,।

अप्त्य त्रि० अप्सु देवे भव यत् वेदे टिलोप। १अपत्ये निरु० २देवकर्मणि स्थिते च "पूर्व्ये कर्मे रजसो अप्नस्य" ऋ०१,१२४,५"अप्नस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था क उत०। १ कर्मण्यधिकृते "संयाश्चप्नःस्थो अपसेव" ऋ० ६, ६७,३। "अप्न स्थ कर्मण्यधिकृत" भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा० वेदे पु० सलोपः। कर्मप्रेरके। "युवं ह्यप्नराजावसी-दतम्" ऋ० १०१३२७।

अप्नवान पु०अप्नसा कर्मणा वान गति सङ्गतिरस्य। भृगुवंश्ये, ऋषिभेदे, "यमप्नवानो भगवो विरुरुचु ऋ०४,७,१, अप्न-वान भृगुवंश्यो कश्चिदृषिः, भा०। "और्वभृगुवदप्न-वानवदाहुवे अग्निं समुद्रस्म्" ऋ०८,१०२,४, अस्यैव पञ्चादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्व्व-जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्वजामदग्न्याः" इति वा "भार्गवच्यवनाप्नुवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-वनाप्नवानौर्ववैदा." इति गोत्रप्रवरा०। पञ्चानामाप्नुवतः प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्धेयम्। अप्नसो वा-नवत्त्वेन मानमस्य पु० सलोपः। बाहौ निरु०।

अप्नस् त्रि० आप–असुन् नुट् ह्रस्वश्च। १ कर्मणि निरु०। "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशकात उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्न ऋ० १,११३,६। "अप्न, कर्म' भा०।

भा० अकर्म्मोऽपि यामपि अतम् तट् ऋमच । २ प्राप्ताने, "यशिमम् उपसो बहुमा" ऋ० १,११३,१० । "अप्नः प्राप्यम्" भा० ।

अप्नस्वत् त्रि० अप्नस्+मतुप् मस्य वः । क्रियायुक्ते । कर्मयुक्ते । "अप्नस्वतीषु उर्वरास्विति" ऋ० १,१२७,६ । "अप्नस्वतीषु कर्मवत्स्वुर्वरासु" भा० ।

अप्पति पु० अपां पतिः ६त० । १वरुणे २समुद्रे च । "इन्द्राग्न्योरप्पतीन्द्रुभ्यः शम्भुभ्यो बलिं हरेत्" इति "विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च" इति च मनुः ।

अप्पित्त न० अपां पित्तमिव वेदत्वात् । १ अग्नौ "अप्पित्ताय" इति श्रुतौ अग्नेर्जलवेद्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्य त्रि० अपामिदम् तत्र साधु भवं वा यत् । १जलसंबन्धिनि "अप्येषो राजा अप्सु अभिमते" ऋ० ८,८६,११ । "अप्य अप्सु भवः" भा० जलसम्बन्धिनि "स्वाङ्कितममप्यसु भागम्" ऋ० १,१८,७ । "अप्यमपां सम्बन्धिनम्" भा० । २कर्मणि साधौ "स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुप" ऋ० १,१४५,५ । "अप्यः कर्मणि साधुः" भा० कर्म, योग्य भेदे यत् तुम्बच । ३प्राप्तु योग्ये "योनिमप्यमसिषितम्" ऋ० २,१८,८ । "अप्यम् प्राप्तुं योग्यम्" भा० ।

अप्यय पु० अप+इण्–भावे अच् । १ "अपगमने २ नाशे ३ विलये च "अप्ययादिति पा०सू० भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया" गीता । अर्थेऽप्यनात् अपादाने अच् । पञ्चसु प्राणेन्द्रियेषु "पञ्चसु प्राणेन्द्रियेषु पराभिरप्ययेषु" काव्या० १७,६,७, "अप्ययेषु पञ्चसु प्राणसञ्ज्ञिषु" वेददी० ।

अप्रकट त्रि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने गुप्ते । "प्रकटाऽप्रकटा चेति कीर्त्ता सेयं त्वरेद्विधा प०पु० ।

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न० ब० । २चलनहीने त्रि० "अप्रकम्पो दुराधर्ष" इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० । २ प्रकर्षशून्ये त्रि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकृष्टं काण्डं स्कन्धोऽस्य । १ स्तम्बगुल्मे झिण्टीप्रभृतिवृक्षे । न०त० । २प्रकाण्डभिन्ने काण्डे त्रि० ।

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे गोपने "अप्रकाशप्रकाशे प्रोक्तः स्वामिसकाशाद्रक्षणादिति" भा०त०भा० । न०ब० । "प्रकाशशून्ये त्रि० "प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च तस्करान् द्विविधान् विदुः" मनुः । अप्रकाशचोरश्च अपहर्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे दृश्याः । "प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः" इति रघुः ।

अप्रकाश्य त्रि० प्र+काश–णिच् अर्हार्थे कर्मणि यत् । १प्रकाशनानर्हे गोप्ये "आत्मनश्चरितं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित्" तन्त्रम् । २विशेषतो गोप्ये अकर्तव्यादिदर्शने च तत्र । "अकृत्यं मैथुनं मन्त्रो भेषजं च वयो धनम् । आयुर्धर्मोपकारं च नव प्रकाश्यानि वर्जयेत्" चा०च० ।

अप्रकृत त्रि० न प्रकृतः प्रकरणः प्रस्तावः यस्य । १अप्रकरणे २अप्रस्तावे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्य कर्म० न० बहु० न०त० । भयादिना १स्वभावहीने । "तावच्च प्रकृतो दृश्यतेति पु०त० भारो० "अप्रकृतो भयादिनाम्" रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री० न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणानिर्वाच्यत्वरहिते पुरुषे "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति सां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ आचरणोक्तप्रकृत्यनित्यरूपप्रकृतिभिन्ने प्रक्रियादिमध्ये, शीघ्रोक्तोऽप्रकृतौ ३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न० ब० । ४तच्छून्ये त्रि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्थ त्रि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना तद्वर्तति स्था–क उप० न०त० । रोगभयादिना स्वभावचलिते ।

अप्रकृष्ट त्रि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निकृष्टे अपकर्षयुक्ते

अप्रक्लृप्त त्रि० प्र+क्लृप्–क्त न०त० । क्लृप्तभिन्ने पर्युषित तद्भिन्ने "कल्पितो वेदोऽप्रक्लृप्तत्वाच्छास्त्रमिति काव्या०६०२

अप्रचित त्रि० प्र+चि–भावे क्त "अपस्पर्धे" पा० उक्ते भावकर्मणोरपि स्पर्द्धतया तद्भिन्ने दीर्घविधानात् भावस्य च अस्पर्धतया न दीर्घं तेन न नत्वम् नास्ति प्रचितं प्रचयो यस्य । प्रचयरहिते "अप्रचित बहु बिभर्षि" ऋ० १,५५,८ । [अदुग्धवति ।

अप्रखर त्रि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण त्रि० न प्रकृष्टो गुणः उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य । १ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित–असुन् न०त० । अज्ञाने "कथाविधानमप्रचेताः" ऋ० १,१२०,१ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन–ड न०त० । पुत्रादिजननाभावेन अल.तै । पत्न्यां "आत्मा वै जायते पुत्र" इति श्रुतौ पुत्रजनने आत्मजननात् तद्भावस्य तथात्वम् । "आत्मज्ञानप्रजः कश्चित् क्रियेत प्रजनेत वेति" स्मृतिः "अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति" या० । २प्रजारहितायां स्त्रियां स्त्री "अप्रजामानमेतायां भार्या-

कर्मेति" मा० यथोक्तयाज्यत्वात्। अत्रहणम् "ज्यायुष्म- त्वात् सर्वो साध्वं साध्वं समीहते। अक्षिवत्सौ सर्व- काम प्राप्नुमित्युपलिप्सन् । अनुष्टुभं सर्वं ॥ अप्रहितिः अनुष्ठानानि प्राप्तानि" मा०भा० । तैत्तिरीयेप्यान्निनाष्टुभानां प्राप्तानां पाठेऽपि । दशस्य अश्वानादिनोऽपि सर्वानुविश्वानयतौलिक्यमपि अप्रतिप्राप्यता । "ब्राह्मणैरप्युक्तमित्येतत् अभ्यादधेत, आदिद् न तत्र अभिन्दन् "मार्गम् आपद्ये विन विद्वेषे संज्ञानम् अवाप् । प्रतिपत्तुम् विन्दते तुष्टयत्प्रलक्षणं" इति "अप्रतिबन्धेन वेदं विभ्रं सर्वे प्रभावेन् वदेत प्रतिपद्यमानात् प्राकृतत्वमर्थं तथा" इति सत्यतया- प्रतिपादनात्। तत्र सेवात् तत्र वर्गपदिति न प्रतियाचनम् "सोऽदुत्पादनिवेधात् निवृत्त प्राकृतोऽश्यम् प्राप्त- व्याप्त्यापवेरपि कदा सेवनर्मैव वा" मा०पत्रे आदिद् प्रवृत्तम प्राप्यतोऽपि अवाचत्या न प्राप्यता "न मतार्थं धर्मं प्रहादिभ्यो बहुधे नर्दिहिन" सत्यतापदे विद्यमानेन आपद्यपि तत्र निषेधात् "दे प्रवारविलम्बार्थ अनिरुद्धेनापाते अनिमतो हि प्रवाभी प्रकृत्यादिषु नर्हिता" इति तत्रैव। तत्र तत्र वदेवे प्रतिपक्षनिषेधः । "अनश्यापश्चपाठो न शुभवनियोगवेदिति" स्मृ० । "तथा विर्ग तदा आप्रतिप्राप्यता प्राकृतमाभव्येवाच" धाति० विन वधर्मम्" "सहापदेवनमैवनिमाहप्तिमिति" ति०त० धृत० । "प्रविचारयोनयादोनां प्रतिपक्षे कविभ्राटोनदप्रदेश् पञ्चरात्रं, बहुनि हादशरात्रं पवोभतः मासमणवमात् प्रतिपक्षे" का०। "वितर्क नृत्तिमन मासर्व मासविवान् दत्तम्। अविहान् प्रतिपक्षवादो अयोऽसर्वत हादशम्" यत्र।। अनन्तनियुक्तो विदुषो न दोषाय । "विवदिग्बाधनो गृहीत्वाऽपक्षंभवतोऽयत्तोम् । वश्य मावयाः प्राप्ता पुर- भारावमन्तिताः पूर्वं वर्णनवले न मात् एषा प्रश्याते । एताभवन्तो प्राप्नोति नवृषतुभततोऽत्वलीमिति म०पु० । एतत्र विहदविहद्विषये निविहता तथाविभादोनां न प्राप्यप्रमदे दै०४२ यता। देवकारादिभेदे च प्रतिपाद्य- प्राप्य प्रतिपाद्यता "न तीर्थे प्रतिपद्धर्वीयान तुलो- वासनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रयतोऽपि भवेदिह "तीरे प्रतिपद्धर्वीयाव्ययावी नर्मदा विमल" प्रतिमा०त०धृ०। "पाथोर्यं पावनं मैवं तत्र अवचनेव च । तथावत न प्रवृत्तीयात् तस्यां गोमायमचर्यं" इति का० ख० । "तत्त्वेव पुनं दद्यात् प्रतिपद्धर्वीयाह च हि तथायाम पूर्वेवा" विभवेन अनेनपदपरमेदपदप्रतीतिवेन तथा प्रतिपाद्यता । तथा "न भो दनं ददात् कवि- न्यायं प्रयुज्यमानपुनान तु वर्तुर्यनि" कतो कर्मपूना- भवेयं विषयः एवमप्यनिषयात्यता । कर्तोऽपि विदुदयन्ने न न दोष । न कवित्य्यां सर्वम् म० । कविपाद्यप्रवादपदान तथौ दीनकरो नवचनादो च प्र० । "न भोक्तारो वर्तप्पाप्तुः" इति प्रादुर्भवनुत्पत्तम्। "प्राग्दन्नबदधेत दोष" इति तत्रे० ।

अप्रतिघ त्रि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातो यस्य । १ प्रतिघात- शून्ये अपरिहते "अप्. इ.अप्रतिवन्ध्यमानमपराजितः । तत्रोऽतिवि विद्युन्मत्त याति वैदुर्यादि" वत् ।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि० प्रतिद्वन्द्वः विरोधी नास्ति यस्य बहु० न० त० । ऐतिहासिकरत्नार्थे "अप्रतिद्वन्द्वसमवलोकितविभव- भारूदे" राजा० । प्रतिद्वन्द्व० समवत । प्रत्यूहे च 'सोऽप्य दर्शितः' सम्प्रोक्तिनेन' सम्पूर्णानि । सीता- कामिनीम" इति राजा०।

अप्रतिपक्ष त्रि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः शत्रुर्वा यस्य । १विपक्षशून्ये २अन्यदृशे च ।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्तव्यानिश्चयः अभावे न० त० । इतिकर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविधुराणि चेष्टितानि" काद० । २ निश्चयाभावे ३ कार्याकार्ये उत्थपदे प्रत्युत्पाद्ये "अपरकार्याप्रतिपत्तिमतिरेव" सो०स० । न० त० । हत्पत्ते त्रि० ।

अप्रतिपद् त्रि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद-क्विप् न०त०। विवते "कर्मदेभ्यो प्रतिपदम्" अ० १०,८। "अप्रतिपद विपक्षमिति" वेदो० ।

अप्रतिपन्न त्रि० न०त० । १अप्राप्ते २अज्ञातेऽपि च ।

अप्रतिबद्ध त्रि० न प्रतिबद्धः निरुद्ध न०त० । स्वच्छन्दे एकाके । [मन्ते २ स्वित्योंने च ।

अप्रतिबल त्रि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति- अप्रतिभ त्रि० नास्ति प्रतिभा यस्य ।। प्रतिभाशून्ये २अप्रगल्भे ३ स्फूर्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पन्नमतिशून्ये ५लज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न०त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे उत्तरे वादिनोऽपरिज्ञानोऽपरपक्षायानेऽपि उत्तराज्ञानं प्रति- वादिनः। अस्फूर्तिभाववृत्ते निग्रहस्थानभेदे "उत्तरस्य अप्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ०सू०।२ प्रत्युत्पन्नमत्यभावे च।

अप्रतिम त्रि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये "अनुपमे- "त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे" इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूप यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसम्बन्धी न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । "अथ वा हेतुमन्निष्ठ- विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्ति रुच्यते" भाषा० । यस्याभाव स यत्र प्रतियोगीति वृद्धा ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रति- योधशून्ये। नास्ति प्रतिरथ तुल्य मङ्गलार्थत्वेनास्य।२यात्रा मङ्गलार्थे सामभेदे।"एष सोऽप्रतिरथोऽथ य स इन्द्रस्तति- रिति""मध्या दक्षिणतोऽप्रतिरथ जपति"इति च शत०ब्रा०

अप्रतिरव त्रि० न प्रतिकूलो रव प्रतिरव स नास्ति यत्र । समेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । "अप्रतिरवं विप्रतिपत्तिवर्जितं भोगनिमित्ता स्वामि- र्भवति" मिता० ।

अप्रतिरूप त्रि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्या । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि० न प्रतिरुद्धं वीर्य्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे "अप्रतिषिद्धमनु- मत भवतीति" न्याय "सौवर्णराजतौम्बरखड्गमणिमय- पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति" आ०त० गोभिल "अप्रतिषिद्धानि कदलीपत्रशणादीनि" रघु० ।

अप्रतिष्कुत त्रि० प्रति+स्कु-क्त न०त० वेदे षत्वम् । १अप्रतियत्निते "स वीरो अप्रतिष्कुत" ऋ० ७,३२,६, "अप्रतिमतोऽप्रतियत्नितो वा" भा० २अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १अन्याधारशून्ये स्वाधारप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । "स भगव कस्मिन् प्रति- ष्ठितः स्वे महिम्नीति"श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २अनात्रवे ३निष्फले। 'सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूय- शोणितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठ तु वार्द्धुषौ" मनु ४प्रतिष्ठाशून्ये च त्रि०। अभावे न०त० । ५प्रतिष्ठाभावे स्त्री । -अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु० । "अपा- निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित" इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य त्रि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोप । अयमेक अयमेव इत्याकारापेक्षाबुद्ध्यभावेन १प्रत्येक- संख्यायकत्वाभावादननुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या बुद्धिविशेषः। अभावे न०त० । २विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोध' । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्व्वके भावविनाशे । तद्विशेष बौद्धग्रन्थे दृश्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोध "प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" शा०सू० भाष्या- ख्यात । "अपि च वैनाशिका कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृत क्षणिकञ्चेति" तदपि त्रयं प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि- चैतदवस्तु अभावमात्र निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्व्वक किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोध आवरणाभावमात्रमा- काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थ । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति- संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा। न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवत , सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निरन्वयो निरुपाख्योविनाश सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन- अन्वयाविच्छेददर्शनात् अस्पष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टे नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर- कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति" शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत त्रि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि० न प्रतिहतोऽभिभूत प्रतिरुद्धो वा न०त०। अन्यैरनभिभूते २अप्रतिरुद्धे च । [२निरवयवे ब्रह्मणि न०।

अप्रतीक त्रि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यजननाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० । ३प्रतीक्षाशून्ये "अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति" शत०ब्रा० ।

अप्रतीत त्रि० प्रति+इण-क्त प्रतीत. परिज्ञातः प्रतिगतश्च न० त० । १ प्रतिगतभिन्ने "सहस्रसां वाजिनमप्रतीतम् ऋ० १,११७,६,। "अप्रतीत यत्नुभिरप्रतिगतम्" भा० "मरुत्वतो अप्रतीतस्य" ऋ०। ५,४२,६, "अप्रतीतस्य" प्रतिगतस्य भा० २अपरिज्ञाते 'देवेभिर्विश्वतो अप्रतीत" ऋ० १,४६,२, "अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य- परिच्छिद्यमानः" भा० ३ अपकायिते च ।

अप्रतीति स्त्री० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे "न स्फोटः प्रतीत्य- प्रतीतिभ्याम्" सां० सू० ।

अप्रतीत्त त्रि० प्रति+दा-क्त प्रतीत्तं प्रतिदत्तं न०त० ।

अप्रमित त्रि० न प्रमितः न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–बा० कर्मणि य०न०त० । अप्रमेये । "गजवाजिसहस्राणि वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते" श्रुतिः ।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कृशादि० र न त० ।१मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । "ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १,९०,२, "अप्रमूराः अमूर्च्छिताः" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त० । १ असोढे अक्षान्ते । प्र+मृज–क्त न०त० । २ अदृष्टे ३अप्रोञ्छिते प्र+मृष –क्त न०त० । ४अज्ञाते च ।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–क्यप् न०त० । १ बाधितुमशक्ये । "सुदासं तदेकृणो अप्रमृष्यम्"ऋ० ६,२०,७ । "अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यम्" भा० ।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त० १अपरिच्छेद्ये २वस्तुसत्त्वकयोर्व्यवस्थाति ३इदमित्थमिति निर्देष्टुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभु" मनु० "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू० । 'अप्रकल्प्याप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः"मनु । ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मण न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यत्वोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्म्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात् । न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तल्लिङ्गवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमानेष्वन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात् । योग्यानुपलब्धेरभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया तद्बोधः, लक्ष्यसम्बन्धरूपलक्षणया निर्धर्मके तदिव-

प्रवृत्तेः । अतएव "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं संगच्छताम् ? शास्त्रजनितबुद्ध्यैव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलस्य प्रतिविम्बस्य बुद्धिवृत्तौ फलचिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता । "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात् । मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽहमन्यते"इति श्रुतेस्तथार्थत्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुरवगमवेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिक्षेप्ये "यदाश्रौषं पाण्डवेयार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा०आ०प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त० । १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० । "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय" मनु. ।

अप्रयुत त्रि० प्र+यु—मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न०त० । १अ-पृथग्भूततया युते २पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्वन् त्रि० प्र+यु पृथग्भावे क्वनिप् न०त० । अपृथग्भूते "पश्चभिरप्रमत्तैरप्रयुत्वभिः" ऋ० ६,४८,१०, "अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः" भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब—घञ् अभावे न०त० । १ विलम्बाभावे शीघ्रे २तद्वति त्रि० हलायुध ।

अप्रवर्त्तिन् त्रि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छील्ये इनि । १प्रवृत्तिशीलशून्ये २स्थिते ३निश्छेदरहिते स्त्रियां ङीप् ४अनुच्छित्तौ "नैतदस्मिन् संवदिष्ठाः अप्रवर्त्तीति" छ०उ० । "अथ यावत् स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत् पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद" इति छा० उ० । "अप्रवर्त्ति अनुच्छित्तिधर्मकमिति" भा० ।

अप्रवीत त्रि० प्र+वी—प्रजननादिषु क्त न०त० १अजाते । गर्भधारणेन गतधारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां स्त्री । "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यच्छिता व्यग्रा प्रवीतेति" कात्या० ७,६, १४, "अप्रवीता यो गतिजननप्रकान्त्यादिषु अत्र प्रजननार्थे प्रपूर्वात् वाक्यशेषाच्च प्रजाता हि गतधारा भवति नोपभोगमात्रेण । तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी । अकामितेति कर्कभा० ४अयातयामायां स्त्रियाम् "सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा निदानेन यत् सहस्री अजातयाम्नी वा इयं यातयाम्नी अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति" शत०ब्रा० ५अनुपगते त्रि० "यदप्रवीता दधते ह गर्भम्" ऋ० ४,७,६, "अप्रवीता अनुपगता" भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त त्रि० न प्रवृत्त विरोधे न०त० । प्रवृत्तिभिन्ने

अप्रवेद त्रि० नास्ति प्रवेदः लाभोऽस्य । १ दुर्लभे । "अतस्त्वा अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न तस्य प्रलाभोऽस्ति इदं पुष्टं कस्य प्रविदितेत्येवैतदाह" शत०ब्रा० "नास्ति प्रवेद प्रलाभः यस्तो दुर्लभे" इति भा० ।

अप्रशस्त त्रि० न प्रशस्तम् विरोधे न०त० । १प्रशस्तभिन्ने अपकृष्टे २दुष्टे "अप्रशस्तस्य तथाम् मासमासीत भैक्षभुक्" मनु । ३निन्दिते च "अप्रशस्त निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनादिति" परा० । ४क्षीणे "पान्ति मित्रावरुणावमद्याच्चयत ईमर्यमोअप्रशस्तान्" ऋ० १,१६७,८, "अप्रशस्तान् क्षीणान्" भा० । यावत्पदार्थस्य यत्र उचितत्वम् ततोन्यूनत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त त्रि० न प्रसक्त अभिनिवेशयुक्तः सक्तो वा । १अभिनिवेशशून्ये, आसक्तिरहिते २प्रसङ्गरहिते च अप्रसक्तनिषेधानुपपत्तेरिति मीमांसा । ३असम्बद्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त० । प्रसङ्गाभावे न०ब० । प्रसक्तिशून्ये त्रि० प्रसक्तिरापत्तिः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे । न०ब० । २त सम्बन्धशून्ये त्रि० । प्रसङ्ग उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः अभावे न०त० । ३सङ्गत्यभावे । न०ब० । ४तच्छून्ये त्रि० "अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते" इत्याः ।

अप्रसन्न त्रि० न०त० । १प्रसादशून्ये २असन्तुष्टे ३चित्तप्रसादशून्ये ४स्फूर्त्तिहीने ५असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य त्रि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह—कर्मणि घञ् । १अनिष्टादिना अनभिभूयमाने "प्रवादग्ने बर्हिषि चर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाह" का०उ० । "न प्रसह्यते नाभिभूयते स्वाद्यनिष्टसम्पर्शनेन" भा० ।

अप्रसिद्ध त्रि० न०त० । १अनिष्पन्ने २अविख्याते च "अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति" कुमा० ।

अप्रसृत त्रि० न प्रसृत । १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये ।

अप्रस्तुत त्रि० न प्रस्तुत । १ अनिष्पन्ने २कार्य्यसाधनायात्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा०द०उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि "क्वचिद्विशेषः सामान्यात्१, सामान्यं वा विशेषतः२ । कार्य्यान्निमित्तं३ कार्य्यञ्च ४हेतोरथ समात् समम्५ । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्" । "पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति । स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः" । अत्राप्रस्तुतया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । "सगिव यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्? । विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" । अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवञ्चास्यामप्रस्तुतप्रशंसायामुभयोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रविशेषेव वस्तु प्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विशेषतयोपलक्षितविषयीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सम्भवः । "इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव, प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा

मत ॥" अत्र संभाव्यमानेभ्य रत्नादिगताक्रमलिप्तत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रे-किणं त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥" अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्य्ये कारणमभिहितम् । तुल्येऽप्रस्तुते तस्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशे-ष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकार सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वित । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तु-तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः "पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ अत्र पुरुषोत्तम-पदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रकृतप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुष प्रतीयते । सादृश्य-मात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोत शतशः श्येना क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा "धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः । राममि-न्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिताः" ॥ अत्र वाता "धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयो-र्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-रूपत्वे यथा । "अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः" ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान्त-श्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि सम्भवि तु सम्भवोभयरूपत्वम् ।

अप्रहत त्रि० न प्रहन्यते स्म प्र+हन–क्त न०त० । अप्रहते (खिल) इति ख्याते अकृष्टभूम्यादौ । "ईषत्पीतं भव येत वटर्ष व अनावरितम् निर्दिष्टकालाद्धितश्चाप्रहतं वास्तउच्यते" इति विधा०पा०उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।

अप्रहन् त्रि० न प्रहन्ति प्र+हन्–क्विप् न०त० स्त्रियां ङीप् । "कार्य्यानापके प्रहन्तुरनाहके "त्वमेको अप्रहणं रयीणे यव-साम्यतिम्" ऋ० ६,४४,४ । "अप्रहणमनुपाहक्रमिति" भा० ।

अप्राकृत त्रि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० । १प्रकृतिकार्य्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य अयम् अण् न०त० । २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च । [अधमे ।

अप्राग्र त्रि० न प्राग्रः प्रधान विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि० नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १मृते शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु० "अप्राणोह्यमनो शुभ्रिरिति" श्रुतिः ।

अप्राप्त त्रि० न प्राप्त प्रमाणान्तरावगतः । १ प्रमाणान्तरानवगते "अप्राप्तप्रापको विधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-वोऽप्येकयत्नतः" इति च मीमांसा । २अनागते च ।

अप्राप्तकाल त्रि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये । "अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ०सू० उक्ते २सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे च । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि वादसमय । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।

अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप–णिच्–ण्वुल् ६त० । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीना-मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे । तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वस् भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङन्तं वाक्यं यागे इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा । अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य तत स्वार्थे कन् देवकवत् उत्तरपदलोपः । २अप्राप्तदस्यावस्थे पतृके "पादशामाप्तके देय" स्मृतिः "अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे" इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहार त्रि० न प्राप्त व्यवहारयोग्य कालोऽस्य । "अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवत्सरः" इति दक्षोक्ते अपूर्णषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्ट-मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्च निगद्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति" नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० स्मृतिः ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः ६० उत्तरपद लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्य्याम् ।

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि" मनुः "अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहयोग्यवयस्काम्" कु०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभाभावे "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका" का०प्र० २प्रमाणान्तरतोलाभाभावे "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति" मीमां० ३असम्भवे "प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरिति" शा०सू० । "अप्राप्तिरसम्भव" इति भा० । ४अनुपपत्तौ च "समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्ति" शा०सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५लाभशून्ये त्रि० ।

अप्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन सिद्ध, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १प्रमाणासिद्धे २प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । "अप्रामाणिकीयमनवस्थेति" सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १यथार्थबोधकत्वाभावे "अप्रामाण्यं कथयति सदा मन्दसूनोर्वियोगः" पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च "अनत्यागहनमप्रामाण्यम्" सां०सू० ।

अप्रामि त्रि० प्रकर्षेण अम्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम–णिच् कर्म्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, "अप्रामिसत्योमघवन्" । ऋ० ८,६१,४, "अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः" भा० ।

अप्रायु त्रि० प्र+इण–उण् न०त० । अगन्तरि, "अस्मप्रायुवोरक्षितारो दिवेदिवे" ऋ० १,८९,१, "अप्रायुव अप्रायव अगच्छन्त' वेदे तन्वादित्वादुवङ्" भा० ।

अप्रायुस त्रि० न प्रकृष्टं प्रगत मा ऽऽयुर्यस्य । १प्रकृष्टायुर्भिन्ने २गतायुर्भिन्ने च । "मह्नाय जुदयंतरोदिवातरादप्रायुष" ऋ० १,१२७,५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभावतोद्विष्टे दुःखे "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" श्रुतिः "तपस्वीव इव स्वामी सर्वं हित्वा प्रियाप्रिये' इति मनुः । २ तत्साधने वचनादौ त्रि० 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" "पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्" इति च मनुः । (सिङ्गि) मत्स्यीमत्स्ये स्त्री शब्द र० । प्रियहेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [अकवाक्यमयोक्तरि

अप्रियवद त्रि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उक्ते-

अप्रियवादिन् त्रि० अप्रियं वदति वद–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उक्तेऽकवाक्यकथके 'भार्या

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति" चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे, २दुःखे, "प्रीत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इति सां०का० ।"प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः', अप्रीतिर्दुःखमप्रीत्यात्मकोरजोगुणः" इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स० न०त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५४पृष्ठे विवार ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे ।

अप्रौढ़ त्रि० न प्रौढ न०त० । १अप्रगल्भे २अपटौ च ।

अप्नु त्रि० आप–वा०न पु० ह्रस्वः । प्राप्ये "अभीवा चित्त' प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि" ऋ० १०, १०३, १२, "हरिमाच तेऽङ्गेभ्योऽप्वामनन्तरोदरात्" अथ०९,८,९

अप्सु त्रि० अपः सनोति सन–ड । १अपां विशेषगुणीभूते रसे "पृथिव्याः पुरीषमस्योनाम" य०१४,४ ।"अप्सोनामापां सारभूतो रस" इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन–वा०ड । २रूपे निघ० ।

अप्सुर पति पु० ६त० । १ इन्द्रे अप्सरसांपतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री व०व० अद्भ्यः सरन्ति उद्गच्छन्ति सृ–असुन् । समुद्रमन्थनोद्भूतायां स्वर्वेश्यायाम् "अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसो ऽभवन्" इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । "एकाप्सर प्रार्थितयोर्विवाद" रघु "आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिर्वक्रे प्रजा स्वाः सनिमेषचिह्ना " इति माघ । तासां च नानाकर्म्म उक्तिः । तासु प्रधानतया द्वादश वह्निपुराणे दर्शिता "उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी घृताची अलम्बुषा विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्भा द्वादशाप्सरस शुभा " इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्या अपि । तासु "उर्वशी मेनका रम्भा घृताची पुञ्जिकास्थला सुकेशी मञ्जुघोषा च महारङ्गवतीति च" इति का० पु० "अदितिर्दितिर्दनु काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्तथोदय" इति काश्यपपत्नीरभिधाय । "इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः" इति गन्धर्वगणमभिधाय च 'इत्स अप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् प्रधाऽसूत महाभागादेव देवर्षिं पुरा । अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा-तिलोत्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च"

त्युक्तम् भा०श्वा०प०। एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्ति स्थानानि च दस्मयां वर्णितानि "यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेररिष्टप्रभृतीनां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतु, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलवत्त्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै अप्सराः पञ्चोति" भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुति निर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्ततापि

अप्सरस्तीर्थ न० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सु रूपमस्त्यस्याः मायत्वे कुक्का०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अप्सरस+क्यङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्य सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सु जलरसं वाति हिनस्ति वा-वा-क ३त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधससेनो रावन्नाम्" ऋ० १०,६५,३।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः "अपोयोनियवाम्ब्वपः" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यत्। जलभवे।

अप्सस् त्रि० अप्सु अप्सावने तेजसि सति सपति सपक्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोऽवयवत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "क्षोणो शिरोऽप्ससश्चो अर्दयन् अनु भाति हरितेभिरक्षभिः" ऋ० ६,४९,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट्। जलदातरि "आजागं अप्सु पृतनासु सनिं स्वर्षामिति" ऋ० १,९१,२१, "अप्सां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि" ऋ०७,४,६, अप्सव रूपरहिताः" भा०। अमाप्सत्वे न०त०। आयस्वरूपे अप्सरे, "अप्सुजितः" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति-क्षि-क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश" ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तदेतत्वात् तासुस्थम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०। [ङीप्। जलचरे।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर-ट अलुक्स०। स्त्रियां

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तद्वति अन्तरिक्षे वा जायते जन-ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने। दिविजा अप्स्वप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाता" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्स०। अग्नौ "अमृतावाप्यतो यज्ञे वेदेभ्योऽपवाश्च गर्भतः। वाम्नोऽद्यानासलिन्त सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य वाक्यजातत्वात्तथात्वम् "संमितो अप्सुजा ब्रह्मा सोम पुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अग्न" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सून् असुरान् जयति जि-क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि "सुपारः सुश्रवस्तम समप्सुजितः" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्तमानानामसुराणां जेतारः" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुपः" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलसंपृक्ते आधारद्वयभागे। "अप्सुमन्तावाधाराविमानामिति" सि०कौ०। २यथेष्टं जलसम्पादके च "न हाप्सु मैत्यप्सुमान् भवति, छा०उप०। मरुस्थलेऽपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरिः।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्स०। जलेषु योगे। "भिन्नश्च योगाप्सुयोगैर्वशमश्मि" अथ० ४,७,६।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्स०।

१जलभवे २अग्नौ पु० "अप्सुयोनिर्वाऽश्वः" इति शत० ब्रा० । अत्र जलभवस्य अप्सुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् त्रि० अप्सु जले कारणत्वेन सीदति सद–क्विप् वेदे षत्वम् । जलस्थे अग्नौ "चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदम्" ऋ० ६,२,५ ।

अप्सुषोम पु० अप्सु अद्भिः सोम इव पवित्रत्वात् "सुपां सु" पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमसभेदे "अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अद्भिः पूर्णाः" इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । "पूर्णपात्रान् समवनयन्ति प्राणेभ्योऽप्सुषोमा इत्याचक्षते" शत० ब्रा० ।

अप्सुसंश्रित पु० अद्भिः संश्रित त्रि०ब० अलुक्समा० जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे "विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाप्सुसंश्रितो वरुणतेजाः" अथ० १०,५,२९, ।

अफल त्रि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य । १वन्ध्ये फलकाले फलशून्ये (राँड़ाछक्) २धर्मकार्यफलादिशून्ये ३निष्फले च । "यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः इति" मनुः । अफलं दानमाह मनुः "धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति" हारीतः । "यथासद्द्रव्यदानमसत्यं दत्त्वा परितप्यते तद्दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति यच्च नष्टात्मं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यश्रावितमन्यस्य वाचापालाय ददाति अनिष्टदानं भवति यच्च दत्त्वा प्रकीर्त्तयते क्षयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं यच्चापमानं ददाति यावज्जीवेत मुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतौ ददाति" । "एतैर्दोषोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग्यमयशस्यमभ्युदयफलं भवत्यल्पफलं वा रघु० (काउ) । ४आण्डकहीने पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य । ५इन्द्रे । स हि गौतमशापात् वृषणशून्योऽभवदवृषणश्चासीत् यथोक्तं रामायणे "नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते । स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । वर्षपूगान्यनेकानि बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदिवेश्वरः । मुनिवेषधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥ ऋतुकालः प्रतीक्षोऽपि न प्रतीक्ष्ये सुमध्यमे । संगमं योषिन्निच्छामि हमुन्नोषि । सह त्वया ॥ मुनिवेषधरं शक्रं सा ज्ञात्वापि परंतप । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य ॥ "सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् । मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । ॥ अकर्तव्यमिदं यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव । । व्यथितश्च तदा चासीद्धतौजा विफलीकृत ॥ धर्षित-तपसोऽप्येष कृत्स्नं चापि सोऽविशत्" इत्युक्त्वा । "गौतम क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता । शापमोक्षेण तेनास्य तपोऽपहृतो मया ॥ तस्मात् सुरगणाः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान् वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेषः सवृषणः शक्रार्पणीकृतः । अस्येमौ वृषणौ छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति । भवतां तु प्रयोगेन तथास्य सफलं फलम् ॥ तथाग्नेरस्य वृषणौ छित्त्वेमौ दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थे विफलाय पितामहाः ॥ श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्पाट्य मेषवृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ तत प्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजिनः । अफलं भुञ्जते मेषं सफलं तु न भुञ्जते ॥ इन्द्रस्य मेषवृषणस्तत प्रभृति राघव । गौतमस्य प्रभावेन महामिततेजसः" रामा० ॥ ६मेषे च तस्य वृषणेन शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्या जातित्वेऽपि "फलाजाज" इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् । ७घृतकुमार्याम् ८भूम्यामलक्यां च स्त्री तयोः फलशून्यत्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् ९तच्छून्ये त्रि० । "अन्यथा ते धर्मार्मसाधर्म्यो भवत्यफला च विद्या" रघु० । "यथा षण्ढ इत्यादि" मनु ।

अफलाकाङ्क्षिन् त्रि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष–णिनि ६त० न०त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षाशून्ये । "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ क्रियते ब्रह्मवादिभिः" गीता ।

अफलित त्रि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न०त० । फलितभिन्ने वन्ध्ये अफले वृक्षे ।

अफल्गु त्रि० विरोधे न०त० । फल्गुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल त्रि० न०त० । फुल्लभिन्ने मुकुलिते ।

अफेन त्रि० नास्ति फेनं यस्य । १फेनशून्ये दुग्धादौ । निर्गतं फेनं निर्यासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य निर्यासस्य मत्तसेवने प्राधान्यात् निन्दितफेनत्वम् ।

अभ्र शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अभ्रते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठ' ।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १असंबद्धे २अन्वयबोधयोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामह" इत्यादि वाक्यम् । २ बद्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिरुद्धं मुख-मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न वधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताडनाभावे । "शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुदलेनेति" मिता० स्मृति । १प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते अन्येन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे। न, बाध्यते आबाध्यते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या। द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्यातामिति" लीला०।"दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही। अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गणितिकाशु तत्र मे" इति लीला० अवधोद्देशक ।

अबध्य त्रि० वधमर्हति यत् न०त० । १वधानर्हे प्राणवियोग फलकव्यापारो हिंसात्र वध । "अबध्याश्च स्त्रियः प्राहु-स्तिर्यग्योनिगतामपि" स्मृतिः । २वधदण्डानर्हे ब्राह्मणे च "वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-दण्डविधिः स्मृत । वधादृते ब्राह्मणस्य न वध ब्राह्मणो-ऽर्हति" मिता० स्मृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमी। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनु० बन्ध–बा० क्यप् । २अयोग्यशब्दे हे०से० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने । "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्ण-क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" या० "अन्यथा बन्धक-रहिते" मिता० "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या० व्याख्यायाम् "ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्यु" मिता०। अस्य पा० उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा० इत्यनेन गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् क्वचि-चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य वृत्तिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ मोक्षभिन्ने ३ "विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति" माघ. ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यः अफलः । १सफले, "अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः" स्मृति. २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वाऽभावे न०त०। १ बलाभावे "प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्" स्मृति । "गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्घबलाबलम्" मनु । बलमुत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्" इति कुल्लू० । नास्ति बलं यस्य। २बलहीने दुर्बले त्रि० "पञ्चवर्गीबलेनोनो न हर्ब-स्थानमाश्रितः, अबलोऽपि लग्नदर्शीति" नी०ता०। "अबल-स्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान्" नैष० । ३नार्य्यां स्त्री "भुजलता जडतामबलाजनः" रघु । "हृदये वहसि गिरीन्द्रो त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम" इत्युद्भटः । ५व० । ४वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षयीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि० । बाधश्च असत्त्वं स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्न्यभाववद्ध्रदत्वं हि बाधः दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति नैया०। नास्ति बाधा पीडा यस्य । ४पीडाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुगुणे। नास्ति । बाधो यस्य वा कप्। २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धितार्थगृहीतविषयत्वं प्रमात्वमिति" हरा० । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न०त० ।

अबाल त्रि० न०त० । १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च ।

अबिन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । वाड-वाग्नौ "अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति" रघुः ।

अबुद्ध त्रि० बुध–कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न०त०। १बोधानाश्रये २बोधाविषये च। [बुचितं २तथाज्ञानाभावे।

अबुद्धि स्त्री अभावे न०त०। १ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-

अबुद्धिपूर्व्वक त्रि० अबुद्धिः पूर्व्वा यस्य। यथार्थबुद्धिपूर्व्वकभिन्ने। "अबुद्धिपूर्व्वं हनने प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" स्मृतिः यदि गां गवयबुद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्व्वथाऽबुद्धिपूर्व्वकत्वम् एवमन्यार्थक्षिप्तनाराचादिना हननेऽपि तथात्वम्। इयं गौरिमां हन्मीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धिपूर्व्वकत्वम्। [२अल्पज्ञाने च।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न०त०। १बुधभिन्ने मूर्खे

अबु(बो)ध्य त्रि० बुध भा० वेदे क्यप् लोके तु ण्यत्। ज्ञातुमशक्येऽर्थे "अबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्रम्" ऋ० ४, १८, १, 'अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति' भा०।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य। १मूलशून्ये अन्तरिक्षे "अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्द्ध्वम्" ऋ० १,२४,७, "अबुध्ने मूलशून्ये अन्तरिक्षे" भा०। २मूलशून्यमात्रे करकादौ त्रि०।

अबोध पु० अभावे न०त०। १बोधाभावे अज्ञाने "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः" किरा०। न०ब०। २बोधरहिते त्रि०।

अबोधगम्य त्रि० बोधेन गम्यः विषयीकार्य्यः न०त०। ज्ञानेनाविषयीकार्य्ये ज्ञातुमशक्ये।

अब्ज न० अप्सु जायते जन–ड ७त०। १पद्मे २शङ्खे पु न०। ३निचुलवृक्षे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् ४चन्द्रे ५धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "प्रसन्नात्मा चतुष्पक्षः सोमः शीतांशुरब्जजः" इति "धन्वन्तरिस्ततोदेव! वपुष्मानुदतिष्ठत" इति च भा०आ०प०। चन्द्रनामकत्वात् ६कर्पूरे पु०। "अर्बुदमब्जं खर्व्वनिखर्व्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मादिति" लीलावत्युक्तदशार्बुदसंख्यायां ७शतकोटिसंख्यायां तत्संख्येये च न०। ८जलजातमात्रे त्रि० "स्वब्जजः मणिवोऽजायत" इति "अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च" इति रामा०।

अब्जकर्णिका स्त्री अब्जस्य कर्णिका कर्णाभरणभेदइव तत्स्थाकारत्वात्। पद्ममध्यस्थवर्त्तिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्णिकादयोऽप्यत्र।

अब्जज पु० अब्जात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन–ड। चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम् "तस्य भूतानि सकलानि लोककर्त्तार्थसम्भवः। ब्रह्मणो यस्य ... विनिन्दति" । इत्युपक्रम्य "ततश्चित्रप्रभाक... योगे हरिणी हरिरच्युतः। स्वपन् ... पिबन् मोदते वैष पादशिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः। सहस्रपर्णं विरजो भास्कराभं हिरण्मयम्। तत्र योगविदां श्रेष्ठ सर्व्वभूतमनोमयम्। स्रष्टारं सर्व्वभूतानां ब्रह्माणं सर्व्वतोमुखम्। तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते। इति समुत्पादितवानित्याद्यर्थः अनतिदूरे च "अस्य पुष्करमध्यस्थ विततोऽपि चतुर्मुखः। नाभौ च गवेगौर्हादाद्ये स्वं विगतज्वरः। एकत्रामयोगीकृतं प्रथम कमलोद्भवः। इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वं तद्व्युत्पत्त्या हरि०पौ०प०। "शरापौ शाम्बरे चौम्ये (बुधे) लग्नस्थे वा भगोः सुते। जीवे वाऽब्जजयोगोऽयं वादः मत्तु विनायकादिति" ज्योतिषोक्ते २ कालयोगभेदे च।

अब्जबान्धव पु० अब्जानां बान्धवइव प्रकाशकत्वात्। कमलप्रकाशके सूर्य्ये तस्योदये हि कमलं विकसते इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः। एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र।

अब्जभोग पु० अब्जस्य पद्मस्य भोगः अवयवइव भोगोऽस्य। पद्मावयवतुल्यावयवे वराटके। भुज्यते भुज–कर्म्मणि घञ् भोगः भोग्यम्। अब्जस्य भोग्यांशे पद्मकन्दे शालूके तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र।

अब्जयोनि पु० अब्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि। विस्तरोऽब्जजशब्दे दृश्यः।

अब्जवाहन पु० अब्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन "अब्जं शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं वृषरूपं यस्य वा। १चन्द्रमौलौ शिवे। अब्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः। २पद्मासनस्थायां लक्ष्म्याम् "पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरमिति" तद्ध्याने उक्तेः तस्या अब्जवाहनत्वम् कमलादिवाहनाप्यत्र। [उ०द०। तस्य जन्मावधिप्राप्तत्वेन तथात्वम्।

अब्जस् न० आप्यते जन्मतः आप–असुन् जुट्–ह्रस्व। रूपे

अब्जस्थित पु०। अब्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्था–क्त। चतुर्मुखे ब्रह्मणि "स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः" देवी अभिकमलजशब्दे दृश्यम्।

अब्जहस्त पु० अब्जं पद्म हस्ते यस्य। सूर्य्ये "पद्मासनं पद्महस्तम्" इति तद्ध्यानोक्तेस्तथात्वम्।

अब्जा त्रि० अप्सु जायते जन–विट् ७त०। जलजातमात्रे "अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे" ऋ० ७,३४,१६, "अब्जां जलजातमहिम्" भा०।

अब्जिनी स्त्री अब्जानां समूहः अब्ज+इनि–ङीप्। पद्मसमूहे। अब्जानां देशः पुष्करा० इनि। २पद्मयुक्तायाम् च।

अब्जिनीपति पु० अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः विकाशकत्वात्।

जलदप्रभावके इति । पश्चिमोत्तरतत्पश्चादयोऽप्यत । अ(प्)ब्द पु॰ अवति रक्षति लोमानं दत् । १ पर्वतभेदे स च सर्ववर्ष इव तद्भेदः सर्वपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपो ददाति दा-क ६ त॰ । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याप्यम्बुप्रवर्धकत्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयभूतत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते प्राप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् तुडाच "अ(व्दा)ब्दादयश्च" उ॰ नि॰ । ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू॰ सि॰ उक्तेः तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् एव युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति" "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू॰ सि॰ ।तथाच सौरैः(४३२००००००००) एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावत्येव रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद" इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३०६७२००००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् ।पित्र्यं तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमितिफलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू॰ सि॰ "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्मासो भवति तथेति वक्ष्यमाणार्थकम् । बृहस्पते सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यायामित्यर्थः । चकारः शौक्लपक्षोत्थन्यात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकवर्षम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासस्थामावास्यासु क्रमेण ज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्राश्विनीमृगशिरःपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणपूर्वभाद्राश्विमीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे दृश्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तत्रवेन्मान भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाद्रिरामाग्निशयः स्वरामाः सार्द्धद्विदस्राः कुदिनाद्यमब्दे" इति सि॰ शि॰ उक्तेः ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्यार्कमासोऽर्कैस्तैः मदिदृहस्तैर्पाद्दिनः सावनमास" इति सि॰ शि॰ उक्तदिशा तन्मासादयोज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" मागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण गत्वो मासं स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामा ऽम्न्यैषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि॰ शि॰ उक्तेः २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासं द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू॰ सि॰ नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यश" इति सू॰ सि॰ । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू॰ सि॰ । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति भ॰ त॰ ब्र॰ पु॰ । "यमाब्दे प्रवयसत्सं शुभ सोऽब्दः शुभमद." इति नी॰ ता॰।

अब्दप पु० अब्दं पाति पा—क । १वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च वि०चि०दर्शितः यथा "अधोऽर्धक्रिया कल्पयातान्दकाद्यात् शराभ्यां, शतैः, पावकैः, संगुणाश्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं स्यादिनाद्यं तदङ्काश्रितं भास्करादब्दपः स्यात्" अत्रोपपत्तिः । एतस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक् प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः सवर्णितं कार्य्यम् । ततोऽनुपात । यद्यष्टभिर्वर्षैरेतावद्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् । तदग्रे संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं सदब्दपतिः स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः सप्तपञ्चधिकशतलये सप्तभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन् दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टेऽङ्कोऽद्योऽब्दपति । यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् । ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्नपतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्थहाधिपतित्रिराशिपतीनां दिवा सूर्य्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेश्च पञ्चाधिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन वोपेतः लग्नदर्शी वर्षाधिपति । बलसाम्ये दृष्ट्यतिरेकात्, तत्रापि साम्ये दृष्ट्यभावे च मुथहेश्वरः वर्षाधिपः । "अब्दपबलस्य विचारणेत्यम्" नी०ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार पु० अब्दस्य मुस्तायाः सार इवाभिर्यास । कर्पूरे तस्य मुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन पु० अब्दो मेघो वाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् त्रि० अपां दानमब्दि दा०भा० भावे कि इत० ततः अस्त्यर्थे मतुप् । जलदानवति "अब्दिमानुदधिमान्" ऋ० ५,४२,१४, "अपांदानवान् मेघ" इति भा० ।

अब्दुर्ग अद्भिर्वेष्टितं दुर्गं शा०त० । सर्वतोवेष्टितेनोदकेनोपलक्षिते दुर्गे (गड़) "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्" मनु ।

अब्दैवत त्रि० आपो दैवताम्यस्य । १जलदेवताके मन्त्रभेदे "उदिशुचा वारुणेन तथैवाब्दैवतेन च" मनुः "स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयम" इति या० । ते च मन्त्राः "आपोहि ष्ठा मयोभुव" इत्यादिऋचात्मकाः । य० ११,५०,५१,५२ । २जलदेवताके पूर्व्वाषाढानक्षत्रे च ।

अब्धि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि उप०स० । १सरोवरे २समुद्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्व्वापरादिवर्त्तिता भेदेन चतुर्विध० यथोक्तं भागवते "तत्र चतुर्धा विभज्यमाना चतसृभिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति, सीतालकनन्दाचक्षुर्भद्रेति । सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षार समुद्रमभिप्रविशति । एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्षु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति । भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरतो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधावेव प्रविशति । तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभितो दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" अत एव तत्संख्यानुसारेण चतुःसंख्यावाचकताऽस्य । "चतुःपञ्चगुणषट्कवेदगणब्धिमण्डलमिता ६४२२६२११ युगेशेता" । "बाणान्ध्यो (४८०) ऽष्टाक्षगजेषुदिक्द्विपशिवाम्बराः ४८८१०५८५८, इति च सि०शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्थलवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि०शि० "भूमेर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतरश्मि श्रीश्च यस्मादभूत् । महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलव्यापी वासुदेवश्च यत्र । दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्य । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालमेकाः पृथिवीपुटानि" । तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् सप्तद्वीपावच्छेदेन तेन तत्संख्यानुसारेण सप्तसंख्याकोऽप्यस्य क्वचित् प्रयोगः अत एव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्धिद्वीपेति प्रयुक्तम् । "चतुरः सप्त वाम्बुधीन्" वाग्भटालङ्कार ।

अब्धिकफ पु० अब्धेः समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने ।

अब्धिज पु० अब्धौ जायते जन—ड उप०स० । १चन्द्रे २शङ्खे ३ समुद्रजातमात्रे त्रि० ४वारुण्यां स्त्री । ५अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । एतेषाञ्च समुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा यस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि०शि० ।

अब्धिनगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः समुद्रसन्निकटत्वात् समुद्रोत्कटभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम् यथा "इह द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती”त्युपक्रम्य “यदोर्भवेत् सागरः विक्षिप्तुमिच्छ तोयराट् । ततः स्वायततयमया पुरी ख्यात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः । समुद्र । दश च द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामत्रा यद्यस्ति मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम् । पर्य्याप्तविषयं रामा समग्रं विषहिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपति । स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्” । इति हरिवंशः ।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क । चन्द्रे-श०र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अब्धिफेन पु० ६त० । समुद्रफेने ।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड—ऊक गौरा० ङीष् ६त० । शुक्तावचने शुक्तौ ।

अब्धिशय पु० अब्धौ शेते शी—अच् ७त० । समुद्रस्थवटपत्रमध्या-याम् अब्धौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । प्रलयमलय-मुपक्रम्य “ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप । आदिःपद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत । तस्मिन्नेकार्णवे घोरे” इत्युपक्रम्य । “ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते । शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप । पर्य्यङ्के पृथिवीपाल । दिव्यास्तरणसंस्तृते । कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते भा०व० मार्क०प० १८८९ देवी-माहात्म्ये च “एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत” इत्य-हिशयनत्वमुक्तम् ।

अब्धिअग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः । वड़वानले तत्कथा और्व-शब्दे दृश्या । अब्धिवह्न्यादयोऽप्यत्र ।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष—अण् उप०स० । १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि० । “अब्भक्षो वायुभक्षश्चोपवास परस्तत” इति पुरा० ।

अब्भ्र(भ्र) न० अपो बिभर्त्ति भृ-क अभ्र-गतौ अच् वा बा हितम् । १ मेघे “अ(भ्रा)भ्राणि विस्मापयितुमाकुलक्रमेति” माघः । २मेघनामायां सुस्तायाम्, (आम) ३ धातुभेदे च । मेघ-तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।

अब्भ्र(भ्र)लिह पु० अब्भ्रं(भ्रं) लेढि स्पृशति लिह—अण् उम् च । उच्चशिखरे “अब्भ्र लिहाग्रं रविमार्गभङ्गमिति” भट्टिः । “अब्भ्र लिहानि शिविरे नयपत्तनानीति माघ” ।

अब्भ्र(भ्र)क पु० अब्भ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै—क । (आभ) धातुभेदे । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अब्भ्र(भ्र)कष त्रि० अ(ब्भ्रं)भ्रं मेघं कषति घोषयति कष—खच् मुम् च । १वायौ । २अत्युच्चे त्रि० ।

अब्भ्र(भ्र)पुष्प न० अब्भ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव पुष्पत्वात् वार्क्षे-त्वाच्च । १जले । अब्भ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य न० । २वेतस-वृक्षे पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अब्भ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अब्भ्रा(भ्रा)धिपः मातङ्गः शा०त० ।

अब्भ्र(भ्र)मु स्त्री अब्भ्रे(भ्रे) अब्भ्रा(भ्रा)धिपे ऐरावते माति मा—कु । ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्वस्तिन्याम् ।

अब्भ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अब्भ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त० । ऐरावते गजे । अब्भ्र(भ्र)-मुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्भ्र(भ्र)रोहम् पु० अब्भ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-अच् । वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दाडुद्भव इति प्रसिद्धम् “विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव” कु०वर्णितम्

अब्भ्री(भ्री)त्थ न० अ(ब्भ्र)भ्रात् तन्निर्वर्षणादुत्तिष्ठति उद्+ स्था—क । १ वज्रे २ विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)भ्रजादयो-ऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये कुद्दाले ।

अब्भ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा हित्वम् । काष्ठकुद्दाले

अब्भ्रि(भ्रि)य त्रि० अब्भ्रे(भ्रे)भव घ । मेघभवे ।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न०त० । १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसंभोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तत्र ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते । न०ब० । २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि० ।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त० । १ब्रह्मकर्म्मव्यवायौ २हिंसादौ तथा-त्वेन नोदनविषये ३वचने च तथा हि “अयं न वध्य” इति कथने हि न हिंस्यते । हिंसा च ब्रह्मकर्म्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते “भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्त्तते” नाटकम् । क्वचिदन्यत्रापि “अथैत्य योगनन्दस्य व्याडिना क्रन्दितं पुरः । अब्रह्मण्य-मनुक्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः” हत्तृक्थासारः ।

अब्राह्मण पु० अप्राशस्त्ये न०त० । १ अप्रशस्तब्राह्मणे “श्रमण-ब्राह्मणेदान द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे” इति पुरा० अब्राह्मणाश्च षट् स्मृतौ दर्शिताः । “अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” आ०त०शाता० । एवमन्येऽपि स्मृ-

कावेदितव्याः । ५ ब्राह्मणव्यपि क्षत्रियादौ भट्टदेशपादौ च "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः" मनुः । भेदे न०त० । ६ ब्राह्मणभिन्ने शूद्रादौ च "नेदमब्राह्मणोऽर्हति समिधमाहर उप त्वा नेष्ये' इति छा०उ० ।

अब्रूत न० न ब्रुवे क्तम् । १ अध्ययनाय प्रतिरोधके सन्निधौ अनूक्ते "अब्रूतमाह नहं इदम्" इति श्रुतिः ।

अब्लिङ्ग त्रि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत्र । जलरूपार्थ प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते ऋ० पठिते १,५०,५१,५२ अपो हिष्ठा इत्यादिके तृचे अर्द्धर्चे मन्त्रे "कस्य नूनमित्यादि' पञ्चदशर्चात्मके च तत्र ऋ० १ मण्डले चतुर्विंशम् सूक्तम् ।

अभक्त त्रि० भज–सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त न०त० । १ असेवके । "भक्तमभक्तमवोऽव्यन्त" इति ऋ० १, १२७,५ । २ अपृथक्कृते च । [हीने त्रि० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ भक्त्यभावे । न०ब० । २ भक्ति-

अभक्षण न० अभावे न०त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । "पौर्णमास्यन्तमावे च मूलकानामभक्षणमिति' म०त० ।

अभक्ष्य त्रि० भक्षितुमयोग्यं स्मृतिनिषिद्धत्वात् । १ स्मृतिनिषिद्धभक्षणे लशुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृत, कालकृत, देशादिनिमित्तकृत, द्रव्यान्तरयोगकृत, स्वामिविशेषकृत, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादिकृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केषाञ्चित् नञादिना केषाञ्चिच्च तत्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेन अभक्ष्यत्व स्मृत्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि "न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः "लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" मनुः । कवकानि छत्राका अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि । पलाण्डुसदृशं यत्तु गन्धवर्णरसादिभिः । अभोज्यं तद्भवेत् सर्व्वमिति 'लशुनादिषु ये तुल्या गन्धवर्णरसादिभि । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्' इति च देव० । "लशुनपलाण्डुगृञ्जनकवकविड्वराहग्रामकुक्कुटभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्' यम "लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्' मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूताया गो अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । "वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" मनुः । वृथा देवताद्युद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते तत् । "तिलत-

पयःसर्पिषकः कृसरः सोऽभिधीयते" इति वा०ए० उक्तः कृसरः, संयावः क्षीरगुडगोधूमचूर्णकृत सिद्ध कमेद्' । अनुपाकृतानि यज्ञे मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवान्नानि देवार्थं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । "वृथामांसं नाश्नीयात् पितृदेवादिवर्जितम्" स्मृतिः 'न मद्यान्मीयाद्यदेवपितृमनुष्यार्थं कुर्यात्" यजुर्वे० । "वृथा मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्म्मणि अन्यथा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्" काल० । अतएव याज्ञ "भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थमशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्" देवल, "रोगी नियुक्तो विधिना हुतं विप्रमतं तथा । मांसमद्याच्चपानैर्न परिसंख्या प्रकीर्त्तिता" इह० । मनुरपि "क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा अर्चयित्वा पितॄन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति" अन्यत्र दोषमाह स एव "अतोऽन्यथा तु योऽश्नीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्राह्मणकाम्यया तु यज्ञदेव भक्ष्यम् "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद् ब्राह्मणकाम्यया दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु निवर्त्तयेदिति' यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्तिसङ्कल्प स च व्रतभेद । "मांसं नाश्नीयात् यावज्जीवं चातुर्मास्यं वेति" छा० उप० इत्यादिकं । अतएव विहितमांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्य दर्शितम् "यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यद्ध्यायति यत् कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च । तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन" इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् । फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्" । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला" इत्यनिषिद्धमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे न दोष इत्यादिकं तु देवादिकार्य्यादौ अनुज्ञातमांसादिदोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभावपरं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च श्रौतविहितमांसभक्षणे "सौत्रामण्यां सुरां पिबेदिति" श्रुत्युक्त मद्यपाने, "न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमित्यादि" श्रुत्युक्त मैथुने च न दोष । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

अत्र "कुर्य्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा" इत्यनेन पशुबधे कृच्छ्रे (धर्म्मादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं समाचरेदिति तेनैवोक्तम् अधिकपिष्टपशुयज्ञे पच्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः "आपद्यापत्सु भक्षयित्वा मांसम् रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रायश्चित्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं मतम्" ब्रह्मपु० । "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराक०" "मांसं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्याद कुक्कुट ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्" यमः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चम" । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनूक्तेः । "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्लवं कोकं मण्डूकं भुजगं तथा । मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति यमः । मत्स्याद० पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयोः" मनुना तस्य विधानात् । "कलविङ्कहंसमद्गुचक्रवाकरज्जुवालसारसदात्यूहशुकसारिकाबकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्" विष्णुः । "बलाकां रक्तपादांश्च शौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु । सूना वध्यस्थानं तत्र भवत् शौनम् वल्लूर शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनु । मत्स्यभेदे देशाद्याचारादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः" "भक्ष्यं भक्ष्येष्वजामहिषीगोक्षीरं विवर्ज्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मत्स्यकर्कटशम्बूकमद्गुरशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गाद्याशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिराशने आममांसभक्षणादौ इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं चान्द्रायणञ्च कुर्य्यात्"

शङ्खलि० । "अन्त्यजानामभक्ष्यमांसरुधिराशने तु पञ्चगव्यम्" हारी० । "मलमूत्ररुधिराशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुधः "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिराशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसस्यापि कार्त्तिके निषिद्धता "मत्स्यमांसं शशश्यां शुष्कमांसमथापि वा । भूमेरस्पर्शितं तथा वह्निनासाधितं च यत् । यच्च मांसं सजीवन्तु मत्स्यांश्च न भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्व्रजेन्मासं वसेद्व० ब्र०पु० । अजीर्णे पिष्टपशुमप्यत्र त्यक्तम् । अग्निविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं वह्निना मांसं कदाचिन्तु बुभुक्षुणा" ब्र०पु० । श्रीभागवते सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह वै निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति । कार्त्तिकादौ तु सर्व्वथा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" का०म०मा०पु० । "शोभदग्ध विशेषेण प्रकृपयं नराधिप । वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र । चण्डालादधिकोऽपि सः । कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत् । निष्पावान् धान्ययाहुँश्च । आषाढ़ादिपरित्यक्तो । कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकपूरितानि च । न त्यजन् कार्त्तिके मासि यावत्कल्पतनादकौ । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने । यत्जन्मार्ज्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" भ०उ०ब्रह्मपु० । निष्पावः श्वेतशिम्बी । कदम्बानि कदम्बफलानीति वक्ष्यतीति वा क०त० रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "तैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानव । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु० । "अष्टमी चतुर्दशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी । अत्र संनिहितं पाप तैले मांसभगे क्षुरे" स्मृतिः "असंस्कृतान्तराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः । भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

नयोश्चैव तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च। दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगडस्य च। अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च। चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः। उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्द्दशम्। शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च। अनर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः। द्विषदन्नं नगर्य्यन्नम् पतितान्नमवक्षुतम्। पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा। शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च। कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च। सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च। रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे। मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः। अनिर्द्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च। राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम्। आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः। कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च। गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति। पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्। विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम्। भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्। मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च। नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः। आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" मनुः। 'केशकीटावपन्नं केशकीटैः युक्तम्। घुष्टान्नं "को भोक्ता?" इत्युक्त्वा सत्रादौ यदन्नं दीयते तत्। गणान्नं बहुभिर्मिलित्वा यज्ञोऽयं क्रियते तत्। दीक्षितस्य दीक्षणीयानन्तरमा क्रयणमाप्तेः अवभृथम्। बद्धस्य रज्ज्वादिना। निगडस्य कर्म० का० अच् निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः। सूतिकान्नं सूतिकासम्बन्धि यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम्। पर्य्याचान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु अन्येषु भुञ्जानेषु यदि कश्चिदाचमनं करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम्। अनिर्द्दशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्द्दशाहं प्रेतान्नमित्यनेन न पौनरुक्त्यम्। "सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः। पिबेत् पानीयमज्ञानात् भुङ्क्ते वा। पानीयपाने कुर्व्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तम्" मनुः। एतच्चोभयाशौचपरम्। शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतमन्यद्रव्यासम्पृक्तम्। शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्व्वञ्च दधिसम्भवमिति" मनूक्तेः। तदपि गुडादिद्रव्यमिश्रणेऽभक्ष्यमेव "गुडादिद्रव्यसंयुक्तं भक्ष्यं पर्य्युषितं दधि। तथैव यावकादीनि भक्ष्याणि चिरोषितान्यपि" यमोक्तेः। "मधुरं मरिचाक्तं च तथा पर्य्युषितं दधि क्षीरं तक्रमथैव च नष्टस्वादञ्च किञ्चित्। प्रमादप्राशितैरेभिर्व्रते पञ्चगव्यं चरेत्" स्मृतेश्च "यवगोधूमजं सर्व्वं पयोविकारं स्नेहाक्तं मधुपायसं वर्ज्जयित्वा पर्य्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिजं सर्व्वशुक्तानि" विष्णुः। "केवलानि च शुक्तानि तथा पर्य्युषितानि च। अन्नोपयुक्त भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्" यमः। चतुर्धा अत्रक्रमभेदः। "अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः। शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृसरमेव च। यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तं तु परिवर्ज्जयेदिति यमः। "अविकारि सर्व्वमेवाम्लमन्नं तद्विकारजम्" पर्य्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेद्भक्ष्यं यमात् मत०। तद्विशिष्टम् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमर्च्चितम् तत्पर्य्युषितमप्याद्यं श्रीव मेवव बह्वचेद्दिति' 'चिरस्थितमपाद्यं शुक्तेष्वाक्तमपि द्विजैः। यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियेति" च। अनर्च्चितं निन्द्यापरोक्षितम्। अवीराया निर्भर्त्तृकायाः पतिपुत्रहीनायाः। एवमभिधानात् पितामहाद्यैर्न दोषः। नगर्य्यन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् "नगराधिपतेर्यतेः पिशुनानृतिनोस्तथेति" अ० पु० एकवाक्यात्। अवक्षुतं क्षवथुदूषितम्। "रङ्गोपजीवी नटानान्तु च तु शैलूषः स्मृतः" इति का० पु० उक्तः शैलूषः। तुन्नवायः सूचीकर्म्मकृत्, निषादः मत्स्यघातकवर्णसङ्करभेदः। रङ्गावतारकः नटस्तम्भे गीतवाद्यादिना तदङ्गभूततायां प्रवृत्तः। वेणः वंशविकारपात्रादिकर्त्ता। श्ववतां श्वगणाश्रयं कुक्कुरपोषकत्। शौण्डिकादयस्तु तत्तद्वृत्तिभाजो द्विजाः। चण्डालानां पुरप्रायश्चित्तवचनात् प्रा० वि०। शूद्रान्नं शूद्रस्य च भक्ष्यम्। "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्"। "निवृत्तेन शूद्राद्यनिवृत्तेनेति" आ० त० रघु०। "यथा यतस्ततो ह्यापः शुचिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि" आह्निकतत्त्वम्। तेन स्वगृहागतस्यैव शुचित्वं तद्गृहस्थितस्य शूद्रान्नत्वमिति भेदः। "न शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विज। सुरापीति च विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः। यः शूद्रेणाभ्यनुज्ञातः कुर्य्याद्वा भोजनं द्विजः। सुरापीति च विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः" इत्य० मा०। "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति"। "शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः। चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृग-

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपालस्य जीवच्चजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति,” यमः । शूद्रस्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह उशनाः “गोरसञ्चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति” हारीतः । “रजके चैवर्म्मकूपे वेणुचर्म्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् आप०। अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति” संवर्त्तः “अभिशस्तपतितपौनर्भवश्च शण्डकुण्डस्वर्णस्तेयिमकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारवैश्यवर्गवण्डतन्तुवायकनस्यकगणिकान्नानि च न भोज्यानि चौरकारव्याधनिषादरजकवर्वरचैवर्त्तचर्म्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाद्यान्नाः” सुम० । “वनितानां व्रतं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत” बृह० “चाण्डालपतितान्नभोजनेषु तत्र पुनरुपनयनम्” वसि०। “पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विज” उश०। “चण्डालचाक्रिकशौण्डिकचर्म्मकारान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्” हारीतः चाक्रिको रथादिचक्रेण तैलनिष्पादक इति । चाक्रिकः देवघण्टावादक । “ध्वजिवणिक्किरीटिवार्द्धुषिकान्नभोजने पञ्चरात्रम्” हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी वणिग्भेदः । “भगवन्तिपुंश्चलीवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्नभोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगर्भोपहृतान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यधीवरकारव्याधितत्तक्षकान्नभोजने तप्तकृच्छ्रं माप्रवर्त्तितब्रह्मचर्य्योपघातकस्वधभोजने च वर्द्धीर्षाभोजने च अवकृतावशावरोधिकन्नाभोजने च” हारी०। अनर्हसिद्धेपुनरुक्तेन वस्य हन्ति गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च “दृतरि वै त्वभोज्यान्नमस्तेनान्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके शूद्रे च वृषलीपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयः पिबेत्” मनुः । अजाविकोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषैर्वर्त्तमानः । शूद्रः अस्यनुभवति अन्यहवलीनादिरूपकपटव्यवहारी “वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला” । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः “नटगायकरजकगायनकाचार्य्य भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्षकान्नं चर्म्मकर्त्तुश्च वार्द्धुषिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अवीरास्त्रीसुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्मसोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकृतघ्नरञ्जकानाञ्च कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदा स्पृष्टमवघ्रातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्च्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्” । “नवं शरपूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना चापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” शाता० । हिरण्योदकस्पर्शस्यैवासत्त्व, तापनादेः घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह स एव “तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षितो यैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा” उशनाः “कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्” आप०। “अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्य्यादिति” अङ्गि०। “चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण” अङ्गि०। “अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कसरजस्वलावधूतकाण्डकुष्ठिकुनखिस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत्” शङ्खः । अमेध्यं मद्यमांसविण्मूत्ररेतआदि । पुक्कशः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुनखी स्वभावतः पापिनखः । “चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यासूतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं व्रते चरेदिति” ब्र०पु० । “अस्थ्यादिदूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् ज्ञात्वा वमयित्वा तु व्रतं प्राप्य विशुध्यति” ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृतस्नानाभावमात्रस्याभक्ष्यता “महापातकिसंसर्गे स्नानमेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् स्नानार्हो यदा स्नानमकृत्वाश्नाति वै द्विज । अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति” पैठ०। “श्वपचोदावपचश्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्यान्नसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति” कात्या०। स्त्री भिन्नजातिस्त्री । कीटकीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यत्वमेव । “अन्नयुतं केशपतङ्गकीटैरुद्धृत्य या पतितैर्दृष्टम् । अथातमद्भिरभ्युक्षितं हिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं प्रचुरान्न भोज्यम्”

यमः "चण्डालपतितामेध्यैः शुनकैः कुक्कुटैः तथा । मक्षिकाकृमिकीटैश्चाकौलेयककुटुम्बिभिः । दृष्टं वा केशकीटाक्तं भक्ष्यमन्नमकामतः । शुद्धमप्यात् सकृदेव प्रभूतं व्युष्टमेव च" मत्स्यपु० । कौलेयकः कुक्कुरः कटुम्बी कुक्कुटादि प्राणिभेदः तस्य मङ्गलकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्य्युषितम् । एतच्च घृतरसमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अन्यन्नोपहतस्य तु त्यक्तव्यमेव" प्रा०वि० "विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः । केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्ज्जयेत्" देव० । तस्मात्तदुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविलीनं तथा चैव विलीनं श्रपणेन तु" शाता० "नाश्नीयात् यत्र ग्रामयाजिकृते तथा । स्त्रिया क्लीबेन च कृते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् । अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हवि प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेदिति" मनुः । "अश्रोत्रियोऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । ग्रामयाजी ग्रामजनानां आज्यपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्य यज्ञकर्त्ता च स च होता यत्र यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् । श्राद्धविशेषान्नस्याभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः । पक्षश्राद्धेऽतिकृच्छ्रः स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रएव च । आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके" अङ्गि० । पक्षश्राद्धं पाक्षिकश्राद्धम् । नवश्राद्धमेकादशाहादिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तद्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते च किल्विषम् । तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते । भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि०पु० । "माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा च भोक्ता चान्द्रायणञ्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसं तथा" स्मृतिः । "वागदुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते भुक्त्वान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्" यमः । "शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" सम्व० । भिन्नभाजनं कांस्यपरं "भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयादहं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकभक्तस्ततः शुचिः" बौधा० कांस्यत्वेन विशेषणात् । आपोशानाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकरणे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः । भुञ्जानश्च यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टशतं जपेत्" । अनाचान्तस्य द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विशुध्यति । आचामेच्छ्लेष्मणो नित्यं भुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फलमूले भुक्तस्नेहे तथैव च । ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः" आश्व० । "कषायकटुताम्बूले भुक्तस्नेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्" लघुहा० अनाचान्तः कषायकटुताम्बूलेक्षुव्यतिरिक्तद्रव्यं सकृद्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा अष्टोत्तरसहस्रसंख्यां गायत्रीं जपेत् प्रा०वि० । यज्ञोपवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता । स्वद्वारितमार्गीय फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान् प्राश्य कृच्छ्रं तु पादमाचरेत् सञ्जाते अर्द्धमेव स्यात्" संव० । दन्तादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः" भवि०पु० । अत्रापवादः । "सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सामुद्रिकं भवेत् पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः" वायुपु० । "भुक्त्वा तु वारलवणं त्रिरात्रं तु व्रते वसेत्" यमः । "मद्ज्ञोद्घाटने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः" आ०त०रघु० । "नैकोमिष्टान्नमश्नीयात् वञ्चयित्वा स्त्री सुतान् । दारान् भृत्यातिथी चैव तयासम्बन्धिबान्धवान् इत्युपक्रम्य "तालापे नरके घोरे दुर्गन्धे मासते नरः" यमः । "पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीतञ्चेति" "सर्व्वं तिलमयं नाद्यात् सायं यमाभितानिशि" इति । "नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः" इति च का०ख० । "नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि । माद्यादादर्ष्व रात्रिषु" काशी०ख० "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयात् ज्ञानवर्ज्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्विषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षिणामुखः सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते, इति का०ख० । "यो दृष्ट्वा विघहाग्निस्वकस्य इव मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं तथापाको हि स स्मृतः" का०ख० । "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" का०ख० "अपात्रं विषनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ति०त०पु० । "शालग्रामा-

पिष्याकञ्च शाकश्च कृतरूपिष्च । कुरन्ति रसमसख मशङ्गेन विवर्ज्जितम् का॰ख॰। भोजनं शाजनं हत्वा भो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न समा-हित" का॰ख॰"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुड-स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् तस्मिन् गव्य एव विनेति ब्र॰ख॰पुरा॰।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासम-मिति" म॰पु॰। सदा विप्रैरिति विधानपा॰ पाठः । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि न भक्षयेत्" हारी॰ दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर निषेध "आमिषं पृक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्र्योपजायते । स्त्रीतैलमांसमभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-पद्यते" वि॰पु॰ । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-माह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रु पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकी सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापातकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" पद् म॰। तत्र प्रत्यामेव तामनिषेधाद्भयत्र भक्षणं मानम् । अत 'ताम्रपात्रे च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः'। इत्य-नेन तामसमपि श्वेत निषिद्ध माहचर्य्येण श्वेतानष्टद्वात् । श्वमार्ं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्" ति॰त॰ पु॰ यदपि 'कलम्बी नालिकाशाक एवाक पूतिकास्तथा । भक्षयन् पतितन्तु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः' इत्युक्तं सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाद्वेतकलम्बी । पूतिका हादशामधिकदोषाय न्यूनद्विमासिकाया इति ति॰त॰रघु॰ ।

कुष्माण्डं १वृहतीफलन्तु ३मसवं वर्ज्जं ४तिम्बामं तथा ५मैम ६वामसक ७दिव प्रवस्ता ८शीर्षं ९कपालामलकम् १०। ११ निष्पावाव १२ मत्तरिकाफलमपो १३ मनाक संर्व १४ मधु द्यूत १५ स्त्रीगमन क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-पोदृश । सि॰सि॰सु॰दीपि॰ । वर्षे नारिकेलम् कपाल कलाय् अलाबु पटोलम् । "१कुष्माण्डं २ वृहती ३ क्षार ४ मूलकं ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः ९ कपालान्त्रं १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ द्युरक्तमोऽन्नमासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् ति॰ भूपाल॰ । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छि-ष्टस्याद्यमात्रस्याभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वो-च्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च" गाता॰ । गुरु पित्रादि । "पितु-र्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्", आप॰ माता'पत्न्यां समुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः" ब्र॰पु॰ । स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्यक्तभाजने एवं वैवस्वत माह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्वर्गचिन्तामणि । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्धं नाश्नीयादुत्कटासने" मनुना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तु-मनुज्ञायते । "ब्राह्मण्या स्त्रिया सार्द्धं कश्चिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ब्र॰पु॰ । एतद्विषय एव "ब्राह्मण्या वा सहाग्ने वाद्युच्छिष्टं न कारयेत् । न तत्र दोषं मन्यन्ते" अङ्गिरा । विड़ालाद्युच्छिष्टस्याभ-क्ष्यता । "विड़ालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वन नकुलस्य च । केशकीटावपन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्चलाम्" मनु । "दूषितं केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषिकैस्तथा । मक्षिकामशकैर्वापि तिरोलिप्ते विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्" मनु॰ अस्यापवादः । "देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्न-मुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति" यम । संस्कारश्च "द्रवाणां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । सम्पर्गात् भवे-च्छुद्धिरपां प्राक्षु एव तस्य च त्यागस्य सुखमस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" यम । "पक्षिजग्धपदजग्धस्य रसस्याद्भ्य भवेत् । संस्काररहितस्यापि भोजने पादसच्छ्कम्" विष्णु । कुत्-सितपङ्क्त्यादिपङ्क्तिभोजननिषेधात् तत्र भक्ष्यस्याभक्ष्यता "यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि॰। "अपाङ्क्ते यदा वाङ्क्तेऽपिवेशने-न कुत्सितासु । अन्नादिना पङ्क्तिभेदमन्तरेणैव आचारः मा॰वि॰। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामुपविश्य ब्राह्मणः यदा भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्र्यह-माचरेत्" विष्णु । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्यो-त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता 'एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह-भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-श्चित्तं चरेद्विप्र कृच्छ्रं सान्तपनं तदा" शङ्ख । कालविशेषे द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना" ब्र॰गौ॰। "ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तापसंतापात् पश्चिमं प्रथमे प्रथमार्द्धतः" मा०पु०। अपि च ग्रहणम् । "चन्द्रोदये सति विधेर्नोत्थोऽभोजनमाचरेत्" वशि०। "अस्तमयोरस्तगयोरथवा ग्रहा परे इति" व्यास । "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहे सति मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्" विष्णुध०। "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन" गर्ग । अत्र सन्ध्यायां सूर्य्ये ग्रस्ते, पूर्व्वेऽह्नि रात्रौ च न भोक्तव्यम् प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे ग्रस्ते पूर्व्वरात्रावपरेऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थ मि०मि० । अन्यच्छास्त्रान्तरेऽर्थिनेत्युक्तं तेषां विशेष । "सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याह्ने, मध्याह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्व्वं भोजनक्रियेति 'मा०पु० उक्तः' । एतच्च बालादिविषयमिति नि० सि०। "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्म्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्" हेमा०प०लि०। "ग्रहणेषु यच्छिष्टं पर्य्युषितञ्च यत् । सर्व्वं तद्दुष्टतामेति" स्मृते ग्रासकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता । अस्यापवाद । "आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके" मेधा०। "घृतं पक्वमिह ग्राह्यं स्नानं सवसनं चरेत् । आरनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति" स्मृति १ पुंसवनाद्यन्नस्याभक्ष्यता । "याजकान्नं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" व्याघ्र०। संग्रहे स्त्रीणामेव व्यभिचारादिदोषप्रायश्चित्तेन संग्रहे ब्रह्मौदने आधानाङ्गश्राद्धकर्म्मविशेषे मा०वि०। "जन्मप्रभृति संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने । असपिण्डैर्न भोक्तव्यं संग्रहे च विशेषतः" व्या०स्मृ०। "निर्वृत्ते चूडहोमे च प्राङ्नामकरणात् तथा । चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि" व्यासः । भोजनकाले मूत्राद्युत्सर्गे तत्कालान्नस्याभक्ष्यता । "मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहाद्भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । त्रिरात्रं कुर्व्वीत" शाता०। भोजनकाले सूतकाद्यशौचे तदन्नस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः । भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति" शाता०। "अशुचि सूतकादिनेति" मा०वि०। तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्य मात्रस्याभक्ष्यता । "उत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबेद्यदा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" देव०। स्नाने तैलाभ्यङ्गक्षौरादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते मा०वि०। शौचोपस्पर्शनाद्यभावे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "शौचोपस्पर्शं परित्यज्य भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्यात्" गरु०। "लोहितान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च वृथा कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीरिति" या०। विड्जानि अमेध्योद्भवानि । अमेध्यदेशोद्भवानान्तु न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि चेति" बौधा० उक्ते । अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु स्वकन्यस्यान्नस्याभक्ष्यता 'देवतातिथिभृत्येषु भक्ष्येष्वभ्यागतेषु च । अभक्तवत्सु येऽश्नन्ति तथा पितृष्वग्निपर्णिषु । दुष्टान्नपयनिर्यासभुजः सूपोत्सवास्तु ते । जायन्ते गिरिवल्मीके" इति मार्क०पु०। "अदत्तमन्नं पितृदेवाद्यायादन्नमन्नं किञ्चित् । पक्वान्नं वापि नो भावितमिति" का०ख०। भक्ष्येऽपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्" का०त०उ०। "तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता । ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याणि । 'मासिकान्नन्तु नाश्नीयादब्रह्मवर्चस्कोद्विजः । स लौल्यशान्त्युपवसेद्व्रत । "व्रतवं मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित् । त्रिरात्रोपोषितः सम्यग्वारिभिर्वा जले वसेत्" देवल । 'सूतिकायां नवश्राद्धे मासिकान्ने तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽश्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" सं०। मांस च शिष्टभक्ष्यमांसपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्टभोजनीयं, कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्" वशि०वचने । तस्यापवाद "स चेत् व्याधीयत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छसेन चिकित्सेत् स यदा अगदः स्यादादित्यमुपतिष्ठेत्" बौधा०। अत्र पात्रविशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आसिनस्य तु यो भाण्डे पक्वमश्नीत कामतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुहारीत ।

सर्व्वपर्व्वापवादः । "आतमालः सिंसुकाश्चाद्यावर्तौ चमाः" क्रोशा । भक्ष्याभक्ष्ये मुनो दुष्येद्यावत्कैश्चिन्नीयते" का०ख०। एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि दृष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषादपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चापथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे प्रायशोदर्शितानि विशेषत कानिचित् प्रदर्श्यन्ते "वर्ज्जयेत् पयसा 'सिंह मत्स्यमांसमनूपकम् । दधीकाच-

कषायकमतोऽथ भूपवाहते । मांसं सूपकसंसिद्धं घृतेन मधुमाधवे । मत्स्यानि शुष्किकारैव सौद्रलवणेन वारिणा शुक्रशोकतश्चात्र रतं कांसे दद्याद्धितम् । दध्ना तक्रेण पयसा तामसापि फलेन च । शिरोधार्यैव भुञ्जीत प्रतिमानं बदरीफलम् । विषदायनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं यवनं वारि पूर्ब्बं वा हितभोजनम् । आश्येतास्ततथा वापि दीप्ताग्नेश्चरयस्य च । शिवव्यायामवजिना विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टदारदोषास्तु आयन्ते पापिनामिह" आह्निकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न०त०। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न०ब०। ‘भङ्गरहिते त्रि०। २ अभङ्गाख्ये "पुनस्तथा अभङ्गोऽथाभङ्गस्तथैवयावक" इति शा०ट० उक्ते श्लोके मल्लाहारभेदे पु० । यथा "भावात् स्वयमन्वकवयकरस्तां सर्वदोषापह" । अन्वर्थेत्वाभङ्ग श्लोक ।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुर । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे "अभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधरः ।

अभद्र न० विरोधे न०त० । शुभभिन्ने दुःखे १ न०ब० । २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि०।

अभय न० अभावे न०त०। १भयाभावे । "मद्यात् परिहारांश रक्षापयेदभयानि च" मनु० । "अभयं वै जनक ! प्राप्तोऽसीति" श्रुतिः । "महान्तं च निहत्तिश्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये" गीता । न०त०।२ भयशून्ये त्रि०। न भयमस्मात् ५ब०। ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च । ५हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न० ८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टे वैऽसन्दे हेमानुवर्तारि ९ आत्मनिष्ठे पु०। "उग्रमूलनिकोणेषु वर्त्तते गुरुभार्गवौ । अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन" इति।"यत्र कादयगअभयोनाम योगोऽयमरिभूतचन्द्रोभानुर्वा प्रवल शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत विनाशकृदिति" च ज्योतिषोक्ते १० वात्तिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५त० । माभैषीरित्युक्ता ११ उत्तोलित दक्षिणहस्तप्रसारभेदे "अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधतीमतात्" श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् त्रि० अभयं त्राणं करोति कृ-क्विप् ६त० । १ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्करः विरोधे न०त० । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि० अभयं कुरुतः क्विप् वेदे पृ० ह्रस्, द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्याविमुपक्रम्य "उरू गव्यूती अभयङ्कृताविति "उरू गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह" शत०ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे तस्यापत्य यञ् । आभयजात्यः तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती । युनि बहुषु लुक् । अभयजाता । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः स्वसैन्यमोत्साहनार्थं वादनीये रणढक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुङ्क्ते रक्षति दा-क ६त० । मा भैषीरित्यादिवचनमुक्त्वा भीतरक्षके २ त्राणकर्त्तरि "त्वामलभयदार्हति" किरा० अभयप्रदयोऽप्यत्र । "यागभ्यामदोभार्य्यासैन्यैश्वर्य्यमभयप्रद ३ विष्णु" ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा । त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । "भद्रक फलं भूतसेधात्यभयदक्षिणा आभ्युदयतानि यात्राणि" का०ख० "सर्वत प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्" मनु । अभयं दक्षिणेव देयत्वात् । अभयप्रदेये "रातौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्" मत्स्य पु० । अभयदक्षिणामभयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थं मा भैषीरित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे । स च "अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दत्त्वा कर्षत्रयन्तथा ॥ पट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् । सर्वं सञ्चूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् । तावद्विरिच्यते जन्तुर्य्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोदकोऽयम्" चक्रदत्तोक्त ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न०त०। १ भवाभावे जन्माभावे "मम एव भवाभवौ" गीता । २ विनाशे "भवाय सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा० । ७ब० । ३मोक्षे "तामुमभवमभिवाञ्छसि वा" किरा० शिवभिन्ने पु० ।

अभव्य न० न भव्यम् अभावार्थे न०त० । १ अमङ्गले, २दुष्टभाग्ये च न०ब०। ३ दुर्भाग्यवति त्रि०। "उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः" किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न०त० । १ भागाभावे ।

भागस्य एकदेशः दायादस्याऽप्रधानांशश्च उभ० । तच्छून्ये पूर्व्वनिदाघे च त्रि०। "यो ज्येष्ठो विनिकुर्व्वीत लोभाद्भ्रातॄन् यवीयस । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः" मनुः "यं भागिन निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति" शत० ब्रा० ।

अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङीप् । १ अधिकारानर्हे क्लीवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छून्ये च । "यमात्मानं नविदुरभागिन" इति कठ उ० ।

अभाग्य न० अभावार्थे न०त०। १ दुर्भाग्ये । न०ब० । २ दुर्भाग्यवति त्रि० । [गुणरत्नोरभाजनम्" का०प्र० ।

अभाजन न० न०त० । अनाधारे "दोषीभवेपोषमः क्वचित्

अभार्य्य पु० नास्ति भार्य्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १भार्य्याहीने २ शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च । "सतिष्ठतामभार्य्याश्च तपिषतान्" स्पष्ट च छ०स० ग०प० । 'अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान्' रघु० ।

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने अस्तेन प्रतीयमाने वैशेषिकोक्ते सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति वदन्ति । भावभेदान्वयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्याश्रयदोषग्रस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः । अभावस्य भावाभावसाधारणाश्रय घटाभावस्य पटे घटाभावादौ च सत्त्वात् न च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च स्वीचक्रुः । सूत्रकृता तु "द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति षडेव पदार्था कण्ठत उक्ताः । अत एव "न वयं षट्पदार्थवादिनः" इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थीस्वीकारस्तेषां सूचितः । आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः "मानाधीना मेयसिद्धिः" इत्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम् न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तद्योग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्स्वरूपविशेषणताया अव्यापकत्वात् अन्यथा घटाभावप्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादिस्वरूपस्याननुगमात् तस्ये सन्निकर्षरूपे विशेषणता सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये सति विशिष्टबुद्धेरेवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानलक्षणया समभावात् अथ अभावज्ञानलक्षणायाः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्दोष इति चेत् अभावबोधकालयया अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात् इन्द्रियसन्निकर्षविशेषणताकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादिस्वरूपत्वानतिरेकेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यपायेन प्रतिबन्धकतायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादेर्ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः "अभावबुद्धिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्य्यादां नातिशेते" इति दीधितिकृदुक्तरीत्या प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावाधि प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्मद्वये तज्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् । एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः । घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिलिङ्गादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने तद्ज्ञाप्यतापत्त्या स्वभावात् सिद्धातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले "घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात्" इत्यनुमानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः स्वीकार्य्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधिकरणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धे नापि शब्दात्तत्सिद्धिः अभावस्य निरुक्तप्रमाणकतया तच्छक्तिग्रहस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्पाद्यमानस्य भावभिन्नत्वबोधकतया भावभिन्नत्वमभावस्य लक्षणं वाच्यं तत्र भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोषग्रसितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किन्तु भावभिन्नत्वस्य अभावलक्षणत्वे भावरूपविशेष्यज्ञानशून्यकाले घटोनास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेष्यज्ञानाधीनत्वात्, अभावो न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघट इत्यादाविव शाब्दबोधाभावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वाभाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तद्ज्ञानकाले घटोनास्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहरत्वात् । घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र समवायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽभाव इति बुद्धेरनुपपत्त्यापत्तेश्च । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यतिरिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अभावत्वं पदार्थधर्म इति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयमधिकरणसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयात तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप सम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जितं माभाकरैः अभावस्य तथाविधत्वेऽप सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारताद्युपपत्तेश्च । अखण्डो-पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् अस्ति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधिभावस्य भवन्मते कारणतादात्म्यपि सम्बन्धाभावेतरभेदसाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपाखण्डोपाधेरेव तदात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-ग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्द-बोधानुपपत्तिः । उच्यते च सर्वं गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अथ नञ्पदस्य अभावे प्रामाण्यमिति चेत् मन्त्रवेदस्य च व्याप्तत्वादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अप्रामाण्यदशा प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवता कल्पिततयाऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया काप्यनुक्तेः अभावपदस्य प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपपत्तेः सम्भवात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-णीयं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटो नास्ती-त्यादावधिकरणतामतीति कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अस्माभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-बुद्धेरभावादेः तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धेन नियामकत्वात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् न तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यभावेऽवकाश-सम्बन्धरूपतया तत्र च, भूतले सत्त्वरूपमिति तदाधारता-प्रतीतेः । एतेनान्योन्याभावस्यापि तत्स्वरूपतामेवाद घटाभाव-वद्भेदे भूतलनिष्ठतया प्रतीयमानतया च, तस्य तत्सम्बन्धस्य च घटादिभिन्नतया अधिकरणात्मत्वात् । भवतामपि

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितदात्म्यतः कल्प्यते अतो नाधिकमस्ति । घटो न पट इत्यादौ घटभिन्नमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थत्वं च घटतादात्म्यानुपस्थितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादात्म्यसम्बन्धे वा घटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । अस्माभावभेदयुक्तयोर्यथा नियमः प्रकृतेऽपि तथा । वाय्वादौ रूपाद्यभावस्यानुपलब्ध्याद्यनुपपत्तिरिति चेन्न च तत्र इदमत्र किञ्चित् प्रमाणमात्रेण तत्स्वीकारापत्तेरिति" । अभावभेदयुक्तयोर्नियमाश्च नञर्थे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-भावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरावरणतया निरु-पाख्यतया च व्यवह्रियते तत्र तत्तदवसरे वक्ष्यते । "अ-भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः" इति हरिः । "नाभाव उपलब्धेः" शा॰ सू॰ । "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति गीता । यथा च अभावाद् भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिपदे वक्ष्यते । न्यायादिमते च अभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा॰ । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः । २मरणे, मरणञ्च स्थूलशरीरस्य घटो-रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायो-रुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आन्तरिको ऽन्तरत्वादि-स्याविर्भावः ३ तच्छून्ये त्रि॰ । कान्तरः भावः प्रेमापर-पर्याय अनुराग । ४तद्धीने त्रि॰ । अनुरागश्च देव-विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावप्रमाणे ५ योग्यानुपलब्धि रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भावः सत्त्व यत्र । ८मिथ्याभूते त्रि॰ । [प्रयुक्ते च । अभावनीय त्रि॰ न॰त॰ । ९ भावयितुमशक्ये १चतुर्थादिभ-अभावयत्त्वदर्शि पुं॰ अभावस्य मिथ्याभूतस्य दर्शिः । १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने यथा शुक्तिकायां रजत-ज्ञान तत्र च तथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं न तत्सम्भवात्मके । अभावय न॰ अभावे न॰त॰ । भावनाभावे बौद्धमते । अभि अव्य॰ न भाति भा—बा॰ कि । १ अभिमुखे प्रकारं मात्रस्य

द्योतने, २ आभिमुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ वीप्सायाम्, ५लक्षणे, ६ समन्तादर्थे । ७ भर्त्सने दुर्गा० । "अभि पूजा-भृशार्थेच्छावीप्साभिमुख्यवीप्स्यलक्षणाहारलाभ्याशेषु" गण-रत्नोक्ते पूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । भृशार्थे अभिभूतः अभिनिवेश । इच्छायाम् अभि-लाषः अभिप्र । वीप्स माधुर्यम् तत्र अभिजातः "मन-स्विताबामभिजातवाचि" कुमा० । आभिमुख्ये अभिमुखम् आयान्ति शलभाः पतन्ति "अभिमेघं प्रतिपाद्य" माघः वीप्स्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इति काव्य०प्र० । आहारे अभ्यवहारः । आभ्याशे अभ्यसूति "वेदाभ्यासी सदारत" स्मृतिः । आभ्याश इत्युपलक्षणम् अन्यत्रापि योग उप मानेऽस्य प्रवृत्तिः "अभ्यसन्ति तटाघातं निर्जितैरा-वतागजा" कु० । एतस्य च तत्तदर्थद्योतकतायामपि अनभि-व्यक्तत्वात्स्वेव तत्तदर्थे वर्त्तते इति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-योगे उपसर्गता "योगेऽप्यसत्त्ववित्तेषु तु कर्मप्रवचनीयता । वृक्षंवृक्षमभि सिञ्चति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तोहरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्तीत्याद्युदाहार्यम् सक्षेपरत्ने मु० "अभिरभागे" पा० ।

अभिक त्रि० अभिकामयते अभि+कम् । १ अनुकाभिकाभीकाः कमितेति" पा०नि० । कामुके "सोऽभिकारमभिक कुलो-चितं कावन स्वयमवर्त्तयत् समा" रघु ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष–भावे अ । अभिलाषे "शीताभिकाङ्क्षा सुखतिक्तता च" सुश्रु० ।

अभिकाङ्क्षित त्रि० अभि+काङ्क्ष–कर्मणि क्त । अभि-लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि० अभि+काङ्क्ष–णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम त्रि० अभिकामयते अभि+कम–णिङ् अच् । १काम-यमाने "याचे त्वामभिकामाह तस्मात् कुरु मम प्रियम्" भा०आ०प० । भावे घञ् । अभिलाषे पु० "अमनाप्यभि-कामस्य कुरुतेऽसं युधिष्ठिर । भा०व०प० अभिकामादागत ठञ् आभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सुखैवाद्यमवैष्ठुसः समस्तैराभिकामिकैः" भा०शा०प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम–भावे घञ् अवृद्धि । १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि घञ् । ४ आरब्धे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते" गीता । आधारे घञ् । ५युद्धे ।

अभिक्रत्वन् त्रि० अभि+क्र–कर्त्तरि क्वनिप् स्त्रियां ङीप् वनो रश्च । आभिमुख्येन कारिणि । "अपेयं रात्र्युच्छन्त्यभि-क्रत्वरीः अथ० २,८,२ ।

अभिक्लृप्त त्रि० अभि+क्लृप–क्त टोवः । १ समर्थे २ नियते ३अभिप्रकाशिते च "इदा मनीषा मनसाभिक्लृप्ता एतद्विदु" कठ उप० ।

अभिक्रतु पु० आभिमुख्येन क्रतुर्बुद्धिर्यस्य । यजति । "अयाळ्यद्भिताभिक्रतूनाम्" ऋ० २,२४,१० । "अभि-क्रतूनाम् दमीयताम्" भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम–क्तिन् । १अभिक्रमे २उपक्रमे "यदस्याभिक्रान्तिरेपक्रमाय" श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् त्रि० अभिक्रान्तमनेन इष्टादि० इनि । उप-क्रमकर्त्तरि "स एवामध्ययने अभिक्रान्तितमः" श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम–वीप्साभीक्ष्ण्ययोः णमुल् । आक्रम्य, आरभ्य, आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे । "पूर्वं पूर्व-मेवाभिक्रामम्" कात्या० १,२,२१ । [२निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश–भावे घञ् । १आक्रोशे

अभिक्रोशक त्रि० अभि+क्रुश–ण्वुल् । १निन्दके २अपवादके च

अभिक्षत्तृ त्रि० अभि+क्षद–तृच् स्त्रियां ङीप् । छेदके "अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता" ऋ०७।२१।८। "अभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य" भा० ।

अभिक्षद् त्रि० अभि+क्षद–हिंसायाम् क्विप् । हिंसके । "अभिक्षदामर्य्यमायम्" ऋ० ६,५०,१ । अभिक्षदां हिंसक शत्रूणाम् आयम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या–अङ् । १अभिधाने, २शोभायां "काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो शुद्धवेशयो" रघु । ३ कीर्त्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये "अन्वा अपश्या-मद्भयभिख्याम्" ऋ० १,१४८५ "अभिख्यामभित ख्यातिं माहात्म्यं वा" भा० । कर्त्तरि क्विप । ६अभितो गन्तरि" ७प्रसिद्धे च "अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनि" ऋ०८,२३,५ "अभिख्या अभितश्च गच्छन्त्याऽभित प्रसि-द्धया वा भासा" भा० धातोरातोलोपात् रूपम् । ८ प्रज्ञायां निघ० ।

अभिख्यातृ त्रि० अभि+ख्या–तृच् स्त्रियां ङीप् । १ वक्तरि अभिगन्तरि २अभिद्रष्टरि च । "आपिरभिख्याताभर्दिता सोम्यानाम्" ऋ० ४ १७,१७ "अभिख्याताभिद्रष्टा" भा० ।

अभिगत त्रि० अभि+गम–क्त । १आनुकूल्येन प्राप्ते २वेदिते ३ आभिमुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य त्रि० अभि+गम–तव्य । अभिगम्ये उपेये च

"सन्त. सदाभिगन्तव्या यदि योपदिशन्ति ते" वशि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम–तृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च । "तत्र वरुणोऽभिगन्तेव ब्रह्म" शत०ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्ये वा गम–घञ् । आभिमुख्येन गमने "तथार्हतो नाभिगमेन तृप्तम्" रघु आनुकूल्येन २ गमने "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रानन्यक्रिया क्वचित् । गोद्यते नियमः सोऽत्र स्नातायभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । "अथेतरभिगमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघु । "पापकृन्मुच्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च" स्मृति ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये" कुमा० । "सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्" रामा० । "अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघु । अभि+गम–ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" इति मनु ।

अभिगर पु० अभि+गॄ–स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु०८,४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम–णिनि अभिगन्तरि । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा" मनु । "राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीत । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्–क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तदुभयमेवैताभिगुप्त्या आसादयति" श०ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्ण) त्रि० अभि+गुर–क्त वेदे नत्वाभावः । १उद्यते "इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५,२७, "अभिगूर्त्ते ये यजामहे इत्यभिगूर्त्योक्तम्" वे०दी० लोके तु अभिगूर्णमित्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर–क्तिन् । सततमङ्गले "तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ०१,१६२,६ । "अभिगूर्त्तिं मङ्गलं सर्वथा करणीयमिति बुद्धि" भा० २ अभित उद्यमे च "उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ०१,१६२,१२, "अभिगूर्त्ति" उद्यम भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्कुलौ ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै–इष्णु । अभितो गायके "यदेवता अभिगेष्णाचरन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप–तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस–क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह–अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाश्य हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येन ग्रहणे, ४ गौरवे ५ युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ धर्षणे, २ मर्द्दने च ।

अभिघर्षण न० अभि+घृष–भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन–भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलनाशने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां०का० । २ ताडने । "तत्ताभिघातादिव कम्पपङ्के" कुमा० । अभिहन्यतेऽर्थं फलाय उद्दिश्यार्थे का० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथो विभागजनकक्रियाहेतौ च २ संयोगभेदे । यथोक्तं "नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति" वै०सू० । "स संयोगः शब्दनिमित्तकारणं, तज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्कास्थायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्पतनकाल एव कर्मदर्शनादिति" प०उपस्कार । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः" वै०सू०तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघातात् मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" इत्युक्तिप्रसङ्गात् आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपणहस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्रासमवायिकारणम् मुषलं समवायिकारणमिति । उद्गच्छलितस्य मुषलस्य कर्म-यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतनकर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तु प्रति कारणत्वं नान्वयासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पतनदर्शनात् यथा भूम्यादौ हस्तेन वेगवित्पलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि उत्पत्तिर्दृश्यते।अत उत्पतने अभिघात एव असमवायिकारणम् "अभिघातात् मुषले संयोगाद्धस्ते कर्म" वै०सू० अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तमुषलसंयोगात् हस्ते उत्पतनं कर्म तत्र मुषलसंयोगोऽसमवायिकारणम्। तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनित संयोग शब्दहेतुः । "तृतीय स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तित अभिघातोनोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिम । शब्दाहेतुर्द्वितीय स्यादिति" "शब्दोध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवोध्वनि । "कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोमता" इति च भाषा० अतएवोक्तम् "कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्य शब्द" इति शब्दे । शिक्षायामप्युक्तम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया । मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत वर्णान् जनयते इति । स उदीर्णः सन्निः पादपूरणार्थ । मृदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते इति लोके प्रसिद्धिः । इत्यादौ प्रयत्नतरवायुसंयोगाच्च शब्दो ध्वन्यात्मक एव। मृदुवेगेन क्रियया संयोगे नोदनरूपे न शब्द इति तस्य शब्दाहेतुत्वमुक्तम् अधिक नोदनशब्दे वक्ष्यते । "अभिघातोऽक्रयस्य धर्मे०भाष् ।" अभिघातयुक्ते त्रि० "अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदहितादिवर्णाधेतु । नवगर्णाणा नवतो भरणीचन्द्रहिरामाद्या" इति केरलोक्ते वर्णभेदे न० शब्दकल्पद्रुम ।

अभिघातक त्रि० अभि+हन–ण्वुल् । १शत्रौ रिपौ २अभिघातसंयोगक रके ३समूलनाशके च । "तदभिघातके हेतौ" सा०का० । [इन् । रिपौ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि–हन–स्वार्थे णिच–

अभिघातिन् त्रि०अभि+हन–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शत्रौ २नाशके ३अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्य्यते समन्तादग्नौ सिच्यते अभि+घृ–क्षरणे णिच–भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् घृतादेः १सेचने २ घृतादिसंस्कारभेदे च । "तदभिघृतोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्ते अभिघार्य्यमाणे ३घृतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोघारणम् घृतादिभि विधिना सेचनम् । अभि+घृ–णिच्–भावे ल्युट् । घृतादेः संस्कारभेदे "तत्र जुह्वामभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च" कात्या० १,३,६, "यद्द्वयाज्ञोमानन्तर यजतिस्माग्नादेत वेदे पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वयैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया ध्रौवस्याज्यस्य हविष आज्यस्याज्याख्यपुरोडाशमेध उपभृत उपभृत्संस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति उपयोगक्रमेण अयञ्च हवि सस्कार प्रयाजशेषप्रतिपत्ति कर्मेत्युभयापीति द्वितीयास्तुतं हविष सम्कार्यत्वावगमात् अत सन्निहितानि सर्वाणि हवींषि एवैवाभिघारणीयानि कर्क०

अभिचक्षण अभि–चक्ष–ल्यु । १ सर्वतोविलोकने सर्वतुल्ये "वेदाकं तत्र भेषज यो युद्धुरभिचक्षणम्" अथ० ६,१२७,२, विप्रूविर्याक्षतोराण्या अभिचक्षणादिव अथ० ६,२,११।

अभिचर त्रि० अभितः आभिमुख्येनानुकूल्याय चरति चर–ट । १ भृत्ये २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप्।

अभिचरण न० अभि+चर–ल्युट । १ मारणाय विहित-श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय त्रि० अभिचरणमर्हति छ । १ अभिचारार्हे वैरिणि "स त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयमपेन्द्रम् सोममाहरत्" शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि–आभिमुख्येन मारणाय चार अभि+चर–भावे घञ् । १ शत्रुवधोत्पादकहत्याजनके मूलकर्म्मणि "श्येनेनाभिचरन् यजेतेति" विहिते श्येनयागादौ । "अभिचारेण सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदम:" "अभिचारमहीनस्तु त्रिभि कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति च मनु० "अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतव पुरोधस" काद०। अभिचाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ्। आभिचारिक । १तद्धितकर्मादौ २तत्प्रयमन्त्रादौ च त्रि०स्त्रियां ङीप्।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनकल्पोरकल्पज्ञापकग्रन्थ । १ अथर्ववेदान्तर्गते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।

अभिचारिन् त्रि० अभिचरति अभि+चर–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अभिचारकर्त्तरि "ये त्वा कृत्या ये भिरे विद्वांस अभिचारिण" अथ० १०,१,६ ।

अभिच्छाय त्रि० अभिगतच्छायाम् अत्या०स०, अभिमुखीभूता छाया यस्य वा । १छायायाप्ते २छायाभिमुखप्राप्ते च । छायाया अभिमुखम् अव्ययी० । ३छायाभिमुख्ये अव्य० । "यो माभिच्छायमत्येषि मां चाग्निं चान्तरा" अथ० १३,१,५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् अभि+जन+आधारे–घञ् अवृद्धि । १ कुले, "न परिचय रक्षति नाभिजनमीक्षते" काद० । "वयस कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह" मनु । २ जन्मभूमौ

अभिमत' पित्रादि र्वा जनोऽभिजनस्थानम् । ३ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने "अभिजनश्च" पा० "अभिजनो नाम यत्र पूर्व्वैरुषितम्" भाष्यम् । अभितोजन, श्रेष्ठ्यात् प्रा०स० । ४वंशे अभि+जन–भावे घञ् । उत्कृष्टख्यातजतया ५अभिमतोत्पत्तौ "श्रैष्ठ्याभिजनेनेह सर्वं स्य ब्राह्मणो,इति" मनु "अभ्युदयोत्थानेनाभिजनेन श्रेष्ठतया" कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोऽभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ "यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते" इत्युक्तेः कीर्त्त्यैव उत्कृष्टजन्मावगमलाभात्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजन; वंशपरम्परादागते, त्रि० "तां पार्श्वतोऽस्याभिजनेन भाव्या" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, "आत्मकर्म्माभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः" "भिक्षामकुर्वन्नैहभाजोऽभिजातान्" च रघु । २पण्डिते, ३न्याय्ये "न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्" इत्ता । ४मनोहरे । "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभिजातस्य भावः ष्यञ् । आभिजात्यं कौलीन्ये न० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा०स० । प्रशस्तजन-

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि–क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् । २सर्वतोजयसाधने "अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व" य० १५,७, "सर्व्वजयहेतुना तेजसा यज्ञेन" वेददी० । "अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय" ता० ब्रा० "अभिजित् सर्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति उत्तरोपरि स्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । "अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायाः" श्रुत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे उत्तराषाढानां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्धे स्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति"रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्तेः आषाढोपरिश्रवणाधः स्थाने अभिजिन्नामक नक्षत्रचक्रान्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ गीतम् यथा" सप्त सप्त त्रिशिखेषु रेवितकास्विर्यगुर्वश्च अश्विकादिकम् । देवभेदैरभिजिता सहाष्टिर्न वैकदेश नक्षत्रेण विध्यते । वैष्णस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ तिथि नाड्यूनके च । अभिजित् तत्रस्थे ऽष्टे विरोधा रोहिणी

विद्या । चतुर्थवैश्वदेवांस्थो वेधः सप्तशलाकके" इति दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावपि ऊनविंशकलात्मकस्य कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र चतुःस्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्जिता अभिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते "आषाढ्यंशाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्त व्याख्यातञ्च तत् रङ्ग-नाथेन आषाढ्या पूर्वाषाढाया अवसाने, धनुराशौ विंशति-कलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा" इति एतच्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्म्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव इष्टतुर्ष्किलाया-मष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ताः "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृ-पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतितोयं विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति दुरत्ययाङ्कालान् प्राशस्त्येन, आभिमुख्येन पश्चिमावस्थितां छायां जयति प्रागवर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाख्ये श्राद्धप्रशस्ते ४मुहूर्त्ते । "अपराह्णे तु समाप्ते अभिजिद्रौहिणो-दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति मत्०पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । "कुतप-प्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा" स्मृते "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः" इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभिजयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे क्विप् । "मध्यव्योमगयाते स्फुरदनलनिभे कैशरे पार्श्वबिम्बे छाया स्वाक्षीय कान्ता भवति पुरुषे यात तत्पादकाला । तावत् चौरेर्न दृष्टिः कुजलतमशुभं नैव चास्य योगः सम्मीरारोन्वसम्पत्सुचिरमथ मुहूर्त्तः तत्र गन्ता लभेत" इति ज्योतिषोक्ते ५यात्राकालभेदे च । यद्यपि "सर्वेषाम् विषुवायनयुक्तत्त्वायात्र स्मृताऽभिजिद्यदीनात् नैव" इत्यादिना दिनार्द्धपूर्वापरत्वघटीद्वयात्मकः–२० पलात्मक सर्वत्र वर्ज्जितः तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः । "तत प्रभाते विमले कृते ऽभिजिति प्रभुः" रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे यागभेदे ६ याग्भेदे अभिजिदग्निष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमपदादभि-

जिदन्तर तत्सम्बन्धि गवामयनिकमेतत् कर्म० । संवत्सरसाध्ये गवामयने १प्रथमषाण्मासीयपक्षविगततमदिने यथोक्तम् ता०भाष्ये 'तत्र षष्ठे मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्याः तत्र एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोऽभिजिदेकाहः" इति । अभिजिन्नक्षत्रस्य च किञ्चिन्न्यूनदिनार्द्धमात्रत्वात् तन्मान्यात् षट्त्रिंशत्तिदिनाधिकषण्णमासस्य किञ्चिन्न्यूनदिनपरिमितस्यास्याभिजिन्नक्षत्रवाच्यता ६ तद्दिनकर्त्तव्ये ७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये "षष्ठे मासि त्रीनभिप्लवान् एकं पृष्ठ्यञ्च कृत्वाऽभिजिदहर्भवेत्" इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे द्रष्टव्यम् । "अभिजिदतिरात्र" इति शत०ब्रा० ।"अतिरात्रस्य अभिजिन्नामके दिने कार्य्यं" इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजीयादन्यान् संज्ञायामाभोर्षाद्रे रेवरातादिवत् क्त । अर्द्धरात्रसन्निधिनि मुहूर्त्ते "अहं त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम्" । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते चार्द्धरात्रे विभूषिते देवकीजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् 'विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि—भावे क्तिन् । अभिजये "एषां लोकानामभिजित्यै" शत०ब्रा० ।

अभिज्ञ त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा—क । १ निपुणे, २पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने "अन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्" भाग० । अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः कुमा० "अभिज्ञस्तनाभिज्ञतया निबद्धाः" रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि—ज्ञा—अङ् । १ प्रथमज्ञानभिन्ने ज्ञाने । २ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञाख्ये ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेऽस्य अभि+ज्ञा—कर्म्मणि क्त । कालान्तरे पुनर्दृष्ट्या जातेन सोऽयमित्याकारकज्ञानेन विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा—करणे ल्युट् । सोऽयमिति ज्ञानसाधने १चिह्ने । "चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं त्वमङ्के कर्त्तुमर्हसि" "उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूत तमवगच्छत" इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ज्ञाने च । तच्च संस्कारसहकृत पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । "तदभिज्ञानहेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना" रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ल्युट् तथाभूता शकुन्तलाभिज्ञा कृताख्यायिका "तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे" पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्तिवचनतीति क्लीवम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्वविधिना कृतोपयमां शकुन्तलामभिज्ञाय कृते नाटकभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्मन्तेनानभिज्ञानात् पश्चाच्च तद्दत्ताङ्गुरीयकरूपाभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञाततत्वात् तामधिकृत्याख्यायिकाप्रतिपादकनाटकस्य तथात्वम् । "कालिदासस्य कर्ष्यमभिज्ञानशकुन्तला" कुमारे अभिज्ञानशकुन्तलम् न० । "अनेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति" शकु० ।

अभिक्नु त्रि अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जानुनी येन वेदे बा०त्रु १ आभिमुख्येनावस्थापितजानुयुक्ते । "संजानाना उपसीदन्नभिक्नु" ऋ० १,७२,५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे—तरप् आम् । १ आभिमुख्यातिशये २ पर्वे पर्वेराभिमुख्ये च "अभितरां वै अयन् क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्" शत०ब्रा० । "अभितराम् उ वै मनोरत्नमभिमुखं वसु, अस्मादपि देवहीतत् पुरस्तादाक्रामेदिति" भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, आभिमुख्ये, उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया "अभितःपरितः समया निकषा हा प्रति योगेऽपि" "अभिसर्वतसो कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्ते । "अङ्गान्ययासीदभितः प्रधानमिति" भट्टि "अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे" किरा० 'कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणमिति" गीता २वाकल्ये च । "पर्य्यभिभ्याञ्च" पा० "सर्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्व्वोभयार्थयोरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप—घञ् । भय सन्तापे ।

अभिताम्र पु० अत्य ताम्रं प्रा०स० । १ अत्यन्तताम्रवर्णे २ तद्वति त्रि० "रावणस्याभिताम्रास्यं ददर्शानघचक्षुषम्" रघु ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिङ्मुखे ।

अभिदर्शन न० आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश—भावे ल्युट् । आभिमुख्येन दर्शने, "ग्रामघाते हिताभङ्गे, परेषामभिदर्शने" मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा—अङ् । १ पलायने, २अभिध्यायाम्

अभिदि(धि)प्सु त्रि० अभि+दम्भ—सन् उ वेदे नदस्य ध । १अभिभवनेच्छावति "विश्वा इदर्यो अभिदिप्सुः" इति ऋ० २,२३,१२ । "अभिदिप्सु अभिभवनेच्छावती शत्रुकम्" भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु–ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह–घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनु "भूतेन्द्रियाणामभिद्रोहो धर्मो हि परमो मतः" का०ख०

अभिधर्षण न०आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीडने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्–भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः॥ व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिवललभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रत्ययार्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाभावे कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्याप्यप्रयोजकरूपतया अव्यभिचारेण बोध्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात्। अतो विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहणाद्य प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधि प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकत्वात् यदादावर्यादित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात् तत्सिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीरप्राणसंयोगोत्पादकत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् यागवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपमेवान्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धर्मिप्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायाः, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्राभाकरा न मन्यन्ते। एष हि तेषामाशयः कृत "अभिधासंकल्प्याऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि बालस्य कृतौ जननीयतव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्प्रमन्ये कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा वाक्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमाभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि कोऽपि वृद्धेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्बोधजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

करणमिथ्यात्वव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशिष्टार्थवाचकतावधारणमिति द्रष्टव्यम्। व्याकरणमपि यथा, तत्र कर्मणि द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे शक्तिनियमाय प्रवृत्त द्वितीयादीनामर्थमबोधयत् न तथा हि कर्मण्येव द्वितीया नान्या न करणादौ, कर्मणि द्वितीयैव नान्या न तृतीयाद्येव द्विविधनियमपरतया प्रवृत्त ताभ्यां नियम शक्तिग्रहयोः। सुप्तिङुल्लक्षणे दर्शितम् तथाच तासां तत्त-दर्थेष्वेव शक्तिग्रहणमवसेयम्। तदुक्तं भाष्यकारैः "अपां कर्मादयोऽपर्या संख्या चैव तथा तिङाम्। प्रसिद्धि-र्नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति"। उपमानमपि शक्ति-ग्राहकम्। यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवतः नग-रवासिनोऽरण्यमनुव्रजतः स्वग्राममादृष्टपूर्वं गोसदृशं पिण्डं पश्यतो उपदिष्टवाक्यार्थस्मरणे सति अयमसौ गवयपदवाच्य इति भवति मतिरित्युपमानादपि गवयपद-शक्तिग्राहकत्वम्। तत्र च व्याकरणादीनामपवादे सतिनिषेधबाधितोपस्थितस्थिते एव व्याकरणम्, वृद्धि-नियमे च कोषस्योपयोगितावश्यकत्वात् तथैव तत्र तथा-त्वम्। कोषोऽपि अमरादिकृत शक्तिग्रहकारि-णाम् हेमादिकृत् पर्यायाणां शक्तिग्राहकतया प्रवर्त-मानो मन्त्रपर्यायादिशब्दानां शक्तिग्राहकोऽभूत्। आप्त-वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिषु अविशेषस्थानेऽपि यथार्थज्ञानवताप्तोपदेशेन तत्तच्छब्दानां तदर्थेषु शक्ति-ग्रहः। व्यवहारतस्तु दर्शितः। वाक्यशेषोऽपि तद्ग्रहे हेतुः यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेनेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषस्था-नताभिधायकानां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सु-खं स्वःपदास्पदमिति" वाक्यशेषवाक्यरूपेण तु दुःखास-म्भिन्नत्वादिमति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः। व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया विवृतिरपि तत्तच्छ-ब्दानां तदर्थेषु शक्तिं ग्राहयति यथा पचतिपदस्य पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तर्य्येवमन्यत्रापि। प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तद्ग्रहे हेतुः। पिका-दिशब्दार्थमविदुषाप्युपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रसिद्धार्थकशक्तिक-पदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-ग्रहः। एवं कोषादावपि "अनूढत्यावकृता कन्यां यो ददाति स कुण्डः" इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कार-पूर्वककन्यादातरि कुण्डपदस्य शक्तिग्रहः। एवं

च प्रसिद्धपदसान्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदार्थे भेद-नामकबोधजनकत्वम्। वैयाकरणमते भेदान्वयमानार्थ-योरभेदे नामद्वयस्वीकारात्। अतो मधुरं रौति कन्यां ददा-तीत्यादौ वाक्यसमासादौ प्रथमान्तसामानाधिकरण्ये समभिव्याहारः। तादृशं च भाष्ये "नञः समासत्वादसमासेऽसामानाधि-करण्ये' इति सूत्रे व्यधिकरणसामानाधिकरण्ये इति निर्देशा-च्छब्दे नञः समानाधिकरणसमासप्रतिषेधमुपपादि-तम्" इत्यादिना सामानाधिकरण्यं, तदनुमानादन्यत्र भा-विनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना" नञ् स्वामिसत्कार-सामानाधिकरण्यम्। एतेन दत्तान् कुण्ड-कान् इत्यादि सत्कारस्यापि पदैः सामानाधिकरण्यमिति"।

अभिधान न॰ अभि+धा–भावे ल्युट्। ॥ कथने। करणे ल्युट्। नामनि, शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिनाम-के ग्रन्थे च। तथा च शब्दानामर्थविशेषे शक्तिग्राहक-कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् यथामरादिनाम-कोषादिकम्। तत्र च नामेव द्रव्यार्थवाचकानां प्रायेण शब्दानां क्वचित् नामादीनामपि शब्दानां तत्र तत्र उपदिश्य तेषां शक्तिग्राहकत्वात् अभिधानशब्दे दर्शितम्।

अभिधानी स्त्री अभिधीयते आभिमुख्येन धीयते बध्यतेऽनया अभि+धा–करणे ल्युट्। ङीप्। तया हि बन्ध-नेन बद्धमाभिमुख्येन स्थाप्यते। "इदामनडुद्दमनाद्दवस्य रज्ज्वाभिधानीमादत्ते" इति तै॰ब्रा॰। 'अभिधानीं रशनामिति' भा॰। "तस्या इन्द्रो वत्स आसीद्गायत्र्यभि-धान्यभ्रमूधः" अथ॰ ८,१०,१२। "भूरिशृङ्गीभिरभि-धानीभिर्गृहीता भवन्ति" कात्या॰ २,४।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः। आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-नाभेदे। अभिधाश्रयाऽपि अभिधामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यै-र्नियन्त्रिते एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया" आद्यपदग्राह्यसंयोगादय"। उक्तं हि "संयोगो विप्र-योगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-स्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति यथा सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते। अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-गेन तमेव। भीमार्जुनौ इति अर्जुनः पार्थः। कर्णार्जुनौ इति कर्णः सूतपुत्रः। स्थाणुं भज इति स्थाणुः शिव

सर्वं जानाति देव इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वज इति मकरध्वज काम ।, देव पुरारि इति, पुरारि शिव । मधुना मत्त पिक इति मधुर्वसन्त । पातु वोद-यितानुखमिति कामुख्यम् । विभाति गगने चन्द्र इति चन्द्र शशी । भिथि चित्रभानु इति चित्रभानुर्वह्नि । भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्ग चक्रम् । स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽतोनोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिज सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभि । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमा वल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवन्नृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा०द० ।

अभिधायक त्रि० अभि+धा—ण्वुल् । वाचकशब्दे "शिक्षान्तरा नभिधायकत्व मित्यस्त्वोत्तमिति का० वृत्ति २ तत्तच्छब्दो-च्चारके च ।

अभिधायिन् त्रि० अभिधत्तेकथयति अभि+धा—णिनि स्त्रियां ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तरि । "त्व मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशीति "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धविरुद्धार्थाभिधायिन वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धै किमपराध्यते इति ।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव—ण्वुल् । आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि ।[शिशुभिष्मायां विवक्षायाम् ।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा—सन्-अ । कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष—क्नु । अत्यन्तधर्षके । "तस्मादु-मध्याण चम्नमभिधृष्णु तम" शत० ब्रा० ।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधावृत्त्या बोध्यते अभि+धा—कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतवति शब्दार्थे । आवि-ष्कारातिशयोऽभिधेयवत् प्रतीयते" सा०द० "अभिधेया विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" का०प्र० ग्रन्थप्रतिपाद्ये च" "इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा" इति मुग्धबोधम् "एते-नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै—अङ् । १ परधनस्वाजिहीर्षाया, २ जिघृक्षाया, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-ध्यायतेश्चिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायते प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिध्योप देशाच्च" शा०सू० ।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या—तव्य । सततचिन्तनीये । "य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा०भा० ।

अभिध्यान न० अभि+ध्यै—भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे २अभितोध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽविच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तान । "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शा०सू० ।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्ध बद्ध अभि+नह—क्त । सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य । पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचि ततिर्जला-नामभिनद्धा रसमानसारसेन" माघ ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द—घञ् । १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुण-कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४अल्पसुखे च "योनि-रर्चियदन्त. करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा. विस्फुलिङ्गा छा० उ० "अभिनन्दा सुखलवा" भा० । अभि-नन्दयति । अभि+नन्द—णिच्—अच् । ५ सन्तोषके ६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि० । अभितो नन्दत्यत्र आधारे घञ् । अनन्त सकलतादि गुणप्रशसनप्रवर्त्तक-शान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्द । आ-नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते तु अभितोनन्द दुःखाभावो यत्र व्य० । परमात्मनि, सर्वदु खशून्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदु खापगमेऽपि भारादिवाहकानाम् अह सुखी संवृत्त इति प्रतीते दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द—भावे ल्युट् । १ सन्तोषे । णिच्—ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु । ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि० । देवभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द—णिच् कर्मणि अनीयर् । १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।

अभिनन्दित त्रि०अभि+नन्द—णिच्—क्त । १प्रशंसिते २अनु-मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि । अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके । स्त्रियासुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द्–णिच्–यत् । १ प्रशंसनीये "जगत् सांकेतनिशापतिकलो हास्यभूतामभिनन्द्यसत्यो" रघु अभि+नन्द्–णिच् ल्यप् । प्रशंसार्थे अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम्र त्रि० अभिमुखं नम्र प्रा० स० । आभिमुख्येन नम्रे नते "इमां तटाघातसताम् सर्वां सामाभिरामसाक्षाभिनम्राम्" रघु ।

अभिनय पु० अभि–नी–करणे अच् । १हृद्गतभावप्रकाशके शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथेति" नटैः रामादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणोऽभिनयः सा० द० । "मत्तकीरभिनयातिसर्वाङ्गिनोति" रघु । नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यत" सा० द० तदभिनयमिवाग्रतस्तैर्नानानतद्रूतं मूतनपक्षाद्गुणोभिः माघ । "अट्टैरात्मन्येवीतं वक्त्रेनापि प्रकाशयैदित्युक्तदिशा अप्रकथेलामतनुतेत्यर्थः । "गौरीरित्यभिनयाटिगोभ्रूकैः" माघ । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचे "ष्टादिभिः स्वपदार्थज्ञापके २ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नु–भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्तवे । अभिमतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । नवयौवने नवीने त्रि० । "रयाङ्गमत्वैर्भिनवः वराय" माघ । "अभिनवा इव पत्रविशेषका" रघु ।

अभिनवतामरस न० "अभिनवतामरसं ननजाट्य" इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वृत्तभेदे । २नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवमुद्भिद्य जायते उद्+भिद्–क्विप् क वा । अङ्कुरे । [टवमने च ।

अभिनहन न० अभि+नह्–भावे ल्युट् । १अभितो बन्धने

अभिनिधन त्रि० अभिगतं निधनम् अत्या० स० । १मायाभिक्षुयतां साम्ने मायोन्मुखे । निधनस्य समाप्तेराभिमुख्यम् अव्ययी० । २मायामसनयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र भावो ३सामभेदे च । "आभीक्ष्णमभिनिधनमाभीक्ष्णवान्" कात्या० २४ ।१४,१५, "आभीकाद्यानि सामानीति" कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा–भावे ल्युट् । १आभिमुख्येन स्थापने । "सम्प्रश्न पुरूरवा इत्यभिनिधानतया" कात्या० ५ । १,२१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः शयनजनकर्मणा निर्मुक्तः । १सूर्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्तसत्कालकर्तव्यकर्मणि । "सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा" मनु एतद्वचनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मचारिण्येवाभिधेयतेऽस्य कुर्व ।

अभिनिर्याण न० अभिमुखं रिपून् निर्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्हृत त्रि० अभि+निर्+हृ–क्त । १ निर्गते ।

अभिनिर्हृति स्त्री० अभि+निर्+हृ–क्तिन् । १ निर्गतौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत्–भावे घञ् । १ अभितो निवृत्तौ । घञम् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्तेत्यर्थे अव्य० । "पुनरभि–वर्त्तमतिलोमश्वांसि तद्यातस्य मातापरोद्योतभिनिवर्त्तन्ते" शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट त्रि० अभि+नि+विश–कर्त्तरि क्त । १ अभिनिवेशयुक्ते २विनयान्विते ३विलक्षणप्रकारे च "विन्ध्यासेनापमानादेरभिर्वाऽभिनिविष्टा" का० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेश घञ् । कार्यनिष्ठं कर्त्तव्यमित्यायनुसम्मिते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरणभीतिजनके क्लेशविशेषे, अनिष्टेऽपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणभयात्मके ज्ञानभेदे च । योगशास्त्रे हि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा दर्शिताः क्लिश्नन्ति कर्मतत्फलसम्बन्धान् पुरुषं दुःखकर्षन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याक्षेत्रमपि तत्क्रमम् । "अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषामप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" पा० सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च प्रसुप्ता विवेकज्ञानाभावेनादृश्यतया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयकाङ्क्षिणां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागकाले क्रोधो विच्छिन्नः रतौ राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागोविच्छिन्न एव रागादयः विच्छिन्नोदाराभूता पुरुषस्य क्लेशविस्त एव च क्लेशा अविद्यामूला अविद्यायां पुरुषविवेकख्यातिनिवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एव सामान्यतः क्लेशात्मकाभिनिवेश उक्तः "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेश" इति । विदुषोमूर्खस्य वा जन्मवतस्य यो मरणत्रासः मोऽभिनिवेशः यथा मूर्खस्यापि सदा भूयासं न वा मोभूयामिति कृमेः त्रासस्तथा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही च, पूर्वजन्मसु अनुभूतमरणदुःखानुभवजन्यवासनाबलात् स्वरस तेन वहति प्रवर्त्ततेति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा । सांख्यकारिकायाम् पञ्च विपर्ययभेदाद्यत्रस्य । "भेदस्तमसोऽष्टविधो-

मोहस्य च इत्यविधोमहामोह" । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र" ॥ अन्धतामिस्र अभिनिवेश-स्तस्य तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवा अणिमा-दिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य इम शब्दादीन् भुञ्जाना शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमजरामरैर्भिर्मा च उपधानिपतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-ऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयित्वात् अष्टादशधेति" सा०कौ० । २ आसक्तौ च "अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा" कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । अभितोनिःशेषेण कारिणि "कृताकृतो वशिभोऽभिनिष्-कारिणः प्रजाम्" अथ० १०,१,११ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम–घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम–कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु० अभि+स्तन–घञ् शब्दसंज्ञायां णत्वम् । १विसर्जनीये । "नाम धात्वं दधुर्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्टा-नान्तम्" व्याकरणम् । २ अक्षरमात्रे च मन्द्रमात्रे तु न णत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद–क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने २उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निस्–पद–क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते स्म अभि–नी क्त । न्याय्ये, १युक्ते "अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर" भा०शा०प० । २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यत्राभिनय-कृ गाद्यनुकरणं चेष्टादिभिः क्रियते तस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७प्रापिते च "मिताधर्ममभिनीतमत्तम्" रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्थां युक्ति । १ मिवनाद्यादियुक्त-युक्तौ । "सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा० । २अभितः प्रापणे च रूपादेर्हस्तादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-मुख्यम् अव्ययी० । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिनेतव्य त्रि० अभि+नी–कर्म्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्य्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आत्मस्वाभिनये न० । [दृशुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि० अभि+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादि-

अभिनेय त्रि० अभि+नी–कर्म्मणि यत् । १देहादिचेष्टादिना १अनुकार्य्ये अभिमुख २प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि०न भिन्न । १एकरूपताप्राप्ते २ मर्य्यादाहते ३अवि-दारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य पर्द्यत्समभिन्ने सिक्ष्ये" ऋ० ६,२८,२ "अभिन्ने सतुभिरभेद्ये" भा० । "न भिन्ना जणामुपदध्यात् आर्ष्णितया एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य "नाभिन्नां मराखेदिति" शत०ब्रा० । ४अभग्ने दृढे "अभि-न्नेन चरेत्" कात्या० २६,७,४८ "अभग्नेन दृढेन" कर्क० ।

अभिन्नपुट पु० अभिन्न न विद्गलित पुट यस्य । नवपत्रके "दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षलवगभिन्नपुटोत्तरान्" रघु ।

अभिन्यास पु० अभिन्यसने अन्तःस्थ ताम्रा वहिर्भ्रमरयेण अभि+नि–अस–करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, "श्वसन् निर्वतितः मेते प्रवापोपद्रवायुत । तमभिन्यासमित्याहु-र्हतौजसमथापरे" सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "मत्रास्य तमभि-न्यासं दोषमेनं इतौजसमिति" सुश्रुत ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद–क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद–क्त । १ अपराधवति, २ आपद्गते, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा–भावे कित्वन् । १अभिपतने २आग-मनकाले "विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" य०३३,३४, "अभि-पित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी० । ३अभिमतप्राप्तौ "सुदक्षमिन्द्राभिपित्वम् करते व्यधान" ऋ० ४,१६,१, "अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा० । ४ अभित प्राप्तौ "तस्मेदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति" ऋ० १,८२,६, "अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा० पुत्राभिपित्वं करत सुहोपदः ऋ०१०,४०,२, "इमामेव अयमभिमंस्य "क्व सिद्वासी भवथ क्व दिवा काभिप्राप्तिं पुरुथ" इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् ।कर्म्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये,"मोविश्व जगदभिपित्वे मनीषा" १ १८६, १, "अभिपित्वे अभिपतनीये" भा० ६अभिगन्तव्ये, "दशभि-रभिपित्वे कृशोदा" ऋ० १,१८६,६, "अभिपित्वे अभिगन्तव्ये" भा० ७अभिप्राप्ते "महत्वीमाद्यत्नेदभिपित्वे जगाम" ऋ० ७,१८,८, "युधापिश्चो अभिपित्व प्रप्त-रघ्" ऋ० ८,५,२१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० । ८सायसमयकाले "कशोदा अभिपित्वे अह्नाम्" ऋ० ०१,१२६ ३ "अभिपित्वमह्नश्चावसस्य आसादाचोति" भा० ९अभिप्राप्तकाले "अभिपित्वे मनवे शाम्य" ऋ०१,१८९,७, "अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले" भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।

अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० । अभ्यासेन सर्वतः पूरणे "अभिप्रयाभ्यासेनाभिपूरणम्" कात्या० २४,२,११, ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सतत प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने "तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहि" ऐ० ब्रा० अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानात्तस्यास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयन संस्कार । वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते वह्न्यादौ "तत्वात लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः ।

अभिप्रमुर् स्त्री अभिप्रमूर्च्छति आकुलितदानेन वक्रिमतया । १ अभि+प्र+मूर्च्छ करणे क्विप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १सर्वतः प्रवृत्तौ २सर्वतः प्रस्रवणादने च "त्वक्पादोरोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम्" सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अव्य० अभ्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रत्यूषे "अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकाश्रुतान्नमिति" शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आभिमुख्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभिमुख्येन प्राप्तौ अभिपित्वशब्दे उदाहृत निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । "तेषां स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्" मनु । "सर्वामभिप्रायकृतान् भार्य्यालभत कौरव" भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि पचा० अच् । २ अभिगामिनि "स्वरितञितः आत्मनेपद कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० कर्त्रभिगामिनीति व्याख्याकारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्तुरुद्देश्यकतापरतया व्याख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे ९५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते पुरुषार्थकज्ञभि आभिमुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन् वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३विष्णौ "अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" इति वि० स० ।

अभिप्री त्रि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्विप् । १ सर्वतस्तर्पके "तम्यं वाता अभिप्रियत्नुय मर्षन्ति सिन्धवः" ऋ० ८,३१,२

अभिप्रेत त्रि० अभि+प्र+इण-क्त । १अभिलषिते "अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम्" "आचार्य तु भवेत् कार्य्यमभिप्रेतार्थसिद्धये" भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अव्य० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे । "यदभिप्रेत्य धात्वर्थमात्रमुक्तदानमिति" व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेप्सु त्रि० अभि+प्र+आप-सन्-उ । प्राप्तुमिच्छौ "महान्तमभिप्रेप्सुरुत्सृजेत्पापकृत्स्नः" "ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सु" इति च मनु ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेद । १ जलादिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ अप । १ प्राजापत्ये आदित्ये । "अथादित्याश्चाङ्गिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्वे इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः आदित्याः" शत० ब्रा० । २कर्मसाध्ये गवामयने प्रतिमासीयषडहविंशतिदिवसेषु षट्षट्कात्मकेषु षडहेषु विधेय गवामयनशब्दे वक्ष्यते । "अभिप्लव षडहः षडहानि भवन्त्यभिप्लवः" इति शत० ब्रा० । "अभिप्लवं पूर्वं पुरस्तादिषुवत उपयन्ति षडहेनैव महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवमिति" च शत० ब्रा० । ३षडहसाध्ये स्तोमादिपाठसाधने गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४उपप्लवे-उपद्रवे ५जलात् प्लवने च । अभिप्लवे विहित ठक् । आभिप्लविक उक्तषडहेषु विहिते सामादौ । [त्रि० च ।

अभिप्लुत त्रि० अभि+प्लुत-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २अभित

अभिभङ्ग त्रि० अभितोभङ्गो यस्मात् । १ भङ्गहेतौ "अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्यते" ऋ० २,२१,२, अभितोभङ्ग । २सर्वतोभङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३भङ्गयुक्ते त्रि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे अनादरे, च । "रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघु "अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु! कुतः पितुर्गृहे" कु० "अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः" गीता । रोगादिना गात्रादिजडीभावे "एवमिच दयिकथैर्विहि स्थान गमागमोम स्व । न स्तृत न चापि मृष्ट न रोगयान्तिर्नपाभिभव" षट्पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्युट् । १ अभिभवे रोगादिना ज्ञानरोधे "जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम्" मनु

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे "मा त्वा काचिदभिभा विश्वाविदत्" ऋ० २,४२,१ । "अभिभा अभिभवः" भा० ।

अभिभार त्रि० अभिभ्राभार्थे अतिशयितो भारो यस्य । अतिभारान्विते "यत्तत् पश्यति तद्व्यमभिभार करोति तेन यस्येयाभिभारयेमाँ लोकान् प्रभिनत्ति" शत० ब्रा० ।

अभिभावक त्रि॰ अभि+भू—ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि १ तिरस्कारके २ पराजेतरि ३ अङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि "बलीतिरिक्तमारेव भवितेजोऽभिभाविना" रघु । स्त्रम् । अभिभवितास्यथ ।

अभिभावुक त्रि॰ अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि ३ अङ्गीभावकारके च । (मुख्येन कदने ।

अभिभाषण न॰ आभिमुख्येन भाषणम् प्रा॰ स॰ । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि॰ आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रथमसत्कतानं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघु ।

अभिभु त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ॰ २,२१, ३, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा॰ ।

अभिभूत त्रि॰ अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २ पराभूते, ३ व्याकुले च । "तस्करैरभिभूत" इति ज्यो॰ ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३ अभिभावके त्रि॰ । "गायत्री छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या॰ २५२ । "यस्य पूर्वो योमित्यतमभिभूति पुष्यात्" ऋ॰ ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा॰ । "अत इन्द्राभिभूत आभर" ऋ॰ १,५२,१ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित्र" भा॰ ।

अभिभूय न॰ अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा॰ क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ॰ १८,२७,२ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य॰ ।

अभिभूवन् त्रि॰ अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ॰ १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि॰ अभि+मन कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते ममेदमित्यभिमानाकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ ज्ञाते ४ अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न॰ ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-ज्ञाने २ आदरे, ३ ज्ञाने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि॰ अभिमुखं मनो यस्य । उत्सुकमनस्के । प्रा॰ स॰ समासान्तः अभिमनायते । "आमि मामि-मनायेत श्वोपा स्वाप्नुवन्नोऽपि मे" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि॰ अभि+मन—कर्मणि तव्य । सम्मते "न वा कथं त्वभिमन्तव्या यस्या भर्त्ता न रक्षति" पुरा॰ । २ अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि॰ अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि "ममायमहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु॰ । २ हिंसाकर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य॰ अभि+मन-तोसुन् । अभिमननमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सर्वमभीश्वर ऋतस्य सन्तमभिमन्तोः" शत॰ ब्रा॰ ।

अभिमन्त्र न॰ अभि+मन्त्र—भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थेनैव संस्कुरेत् । सोऽयं तत्कर्म भूतः स्यादेतदभि-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रणमुच्यते भीमसाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेण्युदादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न॰ "अभिमन्त्रणविधौ या विशेषोपदेशात्" कात्या॰ ६,१,१८, "अभिमन्त्रणमुत्तरै" कात्या॰ ८,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य॰ अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु॰ अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "वृद्धैरेतैरभिष्य-न्दैर्नराणामप्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २ अधिमन्थने । शब्दार्थ॰ । मन्थदण्डसाधिमन्थो ऽप्य॰ ।

अभिमन्यु पु॰ कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवेष्ट्य हतः । तत्कथा । "एत-स्तुर महेष्वास । राधेय । यदि शक्यते । अर्द्धेन विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि । तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्ज्जुनिर्व्यच-रद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरिक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत" इति "(विरथो विधनुष्कश्च) कौरवैर्बहुभिः रणे । स च

विनिहतो राजन् एको बहुभिराहवे" भा०द्रो०प० ।

अभिमर पु० आभिमुख्येन म्रियतेऽत्र अभि+मृ आधारे अप् । १युद्धे । करणे अप् । २भये, अभिम्रियते यस्मात् अपादाने अप् । ३ मारणव्यापारे वधे ४ बन्धने च अभिमुखी-भूय म्रियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ६ धनाद्यर्थं प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोद्धुमुद्यते च ।

अभिमर्द्द पु० अभि+मृद–भावे घञ् । १चूर्णीकरणे २निष्पी-ड़ने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मद्ये च । कर्त्तरि अच् । ५ मर्द्दनकर्त्तरि त्रि० ।

अभिमर्द्दन न० अभि+मृद–भावे ल्युट् । १ आरब्धकर्म-योगमायनेन चूर्णीकरणे २निष्पीड़ने च ।

अभिमर्श(र्ष) पु० अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्पर्शे धर्षणे च "पराभिमर्शो न तवास्ति कः करमिति" कुमा० । "हताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमान सुतां त्वया नाम मुनि-र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः" मनु ।

अभिमर्श(र्ष)क त्रि० अभि+मृश(ष) ण्वुल् । १स्पर्शकर्त्तरि २धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृश(ष)–भावे ल्युट् । १ स्पर्शे "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० । "यः पुनः परनारीपरिधानमप्यभिमर्दयकुचप्रावरणजघन-मूर्द्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सद्यो-ऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या० ६,८,१६, "तूष्णीं पिष्टमा-दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)लक्षणधूमगप्रदहनोद्धरणाव-क्षेपणानि" कात्या० २६,१,२७ धर्षणे च "परदाराभि-म(र्ष)र्शनम्" स्मृतिः ।

अभिमाति त्रि० अभि–मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न ह्रस्वम् । घातके । "विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२,५, "अभिमाति घातकः" वेददी० । २शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र पृतना अभिमातीरपास्य" य० ६,२७, अभिमातिः शत्रु-रुच्यते क्षीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्–भावे क्त वेदे इट् न ह्रस्वम् इष्टा० इनि । शत्रौ । "बाधते विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १,८५,२ "अभिमातिनम् शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् त्रि० अभिमातिं रिपुं सहते सह–क्विप् वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तहीरासो अभिमातिषाहः" ऋ० ६,७,२, "अभिमातिषाहः शत्रूणामभिभवितारः" भा० ।

अभिमातिषाह त्रि० अभिमातिं रिपुं सहते सह–अच् उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-षाहोगवेषणः सहमान उद्भित्" अथ०५,२०,११ ।

अभिमान पु० अभि+मन–घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे, २ मिथ्यागर्ब्बे–बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् । ५गर्वमात्रे "सकलयोनेरभिमानमूलम्" कुमा० ६स्वरूप-ज्ञाने । "अनाप्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ६,५,१२ "अनाप्तस्य अनाप्तरसस्य चरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोऽयमिति बुद्धि-रनाप्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क० । ७मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोभि जातिदोषैर्न वै महान्" भा० शा०प० । "उत्साहादिगुणद्दोष चाचारस्याभि-मानतः" सा०द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभाववति तत्-प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च स्वतो-ऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-दय । अन्त करणधर्म इति सांख्यादयो वेदान्तिनश्च । तत्र विपर्यासज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्म मर्यात्मकज्ञानम् अहङ्कारस्य वृत्तिभेद । "अहङ्काराभिमानवृत्तिकमन्तः-करणद्रव्यम्" सां०प्र०भा० । अभिमानोऽहङ्कार सां०सू० "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः" सां०का० अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचित, मतञ्च तत्राहमधि-कृत मत्तः खल्वहमत, मदर्था एवामी विषया', मत्तो-नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धि-रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त०कौ० । अन्त-करणस्य वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति सांख्यादयः" "मनो-बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयोगर्ब्ब' स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्भिर्वृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं वेदान्तिन स्तोषकु । "न हि धनिनो ग्रहस्थस्य धनाभि-मानिनो धनापहारनिमित्त दुःख दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्त दुःख भवति । न हि कुण्डलिन कुण्डलित्वाभि-मानमिमित्त सुख दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्त सुखं भवति" शा०भा० । अभितोमानः । ८श्रृङ्गाररसान्तर्गत-भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधोमतः च

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकचतुर्धा स्यात् । मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि” सा०द० अधिके मानमात्रे । ६वैर-निर्यातने, “अभिमानधनस्य गत्वरैः” किरा० । अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि० ।

अभिमानित त्रि० अभिमानो गर्वो जातोऽस्य इतच् । जातगर्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्–आधारे क्त । २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन–णिनि स्त्रियां ङीप् । १गर्वयुक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च चौत्तमस्य मनोः ३पुत्रभेदे पु० । “तत्तमोऽर्थप्रव तत्सात्तुप एव च अभिमानो प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव चौत्तमस्यैते मनोः सुताः, हरिवं० । ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि० । “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” शा०सू० । “यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते” शा०भा० ।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन–वा० उकञ् । अभिमानशीले अभिमानेन प्राप्तुः बाधितुं यत्ने च । “अयक्ता एवमुरभिमानुकोऽस्य पश्चात् तृणस्यात् यदग्नात्” शत०ब्रा० । ‘अभिमन्तुं बाधितुं यत्न स्यात्” भा० ।

अभिमाय त्रि० अभिगतो मायामविद्याम् अत्या०स० । इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्तव्येषु मोहः इति तद्वत्त्वाज्ज्ञत्वम् ।

अभिमि(मे)ह्य त्रि० अभि+मिह–वा० वेदे क्यप् लोके ण्यत् । यस्याभिमुख मेहनं मलमूत्रत्याग क्रियते तस्मिन् ‘यत मेह्यनु भवति तत् सम्यविनाशाया लोष्टं वा विशिष्योपहन्यीय ते वयिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या” शत०ब्रा० ।

अभिमुख त्रि० अभिगतो मुखम् अत्या०स० । १सम्मुखतां गते “प्रसादाभिमुखो मन्त्रा प्रत्युवाच दिवौकसः” कुमा० । “वानराभिमुखोऽगच्छद्रथे रणविशारदः” रामा० । “निद्रा चिरेण नयनाभिमुखीबभूव” । सम्बन्धस्य साकल्यत्वे स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिमा अप्राङ्गपरत्वे टाबेव अभिमुखा प्रभा । अभिगतं मुखं यस्य । तत्सत्वार्थत्वात् २प्रेरितमुखे उच्यते । “मातः प्रयाणाभिमुखा च तस्य” “हरः प्रभवाभिमुखो बभूव” इति च रघुः । “मुमोज पाकाभिमुखैः भर्त्तुर्विप्राप्यनाप्यैः” कु० । तत्र अभिमुखीकृत्य अव्य० । ३आभिमुख्ये अव्य० । “सर्वं ददाम्यभिमुखं मयि मायमाये” अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि–कृ–करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बोधने । तेन हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम् । “सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते” इति हर्युक्त्यादिया अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषयबोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभिमुखीभावस्यावश्यकत्वात् तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १आभिमुख्ये २ कार्य्योन्मुखतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृश–स्पर्श–वा क्त । १स्पृष्टे २धर्षिते ३मिश्रिते ४संसृष्टे च । मृज–क्त । कृतमार्जने त्रि० ।

अभिमेषक त्रि० अभि+मिष–ण्वुल् । सर्वमाभिशाधने वाक्यभेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्वम् । “सर्वाभिर्वा एषा वाच यदभिमेषिका सर्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान् कामानाप्नवाम” शत०ब्रा० ।

अभिम्लात त्रि० अभि+म्ला–तन् । सर्वतोम्लाने । न०त० । अनभिम्लात तस्यापत्यम् । शिवा०अण् । आनभिम्लात· अनभिम्लात इत्यपि गणपाठ· ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या–क्तिच् । १रिपौ भावे क्तिन् । २युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । यत्नौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या–भावे क्त इष्टा०

अभियाति पु० अभिमुख याति युद्धार्थम् अभि+या–डच् । १शत्रौ, २अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् त्रि० अभिमुख याति या–णिनि । अभिमुखगन्तरि । “राजाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्” रघु ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज–क्त । १परैः यत्ने, २आक्रान्ते व्यवहारविषये ३प्रतिवादिनि च । “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपक्रमम्” नार० । “अभियुक्तस्तु नान्येन नोक्तं विप्रकर्तुं मर्हति” या० । ४पराक्रान्ते ‘नानाभियुक्त इव मुक्तमहो गहेभः” माघः । ५कामे दक्षतमे ।

अभियुग्व(न्व)न् त्रि० अभि+युज–क्वनिप् वेदे पृ० कुत्वम् । अभियोक्तरि “स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना” ऋ० ६,४५,१५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरच ।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज–क्विप् । अभि-

योक्तरि "आभिर्विश्वा अभियुजो विषूची" ऋ० ६,२५,२।

अभियोक्तव्य त्रि० अभि+युज-तव्य । जियेये "न च राजाभियोक्तव्य स्वकं संसाधयन् धनम्" मनु । व्यवहारे यं प्रति अभियोगः कर्त्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि आभिमुख्य ३योजनीये च ।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज-तृच् । १व्यवहारे—अपराधयोजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् "अभियोक्ता दिशे देश्य करणं वान्यदुद्दिशेत्" ।"अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्वध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः" इति च मनु २युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्मबाधस्य नृपाय १विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः "अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात् तत्त्वं होढाभिदर्शनात्" नारदोक्तेः । "अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्" या० २युद्धार्थमाक्रमे, ३यत्ने, ४उद्योगे, ५आग्रहे "मन्त्र स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः" नीति० ६अपचिकीर्षयाक्रमणे, "समापदप्राप्तपराभियोगम्" कुमा० ७अभिनिवेशे "नयाभियोग मनस प्रसाद् समापयस्वात्मगुणेन कामम्" रामा० ८अपचिकीर्षयानिरोधे । "कुपित वनगोचराभियोगात्" किरा० ।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज-घिनुण् । १अभियोगकर्त्तरि वादिनि "मिथ्याभियोगी दण्ड्यःस्यात् विवादात् द्विगुणं दमम्" या० । २आक्रमणकर्त्तरि, ३आग्रहयुक्ते, ४अभिनिविष्टे, ५योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० अभ्य योजनम् । योजितस्य दार्ढ्यार्थं पुनर्योजने "अभियोजन नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति" माध० ।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वत एव सर्पादिविक्षेपैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षाप्यत्र स्त्री । "प्रयान्तमाधिद्यतोऽभिरक्षया" किरा० ।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षित । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षितृ त्रि० अभितोरक्षति तृच् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो रक्षके 'वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" मनु

अभिरत त्रि० अभिमुखतया अस्य वा रतः । १आसक्ते २अभिमुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रति प्रा०स० । आसक्तौ "न जगयाभिरतिर्मृदुरोदरम्" रघु । [मनोरमे ।

अभिरम्य त्रि० अभिरमते अत्र रमतेऽत्र आधारे यत् ।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्विप् । १ अभितोदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराद्ध त्रि० अभि+राध—क्त । दैविते ।

अभिराम पु० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ सुन्दरे २ प्रिये, ३ मनोहरे च । "श्रोत्राभिरामा ध्वनयो रथस्य नेमिस्वनोन्मुखी" "श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन" "यथा सङ्गेते नयनाभिराम" इति च रघुः पीवारकाभिराम शकुन्तपतति सन्ध्ने दशाटिः यरा० । "राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदित" रघुः ।

अभिरुचि पु० अत्या मनसा रुचि प्रा०स० । १ अभिलाषौ

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति सर्वं सात्मकं करोति पु०रूप—अच् । १ प्रिये, २ शिक्षौ च । अभिरूपयति निरूपयति । ३ पण्डिते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे च । ६ मनोहरे त्रि० । "उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च" मनुः । "अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्" शकु० ७ अनुरूपे त्रि० "कामममभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्" शकु० । अभिरूपस्य भाव मनोज्ञा० वुञ् आभिरूपकम् ष्यञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्य्यादौ न० । "अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् । आभिरूप्याच्च बिम्बानां देव सान्निध्यमृच्छति" ति०त०पु० ।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष ण्यत् । १उद्देश्ये । लक्ष्यस्य पर्य्यन्तस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । २पर्यान्ताभिमुख्ये अव्य० । "यत्र प्रतिगजमेघुरभिलक्ष्यमपातयत्" रघु । ल्यप् । ३लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि—भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । "तयापामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने' रामा० ।

अभिलषणीय त्रि० अभि+लष-कर्म्मणि अनीयर् । काम्ये । एष्ट्ये । तव्य । अभिलषितव्योऽप्यत्र त्रि० ।

अभिलषित त्रि० अभि+लष—कर्म्मणि क्त । १ इष्टे अभिलाषविषये । भावे क्त । २अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंकल्पावेदके कञ्चिद करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये "काम्ये हि नामाभिलापसहितगुणकलतिसत्यागरूप सङ्कल्प कार्य्य इति प्रा०त० प्रकरणाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारोल्लेखिवाक्ये च यथा भूतले घटाभाववदिति ज्ञानावेदक घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तरमनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदक घटमहं जानामीति वाक्यम् "न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य व्याहर्तुमिष्यते तथाऽभिलाप-

स्पर्शयोग्यत्वविरहात्सच सविकल्पकज्ञानमेवाभ्यां हि पचन-प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा०द० । कथने च "तद्-भावाभिलापात्" सा०सू० ।

अभिलाव पु० अभि+लू—घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १इच्छायां, २लोभे च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् । "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघु' मातुर्यामतुल-व्याम्र । साभिलाषा सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष—ण्वुल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष—णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी" इति च रघु "असंशयं क्षत्रपरिग्रह-क्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष—उकञ् । अभिलाषशीले, "जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन न० अभिरानुकूल्ये अनुकूल वदन कथनम् । १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने । वदनस्य मुखस्या-भिमुख्यम् अव्ययी० । २मुखस्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभित सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् । १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । "उभयोरेव शि-रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमत एव वयोऽस्य प्रा०ब० । प्रकृष्ट-वयस्के "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ०१०,१६०,१ ।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कलत्रा च रथा-र्थाय स्तुकाभिवर्त्तिन" रामा० ।

अभिवर्धक त्रि० अभितोवर्धक । १ सर्वतोवर्धयितर्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे ।[सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष—णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा—शतृ स्त्रियां ङीप । १अनुचरे, २"अभिवान्तमभिमूर्त्यै रूपम्"शत०ब्रा०।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद—भावे अच् । १अभित प्रणामे- "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति "नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनु

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद—ण्वुल् । १ आभिमुख्येन नतिकारके । "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्योविप्रोऽभि-वादक (ने) मनु ।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०—वद—ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद—णिच्—ल्युट् वा । १नामग्रहणपूर्व्वकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ । तत् प्रकारो यथा "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांस-मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ नामधेयस्य ये के'चदभिवाद न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भो शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो-ऽभिवादक (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वा-क्षरप्लुतः ॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्र प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव स ॥ ब्राह्मण कुशल पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनित । तां ब्रूया-द्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयस ॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया ॥ भ्रातुर्भार्य्यो-पसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि । विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषित ॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी ॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्य पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् । त्र्यब्द-पूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-वर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-ब्राह्मणस्तु तयो पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वय कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदु-त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र स्यु सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" इति मनु "राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य मातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत् । पत्न्य

एतेषां वयसः । मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-पितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् । हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंग्रहणम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-प्रक्षालनं न कुर्य्यात्" विष्णुः । "पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽन्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष्य मातापितृतद्बन्धूनां पूर्व्वजानां विद्यागुरूणां तत्तद्गुरूणाञ्च सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादोऽज्ञसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेके न विप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्य्याभगिनीनां नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्य्याणां श्वश्र्वाश्च । ऋत्विक्श्वशुर-पितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः पूर्व्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्य्यः शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्राजन्यश्चाप्रेष्यो भो भवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातो दशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्यो वैश्यः कर्म्मविद्याहीनो दीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुकर्म्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि श्रुतन्तु सर्व्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्म्मस्य श्रुतेः" गौत० । अनभिवाद्याय "समिद्धार्य्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेद्यच्चान्यदप्येवंयुक्तमिति" बौधायन । "अपपात्रजलस्थश्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्न नाभिवादयेदिति" लघुहारीतः । अन्यत्रापि । "समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बु–मृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमञ्च कुर्व्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति" च ।

अभिवाद्य त्रि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनार्हे अभिवाद्यानामभिवादनशब्दे उक्ता । "गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः" मनु । ल्यप् । २ अभिमतस्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवान्य त्रि० अभि+वन–संभक्तौ कर्म्मणि ण्यत् । संभजनीये । "अभिवान्यवत्साया प्रजुहुयात्" श्रुति ।

अभिवासस् अव्य० वाससः उपरि अव्ययी० । परिच्छितवस्त्रस्योपरिभागे" स वा अभिवासः समह्वयति" शत०ब्रा० । "परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि" भा० ।

अभिवाह्य अभि+वह–ण्यत् । १अभितो वहनीये । भावे ल्यत् । २वहने न० "हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्मात् च पुत्रके" इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिर्व्याप्तिः । १व्याप्तौ, मर्य्यादायां हि अवधिभूतं विहाय तत्कार्य्यान्वयः अभिविधौ तु अवधिवर्त्तिते कार्य्यान्वय इति तत्र व्यापकता अतएवोक्तम् "मर्य्यादाभिविधिभेदे कार्य्यान्वितत्वादभिविधेर्व्याप्तिरभियुक्तैः । "आङ् मर्य्यादाभिविध्योः" पा० । "अभिविधौ भाव इनुण्" पा० "मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । च आकारं स ङित् प्रोक्त" मु०बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, "यस्त्वेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति छा०उ० । एतस्य निरुक्तिः शा० भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्व्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्, विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा सर्व्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमान" इति ।

अभिष्टि स्त्री अभि+इष्–क्तिन् । अभिगमने "सर्व्वस्य नो तस्याभिष्टये" ता०ब्रा० "अभिष्ट्यै अभिगमनाय" भा० ।

अभिव्यक्त त्रि० अभि+वि+अञ्ज–कर्म्मणि क्त । १अभिव्यक्तियुक्ते २सांख्यादिमते–विकाराविर्भावयुक्ते "तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम् पौर्व्वदैहिकम् पु० "अभिव्यक्तमाविर्भूत फलदानोन्मुखम्" रघु० ।

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि–अञ्ज–क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य ("कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २कार्य्यरूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातञ्जलादिमते हि उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यं सत् कारणव्यापारेण व्यज्यते यथोक्तम् । सांख्यसूत्रे । "त्रिविधविरोधापत्तेश्च" । "अत्र सर्व्वं कार्य्यं त्रिविधं सर्व्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति । तत्र यदि कार्य्यं सदा सदेष्यते तदा त्रैविध्यानुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्म्मकत्वानुपपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषवादस्यग्रात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभाव स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति । तस्मात्सित्यस्यैव कार्य्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यतीति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न चैकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहार अनयोरतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावान्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तथाचाकालिकात्यन्ताभावो-
ऽतिरिक्तः किन्तु घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-
त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिद्वस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवा-
दिति" प्र०भा० ॥ "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू०॥ नरशृङ्ग-
तुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ "उपादाननिय-
मात्" सू०॥ मृद्येव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येव
कार्य्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
ऽस्ति येन कञ्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति । विशेषाङ्गी-
कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
स्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशे-
षिकाः प्रागभावमेव कार्य्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
प्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
भावानां दृष्टत्वादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु सतो
विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्य्योत्पत्तौ
नियामकत्वं युक्तमिति ॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू०॥कार्य्य-
शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
वाच्च । सा शक्तिः कार्य्यस्यानागतावस्थैवेयत शक्तस्य शक्य-
कार्य्यकरणादसत उत्पाद इत्यर्थः ॥ "कारणभावाच्च" सू०
उत्पत्तेः प्रागपि कार्य्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
सत्कार्य्यसिद्धौ नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्य्याणां
कारणाभेदे च श्रुतयः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
सौम्येदमग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवे-
दमग्र आसुरित्याद्याः ॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू०॥
नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
पत्तिप्रयोगो न सम्भवति असतः सत एवोत्पत्तिव्यवहारा-
दिति चेदित्यर्थः ॥ "नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
हारौ" सू०॥ कार्य्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्य्याभिव्यक्ति-
निमित्तकौ । अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसत्सत्त्वयेत्यर्थः ।
अभिव्यक्तिश्च न नाम किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-
पारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
सतश्च कार्य्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि
दृश्यते । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमायाः शैल्पिकव्यापारेणा-
भिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डु-
लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वार्त्तिके । "स्वरूपेणावस्थया
चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थितास्थितैरन्तस्तथैवं
जगदात्मकौ" ॥ एतेनाभिव्यक्तमनागतावस्थाया प्रागभा-
वरूपतया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
यामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षस्या-
न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-
स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्वियामौत्सर्गिकप्रामा-
ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति
योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च
विफलः । अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः
अवस्थायाः एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्य्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
क्तविकल्पानवकाशाद्दृष्टवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया
प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा
सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां
दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वा-
दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
रेष्टव्येत्यत आह । "पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" सू०॥
पारम्पर्य्येण परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम्
बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन नास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजा-
ङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर-
यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
कत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्य्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्व्यासदेवैरपीय-
मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः"
सू०॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
रसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्यते लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या असत्त्वानु-
भवस्था सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यञ्जयभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यञ्जयाख्यावस्थाकल्पनेनेति चेन्न । तमेवेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थाया सतामेव कार्य्याणां सिद्धे तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिवृत्तय एव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्त्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थात्रयस्याप्यनुभवादिति । अन्यत् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यनवस्थाधिकरणद्भावकाश इति सा० प्र०भा० । “अत सिद्धं प्राक् कार्य्योत्पत्तेः कारणसद्भाव । कार्य्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्ते कार्य्यस्य च सद्भाव प्रागुत्पत्ते सिद्ध । कथम् ? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिर चाक्षादिसाधनावलम्बनत्वप्राप्तिः । यदि लोके प्रावृत तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक् सद्भाव न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छाम न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” छ०भा० । २ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य ” शा०सू० । “अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते अत परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक त्रि० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+अन्ज–णिच्–ण्वुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ “गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारेण” इति च सा०द० ।

अभिव्यापक त्रि० अभि+वि+आप–ण्वुल् । अभितोव्यापके सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा घटादेराकाशसंयोगः, कपिसंयोगादिस्तु नैव तस्य स्वाधिकरणे वृक्ष एव मूलावच्छेदेनासत्त्वात् । वैयाकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे “औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा” सि०कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप–भावे क्तिन् । १ अभितोव्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः ।

अभिव्याप्य त्रि० अभि+वि+आप–कर्मणि ण्यत्' । १ सर्वावयवावच्छेदेन १ व्याप्ये । ल्यप् २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० । “अभिव्याप्याकर्षणमपवर्गे” इति मुग्ध० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ–घञ् । १ प्रयत्नोक्तौ २ अभित कथने व्याङुपसर्गद्वयस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता । अतएव “कच वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते” मनौ च तथार्थे एव अभिव्याहरते प्रयोग । सत्युपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य रूढि ।

अभिङ्ग पु० अभि+इगि–गतौ घञ् । अभिगमने “यासां तिस्रः पञ्चाशतोभिङ्गैरपावय” ऋ० १,११२,४ । अभिङ्गैरभिगमनै इङ्गतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिशंसन न० आभिमुख्येन शंसनमाक्रोशवचनं वारोपणवादश्च । सम्यगाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर” इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “मत ब्राह्मणमाक्रुश्य” त्युपक्रम्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्य क्षत्रियस्याभिशंसने इति वाक्पारुष्ये “अभिशंसनप्रवेशात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् “स्वभार्य्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां स्वभार्य्याभिशंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । २ आभिमुख्येन कथनमात्रे च “मत स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने” इति याज्ञ० ।

अभिशंसिन् त्रि० अभि+शन्स–णिनि । १ सम्यगाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तरि च “मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्वि गुणोऽन्त्यवादिन” इति या० ।

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क–भावे अ । १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च । “उपेयुषो कल्पलताभिशङ्कया” किरा० “कल्पलताभिशङ्कया कल्पलताभ्रमेण” मल्लि० । संशयस्य स्थाणुर्वा नरो वेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयावयवार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेष । कर्त्तरि अच । २ सर्वत शङ्किते त्रि० ।

अभिशङ्कित त्रि० अभि+शङ्क–क्त । १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च ।

अभिशप्त त्रि० अभि+शप-क्त । इद तेऽभिष्ट भूयादित्येव रूपस्य

गुरुविमाद्यभिशापस्य उद्देश्ये। "न नाम दूष्यं कुर्य्यात् जनकस्य गुरोस्तथा। भार्य्याया अभिशप्तस्य क्षपणस्य विशेषत" इति पुरा०। [२समन्तकथिते च।

अभिशब्दित त्रि० आभिमुख्येन शब्दित। १ समन्ततमाहूते

अभिशस् त्रि० अभि+शन्स–क्विप्। अभिशंसनकर्त्तरि "यदाशंसा निःशसाभिशसा" ऋ०१०,१६४,३।

अभिशस्त त्रि० अभि+शन्स–क्त। अयं परस्त्रियं गच्छतीत्यादिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन् जने कृतः तस्मिन्। "अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा" या०। "नियतं प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्" स्मृति०। अभि+शस वधे क्त। १हिंसिते २आक्रान्ते च त्रि०। "आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भये" मनु०। "अभिशस्तामाक्रान्तामिति" प्रा०त० रघु०। उभयत भावे–क्त ४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६हिंसने ७ अभिशापे च न०। "एवमेव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः। शापदानामपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशाम्पते" भा०शा०प०।

अभिशस्तक त्रि० अभिशस्ते अभिशापे भव कन्। वैद्यकोक्ते अभिशापजज्वरादौ "हन्ता ये देवद्रोहाभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गहताश्च" सुश्रुत।

अभिशस्ति स्त्री अभि+शन्स–क्तिन्। १ अभिशापे "उरुष्या णो अभिशस्तेः सोम" ऋ०१,९१,१५। "अभिशस्तेरभिशापरूपाच्चिन्हनात्" भा०। २ अपवादे "इमां मिथ्याभिशस्तिञ्च कृष्णस्य समुदाहृताम्" ह० व०। अभि+शस वधे भावे क्तिन्। ३ हिंसायां "तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानाम्" ऋ०३,३०,१। "अभिशस्तिं हिंसाम्" भा०। शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन्। ४हिंसाहेतौ, "पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि" ऋ० १,७१,१० "अभिशस्तेः हिंसाहेतोः" भा०। आभिमुख्येन शस्तिर्याचनम्। ५प्रार्थनायाम्। [गार्हे च

अभिशस्य त्रि० अभिशस्तिमर्हति यत्। १हिंसार्हे २आक्रो-

अभि(भी)शाप पु० अभि+शप–घञ् वा दीर्घः। १ मिथ्यापवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूयादित्याक्रोशे च "येऽद्य मिथ्याभिशापार्त्तं न स्पृशन्ति कदाचन" ह०वं०।

अभिशिरोग्र त्रि० शिरसोऽभिमुखमग्रं यस्य। १ ऊर्द्ध्वमूलाधोग्रे "ओषधे। त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जूलीर्दक्षिणस्यां कपिष्णिकायामभिशिरोग्रा उपदधातीति" गो०। अभिशिरोग्राः ऊर्द्ध्वमूलाधोग्राः" स०त०रघुनन्दन।

अभिशोक पु० अभितस्य शोकः। कस्मिंश्चिदभिलषितस्य कृते शोके। शुच–ल्युट्। अभिशोचनमप्यत्र न०।

अभिश्रा(श्र)व पु० अभि+श्रु–अप् वेदे घञ्। अभितः श्रवणे "स्वर्त दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिश्रावाय" श्रुति।

अभिश्वैत्य त्रि० अभितः श्वैत्यं शुभ्रतादिरस्य। शुभ्रचरिते "अदर्शिषमयन्त्रानमभिश्वैत्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प०

अभिषङ्ग पु० अभि+षञ्ज–घञ्। १ पराभवे, २ आक्रोशे, ३ शपथे, ४ व्यसने च "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति" रघु० "तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम्" कुमा० "आर्त्ताभिषङ्गो न्यपतदभिषङ्गात्" "ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा" "विमोचयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्" इति च रघु "नवाभिषङ्गा नूतनदुःखामिति" मल्लि०। ५ आसक्तौ "इष्टुरिति वनयिभ्रमाभिषङ्गात्" माघ. ६भूताद्यावेशे "अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत" माधवनिदानम्।

अभिषव पु० अभि+सु–अप्। १ यज्ञाङ्गस्नाने, २निष्पीडने, ३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने च "प्रक्रादानप्रभृति त्रिपर्यायानभिषवान् करोति" कात्या० १०,१,४। "निर्यात्य राजानमभिषुण्वन्ति व्याख्यातोऽभिषव" इति कर्क०। "आप्यायनाभिषवाम्बुदाभ्येषु च" कात्या० ७,६,२८। सर्वजित् महाव्रत संवत्सरदीक्ष समाप्ताभिषवस्विस्त उपसद् कात्या० "संवत्सरादूर्द्ध्वं समाप्तेऽतीतेऽभिषव कृत्वा" कर्क०। ६स्नाने। "जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम्" किरा०। करणे अप्। ७ अद्भुत्यामिति निरु० सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम्। आधारे अप्। ८यज्ञे।

अभिषवण न० अभि+सु–ल्युट्। अभिषवशब्दार्थे स्नानमात्रे "शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्हुजाभिषवणेन जटाः" किरा०। करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्। अभिषवसाधने "सूर्पं पवित्रं तुषा ऋजीषाभिषवणीराप" अथ०।

अभिषह्य त्रि० अभितः सह्य। १ सोढुं शक्ये। ल्यप्। २सहित्वेत्यर्थे अव्य० "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः"। मनुः।

अभिषाच् त्रि० अभि+षच-णिच्–स्वार्थे णिच्–क्विप् वा। १ आभिमुख्येन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभावुके च "यशो अभिषाचमव्वान्" ऋ० ६,६२,९।

अभि(भी)षाह् त्रि० अभि+सह–णिच् णिच्–क्विप् वा षत्वम् वा दीर्घः। १शत्रुजयिनि २सहनशीले च।

अभिषिक्त त्रि० अभि+षिच–क्त। १ कृताभिषेके राजादौ

"कन्दर्पं परिरभ्य मृतममनोराज्याभिषिक्तम्" सा०द०। "दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च" परा०। "सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व०प०। २ स्नाते च। अभिषिक्तेन निर्वृत्तम् चतुरर्था० अण्। आभिषिक्तः अभिषिक्तनिर्वृत्ते कूपे पु०। [सोमादौ च ३काञ्जिके न०।

अभिषुत त्रि० अभि+सु–क्त। १ निष्पीडिते २ कृताभिषवे

अभिषेक पु० अभि+षिच–घञ्। १ विधिना मन्त्रपूर्वं सेचने, २अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा "यथाभिषेक रघुवंशकेतोः" रघु०। मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३मार्जने। ४स्नानमात्रे च। "कृताभिषेको हुतजातवेदसम्" पुरा०। "निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेका" माघ "तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्"। "तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने" रतः "तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप। भा०व०प०। ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च। "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैः स्नाने तच्च मत्कृतश्राद्धादाशाद्रिप-ष्ठतौ २०६पृष्ठे द्रष्टव्यम्। ६प्रतिमादौ देवादेः स्नपने च। करणे घञ्। ७ जले।

अभिषेक्तृ त्रि० अभि+षिच–तृच्। अभिषेककारि स्त्रियां ङीप्।

अभिषेक्य त्रि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+षिच–ण्यत् कुत्वम्। अभिषेकयोग्ये "अभिषेक्याभविष्यत समानुवन्त इत्याह राजपुत्रान्" कात्या० २०,२,१७ "भूसमश्वरथां समानुवन्त पञ्चाभिषेकयोग्या भविष्यथ" कर्क०।

अभिषेचन न० अभि+षिच–भावे ल्युट्। अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने हितम् ठञ्। आभिषेचनिकम्। अभिषेक द्रव्यमन्त्रादौ त्रि०। करणे ल्युट्। अभिषेकद्रव्ये न०।

अभिषेचनीय त्रि० अभि+षिच–कर्मणि अनीयर्। अभि-अभिषेकार्हे "ये वा एतस्योदर्चं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यति राजानो अभिषेचनीयाः" शत०ब्रा०। याज्ञार्थे च। २ अभिषेकद्रव्ये त्रि० "पुरोडाशसिद्धिकालेऽभिषेचनीयमद्" कात्या० १८,६,१५, "राजसूयस्थाभिमताभिषेचनीय सोमस्येव" कर्क० "अभिषेचनीयेष्टा" शत०ब्रा०।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति गतोः अभि+सेना+णिच्–ल्युट् षत्वम्। युद्धार्थं शत्रोरभिमुख सेनया सह जिगीषोर्गमने।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन–अप् षत्वम्। सिंहनादे "अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था" ऋ० १,८०।१४, "अभिष्टने सिंहनादे" भा०।

अभि(भी)ष्टि त्रि० अभि+यज–इच वा क्तिन् वेदे पृ०षत्वा०। १"अभियष्टव्ये 'अवा अभिष्टिरोजसा य० ११,२१, अभीज्यते इत्यभियष्टव्यः वे०दी०। २ अभिकामे,। "आवादभिष्टिसदसि यासद्य०" य० १०,४८ अभिष्टिमभिकामं करोतीत्यभिष्टिकृत् 'मनोरथप्रदः" इति वेददी०।

अभिष्टुत त्रि० अभि+स्तु–क्त। १वर्णिते, २स्तुते, च।

अभि(स्य)ष्यन्द पु० अभि+स्यन्द–भावे घञ् अमाणि कर्त्तरि वा षत्वम्। १ अतिवृत्तौ २ स्रवे ३ जलादिद्रवे च। कर्त्तरि घञ्। ४ अधिके। "स्वर्गाभिष्यन्दवमनमिति" कुमा०। "भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटि०। आधारे घञ्। ५नेत्ररोगभेदे। "प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः"। तस्मादभिष्यन्दमुदीर्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान्" सुश्रु०। उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। प्रसेदाहुजोधूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघाताद्वमनातियोगात्। द्रवान्नपानादपि सेवितान्न विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च प्रसक्तसंरोदनशोकोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात्। तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च। वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः। स च चतुर्विध यथा। वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध। प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः। सुश्रु०।

अभिष्यन्दनगर न० अभिष्यन्देन प्रधाननगरातिवृद्ध्या तदतिपातेन कृतं नगरम्। शाखानगरे अभिष्यन्दरमणमित्यपि पाठः। रमणं रतिस्थान हेम०। तत्रार्थे।

अभिष्य(स्य)न्दिन् त्रि० अभिष्यन्दते अभि+स्यन्द–णिनि अमाणिकर्त्तरि वा षत्वम् १ सर्वतः स्रुते। "पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्" सुश्रु०।

अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्वञ्ज–घञ्। १ उत्कटरागे २ममत्वबुद्धौ च "असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु" गीता

अभिसंरब्ध त्रि० अभि+सम्+रभ–क्त। १ क्रुद्धे। [निश्चये च

अभिसन्धि स्त्री अभि+सम्+धा–कि। १ प्रतारणे २अभि-

अभिसम्पात न० अभितः संपातः। १ सर्वत आगमने "यदि कुर्यात् प्रयत्नेन विबेऽस्याभिसम्पतम्" रामा०।

अभिसंसार अव्य० सचारस्याभिव्याप्तम् अव्ययी०। संचाराभिव्याप्ते। अभि+सम्+सृ–वीप्सायां णमुल्। अभिमानोवृत्तौ न षत्वम्। अभिसंसारम् अभिसन्याभिमनोवृत्तौ। "मनानामभिसारं दिग्विजयः" श०ब्रा०

अभिसंहित त्रि॰ अभि+सम्+धा—कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धि-कर्त्तरि च "विसृष्टिदायेऽनभिसंहितेषु" रघुवंशः ।

अभिसन्ताप पु॰ अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच्-करणे अच् । १ अभिघाते । तप—भावे घञ् । २ अभित सन्तापे । तप—आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि॰ अभि+सम्+धा—क—स्वार्थे कन् । १ पर-गुणाच्छादनेन आक्षेपके, "बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभि-सन्धकः मनुः" । "अभिसन्धक परगुणाच्छादनेन सर्वाक्षेपक इति" कुल्लू॰ । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न॰ अभि+सम्+धा—ल्युट् । १ परवञ्चने । "पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघु । "परा-भिसन्धानपरामन्त्रिण" काद॰ २ फलोद्देशे ३ अभि-सन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा॰ ।

अभिसन्धाय पु॰ अभि+सम्+धा—भावे घञ् । १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य॰ । "अभि-सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।

अभिसन्धि पु॰ अभि+सम्+धा—भावे कि । १ फलाद्युद्देशे । "स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा॰ । "सुधामुजः काम्यफलाभिसन्धौ" इत्यादि ।

अभिसन्धित त्रि॰ अभिसन्धा जाताऽस्य तार॰ इतच् । १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति स्त्री॰ अभि+सम्+पद—क्तिन् । १ अभितः स-म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्ते" कात्या॰ १८,६,२५ । "आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति श्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तमेवेष्टकामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्यो-परि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकता-सम्पत्ता" कर्क॰ ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा॰स॰ । १ अधिक-सम्पत्तौ । अभिसम्पद् संख्या सम्पद् । तत्सदृशसंख्यादिसाम्येन सम्पन्नतायाम् "तान्युभयान्येकविंशति सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम्" शत॰ब्रा॰ । "येषां सङ्ख्यासम्पत्तिसामान्ये-नैष्य भवति" भा॰ । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी॰ टच् समा॰ । अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य॰ ।

अभिसम्पात पु॰ अभि+सम्+पत—आधारे घञ् । १ युद्धे । भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे शोकमेदिनिः ।

अभिसम्बन्ध पु॰ अभि+सम्+बन्ध—घञ् । १ अभितः सम्बन्धे "द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" "फलार्थित्वा तु स्वामित्वे नाभि" जै॰सू॰ "यौनिकादभिसम्बन्धादन्-बन्ध्यादथ नाहम्" मनु २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयः पदार्थान्वयोन्यतरएव ।

अभिसर त्रि॰ अभितः सरति सृ+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये, २ अनुचरे । "तथैवाभिसरास्तेषां स्वकात्मानो जये धृता" भा॰उ॰प॰ । "अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी" माघ ।

अभिसरण न॰ अभि+सृ—ल्युट । १ अभिगमने २ नायक-योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्जन न॰ अभि+सृज—भावे घञ् । १ दाने, २ वधे

अभिसाय अव्य॰ आभिमुख्ये अव्ययी॰ । सायाह्नाभिमुख्ये । "श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चैरच्युतचन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघः ।

अभिसार पु॰ अभि+सृ—आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने, ४ स्त्रिया पुंसो वा सम्भोगार्थं निर्जन-सङ्केतस्थानगमने च । "आरब्धे रमणाम्मया प्रियसखि । क्रीडाभिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा" । अवगुण्ठनसंवीता कुल-जाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरमे-खला प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्ख-लितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना । आविद्धगति-सञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि । क्षेत्रं वाटी भग्नदेवा-लयो दूतीगृहं वनम् । मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एव कृताभिसाराणां पुंसलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कुत्रचिदाश्रये" इति सा॰द॰ । कर्त्तरि घञ् । अनुचरे पु॰ "अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत" भा॰व॰प॰ ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-स्थानं अभि+सृ—णिच्—वा ण्वुल् । १ "अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि सारिका" सा॰द॰ उक्ते नायिकाभेदे "अनभिज्ञाता-भिज्ञाता दुर्दिनेऽभिसारिका" कुमा॰ "यः सञ्चरेऽभूद-भिसारिकाणाम्" रघु ।

अभिसारिन् त्रि॰ अभिसरति णिनि । १आभिमुख्येन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । "कं लिङ्गपे कंटभपदा

द्वौ तु जगतौ यत्राः सा जगती मध्ये त्रिष्टुप् । वैराजौ जगतौ चाभिसारिण्यौ" अनु॰क्र॰ उक्ते वैदिकच्छन्दोभेदे यो यत्र वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च पादौ जगतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट त्रि॰ अभि+सृज-क्त । १दत्ते, २उत्सृष्टे, ३मुक्ते च ।

अभिस्वर् न॰ स्वृ-भावे-क्विप् अभित स्वरः स्वरणं शब्दो वा यत्र । अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे "अभिस्वरा निषदा गा अवस्यवः" ऋ॰१,१६,५ अभितः स्वरः स्वरणं शब्दो वा यत्र तेन स्तोत्रेण" भा॰ । "स्तोत्रं भेरिं यदसि वसुना मेध तिरा अभिस्वरा" ऋ॰८,९७,१२ "अभिस्वरा अभिस्वरणेन स्तोत्रेण" भा॰ । [स्वर्गे इत्यर्थोऽभिस्वरे" इति ।

अभिस्वर पु॰ अभि+स्वृ-अप् । आभिमुख्येन स्वरणे "स्तोत्र

अभिहत त्रि॰ अभि+हन-क्त । १अभिघातयुक्ते । "नो-दीर्णोऽप्यभिहतो भक्तजादपि भाषते" गीता । २ ताडिते "परस्परेणाभिहता विमेदुः" कु॰ । ३ गुणिते च । "अभ्योन्यदशराभिहतो दशांशो" लीला॰ ।

अभिहरण न॰ अभि+हृ-ल्युट् । १आभिमुख्याहरणे "कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः" रघुः । २विवाहादौ यौतकदाने च ।

अभिहव पु॰ अभिहूयते अभि+ह्वे-अप् संप्रसारणञ्च । आभिमुख्येनाह्वाने उ-अप् । २ यज्ञे होमे ।

अभिहस्य त्रि॰ अभि+हस-यत् । उपहासयोग्ये "यत्रो यदोऽस् [illegible] मेनाभिहस्यं पुरुष करोमि" अथ॰६,१०,२, स्यप् । २ उपहस्य अथ॰ ।

अभिहार पु॰ अभि+हृ-घञ् । १ अपहरणे यदा अभिगम्याक-र्षणे, २ सन्नाहयोजने, ३ अभियोगे, ४ कार्यादिपौनःपुन्ये ५ मुहुर्मुहुर्भवने ६ मेलने च । "अतिदूरात् सामीप्यादि-न्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च" सां॰का॰ । "समानाभिहारात् तोय-दविलुप्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति" सा॰ कौ॰ ।

अभिहित त्रि॰ अभि+धा-क्त । १ अभिधया शक्त्या बोधिते २उक्ते । "अभिहिते प्रथमा" पा॰ । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ् कृत्तद्धितसमासैः क्वचिन्निपातेन । तत्तद्धृत्यया अभिहितत्वे कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं गच्छति चैत्र, ग्रामो गम्यते चैत्रेणेत्यादौ कर्तृकर्मगत-संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः । तथाचाख्यातार्थसंख्यान्वयेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-भिधानमिति भेदः । "अनभिहिते" पा॰ अनभिहिते कर्त्रादौ कर्मादौ द्वितीयादि "इति प्रतिबन्धाभिहिता हिमवान्" कु॰ अस्य कथंचनापि सोऽपि कर्मापि च । यत्र तु यत्नेन तथा कर्तृत्वाद्युक्तता । सौवर्णोऽप्रयोगे तु कर्तृकर्मणोरनभिहितता । "वाहवेनाभिहिते वाक्ये तेन महात्मना" भा॰उ॰प॰ ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वय । अभिधाशक्त्या(मात्रा)उप-स्थापितानां पदार्थानां परस्परसंबन्धे । तदा हि अभिधाशक्त्या पदार्थोपस्थितिर्द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-न्वय इति भेदात् । तत्राहुः "सर्वेषां पदानां प्रथमं शक्त्या पदार्थमात्रमुपस्थापयन्ति इतरेषामर्थानां सन्निधा-नम् । तथा हि घटोऽस्ति आनयेत्यादिवाक्ये प्रथमं घटपदजन्यबोधः ततः अन्वयबोधः आकांक्षादिवशात् । ... [illegible] ... कारकपदानां क्रियापदार्थेन अन्वयबोधः । ततः पदार्थानामन्वयः तत्र घटपदात् घटमात्रस्य उपस्थितिः ... अन्वितशक्त्या प्रतीतिः कार्यान्वितम् तत्र वाक्यात् पदार्थाः प्रतीयन्ते । अभिधेयाभूतानि ... परस्परया । कार्यान्विय इति सर्वत्र मेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता सहपाठानन्तरं काव्यनाटकादौ पदार्थानां संसर्गः तथा न तु संसर्गमात्रेण, तथा च व्यवहारेण अभिहिते इतरान्वित-स्थाने अन्वयस्य तत्र मतिः संसर्गेण उपस्थित-त्वात् तथापि तस्यान्वय बोधभावात् । न तु पदार्थमात्रे शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्योपस्थिते उपायान्तरासद्भ-वादि इत्यनन्तरं शक्तिग्रहे मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थे शक्तिग्रहणेन आतं पद स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ एव पदैरभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः" । अभि-हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः । इतरा-

भितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् गत्यन्तरायोगेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिः पश्चोऽप्ये तस्य त्याग आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथमगृहीतत्वमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटपदत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्वयांशान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात्। क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽप्यन्तरयोक्तार्थद्वयबोधकत्वात्। न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिमात्रमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्चयात्। किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः? उत शक्ययोः? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एव च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम्। अथ अन्वयतात्पर्यकत्वया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्मतम् तात्पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्त्यैव तात्पर्यनिर्वाहवश्यम्भावे लक्षणोच्छेदः स्यात्। अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले तदीयरवजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं व्यापार आकाङ्क्षादिसहकारवत् कारितपदार्थान्वयानुभव फलमिति"।

अभिहूति स्त्री अभि+ह्वे—क्तिन्। आभिमुख्येनाह्वाने।

अभिह्रुत् त्रि० अभि+ह्रु—कर्मणि क्विप् वेदे पृ० न गुणः। आभिमुख्येन क्लियमाणे। "दुरितादभिह्रुतः शंसादभिह्रुतः" ऋ० १,१२८,५ "अभिह्रुतः आभिमुख्येन क्लियमाणान्" भा०।

अभिह्वर त्रि० अभि+ह्वृ—विच्। १ कुटिलगन्तरि "नाभिह्वरे पदं निदधाति जानते" अथ० ६,७६,२ अभि+ह्वृ—कर्मणि अप्। अभिह्वर उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ।

अभिह्रुत् त्रि० ह्रु कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् पृ०। आभिमुख्येन कुटिलं कुर्वति "भिनिताभिह्रुताम्" ऋ० १,१८८,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वताम्" भा०।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्रु—क्तिन् वेदे पृ०। कुटिलस्वभावे। "गतमुजिमिसमभिह्रुतेरघाते" ऋ० १,१६६,८ "अभिह्रुते कुटिलस्वभावात्" भा०।

अभी त्रि० नास्ति भीर्यस्य। भयशून्ये। कप्। अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि० अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकाः कमिता" पा० नि०। १ कामयमाने "मेदस्विनः प्रमकोपगतानभीकान्" माघ। २क्रूरे ३उत्सुके च। आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घ। ४समीपे "मतद्धावयो वह्न्वन्तस्ताभीके" ऋ० १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा०। ४ अभि+इण+कक्। ५ अभिगते त्रि० "सामग्रु ग्म्यतामभीके" ऋ० ७,८६,१, "अभीके अभिगते" भा०। ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि०।

अभीक्ष्ण त्रि० अभि+क्ष्णु—तेजने बा०न पृ०दीर्घ अभिगतः क्षणं वा पृ०। १ सन्तते २ भृशे च। ३ क्रियापौनःपुन्ये" न०। "मन्दारप्रसवमनीक्ष्णोपसेवितम्" रामा०। अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ्। आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयो" पा० "आभीक्ष्ण्ये" इति सि०कौ०।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु—बा०,णमु पृ० दीर्घ। पौनःपुन्ये स्वरादि। "अभीक्ष्णमष्णतयाऽतिदुर्गमम्", माघ।

अभीत त्रि० अभि+इण—क्त न०त०। १ अभिगते। न भीतः विरोधे न०त०। २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि०।

अभीति स्त्री अभावे न०त०। १ भयाभावे २ तद्वायोपायाम् अभयमुद्रायाम्। "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम्। ६त०। २ भीतिशून्ये त्रि०। अभि+इण—क्तिन्। अभिगमने ३ "अभीतिमर्य्ये" इति ऋ०७,२१,६। "अभीतिमभिगमनम्" भा०। कर्मणि क्तिन्। ४समीपे।

अभीपत् त्रि० अभि+पत—क्विप् दीर्घ। अभिगमनकर्त्तरि। "अभीपतोऽष्टिभिसर्मयन्तम् ऋ० १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवत" भा०। [अधिते।

अभीप्सित त्रि० अभि+आप+सन—क्त। १ अभीष्टे वाञ्छि-

अभीप्सु त्रि० अभि+आप+सन्—उ। अभिलाषुके।

अभीम त्रि० विरोधे न०त०। १ भयानकभिन्ने सौम्ये।

अभीमान पु० अभि+मन—क्विप् वा दीर्घ। अभिमानयन्तरि

अभीर पु० अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईर अच्।

गोपे जातित्वाभावादन्यपञ्चत्वेन तत स्त्रियां ङीष्।

अभीरु(रु) त्रि॰ न॰त॰। १ भीरु(रु)भिन्ने युद्धादावशङ्कास्थिते। "स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः" मनुः "ते वायोभय इव्यिणो अभीरवः" ऋ॰ १,८०,६। २वटुकभैरवे पु॰ "अभीरुभैरवो भीरुर्भैरवोयोगिनीपति" वटुकस्त॰ ७न॰। ३शतम्यां स्त्री॰। शतमूल्या स्त्री अभङ्गुरितपलत्वात्तथात्वम्। वा ऊङ्। अभीरूः शतमल्याम्। "अभीरुर्मितिरितिस्मूपमनुशकोमीरपतकं:" छन्दस।

अभीरुण अभि+रु-बा॰उनन् दीर्घः। १ अभिरुते "दशाभिरुद्रोषाख्यं यत्र गोपे अभीरुणम्" श्रुति।

अभीरुपत्री स्त्री न भीरूणि अर्थापरिमितत्वात् पत्राण्यस्याः जातौ ङीष्। शतमूल्याम्। [१ शठति। त्रि॰

अभील न॰ अभि+ईर–अच् रस्य लः। १ कष्टे २ भयानके

अभीलाप पु॰ अभि+लप–भावे घञ् दीर्घः। अभिलापवचनरूपे शब्दे। "आलापाय प्रलापायाभीलापलपाय ते" अथ॰ ११,८,२५ लप् लपन भावे क्विप् ततोऽहन्। तेन लपनालापप्रलापाभीलापावलार इव उक्ता॰। अभीलापलप् इति मन्त्रस्य भगवत्त्विमितम्।

अभीवर्ग पु॰ अभि+वृज–आधारे घञ्। परिच्छेदस्थाने "यत्र राइस्याभीवर्गे निशोभूदाददनम्" अथ॰२,२,२०।

अभीवर्त्त पु॰ अभिवर्त्तते गच्छति स्वर्गमनेन अभि+वृत–करणे घञ्। १सामभेदे तत्र "उदयमानो पाइभिज्वलसि वोमा सुतय सामप्राकाभिवर्त्तितमिदस्य दृष्टसोमम्। "अभीवर्त्तेनवस्त्रवाम भवति अभीवर्त्तेन वै देवा स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिहत्यै" ता॰ब्रा॰। "अभिवर्त्तिष्यमाणाद्य सामोऽभीवर्त्तस्य नियमा" भा॰। "तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति सांख्यायनब्रा॰। एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्वस्मिन् षडहे विद्यमानानामभिप्लविकानामुक्तावरणीया च माध्यन्दिने सवने यजमानाय्यारम्भेन ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रतया कर्त्तव्य, तथा उत्तरस्मिन् षडहे "इन्द्रक्रतुन आभरे" स्येव एव प्रगाथ ब्रह्मसामास्थः कर्त्तव्यः। मध्ये च तस्मिन् प्रगाथे यस्यदन्यसाम ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यम् इति" ता॰ब्रा॰ भा॰। २ संवत्सरे। 'अभीवर्त्तः सविता' यजु॰ १४,२१। अभिवर्त्तते आवर्त्तते इत्यभीवर्त्तः सामाइत्यिकप॰ च जिय लोकः यहा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति" पा॰ दीर्घः। हादशमासमस्तर्त्तुभिर्युक्तसंवत्सरमर्थवित्वाद्वर्त्तमानः सविता सविता वर्ण्यते। स एव सविता लोकः तत्समदमालोक्यर्थः "संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते" श्रुति वे॰दी॰। ३अभीवर्त्तनेऽवादिके धने "अनेन चारयमामनुयादकृत्याभीवर्त्तं नायकति" आप॰ ४०। ४ अभिहननसाधने हविर्विशेषे च। "अभीवर्त्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते" ऋ॰ १०,१७४,१।

अभीशु पु॰ अभि+अश–उन् ट॰ अत इत्वम्। १ बाहौ "अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि" निरु॰। २ अङ्गुलौ। "अमिवसृ मेघोरवो भवा च मर्त्या तर्थसना अभीशव" ऋ॰ १,१२८,१२, ३ किरणे "ससूर्यमाविशन्निभीरभीशुभिः" भाष्य "सुरश्मिभिः सर्वोत्तमैरभीशुभि" ऋ॰ ६,३४,४, अभीशुभिः रश्मिभिः" भा॰। ४ "अत्युत्रो च अभीशवोऽनुवदः" ऋ॰ भा॰ उक्तेः।

अभीशुमत् पु॰ अभीशवः किरणा भाजनेन सन्त्यस्य मतुप्। सूर्ये "विनिरव सिन्धुरभीशुमानिव" माघः।

अभीषङ्ग पु॰ अभि+सन्ज–घञ् दीर्घः। अभिषङ्गशब्दार्थे।

अभीषु पु॰ अभि+इष+कु। १ किरणे (लागाम) इति ख्याते प्रग्रहे, २ बाहौ, ३ अङ्गुलौ च। "ततोऽभीषुधरा सूतः स्वल्यालतया भेदु लोकभेदयोस्तानकालानवयोग" भट्टि॰।

अभीष्ट त्रि॰ अभि+इष–क्त। १ वाञ्छिते, २ इच्छिते, ३ प्रिये च "सातच गुरुमभीष्टमद्विजम्" माघः। "आलानभिवाधारमान्येऽभीष्टसिद्धये" वे॰सा॰।

अभुक्त त्रि॰ भुज–कर्मणि क्त न॰त॰। १ "अभक्षिते भक्ष्यादौ २अकृतभोगे द्रव्यादौ च। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" पुरा॰। भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारकर्मतया तद्द्वःखादिसुखभव। भुक्तं भोजनं भावे क्त नास्ति॰ बहु॰ न॰त॰। ३ भुक्तरहिते "भुक्तामाकृष्य पीता नाम इति अर्थ आद्यच" पा॰भाष्यम्। तथात्वे च कर्त्तरि क्त इत्युक्तम्। "अभुक्तो रात्रिभिर्वसेत्" स्मृतिः "अभुक्तस्य दिवा निद्रा पापायमपि जीर्यति" वैद्य॰।

अभुक्तमूल न॰ "भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदग्रभानाच यदन्तराणाम्। अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवां सुतांश्च" इति नार॰। "ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्य घटिकाद्वयम्। अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत्" वसि॰ ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धं च मूलादौ घटिकार्द्धकम्। तयोरन्तर्गता नाड़ी ह्यभुक्तमूलमुच्यते' इति इह॰प॰ उक्ते ज्येष्ठामूलान्तरयोरायन्तघटिकाभेदे।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त० । अभक्षके । "अभ आपद्यो किमभुग्वदामि" ऋ०१०,८५,११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासज्य विरुद्धमीहितम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणाविर्भूतस्य तेन रूपेण भावः । य कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्वि" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य ह न देवाय नाभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभूत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पदभावे" "ध्वजाशामि व्ययोर्व्यन्न भरतामामभूतये" भा०य०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अगम्ये अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघः "अभूमिरियमपनयस्य" शकु० "नाभूद्भूमिः करग्रायकानाम्" नैष० । "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु०। अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्येत्रि०।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नवस्यापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृत । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात् पालेऽभृते भृति" मनु २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोः" माघ "अभेद पितरामयो" पुरा० "रसयोर्लशयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्मनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" आलङ्कारिकाः "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरभेद" इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति नव्याः। तादात्म्यमिति तु प्राञ्चादयः । तादात्म्यञ्च तत्तत्स्वनियतसत्ताकत्वं तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् घटैक्यो मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्तत्स्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद्–शक्यार्थे यत् न०त० । १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवचं दधे" भा०द्रो०प०। २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनुः । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनानुकूलाभाव इति नैयायिकाः अयत्नाभावस्य कैमिकजन्यत्वाङ्गीकाराच्च क्लिशसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुदयेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कश्चिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिस्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्यः । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् शालावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिता" मनु ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विरणं जलशब्दे "अभौममम्भोभिस्सृजन्ति मेघा" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज–क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभितोलिप्ते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज–घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोऽभितर्पयेत् गात्रं अभ्यङ्गः स उदाहृतः" "तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्गात्रतर्पणम् । सर्वार्द्धकायोऽभ्यङ्गोऽमशकादौ प्रकीर्त्तित." इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

भूमिभेदे न निक्ततैलं निषिध्यते" । "यतैलं सार्षपं तैलं यत् तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यश" इति च ति॰त॰ स्मृतिः । "अभ्यङ्गमेपथ्य मलञ्चकार" कुमा॰ । "अभ्यङ्गमङ्गस्नानोद्वर्त्तन-ञ्चलनधारणमिति" मनुः । "अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-श्रमवातहम्" । "शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्" वैद्य॰ ।

अभ्यञ्जन न॰ अभि+अन्ज–भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे "भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः" मनु । "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" प्र॰त॰ प्रचेताः । करणे ल्युट् । २तैलादौ अञ्जनादिदाने । ३ तत्साधने द्रव्ये । अभि+अन्ज–णिच् ल्युट् । अभ्यञ्जनकारण-व्यापारे "अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गुरु-पत्न्या न कार्याणि" मनुः ।

अभ्यञ्जनीय त्रि॰ अभि+अन्ज–कर्मणि अनीयर् । १अनु-लेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च "एतदभ्यञ्ज-नीयं घृतमिति" दुर्गोत्सवपूजापद्धति" ।

अभ्यधिक त्रि॰ अधिकमधिक प्रा॰स॰ । उत्कृष्टतमे । "अय चैन चेह" इति छ॰उ॰ भाष्ये चेदः समस्ततः अभ्यधिकइति व्याख्यानात् तथात्वम् । "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य" गीता । २ अधिकपरिमाणे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर-तोऽभ्यधिकं वधः" "तथा धरिम (मम) मेयानां शताद-भ्यधिके वधः" इति । "पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्त-च्छेदनमिष्यते" इति च मनुः ।

अभ्यध्व अव्य॰ अध्वनोऽभिमुखम् अव्ययी॰ अच्समा॰ । मार्गाभिमुखे "संस्थितेऽभ्यध्वं राजन्यमीपसमीपे स्थित्वाऽ-भ्यध्व मध्यां मासति" कात्या॰ २४,५,२५, "अभ्यध्व मार्गाभिमुखम्" कर्कः । "ययोरभ्यध्वे उत यद्दूरे चित्" "ऋ॰ ४,२८,२" ऋतीयात्मम्योर्भवत्यम्" मा॰भा भाम्

[illegible] पु॰ अभि–अम–अच् पु॰ । तिलकल्के । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री॰ अभि+अनु+ज्ञा–अङ् । अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने "कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा" कुमा॰ "ययौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः" रघुः ।

अभ्यनुज्ञात त्रि॰ अभि+अनु+ज्ञा–क्त । इदं कुरु इत्या-नुज्ञा नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न॰ अभि+अनु+ज्ञा–भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-याम् इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजनभेदे । "भरद्वाजाभ्य-नुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्" रामा॰ । [२ प्रकाशिते च

अभ्यनूक्त त्रि॰ अभि+अनु+वच–क्त । १ आभिमुख्येन अनूक्ते

अभ्यन्तर न॰ अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-स्थाने । "मणोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्" कुमा॰ । "प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया" "मणीमिवाभ्यन्तरलीन-माचकाम्" इति च रघुः । "अब्राह्मिदपरिचितिस मध्या-भ्यन्तर एव च" मनु । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च । अभ्यन्तरे भव, अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे त्रि॰ "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । अशौचाद्धि वरं वाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्" दक्षः ।

अभ्यन्तराराम त्रि॰ अभ्यन्तरे सर्व्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर-मति कर्त्तरि अच् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि "आत्मन "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य-क्तात् पुरुषः परः" इति गीतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न॰ अभितः अमनम् अम–गत्यादौ भावे ल्युट् । १ अभिगमने । चु॰ अम–ल्युट् अमन्तत्वात् ह्रस्व । २ । रोगे, करणे ल्युट् । ३तत्साधने अहितसेवने च ।

अभ्यमित त्रि॰ अभि+चु॰+अम–कर्मणि क्त । १ रुग्णे २ पीड़िते च । वा मि॰ । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव "वकुभिस्तेन चाभ्यान्तं विव्याध ततोऽधिकैः" भा॰ द्रो॰प॰ ।

अभ्यमित्र अव्य॰ अमित्रस्याभिमुख्यम् अव्ययी॰ । अमित्रस्य शत्रोराभिमुख्ये । अमित्रसङ्गामीन्यर्थे "अत्र गामोऽधि-कारे "अभ्यमित्राच्छ च" पा॰छ अभ्यमित्रीय यत् खतौ अभ्यमित्रीय अभ्यमित्र्य । सामर्थ्येन शत्रोरभिमुखगामिनि वीरे पु॰ । "मारीचोऽहमयं खलासादभ्यमित्रोऽभवामि ते" "सद्योगमभ्यमित्रीणोयथेष्ट त्वञ्च सन्ततु" इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् त्रि॰ अभि+चु॰+रोगे–अम–कर्त्तरि अम-न्तत्वात् ह्रस्व णिनि । १रोगयुक्ते २आभिमुख्येन पीड़के ।

अभ्यय पु॰ अभितः सर्व्वतः अयः निवृत्तिः इण–अच् । १ अस्तगमने "आदित्याभ्ययेऽस्तावानपि" कात्या॰ ८, ८,११ "यथाहोमात् पूर्व्वमादित्यास्तमने" कर्कः । २अपगमे च "तमसोऽभ्यये सायं जुहुयात्" कात्या॰ ४,१५,१२ तमसोऽन्धकारस्याभ्ययेऽपगमे" कर्कः ।

अभ्यर्चन न॰ अभि+अर्च–ल्युट् । १ सम्यक्पूजने २ आभिमुख्येन पूजने च । "नित्य स्नात्वा शुचिः

कार्य्यादिषूपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे घ । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि॰ अभि+अर्च—कर्मणि ण्यत् । १ अभितः पूज-नीये "देवाग्नय सदाभ्यर्च्याःटहस्थैस्तु विशेषत " पु॰ । ल्यप । २आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य॰ "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनु ।

अभ्यर्ण त्रि॰ अभि+अर्द्—कर्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि॰ नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णजलागम कुशलिनो-वत्सस्य वार्त्तापि न" सा॰द॰ । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृ-शद्भि " रघु॰ । "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंस " प्रतप्तमभ्यर्ण-तया विवस्वता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ—भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा॰। भावे ल्युट् । तत्रैव न॰। [अभिमुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि॰ अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि॰ अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १प्रार्थिते "अवकाश किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्म्माविवक्षाया मुख्ये क्त । २प्रार्थनाकर्म्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि॰ अभि+अर्थ-ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य॰ ।

अभ्यर्द्दित त्रि॰ अभि+अर्द् क्त । अत्यपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २अभि-मुखमर्यादायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न॰ ।

अभ्यर्हणीय त्रि॰ अभि+अर्ह—अनीयर् । पूजनीये । "शा-रङ्गो मन्दपाथेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि॰ अभि+अर्ह—कर्मणि क्त । १पूज्ये २उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न॰ अभि+अव+कृष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु॰ अभि+अव+स्कन्द—घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्बलीकरणाय शत्रुभि क्रियमाणे प्रहारे ३अभ्य-वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न॰ ।

अभ्यवहरण न॰ अभि+अव-हृ-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु॰ अभि+अव+हृ-घञ् । भोजने । "अत्याशा-भ्यवहारेण" मनु ।

अभ्यवहार्य्य त्रि॰ अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोक्तुयोग्ये ।"सर्व्व लोदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव"विक्र॰।'खर विरदभ्यवहार्य्यम्'मा॰म॰

अभ्यवहृत त्रि॰ अभि+अव+हृ—क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न॰ अभि+अव+इण-ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धि स्यात्तदुपगूहेत यद्यु अभ्यवायनाय" शत॰ब्रा॰ ।

अभ्यसन न॰ अभि+अस—ल्युट् । १अभ्यासे २पौन पुन्येनैक-क्रियाकरणे ३ पुन पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-दयितुमर्हसि" रघु । "स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते"गीता"अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुता गता"रामा॰ "भेदस्वीकरण पूर्व्वं विचारोऽभ्यसन जप" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि॰ अभि+अस—आवश्यकार्थे अनीयर् । अव-श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि॰ अभि+असू—उपतापे कण्ड्वा॰ यक् ण्वुल् अत्यन्तासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिना गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका " गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू—उपतापे कण्ड्वादि॰ यक् प्रत्य-यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा॰ "क्षमेषु वेशेषु च साभ्यसूया" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य" "नून तेषा-मभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि॰ अभि+अस—क्त । पौन पुन्येनैकजातीयाक्रिया कर्मणि पुन पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघु । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा॰ उक्तयो कृतद्वित्वयोरुभयो धातुभागयो । "नाभ्य-स्ताच्छतु" "अभ्यस्तस्य च" पा॰ ।

अभ्यस्य अव्य॰ अभि+अस—ल्यप् । पुन पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न॰ अभि+आ+काङ्क्ष—भावे क्त । १मिथ्या-भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त । २ईप्सिते त्रि॰।

अभ्याख्यान न॰ अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे, "शत मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु॰ अभि+आ+गम+क्त । भिन्नग्रामीणे गृह गते-ऽतिथौ "सर्व्वस्याभ्यागतो गुरु " पुरा॰ । २ सम्मुखागत-मात्रे त्रि॰ । "अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम—अप् । १ युद्धे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारण ते" रघु ।

अभ्यागमन न॰ अभि+आ—गम—ल्युट् । १ आभिमुख्ये नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु॰ अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत ठन् ।

१ एतद्दर्शितपुत्रादिपोषणेषु व्यापृते २तेनैव व्यावृते ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । ३ आघातोपदेशे । "अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्" मनु "अभ्याघातेषु चौर्योपदेशेषु" कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन-ताच्छील्ये घिनुण् । हिंसाशीले । "अभ्याघातिभिरामिषग्राहकैः परिराटिभिः" भट्टि ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । "अवारयन्त वरुणेन देशाभ्याचारमसुराणाम्" ऋग० १०,१,२

अभ्याम्नाय पु० अभि+आ+म्ना-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व्वघातस्य तथात्वरूपेण ज्ञाने "तस्मिन् दक्षिणा ददाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याम्नायेनेदमय" इति शत०ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । वत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातत्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १सर्व्वव्यापके परमेश्वरे । "सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" छा०उप० । "सर्व्वमिदं जगदभ्यात्तं अभिव्याप्तः अततेः व्याप्त्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा" भा० । अभि+आ-दा-क्त । २आभिमुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरब्धे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना वस्त्रादेराधाने "यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय" शत० ब्रा० । [अभ्यभितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीड़िते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिमुखागमने ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २निष्पीड़ने ।

अभ्यायंसेन्य त्रि० अभि+आ+यम-कर्म्मणि बा० सेन्य । अभितो नियन्तव्ये । "तासत्यावभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः" ऋ० १,३४,१, "अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्तव्यौ" भा० ।

अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ-घञ् मुम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह-क्त । अग्रमारूढे "तेनैव क्षत्रमभ्यारूढम्" शत०ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह-घञ् । १ अभिमुखारोहणे । आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २मन्त्रजपभेदे "अथातोऽभ्यारोहजपविधिर्वेशोऽर्थवाद" इति वृ०भा० । "श्रेयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति" शत०ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह-अनीयर् । आभिमुख्येनारोहणीये । यज्ञ । अभ्यारोहणीयोऽयन ।

अभ्यावर्त्त त्रि० अभि+आ+वृत-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वेवैतत् रेत सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजा पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते" शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ अभ्यावर्त्ते पु० । अभि+आ+वृत-णिच कर्म्मणि अच् । ३ पुनः पुनरावर्त्तनीये स्तोमादौ त्रि० । "चतुर्विंशः सप्तमासाः त्रिवृदभ्यावर्त्त पञ्चदशचत्वारिंशः सप्तमासाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टाचत्वारिंशः सप्तमासास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्" शत०ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अभ्यावर्त्तते अभि+आ+वृत-णिनि । १ सन्तत वर्त्तमाने । २वेदप्रसिद्धे चायमानराजपुत्रे पु० । "शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिक्षन्" ऋ० ६,२७५ । "अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति" ऋ०६,२७,८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत- उपर्युक्तात् कर्म्मणि क्त । आभिमुख्येन आनीते सोमयोग्यद्रव्ये । "वातोऽभ्यावृत्त" य० १,५८ । "अभ्यावृत्तः सोमयोग्योभूत" वे०दी० २ पुनः पुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे "सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा० । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघ ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाश्नुते व्याप्यतेऽनेन अश-व्याप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्य अभिमुखव्यापनात्तथात्वम् । २फले तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् । "यदेतदेवं विद्वान् साधु शामेत्युपासे अभ्याशो ह यदेनं साधवोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः" छा०उ० । "अभ्याश क्षिप्रम्" भा० "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्" । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्" छा०उ० ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते अस-क्षेपे कर्म्मणि घञ् । १ निकटे । "घृतवद्भिरिवाभ्यासे वह्नौ वरप्रतीक्षणो" कुमा० । अभेर्व्वीप्सार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुष्ठाने पौनःपुन्येन करणे । "अनङ्गकाभ्यासरति विचिन्त्य तमिति" कुमा० । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" । "अभ्यासेन च कौन्तेय । वैराग्येण च गृह्यते" । "अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमोभव" २ "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिम्" इति च गीता ३वेदादेरावृत्तौ च अभ्यासश्च पञ्चधा । "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा"

ष्ठ्यः । ४ शब्दतात्पर्य्यग्राहके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये इति" उक्तेः यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यस्य नवकृत्वः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देशादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्म्मणि घञ् । ६ व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । "स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" । "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद–णिच् ल्युट् । १ शत्रोरभिमुखगमनेन आक्रमणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ–घञ् । १ अभिहारार्थे २ समाहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । "अग्निमुद्धैकेऽन्वाहार्य्यदेशे कृत्वा ततोऽभ्याहारं कुर्व्वन्ति" शत०ब्रा० ।

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–कर्म्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ ।

अभ्युक्त त्रि०आभिमुख्येनोक्तः । १ सम्यगुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष–सेचने ल्युट् । "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २सेचनमात्रे "पत्त्रराभ्युक्षणतत्पराणाम्" रघु अभ्युक्षणं च दानकार्य्ये कात्या०२२,६,१४ ।कर्त्तव्यमिति शेष । अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कार अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसका तेषामयमाशय । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातानुकूलसंस्काररूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां अवघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघातादौ क्षमन्ते प्रोक्षणादिजन्यः संस्कारश्चावघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुरुष एव जनितः एव लौकिक्यते प्रतिप्रोक्ष्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकसंस्काराणाम् ... आत्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तर्य्येव प्रधानफलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारणत्वेनानियामकत्वात् अन्यथा अन्यकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुरुषान्तरकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्वजनकत्वापत्तेः । यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमश्च शत्रुनिधनाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारात्साध्यसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित त्रि० अभि+उक्ष–क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य त्रि० अभि+उक्ष–अर्हार्थे ण्यत् । अभ्युक्षणार्हे । ल्यप् । अवतानपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "अधस्त्यैनमवटं कृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति" स०सा० ।

अभ्युच्चय पु०अभि+उद्+चि–अच् । १वृद्धौ । "अभ्युच्चयस्तु वृद्धौ" किरा०२,१८ मल्लिनाथोक्ते २समुच्चयेऽपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्–स्था–ल्युट् । १आदरेणासनादित उत्थाने २गौरवेणोत्थानादिना ३प्रत्युद्गमने, ४उत्थानमात्रे, ५उद्यमे, ६उन्नये च । "नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" रघु "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था–णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्–स्था–क्त । १कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २अभिमुखेनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघु० ।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था–उपसृष्टत्वात् कर्म्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० २२,५,२७ गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने "अवक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः" रघु ।

अभ्युदय पु०अभि+उत्+इण्–अच् । १अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २वृद्धौ, "भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्"रघु ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अप् । ३आयाससमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकश्राद्धम् आभ्युदयिकमित्युच्यते । ४अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५वृद्धिनिमित्तके श्राद्धे च "सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि" मनु । "अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे" कुल्लू० । "प्रतिवेशोऽपि चेद्या तु भद्यमभ्युदयेष्वपि" मनुः । भावे अप् । ६उत्तरोत्तरवृद्धौ "अभ्युदयफलं धर्मस्थानमिति" शा० भा० "धर्मं श्रेय समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनमिति" भवि० पु० । अभ्युदय इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् । आभ्युदयिकं निमित्ते श्राद्धे । "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मान्भोजयेत्" गोभि० "अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं श्राद्धम् आभ्युयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं सुतजन्मादि भविष्यत् विवाहादि श्रा० त० रघुनन्दनः ।

अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं यस्य । अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम्" मार्क० पु० ।

अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी–ल्युट् । अग्नेरभिमुखानयने "अभ्युदानयन्" गो० सू० अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखमानयन् जपेदिति श्रा० त० रघुनन्दनव्याख्यानात् तदुपलक्षणस्य नयते: तथार्थत्वम् ।

अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+हृ–ल्युट् । १ अभिमुखकथने २आभिमुख्येनोर्द्ध्वमुत्क्षेपणे च ।

अभ्युदित त्रि० अभित सर्व्वत उदितमुत्क्रान्तं प्रातर्विहित कर्म यस्मात् । सूर्य्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्कालकर्त्तव्ये ब्रह्मचारिणि । "सूर्य्येण ह्यभिनिर्म्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः" मनु । २अभितउदिते, ३ प्रकाशिते च त्रि० "माघे मासि रटन्त्याप किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।

अभ्युदीरित त्रि० अभि–उद्+ईर–क्त । अभिमुखमुक्ते ।

अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम–भावे अप् । १ अभ्युत्थाने २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमप्यत्र न० ।

अभ्युद्यत त्रि० अभि+उद्+यम–क्त । उद्युक्ते "कुसुममभ्युद्यत मूर्त्तनेश्वरम्" रघु । १अयाचितोपनीते फलादौ, "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्" मनु ।

अभ्युद्धृत त्रि० अभि+उद्+हृ–क्त । १अयाचितोपनीते २अभ्यर्थ्य दत्ते च "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत्" प्रा० त० मनुवचनपाठः 'अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्दनेन । अभि+उद्+धृ–क्त । ३आभिमुख्येनोत्तोलनेन धृते ।

अभ्युन्नत त्रि० आभिमुख्येन उन्नत । आभिमुख्येन उन्नते अत्यन्तोन्नते । "अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः" कुमा० ।

अभ्युपगत त्रि० अभि+उप+गम–क्त । १स्वीकृते अङ्गीकृते । २ समीपगते ३अभिमुखमुपगते च ।

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम–अप् । १स्वीकारे "क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्वीजार्थं यत् प्रदीयते" मनुः । २समीपगतौ च ३ "नियमदयादीनामभ्युपगमेत्यादि" सुश्रुत ।

अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद–क्तिन् । अनिष्टनिवारणपूर्व्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, "ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकमिति" "स्त्रीणामाभ्युपपत्तौ च धर्मेण नाम दुष्यति" "स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां शिविकारणम्" इति च मनु अभ्युपपूर्व्वपदधातोः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव "रतिमभ्युपपत्तुमातुरामिति" कु० प्रयोग । २ सान्त्वने च

अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद–तुमुन् । सान्त्वयितुम् अनुग्रहीतुमित्यर्थे "रतिमभ्युपपत्तुमातुराम्" कुमा० ।

अभ्युपपन्न त्रि० अभि+उप+पद–क्त । अनुगृहीते ।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्–अच् । १ स्वीकारे २ अभिकोपाये च । "तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये" कुमा० "तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि" मनु ।

अभ्युपेत त्रि० अभि+उप+इण–क्त । १अभिमुखसमीपगते २अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।

अभ्युपेत्य त्रि० अभि+उप+इण–कर्म्मणि क्यप् । अभिमुख समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अभ्युपेत्य च शुश्रूषामिति" नार० ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् । अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे "अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते" नार० । "आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न सम्पादयति, तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमिति" मिताक्षरा ।

अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण–भावे क्यप् । सेवायाम् ।

अभ्युषित त्रि० अभि+वस–क्त । १अभिमुखमुषिते अभिमुखस्थिते सेवकादौ पु० ।

अभ्यु(भ्यू)ष पु० अभित उ(ऊ)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+उ(ऊ)ष–दा० कर्म्मणि क । १ यवगोधूमादिपूपकृते (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे । अप भावे कर्म्मणि वा घञ् । अग्निना ईषद्दग्धेऽन्ने हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषद्दहने अभि+उष–भाषादौ घञ् । अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)षायहितं च यतौ अभ्यू(भ्यु)(भ्यो)षीयम् अभ्यू(भ्यु)(भ्यो)-

यत् । तत्सहिते गोधूमकषायादौ । अपूपादिगणपाठात् लि० अभ्येषणश्चोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि अयतौ उक्तार्थे ।

अभ्यूह अभि+ऊह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के "नैषा तर्केण मतिरापनेयेति" कठ उ० भाष्ये 'स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्कमात्रेण इति" उक्तम् ।

अभ्यूहनीय त्रि० अभित· ऊहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।

अभ्यूह्य त्रि० अभित ऊह्य· । १स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये । ल्यप् । २अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्र गतौ भ्वादि०पर०सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र अभ्रम् "तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टि· ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १मेघे २स्वर्णे ३आकाशे च अनभ्र-वर्षेऽभिकं इष्यम् । "तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-दर्शने" मनु· "अभ्रं लिहाग्रं रविमार्गभङ्गम्" भट्टि· । "वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दो·" रघु· कुर्वादिगण-पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि०ण्य । आभ्र्य तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुंस्त्वमप्यस्य । (आब)-धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजात यथोक्तम् रसेश्वरदर्शने शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्"। जारिताभ्रस्य पारदमेलनद्वारा मृत्युनाशकत्वमतश्च जारणविधिर्दर्शित स्तत्रैव । "कृष्णाभ्रकमनेकधपुटं ध्मात्वा चैव कृपात्मक कृत्वा । काष्ठमयोदूखलके चूर्णं सयत्नेन कुर्वीत ॥ भूयो हयादि च पिष्टं मास·सूक्ष्मासवकाम्बलगलितम् । मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥ उद्धृत्य तद्रसादय पिंष्याद्वैमन्तिकधान्यभक्तस्यम् । अथोदात्य-न्ताम्लस्वच्छजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकाया पूर्वं सुरसेनालोडन कुर्यात् । स्थालीपाक पुटनं चार्द्रैरपि भृङ्गराजाद्यै ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्माग्नौ । तावद्देहेन यावद्धूमोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥ निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु । पिष्ट्वा दृढा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्" इति ।

अभ्रंलिह त्रि० अभ्रं गगनं लेढि स्पृशति अभ्र+लिह-खश् मुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युच्चे "प्रासादमभ्रंलिहमा-रुरोह" रघु·"अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्कष त्रि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उच्चत्वात् अभ्र+कष-ख मुम् । अत्युच्चे । "आदायाभ्रङ्कषं प्रायात्प्रलयं पवनाशिनम्" भट्टि· ।

अभ्रजा त्रि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५त० । मेघ-जाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुष्मो वनस्पतीनृसचता पर्वतांश्च, अथ० १,१२,३अग—ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे त्रि०

अभ्रनाग पु० ६त० । ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ६त० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुग्रहे तस्य छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमो भ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न०त० । १भ्रमा-भावे । न०ब० । २भ्रान्तिशून्ये त्रि० । [जटामांस्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ०ङीष् ।

अभ्रमाला स्त्री ६त० । मेघसमूहे । [कैन लिप्ताया स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ३त०ङीप् । १अल्पाभ्रैर्लिप्ताया दिवि २अल्पमुख-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्वृष्यते कर्मणि घञ् । १मेघैः सिच्यमाने "दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः" ऋ० ८,८८,६, अभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणा भा० । भावे घञ् । २मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टन यस्याः गौ० ङीप् । आम्रातकवृक्षे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यावृतत्वेन प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज त्रि० न भ्राजते भ्राज-अच् न०त० । १ दीप्ति शीलभिन्ने २सामगानविशेषद्रष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिस्वानो गरिरा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम" ता०ब्रा०भा० । तदपि ऊहगाने ६प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोग ता०ब्रा० उक्त यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत" इति गवामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठ्यम् ।

अभ्रातृ(क) पु स्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् । भ्रातृशून्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १,१२४,७, कबभावे स्त्रियां ङीप् । "नाभ्रातीमुपयच्छेत्" स्मृ० । कपि तु अभ्रातृका तत्रार्थे "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्" मनु ।

अभ्रातृव्य त्रि० नास्ति भ्रातृव्य शत्रुर्यस्य । शत्रुरहिते "अभ्रातृव्योऽभ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्" शत०ब्रा०

अभ्रान्त त्रि० विरोधे न०त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते २ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभावे न०त० । १मिथ्याज्ञानाभावे २ भ्रमणाभावे च । न०ब० । ३मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च त्रि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-मात्रावकाशे ।

अभ्रावकाशिन् त्रि० अभ्रावकाशोऽस्त्यस्य इनि । गगनमात्राव-काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः" मनुः ।

अभ्रि स्त्री अभ्रति गच्छति यस्मात् अभ्र गतौ अपादाने इन् । १नौकासेचनपर्य्याये काष्ठमये कुद्दाले २ कुद्दालमात्रे च । "खनति भेषजमित्युपक्रम्य । "हिरण्मयीभिरभ्रिभिर्गिरीणामुपसानुषु" अथ० १०,४,१४ । वा ङीप् । अभ्रीत्यप्यत्र

अभ्रित त्रि० अभ्र मेघो जातमस्य तार० इतच् । जातमेघे अम्बरादौ "ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" रघुः ।

अभ्रिय त्रि० अभ्रे मेघे भवः घ । १मेघोद्भवे, २ तत्सम्भवे, ३गगनभवे च । "अभ्रिया न स्तनयन्तो वृष्टयः ऋ०२,२४,२, । "यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ऋ०१,१६८,८, ।

अभ्रेष पु० भ्रेष—चलने घञ् न०त० । १ न्याय्ये, उचिते । २ चलनशून्ये त्रि० ।

अभ्व त्रि० भू—प्राप्तौ क्वन् ङित् न०त०। महति निघ०। "यत्र ते विश्वान्यर्यविद्भ्वा" इति ऋ०१,६३,१ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक०। आमयति-ते आमिमत् त । "यक्ष्मा उदरमामयत्" ऋ० १०८६,८ मा च न किञ्चनाममत्" अथ० ६,२७,२ । अमितः—आन्त चजादौ इति अम—आम अमो—आमो ।

अम गतौ भोजने भ्वादि०सक० शब्दे च अक० सेट् प०। अमति आमीत् । "किम्भुरपश्चिनस्त्वमभ्यमीषि" १०,८६,८ वेदे पपोस्तुकि ईट् । अमत अमति अमनिष ।

अम पु० अम—रोगे घञ् । १ रोगे "अम—गतौ अच् । प्राणे सर्वदागतिमत्त्वात्तस्य तथात्वम् । "साम सामेया सा चामश्चेति बृ० उ० "अमो नामासि अमा हि सर्वमिदम् छा०उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सहगच्छति । सेवके "याहि राजेवामवाँ" इभेन य० १३, ९ । "अमवान् सेवकान्" वेदी० ४ अपक्वफलादौ न० शब्दर० ।प्राणहेतुत्वात् ५ बले "सिनेव सदामं दधाति" ऋ० १,६६,४,"अमं बलम् भा० ।

अमम् अव्य० पु० अम—क्विप् स्वरादि०। १शीघ्रे २ शीघ्रतायाञ्च

अमङ्गल पु०नास्ति मङ्गलं यस्मादस्य यतः । एरण्डवृक्षे । हेम०। कुशलशून्ये त्रि० । न०त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलमित्युक्तलक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्टदु वाचामिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनाशकतयमाङ्गारेर्भ फलत्वात् अनिष्टप्राप्तिसाधनत्वादमङ्गलत्वम् । अमङ्गलसाधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्टवियोगादि । अलौकिकन्तु अनिष्टसूचकतया अनिष्टसाधनम् न तु कारणम् "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः" इत्युक्तेः "उत्पातेन ज्ञापिते चेति वार्त्तिकोक्तेश्च । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान्तरिक्षञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूचकानि चिह्नानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिदसाधारणानि नेत्रस्पन्दादीनि तत्र साधारणानि कानिचित् संगृह्य दर्श्यन्ते यथा भा०भी०प० । "तथैमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये । श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ अभ्यग्रञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः । क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ निर्द्दयं वाशमाना भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।। उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्य्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥ ज्वलिताकेन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् । अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीञ्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले ॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः । राजानो राजपुत्राश्च शूरा परिघबाहवः ॥ अन्तरीक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च । वमन्ति रुधिरञ्चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्म्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते । पर्ज्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ।। या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः । रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजन् शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वन. । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । मता-

स्तथ पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्द्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्य पुरे तव ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते । । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमथ मृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्यं(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितं घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन्! पाण्डवैः सह भारत! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं नदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते । ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु छत्रेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः सम्पतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः । शोणितैर्व्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः । प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ॥ ज्वलन्तीभिश्च वह्नीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमवकृष्यद्भिस्तत्र घोरं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च शब्दान् वै दारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते । । धूम ध्वजाः प्रसृजन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समस्तानामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्र वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापक्षेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ” इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा “सक्तवेर्यौ छिन्नमासां रुदतीश्च दिगम्बराम् । कम्पमानपरीधाना-

मपरां विधवामपि । खलदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताङ्गीं कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमपि । कुम्भकार तैलकार व्याध सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरुक्षाङ्ग नग्नं काषायधारिणम् । उन्मत्तकर्णच्छिन्नञ्च कन्याविक्रयिणं तथा । चितां दग्धगर्त्तं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च । सर्पच्छत्रकं मद्यं गोधाञ्च शशकं विषम् । आहतपात्रञ्च पिण्डञ्च मोटकं चामरं तथा । देवल वृषवाहञ्च शूद्र-श्राद्धान्नभोजिनम् । शूद्राग्रयाजकं शूद्रयाजकं ग्राम-याजकम् । कृष्णपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् । शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृगालञ्च कुर्वन्तं भैरवं रवम् । कपर्द्दकञ्च कौषञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् । कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गल वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नर-घातिनम् । पुंश्चलीपतिपुत्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनम् । देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् । दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं जनम् । पितृमात्रादिरहितं हिंसा-द्रव्यविपातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं घ्नं विश्वासघातकम् । गुरु-देवद्विजानाञ्च निन्दकं जाड्यघातकम् । जीवानां घातक-ञ्चैव शाठ्यहीनञ्च निर्द्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीन नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च । मूकञ्च छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । विप्र वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा । मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कृष्णि-न क्षेत्रपालिनम् । भस्मासनं रक्तदृष्टिं पाण्याञ्च हस्त-पातनम् । एकञ्च शूकरं व्याघ्रं गीतं कङ्कञ्च भल्लुकम् । पायञ्च शुष्ककाष्ठञ्च पायसं गन्धकं तथा । अपदानिमाञ्च यच्छ तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैद्यञ्च रक्तपुष्पं सर्वौषधं तुष-मेव च । क्षुधार्त्तं क्षतगात्रञ्च विमनापञ्च दारुणम् । दुर्गन्धवात तु गन्ध राजा संप्राप वर्त्मनि । भवत कुत्सितं माघ क्षुभितव निरन्तरम् । वामाङ्गस्पन्दनं देहज्वरो रामो बभूव ह । तथापि राजा नि यह्न दर्पदर्पममङ्गलम्' इति ब्रह्म० पु० नि० नियमन्यान्यपि साधारणासाधारणानि निमि-त्तानान्यूह्येयानि "ऽमङ्गलाख्यास्तरति विचिन्त्य तम्" कुमा०

अमङ्गल्य त्रि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने "अम-ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलम्" पुष्पदन्त ।

अमण्ड त्रि० नास्ति मण्डो भक्तादिघनं भूषा वा यस्य । १ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत पु० अम-रोगादौ अतच् । १काले २काये ३रोगे च । ४रेणौ उणा० । मन-क्त न०त० । ५अमतभिन्ने त्रि० । "यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ६अज्ञाते च ।

अमति पु० अम-अति । १ काले उणा० । २ चन्द्रे मेदि० ३रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः "हिरण्य-योनिममतिं यावनिश्चेतुं" "युरो दृषीममतिं वृणान" ऋ० ७,३८,१,२ अमतिं रूपमिति भा० "यामन्युरेतममति दर्शनं" १,६४,९ । दुष्टे त्रि० गन्धार्थ० । मनन मति-अभावे न०त० । ४ज्ञानाभावे यथार्थज्ञानाभावे । "अमते-नानि मद्गन्धा निरातमिति" मनु "हन्तुम् मतः पुर्वाह्लोकये बुद्धिपूर्वके अमत्या न इष कुर्यादिति ब्रह्म ५ अज्ञानबुद्धौ च स्त्री, न०ब० । ६ज्ञानहीने त्रि० ।

अमतीवन् त्रि० अमतिरमनस्का बुद्धि तया वनुते वन-क्विप् दीर्घः । अज्ञानबुद्धियुक्ते । "न मे ह्रोताऽमतीवान् दुर्हित स्यात्" ऋ० ८,१९,२६ । "अमतीवा अमनस्कबुद्धिमान्" भा० ।

अमत्र न० अमत्यनमत्र अम-भोजने आधारे अत्रन् । १भोजनपात्रे । "अयं सोमश्चमूसुतोऽमत्रे परिषिच्यते" ऋ०५, "आगत वसन वैद गव्याऽमत्रं बमर्त्तु । आतमम् शचीपते शृणु परेमा बदावन" इति । अम-रोगे अत्रन् । २ शत्रूणामभिभावके । "कत्वा अमत्रो भजने" ऋ० २,२६,४ । "अमत्रः शत्रूणामभिभविता" भा० अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३गमनशीले त्रि० । "परि-स्मतो वयसे रथाय १,६१,९ । "अमत्र युद्धादिषु गम-नकुशल" भा० ४ बले च "गम्भीरेत न उरुणाम-त्रिन्" ६,२४,९ "अमत्र बल तद्वन्" भा० ।

अमत्त त्रि० न०त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविकृत चित्ते २सावधाने अप्रमत्ते च । [२अत्यहं मनुष्ये त्रि० ।

अमत्सर पु० अभावे न०त० । १मत्सराभावे । न०ब० ।

अमनस् त्रि० नास्ति कार्य्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्य्यक्षममनो हीने बालादौ "यथा बाला ह्यमनसः प्रापन्न" शा०ब्रा० । २मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्व्वथा मन शून्ये ३परा-त्मनि पु० "अप्राणोह्यमना शुभ्र" श्रुति । वा कप् । ४अन्यमनस्के ५चेष्टाशून्ये ६अनिरूपितमनस्के च ७योग-पन्थभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पथि ।

अमनुष्य पु० अभावार्थे न०त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये जातिमात्रमनुष्ये २मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादौ च "सहस्रसंवत्सरम-मनुष्याणामसम्भवात्" कात्या० १,६,१७ । सहस्रसंवत्सर-

मत्वम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्" कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न०त० । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचिन्तिते । [अस्पृष्टे २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीत गृहीत । १ मनोऽगम्ये

अमनोयोग पु० मनसो योग विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि "अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रत" ऋ०१०,२२,८ । १ मन्तुरपराध न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्र पाठ्यो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ "सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्" मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषां प्रतिग्रहो देय" "निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमितीरिता" इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्र "अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्" अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति च स्मृति । [कटे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमान गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये "शरण्योऽममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः" मनु । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० मृ–पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, "तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नै० "सुधाश्च रत्नानि हरामराङ्गना" माघ । तोयस्तुरांश्च क्रमशः सवन्तममरामराः" मनु अष्टधात्रिकमध्ये २ अमरसिंहनामके धात्रिके, "चाक्षिण्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिधात्रिकाः" इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासद्नवरत्नमध्ये, यथाह "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" शङ्कु क्षपण वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्य । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी" इति च ज्योतिर्विदा० । ३ गुडूचीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, अतश्च न म्रियते । ४ पारदे तस्य भस्मादौ बहुतापनेऽपि न ध्वंस । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थिसंहारे च स हि बहुकाल भूमौ स्थितोऽपि न जीर्य्यति । ब०व० ६ मरणशून्ये त्रि० । "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्" हितो० "उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा" मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे "हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवगणानि भानि" ज्योतिस्तत्त्वचिन्ता० अधिक गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८ मरुद्गणभेदे पु० । "मरुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च । अमरं शरवृष्टिञ्च सुदर्शं महाभुजम्" इत्यादि हरिवं० ९ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वास्तूकवृक्षे १२ महानीलीवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात् यथायथं दुर्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि० १७ स्थूणायां गृहस्य संनिवारकत्वात्तथा । अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृत कोष । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर दुर्मर इव जायते जन–ड । विट्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजक द्विज शाक०त० । देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १ कल्पवृक्षे २ इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । अमाकुष्माण्डाम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु० ६त० । १ विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २ प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि० । "तेषां सप्तसुरर्ष-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्" मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदेऽपि न म्रियमाणा वल्ली । आकाशवल्ल्याम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ६त० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ६त०। "अप्सर सु "सुखाय रमानि सुराम-राङ्गना" माघः ।

अमराद्रि पु० ६त०। सुमेरौ । तत्तुल्यानत्र । "यत्रा कुमध्ये यमकोटिरस्या प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्तत सिद्धपुर सुमेरु सौम्येऽथ याम्ये वडवानलञ्च । इह हि मेरुगिरि किल मध्यग कनकरत्नमयस्त्रिदशालय क्षिति-जलजन्मकपद्मककर्णिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयम्" सि० शि०। अधिक मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु०६त०। स्वर्गे "ततामरालयमरालकेशी"

अमरावती स्त्री अमरावियन्तेऽस्यां मतुप् मस्य व दीर्घ । इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था "ब्रह्मलाम्बून-मय शिखरत्रयञ्च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीश-पुराणि चाष्टौ" सि०शि०। एतद्वर्णन भा०स०प०७ अध्याये काशी०ख० १० अध्याये च दृश्यम् । "तत्कल्पमैन्द्रस्तु त-पातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० ।

अमरिष्णु त्रि० मृ-भा० इष्णुच् न० त० । मरणशीलभिन्ने "अनातुरा अजरास्थामरिष्णव" ऋ०१०,९४,११ ।

अमरु पु० अमरुशतकग्रन्थकारके कविभेदे "कविरमरु कविरमरु कविर्वैरोमयूरक" इत्युद्भट ।

अमरेश पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्यत्रार्थे "अयममरेशदिशोऽस्य सुधांशु" का०द० ।

अमर्त्त त्रि०म्-तन् न०त०। मरणधर्मशून्ये "शूरयाणि च यत-मानो अमर्त्त" ऋ०५,३३,६,"अमर्त अमरणधर्मा" भा०

अमर्त्त्य त्रि० मर्तिमर्हति यत् न०त०। मरणशून्ये "अग्ने विवस्वदुषसश्चित्र राधो अमर्त्य" ऋ० १,४४,१, "अ-मर्त्य ! मरणरहित " भा० 'उप्रकामयास्ते समकालमेव अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्" रघु ।

अमर्त्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्य्याद त्रि० नास्ति मर्यादा सीमा समाप्ति वा यत्र । १ सीमारहिते २ समाप्तिरहिते च ।

अमर्ष पु० मृष-क्षान्तौ घञ् विरोधे न०त० । क्षमाविरहे कोपे । "अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादर " किरा० तामेव वाक्यतया निश्चय् " रघु हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रियः" गीता ।

अमर्षण त्रि० मृष-ल्यु न०त० । १क्षमे २क्रोधने, च । "हृदि क्षतो गोत्रभिदाप्यमर्षण " रघुः । अमर्षणोऽन-स्यायी विपाकं चावलम्बम्" । अमर्षेण सम तेजुमनः क्षतियोरचे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित त्रि० मृष-क्त इट् गुणश्च न०त० । क्रुद्धे "अस्म-माद्दुष्कारोस्य मारावमर्षित " भा०आदि० ।

अमर्षिन् त्रि० मृष-णिनि न०त० । क्रुद्धे क्रियां कोप् ।

अमल न० अम+कलच् । १ जातकोष्ठे २ अभ्रके च नास्ति मल यस्य । ३निर्मले, दोषरहिते त्रि० "रजकमान पल्लवलीलया" माघ "संविभ्राजत्कोमलकमलकरैर्वलिल-लोकावतीम्" "अमलकमलरागेत्कल्पबिम्बालभ" गीता०

अमलात्मन् पु०अमल रागादिदोषरहितात्मा यस्य आत्मा-अन्तःकर्णं यस्य । निरस्तरागादौ योगिनि । [३निर्मले च

अमस पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे

अमलिन त्रि० विरोधे न०त० । १मालिन्यशून्ये २निर्दोषे च "तुलमनविनं भलेनाहं न च कोपितम्" माघ०।

अमसृण त्रि० विरोधे न०त० । निम्नोन्नते, रूक्षे ।

अमा अव्य० न+मा-का । १सहार्थे, अमैवान्न नुवताः" ऋ० २,३६,२ । "अमा सह भा०"। अमावस्या । २निकटे च । न भाति परिच्छिनत्ति कलोदयविशेषम् मा-क न०त० । सर्वे कलाक्षयवत्यां तिथ्यां चन्द्रस्य षोडश्यां कलायाम् स्त्री "अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यन्ता एव शशिन कला । तिस्रकलाः कलाख्याताः षोडशैव प्रकीर्तिता ।" इति स्कं०प्रभा०ख० । अस्यार्थ एतत् व्या-ख्यातोऽपि महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिरूपिण्येव इतरा अपि यद्वदेव कला विवसन्ता यत्रो पयोनिष्ठ क्षयोदयवत् षट्यद्य तिस्रो अपनीति तिथय षोडशैव एवञ्च क्षयान्वयविशेषञ्चैव तिथिन्द्रि विज्ञातव्य भवति । तत्र ते मम् अनेनुका क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्ता कालविशिष्टात्मवत्। वाच्य-मिदा इद्रियभोवेता वह्नदव कलाणांपि विविध-कालविभागस्थितिविशेष" इति । अस्यां तिथिवद्वे मन्यते

सूर्य्यकिरणावच्छेदेनादृश्यायाम्, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न क्षीयते ह्रस्यते विधुरत्र । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री । “अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “अप्यमा रविवारेण” इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः प्रतिपद्यते” इति कोष्ठी० । न मीयतेऽसौ मा—कर्मणि क्विप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये त्रि० । ८ सहे अव्य० निरु० । “वामवत्तोऽमा भूते” ऋ० २,३८,६ । “अमा सहमिति” भा० । अमते गच्छते चन्द्रलोकात् अत्र अम—आधारे—घञ् वा ह्रस्वः । ९ स्वलोके । “अमा-तोवस्तोर्विश्वावसुरिवाप्तदमावृत” ऋ० ५,५०,५८ । “अमातः अमालोकात्” भा० । तत्र आवत्यमावास्यायित्वा “सोमो दुग्धे भर्त्तलोकं विमानोति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनकथनात् । [दुर्बलः ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । १दुर्बले । मांसहीने हि

अमात्य पु० अमा सह भवति त्यप् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड नीतौ राजकर्मपरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यसुहृत्तथ योधा” भट्टि । “अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वित” रघु । “अमात्ये दण्ड आयत्त” इति मनुः “अमात्यमुख्या राज्ञो दृश्यन्ते मनुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणमुक्तं हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वलक्षणसम्पन्नो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् । प्राज्ञो वेदतत्त्वज्ञो विनीत प्रिय-दर्शनः । शक्तश्च महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः । इङ्गितज्ञ मनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः । राग-द्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकाप-वादाद्राजार्थे भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्म्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाऽमदश्च प्राज्ञो ऽप्रकृत्यमिव । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशा-रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च मानी न च मत्सरी । आरम्भारब्धमतः प्रविविनाय्य आत्मनाम् । षाड्गुण्य-विधितत्त्वज्ञ उपायक्रमतत्परः । नेता विधाता कार्याणां नेह कार्यातिपातनम् । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानां च गुण-प्रिय । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा इद्यकर्माणां मुख्यानां नियोजक । कर्ता परोक्षे कार्याणि लोपरावे अनूनक । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-वम् । मनु जितविभागज्ञो विस्मये यैव तत्त्ववित् स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्यादुभयगुणोदक । विदितानि तथा कुर्यात् ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य ज्ञात्वा कार्याणि भार्गव ! चिरेणापि विदेवं समन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते यस्तु कार्याणि विदितानि महीपते भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्वाद्दिवुधा च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १इयत्ताशून्ये पर-मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । इहत्परिमाणकत्वेन २परि-च्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि० । “अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे” ऋ० १,१०२,७, “अमात्र मात्रया इयत्तया रहितम्” भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न०त० । आदराभावे न०ब० । आद-रशून्ये त्रि० । [मनःकष्टदायके तु स्ते ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्य्येण माः मासो वा चन्द्रमा यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य । १कपटशून्ये २अविद्याशून्ये ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न०त० । अभिमानशून्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित त्रि० मृज—क्त विरोधे न०त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीप् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्ण-पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्र, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्य । तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-रिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्य्यरश्मिभि साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-पलक्षित काल अमावस्येति निष्कर्ष । “सूर्य्याचन्द्रमसो य परो विप्रकर्ष सा पौर्णमासी यः पर सन्निकर्ष साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी” मनु । अमावास्यायां भव वा वुन् अमा-वास्यक अण् आमावस्य । तत्रभवे त्रि० । “य आगारे भगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये” अथ० २६,२ ।

अमावसु पु० आयुपुत्रे ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-मायो सुतं यशस्विनम्” हरिवं० ।

अमित त्रि० न मितः । १अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये “अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्” ? रामा० । २अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमाऽस्य, पाद-

विक्रमो यस्य, अमितः विक्रमः शौर्य्यमस्येति वा । विष्णौ । "सुहृन्दोऽमितविक्रमः" वि०स० । बहुशौर्य्ये त्रि० ।

अमिताशन पु० अमितमश्नाति संहारसमये अश–ल्यु । सर्वभक्षके परमेश्वरे । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनम्" इति श्रुतेः "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम् । २ विष्णौ च "वेगवानमिताशनः" विष्णुस० ।

अमितौजस् त्रि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्नसामर्थ्ये प्रभुत्वके । "कविरमितौजा अजायत" ऋ० १,११,४ । "स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः" मनुः ।

अमित्र अम० रोगे इत्र । रिपौ । "स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि" तस्य मित्राण्यमित्राश्चामित्रास्ते" इति च माघः "अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्" इति" नैष० "अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" मनुः ।

अमित्रस(षा)ह त्रि० अमित्र सहते बलाधिक्यात् अच् अण् वा । रिपुजयशीले बलिनि "प्रासहत्या महा असमित्रसाह" । अथ० १,२० ४ । [तुल्ये भियमप्यमित्या" रघु ।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये "तामूच-

अमिन् त्रि० पु० अम–रोगे तुस्त इनि । रोगिणि ।

अमिन त्रि० मि–क्षेपे बा० कर्मणि नक् न०त० । अक्षेपणीये अहिंस्ये "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः" ऋ० ६, १६,१ । "अमिन' अहिंसनीय" भा० ।

अमिश्र त्रि० न०त० । सङ्कीर्णभिन्ने पृथग्भूते । "तदा अमिश्रमेव वस्तुना प्रातः सवनम्" शत०ब्रा० ।

अमिश्रित त्रि० न०त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।

अमिष न० अम–भोगे कर्मणि इषन् । १लौकिकसुखे नास्ति मिषम् छलं यत्र । २व्याजशून्ये त्रि० ।

अमीत त्रि० मी–वधे कर्मणि क्त न०त० । अहिंसिते । "अमीतवर्णा उषसश्चरन्ति" ऋ० ४,५१,९, "अमीतवर्णा अहिंसितवर्णा" भा० ।

अमीव त्रि० अम–वन् नि० ईडागमः । १रोगे "सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः य०" ९,१६ । अमीवा व्याधीन् रूपांस वे०दी० । "अपामीव बाधते वेति" ऋ० १, ३५, ९ "अमीवा रोगादिबाधाम्" भा० "प्रजावन्तोऽनमीवा अनागसः" ऋ० १०,३७,७ "अनमीवा रोगरहिताः" भा० । "अमीवहा वास्तोष्पते" । ऋ० ७,५५,१ "अमीव रोग हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता" भा० । २पापे, ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीव् हिंसायां अम् मीवः उदरकृमिरित्येवमिपात' न ठ अमीवः इत्याह ।

अमीवचातन त्रि० अमीवं रोगं चातयति चत–याचने णिच्–ल्यु । रोगहिंसके "हेममीवचातनम्" ऋ० १,१२,७ अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं नाशकम्" भा० स्त्रियां गौ० ङीष् । आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः" ऋ० १०,१३७,६ ।

अमुक त्रि० अदस्+टेरकच् उत्वमत्वे । अदःशब्दार्थे "अतोऽहममुक शर्म्मा" "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मत मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" च या० ।

अमुक्त त्रि० न मुक्त विरोधे न०त० । मुक्तभिन्ने । बद्धे "सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहे कार्य्येषु दक्षया" मनुः । २असंसारबन्धमुक्ते च न मुच्यते सर्व्वदा योधै' । शातकुरी)। ३छुरिकाभेदे न० ।

अमुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १मुक्त्यभावे मुक्तिर्मोचनं रज्ज्वादिबन्धनमिहत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपोमोक्षश्च । न०ब० २मुक्तिशून्ये त्रि० । [गौणे ।

अमुख्य त्रि० मुख्यम् विरोधे न०त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने

अमुग्ध त्रि० न मुग्ध १ मुग्धभिन्ने । मुग्ध मोहान्वित मनोहरश्च । २मुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।

अमुतस् अव्य० अमुष्मात् अदस्+तसिल् उत्वमत्वे । १ अमुष्मादित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च "इतश्चाजातोऽमुत कुतश्चित् ऋ० १, १७९ ४ ।

अमुत्र अव्य० अमुष्मिन् अदस् त्रल् उत्वमत्वे । १ अमुष्मिन्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च "यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्" मनु । ["अमुत्रभूयादध यद्यमस्य" श्रुति ।

अमुत्रभूय न० अमुत्र भवनम् भू–भावे क्यप् । परलोकभवने

अमुथा अव्य० अमुना प्रकारेण थाल् । अमुनाप्रकारेणेत्यर्थे' इत्य न सद्योऽमुयासद्यो न एतदतिक्रामादिति' शत०ब्रा० ।

अमुद्र्यञ्च्(च्) त्रि० अमुमञ्चति अदस्+अन्च क्विप् अद्र्यागम उत्वमत्वे । १अदःशब्दार्थमाप्ते २तत्पूजके च । प्रथमादौ अमुद्रीच' । पूजार्थे अमुद्र्यञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।

अमुमुयञ्च्(च्) त्रि० अमुमञ्चति अदस् अन्च–क्विप् गतौ न लोपः अद्र्यादेश अद्रेरपि उत्वमत्वे । १अदःशब्दार्थं गते तत्पूजके च प्रथमादौ अमुमुयङ् इपः अमुमुयञ्चः स्त्रियां ङीप् ।

अमु(ष्टो)वत् अव्य० अमुष्येव वति वेदे उत्वमत्वे । अमुष्येवेत्यर्थे "मनुष्यद्वरतवदमुवदिति यजमानार्ये ब्रूयात्" आश्व० १,२,७ ।

अमुष्यकुल न० ६त० नि० अलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमुष्यपुत्र पु० ६त० नि० अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकम्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृश त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश–कञ् आत्वम् अत्वञ्च। अद शब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृश किन् अमूदृक् क्सच् अमूदृक्षः। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तत्कविदन्द्वन्द्विता" नै०।

अमूर स्त्री अमूः मूर्च्छाभावः कुञ्जा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत खेदसैरमूरा" ऋ० १ ६८ ४, "यास्कस्तु मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत्र पृ० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमपरिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्धीने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्य" विष्णु स० "मूर्त्तिर्देहरूप धारणसमर्थं चराचरवपुस्तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूले मूलाभावादमूलम्" सा०सू०। "त्रयोगुणानां साम्यावस्थारूपमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवात्" प्र०भा०। "इयं वा इदं जीवन "मूलि चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्या उपजीवन्ति यथाऽमूला ओषधयोमूलिन्य" शत० ब्रा०। मूलि च अमूलञ्चान्नाद्य प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूलद्रव्यादिरहिते तच्छून्ये त्रि० मूलाभावे। पा० अजादित्वात् टाप्। सा च ३ आर्मिर्णयसानाश्वे। कप्। अमूलकोऽप्युक्तार्थे मूलमन्वेषु—अहष्टे च "एतद्वचनममूलकम्" भूरिलोकप्रसिद्धिः।

अमृक्त त्रि० मृज–शोधनक्षरणयोः वेदे न पत्वम् न०त०। १अशोधिते अनिर्भिन्ने "अमृक्तेन रुशता वाससा" ऋ० ९,६९,५ लोके तु अमृष्टः। तत्रार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोराजा ऋभुक्षणो अमृक्तः" ऋ०७,२७,१। "अमृक्त अहिंसित" भा०।

अमृणाल न० सादृश्ये न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृतः। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारजः कुण्डः" अमरः "अपाम सोममृता अभूम" इति श्रुति मरणश्च "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्व, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्वेषां तथाभिधानात्। न मृत मरणं यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथम पृथूपदिष्टै र्देवैरिन्द्रं वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्व्या दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासःशापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापममुष्यकिमंशुभि। यदि भवन्ति मृता सखि। चन्द्रिका इति" नैषधम्। ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। "अन्नमय हि सौम्य। मन आपोमय प्राणः" इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य। पुरुष पञ्चदशाहानि माशीः काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्ते तत्पाने च प्राणदत्त्वे जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्र। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृत नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघ। ५पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्ते बहुकालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विवरणम्। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये "यज्ञशेषोऽमृतं स्मृत" मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृत स्याद्याचित भैक्ष्यममृत स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "ऋतामृताभ्यां जीवेत" मनु। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्नं हि जीवन" मित्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते जीवते। १०स्वर्गे।

"अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति" श्रा० उक्तेस्तस्य वह्नौ बहुतापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्व "स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्यत्वादित्यनुमानेन" सि०मु०साधितम्। एतदभिप्रायेणैव "अमृतं वै हिरण्य-मित्युक्तम्" शत०ब्रा०। ११भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यास्वाद्यत्वात्तथा-त्वम् १२स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यस्वादवत्त्वात्। १३ तद्गुणाधने द्रव्ये त्रि० "आदित्यो वै देवमधु" इत्यादि मधुविद्यायाम् 'ता एता-न्यमृतानामधून्यमृतानि" छा०उ०पञ्चकस्य पाठ। १४कृष्णे अमृत-वदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे तयो वैद्यकोक्तदिया योधने अमरत्वहेतुत्वात्तथा। अतएव "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदिति" रघु १७मोक्षे "विद्यया-मृतमश्नुते" इति श्रुति अयमृत्युत्वात्तथा "अमृत-स्यैव सेतुरिति" श्रुतिः "स्थिये चामृताय च" अमरः। १८ अमृतलक्ष्मे आनन्दरत्वात्तथा। "अमृत वाग्भाषितमिति" हितो०। "आप्यायितोऽसौ वच-नामृतेन तत्कटः"। अमृतमस्त्यस्य स्वामित्वेन भक्षक-त्वेन वा अर्श०अच्। १९ धन्वन्तरौ स हि अमृतमय-कलसहस्ते अमृत बिभ्रदुत्थित इति पुराणे प्रसिद्धम्। २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम्। देवानामामृतदर्शनेनैव तृप्त-त्वम् "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्य-न्तीति" छा०उ०उक्तेः "स्येनामृतं मर्त्यं च" य०११,४० अमृतं देवादिकमिति" वे०दी०। न म्रियते म कर्त्तरि क्त। २१वाराहीकन्दे तस्य बहुच्छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात्तथा २२ वनमुद्गे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि चिर महत्त्वात्तथात्वम्। २३ गुडूच्याम्। २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तत्रिवृति २९ दूर्वायाम् ३०आमलक्यां ३१ हरी-तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-हरीतक्यां च स्त्री। एतासां यथायथ रोगनिवारकत्वेन तथात्वम्। अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यास्वाद-त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री। ३६सूर्य्यरश्मिभेदे स्त्री "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने। शतत्रय हिमोत्सर्गे तावद्धर्मस्य सर्जने। आनन्दाश्च हि मेध्याश्च भूतनाः पूतना इति। शत शतं ह्रादिन्याः वर्ण्याख्या अमृता स्त्रियः" वह्नि० यादवः। तासाममृतस्य जलस्य दायित्वात्तथा। 'सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिर-म्मयः' रघुः। ३७अश्वगन्धे विष्णौ पु० "अमृतः शाश्वतः आयुः" वि०स०। नास्ति मृतं मरणं यस्मात्। ३८ अजरामरत्वप्रदे त्रि०। "इन्द्रियवान्मदिन्तमः सोमोऽमृतमधु" यजु० १९,७२,७३,७४,७५। "अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे०दी० "मन्दा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेज्योश्च जया बुधे। सिद्धयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया। "आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः' जया च आह गुरौ रिक्ता पूर्णाख्ये चामृता शुभेति" इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-योगरूपे योगभेदे "भृगुसुतकरमूलं पौष्णमान्यं च वारे हरिगुरुगविभिसुक्ते मलुणीभाद्रयुग्मे। दिवसकरहरक्षौ मैत्ररोहिण्यवारे। गुरुदुगमनयातोपास्वमीन्नाण्णि सौरे। दहनविधियताश्चामैत्रभ भौमवारे। अदितिभद्वयामैत्रभं सोमवारे। भगद्युगमधुनमोविष्णुमैत्रे विवारे। शतकमलयोगी सौरिवारेऽमृतानि" राज मा० उक्ते आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधानुराधा शनिरोहिणी च। सोमे च विष्णु भृगुरेवती च मुक्तादिनी चामृतयोगसंज्ञाः। उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे "यदि सिद्धियती-पातौ दिनवाम्यमेवं भवेत्। उच्यतेऽमृतयोगेन भास्क-रेण तमो यथा" ज्योति०। ४१मङ्गलि न०।

अमृतगति स्त्री यदि दयमं गुरु विहितं विनिवनित रुच विहितम्। अमृतगतिः कथिता दुर्लभिका नय। कथिता" इत्युक्तलक्षण छन्दोभेदे।

अमृतगर्भ पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य। १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम्। "यो न जीवोऽपि न क्षतो देवानाममृतगर्भोऽपि सन्न" अथ० ६,४६,१ "अथायम् जीव तदा अमृतो भवतीति" श्रुतेः मुमुक्षुत्वावस्थायां ब्रह्मज्ञानतोऽभावेन तद्रूपत्वया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अर्थिकं हृदयम् अमृतस्य मोक्षस्य गर्भ आधारः। २ब्रह्मणि

अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादु जटा यस्याः। जटामांस्याम्

अमृतत्व न० अमृतस्यामरणस्य भाव त्व। १मोक्षे। "नान्यैवे अमृतत्वमाशास्ति" श्रुति "कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदा-वृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" क०उ०। "अमृतत्वममरत्वमित्यनम्" भा० "अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते" इति मनुः "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति विष्णु०पु० उक्ते २कल्पस्थायित्वे च।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधायाः तरङ्ग यस्याः तरङ्गिणी नदीव। ज्योत्स्नायाम् राज०नि०।

अमृततिलका स्त्री अमृतममोघरचिता ब्रह्मनिरामित-

कुरा। षड्लघुद्वीर्घयुगलका भवति सखेऽमृततिलका प्रयुता- लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "त्वरितगतिश्च नजन- गैरित्युक्तत्वरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य। चन्द्रे "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापमसुष्य" नै०।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य। चन्द्रे।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः। अमृतसन्ततौ। "चरमचरणद्वयमक्षरितिरुद्युग्मम्। अखिलमपरमुपरि- गतमिति कलितपदयुक्ता तदियममृतधारा" वृ० र० उक्ते- १षट्चत्वारिंशदक्षरपादके २छन्दोभेदे। उपरिगतम् "सुषमादोऽष्ट- भिर्वर्यौ परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाहृता" इत्याद्युक्तलक्षणम् दैत०। २सुधासन्ततौ च। [उपनिषच्छब्दे विवरणम्।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव। कर्पूर- नालिकाभेदे पक्वान्नभेदे पद्म०र०।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा–रक्षणे क। १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृतं मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योऽदाग्तात् तत् पालक इति भागवती कथा। "सोमपोऽमृतपः सोमः" इति विष्णुस०। अमृतं पिबति पा पाने क। २देवे तद्दर्शनेन तत्पानात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम्। ३ अमृततुल्यम- द्यादिपातरि त्रि०। "भुवममृतपनामयाच्छयासावधरमधु मधुपस्तवाजिहीते" माघः।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्ष इवाकारित्वात्। १वज्रे "अन्नौ सुवर्णमक्षीयम्," या० उक्ते सर्वदाहक- स्यापि वज्रे न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम्। "तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी" इति शत०ब्रा० अमृतं स्वर्गमिव पीतौ पक्षावस्य। २सुवर्णपक्षे श्येनभेदे "हिरण्यपक्ष ~ शकुनोभुरण्युममृतं वै हिरण्यममृतपक्ष शकुन" शत०ब्रा०।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम्। (नासपातीति) १ जवनप्रसिद्धे वृक्षफले "अमृतफलं लघु हृद्यं सुस्वादु त्री- न्गुरुदोषान्। देषेषु शक्रलाना बहुलं तल्लभ्यते लोके" भा०प्र०। दै०व०। २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाश्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु०।

अमृतबन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्मान्नोत्पत्तिकत्वात् सहो- दरः। १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम्। "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्

अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" इति भा०आ० प०। अमृतस्य बन्धुरिव आह्लादकत्वात्। २ देवमात्रे "तं देवा अन्वजानन् भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०,७२,५,।

अमृतभल्लातकी स्त्री "सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदा- र्याढकसम्मितानि। विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेण व्य- पनीय तेन॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात्। सितोपला षोडशभिः पलैस्तु विमिश्र्य सं- स्थाप्य दिनानि सप्त॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रा ज- येद्गुदोत्थानखिलान् विकारान्। कचान् सुनीलान् घन- कुञ्चिताग्रान् सुवर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च॥ जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम्। स्त्रीषु प्रभुत्वं लभते प्रजाश्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः॥ न चात्र पाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च। प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम्॥ भल्लातकी शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुरुत्वनात्। घृतात्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज- क्विप् दैत०। देवे "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छा०उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्ति- मत्त्वात्तथात्वम्। अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टं वा भुङ्क्ते। २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च त्रि०।

अमृतयोग पु० अमृताख्योयोगः। ज्योतिषोक्ते। तिथि- वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वाद्यम्। १ अमृतरूपे आस्वाद्ये "विज्ञानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः" कुमा०। अमृतस्य रस सारः। २सुधारसे "सिक्ता इवामृ- तरसेन मुहुर्जनानाम्" माघ। अमृतं मोक्ष रस इव यस्य। ३ परमात्मनि "स एष सैन्धवघनोऽमृतरस इति" श्रुतिः अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः। ४ कपिलद्राक्षायां (अन्नरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री। सा च "तृतीयभागसक्तुकेन मिश्रितं शर्करापिष्टकम्। गुडमधुसर्पिषा युतं मर्दयेद्दण्डपाणिना। एवं मर्दितं कृत्वा स्थापयेद्र- जनीमितम्। ततोऽस्य विमलकांसे तु विलितं निम्नमानसैः विधाय पूपकं तेन तप्तिकायां घृते पचेत्। ततोऽमृतरसा जाता वातसुश्रुतमर्द्दनी" इति भा०प्र० उक्ता।

अमृतलता स्त्री अमृतालता। १ गुडूच्याम्" (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य। १ चन्द्रे स हि कृष्ण-

पक्षे वह्न्यादिभि कलानामेकैकश भक्षणेऽपि पुन यथाक्रिष्टरूपामृतेनाप्याय्यते । यथोक्तं कालमाधवीये सोमोत्पत्तिवाक्येन "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रवि । विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिप । पञ्चमीं तु वषट्कार षष्ठीं पिबति वासव । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यम प्राश्नाति वै कलाम । दशमीं पिबते वायु पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितर सर्वे सम प्राश्नन्ति भागश । त्रयोदशीं धनाध्यक्ष कुबेर पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपति पञ्चदशीं प्रजापति । निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला चैषोडशीकाख्या या तु सा लयो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम ओषधी प्रतिपद्यते । तमोषधिगत गाव पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृत भूत्वा मन्त्रपूत द्विजातिभि । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धि पौर्णमास्यां तु पूर्णता" इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्दिवसे चन्द्रकलाभक्षणवत् वह्न्यादीना तृप्तिरित्येतत्परत्वसोमोत्पत्तिवाक्यस्य देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धे तृप्तिमात्राधायकत्वेन तद्भोग्यत्वम् "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० उक्तेरवगम्यते इत्यविरोध । अनश्वरत्वरूपे विष्णौ "अमृतांशोऽमृतवपु" विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतवाक् त्रि० अमृतमिव वाक् वचन यस्य । १ अमृततुल्यवचने "अमृतवाका वयसां वा क्षिप्रश्येनं जनयति" मन० भा०

अमृतसम्भवा स्त्री अमृतेन सम्भवति सम् भू+अच् । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतसयाव न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वान्नभेदे । "पचेत् घृतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरिचचूर्णेन सशर्करचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयावममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्न मधुर स्मृतमिति भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सार । ष० त० । चक्रदत्तोक्ते घृत पाकभेदे यथा 'क्षीरस्य पाकमधुना नागार्जुनमिष्टमभिदध्म ॥ क्षीरादर्कुटतान्मलकटाहे तदमृतमवे प्रणम्य पिबम् । तदग पचेत्पवनः काष्ठेननेन वह्निना मृदुना ॥ निक्षिप्य त्रिफलाजलमदित यस्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । सघास्य सौक्ष्म्यता दर्व्या सम्म यत्नतार्थ । मृदुमध्यखरभावै पाकस्त्रिविधोऽत्र कथ्यते पुसाम् । स्तिमितमीरवरे समतलीनां मध्यमस्य सम ॥ अम्यक्त्वदर्वीलेहं सुखद खरलवमयोगि मृदु मध्यम् । उज्झितदर्वि खर परिभाषन्ते केचिदाचार्या ॥ अन्ये चिक्कणदर्व्याम्प्रलेपमाखुकराकृति ब्रुवते । मृदुमध्यमकेचूर्ण सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफल । प्रकृतिविशेषे स्वल्पौ गुणदोषौ अमयतीत्यल्पम् ॥ विधाय पाकमेव घ्राणगताय्ये क्षितौ क्षणान् क्षिपत । विश्राम्य तत्र कोष्णे त्रिफलाद्वे प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते यदुष्णत्वे । चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेत् वा न यदि तल्लाभ ॥ पक्व तदग्नसार सुचिरघृतस्निग्धभाजनविन्यस्ते । गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् । यदि तु परिस्रुतिरेतौघृतमीषेताधिक ततोऽप्यधिकम् । भाण्डे निधाय रक्षेत्प्राग्युपयोगो क्रमेन महान् ॥ अवनि विवरीभूते ह्यज्जलितघृतेन सस्थाप्य । एततो गुणोत्तरमित्यसमा स्नेहनीय तत् ॥ अनलकफप्रकृतेर्भगपवनशोऽसमैव यंवन्ति । केवलमपीदमपित जनयत्यवशो गुणान् विहित ॥ अमृतसार" चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादो सारात् जायते जन–ड ५त० । गुडे रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाश्रयन सूते सू–क्विप् । चन्द्रे । अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैःश्रवसि अश्वे । तस्यामृतमथने समुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । "सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा" भा० आ० प० । तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु–पचाद्यच् । १ रुदन्तीलतायाम् । भावे अप् ६त० । २ अमृतनिस्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायक अंशु रस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशूद्भव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ "अमृतांशूद्भवो भानु" विष्णुस० । ५त० चन्द्रोद्भवे त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धोऽन्नमिव दर्शनात् तृप्तिकरमस्य । अमृतायने देवे तेषाममृतायनस्य दर्शनमात्रेण 'न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" श्रुते । तेषां तत्पानकथा "ततस्तदमृत देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् । जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहित प्रभु । ततो देवगणा सर्वे पपुस्तदमृत तदा" भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतावा फलम् । पटोले राजनि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृतत्वम्‌ "उत्तिष्ठ वत्से ननु सामृतायमानम्‌ वचो निशम्येति" रघुः ।

अमृताश पु० अमृतममरत्वं यथाभावमश्नुते अश—व्याप्तौ अण्‌ । विष्णौ "१अमृताशोऽमृतवपुः" विष्णुस० अमृतं सुधामश्नाति अश-भोजने अण्‌ । २देवे । [अ शब्दे विवरणम्‌

अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता

अमृताश्म त्रि० न म्रियते मृ—तन्‌ न०त० औत नित्य कर्म्म० टच्‌ समा०। प्रस्तरभेदे ओषधिप्रस्तरस्तरभेदे ।

अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत्र । गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्‌ "अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र । नीलवर्णे तुत्थभेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात्‌ तथात्वम्‌ ।

अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राये बहुकालजीविनि । "आवभूवामृतासुर्वर्धमान सुजन्मा" "उतामृतासुर्व्रतएमि" इति च अथ० ५,१,१,७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदासत्वनिवारणार्थं स्वर्गात्‌ भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट्‌ । गरुड़े तत्कथा भा० आदि प० ३२ अ० । "तान्‌ कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्व्वांस्तत्क्रान्तजीवितान्‌ । अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्व्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आवृण्वानं महाज्वालमर्च्चिर्भिः सर्व्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्‌ ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुड़स्तरस्वी । नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्ज्जवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन समास्तरत्‌ पत्ररथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः । प्रविवेश बलात्‌ पक्षी वारिवेग इवार्णवम्‌ ॥ स चक्रं क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम्‌ ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्‌ । घोररूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्म्मितम्‌ ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्य्यवर्त्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत्‌ सङ्क्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वौ महावीर्य्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं क्रुद्धौ तरस्विनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरेकोऽपि यं पश्येत्‌ स तूर्णं भस्मसाद्भवेत्‌ ॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत्‌ । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्व्वतः समताडयत्‌ ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षग । अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान्‌ ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः" ॥ टष्‌ । अमृताहर्त्ता तत्रैव । 'काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता' ध्वजपूजामन्त्र ।

अमृताह्व न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तुल्यस्वादफलेन आ+ह्वे—क (आराकानदेश) जाते लघुशिम्बाकृतौ (नासपाति) नामके रुचिफले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम्‌ ।

अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी—अच्‌ अलुक्‌ स० । विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात्‌ तथात्वम्‌ ।

अमृतोत्पन्न न० अमृत विषमिव उत्पन्नम्‌ नीलवर्णत्वात्‌ । खर्परीतुत्थे राजनि० । [५त० । मक्षिकाया राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्या

अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू—अच्‌ । खर्परीतुत्थे (तुते) तुत्थभेदे । अमृत मृत्युञ्जयं शिवमुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात्‌ । बिल्ववृक्षे । 'अमृतोद्भव श्रीवृक्ष' महेशस्य सदा प्रिय" तद्दानमन्त्र ।

अमृत्यु पु० अभावे न०। १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्मात्‌ । २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि०। "स्नानवे अयोऽमृत्यु ध्रुवत" ऋ०६,४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतु अयोऽन्नम्" भा०। मृत्युर्विनाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्यु सर्व्वदृक्‌ सिंह" विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र त्रि० मृध उन्दने बा० रक्‌ न०त०। केनाप्यहिंस्ये । 'पृथुं मिहोमयातममृध्रम्‌' ऋ० १,३७,११, 'अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम्‌' भा० । [सातिस्त्वेव पुरुषोऽनृषा' शत०ब्रा० ।

अमृषा अव्य० न०त०। मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा रथो मम

अमेधस्‌ त्रि०नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच्‌ समा०। ग्रन्थमात्रेण विप्रकीर्णश्रुतिधारणासामर्थ्यबुद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य त्रि० न मेध्यम्‌ पवित्रम्‌ विरोधे न०त० । अपवित्रे । "अमेध्यादपि काञ्चनम्‌" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति "अमेध्यमधमामि च" इति च मनुः । २ पुरीषे न०।

अमेनि त्रि० मि—नि—न०त०। परिच्छेदाभावे । 'मेन्या मेनिरसमेमयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यघायन्ति' अथ०५,६,९ ।

अमेय त्रि०न मेय । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः" रघुः ३ "इयत्कपरिमेयात्मा" विष्णुस० ।

अमोघ त्रि० मोघो निष्फलः न०त०। १ सफले, २ अव्यर्थे च ।

"अमोघास्तु पतन्त्येते धर्मपोतेन सन्तर" भा० शा०प०। 'यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज! त्वया' कुमा० "धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्" "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घानुपदमाशिषः" इति च रघुः। ३मदभेदे पु०। ४पटोललतायां, हरितक्यां ५विडङ्गे च स्त्री। ६विष्णौ पु० "अमोघः पुण्डरीकाक्ष" विष्णु स० "सत्यकाम सत्यसङ्कल्प" इति श्रुते अवितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम्।

अमोत न० अमा सह ऊतम् वे-क्त। अच्छिन्नदशवस्त्रयुग्मे 'अमोतं वासो दद्याद्धिरण्यमपि दक्षिणाम्' आश्व०९ ५,१४

अम्ब गतौ भ्वादि० पर०सक० सेट्। अम्बति आम्बीत् आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके।

अम्बक न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति अम्ब-ण्वुल्। १नेत्रे। अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते घञ् स्वार्थे क। २ पितरि।

अम्बर न० अवि-शब्दे घञ् अम्ब शब्दस्तं राति धत्ते रा-क ६त०। १शब्दाश्रये आकाशे २मर्मरशब्दयुते वस्त्रे, स्वनाम ख्याते ३गन्धद्रव्ये ४अभ्रकधातौ च। "अकुप्याकरायाङ्गुल्या तावतर्जयताम्बरे" इति रघु "पीतदुकूलवल्कलधवलाम्बर" इति काद० "आकाशगाम्यं दधुरम्बराणि" माघ० "संयिब्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थम्" माघ। २अन्तिके निरु०।

अम्ब(रि)रीष पु०न० अम्ब्यते पच्यतेऽत्र अम्ब-अरिष नि० वा दीर्घः। (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे। आम्बरीषमपि। "वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा" कात्या० ४,७,१६, । "अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधीतेति शेषः वैश्यकुलाच्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिष्टो वा आहृत्य न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः। अथवा अम्बरीषात् भ्राष्ट्रात् कन्दुकटहात् महानसाद्वेति कर्क०। दीर्घमुक्तस्य २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५बालके ६आम्रातकवृक्षे, ७ नरकभेदे, ८ अनुतापे। ९ सूर्यवंश्यनृपभेदे पु० स च। "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः। नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः। अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्" इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः "अम्बरीष! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु। पद्म० उ०। 'भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मण्यामभितोऽजसे' भा० आनु०प०। "पुण्यश्लोकोऽम्बरीषश्च पुण्यश्लोको युधिष्ठिर" इति प्रातःस्मरणीयेषु पुरा०।

अम्बरौकस् पु० अम्बरमोको यस्य। देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि मेरो सर्वत उच्चत्वादत्रत्याद्यपेक्षयाम्बरवासित्वम्। तेन आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः। "विलिख्यते मौलिभिरम्बरौकसाम्" कुमा०।

अम्बर आभरणे कण्ड्वा०। अम्बर्यति।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकशब्दाय तदभ्यासार्थं तिष्ठतेऽभिमैति स्था-क षत्वम्। चिकित्सके "विप्रात् वैश्यकन्यायां जाते १सङ्कीर्णवर्णे, "ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते" मनु "सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः" इति मनूक्ते "द्विजातीनां सजातीयासु जाता तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामिति षट् सुता द्विजधर्माण उपनेया तानन्तरजनाम्न इति यदुक्तं तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात् अत एवा द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति" कुल्लू० उक्तेष अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां संस्कारलोपेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां शूद्रत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि" इति रघु० ये तु व्रात्यदोषप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव "येषां पितादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्" यस्य पिता पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्य्यते उपनयनन्तस्य द्वादशवार्षिकं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति" मिता० उक्तेः। "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनूक्ता तेषां वृत्तिः। २देशभेदे, ३हस्तिपके च। ४यूथिकायां स्त्री। स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्वे। अम्बष्ठिकाप्यत्रैव (आमनच्छाटीति) प्रसिद्धायां ५ब्राह्मीलतायाञ्च।

अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क गौरा० ङीष्। १ (पटाण्ड) इति ख्यातायां लतायां पाठायाम्।

अम्बष्ठा स्त्री अम्ब्यते शब्द्यते अम्बा तादृशी सती तिष्ठति स्था-क अम्बा० षत्वम्। (अम्बाड़ा) इति ख्यातायाम् पठाख्यायाम् (पटाकु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १पाठायाम्। २आम्रेय्याम्। ३यूथिकायाञ्च। संज्ञायां कन् अत इत्वे। अम्बष्ठिका। (आमन् छाटी) ४ब्राह्मीलतायाम्।

अम्बा स्त्री अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्मणि घञ्। १मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थे ह्रस्वः। "कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब! सत्यात्" रघु। वेदे तु "अम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वेति" पा० निर्देशात् न ह्रस्वः। "अम्बे! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन" य० २३,१८ । माध्योक्ता-वपि तत्रैव, २ अम्बष्ठलतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च । "अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरा । रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापि । राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ । । "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-मम्बिका त्वथ मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने । "मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः" इत्यम्बि वाक्ये "अनुजस्य तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् । अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" भा०आ०प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति ला—क । मातरि ।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम् । मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १मातरि २दुर्गायाम् "व्यापी-भिरेधयामास पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्" कुमा० । काशी-राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां धृत-राष्ट्रस्य ३मातरि ।

अम्बिकापति पु० ६त० । शिवे । [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ढक्) वा ।

अम्बु न० अबि शब्दे—उण् । १अम्बावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः" का०प्र० । "धातेनराम्बु-कूटा" का०प्र० "विप्रापाय विहङ्गानामालवालाम्बु-पायिनाम् । "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभि" इति च रघु । "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वाद" शा०सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शवत्त्वा विशेषगुणाः "शोषोमावतिवर्णं वा च स तावद्गुणं स्मृत" इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ च विज्ञेया गुणा अमी" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले चतुर्गुणावृत्तिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-मीरितम्" भाषाप० । "अग्नेरापः" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभव-त्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत । तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके । यस्मात्तेजसः कार्यभूता आप-स्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव अबाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः भा० । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा०उ०॥ "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-त्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकै-कस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभा-वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिद-मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमा-स्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृ-तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा० । "अद्भिः सोम्य ! शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा०उ० "अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूलं कार्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एत-द्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्च-रन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा०उ० । "तेजो वा अद्भ्यो भूयः, तेजसोऽप्कारण-त्वात् । कथमप्कारणत्वमित्याह । यस्मादद्भ्योनिस्तेजसा-तद्वा एतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य आत्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिकाः अभि-शोचति सन्तपति सामान्येन, जगन्ति तपति देहास्ततो वर्षि-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्ट्वतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्सृष्टत्वात्त्वापोऽन्नयोनेऽप्यस्तेजः । किञ्चाप्यत्रदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्षहेतुर्भवति । कथं ऊर्द्ध्वाभिश्चोर्द्ध्वगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्य्यग्गताभिश्च महान्त्वादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मात्तद्दर्शनादाऽलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्वेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्व्यणुकादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रियविषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्रव्यञ्जकत्वात् तस्य जलीयत्वम् । द्व्यणुकादिकमारभ्य हिमकरकसिन्धुपर्य्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्यापरिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यष्टौ वेगः गुरुत्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्द्दशसामान्यविशेषगुणाः यथोक्तं "स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्द्दश । वर्णः शुक्लोरसस्पर्शौ । जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" । नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः" भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा "पानीयमान्तरीक्षमनिर्द्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषात् नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टीप्रस्रवणोद्भिदविकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेयमान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिः कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तदुपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । तत्तु प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशप्रस्रुतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्व्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृह्णीत सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्व्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमम् । तत्राकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ट्यमिति तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताडागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेऽप्येवं प्रावृषि चौण्ट्यमनवममनभिवृष्टं सर्व्वञ्चेति ॥ कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकदोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्य्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्नाति वा स विपाकदोष इति । त एते त्वान्तरीक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्वथनं सूर्य्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा । पुष्पावतंसे भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्त्तवम् । दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ।

यत्र चिलेपनानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं ताम्रकं छक्षलवत उदकमक्तिका पिक्काश्वेति । तत्र शीतोष्ण-कानि भवन्ति प्रवातस्यापनमुदकप्रक्षेपण यष्टिकाभ्रामण अजनं चक्षोदरणं वालुकाप्रक्षेपणं पिक्कावलम्बनश्वेति

अम्बुकणा पु० ६त० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीलिङ्गे । [च ।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुन कण्टकमिव । १कुम्भीरे, २ग्राहकटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्र । कुम्भीरे ।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशुक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारे (शुशुक) हेम० ।

अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । छोलङ्गवृक्षे रत्नमा० ।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । "कूताहिमरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड । १पद्मे २सारसपक्षिणि । ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिज्जल इति ख्याते वृक्षे च पु० । ६शङ्खे पु०न० । ७वज्रे च । वज्रस्य जलदाद्भवत्वात्तथात्वम् । "चापं पायाम्बुज वरविलाम्बहस्तं सुख्यवापमिति"-भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्म नतु वज्रमिति तन्त्र-धारोक्तेः अस्य वज्रवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधि-करणो बहुव्रीहिः । १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १लक्ष्म्याम् । २अब्जोद्भवे त्रि० । [वाम् चच् । शैवाले (सेओयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालवत् प्रतितिष्ठति कु० तल-प्रतिष्ठा-

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १मेघे, "नवाम्बुदश्या-मवपुर्न्यविक्षत" माघ० "नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने" "सतडुतं वज्रिनिवाग्निरम्बुदः" इति च रघुः । २मुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ-अच् । १मेघे "सरत्प्रमृ-ष्टाम्बुधरोपरोधः" रघुः "अमलेरम्बुतलम्बोभमोर्व-विमलाम्बुधराब वीमकः" कुमा० । २मुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा-आधारे कि । १समुद्रे । "रत्नाकरोऽम्बुधिराबवस्म" माघः २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घटः सि०कौ० । ३चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सू-अच् । १घृतकुमार्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे कि । समुद्रे । 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' किरा० । "ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" माघ ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा-रक्षणे-पाने वा क । १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि० । २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृक्षे । अम्बु-युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीष् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण् उप०स० । कतककवृक्षे (निर्मालि) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु ६त० । कतकफले "फल कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनु । जलप्रसादकारके त्रि० तानि ३२०पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति-भृ-क्विप् ६त० । १ मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च । ४जलाधारमात्रे त्रि० ।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन् । १बहूदके देशादौ स्त्रियां ङीप् । सा च २नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा०व०प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन-ड ७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२मुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच-क्विप् ६त० । १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब-बा०उरन् । द्वाराध काष्ठे (गोबराट)हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । समुद्रे । "नैतम-भोमवल्लभमम्बुराशि" सा०द० 'अभूतपूर्वा वृषमम्बु-राशे' माघः 'पापं दधज्ज्वलनमौर्यमिवाम्बुराशि" रघु ।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० १ पद्मे "विकसद्भिरम्बुरुहां रजोभिः" माघ' । २सारसविहङ्गे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे । "ऋष्यशाम्बुरुहं दिव्य गोष्टङ्गं नाम पर्वतम्" । "नदीं गोदावरीं चैव प्रययाम्बुरुहां तत" इति च रामा० । अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच् । स्थल पद्मिन्यांस्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकृष्टदेशोवा इनि । १ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रक्षे च ।

अम्बुरोहिन् न०अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १पद्मे २सा-

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्गर्भं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण् उप०स०ङीप् । आर्द्राद्यपादस्यरविकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इत्युक्तेस्तथा दृष्टिरूपकत्वम्। तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरजोयोगरूपत्वतस्तस्यास्तथात्वम्। यथोक्तम् “रजोयुक्ताम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ” ज्योति०। मिथुनराशिर्हि मृगशिर शेषार्द्धार्द्रापादचतुष्क पुनर्वसुपादत्रयात्मक। तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आर्द्राया प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषड्‌भागमतीत्य आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत्। यथोक्तं राजमा०। “रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः सञ्जायते रज” इत्युपक्रम्य। “चत्वारिंशत्त्रिभिर्भक्त षड्भागयुतोरविर्यदा भवति। तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्क्षपादे स्थितो यावत्। द्विर्भागन्मून्यलिप्तोगणितेन भवति रविर्यदा याम्य” इति। तत्र च वर्ज्यानि “न स्वाध्यायं वषट्कार न देवपितृतर्पणम्। हलानां वाहनञ्चैव बीजानां वपनं तथा” राजमा०। “तस्या पाठोवीजवापोनाद्भिर्दुग्धपानत” ज्यो०। यदा दृष्ट्वा समादाय भानोर्मन्त्रयगामिता। पुनस्तत्स्थेममादाय यजन त्रिदिन त्यजेत्। काम्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां मन्त्रक्रियां तथा। ऋतुमत्या न कुर्वीत पूर्व्वसङ्कल्पितादृते। न कुर्यात् खनन भूमे सूच्यग्रेणापि यद्धर। मत्स्य सू०। “यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा। अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्। स्वपाक परपाक वा अम्बुवाचीदिने तथा। भक्षण नैव कर्त्तव्य चण्डालान्नमय स्मृतम्” विष्णुरहस्यम्।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस–णिनि ङीप्। १ पाटलाद्रुमे। २ जलवासिमात्रे त्रि०। [पाटलाद्रुमे।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्या गौरा०ङीष्।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह–अण् उप० स०। १ जलधरे मेघे। “व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाह यतोऽभि ताभिर्मुहुरम्बुवाहै” “हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः” इति च माघ। २मुस्तके। पुंस्यम्बुवाहभयत्र।

अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति धारयति वह–णिनि ६त०। १ जलधारके त्रि० २ मेघे ३ मुस्ते च पु०।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति वह–णिनि ६त० ङीप्। १नौकाजलसेचनार्थे काष्ठनिर्मिते पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च।

अम्बुविहार पु०७त०। जलक्रीडायाम् सत्तरपादौ “न पुरम्बुविहारहिमं मुचिमा” माघ। [भेकूदकायां एतकुमार्य्याम्।

अम्बुविस्रवा स्त्री अम्बूनि विस्रवति वि+स्रु–अच्। घृतकुमार्य्याम्।

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातो वेतसः शाक०त०। जलवेतसे।

अम्बुशिरीषिका स्त्री अस्य शिरीषः अस्यार्थे कन् स्त्रीत्वम् जलशिरीषे। [(जोंक) इति ख्यातायां जलौकायाम्।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति सृप–णिनि ७त०।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच–करणे ल्युट् ६त० ङीप्। नौकादेर्जलसेचनीपात्रे।

अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु न प्रकाशाम्बु अम्बारासद्युक्त ततः च्वि+कृ–क्त। निष्ठीवनयुक्ते वचसि।

अम्भ पु० अबि–शब्दे क्त नि० न इट्। १अम्भसि २तद्वति त्रि०।

अम्भ ध्वनौ भ्वा० आ० अक० सेट्। अम्भते आम्भिष्ट आनम्भे आनम्भे अयम् इदित्त्वेऽ तेन आनम्भे इत्येव। अम्भः

अम्भस् न० आप्यते आप–असुन् “उदके नुम्भौ चेति” उणा० अम्भ–शब्दे असुन् वा। १जले “शैवलाम्बरं मात्र कोऽम्भसा परिषिञ्चति”?। “त्रिस्रोतसः कान्तमारमम्भ” इति च माघः। “परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता” किरा०। “कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते” कुमा० “अम्यर्हेऽम्भ पतनसमये” इति मेघ०। २देवे, जलस्रष्टृत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमयचन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्भयदेहत्वाच्च तथात्वम्। ४मनुष्ये “नैव सौम्य। यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” छा०उ०श्रुतौ। पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्यापदे द्रष्टव्य। ५असुरे, युद्धे देवसर्वथा गन्तावमानत्वात्तथा। ‘तानि ह वा एतानि चत्वार्य्यम्भांसि देवा मनुष्या पितरोऽसुरा’ इति श्रुति। ६वालनामौषधौ। ज्योतिषोक्ते ७लग्नाच्चतुर्थस्थाने। योगशास्त्रोक्तासु नवविधतुष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्याया इत्याध्यात्मिकतुष्टौ च। यथा “आध्यात्मिक्यश्चतस्र प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिमता सा०का०। “प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, काशः, इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः “विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति कृत ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्व वत्सेति”। सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते” त०कौ०। अम्भ अम्भः–

शब्दशास्त्रे चेतुमद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा "अथाय तदेरम्भस इव प्रसन्नधातु उपदेशरूपशब्दहेतु-कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि—शब्दे इति धातोरसुन्नन्तस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्" । द्वावार्थविभ्यो द्वि०व० निरु० । [रा०नि० ।

अम्भ (म्भसा)सार न० अम्भसा सारं वा सत्वम् । मुक्तायां

अम्भ (म्भसु)सू पु० अम्भांसि सूते सू-क्विप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसांनिधि पु० ६त० अलुक् स० । समुद्रे "शिखाभिरा-श्लिष्ट इवाम्भसां निधिः" माघः ।

अम्भृण पु० भृण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १महति निरु० । २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिम्" ऋ० १,१३३,५, "भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति" भा० । "कुम्भीभ्यामम्भृणो सुते" य० १६,२७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन—ड ७त० । १पद्मे "गिरा सुधाम्भोजमियं युयोज" नैष० । "वक्त्राम्भोज सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते" का०प्र० । २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति तन्मुखाम्भोजच्युत हरिकथामृतमिति" भाग० । चन्द्रादेवामृतच्युति सम्भव ४कर्पूरे च पु० । ५शङ्खे पु०न० । ६जलजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूह (ख)षण्डच् । पद्म-समूहे "कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजष(ख)ण्डम्" माघ ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-करणोऽपि साधु वामन । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम् । "अम्भोजजन्मजनितस्त-दन्तरगतो यत्नानितो यत्नवान्" भाग० अम्भोजजन्मनः हिरण्यगर्भस्य जनिजन्मरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोज हरिनाभिपद्म योनिः उत्पत्ति-स्थानं यस्य । विधातरि । अब्जजशब्दे विवरणम् । "मदनसपगतोऽथ पूर्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे तदस्ति देशे वा पुष्करा० इनि । १पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्म(पद्मिन्यां) देशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा—क । १मेघे, २मुस्तके च । ३जलदातृमात्रे त्रि० । [२मुस्तके ३समुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भो धरति धृञ्—धारणे अच् । १मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि । समुद्रे । "समभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानमानैति" "अम्भोधिर्धिविकसित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः ।

अम्भोधिवल्लभ पु० ६त० । प्रवाले राजनि० ।

अम्भोनिधि पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि । समुद्रे । "मैनाकमम्भोनिधिमप्रसङ्ख्यम्" कु० "अम्भो-निधिर्भवति दुर्वहवाडवाग्निम्" चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि पु० अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह—क । १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि० "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा० ।

अम्मय त्रि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १जलविकारे २जल-प्रचुरे च "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः" रघु । "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः" भाग० ।

अम्ल पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—क्लन् । आम्रवृक्षे । फलपत्रादौ न० । एव प्रायः सर्वत्र द्ववाचकेषु ।

अम्ला(म्ला)न पु० अम्लं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अत—अण् वा रस्य लत्वम् । (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे । स्वार्थे कन् अम्ला(म्ला)तकोऽपि ।

अम्ल न० अम—क्त । (घोल) १तक्रे । (टक्)रसभेदे पु० । २ तद्वति त्रि० "कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन" गीता । अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः" ।

अम्लक पु० अम्लोऽस्य अत्यार्थे कन् । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लकाण्ड न० अम्लं काण्डं यस्य । लवणतृणे राजनि० ।

अम्लकेशर पु० अम्लः केशरोऽस्य । बीजपूरे (गोड़ानेबु) ।

अम्लचूड पु० अम्ला चूडा शिखाऽस्य । अम्लशाके ।

अम्लजम्बीर पु० अम्लो जम्बीरः । (गोड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे ।

अम्लनायक पु० अम्लं रसं नयति नी—ण्वुल् । अम्लवेतसे ।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे नि शेषेण शेते शीङ् ड । शठीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि० "कोलं च दाडिमञ्चैव वृक्षाम्लं चुक्रिका तथा । अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीर नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतसं पुनः । तिन्तिडीकं बीज-पूरमम्लपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्लपत्र पु० अम्लं पत्रं यस्य । अश्मन्तकवृक्षे ।

अम्लपत्री स्त्री अम्लं पत्र यस्याः ङीप् । पलाशीलतायाम् ।

अम्लपनस पु० अम्लः पनसः कर्म० । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लपित्त त्रि० अम्लाय पित्तम् । रोगभेदे तल्लक्षणं

यस्मात्' पित्तदोषेणाम्लरसता नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।

अम्लपूर न० अम्लेन अम्लरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि घञ् । वैद्य० । वृक्षाम्ले (तेतुल) राजनि० ।

अम्लफल पु० अम्लं फलं यस्य । (तेतुल) इतिख्याते वृक्षाम्ले ।

अम्लबन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि ण्यत् । अम्लरसयुक्ते कन्दभेदे ।

अम्लभेदन पु० अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अम्लवेतसे

अम्लरस पु० अम्लो रसः । अम्ले रसे । २तद्वति त्रि० ।

अम्लरुहा स्त्री अम्लाय रोहति रुह-क । मालवजनागवल्ल्याम्

अम्ललोनि(णि)का स्त्री अम्लं रसं लाति ल-क अम्लस्य तमूनयति अत्युपाम्लत्वात् लोनयति ऊन-ण्वुल् पृ० षत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अम्लोलीयाम् ।

अम्लवती स्त्री अम्लो रसो विद्यतेऽस्या अम्ल+रसा० मतुप् मस्य वत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अम्लवर्ग पु० अम्लरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अम्लरस-प्रधानद्रव्ये । तत्र अम्लशब्दे २१२ पृष्ठे दृश्यम् ।

अम्लवल्ली स्त्री अम्लरसवती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे

अम्लवाटिका स्त्री अम्लस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली-भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अम्लवास्तूक पु० अम्लरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुक-पालङ्) इति ख्याते चुक्रे ।

अम्लबीज न० अम्लस्य बीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षाम्ले ।

अम्लवृक्ष न० अम्लरसोवृक्षो यस्य । (तेतुल) वृक्षाम्ले

अम्लवेतस पु० अम्लो वेतस इव नमनः । (चुका) ख्याते चुक्रे

अम्लशाक पु० अम्लः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते चुक्रे । २ अम्लप्रधाने शाकाम्ले पु० ।

अम्लसार पु० अम्लोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे २निम्बुके, ३हिन्ताले च । ४ काञ्जिके न० । [ख्याते द्रव्ये

अम्लहरिद्रा स्त्री अम्लरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)

अम्ला स्त्री अम्लो विद्यतेऽस्याः अर्श आद्यच् । तिन्तिडाम् ।

अम्लाङ्कुश पु० अम्लम् अङ्कुशाकारमग्रं यस्य । चुक्रे ।

अम्लातक पु० न म्लायति म्लै-तन् न०त० । अम्लवेतसे ।

अम्लादन पु०अद्यते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म०। कुरण्टकवृक्षे।

अम्लान पु० म्लै-क्त न०त० । (आम्ला) इति ख्याते महा-सहावृक्षे । २ म्लानभिन्ने त्रि० । "अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युद्वहति आपदाम्" देवी० । ३ पद्मे न० । [म्लाम् ।

अम्लानिनी स्त्री अम्लानानां पद्मानां समूहः इनि । पद्मि-

अम्लिका स्त्री अम्लैव स्वार्थे कन् । १तिन्तिडाम् । अम्लाम्लोऽपि वा च २ मुखाम्लोद्गतायां ३ चेताम्लिकायां ४ चुक्रा-म्लिकायाञ्च राजनि० । अम्लोद्गार उद्गारे वा ठन् । १ अम्लोद्गारे मेदि० ।

अम्लिकावटक पु० अम्लिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अम्ब बड़ी) इति ख्याते वटकभेदे यथा "अम्लिकां सेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे लवणं क्षारं वटकान् मज्जयेत् पुन । अम्लिकावटकाख्ये तु वह्न्यारक्तिप्रदीपना" भा०प्र० ।

अम्ली स्त्री अम्ल+गौ०ङीष् । चाङ्गेर्याम् (आमरुल)।

अम्लोटक पु० अम्लम् उटं पत्रं यस्य । (अम्बकुचा) इति आम्रातकवृक्षे ।

अम्लोद्गार पु० अम्लस्य उद्गार । अम्लरसयुक्ते उद्गारे ।

अय गतौ भ्वा० आ०सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयाञ्चक्रे अयामास अयाम्बभूव । अस्य परस्मैपदित्वमपि "अय उदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामिन्दुपुटः "मुनोदयम् दीधितिसरसिरुहाण" वजु० १८ ३६ । "उदयति वितता-र्द्धरश्मि" माघ० ।

अय पु० एति शुभमनेन इण्-करणे अच् । १ भाग्ये शुभ-कर्मणि, २शुभदायके-दैवे "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णि-रयान्वितः" रघु "तव धर्म्मः सदैवोद्योऽस्तु" नै० ३विधाने च । अयते अयमनेन । ४कपर्दकादौ पाशकचतुष्के द्यूतसाधने ५पाशके च "अयानां पञ्चानां चत्वारोऽयाः अभिभूयन्ते पञ्च इव कलन्ताभिकेन वा कलानभि-भूयन्तु कलिरेव हि सर्वानयानभिभवति" इति शत०ब्रा० । "अया नाम कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिता, विभीतकफलानि सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले निक्षेपणीयाः । तेषां चतुर्णामङ्कानां कृतत्रेता पञ्चानां कलिसंज्ञा यथा च शाखान्तरे स्तोमसङ्ख्यायां कृतादिव्यवहारः कृतः "ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्" अथ ये पञ्च कलिः इति" यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-त्वर्णेषोभवति पञ्चत्वे कल्पात्र जय एव भवितीत्यभि-लोमम् । अयवन्त अयवापी" इति भा० । शुभरसा-न्विते ६ पाशकभागे च । "अया कृताय विजितत्वा-परेषा वयन्ति" शा०उ० "कृतो नाम अयोऽयं समये प्रसिद्धचतुरङ्क च यदा अयति द्यूते प्रक्षाणां, तस्मै विजिताय तदर्थमितरे निम्ने द्वाहा अयरेषाः लेताद्वापरकलिनामानः वर्त्तन्ति चतुरन्ते अस्मर्थयन्ति अयरङ्के कृताङ्के निम्ने द्वाहाना विद्यमानत्वादन्तर्भवन्तीति" भा० । "द्यूतस्य समयः वङ्केतसदवयानयमो वा येन द्यूतविद्यायां जीयते योऽयस्य कश्चिद्गाभोऽयमस्माकं च

च चतुरङ्कोभाग वस्मादोऽङ्कायिङ्ग्राम्यस्मिन्निति व्युत्पत्ते तस्मै, क्षतनामभवते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै क्षतनामभवते विजिताय अधरेवा संयन्तीति सम्बन्ध तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्रेतेति । अयस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेतानामाय यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामाय । यत्र एकोऽङ्क स कलिनामाय इति । तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भाव प्रसिद्ध इति" आनन्दगिरि । यन्ति मारा' यस्मिन् इण-आधारे अच् । द्यूते सर्वमारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच् । दगन्तादि त्रि० । विद्या आ नाम कर०६,६६,५ ।

अयःपान न० अयः द्रवीभूत तप्तलौह पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् वीचिरय पानमित्युक्त्वा तद्विवरण सप्तेतकं तत्रैवोक्तं 'यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थो वा पिबति प्रमादत तेषां निरयं नितानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाण कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति" इति ।

अय शूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयशूलमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगोयस्य वेदे नि०अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये "यथा न सर्वमिज्जगदयक्ष्म सुमना असत " यजु०१६,४ अयक्ष्म नीरोगम् वेददी० । ५५० । २उपद्रवासाधने "तयाम्भिस्रतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज" यजु० १६,११, "अयक्ष्मया निरुपद्रवया" वेददी० ।

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अक्षतयज्ञे । "यर्मो अयज्ञ अदेषा अयज्ञान्" ऋ० ७,६,३ ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हित यज्ञ-घ न०त० । १यज्ञकर्मणि दातुमनर्हे२माषादौ "अयज्ञिया वै माषा" श्रुति यज्ञकालेऽनुज्ञार्थेऽपशब्दे च अयज्ञियवाक्यवने भ०भ०२यज्ञ कर्त्तुममर्हे असञ्जातेऽनुपनीतादौ "अयज्ञिया वै गर्भाश्चेत न्यकृत्यैव यजुषा यज्ञिय करोति" शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज-वा० उ नि० युट्० न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च 'मायसमिन्द्र मर्त्यमयज्यु' श्वसस्रते ।" ऋ० १,१२१,४ "यज्वेदयज्योर्विभजातिभोजनम्" ऋ०२,२६,१ ।

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न०त० । अक्षतयज्ञे । "अयज्वानमदक्षिणमभिस्वैत्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प० योङ्गयथा पाठ । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगु " "अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं वै तदुच्यते" मनु ।

अयत त्रि० न यम्यते यम-क्त न०त० । १असंयमे अयते न्द्रियनिग्रहे । यतते यत-अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे "तदयाभ्रोत्ययत्नेन यो छिनत्ति न कश्चन" मनु । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० "तद्योधधारवाणामामयत्नपटवासताम्" रघुः ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये "तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वति" "तत्र तस्येविति" पा० वा वति । ४यत्नशून्यतुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा मिथाभयुचितं १यथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति तथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५ अयत्ने च त्रि० । "तथा अयथं कर्पदेतत्" ऋ० १०,१८,१५ अयथमयत्नेन लीलया" भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्य तथा न भवति "यथातथयथापुरयोरिति" पा० निर्देशात् नि०स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । "दैवे कर्मणि पित्र्ये च तत्स्वयथातथम्" मनु । यत् कर्म यदर्थं क्रियते तत्र साधयति ' कुल्लू० तस्य भाव ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः आयातथ्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभव । स च तदभाववति तत्प्रकारक ज्ञान तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् ।

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हेति अर्हार्थे वति । अनतुक्रमे यथोचितभिन्ने । [२सत्त्वे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अयं आद्यच्

अयन न० अय-भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथा हि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धे मकरादिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्क क्रमेण उत्तरायनत तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा सगत्यां प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एव कर्कटादिधनु पर्य्यन्त राशिषट्क क्रमेण दक्षिणायनत तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षिणामेवाभिक्रामति सेय गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

म्रियते तत्र एवमयनांशे सौरैः षड्भिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनाद्विषुपदीषडशीतय” इत्युक्तेः ३अयनारम्भसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दवाच्या । नभोमण्डले नक्षत्रान्निवेशेन चलाचलया भ्रम्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशांशपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिपातस्य अष्टमांशाधिक ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकमंशमतीत्य प्राक् पश्चाद् चलतीति १८००० अष्टादशसहस्रवर्षैः सप्तविंशांशपर्यन्तं प्राक् गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागयनं स्यात् । यदा चैव राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्दिष्टमेषादिस्थानात् उत्क्रमेणैकैकांशातिक्रमेण क्रमशः मीने, मकरे, मकरे, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभावुद्गमस्थाने । यदा तु पश्चाद्गम्यते तदा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभावुद्गमस्थाने इति भेदः । इदानीन्तु पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभावुद्गमस्थानं । तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मेषान्तात् पश्चादेकविंशांशे एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभावुद्गमस्थानं । अयनचलनानुसारेण ग्रहप्रभावुद्गमस्थानस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे स्फुटि । ४उत्तरायणस्थानसाधने गास्के, ज्योतिषामयनञ्चैवेति” ५संख्यानिवेश(?)विशेषरूपव्यूहभेदमार्गे च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिता” इति गीता । ६आधारे स्फुट । ६पथि, ७गृहे, ८आश्रये, ९स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । मासुक्रराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानविशेषे १०अंशादौ च “तत्राशे सायनार्कस्येति” नीलकण्ठः । तथा हि मीनान्ते हि युगादौ अयनारम्भस्थानं तत्र प्राग्गत्या कियदंशपर्यन्तं चलनेन परावृत्य पश्चाद्गत्या पूर्वराशौ कियदंशपर्यन्तं गत्वा पुनः प्राग्गत्या स्वाभाविकस्थानप्राप्तौ अयनसंज्ञो विलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्भगणपूर्वकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्यसिद्धान्ते । “त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्द्युगणाद्यदवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्र राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं खस्वतिर्यक्परिमितशलाकात्मगोलमध्यस्थमत्रगायुक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे त्रिंशत्कृत्यस्त्रिंशत्कृत्वा त्रिंशत्याः विंशतयः षट्शतमितवारैः । परिलम्बते प्रत्यावर्त्तनेन भ्रमणात् तद्गुणमवाप्नोति । अत्र परिलम्बनं इत्यनेन भचक्रपूर्णभ्रमणाभावः उक्तोऽन्यथा भ्रमणमभ्युपगमेन भगणाधिकारे एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्गुणमवाप्नोति भचक्रम् यथास्थितं भवतीत्यागतं तथापि स्वस्थानात् तत्रैव पश्चिमतोऽप्यवगम्यत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति तत पराक्रम्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्व्वतश्चलति ततोऽपि पराक्रम्य यथास्थानस्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमायनलम्बनांशस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र त्रिंशत्कृत्य इति पाठः सामाजिकः । “युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राग्विलम्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाद्विधं चक्रमिति” सूर्यसिद्धान्तोक्तेश्च । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद् भूदिनैर्युगीयसर्वसावनदिनैर्भक्तात् यत् भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणस्थाने राश्यादिकस्य भुजः कार्यः स बाहुत्रिघ्ना दशभिर्भक्तास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेया । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता अयनभागा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्धनर्ण-पूर्व्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्ग्रहात् पूर्व्वापरभचक्रचलनवशगमन्ययनचलनस्य स्पष्टान्तर्गतस्वान्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छाया छायासाधनं चरदलं चरः पूर्व्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दा-दयनदृक्कर्मायनकर्म गृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्यथा तदुक्तौ ग्रहाद् ग्रहपदं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिग्रहणार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । यद्यपि शरोपक्रमे छायाक्रान्ते साधने तु केवलादित्यस्य बाहुज्यायां क्रान्तिमानं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वस्थाने पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलति तत पराकृत्य स्वस्थानमागत्य तत्स्था-नात् पूर्व्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च स्वस्थानादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पातास्थितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेखामार्गगामीत्यग्रभोगाधिकरणस्य स्वस्थानात् पूर्व्वमपरत्र वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागे पूर्व्वभागे वा गतः । सम्पाते तद्वृत्तयोर्याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्व्वसम्पातप्रदेशे तु तयोर्याम्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिसद्भावात्तो यथास्थितग्रहभो-

मात् क्रान्तिरपकृतेति सम्पातावधिकपञ्चभोगात् क्रान्तियुक्ता तत्र सम्पातावधिकपञ्चभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पातावधिकपञ्चाधिकारोक्तो पञ्चभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पातान्तरक्रान्तिसमप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वं चलनस्यानुक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादनुपपन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतपञ्चात् । अयनांशानाम् तु षट्शतभगणेभ्यः पूर्व्वोक्तपातरीत्याहर्गणाद्भपञ्चभोगो भगणादिकस्तत्र शतभगणमित पदपूर्व्वमपक्रमापचयत्वं गतम् । वर्त्तमानं त्वारब्धं पश्चिमापचयनात्प्रागिषट्क्रान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमापचयनमनन्तर्गते पूर्व्वापचयनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतान्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजसाधितस्ततो नवतंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०" ॥ 'स्फुटं दृक्तुल्यता गच्छेदयने विषुवद्द्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते । अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके' सू० सि० । "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च कल्यादिकाले रेवतीयोगताराप्रावधिमेषतुलादौ कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्प्रवृत्ते प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये प्राच्यपरक्रमस्यात्र वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीत स्पष्ट सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीताराभसम्पातावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथः । एवमयनस्य प्रकृतस्याभावात् चलने स्थिते सौरमते "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एतस्योक्तदिशा युगादितः प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्रागगत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणो भवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अब्दमासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६। ८ वर्षादिभिः ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्यानचलनमायाति अत्र प्रागित्युक्तेः कल्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनागतस्यानुपपत्ते । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षाणि गतानि ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मको भगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः २५ कलाः ४४ विकलाः लब्धाः तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांश यावत् पश्चाद्गत्या परावृत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः प्राग्गत्या मेषसप्तविंशत्यंशगतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अयनांशादिः स्यात् । न च तत् छायादिसाधितम् । प्रागतिस्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशादयो गतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विदां सम्प्रदायः । अतएव एतदयनांशमादायैव पञ्चस्पष्टादिकं पञ्चाङ्गं साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीन्तनाः ज्योतिर्विदां शिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीमन्तो बापूदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राशित्रयात्मकेन सर्व्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रु तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिरत्र प्रमादोऽप्रमादो वा-ऽवगन्तव्यः। तथा हि आद्यादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४विकलाः इदानीं पाश्चात्यमतस्यानयनं च सर्वज्योतिर्विद्प्रसिद्धम्। तत्र केवल पश्चाद्गत्याऽयनस्यानयनेन भचक्रस्यभ्रमणाङ्गीकारे। यदि ५४विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२९६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षैरेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एको भगणः तदा ४३२०००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति। ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्गतसंख्याविरोधः इदानीं मीनमध्ये अयनस्थानविरोधश्च। तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके सत्ययुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः। १२९६००० वर्षात्मकत्रेतायाम् ५४,८६४००० द्वापरे ३६ इत्येव कलियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४९७२ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको वर्षस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।३५।४४ पश्चाद्योगता इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा पश्चाद्गत्या भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४ इत्यादित पूर्व्वमयनस्थानापत्तिः तथा च मीनान्तात् तावद्भिरंशैः पूर्व्वं मकरस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि स्यात्। न च तथामन्वादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित् सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव। किञ्च अतिचिरन्तनकाले यवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चाद्गतित्वे वा आर्षवाक्यं विना निर्णयासम्भवः अत सौराद्यागमोक्तप्राग्गतित्वमनादृत्य प्रथम पश्चाद्गतिस्वीकारः केवलपश्चाद्गतिस्वीकारः अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनस्वाङ्गीकृतां आगमविरोधात् यवनमात्रेण न प्रत्ययाय प्रभवति। किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य केवलं पश्चाद्गतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्व्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिसाधनाद्ययनांशादिविलोपकञ्च। एतेन इंग-लिशया अपि ज्योतिर्वैसारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्र-मासमात्रपरिमितत्वादिनोऽपि पराहताः। तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्षष्टिवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एको-ऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० वर्षानुपाते ९० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ९० अंशान्तरे पश्चाद्गत्या धनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतद्दूरविरुद्धत्वादपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र क्रान्तिवृत्तारम्भा-नयनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योति-र्विदाम्मतमश्रद्धेयमेव तैरपि तदवधिक्रान्तिवृत्तारम्भांशयवन स्वीकारात्। इदानीं च अंशाद्ययनानुसारेण मीनान्तात् २०।३५।४४ तत्रानुपाते प्रायेण १३७०वर्षा आयान्ति तैरेव सृष्टिकालसमन्तु नैव समायाति खीष्टाब्द १८७१कालस्य ततो-ऽधिकत्वेन तत्पूर्व्वं सृष्टेर्दर्शितत्वात्। पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४०००वर्षास्ततोऽधिका स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टि-कालाः आगतः ध्रु' तावतियेन काले सर्वपदार्थानामादौ स्थितत्वसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरणीयमेव। प्राग् दर्शितश्रुत्यौ प्राचीनऋषिभिरपि यथा। "मृगसंक्रान्तितः पूर्वं पश्चात्तारादिमान्तरे। प्रतिवर्षं षट्पञ्चकमान क्रमेण तु। षट्पञ्चविकलाराशेर्वादिनं स्यादयनं रवेः। एव-मतःपरदिशादयनारम्भश्च क्रमात्। व्युत्क्रमेण च तत् स्यादुदग्याम्ये रवेर्ध्रुवम्। कर्किंठक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणाय-नम्। अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भ तथा। रविसंक्रान्ति-तोमिषतुलयोरभित ध्रुव" तिथि०त०। अधिकमयन-संक्रान्तिपदे वक्ष्यते। एति सर्व्वोदक्षिणायनयोरा-यन्त आधारे स्फुट्। पूर्व्वोक्तरीत्या सर्व्वमोत्तर-दक्षिणागत्याधारे ११काले तथा च। "तपश्चतपस्यौ शिशि-रावृत मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत्' अथैतदुत्तरायणं देवानां दिन नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू' इषश्च ऊर्जश्च शारदावृत सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रि" इति श्रुतौ 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः। धूमोरात्रि-स्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनमिति" गीतायाञ्च षण्मासा-नामेव अयनत्वेनाभिधानात्। १२ अयनाभिमानिदेवेषु "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू०। अर्चिरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ते अर्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम् आपूर्य्यमाणपक्षाद् यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति" छा०उ०। श्रुतौ ब्रह्म-गमयितृत्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वोचितम्। "वहते यान्ति अनेन् करणेन सर्व्वोदक्षिणायनाख्यरात्रौ येति

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । "यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति" तथा छन्दोगा अधीयते । "यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति" तैत्तिरीयाः क्रतु षड्ब्राह्मणे पठन्ति "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति" एवमादित्यगतिमुपजीव्यायननिरुक्ते सौरमानेनैतत् अत एव विष्णुधर्म्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् "ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति" केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति "माघमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं श्रावणमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिकं एवायनद्वयकाल इति यथोक्तस्मृतिश्रुतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्व कण्वा अधीयते "उदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वेत्यादि" । चौलादेरुत्तरायणकर्त्तव्यता गृह्यसूत्रेषु प्रसिद्धा । सत्यमतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह "देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्व्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति" उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् "मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने इति" कालमाधवीये माधवः । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" । सू० सि० उक्ते अयने सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । क्रान्तिपातारम्भस्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटार्थमयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । "संक्रान्तिषु यथा कालस्तद्वदेवाऽयने तथा" का० मा० स्मृतिः । एति समस्तिमनेन करणे ल्युट् । १२सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि० । "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता । द्युज्यैवया लब्धफलस्य कार्म्मुकम् भवेच्च याम्यायनदिक्कमायनमिति" आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगणभाजितं कृतम् । पूर्वपूर्वदृष्टिभिर्वाञ्छितस्य भोदयकृदायना वधाः "अस्फुटेषुवलनाक्षतिस्तु वा प्रष्टिहृत् फलकला स्फुटायना" इति च सि० शि० । अयने भव ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशाधारे काले

अयन(च)चलन न० ६त० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन–ड । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थं कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+क्रम–क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिर्द्विविधा चला अचला चेति भेदात् तस्यानुपदं वक्ष्यते मेषादिभिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशिचक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतिं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्तिरिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वादचलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्कर्म्मसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रामति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकारएवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु "गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेत वत्सरम् । वर्जनीया प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्व्वकर्म्मणाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् कोऽप्याचरधिमासकम्" इति कालमाधवीयधृतस्मृतेः मध्यसंक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

गोपयोगः इति अहर्संक्रान्तेरेव कोजागाद्योपयोगः। अह-संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात् यदा सिद्धान्तगणनयायनांशचलनतो रविः राश्यन्तरं गच्छति सा सायनांशा संक्रान्तिः। यदा तु अयनांशचलनव्यापार-रहितः राश्यन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-रुच्यते। संक्रान्तिश्च "त्रुटेः सहस्रभागोयः स कालोरविसंक्रमः" इत्युक्तसूक्ष्मकालरूपा एतत्र क्रियैव काल इति मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितकालपरत्वेनकाल इति भेदः। तादृशसूक्ष्मकालस्य संक्रान्तिगत्वार्थेन संक्रान्तिपक्षे वक्ष्यमाणदानाद्यनुष्ठानासम्भवेन "मुख्याभावे प्रतिनिधिः पादार्थे" इति न्यायेन गौणकालस्याप्युपदर्शनता स्नाना-द्यनुष्ठानाद्यनुपपत्त्या च तथा कल्प्यते अन्यादृशकाल-विशेष एव तदनुष्ठानेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधवीये स्नानदानाद्यनुष्ठाने संक्रान्तिकाले सूक्ष्मकालस्याशक्यत्वादनुष्ठानस्य तदासन्नकालस्य यथाह देवलः "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः। तद्योगादप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिता" इति देवप्रधानराशिद्वयेनान्यतरसंक्रान्तिद्वयोः पूर्वोत्तरराश्यो-र्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं प्रविशति स कालः योगशब्दः तिस्रः मांसचक्षुषा दुर्ज्ञेय अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालस्यग्रहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेके-कस्मिन् त्रिंशद्घटिका पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति"। तत्र अयनसंक्रान्तेरिव चरसंक्रान्तेरपि पुण्यकालताधिक्यं यथोक्तं तत्रैव मेषादिसंक्रान्त्योः यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात् पूर्वेभ्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनमेव वृषभायनमित्येव तदामाङ्कितम्भवति तत्काले तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जाबालिः "संक्रान्तिषु यथा कालस्तद्वदेवे-ऽप्ययने तथा। अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति मकरव्यतिरिक्ताद्युत्तरसंक्रान्तिसम्बन्धिन्ययनेषु तत्तत्सं-क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽभिगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्व-यने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिका पुण्या इति"। न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिरयने पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवति तेषां तु विशेषोक्तेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकाल च-नसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे "नक्षत्रराश्योरपि संक्रमे स्युरर्वाक् परत्राप्युडुचन्द्रनाथः पुण्यास्तयेन्द्रोश्चिधराश्चपूर्णता एवं

शाङ्गी त्रिभिः शुभोक्ता। नाड्यस्तथः कमथा पुण्याः। बुधस्य तिस्र पञ्चाभिसुक्ताः। अध्यर्द्धनाड्यः पञ्चप्र-युक्ता गुरौरथतस्य भयकाय शुक्रे। हिमानना प्रचय-युक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः। नाड्यन्तमध्ये जपहोम-दान पुण्यमाप्नोति नरेन्द्रधामेति"। अयमर्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रसंक्रमे अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याश्च तदा चन्द्रस्यापि घटिका पञ्चाशत्तु परतश्चोदयादर्वाक्परतश्च पुण्यकालः। एवं भौमस्य चतस्रो घटिकाः पञ्चमेषु च पुण्यकालः। तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पञ्चाशच्च पुण्यकालः बृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रो घटिकाः तत्र पञ्चाशत् च पुण्यकालः। शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पञ्चमेषु पुण्यकालः शनैश्चरस्य द्व्यशीतिघटिकाः पञ्चाशच्च तत्र पुण्यकालः। पीयूषधारायां तु अौनिमित्तचन्द्रेण एतत्पक्षमुपन्यस्तम्। मेषायनादिषु संक्रान्तिष्वर्द्धरात्रकाले चरसंक्रमकालयो"तदा-यनांशा चरमाद्यतावधारणा विभक्तां दिनादि। मेषा-दितः प्राक् चरसंक्रमाः स्फुटाङ्के जपादौ बहुपुण्यदाः"। यदा राशिसंक्रमा बहुपुण्यदायका चरसंक्रमा अपीति द्योतनाय तथापठ। अयनांशाः चरा पुण्या अथवा सूर्यगत्या विभक्ता तद्ध्र्दिनाद्यं दिनघटीपलं यदा काला मेषादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चरसंक्रमणाख्य संक्रान्तयः चरसंक्रमदाने नाडूपेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ अयथाहहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं संवत्सरविशेषे चरमसंक्रमपुरुषमासे संक्रमोय स संक्रम यथागतकाल एव राशिसंक्रान्तिरुच्यते पुनश्च "चरमांशसंक्रान्तौमासमौचे-चरति यदा चरस्या राशिसंक्रान्तिस्तस्य कालविधिकल्पो। स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्म्मसु सत् कृत चरसंक्रा-न्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति रत्नमालायाम् "सायङ्कदसंक-यनच्युतिः स्नातद्योग्यकालेन दिवाकरस्य। चरतिमेषादिषु-टादिकाना रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति" चरमांशा-नयनञ्च अयनपक्षे दर्शितम्। तत्रराश्यादिमानेषु चराहि तेज पुष्पत्रस्यारचलसंक्रमोऽनन्तरमध्यसंपर्क राशिचक्र इतिविवक्षितवि तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद् नीयमानस्य दीपस्याग्रे दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे पश्चादपि दीपोऽपि गच्छति एव सर्वेषामपि ग्रहाणां चरसंक्रमा द्रष्टव्याः नन्वेवं चरसंक्रमस्य तत्काले तेनैव मानेन पश्चाद्गणना स्यात् इति चेत् न अभिव्यक्तिमानां विषयाधारात् तथापि सर्व्वासामराशिततया समनन्तरैव सन्ध्याकाले प्रथमतद्योज्योतिषे प्रसिद्धः सर्व्वसम्मतश्च। तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिघटकनक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०, २५, ४४ एतदंशादितः पूर्व्वं रवेर्मेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्तत्रत्यतद्दर्शनक्षत्रस्य सन्ध्याया प्रथमोदयादर्शनं च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते तत पूर्व्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्याप्राप्तिस्ततः पञ्चदशेऽहनि पूर्णिमाप्रसक्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति। अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्षसंवादि। किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधिमासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यवहारप्रसङ्गश्च। एवं च बहुविप्लवात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्रागुपदर्शितपुलस्त्यवचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, "दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्" अत्र सकलकर्माणि" इति सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च श्रौतकर्म्मविशेषे, स्नानदानादिकर्म्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहार अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। एकान्तेन राशिसंक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्यकालताभिधानानुपपत्तिः तथा च यथा भाषयतारापामनेकविधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एव चलस्थिरसंक्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता। किन्तु सायनसंक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूषधारायां दर्शिता। तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते। सायनगणनया स्वयोग्येऽपि काले यत्र कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोरन्तरे योपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वाभ्यत्वतेजः परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलम्भो यद्यपि। तथापि कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलम्भोऽस्त्यत एव गोचरादिविषयकदुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च। तस्मान्निरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यवहारो युक्तः यत्तु अजागलस्तनवदित्यादि प्रागुक्तवचनम् "पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मतमित्यादि वशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् "न निन्दा निन्द्यं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति" न्यायात् अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्तिपुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः "दिनपतिसंक्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालः स्यात्। परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति" वशिष्ठस्यैव वचनान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्यविधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौचित्यं तादृशवचनानाम्।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशं तज्ज। प्राथमिकक्रान्तिपातारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे "अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधे" ज्यो०तत्त्व०।

अयव पु० अल्पो यवस्तुल्यो वा। १पुरीषजे कृमिभेदे कृमिशब्दे विवरणम्। नास्ति यवः यवसाधनं यत्र। अद्भुतया यवहीने तिलसाधने २पितृकृत्यादौ। यु मिश्रणे कर्त्तरि अच् न०त०। ३असम्बद्धे पत्नौ ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्णपक्षे च "अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवा अपरपक्षा वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुवते" इति शतब्रा०।

अयवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र यु—असुन् न०त०। कृष्णे मासे पक्षे। "सजूरब्दो अयवोभिः" यजु० १२७४ "यवाश्चायवाश्चार्द्धमासा उच्यन्ते" वे०दी०।

अयशस् विरोधे न०त०। यशोविरोधिनि अपवादे। अयशो "महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति" मनु। "स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम्" रघु। न०ब०, कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप्। अयशस्क तत्रैव।

अयशस्कर त्रि० अयशः करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अपवादकरे।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त०। अपवादकरे "पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा" सुश्रु०।

अयश्चूर्ण न०६त०। "शकलम् तरङ्गस्य त्रिफला भावयेदिति। नि क्वाथेन विहङ्गाना चूर्णं प्रथमनन्तु तत्। अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्" सुश्रुतोक्ते लौहचूर्णघटितौषधभेदे।

अयस् न० एति गच्छति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण्—असुन्। लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याच्चलनात्तथात्वम्। "अयहृदयोऽहृदय प्रतिगर्ज्जताम्" "अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" इति च रघु "साम्नाय कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च" अय कांस्यपलाशास्तु द्वादशाक्षमयाश्च ता" इति च मनु। अयसः पाकादि अश्रुतसारशब्दे २२९ पृष्ठे दृश्यम्। अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते। उपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि। "तेजोऽयसो न धाराम्" ऋ० ६,३,५, अयस अयोमयस्य परश्वादेर्धाराम्" भा०। हिरण्यस्तूपोऽयो अस्यपादा ऋ० १,१६३,६भावे असुन्। २गमने न०। 'ज्योतिरकार्हरितो

माऽयसे ऋ० १,५७,२ "अयसे गमनाय" भा० अयसा निर्म्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कटाहादौ अयसो- विकार अण् आयस । लौहविकारे 'अयस्कान्तमिवायसम्' रघु "आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् । मयट् अयोमय । वेदे तु अयस्मयादि० नि० अयस्मय । लौहविकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुरर्थ्यां छण् । आयसीय अयसाभिलष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । एति यज्ञस्थानम् इण असुन् । २यज्ञे पु० । "अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासो यज्ञं वहास्यया नोऽर्धेहि भेषजम्" यजु० । ४हिरण्ये निघ० "रक्षोहा विश्वचर्षणिरभियोनि- मयोहतम् अभ्यनूषतायोहतम् ऋ० ९,१,२,८०, "अय इति हिरण्यनामेति भा० "हिरण्यपाणि प्रति- दोषमस्थात् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६,७१,१, अयोहनुर्हिरण्मयहनु" भा० ।

अयस्कंस पु०न० । अयोविकार कंस पात्र सत्यम् । लौहनिर्म्मिते पानपात्रे ।

अयस्कर्णी स्त्री अय इव कर्णोऽस्य गौ० ङीप् । लौह- तुल्यकठिनकर्णयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस् कान्त रमणीय कस्कादि- त्वात् सत्वम् । (कान्तिलोह) इति ख्याते १लौहभेदे । अयसा कान्त इष्ट सन्निधिमात्रेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि- मात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २प्रस्तरभेदे । "यमोर्यतव्यमाकृष्टमयस्कान्तेन लौहवत्" कुमा० "स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्" रघु । अयस्कान्तेनाकर्ष- णीयशल्यापनयनार्थे ३शल्यचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते "अनुलोममनवबद्धमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन" ।

अयस्काम त्रि० अय कामयते कम–अण् उप०स० सत्वम् । लौहाभिलाषिणि । [षत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार त्रि० अयोविकार करोति कृ–अण् उप०स०

अयस्कुम्भ पु० अयोविकार कुम्भ सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कुशा स्त्री अय सहिता कुशा शाक०त० सत्वम् । लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृति चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु- तोक्ते महाकुष्ठचिकित्साभेदे "अथ अतऊर्द्ध्वमयस्कृतीर्व्याख्यास्यामः । तीक्ष्णलौहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि- प्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश- वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्म- चूर्णानि कारयेद्घनवस्त्रपरिस्रावितानि ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्य- नम्लमलवणमाहारं कुर्व्वीत । तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेद- श्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्ष । एतेन सर्व्वलौहेष्वय- स्कृतयो व्याख्याताः" ।

अयस्थूण पु० अयोनिर्म्मित स्थूणा वा विसर्गलोप । लौह- मये १स्तम्भे स्थूणे ६त० । तथाविधगृहस्थूणायुक्ते २गृहस्थे । "अयस्थूणगृहपतीनां वै" शतब्रा० अयस्थूणा गृहपतय- स्तोपासितास्तेषाम् हीनद्रव्यकत्वादाक्षेप भा० । ७त० ३अयोमयाक्षे रथादौ त्रि० । "व्युष्टावयस्थूणमुदिता सूर्य्यस्य" ऋ० ५,६२,८, अयस्थूणमयोमयगर्त्तं रथं वेति भा० । ४ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण् आयस्थूण तस्य बहुषु लुक् । अयस्थूणा । गौ० पाठात् ङीप् अयस्थूणी ।

अयस्पात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्मय त्रि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम् स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये "अयस्मया एव लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि" शत०ब्रा० । "भूम्या अयस्मयम् पातु" अथ० ५,२८,९, शतस्मादिरयस्मयी अथ० ४,२७,८, छन्दसीति भाविक तेन लोकेऽपि "परिभ्रमन्तमनिश तीक्ष्णधारमयस्मयम्" भा०आ०प० "तत शक्ति गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्मयीम् भा०द्रो०प० ।

अयस्मयादि पु० ६त० "अयस्मयादीनि छन्दसि" पा० उक्ते भत्वादिकार्य्यार्थे निपातार्हे आकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न०त० । १अमृताख्यवृत्तौ "अमृतं स्यादयाचितमिति मनु" । २अप्रार्थिते त्रि० । "अया- चितोपस्थितमम्बु केवलम्" "अयाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" स्मृति "याचेर्दुहादिपाठात् गौणे कर्म्मणि" क्त । यस्य सकाशे न याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि०न याजयितुमर्हः यज-णिच् कर्म्मणि यत् न०त० । पतितादौ स्मृतिनिषिद्धयाजने । ते च स्मृतौ दर्शिता यथा देवल "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नर मिश्रित- स्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्ध स्वाध्याय सहभोजनम् । कृत्वा सद्य पतत्येव पतितेन न संशय" । बोधा० "संवत्सरेण पतति पतितेन न संशय याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्" ।

मनुविष्णू। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनाच्च स्वेकशयनासनात्"। पतिताभिधायाह यमस्तु। "यस्तैर्योनिमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा०वि०। हारीतः। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" बृहस्पतिः। "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनैवाज्ञानकृतेन वत्सरत्रयाभ्यासात्। लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवलः। "आचार्य्याद्व्रतनियमशुश्रूषादिभिरुपयोगिविद्योपादानमध्ययनम्। तस्य चाचाराध्ययनप्रक्रमसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपगताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पश्वोराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुषलकुठारखनित्रयूपदारुचर्मदर्भग्रावपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोतृहोतृब्रह्माध्वर्य्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्वादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्मणां याजनं लघु। कौर्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः। कृत्वा सद्यः पतत्यज्ञानात् सहभोजनमेव च"। यमः। "अवसृष्टप्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः। नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते"। वसिष्ठः। "शूद्रधान्यस्य भोक्तुश्चौरस्य च विशेषतः। न त्वेव बहुयाज्यस्य यथो पचयते बहन्"। बौधायनः। "बहुप्रतिग्राह्यस्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽप्रतिग्राह्ययाजनं वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्"। वसिष्ठः। "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः" "दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य प्रश्नमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्मप्रदीपः" प्रा०वि०। तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकाद्यन्तुरसौ यमः। "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम्। भैक्षाशी प्रयुक्तात्मा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्। फलं नागह्रदे तोये ज्ञात्वैवदभिभावितम् अश्नीत्सर्गेण यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। अधारणसमर्णं कृत्वा पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम्। तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्य्यस्तदा भवेत्" इति। फलं तत्र धन नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अभिभावितम् अभुक्तम्। यन्त्रान्ते व्रतान्ते।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम्। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने। याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तम् अयाज्यशब्दे। "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः" मनुः।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त०। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवायायाज्यसंयाज्य,पारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनुः।

अयातयाम पु० न यातो याम समयोऽस्य। १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च। "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा०। "छन्दांस्ययातयामानि" भाग०। "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधरः।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न०त०। १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योभायातुं यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा०। "क्रयामि देवा अयातुरग्ने। ऋ०७,३४,८ अयातु अहिंसकः भा०।

अयाथातथ्य न०त०। मिथ्यात्वे। अयथातथशब्दे विवृतिः।

अयान न० न यानं चलनं यस्य। १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्य अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त०। २गमनाभावे। यानं गमनं वाहनञ्च न०ब०। ३यानशून्ये त्रि०।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यशेषसीमाभूते घोर्य्यस्थाने व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनागयः अयानयः गोर्पस्थानम् । तत् नेयः स । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथय प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैकस्मिन् पक्षे पञ्चदश पाश्याः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपगोपस्थानरूपमयानय दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या मध्येऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते तत्रायं प्रकारः "उदक्छायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । अपक्छायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तं दिशा विज्ञेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते ह्रासादिशाराश्रितकोष्ठ नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात् । अपक्छायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः "अनुपदमन्वीयानय' यदा भक्षयति नेयेषु" पा० "अयानय स्थानविशेष तं नेयः अयानयीनः शार" सि०कौ।

अयाभृ त्रि० अयमन्नाति नाशयति अय—उ—ईत० । शुभाशुभविधिलोपके यातुधानभेदे "अलकाःयकधूमका उरसुरा ये च भट्मदाः कुम्भमुष्का अयाशव । तानस्मा ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५ ।

अयास्य त्रि० यस—णिच्—शक्यार्थे यत् न०त० । १उपक्षपयितुमशक्ये "अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीरयास्यः" ऋ० ८,६२,२, "अयास्य उपक्षपयितुमशक्यः" भा० । यास प्रयत्नजन्तुसाध्य यत् न०त० । २ मुख्यप्राणसाधने साधयितुमशक्ये मरुतौ । आस्यादयते निर्गच्छति आस् ष्टुपदव्यय । ३ मुखेन निर्गमनशक्तिके प्राणवायौ उपचारात् ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । "अयास्य उद्गमान्नेभिरकैः" ऋ० १,६२,७, "अयास्य यास प्रयत्न तत्साध्यो यास्य न यासोऽयास्यः । गुरुरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्य पञ्चवृत्तिमुंख्य प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छन्दोगैराम्नातम् "स हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतस्य एवायास्यं मन्यन्ते आस्यादयते तेनेति" । अथवा अयमास्ये मुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा च वाजसनेयकम् "ते होचु क न सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरितीति" । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्य "भा०।

अयि अव्य० इण—इन् । १प्रश्ने, २अनुनये, ३सम्बोधने, ४अनुरागे च "अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्" "अयि जीवितनाथ । जीवसि" इति च कुमा० । "अयि शालीने देमिवस्य शार्यवाहस्य नन्दनम्" मल० ।

अयुक्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त छदा अस्य । सप्तपर्णवृक्षे तस्य हि प्रत्येकपत्रे सप्त सप्त पर्णानि विद्यन्ते । "वपुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः" माघः । अयुक्पलाशादयोऽप्यत्र।

अयुक्त त्रि० युज—क्त न०त० । १विषयान्तरासक्ततया चर्च्च्येनमर्पिते, २अनुचिते, ३आपद्गते ४अयमुक्ते च "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलस गीता" अयुक्तं असमाहित इति शा०भा० रघु० । "नचायुक्तस्य भावना" गीता ५अयोग्ये "अयुक्तरूपं किमतः परं वद" कुमा० । अयुक्तं ममम कुर्यं सखोन्योन्योन्यसम्बन्धम् । ६अविवेके "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति गीता" "अयुक्तः पश्चिमः" न०त० रघु० । युक्तिर्युक्तं युक्तम् न०त०७युक्तिशून्ये त्रि० । "अयुक्त वदिष प्रोक्तम्" इति दुर्गादास ८अनभियोजिते च । "अयुक्तचारप्रायविः" नीति० ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १युक्त्यभावे । न०ब० । २युक्तिशून्ये ३योजनशून्ये च त्रि० ।

अयुग न०त० । युग्मभिन्ने (बिजोड़) विषमे । "युगपदयुगसप्तिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः" माघः अयुगनेत्र त्रिनेत्र अयुगेषु पञ्चशर १अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब० । २युगशून्ये त्रि० । ३सत्ययुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभवने ।

अयुगू स्त्री एति अन्यत्रम् इण्—उन् अयुगींवते मैं—डू । कालवन्ध्यायां स्त्रियाम् । "अयुगू कालवन्ध्या वा काला तां न विवाहयेत्" कात्या० स्मृतिः।

अयुग्म न० न०त० । युग्मभिन्ने (बिजोड़) १विषमे । यथा अक्षायामेकत्रिपञ्चसप्तादयः । न०ब० । २तत्संख्यान्विते त्रि० । "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र" इति कुमा० । अयुग्मशरः पञ्चबाणः । अयुग्मच्छद सप्तच्छदः अयुग्मवाहः सप्ताश्वः । "अयुग्मे विधवा नारी" ज्यो०त०पु० "युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" मनुः । "द्वादशराशिषु विषमसंख्यान्वितेषु मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु" ज्योतिषे प्रथमतृतीयपञ्चमाः ।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः" कु०। अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त छदा अस्य । सप्तच्छदे (छातिम्) वृक्षे अयुग्मपलाशादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्मा' सप्त वाहा अस्य । सप्ताश्वे सूर्ये । अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त० । अयुग्मे (बिजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि नजरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्" गोभि० । "अयुक् अयुग्मास्तरम्" स०त० रघु० "अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान्" मनुः । "ववुरयुक्च्छदगुच्छसुगन्धय" माघ ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न० "सूर्य्याश्विसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि० । "न विद्येत परं धर्म्मान्नाशाना-हृदितोऽयुतैः" मनुः । ४तत्संख्यान्विते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-भूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे । "पूरोस्तु भार्य्या कौशल्यानाम तस्यामय जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-नायित्वम्" भा० आ०प० ।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस । अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतं पृथग्भूतं सन् सिद्धो न भवति न०त० । कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्निराक्रियते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिराकरणायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्व्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्य्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्य्यद्रव्ये पटे शुक्लादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति" एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् अयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । तथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्थान कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कल्पयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरव-यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्ति महत्त्वाकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतुकाष्ठवत् सश्लेषोऽस्ति । कार्य्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-श्यकल्प्यः समवाय इति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्य्यकार-णयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभाव सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डबदरवदितरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्य्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्य्यमित्यभ्यु-पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावत्योदिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेण परमकारणत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-व्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागे-नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि घृतसुवर्णादीनामविभ-ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-विनाशो भवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या विनाशो भविष्यति । तथा कार्य्यारम्भोऽपि नावयवसंयो-गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्य्यारम्भदर्शनात्" । छा० उ० भा० सत्कार्य्यव्यवस्थापनोद्देशे 'द्विनित्यत्वात् सम्बन्धस्यायुत-सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्प-त्तेरिति सिद्धम्" । "युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरभ्युपेयते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण सतो-ऽनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धत्वभावो न दोषमावहतीति यद्युते अयुतेति' आनन्दगिरिः । "द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु" मा० ५, १८, व्याख्यायां मल्लिनाथः द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वात् द्रव्याधी नवसावेषु वर्तमानेष्वपीति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अमिश्रणे क्त युत पृथग्रूपेण स्थित तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न०त० । पृथग्भावेना-सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य क्रिययोश्चायुतसिद्धिः ते हि समवाये अपृथग्भूततया सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते" वै०सू० । "सम्बन्धयोर्द्वयोः नामन्यतम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्तव-यवावयविनो" इति उप०वृत्तिः । अयमाशयः 'घटपटा-दयो हि पृथग्भूततया सिद्धा आश्रयाश्रयिभावं भजन्ते । कार्य्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते क्विप् दीर्घः उ०प०स० । यदुवंश्ये नृपभेदे । 'अयुताजित् सहस्राजित् शताजिदथ दारकः उपनाह्यस्तत्पुत्रो भजमानादिजन्मिरे" हरि०प० । [लि० ।

अयुद्ध न० अभावे न०त० । १युद्धाभावे न०ब० । २युद्धशून्ये

अयुत्र त्रि० न यौति यु-बा०क० । अस्पष्टे "अयुत्र-मार्य्यस्य राष्ट्रं भवति" ऐत०ब्रा० ।

अयुवन् पु०स्त्री०न युवा विरोधे न०त० । वृद्धे-स्त्रियां ङीप् ।

अयूप्य त्रि० यूपे साधु यत् न०त० । यूपासाधने निम्ब-जम्बीरादौ वृक्षे "वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-खदिरबिल्वादयो यूप्या निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्या" यजु०वेद०दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १क्रोधे, २विषादे ३संभ्रमे, ४स्मृतौ, ५अनुनये च । "अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते" शकु० "अये गौरीनाथ । त्रिपुरहर । शम्भो ! त्रिनयन" । सा०द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न०त० । १योगाभावे, असा-मर्थ्ये न०त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २योगे "अयोगे सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते' इति राजमा० । "अयोगे सुयोगो ऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैव सिद्धिं तनोति । परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टि-पूर्वञ्च शस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभकर्मकम् तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च ज्यो०-वि० । न०ब० । ३विधुरे, ४कूटे, ५कठिनोद्यमे कुतोऽपि वमनापथमनीये ६रोगभेदे च । "यस्याममन्नं हृदयस्थमेव वा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाय मते-दिति" । "अयोगाख्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः वमिविरेकजाः । अतुल्पोऽल्पौषधो हीनो वमनैरिति प्रयोजितः विरेका-माशयस्थे तमयोगं प्रचक्षते' इति च सुश्रुतः ।

अयोगव पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच्। अयोग दुष्टयोग वाति वा–क वा। "शूद्रादयोगव क्षत्ता चाण्डालश्चाधमोनृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्याया जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे। "मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" इति मनुः। अयोगवस्यायम् अण्। आयोगव तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीना पृथक् त्रय" मनु।

अयोगवाह पु० अवर्णसमाम्नायस्थलेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूप सम्बन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति सत्त्वणत्वादिकार्य्यादिक निष्पादयन्ति वाहि: अच् कर्म्मधा०। "अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲक ᳲपौ चैव पराश्रितौ। अयोगवाहा विज्ञेया" इति शिक्षोक्तेषु पटिटेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ड) पु० गुल. गोलाकार. अयसा निर्म्मितोगुलः। (गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम्। वा लस्य ड।

अयोगू पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम–डा० डू। अयोगन्तरि अयस्कारे "मायाये कर्म्मारं ... अयोगूमिति"। पुरुषमेधे यजु० ३०५ 'अयोगूमयोगन्तारम्। वेद दी०।

अयोग्य त्रि० न०त०। १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च।

अयोऽग्र न० अयोऽग्रे मुखे यस्य। मुषले तस्य मुखे लौहावलित्वात् तथात्वम्।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि०। (हातुड़ीति) ख्याते लौहमुद्गरे। "अयोघनेनाय इवाभितप्तम्" रघु।

अयोजाल न०अयोविकारं जालम्। १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य। २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ त्रि० "अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः" अथ० १,१८,१६।

अयोदंष्ट्र त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्रस्यधारा यस्य। लौहमयधारे रथादौ। "पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्" ऋ० १,८८,५, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा०।

अयोदत् त्रि० अयइव कठिनो दन्तोयस्य समासान्ते दतादेश। लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप्।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्य युध–ण्यत् न०त०। योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ० १०, २,३१, इक्ष्वाकुवंश्यानां राजधान्यां स्त्री सा च सरयूतीरसन्निकृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" पुरा० "चलत्प्रकाण्ड गवाक्षं तस्या मायादयोध्याम्" भट्टि।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्रस्थस्तानवर्णनस्य काण्डम्। रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे।

अयोनि स्त्री न०त०। १योनिभिन्नस्थाने। "अमानुषीषु पुरुषे उदक्यायामयोनिषु। रेत सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपन चरेत्" मनु। नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। २अजन्ये नित्ये। "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु०।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप्। अनाम्नात योनिकेषु मन्त्रेषु पयःपातादौ "नायोनिकेषु" कात्या० ६,५,२१, अयोनिकेषु यत्र "एष ते योनि" इत्ययमाम्नातो न भवति तत्र "एष ते योनि" इत्यनेनासादनं भवति "सर्वे स्विति मातुस्त्वोऽविशेषात्" कात्या० ६,५,२७ "सर्वेष्वाम्नात योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क०।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन–ड। योनितोऽनुत्पन्ने- शुक्रशोणितसन्निपातादनुत्पन्ने जरायुजभिन्ने ऊष्मजादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै० सू०। तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिव शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वात्। अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च श्रूयते हि "ब्रह्मणो मानसानन्वादय' इति। कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योने शरीरावयवकृद्विशेषाकारणत्वात् अण्डजमशकमिमयकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धे देवर्षिशरीराणामप्यण्डजादिशरीराणामन्याहृतत्वात्, योनिजमपि द्विविध जरायुजमण्डजञ्च, जरायुज मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायुत्वात् पक्षिसरीसृपाणामण्डज पतिल सर्पस्यापीत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादय सम्भवन्ति एहिक्षतमग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति। "नर्म्मदातीरसम्भूता सरलार्ज्जुनपादपा। नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्"।

"श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः", इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः उ० वृ०॥ एतादृशामयोनिजशरीराणां प्रमाणान्तरमप्यस्ति 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता। "गुरुं हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः" इत्यादि वचनेन। अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह। "अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्" वै० सू०। "धर्मविशेषाच्च" "समाख्याभावाच्च" "अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह। अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामूष्मजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह। समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु संज्ञाया आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः "अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिराः" इत्यादिका, तथाऽपि गम्यते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह। सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तया ज्ञायते अस्त्ययोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति। "सन्त्ययोनिजाः" "वेदलिङ्गाच्च वै० सू०" शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽप्यतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह। वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते गम्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः। तथाहि ब्राह्मणम् "प्रजापतिः प्रजा असृजत स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्" इति, वेदोऽपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृत ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः" इति उप० वृत्तिः। "किन्तु देहमयोनिजमिति" भाषा० छा० उ० तद्भाष्ये च त्रैविध्यमुक्तं यथा "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" छा० उ० "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादर्वाक् त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः। देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रो देवता इति। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। ते च पक्षिणां बीजम्। सर्पः सर्पाणां बीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा०। २अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० "रामनाम तनया-मयोनिजाम्" रघु ३विष्णौ पु०। "वाचस्पतिरयोनिजः" इति वि० सह०।

अयोमय त्रि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप्। लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ। "निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः" "गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये" इति च मनुः।

अयोमल न० अयसो मलमिव। (लोहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किट्टे "शताह्वसमं किट्टं मध्वाज्याभ्यामिति वार्षिकम्" अधमं मलिवर्णीयं ततो हीनं विशोधनम् यस्मात् यद्गुणं लौहं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति" राजनि०।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य। १लाङ्गलादौ "भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्" २अयःफलकयुक्ते त्रि० भेत्स्यत्यज "कुम्भमयोमुखेन" रघु। अय इव कठिनं मुखं यस्य। ३लौहवत्कठिनमुखे विहगादौ "अयोमुखाः सूचीमुखाः अयोविलसितमुखाः पिशाची वृक्षादौ वातरंहसः" अथ० ११,१०,३। "काको भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले व्युष्प्रपक्षिणश्च घनाः" भा० शा० प०। ४असुरभेदे पु०। "शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिशो वामनस्तथा" हरिवं०। अयः स्वर्णं मुखमाद्यं यस्य। स्वर्णादिधातौ "अयोमुखेव विश्व" पर्वतो धातुमियुत" इति हरिवं० तत्र भव छ। अयोमुखीयः तद्भवे त्रि०।

अयोरस पु० ६त०। लौहमले। तामप्रमाणीकृत्य यद् दृश्यम् भवति तस्मिन् "अयोरसोपमम्" घट भावे कात्या० १५,५,२, "अयोरसः लौहविकारः

चित्' इति यः प्रसिद्धः कर्क० 'कर्पितत्रयं पिष्टं भवति शर्कराम्लायोरमसेन स खजति" म० भा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "स सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम्" रघुः ।

अय्मन् त्रि० अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च "अयमनमयज्मन् मर्य्येति जाम्बिः" ता०ब्रा० "अयमन् अयनानि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० ऋच्छति गच्छत्यनेन ऋ–अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । "नक्षत्रधाम्नामपराभिचक्रा विराजमाना नवोदरभिदा" माघः उदरा उद्गता अराश्चक्रशलाका इति मल्लि० "त्रिमुदराह नेमिः परिभूरजायथाः" ऋ०१ १४,८ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः "अवश्योर्गाह स यर्भतारा नाभिनिभाहिताः" अथ० २,१०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत०ब्रा०। एतस्य पुंस्त्वेन प्रयोगात् "दोषवः" ६।७ सूत्रे दर्शितात् भा० क्रमात् पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीबत्वं शीघ्रमात्रार्थत्वेनान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं द्वादशारं षड्नेमि कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि ऋतवः संवत्सरचक्रम्" भा०आ०प० । द्वादश मासा अरा इव यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ०१,१६४,१२ पञ्चारे पञ्चर्त्तु–हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" भा० ४कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शयितशिवदीति" आनन्दलह० । संज्ञायां कन् । ५शैवाले "मायलोति" ख्याते ६पर्पटे च पु०।

अरक्षस् त्रि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य । बाधकरहिते । "त्रियक्षं रक्षसा मनसा च तज्जुषेत" ऋ०२,१०,५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरचित त्रि० न रचितः । रचितभिन्ने । "पादं स्वामिन्यरचिते" स्मृतिः।

अरग्वध पु०पु० वृक्ष । आरग्वधशब्दे (दृश्यम्) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चलतेऽसौ । १गभीरकूपे, २कूपोपरिनिबद्धकाष्ठतोयनकाष्ठे च । "तद कूपमालाधारघट्टादिकाभार्गेण घर्षणेनापनीतः" । "तदावर्त्तं तु अरघट्टाद्याकारमृत्तिकाभिरबिलेति" च सुश्रुत० स्वार्थे कन् ।तत्रैव।

अरङ्कृत् त्रि० अरं करोति अलम्+कृ–क्विप् लस्य रः । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० २,१,६,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा० द्रविणोदा अरङ्कृत० ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृताऽलङ्कुर्वत "कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोः" लस्य रः भा०। २पर्य्याप्तकारिणि च "उरुधारामरङ्कृतम्" ऋ० ८,१,१०, "अरङ्कृतं पर्य्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अलं क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो रः । अलङ्कृते भूषिते "यमोह यमो गन्धर्व्वमिन्द्रकृतो अरङ्कृतः" ऋ०१०,१४,१२, अरङ्कृत. मरुद्भिर्ग्मैरलङ्कारकर्पैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन् लस्य रः। अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृतिः सूक्तैः" ऋ०७,२६,२ । "अरङ्कृतिरलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्य्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्य्याप्तगमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपयाद्ध्वने नरे" ऋ०६,४२,१, "अरङ्गमाय पर्य्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् त्रि० रजस्–अच्न् समासः न०ब० । १रजोगुणकार्य्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमभयमसृतमरजः" इति शत०ब्रा० वा अच् । अरजसोऽप्यत्र २अनार्त्तवायां बालिकायां स्त्री । भूया० अभूततद्भावे च्वि अच् लोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधनं यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ दस्यूनुत्सृजमद्धमीतये" ऋ०२,१३,८, "अरज्जौ बन्धनागारे" भा० २रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतृभिः रज्जुभिः सिनीथ, ७,८१,२, रज्जुरहितै रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट–कु वा उन् पृष०। (शोणा) वृक्षे इति ख्याते श्योनाकवृक्षे अमरः । तस्योरैक्यात् अरलुक तद्वृक्षे त्रि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट–वन् न०त० । पृथुश्रवोनृपतिभक्तिभेदे "अरट्टे अवटे गरुचे शम्बरणि" राजतराङ्ग० उरुकृत्" श्र० ८,४५,१७ अरट्टे अवटे गरुचे सुकृत्वनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यगाः" भा० ।

अरण त्रि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १युद्धशून्ये "अरणं शरणं समवाप् शनकात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन । शब्दरहिते २रिपौ "नमस्ताम्राय चारुणाय च शङ्गाय च पार्वाय साय चारणाय" यजु० १६,१२, "अरणाय परायवाक्पदरहिताय शत्रवे" वेददी०। ३अरणशब्दे पु०दाय। "यीन: सो अरणो यच मित्रो जिघांसति" ऋ०६,

७५,१८ "अरण्योऽरममाणः" इति भा० । ४दुःखिते "मा भूम निर्ऋत्या इन्द्र ! अरणा इव" ऋ० ८,१,१२, "अरणा अरममाणाः दुःखिन." भा० ।

अरणि पु० ऋ–अनि । १सूर्य्ये 'गणियारीति' ख्याते २वृक्षे । ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३अग्निमन्थनकाष्ठे द्वि० । स्त्रियां ङीप् । "जाते पुत्रेऽरणिं मथितेति" श्रुति "आत्मानमरणिं कृत्वा" पुरा० "अग्न्यावारणेन्द्" ६१५६ विवरणम् "अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य तपस्विनः । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत" भा०व०प० । "ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणीमिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यव" इति हरिवं० "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" हरिव० । अरणीमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ढक् । आरणेयम् भारतवनपर्व्वान्तर्गते अरणीहरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरणये अग्निमन्थनकाष्ठाय साधु ठन् । अग्निमन्थनकाष्ठसाधने अग्निमन्थनद्रव्ये ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्थनद्रव्ये राजनि० ।

अरणीसुत पु० ६त० । शुकदेवे "स दृष्ट्वा परमं देवाहरं सत्यवतीसुत" । अरणीसहिते दृष्ट्वा ममन्थाग्निचिकीर्षया । अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन तेजसा । घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः । ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज ! घृताची समुपागमत् । स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्व्वगात्रातिगेन ह । स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक नियन्तुं तद् व्यासः प्रविसृतं मनः । भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः । यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया । अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तम । अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ! । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् । तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा" भा०शा०प० ।

अरण्य पु०न० अर्य्यते गम्यते वयसान्ते ऋ–अन्य । १वने, गर्भस्रावादि । "माता यस्य गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्" चाणक्य० । "सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" मनु । "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्" मनुना अन्ते वनस्यैव अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्रैव । "य एवमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः" भा०अनु० । २कट्फलवृक्षे पु० । उत्करादि० चतुरर्थ्यां छ । अरण्यीयः अरण्यसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अरण्ये ऽभवः वुञ् । आरण्यक वनभवे अनुवाकभेदे "आरण्यकमधीत्य च" मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः आरण्यम् रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या ग्रामादप्युत्पत्तेस्तथात्वम् । [धान्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्णनात्मके

अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका । (वनकुलथीति) ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ६त० । वनकुसुम्भे ।

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्दान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्म्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्या शाकभेदे

अरण्यचटक पु० ६त० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुरभावात् । निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्तिभिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन प्रीतिजनिका न भवतीति तस्या यथा निष्फला शोभा एवमन्यस्यापि तथा, अतएव "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेष" इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन "अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्" ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर–ट ७त० वा अलुक्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन–ड उप०स० । वनजाते ।

अरण्यजार्द्रक न० अरण्ये जायते जन–ड कर्म्म० । (वन आदा) इति ख्याते वनार्द्रके ।

अरण्यजीर पु० । ६त० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क । वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मे । स च धर्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्व्वकम् । वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मान्तकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्काशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्व्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्व्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने षूपयन्नपः । ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः । आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनु० ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ६त० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्)पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिपे तादृशे १रुद्रे "नमो नमो निषङ्गिणे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६,२०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे०दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्याकरे व्यक्तम् । २अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त० । (डांश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः । वनविड़ाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ६त० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः ।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः । वनरक्षके वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यभवो राशिः। "मकरादिमार्द्धसिंहो वर्षौ द्विपदोऽजवृषभौ चेति" ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ।

अरण्य(ण्ये)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या वा अलुक्। फलानुपायकारकत्वोत्पत्त्यर्थे निष्फले १ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च। लोके हि रोदने तच्छ्रवणात्सदुपायोदयानुभिः क्रियते अरण्ये रोदने तु न कश्चित् तथ्यं गमयतीति तस्य निष्फलत्वम्।

अरण्यवायस पु० ईत०। (दाँड़काक) इतिख्याते द्रोणकाके।

अरण्यवास पु० अरण्ये वासः। वनवासे।

अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस–णिनि। वनवासिनि १मुन्यादौ "वने हिमगिरेर्वपाळकारण्यवासिन" इति महा०। स्त्रियां ङीप्। सा च २ [illegible] राजनि०। [वास्तूके।

अरण्यवास्तुक पु० ईत०। (वनवेतो) इति ख्याते वन-

अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः। वनभवे नीवारादौ।

अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः। वनवराहे। [शूरणे।

अरण्यशूरण पु० शा०त०। वनभवे (ओल) इति ख्याते

अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः। वृके।

अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी। ज्यैष्ठशुक्लषष्ठ्याम्। "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता। व्यजनैक-करासक्तामटन्ति विपिने स्त्रियः" इति राजमा०।

अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणादौ अध्यक्षः। वनेषु गोकरक्ष-णार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे।

अरण्यानी स्त्री महदरण्यम् नि०ङीप् आनुक् च। महा-रण्ये। "यथारण्यान्याहुत्साचरत" शत०ब्रा०।

अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मैकादशाचरणस-स्यस्य यत्र। "यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्य-मेव तदिति" श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्य्ये। "तदरण्य पदवार्थवाविस्या-दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

अरण्येतिलक पु० सप्तम्या अलुक्। वनतिलभेदे।

अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्य नियतपाठोऽस्य यस्य अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाठ्यमन्त्रेण शतपथब्रा-ह्मणादौ "पश्चादरण्येऽनूच्यम्" १८,४,२०। "अरण्येऽ-नूच्या शतप्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य" इति कर्क०। ७त०अलुक्स०। २अरण्येऽनूच्ये (पाठ्ये) मन्त्रभेदे पु०। स च "उपच भोमचेत्यादिमन्त्र कश्चि नियतमरण्ये पठ्यते" इति कर्क०। "यागेयारण्येऽनूच्या-सोऽरण्येऽनूच्यो भवति" ता०ब्रा०। "अरण्येऽनूच्यः कवि-दतुभाक्तेन ह्रूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति" ब्रा०। अयमेव पाठः श्रेयान् कर्कमते बहुव्रीहौ प्रयन्दे सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषैकविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धिवाचकत्व युक्तम् "सोऽरण्येऽनूच्य मात्र एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति" शत०ब्रा०।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये निवासेनौको यस्य। १वन्यादौ २वान-प्रस्थे "वैकृत्यमम तावदीदयमपि स्वे वाटरण्यौकस०" मह०।

अरत त्रि० न रत। १अननुरक्ते २विरते च। [त्रि०।

अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य। १कुक्कुरे २लज्जाहीने

अरति पु० ऋ–अति। १क्रोधे। रम–क्तिन् न०त०। २अनवस्थितचित्ततायाम्, ३रागाभावे, "मुक्तकलाव-मरतिर्गौरवं कक्षवृद्धौ" सुश्रुत। ४ रतिविरहे, ५उद्वेगे, "स्वामोच्चरम्यकाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः अरतिः सा" इत्येवं क्त्वे ६ इष्टवियोगात्मनोऽस्वास्थ्याभावे ७ वक्रलोपे "अयमरति हि विक्लोभ" इति। किरा० अरति ८ नायकदशाभेदे च स्त्री। "उद्वेग-महदाहस्याभागरः तमताऽरतिः। ह्रोन्मादोन्मादमूर्च्छा-सा इत्यनङ्गदशा दश" भक्ति०। सा च विषयविद्वेष करोति। न०ब०। ९रागहीने त्रि०।

अरत्नि पु० ऋ–कत्नि रति वद्धमुष्टिकरः स नास्ति यत्र। १विस्तृतकनिष्ठे बद्धमुष्टिकरे, २कफोणिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-पर्यन्तपरिमाणे। शततत प्रमाणे मात्रच्। तत्परिमिते त्रि०। "अरत्निमात्रान्तरिते देशे" भवदेव। "तावतर-तोऽग्नेर्निदध्यादरत्निमात्रे" व्यवहा०। "अरत्निमात्र युपका पल्लवैर्युक्तसम्मितैः" छन्दो०। ३ कफोणौ (कुनो) बाहोरवयवे। "भौमौ भवद्भागुपजान्वरत्नि" भट्टि०। "अथनेनाङ्गमनीयमरत्नौ सवत्स" शत०ब्रा०। ४ बाहौ बाहुर्वा अरत्निः बाहुना वीर्यं क्रियते" शत० ब्रा०। स्वार्थे कन्। अरत्निकोऽप्यत्रार्थे।

अरथि पु० अच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ–रथिन् सारथि न०त०। सारथिभिन्ने। "अश्वसनकविप्र-मजाप्यरथोः" ऋ० ६,६६,७, "रथिः सारथि न रथि-अरथिः" ऋ०दीप० भा०। [२ मन्दगमने हते च

अरद पु० न जातो रदो यस्य। अजातदन्तस्य बाले

अरधू त्रि० राध–हिंसने, कर्मणि रक् ह्रस्वं न०त०। सत्० "निरर्हिंस्रो उपसत्वस्य तवसत्वीयोऽरधस्य रमदरोधम्" ऋ० ६,१८,४, राध–सिद्धौ रक् ह्रस्वः भा०।

२ समर्थे च "ता ह त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्र इत्था" ऋ० ६,६२, ४, अरध्रम् समृद्धम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय "कर्कटिमध्यात् सिंहार्के सिंहार्द्धं सिंहकन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः तस्मिन् पर्य्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोऽदुरितं यस्य । पापशून्ये "शं योररपो दधातन" ऋ० १०,१५,४, "तदस्मे शं योररपो दधातन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम् अव्य० ऋ—अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽसमर्थे २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्गतमत्के अरङ्कृतिमत्के च उदा० । ३ अत्यर्थे च । "तस्मा अर गमाम" य० ११,५२ "अरमिद्भे स्तवासहे गीर्वणसे अरंगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता वा मतिः । १पर्य्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । "त्वादस्मे अरमतिर्वसूयुः ऋ०७,३४,२१ । "उप त्मनारमतिर्वसूयु" का०उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । "उरभ्रमररराणि द्वारपाङ्कव्य" धीर० च० । २आपिधाने ३ शरकोषे विश्व० ४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+णिच् अरमियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-क्विप् इव ररिर्दाता नाश्न्योरररस्य पिपासोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः" ऋ०१।१३९।१० । भाष्ये भाषुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—अरररिरितयेतय गमनं औणादिकोऽरिप्रत्यय' । आतोऽनुपसर्गे क' पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि । नद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टासदाणीत्यर्थं । 'आपो मया प्राणा' इति श्रुते । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते तादृशं दानमितरमल्पु तदररि अन्येरदेयं लो कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः" इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु' ररिवान् न०त० । अदातरि । "योनो अग्ने अररिवा अघायुररातीः" ऋ० १,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद० ३ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, अपूर मर्त्यं परिरक्षसि मर्त्यं ऋ० १,१२९,२, 'अररुं' गमनस्वभावम् भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररुः इति" इत्यं शान्तमिति माधव । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो धूर्त्तिः" ऋ० १,१८,३, । "अररुष उपद्रवं कर्त्तुमस्मत्-समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अरे अव्य० अर शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं मनुत्तर लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया सम्बोधने । तच्च नीच सम्बोधे

अरलु पु० अर लाति ला—कु—ऋ अरु कपिलका० रस्य ल वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्टा दधनि यवागू साधयेद्-द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न०त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राण्यपि विन्दते विद—श । पद्मे "सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् रघुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघ "रागेण श्रिय-मरविन्दत करायैः" माघ २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच् समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु० । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्ष" विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां समूह इनि । ३ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिः रस्य वेदे वा० अनिच्समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता" ऋ० ८,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता." भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्यं मधुरादि न०त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकटरसे । न०ब० । ४ रसशून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । "वृश्चिकस्यारसं विष-मरसं वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-सारमिति भा०" । रस वेत्ति अच् न०त० । रसानभिज्ञे । "किमरसानाम सादरसपुरुषाणादरमरैः" नैष० ।

अरसिक त्रि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे "अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि मा लिख" इत्युद्भटः ।

अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रञ्जनाभावे च न०प० । २रागशून्ये त्रि० । "तमहमरागमतृष्णम्" वेणी० ।

अरागिन् त्रि० न रागी न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।

अराजक त्रि० नास्ति राजा यत्र कप् । राजशून्ये देशादौ "अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्" मनुः । [दराजन्यप्रसूतिन" मनु ।

अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने "राज्ञो न धनधान्यके-

अराजिन् त्रि० राजा अधिगतस्तेनाख्यस्य वोढा० इनि न०त० । १ राजानधिष्ठिते "वि पर्वता अराजिन" ऋ० १,७,२१ । अराजिनः राज्ञा केनचिदप्यनभिष्ठिता" भा० । न राजते राज-इनि । २दीप्तिशून्ये त्रि० स्त्रियामस्यतो ङीप् ।

अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति आ+जीव अन् उप०स० । १रथकारे । राजीवं पद्मम् न०त० । २पद्मशून्ये जलादौ त्रि० ।

अराति पु० न राति ददाति राति रा+क्तिच् न०त० । १शत्रौ । "देगः, सोऽयमरातिमोचितजलैर्यस्मिन् कृताः पूरिता" वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २षष्ठस्थाने । "आरातिमण्डयो वष्ठ अष्टमे मृत्युरन्ध्रयो" इत्युक्तेः षष्ठस्थाने अरिकृतशुभाशुभचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-रिपुषु ४षट्सङ्ख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-सास्यात् । ५अभिगमनशीले च "मा पाप्यर्योश्चनुपामरा-तय" ऋ०७,८३,५, । "विश्वा अग्नी अरातीः ऋ० ८,७९,२, अराती अभिगमनशीला यत्नवीया भा० भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री "मा नो अरातिरीशत" ऋ० २,७,२ । "अरातिरदानम् यत्नुर्वा वेदे यती अरातियन्त्र स्त्री" भा० । अरातिरिवा-चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति । यत्नुतुल्यमचरति तदिच्छति वेत्यर्थे । "य उक्त यजमने यारातीयति" शत० ब्रा० । योऽस्मभ्यमरातीयात्" यजु० ११, ८० । [अथ० १०,६,१ ।

अरातीयु त्रि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ । शत्रुतुल्याचारशीले "अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य दुर्हृदः"

अरातीवन् त्रि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थीयोर्वनिप् पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारयति । "अवायुररातीवा मर्चयति द्वयेन" ऋ०१,१२७,४ ।

अराधस् त्रि० राध० धननाम निघ० । नास्ति यस्य । धनरहिते 'कदाचनमराधसम्' ऋ०१,८४,८, "अराध-सम् राधसा धनेन रहितम्" भा० 'यदा मर्तो रराधसो निराधसं ऋ०८,६१,२ "अराधसं धनहीनम् यजमानं" भा० ।

अराय त्रि० नास्ति रा धनं यस्य वेदे यत् वा० । १धनशून्ये स्त्रियां ङीप् । "अपमत्य वा मातुमानानय यर्तो अरायः" अथ० ४,१८,८ रा+भावे घञ् रायोदयादीनाम् न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० । "नारायासीन च्चक्रुव" ऋ० ८।६१।११, "अरायाः अधना अवदविहृता वा" भा० "अरायेभ्यो-ऽजिघृत्स्य इमं मे परिरक्षत" अथ० ८,२,२० ।

अराल पु० अ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १सर्ज-रसे २ मत्तहस्तिनि । ३ कुटिले त्रि० । "ततावरालव-रालमरालकेशी" नैष० "भित्त्वा निराकुलमरालकेशा" रघुः"नीलनलिनालमरालपक्ष्म" कुमा० । ४ वेश्यायां स्त्री

अरावन् त्रि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । "अरावा यन मर्त्त्ये" ऋ०८,८,४, 'पाहि धूर्त्तेररावन् , ऋ०१,३६, १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।

अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३विट्खदिरे, ४कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्सङ्ख्यासाम्यात् ५षट्सङ्ख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठस्थाने ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ "दूरात्प्रणमितारिभि" 'विजि-तारिपुरः पुरः" रघु । "नारीणामरिकुलमाचरसि चेन्न जानासि" का०प्र० "अरिकारिकरकार्यम्"लोला० । "नारि न मित्रं य विद्यात् श्राद्धेभोजयेत् द्विजम्" मनुः । चक्रे "गदारिसङ्खपद्मधृक्" विष्णुध्यानम् । कामादौ "हतारिषड्वर्गजयेन" किरा० । ईश्वरे अरिधामम् षष्ठे ७०विट्खदिरे अरिमेद० । "सिताशिती चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रवितश्चसिता" इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां दशकृमन्त्रादिषु । यथा रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, गुरोः बुधशुक्रौ शुक्रस्य रविचन्द्रौ" शनेः रविचन्द्रभौमा । "नीचस्थितैररि-गेहगैरप्यपराजिते वा जीवे भवन्ती मतविभी ध्रुतिमर्दहीन" ज्योति०एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु"धनव्ययदश-विशालान्त्यविनाशस्था परस्परम् । तत्कालमित्रास्तुबल केचिदुक्तोऽन्यथा रिपु" ज्योतिषोक्ते तत्काले तत्स्थानिस्व-मध्यापेक्षया २,३,४,१०,११,१२ स्थानस्थितेषु १,५,६, ७,८,९ स्थानेषु स्थिता ग्रहाः तथाहि कर्क्काले ये ग्रहा यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां तदपेक्षया १,५,६,७,८,९,स्थान

स्था यद्वासे तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यद्वा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रव नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितसमध्यास्ते ऽपि तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः यत्नभिश्चिन्तनीयाः इतिराजमा०। निसर्गसमाश्च "बुध कुजेज्यास्कुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ भौमसुरेज्यमन्दाः । शनि , कुजेज्यौ, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंश्रिताः स्युः" इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनयः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनयः । गुरोः शनिः , शुक्रस्य कुजगुरू शने गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रस्टष्टे २२।३०कला बलम् मित्रस्टष्टे १५ कला , समस्टष्टे ११।४५कला शत्रुगेहे ७।३ कलाः अधिशत्रुस्टष्टे ३।४५ कलाबलम् ।मूलं जातकादौ द्रष्टव्यम्। नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तग्रहादिबलज्ञानोपयोगि। ताजके तु "दृष्टिः स्यान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५कला) ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्य्यस्य संसिद्धिदा लं ग्रपोना कथिता (४०कला) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०-कला) । दृष्टि पादमिता (१५कला) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तमे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला" (६०कला) इति दृष्टिविशेषमभिधाय "पञ्चन्मित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रुः । समस्त्वन्यया २ ६,८,१२ ,इति नील०उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि । तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्थानस्था ग्रहा रिपवः । तत्र "स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रि" नील० । राहोर्निसर्गरिपवस्तु "सूर्यं शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः" इत्युक्ता ज्ञेया । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु "शुक्रशनी विपक्षौ" इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठस्थाने "षष्ठे च सर्वमित्रिपौ" इत्युक्तौ चिन्तनीयौ। ताजके तु "रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पाद्भ्ययमीक्षणा" इति नील० ताजकोक्ता चिन्तनीया । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे ।
तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोष्ठादिक्रमेण सिद्ध , साध्य सुसिद्ध अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोष्ठात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थकोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा च पञ्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वादशं पञ्चदश कोष्ठं षोडशं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तत्रारिसंज्ञकत्वात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतुःकोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्र सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १सिद्धसिद्ध २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ३सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारि । द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्य । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्ध द्वितीये सुसिद्धसाध्य । तृतीये सुसिद्धसुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारि । चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्ध । द्वितीये अरिसाध्य तृतीये अरिसुसिद्ध चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षर तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनाया सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव। ततश्च सिद्धादिचक्रस्यकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रशब्दे तन्मूलं द्रष्टव्यम् ।"अरिमन्त्र न गृह्णीयादिति"तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्थे ८ भूपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिभूत यथोक्तं माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि०। "अरिमित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमतः परम् । अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषोः पुरःसराः" पञ्चेति शेष "पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः" पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेष एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्द्वयश्च 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थोव्यस्तयोर्वधे। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः" इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अराय्य तत्र साध्वादौ त्रि० "असौ यो अधराद्गृहस्तत्र सन्त्वराय्यः" अथ० २,१४,३,। १० प्रेरके त्रि० अरिष्टुतशब्दे उदा० ।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थं पित्रादिदायं न भजते भज–क्विप् अस०स०। दायानर्हेषु अन्धे क्लीवपतितादौ अनंशशब्दे १४१ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त्त(र्त्त) पु० अरये शत्रुनाशाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शत्रुवधायोद्युक्ते "पर्षदरि गूर्त्तः सूरिः" ऋ०१,१८६,३ लोके तु अरिगूर्ण इत्येव ।

अरिता स्त्री अरेर्भावः तल् । शत्रुतायामभिसम्पादने ।

अरितृ पु० ऋ—अन्तर्भूतण्यर्थे तृच् वेदे इट् । नाविके कर्णधारे "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" ऋ०९,९५,२, २४२,१, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरित्र न० ऋच्छत्यनेन ऋ—इत्र । (हालि) इति ख्याते १नौकाचालनकाष्ठे । "लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितः" माघ "नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यद्धविर्धानं तस्याः पाशिज एव स्फ्यावारित्राय" शत०ब्रा० । २गमनसाधने वाहनादौ च "अरित्रं वां दिवस्पृथु" ऋ०१,४६,८, 'अरित्रं गमनसाधनं नौरूपम्' भा० । "शतारित्रां नावमातस्थिवांसम्" ऋ०१,११६।५, "शतारित्रां बह्वरित्रां ये काष्ठे पार्श्वतो बद्धे जलालोडने कृते नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि' भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्रै—क । पापादितो ३रक्षके त्रि० । "दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः" ऋ०२,१८,१, "दशारित्रः अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्यरित्रा यद्वा दशसङ्ख्याकाप्रहायस" भा० । काश्या० ठञ्ञिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरित्रिक तस्यादौ च त्रि० ञिठ स्त्रियां ङीप् ।

अरिदान्त पु० अरिर्दान्तो येन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि परनिपात । यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे । "रामे भारं समासज्य, युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले । निदसपतौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे । उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशव । राजाधिदेवे मृदरे प्रसेने चित्रके तथा । अरिदान्ते दृढ़रथे श्वफल्के सात्यकौ पृथौ । कृष्णान्धकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदन । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति" । इति हरिवं० ।

अरिधायस् त्रि० अरिभिरीश्वरैः धार्य्यते धा—असुन् ष० युट् च । ईश्वरधार्य्ये । "अदितावरिधायसो गाः" ऋ० १,१२६,५, अरिधायसः "अरिभिरीश्वरैः धार्य्यमाणाः" भा० ।

अरिनन्दन त्रि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द—णिच्—ल्यु उप०स० । शत्रुसन्तोषके अजितेन्द्रियजये व्यसनासक्ते ।

अरिन्दम त्रि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति दम—अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम् उप०स० । पराभिभावके १शत्रुतापके २जितकामादौ च । काश्या० ठञ्ञिठौ आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० ञिठ स्त्रियां ङीप् च ।

अरिप्र त्रि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तन्नास्ति यस्य । पापरहिते "अरिप्रा वृत्रहन्तमा" ऋ०८,८,९, "रिप्रमिति पापनाम" भा० । "न वो वय शुचिमरिप्रमद्य" । ऋ०७,४७,१, "अरिप्रं पापरहितम्" भा० ।

अरिमर्द पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मर्दति मर्द—अण् उ०स० १कासमर्दवृक्षे । २शत्रुतापके त्रि० ।

अरिमर्द्दन त्रि० अरिं मर्द्दयति मृद—ल्यु—उप०स० । १शत्रुतापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत । गान्दिनी नाम तस्यै गां सदा प्रददौ पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुत । अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिण । उपमद्गुस्तथा मद्गुश्च दरश्चारिमर्द्दन । अरिक्षेपस्तथोपेक्ष शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दन । धर्मभृद्यतिधर्मा च गृध्रभोजान्धकस्तथा आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज—णिच्—खच् मुम् उ०स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे अरिमर्द्दनशब्दे विवृतिः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्खदिरस्येव मेद सारः गन्धोऽस्य । (गुयेबाबला) १वृक्षभेदे । अरिरिव मेद्यति इव-त्वात् अस्य स्निह्यति मिद—अच् । २विट्खदिरे । संज्ञायां कन् । ३कृमिभेदे तद्वचनायाम् "वाह्यका पिप्पिट पुष्पो वर्णकीटोऽरिमेदक" सुश्रु० ।

अरिला स्त्री 'नोक्ष्यबन्धे विलासिनि । कन्दर्पमतिपदमन्वे यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि । येथ नियतसयुहृयधारिणि" "इत्युक्तलक्षणे मात्रावृत्तभेदे ।

अरिष पु० न इयर्त्ति मल यस्मात् ऋ-किषन् न० त० । १अपानमार्गजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न०त० । २अविच्छिन्नधारावर्षणे न० ।

अरिषड़ष्टक न० षट् च अष्टौ च द्व० ततः परिमाणार्थे कन् षडष्टकम् अरिस्वामिकं षडष्टकं शाक० त० । विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्परराश्यपेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठत्वेऽष्टमत्वे वा अशुभं तयो राश्योर्मित्रस्वामिकत्वे शुभं दोष शत्रुस्वामिकत्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं 'मकरः कर्कटुर्वारितुला कन्या मेषेण सह धनस्तुलया । वर्षिटौ इमयपी

वृश्चिकमिथुने वारिविधौ। यदि कन्याष्टमे मर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जित त्रिदशैरपि" ज्यो०त०। तत्र प्रतिप्रसव। "सौहृद्ये हृदुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराचक्रस्य सुमिलमिलत्सुयदसेमार्थसमदादि। षट्काष्टे नयपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितो प्रोत्याय सुखप्रदद्विपुष्टिजननं कार्यो विवाहः शुभः" भुज०भी०। अत्यन्तापद्विषये व्याध। "मैत्र्यादियोगैरपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्य रिनैधनाख्या। वर्ज्या विवाहे पुरुषोद्गता हि प्रीतिःपरा जन्मम तारकास्तु"। तत्रदानप्रकारम् तत्रैव। षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति"।

अरिषड्वर्ग पु० अरीणां वर्गः समुदायः षड्वर्गः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्त रात्रूणां षड्वर्गं देवीभागवतवत् विष्णुभागवतयञ्च सामिवत्येऽपि गमकतया स०। कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु "जितारिषड्वर्गजयेन" किरा०।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त०। अहिंसके "त्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्" ऋ०२,३६,४, "अरिषण्यावाहिंसकौ त्वानौ" भा०।

अरिष्ट पु० रिष—हिंसायां कर्त्तरि—क्त न०त०। १लशुने २निम्बे। "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च "मणि रक्षायां सुश्रुत। "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्त-थेति" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत। ३ लङ्काभिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रीठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। "अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहघ्नजिह्मगर्भपातन" वैद्य०। ७असुरभेदे। "यत्र याश्च मेन्द्रस्य कस हि विदमेव च अरिष्ट वृषभ केशि पूतनां दैत्यदारिकाम्। नाग कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिक तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिव०। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिभा" रघुः तत्करणप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्तातिथ्यादौ तत्रारिष्ट माख्यापयत्तिमवैश्यशूद्राणां श्वेत-रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातक-सर्षपदूर्वानिर्मितं यथागारं यथासंख्यं तत्रायपर्यङ्कमुपलि-प्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-यत चतुर्हस्तविस्तृत रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्" सुश्रु०। तत्र प्रवेशे "रोहिण्यां स्वयपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठासुत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" मि० चि० तारा उक्ता। एतच्च सम्भवे "प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्" वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-कार्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्ते "दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषत। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैर्लिखितैन च" विष्णु०पु०। ११अनिष्टसूचके उत्-पाते भूमिकम्पादौ अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो० १२अनिष्टस्यासस्येषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेमारिष्टकाम्ये मद्ये। "रक्तारिष्टं योषिताजीर्णं पेयम्" माघः। "अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा" वैद्य०। मद्ये युक्तमपि भावप्र०। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब०। १४मरणचिह्ने। "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयत" इति सुरा०। न०त०। १५शुभे न० ५य०। १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि०। १८ बलिसुते दैत्यभेदे पु० "अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ चिलायुधः" हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! ताश्चपत्या-नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजस" हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न०त०। २१सुखे-मावस्थाने न० "मर्त्तवेऽयो अरिष्टतातये" ता०ब्रा०। "अरिष्ट सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय" भा०। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्ट हिंसितं गच्छति गम—तुन् नि० आदन्तादेश। अहिंसितगमने। "अरिष्टगातुः सहोता-सहोभरिः" ऋ० ५,४४,२, "अरिष्टगातुरहिंसित-गमन" भा०।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः भेदे अरिष्ट+तातिल्। सुख-करणे 'जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये' ऋ०१०,६०, ८, "ओषधीरक्षा अरिष्टतातये" यजु०। स्त्रीत्वे तु ताय-क्तिन्। अरिष्टविस्तारे "सद्यस्त्वभवता निष्प्रमायिप्रमरिष्ट-तातिमायाकाङ्क्षे" वीरच०। क्वचिद्देशेऽपि तथा अरिष्ट-मल्ले ह्यस्य।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु०दैत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे "तार्क्ष्य-

चारिष्टनेमिव गरुड्व महाबल”। अरुणगरुडावपि वै विनतायाः सुतौः स्मृताः” भा० २तीर्थङ्करे जिनभेदे च।

अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न०त०। हिंसाभावे। “पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम् ऋ० ७, २१, ६,। ‘अरिष्टिमहिंसाम्” भा०।

अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयितृभिः स्तुत वेदे षत्वम्। प्रेरयितृभिः स्तुते यथाह “राधते विप्रमूर्त्तो अरिष्टुतः ऋ० ८,१,२२। लोके तु न षत्वम्। [स्थातरि।

अरिष्ठ त्रि० अरये तिष्ठते स्था—क वेदे षत्वम्। शत्रुनाशाय

अरिह त्रि०अरीन् हन्ति हन—ड। १शत्रुनाशके “हरिहयोऽरिहयोगविचक्षण” रघु “पौरवे नृपभेदे” अवाचीनोऽपि वैदर्भीमुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः, अरिह अङ्गेयीमुपयेमे” भा० आ० प०।

अरीढ त्रि० न रीढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः। १अनास्वादिते। ऋग्वेदे तु ढस्य ळह” अरीळ्हः इत्येव। “अरीळ्हं वत्सम्” ऋ०४,१८,१०। अरीळ्हं शत्रुभिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २अर्थे च।

अरीहण पु० अरि हन्ति हन—अच् पूर्व्वदीर्घः। नृपभेदे अरीहणेन निर्वृत्तम् वुञ्। आरीहणकम्। चतुरर्थ्याम् उत्करा० छ। अरीहणीय ततुसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य। निर्वृत्ताद्यर्थे विहितवुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे। स च गण अरीहण, द्रुघण, द्रुहण भगल, उलन्द, किरण, साम्परायण क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण भास्त्रायण, वैमतायन। गौमतायन, सौमतायन। सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण,। कौन्द्रायण खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश। उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कशकृत्स्न, जाम्बवत शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलतृ, भलन्दन, खण्डु, कनल यज्ञदत्त, अरीहणादिः।

अरुंषिका अरुंषि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् टा०, सम्। क्षुद्ररोगभेदे। “समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता। कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्प कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्बुद पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसीन्द्रलुप्तो दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्मशकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाश निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति”। अरुंषि बहुमुखानि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्” “अरुंषिकाकृते रक्तं सेचयेन्निम्बवारिणा’ इति च सुश्रुत।

अरुगण त्रि० रुगणः विरोधे न०त०। रुग्णे रोगशून्ये “रुजदरुगणं वियवस्य सानुम्” ऋ०६,२९,२।

अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य। प्रकाशहीने अदीप्ते “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ०६,३९,४।

अरुचि पु० न रुचियत्न। सम्यगभिलाषे १भोजनादावभिलाषसम्पादके १रोगभेदे। न रुचिः सन्तोषः न०त०। २सन्तोषाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीश’। पूर्व्वोक्तानिवृत्तदोषस्य शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः। भोजनादौ ३अभिलाषाभावे च “सन्निपातज्वरश्वासकासहिक्काऽरुचिभ्रमतृट्” “स्याद्बर्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसाद” इति च सुश्रुतः।

अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य। १रोगशून्ये २अतुलकरोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक् “इति प्रश्ने” हितभुग्मितभुक् शाकभुक् सोऽरुगित्युक्तः “अरुक् सप्तान्यवक्षो महाव मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीय’ सुश्रुतः।

अरुज पु० न रुजति रुज—क। (सोंदाल)इति ख्याते १वृक्षे। नास्ति रुजा यस्मात् ५ब०। २रोगाभावसाधने त्रि० “शिरेभ्य खलु सर्व्वेभ्य कर्णिकामरुजा स्थिराम्” सुश्रुत। ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिव०“अनुह्रादो हरिहयोवराह सहारोऽरुज ”। हेव०। ४रोगशून्ये नीरोगे च त्रि०। “अपाककठिनः स्थूलोपमन्थिर्वर्त्मभवोऽरुज ” सुश्रुत। “अरुज या ह्यत स्तुममन्त क्षिप्र स्वस्त्यपि”सुश्रु०।

अरुण पु० ऋ—उनन्। १सूर्य्ये, २सूर्य्यसारथौ, ३गुडे, ४सन्ध्यारागे ५निःशब्दे, ६दानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८पुन्नागवृक्षे। ९ अव्यक्तरागे १० कृष्णमिश्रितरक्तवर्णे च ११ तद्वति त्रि०। १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न०। १४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम् १७ नदीभेदे १८ कटम्भरायाञ्च स्त्री। १९ त्रिवृतायां मेदि०२०इन्द्रवारुण्याम् २१गुञ्जायां राजनि० २२गुणलिकायाम् च स्त्री। तत्र सूर्य्ये ‘विभावरी यद्यरुणाय कल्पते’ कुमा०“यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः। “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड्व

महामल्लः अरुणस्तरणिश्चैव विनतायाः सुता स्मृता" हरि० "अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगात्मा स्त्रैव सर्वेषां साध्यानामधिपः स्मृत" हरिवं०। "तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे" १६१ उक्ता । सूर्य्ये "संपृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः" रघु "रागेण बालारुणकोमलेन" कुमा०। वर्णे तद्वति च "नयनान्यरुणानि घूर्णयन्" कुमा० "अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि" शत०ब्रा०। "दधत् स व्याप्तव्योमस्फुरत्ताराणुकारिणी" माघ । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे "अरुणो माघमासे वै" आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे । २४देवभेदे पु० । धूमादि० वुञ् । आरुणक तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु० ष्यञ् आरुण्यम् न०। तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न० । रक्तादिवर्णे। अपत्ये इञ्। आरुणि जटायौ सूर्य्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात् भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः । गौरा० ङीष् । २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री। "अरुण्योगाव उपसामिति" निरुक्तोक्तायाम् २६ ऊषायामपि स्त्री । २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् "सरांस्येतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्रमात्" सि०शि० । "एतेषु मन्दरादिविपुलकभागेषु गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकर्म्मधा० । रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमास । रक्तदूर्व्वाभेदे, "यद्यदारान्न विन्देयु अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयु" शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया। सूर्य्यभार्य्यायाम् १ संज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्योद्योऽप्यत्र "तस्य भार्य्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः" इति । "असहन्ती तु सा छायां सवर्णां निर्म्ममे ततः । छायामयीं तु सा संज्ञा, तस्याञ्छायासमुत्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर! । उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते! । स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया । इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । सम्भाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । छायोवाच । आकचग्रहणाद्देवि! आ शापाद्वैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि! यथेच्छया" । इति हरिवं० । ३प्रभाकन्याभेदे च । "सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रभा देवर्षिपूजिता" । अनुवन्ध्या मनूकाश्च अनुग्रामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाश्चैव" हरिवं० अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु० ५तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणप्सु त्रि० अरुणं प्सुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे "ऋतावरीमरुणप्सु विभातीम्" ऋ०५,८०,१, "अरुणप्सुमरुणरूपाम्" भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडाग्रजः सारथिरस्य । सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ६त० ।१जटायौ पक्षिणि । २सूर्य्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनीकुमारयो द्वि०व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री । "लोकपत्यानि कौरव्य! संज्ञाया तपतांवर! । आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूवतुः" । संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लोकपत्यानि । "द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते । द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः" । इति सावर्णशनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञाया छायात्मायां द्वितीयायां सवर्णायां जातौ हरिवं० । वडवारूपधारिण्या संज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । "वडवारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभलोचनाम् । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वडवां ततः । अदृश्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च । वडवावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुंसोपशङ्कया । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाया विवस्वतः । देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजांवरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति" । तपतीशब्दे तदुत्पत्ति कर्म्मोत्पत्तिः यथा "एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु संवरणारोहा कन्याऽहमिति भारत! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ! । मत्प्रसादाच्च ते राज्ञि! भवि-

ता दीप इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपन सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् कर्णः शस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः" । भा०आ०प० । अरुणोऽनूरुरस्ति अरुणशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-कथानूरुशब्दे दृश्या । [रोह रणे हरिः" हरिव० ।

अरुणावरज पु० ६त० । गरुडे "अरुणावरज श्रीमानारु-

अरुणित त्रि० अरुणः क्रियते स्म अरुण+तत्करोत्यर्थे णिच्—कर्म्मणि क्त, तारकादि० इतच् वा । १रक्तवर्णीकृते २जातलोहितवर्णे च । "स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्" कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणमुदकं यस्य । १सरोवरभेदे । उदकस्य वा उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्कम्भपर्व्वतस्थम् वि०पु० । २नदीभेदे स्त्री सा च "मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामति मधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति" इति भागवतोक्तस्वरूपा ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । "चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते" इत्युक्ते सूर्य्योदयात् प्राक् चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री अरुणोदयकाले विद्धा । अरुणोदयकाले दशम्या विद्धायामेकादश्याम् । "दशमीशेषसंयुक्ता यदि स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्" हेमा० भवि०पु० 'अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणा लाभेऽपि वैष्णवैरुपोष्या' ए०त० रघुनन्दन ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । "सूर्य्यग्रहेण तुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् । माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समेति" ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।

अरुन्तुद त्रि० अरूंषि मर्म्माणि तुदति तुद—खश् मुम् च । मर्म्मपीड़के दुःखदायके "अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः" इति रघु "नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः" मनु० ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १रोगमात्रावरोधिकायां लतायाम् २वशिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादव्युत्पन्न "अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघु "आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति" "साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती" इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेरात्मजा सत्पत्नी भाग० तपसा सिद्धा मण्डलरूपेण सप्तर्षिस्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च "प्रागुत्तरस्यैते सदोदयन्ते यथाक्रमा । पूर्व्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्व्वाद्याः । तत्र वशिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी" वृ०स० । विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्श्यते "अरुन्धतीञ्च रुद्धाहमस्मीति" गोभि० । "एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारामरुन्धतीं रुद्धाहमस्मीति मात्मनमेव पश्येत्" उ०त०रघु० । अरुन्धती यथा पत्यौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् । आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् उद्वते । "न पश्यति सप्तर्षीन् यस्तु देवीमरुन्धतीम्" ध्रुवमाकाशगङ्गां च ते वदन्ति गतायुषः" ४दक्षकन्याभेदे धर्म्मस्य पत्नीभेदे । "ददौ स दश धर्म्माय" इत्युपक्रम्य "तासां नामानि मे शृणु" इति प्रोक्ता । "अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती । सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भारत ! । धर्म्मपत्न्यो दश त्वेता इति" "पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यामजायत च" हरिव० । ५जिह्वायाञ्च "अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्" इत्युक्त्वा तत्रारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकार्थं दर्शितं यथा "अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रे स्मो मातृमण्डलम्" काशीखण्ड० । [वशिष्ठे मुनौ

अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् समा० ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यत्र तत् सूचको न्यायः । प्रथमस्थूलदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनरूपे न्याये "यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां तारामसुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति" शा०भा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ६त० । वशिष्ठे मुनौ तत्पतित्वादस्यास्य ।

अरुष त्रि० न रोषति क्रुध्यति रुष–क न०त० । १अक्रोधने । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः" यजु० २३.५ "असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः" इति श्रुति । विरोधे न०त० । २ रोचमाने । "श्वेत यद्यामरुष वर्हिता" ऋ० १,१,४, 'अरुषं रोचमानम्' भा० । ऋ–उषच्–उषन् । ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप् । "युक्ष्वा ह्यरुषी रथे" ऋ०१,१४,१२, अरुषी र्गमनशीला वडवाः" भा० । रुषा हिंसा न०ब० । ४हिंसारहिते "आगन्ति हयो अरुषस्य शेवम्" ऋ० १,७,५, "अरुषस्य हिंसारहितस्य" भा०। [स्त्री निघ०।

अरुष् त्रि०नास्ति रुट् यस्य । १अक्रोधे। गौ०ङीप्। २उषसि

अरुष्क पु० अरुर्मर्म स्थानं कायति पीडयति कै–क । मर्मस्थानेन व्रणकारकफलरसे (भेला) भल्लातकवृक्षे ।

अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप०स० सत्त्वम् । मर्मस्थाने व्रणकारकफलरसे १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि० "गुल्मोदरार्शोऽरुष्करः" सुश्रु०। स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु० ऋ–उसि । १अर्के, २रक्तखदिरे च । २मर्माणि न०। ३व्रणे, ४क्षते च पु०न०। "अरुर्हि मदजनस्य सम्" भा०। "अरुर्वै पुरुषोऽवच्छितः अमरुदैवैतत्करोति" शत०ब्रा०। "वहुरुजेन वदिन्वा यद्वा वा रुरुसा" अथ०५,५,४ । "अरुर्वै पुरुषस्यासीति" शत०ब्रा० उक्तो ई नेतो च । अरुस्+अभूततद्भावे च्वि सलोपः दीर्घः अरूकरोति ।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क । भूम्यामलक्याम् राजनि० । टाप्० लप् । आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अरूक्ष त्रि० विरोधे न०त० । स्निग्धे मसृणे, "दर्भे मयूखाष्वरूक्षतायै", शत०ब्रा० ।

अरूक्षित त्रि०न रूक्षितः विरोधे न०त०। स्निग्धे मसृणे, "अरूक्षितं रुह आ स्वे सदम्" ऋ०४,११,६, अरूक्षितं स्निग्धम्" भा० ।

अरूक्ष्ण त्रि० रूक्ष+मन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । "यत्ते सामः परिवासम्–अरूक्ष्णस्तु ते" अथ०८,२,१६ ।

अरूप त्रि० नास्ति रूपमस्य । १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि च न० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" कठ०उ०। कुत्सितार्थे न०त०। ४कुत्सितरूपे च०।

अरूपहार्य त्रि० रूपेण न हार्यं वशीकार्यः अथ०स० । सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये "अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्" कुमा० ।

अरूष पु० ऋ–ऊषन् । १सर्पविशेषे २ सूर्य्ये च त्रि० कौ० ।

अरे अव्य० ऋ–ए । १दोषाह्वाने, २नीचसंबोधने "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति" न वा अरे पत्युः कामाय पत्युः पतिः प्रियो भवति" शत० ब्रा० बहुशश्च पाठः । तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्ते तस्याः स्त्रीत्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३अपकृतौ, ४असूयायाञ्च ।

अरेपस् त्रि० नास्ति रेपः पाप मिरुक्तोक्तं यस्य १निष्पापे "प्राप्ते रूपी पुराऽरेपाः" इति भाष्य २निर्मले च "अरेपसा तन्वा शाशदाना" ऋ०१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्मलया वा" भा०।

अरेरे अव्य० अरे+वीप्सायां द्विरुक्तिः । नीचसम्बोधनादौ । २सक्रोधसम्बोधने च "अरेरे राधागर्भभारभूत । सूतापसद । किमेवमात्मसि" अरेरे वाचाट । इत्याद्यसह्यवक्रदुर्विदग्ध । शठो" इति च वेणीसंहारे ।

अरोक त्रि० रुच–दीप्तौ घञ् रोकः छिद्रं दीप्तिश्च न०ब० । १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम्" पा०बहुव्रीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दत । अरोकदत् अरोकदन्त । निविडदन्ते दतादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग त्रि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये "अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः" मनु० । "एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः" मनु तस्य भावः ष्यञ् । आरोग्यम्। रोगाभावे न०"आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते" दुर्गास्त०. "आरोग्यं विद्वत्सम्पत्तिर्गङ्गास्नानं फलमिति" पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व आरोग्यत्वम्" तत्रैव न० ।

अरोगण त्रि० रोगोऽस्त्यस्य वा०मत्वर्थे न न०त०। रोगशून्ये "तेषामसि त्वमुत्तममनाश्रावमरोगणम्" अथ०२,३,२ ।

अरोगिन् त्रि० न रोगी विरोधे न०त० । रोगशून्ये "यावज्जीवमरोगी स्यात्" पुरा० स्त्रियां ङीप् । "अरोगिणीं चारुमतीम्" स्मृतिः ।

अरोचक पु०न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्–ण्वुल् न०त०। रोगभेदे यत्र कस्मिन्नपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्तः । 'दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययात् भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु । हृद्दाहमोषबहुता मुखतिक्तता च

मूर्च्छा सततं भवति पित्तकृते तथैव । कण्डूः गुरुत्वकफसंप्रसादतन्द्राः श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु । सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति । हर्षशोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिन्ताकृते भवति सोऽप्यशुचिर्दर्शनाच्च” इति । “गुल्मान् श्लीहोदरं कासं श्वासं चकमरोचकम्” इति सुश्रुत । [शून्ये त्रि० ।

अरोदन न०अभावे न०त०। १रोदनाभावे । ब०। २क्रन्दन-

अरोधन न० अभावे न०त०। १रोधाभावे २आवरणाभावे ३प्रतिरोधके व्यापारे । न०ब० । ४तच्छून्ये त्रि० ।

अरोध्य त्रि० न रोध्यः । रोद्धुमशक्ये । [शून्ये त्रि० ।

अरोपण न०अभावे न०त०। १रोपणाभावे न०ब०। २रोप-

अरोष पु०अभावे न०त०। १क्रोधाभावे ।। न०ब० । २क्रोधशून्ये त्रि० ।

अरौद्र त्रि०न रौद्र विरोधे न०त०। १भीषणभिन्ने सौम्याकृतौ २ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु० । “अरौद्रः कुण्डली चक्री” विष्णुस० “कर्म रौद्र, रागश्च रौद्र, कोपश्च रौद्र, भय यस्य नास्ति अवाप्तसर्व्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावादित्यरौद्र ” भा० ।

अर्क तापे, स्तुतौ च चुरा०उभ०सक० सेट् । अर्कयति ते आर्चिकत् त । अर्कयामास अर्कित अर्कयितुम् ।

अर्क पु० अर्च–कर्म्मणि घञ् कुत्वम् । १सूर्य्ये, २इन्द्रे, ३ताम्रे, ४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते,(आकन्द,)इति ख्याते ७वृक्षे, (आरख) इति ख्याते ८क्वाथविशेषे च । ९अर्च्चनीये त्रि०। “आ सूर्य्यो न भानुमद्भिरर्कैः” ऋ० ६,४,६ “अर्कैः अर्च्चनीयैः” भा० “ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्च्चनीयत्वादर्कः” भा० १०ज्येष्ठे” पु० । मलगणया ११अर्काधिपे वारे १२सप्तमीतिथौ १३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४द्वादशसंख्यायाञ्च तत्र विष्णौ । “अर्को वाजसन शृङ्गी” वि०स० अर्कवृक्षे “अर्कः पलाश खदिर इति विष्णुध०। सूर्य्ये “अर्काद्विनिःसृत प्राची यद्यात्यपरदिक् शशी” सूर्य्यसि० “उपर्कादर्करोचिषाम्” माघ “स्व,९,” जगत्पूज्यमयुक्तमर्कः” माघः इन्द्रे अर्कशोदरशब्दे उदा०। अर्कस्यापत्यम् इञ् । आर्किः सूर्य्यपुत्रे यमादौ, यमुनायां,तपत्याञ्च स्त्री अपत्यात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्ककला स्त्री ६त० । शारदातिलके सूर्य्यस्य उपास्यत्वेनोक्ते द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभणिते कलाभेदे । ताश्च १“तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरीचि ५र्ज्वालिनी ६रुचिः । ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विश्वा १०बोधिनी ११धारिणी १२क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सौर्य्यो ठान्ता या द्वादशेरिताः” “वराभयकरा ध्येया श्वेतपीतारुणा क्रमात्” शार० ति० ।

अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्कबिम्ब कान्तोऽतिप्रियो यस्या कम-स । (हुडहुडिया) इति ख्याते १वृक्षे ६त०। २सूर्य्यप्रियायाम् ३संज्ञायां छायायाञ्च अपत्यप्रियाशब्दे विवृति ।

अर्कक्षेत्र न० ६त०, “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रिय चन्दन शाक०त० । रक्तचन्दने

अर्कज पु० अर्काज्जायते जन–ड ५त० । १यमादौ २तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः द्वि०व०। ५सुग्रीवे ६कर्णे च । अपत्यात्मजशब्दे विवृति ।

अर्कतनय पु० ६त० । राधासुते १कर्णे २यमादौ च । अपत्यात्मजशब्दे विवृति ।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्य्यास । अर्कवृक्ष-निर्य्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।

अर्कनयन पु० अर्को नयनं यस्य । विराट्पुरुषे । “सूर्य्याचन्द्रमसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे” पुरा० “अनन्तबाहुं शशिसूर्य्यनेत्रम्” गीता अर्क इव दुर्दर्श नयनमस्य । २दुर्दर्शलोचने त्रि०।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम–णिच् कनि । रक्तार्कवृक्षे ।

अर्कपत्र पु० अर्के सूर्य्य इव तीक्ष्ण पत्र यस्य । १अर्कवृक्षे । अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । ६त०। ४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० “स कदाचिदर्कपत्राण्यभक्षयत् क्षुधार्त्त तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः” भा०आ०प० “देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खादन्नर्कपत्राणि” विद०सु० । “सप्त बदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधायेति, माघसप्तम्यां स्नाने क०त० रघु० ।

अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १मन्दारे । ६त० २अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्ण्णपा०।(आकन्द) २वृक्षभेदे ।

अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्ष इव तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।

अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । २कटुम्भिनीवृक्षे । वा कप् । अत इत्त्वे अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री–क । जवायाम् । ६त०। १सूर्य्यप्रियायां, २संज्ञादौ अपत्यप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १गौतमे सूर्य्यवंश्ये बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाशकत्वात् । २पद्मे । अर्कबान्धवोऽप्युभयत्र ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा०त० । १सूर्य्याक्रान्ते नक्षत्रे हेम० । तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुड्हुडिया) इति ख्यातायां लतायाम् । तद्बिम्बसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्क इव सर्पाणां दुःसहं मूलं यस्याः । (ईश्वरमूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कस्य इव लूष उष्णः रसः यस्य । ऋषिभेदे विदा० अञ् । आर्कलूषः तदपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे । श० । २पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहनिवारणार्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्य्यादर्कविवाहकम्" काश्य० । "तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽत्र । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत न० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकहिताय रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति" मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ६त० । १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५[illegible] ६अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । ७यमुनायां तपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये द्रुमे च ।

अर्कहिता स्त्री ६त० । १अर्कभक्तायां (हुड्हुडिया) लतायाम् २सूर्य्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अश्मनः, अश्मा । सूर्य्यकान्तमणौ, स हि सूर्य्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति तत्तथात्वमर्कसन्निधित्वम् । अर्क इव रक्तः अश्मा । (चुनी) २अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इनि । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । "इन्द्रमिदर्किणो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः" । ऋ० १,१०,१, अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि । २अर्चनयुक्ते त्रि० । "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् पनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्क इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकांशावच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगतः उपलः । १सूर्य्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्मणि यत् कुत्वम् । १अर्चनीये । अर्कस्यायम् यत् । आर्क्ये अर्कसम्बन्धिनि । "स एष वार्कोऽय एष तपति तस्यैतदन्नं क्यमेव चन्द्रमार्क्यम्" शत०ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १कपाटमध्यस्थेरोधके १काष्ठादिदण्डे, "बलस्य मेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० । "पुरार्गलादीर्घभुजा बुभोज" रघु, "अथानपोढार्गलमप्यगारमिति" रघु । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाठ्ये २स्तोत्रविशेषे "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मत्स्यसूक्तम् । ३कल्लोले, ४कपाटे च न० ५क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्यत्रार्थे । ६विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० । "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघु । "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघ । [सूच्ये

अर्ग्वध पु० आरग्वध पृ० । आरग्वधे (सोंदालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रेयवस्तुग्रहणार्थं देये रूप्यकरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये । "कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" "कुर्य्युरर्घं यथापण्यमिति" च मनुः अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । २पूजोपचारे दूर्वाक्षतादौ । सामगैरस्य सकार क्लीबलिङ्गप्रयोगः अर्घः पुंलिङ्गोऽनियमकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीरं

कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः तण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” काशीखण्डम्। “तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः” माघः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृप सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः” अर्घ्यातुपदमाशिषमिति” च रघुः। [पूज्यतमे महादेवे।

अर्घीश पु० अर्घोऽस्त्यस्य इनि देयत्वेन तेषु ईशः। सर्व्वदेवेषु

अर्घ्य त्रि० अर्घ्यते पूज्यते अर्घ-ण्यत्-ण्यन्ता० कुत्सम्-अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा। १पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः माघ”। अर्घाय देय यत्। २पूजार्थ देये जलादौ। “तामर्घ्यमर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः” कुमा०। “अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथ” कुमा०। अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत्। ३अरत्नकारतपोवनसमोद्भवे मधुनि न० तस्य बहुमूल्यत्वात्तथात्वम्।

अर्च पूजायाम् उभ० भ्वादि० सक० सेट्। अर्चति ते आर्चीत् आर्चिष्ट। आनर्च—र्चे “पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेत्” मनुः। “एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति” मनुः। “रजनुष्णोपहारेण छायामानर्च पादयोः” रघुः “वन्दितमार्चीद्वसुधाधिपानाम्” ‘समीहे मर्तुमानर्चे तेन पापाऽखिलं बलम्”। “आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्” “प्रानर्च रम्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रामर्चतया स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चक अर्चित अर्चितवान् अर्चितुम् अर्चित्वा।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट्। अर्चयति ते आर्चिचत् त। अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनु’। “स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा०।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च—ण्वुल्। पूजके “ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः’ मनु स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

अर्चत्रि त्रि० अर्च—भेदे बा० अत्रि। अर्चनीये। “अर्चत्रयो धुनयो न वीरा” ऋ० ६,६६,१०। “अर्चत्रयः अर्चनीयाः” भा०।

अर्चत्र्य त्रि० अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्रिमर्चनमर्हति यत्। पूजनीये। “अर्चत्र्योमघवा नृभ्यः” ऋ०१,२४,१। “अर्चत्र्यः अर्चनीयः” भा०।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट्। पूजने। “अरिष्टं नाशयेत् सर्वं पार्थिवमृदर्चनम् पुरा०। [“निरतः पुरा०।

अर्चना स्त्री पु० अर्च-युच्। पूजायाम्। “देवार्चनाभि

अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर्। पूजनीये। “प्रानर्च रम्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः।

अर्चा स्त्री अर्च—आधारे अङ्। १प्रतिमायाम् “अभिरूप्येण चार्चाया देवः सान्निध्यमृच्छति” ति०त० पुरा०। “देवार्चामयजत् तथा ब्राह्मणानां विशेषतः” भा०त०। भावेऽङ्। २पूजायाम् “लोकः पश्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः ब्राह्मणं भूतमर्चया च दानेन चोज्ज्वया दयया च”। शत०ब्रा०।

अर्चि स्त्री अर्च—इन्। वह्न्यादिशिखायाम्। “यस्य त्यमो अर्चय प्रतिभद्रा अदृश्रत” ऋ०१,४८,१२, “तव ज्योतींष्यर्चयः” ऋ०८,४४,१७।

अर्चित त्रि० अर्च—क्त। १पूजिते “स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० २विष्णौ पु० “अर्चिष्मानर्चितः कुम्भः” विष्णु०। “सर्वलोकार्चितैश्च ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा०।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो मार्गः। देवयाने पथि उत्तरमार्गे। “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः” छा०उ०। “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” शा०सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापरतेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः” गीता।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः। दीप्तियुक्ते। “उद्यच्चलमर्चिवत्” ऋ०७,८,९१,२, “यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने” ऋ०९,६७,२४। लोके तु अर्चिमान्। स्त्रियां ङीप्।

अर्चिष्मत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मतुप्। १सूर्य्ये, २वह्नौ ३उपदेवभेदे च “अर्चिष्मास्तुम्बुरुश्चैव भौरिव प्रदतांवरः। नेतारौ देवदेवानामेते हि तपसान्विता” हरिव० ४दीप्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। सा च ५अग्निपुर्य्याम्। इन्द्रलोकसपक्षेत्र “एतस्मादक्षिणे भागे येन हस्ते तु पू शुभा। इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतहोत्रपुरीं शुभाम्” काशीख० विवरणमग्निलोकयत्ने। ५विष्णौ पु०अर्चितमस्ते उदा०।

अर्चिस् न० अर्च—इसि। १वह्न्यादेः शिखायां “प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे” “आवीदासमनिर्वाणप्रदीपार्चिरिवोषसि” इति च रघुः २मयूखे ३वह्नौ च पु० “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” छा० उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल” इति गीतावाक्यव्याख्या-

स्यात् अर्च्चिरत्न यष्टिः ४दीप्तिमात्रे न० "प्रथमादर्चिषामेतदनुद्गोर्ध्वमुरायुधम्" कुमा० ।

अर्च्य त्रि० अर्च–स्तुतौ ण्यत् न कुत्वम् चु० अर्च–यत् वा । "पूजनीये मानमर्च्यं जगदर्चनीयम्" भट्टि ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्जति, आर्जीत् आनर्ज अर्जकः अर्जित अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य अर्जन् । "अर्जकोऽद्ग्रयमाहारेत् । दाय० स्मृ० "न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्" मनुः । "आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि" भट्टि ।

अर्ज्ज संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्ज्जयति ते आर्जिजत् त । "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्" स्मृतिः "परस्वान्यर्जयन्नारीरन्यदीयाः पराक्रमन्" भट्टि । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जक पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज–ण्वुल् । (बावुइ) इति ख्याते वृक्षे, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्ज्जनकर्त्तरि त्रि० । "अर्ज्जकोऽद्ग्रयमाहरेत्" स्मृतिः ।

अर्जन न० अर्ज–ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके २व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त वित्तागमाः धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्ता "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" गौ० । उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्ववर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायोरिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः । अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रतिग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदिति" श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्ज्जनस्य याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विजयलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयोरसाधारणम् । एवञ्च मनुना "ऋतानामभ्यसारव्यम्" इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्टशब्दाभिधेयम्" मिता० । शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृतेः "शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" मनूक्तेश्च तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्ज्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन यद्यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्जितेनापि धनेन क्रतुसिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमिनीये विभागसूत्रे स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य न्यायमर्थं एवं विवृतं । "यदा द्रव्यार्ज्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः इति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्ज्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोषः इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च" इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव अतएव "सप्त वित्तागमा धर्म्याः" इत्यनेन तेषां धर्म्महेतुत्वमात्रमुक्तं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्रानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वमपि "अर्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति" दायभा० । "अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति" मिता० । "कृषिमाद्यर्जनं वित्तम्" मनुः । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० । अर्जधातोः प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पादनार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज्ज–उनन् । स्वनामख्याते १वृक्षे, "सोऽकृष्णान्निःसृतः कृष्णः कर्षमाण उलूखलम् । यमलाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । मध्यान्निष्क्रामतस्तयोः शिशुः कर्षन्नुलूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य्यग्गतमुलूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्यां चकर्ष सः । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहसा । समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० । "कदम्बसर्जार्ज्जुनकेतकीः" ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे शुद्धचरितत्वात् मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । "पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः सम । करोमि कर्म शुद्धञ्च तेन मामर्ज्जुनं विदुः" भा० वि० प० उत्तरं प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्या शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महागम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्द्धयिष्यति तेऽर्ज्जुन" । भा० आ० प० । "पार्थं कर्णमधाय मार्गणगणान् यामर्ज्जुन सन्दधे" वेणी० ३हैहयाधिपे कार्त्तवीर्य्ये, "एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

अर्ज्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सपर्व्वताम्" । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, "तृणाख्यावाभित्युक्ते." ६तृणे ७धवले । ८शुभ्रतागुणवति त्रि० । "अहश्च कृष्णमहरर्ज्जुनं च" ऋ० ६,९,१, "अर्ज्जुनं सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् भा० । "कृष्णा रूपाण्यर्ज्जुना वि वो मदे विश्वा" ऋ०१०,२१,३ "हे अग्ने ! त्वत् कृष्णा कृष्णान्यर्ज्जुना अर्ज्जुनानि श्वेतवर्णानि" भा० "प्रियङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविम्" माघ । (आञ्जनि) इति ख्याते ९नेत्ररोगभेदे" "एकोऽथ यत्र रुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्ज्जुनं वदन्ति" माधव । एकस्या मातुरेकस्मिन् १०पुत्रे मेदि० ११इन्द्रे "अर्ज्जुनो वै इन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम" शत०ब्रा० । अर्ज्जुनस्यापत्यम् इञ् । आर्ज्जुनि अभिमन्यौ ।

अर्ज्जुनध्वज पु न०ब०त० । हनुमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।

अर्ज्जुनपाकी स्त्री अर्ज्जुनः श्वेतः पाकः फलादि यस्याः ङीप् । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले जातस्याणो लुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्ज्जुनपाकी तत्फले स्त्री । [२क्षिप्ता गवि, ३कुट्टिन्याञ्च ।

अर्ज्जुनी स्त्री गौरा० ङीष् । १उषायां, २बाहुदायां, नद्याम्

अर्ज्जुनोपम पु० अर्ज्जुन' समानस्यात इव उपमा यस्य । (सेगुन) इति ख्याते १शाकवृक्षे, २महापत्राख्यवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ—न । अकारादौ १वर्णे "मन्त्रार्णैरमृतरीरितः" तन्त्रम् । २गमनसंभागे त्रि० । "अर्णोरमो अमनश्चार्णा" ऋ० १,१७४,२ "अर्णाः अरणसमाना" भा० "स चिदर्णं मधुम" ऋ०५,२२,८ "अर्णं गन्तारम्" भा० । ३जले न० "अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा" ऋ०३,२२,३ । "अर्णमम्भ" भा० । अर्णं जलमस्त्यस्यार्श० अच् । ४नद्याम् स्त्री । "यान्तामभिगाता अर्णा" ऋ०५,४१,१४ । "अर्णा नद्यः, भा० । अभि+अर्द—क्त इडभावादि । अभ्यर्णम् । नि+अर्णम् वि+अर्णम् सम्+अर्णम् अभ्याशादौ न०तद्वत्तिनि त्रि० । "कालोऽभ्यर्ण जनागम" इति वा०द० । "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकचक्रः" माघ ।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+व सलोपः । १समुद्रे । "बाहोरलं रिपार्णव" रघु "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकचक्र" माघ २उदकयुक्ते त्रि० "तत समुद्रादर्णवात्" सन्ध्यामन्त्र "तिरः समुद्रमर्णवम्" ऋ०१,१९,७ । "अर्णवसद्रू-सुक्रम्" भा० । अर्णांसि दातव्येनास्त्यस्य मतुप् मलोप । जलदातरि १सूर्य्ये ३इन्द्रे च "आदित्याज्जायते वृष्टि" गीतोक्ते सूर्य्यस्य पर्ज्जन्याधिपत्यात् तस्य जलदातृत्वात्तथात्वम् । "सभातुरर्णवो नवद्याः" ऋ० २,५१,२ "शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरम्" १,२,५१,२, अर्णवं यस्त्व्याप्तमोदकवन्तम्" भा० । ५जलधे च । "अजयकपादमभितरर्णवम्" ऋ० १०,६६,११ । "अन्न-लोके, एतादेवता अष्टा अभितृम्भत्सर्णवे" ऐ०ब्रा० । अस्य समुद्रार्थकत्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णव इत्यादौ आधारतामात्रबोध ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन—ड ५त० । १समुद्रफेने रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे त्रि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।

अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।

अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्+भू—अपादाने अप् अर्णव उद्भवोऽस्य । १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३अमृते न० । ४श्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ—असुन् उदके तुट् चेति, तुट् । जले । "अर्णसमर्णं कथमप्ययास" माघ । "सिन्धु-र्नैपिष्येऽर्णसा" ऋ०८,१०७,१२ । [त्रि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १समुद्रे २जलवति

अर्णस्वत् पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य व । १समुद्रे २जलवति त्रि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा—क । १मेघे २मुस्तके च जलदातरि त्रि० । [२जलोद्भवमात्रे त्रि० ।

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू—अच् ७त० । १शङ्खे

अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्तमिव गलति गल—अच् पृषो० वा ह्रस्वः । नीलझिण्टिकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तगलश्च ।

अर्त्तन न० ऋत—ल्युट् पक्षे दृश्यन्ताव । निन्दायाम् ।

अर्त्ति स्त्री अर्द—क्तिन् । १पीडायाम् । करणे क्तिन् । २धनुष्कोट्याम् । "नार्द्धं वाञ्छति यो निरूढपर्व्वलक्तिनिपीडित" सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत—ण्वुल् । नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् ।

अर्त्तुक त्रि० ऋत—वा० उकञ् । कलहे । "सम्हैनामिन्द्र-सर्त्तुकाह भवत्यपि हतमधं क्वचिन्दति" शत०ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० चु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्थयते आर्त्तिथत । अर्थयामास । अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थः अर्थनीय अर्थयितव्यम् अर्थनम् अर्थना । अर्थयिता अर्थयिता "सुराः समभ्यर्थयितार एते" कुमा० । "अपकार्य विचो-

एभ्यात् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघु० “अग्लोपित्वं स्वामित्वं चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्र स्येते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्वत्वादन्त्यदीर्घस्य पुक् चेत्यङ्गापयत्वमि”कामधेनूक्तेः पुक्-दीर्घञ्च अर्थापयते। सम्+समर्थने समर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु पीडने कदादेशः. कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। “अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः” कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। “प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधे” कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दस्य बोध्ये पदार्थे च “तद्दोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनः क्वापि” का०प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। “अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तय” सा०द०। ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते “तात्पर्य्याख्या वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे”। इति तात्पर्य्यप्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृतः। ३धने। तस्य सर्व्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् “अजरामरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्” “अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे” नीति०। सचार्थस्त्रिविधः शुक्लः शबलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा “अथ स्वहास्त्रिविधस्त्रिविधोऽर्थो भवति। शुक्लः शबलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासादयति। यच्छबलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसम्प्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तं प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च” विष्णु०सू०। ४प्रयोजने इष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् तत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं यथा सुख दुःखाभावञ्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। प्रयोजनञ्च यद्यपि नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्म्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्य्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषेणैष्यमाणत्वात्। सांख्यास्तु स्वर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सा०सू०। “इह खलु धर्म्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः” वे०प०। तु आत्यन्तिकनिवृत्तिरूपस्य मुख्यप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्म्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्म्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः “इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीना हि सिद्धयः” रघु। “ज्ञातार्थोज्ञातसम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते” इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् “कस्यार्थकामौ वद पीडयामि” “अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः” रघु। ५निमित्ते “अतोऽर्थाच्च प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः” मनुः अर्थात् हेतोः कुल्लू०। “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा०“अर्थान्तरं कारणान्तरमिति” मल्लि०। निमित्तस्य कारणत्वेऽप्यस्य तत्र निमित्तार्थेन “अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति” वार्त्तिकोक्तेः नित्यचतुर्थीसमासः। द्विजार्थं पयः। द्विजार्था यवागूः। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ षष्ठीतत्पुरुषोक्तिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् “अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः” गीता “मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन्नवाप्स्यसि” गीता “मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः” नैष०। “परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन्” “तस्मात्कर्म्म सहायार्थं” इति च मनुः। कर्म्मणि—घञ्। ६विषये शब्दादौ। “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता” “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” क०उ०। ७गेयवस्तुनि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम्। राध उपाये ८तन्त्रावापादौ अर्थचिन्तायाञ्च उदा० ९वस्तुस्वभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। भावे घञ् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्म्मणि यत् १५अर्थ मोक्षे विष्णौ पु० “अर्थोऽनर्थो महाकोषः” वि० स० “सुखरूपतया सर्व्वैरर्थ्यत इत्यर्थः। भा० १६फले। अर्थेन साधुः अर्थ-

दनपेतो वा यत् अर्थ्यं । अर्थादनपेते अर्थसाधने च त्रि० । "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः । "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभि" कुमा० ।

अर्थकर त्रि० अर्थं करोति कृ–हेत्वादौ ट । अर्थहेतु कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरी दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थकृच्छ्र न० अर्थविषये कृच्छ्रम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ्रतायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तथात्वम् ।

अर्थकृत् त्रि० अर्थं करोति–कृ–क्विप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० ६त० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादृत्याग्निहोत्रसाधनतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमा० यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रम । यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रहोमयवागूपाकयो । यवाग्वा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स चाय पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठमनुष्ठाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्ट प्रयोजनमस्ति येनायं क्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्त्वादिद्रियेत" ।

अर्थगत त्रि० अर्थं गत । १अर्थनिष्ठे अर्थाश्रये अलङ्कारोक्ते २दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् । गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । २गतार्थे त्रि० ।

अर्थगौरव न० ६त० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् । "भारवेरर्थगौरवम्" उद्भट ।

अर्थघ्न त्रि० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । अर्थनाशके "व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा" मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थाना तन्त्रावापादीना चिन्ता । राज्याङ्गतन्त्रावापादीनां चिन्तने । "मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादय·" सा० द० । अर्थचिन्तनमप्यत्र न० "मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि तस्य तस्यार्थचिन्तने" इति । सा० द० अमात्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २जातधने त्रि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ६त० । १अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ त्रि० अर्थं जानाति ज्ञा–क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतस् अव्य० अर्थ+तसिल् । १अर्थादित्यर्थे २अर्थानुसारेणेत्यर्थे ३वस्तुस्वभावादित्यर्थे च । "अर्थतोऽप्यहयामन्दागतोऽस्तमागतः" नै० सा० ।

अर्थद त्रि० अर्थान् धनानि ददाति दा–क । १धनदे धनदानेन तोषकेऽध्याप्ये २शिष्यभेदे पु० । "आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वाध्याप्या दश धर्मतः" इति मनु । ३कुबेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धननाशनरूपे व्यसनभेदे । "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति "दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च" मनु । "अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदानञ्चेति" म० त० रघुनन्दनः । [साधु" कु०

अर्थना स्त्री अर्थ–युच् । याचने । "अभ्यर्थना भङ्गभयेन

अर्थपति पु० अर्थानां पति ६त० । १नृपे, । "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" धनैश्वर्यस्यार्थपते सुतायाम्" "किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे" । "बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तम्"इति च रघु । २कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृति कारणम् । १प्रयोजनहेतौ । "बीज बिन्दु पताका च प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतय पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि" सा० द० उक्ते नाटकाङ्गे २कार्य्यबीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनना प्रयोग नियोग । ऋणदानादिवृत्तौ १ऋणदानवाणिज्यादिरूपे धनवृद्ध्यर्थके व्यवहारे । अर्थानान्तन्त्रावापादय ६त० । २यथायथं तन्त्रावापादेर्विनियोगे च । "अर्थप्रयोगकुशल" इति अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थत· वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्य्यवशत· प्राप्त । वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्य्यवशात् प्राप्ते "अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न विधातव्यः" छ० उ० भा० ।

अर्थबन्ध पु० अर्थै· विषयैः शब्दादिभिर्बन्ध । १जीवस्य शब्दादिभिः श्रोत्रसम्बन्धरूपे बन्धे २धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितृव्यापार उत्पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवंरूपायाम् । भावना च द्विधा शाब्दी आर्थी च विवरणं भावनाशब्दे ।

अर्थमर्य्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरसहकारेण कार्य्योत्पादनम् । सामन्तीयप्रधाने, ६सामन्तीयसमवधाने हि

कार्य्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्यार्थमर्य्यादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणार्थमात्रशब्देन नित्यस०। १अवधारितेऽर्थे। "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वसमभ्यर्थमात्रं न सम्भ्रियते" इति ह०भा०। अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वैत०। २अल्पधनांशे स्त्री हस्वार्थे च मात्राशब्देन। द्वैत०। ३धनबाहुल्ये। कथं मयास्येयमर्थमात्राऽर्जव्या" महती धनमात्रेत्यर्थः।

अर्थवत् त्रि०अर्थोऽस्त्यस्य अवच्छित्व मतुप् मस्य वः। १अर्थयुक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा०। ३प्रयोजनयुक्ते ४फलयुक्ते च "अपसव्य उपेतस्य दाहिताग्न्याहुताथवत्। या०स्मृ०"विप्रस्त्रोतूसर्गशुद्ध्यर्थं मृदाद्यादेयमर्थवत्" मनु ५असन्नितधनवति त्रि०। सन्निहिते तु इति अर्थीत्येव। स च व्यवहारे वादिनि रूढ "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ०। स्त्रियामुभयत ङीप्। ६पुरुषे पु० राजनि०। अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थ इव वा वति। ६अर्थार्हे ७अर्थतुल्यक्रियायाम् ८अर्थसदृशे चार्थे च अव्य०।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः वद–करणे घञ्। १प्रशंसानीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोषवाचके च शब्दविशेषे। भावे घञ्। ३तत्कथने। अभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवादः" अर्थवादेन हि कश्चिद्विधिर्नक्षित्यवसीदन्तो विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमारभ्यते। स च चतुर्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवाद" गौ० सूत्रोक्तेः। तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यं यथा "सर्व्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि"। अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थस्वर्गकं वाक्यम् निन्दा। यथा "एष वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पततीत्यादि"। पुरुषविशेषनिष्ठतया कदर्थं परकृतिः परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेःप्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यसमाख्यातरितया कीर्त्तनं पुराकल्पः। एवमन्येऽपि अर्थवादा भाष्यकृता सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिता यथा 'हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः। परकृतिः पुराकल्पोव्यवधारणकल्पना" इति "तेन ह्यन्नं क्रियते" इति हेतुः "एतद्दधोदधित्वमिति" निर्वचनम्। "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचिकित्सन् जुहवामोमाहौषामिति" संशयः "यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवतीति" विधिः "माषानेव मह्यं पचत" इति परकृतिः "पुरा ब्राह्मणा अभैषु" इति पुराकल्पः। "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति" विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव। लौगाक्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम्॥ "गुणवादोविरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः"॥ गुणवादस्तु "यथा सिंहो माणवक" इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गतद्रथाभेदोबोध्यते तेन समर्थत्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः अन्ये तु "यजमानः प्रस्तर" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिरवधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा "अग्निर्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपनं महत् सूर्य्यस्तापकर" इत्याद्यः। तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभयभिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवाद इति। अयञ्चानेकविधः कश्चिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति"। तत्र स्तुत्यर्थवादो यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादि॥ फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि"। "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्य्यवसानं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽनभिधानात्ताद्रूप्येण पृथगुपन्यासः॥ सिद्धार्थवादो यथा। "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्॥ अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि"॥ निन्दार्थवादो यथा "असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादि॥ परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः। एवञ्च लौगाक्षिभास्करोक्तस्य" "विरोधेगुणवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविधत्वमिति भेदः। ४मन्यतात्पर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्कान्तर्गते लिङ्गभेदे च। "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये इति वे०सा०यथा "उत तमादेशमप्राक्ष्यो" येनाश्रुतं श्रुतम्। इत्यादिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" वा० उ० भा० उक्तम्।

अर्थविज्ञान न० ६त० धर्म्मूवाद्यष्टविधात्मबुद्धिगुणान्तर्गते बुद्धिभेदे हेम०।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद–क्विप्। कार्य्याभिज्ञे

"विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणं प्रतिसंजहुताम्" माघ।

अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विलम्बेनोत्पादनम्। पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य विलम्बेनार्थबोधने "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै०सू०। तथाहि अनपेक्षरवरूपाया द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्य-रूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वत्र प्राबल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया प्रबलत्वम्। विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे।

अर्थव्ययज्ञ त्रि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति ज्ञा—क। किं धनं, कुत्र,कुतः, कियत्, कस्मै वा व्ययि-तव्यमिति विशेषाभिज्ञे।

अर्थव्यापाश्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यपाश्रयः। १प्रयो-जनसम्बन्धे २अभिधेयाश्रये। ब०। ३सप्रयोजने त्रि०।

अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक०त०। १नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २शास्त्रे च। "अर्थशास्त्रात्तु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः" या०स्मृ० विज्ञानेश्वरमिताक्षरायाम् "यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्म-शास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितन्तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहु-श्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति" तथा "आततायिन मायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न ते-न ब्रह्महा भवेत्" इत्याद्यर्थशास्त्रम्। "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बल-वदिति युक्तमित्यन्यमतमुक्तम्। "हिरण्यभूमिलाभेभ्योमित्र-लब्धिर्वरा यतः। अतो यतेत तत् प्राप्तौ" इत्यर्थ-शास्त्रम्। "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः" इति धर्मशास्त्रम्। तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य्य-माणे धर्मानुसरणम् न मित्रलाभः। अन्यस्य तु जये मित्रलब्धिर्न धर्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्रार्थशास्त्रा-द्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव "धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेवेति" प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तम्बेन" इति।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः। अन्यायेन धनोपार्ज्जनपरिहारेण अर्थार्ज्जनशुद्धौ "सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति" मनु।

अर्थसंग्रह पु० ६त०। धनसञ्चये।

अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात् सम्+स्था—अपादाने ल्युट् वा। १धनोपार्ज्जनसाधन प्रतिपक्षादौ। २भावे ल्युट् ६त०। ३अर्थस्थितौ।

अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः समुदायश्च। १धनसंग्रहे। "कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-सञ्चयः" इति नीति०। २धनसमूहे च।

अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः। १बहुविधार्थसमूहे २कारणसमूहे च। "अर्थसमाजग्रस्तत्वात् नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्य्यतावच्छेदकमिति" गदा०। तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्य्यतावच्छेदकम्। नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य्य-तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य्य-तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजग्रस्तत्वात् न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वम्। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। ३धनसमूहे च।

अर्थसमाहार पु० ६त०। १धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्ज्जने ते च उपाया "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति" इत्युक्ताः साधारणाः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" गौ०उक्ताः "याजना-ध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदिति" स्मृत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः। २धनसमूहे च।

अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः। १धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे। २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः।

अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थाभ्ययविशेषात् सिद्धः। मन्त्रादिनाऽबोध-नेऽपि अन्वयबललभ्ये पदार्थे" यथा घटमानयेति वाक्ये घटस्य छिद्रेतरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत्र शब्दप्रमाण्या-पेक्षा। तथा च शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया छिद्रेत-रघटएव आनयनप्रयोजकतावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न तरघटादौ एवमन्यत्रापि। अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य बहुव्री०। २सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३सत्सु सिद्धधने च त्रि०।

अर्थसिद्धि स्त्री० अर्थस्य योग्यान्वययात् सिद्धिः । १अपदार्थस्य तात्पर्यविषयतासिद्धौ । हेम० । २धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १धनहीने दरिद्रे । २वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १आये । अर्थागमोनित्यमरोगिता च" नीति० । अर्थं आगमयतेऽनेन करणे घञ् । २धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३वाच्यार्थोपस्थिते च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० । १अन्यार्थे, "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्याऽसम्बद्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृताभावाद्विताभिधानमिति फलितार्थः । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः" न्या० वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यस्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यं च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः" । क्रमेणोदाहरणानि । "बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगत सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते । "यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" अत्राततज्यकरणं धैर्य्यादि कार्य्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्य्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्ये यथा "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः" ॥ अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीतेति" अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्य्यं समर्थकम्" सा०द० ।

अर्थापत्ति स्त्री० अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । यद्देनानुपपत्त्यापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिरेव । २तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोग । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिनोऽन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसाय किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अद्वैतायमानोऽरे साधुना कृतवती परान् । देवानेवार्थवन्त्यर्थापत्तिरसिद्वरन्त्यरा" क०प्रा० । नाम्नादिभिरनेयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमाने ऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता इष्यते साऽनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्याप्यकस्यापि तदान्यत्र नास्तीति इतरः कारोऽरे एव स्वाप्रियः । तथा च सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य बहि-

तत्त्वेन गृहाभावप्रमयोऽप्रमयोरं येनानिश्चितो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात्। न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपाक्रियते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तदाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा? न तावद्यत्र क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात्। देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात्। नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वस्य विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्रौदासीन्यात्। तस्मात् गृहाभावेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्। एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषय इति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराण्यप्यर्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति" सां कौ०। व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा "व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि। सन् सत्त्वाश्रयः। व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च। सन् चैत्रो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात् स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिविषय-सिद्धिरिति भावः। सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैत्रस्येत्यादिना। गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम्। ननु गृहेऽसत्त्वस्य कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधित्वात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनेति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः। गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तदाहि चैत्रस्येति। ननु सत्त्वाश्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्याक्षिप्ता च तेन तदन्तर्वर्त्तिनो गृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्तमाक्षेपेणेत्यादिकमाह सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेशस्याप्याक्षेप इति भावः। परिहरति नेति। पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया। सांशयिकेन संशयमापन्नेन। "सामान्यविषयं सत्ताग्राहक "गृहविषयं न नेति" संशयमापन्नेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वासम्भवित्वात्। प्रमाणनिश्चितस्य प्राबल्यिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति। अस्य चैत्रस्य। प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्धन्। प्रतिक्षेप्तुं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्यन्वेनान्वयः। सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम्। एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादि। अपनेतुमपसारयितुम्। विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापितमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति। गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् अनामेयमनिश्चितार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति। अवच्छिन्नानवच्छिन्नेत्यर्थः परास्तमित्यपेक्षान्वयः। विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषयः इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्राप्रसक्तावात् अर्थापत्त्या किं समाधास्यते इति भावः"। २अर्थालङ्कारभेदे 'दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा० द०। 'मूषिकेण दण्डो भक्षित' इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवति इत्येष न्यायो दण्डापूपिका। अत्र च क्वचित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ। क्रमेणोदाहरणे। "हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले। मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः'। "विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्। अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्"। "यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः" इति सुश्रुतोक्ते ४तन्त्रयुक्तिभेदे च।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन्। निद्रागतनृपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ।

अर्थित त्रि० अर्थ—णौ कर्मणि क्त। १याचिते यस्य सकाशात् याच्यते च तस्मिन्। "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु०। तस्याभिलाषायां कस्मै कर्मणि क्त। २याचमानकर्मणि ३पदार्थे यद्वस्तु कदाचित् समीपे याच्यते तस्मिन्। अर्थिनो याचकस्य भावः तल्। ४याच्ञायां स्त्री।

ने व्यद्रश्यत कदाचिदर्थिता" रघुः। याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति। "यदर्थिता तु दारैःस्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन" मनुः। ४कामनायाञ्च।

अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि। १याचके, २सेवके, असन्निहितधने ३धनस्वामिनि। "नैषतार्थिमनवद्यया स्रजः" "बालयादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः" इति च माघ. "यथाकामार्च्चितार्थिनाम्" "ततः समानीय स मानितार्थी" इति च रघु.। ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ०। "स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्" रघु स्त्रियां ङीप्। "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमर. सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव।

अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्योदेयमधीनं करोति अर्थिन्+साति। याचकाधीनतया कृते देये। "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतः" नैषधम्। कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता।

अर्थे अव्य०—के। सप्त०। अर्थंकृत्य अर्थंकृत्वा इत्यर्थे अस्यार्थक साधकं सप्तम्यन्तत्वं गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मान्तत्वं गणपाठसामर्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीयाप्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम्। तथाच २अर्थवदर्थे च।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा। लुप्तोपमाभेदे। विवरणमुपमाशब्दे।

अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप—ण्वुल्। नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा०द०।

अर्थ्य त्रि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतं यत्। सार्थके सप्रयोजने "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा०। "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः। "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघुः। २पण्डिते पु०। अर्थस्य भावः यत्। ३वस्तुस्वभावे। अर्थादागतः। ४न्याय्ये। अर्थ—कर्म्मणि यत्। ५याचनाकर्म्मणि अर्थनीये। अर्थाय साधु यत्। ६अर्थसाधने त्रि०।

अर्द पीड़ने भ्वादि०उभ०सक० सेट्। अर्दति ते आर्दीत् आर्दिष्ट। "रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्" रघु। आनर्द अर्दक. अर्दी अर्दित्वा अर्दितः। अति—अतिपीड़ने। अत्यर्दितः अभि+आभिमुख्येन पीड़ने। "अभेश्चाविदूर्य्ये" पा० क्तः सामीप्ये च अभ्यर्णः समीपवर्त्ती "कामोभ्यर्णं प्रयाणम" सा०द०। अन्यत्र अभ्यर्दितः। निर्+निर्+वा—भृशपीड़ने। "सोऽस्याय पराडेव मायो निरर्दति" शत० ब्रा०। वि+विशेषेण पीड़ने "तद् वा अस्मीं व्यर्दत यथौ वा पुरुषे वा" शत० ब्रा०। सम्+समर्दः। नि+न्यर्दः। वि+व्यर्दः।

अर्द याचने, गतौ, सक०पीड़ायां अक०भ्वादि०पर० सेट्। अर्दति आर्दीत्। याचने "शरद्घनं नार्दति चातकोऽपीति" रघु।

अर्द वधे चुरा० उभय० सक० सेट्। अर्दयति ते आर्दिदत् त। "येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी" भट्टिः। "अभ्यर्णौ गिरिकूटाभमभ्यर्णोनार्दिदत् द्रुतम्" भट्टिः। सम्+सम्यक्पीड़ने "यन्तारमस्य महता निमिषार्थः समार्दयत्" भा०व०प०। प्रति+प्रतिरूपपीड़ने यस्य यत्कर्त्तृकं पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीड़ने "प्रत्यर्दयत काकुत्स्थो राघव पुनराहवे" रामा०।

अर्दन न० अर्द—ल्युट्। १गतौ २पीड़ायां ३वधे ४याचने च।

अर्दना स्त्री चु० अर्द—भावे युच्। १हिंसायां वधे।

अर्दित त्रि० अर्द—क्त। १पीड़िते, २गते, ३याचिते च। ४रोगभेदे न० "अर्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यतः। वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते। शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्। ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना। यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम्। वायुरूर्द्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रहः। तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः। क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः। न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च"। इति सुश्रु०। "क्षयकासश्वास प्रणाशोऽर्दितापहम्"। "हनुमोक्षमधीमन्थमर्दितञ्च सुदारुणम्" इति च सुश्रु०।

अर्दितिन् त्रि० अर्दितमस्त्यस्य इनि। नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानवः" सुश्रु०।

अर्द्ध पु० ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ्। १वृद्धौ। आधारे घञ्। २स्थानादौ। "आ तू न इन्द्र। शतक्रतवाकमर्द्धमागहि" यजु०११,६१। "अर्द्धम् नियाक्षेयत्" वे०दी०। अधि+अध्य-अच्। उपरिप्राप्ताधारे ३वायौ। "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽयं पवते" इत्युत्तरं दत्त्वा 'तदाहुर्यदयमेकएवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध' इति प्रश्ने उत्तरम्। 'यदस्मिन्निदं सर्व्वमध्यार्ध्नोत् अस्मिन्नुपायौ सति इदं सर्व्वम् अधिकमाप्नोति वायुः आप्त आप्नोतीति इति तेनाध्यर्द्ध" इति श०ब्रा०। करणे घञ्। ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

र्द्धिरिति तस्य तथात्वम् । समप्रविभागवाचित्वे तु न० । “अर्द्धं मद्यं पचकम्” मा० इत्यत्र तथैवोक्तेः । ५समीपे अर्धदेशमध्ये घटा० समासवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्चः अर्धकायम् अर्धपिप्पली क्वचित् षष्ठीसमास “एतच्छतार्द्धमावस्य तस्योर्धविजयो भवेत्” तन्त्रम् । एतत् पूर्वकर्णीयव्द्यान्ततम्पुरुषात् अच् अर्धनावम् खार्य्यास्तु वा अर्धखारम् अर्धखारी । एकदेशमात्रवाचित्वे षष्ठी समास । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा” रघु । अवयवावयविनोर्भेदात् क्वचित् धर्मिपरता । अर्धव्रते अर्धव्रते अर्ध-णिच्-कर्मणि अच् । ६ वर्धिते त्रि० नाथि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिवत्तोऽर्द्धे कृते ।

अर्द्धकृत त्रि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे

अ(आ)र्धकौडविक त्रि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धखारी स्त्री अर्धं खार्य्याः एक०त० वा अच् । खारीपरिमाणार्धे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।

अर्द्धगङ्गा स्त्री अर्द्धं गङ्गाया एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्नानादेरर्द्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।

अर्द्धगर्भ त्रि० अर्द्धे चतुरस्यार्द्धे मार्गादौ पौषादौ वा सार्द्धमासात्मकार्द्धे गगने वा गर्भ गर्भस्थानीयमुदकं यस्य । सूर्य्यरश्मिभेदे ते हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमादाय गर्भरूपेण गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने” इत्यादिना १२४ पृष्ठ दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्रयेण गर्भधारणशोक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च वृ० सं० उक्तम् यथा । “मार्गशिर शुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यन्नक्षत्रमुपगते गर्भं चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युसम्भवा रात्रौ । नक्तंप्रभवाश्चाह्नि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च । पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोत्था गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्यासिते विनिर्देश्याः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले । चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः । चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति” इति । “अर्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १,१६४,३६ । “अर्द्धचरस्यार्द्धे गर्भस्थानीयमुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे

अर्द्धगुच्छ पु० । अर्द्धं चन्द्रमस गुच्छ । १चतुर्विंशतिलतिके

अर्द्धगुञ्जा स्त्री अर्द्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे “तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा” लीला० उक्तेः यवद्वयार्द्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा । अ(आ)र्द्धगौञ्जिक तत्परिमाणार्हे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धचन्द्र पु० अर्द्धं चन्द्रस्य एक०त० । १चन्द्रस्यार्द्धे, तदाकारे- २नखक्षते, ३गलहस्ते, ४बाणभेदे, “राघवेण कृता सीता- अर्द्धचन्द्रार्द्धभास्करा” महाभा० “सार्द्धचन्द्रं बिभर्त्ति यः” कुमा० “अर्द्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्” रघु: “स्वगात्रा सर्व्वे गलेऽर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः” । “महीयसां प्रागेतस्यार्द्धचन्द्र” इति च मत्त० त० । गलहस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेषमुद्रा । (तेवोडीति) ख्यातायां ५त्रिवृति स्त्रीयां ६तिलकभेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । ह्रस्वे अतइत्त्वे । अर्द्धचन्द्रिका १कर्णस्फोटलतायां २त्रिवृत्पर्य्याये ।

अर्द्धचन्द्रक पु० अर्धचन्द्र इव कायति कै–क । १मयूरपिच्छस्यार्द्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्धचन्द्राकृति पु० अर्द्धचन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्द्धचोलक न० अर्द्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् । (काञ्चुलीति) ख्याते कूर्पासकवस्त्रे ।

अर्धजरतीय पु० अर्द्धं जरतीव इवार्थे कन् । अर्द्धदृष्टान्तत्वे न्यायभेदे स च अर्द्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्द्धं प्रसवाय यथा न प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्व न युक्तमित्येव पर न्याय । “न च जानीमो विषयव्यवस्थायां मिथान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयकौशलम्” हु० उ० भा० । यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयप्रकरणमिति अन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुट्याः पाकायार्द्धं प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव पाक, युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्य्यकरत्वमित्यर्थः ‘मुख्ययोर्गिग्रामार्थयो मन्त्रमतिपचनयोः प्रकरणस्य विभागार्थत्वादर्द्धजरतीयोन्यायो न युक्तः कल्पयितुम्” शा०भा० ।

अर्द्धजाह्नवी स्त्री अर्द्धं गङ्गावत् । कावेर्य्यां नद्याम् ।

अर्द्धतिक्त अर्द्धं असम्पूर्णतिक्तः । नेपालनिम्बे । [तमे काले ।

अर्द्धदिन अर्द्धं दिनस्य । दिनस्य तस्यार्द्धे वा सार्द्धप्रहरपूर्णा

अर्द्धदेव पु० अर्द्धं समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं च इन्द्रतरमर्द्धदेवम्" "इन्द्रश्चं दद्युरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,९। "अर्द्धदेवं देवानामर्द्धं समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा। अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धधार न० अर्द्धं धाराऽस्य। सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा। मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति। "वृद्धिपत्रमण्डलाग्रोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

अर्द्धनाराचण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नाराचणो यत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः। हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा०। नौकायास्तुल्यांशे।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित०। अर्द्धरात्रे।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा०। मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अर्द्धपञ्चालदेशभवे।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ्। पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिः। अर्द्धपादच्छेदार्हे। "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा। अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप्। [पोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव। चित्रकण्ठक।

अर्द्धपुलायित न० "शतार्द्धक्रमात्तूर्णमंसुलायितवल्गितैः। उत्कुलाश्वस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "पातः" पा० नोत्तरपदस्य वृद्धि पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य। भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा०। अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः। अ(आ)र्द्धभागिक। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृति।

अर्द्धभाज् त्रि० भज—ण्वि उप० स०। अर्द्धांशहरे "निधीनां तु पुराणां च धातूनामेव च क्षितौ। अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनुः।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत्र। "व्याकुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे यथा "स स त्व र ति दे नि त्य
स द रा च र्म मा पि नि।
त्व रा धि क क सं मा दे
र म क त्व म क र्षि ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके" इति कान्ततया पठित्वा "पादार्द्धार्द्धैश्चतुर्भिश्च कुर्य्याद्विन्यासनैतयोः। न्यस्ताभिश्च वर्णैर्नामधोऽध भ्रमभागिनाम्। अधोऽध स्थितवर्णानामाचतुर्थपदं नयेत्। तुर्य्यपादं नयेदूर्द्ध्वं पादार्द्धं प्रातिलोम्यतः" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्चरेखाः ऊर्द्ध्वगताश्च नव रेखा लेख्या एव द्वात्रिंशत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एव लेखने द्वात्रिंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति। तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्तिमादिपङ्क्तिषु ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः। एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽध क्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः अपरार्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः। तृतीयपादार्धगाः आद्याश्चत्वारो वर्णा प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽध क्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगा चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारोवर्णाः अधोऽध क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगा उत्तरार्धगताश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगा यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः। एव सति यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्तप्रकारेण अधोऽध क्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं अन्तिमादिषु ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमलोष्ठगवर्ण्णपर्य्यन्तेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति। सर्व्वतोभद्रस्येवास्य सर्व्वतो ऽनुलोमविलोमपाठाप्रभवेन चार्धभ्रमत्वम् अयञ्च बन्ध' अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम्। एवम् "श्रमी समतिकेनेह भीतानन्दस्य नायके। कमनृपकामसेनाके मन्दकाममकमसृति" माघश्लोकेऽपि ज्ञेयः।

अर्द्धमाणवक पु० अर्धं माणवकस्य। द्वादशयष्टिके हारभेदे माण-वकहारस्य विंशतियष्टिकतया तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम्।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः। बिन्दर्धचन्द्राकारव्यञ्जनायां १प्रणवस्थायाम् वाचि २तदाख्यायां देव्याञ्च। "अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यानुच्चार्य्या विशेषतः" देवीमा०"अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽप्यर्धमात्रा महेश्वरी। उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमात्र स्मृतं बुधैः। अतः सर्व्वेषु शास्त्रेषु देवीपर्य्यौत्तमा स्मृता" देवीपुरा०। अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य। ३तत्तुल्ये त्रि० "व्यञ्जनं चार्धमात्रक"मित्युक्तेस्तथात्वम्।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे०त०। पञ्चदशाहात्मके मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले "दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि" मनुः "पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः" इति शत०ब्रा०। "त्रिंशता भवेन्मास" इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् "एरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्" सुश्रुत।

अर्द्धयाम पु० अर्धं यामस्य प्रहरस्य। दिनरात्र्योरष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तदष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन्। तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता। "शतरसनि यमघरमङ्गलसुभास्कराद्यियामार्धे। प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकरणाय"। ज्यो०त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः। कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चम, गुरौ अष्टम, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला। "कालस्य वेला रविते गराजिताकालनागाश्चपयो गजेन्द्र दिने, निशायामृतवेदनेत्रनगेषुरामा विधुदन्तिनौ च" ज्यो० त०। यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला। एव चन्द्रे चतुर्थः। कुजे द्वितीयः। बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्य अष्टमश्च कालवेला॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमावेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्तं "रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा। कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे चाप्यतृतीयकम्। गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे। शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्"॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलैव। तद्दोषोऽप्युक्तः "यात्रायां मरणं काले (कालवेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म तत्त्यजेत्" ज्यो०त०। दिनविशेषे तदीयविशेषोऽपि ज्यो०त० उक्तः। "वारेशादर्धयामेषु रात्र्यह्नोः पञ्च षट् क्रमात्। अधिपाःसूर्यकालस्य यथार्कादे भवन्ति हि। रवीन्द्वेन्दुभृगुज्याजमार्किघटयो निशि। रविशुक्रचन्द्रोशमनीज्यकुजभास्कराः। दिने तदन्त्याः परेष्वेवम्" अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेश सएव प्रथमयामार्धाधिप। ततो द्वितीयेशस्तु रात्रौ वारेशापेक्षया पञ्चमः, पुनस्तदपेक्षया पञ्चमस्तृतीयेश एवं क्रमेण ज्ञेयः। दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेशस्तु वारेशापेक्षया षष्ठस्तदपेक्षया पुन षष्ठस्तृतीयेश इत्येवंक्रमेण ज्ञेय॥ एतच्च यात्राविधौ पापस्वामिकस्य दिष्टसूचकताविवेचनार्थम् अन्यत्र शुभकर्म्मसु वर्जनार्थञ्च।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्त्यस्य अच् रथ रथी अर्द्धं असंपूर्णो रथः। असम्पूर्णे रथिनि। "सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः। उत्साहयति राजंस्त्वां विमर्दे पाण्डवैः सह। एष विकत्थनो नीच कर्णो वैकर्त्तनस्तव। मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः। एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रणे। वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः। कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी। अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात्। करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः। नैव फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते। ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। एवमेतत् यथात्थ त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन। रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते। घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः" इति भा० उ०प०।

अर्द्धरात्र अर्द्धं रात्रेः अच्समा०। रात्रेस्तुल्यार्धभागे यामद्वयपूर्तिकाले "अर्धरात्रे त्वसम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्," "अर्धरात्रे अतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि" "सम्पूर्णे चार्धरात्रे चेति" च देवी पु०। "कलान्यूनार्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्" गर्गः। "अर्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः"।"अर्धरात्रे तु संपूर्णे यदा संक्रमते रविः" भु०भी०। "पूर्णे चेदर्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत्"

प्राता०जावा० । "प्रभाते चार्द्धराते वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" भविष्य पुरा० । "अथार्द्धराते स्तिमितप्रदीपे" रघुः "मध्यन्दिनेऽर्द्धराते च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" मनुः ।

अर्द्धर्च पु०न० अर्द्धम् ऋच एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्धभागे "अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिगृणीयात्" शत०ब्रा० । "अथ पादं मात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन" ऋग्० ८,१०,१९, अस्य परिमाणवाचकत्वात् वीप्सायां शस् । अर्द्धर्चश । अर्द्धर्चमर्द्धर्चमिति वीप्सावृत्तौ कारकभूते अर्द्धर्चे "तस्य वाचया पाणिभ्यां पाणी सङ्गृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चश सर्वाम्" कात्या० १७,१,१८, "तस्मादर्द्धर्चश शंसेत्" शत०ब्रा० "अथार्द्धर्चयोर्वीमा इमौ प्राणौ" शत०ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । "अर्द्धर्चाः पुंसि चेति" पाणिन्युक्ते पुंनपुंसकलिङ्गानुशासननिमित्ते शब्दसमूहे स च गण १२, १४ पृष्ठे दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारोऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूप यथा "उद्यत् प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति"

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदाकृतकत्वादुपचारः । विसर्गसदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयोः परतः जिह्वामूलीयाख्ये पफयोः परतः उपाध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न०अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बौद्धभेदः । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकत्वाभावादितया वैनाशिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराद्यविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्धवैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति "तर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपस्यात्मनमात्रात्मकतया लोकादेश्च मिथ्यात्वस्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण च ततो वैलक्षण्यमित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैशस न० अर्द्धस्य वैशसं वध । अर्द्धवधे "विधिना कृतमर्द्धवैशसम् "अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेरस्य नाशे पत्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे०त० । १पञ्चाशत्सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्यान्विते च । "वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे च" मनुः । भाषित् ईत० । तस्मिन्नर्थे न० एतच्छतार्द्धमानत्यं लैलोक्यविजयी भवेत्" तन्त्रम् । [शतमध्यत ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-

अर्द्धशफर पु०अर्द्धः शफरः । (दाड्का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोकस्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि०अर्द्धेन सम । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे "प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते" वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा "अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकृष्टशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १कृषकाध्यक्षशस्यस्यार्द्धभाजि । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" या०स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षरायुक्तोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा" दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" इत्युक्त्वा "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृत । आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशय" इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्णसङ्करभेदः आर्द्धिक अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु०मय—ढसो अच् अर्द्धः सम्मत हारः । चतुःषष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातीयोचितभागस्य १तुल्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागस्य अंशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । "शरीरार्द्धार्द्धभाभ्याः समयोजनाशुभे" रघु । "पश्चाधिकस्य वा नाये ततोऽर्द्धार्द्धं तु वत्सरात् ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु सुत्रेषु पुलादिमहत्कम्" । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न०अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे "यो विसर्जनावसरे मम गृह दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य" शकु० । "अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितष्ठौ" रघुः । "अर्द्धासनं गोत्रभिदोऽध्यवात्सीत्" भट्टिः । अर्द्धं समग्रमसनं त्यागं विक्षेपश्च । २स्नेहेन दाने २अधुतसने च भरतः ।

अर्द्धिक त्रि०अर्द्धमर्हति ठिञ् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"तदर्द्धिकं पादिकं स्यात्" मनुः २अर्द्धसौरिचन्द्रार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् त्रि० अर्द्धं पञ्चोत्पत्त्यैनास्त्यस्य इनि । अर्द्धपञ्चणार्थे "सर्वेषामर्द्धिनोऽमुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः"। गोणसमागे स्मृतिः ।

अर्द्धुक त्रि० ऋध–भा० उकञ्। समृद्धे शक्तिशीले "एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुक" शत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धमिन्दोः एकदे० त० । १चन्द्रस्यांशे "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम्। तदाकारत्वात् २नखक्षते ३तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तमुद्राभेदे ४अर्द्धचन्द्राकारे बाणे च ।

अर्द्धोक्त न० अर्द्धमुक्तम् वच–भावे क्त । अर्द्धकथने । "रामभद्रेत्यर्द्धोक्ते महाराज"। इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम्।

अर्द्धोदक न० अर्द्धदेहव्यापकमुदकम् शाक०त० । देहार्द्धव्यापके उदके । "अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च" अग्निपु० । "अर्द्धोदकं चरणाधाभिपर्य्युदकम्" प्रा०त०रघुनन्दन ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य समस्तस्य पुण्यस्य उदयो यत्र । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे "माघे मासि अमावस्या यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदय स विज्ञेय सूर्य्यपर्वशतैः समः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं मेरुसन्निभमिति" निर्णया०। "अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः समः" स्क०पु० । "अर्द्धोदये च पुष्यार्के कृष्णार्के रोहिणीबुधे" ब्रह्मनारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन न० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन उर्द्ध्वशेषेणासनम् "अर्द्धोदयासनं नाथ । सर्वाङ्गं मे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलमुपष्टभ्य तिष्ठति" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुर्मौलावस्य। चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोरुक न० ०अर्द्धमूरो अर्द्धोरु तत्र कायते कै–क । १ऊर्द्ध्वोरुपर्य्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्ते चोलकाकारे २परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्ध्य त्रि० अर्द्धे देशे तत्र भवो वा या यत् १अर्द्धसम्बन्धिनि २अर्द्धभवे च। ऋध–णिच्–यत् ।प्रवर्द्धनार्थे "विद्मा विदर्द्ध्य-सोम" । ऋ०१।१८,१, "अर्द्ध्यं महिमाईम्, भा० "मं यत् माज विद्मा विदर्द्ध्यम्" ऋ०५,४४,१० ।

अर्पण न० ऋ–णिच्–पुक् ल्युट् । १निक्षेपे,२ अन्यस्यागादानानुकूलव्यापारे ३निवेशने च । "पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्" "स्रैरं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण" "इषार्पणेषु प्रततिमगपुमा" इति च रघुः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" "तत् कुरुष्व मदर्पणमिति" च गीता करणे ल्युट् । ४अर्पणादौ ५अङ्कुशभतो स्त्री । ६प्रदाने ल्युटि । ७देशादिषु । अधिकरणे ल्युट् । नानाधिकरणे ७अस्त्रादौ । कर्मणि ल्युटि । ८उपविरादौ स्थाप्यद्रव्ये

अर्पित त्रि० ऋ–णिच्–पुक् च क्त । १दत्ते २निक्षिप्ते ३निवेशिते "तदनुज्ञया मदर्पितम" कुमा० ।"मय्यर्पितमनोबुद्धिः" गीता अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावतीर्णः कलाविति" हरिभ० "हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्" इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ–णिच् पुक् च इसन् । १हृदये, २अधमांसे च ।

अर्प्य त्र० ऋ–णिच्–पुक् यत् ।१निवेशनीये २देये ३स्थाप्ये च।

अर्व(र्वे) हिंसने भ्वादि०पर०सक० सेट् । अर्व(र्वे)ति आर्वीत्(र्वीत्) आन(र्व)र्व ।

अर्वु(र्बु)द न० अर्व (र्व) णिच् तत उदेति उद्+इण्–ड । (अब् इति) ख्याते १मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्मास्रितेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेद "कुपिताः दोषा समस्ता यदा वर्त्म व्यपाश्रिताः । शिराव्याप्याधिकं मांसं वर्त्मसु पिण्डमूर्च्छिता । विवर्द्ध मांसं रक्तं च तदा वर्त्मव्यपाश्रयात् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान् निबोधत" इत्युपक्रम्य चतुर्व्वाह्नोप्रभृतीन् एकविंशति भेदान् उक्ता तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र "वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्" इत्यर्बुदलक्षणम् अर्बुदञ्च नानाविधं मांसार्बुदशोणितार्बुदादिभेदात् । "सम्प्रस्फोटीवरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् । यस्य वक्षिरजश्चोया प्रेत तच्छोणितार्बुदम् । मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम्" एवं मेदोऽर्बुदादयोऽपि तत्रोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २दशकोटिसंख्यायां ३तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसङ्ख्या दशगुणोत्तरा उक्ता अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्" लीला० "इमा मेऽग्न । इष्टका धेनवः सन्त्वेका च दश च दश च शतं

च शत' मेत्युपक्रम्य "अर्बुदं चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु० । "महान्तं चिदर्बुदं निक्रमीः पदा" ऋ०१,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु०पञ्च-मेऽहन्यौत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पाविशः" इति शत०ब्रा०। अम्बूनि ददाति दा–क भेदे अस्य रः । ७मेघे "न्यर्बुदं वावृधानो अस्युः ऋ०२,११, २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य ८मांसपिण्डभेदे" "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकेऽर्बुदमिति" सुश्रु०द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न० "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या०स्मृ० "द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता०।

अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+क्विप् इन् । सर्व्वव्यापके ईशाने । "अर्बुदिर्नाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्यामन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही" अथ० ११,९,४ ।

अर्भ पु० ऋ–भ १बालके। २अल्पे च। "नार्भादोषते न महो-विभाती। ऋ०१,१२४,६, "अर्भात् अल्पात्" भा० । "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ०१,७।५ । अर्भे स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते" भा० । "यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्" ऋ०८,४७,८, "अर्भात् अल्पात् एनस" भा० ।

अर्भक पु० अर्भएव स्वार्थे कन् । १बालके, "महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्यः" ऋ०१,२७,१३। "हतमप्युचितनिद्र मर्भकम्" माघ "अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्तं रयम्" ऋ०८,६९,१५ । २मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, "नमो "नमोमहद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोय" यजु० १६,२६ । त्रि० "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च" शा०सू०। अर्भकमल्पम् भा० "यथा सर्व्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-कौक'-एवं ब्रह्मापोऽपि अर्भकौकस्त्वम्"भा० ५सदृशे च त्रि०

अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै शब्दे क । बालके । "यावर्भ-गाय विमदाय" ऋ० १,११६,१ ।

अर्म्म न०ऋ–मन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्म्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" पा० गुप्तार्म्मं कुक्कुटार्म्मं अवर्णं किम् बृहदर्म्मं द्व्यच् त्र्यच् किम् कज्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव । महानवा-र्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु०न० । स च पञ्चविध , प्रस्तार्य्यर्म-शुक्लार्म्मरक्तार्म्ममांसार्म्मस्नाय्वर्म्मभेदात् । तल्लक्षणं मान्ता-र्म्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन् ।२गन्तव्यदेशे ।कुत्सिते कन् । अर्म्मकः अरणीवे कुत्सितस्थाने ४श्मशानादौ "वैकासामर्के अर्म्मके महारण्यस्ते अर्म्मके" ऋ० १,१३३,१। "अर्म्मके श्मशानादौ" भा० ।

अर्म्मण पु० ऋ–बा०मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि मांसस्नायुर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः। स्यात् शुक्तिका चार्ज्जुन पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः। रोगा बला श्रयिणस्तेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि प्रायतमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं सनीलम् । शुक्लार्म्म खलु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं मृदुचिरवर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म । विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात्। शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेति, इति सुश्रु० । अर्म्म यच्चाल्पवहूणि तद्युगुर्म्मञ्चान्वितम् । अर्म्म चाप्यन्द्धिभिर्भवोर्म रक्तमथापि वा । छेद्यमेव तदर्म्म-स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्" । अर्म्म चन्द्रमण्डलाप्येव वह्नि-ग्रेणावलम्बिना । अर्म्माणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्य्य त्रि०ऋ–यत् ।१स्वामिनि २वैश्ये पुंस्त्री । स्त्रियां टाप् । अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । भर्त्याम्तु ङीप् । अर्य्याणी । वैश्यपत्न्यास् तत्र चानुक् ङीप् चार्य्याणीत्यपि "अर्य्यः स्वामिवैश्ययो "पा० "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा"वार्त्ति०। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयोगे तु ङीप् सि० कौ०। ३श्रेष्ठे त्रि० । "प्र तस्मे अद्य निपिविष्ट नामार्य्य" ऋ० ७,१००,५, "सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि" ८,१,२४, अर्य्यते पूज्यते वा०यत् । ४पूजनीये । "कृष्णादु-दस्थादर्य्या" ऋ० १,१२३, १ । "अर्य्या अरणीया पूजनीया" भा०।

अर्य्यमन् पु० अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा–कनिन् । १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितॄणां राजनि "पितॄणामर्य्यमा चास्मि" गीता । द्वादशा-दित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च । "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योज घन्यजः" इति विष्णु ध० पु० एत एव कश्यपाददित्यां जाताः । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत। धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रः वरुणस्त्वंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः एकादश तथा त्वष्टा द्वादशोविष्णुरुच्यते" । कल्पभेदात्नामभेद क्रमविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "यथा नरोऽर्य्यमणोमरुतः कवन्विनः" ऋ० ५,५४,८ । "अर्य्यमणे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्य्यमणं करोति शत०ब्रा० ।

अर्य्यमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्य्यमदत्तः अनुकम्पायाम् ठन् "घोषवलपरिवियाहवस्थार्य्यमादीनां तृतीयात्" पा० अन्त्यलोप । अनुकम्पिते अर्य्यमदत्ते ।

अर्य्यम्य पु० अर्य्यमैव स्वार्थे वेदे यत् । सूर्य्ये "अर्य्यम्यं वरुणमित्रं' वा सखाय वा सदमिद्भ्रातरं वा" ऋ०५,८५,७ ।

अर्वन् पु० ऋ—वनिप् । १घोटके, २इन्द्रे, ३गोकर्णपरिमाणे च । स्त्रियामर्वती सा च ४वडवायां ५कुट्टिन्यामपि । अस्य सुभिन्ने तादेश अर्वन्तौ अर्वन्त । "तमोजनप्रपद्य-मर्वतां व्रजा" माघ सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव तादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४गमनशीले त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरच । अर्वरी ।

अर्व्वाक त्रि० अवरमञ्चति गच्छति अञ्च—वक्रगतौ क्विप् पृ०अवरस्यार्वादेश । समीपे "यच्चायत्ता पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्" ऋ०८,९,१५ "अर्वाके समीपे" भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्रभव ठञ् न वृद्धि अर्वाक्कालिक अवरकालभवे त्रि० "तान्य र्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च" मनुः ।

अर्वाक्स्रोतस् पु० अर्वाक् अधोनामि स्रोतोरेतोयस्य । ऊर्ध्वरेतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्व्वाग्विल पु०अर्वाक् विलमस्य । चमसे । "अर्वाग्विलश्च-मस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितम्" । शत०ब्रा० ।

अर्व्वाच् अव्य० अवरे काले देशे वा अञ्चति अञ्च्-क्विन् पृषो० अर्वादेश । १पश्चात्काले २मध्यकाले "अर्वागुदय-भो वर्षेभ्यः" भुज० ३तत्कालवर्त्तिनि त्रि० "ये केचि-दस्मादर्वाञ्चो लोकाः" छा०उ० । "अथ वा टीवतामर्वाक्-सुनिता यत्रर्णावनी" किरा०स्त्रियां ङीप् अर्वाची "ऊर्म्मी-दर्व्वां "अर्वाचीं परावीमोपदधाति" शत ब्रा० । २विपर्य्यस्ते अर्वाच्+असि तस्य लुक् । ४अवरकालादौ ५मध्येच अव्य० । ततोभवार्थे बुक् ठट् च अर्वाक्तन' । तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [गर्भे वस । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्व्वाचीन वसु दृष्टिहेतुदक'

अर्वाचीन त्रि० अर्वाग्भव' ख । अवरकालभवे । "अर्वाचीनं ते मनो यावा सचोत" ऋ०१,८४,२, "अद्भुर्धं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्" शतब्रा० ।

अर्व्वावत् त्रि०,अवरकालोऽस्यस्य मतुप् पृ० अर्वामेश' दीर्घः मस्य व । अर्वाचीने । "अर्वावतो । न आगहि परावतश्च" ऋ०३,४०८, । "अर्वावत अर्वाचीनात्" भा० ।

अर्व्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे "इदमहमर्वावसो' सदने सीदामीति" अर्वावसुर्नाम देवानां होता तस्यैव सदने सीदति" शत०ब्रा० "अर्वाक् वसु धनमस्य पृथ्वी" भा० ।

अर्व्वुक पु० अर्व—हिंसने बा० उकञ् । आटविके दक्षिणदेश स्थे नृपभेदे ते च सहदेवेन जिता "सचोना अर्बुकाश्च राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्वान् अजयत् पाण्डुनन्दनः" भा०स०प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श त्रि० अर्श+अच् । अर्शोयुक्ते पापिने "अनर्शरातिमब्दे १५१ पृष्ठे उदा० । २अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्त्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त भूते "अर्श आदिभ्योऽच्" पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गण अर्शस् उरस् तुन्द—चतुर पलित, जटा घाटा अभ्र, कर्दम अम्ल, लवण, (स्वाङ्गहीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्ष)स न० ऋ—असुन् शुट् (सुट् दन्तादिरित्यन्ये) । मांसकीलाकारे गुदस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुत "षड-र्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातै सहजानि चेति । तत्रासात्म्यर्तां यथोक्तं प्रकोपणैर्व्विरुद्धाध्यशन-स्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्व्विशेषै प्रकु पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृता प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमा-गम्य प्रदुष्य वलीर्म्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपलोष्ठवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-नाद्वा कन्दा' परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते । तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् वलय-स्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी चेति । चतुरङ्गुलायता सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता ॥ शङ्खा-वर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिता' । गजतालुनिभाश्चापि वर्णत' सम्प्रकीर्त्तिताः । रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व्वरूपाणि, अन्ने च श्रद्धा कृच्छ्रात्पक्तिरम्लीका परिदाहोविष्टम्भःपिपासासक्थिसदनमाटोप' कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्ष्णोश्च श्वयथुरन्त्र-कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशो-षाणां कासश्वासौ बलहानिर्भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि मध्यकृततराणि भवन्ति ॥ तत्र वातात्- दिगुल्फाकारवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरी- नाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौ- कोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सरुधिर- मतिसार्य्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुत सश्लेष्माणममल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्य्यते शोफशीत- ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृ- शानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्यैवा- तिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमि- त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुत कृशोऽल्पभुक् शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीण- रेता क्षामस्वर क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवण- रोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥" "अर्श व्याधा महारोगा अतिपापाद्भवन्ति हि" । शाता०स्मृ०। पृषो० सलोप । अर्शमप्यत्र न० ।

अर्शस त्रि० अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच् । वलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते । "क्लीवक्रिय निराकृतं निरक्त्रोरोगमयार्शसम्" मनु० ।

अर्शसान त्रि० ऋष–असानच् छट् च । बाधके हिंसके "अव प्रियमर्शसानस्य" ऋ० २,२०६ "अर्शसानस्य बाधमानस्य" भा० न्यर्शसानमोषति ऋ० १०।१०,८ २मन्दे शत्रौ "इन्द्र. सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति ८,१२६, "अर्शसानं बाधमानं मन्दे शत्रुमसुरम्" भा० । [ङीप् ।

अर्शिन् त्रि० अर्शमस्त्यस्य इनि । अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु० अर्शो हन्ति हन–टक् । (ओल) १शूरणे, २भल्लातके च १ अमनुष्यकर्तृकार्शोरोगनाशकारकमात्रे त्रि० "अर्शोघ्न- कारभ मूत्र मानुषन्तु विषापहम्" "यच्चान्यदपि स्निग्ध- मर्शोघ्नमुष्टमूत्रपुरीषञ्च तदुपसेवेत" इति च सुश्रुत० । स्त्रियां ङीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० । १भल्लातके । २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि० अर्हित इति च्छेदे । ३तत्राहितकरे त्रि० ।

अर्षण न० ऋष–गतौ भावे ल्युट् । १गमने करणे ल्युट् । २गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । "याः सोमान विसृजन्ति मूर्द्धानं मत्यर्षणो ऋथ० ८,१८,१२ ।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा० पर० सक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह लोके, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक० । अर्ह्याअर्हितः अर्हितुम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन् "हिंसायत्प्रान्यर्हसि सोढु मर्हन् ।" रघु०। "गुरोर्गुरौ सन्नि- हिते गुरुवद्वृत्तिमर्हति" मनु । "दण्डमर्हति मापकम् मनु० । स तथाप्नुमर्हति" स्मृति. "तथापि त्वं महा- बाहो नैनं शोचितुमर्हसि" गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदि- त्वम् व्यत्ययेन । "भक्तिं नार्हसे प्राप्य । दानमेषां हि लौकिकम्" "रावणो नार्हते पूजाम्"इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त । "राजार्जिहत्त मधुपर्कपाणि " भट्टिः । अर्हयामास । अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । "ऋगृषिर्ं तत्स- मासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा"मनु० । पूजनं च स्तुतिनति- प्रभृतिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने । "अभ्यर्हितञ्च" का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु०अर्हते पु० अर्ह-कर्म्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २यज्ञे च । ३पूजनीये त्रि० "अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति मापकम्"मनु ४ विष्णौ पु० । "अभि- माय प्रियार्होऽर्हे" विष्णु स० । "पूजास्तुतिनमस्कारा- दिभिः पूजनीय इत्यर्हे" भा० । भावे घञ् । ५पूजने । अर्हति भ्वा० अर्ह–कर्त्तरि अच् । ६योग्ये त्रि० । "तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्"गीता । "अर्होऽसि कपिराज त्वं प्रियं भोक्तु मनुत्तमाम्" रामा०। "नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः" मनुः आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी "पूजार्हावरिसूदन" गीतायान्तु "कार्म- यत्य" व्यत् ष० । भावे घञ् । ७गतौ पदोभ्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् इष्यमानत्वाच्च अर्ह–कर्म्मणि घञ्

ष्टत्वे "महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः" कुमा० "महार्हशो-
भूषणभासाऽद्यमो मया" इति भट्टि० ।

अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । "शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम्" रघु अर्ह्यतेऽनेनकरणे ल्युट् । २पूजासाधने द्रव्ये । "अर्हणं तत् कुमारीणामागतस्याय केवलम्" भट्टि भावे युच् । "अर्हणा पूजायां स्त्री । "अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे" रघुः "पूर्व्वदेवरिपुरर्हणां हरिः" माघः ।

अर्हणीय त्रि० तु० अर्ह-कर्म्मणि अनीयर् । १पूजनीये । अर्ह्यतेऽनेन करणे अनीयर् अर्हणे साधु छ वा । पूजासाधनद्रव्ये "अर्हणीयवनपातुमन्त्रणे विनियोगः" भवदेवः ।

अर्हत् त्रि० "अर्ह" प्रशंसायां कर्त्तरि शतृ । ४पूज्ये "अर्हणामर्हते चक्रु" हितास्वकाम्यर्हसि वोढुमर्हन्" इति च रघुः "सर्व्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः" इत्युक्तलक्षणे जैनदेवे पु० । तन्मतं सर्व्वदर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः "सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः । न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥ न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् । कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥ असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् । सर्व्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किं न जानते ॥ सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः । अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि" ॥ अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यत् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्भिः प्रतिबन्धविदारणाभिमन्त्रणं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमाने सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चावरणीयकर्म्मप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयस्य तदावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः बद्धत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, किमवयवसंयोगित्वं, अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम् समवेतद्रव्यत्वम् समवेतबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रस्तत्वात् समवायसम्बन्धेन सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यम् निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा अनेके प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्त्तृत्वो-

यस्मादनेनैव सकलजगज्जनमनोत्पत्तिविस्तरैश्वर्य्यञ्च । तदुक्तं वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥ अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यैराहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति" तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवशाद्दावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्यं युक्तम् । न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद्-सुधाशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोष आगमसर्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतञ्च योगदेवेन "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम् "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति"। अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥ "परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिण" इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति"। तत्रार्थं ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति" ॥ अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक् चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता "सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ॥ यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति" ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतव्रत"मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानश्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः, तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्। उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥ हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति" ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादि द्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् पञ्चरूपं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने "ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः" इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न कोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च । भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः । शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् । ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः । धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितौ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृतम् । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः । अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्यानेक-

प्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकालानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहवर्तनाहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा "जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति" । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणकारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणालिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तः अम्भः समन्ताद्गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभभेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोग स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना विस्तरेण सर्वज्ञभाषितम् । अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं "सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध" इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः" इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कायोपादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसमितित्रिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्बुधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सद्वेद्यस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद् दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवन्नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः "आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः" इति तद्भेदश्च समस्तग्रहणात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्लङ्घवत् स्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । अत एव हेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले । "यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधु सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" । अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम् चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं "पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्च तद्गतिः आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अतएव पठन्ति "गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः" इति । अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते "जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

मोक्षश्च भवतस्त्वामीति"। सङ्क्षेपे प्रहत्ता यदुपरता च। अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः "स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादवक्तव्य स्यादस्ति चावक्तव्य स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति"। तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत् "तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते। अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति"। स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम् "वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः" इति॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात् स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति नानर्थक्यम्। तदाह "स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः। सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति"॥ यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वत्र सर्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वद्धेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् कस्यचित् हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभाव असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्य न तावदस्तित्वं वस्तुन स्वभाव इति सम्भवति घटोऽस्तीत्यनयो पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम् "घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः। नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि" तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्वचनीयमतेनाभिमिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधा. तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनं स्याद्वादमङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम्। यदवोचदाचार्यः स्याद्वादमञ्जर्याम्। "अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम्। एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि। सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते" "अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः। नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथार्हत" इति॥ जिनदत्तसूरिणा जैन मतमित्थमुक्तम्। "बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः। अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्। हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मर। शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य स। जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः। ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्मनि। स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च। नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा। जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च। बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते। चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यक। सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्यय। आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम्॥ अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन। पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुन॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मन। क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता सरजोहरणा भैक्ष्यभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः। श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधव॥ लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ता पाणिपात्रा दिगम्बरा। ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥ भुङ्क्ते न केवल न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बर। प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति"॥

अर्हन्त पु० अर्ह+बा० झ। जैनदेवे अर्हति।

अर्हन्ती स्त्री अर्हत पूज्यस्य भाव ष्यञ् टस् ङीप् यलोप। पूज्यतायाम्—"श्रीमार्हन्तीमवर्णीगुरुत्वं" सि०कौ०।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह—अङ्। पूजायाम्। युच् क्तिनश्च बाधक

अर्हित त्रि० अर्ह—क्त। पूजिते। "अभ्यर्हितञ्च" का०वा०

अर्ह्य त्रि० चु०अर्ह—कर्म्मणि यत्। १प्राप्तु योग्ये २स्तोतुं योग्ये च। चु० अर्ह—यत्। ३पूज्ये।

अल भूषणे, वारणे, भ्वा० उभ०सक० पर्य्याप्तौ अक० सेट्। अलति ते आलीत् आलिष्ट।

अल न० अल-अच्। १वृश्चिकपुच्छस्थे कण्टकाकारे पदार्थे। हेम०। २हरिताले रत्नमा०।

अलक पु० अलति भूषयति मुखम् अल—क्वुन्। १ललाटस्थे छिन्नाग्रे कुटिलकेशे, "अलकबालकलालनयाऽन्यया" माघ "ललाटिकाचन्दनधूसरालका" कुमा० "असृष्टालके

दृष्टौ" "अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" इति च रघुः। "अलकुटिलकुन्तलैः" च। स्त्रियकादित्वात् कापि नेत्वम्। अलका। अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ३कुबेरपुर्य्याञ्च स्त्री। सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपञ्च "सभा वैश्रवणी राजन्! शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते" भा०स०प०। गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी० ख० "ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। "अलकामतिवाह्यैव" कुमा०।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म०। १गङ्गायाम्। "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धाशाखात्। विष्कम्भाचलसरसामुपरि गता वियता। सीताख्या भद्राश्व अलकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि०शि०। "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" भा०५स्क०। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः। कुबेरपुर्य्याम् अलकायाम्। [(पियाशाल) पीतशालवृक्षे।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति विकचीकरोति प्री–क।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ६त०। कुबेरे। अलकेश्वरादयोऽप्यत्र। "[illegible]" रघुः।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् पृ०। रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वर्णे लाक्षायाञ्च। "अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान" कुमा०रघु। "विरोचितालक्तकपाटलेन" कुमा० "गोरोचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्त्रम्।

अलक्षण न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न०त०। १अननुमापके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम्। शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराल्लभते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम्" मनुः। नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः शुभसूचकहेतुश्च यस्य। २तद्वति त्रि० "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः। "क्व यावस्था भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघु। "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्नम्" शत० ब्रा०। "निर्ऋतौ कृष्णास्तूपरकास्तिस्रोऽलक्षणा" कात्या० १७,२४,२२।

अलक्षित त्रि० लक्ष–क्त न०त०। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः" काव्य०प्र०। ३अकृतचिह्ने च। "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या०। ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क०।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ्त०। लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ "अलक्ष्मीति" ख्यातायाम्। "अलक्ष्मी कालकर्णी च" पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुत।

अलक्ष्य त्रि० न लक्ष्यते लक्ष–कर्मणि यत् न०त०। १अदृश्ये २दुर्ज्ञेये। "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा०। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि' सा०द०। नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य। ४व्याजशून्ये त्रि०।

अलगर्द्द पु० अलगति स्पृशति क्विप् अलग् अर्द्दयति अर्द्द–अच् अल् सन् गर्द्दन् अर्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले सर्पो० भाषम् अल पर्याप्तौ गृध्नोति वा स्व–अच् वा। अलगर्द्दोऽप्यत्र। दर्वीकरगणनायां सुश्रुतः "महाशिरा अलगर्द्द आशीविष" इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। "रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा" इति च सुश्रु०।

अलग्न त्रि० न लग्नः संसृष्टः। कर्म्मणि असंसृष्टे "पद्मपत्रमिव ह वै वागवदेऽलग्नो न स्यात्" शत०ब्रा० "पद्मपत्रमिव पङ्केन ह्यसंस्पृष्टम्" भा०। अलग्नमित्यपाठ।

भाषानुक्तेः। ज्योतिषोक्ते मघाश्लेषादिदुष्टकाले न०।

अलघु त्रि० न लघुः विरोधे न०त०। लघुभिन्ने १गुरुवर्णे व्याकरणादौ २गौरवयुक्ते आशयन्नुत्वे। "अलघुलघुपीवरोरुकच्छा" माघः ३दीर्घे च "अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि" माघः। स्त्रियां वा ङीप्।

अलङ्करण न० अलम्+कृ–भावे ल्युट्। १भूषायाम्। करणे ल्युट्। २कटकादौ भूषणे। "चारुघोषालङ्करणालङ्कृतस्य प्रभावमाल्यक्षौमैरष्टोचितस्य" कात्या० ८,६,२८,। न चालङ्करणं भार्य्या क्वचिद् देशे तथा पुनः" विधवाधर्मे स्मृत०।

अलङ्करिष्णु त्रि० अलम् कृ–इष्णुच्। भूषणे मण्डनशीले। "अलङ्करिष्णवस्ते च मज्जनार्थं सभौ तिथा" अग्निपु०।

अलङ्कर्त्तृ त्रि० अलम्+कृ–तृच्। भूषयितरि स्त्रियां ङीप्।

अलङ्कर्मीण त्रि० अलं समर्थः कर्मणे ख। कर्मक्षमे।

अलङ्कार पु० अलम्+कृ–भावे घञ्। १भूषायाम्। करणे घञ्। २हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ग्रन्थे, ४शब्दभूषणे–अनुप्रासादौ, ५शब्दार्थभूषणे–उपमादौ च। "शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः। रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" सा०द०। उक्तम् शब्दार्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम्। ते च बहवः शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च। तत्र अनुप्रासादयः शब्दनिष्ठाः, उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम्। शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् सङ्क्षेपात् तदुद्देशमात्रेणाभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशति शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिता यथा "ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः। शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः"। "जातिर्गतीरीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः। भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च। श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका। गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः। चतुर्विंशतिरित्युक्ता शब्दालङ्कारजातयः"। तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र १जातिः "तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते। सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते। संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन। साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया। न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्। संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्। देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः। पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः। संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः। शक्योरचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते"। तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव। "शुद्धा साधारणी मिश्रा सङ्कीर्णा रक्तनामिनी। अपभ्रष्टेति वाचां जातिः षोढा निगद्यते"। इति जातिः १।

२ गतिः। "गद्यं पद्यं च मिश्रं च काव्यं यत् सा गतिः स्मृता। पद्यैर्गद्यादिभिः साऽपि वाग्व्यवहार इष्यते। कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिदुन्मिश्रेण गच्छति। अविवेकेन च ग्राम्यां काम्योऽर्थं वसन लिपिः। वृत्ता विच्छिन्ना यथा चाथ वृत्तविच्छिन्ना। वृत्तगन्धा च विज्ञेया तथा चाल्पविच्छिन्ना। सा चूर्णा सुकुमाराच्च पाञ्चालादिनिबन्धैः। गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि जायते। तत्र पुनश्च जातिश्च पद्यकाव्यरतो पृथक्। समग्राङ्गकं चेति विषमश्च प्रचक्षते"। "एतच्चतुर्वर्गात जातिर्मात्राकृता भवेदिति" स०क०। 'गद्यवृत्तवृत्तिमात्रं पद्यमप्योतिच द्विधा। द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्निबध्यते। ललितं निष्ठुरं चूर्णमिव चेति चोऽपरः। विशेषः सह गद्यस्तो रीतिरूपोऽभिधीयते"। गतिः २।

३ रीतिः यथा "वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः। रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते। वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा। लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते। तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता। विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते"। दर्पणे तु "माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" कथिता। "समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम्। मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः। समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम्। गौडीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः। अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्योर्यावतिष्ठते। सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैस्तथा। समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिष्यते। पूर्वरीतेरनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी"। रीतिः३।

४ वृत्तिः यथा। "या विकासेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे तथा। चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः साऽपि षड्विधा। कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा। मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकौशिकी। तद्गुणार्थसन्दर्भा कौशिकी तात्र कथ्यते। प्रौढार्थसन्दर्भा वृत्तिरारभटी तु सा। कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती। प्रौढार्थकोमलसन्दर्भां सात्वतीं विदुः। कोमलप्रौढसन्दर्भा या या

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते ॥ ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह बहुविधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदतः" । ५

६ मुद्रा । "स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । वाक्यान् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य संख्याया भेदो न्यासेन जायते" । मुद्रा ६

७ उक्ति । "विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथवा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिस्तवाभिधीयते । विधेश्च निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधे सेह बहुविधा" । उक्ति ७

८युक्ति । "अयुज्यमानस्य मिथः पदस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते। योजकारकपर्य्यायाद्याक्षिमावपरम्परा । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढ़ा पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनावेह ता युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भं सह निगर्भेण संदृष्टिं समनुज्ञया । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । वस्त्वादेरुपादानं क्रियाभ्यासवत्सयो । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युङ्क्ते मिथः । यद्यन्तदेवमैकादिसर्गनाम्युपपद्यते । वाक्यः सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः" । युक्ति ८

९ भणिति । "उक्तिप्रकारो भणितिः कथ्यतेऽन्यथाथवा । विशेषसंकल्पायस्य कल्पनाद्य च कल्पते"। भणिति ९

१० गुम्फना । "वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्य्यायपदवाक्यकृता च सा"। गुम्फना१०

११ शय्या । "सम्येत्याश्च पदार्थाना घटना या परस्परम् । सा मैत्रान्तेन कश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथार्थमर्पणो क्वचित् । क्वचित् वाच्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णार्थं च दृश्यते" । शय्या ११

१२ पठिति "काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह बहुविधा"। पठिति १२

१३ यमकम् । "विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यथा तत्स्थानयमकं विदुः । चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अतस्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव," अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं साव्यपेतञ्च व्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाश्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सप्तधा पूर्व्वपूर्व्वस्य चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादापदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रवालं च संदष्टयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैलीयमेव च । दशधा यमकं प्रोक्तं तद्भेदाबहवोऽपरे" इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं "पादौ न मध्ये नान्ते यत् वर्णो वा यत् प्रकाश्यते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्साम्य-पादवर्णो च बध्यते । सभेदे च चान्यभेदे च सूक्ष्मं स्थूलं च सूरिभिः"।अन्यदग्निपुराणादौ द्रष्टव्यम्। यमकम्१३

१४ श्लेषः "एकस्मिन्नेव वाक्येन द्वयोःकारकवर्णयोः । तन्त्रेण यत् च सम्बन्धः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोद्भवौ विभक्तिवचनात्मकौ । पद्भाषोद्भवौ चेति षड्भेदा भवन्ति षट्" । १४ श्लेष

१५ अनुप्रासः । "आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दृश्यते" "श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरक्तिभिः । लाटानासुक्तिभिन्नाय षट्प्रकारः प्रकाश्यते" तत्र वृत्त्यनुप्रासः १७८पृष्ठे दर्शित । स च त्रिविधः ग्राम्योनागरउपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विधः मधुरोऽमधुरो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । इत्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । "कठोरावर्त्तमानेषु च स्ववर्गेषु वर्त्तते । आम्प्रव्यापी स सद्भो दृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका । द्राविड़ी माथुरी मात्स्यी मागधी ताम्रलिप्तिका। औण्ड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते"। तत्र कवर्गबाहुल्यवती कार्णाटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी, द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्यी । द्वाभ्यां गर्भितैकवर्णानुप्रासवती मागधी । सान्त्यसंयोगिवर्णानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिग्रथिता चौड़ी । असरूपसंयोगिग्रथिता गौड़ी । अन्ये तु "सवर्णादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोयापि योगिभिः स्फुटादिरन्यसंसिद्धौ सेह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकुमार्य्यमथ गौडीर्म्मधुरत्वस्य तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निठुरा श्लथा । कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता। इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते" इत्याहुः । "यथा चम्पकपुष्पादिस्रगादेर्वर्ण उच्यते वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु लवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृत । स्पष्टोतयुक्त क्रमवान् विपर्य्यस्तोऽथ सपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चापि वर्ण्यते"। स्थानेस्थाने वर्णलवकस्य विन्यासात् लवकवान्। नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आद्यन्तौ वर्णान्तरायेण गर्भ । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृत । चक्रयालवद्दानोपादानाभ्यां स्पष्टोतयुक्त । क्रमेण द्वित्वर्णानां संयोगपराणामावृत्ति क्रमवान् । विपर्य्ययोत्तरसंयोगवर्णाना क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्य्ययोपन्यासात् विपर्य्यय । आद्यपरावर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रास सपुटम् । अन्त पादद्वयस्यादौ चोपक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्ते वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्र । एकवर्णावृत्तेर्द्व्यनुप्रासस्यवर्णान्तरं चित्रेण विचित्र । "समग्रमसमग्र वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् । पदाश्रयेण स प्राय पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते" "सङ्कीर्णोदन्तुर लक्ष्ण सपुट सम्पुटावली । विन्दुःलवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । स्पष्टोतयुक्तमान्यस्ततोऽन्य पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहोच्यते"। असंयुक्त वर्णोत्थे पदानुप्रासो लक्ष्ण । संयोगाधिक्ये दन्तुर । स्वरेण सहावृत्तः लक्ष्ण । पदाव्यवधाने सपुटम् । तेषामावली सपुटावली । रीतेरनिर्वाहात् भिन्न । वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशे लवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रास स्थानी । प्रतिपाद द्वयोर्द्वयो पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति मिथुन तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो स्पष्टोतयुक्त पदाना पुन पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् । "समावृत्त गौण्या च वीप्साऽभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा । नाम्ना द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते" । आदिना निमन्त्रणम्भ्रमादि स्पष्टते । "अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्ता भिन्नयाथ वा । स सूरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते । सवाव्यवहितो व्यस्त समस्त उभय पुन । उभय चक्रवालस्य गर्भयोश्चाभिधीयते" ॥ अनुप्रास १५ ।

१६ चित्रम् "वर्णस्थानस्वराकारगतिवन्धान् प्रतीत्य यः । नियमस्तद्बुधै प्रोक्ता चित्रमित्यभिधीयते" । स्वरस्थवर्ण निर्द्देशात् वर्णा यत्र व्यञ्जनानि एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनानि व्यञ्जनादिभेदात् नानाविध एवमेकद्वित्र्यादिस्वरचित्रम् । स्थानचित्रम् । निष्कण्ठ्यनिकावय्यादिभेदात् बहुविधम् आकारचित्रम् पद्माद्याकारेण चित्रम्। तत्राष्टदलपद्म चित्रम् "कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्य्यादष्टदलाम्बुजे" प्रकारान्तरं यथा । "अष्टधा कर्णिकावर्णा पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे। तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे" । प्रकारान्तरं यथा । "आकर्णिकं पुन पत्रं पत्रान्तात् पत्रकर्णिके । प्रतिपत्र प्रवेशोऽमिष्ट त्वष्टदलाम्बुजे" इति चतुर्दलं यथा "कर्णिकायां न्यसेद्वर्णं पत्राकारान्तरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकाया मध्यमेतच्चतुर्दलम्"। षोड़शदल यथा "गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णा" सर्वे समासत । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोड़शच्छदः" अष्टपत्र कविनामाङ्क यथा "निविष्टाष्टदलन्यास मिद पादार्द्धभक्तिभि' । अस्य दक्षिणे कोणे कविनामाङ्कमम्बुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्छन्दसैव । चक्रबन्धो यथा "पुरः पुरोविलेत् पादानत लीलसरोजतान् । ठर्थन्तु क्रमयेन्नेमौ नानाचक्रविधिः" । अस्योद्धारोद्दर्शितो माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन । दशमरुद्धारेखात्मके नवमन्दलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सह कर्णवर्ति कोष्ठं प्रत्येक द्वयक्षरवत् परिकल्प्य समरेखया लिखिता तत्रैकस्या पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तया प्रादक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीयायां च पङ्क्त्या द्वितीय तृतीयौ पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने साक्षरचक्रे साक्षरकोष्ठषट्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्त्यवर्णस्वर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन तुर्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव आद्यन्तवर्णैः तुर्यपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्यमाद्यन्तपादतृतीयपादसमाक्षरसंवाद । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्याद्यन्तवर्णयो संवाद" यथा "सत्व मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्य पुरो लब्धावयवनिश्चितस्त्रीमतूण भूमिस्पृदा । छक्का कामममपास्तमो परच्छगव्याधः समादं सुरेरेकोभिः समकामभलदवी रोमैसदा ततसरे"। "शतयके, मिथुवत तृतीयचक्रे "माघकाव्यमिदम्"। "शतयके, मिथु-

पाण्डव' इति काव्यनामाङ्कयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-यथमूह्यम् गतिचित्र' गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या वा चित्र' तच्च यमकभेद एव यथोक्त' दण्डिना । "आवृत्ति प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमक प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमावृत्तिर्यथा "यामताश्च कृतायासा सायाता कृशता मया" । रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेऽतारकणामर" अर्द्ध गता यथा । "सा रमानश्वरारे रक्षा मनोभागममा हि या । याहि मामग भागेन शारोरा वनमार सा" श्लोकगा यथा । "याम मानय मारावि कयोमानजनासमा । यासदारयताचोमा मायामायममादि सा । सादिमामयमाया मामाचोता यरदासया । मासना जनमा योकविरामाय न मानया" ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयोर्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां गति' शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्यवधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गति प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येयं गतिचित्रम् । तुरङ्गगतिचित्र' यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिश्च परिलेखने । तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यस्तूपजायते" स०क० । यथा ।

पा१	का३०	ह९	का२०	त२	पा२४	सा११	पा२६
का१६	न्ति१९	का२	ल२९	क१०	ला२७	चि४	ता२३
य३१	सा८	छ१७	त१४	य२१	तो६	पा२५	रा१२
दा१८	पि१५	का३२	म७	त२८	ग१३	हि२२	त५

अत्र तुरङ्गगत्या "कालाबलिततोमसा सुकला रागतर्पिका। सदन्तिका वर्त्तिता ता या सा साला तपसासका इति रत्नाकारानुसारेण क्रमयोपर्यपठणे श्लोकोऽय जायते । अर्द्धभ्रमगतिचित्र' सर्वतोभद्रमित्रगचित्रञ्च यथा । "आनुलोम्यभ्रम' नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि । तदिदं सर्वतोभद्र' सर्वतोभ्रमणं यदि" स०क० । तत्रार्द्धभ्रमलक्षणं १९५८ के । सर्वतोभद्र' तु—

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि,	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमवत् सर्व' किन्तु पादानामपि अनुलोमविलोमाभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभद्रस्य एकमध्ये दर्शयिष्य माणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि । बन्धेन पद्मविशेषेण चित्रम् बन्धचित्र तच्च नानाविधं तत्र द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह शिखरिभिन्निमाला विभ्रयाद्रौ समास्त्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमिविधौ चापर भ्रमयेत्" । द्विशृङ्गाटकबन्ध । "शृङ्गचतुष्कः शृङ्ग प्रवेदिति द्विशृङ्गाटकबन्धोऽस्यिरेमिः" । निर्विड्तचक्रबन्ध' । "शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखा पाद्यर्द्धम् । नेमौ तदितरमर्द्धं निविडितचक्राभिधे बन्धे"। स०क०एतेषामाकारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । सर्वतोभद्र' "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशोलिखितेष्विह । आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादे पाद' समाप्यते" । यथा

न१	म१८	स्रो३	ज२०	ग५	तां२२	गा५	त०४
स९	दा२६	म११	व२८	कु१३ छ३०		च१५	य३२
स१७	म२	स्रो१९	ज४	य२१	तां६	मा२३	त८
स२५	दा१०	म२७	वा२	न२९	ड१४	च३१	या६

अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोक । व्योमबन्ध' । "अष्टादशमिश्ररचरौं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पत्राद्यन्ते इह स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र"

मुरजबन्ध । "अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमश' परिलेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद् स्यात् मुरजबन्धयो" ।

सा१	से१०	मा११	ग२८	र२९	ना१९	र१८	न्मे८
र९	से२	मा२७	सो१२	द२०	ना३०	र७	ता१७
ता१६	र२६	मा३	दा१३	ज२१	मा६	म३१	त्त२४
धी२५	र२५	मा१४	ग४	म५	ना२२	स२३	या३२

प्रकारस्तु मल्लिनाथेन दर्शित "तिर्य्यक्षेखालिखेत् पञ्च सप्तोर्ध्वाश्च पङ्क्तय' । अष्टकोष्ठायतस्तासु श्लोक लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्वितितुर्यासु तुर्य्यमिश्राद्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वितिचतुःपञ्चपट्सप्ताष्टमकोष्ठग । दृश्यते प्रथम पादचतुर्थस्यैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्रायस्याद्यमाद्यविपर्य्ययात् । द्वितीयादाद्यद्वितयोर्दितुर्य्ये तिसरोयके । तुर्य्ये मिश्रोऽस्तृतीयाद्यो दृश्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयक' । ततीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्ते आद्यसप्तमपञ्चयो' । द्वितिपञ्चमयोस्तुर्य्यपञ्चसप्तमयो क्रमात् । तृतीयान्त्ये च षष्ठोऽयमधाद्य क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चित्योगोमूत्रिकाक्रमः । तार्येक च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति क्रमात् । यद्वा त्रितयमेक' च द्वयमेकं द्वयं पुन' । सर्पाङ्क्रमक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथमतुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योरनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमात्तु तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्या तृतीयस्या क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्घ्रिरन्त्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्तु-न्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि। विस्तरात्तु न लिख्यन्ते स्वयमूह्या विचक्षणैः”॥ एकाक्षरमुरजो यथा। “श्लोक-स्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि। लिखेदङ्कक्रमेण स्यान्मुरजैकाक्षरावली”। मुरजप्रस्तारो यथा। “क्रमेणैकस्य पादेषु प्रस्तृतेषु चतुर्ष्वपि। तुर्यान् मुरजमार्गेण श्लोको-ऽप्युपजायते”। गोमूत्रिकाबन्धः। “गतिरूक्षाक्षरा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव। गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्कर चित्रवेदिनाम्। स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम्। “दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधे। दिङ्-मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयमूह्यं महात्मभिः” स०क०। “अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना। तत्तत्प्रसिद्ध-वस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामान्यत सर्ववस्त्वा-कारकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु०॥१६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः। द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे। ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च। गूढप्रश्नोत्तरो-क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १७।

१८ प्रहेलिका। “प्रहेलिका चतुर्भेदा सापि चोढा च्युताक्षरा। दत्ताक्षरोभय मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि। क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमण्डले। परव्या-मोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका”। तत्र “च्युताक्षरा “पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्ती पदे पदे। पदमेकं न का याति, यदि हारेण वर्जिता”। अत्र हारेणेत्याकारच्युति दत्ताक्षरा यथा। “कान्तयानुगत कोऽयं पीनस्तन्वो मदोद्धत। मृगाणां दृष्टतो याति, शम्बरो रूढयौवन”। शवर इति वक्तव्ये मकारो दत्त। च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत् दत्तश्चान्यदक्षरं यत्र सा यथा ‘विदग्ध’ सरसो रागी नितम्बोपरि संस्थितः। तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे कस्त कूजति को, विट। अत्र घट इति वक्तव्ये घकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम्। विन्दु-मत्यादीनामुदाहरणानि स०क०द्रष्टव्यानि। प्रहेलिका १८।

१९ गूढम्। “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः। गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिभिः। ‘पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः। तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वा-ण्याभरणानि च”। अत्र क्रियापदम् गूढम्। योऽधन उपागतस्तस्मै गवादिकमदुरित्यर्थ। गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम्। “यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदं क्रियते पदैः। विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः अत्र प्रश्नबहिष्प्रश्नबहिः स्त समाश्रये। जातिगोष्ठ्योत्तरा-भिख्यैः प्रश्नं तदपि षड्विधम्। प्रश्नोत्तरम् ॥२०

२१ आध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम्। तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते”। आध्येयम् २१

२२ श्रव्यम् “श्रव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं तथैव च। काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-धम्”। यथा रघुवंशादि। श्रव्यम् ॥२२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झितं वाचिका-दिभिः। नर्त्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् पिण्डितादिवत्। तत्रास्यं ताण्डवं चैव छलिकं शम्पया सह। हल्लीसकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते”। शृङ्गाररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे छलिकमिति किन्नरविषय छलिकमेव शम्पा। “मण्डलेन च यत् स्त्रीणां नृत्य हल्लीसकं तु तत्। तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा। तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो रास। प्रेक्ष्यम् २३।

२४ अभिनय “अङ्गवाक्सत्त्वाहार्य्यां सामान्याश्चित्र इत्यमी। षड्धा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदु”॥२४

“चत्वारो विंशतिश्चैता शब्दालङ्कारजातयः। शब्द-सन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा०। एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत एवावगन्तव्यानि। अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि तेषां समष्टि दण्डिना दर्शिता यथा। “स्वरूपाख्यान-मुपमा रूपकं दीपकावली। आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना। समासोऽतिशयोत्प्रेक्षा हेतु सूक्ष्मो लव क्रम। प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम्। उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता। विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने। सहोक्तिः परिवृत्त्याशीःसङ्कीर्णमथ भाविकम्। इति वाचामल-ङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः”। सरस्वतीकण्ठाभरणे-तु हेयाखेन तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना। ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया। जातिर्विभावना हेतुरहेतु सूक्ष्मसूत्तरम्। विरोधसम्भवान्योन्य परिवृत्तिर्निदर्शना। भेद समाहित भ्रान्तिर्वितर्को मीलित स्मृति। भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिने”। प्रत्यक्षानुमानोप-मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति भट्टपिमतिः। एते

स्तु अर्थमात्रनिष्ठ'। "शब्देभ्योय' पदार्थेभ्य उपमादि- प्रतीयते विशिष्टोऽर्थ कवीना सा उभयालङ्क्रिया मता। उपमा रूपक सास्य' मययोक्तिरपह्नुति'। समाध्युक्ति' समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुति'। तत्तुल्ययोगितोल्लेखः ससन्दोक्ति समुच्चय। आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्ति' परिष्कृति। दीपकक्रमपर्य्याया विषमस्त्वेषमाधिक संसृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्त्वाद्युविंशतिर्मुधे" इत्युक्ता तेषा लक्षणानि सभेद' तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिता न संक्षेपतो गणिता'। अथालङ्काराः एकत्र संगृह्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते।

१ अक्रमातिशयोक्ति "अक्रमातिशयोक्ति स्यात् सहत्वे हेतु कार्य्ययो" च०। "आलिङ्गन्ति सम देव। ज्यां पराश्च शरासन"।

२ अतद्गुण "सङ्गतानुगलम्नङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" च०। "चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि"।

३ अतिशयोक्ति १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा।

४ अत्यन्तातिशयोक्ति "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्ये हेतुप्रसक्तिजा" च०। "यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका"। ऊर्मिका वलयोऽभवदित्यन्वय' अत्यन्तातिशयात्वम्।

५ अत्युक्ति "अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम्" च० "त्वयि दातरि राजेन्द्र' याचका कल्पशाखिन"। याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्य्यस्यात्युक्ति'।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदा उक्ता।

७ अनन्वय १४८ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरण।

८ अनुकूलम् "अनुकूल प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" च०। "कुपितासि यदि तन्वि। निधाय करजक्षतम्। बधान भुजपाशाभ्या कण्ठमस्य हठ तदा"।

९ अनुगुण "प्राक्सिद्ध स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणा परसन्निधे" च०। "नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्"।

१० अनुज्ञा "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" च०। "मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे। नर प्रत्युपकाराय विपत्तिमभिकाङ्क्षति"।

११ अनुमानम् "अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्" च०। "यत्र पतत्यबलाना दृष्टिर्निशिता पतन्ति तत्र शरा। तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुर स्मरो मन्ये"। स०क० विशेष उक्त। यथा "लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनोज्ञानमनु- मानं तदुच्यते। पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्ट' सामान्यतश्च तत्। फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्"। तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत्। "अविरलविलोलजलदः कुटजार्ज्जुननीपसुरभिवनवात'। अयमायात' कालो हन्त हता पथिकगेहिन्य" अत्र वर्षर्त्तौ, कारणभूतात् कार्य्यं विरहिणीमरणमनुमीयते। यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत्। "नामाग्रमिव्यक्तनूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्या। कथमन्यथा ललाटे यावकातिलकपङ्क्तिरियम्"। अत्र कार्य्यभूतया यावकतिलकपङ्क्त्या कारण पादपतनमनुमीयते। यदुभयविधभिन्न' तत् सामान्यतो दृष्टम् "मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो- दृष्टे पुरस्तादचिरप्रभेव"। सेयं विद्युदिव दृष्टे प्रथमसुपलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमन गमयतीति सामान्यतो दृष्टम्। फलसामर्थ्ययोरुदाहरणानि तत्र द्रष्टव्यानि।

१२ अन्योन्यम् "अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकार परस्परम्" च०। "त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया"। स०क० भेद उक्त। "अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्य त्रिधा च तत्। वाच्यं प्रतीयमान च तृतीयमुभयात्मकम्। अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता। अन्योन्यालङ्कृतावन्तस्त्रयमेतद्दिहेष्यते"। तत्र वाच्यम्। "कण्ठस्य तस्यास्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य। अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभाव। प्रतीयमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने। अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिवृत्ति सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति। यथा "शोषणाधरलताकृतरागा वासितानम विशेषितवासा। वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्यय विनिमयञ्च वितेने"। अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्यय। यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमय' तेन परिवृत्तिविनिमयाख्यामलङ्कारावलान्तर्भूतावितिद्रष्टव्यम्।

१३ अपह्नवातिशयोक्ति "रूपकातिशयोक्ति स्यात् निगीर्य्याध्यवसानत'। यदाऽपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता।" च० "त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्। भ्रान्ता' पश्यन्ति ता विधौ"।

१४ अपह्नुति २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा। स०कण्ठा० अन्यथोक्तम्। "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते" तत्र औपम्यवती यथा "न केतकीना विलसन्ति सूचयः प्रवा-

धिनो हन्त हसत्यय विधि । तद्विच्छित्तेर्यं न चकास्ति चञ्चला पुरःशरज्ज्योतिरिदं विजृम्भते" तत्र शीतकोऽपचीमा विधिहासत्व प्रतीयमानसाहश्येन तद्विच्छित्ताया शरज्ज्योतिषापह्नुतिः । अनौपम्या यथा "राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं वनम्" अत्र साहश्यमस्ति ।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

१६ अभाव । "असत्ता या पदार्थानामभाव सोऽभिधीयते । प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इष्यते । स॰क॰ प्रागभाव॰ ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभाव अभावाभावाश्च तत्र ध्वंसो यथा "धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विरत गेयमृतुर्निरुत्सव । गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे" । इतरेतराभावो यथा । "कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम्" अत्यन्ताभाव यथा "प्रसीद सद्यो मुञ्चेम चण्डि । मान मनोगतम् । इष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः सकुसुमायते" । सामग्र्यभावो यथा । "मातृ-मीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्योति-रुदेति वसुधातलात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

१७ अभिदायिन "अभेदेनाभिदायेऽर्थेऽहेतोर्हेतुमता सह" । य॰ "लक्ष्मीविलासो भवत कटाक्षवीक्षण प्रभो" ।

१८ अर्थान्तरन्यास, २७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षण ।

१९ अर्थापत्तिः, २७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स॰कण्ठा॰ "प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोयोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् । सर्व्वप्रमाणपूर्व्वा सा देशमोऽनेकधश्च सा । प्रत्यक्षपूर्व्विकेत्यादिभेदं मोक्ता नि-गद्यते । प्रत्यक्षपूर्व्विका यथा "निम्नंतु यस्य मस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थिते" । अनुमापूर्व्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः । मनो निरन्तराशक्तं सद्यःकथयति प्रिये" योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वर स प्रिये मनसः निरन्तराशक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-मानपूर्व्विकार्थापत्तिः एवमन्या उदाहार्य्या ।

२० अल्पम् "अल्पन्तु सूक्ष्मयादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता" । "मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ।

२१ अवज्ञा "एकद्विषोन्नो न चेत् ख्यातामवज्ञालङ्कृतिश्च"सा न । "स्वल्पमेवाम्बु लभते पान्थ प्राप्यापि सागरम्" "मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृततद्युते" ।

२२ असङ्गति "विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गति १ । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च या २ । अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकृतिश्च या ३" च॰ । क्रमेणोदा-हरणानि । "विष जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना" । "अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकृथा "२ । अपगतपारिजात यस्या नास्ति पारिजातो यत्र इति च । "गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धारं पुराऽकरो ३ । गोत्रा पृथ्वी गोत्र पर्व्वतश्च ।

२३ असम्भव "असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।" च॰ "कोवेद गोपशिशुक शैलमुत्पाटयिष्यति" ।

२४ आक्षेप "आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ । निषेधाभासमाक्षेप बुधा केचन मन्यते २ । आक्षेपोऽन्यो-विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३" । च॰ "चन्द्र । सन्दर्श-यात्मानमथवास्ति प्रियामुखम्" १ । "नाय दूति । तनो तापस्तस्याः कालानलोपम २" । "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त । पन्थान सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्" । २

२५ आगम "यदाप्तवचन तद्धि ज्ञेयमागमलक्षणम् । उत्तमं मध्यमं चाथ जघन्य चेति तत् त्रिधा" । स॰क॰ तत्रो-त्तम विधिरूप निषेधरूपञ्च । विधिरूप यथा "दम दानं दया शिक्षे"रित्यादौ दाम्यत दत्त दयध्वं इति विधि । निषेधरूपं यथा "निवार्य्यतामालि किमप्ययं वटु पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधर । न केवल यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि य स पापभाक्" । यथाच महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्य्यादया निषेधरूप उप-देशः । तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-मपि द्विधा निर्द्दिष्टवक्तृकमनिर्द्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्य यथा "कल्याणी वत गाथेव लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि" अत्र जीवन्नर पश्यति भद्रमित्यर्थो निर्द्दिष्टवक्तृकतया निर्द्दिष्टः तत्र जीवनाय यतितव्यमिति रूपमाप्तवचनम् । "वने वसति पिशाचो पिचुमर्द्दे दिनपतिर्वटे वसः । विन्ध्याश्मनि पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ" तदिदमनिर्द्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-पारम्पर्य्यमैतिह्यम् । अत्र सर्व्ववाक्यानां निषेधपर्य्यवसानात् अश्व न सेवेत, पिचुमर्द्द न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्, पद्म मूर्द्ध्नि न बिभूयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत्" इति नि-षेधपरत्वमप्यागम । जघन्यं द्वेधा काम्य निषिद्धं च । तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा "मद्यं वाच्ये मासावरवि-

भन्ति यूनः, परिणतानपीच्छामो दृष्ट्वा, परिणयविधान स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्"।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्" च०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रासौ सुतरा सरित्"।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव"॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा॥ "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"॥ अत्र सप्रसवत्वं गुणः॥ "गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःस्वनः। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी"॥ अत्र स्नातीति क्रिया॥ "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"॥ अत्र चन्द्रस्यैकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा॥ "कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ"॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया, एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा॥ "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदा पुनः। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादय जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा॥ "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्॥ हेतूत्प्रेक्षा यथा॥ "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"॥ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। "उक्तानुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः"। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापरः" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यातिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः"। यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षितः। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा॥ "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। "उक्तानुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा"। ता उत्प्रेक्षाः। उक्तौ यथा॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्वात्। "इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन। घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः। ततमिव तमालतरुभिः प्रसृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्"॥ अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं नोपात्तं यथा वा॥ "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः"॥ अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः अञ्जनवर्षणस्य तु पातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिबहुलत्वं धाराकर्षणाय संयोगश्च यथासंख्यम्। केचित्तु लेपनकर्तृभूतमपि तमो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने त्याहुः। "अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत्" तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा। "अनुच्छेन हृदयोद्गतपावकधूमकलुषाश्या। अप्राप्य मानसं विगलति लावण्यवारिपूर इव"। श्लेषहेतुगा यथा। उत्कोत्कर सङ्कटमुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः। जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप"। अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षायां हेतुः। अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः"। क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा। "पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराजीः। वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवालाभाः"। इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः सम्भवात्तुपपत्ते संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने। "केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र" "विकासिनीलोत्पलमिव कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः" इत्यादौ च ज्ञेयम्। भ्रान्तिमदलङ्कारे "मुग्धा दुग्धधियेत्यादौ" भ्रान्तानां गवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्। इह तु सम्भावनाकर्त्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः। सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः। अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः। "रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु। पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण" इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि रूपेण सन्दिह्यत इति सन्देहालङ्कार इति केचिदाहुः। तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्य सन्देहत्वात् इह तु तर्वादिव्याप्ते प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च। अन्ये त्वनिश्चयात्मकरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनैककोऽधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकार इति वदन्ति च तदप्ययुक्तं निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना तस्याश्च स्फुटतया सद्भावात् नु शब्देन चेवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमुत्कटसन्देहप्रकारकल्पनया। "यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा। अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्" इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्" नापह्नवोत्प्रेक्षा।

२९ उदात्तम् "लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्" सा॰ द॰। "अधः कृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम्। ज्योत्स्नानिपातात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृक्षिकरीकरोति"। "नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा। अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते"।

३० उपमा "साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः" सा॰ द॰। रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः। "सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च। उपमेयञ्चोपमानं भवेद्वाच्यम्" सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियाप्रभृतिः मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उपमानं चन्द्रादि। "इव तुल्य। श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि। आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः"। यथेववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। एवं "तत्र तस्येव" इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। तुल्यादयस्तु "कमलेन तुल्यं मुखमित्यादौ" उपमेय एव। "कमलं मुखस्य तुल्य"मित्यादावुपमान एव "कमलं मुखञ्च तुल्ये"मित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति तत्सद्भावे आर्थी। एवं "तेन तुल्यं मुखादिना" तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। द्वे श्रौती आर्थी च। उदाहरणम् "सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ। हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले!॥" अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती। "मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः। चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः"॥ "अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

"पूर्णा षडेव तत्" । "लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत्०" ॥ सा लुप्ता । तद्भेदमाह । "पूर्णावद्धर्म्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते" । सा लुप्तोपमा धर्म्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्व्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । "मुखमिन्दुर्य्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ "आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्रमेणोदाहरणम् । "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः । एवमन्यत्र । इह च यथादि तुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययस्येनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्व, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सदृशाचारार्था इति । तदेवं धर्म्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता । "उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" । उदाहरणम् । "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति "नयनतुल्यम्" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । "औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा" । "वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" "गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः" ॥ अत्र "गर्द्दभतीत्यत्र" औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेह उपमेयस्यापि लोपः । "निनदन्निति" अनेनैव निर्द्देशात् । "द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" । "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम् । "क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने" । उदाहरणम् । "विधवति मुखाब्जमस्याः" । अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः । "मुखाब्जमिति" अत्र समासगा । "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" । "अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ अत्र स सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" ॥ अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ । "त्रिलोपे च समासगा" । यथा । "राजते मृगलोचना" । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः" । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" ॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि । बिम्बप्रतिबिम्बौ यथा । "भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति" च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्द्दिष्टे । "एकदेशविवर्त्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य" यथा । "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव'

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसाम्यं वाच्यं, शरश्रीणाञ्चाम्भोजादिसाम्यं गम्यम्। "कथिता रसनोपमा। यथोर्द्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता" ॥ "चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता। कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः" ॥ "मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते"। यथा। "वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी। यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा" ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥ 'हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा। विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे" ॥ "अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः। पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव" ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्षवैभवा इवेति" उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा। अत्रैव "गृहे इत्यस्य" "भवने इत्यनेन प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिता एवं विधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्" सा० द०। "प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः। भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता" स० कण्ठा०।

२१ उपमानम्। "शब्दात् शब्दप्रमाणमुपमानं द्विधेह तत्। स्यादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्" ॥ स० कण्ठा० तत्रानुभूतार्थे यथा "सर्वं प्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वक्षस्तत्सञ्जाता द्विघटितदलत्खण्डमुञ्चल्लरोचिः। एवं वेगात् कुलिशकरोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्त्तुर्वैज्र्वलनकपिशास्ते च रोपाट्टहासाः" ॥ अननुभूते "तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले। समूहस्तारकाणां य शकटाकारमाश्रित" ॥

२२ उपमेयोपमा "पर्य्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता" दर्पणे। "कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः"

२३ उल्लास "एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि"। च०। तत्र गुणे "अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी। दोषे, "काठिन्यं कुचयोः स्रष्टा वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः। निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्धाटीवैरियोषितः"।

२४ उल्लेख "क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित्। एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते" सा० द० "प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः। नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः" । "गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्व्वत"।

२५ ऊर्जस्वि "ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारम्" इति "अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम्। विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धोदर्पशालिना। पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम्" इति च दण्डी।

२६ एकावली पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्। स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चा स्यात्तदेकावली द्विधा"। सा० द० स्थापने। "सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्। भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्"। वर्जने। "न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्। न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः"।

२७ कारकदीपकम् "क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकम्"। च० अत्र कारकं क्रिया कर्त्तृत्वादिर्वाकारितात् "गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति"।

२८ कारणमाला "परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता। तदा कारणमाला स्यात्"। सा० द० "श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात्। लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः" ॥

२९ काव्यलिङ्गम् "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्"। सा० द० "जितोऽसि मन्द। कन्दर्प। मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" अत्र पदार्थस्य हेतुता। वाक्यार्थस्य यथा। 'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी। येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते"। अत्र चतुर्थपादार्थे आद्यपादत्रयार्थानां हेतुता ॥

३० काव्यार्थापत्ति "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते"। च० "स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहाम्"।

३१ कैतवापह्नुति "कैतवापह्नुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निह्नवे पदैः"। च० "निर्यान्ति स्मरनाराचा कान्ताहक्पातकैतवात्"। इयम् व्याजापह्नुतिरित्यन्ये अपह्नुतिप्रभेदे विवृतिः।

३२ गूढोक्तिः "गूढोक्तिरन्योद्देश्या चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते"। च० "वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षक"। जारोद्देशेन इयं प्रयुक्तिः।

३३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्यव्यतिक्रम"। च० "अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥

३४ छेकापह्नुति "छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्नवे"।

च० "प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं? न हि नूपुरः"

४५ तद्गुणः "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"।
च० "नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदङ्गुदयनाशुभिः" ॥

४६ तुल्ययोगिता "वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यादन्यपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्य्यं पराभूतिः पराभवश्च "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" च०।"लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।

४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः"। च०दर्पणे तु "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्।" "सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः पार्वत्याः प्रकृतेश्च ॥

४८ दीपकावृत्तिः "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिरेतत वस्तुनो वा स्वभावेन यत्नो वा हानिहेतुना। प्रकृताप्रकृतीयकार्य्यं स्यादहेतुर्व्याहृतस्तु यः" स०क०।"न विरचिता ललाटतटव्याप्त करोरुकुटी न परुषकङ्कतेन कटुक्षितं मन्तरितम्। न तव नियुक्षमर्यमनयादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्"। अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने वदनाम्बुजस्य सामर्थ्यं तत्र तस्माद् वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेर्भेदः। शक्तिहानितो यथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतम् दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात्त्रिविधमुक्तं चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेव वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्।सा०द० स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदितं गुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्। अनधिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला"। वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः"।

५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" ॥ सा०द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः" ॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बद्धस्तस्य ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम्" ॥ अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः" ॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" अत्र यत्तच्छब्दस्यनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति।

५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविभो"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह।

५२ निश्चयः "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः"। च० "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एतौ। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।

५३ निषेधाभासः। आक्षेपभेदः विध्याभासे ४०१८ पृ० विवृतिः।

५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः"। च० "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"।

५५ परिकराङ्कुरः "साभिप्रायो विशेष्यश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः"। च० "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"

५६ परिणामः "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा"।सा०द०"स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतोद्यूते पणस्तया" अन्यत्र पर्य्यायाणे वक्ष्माभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भाषणं शितत्तपायनम् द्यूते च दृढतया चाल्ले पक्षपणनम्। अत्र प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन द्वितीयार्द्धे सामानाधिकरण्येनेति भेदः।

५७ परिवृत्तिः "परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्" च० "दत्त्वा कटाक्षलेशमेषा जग्राह हृदयं मम। मयापि हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः" "पूर्वार्द्धे समेन शेषार्द्धे न्यूनेन" "येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः" अन्योन्यान्तर्भावनिमीति स० कण्ठा०।

५८ परिसंख्या "परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्" च०। "स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम्"।

५९ पर्य्यस्तापह्नुति "अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्य्यस्तापह्नुतिस्तु सा" च०। नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्"।

६० पर्य्यायः "क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात्। भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्य्याय इष्यते॥" सा०द० क्रमेण यथा। "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः। वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः"॥ "विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः। वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव"॥ "विसृष्टरागादधरान्निवर्त्तितस्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात्। कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः"। "ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः"॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च। क्वचिदाधेयमपि यथा "स्थिताः क्षणमित्यत्र" उदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन्। "विचरन्ति" इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्।

६१ पर्य्यायोक्तम् "पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते" सा०द० "स्पृष्टास्ता नन्दने यस्याः केशसम्भोगलालिताः। सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्य्यो यस्य सैनिकैः"।

६२ पिहितम् "पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितम्" च०। "प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्"। प्रिये गृहागते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन श्रान्त शयनसूचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकल्पनं साकूत चेष्टितम्।

६३ पुनरुक्तवदाभास "आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्। पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः" सा०द० "भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः। जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः"। अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण समानार्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम्। पर्य्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम्। पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्य्यवसानम्। भुजङ्गकुण्डलीत्यनयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम्। हर शिव इत्यत्र द्वितीयस्यैव। शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि। शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम्। "भाति सदा न त्याग इति" अत्र तु न द्वयोरपीति शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः।

६४ पूर्व्वरूपम् "पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिः पूर्व्वरूपमुदाहृतम्। पूर्व्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि"। च० "हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः"। "दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः"।

६५ प्रतिवस्तूपमा "प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः। एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्" सा०द० "धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि। इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति"। अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा। इदं मालयापि दृश्यते यथा। "विमल एव रविर्विशदः शशी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः। शिवगिरिः शिवहासहसोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः"। अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव। वैधर्म्म्येण यथा। "चकोर्य्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्म्मणि"॥

६६ प्रतिषेध "प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनम्"। च० "न द्यूतमेतत् कितवा ! क्रीडनं निशितैः शरैः"।

६७ प्रतीपम् "प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम्। अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् २। वर्ण्योपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ३। वर्ण्याग्र्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्मिषश्च तत् ४। प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते" ५ च० "क्रमेण यथा। "त्वल्लोचनसमं पद्मम्" १ "अलं गर्व्वेण ते वक्त्र! कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः" २। "कः क्रौर्य्यदर्पस्ते मृत्यो! त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः" ३। "मिथ्यावादोऽपि मुग्धाक्षि! त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्" ४। "दृष्टं चेद् वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना" ५।

६८ प्रत्यक्षम्। "प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते। स्वानुभूतिमयं चैतद्व्यवहारेण कथ्यते"। स० कण्ठा०। तच्च युगपदेकशो वा तत्र युगपत् यथा। "कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ। स्वादुनि प्रण-

दिताखिलि थीते निर्धधार मधुनीन्द्रियवर्ग·" एकथो यथा। "मन्दमन्दविगलत्त्रपमोघमुग्धुरुक्षसितपक्ष्मदधत्या। वीक्ष्यते स्म शयनैकनिषण्णा कामिनी मुखमधोमुखयेव" सुखादिविषय मानस यथा "अस्तोकविस्मयमविश्रान्त पूर्व्वमसङ्गतमूतनमयस्वरजर्ज्झरं न। एकशणत्रुटित सुघटितप्रमोदमानन्दसेकमवशस्यमुपैति चेतः"।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीकं बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम·" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः"। च० कि भृङ्ग। सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्थया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम्१। वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नाद्उपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपकद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि" २ "निध्यञ्ज-नौषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधि"। ३।

७२ प्रेयः "प्रेयः प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव च समागमात् पुनः। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्त्वादृशो-ऽमनात् पुनः। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्त्वादृशो- इति। भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरलङ्कारमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति· "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा· कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "अभिप्रायानुकूल्ये व प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोऽङ्के-दोऽथ निरुद्धे दर्शकतयामितश्च स प्तूय सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्याशक्तिद्यमान सोऽङ्केदो भावोऽयमित्युच्यते। "निरुद्धेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्वाङ्गभूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव· भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम्। तत्र कृष्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टव्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव· येनैक-चुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषण-संभारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्तिः "भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-कल्पनम्" च०। "अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यञ्च भूपते"।

७७ भ्रान्तापह्नुतिः "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुतिः भ्रान्ति वारणे"। च० "तापं करोति सोत्कम्पं ज्वर· किम्? सखि। स्मर·"।

७८ भ्रान्तिमान् "साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-त्थिता" सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोम कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभोत्थितविशेषणात् स्वरससिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्ते "सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे" इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुन साम्याभावाच्च भ्रान्तिमान्। अय भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपकं पुन। धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शराः। शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यश" अत्रासादनक्रियाधर्म्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धं।

८० मिथ्याध्यवसिति· "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन्" च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेद।

८१ मीलितम् "मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" च० "रसो नालक्षि लाक्षाया चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थ परैः पदै"। च० "नितम्बगुर्व्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासङ्ख्यम् "यथासङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय" च० "शत्रु मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनु पौष्पं करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः" च०। "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्या सर्व्वज्ञस्त्वं महीपते।"। चत्वारि आस्यानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। "रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत्। "मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रीतिदर्शिता सेयं रति· शृङ्गारतां गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रस-वद्वच। माल्यसापाल्यतायोर्निर्माधुर्य्यं दर्शितोरसः।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्" । दण्डी ।

८७ रूपकम् "रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे । तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा" । तत्र "यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम्" सा० द० । तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । "आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे । श्रीनृसिंह! महीपाल! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे" । अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहो राहुत्वारोपे निमित्तम् । तदेव मालारूपं यथा । "पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः । भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि" ॥ अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्य्यत्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा "पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः । त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः" । अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टमालारूपं यथा । "मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः । विराजति व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम्" अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च "राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति" केचित् । "अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च" । तत्र "आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम्" । प्रथमं समस्तवस्तुविषयं, यथा । "रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे" । अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितत्वम् । "यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्"। कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । "लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते" ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् । "निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा । माला केवलरूपत्वात्" तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा । "निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् । क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा" ॥ केवलं यथा । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्यत् खिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे" ॥ "तेषामादौ रूपकस्य भिदाः" । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमप्येकदेशविवर्त्ति यथा । "खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य" । अत्रार्थः क्ष्मायां महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्व्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् । "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" । तत्रैकदेशविवर्त्ति श्लिष्टं यथा । "करमुकुटमहीभृद्भानुभारमापि गलिततमःपटलांशुके निशीथे । विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्यमरपतेर्दयितो मुखं सुधांशुः" समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव "विचुम्बतीत्यादौ" "चुचुम्बे हरिदबलाननमिन्दुनायकेन इति" पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् तत्र हि । "भूभृदावलिदम्भोलिरित्यादौ" राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलित्वादिरूपणं सर्वथैव सादृश्याभावादसङ्गतम् । तर्हि कथं "पद्मोदयदिनाधीश इत्यादौ" परम्परितं, राजादेः सूर्य्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं व्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना व्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । "मुखं तव कुरङ्गाक्षि! सरोजमिति नान्यथा" । क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि । यथा । "विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः" । क्वचिद्वैधर्म्येऽपि यथा । "सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्" । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । "अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्" । तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । यथा । "इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः" ॥ अकलङ्कत्वादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः"।

८९ ललितम् "प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्। ललितं" निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च०।

९० लेशः "लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक! पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्"।—कु०क०तु नवत्वे नायमलङ्कारः।

९१ लोकोक्तिः "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति" कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने"।

९२ विकल्पः "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः" च०। "सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः"।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः"। च० "स न जिग्ये महान्तो हि दुर्जयाः सागरा इव"।

९४ विचित्रम् "विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्" च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः"।

९५ वितर्क "ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः। द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते। तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः" स०कण्ठा०। तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। "मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं शक्तिस्तस्य कुतः? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि। तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम् आः ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति"। स एवातत्त्वानुपाती यथा। "अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः। स एव उभयात्मा यथा "चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः। अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा। "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः"। स एवाभियराक्रमो यथा। "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना। समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः"। स एष उभयात्मा यथा। "माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमथाहमन्यः। गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शरा किराते"।

९६ विधिः "सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्" च०। "पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्"।

९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये। निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा। अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मत इति" सा०द०। उदाहरणं तत्र ज्ञेयम्। आक्षेपभेद इत्यन्ये।

९८ विनोक्तिः "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते"। च० हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्"। रम्यत्वे "विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र! भवतः सभा"। विनार्थगम्यतायामपि सा०द०। "निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन"।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्य्यजन्म चेत्१ हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता२। कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके३ अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना४। विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना५। कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसाऽसिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम्"१। "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः"।२। "नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः"।३। नरेन्द्रोऽत्र्यो गारुडविद्याभिज्ञश्च दशनप्रतिबन्धकगारुडविद्यासन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्"।४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्"।५। "यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव"।६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्त्तिता" इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति" व्याख्याय उदाहृतम् "अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः"। अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति मतभ्रुव इति पाठे तदनुक्तमिति भेदः।

१०० विरोधः "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः" । सा० द० क्रमेण यथा । "तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः" । "सन्ततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्म्मघटनया नृपते । द्विज-पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः" । "अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव" । "वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-भवत्" । "नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूप-मिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" । "त्वद्वा-जिराजीत्यादि" "वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि" श्लोके चतुर्थपादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र "तव विरह" इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-तिशब्दानां दावानलेन हृदयभेदनरूपं जातिगुणक्रिया-द्रव्यरूपैरन्योन्य विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वेन समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजातादिगुणस्य जन्मग्रहणा-दिक्रियाविरोधः । भगवत प्रभावस्यातिशयितत्वात्तु समाधानम् । "त्वद्वाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते" इति विरोधः । "त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-नोपनिबध्यमानत्वात् कार्य्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशे-षोक्तौ च कार्य्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्य द्वयो-रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते चन्द्रा० "अमितजिन्नृमितिमिदोजसा स यत् विचार दृक्चारदृगप्यवर्त्तत" नैषधम् ।

१०२ विवृतोक्तिः "विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि" च० । "वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम्" ।

१०३ विशेषः "यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् । किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्य्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः" । सा० द० क्रमेण यथा । "दिव-मप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः" । "कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः" । "गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" ।

१०४ विशेषोक्तिः "सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा" सा० द० । तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा । "धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः" अत्र महामहिम-शालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्नोक्तम् यथा "स एक-स्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्" । अत्र तनुहरणेऽपि बला-हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्य्याभावः कार्य-विरुद्धसद्भावमुखेनापि सा० द० ।

१०५ विषमम् । "गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः । यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्" । सा० द० क्रमेण यथा । "सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमा-लनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते" । अत्र कारणरूपासिलतायाः "कारणगुणा हि कार्यगुण-मारभन्ते" इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः । "आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् । विर-हस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे" । अत्रानन्द-जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । "अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-नमपूरि क्षारवारिभिः" । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् । "क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहम्" । अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् "इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विषादनम्" च० । "दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः" ।

१०७ व्यतिरेकः "आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेक एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनस्त्रिधा । चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वा-रिंशद्विधः पुनः" । सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः" प्रत्येकं सद्भावेन द्वावमी त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेययोः निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि च-

न्त्वादश्लेषेऽपि चतुर्विधत्वप्रकार । उपमानानुन्यूनतायामप्येवं सङ्ख्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेक । उदाहरणम् । "अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे आर्थम् "जयतीन्दु कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्ति । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणा" । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्ति । गुणशब्द श्लिष्ट । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्या । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीण क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यात तु" ॥ "अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहु तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्व स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे कथञ्चिद्गति । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषा हसैर्दूतपथ सितीकृत" ॥ इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्त "न्यूनताय वेति" ।

१०८ व्याघात "व्याघात स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा१ । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि२। सा०द० "दृशा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृशैव या " । "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभि कतिपयैः समागन्ता कान्ते । मृदुरपि नवायाससहना । मृदुत्वं मे हेतु सुभग ! भवता गन्तुमधिकम न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायाससहनम्" ॥ अत्र विदेश जिगमिषुणा नायकेन नायिकाया मृदुत्व सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्त नायिकया तु प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा "निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधे स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिर " । अत्र एकशिरोहर्त्तृ विधनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्ति ।

११० व्याजस्तुति "उक्ता व्याजस्तुति पुन । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्या गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयो." । सा०द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुति । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणा कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव। त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाता" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेय यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिद घन ! धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्ति "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च० । "सखि ! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ शुद्धापह्नुतिः "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव " । च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११३ श्लेष शाब्दोऽलङ्कार आर्थश्च शाब्दस्तूक्त २८९ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । "सर्व्वदो माधव पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" ।

११४ संसृष्टि "यद्येत एवालङ्कारा परस्परविमिश्रिता । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टि सङ्करस्तथा" सा०द० "देव पायादपायान्न स्मेरेन्दीवरलोचन । संसारध्वान्तविध्वंसहंस कंसनिसूदन" । अत्र पायात्पायादिति यमकम् स्मेरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः ।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थित । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविध पुन " सा०द० । तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्म्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशे । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्म्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुति । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टन तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुर सर । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागम " ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दान सन्ततं तम । अमन्दनयनानन्दकर मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः" । सा० द० क्रमेण यथा । "तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः" । "सन्ततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः" । "अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव:" । "वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत्" । "नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" । "त्वद्वाजिराजीत्यादि" "वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि" श्लोके चतुर्थपादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र "तव विरहे" इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनरूप्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुत्वेन समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियाविरोध । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्तु समाधानम् । "त्वद्वाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते" इति विरोध । "त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्य्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्य्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभास । "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" चन्द्रा० "अमितजिन्मितजिदौजसा स यत् विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" नैषधम् ।

१०२ विवृतोक्तिः "विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि" च० । "वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम्" ।

१०३ विशेषः "यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् । किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्य्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः" । सा० द० क्रमेण यथा । "दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः" । "कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः" । "गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" ।

१०४ विशेषोक्तिः "सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा" सा० द० । अनुक्तोक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा । "धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः" अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथगनोक्तम् यथा "स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्" । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्य्याभावः कार्य्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि सा० द० ।

१०५ विषमम् । "गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः । यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्" । सा० द० क्रमेण यथा । "सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते" । अत्र कारणरूपासिलतायाः "कारणगुणा हि कार्य्यगुणमारभन्ते" इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः । "आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे" । अत्रानन्दजनकस्याप्येककारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । "अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः" । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् । "क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहम्" । अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् "इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्" च० । "दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः" ।

१०७ व्यतिरेकः "आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेक एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनस्त्रिधा । चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः" । सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः" प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यत्रोपमानोपमेयत्वस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्म्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा ऽप्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्य्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्य्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः। यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे पुनर्न सन्देहः। यथा "मुखचन्द्रं चुम्बति" इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम्। चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, "मुखचन्द्रः प्रकाशते" इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्म्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः। "राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्"। अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशे नोचितमिति सदृश्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवाद्रूपकम्। "एव वदनाम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम्"। अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवाद्रूपकस्य बाधकता। एवं "सुन्दरं वदनाम्बुजम्" इत्यादौ साधारणधर्म्मप्रयोगे, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः। एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा। "कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः। सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः"॥ अत्र "कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि", इत्यत्र छेकानुप्रासस्य "निरीक्षेत" इत्यत्र ककारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः। एवं चालैवानुप्रासार्थालङ्कारयोः। यथा वा। "कुरवका रवकारणतां ययुरिति" अत्र रवकारणता इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः। सा०द०।

११६ सन्देह "स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम्" च० "पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः"॥

११७ समम् "समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः"। सा०द० "शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याऽवतीर्णा"। आनुरूप्यञ्च कारणानुरूप्यं तदन्यानुरूप्यम् इष्टपदार्थस्यावाप्तिविशिष्टेऽकलत्वम्। "स्वरूपमपि कार्य्यस्य कारणेन समं विदुः। विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्त्तुमुद्यममिति" च०उक्तेः तत्र कारणानुरूप्यमुक्तम् कारणानुरूप्यं यथा "नीचप्रवणता लक्ष्मि! जलजायास्तवोचिता"। द्वितीय यथा "युक्तोभारणवाणोऽयं भूपतेर्वारधारिणः"।

११८ समाधिः "समाधिः सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्" च०। "मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः। उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्"। स० कण्ठा० तु "समाधिमन्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणं विदुः। निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते" इति लक्षितम्। उदाहरणं अन्यम्।

११९ समासोक्तिः "समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः" सा०द०॥ तत्र समेन कार्य्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा। "व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः। आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह!"। अत्र गन्धवाहे धृष्टनायकव्यवहारसमारोपः। लिङ्गसाम्येन यथा। "असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः। अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः"। अत्र पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण च रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः। विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा। "विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः। जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः"। अत्र मुखरागादि श्लिष्टता। अन्यदुदाहार्य्यम् सा०द०।

१२० समुच्चय "समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधके। खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत्॥ गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये" सा०द०। यथा "हंहो धीर! समीर! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः। प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः"॥ अत्र दाहे एकस्मिन् चन्दनभूभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम्। अत्र सर्व्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः। अत्रैव चतुर्थपादे जना-हीनानामशोभनानां योगादसद्योगः। सदसद्योगो यथा।

"यथो दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-वारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायणः सतत-दुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि । नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् । मुखमानतञ्च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः" ॥ अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-र्यौगपद्यं यथा । "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के-रुहसोदरश्रि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते ।

१२१ असम्बन्धातिशयोक्तिः "असम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग कल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते" र० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्" ।। "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ।

१२२ असम्भवः "प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भवः । स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा नद्वयेऽपि वा"४ च०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गि-णोवर्णचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूर भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" । अत्र उक्तरूपेण द्रष्टोर्भविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादय विविधरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व निषेधरूपसम्भवः एवंविधिनिषेधतदुभयानात्मकसम्भययो रुदाहरणे ज्ञेये ।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च० । "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनि-शेषगुणोऽपि स स्यात्" ।

१२४ सहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द० । अति-शयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्व्वापर्य्य-विपर्य्यरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । "सहाधर-दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय" अत्र रागपदे श्लेष । "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमि-रौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः । सह सरसिजषण्डैः स्वान्त-मामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति" ॥ अत्रो-ल्लासादीनां धर्म्माणामभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्गुणैः" । च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः । अवि-भाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-मारूपकाद्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्ये न भेदाना सख्यान तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रश्नोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति रेव च । तत्रैवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । तत्रा-देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुकैः । साम्यै पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" र०क० ॥ तत्र क्रिया-निमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलित प्रयातां निषेदुषीमास-नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्" ॥ इदं पूर्व्वम् । उत्तर यथा । "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्" । अन्यान्युदार्य्याणि ।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते" । च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः" ।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा । कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते" । सा०द०सूक्ष्मः स्थूल-मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दु प्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषा-यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन यथा । "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-ग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्" ॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता" । च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे" ।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते" । सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदन तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" । र० कण्ठा० तु भेदो-दर्शितः । "सदृशाददृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरण मत्यभिज्ञानमप्रावपि न तद्भिदि" । तत्र सदृशवस्तुदर्शन जन्य स्मरणस्योदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा "मुनिसुताप्रणय-

52 वाच - I

धृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे। प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः" । अत्र कस्यचित् मलन्तथामणयस्मृतिविरोधिना अन्धानेन मम मनो वियुक्तमित्यत्रइत्तत स्मरणम् न सदृशवस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ताजन्यम् यथा "पुरा यत्र स्रोत: पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्य्यासं यातो घनविरलभाव: क्षितिरुहाम् । बहो दृष्टं कालादपरमिव जात वनमिदं निवेश: शैलानां तदिदमिति बुद्धिं जनयति,, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तरुनगादिषु चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् व्यादिपदग्रहणात् परमयत्नादपि यथा "दर्शनसुखमनुभवत: साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन । स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता" । अत्र परप्रवलजन्यत्वात्तथात्वम् । प्रत्यभिज्ञान यथा ।"सर्पः पुरा परिचितो नियतं स एष सञ्जीवनश्च मनस: परिमोहनश्च"। अत्र य एव पूर्व्वानुभूतः स एवैष, इति प्रत्यभिज्ञा स्मरणम्। स्वप्नरूपं यथा । नागानन्दे "अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा" जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे स्वप्नस्य वर्णनम् । स्वप्नप्रत्यभिज्ञयो: पूर्वानुभूतसंस्कारजातत्वात् स्मरणत्वम् ।

१२१ स्वभावोक्तिः "नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याख्या सालङ्कृतिर्मता"दण्डी "तुण्डैराताम्रकुटिलै: पक्षैर्हरितकोमलै:। त्रिवर्णराजिभि: कण्ठैरेते मञ्जुगिर: शुका "।"कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षण: । पारावत परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम्"। "बध्नन् मन्दरोमाञ्चं कुर्व्वन् मनसि निर्वृतिम् । नेत्रे चामीलयन्नेव प्रियास्पर्श: प्रवर्त्तते"। "कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखर ।जटाभि स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वज "। "जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् । शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम्" । इय जातिरपि ।

१२२ हेतु "हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते १। हेतुहेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते२,,।"च०असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम्,,१। "लक्ष्मीविलासोभवत: कटाक्षवेक्षण प्रभो २।

१२३ छेकापह्नुतिः "युक्त्या स एव पूर्णश्चेदुच्यते छेकापह्नुति:।" च० स एव धर्मेनिह्नव एव । "नेन्दुसोमो न निस्तर्कः सिन्धोरौर्व्वोऽयमुत्थित" । अन्येऽलङ्कारास्त्वेवान्तर्भूता: । देह भूषणानि च विरहादीनि तानि च मात्स्यादष्टौ "चिरसंमकुटं हारं कुण्डलं चाङ्गदं तथा ।कङ्कणं वलयञ्चैव मेखलेनस्वा वरम्,, ।वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटकादीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि "पद्मरागश्च वज्रश्च गोमेदो विजयस्तथा । मुक्ता वैदूर्य्यनीलानि तथा मरकतादय: । सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपलभ्यते। प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न नियम:। प्रधानभूषण प्राय शिरसोऽत्र विधीयते,, । भद्र० "सुखदा मणय: शुक्ला दु:खदा दोषशालिन:" युक्ति क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा "रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्रालङ्कारधारणम्" ज्योति० ममापवाद: "उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्द्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्"। ६नायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा "यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यका । अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा: ।शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजा: । लीला विलासो विच्छित्तिर्व्विब्बोक किलकिञ्चितम्। मोट्टायित कुट्टमित विभ्रमो ललित मद । विकृत तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्। हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यका: । स्वभावजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि" । पूर्व्वे भावादयो धैर्य्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्व्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्ति विशेष पुष्णन्ति" सा०द० उक्ता । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । ७अन्तगुरौ चतुष्कले"॥ऽरत्नाकारे गणभेदे च । [समर्थे घनादौ ।

अलङ्कुमारि त्रि० अलङ्कुमार्य्यै तद्वरणाय । कुमारीभरण-

अलङ्कृत त्रि० अलम्+कृ—कर्म्मणि क्त । भूषिते मण्डिते। "अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा०द० "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुद " इत्यमर ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+कृ—भावे क्तिन् । १भूषणे करणे क्तिन् । २भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३उपमाद्यलङ्कारे च "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" काव्य०प्र० "यो विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती" चन्द्रा० ।

अलङ्क्रिया स्त्री अलम्+कृ—भावे श । भूषायाम् ।

अलङ्गामिन् त्रि० अलं पर्य्याप्तं गच्छति णिनि स्त्रियांङीप् । गमनसमर्थे रिपु प्रति गन्तरि ।

अलङ्घनीय त्रि० न लङ्घनीय । अनतिक्रमणीये । "तदलमितरा माऽस्मै भेदं विन्ध्यावगाढता । अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि" माघ. ।

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । "लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः" माघः ।

अलजी स्त्री अलं पर्याप्तं यथा तथा जायते जन—ड गौरा० ङीप् । सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा । "पूयालसं सोपनाहः स्रावा पर्वणिकालजी । क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव" । तल्लक्षणं तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यादर्शाञ्चैवास्यापिता पूर्वलिङ्गैः" इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १भावो अभावे न०त० । २लज्जाभावे । न०ब० । ३लज्जाशून्ये त्रि० ।

अलञ्जुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ—अच् पृ० उत् । मधिले अखिञ्जरे बलुजलाधारे(जाला)स्वयजये पात्रे । [धनादौ ।

अलञ्जीविक त्रि० अलं जीविकायै ४त० । जीविकापर्याप्ते

अलञ्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्मणि क्त० । भक्षणपर्याप्ते मांसादौ । "अथ तन्तूतस्य परिदन्दति तदलञ्जुषम्" शत०ब्रा० "मांसं हि जीवाय भक्षणायालं पर्याप्तं भवति" भा० ।

अलति पु० अल—वा अतिच् । गीतिमातृकायाम् स्वरसाधनार्थं षारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीते प्रारम्भात्तेषां गीतिमातृकात्वम् ।

अलन्धन त्रि० अलं प्रभूतं धनमस्य अच् । पर्याप्तधने धनाढ्ये । "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आम् । अत्यर्थं पर्याप्त्यादावर्थे । "इरोजायभुजामिष्टमिदं कर्तुमलन्तराम्" माघः । एवं तमप् आम् । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [शौचरः ।

अलब्ध त्रि० न लब्धः । प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्त्युपायो योग" ।

अलभ्य त्रि० न लभ्यः । अप्राप्ये । "रोगे चालभ्ययोगे च क्षीणस्ते पुत्रकेऽपि च । यद्ददाति प्रतिदृष्टं पर्वतापि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे प्रसरप्राप्तस्यस्थलनिमित्ते अयौचान्तदिवसे पूर्वत्व मलमासे" शु०त०रघु० ।

अलम् अव्य० अल—बा० अम् १भूषणे "अलयितीमकसक्ते यं प्रत्रय इव श्रियम्" अस्य उपपदसमा अलङ्कृत्य "अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते" मनुः । २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाप्यमदलमृभूष्णुरिज्यायै तपस "सुत "कथा हि खलु मामामामलमन्त्रयसे यत" इति च माघः "वरेप पमितं लोकामल दग्धुं हि तत्तप" कुमा० ३पर्याप्तौ ४संपूर्णतायां ५मात्रर्थे "प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनु' अलममत्यस्य धनम् अच् बहुधनद्रुव्यर्थः कुल्लू० । ६वारणे, "अलं पिवादेन यथा श्रुतं त्वया" कुमा० "अलं विवादेन यशोविधीयताम्" महाना० ८निषेधे "आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत्" माघ० ९निरर्थकत्वे १०अत्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च गणर० । "विजयायेत्यलमभ्ययान्मुनिर्माम्" किरा० "अलं भूयः" भट्टि० । अस वा ए० अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतयज्वे उदा० ।

अलम्पशु पु० अलं यज्ञे निरर्थं पशु । "अमपसो यधौ "अलम्पशोरपयोष" काव्या० १८,१,४, पशुर्येभ्यः तनू यो नाम पशुमविन्दते सोऽलम्पशुरप्याः" कर्क० ।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थं पुरुषाय "अपपश्चेत्यादिना" पा० खार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतियोद्धादौ पुरुषे ।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् अर्थं बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । "पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२८, श्लोक०व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं बुष्णाति बुष—क पृ०मस्य म । १वमने अर्दने । २भङ्गसे रावणसन्निधराक्षसे ३घटोत्कचहते राक्षसभेदे च "अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडम्बि प्रययौ तूर्णम्" इत्युपक्रम्य "रिद्धे विद्ध त्वामिगनन्द वै सदा ऋष्यश्लम्बुषं पक्वफलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृतिः । ५सुपर्णीर्याम् मेदि० ६लज्जालु लतायाम् ७अप्सरामपेयायां हस्तजहरेखायाञ्च स्त्री राज० । तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फले न० । "कृष्ण्लम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० ।

अलम्भूष्णु त्रि० अलम्+सामर्थ्ये भू ग्स्नु । "समर्थे" "विनाप्यमदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" माघः ।

अलय पु० न लयः विरोधे न०त० । १लयविरोधिनि उद्भवे । "शक्रादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ" रामा० अभावे न०त० । २विनाशाभावे । नास्ति लयोयस्याः ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्वालयमालयमति कालिमालया" माघ. "बलेे लयम कश्चिदयस्थानं नास्ति यस्याः" मल्लि० ४विनाशशून्ये च त्रि० ।

अलम्बुसा स्त्री० ब०व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क—घञ् अर्च—घञ् वा पृष० । १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्कुरे ३क्रिमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शितः यथा "अथ क्रिमिः स्वं प्रभेदोमांसपोषितशोणितः । दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णसाभ्यासमागतः । स तस्योरु-

समासाद्य बिभेद रुधिराशनः । न चैनमशकत् क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् । स दश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत । गुरोः प्रबोधशङ्की तमुपैक्षत सूतजः । कर्णस्तु वेदनां धैर्य्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् । अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम् । यदास्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूद्वह । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् । अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकर-सन्निभम् । अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् । रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् । तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्न-स्तदद्भुतमिवाभवत् । ततोऽन्तरीक्षे ददृशे विश्वरूपः करा-लवान् । राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः । स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-दस्माद्भवता मुनिसत्तम । भद्रं तेऽस्तु नन्दनं च प्रियं मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-हमासं प्राग्दंशो नाम महासुर । पुरा देवयुगे तात । भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-मपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि । अब्रवीच्च स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूत्रश्लेष्मा-शन पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्म-न्नित्येवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति माम-ब्रवीद्भृगुः" ।

अलपस् न०न रप पापम् न०त० रस ल । अपापे पुण्ये ।

अलवाल न० अलमालाति आ-ला-क न०त० । पृषोदरादित्वात् वृक्षमूले रचिते जलाधारे गर्त्ते सार्थेऽण् । आल-वालमप्यत्र ।

अलस त्रि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । आवश्यककर्त्तव्येषु शरीरापाटवमभिनीय १क्रियामन्दे, "अद्भुततरतनयोऽलसाः प्रसस्याः" माघ अयुक्त आलस्य अथ मठो मैकति-कोऽलसः । २क्रियामन्दे च (पाकुँड़) ३पादरोगभेदे, ४वृक्षभेदे च पु० ।५हंसपदीलतायां स्त्री। पादरोगो यथा "क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ । दुष्टकर्द्दम-संसर्गाद्दुष्टस्य च विजायते" पादौ विशारणसेन कोपनं "अलसं विदुः" इति च सुश्रुतः । गर्गादिगणपाठात् ४ऋषिभेदे तस्य अपत्ये यञ् आलस्यायनस्तस्य छात्राः वृद्धि मूफ आलस्यायनः । अलसस्य भावः ष्यञ् । आलस्यम् न० तल् अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियासक्तौ अक्षमत्वे ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस-करणे-वा० वुन् । १रोगभेदे । यथाह सुश्रुतः "अतोऽलसकार्थं विदग्धं विष्टब्धं च अजी-र्णम् । विष्टब्धमथवो तथाऽऽमत्वेनाम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षि-रानह्यतेऽत्यर्थं ताम्यते परिकूजति । निरुद्धोमारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति । वातवर्च्चोनिरोधश्च यस्या-त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु" । तच्चिकित्सितमपि तत्रैव दर्शितं "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-दाहारो न च पच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽल-सकः स्मृतः" । अलस+स्वार्थे कन् । २अलसार्थे त्रि० ।

अलात न० । अल-अत न०त० । (बोमाका) इति ख्याते (आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । "निर्वाणालात-लाघवम्" कुमा० ।

अलातृण त्रि० अलमत्यर्थमातृणत्ति आतर्दनः अलम्+आ+तृद किन् इस न अलोपश्च । आतर्दनशीले । "अला-तृणासो विदथेषु सुष्टुताः" ऋ० १,१६६,७, "अलातृणाः व्यलमर्थं नत् आमातर्दना" भा० ।

अला(ल)बू स्त्री न लम्बते न+लबि-ऊ नित् नलोपश्च दीर्घ । (लाउ), तुम्ब्याम् । वा ङीप् । अलाबूलता । "अलाबुं पर्युसाकारां मालां कुन्दसमाभां कृति" ।

अलाबुमय त्रि० अलाबु+विकारे मयट् । शुष्कालाबुफल-निर्मिते पात्रे "यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च । सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावघर्षणम्" या० स्मृति ।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽर्थे कटच् । तुम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न०त० । १लाभाभावे "नार्थं गतं खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्" मनुः । ब०व० । २लाभशून्ये त्रि० ।

अलाय्य त्रि० अ-लाय्य-रस च । १गमनशीले २अभिगन्तरि मतौ च । "अलाय्यस्य परशुर्ननाश" ऋ० ९,६७,३०, "अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य मतौ" भा० ।

अलार न० अराय्यते ऋ-अच् लुक् अच् रस ल । कपाटे शब्दरत्ना० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न०त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्" ॥ स तु असाध्यरोग यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र यादृशाः" इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा" इत्यभिधाय "असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति अल—इन् । १भ्रमरे, "अलमलिरिव गन्धरसावृतः" माघः । "अलीभूताः कुसुमधनुषेऽलीनाम्" "मधु दधति पटीरलीनाम्" इति च माघः "अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया" कुमा० । २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादानुराधाज्येष्ठारूपः । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल—कर्म्मणि इकन् । ललाटे । "असंस्कृतालकिनोमलिकदेशाम्" काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुल व्याप्त । १कुब्जवृक्षे राजनि० । २भ्रमरकुलव्याप्ते त्रि० "अलिकुलसङ्कुल कुसुम निराकुल नवदलमालतमाले" जयदेव ।

अलिगर्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्धति गर्ध–अच् । (आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव गुः शब्दो गौर्वाणी वाऽस्य । गर्गादिगणपठिते ऋषिभेदे । तत गोत्रे यञ् आलिगव्यः । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० ष्फ । आलिगव्यायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुश्चिह्नं वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु० । न०त० । लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तच्च सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सां०का० उक्तमव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सां०त०कौ० । नहि नं कस्यापि लिङ्गम् कार्य्येण कारणानुमाननियमे विषयिनं तेन सङ्कृत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्रानुसन्धेयम् "तदाश्रक्र-मेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः" वै०सू० । "कर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै० सू० उ० । ४दृष्टचिह्ने च । [भिन्ने ह्रस्वादिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेषधरः । कपटवेषधारिभिन्ने ह्रस्वादिप्रभृतौ ।

अलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्रजिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलि अल–इन् तं जरयति जॄ–णिच् स्पो० मुम् । (जाला) इति ख्याते स्वल्पये जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपानीय सतृस्य वैवस्वती मनुः" । "अलि–रे पाचिपक्वं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प० ।

अलिदूर्वा स्त्री अलिरिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।

अलिन् पु० अल वृश्चिकपुच्छग्रन्थिकण्टकः विद्यतेऽस्य इनि, अल–इनि वा । १वृश्चिके, २भ्रमरे च । "मलिनितालिभिः माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमतालिनी विलोलैः" माघः ।

अलिन त्रि० अल–बा० इनन् । पर्य्याप्ते तपोभिरतिप्रवृद्धे । "आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिन" ऋ० ७।१८।७ । "अलिनाः तपोभिरतिवृद्धाः" भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल+कर्म्मणि किन्दच् । १द्वारप्रकोष्ठे २बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि" माघः ३बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४तद्देशवासिनि ५तद्राजनि च ब०व० । "अलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्ठका करटा तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप–बा० कर्म्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्तनसाः वा कपि अत इत्त्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । कालिवर्ण्यपत्र ।

अलिप्रिय न० ६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० । ३पाटलाख्ये राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मकति–मकक अण् ष्ट०कलोप । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुत्सितं लिम्पते वर्णेन लिप–वा कर्म्मणि श न०त० स्वार्थे कन् । १भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

अलिन्द् पु० अल-इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगनचारिणि पक्षिभेदे—"अलिन्द पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति भूतलम् । स्वबोधाभावतः, स स्वबोधे यात्यम्बरं पुनः" । वेदा० सा० । अलिन इति पाठस्तु सम्यक् ।

अलिवल्लभ पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे २पाटलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गन्धेन वह-णिच्-णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे क्षुपे ।

अलीक न० अल-ईकन् १अप्रिये, २ललाटे च । अलति गच्छत्यधोऽनेन । ३असत्ये । मिथ्याकथने हि नरकपातः । तत्र अप्रिये "हरोऽप्यलीकमर्थज्ञः समासि ब्रह्महत्यया" मनु 'तद्यथा न महाराजो नालीकमधिगच्छति" रामा० । विशेषेण अलयति व्यल कन् व्यलीकमप्यत्राप्रिये "व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज" कुमा० । अलीकमस्त्यस्य व्रीह्या० इनि च ठन् । अलीकी अलीकिक त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्य । मिथ्याभूतमध्ये त्रि० ।

अलीकमत्स्य पु० "माषपिष्टिकया लिप्त्वा नागवल्लीदलं कृतम्" तत् स्वेदयेत् कृत्वा स्थाल्यामङ्गारकोपरि । ततो निष्कासितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमत्स्यकोऽयं प्रकारः पाकशास्त्रदर्शितः । तं सन्धाय भक्षितेष्व वास्तूकेन च भक्षयेत्" राजनि० उक्ते पिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उन् । क्षुद्रकलशाम् ।

अलुक्समास पु० नास्ति विभक्तेः लुक्–यत्र । विभक्तेरलुग्युक्ते समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुब्ध त्रि० न लुब्धः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलूक्ष त्रि० न रूक्षः भेदे रस्य लः । अरूक्षे स्निग्धे "अलूक्षा धर्मकामाः" तैत्ति० उ० ।

अलेपक त्रि० नास्ति लेपः सम्बन्धो यस्य वा कप् । निर्लेपात्मनि परात्मनि पु० । लिप–ण्वुल् न० त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलोक पु० न लोक्यते लोक–कर्मणि घञ् । चक्षुरादिभिरदृश्ये १पातालादौ २अदृश्यमाने त्रि० "लोकालोक इवाचलः" रघु । लोकालोकशब्दे विवृतिः । ३लोकशून्ये निर्जने त्रि० ४लोकशून्ये रहसि च न० "एष वर्णानिमान् श्लोकान् नालोके वक्तुमर्हसि" रा० । लोकस्याभावः अभावे अव्ययी० । ५लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोको भोग्यलोको यस्य । ६असत्पुत्रे त्रि० ६कामिमादौ "अलोका कामिनः" मत० भा० तेषां दुर्विषयपरत्वेन पुण्यजनिताभावात् च भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७छन्दोभेदे स्त्री अलोका "इटका छपदयाति" । लोकते कर्तरि अच् । दर्शकभिन्ने ।

अलोक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितं तत्र साधु वा यत् न० त० । स्वर्गादिलोकासाधने । "यदलोक्याममिमित्याहुरग्य किमधर्मोऽरति 'अहोवाच किं सु लोक्यं किमलोक्यम्' लोक्या यतायुतेषेवाकृतह पुरायुषः स्वःकामी न प्रेयादलोक्य हि तत्" शत० ब्रा० "यथास्तो विशते नावा नालोक्यां नाददीरवेत्" मनुः ।

अलोभ पु० लोभः धनादिस्पृहातिरेकस्य अभावे न० त० । धनादिस्पृहातिरेकाभावे । लोभोहि सत्यास्तेयापरिग्रहविरोधी सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । 'लोभस्य पुरतः कोऽसौ सत्यास्तेयापरिग्रहाः' प्रबो० च० । "लोभात् सद्यः प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः" पुरा० अतएव "लोभस्य यमादिप्रतिपक्षत्वं पातञ्जले उक्तम् "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" एतेषां यमनियमादीनां वितर्काः हिंसादिसङ्कल्पाः "हनिष्याम्येनम्" "अनृतं वक्ष्यामि" "परस्वमादास्ये" इत्येवंरूपे बाधने प्राप्ते सति यमपरः साधकः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलोभिन् त्रि० अलोभोऽस्त्यस्य इनि लोभोऽलमद' व्याख्यात इ तच्छून्ये "अलोभी स्यात् प्रजावित्ते ऋत्विग्लोभात् वञ्चित कर्म" भा० शा० प० ।

अलोल त्रि० न लोलः । १अचञ्चले २निश्चले च ।

अलोलुप त्रि० न० त० । लोभनीयद्रव्येष्विन्द्रियसम्बन्धेऽपि अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलोह पु० पाणिन्युक्ते नड़ादिगणे पठिते ऋषिभेदे । गोत्रापत्ये नड़ा० फक् आलोहायनः । तस्य गोत्रापत्ये यु० स्त्री० ।

अलोहित न० त० । १लोहितभिन्ने रक्तवर्णान्ये । नास्ति लोहितं यस्मात् । २रक्तपद्मे रक्तकाका ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठञ् न० त० । लोकेषु अविदिते स्त्रियां ङीप् । "अधिहरि हरिः किं प्रकलौकिकं विधत्तमाख्यम्" शि० को० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि १सामान्यलक्षणाद्यधीने प्रत्यक्षे न० इति नैयायिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । आद्यं चक्षुरादिजन्यमस्य तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्षणादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा वक्ष्यमाणरूपं वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः । "अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः । सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजो मतः" इति भाषा० उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिरूपे

च तत्सव्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि॰ अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा॰ उ॰ । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५यज्ञाये पु॰ । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षावायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मस्य तस्य । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ग्राम अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पो ऽवकाशः । "क्व चाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघ॰ । "प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते" मनुः । अल्प शुष्यपरतापि "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति" पाणिन्युक्तेः अल्पानुत्तकः अल्पतया मुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य॰ । "पतिताप्रत्ययेरल्पशः" पा॰ । अल्पसंख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "संख्याया अल्पीयसः" वार्त्ति॰ अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् इयसृतृजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा"स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु॰ ष्यञ् आल्प्यम् पु॰स्त्री तल अल्पता । स्त्रीत्व अल्पत्वं न॰ क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः क्लेश इव यत्नमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न॰ अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तकैरवे । २अल्पगन्धयुक्तमात्रे त्रि॰ । एकान्तसम्बन्धे इच् समा॰ । अल्पगन्धि तत्रैव त्रि॰ ।

अल्पतनु त्रि॰ अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३अल्पास्थियुक्ते च । पत्नौ २दूतमात्रे च ।

अल्पपत्र पु॰ अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्तवृक्षभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न॰ अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तपद्मे रह्मा॰ ।

अल्पप्रमाण पु॰ अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरतज) (परवल) वा इति । ख्याते हर्षे १२अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि॰ ।

अल्पप्राण पु॰ अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे यत्नोच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारसत्त्वादिना । स च शिक्षायामकं "वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यरलवाश्च अल्पासवः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमततृतीयपञ्चमवर्णाः यवरलाश्च अल्पासव । कर्म॰ । २ताड्यवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवार संवारः श्वासोनादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्त स्वरितश्चेति" सि॰कौ॰ । अल्प प्राण इ यस्यैतत्कं बसमस्य । ३अल्पबले त्रि॰ । [यामे ।

अल्पमारिष पु॰ अल्प मारिष शाक कर्म॰ । (नटिया)

अल्पमेधस त्रि॰ अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा॰ । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्पच त्रि॰ अल्पं पचति पच–खश् च मुम् उप॰स॰ १मितभवे आत्मम्भरौ कृपणे । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पग्रामी स्त्री कर्म॰ । क्षुद्रायां यस्यां ग्रस्याकारे क्षुद्रहुष्ये ।

अल्पसरस् न॰ अल्पं सरः कर्म॰ । (डोबा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस पु॰ अल्पमायु जीवनकालो यस्य । १छागे मनुष्य तदपेक्षयाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि॰ । "दुराचारोहि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म॰ । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले ३अल्पायुषः जीवनकाल "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुते शतपर्यावच्छिन्नजीवनकालोऽनराणामायुः । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायु शब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतया ज्योतिषोक्तयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मूल जन्मिनां जीवनं स्यादाजीयाना निर्जरार्णां शुभेन । प आहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तत्पादायुर्योगजात्यं प्रवक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभखचरैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते क्वायुः सदीर्घं गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्या स्त्रीयालयस्था जनुषि च रजनीनायके स्वीयतुङ्गे वीर्याढ्ये सत्रमाये वपुषि च शरदां षष्टिरायुर्नराणाम् । सौम्याः केन्द्राश्रयस्थायनुषि सुरगुरौ सन्ततोवा कुधामोरायुर्युक्तं न ८८ न च गगनगतैः सम्प्रतिवर्तन्तराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्वीयतुङ्गे हरेर्वा लग्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनमद्ध ८॰ पमासंख्यमायुर्नराणाम् । सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं क्षेटहीनं समा स्युस्त्रिंशत् सौम्येक्षित चेद्रुगगक्रिमकरे संदुतोऽग्ने लग्ने चेत् । तत्पापे चामरेज्ये शुभिमयन २७ मित सर्वगो सौम्यगो वा चन्द्रोदये गुणदेषु-

गगनरसमितं ६० कोणगा सौम्यखेटा ॥ कोटे लग्ने क्रूरैर्व्ये यदि भवति तदा स्यात् ८०तुल्यं खगेशे धर्माधि-नाथे निधनभवनगे क्रूरदृष्टेऽम्बुपक्षा २४ । लग्नाधी-शाष्टमाधौ व्ययभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरैर्व्यो चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कथ्यन्ते द्विपक्षा २२॥ लग्नेन्दू क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रेश खेटहीन केन्द्रे सौम्ये सर्वेऽनाः ७० सितविबुधगुरू स्याच्छतं १०० केन्द्र-गौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भगजे केन्द्रगेऽप्यार्क-लग्नौ धर्माङ्गस्थे सुधांशौ व्ययभवनगते कायनानां शतं स्यात् । श्रीकेन्द्रायुर्भवस्था यदि खलखचरा नो गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्द्रोर्भे खेटा यदि निधन-गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः क्षोयरागौ शुभगगन-चरा पश्चिमौश्रीगेज्ये ।कोदण्डान्त्यांशमङ्गं यदि सकल-खगाः सोऽङ्गगा ये निजांशे नास्ये पूर्णं च केन्द्रे सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽङ्गे परायुः । शुक्रे नीचे तनुस्थे निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं स्यादथ तनुगृहपश्चिमाङ्गे पुष्करेऽङ्गे॥ वागीशोवीर्ययुक्तो नवमभवनगाः सर्वखेटा बलायुः कर्केऽङ्गे चन्द्रजीवौ सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-मन्दा गुरुनवमगा वाक्पतौ लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषा शरगज ८५ कथित स्याद्दशाप्या तदायुः ॥ क्रूरा सौम्या-पचाता उपचयगृहगा २,६,१०,११, कातरा कण्टक १,४,७ १०स्था सौम्या व्योमार्कसङ्ख्य १२०यदि तपनकुजौ रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्नेशजीवौ नवसुतनिलये कण्टके १,४,७१०,नो खलाख्या सम्पूर्णं पापखेटा यदि गुरुल-ग्ना जीवभागे च सौम्या ।युग्मकांशे गता वा व्ययधनगृहगास्ते ऽशुभा, शीतभानुः सम्पूर्णौ लग्नयायी शतमिह हि नृणा-मिन्दिरामन्दिर स्यात्। लग्ने श सौम्ययुक्तो वपुषि च व्ययपो रन्ध्रगो नाप्यदृष्टो विशत् केन्द्रे स्वयेशे बलयियुजि तथा लग्नपे निःसदायुः ॥ रन्ध्राद्याः पापोज्झितस्थे २,६,८,१२, तदत्र तनुपतौ निर्बले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुगखगविवरेल्लग्नतो-ऽस्मात्तिस्त्रसम्।रिःफेकेन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स पापोऽष्टमाधो रामाब्द कर्कलग्ने कुजबलहिनकरौ केन्द्ररन्ध्रे पदौ न। रामाब्द १स्याश्चयेशो वपुषि च निधन सौम्यहीन खवेदा ४०लग्ने शोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः स्याद्‌यदा पापदृष्टः। मक्रे शीतांशुमन्दौ सहजरिपु-गतौ कण्टके१,४,७,१०रन्ध्रनाथः पारावाराब्धिपक्ष ४४ तदत्र शुभखगाः सांगमाश्लिष्टदायुः ॥ चन्द्रेगे सौम्यदृष्टे यदि शुभविहगा वीर्यवन्तस्तदानीम् यात सौम्ये गतेऽज्ञो गुरु शशिरविपात ७२ रन्ध्रेऽर्गे मध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादष्टि पादे रथ तमसुते द्वादशाष्टलग्न प्रयाते रिपुस्थेयो यायुरीड्यो यदि बलरहितं काव्यपापार्तस्थम् ५५ ॥ कर्काङ्गे चण्डधामा खलविहगयुतः पुष्करे चो हिमांशुः वागीशोऽस्तवायी विधिपखपवनयुक्७५ स्याद्धयांसदस्यः । सौम्यः पीयूष धामान्विततनुविषमे संस्थितोऽसौ करीन्द्राकर्केतौ पुष्क-राम ५० व्ययरिपुनिधने मूर्तिमच्चन्द्रयुक्तः ॥ चन्द्रांशे लग्नपायो भुजगशरमितं ५८ स्यादयो सौम्यखेटा रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् यदि ६०रायुः। रायोयोऽलग्ननाथो दिनमणिसहितो ऽलसुगोचरखेचरो नो केन्द्रे वाऽष्टरायुर्वपुषि दिनकरे यत्नुभौमान्वितश्चेत् ॥ वागीशोऽक्षीणवीर्यो व्ययतनजगते यामिनीशे खवेदा ७० धर्मे धर्मे परायुः खलखगलयगे केन्द्रयातैरयोति ८० । क्रूरैः कैरवयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य लग्नेशे स्यात् परायुः शतभवनगतैः भट्टरायुर्नराणाम्॥ चापस्यान्त्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे सौम्या खेटा यत स्याद्वसु ८ सहज ३ख ४स्याद्विरायुः समस्ता । लग्नात् भावेयधाम्नो निधनसदनयोरिप्फ-केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यषड्भाने यदि क्षतिभवने क्षयितास्ते खरामा ३० ॥ चौथे मार्थयभानौ यदि खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्रनेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजबल रहित स्यात्खि २० तुल्य तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्थे दिनमणिजविधू वैरिरन्ध्राश्रयस्थौ तुल्यकामाङ्गुये २२स्या-दथ धनलयगौ रिःफगौ पापखेटौ ॥ क्षीणौ खर्माशुना वा यदि हिमकरशाकाशवाह्व २० समाख्य केन्द्रस्थौ सूर्य-मन्दौ यदि वपुषि कुज पुष्पवाणायुः २५ स्यात् । शुक्रेऽव्याव्याप्यातौ तनयभवनगौ भानुपापावनाकुजौऽम्बरः शार्कलग्ने खलखगसहितो नेक्षित स्यादनायुः ॥ यत् सम्मोक्त योगजातम्मुराचैर्होरापारावारपारप्रयातैः । तस्मादायुः सारमेतं स्फुहोरा प्रमात्ताम्बुपद्मभावाम्बुधे-दम् ॥बलावलविवेकेन सुमरागमवादिनाम् । सूरुणोभिरिदं देह्यमायुर्धर्म्मादियायिनाम्" ॥

"पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्या षष्ठाष्टमव्ययगता । सूर्योदये नष्टत सद्य प्राप्यात्स्यगति जन्तु" । सूर्यारिष्टम् । "षष्ठेऽष्टमे च चन्द्र सद्योमरणाय पापसंदृष्ट । अष्टा-भिव शुभैर्दृष्टो वर्षैर्मिश्रैस्तदर्द्धेन" । चन्द्रारिष्टम् । "दत

षष्ठमगतान्यलग्नरन्ध्रे ष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-वा" । पापयुतचन्द्रारिष्टम् । "द्यूनचतुरस्त्रसंस्थे पाप-द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोबालः" । पापमध्यगचन्द्रारिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युसंस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतञ्चैतत्" । क्षीणचन्द्रारिष्टम् । "नागदगो१ सिद्ध२४ आती२२ पु८ वना१ श्वि४ नग्नि २२ धृति१८ मेधा २० । समाग्नि२१ दिक्१० चैत्यजा द्यये तत्तुल्याब्दैर्विधौ व्यसुः" । मेषादौनां तिथ्यंश-विशेषस्थचन्द्रारिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टे षष्ठे-ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्ते । सद्य पितुं हन्ति यदेन्दुकेन्द्रे स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ च" । तिथिभौमारिष्टम् । "कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नर्क्षात् । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति" । बुधारिष्टम् । "वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टियोगोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" वृहस्पतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रोद्वादशरिपुरन्ध्र-गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमित्र विचित्रम्" । शुक्रारिष्टम् । "मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोमासेन वर्षाच्च हस्तु मारयति" । तिथिशनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थोमर-णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्दशभिः षोड़शभिः केचिदाचार्याः । षट्त्रिंशत्त्रिकोदयतत्स्थितिर्जीवितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः षड्भिर्मासैर्वित्तं वर्षैः" । राहुरिष्टम् । "केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तु । रौद्रे सर्पसहृक्षे मार्यैः सम्भवते चाशु" । केतुरिष्टम् । "लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाप-परसंज्ञाः । मरणाय भवन्ति क्रूरयुताः सपतिदृष्टाः" । द्रेक्काणरिष्टम् । "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । चत्वार एते द्रेक्काणा निगडाख्यास्ते । तुलामध्यान्त-सिंहाद्य कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । वृषाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणा पाशधारिणः" । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपु-फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वत्-सरैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्यु-दास्ते यदि न शुभैस्तत्र सन्दृष्टाः" । सौम्यग्रहरिष्टम् । "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृहे शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मार-यति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि" । पापग्रहारिष्टम् । "होरायां सप्तमे सौरिर्हिबुकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । रन्ध्रपष्ठगते जीवे चतुर्थगते शशी । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति । "प्रतिपद्युत्तराषाढा भवत्यामेव कृत्तिका । पूर्व्वाभाद्रपदाष्ट-म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-समोभवेत्" । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा आकरे दृश्याः । मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्न-दोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ "कथं चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धंक्षयो भवेत्" ति०त० स्मृ० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रशस्तेन कन् । १हृस्वपर्ण्यौम् । अल्पार्थे कन् २अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+करणार्थे णिच्–कर्म्म-णि क्त । अल्पीकृते "क्षमा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नै० ।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन् । अतिशयितात्ल्पे ।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्प ईयसुन् स्त्रियां ङीप् । अतिशयितात्ल्पे ।

अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् क्विप् अले भूषायै लाति गृह्णाति ला–क उ०त० । १मातरि । अलतीति अल् पचाद्यच् अलं लाति अल्लामपि गृह्णाति जानाति वा ला–क । २सर्व्वमायायां सर्व्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लोपनिषदि अल्लाख्यत्वादिभ्रान्ते प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ, आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, दहौ, भक्षणे, वधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, दहनोत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर० । अवति आवीत् । आव । अव्यात् । अविता । अवित । अवतु । अविष्ट । "अ-श्रद्धयोगिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा" उद्भ० । "अरि-ष्टसदयादवत" भक्तोदय । "प्रविष्टोभिनभाविशु" । य० २२,२९, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघुः । रक्षणे "यदाविथ सखीयतो यदाविथ" ऋ० १,१२१,५, "आविथ रक्षसि अध्यत तपयसि" भा० गतौ च व्याप्तौ "बर्हिः सदताविता" ७,५९,६, "अविता

प्रागच्छत्" भा०। भवगणे च "प्रोषदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा"। ७,२,२, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० टप्यविष्यन्नसेषु तिष्ठति' १,४८,२, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्यार्थेपूदाहार्यम्।

अव अव्य० अव–अच्। १निश्चये, २व्याप्तौ, ३अनादरे, ४ईषदर्थे ५आलम्बने, ६शुद्धौ, ७परिभवे, ८नियोगे, ९निम्नतायां च। अयं चादिः प्रादिश्च "अव स्नानावलम्बशुद्धीषदर्थव्याप्ति पराभवातियोगेषु" गण०र०। ज्ञाने अवगतोऽर्थः। अवज्ञाया-मवजानाति। आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ अवदातम्। ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्तौ अव-कीर्णं। परिभवे अवहन्ति। अतियोगे अवघात इत्युदा-हृतम्। अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघु अव-मान। व्याप्तौ अवकाश' अवस्था व्याप्तौ न सर्वतः प्रवेश इति तस्य व्याप्त्यर्थकता। अवगाहते। निश्चये अवस्यति अवसाय अवधारयति। निम्नतायाम् अवनमति अवतरति अवक्षिपति अवाचीनः इत्यादि। ईषदर्थस्य बोधकत्व। प्रोहीनवहन्ति अवघातस्य वितुषीकरणार्थं एकदेशमात्रे भाव न तु सर्वावयवे इति ईषदर्थद्योत-कता पराभवे गतूत अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे अवक्लृप्ति "एनेषां नियोगे" सा० अनियोगोऽनवक्लृप्ति सि०कौ अवकल्पते। अस्य धातो लोम घगाह। "अवा-दय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्ते क्रोशार्थेऽपि अव-क्रुष्ट कोकिलया अवकोकिल।

अवकट अव+स्वार्थे कटच्। १अवगन्त्रार्थे अतिशयिताधरे तत्र स्वार्थे कन् तत्रैव। [पु०।

अवकम्पित अव+कम्प कर्त्तरि–क्त। १विचलिते २मुद्रभेदे

अवकर पु० अव+कॄ–अप्। १उत्कूरे "सोमानवकरगर्त्ताः" मा०ब्रा० "अवकर उत्करेति" भा०। २सम्मार्ज्जन्यादिनिक्षि-प्तधूल्यादौ। "अवकरशोधनेन" ५,१२४, मनुव्या० कुल्लू०।

अवकर्षण न० अव+कृष–ल्युट्। बलपूर्व्वकाकर्षणे स्थाना-न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे।

अवकलित त्रि० अव+कल–क्त। १दृष्टे २ज्ञाते ३गृहीते च

अवका स्त्री अव–पतृणे कर्मणि क्वुन् क्षिपका० न इत्त्वम्। शैवाले "तदत्र करोत्यवकामुपदधाति अवकाभि मच्छा-दयति आपोवा वा अवका" शत०ब्रा० 'अरत्निमात्रेऽ-पादा दक्षिणेनावकाभूपरिष्टाश्च" कात्या० १७,४,२८ "अवकासु शैवालेषु कर्क०। "मण्डूकावकावेतसशाखावेणी ब्रह्मावकर्षति' का० १,२,१०,।

अवकाश पु० अव+काश–घञ्। अवस्थितियोग्यतासम्पादके काले, देशे च। तत्र कालिकोऽवकाश क्रियान्तरस्थितियो-ग्यतासम्पादक स चावसर इत्यप्युच्यते, "तस्यावकाशे रवि-सक्लृप्तम्" इति भट्टि। द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-सम्पादको दैशिक स चावकाश इत्येव 'अवकाशं किलो-दन्वानिति" रघु।

अवकीर्ण त्रि० अव+कॄ–क्त। १व्याप्ते "चतुष्कपुष्पप्रकारावकीर्णं कुमा०। २चूर्णिते ३ध्वस्ते च" भावे क्त। ४"अवकीर्णत्वे, ब्रह्मचर्य्यव्रतभङ्गे। अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-व्रतमाचरेत्"। याज्ञ०।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इनि। ध्वस्तव्रते ब्रह्मचारिणीयद्व्रतस्य स्त्रीसङ्गमादिवर्जन तस्य भङ्गे-ऽवकीर्णिना। "अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्" याज्ञ० "कुशी-लवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" मनु अवकीर्णि-लक्षणञ्च–"कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णी भवेद्-गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्। गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति' या० स्मृ० स्त्रियं विनाऽपि रेतस त्यागे व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्द्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति एतदेव रेतस प्रयत्नोत्सर्गे' इति वशिष्ठोक्तेः तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम्। अकामतस्तु नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्तान्तरं यथोक्तं मनुना 'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्क-मर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्"।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च–ल्युट्। १आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च यत् स्वेषामवयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भ-कसंयोगोत्पादकं वक्राद्यवयवकोटिस्थोत्पादकं च कर्म यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति चर्म्मेति प्रत्यय, तादृशं कर्म्म" वै०सू०उ०। करणे ल्युट् "अतऊर्द्ध्वं सर्वभेदनाभवन्ति उपक्रम्य" "तोदनभेदनस्तम्भन-स्वप्नावकुञ्चनाङ्कुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते २रोगभेदे च।

अवकीर्णिव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम्। "अथातो-ऽवकीर्णि प्रायश्चित्त व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यदा वकीर्य्येत स चतुर्थकालमब्दं भैक्ष्यं चरेदेव पूतो भवतीति"

यातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । सप्तगृहांश्चरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेनसः स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य "तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं वत्सरान्तगा जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्विषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः ।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अवनतनिम्नादौ १अवनत्यार्थे २वैरूप्ये न० ।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष-क्त । १दूरीकृते २अपसारिते, ३वहिष्कारिते च । अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच् । ४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसमार्जकोटकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू०" ।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १आकर्षणीये २दूरीकार्य्ये अव+कृष ल्यप् । ३आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवक्लृप्ति स्त्री अव+क्लृप-क्तिन् । सम्भावनायाम् "अनवक्लृप्त्यामर्षयोः" पा० "अनवक्लृप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "क्व भोक्ष्यसे अनवक्लृप्तावेव" सि०कौ० ।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा०ब० अवकं फलशून्यतामीषितं शीलमस्य अवक+ईष-णिनि । १अफले वृक्षे । अवरमाः केशा विद्यन्ते अस्य इनि । २अल्पकेशयुक्ते । [लया क्रुष्टे ।

अवकोकिल त्रि० अवक्रुष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च ।

अवक्त्र त्रि० नास्ति वक्त्रं यत्र । सुश्रुतोक्ते योषापातादिनिःसारणमुखशून्ये व्रणादौ "अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि । गेलवर्त्तगुदाध्यासनाड्योऽवक्त्राः प्रयोजिता" ।

अवक्र त्रि० विरोधे न०त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्षिन् त्रि० अव+क्षप णिनि ह० । अवकर्षणशीले "अवक्षिणं वृषभं यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, "अवक्षिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १नीचैः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२७। भावे घञ् । नीचैः २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री-अच् । आहार्य्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये १मूल्ये २भाटके च भाटकस्य गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं आहार्य्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्न्नृपाय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश-कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि०कौ० ।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचाइयोया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकावयवसंयोगशैथिल्यसम्पादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । वृद्ध्युत्तरं नाशोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमकृत" शत०ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि-क्त । १अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न० ।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन् । "द्विपदस्तं गवाघ्रातं पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले क्रियाभेदे । "मुषलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुषलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपदेव जायते" वै०सू०उ० एवं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैसू० "उत्क्षेपणं तथाऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २वलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्नः खातः । गभीरगर्त्ते ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा० स० । निन्दितखाद्ये "नानायमाटो अस्ति वः" ऋ० १,४७,४ "अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितफलविशेषः" भा० ।

अवगणन न० अव+गण–भावे ल्युट् । १अवज्ञायां २निन्दने ३तिरस्कारे ४पराभवे च । [च ३तिरस्कृते ४पराभूते च ।

अवगणित त्रि० अव+गण–कर्मणि क्त । १अवज्ञाते २निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ड डकारस्य नेत्वम् । गण्डस्थगण्डभेदे गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत त्रि० अव+गम–क्त । १निश्चगते, २ज्ञाते च । "तथाऽवगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव" इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम–भावे क्तिन् । १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने च "अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया कर्म-फलनिर्वृत्यादि ग्रायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म" "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थ" ब्रह्मावगतिस्व-मतिज्ञातेति" च शा० भा० । [उज्ज्व० ।

अवगथ पु० अव+गा–कर्त्तरि थ नि० ह्रस्व । प्रातःस्नाते

अवगदित त्रि० अव+गद–कर्मणि क्त । १अपवादयुक्ते २निन्दिते

अवगम पु० अव+गम–भावे घञ् । १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने "प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम्" गीता ।

अवगाढ त्रि० अव+गाह–क्त । १निविडे, २अन्तःप्रविष्टे, ३निमग्ने । यस्मिन् अवगाढं क्रतवस्मिन् ४जलादौ ५निमग्नभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-द्यनुसंधानेव अवगाढ । अस्य या अतोलोमे वगाढोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह–घञ् । १स्नाने, २अन्तःप्रवेशे ३ज्ञानेन विषयीकरणे च । आधारे घञ् । ४स्नान-स्थाने । वा अल्लोपे वगाहोऽप्यत्रार्थे । ल्युटि । अवगाहन मप्यत्र न० ।

अवगाह्य त्रि० अव+गाह–कर्मणि ण्यत् । १अवगाहनादि-योग्ये जलादौ २अन्तःप्रवेश्ये ३विषयीकार्य्ये च । अव+गाह–ल्यप् । ४अवगाहन कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवगीत त्रि० अव+गै–क्त । १निर्वादे जनापवादे २दुष्टे ३गर्हिते ४दुर्दृष्टे मेदि० भावे क्त । ४निन्दायाम् ४लोकापवादे च भ० ।

अवगुण पु० अव+गुण–क । दोषे । "परावगुणम् अन्य दोषमिति किरा० १२।४८। लोकव्या० मल्लि० ।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ–ल्युट् । गोपिता १शिरःप्रावरण-क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २मुखाच्छादने वस्त्रे । "अव-गुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि" सा० द० "बहुजाल-किरणावगुण्ठनमठयेवं विभक्ते विधुः" सा० द० । मत्तावगुण्ठपटवदवमानवः "माघ । ३आच्छा-दनमात्रे च ऊर्मिभिरवगुण्ठनं करोति" तन्त्रम् ।

अवगुण्ठनमुद्रा स्त्री अवगुण्ठनाय मुद्रा । "सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी । अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रमिता मता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

अवगुण्ठिका स्त्री अवगुण्ठयति आच्छादयति अव+गुण्ठ-ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् । स्त्रीणां १मुखा-वरणमात्रायाम्, २जवनिकायाञ्च । अव–गुण्ठ–भावार्थे ण्वुल् । ३अवगुण्ठनक्रियायाम् ।

अवगुण्ठित त्रि० अव+गुण्ठ–क्त । १कृतावगुण्ठने आवृते "रजनीतिमिरावगुण्ठिते" कुमा० । २चूर्णिते च ।

अवगुम्फित त्रि० अव+गुम्फ–कर्मणि क्त । ग्रथिते ।

अवगूर्य्य अव्य० अव+गुरी–उद्यमे ल्यप् । वधार्थं दण्डमुद्य-म्येत्यर्थे "अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनु ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह–क्यप् । व्याकरणविदां प्रगृह्यसंज्ञके पदे । पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु अवगृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विग्रहेण पदविच्छेद-वशेन भवति न सन्धिकार्य्यं तत् पदं प्रगृह्यमवगृह्य-मिति च भण्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगोरण न० अव+गुर–उद्यमे ल्युट् । वधायास्त्राद्युद्यमे । दण्डनिपातनमात्रविषयेण नान्तरीयकतया प्रसङ्गेन अवगोर-णनिमित्तमात्रविषयस्य विहि" प्रा० वि० ।

अवग्र(ग्रा)ह पु० अव+ग्रह–अप् वा घञ् वा । १वृष्टिजलप्रतिबन्धे "वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम्" "रावणावग्रह-क्लान्तमिति वागमृतेन सः" । नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह-इवान्तरे" इति च रघुः २अनावृष्टौ च "ग्रुयेव सीतां तदवग्रह-क्षताम्" कुमा० । ३नियहे "स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया" माघः । व्याकरणोक्तसन्धिरा-हित्यकरणे ४विच्छेदे "इन्द्रोऽसि विमौजा य० १०, २८ मन्त्रे विमृधोजा इति प्राप्ते विमौजास्त्वाम्नातएव पद-कारो नावग्रहं चकार" वेददी० । ५प्रतिबन्धमात्रे "अव-ग्रहभञ्जनपराक्रमचेष्टा यथा दिशा धावति वेधसः स्पृहा" नै० । ६गजसमूहे हारा० ७गजललाटे मेदि० । ८स्वभावे त्रिका० अवग्राहस्तु ९शापे । [मेदि० २ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह–भावे ल्युट् । १प्रतिरोधे २अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट–आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे । बिले त्रिका० ।

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे न० । "प्रदेशस्य वक्त्रयोऽवघट्टनादयोऽपि व्यथा" सुश्रुत० । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट–कर्म्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घृष–ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १घर्षणे सर्वतो २ घर्षणे "दुन्धिबात् व्रणवर्त्मावघर्षणम्" सुश्रुत ३मार्जने च "जलावघर्षणम् पात्रावघर्षणम्" स्मृतिः "शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणात्" या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन–घञ् । १अवहनने तण्डुलादेर्नितुषी-करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः तदकरणे यथाविधिः "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्प्यन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्कारोऽदृष्टविशेषो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च भर्जितेऽपि सत्येव तदीयवितुषीकरणरूपपरिष्कारहेतुः २हननमात्रे ३ताडन-मात्रे च "कर्णावघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृताकरि-वरेण" "अधरे दन्तदन्तावघाते" सा०द० ।

अवघातिन् त्रि० अव+हन–णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष–क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण–भ्रमणे भावे ल्युट् । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट–परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते सम-न्तात् परिवृते । यथा "विविक्ता मायादवघोटितया सम-गरमनुप्राप्य" भा०व०प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री ।

अवघोषण न० अव+घुष–भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानार्थघोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा–भावे ल्युट् । आघ्राणे "पितृपितृ-यज्ञवद्धोममभ्येति प्राणसमाघ्राणात्" का० २०५,११ "अवघ्रा-णमितरेषु" का०२२,१०,४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्ट-सम्मतम् । अतएव भाद्रपदभोजनस्याशक्यतया उपवास-दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृवीक्षित-मिति" स्मृतेरुपाचरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष–ल्यु । निन्दितार्थस्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्ण्ययोरर्थे एतस्य तिङ परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २ कथनाभावे "भक्तो चावचनात्" कात्या० । २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हः वच–अर्हार्थे अनीयर् न०त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे "वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुण भवेत्" मनुः १वचनीयं निन्द्यम् न०त० । २निन्द्यभिन्ने त्रि०

अवचय पु० अव+चि–अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "ततः प्रवि-शतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अचोऽपवादको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमा-वचायखेदा" माघः । अव+चि–णमुल् अवचायम् । अभी-क्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव–चर–णिच्–ल्युट् । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २चारणाख्यविधौ च "विशेषक्रियावचारणाञ्च" "सेनापि चरणं जातीः शोधणं सावचारणम्" "शुक्रदोषक्षयकर यथासमवचारणम्" सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाग्रं यस्य वा कोपः । १ध्वजा-धोवद्धे वस्त्रे । "पिच्छावचूडकलनामिवोरः" "पिच्छाव-चूडमनुमायवधाम जगृहुः" इति च माघः "अश्लोभ्य ड्राव-चूडाख्यौ मूर्द्धाधोऽस्यचूडयोरिति" हला० उक्ते २ध्वजा-धोलम्बिते चामरादौ च ।

अवचूर्णन न० सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । "तत्र व्रणस्य षष्टिरु-पक्रमा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णन-व्रणधूपनम्" इत्युक्त्वा "तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-स्तैलं रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण–भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरध्वंसते अवचूर्ण-यति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्–भावे ल्युट् । ३चूर्णनेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि० अव+चूर्ण–पेषे कर्म्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातोः क्त २चूर्णेन नावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १चामरादौ ध्वजाधारे "दिवसकरधारणस्थावचूलचामरकलाप इव" काद० । [चामरे त्रिका०

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद–क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-च्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं" यत्र

गौरीरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरूपोऽभवद् व्रजे” । भागवते १स्क० तु प्राधान्यतः चान्येऽप्यवतारा उक्ताः यथा “लीलावतारानुरतो देवतिर्य्यङ्नरादिषु” इत्युपक्रम्य । “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः । सम्भूतं षोड़शकलमादौ लोकसिसृक्षया । यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्ज्जितम् । पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् । एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्य्यङ्नरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्१ । द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः२ । तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मणां यतः३ । तुर्य्ये धर्म्मकलासर्गे नरनारायणावृषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद् दुश्चरं तपः ४ । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्५ । षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया । आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्६ । ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम्७ । अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम्८ । ऋषिभिर्य्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः । दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः९ । रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसंप्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्१० । सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् । दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च१२ । अपाययत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया १३ । चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् । ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा१४ । पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः । पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम् १५ । अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् । त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः १७ । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतःपरम् १८ । एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् १९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति२१ । अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २२ । अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्त्रा महौजसः । कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे” । “कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशो नृभिः । नाम्ना केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने । “कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते” । कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः । तं तदा मनुजा देवं सर्व्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्म्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्व्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्य्यते । द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्व्वभूतात्मने नमः । इति द्वापर उर्व्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः । ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ भा० ११ स्कन्ध० । अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः । विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा

स्तयोर्हयास्ये । शुभ्रोऽप्यग्रे मनुरिवौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिसुतो हरताम्भस क्ष्मां कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे । ग्राहप्रपन्नमिभराजमसुह्वदार्त्तम् । यस्त्र्यन्ततो निपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगन्नृपते । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज" । सुरासुराद्यंशावतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिता यथा "इत्युक्तः स महीं देवो ब्रह्मा राजन्! विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतभावनः । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक् पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च । तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणेमं महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल! यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र! सम्भूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्रस्तु यो राजन्! हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः । संह्लाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजन् शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभः । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्म्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभः । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्ववरो राजन्! य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन्! कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इसृपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रमाश्च य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

भवतीति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-मवच्छेदकम् अत प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम्। परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्ताकरणम् यथा द्रोणाव-च्छिन्नो व्रीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदो व्रीहिरित्यर्थः। सीमाकरणमप्यवच्छेदः। घटावच्छिन्न आकाशः घटाकाश कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि। एवमन्तः-करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः।

अवच्छिन्नवाद पु॰ अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया जीवस्य वादो व्यवस्थापनम्। वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे। तथा हि तेषां मतद्वैधम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति प्रतिपेदिरे केचित्तु तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति। तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बासम्भवेन प्रति-बिम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्ध-मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिबिम्बवादं दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चक्रिरे। यथा च नैयायि-कादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशष्कुल्यादिभेदेन उपाधि-कृत नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणो-पाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसार-त्वात्" शा॰सू॰ "घटसंवृत आकाशे नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपमः" इत्युक्तेश्च जीवस्य न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरूपाधि-भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः यस्मिन्नुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-त्मकतया बन्धः, यत्र च तन्निवृत्तिः न तत्र तथा, किन्तु मोक्षः। विस्तरस्त्वाकरे।

अवच्छुरित न॰। अव+छुर–भावे क्त। १अट्टहासे–स्वार्थे कन् तत्रैव। कर्मणि क्त। २मिश्रिते त्रि॰।

अवच्छेद पु॰ अव+छिद–भावे घञ्। १छेदने २सीमाकरणे ३विशेषकरणे ४अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषस्मृति-हेतवः" वाक्य प॰। ५इयत्ताकरणे ६व्याप्तौ च। अवच्छिद्यते-ऽनेन करणे घञ्। इयत्ताकरणसाधने ७एकदेशे अवय-वादौ। य कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे नैव तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः तस्याव्याप्यवृत्तितायाः निरूपकोऽवयवादिः। यथा वृक्षे अग्रदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-संयोग अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तितायाः नियाम-कश्च मूलादिप्रदेशः सत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते। तादृशा-वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च। तत्र देशस्तूक्तः काल-विशेषे तदभावात् काल एव तत्राव्याप्यवृत्तितायां नियामकः। यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः। देशरूपस्तूक्तः। अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-नाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः। अव-च्छेदः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः।

अवच्छेदक त्रि॰ अवच्छिनत्ति अव+छिद–ण्वुल्। १छेदके २इयत्ताकारके ३सीमाकारके ४अवधारके ५अव्याप्यवृत्ति-तानिरूपके च। अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः। "प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकत्वं च अव-च्छेदके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा वह्निमान् पर्वत इति बुद्धौ वह्न्यभाववान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तद-वच्छेदिका तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-करण्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चय-त्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयतायाः अपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विष-यतायाः अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम्। इयांस्तु भेदः अनुल्ले-ख्यमानजाते स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकतायाः अव-च्छेदकमस्ति तेन घटवत्तत्वमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-रतावच्छेदकतायाः नान्यदवच्छेदकम् तथा च यथा घटनिष्ठ-प्रकारतायाः अवच्छेदकम् घटत्वम् एव घटत्वनिष्ठप्रका-रतायाः नान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनु-ल्लिख्यमानेत्युक्तेरुल्लिख्यमानजातेर्न स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन घटत्ववान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारतायाः अवच्छे-दकमस्तीति। अयमाशय विशेषः धर्म्यंशे भासमानः धर्मः विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदक एव सर्वत्र। किन्तु प्रतियोग्यंशे भासमानधर्मस्य न प्रतियो-गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य तथात्वं यथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति लघौ

धर्मे गुरौ तदभावात्" दीधित्युक्तेः अवच्छेदकत्व विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद्–ण्यत् । १छेदनार्हे २व्यवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि–अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः" रघुः ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ् । अनादरे । "आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेर्द्वे चेष्टायनयो" कुम्भ० । "अविज्ञावद्धेय परितपति नोत्सैरपि बुधम्" उद्भटः ।

अवज्ञात त्रि० अव+ज्ञा क्त ।१ अनादृते २ तिरस्कृते ३कृतावमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट् । १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे "ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः" रघुः

अवज्ञेय त्रि० अव+ज्ञा-कर्म्मणि यत् । १अनादरणीये २तिरस्कार्य्ये "विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन" या०स्मृ० ।

अवट पु० अव+अटन् । १गर्त्ते, २कूपे । "रजसा गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतौदनो निवेद्यश्च स्वल्पापस्मारिणोऽवटे" सुश्रु० "अवटेष्ववनयति" शत०ब्रा० । ३देहस्थनिम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या०स्मृ० "शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकक्षादि"मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट्य । अवटभवे त्रि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।

अवटनिरोधन पु० अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि । ।गर्त्ते २कूपे च या ङीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासाया टीटच्देश अर्श आदित्यादच् । (खाँदा) नतनासिके जने ।

अवटु पु० अव+टीक–मितद्र्वा०डु । १गर्त्ते, २वृक्षभेदे, ३कूपे च । ४ग्रीवापश्चाद्भागे, ५घोटाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्थे निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति या०स्मृ० पाठान्तरम् "अवटावथ कृन्तेच्च मन्यच्छेदेनमर्येश्वरम्" सुश्रु० । न०स० ५ वटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु० अवटौ जायते जन–ड ७त०। शिर स्थपश्चत्केशे घाटास्थकेशे "रागवानवटुजेष्ववलग्य" माघ ।

अवटोदा स्त्री न०त० अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्या उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्कः शब्दो यस्मात् । दृष्टस्थाने जटा० ।

अवडीन न० अव+डी–भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।

अवत पु० अव–अतच् भेदे पृ० टस्य त । अवटरूपे कूपादौ निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ०१,१३०,२ "अवतमवटमिति" भा० "अवते न कोशम्" ऋ०४,१७,१६ ।

अवतंस पुंन० अव+तनस–घञ् । १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च । "कर्णार्पितसशिरीषबन्धनाब्जदलम्" "स्वशाद्वलक्षोभचलावतंसा" "गण्डा नाभिरुप्रसवावतंसा" इति च कुमा० ।

अवतंसित त्रि० अव+तनस–क्त । भूषिते "समदनमवतंसितेऽधिकर्णम्" माघः । वा अल्लोपे वतंसितोऽप्यत्र ।

अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा०स०अच् समा० । व्याप्तान्धकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन" माघः ।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहाद्यर्थमवरोहणे । २अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशावतरणम्" भा०आ०प० । वसुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे (नामा) "कन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषे प्रवर्त्तते । स्त्रीणामपप्रजातानां कन्यावतरणे च यः" सुश्रु० । अवतीर्य्यतेऽत्र येन करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवतॄ करणे ल्युट् । ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथमसमुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभाष) इत्याख्याया २परिपाट्याञ्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाऽप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ् । १ सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च "लताप्रतानैरवततामवतानशतैस्तया" रामा० ।

अवतार पु० अव+तॄ करणे घञ् । १तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपानपद्धतौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे" माघः । भावे घञ् । २प्रादुर्भावे "नयावतारं कमलादिवोत्पलम्" मा भूत् परीवादनवावतारः" इति च रघु. ३देवानामशावेशावयेन प्रादुर्भावे च । "अवताराह्यसंख्येयाः" इत्युक्तेः तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धा यथा "मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा०मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवतारा उक्ता "प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः । एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी । बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत् । छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

राजकर्णांशजमम्। एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽन्या दिवौकसाम्। अजिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्द्धनाः। गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्त्तितः। तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च। तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप। बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रहाः। श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले। भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः। द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता। द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता। नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी। पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्द्धजा। सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्यमणिसन्निभा। पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः। सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते। कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा। इति देवासुराणां ते गन्धर्व्वाप्सरसां तथा। अंशावतरणं राजन् राक्षसानाञ्च कीर्त्तितम्। ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः। महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता विपुले कुले" इति। भा॰व॰प॰ रामावतारकथने। "न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो!। विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहे। तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः। विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म करिष्यति। पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत्। सर्व्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले। विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्व्वशः। जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान्। ततो भागानुभागेन देवगन्धर्व्वदानवाः। अवतर्त्तुं महीं सर्व्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा। तेषां समक्षं गन्धर्व्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः। शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये। पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्व्वी दुन्दुभी ततः। मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा। शक्रप्रभृतयश्चैव सर्व्वे ते सुरसत्तमाः। वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान्। तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्व्वे यशसा च बलेन च। भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः। वज्रसंहननाः सर्व्वे सर्व्वे चातिबलास्तथा। कामवीर्य्यबलाश्चैव सर्व्वे युद्धविशारदाः। नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे। यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः" इति। एवमन्येऽवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः।

अवतरत्यनेन क्रमेण करणे घञ्। येन क्रमेणाविर्भूतस्तस्मिन् "[illegible] । भवताऽवतारम्। भवता भवतापभीतोऽहम्" महार॰।

अवतारण न॰ अव+तॄ–णिच्–ल्युट्। भूतादीनामावेशनेन १प्रादुर्भावने, (भूतनामान) २अवरोपणे, ३वस्त्रप्रान्ते च करणे ल्युट् ङीप्। अवतारणमपि।

अवतारित त्रि॰ अव+तॄ-णिच्-क्त। "अवरोपिते "धत्तार्थाय विधवे सभुजादवतारिता" रघु॰।

अवतीर्ण त्रि॰ अव+तॄ–कर्त्तरि क्त। १कृतावगाहने २कृतावरोहणे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघ॰ ३अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च "तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः" भा॰व॰प॰।

अवतूलन न॰ तूलेनावतूलयति तूलेन ग्रथ्याद्यमवमृद्नाति अव+तूल+अवमर्दनार्थे णिच्–भावे ल्युट्। तूलेन तृणाद्यावमर्द्दने। [स्त्रियाम्।

अवतोका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा॰ब॰। स्रवद्गर्भायां

अवत्त त्रि॰ अव+दो–खण्डने कर्म्मणि क्त। खण्डिते "यत् पयोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्रेऽवद्यति" शत॰ब्रा॰।

अवत्तिन् त्रि॰ अवत्तमनेन इष्टा॰ इनि। कृतखण्डने जने "त्रिविधायजमानावत्तरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति" कात्या॰श्रौ॰

अवत्सार पु॰ ऋषिभेदे तस्य "अवत्सारस्य शृण्वाम" इति ऋ॰५,४४,१०, उक्तः।

अवदंश पु॰ अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श–कर्म्मणि घञ्। मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्वणद्रव्ये "अवदंशमानय पाययेदग्रस्त्वावदंशम्" सुश्रु॰।

अवदरण न॰ अव+दृ–भावे ल्युट्। विदारे "कुक्षयोरवदरणम्" "वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्" इति च सुश्रु॰।

अवदाघ पु॰ अव+दह भावे घञ् न्यङ्क्वा॰ कुत्वं च। निदाघे।

अवदात पु॰ अव+दै–क्त। १शुभ्रे, २पीते च वर्णे। ३तद्वति ४विशुद्धे "अभ्यर्थितुं जनमि च न कृतमवदातम्" कादं॰। ५मनोज्ञे च त्रि॰।

अवदान न॰ अव+दो–ल्युट्। १खण्डने, २पराक्रमे ३अतिक्रमे ४शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट्। ५वीरणमूले न॰।

अवदारक त्रि॰ अवदारयति अव+दृ–णिच्–ण्वुल्। १विदारके खण्डशविभागकारके। २खनित्रे पु॰।

अवदारण न॰ अव+दृ–णिच्–भावे ल्युट्। १विदारणे खण्डशविभाजने। करणे ल्युट्। २खनित्रे। [विभाजिते।

अवदारित त्रि॰ अव+दृ–णिच् कर्म्मणि क्त। विदारिते

अवदाह न॰ अवदाहितोदाहो येन प्रा॰ब॰। वीरणमूले तस्य शयने हि तापनिवर्त्तित्वे प्रसिद्धा

अव+दह–भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल)।

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खस्खस्)।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ–क्त। १द्रवीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह–कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे त्रिका०। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्ब्बकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिःसारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि० वद–यत् न०त०। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतित." दायभा०। "अघमूलोऽनवद्योऽस्ति" भट्टिः।

अवद्योतन न० अव+द्युत–णिच्–भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न० अव+धा–भावे–तव्य। १अवधाने "तदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच०। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा–ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यद्वशात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा०। "सावधानावधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ–णिच्–भावे अच्। निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्त" सुश्रु०।

अवधारण न० अव+धृ–णिच्–ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च। संख्यादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा०। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु।

अवधारित त्रि० अव+धृ–णिच्–क्त। यस्य सङ्ख्यारूपादिना निश्चय कृत १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि यत्। निश्चेतुं शक्ये इदमित्थमेवेति १निर्णये अव+धृ–णिच्–ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य०।

अवधि पु० अव+धा–कि। १सीमायां, २काले "सर्वे निदाघावधिना विमृष्टा" रघुः। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि०। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। "सैवान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयो." भर्तृ० आधारे कि। ५विले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रभातमवधिं कृत्वा यावद्दस्तमयमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरामवधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विमोचान्तमित्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्याऽपि बोध्यते नद्यागमित्यादौ गमस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो-विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तदवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पर्व्वदेश वर्त्तीत्यादौ दैशिकं "माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोव्ययस्येति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि नावधिस्तु गतया प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ दैशिक बुद्धिकल्पितावधित्वम् "सरयामावधिदां सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिकं "जनपदतदवध्यो" पा० इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेनैव सम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयाऽनन्वय वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भव स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधिमत्त्वमवधिमत्त्वं, वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरससूचनाय तदन्ते निवेश कृत। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतो सामीप्ये" सि०कौ०।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट्। अवधीरयति ते अवावधीरत् त। अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरित अवधीरी "रघौ, कथा यस्य क्षमावधी-

राजमर्षीजसम्। एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽस्मा दितौ प्रसाम्। अरिष्टे महदेवस्य पुत्रे कुत्सविवर्द्धना। तथ्य स्वसरमा यो वै मया राजन् प्रकीर्त्तित। तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च। तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप। बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रहाः। श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले। भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः। द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता। द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता। नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी। पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्द्धजा। सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्यमणिसन्निभा। पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः। सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानामातरौ तु ते। कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा। इति देवासुराणां ते गन्धर्व्वाप्सरसां तथा। अंशावतरणं राजन् राक्षसानाञ्च कीर्त्तितम्। ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः। महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता विपुले कुले" इति। भा०व०प० रामावतारकथने। "न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो। विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहे। तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः। विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठ स तत् कर्म करिष्यति। पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत्। सर्वैर्दैवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले। विष्णोः सहायान् ऋक्षीषु वानरीषु च सर्वशः। जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान्। ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः। अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा। तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः। शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये। पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः। मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा। शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः। वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान्। तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च। भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः। वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा। कामवीर्य्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः। नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे। यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः" इति। एवमन्येऽवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः।

अवतरत्यनेन करणे घञ्। येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन् ४रूपे "मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम्। परमेश्वर! परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्" शङ्कर।

अवतारण न० अव+तॄ–णिच्–ल्युट्। भूतादीनामावेशनेन १प्रादुर्भावने, (भूतनामान) २अवरोपणे, ३प्रवर्त्तनाशने च करणे ल्युट् स्त्री। अवतारणलक्षण।

अवतारित त्रि० अव+तॄ-णिच् क्त। "अवरोपिते "कथामार्गाय विधये समुद्भाववतारिता" रघु।

अवतीर्ण त्रि० अव+तॄ–कर्त्तरि क्त। १जलावगाहने २जलावरोहणे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" भावः ३अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च "तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः" भा०व०प०।

अवतूलन न० तूलेरवनुन्मार्ति तूलेन तूलापनयनमनुकृति अव+तूल+मत्वनुधार्थे णिच्–भावे ल्युट्। तूलेन तूलापायनकृते। [कियाम्।

अवतोका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा०ब०। अवतृणगर्भायां

अवत्त त्रि० अव+दो–खण्डने कर्मणि क्त। खण्डिते "तत् पयोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्रेऽवद्यति" शत०ब्रा०।

अवत्तिन् त्रि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि। खण्डखण्डने अवे "विविधावत्तमाणावदानवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति"काल०श्रौ०

अवत्सार पु० ऋषिभेदे यद्वि "अवत्सारस्य शृणवाम" इति ऋ०५,४४,१०, एतत्।

अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श–कर्मणि घञ्। मद्यपानादिप्रीतुवाञ्छसाधने भक्ष्यवैशद्र्ये "अवदंशमवायवेद्रगारमलुद्यामवदंशम्" सुश्रु०।

अवदरण न०अव+दॄ–भावे ल्युट्। विदारे "हृदयवोवदरणम्" "वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्" इति च सुश्रु०।

अवदाघ पु०अव+दह भावे घञ् न्यङ्क्वा० कुत्व च। निदाघे।

अवदात पु०अव+दै–क्त। १शुभ्रे, २पीते च वर्णे। ३तद्वति ४निर्मले "अस्मिन्निन् जन्मनि च न हृतमवदातम्" काद०। ५मनोज्ञे च त्रि०।

अवदान न० अव+दो–ल्युट्। १खण्डने, २पराक्रमे ३अतिक्रमे ४शुद्धिकरणे, च अवद्यति शोधनमनेन करणे ल्युट्। ५वीरकर्म्मणि न०।

अवदारक त्रि० अवदारयति अव+दॄ–णिच्–ण्वुल्। १विदारके अवयवविभागकारके। २खनित्रे पु०।

अवदारण न०अव+दॄ–णिच्–भावे ल्युट्। १विदारणे अवयवविभाजने। करणे ल्युट्। २खनित्रे। [विभाजिते।

अवदारित त्रि० अव+दॄ–णिच् कर्मणि क्त। विदारिते

अवदाह न० अवसादितो दाहो येन प्रा०ब०। वीरणमूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिर्भवति प्रसिद्धा

अव+दह–भावे घञ्। २अरादिदेशके दाहे।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिदेशके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल)।

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खस्खस्)।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ–क्त। १द्रवीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह–कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे त्रिका०। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिःसारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि० वद–यत् न०त०। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितः" दायभा०। "कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः"... "अस्यमूल्योऽनवद्योऽसि" भट्टिः।

अवद्योतन न० अव+द्युत–णिच्–भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न० अव+धा–भावे–तव्य। १अवधाने "तदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच०। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा–ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यद्वशात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा०। "सावधानावधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ–णिच्–भावे अच्। निश्चये तदभावाप्रकारत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः" सुश्रु०।

अवधारण न० अव+धृ–णिच्–ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च। संख्यादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा०। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु।

अवधारित त्रि० अव+धृ–णिच्–क्त। यस्य संख्यारूपादिना निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि यत्। निश्चेतुं शक्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ–णिच्–ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य०।

अवधि पु० अव+धा–कि। १सीमायां, २काले "सर्वे निदाघावधिना विमृष्टाः" रघुः। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि०। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। 'भेदान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयोः' भर्तृ०। आधारे कि। ५विले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रथाक्रमवधिं कृत्वा यावद्वस्त्र चतुष्टयमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विमोक्षान्तमित्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्याऽपि बोध्यते नद्याःवनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तदवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पर्व्वदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिक "माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोऽव्ययस्येति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत हासश्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेङ्खितं सर्वं सावधि नावधिस्तु गडयां प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ दैशिक बुद्धि कल्पितावधित्वम् "आरथापावधिर्दां सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिकं "जनपदतदवध्योः" पा० इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेन सम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वय वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भव स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्व वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरस सूचनाय तस्यान्ते निवेश कृतः। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतो सामीप्ये" सि०कौ०।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट्। अवधीरयति ते अवावधीरत् त। अमेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरितः अवधीरी "रवैः कथा यस्य सुधावधी-

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृत । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुर । पौरवो नाम राजर्षि स बभूव नरोत्तम । शुक्रयस्तु महावीर्य्य श्रीमान् राजन्महासुर । सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षि क्षितौ जज्ञे महासुर । पार्व्वतेय इति ख्यात काञ्चनाचलसन्निभ । द्वितीय शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम बाह्लीक स बभूव नराधिप । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गव । ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तम । मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तम । पश्चिमानूपक विद्धि तं नृप नृपसत्तम । गविष्ठस्तु महातेजा य प्रख्यातो महासुर । द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृप । मयूर इति विख्यात श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपति । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु य । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको नाम राजर्षि स बभूव नराधिप । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुर । जानकिर्नाम विख्यात सोऽभवन्मनुजाधिप । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभ । काशिराज स विख्यात पृथिव्यां पृथिवीपते । । ग्रहन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकार्केन्दुमर्द्दनम् । स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिप । अनायुषस्तु पुत्त्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुर । विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृत । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप ! महासुर । पांशुराष्ट्राधिप इति विख्यात सोऽभवन्नृप । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तम । पौण्ड्रमात्स्यक इत्येव बभूव स नराधिपः । वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षि स बभूव नराधिप । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुर । दण्ड इत्यभिविख्यात स आसीन्नृपति क्षितौ । क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्य परिकीर्त्तित । दण्डधार इति ख्यात सोऽभवन्मनुजर्षभ । कालेयानान्तु ये पुत्त्रास्तेषामष्टौ नराधिपा । जज्ञिरे राजशार्द्दूल । शार्द्दूलसमविक्रमा । मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिव । अष्टानाम्प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुर । द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपम । अपराजित इत्येवं स बभूव नराधिप । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः । निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रम । तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थ परिकीर्त्तित । श्रेणिमानिति विख्यात क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महासुर । महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तप । षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यात क्षितौ राजर्षिसत्तम । समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् । विश्रुत सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् । बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप । । बभूव राजा धर्म्मात्मा सर्व्वभूतहिते रत । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो दानवानां महाबल । पार्व्वतीय इति ख्यात काञ्चनाचलसन्निभ । क्रथनश्च महावीर्य्य श्रीमान्राजन्महासुर । सूर्य्याक्ष इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असुराणान्तु य सूर्य्यः श्रीमांश्चैव महासुर । दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्व्वमहीक्षिताम् । गण क्रोधवशो नाम यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तित । तत सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपा । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थ कीटकस्तथा । सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः । क्रथो विचित्र सुरथ श्रीमान्नीलश्च भूमिप । चीरवासाश्च कौरव्य । भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दानवः । रुक्मी च नृपशार्द्दूलो राजा च जनमेजयः । आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्य सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारुषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च । क्षेमोऽग्रतीर्थ्य कुहर कलिङ्गेषु नराधिप । मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुत । गणात् क्रोधवशादेव राजपूगोऽभवत् क्षितौ । जात पुरा महाभागो महाकीर्त्तिर्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबल । स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्त्वासी देवको नाम देवराजसमद्युति । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्य क्षितौ जज्ञे नराधिप । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत । । अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् । धन्विनां नृपशार्द्दूल । य स सर्व्वास्त्रविदुत्तम । महाकीर्त्तिर्महातेजा स जज्ञे मनुजेश्वर । । धनुर्व्वेदे च वेदे च य त वेदविदो विदु । वरिष्ठं चित्रकर्म्माणं द्रोणं स्वकुलवर्द्धनम् । महादेवान्तकाभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत । । एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूर परन्तप । अश्वत्थामा महावीर्य्य शत्रुपक्षक्षयावह । वीर कमलपत्राक्षः क्षितावा-

कोसलाधिप !। जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः। वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च। तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः। मतिमान् वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः। जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषा वरः। योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना। यस्तु राजन्! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम्। शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन्! सम्भूतमरिमर्द्दनम्। सात्यकिः सत्यसन्धस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः। पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दन!। द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात्। मानुषे नृप! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां वरः। ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन्! जनाधिपम्। तमप्रतिमकर्म्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम्। मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम्। विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम्। अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः। स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः। धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः। दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप!। मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत। तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः। स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः। अत्रेस्तु सुमहाभाग! पुत्रं पुत्रवतां वरम्। विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतां वरम्। कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृप!। दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः। जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः। यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते!। उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत्। पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह। शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम्। दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः। दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ!। वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः" इति। "धर्म्मस्यांशन्तु राजानं विद्धि राजन्! युधिष्ठिरम्। भीमसेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम्। अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि। नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ। यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान्। सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत्। यस्यावतरणे राजन्! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम्। नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम्। समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम्। सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः। तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम्। ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा। सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान्। तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः। ततः षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः!। अस्य षोडशवर्षस्य स सङ्ग्रामो भविष्यति। यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिसूदनम्। नरनारायणाभ्यां तु स सङ्ग्रामो विनाकृतः। चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः। विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कारयिष्यति मे सुतः। बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति। महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति। सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति। दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति। ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे। दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते। एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति। प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति। एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः। प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन्। एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः। अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम्। शिखण्डिनमथो राजन्! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम्। द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ!। विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ!। प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः। नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान्। शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्"। सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारः यथा "प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा। अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम्। सकुण्डलं सकवचं देवगर्भश्रियान्वितम्। दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम्। निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम्। तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः। राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा"। "पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ। ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत्। आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः। स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः। स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम!। कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम्। दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्"। "यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः। तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान्। शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः। सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

त्रि॰ अव+मन–णिनि स्त्रियां ङीप्। अप-मानकर्त्तरि २अमाह्निमात्रे च "धिङ्मामुपनतमेवोऽवमानिनम्" शकुन्तला। [२अनादरणीये च।

अवमाननीय त्रि॰ अव+चु॰–मन–अनीयर्। १अवज्ञेये

अवमान्य त्रि॰ अव+मन–ण्यत्। १अवज्ञेये २तिरस्कार्य्ये च "मातुमान्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्" मनुः अव+चु॰मन–ल्यप्। २अवज्ञायेत्यर्थे अव्य॰।

अवमार्जन न॰ अव+मृज–भावे ल्युट्। १प्रक्षालने करणे ल्युट्। २तत्साधने जलादौ "इमा ते वाजिन्नवमार्ज्जनानि" ऋ॰ १,१६२,५, "अवमार्ज्जनानि अङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि" भा॰।

अवमूर्द्धन् त्रि॰ अवनतो मूर्द्धाऽस्य। अवनतमस्तके।

अवमूर्द्धशय पु॰ अवमूर्द्धा सन् शेते शी–अच्। अधो मस्तकतया शायिनि मनुष्ये। "उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः" इत्युक्ते॰ गर्भादौ तथाशयमाता नरस्य तथात्वम् २तथाभूततया शायिमात्रे त्रि॰। [उन्मोचने।

अवमोचन न॰ अव+मुच–भावे ल्युट्। बन्धनराहित्ये

अवमोटन न॰ अव+मुट्–णिच्–ल्युट्। (मोचडान) परि-वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने।

अवयजन न॰ अव+यज–गतौ करणे ल्युट्। अपगमसाधने "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यत् स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमस्येनसएनसोऽवयजनमसि' ताण्ड्यब्रा॰ "अवयजनम् अपगमनसाधनम्" भा॰।

अवयव पु॰ अवयूयते कार्य्यद्रव्येण सम्बध्यते अव+यु–कर्म्मणि अप्। १द्रव्यारम्भके द्रव्ये "यथा परमाणु द्व्यणुकं द्व्यणुकन्त्रसरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयविपर्य्यन्तानि सर्व्वाणि द्रव्याणि स्वाश्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" वै॰सू॰ उक्तेः। अन्त्यावयविनिविभुद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजातीयद्रव्यान्तरारम्भकत्वं नद्यैः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न कस्यचिदारम्भकम्। आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवायेनावस्थितत्वादयवत्वम्। आरम्भकद्रव्यञ्च उपादानकारणतया समवायिकारणतया च व्यवह्रियते अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते "अणिमा च महत्त्वा स्यात् मैथावयवयोर्निमौ' भाषा॰। अवयविपरिमाणापेक्षयापकृष्टपरिमाणवत्त्वम् अवयवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अपकृष्ट परिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्वमेवावयवत्वम्। यु अमिश्रणे अप्। २देहे तदारम्भावयवितया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायत्वात् तथात्वम् ३करादिषु देहावयवत्वात्तेषां तथात्वम्। ते च प्राधान्येन यत्र उच्यते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे उक्ताः। अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते 'सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथक् दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्। तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः। तान्येव काल-प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति"। अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते। "तृतीये तु मासक्रैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याह, निरुक्तव्यक्ताकृतापरा। ४समुदायस्य एकदेशे "पदे न वर्णाविद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च" भर्त्तृहरिः "क्रमात्तोरोतावयवाः" पा॰। "क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" म॰भा॰ "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते", वाक्यप॰। एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिकादीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात्। न्यायादिमतसिद्धपरार्थानुमानसाधनेषु ५वाक्येषु च। ते चावयवाः पञ्च त्रीन् वा द्वय त्रय इत्यन्ये। यथा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपा हेतूदाहरणोपनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः। यथा पर्व्वतो वह्निमान्, धूमात्, यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसम्, वह्निव्याप्यधूमो भूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान्। प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते अवयवात् तत्प्रतिप्रतिपादके विभागविशिष्टे अनुमानखण्डान्तर्गते ६ग्रन्थे। ७उपकरणमात्रे च।

अवयविन् त्रि॰ अवयवः आरम्भकत्वेनास्त्यस्य इनि। अवयवजन्ये द्रव्ये। अवयवित्वं च कार्य्यद्रव्यत्वम्। तच्च नैयायिकादिभिरवयवाश्रितत्वा उत्पद्यते प्रत्युरीकृतम्। तत्र तत्त्वा॰ समाधानमुपन्यस्तम् "ननु अवयविनि किं मानं? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

त्वम् एतस्य परमाणोरप्यत्वे ऽपि तत्स्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एतस्य मेयस्य दूरेऽप्यत्वे तत्स्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात् । न च एव स्थूलो महान् घट इति पूर्वं प्रत्यक्षमिति वाच्यम् एको महान् भासतामिति तदुपपत्तेः, ... परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्स्वरूपस्यापि प्रत्यक्षत्वात् दूरस्थत्वेऽपि अतीन्द्रिय इति प्रत्यक्षमात्। न च तदानीं महत्परिमाणानुपलम्भात् एकदेशमात्रोपलम्भसम्भवात् न प्रत्यक्षे विरोध इति वाच्यम् अवयवस्य परमाणुपादानतया अन्यथा अनुपपत्तेः कदाचित् तत्र गम्यमानत्वात् । न चातिसूक्ष्मत्वादौ तदवयवस्य तत्प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यं तत्र तदन्यस्यातिसूक्ष्मत्वाद्यभावे तत्प्रत्यक्षत्वं भवत्येव । न च अवयवानुपलम्भे कथं तद्ग्रहणमिति? वाच्यम् । यतो न सर्वं द्रव्यं ग्रहणे तु अवयवानां ग्रहणमपेक्षते महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसत्त्वात् तत्र तदा च तदवयवेषु प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेः तदभावात् न हि तत्र तत्रैव प्रत्यक्षत्वं परमाणौ महत्त्वाभावात् एवं कारणविशेषे विषयतादिविशेषयोः प्रत्यक्षत्वाद् विशेषं तेषां कारणकार्यविचारेऽप्यनन्तत्वे भेदसम्बन्धोऽपि सम्भवतु । अतः अविदितानां बाध्यं तत्र च विशेषताविशेषे तत्रसमवेतत्वाभावोऽस्ति विषयत्वात् अवयवस्य विशेषं कारणाभावाद् अवयवादौ विनाशाविशेषाद् विनाशादिनाशानन्तर्यापि अविद्यमानत्वमिति तत्र परमाणुसिद्धिः न च तदवयवेष्वेव विभागोऽस्तीति वाच्यं तदवयवानामपि अवयवसत्त्वात् अवयवविभागेन तदवयवनाशे तदवयवेष्वपि अवयवाः अवयवत्वात् कपालादिवदनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चैतदप्रयोजकम् अनवस्थाप्रसङ्गात् अनवस्थायाः प्रयोजकत्वात् सर्वत्र अवयवप्रवाहवत् सिद्धेः इति वाच्यम् अनवस्थाप्रसङ्गादेव तदसिद्धेः। अनवस्थायां मेरुसर्षपयोरपि तुल्यपरिमाणत्वापत्तेः अतः परमाणुसिद्धिः तथैव च परमाणुविभागे विश्रान्तिः । तत्र सूक्ष्म अवयवः । तत्र कपालसंयोगाद् घट इति । तस्य परमाणुद्व्यणुकादिक्रमेणैव उत्पत्तिः ।

प्रतीतिरेवात्र परमाणुद्व्यणुकेऽप्यस्तीति भावः । प्रत्यक्षादौ तदगादिति तथाच तथाच परमाणोरतीन्द्रियत्वात् परमाणुसंयोगमात्रेण योग्यतां न भजतीति भावः । दूरस्थत्वेऽपि महत्त्वात् अतीन्द्रिय इति तद्ग्रहणं ... दूरस्थत्वेऽपि न तत्र दूरस्थ भेदः । तथैव तदवयवमात्रमद्रष्टुं तथाच इति तथाच भासं दूरस्थ इति प्रत्यक्षत्वाद्यभावे तथाच दूरस्थत्व इति अवयवमात्रग्रहणात् अप्रत्यक्षत्वं तत्र न तु प्रमाणसिद्धं प्रत्यक्षमिति भावः । अनुपलब्धेरिति अवयवपरिमाणे परमाणुत्वादिति भावः ; अन्यथा अवयवस्य तद्ग्रहणमुपपद्यते । तत्र तदवयवनिमित्तकत्वे) । तदन्यपातितिमि अतिसूक्ष्मतातिरिक्तः । अभावात् कारणैरवयवैः उद्भूतरूपादीति आदिनावयवादिपरिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे अतीन्द्रियत्वम् । अत्र अविनाशकत्वानुपपत्तिः परस्पर विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मकानां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः अथ अवयव भावस्य बाधकः परस्परविश्लिष्टसंयोगेन अवयवावयवि प्रत्यक्षत्वात् अथ परमाणूनां मिलनाद्द्व्यणुकोत्पत्ति भावयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्र तत्र परमाणुत्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यं स्वीकारात् अथ परमाणुपुञ्जेषु घटादिबुद्धिः कपालादि इति प्रतीतेः उपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं तत्रापि कपालत्वेऽपि परमाणुपुञ्जत्वात् घटत्वपुञ्जेषु कपालत्वप्रत्ययस्वीकारात् पुञ्जाद् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादिति, तथाच कपालादिषु अतीन्द्रियानां परमाणूनां सम्भवे गौरवम् अवयविनोऽतिरिक्ताः इति दिक् । निरवयवत्वे तत्सिद्धिः परमाणोरेव अवयवत्वात् अवयवविशेषः स्वीक्रियते इति वाच्यं परिमाणतारतम्यस्य परिमाणतारतम्यमूलत्वात् तत्र तदवयवोदरा कारणान्तरात्मकत्वादिति भावः । अथ निरवयवत्वे न सर्वदा तदवस्थायित्वम्, सर्वदा च न मेरुसर्षपयोः तुल्यपरिमाणतापत्तिरिति । इति दिक् । ... अवयवविनाशेऽवयविनाश इत्यभ्युपगमस्य अवयवपरिमाणविशेषादवयविपरिमाणविशेषस्य इति वाच्यम् ।

घञ् । १अपकृष्टपाके । "तव उत्कर्षमवपाकाना मातपस्" शत०ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत–भावे घञ् । १अधःपतने । पत–णिच्–भावे अच् । २पातने "गजावपाते गर्भस्य पातने "कोलमोदभः" मा०भा० । आधारे घञ् । ३गर्त्ते "अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त्ते छन्ने तृणादिना" इति यादवोक्ते गजधारणार्थे ४गर्त्तभेदे च "तोयानि निम्नमवपातमयम्" रघु० ।

अवपात्र त्रि० अवरं भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन पात्रं दुष्टं स्यात् भोजनायोग्यता भवति तादृशे पतित जन्त्वादौ जने । [अवपातितशब्दार्थे ।

अवपातित त्रि० अवपात+अस्त्यर्थे णिच्–क्त । विघोटकांशने

अवपाद पु० अव+पद–घञ् । अधःपतने "देवार्थ कार्टिकाः सर्गोदेवादोपादाश्रिमिद्ध" ता०ब्रा० ।

अवपाशित त्रि० अवपाशः समन्तात् पाशोजातोऽस्य तार०इतच् । पाशबद्धे "पश्चास्यैव हि बद्धेनां कालपाशावपाशितम्" रा० ।

अवपीड त्रि० अवपीडयति अव–पीड–अच् । १समन्तात् पीडके "चिकित्सितविशेषे पु० २नेत्राञ्जनेषु चावपीडं दद्यात्" सुश्रु० "प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा । शिरोविरेचनञ्चेति नस्यकर्म च पञ्चधा" इति चक्रदत्तोक्ते ३नासिकाचिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा "अवपीडः दीयते यस्मादवपीडकस्तस्तु सः । शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः" इति ।

अवपीडन न० अव+पीड–णिच् ल्युट् । १निष्पीडने । सुश्रुतोक्ते २पीडनदोषभेदे "अतिपीडितता निर्दयपीडिततामूयोभूयोऽवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः" । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री "अप्रावपीडनायास्तु अवपीडितयोजना" सुश्रु० । [तीक्ष्णे च ।

अवप्लुत त्रि० अव+प्लु–क्त । समन्तात् सिक्ते १आर्द्रीभूते २अव-

अवबन्ध पु० अवबध्यते आबाध्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ् । सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मरोगे । "इत्यन्ते नव समस्ताश्च यदा वर्त्मस्थपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिता" इत्युपक्रम्य "उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका । बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धक" इत्यादीन्युक्त्वा "न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः" इति लक्षिते १रोगभेदे वर्त्मावबन्ध इत्येक नामेद्युक्तितम् । भावे घञ् । समन्तात् २बन्धने च । [भञ्जे च ।

अवबाधा स्त्री अव+बाध–अ । १समन्तात् बाधायां २प्रति-

अवबाहुक पु० अवरो बाहुर्येन प्रा०ब० । सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे यथा "अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसबन्धनम् । शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम्" । [प्रबोधिते ।

अवबुद्ध त्रि० अव+बुध–कर्मणि क्त । १ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।

अवबोध पु० अव+बुध–भावे घञ् । ज्ञाने । "को न जानाति बोधो मां भुवानां रक्षितो" भट्टि । २जागरणे च "अवबोधमायद्भवान्दुबाधः स्फुटि" रजवाक्यावतराणबोध" रघु० "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघु । प्रतिबुद्धेषु नैकत्रवसतेव क्रोध इष्यते" सा०द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध–णिच्–ण्वुल् । १सूर्ये, प्रभाते निद्राभङ्गकारके २भुजिष्यादावे च । ३ज्ञापके त्रि० ।

अवबोधन न० अव+बुध–णिच्–ल्युट् । ज्ञापने । "वैदर्भीजनस्तुप्रणिधानावबोधनं" सम० भट्टि० ।

अवभग्न त्रि० अव+भन्ज–क्त भञ्ज्यादेरर । १भग्ने २दग्धे च ।

अवभाषण न० अव+भाष–ल्युट् । कथने "आचारान्तरबन्धनदाराभाषणविषमादिसारो" सा०द० ।

अवभास पु० अव+भास–भावे घञ् । १ज्ञाने २प्रकाशे अयथा वस्तुनो भ्रमात्मके ३मिथ्याज्ञाने च ।

अवभासक त्रि० अवभासयति अव+भास–णिच् ण्वुल् । १प्रकाशके प्रकाशविषयककोहरूपे चैतन्ये न० । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुतिः "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेश्च तस्य सर्वावभासकत्वम् ।

अवभाषित त्रि० अव+भाष+णिच्–कर्मणि क्त । प्रकाशिते ।

अवभृथ पु० अव+भृ–क्थन् । दक्षिणान्तकर्मान्ते क्रियमाणे १यज्ञशेषकर्मणि, तदङ्गभूते स्नाने च । यज्ञान्ते स्नानार्थे २ज्ञाने च "वायु च वरुणस्याम्" काव्या०२४,६,२२, "वरुणस्य नाम्नमृकुर्वात्" यजु "परिभाष्वधृद्भेदु" "अवभृथस्ता गतः" काव्या० २४,६,२२,२४ "अवभृथ याने वटाग्रादौ" यजु । अवभृथस्नानविधिः तैत्तिरीयब्राह्मणे २काण्डे ६प्र०६अनु० "यद्देवा देवहेडनम्" इत्यारभ्य "समिदसि समनोपि "देवसुवावपर्यन्ते उक्तः । "प्रातरवभृथ्ये स्नातानि" माघ "सर्वोऽभूभ्रमाती पवमेधे विद्यते" । "अवभृथेऽग्निमेधायभूवञ्चात्मा यज्ञिमादुवात्" । शा० ब्रा० "भुव कोऽन्ये कुशलो मे ध्येनावभृथादपि" "मीमांसमेधावभृथार्द्रमूर्त्ते" "भ्रातरावभृथाप्लुतो नृप" इति च रघुः ।

अवभ्रट त्रि० अवनता नासिका प्रा०ब० नतार्थे नासिकाया-

भट्टारेयः अवमर्थे अच् । अवमतमाषिके (बांदा) ।

अवम त्रि० अव+अमच् । १रक्षके २पितृगणभेदे पु० "अव-मैस्त ऊर्वैं काव्यैस्ते पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतोनाराशंसस्य" ता०ब्रा० "त्रिविधाः पितरः अवमा ऊर्वाः काव्याश्चेति अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्षकैः एतत्संज्ञैः पितृभिः" भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे ४गर्हिते ५कुत्सिते च त्रि० । अवोभवः अवमाऽवमः "अवोऽ-वमोर्वोपमेति" सा० अन्त्यलोपः । ६अधमे त्रि० "अवम-मानवनानमवमां पुरीम्" रघुः । "या त ऊतिरवमा या परमा" ऋ०६,२५,१, "उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ०६, २१,५ "सकलानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमानीत्याहुः सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावन्तोऽधिकास्ते दिनक्षयाख्या" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च सि०शि० "यथाद्यमासैनितसावनेन ०,२८,१० लिंगवृत्ताः क्षयदिनैस्तु चान्द्रे । रुद्राग्निकोमाश्विरसैः ६२,५४,३२ नवाङ्ग, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्" । युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावनान्तरं कदिनात्मकं गृह्णीतम् । तत्र दिवसः मूल्यम् अष्टाविंशतिर्घटिकाः दश पानीयपलानि ०,२८,१० इत्येकस्मिन् चान्द्रमासे लिंगसिद्धात्मके कदिनात्मकमवमखण्डम् । यद्यनेन ०,२८,१०, दिनैश्च दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा सपूर्णैमैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः रुद्राग्निकोमाश्विरसैः ६२,५४,३२ एक क्षयाहो भवति स च सावन एवं कल्पेऽपि अनुपातात् । "सावनान्यवमानि सुधान्द्रेभ्य-श्चाधिकानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तत्क्षेप तद्यथा-क्षया" इति सि०शि० । कल्पेऽवममानानि दर्शित तत्रैव । "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः खवायशराणाम्बाक्षिवेदुदस्रा" २५,०८२५५,०००० । अन्तर तदवचन्द्रचक्रस्य यद्भवेत् स विधुमाससंचय । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनैर्दिनक्षया" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्यो चन्द्रमासभदिनैक्योन वर्जितो क्षयाहाः सु । अत यासमा । चन्द्रभगणा रविभगणैक्यनासान्द्रमासा स्युः अतो विपर्यया चान्द्रमासोना-चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभमा सावना दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता० । "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तत्क्षयमय दिनम्" ज्योति० त०

अवमत त्रि० अव+मन–क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्कुश पु० अवमतोऽङ्कुशस्तत्प्रहारो येन । दुर्दान्ते गजे ।

अवमति स्त्री अव–मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च । [मा तिथिः" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमतिथि स्त्री कर्म० । "सुतिथिस्तिथिपयो यारे एकस्मिन्

अवमदिन न० कर्म० । "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारो यत्र तत्क्षयमवमदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य त्रि० अव+मन–तव्य । १अवज्ञेये २अनादर्त्तव्ये–"बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः" मनुः ।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि २तिरस्कर्त्तरि च ।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच् । सुश्रुतोक्ते पाणीस्थे उपद्रवरूपे १रोगभेदे "अतऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाकानुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डुमतो ऽवमन्थः । अवमन्थ सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुकाश्च ते" । "प्रलेपनमिदं दद्यादवसिध्यावमन्थके" सुश्रु० । तत्रोक्ते शूक-दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "विकृतविधिकृतानामन्न महत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षिका अष्ठीलिका ग्रथितं कुम्भीका अलजी कदिन पुष्करपिडका अवमन्थ" इत्युपक्रम्य । "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षित । "अवमन्थे मते पाक भिन्ने तैल विधीयते" सुश्रु० । ३अवमन्थनकारके त्रि०

अवमर्द्द पु० अव+मृद–घञ् । १पीडने । "स्व तमानाद्य रणावमर्द्दम्" रामा०२राज्याङ्गभेदे "अवमर्द्द प्रतीघात तथा चैव बलीयसाम्" इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष–घञ् । १आलोचनायाम्, "मुख प्रति-मुख गर्भोऽवमर्ष उपसंहृति । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति लक्ष० सा०द० लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यङ्गभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन–भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च "अवमानस्य चाकाङ्क्षेदमृतस्येव सर्वदा" मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा० मन–युच् । अवमानकरणे "तत्त्व-ज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना" सा०द० । भावे ल्युट् । अवमाननं तत्रैव न० निर्वेद स्वावमाननम्" हेमच० ।

अवमानित त्रि० अव+चुरा० मन–क्त । १कृतापमाने २कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-निता" सा०द० ।

रिणी" नै० अनेनास्योपसर्गत्वे "द्रुतीव धारामवधीर्य्यति" नैषध० वाक्यप्रयोगरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर–भावे युच् । १अवज्ञायां २तिरस्कारे च "ततनत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोरु ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्रार्थे न० ।

अवधीरित त्रि० अवधीर–कर्मणि क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च

अवधूत त्रि० अव+धू–क्त । १कम्पिते "पवनावधूतमसमाप्तयै कया" माघ "विद्धेऽवधूतसुरसद्मसम्पदम्" माघ । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २उपनिषद्भेदे । ३अभिभूते, ४निर्भर्त्सिते, "अवधूत' रक्षो अवधूता अरातय" शत०ब्रा० ५अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि ६संन्यासिनि पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यर्थसत्त्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तन्निरुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीताग्रन्थे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ६त० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुन्नृपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्त्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् । प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः । त्वन्तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जडोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गाम्भःस्थ इव द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुनैव तद्वचनात्मकम् । एवं यदुना पृष्टः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सन्ति मे गुरवो राजन् ! बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः । मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ।

एते मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य शिक्षादिप्रदर्शनपूर्विकेतर्यथा यत् शिक्षितं तद्दर्शितम् तद्विस्तरस्तु ९ नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्रैवानुसन्धेयम् ।

अवधूनन न० अव+धू–णिच्–नुक् ल्युट् । १कम्पने । (झाड़ा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतोऽवधूननम्" मनु । २चिकित्साभेदे च "तत्र तूर्णं मयाऽपीड्य कुर्याच्छाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट् । अवचूर्णने ।

अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि–कृतार्थे णिच्–भावे

अवधृत त्रि० अव+धृ–अन्तर्भूतण्यर्थः कर्मणि क्त । १अवधारिते निश्चिते "अनवधृताप्राप्तसंशयविपर्यासस्तु न कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा०कौ० । २ज्ञातनिश्चये ३विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४स्थापिते च ।

अवधृष्य त्रि० अव+धृष–कर्मणि क्यप् । १अवधर्षणीये २तिरस्कार्य्ये । ३निश्चयेनावधार्य्ये "नियतं वर्त्त रजसं वाचोऽनवधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योऽहि भवत्यनवधृष्यः" शत०ब्रा० । ५पराभवनीये च । अव+धृष–ल्यप् । धर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय त्रि० अव+धा–यत् । १निवेश्ये २स्थापनीये यत्र चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ज्ञेये "प्रतिविमित्सित-मर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति" "अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत" इति च सा०कौ० । ४ध्येये च । भावे यत् । ५अवधाने न० ।

अव(ब)भ्र त्रि० अव+हृ–मूलविभु०क बभ–रक् न०त० वा । अहिंसके । "अव(ब)भ्र-ज्योतिरदितेर्ऋतावृधः" ऋ० ७,८२,१०, "अव(ब)भ्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स–घञ् । १परित्यागे, २चूर्णिते, ३निन्दायाञ्च "अवध्वंसं वरुणस्य" अथ० ५,२२,२ ।

अवध्वस्त त्रि० अव+ध्वन्स–क्त । १नष्टे २निन्दिते ३अवचूर्णिते ४त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १प्रीणने, २रक्षणे, ३प्रीतौ च "सवनिन्द्रावनाय जगतामित्युक्त अर्थेव दानवनाशम्" नवोद०

अवनत, त्रि० अव+नम–क्त । १अधोभूते २आनते च । "अवनतविनतकच्छकपठकर्कशीम्" माघ । "वतरक्षो नमा-मा० अप् आयमतीव, अवनतमिलष्टेमादौ त्रि० ।

अवनति स्त्री अव+नम–क्तिन् । औद्धत्याभावे, १विनये, २अधोनमने च । "भद्राणामवनतिः" कादम्बरी । ३प्रणामे च ।

अवनद्ध त्रि० अव+नह–क्त । १खचिते, २रोपिते ३वेष्टिते ४बद्धे च "चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः"

मनु॰ । ५मदगन्धादिशाद्ये न॰ । [वकावनम्बा" कुमा॰ ।

अवनम् त्रि॰ अव+नम–र । अतिशयनम्रे "पर्य्याप्तपुष्पस्त-

अवनय पु॰ अव+नी–भावे अच् । १अधःपातने २निपातने ।

अवनयन न॰ अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । "अवनयना-वस्तरणे चावटवत्" कात्या॰ ८।५।२४ । "गर्त्तेषु प्रोच्चण मेघोदकसेचनम्" वेददी॰ तेन २तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि॰ अवनता नासिका प्रा॰ ब॰ नतार्थे नासिकाया नाटादेश अर्थं व्याप्नुत् । (खादा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु॰ अव+नी "अवोदोर्निय" पा॰ अचोऽभावक घञ् । १अधोनयने अध प्रापणे । [नतौ ।

अवनाम पु॰ अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा स्तताया

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । "सुसाधितायामवनौ" इति स्मृ॰सि॰ । वा ङीप् अवनीत्यपि । "दीनदयालुतया-ऽवनिपाल" "सुसमृद्धवनी हृयाऽवनी सुवनी समवदत् पिकापि का इति च नैष॰ । करणे अनि । २अङ्गुलीषु व॰व॰ निरु॰ । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निरु॰ "सं य स्तुभोऽवनय॰ न यन्ति समुद्रं सवतोरोध-चक्रा" ऋ॰ १,१९०,७ । दीर्घान्तः ४लायमाणलतायां राजनि॰ ।

अवनिक्त त्रि॰ अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु॰ ६त॰ । नृपे भूपतौ अवनी(नि) नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त॰ । नृपे अवनिस्वाम्यादयोऽप्यत्र । "पतिर-वनीपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः" रघु ।

अव(नि)नीपाल ६त॰ । नृपे "इत्यमत्तं विलपन्तमसञ्च-द्दीनदयालुतयावनिपाल नैष॰ । "कतिचिदवनिपाल शर्वरी शर्वकल्प" रघु ।

अवनीश पु॰ ६त॰ । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न॰ अव+निज–ल्युट् ।प्रक्षालने "न कुर्य्याद्गुरु पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनु॰ । श्राद्धे पिण्डदानार्थं मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । "दक्षि-णस्थितमागपकुशमूलमध्यापेषु मातादिभ्यस्तदुत्तर मध्य-स्थितमागपकुशमूलमध्यापेषु पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित मागपकुशमूलमध्यापेषु मातामहादिभ्यः प्राक्तुलेना वनेजनं कर्त्तव्यम्" कृत्यप्रदीपः । रघुनन्दनेन मात्स्य॰ वचोनाक्त इति भेदः ।

अवन्ति पु॰ अव–झि । मालवदेशे । स च बृ॰स॰ कूर्म्मचक्रविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "आक-रवणावन्तिकदशपुरनोमर्द्दा" इति उक्तं दक्षिणदेशस्थं । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेष उज्ज-यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुरित्युपक्रम्य "असौ महा-कालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः" । "अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-तासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्ण्णितम् । ज्योतिर्वि॰ विक्रमवृपवर्णने "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता मापय-पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि" तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्व्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म्म" । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि॰शि॰ । "यथोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यम कोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम्" । इयञ्च लङ्कास्थानात् भूचतुर्थांशे मेरु पर्य्यन्तगतरेखायां समसूत्रस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । "निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्तम्" । इंलण्डीयमानचित्रवेदिनस्तु सम सूत्रस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" । पुरा॰ । भा॰ उ॰प॰जम्बुखण्डविभागे जनपदगणनायाम् "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तय" इति उक्तेरस्य जन-पदवाचितया इदन्तत्वान्न ततो भवादौ अण् । आवन्त्य तद्भवादौ त्रि॰ । बहुषु च तद्राजनि अणस्य लुक् । अवन्तय तद्देशवासिषु ब॰व॰ । तद्देशनृपे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्य्याम् "काशीकाञ्ची अवन्तिका" पुरा॰ ।

अवन्तीपुर न॰ अवन्तिः पूः अच् समा॰ । अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु॰ अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा॰ ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु॰ अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि॰ अव+पद–क्त । १पतिते २सम्पन्ने च "केशकी-टावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः । "अवपन्नं संसर्गदूषितम्" कुल्लू॰ । "केशकीटावपन्नं च क्षुतं स्पृष्टं तथैव च" स्मार्त्तो॰ अवपन्नं सम्पन्नकम् प्री॰त॰रघु॰ ।

अवपाक पु॰ अव+अपकर्षे पच–घञ् । १अपटुपाके । कर्म्मणि

अवमानिन् त्रि॰ अव+मन–णिनि स्त्रियां ङीप्। १अव-मन्तरि २अनादरिस्वभावे च “धिङ्मामुपगतमेयोऽवमा-निनम्” शकुन्तला। [२अनादरणीये च।

अवमाननीय त्रि॰ अव+चु॰–मन–अनीयर्। १अवज्ञेये

अवमान्य त्रि॰ अव+मन–ण्यत्। १अवज्ञेये २तिरस्कार्ये च “मातुमाम्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः अव+चु॰मन–ल्यप्। २अवमानेत्यर्थे अव्य॰।

अवमार्जन न॰ अव+मृज–भावे ल्युट्। १प्रक्षालने करणे ल्युट्। २तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिन्नवमार्जना-नाम्” ऋ॰ १,१६२,५, “अवमार्ज्जनानि अङ्गप्रक्षालन-साधनान्युदकानि” भा॰।

अवमूर्द्धन् त्रि॰ अवनतो मूर्द्धाऽस्य। अवनतमस्तके।

अवमूर्द्धशय पु॰ अवमूर्द्धा सन् शेते शी–अच्। अधो-मस्तकतया शायिनि मनुष्ये। “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्ते गर्भादौ तथाशयमानत्वात्तस्य तथात्वम् २तथाभूततया शायिमात्रे त्रि॰। [उन्मोचने।

अवमोचन न॰ अव+मुच–भावे ल्युट्। बन्धनराहित्ये

अवमोटन न॰ अव+मुट्–णिच्–ल्युट्। (मोचडान) परि-वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने।

अवयजन न॰ अव+यज–गतौ करणे ल्युट्। अपगमसाधने “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यत् स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चै-नश्चकृम तस्यावयजनमस्येनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा॰ “अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा॰।

अवयव पु॰ अवयूयते कार्य्यद्रव्येण सम्बध्यते अव+यु–कर्मणि अप्। १द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणु द्व्यणुकं द्व्यणु-कञ्च त्रसरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयविपर्य्यन्तानि स-र्व्वाणि द्रव्याणि स्वाश्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै॰सू॰ उक्तेः। अन्त्यावयविभिन्नद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदयं अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न कस्यचिदारम्भकम्। आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-नाऽवस्थितत्वादवयवत्वम्। आरम्भकद्रव्यस्य उपादा-नकारणतया समवायिकारणतया च अवस्थितत्वे अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनित्या च तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” भाषा॰। अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्न-परिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-मेवावयवत्वम्। सु अभिन्नार्थे अप्। २देहे तस्यान्त्यावयवि-तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायशून्यत्वात् तथात्वम् ३करादिषु देहावयवत्वात्तेषामवयवत्वम्। ते च प्राधान्येन पञ्च उक्ते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे उक्ताः। अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते “सर्व्वाङ्गप्रत्य-ङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-त्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथक् दृश्यन्ते कालप्रक-र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्। तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्व-ङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः। तान्येव काल-प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति”। अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते। “अतोमे त्वागतैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याह” इत्युक्त्यन्तरापरा। ४समुदायस्य एकदेशे “पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्रमाहोरात्रावयवाः” पा॰। “क्रियापि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” म॰भा॰ “गुणभूतैरव-यवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” वाक्यप॰। एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु-पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात्। न्यायादिमतसिद्धपरा-र्थानुमानसाधनेषु ५वाक्येषु च। ते चावयवाः पञ्च इति बहव त्रय इत्यन्ये। यथा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-नयनिगमनरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः हेतूदाहरणो-पनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः। यथा पर्व्वतो वह्निमान्, धूमात्, योयो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसम्, वह्निव्याप्यधूम-धूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान्। प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते अवयवत्वात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-कृते अनुमानखण्डान्तर्गते ६ग्रन्थे। ७उपकरणमात्रे च।

अवयविन् त्रि॰ अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इनि। अवयवजन्ये द्रव्ये। अवयवित्वं च कार्य्यद्रव्यत्वम्। तच्च नैयायिकादिभिरवयवा-श्रिततया उत्पद्यते इत्युरीकृतम्। तत्र तत्त्वचि॰ प्रमाणमनुपन्य-स्याम् “ननु अवयविनि किं मानं? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

[illegible] इति [illegible] । न च [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] । [illegible] न च [illegible] इति [illegible] ? वाच्यम् । [illegible] ।

[illegible] इति भावः । [illegible] इति भावः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति भावः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

नेत्यनुपपत्तेरिति । ननु तथापि विनाशाभावस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह मन्न नियमिति । असमवेतकार्योत्पत्ति प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तत्र नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रापि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धावपि तदवयवसिद्धावित्यर्थः । तत् सिद्धेरिति अवयवधारायाः विश्रान्तिरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः इत्याद्यनुमानस्योत्कर्षोत्पत्तौ सोपकर्षेण त्रुटावेव विश्रामः न च चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तदाश्रयत्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तद्वानवयवत्वाज्जन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसध्रीचीनानुमानयोरुक्तं द्व्यणुकमपि तदनुमानसिद्धमिति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य निष्कृष्टमीतारेण्योरिन्द्रियतारात् नचाणुपरमाणुपरिमाणानिष्पन्नतया तदाश्रयद्रव्यविशिष्टमस्तीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिष्पन्नत्वात् महत्त्वस्य महत्त्वादनुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुमहत्त्वस्याश्रयीति वाच्यम् विनष्टेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय प्रसङ्गात् न च तत्संयोगवत्त्वेन घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादि प्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं तत्प्रयुक्तत्वात् साक्षात् सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादि त्याहुः । ननु परमाणुद्वयेन कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तेस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकादिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यसिद्धौ परमाणुत्वे द्व्यणुकत्वे च द्रव्यारम्भकसंयोगाऽकल्पनात् । अतेदं चिन्त्य मिति परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारब्धो सिद्धान्तिना द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ एव मानाभावात् लाघवेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गमनागमने तत्सम्भावनानां द्व्यणुकत्वमेव कुतो मणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति"। अयमवयवी कारणात् भिन्नएव कार्य्यकारणयोरैक्याभावात् नियतपूर्ववर्त्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्व नियमेन कार्य्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते" इति वै० सूत्रे अन्तरपदमुपात्तम् इति वैशेषिकादय आहुः । सांख्यवेदान्तिनय कार्य्यस्य कारणमयमेव स्वीकुर्वते तथाहि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" "युक्तेश्च शब्दान्तराच्च" शा० सू० तद्भाष्ये चोक्तम् । "युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावत्

वर्णयते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् । तदसत्कार्य्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्न कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्य्यवादहानिः सत्कार्य्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्य्यं नियच्छेत् असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्य्यम् । अपिच कार्य्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्य्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तेतउत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तेत तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवी वर्त्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

ष्वपि प्रत्ययवर्णं प्रत्यक्षेण दृश्येत न चैवं नियतं दृश्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्य्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्त्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्त्वन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्म्मणोऽभिषेकादित्येवं जातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक् सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति । नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रवृत्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि । "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत्पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्ध्यतः यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीय प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा० । "पटवच्च" शा०सू० । यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किं पटः किम्वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्यो भिन्नः पटः इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्य्यमसत्' यत् तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं दृश्यते। तत संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्य्यमित्यर्थः" भा०। सां०कौ० कारणात् कार्य्यस्यानन्यता दर्शिता यथा "कार्य्यस्य कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि। न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्म्मो न भवति यथा गौरश्वस्य। धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम्। उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम्। नानयोरुपादानोपादेयभावः यथा घटपटयो उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयो। तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति। इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयो संयोगाप्राप्त्यभावात्। पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयो अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययो" नचेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति। इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्य्यादर्शनात्। इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्य्यं दृश्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्य्यात् पटगुरुत्वस्य कार्य्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्य पट इति। तान्येतान्यभेदसाधनानि। तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पट, न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पट। स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात्। यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः। यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकासिभ्यो न भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः। एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः। न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहक प्रकाशक पाचकश्चेति। नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतु तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिबिकावहनम् मिलितास्तु शिबिकां वहन्ति एवं तन्तव प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति। स्यादेतत् आविर्भाव पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम्। अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण। न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः। आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः। तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तव क्रियन्त इति रिक्तं वचः। अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि ब्रूमः असदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था। अथोत्पत्तिः पटाद्यर्थान्तरम् अपि तु पट एवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्। तस्मादियं पटोत्पत्ति स्वकारणसमवायो वा स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्याप्रियन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम्। न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्ध, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारकत्वाभावात्" व्याख्यातञ्चैतदभियुक्तटीकायां यथा "तद्धर्मत्वात् तेषां तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् तदन्यनियतसत्ताकत्वाद्वा। तदन्यनियतसत्ताकत्वमात्रस्य हेतुमध्ये एवाऽन्वयव्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यद्यतो भिद्यते इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः। पक्षे धर्मत्वरूपहेतुमुपदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मश्चेत्यादि। धर्मत्वं च प्रागुक्तम्। निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति। अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासो बोध्यः। पट तन्तुभ्यो न भिन्न पदार्थं किन्तु अभिन्न एवेत्यर्थः। उपादीयते कार्य्यजननाय निमित्तरूपेण स्वीक्रियते इत्युपादानम् कार्य्यसामानाधिकरण्यविशेषान्वयरूपं कारणं तदाश्रितत्वव्याप्यत्वस्य कार्य्योपादेयं तद्भावात् कार्य्यकारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्य्यसामानाधिकरण्यान्वयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च समानाधिकरण्यकार्य्यरूपमेव अन्यस्य दुर्वचत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्य्यजननाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते। उपादीयन्ते च पटादिजननाय तन्तव न तु घटादय। न च प्रागभाव एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन सतोऽविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यवच्छेदकाद्य-ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य सम्बन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्य्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगश्च अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगोऽस्ति यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः शङ्क्यते तत्र तन्त्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागश्चेत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन सापेक्षयाधिकं महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च पतन इव स्वाश्रितद्रव्यादवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्यो भिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रितद्रव्यादवनतिविशेषोऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रितद्रव्याद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् द्रव्यादवनतिविशेषेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिन्नत्वमित्यत्र विचारः । तन्तुगुरुत्वस्य कार्य्यं स्वाश्रितद्रव्यादवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः । अमीतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञापकपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति बुद्धिविषयः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते सामग्रीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसनयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन सतः उत्पत्तिविनाशबुद्धिः कथं स्यात् इति भावः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादकं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः पृथक् प्रत्ययः । तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यञ्चात्र प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र सत्त्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसंज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात् कार्य्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्राशास्तवएव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिहन्तीति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिबिकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचारात् तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमश उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति । कूर्म्मेत इत्यनुषक्तः अस्मिन् पक्षे च कूर्मे इत्यर्थे सार्व्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिल् । यथाहेति भगवद्गीतायामितिशेषः । असतोऽसत्त्वाश्रयस्य, भावः उत्पत्तिः सतः सत्त्वाश्रयस्य न अभावः असत्त्वम् सदसतोरैकत्र समावेशाभावादिति शेषः । व्यापादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मत तदनूद्य नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं पृच्छते स्यादेतदित्यादि । कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते नान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य सतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवस्थाप्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यदि उभयपादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्दिरूपदूषणदानायाह अथासदुत्पद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

आद्यक्षणसम्बन्धः स च स्वरूपसम्बन्धविशेष न तु संयोग-समवायः गुणक्रिययोरादक्षणे तयोश्च उत्पत्ति-व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसम्बन्धविशेषश्च अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्या मास्तिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारण-व्यापारापेक्षा भविष्यतीति यदुक्ते अयोत्पत्तिरित्यादि । दूषयति तथापीति । पटादिपदेन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽभ्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तदाख्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिपदस्य उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटपदेन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः । अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र धर्म्मिणि धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । काला न्तरे भविष्यत्त्वेनेति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एव-मुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवश्चत्वा अन्यरूपतास्वीका-रेऽपि उत्पत्तेरनुपपत्त्यसम्भव एवेत्याह तन्मतेऽपीत्यादि पटोत्-पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु समवाय तत्सम्बन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कीत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे विद्यमानतया य कारणे समवायस्तया च स्वसत्ता-कालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्व्वमसत्त्वात् न कादा-चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभय-रूपमध्येऽन्यतररूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । भिन्नस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-व्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तुल्यत्वात् प्रतिबन्दिग्रहणमधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्य्यस्य रूपेण सम्बन्धरूपतां मनुते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात् तेन घट कारणानां संश्लेषण कार्य्यस्य उत्पत्तिकाया च तत्र जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भाव । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भव-नाते पूर्वत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूप-तायाः सर्वैरिष्यमाणत्वात् आरम्भाणां च क्रियारूपत्वे-नैव कारणताभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटस्त्वद्यते इत्यादिषु च तन्त्वादीनामुत्पत्तिकारणत्वप्रतीतेश्च नोत्पत्तेः पट-स्वरूपसम्बन्धरूपतेति" भावः ।

अवयाज् पु० अव+यज–ण्वि । अपकृष्टयाजके संयुतो अवयाः ।

अवयात त्रि० अव+या–क्त । पृथक् कर्त्तरि । "अदितिर्भि-र्नाम्नपयाता वरस्य देव्याः" ऋ० ८,१८,२ । "अवयाता पृथक्कर्त्ता" भा० ।

अवयान न० अव+या–ल्युट् । अपगतौ "इन्द्र भीर्भूया अव-यानमेषाम्" ऋ० १,१८५,८, "एनो मापानोपयाय–नमपगमम्" भा० ।

अवयुन त्रि० वयुनं प्रज्ञा निर० न०ब० । प्रज्ञाशून्ये । "स इन्तमोऽवयुनम्" ऋ० १,२१,२ ।

अवर पूजायां चु०उभ०सक०सेट् । अर्च्चयति पूजयतीत्यर्थः ।

अवर त्रि० ह्र–वा० अप् न०त० । १परमे, २अधमे, ३कार्य्ये च । ४पश्चाद्वर्त्तिनि ५देशे ६काले पु० ७हस्ति स्त्री ८तद्वर्त्तिनि त्रि० । हस्तिजङ्घायाः ९पश्चाद्भागे न० । "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय" गी० अस्य व्यवस्थायाम् सर्वनामकार्य्यम् अविकल्पेन वा । "श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि" मनु अवरस्मादिति च । व्यवस्था च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमाग्रहायण्याः । बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे । मासिनावर मासावर इत्यादौ समासे विकल्पावधौ च न सर्वनामकार्य्यं मासा-वराय इत्यादि च । "ऋतुमासावरस्थितमभुभर्वश्य" स्मृ० । १०न० । अत्यन्तश्रेष्ठे त्रि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन–ड । १कनिष्ठोदरे भ्रातरि, २शूद्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात् तथात्वम् ३कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४शूद्रायाञ्च स्त्री टाप् । "अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्" रामा० "यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्" मनु "विदर्भराजावरजा तयैवम्" । "रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा" इति च रघुः ५पश्चाज्जातमात्रे त्रि० । "कालभूर-वरजाविजमजः सपतिरवरजत्वमाययौ" माघः ।

अवरत त्रि० अव+रम–क्त । विश्रान्ते अनवरत सततम् ।

अवरतस् अव्य० अवर+तसिल् । अवरः अवरस्मिन् अवरस्मा-दित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा ।

अवरति स्त्री अव+रम–क्तिन् । १विरामे, २निवृत्तौ च ।

अवरवर्ण पु० कर्म० । शूद्रे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन–ड । शूद्रे "स्वा तु दृष्टिनिपातेन सर्वेणावरवर्णजः" "ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्" इति च मनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च । अवरम् अधमं व्रतमस्य । ३हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्त्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा पञ्चमीसप्तमीष्वस्तेरवरपश्चाद्यर्थे । अवरस्तात् रमणीयम्, आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि

अवरार्द्ध न० कर्म० । अपरभागे "शस्तुकर्म पितॄणाम-परार्द्धं देवानाम्" इति । "अपरार्द्धस्य परार्द्धस्य परि-व्हृत्" शत०ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भवः यत् । शेषभागभवे । न परत्वेन ध्यायते ऋध–णिच्–कर्मणि यत् । न्यूने । "नावरार्द्ध्यं ततः कुर्यात् मूर्द्धपातमिति स्थितिः" छन्दो० परि० । "अवरार्द्ध्य न्यूनम्" श०त०रघु० "दृषणशावरार्द्ध्या दक्षिणा" श्रा० त०।

अवरीण त्रि० अव+रिङ–क्त । तिरस्कृते । [न्ताले ।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् न०त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज–क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध–क्त । १प्रतिरुद्धे अन्यैरसंलक्षिते २गुप्ते च "अस्ति कश्चिद्राजस्तुतुरवरुद्धचरन्" दशकु० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २अतिरोधे "इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ" श्रुतिः ।

अवरूढ त्रि० अव+रुह–क्त । १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निम्नगते । २उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच–णिच्–ण्वुल् । अवरोचके रोगभेदे "स कृच्छ्राच्छिन्नुस्तत्र काम-श्वासावरोचक" सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध–भावे घञ् । १निरोधे "फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोधः" सुश्रु० बलादि० मतुप् वा ठनो बाधक इनि अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० । कर्म्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च । "तत्र कृष्णावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तचिन्तनम् । "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" रघु आधारे घञ् । ४राजान्तःपुरे । "पश्चादवरोधे प्रतयोमदीयैः" इति रघु । "निम्ने विनीतैरवरोधदक्षैः" कुमा० । "विस्रस्तवस्त्रमवरो-धवधूपपात" माघ । ल्युट् । अवरोधन निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध–ण्वुल् । १प्रतिरोधके २आवरके च । "सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः" रामा० आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ६त० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोधः स्थानं निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । २अपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री । "ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः" माघः ।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध–णिनि स्त्रियां ङीप् । १रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह–णिच्–प ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह–णिच् पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह–घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध्व-देशान्निम्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-दग्रपर्य्यन्तमारूढायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्व्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च" शा० सू० । "इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा-ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत" मित्यारभ्य यावत् "रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणा श्वा-दियोनिमिति" । तत्रेदं विचार्य्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न कर्म्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशयाः? इति। किं तावत् प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः ? यावत्सम्पातमिति विशेष-णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्म्माशय उच्यते सम्पतत्यनेना-स्माल्लोकादमुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । "तेषां यदा तत्पर्य्यवैतीति" च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादे-तत् यावदस्मिन् लोके उपभोक्तव्यं कर्म्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । "प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति इयमपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्म्मणस्तत्र क्षयितां दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः "कृतात्यये अनुशयवानिति" । येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति" । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढाः । बाढं तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृप्तः चिरप्रवासात् परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति एवमनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम् स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कञ्चित् फललेशं जनयतीति" न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेव विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत "तद्य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणा इति" । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चिदित्यविशेषेण परामर्शात् सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित् कर्मणामुष्मिकं फलमारभ्यते केनचिदैहिकमित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत" ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमारब्धफलं कर्म कस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनतादि समधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणोऽवृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयानेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनात् यथेतशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसङ्कीर्तनादभ्राद्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" ब्र०सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेवाञ्जसानि कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः सम्पृच्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बद्धत्वात् तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते" भा०। "नातिचिरेण विशेषात्" ब्र०सू० "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुत एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति। तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति" भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्" सू० "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्ना स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुतः एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मात् मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

धस्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्म सुखदुःखान्वितं भवति एवं व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत्। यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावोऽपि स्थावरैः संश्लेषमात्रम्। कुत एतत्? तद्वदेवेहाप्यभिलापात् कोऽभिलापस्य तद्भावः कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं यथाऽऽकाशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं "रमणीयचरणाः कपूयचरणाः" इति च। अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने पीड्यत इति प्रसिद्धम्। तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत, अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति। एतेन जनेर्मुख्यार्थत्व प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य। न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे। भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमण्डलं त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे" भा०। "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" सू०। "यत् पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्प्यत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनो व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते। न शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोः अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन् देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं ज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम्। ननु "मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीति" शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति"। बाढं उत्सर्गस्तु सः। अपवादः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च। तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम्। न च श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति तत्र हि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति। अतश्चन्द्रस्खलितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्य्यते" भा०। "रेतःसिग्योगोऽथ" सू०। "इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते। 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति'। न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्रावश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः। तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः" भा०॥ "योनेः शरीरम्" सू०॥ "अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगायतनम् इत्याह शास्त्रम् "तद्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्" भा०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। "वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकेऽंशभेदे च। "अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः" रामा०। ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे दृष्टा०।

अवरोहण न० अव+रुह भावे ल्युट्। अवतरणे (नामा) "धनमारोहणावरोहणमतः"। कात्या० १८।२।६।

अवरोहशाखिन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति अव+रुह–अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इनिः। वटवृक्षे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम्। व०। अवरोहिशाख्योऽप्यत्र।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति आलम्बमधोगच्छति अव+रुह-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम्। अश्वगन्धायाम्।

अवरोहित पु० अवरोहितो वर्णः। अलक्तवर्णे मध्वादि० अलोपाभाव मतुप्। अवरोहितवान् अलक्तवर्णयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अवरोहिन् त्रि० अव+रुह-णिनि। १वटवृक्षे। २अवतरणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ज्योतिषोक्ते ३दशाभेदे तथा हि दशायास्त्वेष्वपि भावस्य "आद्यं पुरातोषमुखेपूर्या"

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मकालावधितत्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिराष्टत्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मकालानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चात्पञ्चमस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्टफलानर्था नीचांशगतस्य च। नीचात्पञ्चमस्थस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं स्वेष्टमक्लेशादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय" "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रियावित्तमहत्त्वनाशम्। चौराग्निपीडा कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्"।च०। "धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"।म०। "शशाङ्कसूनोरवरोहिणी या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"।बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम्। सकृद्यशः कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति"।वृ०। "भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रवासदेशस्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रबन्ध्वार्त्तिमनोविकारम् भूमूत्ररोगं मदनार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोरवरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। आभ्यन्तरं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिपा स्योक्तः वर्गे वा। १स्वरवर्णमात्रे, "अकचटतपयशाः वर्गाः" इतिकेरलम्। वर्ग, समूहः न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसंज्ञकेषु (अ)वर्णेषु" "अवर्णस्याष्टादशानां संज्ञा" सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरोधिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे" "न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या" इति च रघु।

अवर्त्तन न० वृत—ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमानः विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष—घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श० आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग—क्त नि० इड्भावः लस्ज—क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुलतरोन्नतस्तलोचनावलग्नम्" माघ।

अवलत्तिका स्त्री अव+लत—तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि—आधारे घञ्। १आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "सावलम्बगमना मृदुस्वना" रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि—भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ०। "सङ्क्ष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्" कुमा०। "प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि—कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत"-नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब—कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि० अव+लबि—णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्याः भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी" रघु० "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघु। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। "भगवति मरीचिमालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप—क्त। १गर्विते "न मूर्खैरवलिप्तैश्च

मान्यैर्मान्यावमानिभिः" मनुः। २क्षतक्षेपणे ३समन्तात् क्षिप्ते च।

अवलीढ त्रि॰ अव+लिह-क्त। १भक्षिते २क्षतावलेपे ३जिह्वाग्रेणास्वादिते ४व्याप्ते च "अवलम्बिताग्रावलीढमतिपललमलभेदन्तरीर्वायमाणः" वेणी॰। "पतत्त्रिणावलीढस्य शुना दंष्ट्रमेव च" मनुः।

अवलीला स्त्री अवरा लीला। १अनायासे २अनादरे च।

अवलुञ्चन न॰ अव+लुन्च-ल्युट्। १छेदने २उत्पाटने ३केशादेरुन्मने ४अपनयने "दूरात्तो मणीरस वनिलह्य्यवलुञ्चनम्" च। सुश्रु॰। [अवनतमध्ये च।

अवलुञ्चित त्रि॰ अव+लुन्च+क्त। उत्पाटिते अपनीते

अवलुण्ठन न॰ अव+लुठि-भावे ल्युट्। भूमौ पतित्वा परिवर्तने (लोटा)।

अवलेख पु॰ अव+लिख भेदने भावे घञ्। अवभेदने "कंगा घलेखयुक्ते मूले वालाविके भिषक्" सुश्रु॰।

अवलेप पु॰ अव+लिप् भावे घञ्। १गर्व्वे "प्रियतनुमेजनक्षेपमदा" माघः। बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्" माघः। "ऐरावतमदावलेपमन्दारपारिजातशाखा" कादं॰। २लेपने ३भूषणे ४सम्बन्धे च।

अवलेपन न॰ अव+लिप-भावे ल्युट्। १विलेपे, २अलये, ३सम्बन्धे ४गर्व्वे च। करणे ल्युट्। ५चन्दनादौ।

अवलेह पु॰ अव+लिह-घञ्। १जिह्वाग्रेणास्वादने। कर्म्मणि घञ्। २तदास्वाद्ये औषधादौ च। "अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः खदिरासननिम्बराजवृक्षशालसारक्वाथे तत्सारमिश्रकान् सत्क्वथितान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रमवतार्य्य तस्य पाणितलपूर्णममात्रायोमधुमिश्रं जिह्वया देव शालसारादौ न्यग्रोधारग्वधादौ च लेहान्वारयेत्" इति सुश्रु॰। [द्रे मधुमक्षती द्रव्ये।

अवलेह्य त्रि॰अव+लिह-कर्म्मणि ण्यत्। जिह्वाग्रेणास्वा-

अवलोक पु॰ अव+लुक-लोक-वा घञ्। दर्शने आलोकमाने "कृष्णाङ्गभङ्गनयनलोलमाङ्गावलोककम्" सा॰द॰।

अवलोकन न॰अव+लुक-लोक-वा ल्युट्। १दर्शने, २अनुसन्धाने च। "न भगुरवलोकनक्षमा" रघुः। करणे ल्युट्। ३आलोके, ४नेत्रे च। "योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः" रघुः।

अवलोकित त्रि॰ अव+लोक-कर्म्मणि क्त। १दृष्टे। भावे क्त। २दर्शने न॰। ततोऽस्त्यर्थे अच्। ३बुद्धभेदे पु॰।

अवलोकिन् त्रि॰ अव+लुक-लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप्। लोचने दर्शके "तव प्रिय मधुरावलोकिनी" कुमा॰।

अवलोप पु॰ अव+लुप-घञ्। १कर्त्तने २नाशने ३विलोपने "यदधयदधरावलोपमकरोत्" माघः। [अनुकूले।

अवलोम पु॰ अवगतं लोम आनुकूल्यम् प्रा॰स॰ अच् समा॰।

अवल्गुज पु॰ अवल्गोरशोभनाज्जायते जन-ड। १सोमराजीलतायाम्। (हाकुच) २असाधुजाते त्रि॰।

अववर्षण न॰ अव+वृष-भावे ल्युट्। अनुप्रवर्षणे। "अत्र नदीतरणायवर्षणामेष्यदर्शनमयाप्येषु न सम्भवात् कार्य्यत्वात्" काव्या॰ १।०।१२। 'तथा नदी' इति मनुष्यमेवाभिसन्धाय मनं प्रयुङ्क्ते न चावामत्रनिरूपणीयं स्रोतः, नाम्बेकां वर्षधाराम् तस्मात् सम्प्रयोगः तत्र नदीषन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीरूपैकत्वात् सत्समन्न अववर्षणे कालबलादेन" कर्कः।

अववाद पु॰ अव+वद-घञ्। १निन्दायाम्, २विश्वासे, ३अपवादायाम्, ४अवलम्बने च।

अवश त्रि॰नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य। १वशाधीने, २कामादिपरवशे, ३पराधीने च। "अगच्छाक्रुपिधिना मांसं मेध तैरश्नतेऽवश" मनुः। कार्य्यतेऽह्यवशः कर्म्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः" "कार्य्यतेऽह्यवशोऽपि सन्" इति च गीता।

अवशस् त्रि॰ अव+शन्स-क्विप्। अपवादे अवशसने "अवशसा निशसा यत् पराशसो पारिम जाग्रतो यत् स्वपन्" अथ॰ ६।४५।२।

अवशातन न॰अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट्। १नाशने २शोषणताकरणे। "मांसानामवशातनं स्वयमुदै शकोय" इति सुश्रुतः

अवशिरस् त्रि॰ अवनत शिरोऽस्य प्रा॰ब॰। अवाङ्मस्तके।

अवशिष्ट त्रि॰ अव+शिष-क्त। १अतिरिक्ते, २परिशिष्टे, ३अधिके च। "सुराकामद्यूतकृत दण्डशुल्कावशिष्टकम्" या॰ स्मृ॰ "वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिन आमिक्षावशिष्टं जलमिति रघु॰।

अवशीभूत त्रि॰न॰ वशीभूत। अनायत्ते। अवशीकृतोऽप्यत्र।

अवशीर्ष(क) त्रि॰अवनतं शीर्षं यस्य वा कप्। १अवाङ्मस्तके। अवाक्शीर्षाख्ये छन्दोभेदे २शय्यादोषभेदे पु॰ "अवाक् शीर्षे दीर्घन्युब्जोत्तानकुञ्चितदेहस्थितादिशयनाद्यैषां यन् महानमिति सप्त शय्यादोषा" इति। ३नेत्ररोगभेदे नेत्रव्यापदोऽभिधाय "अतिशोषितपक्षोणानु विधि चाव-शीर्षके" इति सुश्रुतः।

अवशेष पु॰ न॰ अव+शिष-भावे घञ्। १ज्ञातपदार्थस्य शेषे २समाप्तौ च "तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्" भट्टि कर्म्मणि घञ्। अवशिष्टे।

अवघोष पु० अव+घुष–भावे घञ्। अत्यन्तघोषे।

अवश्य त्रि० न वश्य०। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोप। नियतकरणे अकरणाविहितो "अवश्यकरणञ्चाकरणाभि हन्ति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्य पुत्र। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भाव मनोज्ञा०वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै–डम्। १निश्चये २अवश्यक्यनिर्धारणे च। "अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि" इत्युक्तेः कृत्यान्ते मलोप अवश्यपाच्यम्। "अवश्यसव्ये व्यनवद्यपद्या" नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यक। अवश्यम्भवे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्तथा" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्याय-कणास्रायायाश्मुक्ताफलत्विषः" भट्टिः। २अभिमाने च। इ० ह्रस्व अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूत व्यापारकलापः पाकादियब्दवाच्यः" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तम्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टि" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु०अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं यापि भवस्य दशकन्धरम्"। हनु० कर्मणि घञ। ४स्तम्भे, "रथोरष्टम्भमयेन पत्रिणा" रघुः "न पर्याप्नकावष्टम्भपादप्रधारणाभि गुरुसन्निधौ कुर्यात्" छन्दुत ५सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्तम्भ इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेशः। १अवरपदार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरसणीयस्, अवतः, भवति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्मणि असिच्। ३यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं युष्म यशोऽन्नं वा" वेददी०गमने च "आवां रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च "एतत्ते रुद्रावसं तेन" य०३,६१ "अवस शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि० अव+सन्‌ज–क्त। १संलग्ने। 'अनुजानुमध्यमवसक्तोति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवसक्ते सक्थिनी यस्या कप्। १पर्यङ्कबन्धे "शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्"मनुः"अङ्किना अवसक्थिकावस्थहेतुभूतेन"किरा० १२,२२,टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी–क्त। विहगाधःपतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति यास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि०अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादमाप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतापमतिसत्तमात्" माघ। ३स्वकार्याक्षमे च

अवसर पु०अव+सृ–अप्। १प्रस्तावे, जिघ्रासाभिहत्तयेऽवश्यवक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यवासम्पादककरूपे ६कालिकेऽवकाशे च। "यथा सेवावसरं सुरेभ्यः" कुमा० 'अन्योन्यदर्शनप्राप्तोविक्रमावसरं चिरात्" रघु० "अवसरमधिगम्य तं हरन्त्य" माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अर्हराते तत्र हि काले सर्व्वे आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि०अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियतामिति २कामचारानुज्ञाया "अवसर्गः कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [वरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कल्पकाले हेम०सच दशकोटि-कोटिसागरपर्यमितः।

अवसाद पु०अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे,३स्वकार्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "वैद्याभावादवसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः"अवसादो मुहुरुक्" इति च सुश्रुत।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल् १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एव शोक-परिमाः

सर्वकार्य्यावसादक" रामा०। ३कार्य्याक्षमतासम्पादके च।

अवसादन न० अव+सद णिच्–भावे ल्युट्। १विनाशने २कार्य्याक्षमतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणचिकित्साभेदे च "अपतर्पणमालेप" इत्युपक्रम्य "व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनम्" इत्यादिना षष्टिरुपक्रमा दर्शिता "उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम्" इति च तत्र दर्शितम्।

अवसान न० अव+सो–ल्युट्। १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां, ४समापने ५मृत्यौ च। "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" उ०त० स्मृतिः। "विरामोऽवसानम्" पा० "होमावसाने हतत्तूर्य्यनाद" हेमा०दा०ख०पुरा०। "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" "तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम्"। "दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्" इति च रघु० "ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा" मनु०। "दिवावसानच्छायेव" शकु० अवस्यति स्थीयतेऽस्मिन् "आधारे ल्युट्। ६स्थाने। "अदात्यमोऽवसानं पृथिव्याः" य० १२,४५, "अवसानं स्थानमिति" वेददी०।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा०। अधमसामनि अरण्यादौ अन्त्यकर्मणि च गेये सामनि।

अवसाय पु० अव+सो–घञ्। १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च। ल्यप्। ४समाप्येत्यर्थे ५निश्चित्येत्यर्थे च अव्य०।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल्। १निश्चयकारके २समापके च।

अवसिक्त त्रि० अव+सिच–क्त। १कृतसेके २आप्लुते ३स्नाते च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त। १समाप्ते, "वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः" कुमा०। "अवसित हसित प्रसित मुदा" भट्टि। २ज्ञाते, ३ऋते, ४परिपक्वे ५निश्चिते, च ६गृहीतधान्ये न०। अव+सि–क्त। ७संबद्धे त्रि०।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज–क्त। १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च।

अवसे अव्य० अव–तुमर्थे असेन्। रक्षितुमित्यर्थे। "आग्याहि–न्द्रोऽवस उप" य० २०,४७।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ्। समन्तात्सेचने। "अवसेको भवेद्रक्तस्रावात् दोषान् विस्रावयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र–वर्त्मरोगभेदे च।

अवसेकिम पु० अवसेकेन निर्वृत्तः अवसेक+इमप्। पिष्टकभेदे।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट्। १समन्तात्सेचने शोणितमोक्षणार्थे "शोणितावसेचनोपाया जलौकसः" सुश्रु० रोगभेदे च तिलकाह्वमषलाश्यां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने" सुश्रु०।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्मणि यत्। १निर्णेये २समाप्ये च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–आधारे घञ्। जिगीषूणां सैन्यनिवेशस्थाने १शिबिरे। भावे घञ्। २अवतरणे, ३आक्रमणे च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट्। १सर्वाङ्गावगाहने, २अवतरणे, ३आक्रमणे च।

अवस्कर पु० अव+कृ–अप् सुट्। विष्ठादिमले। "वर्चस्कोऽवस्कर" पा० "कुत्सित वर्चः वर्चस्कमन्नमलम्" सि०कौ०। मलमात्रे च। "रथ्याकाराद्यविस्रावतरथ्यावस्करशोधनम्" मिता०भा० कृ०। अस्मिन् अर्थे च पु० सुट् इति भेद। १अपादाने अप्। २गुह्यदेशे उपस्थादौ। अवस्करे जातः वुन्। अवस्करक अवस्करभवे त्रि०।

अवस्कव त्रि० अव+स्कु–अच्। हिंसके "अवस्कवं व्यध्वरं हमीन्" अथ० २,२१,४।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ–भावे ल्युट्। १विस्तारे। "अवनयनावस्तरणे चायटवत्" कात्या०५,५,१४।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरमित्यर्थे अस्ताति अवादेशः। अवरकालादौ। अवस्तात् रमणीयम्, आगतः, वसति वा। "अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्त" शत०ब्रा०

अवस्तार पु० अव+स्तॄ–कर्मणि घञ्। (परदा) इति ख्यातायां १जवनिकायाम्, २आस्तरणे च।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त०। अपकृष्टे पदार्थे "अवस्तुनिर्बन्धपरे। कथं तु ते" कुमा०।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ्। १कालकृतायां देहादेर्दशायाम् २अवस्थाने च। अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः "जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तः षड्विधः। या शास्त्रकारैस्तत्तद्दोषविषयभेदादन्यो दर्शितः। यथा "यथासंख्यमवस्थाभिराभियोगात्तु पञ्चभिः" अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे पञ्चावस्था दर्शिता। सांख्यमते कार्य्याणां कारणात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् याऽवस्था प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण व्यक्ता अभिव्यक्तावस्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा। वेदान्तिमते जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था इत्यत्र शा०सू० "मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः" इत्यनेन मुग्धावस्थायाः सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः" "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः परम्। आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते। वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्" इति च इत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ प-ञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्धं वृद्धत्वमिति भेदात्कोनाववसो-ऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अव-स्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-भेदा उन्नेयाः । सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-न्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो “श्रवणाद्दर्श-नाद्वापि मिथः संरूढरागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशा कामदशाः” सा०द० उक्ता कामदशा दशविधा । मल्लिनाथेन तु “दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता । एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि। “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” इति च सा०द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघु० । “अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा० “तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा० २आकारे च । “कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः” रघु । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य०।

अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप्।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-स्थितियुक्ते ।

अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते “अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्” “आधिश्चोपनिधिश्चैव” इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनु ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट्। क्षरणे शब्दा० च । अवस्यन्दनीयः तद्वादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन्। रक्षणेच्छा-युक्ते । “वसारिरवस्युरपि दुवस्यान्” ता० ब्रा० । “ईलानामवस्यवे यविष्ठ” ऋ० २,६,३, “अवस्यवे सरत्यम-मिच्छसे” भा०” ।

अवस्रंसन न० अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि० अव+स्रन्स-णिच्-क्त।१दलिते २पातिते च।

अवस्वस् त्रि० अवस्वंसते क्विप् । १भ्रंशनशीले २स्खलिते च।

अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच् न०त० । नद्यादेः स्रोतः-शून्ये १देशे “यत्राहतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैक जलाञ्जलिमुत्सृज्य नाम-गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधायेति” आश्व० गृ० “अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति” गृ०ना०वृ० ।२तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च शिष्टनिर्णीयुपपन्ने।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन वितुषीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन वितुषी-करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न०अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः वितु-षीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितपक्षे स्थानभेदे २फुप्फुसे च । “वपावसावहननमाभि क्लोम यकृत् प्लिहा” या० स्मृ० “अवहननम् फुप्फुस” मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिबिरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितवि-प्रादिभ्यो ऽव्यहरणे।४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिबिरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च भारत !” भा०भी०प० ६विरामे ७निष्ठतौ च “क्रियता-मवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंस्तुतात्” भा०आ०प० ।

अवहारक त्रि०अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवा-रके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर)४जलजन्तु-भेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि०अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये । “आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-हार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्पणो दम” मनुः। ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अधःस्थिता सती स्पर्शति अव+हल-विक्षेपे ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् । प्राचीरे हारावली । [“यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १मृदुहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(व)हित्था स्त्री न वहिः स्थितमस्ति स्था—क टापो० । आकृत-भावे । "भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था, व्यापारान्तरासक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकृतो" सा०द०उक्ते व्यभिचारिभावभेदे। "एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" कुमा० । अयं वर्ग्यवमध्यस्तु न्याय्य । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेड़—भावे अङ् स्त्रियां, पक्षे कथा डस्य लः ।

अवहेलन अव+हेड़ अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।

अवहेलित त्रि० अव+हेड—कर्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।

अवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।

अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-

अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् । अधश्चोर्द्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा । ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्" गीतोक्ते संसारवृक्षे । "ऊर्द्ध्वमुत्तमः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तम् । अधइति ततोऽर्वाचीनाः कार्य्योपाधयो हिरण्यगर्भादयोऽधःशब्देनोच्यन्ते ते तु शाखा इव शाखा यस्य तम् । विनश्वरत्वेन न श्वः प्रभातपर्य्यन्तमपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च । काः प्राहुः ? "ऊर्द्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः" इत्याद्याः श्रुतयः । छन्दांसि वेदा यस्य पर्णानि धर्म्माधर्म्मप्रतिपादनद्वारेण च्छायास्थानीयैः कर्म्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्थानीया वेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् संसारप्रपञ्चजातस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादयश्च तदंशाः शाखास्थानीयाः स च संसारवृक्षोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः वैदोक्तैः कर्म्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदविदिति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति । हिरण्यगर्भादयः कार्य्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयास्ते-भोक्तारस्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृताः विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्द्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयाः रूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां शाखास्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, चकाराद्दूर्द्ध्वं च मूलानि अनुसन्ततानि विरूढानि तस्य मूलमीश्वर एव इमानि त्ववान्तराणि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि । तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्म्मानुबन्धीनि कर्म्म अनुबन्धि उत्तरभावि येषां तानि ऊर्द्ध्वलोकेऽपि भुक्तभोगवासनाभिर्हि कर्म्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिर्भवति नन्विहैव हि कर्म्माधिकारो नान्येषु लोकेषु अतो मनुष्यलोकस्योक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य तथा ऊर्द्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्य्यन्तत्वात् । नचादिरनादित्वात् । नच सम्प्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्योऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्त्वा तत्त्वज्ञानाय यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति" श्रीधर ।

अवाक्शिरस् त्रि० अवाक् शिरोऽस्य । अवनतमस्तके "अवाक्शिरसमुत्पादम्" भट्टि ।

अवाक्श्रुति पु० नास्ति वाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणेन्द्रियशून्ये अनेडमूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् त्रि० उच्यतेऽनया वच—करणे घञ् वाक्, वागिन्द्रियं नास्ति यस्य इनि न० त० । १वागिन्द्रियशून्ये परात्मनि । "सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" छा० उ० ।(बोवा)२मूके च

अवाग्र त्रि० अवनतमग्रमस्य । नम्रमुखे ।

अवाङ्मुख त्रि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । "अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः" रघु ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो न भवति । वचनविषयत्वे मननविषयत्वे च निर्गुणे ब्रह्मणि "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथात्वम् । वृत्त्यन्तरस्यावच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं तयोर्वृत्तिविषयत्वस्य सविषयत्वात् "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" इत्युक्तेः अतएव "मनसैवानुद्रष्टव्यं" "तन्त्वौपनिषदं वेदेत्यादि" श्रुतिषु तद्विषयत्वोक्तिः सङ्गच्छते "अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्" वे०सा० ।

अवाच् त्रि० अवाञ्चति अव+अन्च—क्विप् । १अधोमुखगते, "अवाक्शिरसमुत्पादम्" भट्टि । अदरे २देशे, ३काले च । ४दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ङीप् । नास्ति वाक् यस्य ६ब० । ५वाक्यरहिते त्रि० वागिन्द्रियशून्ये ६ब्रह्मणि

न० । "अवच्युम्नमग्नोत्समनमोऽतेऽलक्षम्" शत० ब्रा० पूर्वार्थे च्वौ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादायर्थे अव्य०। अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः । अञ्च्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । एतदूहिते च "इन्द्राव्यो-ऽवहन्त्वेदवाच" ऋ० ४,२५,६, अवाचःस्तुति दर्शिताः भा० भवादौ च । अवाचीनसञ्जवादौ त्रि० । त्रिदृभि-भैस्तावाचीनर्विशा"ता०ब्रा०"अवाचीनविला अवाङ्मुख-विला"भा०। दिगा०यत् । अवाच्यसञ्जयादौ त्रि० ।

अवाच्य न०वच-ण्यत् न कुत्सम् न०त० । १दुष्टवचने, "अवा-च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचना-नर्हे,निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि योभवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि० । ५अभिधाशक्त्या बोधयितुम शक्ये च । "अवाच्यतादिक तस्य यच्चेत् व्यङ्गनरूपणे" सा० द० । यदविश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च । — —

अवात त्रि०नास्ति वातो यत्र । १वायुशून्यदेशे या०क्त न०त०। २अन्यैरप्रतिगते च "धन्वन्नवातोऽस्तृत "ऋ०६,१६,२० । ३वातव्यापारयोपयबून्ये "न व्यथन्ते युवतयोऽवाता" ऋ०६,६,७ "अवाता वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-तया अशुष्का " भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अन्च-णिच्-क्त । आनमिते "तृण-वाञ्छया सङ्करवाञ्चितान्" माघ । [दृश्ये त्रिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भव यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि०वद-णिनि न०त०स्त्रियां ङीप् । १अविरोधिनि २अवदनशीले च। [कादष्टमेककमावफलं किंव"भा०स०प०

अवान त्रि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि०अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा०स० । १प्रधानान्त-र्गातिनि अङ्गादौ,२सामान्यस्य विशेषे ३मध्यागते च "इय फलश्रुतिः नि श्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविषयया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थतो-ऽनुपादयमालम्" श्रीधर । यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यमिवा-लक "पुरा०।"तदेतामवान्तरां दीक्षामपयन्"शत०ब्रा०।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । "दिशो मार्षेऽ-वान्तरदिश मयेव " ह०७०।

अवान्तराम् अव्य० अवान्तर+आ०आमु । सर्वमध्यपातिनि । "तद्देतमवान्तरामात्मानमुपद्धयते" इति शत० ब्रा० ।

अवापित त्रि० वप-णिच्-क्त न०त० । यस्य वपनं न कृतं तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+आप-णिच्-क्त-३प्रापिते च । "विपमां कुराङ्गना-मवापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्तव्यम्" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप-तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । "तपः क्लेदं तद-वाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा०द०।

अवाप्य त्रि० अव+आप यत् । १प्राप्ये। "ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठतायाप्यश्च" यन्नमम्" मनु. । न वाप्य । २आरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप—ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

अवाम न० । न०त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्धे" नैष० । वाम प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न०त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३असोभने च त्रि०।[ऋ०१०,४,२

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । "अनवायं किमीदिने"

अवार न०न वार्य्यते जलेन वृ—कर्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक्-तीरे । [भावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ—णिच्—ल्युट् अभावे न०त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीय वारयितुमशक्य । वारयि-तुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्याम । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवा-र्यताम् । रसायनाद्विना वत्स । तान् शृणुष्वैकमना मम ॥ वातव्याधि प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-कित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमि-ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुता । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानभिपीड़ितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्या-धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा । पिडकापीड़ितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-स्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हृतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं ह-न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोफातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरी-षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ प्रमूनमाभिदृषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितम् ।

अश्मरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मक्कल्लो योनिसंवृतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्य्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितम् ।
यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्द्दितोऽ-
न्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो
हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वसेत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढं विभ्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो
विनाशयेत् ॥ यक्ष्माणमदहेदारमूढं श्वासनिपीडितम् ।
हन्त्येष बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासञ्च
पिपासासमविद्धपर्व्वाण्यमूढता । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मिन-
मोऽन्तमुपेयुषः ॥ आध्मानं बहुनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृड-
न्वितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
अवाक्शिरास्तूर्द्ध्वपादो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥ बहुशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्" ॥

अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च द्वौ यस्य अर्शआद्यच् । उभयकूलवति समुद्रे ।

अवारपारीण त्रि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि ।

अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत्र । धन्याके, तस्य अतिशुष्कत्वेन जलशून्यतासत्त्वात् ।

अवारित त्रि० न वारितः । अनिषिद्धे "ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः" माघः । [गन्तरि ।

अवारीण त्रि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार

अवार्य्य त्रि० न वार्य्यः । अवारणीये । "उपप्लवेषु मे दुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम्" छन्द० ।

अवावट पु० "द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अवावट इति ख्यातः शूद्रधर्म्मा स जातितः" इत्युक्ते कुण्डगोलकादौ ।

अवावन् त्रि० ओण-अपनयने क्वनिप् । अपहारके । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् त्रि० न वासोऽस्य । १वस्त्ररहिते नग्ने २बौद्धभेदे च ।

अवासिन् त्रि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशीलभिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।

अवाह्य त्रि० न० त० । वोढुमशक्ये ।

अवि पु० अव-इन् । १सूर्य्ये, २अर्कवृक्षे ३मेषे, ४छागे, "अजान्यपि समग्राणि गोऽजाविधनधान्यतः" "जिनकार्मुकधारावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये" इति च मनुः ५पर्व्वते, ६मूषिकबल्के, ७प्रभौ च । रजस्वलायां स्त्री वा ङीप् । स्वार्थे कन् । अविकन्नार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् । आविक्यम् तद्भावादौ न० ।

अविकट पु० अवि+समूहे कटच् । १मेषसंघाते । विकट इव न० त० । २उग्रभिन्ने सौम्ये त्रि० ।

अविकटोरण पु० अविकटे मेषसंघे देयः उरणः मेषः । कपायग्रहरूपेण देये मेषसंघातमध्ये मेषरूपे करे ।

अविकत्थन त्रि न० त० । श्लाघाशून्ये "सन्तुष्टाश्च यथायुक्ता भवेयुरविकत्थनाः" देवीपुरा० ।

अविकल त्रि० न विकलं व्याकुलं । १व्याकुलभिन्ने २अविसंवादिनि च "कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतो" माघ "अविकलोऽविसंवादी" मल्लि० ।

अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० । विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्म्मः ।

अविकार्य्य त्रि० न विकार्य्यः । १विकार्य्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये "अविकार्य्योऽयमुच्यते" गीता । विकार्य्यञ्च द्विधा "प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" इति वाक्यप० उक्तं प्राप्यम् वाद्यवस्तुनश्च विकार्य्यकर्म्मत्वम् तद्भिन्ने २पदार्थे परात्मनस्तु तदुभयाभावात् सर्व्वथाऽविकार्य्यत्वमेव ।

अविकृत त्रि० न विकृत । परिणामिगुणशून्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १विकाराभावे न० ब० २विकारशून्ये च । "२सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सा० का० ।

अविक्रिय त्रि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।

अविक्रीत त्रि० न विक्रीतः । विक्रीतस्यापि कालविशेषमध्ये पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः । क्रीतानुशयप्रकारवत् द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोपादानः । "दर्शैकपञ्च-

प्राङ्मासत्र्यहाद्विमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्” या० स्मृ० । तथाच बीजे—ब्रीह्यादौ पञ्चाहं, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताह, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाह, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्यार्पणं शक्यते इत्यवगम्यते एतच्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” स्मृतिः ।

अविक्षत विक्षतः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्” स्मृतिः ।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त । विशेषक्षयशून्ये “अविक्षितास आयुषा सुवीराः” ऋ० ७, १२२४ । वा दीर्घत्वे । अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविक्षीण इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्तः क्षिप—क— । विक्षेप्तुमशक्ते । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धायाम् ।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अननिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सक्ता० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविघ्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषज्ञेष्वाज्ञाते “अविग्रहा गतादिस्था यथा पापादिकर्म्मभिः” हरिः । न विग्रहो पृथक्समासार्थकं वाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। मीमांसकैर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च यज्ञापूर्व्वक जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू० “नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः? । ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति । आह,—“ननु एवं सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते” इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम् देवतां गमयति,—“अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य”—इति, तथा च, “विश्वासमानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” । उच्यते, अमरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्?। देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अवरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “अर्थपत्यात्” सू० । “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्य्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्तेत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्वामिवत् दर्शयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्य इन्द्र' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्वर्दृशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषः" इति। तथा, स्तुत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छाम, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति। तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति। तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आहुतिभिरेव ऋतादौ देवान् प्रीणाति इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा०। "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू०। "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरि-तुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति। कथम् एतत् अवगम्यते ?। स्तुत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्तुतिं दर्शयति, पशुमान्, अनेन उपचरिता पुत्रोऽनेन लब्ध इति। तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः। देवानाम् यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति' इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् द्रव्यं प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते। क किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् द्रव्ये" भा०। "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू०। "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते। न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्वम्। कुतः ?। "शब्दपूर्वत्वात्", यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् चास्य शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिशब्दात् फलम् आह, न देवतायाः। कथम् अवगम्यते ?। दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः। "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः"। सत्यमेवं, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भाव्यमितरो यजत्यर्थः, भूतभव्य-समुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका। अथ यदुक्तं "कर्मेव ईप्सितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेततताम् अपजुमहे, सर्वितमत्वेन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते,। फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य। तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः। तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते। फलार्थतापि तेन न प्रतिषि-ध्यते, फलं च पुरुषार्थं पुरुषार्थाच्च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्तां प्रवर्तिष्यामहे, या तु सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यज्ञे, साधनत्वे सति उपपद्यते। यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति, न लोक-वत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोज-कम्। अपिच, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति"। यच्च उक्तं स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च—इति। तत्र, स्तुतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मन्त्रेभ्यश्च अर्थ-वादेभ्यश्च स्तुतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अव-गम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवम्पराः—इत्येतत् वक्ष्याम। आह, 'यदि नैवम्परा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्वि-ज्ञानम्'—इति। उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थ-वादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्तुतिमूलम्, ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम्। अपि च कस्यचित् स्तुति-मूलं भवति। तस्मात् तत एव स्तुतिः। उपचारोऽपि स्तुतिमूल एव। यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं—'जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'—इति। नैतत् एवम्परं,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति" य तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमग्रहीत-वन्त इति। तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तवत्ता न प्रतीयते। आह, 'यदि असौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्त—इत्येव न अवकल्पते—इति हस्तवत्ता अध्यवसीयते,—अस्य असौ हस्तः, वयं च गृहीतवन्तः'—इति। तत्र उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतच्च अवकल्पत एव, तत्र एतत् अनन्यथा वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र मतुपक्षोऽपि तुल्यम्। अथ एवम् उच्यते,—'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीत-वान् तस्य हस्तम्'—इति। उच्यते, नैतत् अध्यवसेयम्, यदि भवतादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। 'एतस्मात् एव वचनात् भवेत्

कल्प्यते हस्तमहीता इति चेत्। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड् अपूपाः' इति। यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनाया हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव। अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितृतमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्य्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वय तव हस्तं त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थं, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्य्यते। तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् मुष्टिं हासि मघवन्नह्रो ते पूजितो मुष्टि," इति मन्त्रमिव मुष्टि स्तुत्यर्थेन वदति,। तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इद वचनं, "इन्द्र महान् काशि" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र काशिरस्ति इति, अन्य तव काशिर्महान् इति। "एता हि स्तुति उपपद्यते इति चेत्"। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति सयोग, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "गते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभि। विष्ट्वी ग्रावाण सुकृत, सुकृतया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति। तथा, "सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः। तथा, "तुविग्रीव इन्द्रः", इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्रः इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुति अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते। अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्द सम्बन्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातु, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविग्रीवादि, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति। यदपि वचनं,—बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्ता च। यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते?। चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम्। यदपि ऋत्वुपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्त हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् असारसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति। नैष दोषः, वातोपहृतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च। न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति?।—इति। यदुक्तं, ऋत्वुपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति। तत्र, ऋते मन्त्रार्थवादमुख्यत्वात्-इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेत विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न सम्भवत्यसि—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम्। यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशाना देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्याम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य, अध्यवस्यामः,—भाक्त एष शब्दः—इति। 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति। तत्र,

मन्त्रवात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्राय इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्। येऽपि देवताम् ईशाना वर्णयन्ति, तेऽपि न व्यपह्नुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम्। किं चाङ्ग, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, य पराभिप्रायम् अनुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति। अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, मन्त्रवर्णविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्य्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते इति गम्यते। न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्य्येत। यदुक्तं, स्तुत्युपचाराभ्यामर्थदर्शनेर्द्दृति प्रणीदति च इति। तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इषमूर्ज्जम् इति,तत्र, अन्यस्य विधेराम्नानात् दक्षिणत सम्परिस्तर्त्तव्या इत्यादि" तथा "इन्द्र एवैनम् इन्द्रं प्रजया पशुभिस्तर्पयति" इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम्। तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति" भा०। "अतिथौ तत्प्रधानत्वमभाव कर्म्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्" सू०। "यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथि परिचरितव्य यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति। भोजनं दानं वा कार्य्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्म्मणि अभाव प्रीतिविधानस्य। तस्मात् विषमम् अतिथिना" शवरभाष्यम्। तदेतद्दार्ष्टान्तिभिन्नं मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहवत्त्वमङ्गीकृत तथाच यज्ञाङ्गपूर्व्वकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा०सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा। "विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द्दर्शनात्" शा०सू० 'स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारोवर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽभ्युपगम्यते न च सम्भवति। बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोध कस्मात्? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनोयुगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति। कथमेतदवगम्यते? दर्शनात्। तथाहि "कति देवाः"? इत्युपक्रम्य "त्रयश्च त्री च शता च त्रयश्च त्री च सहस्रेति" निरुच्य" कतमे ते? इत्यस्यां पृच्छया "महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण "कतमएको देव इति प्राण" इति प्राणैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतान्दर्शयति। तथा स्मृतिरपि "आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। कुर्य्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्। प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिव" इत्येवञ्जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभीरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते। अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या। विग्रहवतामपि कर्म्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते। क्वचिदेकोऽप्यनेकत्र न युगपदङ्गभाव गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैकोब्राह्मणो युगपद्भोज्यते। क्वचिच्चैको विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देश्यपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येका देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्म्मणि विरुध्यते" भा०। "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" सू०। "मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कश्चिद्विरोध प्रसञ्जि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम्? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्य्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवतीति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोध स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोध कस्मात्? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति। ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते?। अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोध शब्दे परिहृत? यावता वसवोरुद्रा आदित्याविश्वेदेवामरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वसु-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन धार्य्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथन्तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि" सू०। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्य्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधापेक्षित्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्य्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम च" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादिभूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा "न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीति" इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम्। नहि भवति वायव्यं श्वेतमालभेत क्षेपिष्ठा देवता वा यत् अलभेतेत्यादि। वायुस्तावत् सङ्कीर्त्तनेन स्तुत्यान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्म्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र योऽर्थान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवादश्चाश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरेवैन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम्। न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोपयितुं शक्यन्ते। न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेत् वषट्करिष्यन्निति"। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात्। तत्र याऽस्य मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपावगतिः न तत् तादृशशब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम्। प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम्। तथा च व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्य्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्व्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्म्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात्। तस्मात् धर्म्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः" इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलकः स्मर्य्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम्। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति "पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति"। ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम्। तस्मात् समूलमितिहासपुराणम्। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता। तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते इति" भा०।

विग्रहादिपदेन "विग्रहो हविषां भोगऐश्वर्य्यञ्च प्रसन्नता। फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति" आन०गि० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण मीमांसाभाष्ये पूर्व्वपक्षे दर्शितम्। शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात् गौणत्वस्य व्यवहारान्तराभावादन्यलभ्यत्वाभावेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिविधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वार्थपदम्। अथ स्वार्थपरे प्रशस्त्यन्यथानुपपत्त्या "तत्तुल्यं स प्रदास्यतीति" स्तुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः नचैष तथार्थवादः किन्तु "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिरसावर्थत्वेन प्रशस्तिपर इति चेत् न इन्द्र सहस्राक्ष" इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैन्द्रादिपदयोरप्यत्यागभारत्वात् प्रसिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रशस्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितवर्षियेश्वराङ्गमेतद्धि हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय नमः इत्यादिस्त्रादौ देवतासम्प्रदानत्वश्रुते, शिवादिशब्दानां पर्य्यायत्वेन श्रुते मैत्राजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात्आराधितदेवताया वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता। अथ देवताचैतन्ये तत्प्रीतिरेव दानव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीते सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकृतिव्यापारापेक्षायां बाधकेन कृतिनाशानन्तरस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेभ्य एकदाऽऽगते चैकदा सन्निधानं तत्र द्विविधेन एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत्। अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतन एव। देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देयगतोद्देशितत्वचैतन्यपदार्थैर्हि तत्र देवतात्वम् इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवता। अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रोऽग्निप्रणयनस्थानान्तरम् अग्नये इति विकल्पो हविस्त्यागः न पर्य्यायान्तरेण। न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्ठविशिष्टजनकः तत्सङ्कल्पजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योग उपपदविभक्तिरेव अन्यथा मम स्वस्ति स्वाहास्वधेत्यादिस्थलवैयर्थ्यात् मैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय प्रसङ्गाच्च "इन्द्र वरुणाय" इत्यर्थवादस्य "इन्द्रस्तुपावीत" इत्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्त्वं सविता मध्वानक्त्वित्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते सवितार्नां देवतात्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्त्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच बीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिरिति वाच्यम् बीजाक्षराणाञ्चतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशिवेत्यादिमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहार। बीजाक्षराणां हविस्त्यागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नानात्वादननुगमेन तत्तत्पदशक्तिकल्पनागौरवाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तथापि न शक्तिरिति वाच्यम्-आत्यादिना भिन्नशरीरेषु चैतन्यवत्वविशिष्टजातेरदृष्टविशेषोपस्कीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम्। ईशानस्य तद्भिन्न एव"।

अविघ्न न० विघ्न कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त०। १विघ्नाभावे "अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्" रघु० "अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव" भा०व०प० न०ब० २विघ्नशून्ये त्रि० "अविघ्नं गच्छ पन्थानम्" रामा०। अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न०त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचार अभावे न०त०। १विचाराभावे "अविचारेण कर्त्तव्यम्" स्मृति न०ब०। २विचारशून्ये "अविचारपरे देशे न प्रकाशति जीवति" हितो०। चर्य्यां चारो यत्र। ३अविचारयोग्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य न०ब०। ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते।

अविचारित त्रि० न विचारितः। इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचाल्य त्रि०न विचाल्यः अन्यथा कार्य्यः। अन्यथाकार्य्यभिन्ने स्थिरैकरूपे। "अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च यथातथ." भा०व०प०।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा०स० न०ब०। विशेषतोज्ञानशून्ये १सज्ञारहिते २नष्टचैतन्ये। "यद्वाग्यदन्त्यविचेतनानि" ऋ०८,१००,१०।

अविच्छिन्न त्रि० न०त०। सन्तते। अविच्छिन्न तैलधारा।

अविच्छेद पु० न विच्छेद अभावे न०त०। १विच्छेदाभावे सन्ततौ न०ब०। २विच्छेदशून्ये सन्तते। विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादेः सामान्यजातीयेन व्यवधानम्।

अविज्ञात त्रि० न०त०। १विशेषेणाज्ञाते "अविज्ञातं तु यत् क्रीतं क्रेता वा यदि वा कृतः" नाविज्ञाते जलाशये" इति च स्मृति अर्थनिश्चयशून्ये त्रि० २यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव पठ्यते" इति वेदान्तु०।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्भिन्नस्तथा०। १परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्वं कल्पितमिति तद्वासनया च तेन उपलक्ष्यते ईश्वरस्तु ततो विलक्षण। "अविज्ञाता सहस्राम्शु" विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातृभिन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अविज्ञेय त्रि० न०त०। १अज्ञेये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या न विज्ञेयः।

अविडीन न० न विडीनम्। पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव–क्त। रक्षिते पालिते च।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न०त०। सत्ये वचनादौ "तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति" माघ "स ब्राह्मणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ" मनु २तद्वति त्रि०। "अवितथा वितथा सखि! मा गिरः" माघ।

अवितर्क्य न०तर्कयितुमशक्य। तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे। "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इत्युक्तेः विपरीततर्केणाबाध्यः श्रौतार्थः। २तर्कमात्रेणाविज्ञेये च।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न०त० स्त्रियां ङीप्। अनपायिनि "सुमेधामवितारिणीम्"। ऋ०२८,५,६,। "अवितारिणीम् वितारं विगमनमपायं अनपायिनीम्" भा०।

अवितृ त्रि०अव–तृच् स्त्रियां ङीप्। रक्षितरि "सखीयतामविता बोधि सखा" ऋ०४,१७,१८, स नो बोध्यविता" ऋ०७,६९,२।

अवित्त त्रि० न०त०। १अविख्याते। न०ब०। २धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद–क्तिन् अभावे न०त०। लाभाभावे

"अहमवित्त्यान्यामष्टपि" छा० उ० । "अविद्याऽलाभेन" भा० । २लाभाभावे च । न०ब० । ३लाभशून्ये ४ज्ञानशून्ये च त्रि० अव्ययी० । ५ज्ञानाभावे ६लाभाभावे च अव्य०

अवित्यज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज—कर्मणि घा०क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविथुर त्रि० व्यथ—उरच् कित् तेन संप्रसारणम् भेदे न यस्य च न०त० । अवियुक्ते । "अमानता अविथुरा सजोषिणः" ऋ० १,८७,१। "अविथुरा वियुक्ता सङ्घीभूता इति भा० लोके तु अविधुर इत्येव ।

अविथ्या स्त्री अवये हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ

अविदुग्ध न० ६त० । मेषीदुग्धे ।

अविदित त्रि०न विदितः । १अज्ञाते । २परमेश्वरे पु० "अन्यत्र विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति" श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १असन्तापके २अदाहके च ।

अविदूर न०न०त० । १समीपे अनतिदूरे २तद्वर्त्तिनि त्रि० ।

अविदूस न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूसच् न षत्वम् । मेषीदुग्धे ।

अविद्धकर्णी स्त्री न विद्ध अच्छिद्र पर्णरूप कर्णोऽस्याः । पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न०त० । विद्याविरोधिनि १अज्ञाने २ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः । साङ्ख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्य्यायज्ञानानगतावस्था सा च पञ्चभेदा "अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इति पुरा० पञ्च पर्व्वाणि च "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या "अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन "स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुरिति 'स्थानम् [illegible] मातु रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामरसादिरुपष्टम्भः स्वेदाद्यैर्मलानां स्रवणं निष्यन्दः । निधनं मरणम् । तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यत्यन्ताशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि पुत्रादावात्मख्यातिः अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूप्याद्यविद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः" इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता "इयमेवा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता" कुसु० "यस्य यस्य सहकारिशक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात् सर्व्वकार्य्यापेक्षणीयत्वात् दुरुन्नेयत्वसादृश्यात् मायापदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता" हरिदासः । क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु "अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्यया सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् शास्त्रे निराकृतम् । यथा "नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्" सू० "अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां "तेषामविद्याया अवस्तुत्वेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टम् । अथ "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति "बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी" इतिचोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्या सिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं यत्नायाससाध्ययोगाद्यनुष्ठानासम्भवात्" भा० "वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः" सू० "यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्याद्वैतस्य हानिः" भा० । "विजातीयाद्वैतापत्तिश्च" सू० । "किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत तच्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यत एव तैरित्याशयेन विजातीयेति । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्विद्यया कथं विजातीयद्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेतिभावः" भा० । "नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी" इत्युक्तिमतस्तस्याशङ्कते 'विरुद्धोभयरूपा चेत्' सू० "विरुद्धं यदुभयं सदसच्च तदात्मिका वा तत्रैवाविद्या प्रकृत्या अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतक्षतिः इति चेदित्यर्थः । प्रकाशाप्रकाशरूपसदसत्त्वयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधो नास्तीति

स्फुरणाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति । "न तादृक्-पदार्थाप्रतीतेः" सू० । विरुद्धधर्म्मवत्पदार्थस्याविवेरित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः ज्ञानादेव दुःखयोगाख्यबन्धच्छेदत्वे ज्ञानेन विद्योदयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः बन्धपर्य्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्मारब्धः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा० । पुनः शङ्कते । "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशाद्यादिनियत पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्यात्वेनाभ्युपेयमिति भाव" भा०। परिहरति । "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू० । "पदार्थनियमोमास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राभ्युपगमो न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । स्मृत्यादिकमप्यविषये स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भाव "भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिन अनेन वेदान्तिमतकल्पिताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम् । यथा "पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्"सू० ॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र क्वचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्य्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् । अतो यत्र पर्य्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं च्याविद्या स्थानीय प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाच्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । "समानः प्रकृतेर्द्वयोः" सू० । "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । "अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म्मजानयोरिति" कौर्म्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिश्रवणात् । अविद्यायास्तु कापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् । तथा अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव चावमाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म्म इति योगे स्थितमतो न नित्यत्वहानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्यायः इत्यर्थः । "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्म्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु । "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्म्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्त कार्य्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि"श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध "इति पूर्व्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृत तु गुणत्रयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता" ॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्ताश्चबहुप्रजाः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिश्च । अथ द्रव्यगुणकर्म्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा० । वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्याय पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८२ पृष्ठे दर्शितम् । इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । "मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानान्तु मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव चाविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । अस्मान्न करणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यस्य इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्ति-

रिति यथमोचममरखा । अविद्याकारे इत्यम् । वैशे-
षिकास्तु विपर्ययसंशयस्वप्नाज्ञानमविद्यामाहुः तत्कारणप्रदर्शन
पूर्व्वकमविद्या कथिता वै॰सू॰ उपस्कारे च यथा “इन्द्रि-
यदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्य-
वाच्यपि पदं विपर्य्यये वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्वप्न-
व्यवसायानामानन्तर्यात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभव-
जन्मपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाचिव्य तदधीनं
हि मिथ्याज्ञानं जायते’ ॥ “तद् दुष्टज्ञानम्” सू॰॥ तदि-
त्यव्ययपदं वर्त्तमानसमानाधिकरणमविद्या पराम्रुशति
साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञान
व्यभिचारप्रकारावच्छिन्नविशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत्,
दोषश्च ज्ञानसामग्रीघटकरूपत्वमपि, तेनैककोटिकसत्त्वेऽपि
संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्’ तदनेन संशयो-
विपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायानामविद्यात्वमुपसंगृह्य ” उप॰ ॥
“विद्याविद्याद्विविध्यात् संशय॰” गौ॰सू॰ । नास्ति विद्या
शास्त्राद्दिज्ञानं यस्य । २शास्त्रादिज्ञानशून्ये त्रि॰“अविद्यो
वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” पुरा॰ ।
“वैद्योऽविद्याश्च नाकामो दद्यादर्थं सतो धनात्”
हा॰भा॰ स्मृति । “अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं
भवेत्” मनुः” ।

अविद्वेष पु॰अभावे विरोधे वा न॰त॰। १विद्वेषाभावे २अनु-
रागे च । न॰ब॰। ३विद्वेषशून्ये ४अनुरागयुक्ते च त्रि॰

अविधवा स्त्री विरोधे न॰त॰ । सधवायां पतिमत्यां स्त्रियाम्
“इमा नारीरविधवाः सुपत्नीः” ऋ॰ १०,१८ ।

अविधा स्त्री अभावे न॰त॰। प्रकाराभावे न॰ब॰। प्रकारशून्ये

अविधान न॰ अभावे न॰त॰ । १विधानाभावे २इतिकर्त्तव्यता
क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्य्यात् तत्सर्व्वं विफलं
भवेत्” स्मृतिः न॰ब॰ । ३विधानशून्ये त्रि॰ ।

अविधि पु॰ अभावे न॰त॰ । विध्यभावे इतिकर्त्तव्यता
क्रमाद्यभावे न॰ ब॰ । विधानशून्ये त्रि॰ ।

अविन पु॰ अवति यज्ञम् अव–इनन् । अध्वर्य्यौ उज्ज्व॰ ।

अविनय पु॰अभावे न॰त॰।१विनयाभावे । विरोधे न॰त॰।
२दुर्णये।“अविनयमपनय विष्णो”शङ्करा॰“बहवोऽविनया
न्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः” “वेनोविनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव
पार्थिवः” इति च मनुः न॰ब॰ । ३विनयशून्ये त्रि॰ ।

अविनश्वर त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । १विनश्वरभिन्ने चिर-
स्थायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु॰ ।

अविनाभाव पु॰विना व्यापकमृते न भावः स्थितिः व्याप्य॰।
१व्यापकस्थितत्वरोधितव्याप्यस्य व्याप्तौ । २सम्बन्धमात्रे
च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र॰“यत्र येन
नाकाकूत्ता न तावत् अविनाभाव ” इति मल्लिना॰ ।

अविनाभाविन् त्रि॰ न विना व्यापकम् भवति भू–णिनि ।
व्याप्ये “अग्न्यविनाभावित्वात्तु धूमो वह्निरनुमीयते”
का॰प्र॰ ।

अविनाभूत त्रि॰ न विना व्यापकमृते भूतः । १व्याप्ये
२सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते”
का॰प्र॰ । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्रि॰ न विनाशी स्त्रियां ङीप्। अविनश्वरे नित्ये

अविनीत त्रि॰न विनीतः। १विनयशून्ये २कुत्सितक्रियारते
३उद्धते ४अदान्ते च। “सहते विनीतमविनीतमाकिम ”
माघः । ५अशिक्षिते च “नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्या-
धिपीडितैः” मनुः । ६कुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु॰ विनीय सत्यः कपटश्च न॰त॰ । कपटशून्ये
“अविनीयसम्भवविकाशिभक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्रि॰ न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अशास्ये ।

अविन्ध्य पु॰ राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विकारः अवि+पटच् । मेषविकारे ।

अविपश्चित् पु॰ विरोधे न॰त॰। विचारशून्ये तात्पर्य्यज्ञान-
शून्ये २अविवेकिनि च ।

अविपाक पु॰विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न॰त॰।
फलरूपेणापरिणते १धर्म्माधर्म्मादौ । “विपाकस्तु जात्या-
युर्भोगाः” इति पातञ्जले उक्तं तद्रूपेणापरिणामश्च
फलरूपतयाऽनाविर्भाव विहिताविहितकर्म्मणोर्निर्दिष्ट-
देशकालानियतत्वात् यदा कर्म्म सत्त्वोयथा प्रतिबद्ध तदा
तत् कर्म्म अविपाक इत्युच्यते। विपाक आहारे
पाकः अभावे न॰त॰। सुश्रुतोक्ते १पाकाभावे २“अरोच-
काविपाकौ च शर्कराश्मरी भवन्ति च”। नास्ति विपाको
यस्य । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च “एतच्चापक्वमेतेन
जाठरं न भवति यतोऽग्निराध्मायते दुर्नामशोथपाण्डु-
गुल्मरोगाविपाकभयादप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि॰ अवीन् पालयति पा–णिच् कः उप॰स॰ ।
मेषपालके ।

अविपुल त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु॰ अवीन् मेषान् प्रीणाति प्री–क । १तृणविशेषे
त्रिप्रियमपचारः न॰त॰ । २अपकारे ३उपकारके ।

न०ब० । ४अपकारशून्ये त्रि० । ५ग्रस्तेतावतायां स्त्री ।

अविप्लुत त्रि० न विप्लुतः नष्टः । अविनष्टे "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृतिः ।

अविभक्त त्रि०वि+भज—क्त न०त०।१संहते विभागरहिते२द्रव्ये-३तत्स्वामिनि च।"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृतिः । ४अभिन्ने एकभावापन्ने ऽर्थे ५अव्याहृते अविद्यमानतया ६सर्व्वतानुस्यूते बाधाशून्यत्वेन सर्व्वस्मिन् ७असंमाने च ।

अविभावित त्रि० न विभावितः । १अलक्षिते २अचिन्तिते चाक्षुप्रभृतिप्रमाणादिना३अज्ञातत्वेनानुद्भाविते सम्यक्त्वेन ४अज्ञापिते च ।

अविमुक्त त्रि०वि+मुच—क्त न०त० । १संबद्धे । "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न० । ३भ्रूघ्राणसन्धिदेशे च । "यएषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित." इति जावा०उ० । "आमनन्ति चैनमस्मिन्" या०सू० । "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले" भा० इत्यादौ च श्रुतिं कोचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति याज्ञवल्क्ये "अविमुक्तस्मिन् प्रतिष्ठित" इति मन्त्रे नासीयरकामध्यस्थितत्वमभिधानात् । "अपरोक्षवचना देवा इत्युक्ते अक्षीतिवक्तव्ये नासीतिवक्तव्यत्वव इति तेनाशाय । अविमुक्तमेतस्य अक्षीवरणयोर्मध्ये तद्गापमिमतस्यं परितः मध्यकोपात्मकम् । तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु०अभावे न०त० । १वियोगाभावे। विरोधे न०त०। २संयोगे । न०ब० । ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च । वियोग विच्छेदः संयोगाभाव विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया । शक्त्या चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं"मित्युपक्रम्य वाचिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा० व्र०ख० तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाश अभावे न०त०भेदे अस्य लुक्। विनाशाभावे "यज्ञो जनोऽविरणाय पूर्व्वीः" ऋ० १,१७४,८ "अविरणाय अविनाशाय" भा० ।

अविरत न०विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त० । १विरामाभावे नैरन्तर्य्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४कार्य्ये अनिवृत्ते त्रि० । "अविरतदयितायासमुपरसारितेन" माघ ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त० । १निवृत्त्यभावे २विषयादौ—स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे च न०ब० । ४विरामशून्ये त्रि० ।

अविरल त्रि० न विरल न०त० । घने, निविडे । विरलता च विच्छिन्नत्वि तद्विपरीतं निविडत्वं मध्येऽविच्छेदः ।

अविराम पु०अभावे न०त० । १विरामाभावे २विच्छेदाभावे । न०ब० ।३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि०"अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघ ।

अविरुद्ध त्रि० । न० त० । १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एकत्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न०त० । सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च । "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा, स्मृतिः "सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे" पुरा० "शेषं वाऽविरोधात्" कात्या० २।६।२६। "नाविरोधात्" कात्या०१।१।८ । ३विवादाभावे च ।

अविलक्षण त्रि०विलक्षणो भेदकधर्म्मावच्छिन्नः विरोधे न०ब० । १सदृशे २भेदकधर्म्मशून्ये ।

अविलङ्घ्य त्रि०नास्ति विशेषेण लङ्घ्यं आज्ञा उल्लङ्घनं यस्य वा यस्य । १आज्ञाशून्ये २उल्लङ्घनशून्ये ३वरणशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलङ्घ्यमलङ्घनपरं शासनम्" किरा० । "अविलङ्घ्यवस्तुप्रतिकारम्" भट्टि० ।

अविलम्ब न० अभावे न०त० । १विलम्बाभावे शीघ्रे । न०ब० । २विलम्बशून्ये त्रि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्तिबाधककालसम्बन्धः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित त्रि० वि+लबि—क्त न०त० । विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ क्रियाविशेषणत्वे न०। "अविलम्बितो द्वितीयः" कात्या० १०,१,८, ।

अविला स्त्री अव—इलच् । मेषाम् १नास्ति विलं यस्य । २गर्त्तशून्ये त्रि० । [न०ब० । ३रन्ध्रशून्ये त्रि० ।

अविलास पु० अभावे न०त० । १विलासाभावे २भ्रमाभावे

अविवक्षित त्रि० न विवक्षितः । १अकथनेष्टे २तात्पर्य्याविषयीभूते "अकृत्स्नमविवक्षितमिति रघुः ।

अविवर त्रि० नास्ति विवरं छिद्रं यस्य । नीरन्ध्रे घने ।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो क्रमादिः यस्य ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे "अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम्" आश्व० १२,२,२१, । "अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाक्यं दशममहर्भवति" कर्क० । "नाभिसमहनि केनचित् कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते" आश्व० श्रौ० २,१२,१०। अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कर्म्मणः धर्म्मः वा न विवाच्य नास्त्यावाच्यमित्यर्थः कुतः? यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्परमविवक्तमीयमेतस्मिन्नहन्यतोऽविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे १न०त० । १,विरुद्धवादाभावे ऐकमत्ये २अव्यवहारे ३विरोधाभावे च न०ब० ४तद्युक्ते त्रि०। [विवाहसंस्कारे।

अविवाहित त्रि० न०त० । विवाहितभिन्ने अनूढे अजात-

अविविक्त त्रि० न०त० । १एकीभूते २विवेकशून्ये ३अन्योन्यतादात्म्यापन्ने "तप्तायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति" वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्म्मेण ज्ञानम् अभावे न०त० । अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिकाः। विरोधे न० २अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने "तद्योगोऽप्यविवेकात्" सां०सू० । "अयञ्चाविवेकोऽस्मदीतासवर्गकसुभवज्ञानमविद्यास्वलाभिमिक्त विवक्षित" "बन्धो विपर्य्ययात्" विपर्ययभेदाः पञ्च 'इत्यामामिच्छलवात्' "तस्य हेतुरविद्येति" योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वरूपाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाज्ज्ञानयाथात्म्यमभ्युपगमएव योगतोऽस्य विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽज्ञानाभावमात्रं विवेकज्ञानभावो वा तस्यापि बन्धापत्ते जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकज्ञानाभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिज्ञानस्य ज्ञानाभावान्तानुपपत्ते अभावस्य ज्ञानवदावरकत्वाभावात् । तथा दर्शितावाच अविवेकस्य नूतनाभावो नोपपद्यतामिति । कल्प्यते च वासनात्मकस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजनकहेतुतया तमोदावरकत्वदर्शिताभावादिवदप्रत्यक्षेणोपपद्यते । "तस्य हेतुरविद्येति" पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्यावासनैवाविद्याबीज व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च "पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते" इत्यादिवाक्ये ह्यभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थतासंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नामावोऽपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये आचार्यैः प्रपञ्चेनाभिहितम् । तस्मादविवेकाविद्ययोरेकसंयोगहेतुतयाऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजनकहेतुः साक्षात्,धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा, रागादिदृष्टद्वारा च भवति" सां०प्र०भा० । अविवेकमविद्या शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक त्रि० न०त० । विवेचकभिन्ने वाच्यार्थाऽविवेचना

अविवेन त्रि० "वेनतिः कान्तिकर्मा" निरु० वि+वेन-अच् न०त० । विगतेच्छाभिन्ने इच्छायोगे । "भगवतोऽविवेन तमित् सचायम्" ऋ० ४,२४,६,।"अविवेनमिच्छावितमस्तूयम्" भा०

अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न०त०। १विशेषशङ्काभावे । न०ब० २विशङ्कारहिते त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शङ्कि-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य इतच् वा न०त०।१विशङ्कारहिते । "विद्धाद्विशङ्कित" इति । २अजातशङ्के च ।

अविशस्त् त्रि० न विशस्ता विशसने कुशलः । अच्छिन्नपशुच्छेदनेऽनिपुणे शमितरि "मा ते व्यङ्गुरविशस्ताविहाय" ऋ०१,१६२,२० ।

अविशङ्कु त्रि० विरोधे न०त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न०त० । शुद्धिविपरीते दोषे "स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसादोषसाधनता यथोक्तम् "अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता यथाह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्य्यः "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः" इति । स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरित प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति।कुशला हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां तु वह्निकणिकाम् । न च "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेन" बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि "मा हिंस्यादिति" निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभाववत्ता तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

च्छि पुरुषस्य दोषमावहति क्रतोर्योपरितरिष्यति" शा०भौ०। इति सांख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वनिराकृतं तच्च शा०सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चोनोक्तम् तच्च ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषोभेदकधर्म्म अभावे न०त०। १भेदकधर्म्माभावे "वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न०ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० सांख्यादिमतसिद्धेषु शान्तघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्म्मधर्म्मिभेदाद् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवल सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां०प्र०भा०। तन्मात्राण्यविशेषाः" सां०का० तत्त्वकौ० च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा—क अस्म०त०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्म्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषितं भेदकधर्म्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तनं कृतं तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम—क्त न०त०। १विरामरहिते २अक्लान्ते

अविश्रम्भणीय त्रि० वि+श्रम्भ—अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [नेदविश्रम्भणीयं विश्वसेन्नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति वि+श्वस क्रियां णिनि। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव—टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्त्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। "अपकोपधीरविषा वनानि" ऋ०६,२६,५, "अविषा विषरहिता निरलभाणि वा वनानि" भा०। विश्रायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि० न०त०। असंलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुगमे ३सुगमे च। [४विषमयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि० न विशेषेण सह्यः न०त०। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्म्मवित्" मनुः।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृचोलोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अविष्ठो नृमणतिमविष्ठ" ऋ०७।२८।५ "अविष्ठः अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव—गतौ इष्णुन् अविर्गतिरिच्छति क्यच्—भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमत स्वविष्टः" ऋ०२,३८,३, "अविष्यां गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव—भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवाद प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तराहसंवादिनि १यथार्थविषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न सलम्। १मेषीदुग्धे। न विशोढं। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। किञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं तद्भिन्नं अवणायोग्यञ्च। वि+स्पश—क्त न०त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः स च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। "प्रणिधाननिबन्धादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम्"। "प्रणिधानं चिन्त-

स्मृतम् युगपदिति यावत् विरूपाणां उद्बोधकम् उद्बोधका-भावाभावस्य त्वादिपद ग्राह्यागृहीतयोरभावीयं तत्र क्रमात् स्मरणम् यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेक स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादौ इति भवाद्यम् इति”। प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि। “प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित सम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः” “स्मर्त्तव्यविषयत्वात् निमित्तगतत्वात् परं स्मृतेः प्रत्येक मुद्देशाः स्युः। प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम्, निबन्धः एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा शास्त्रेषु ग्रन्थादिकरणम्, अभ्यासः सजातीयसंस्कारस्य तावत् उद्बोधकम् तथापि मानसे से प्रत्युद्बोधकतया स्मार्त्तिजादिना तदुपन्यासः। लिङ्गमनुमानं यथा धूमोऽग्नेः उद्बोधकं पितृमत्त्वादि मित्र स्वार्थं व्याप्यस्य स्मारकम्, लक्षणं यथा दण्डलक्षादि अङ्गु-लादेः, सादृश्यं देहादेः। परिग्रहः स्वीकारः। नामादि भावोऽयं तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि तद्भृत्यवर्गौ परस्परस्मारकौ, सम्बन्धो गुरुशिष्यभार्यादि, गो-दुहन्यायात् इत्युक्त आनन्तर्यं मौसलप्रयाणादि, वियो-गोऽपदारादेः, एककार्याः अनेकेऽपि प्रभृतयः परस्परस्मार-काः। विरोधोऽहिनकुलादेरन्यतरेणान्यतरस्मरणम्। अतिशय संस्कारोपनयनादिराचार्यादिकारकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि। सुख दुःखयोरन्यतरेणान्यतरस्य ताभ्यां तदुभयोत्पादकस्य वा स्मरणम्, इच्छाद्वेषौ यद्विषयकौ तदा ज्ञातौ तस्य स्मारकौ, भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम्, अर्थित्वं दातुः, याचकादेः क्रिया पाचकादेः, रागात्कीर्तेः पुत्रादेः स्मरणं,” धर्मा-धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत सुखादेश्च स्मरणमिति। तेषु च किञ्चित् सम्बन्धतः किञ्चिच्च ज्ञानोद्बोधकं निष्प्रयुग्य पादनाय नाय प्रपञ्च ” इति। कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा “आत्मम-नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” सू० “उत्पद्यत इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एत-स्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारो पूर्वानुभवं समुच्चीयते, अनुभवयाथार्थ्यायाथा-र्थ्यनियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतेः तच्च सतत स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-भावात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणा-द्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादरप्रत्यय-जनिताच्च संस्कारात् दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायेच्छानुस्मरणद्वे-षहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति। आर्षं ज्ञानं प्रातिभं तदुक्तं मतिनं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-प्रदेशान्ते तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातॄ-णामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोप-निबद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्धर्मविशे-षाच्च प्रातिभं यज्ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-चिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप०। संस्कारनाश कानि च रोगशोकमदिरादीनि। न०त०। स्मृतियुक्ते त्रि०

अविस्मृत त्रि० न०त०। विस्मृतभिन्ने स्मृते।

अविस्वर्य त्रि० “स्वर्भिः मे द्याव्हं” इति” यास्क वि+स्वर्य-स्वरत् न०त०। अनभिलषिते अनिष्टे “क्षेमाविस्वर्य तन्तौ” ऋ० १,६१,२। अविस्वर्यं न शब्दोऽनभिलषितं यद्यस्य’ भा०।

अविहित त्रि० न व्यादेव विहित न०त०। १विहिते। २असंतेप

अविहुत त्रि० वि+हृ-बा० इतच् किच् न०त०। अहिंस्ये। “तानि चक्षुरविहृतम्” ऋ०९,६६,२, “अविहृतमहिंसम्” भा०।

अविह्वल त्रि० विह्वलेन न०त०। आकुलभिन्ने स्वस्थे।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई। ऋतुमत्याम्।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाशः उपसर्गदीर्घः अभावे न०त०। १प्रकाशाभावे। न०ब०।२प्रकाशशून्ये। [निःशून्ये त्रि०।

अवीक्षण न० अभावे न०त०। १दर्शनाभावे न०ब०। २दर्श-

अवीचिन त्रि० न०त०। १ज्वलिते। भावे क्त अभावे न० त०। २वीक्षणाभावे न०।

अवीचि पु० नास्ति वीचि सुखाय: इह यत्र। नरकभेदे तत्स्वरूप तत्कारणञ्च भागवते ५स्क० दर्शितं यथा “तामिस्रोऽन्धतामिस्र” इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयःपान-मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-यात् गिरिमूर्ध्नः सम्पात्यते। यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठ-मवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्णशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति”—अवीचिमान् अवी-चिमयोऽप्यत्र। २तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि०।

अवीज त्रि० नास्ति वीजमस्य। वीजशून्ये १फलादौ।

२द्राक्षायां स्त्री। बीजानाधायके त्रि० "अबीजमपि चेत् क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अभावार्थे न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे तन्दुलयवादौ ३बीजे च। "अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अबीजप्ररोहासमर्थमिति" कुल्लू०। बीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीबे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीब इति कथ्यते" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि० ६योगोक्ते निर्बीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सां०कौ० "तत्र प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्च तदर्थाभि. यथा "वीतं विशेषेण इतं प्रवृत्तमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त० २वीर्यवर्जिते त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीराः" ऋ०७,४,६,। "अवीराः पुत्रादिरहिता" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ—कक् वृकः आवरकं न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि" ऋ०१,५५,६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे "आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" "अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि" "अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत्" इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च अनुचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तत्र स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पैत्रं प्रतिभाव्यागतं सुत। समं दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "समं अवृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावत् गृहीतं तावद्देयं न वृद्धिः" मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध—क। १वृद्धिशून्ये। अनभूतवयर्थे वृध—क न०त०। अवर्द्धके। "पर्नीरस्मद्वा अवृधा अवद्यात्" ऋ०७,७,२, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते ब्रह्मणो ह्यापः"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष—ण्वुल्। १दर्शके २पर्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष—ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघु "भूतानामनुरचना त्वया विघ्नमवेक्षणम्" सा०द० "पितृमन्त्रानुहरणे आत्मावमे ह्यवेक्षणे" आ०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष—अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघु। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष—भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि—क्त। १दृष्टे २पर्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष—तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष—कर्म्मणि ण्यत्। १पर्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा—क अव० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न वेदवेदिर्भवतो विनष्टिः" उ०ष०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद—लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० मत्स्य०।

अवेल त्रि० नास्ति वेला सीमा यत्र । १सीमारहिते निर्मर्य्यादे २अपलापे पु० ३पूर्णगुवाके स्त्री मेदि० । अभावार्थे न०त०।४अनुचितकाले स्त्री ।न०त०।५समयशून्ये त्रि० ।

अवेष्ट त्रि० अव+यज–क्त । नाशिते "अवेष्टाददन्दशूकाः" श०१०,१०,"अवपूर्व्वोयजतिर्नाशार्थः" वेददी० "अवेष्टा इति चौदावधर्माविध्यति" कात्या०१५,५,२२ ।

अवैध त्रि० विधित आगतम् अण् वैधं न०त० । १विधितः अप्राप्ते २निषिद्धे च। "अवैधं पञ्चमं कुर्व्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति" स्मृतिः ।

अवैधव्य न० विधवाया भावः ष्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम् अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणाम्" कालिकापुरा० "अवैधव्यं भवेत्तस्याः सप्तजन्मसु निश्चितम्" पुरा० ।

अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतद्वैधाभावे ऐकमत्ये ।न०ब० । २तच्छून्ये ।

अवैयात्य न०वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त०। धार्ष्ट्याभावे १सलज्जत्वे न०ब०। २तच्छून्ये लज्जावति त्रि० ।

अवैर न०अभावे न०त०। १विरोधाभावे न०ब०। २विरोधशून्ये त्रि० ।

अवैराग्य न०वैराग्यं विषयवितृष्णा अभावे न०त० । १विषयतृष्णायाम् २शास्त्रोक्ते धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यरूपाष्टविधप्रकृतिधर्म्मभेदे च ।

अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः ष्यञ् वैलक्षण्यं भेदकधर्म्मः अभावे न०त० । १भेदकधर्म्माभावे अभेदे । न०ब० । २तच्छून्ये अभिन्ने त्रि० ।

अवोक्षण न० अव+उक्ष–भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् ।न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृति ।

अवोद पु० अव+उन्द–भावे घञ् नि०नलोपः । १अवक्लेदने तत अस्त्यर्थे अर्श० अच् । क्लिन्ने २आर्द्रे त्रि० जटा० ।

अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्मिन् देशादौ "अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि" ऋ० ७,१९,१२ ।

अवोष पु० अव+उष–कर्म्मणि क । उष्णाने। अपूपा० हितार्थे अयवौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि त्रि० ।

अव्द पु० अब्दवत् । जलधरे । [पक्षादयोऽप्यत्र ।

अव्दप पु० अब्दपवत् वर्णाधिपे अब्दपशब्दे विवृतिः । अव्द-

अव्य त्रि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । मेषभवे लोमादौ "तिरः पवित्रं विवारमव्यम्" ऋ०९,१०९,१६, ।

अव्यक्त पु० वि+अञ्ज–क्त न०त० । १विष्णौ,२कामे,३शिवे, सांख्यमते सर्व्वकारणे,४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते ५अज्ञाने ६सूक्ष्मशरीरे ७सुषुप्त्यवस्थायां च सत्त्वमहत्तिगिरिसैर्ज्जोतिरुत्पादिभिर्वर्ज्जिते निराकारे परब्रह्मणि न० । ८अस्फुटे वस्तुमात्रे त्रि० । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सा०का० । हेतुमत्त्वादिभिर्व्यक्तधर्म्मैर्विरहितमव्यक्तम् । "अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्" सा०सू० । "तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्"सा०का०। "महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकत्वे सति कार्य्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् । महदादिकं सोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यव्यक्तानुमानम् दर्शितम्" सा०प्र०भा० । "बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति" रघु । वेदान्तिभिः नामरूपाभ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं तत्रैव प्रकृतिशब्दार्थे सर्व्वेषामन्तर्भावात् "अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवनेति" गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्य्यम् तद्द्वारैव ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् "व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्" मनूक्तावपि तद् प्रधानमेवाव्यक्तशब्देनाभिधीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम् "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च व्यवस्थापितम् यथा "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" सू०। "आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेन्नैतदेवम् नह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशमत्र प्रत्यभिज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादन्यत्रापि रूढ्या दुर्बलत्वे प्रयुज्यते न चायं केषाञ्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः? प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति। "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति तैश्च "इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति" दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायान्तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमम्पदं दर्शयति। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति"। तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य। मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति। बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः "आत्मानं रथिनं विद्धि" इति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः? आत्मशब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्"। "तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः" भा०। "सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्" सू० "उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति। इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते "सूक्ष्मन्त्विह" कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति"। श्रुतिश्च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति" इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति" भा०। परमब्रह्मपरत्वे "ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति च गीता। "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः" मनुः विष्णौ तु "अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः" इति विष्णुस०। अप्रकाशितार्थे "तमप्येवमस्याव्यक्तमव्यवहारक्षमितमर्थं मनसा जगाद" काद०। "ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तं व्यञ्जयन्निदम्" मनुः। संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवह्रियते "उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण साङ्ख्याः। व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे। पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या" इत्युपक्रम्य "यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः। अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवर्यैः" बीजग०। तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव "यावत्तावत्कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वतोद्दिष्टमेव। तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि संगुण्य भक्त्वा। एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात्। शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः। अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्व्यादिनिघ्नं हृतं वा। युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेव विदित्वा। तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम्। यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः। तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छकेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत् सर्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलक्षेत्रव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम्। तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ। यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः।

तदैकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्क्षिप्य ततः अधिकपक्षात्तावदेव विशोध्य वा न्यूने पक्षे केनचित्सङ्गुण्य वाधिके पक्षे तावतैव भक्ता समौ कार्य्यौं। ततस्तयोरेकस्य पक्षस्याव्यक्त मन्यपक्षस्याव्यक्ताच्छोध्यम् अव्यक्तवर्गादिकमपि। अन्यपक्षरूपाणि इतरपक्षरूपेभ्य शोध्यानि। यदि करण्य सन्ति तदा ता अपि उक्तप्रकारेण शोध्याः। ततोऽव्यक्तराशिशेषेण रूप शेषे भक्ते यल्लभ्यते तदेकस्याव्यक्तस्य मान व्यक्त जायते। तेन कल्पितोऽव्यक्तराशिरुत्थाप्य ॥ यत्रोदाहरणे ह्यादयोऽव्यक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैक यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्येषां ह्यादिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा रूपैः रूपैरूनं युत वा यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां व्यक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि। एवं विदित्वेति यथा क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता आत्मा शेषाणाममव्यक्तानि व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थ। उदाहरणम्। एकस्य रूप त्रिशती षडश्वा अन्यस्य दशाश्वास्त तुल्यमूल्याः। ऋणं तथा रूपशत च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम्। यदाद्यवित्तस्य दल द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तोयदि वा द्वितीय। आद्योधनेन त्रिगुणोऽन्यतोवा पृथक् पृथक्मे वद वाजिमौल्यम्। अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मान यावत्तावदेक प्रकल्पित या १ तत त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता वन्मूल्य तदा षस्णा किमिति न्यास। १। या १। ६। फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्ध षस्णामश्वानाम्मूल्य याई अत्र रूपशतत्रये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धन या ६ रू ३०० एव दशानां मौल्य या १० अत्र रूपशते ऋणंगते प्रक्षिप्ते जात द्वितीयस्य धन या १० रू १०० एतौ समधनाविति पक्षौ स्तत एव समौ जातौ समशोधनार्थं न्यास या ६ रू ३००

या १० रू १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽन्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेष या ४। द्वितीयपक्षरूपेषु आद्यपक्षरूपेभ्य शोधितेषु शेषं रू ४०० अव्यक्तराशिशेषेण या ४ रूपशेषे रू ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतोमानं व्यक्तं १०० वद्योत्थापनार्थेदं मौल्यं तदा षस्णां किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षस्णां मौल्ये ६०० रूपकशतत्रययुते ९०० जातमाद्यस्य धनम्। एवं द्वितीयस्यापि ९००" बीजग०। एवमनेकवर्णादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव द्रष्टव्यानि।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम् प्रभवकारणात् प्रभव. अपादाने अप् प्रभवोयस्य। संसाररूपे।

अव्यक्तराग पु० न व्यक्तोऽव्यक्तोरागोऽस्थिमा। १ईषद्रक्ते अरुणे वर्णे २तद्वति त्रि०।

अव्यक्तलिङ्ग न० अव्यक्तस्य लिङ्गमनुमापकम्। सांख्यमतसिद्धे १महत्तत्त्वादौ। अव्यक्तं लिङ्गमस्य। २अस्फुटचिह्ने रोगादौ त्रि०। न व्यक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य। गुप्ताश्रमयुक्ते ३संन्यासिनि पु०।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं मङ्गमिवाङ्गमस्याः। १शूकशिम्व्याम्। न विकलमङ्गमस्य ६ब०। विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे त्रि०।

अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अव्यङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप्। सम्पूर्णाङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् "अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्"। मनु।

अव्यञ्जन पु० नास्ति व्यञ्जनं श्मश्रुलक्षणं यस्य। १शृङ्गहीनपशौ, २लक्षणशून्ये, ३चिह्नशून्ये च त्रि०।

अव्यथा स्त्री न विगतमङ्गं बीजमस्याः। शूकशिम्व्याम्।

अव्यतिकर पु० अभावे न०त०। १संसर्गाभावे न०ब०। २संसर्गशून्ये त्रि०।

अव्यतिकीर्ण त्रि० वि+अति+कॄ–क्त न०त०। असङ्कीर्णे "धारा प्रसादयितुमव्यतिकीर्णरूपा" माघ।

अव्यथ पु० न व्यथते पद्भ्यां न सञ्चलति व्यथभयचलनयो अच्। १सर्पे। २व्यथाशून्ये त्रि०। नास्ति व्यथा यस्याः सेवनेन न०ब०। ३हरितक्याम् ४शुक्लशिम्ब्याञ्च स्त्री।

अव्यथय पु० न व्यथयति गन्तारमक्लेशेन गमयत्यस्मान्नयनात् व्यथ–णिच्–अच् वा० अटा० सुप्त न०त०। भावे मिस०।

अव्यथा स्त्री अभावे न०त०। व्यथाभावे।

अव्यथि त्रि० व्यथ–इन् न०त०। व्यथाशून्ये अक्लिष्टे "अश्वमिवाव्यथिर्जगन्वान्" ऋ०१,११७,१५,। [शून्ये च।

अव्यथिन् त्रि० न व्यथते व्यथ–णिनि न०त०। १निर्भये २व्यथा-

अव्यथिष अ+व्यथ–टिषच्। १सूर्य्ये २समुद्रे च ३भरायां ४रात्रौ च स्त्री टित्त्वात् ङीप्।

अव्यथ्य त्रि० अ+व्यथ–णि० कर्त्तरि यत्। व्यथाशून्ये।

अव्यपदेश्य त्रि० न व्यपदिश्यते अभिलापवाक्येन वि+अप+दिश–यत् न०त०। १अवर्णितमयवाक्ये ज्ञायमाने निर्विकल्पके २ज्ञाने न० तद्धि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय तया अभिलपितुं न शक्यते। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" गौ०सू०। नामादिशून्यतया १निर्द्देश्ये २ब्रह्मणि न०।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न०त०।

१विशेषणापेक्षाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाहेकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। "समर्थः पदविधिः" पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः अमुष्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहेकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाथादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति"। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव कैषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्य्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थपक्षवती" त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्ते प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथाच्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि धवखदिरौ इत्यादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न। वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वय क्लृप्त एव राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् शिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थं प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्त एव प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मत्वस्यैवोभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन गच्छति तद्विपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्ति" नास्ति व्यपेक्षा यस्य। २अनपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर—क्त न०त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ "का व्याप्तिः? न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता०। व्यभिचारश्च द्विविधः अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेर्वृत्तिमत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचारः। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायःपिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचारः। २अबाधितार्थे च "अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः" शा०भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर—णिनि न०त०। केनापि प्रतिकूलहेतुना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अबाधितविषये च

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति" गौ०सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृति।

अव्यभिचार पु० अभावे न०त०। १व्यभिचाराभावे २नैयत्यरूपे

अव्यय पु० न० वि+इण्—अच् न०त०। सर्वासु विभक्तिषु सर्ववचनेषु च एकरूपे १शब्दस्वभावविशेषे, यथा स्वरादयोऽव्ययाः सर्वत्रैकरूपाः २शिवे ३विष्णौ च पु०। व्ययान्तररहिते ४विकारशून्ये त्रि० ५परब्रह्मणि न०। "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति" श्रुति। प्रवाहरूपेण ६सर्वदा-स्थिते च "अश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता "मनसावय-वैः सूक्ष्मं सर्वभूतकृदव्ययम्" "सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्य सम्भवत्यव्ययाद्व्ययम्" मनुः ७अव्ययफलदे च "भूराद्या-स्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः। छन्दोग० "अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा" इति आ०त०रघु०। "अव्यय पुरुष साक्षी" विष्णुस०। [भावे।

अव्ययात्मन् त्रि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य। अविनश्वरस्व—

अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+च्वि—भू करणे घञ्। व्याकरणसिद्धे समासविशेषे। तत्र हि उप-कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम् "अव्ययीभावश्चेति" पा० सूत्रे तथाभिधानात्। "द्वन्द्वो-द्विगुरपि चाहं नित्यं मद्गेहेऽव्ययीभाव। तत्-पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहि" उद्भट।

अव्यर्थ त्रि० न व्यर्थ। १सफले २सार्थके च।

अव्यलीक त्रि० विरोधे न०त०। १प्रिये सत्ये च "इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीका शुश्राव सूनृततमस्य तदाऽव्यलीकाः" माघ।

अव्यवधान न० अभावे न०त०। १व्यवधानाभावे नैकट्ये "यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽभिमतस्तयोरव्यवधाने नोपस्थितिः कारणम्" आसत्तौ शब्दा०। न०ब०। २व्यवधानशून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशतः कालतश्च। पूर्वोत्तरवर्णादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम्।

अव्यवसाय पु० व्यवसायं निश्चयमुद्यमञ्च अभावे न०त०। १निश्चयाभावे२उद्यमाभावे च। न०ब०। ३व्यवसायशून्ये त्रि०।

अव्यवसायिन् त्रि० न व्यवस्यति वि+अव—सो—णिनि न०त०। १उद्यमाभाववति अनुद्यते २निश्चयाभाववति निश्चयशून्ये। "बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्" गीता।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था—अङ् अभावे विरोधे वा न०त०। "इदं कर्त्तव्यमिदं नेति" १नियमाभावे, २शास्त्रादिविहितायां व्यवस्थायाम् अविधौ च। "भिन्नव्यवस्थाश्रितोऽपि लोकः" माघः। न०ब०। ३मर्य्यादाशून्ये ४अविहिते ५स्थितिरहिते चले च त्रि०। "स्तनारविन्दत्रितयमव्यवस्था-मिति" कुमारः "अव्यवस्थां व्यवारिषीम्" भट्टि०।

अव्यवस्थित त्रि० वि+अव—स्था+क्त न०त०। १शास्त्रादिमर्य्या-दारहिते २अनियतरूपे "अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः" नीति० ३चञ्चले च।

अव्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ—ण्यत् न०त०। सहभोजनादौ एकत्रावस्थानायोग्ये पतितादौ "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" स्मृति। अव्यवहार्य्यास्तु पति-तस्तेयकर्म्मकारि० स्मृत्युक्तास्तेषां संसर्गविशेषोऽपि निषिद्ध० यथा "याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः" देवल० "शरणा-गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानपि" या०स्मृ०। स्त्रीपातकस्याव्यवहार्य्यत्वञ्च होमवर्ज्जोपभुक्तव्यतिरिक्तविषयम् "होमवर्ज्जोपभुक्ता वा त्यक्त्वा वध्याऽपि वा भवेत्" इह०स्मृतौ तस्या वध्यत्वोक्तेः अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्य्यतोक्तेः अकृत-प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च यत्नपूर्वं प्रा०त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा। "पापाभावे व्यवहार्य्यता" इति चेत् या०स्मृतौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-स्तथात्वम्। तथाच किञ्चिद्वचनं न कुर्य्यात् शास्त्र-वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च। तत्र चैतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्त्येवेति वचोक्तमावश्यकत्वेन "प्रायश्चित्तैर्विशुध्यते लोके कामतस्तु विरुध्यते" इति प्रायश्चित्तैर्भोजनादौ शास्त्रीयम्" मिताक्षरावाक्ये कामतो व्यवहार्य्य इत्येव पाठ तथैव तेन व्याख्यातं च "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्। कामतो व्यव-हार्य्यस्तु वचनादिह जायते" या०स्मृ०। "प्रायश्चित्तैः यथा-शास्त्रैराचाराद्येनः पाप कृत तदपैति अपगच्छति न कामत कृतम्" किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-दिह लोके व्यवहार्य्यो जायते इति" समर्थितवाक्यं आयत्नपूर्वकं तत्रैव यथा "ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-भावात् कथं व्यवहार्य्यत्वम्? तदभावे "अनभिसन्धिकृते-ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति" वशिष्ठवचनात् "इयं विशुद्धि-रुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति मनुवचनाच्चावगम्यते। अतएव।

"यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति । तथा "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणम्भवेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुन कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्यायां एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथमस्ति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते कर्म्मणि पापक्षयः यत्र तु "ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागमस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्यागिपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्त महापातकादौ व्यवहार्य्यत्वं निमित्तं तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामतः कृते व्यवहार्य्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकायाः शक्तेर्विनाशोपपत्तेः पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुन कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव ।"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयो भवत्येव कथान्तराभावात् । "नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हण्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा–क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्सम्बद्धे । "विषयविषयिणोरव्यवहितो-त्तरक्षणोत्पत्तिकाललक्षणेति"दीधितिः ।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ–क्त न०त० । १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त० । १व्यसनाभावे न०ब० । व्यसनशून्ये। व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्" ।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्तः विक्षिप्तः विपर्य्यस्तः पृथग्भूतो वा । १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ–क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते १बीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"श्रुतिः । "सदेव सौम्येदमग्रआसीत्"छा०उ०भा० "इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १छलाभावे "इदं किलाव्याजमनोहरं वपु" शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि०। न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थं व्यापारभेदः ।

अव्यापक त्रि०न०त०। १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च। व्यापकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्भिन्नस्वाद्यभावप्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वह्नेरव्यापकः तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयताशून्यत्वम्" व्याप्ति०गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये। व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहितजनकः ।यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः"। सहि इन्द्रियाज्जन्यः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदिक्रियायां दारुच्छेद्यसंयोगः। तथा यागादौ अदृष्टम् अनुमितौ परामर्शः ,शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

सूत्रम्। तथा "उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव क्रिया" हरिः।

अव्यापिन् त्रि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां ङीप्। १अव्यापके २परिच्छिन्ने च "देशपदनिरूपणमावि सक्रियमाश्रित लिङ्गम्" सां०प्र०सा०का० च। "अव्यापित्वं परिच्छिन्नत्वम्" सां०त०भा०।

अव्याप्त त्रि० न व्याप्तः। १व्याप्तभिन्ने इत्यर्थः २परिच्छिन्ने च।

अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त०। १व्याप्तेरभावे। व्याप्तिश्च तदभाव वदवृत्तित्वम् व्यापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं चाभेवत्वादिवत् वस्तुस्वभावविशेषो वा मतभेदेन ज्ञेया। २लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकहेतावव्याप्तिमापद्यते" दीधिति।

अव्याप्य त्रि० व्याप्तिविषयीभूतोव्याप्यः न०त०। व्याप्तिविषयभिन्ने १व्याप्तिशून्ये यथा वह्निर्धूमस्य अव्याप्यः व्याप्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमस्यासत्त्वे तथात्वम्। वि+आप ण्यत् न०त०। २सर्वावच्छेदमप्राप्ये अव्य०।

अव्याप्यवृत्ति त्रि० अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य। स्वाधिकरणे अवयवविशेषे कालभेदे वा वर्त्तिते पदार्थे यथा संयोगादिर्घटादिषु न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे वृक्षादौ तिष्ठति। तथा आत्मनि ज्ञानादिक न सर्वदा तिष्ठति। अत संयोगादीनां स्वाधिकरणे एव अंश-भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तदात्वम्। अव्याप्यवृत्तिनियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे क्वचित् कालस्य देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालस्य देशस्य इति अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्काराः तेषां देशावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदेनावत्त्वात् देशावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम् एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे घटे उत्पत्तिकाले प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति। संयोगेन घटादयोऽपि दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तय। "अव्याप्यवृत्ति क्षणिको विशेषगुण इष्यते" भाषा० "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकहेतावि-त्यपि" दीधितिः।

अव्यायाम पु० अभावे न०त०। १व्यायामाभावे परिश्रम साधनव्यापाराभावे २विशेषेण विस्ताराभावे च न०त०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अव्यावर्त्तक त्रि० न व्यावर्त्तयति इतरेभ्यो निवारयति वि+आ+वृत-णिच्-ण्वुल् न०त०। १इतरादनिवारके २इतरव्यावृत्तिभेदाबाधके ३अविशेषके च।

अव्यावर्त्तन न० वि+आ-वृत-णिच्-ल्युट् अभावे न०त०। इतरव्यावृत्तिनिवारणे न०त०। व्यावर्त्तनशून्ये त्रि०।

अव्याहत त्रि० विशेषेणाहतः प्रतिरुद्धः न०त०। व्याहत-भिन्ने व्याहतस्य विरोधप्रतिसंख्यानेनाप्रयुक्तः २अनतिघाते च। "अव्याहताज्ञः सर्वत्र" पुरा० व्याहत विशेषणं तद्भिन्ने ३वाक्ये वाक्ये न०।

अव्याहृतत्व न० अव्याहृतस्य भावः त्व। १व्याहताभावे वेद वाक्योक्ते २वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्यमुपचारपरीतता। मेघनिर्घोषगम्भीर्यं प्रतिनादविधायिता। दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता। अव्याहतत्वं संशयानामनवकाशः। निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयग्राहिताऽपि च। मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता। अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्वश्लाघान्यनिन्दिता। आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता। अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता। कारकाद्यविपर्यासो विभ्रमादिवियुक्तता। चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता। अनेक-जातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता। सत्त्वप्रधानता वर्णपद-वाक्यविविक्तता। अव्युच्छित्तिरखेदित्वमुक्तिं वचसा मा गुणाः"।

अव्युत्पन्न त्रि० वि+उत्+पद-क्त न०त०। व्युत्पादयत्सा-व्ययमोऽर्थबोधकतायक्तिः तच्छून्ये अव्यवहार्यशून्ये बाले, "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" पा०। २यद्रूपयवयवार्थानभिज्ञे अवैयाकरणे च।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उत्+स्था-क्तिन् अभावे न०त०। उत्थानाभावे २वाक्यगुणभेदे च अव्याहृतत्वशब्दे विवृतिः।

अव्रण त्रि० नास्ति व्रणोऽस्य। १व्रणशून्ये व्रणरहितादि "ततादौ इत्यपरम द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठि-कापरीणाहव्रणपावकमव्रणम्" सुश्रु०। २नेत्ररोगभेदे "यद् व्रणं शुक्लभागस्थं वा याशाव्रणवावजवा तथैव। चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः अव्रणाः सव्रणाः सुश्रुतात्" इति विभज्य, तल्लक्षणमुक्तम् "स्थिरं यदा भाति सितमदेशे अव्रणं नातिनि-म्नशुक्लम्। शिरावकाशेनाप्रस्रावकादि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति" "अनेनापहृतेऽव्रणत्वं कुमकोशिनम्" सुश्रु०।

अव्रत त्रि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य। शास्त्रविहित नियमशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीवि-

विनाम्। नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छि-लाम्" मनुः।

अव्रत्य त्रि० व्रताय हितम् यत् न०त०। व्रतकाले-ऽनाचरणीयेऽनृतकथनादौ "अव्रतं वा यदाचरति तन्मय्या करोति व्रतम्" शत०ब्रा०।

अश संहतौ-व्याप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेट्। अश्नुते आशिष्ट आष्ट आनशे। अशिता-अष्टा अश्यते-अशिष्यते अश्नुवान अशिष्ट अष्टि समष्टि "स माष्टेगर्यैरिव चामरैऽब्दैः" भट्टि "प्रतापतस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः" रघु।

अश भोजने क्र्यादि० पर०सक० सेट्। अश्नाति आशीत्। आश। अशिता अशिष्यति। 'लशुनं परश्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरेद्द्विज, मनुः "तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन" गीता।

अशकुन पु० न०अभावार्थे न०त०। दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिका साधारणा काकादिदर्शनादयोऽसाधारणा। अमङ्गलशब्दे २१७, १८ पृष्ठे विवरणम् "अपयाति सरोषया निरस्ते कृतक कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या। कलयन्निव सव्यपोऽवतस्थेऽशकुनेन स्खलितः किलेतरेण" माघ। "सा-क्षम नैवाशकुनो भवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः" नैष०।

अशक्त त्रि० न०त० "समर्थभिन्ने १कार्याक्षमे" २पूर्वोत्पन्न-मसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्" सां०का०।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त०। १सामर्थ्याभावे "श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया" रघु। २अपाटवे सांख्यमतसिद्धे बुद्धेः २ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च "एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः" इति सामान्यत उक्ता "पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्। अष्टाविंशतिभेदा" इति। अशक्तीर्विभज्य "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम्" सां०का० "बाधिर्यं, कुष्ठिताऽन्धत्वं, जड़ताऽजिघ्रता तथा। मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दता"। यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधा एतावन्त एव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति-रुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-करण्यम्। तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिरुक्ता स्वरूप-तोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः? विपर्ययात्तुष्टि-सिद्धीनाम्, तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययात्तन्निरूपणान्नवधा भवन्ति। एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययात्तन्निरूपणात् अष्टौ भवन्तीति" सां०कौ० दर्शिता। व्याख्यातश्चैतदस्मा-भि, "पूर्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुत्तरार्द्धे कर्मेन्द्रिया-णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादन्तेऽभिनिवेश इति भेद। तत्र बाधिर्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्ठिता त्वग्गतं स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्वं नेत्रगतं रूपग्रहणापाटवम्। जड़ता रसनागतं रसग्रहणा-पाटवम्। मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम्। कौण्यं हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्वं पादगतं चलना-पाटवम्। क्लैब्यमुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्तः अपानगतं विष्ठोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगतं सुखा-दिविषयग्रहणासामर्थ्यम्। एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधा स्वस्व-कर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधेत्याह तथा चेत्या-दि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः। तथा च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति"

अशकुम्भी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश-अच् अशा सती कुम्भाति जलमावृणोति कुम्भ-वा०-ट पृषो० सलोपः टित्त्वात् ङीप् कर्म०। अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते (पाना) इति ख्याते तृणभेदे।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-यत् न०त०। असाध्ये "अश-क्यसद्व्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु" नैष०।

अशङ्का स्त्री अभावे न०त०। १भयाभावे २त्रासाभावे च न०त०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अशङ्कित त्रि० शकि-क्त न०त०। १अभीते २सन्देहरहिते च।

अशत्रु पु० न शातयति शद-णिच् कुन् न०त०। १चन्द्रे शब्दच०। विरोधे न०त०। शत्रुभिन्ने २मित्रे च।

अशन न० पु० अश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु। १पीतसालवृक्षे रत्नमा०ऽव्ययमतार्थे। भावे ल्युट्। २व्याप्तौ, ३भोजने च "दुर्भिर्हि रणं मोक्षं विप्राणां मार्गणासिना नित्यम्" ति०त०क०। कर्मणि ल्युट्। ४भोज्ये अन्ने न० "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वश। पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-मूर्जं च यच्छति। अपूजितं च तद्भुक्तम्" मनुः। "एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यामशन्याशनायने” मनुः “अशन-पते ! अशनस्य नोदेहि” शत० ब्रा०।

अशनपर्णी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । (आटाटो) इति ख्याते वृक्षभेदे रा० नि० पीतशालत्वक्पर्णा।

अशना स्त्री अशनमिच्छति—अशन+क्यच् क्विप् । भोजने-च्छायाम् । यणाद्यपि अशन इत्यादि । “अशनापिपासे सोम्य ! विजानीहि” छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ। भोजनेच्छायाम् । “क्षुत्तामशनायः फलवाञ्छयामुया” भट्टिः “अशाहा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा” शत० ब्रा०।“अशनायया अशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत” वृ० उ०।

अशनायित त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त । १भोजनेच्छावति क्षुधिते। भावे क्त । २भोजनेच्छायां न०

अशनायुक त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन् स्वार्थे कन् वा। भोजनाभिलाषुके।“अशमेव तन्मध्यतो धीयते ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजा” ता० ब्रा० ।

अशनि पु० स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश अनि । १मेघोत्पन्ने १ज्योतिषि २इन्द्रे “स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञ प्रजापतिः कतमः स्तनयित्नुरशनि” शत० ब्रा० वज्रपातके ३अनुयाजे “अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः” इत्युपक्रम्य “अशनि-रिन्द्रोऽवहन्ति” शत० ब्रा० ४इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रक्षरर्षिपि ५उल्काविशेषे, ६विद्युति च । “अशनेरमृतस्य चोभयो-र्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः कुमा० ७अग्नौ ८विद्युदग्नौ “तमब्रवीदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद् विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदि-त्याहु” शत० ब्रा० । वज्र च वृत्रासुरवधार्थमिन्द्रेण दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति भाग० ६स्क० । “भगवन् ! याहि भद्रं धीदध्यङ्ङाथ-र्वणम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् । स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् । यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्य-ङ्ङाथर्व्वणस्त्वष्ट्रे वर्म्माभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति”। ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि-र्म्मितः । येन वृत्रशिरो हर्त्ता मत्तेजउपबृंहितः” । इति विष्णुनोक्ते नेन्द्रेण तथा कृते स आह “तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् । मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ! । अपि वृन्दारकायूयं न जानीथ शरी-रिणाम् । संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः । जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः । क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे” इति दधीचोक्ते देवैः पुनरुक्तम् यथा “किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु-कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्म्मणाम् । नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् ‘धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मान-न्त्यजन्तं सन्त्यजाम्यहम् । योऽध्रुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं न यशः पुमान्। ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि । एतावानव्ययो धर्म्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः । यो भूतशोक-हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञाति-विग्रहैः । श्रीबादरायणिरुवाच । “एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्व्वणस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मा-त्मानं सन्नयन् जहौ । यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग् ध्वस्तबन्धन । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-स्थितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्म्मितं विश्वक-र्म्मणा । मुने शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितम्” ।

अशब्द त्रि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य । १शब्दहीने, वेदे २वाचकशब्दवर्ज्जिते प्रधाने “ईक्षतेर्नाशब्दमिति” शारीरकसूत्रम् ३शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि च न० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” श्रुति

अशरीर त्रि०नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य। “प्रत्यक्प्राग-शिरिश्चन्ते मिथ्याज्ञाने सचेतने । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-रीरो भवत्ययम्” इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १परमा-त्मनि,२शरीराभिमानशून्ये जीवन्मुक्ते“अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत” इति श्रुतिः। ३देहशून्ये ४मीमां-सकोक्ते देवे ५ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-रत्वम् “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्या तस्य ज्ञानवत्त्वमुक्तं तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्तेरित्याशङ्कापूर्व्वकं शा० भा० तत् समर्थितं यथा “प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-रादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवत-रति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञान-साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-हितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-वरणज्ञानतां च दर्शयतः।“न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादोजवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति" च । ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी ।"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति विज्ञातेति"श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः" भा०।मोक्षस्यापि स्वाभाविकं अशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेन्न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्त्तृत्वानुपपत्तेः । सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्त्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्त्तृत्वोपपत्तेः । न ह्यात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा० ।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व । १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० । "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणोह्यमनाः शुभ्रः असङ्गोह्ययं पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभ्य । अतएवानुष्ठेयकर्म्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्" । अत्र भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति ।

अशरीरिन् त्रि० न शरीरी । १देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च । शरीरस्वामित्वे माथ्वर्थे इनि न०त० । २शरीरेणानुभाव्ये आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । "वागुवाचाशरीरिणी" भा०आ०प० । [शून्ये त्रि० ।

अशर्मन् न० विरोधे न०त० । १शर्म्मभिन्ने दुःखे न०ब० । २सुख

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । शूलीतृणे राजनि० । २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि० ।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त० । शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता । [त्रि० ।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त० । १शमाभावे न०ब० । २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः । अनित्ये अस्थिरे ।

अशासन त्रि०अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये । [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ ।

अशास्त्र न० शास—करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त० ।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहित छ न०त० । शास्त्राविहिते निषिद्धे ।

अशास्य त्रि० शास—कर्म० ण्यत् । शासितुमशक्ये दुर्दान्ते ।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त० । शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ ।

अशित त्रि० अश—कर्म्मणि क्त । १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ते" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ० । कर्त्तरि क्त । २अशनेन तृप्ते आशितम्भवीनः भावे "क्त" ३अशने न० ।

अशित्र पु० अश—सकृतो इत्र ।१चौरे । भोजनार्थात् कर्म्मणि इत्र । देवभक्ष्ये २चरौ ।

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त० । शिथिलभिन्ने दृढे ।

अशिपद त्रि०न शिपदः पदरोगभेदः वेदे छ०सलोपः न०ब०। शिपदरोगशून्ये । "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः" ऋ० ७,५०,४ ।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्बधकर्म्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा—क उप०स० । अहिंसके "सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४ ।

अशिर पु॰ अश–इरच्। १राक्षसे २अग्नौ तस्य सर्व्व भक्षकत्वात्तथात्वम् ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् ५भार्य्यां स्त्री टाप्।

अशिरस् पु॰ नास्ति शिरोऽस्य। १कबन्धे २अशिरःशून्ये त्रि॰।

अशिरस्स्नान न॰ न शिरसा स्नानम्। शिरोमज्जनशून्ये स्नाने।

अशिव न॰ विरोधे न॰त॰। १मङ्गलभिन्ने २तद्वति त्रि॰ ३दुःखे च ५न॰। ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके त्रि॰।

अशिशिषा स्त्री अशितुमिच्छा अश–सन्–भावे अ। भोजनेच्छायाम् "दृश्यते त्वृत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याददातीति" छा॰उ॰भा॰।

अशिशु पु॰ विरोधे न॰त॰। १शिशुभिन्ने तरुणे "जातमात्र शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वय" इति कल्पुकयोऽतिक्रान्ते २नवमवर्षवयस्के च। नास्ति शिशुर्यस्य। ३शिशुशून्ये त्रि॰। स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि क्वचित् "या धेनवोऽधनयन्नामशिश्वी" ऋ॰ २,५५,१६। "गो मा पुत्रागोष्टेभ्योधेनयोऽग्य स्तनाभुजो अशिश्वी" ऋ॰ १,१२०,८।

अशिष्ट त्रि॰ न॰त॰। १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृत तस्मिन्। शिष्ट साधु विरोधे न॰त॰। २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरी ३तद्भिन्ने नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवति च "अशिष्टव्यवहारे दाण' प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया" वार्त्ति॰।

अशिष्ठ त्रि॰ अश्नाति अश–अश् अतिशायने इष्ठन्। १भोक्तृतमे २अग्नौ पु॰ तस्य सर्व्वभक्षकत्वात्तथात्वम्। "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्नि" शत॰ब्रा॰।

अशीत न॰ विरोधे न॰ त॰। १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि॰। शीत हिम' तद्बाधा न॰ब॰। हिमबाधाशून्ये त्रि॰ "अशीतास्तरवोमाघे'भोति। [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र।

अशीतकर पु॰ अशीत उष्णः करो यस्य। उष्णांशौ सूर्य्ये

अशीतम पु॰ अश्नाति अश–बा॰इनि ततः तमप् वेदे दीर्घ। भोक्तृतमे अग्नौ "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्नि" शत॰ब्रा॰।

अशीति स्त्री दशानामवयव दशति दशकम् अष्टगुणिता दशतिः नि॰अशीत्यादेश। अष्टगुणिते दशके (आशी) १सङ्ख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके" या॰स्मृ॰। "अर्वाग्द्वादशवर्षीयादशीतेरूर्द्धमेव च" स्मृतिः अशीति परिमाणमस्य ठन्। अशीतिकः" तत्परिमिते त्रि॰।

अशीर्षिक त्रि॰ नास्ति शीर्षं यस्य व्रीह्यादि॰ ठन्। अशीर्षवति १मस्तकशून्ये २अग्रशून्ये च।

अशील न॰ विरोधे न॰त॰। १दुष्टशीले न॰ब॰ २शीलशून्ये त्रि॰

अशुक् त्रि॰ नास्ति शुगस्य। शोकशून्ये।

अशुचि त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १शौचशून्ये २अपवित्रे मूत्रादौ च। स्त्रियां ङीप्। "अशुच्योनैव तावेन येन मैकारिक हि तत्" मनुः। शुचितत्कालजीविनां कर्म्माधिकारित्वेनाशुचेः पर्य्युदासात् "अशुचिष्माचि च अशुचिशब्दे गम्यन्ते" जननाशौचमरणाशौचवतां स्नानादीनाञ्च सङ्क्रमे। करोति न चौरकर्म योऽशुचिः सर्वकर्मसु" स्मृतिः "निरालम्बशुचिर्भवेत्" स्मृति। अशुचित्वं च वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकोधर्म्मविशेषः तत्र कर्त्तृनिष्ठ द्रव्यनिष्ठञ्च। सूतकादिनिमित्त दुष्टव्यवहारजन्यञ्च कर्त्तृनिष्ठम्। द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुस्वभावकृतम् "यथा मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गत ह्यशुचि स्मृतम्। नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेह सचेल जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्त तत्तद्वर्णयुतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुचिशब्दे वक्ष्यते। शुचिः शुभ्र। तद्भिन्ने ३कृष्णवर्णे पु॰ ४तद्वति त्रि॰ स्त्रियां वा ङीप्। तस्य भाव ष्यञ् आशौचम् ष्यञ् आशौच्यम्। अशुचिभावे न॰ "आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च" स्मृतिः वा पूर्वपदवृद्धि अशौच्यमपि तत्रैव। अशुचौ भव ष्यञ् वा पूर्वपद दीर्घ अ(आ)शौच्य तद्भवे त्रि॰।

अशुद्ध त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषश्च नानाविध व्याकरणादिलक्षणाननुसारित्वं शब्दस्य दोष शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्मणां दोषः यथा हिंसादे पापजनकतया सदोषता। स्नानाद्यपनेयमलादेव सदोषता शिरस्यमशुद्धिशब्दे। "सर्वतीर्थेष्वपि स्नातोऽप्यशुद्ध पुनरेव च" स्मृति एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः।

अशुद्धि स्त्री अभावे न॰त॰। १शुद्ध्यभावे दोषे न॰त॰। २शुद्धिशून्ये दुष्टे। तत्राशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ श्रा॰ख॰। तत सारांश। अशुद्धिर्नाम कर्तृद्रव्यादेः स्पर्शाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि सदोषसंस्कारापादिता तन्निवृत्तिः। शुद्धिमत एव सकलकर्म्मोपयोगयोग्यत्वम् "श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् श्रद्धान्वितेन च" ब्रह्मा॰पुरा॰ वचनैः। अतो यथात्र शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैराचरणीयम्। ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये। ननु किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्ध्यशुद्ध्योः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिसंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रक्षालनाद्यपनीतमलञ्च शुद्धमिति, सत्यमेवं

लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितसंसर्गोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतश्चासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदस्ततो, यथा शुद्ध्यशुद्धितारतम्यविशेषज्ञतः । अतः सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिसंस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेय साधनत्ववत् । कथ पुनः कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तर भाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशततया-तनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिसंसृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूप सिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीनां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते यथं भाषार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्राशुना ब्राह्मणवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धेश्च पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भव । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिरिष्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अत शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्धिज्ञायेते यथाश्रुति" तदेवं यथा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते अनेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरापाद्यते शुद्धिर्हि मूत्राद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः स्वरूपाणाम्, न हि सुवर्णादयः भावाः स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथाऽदृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम सद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषसंगमे मोक्षणाभ्युक्षिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुमता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मशयता, शरीरशौचं मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्य्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासङ्कल्प प्रतिषेध, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्य्युपासितम्" । "बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्त शौचमहिंसनम्" इति च उश० । "अद्भिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मन सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनस शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देश काल तथात्मानं द्रव्य द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्था च परिज्ञाय यथाविधि । शौचस्य कुशलो धर्म्मे धर्म्मेप्सुः शौच माचरेत्" इति च बौधा० "अनिलानलसोमसूर्य्यकाश्मनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजमुखवालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यता नयन्ति" हारी० "आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्म्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धे, तपसा पापाना, सन्तानजानां मातृपैतृकाणा दोषाणां यमनियममन्त्रव्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि० "ज्ञान तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायु कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्" सर्व्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचिः शुचि । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिण । प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः "कालोऽग्नि कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्य्यकारिणां दानम्" वेलस्येश्वरध्यानात् विशुद्धिः परमा मता" वा० स्मृ० "सत्य शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चमं मतम्" यम० "गात्रं मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतानुकम्पनात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनाहुताभेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्रवासेन दानेनेह परिक्षयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एत च्छौचं श्रोत्रदृशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अमात्यिषधमक्षेयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । अर्द्धश्चेत् परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते” ब्रह्म० । “उच्छिष्टोपहतेऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संस्पृश्याचम्य प्रयतो भवेत्” पैठी० “प्राणिमात्रं सर्वमेवाद्भिरद्भिश्च क्षालयेत् । अप्लोपहतानाञ्च शौचं नास्त्यत्” विष्णुः । “विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्या देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि । वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्घ्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः “तथा शरीरस्रोतोभ्यो मल निम्नस्रविणः । अस्मादीनां प्रत्येकञ्च द्वादशपिचिर्न्नियमतः । प्रभूतायुधमेध्यानां सर्व्वगात्रशुचिर्भवेत् । अस्माद्वर्णविपर्य्यासात् दुस्तादिपरिभ्रमात् । उक्ता वाचनमाच्छु द्विरन्ततं प्रपूर्णेव वा । अपविद्धे मनुष्ये दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रक्षेपक्षेपनस्नानाशुची चापचैवम् । शौचञ्चपवित्राद्भवेदम्भोगोमयादिभिः । देवे क्षेत्रे च मध्ये च अपकृष्टे च दूरतः । प्रचारादाचमनञ्चैव शौचार्थं प्रवृते विधिः” देवलः । “दुष्टाभिशस्तपतितविकर्म्मोपक्षीणोपहतानां संस्पर्शाद्गात्रसेदतोयपूययोर्णितशोणितमांसादिभिर्जीवितरेतुसहमोच्छिष्टजलनिस्रन्मूत्रपुरीषादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरपपूताभिरद्भिश्च क्लिन्नगोमयोपलिप्तमृत्तिकाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पूतोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयु । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च । श्मश्रुकर्म्मणि कृते च । शवं शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्ज्जे पशूनभयं तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्व्वं वस्त्रं नामश्लालितं बिभृयात् । रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाऽश्नीयात् । क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्थ्यस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डालम्लेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्म्मद्यैरुपहतोऽन्यतोऽन्यतरत् प्रक्षाल्य शुध्यति । अन्यत्रोपहतोऽन्यतोऽन्यतरत् प्रक्षाल्य स्नानेन । मद्योपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविट्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । आधूममेव दाहं शौचं चाण्डूरपानकैः । अद्बीकारसमाध्वीके पैष्टं नारिकेलजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः “स्नानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम् । वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तॄणि देहिनाम्” विष्णुः । “ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेऽनुपहते स्यादमेध्य यदि कर्हिचित् । मुखेऽपि च सम्भ्रमार्थं तत्र स्नानं विधीयते” अङ्गि० । “श्वभ्या काकमतोयेन शोणमाद्येन वा तथा । नाभेरूर्द्ध्वं नरः स्पृष्टा सद्यः स्नानेन शुध्यति” ‘मनुश्च “स काकेषु सर्व्वासु प्रविश्य चाण्डालकम् । जङ्घाभ्यां मृत्तिकास्तिस्रः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः” यमः । “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा । शव तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचम्य प्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्य्यान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरेकी स्नात्वा च घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्” मनुः । मैथुनिन स्नानस्मृतौ गर्भशङ्कायामेव “ऋतौ तु यदा गच्छेच्छौच मूत्रपुरीषवत्” शातातपोक्तेः । “अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वपाकेन स्तनमिश्चारकेण वा । स्पृष्टमात्रस्तु कुर्व्वीत सेचनं प्रावनं जले” मत्स्य “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । श्वस्पृश्य दिवाकीर्त्तिं चितायूपं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति” ब्रह्म० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या० स्मृ० उदक्यादिस्पृष्टं स्पृष्टः स्नायात् देवा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्गं उन्मत्तं शवमन्त्यजम् । सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचैलं सशिराः स्नातः तदानीमेव शुध्यति । शातातप० । “श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतकं सूतिकामित्यादि शातातपवत्” परा० “अशुचिं तमसमेवैताम शुचिं यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

मनस्याचम्य शुध्यति" इति च देवल०। "मानुषास्थि वसाविष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्ज्जनात्" देव०। "चैत्यवृक्षचितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी। एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्"। परा०। "अपपर्युषितकर्मे तद्धारकशवानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभिमन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ते श्मश्रुकर्मणि परदिवामैथुने च" हारीतः "अथ सावर्णिकं व्याख्यास्यामः 'चण्डालशवयानकतद्धारकरजस्वलासूतिकाः संस्पृश्याऽनुदितेऽस्तमिते स्पन्दिता चाश्रुस्पन्दिताभिसन्दने कर्णक्रोशने विस्फूरणे यूपसंस्पर्शने" इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" कश्य०। "श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलमाशा अम्भोऽवगाह्योत्तीर्य्याग्निमुपस्पृशेत्" व्यास० "शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य वा। अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता०। "अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः" दक्षा०। "यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं सोऽल्पाशुचिः" हेमा०। "श्वराहखरानुष्ट्रान् वृकगोमायुवानरान्। काककुक्कुटकंश्चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव०। "भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा। शूकराणाममेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यास "चण्डालं कुक्कुटं काकं श्वान्यगावविनाशकान्। चितियूपश्मशानानि विड्वराहखराशुचीन्। अवकीर्णिनमन्त्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" हारी० "अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटान्। पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्मवित्। संस्पृश्य शुध्यति स्नानात्" मार्क०पु०। "बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान्। विकर्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः" षट्त्रि०। "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा० "शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च। शुचिरप्यशनार्हस्तु सचेलं स्नानमाचरेत्" छाग० "स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव० "रजकश्चर्म्मकश्चैव मात्यध्वजोपजीविनौ। निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा। मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा। चक्री ध्वजी वध्यघाती" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु। तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः" शाता०। "ऊर्द्धं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते खगः। स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति" ज०त०। "नीलीं नीलीविकारं च मानुषास्थीन्यपि द्विज०। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः" स्कन्द०पु० "अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम्। कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्" शाट्यायनि। "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" अङ्गि० "रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्" मनुः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि०। "रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते। अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्" मनु० "अकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम् रक्तमाहुर्मनीषिणः। काले तु तद्रजः प्रोक्तं तत्कालतश्च साऽशुचि" छाग०। एवमन्यान्यपि तद्बोधकान्यनुसन्धेयानि। शुचित्वकालजीविनः कर्माधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृविशेषणतया कर्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभावः एवं तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्माधिकाराङ्गत्वे निरूपिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्माङ्गतया द्रव्यगतशुद्ध्यशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धि ९६पृष्ठे अकालशब्दे उक्तप्राया। पर्युदस्तकालानां तु कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" "आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्कर्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषामशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्र्योः कर्त्तव्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकदर्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्मेत्युक्त्वा शर्वर्याः प्रथमे यामे तत् कुर्वीताविचारयन्नित्यादि" च वाक्यं सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्ध्यशुद्धी तावदिदानीं निरूप्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्ध्यशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते। "शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत्, मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखननेन शुध्येत् दन्ता-

स्थिभन्नं उपतप्तेन, दारवं मृण्मयञ्च जह्यात् । अत्यन्तोपहतस्य प्रक्षालितस्य शिरदधा तक्षिन्द्यात्" विष्णुः "अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं मृण्मयपर्णानां त्याग, तस्मात्प्रदेशमित्येके धारण हि नामानां शोधनमित्याचार्याः तथात् सर्वे पात्रधानाञ्छवनादेव शुद्धि" हारी० "तैजसानां मणिपरीतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्त्तनमुद्धेखनं भस्मना त्रिःसप्तधा परिमार्जन मुद्धेखनं वा" शङ्खलि० "मूत्रपुरीषासृक्शुक्रशवस्पृष्टानां तैजसानां पात्राणां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकृत्व परिमार्ज्जनम्" "लौमानि वासांसि तेषामभावे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवन्ति मूत्रपुरीषशोणितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाद्भिः क्षालनं प्रासादहूयोत्स्कन्नानां, वस्त्रवत् रज्जुविदलानाम्" इति च बौधा० "मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा श्लेष्मभिरस्रशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनः पाकेन मृण्मयम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं ताम्रसौवर्णराजतम् । शुध्यत्यावर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा" गरुडशितपायनया "अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते । अत्र मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण च । येन यदुपहन्येत पुनः प्रक्षाल्य तत् । यदम्भसा न शुध्येत् पक्वं पोमहत दृष्टम् । छेदन तस्य दाह्यो वा यत्र संगुपहन्यते । स्नानिकाधारपातेन अशुद्ध तत् परित्यजेत्" यम । "पञ्चरौदनपत्राद्यैः शुद्धिः यमानमं मन्त्रम् । अतिदुष्टस्य तस्यात् त्यजेत् लिङ्गात्ततुर्मे" उश० । "दूषितं वर्जितं दूष्यं कर्मवं" चेति त्रिङ्गिनाम् । चतुर्विधममेध्यं च सर्वं त्याज्यमिति पुनः । शुध्यत्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते। यथान्यभोज्यमेवानि वर्जितानि हि यच्छति । श्वाद्यपतितचण्डालो याम सूकरकुक्कुटौ । स्वा च नित्य विवर्ज्या स्युः षडेते धर्मत सदा । सप्रण सूतकी सूती मत्तोन्मत्ती रजस्वला । स्तनमश्रुरक्तद्य पञ्चास्यिपटौ सकालस । खेदाश्रुविन्दव फेनोमिरस्त नखरोम च । आम्रधर्म त्यजितेतद् दूष्यमाकु हिंसात्मयः । मातृपाशिनकमोपिणारेतोमूतासवानि च । कुणपः पूयमित्येतत् कारक चेतुदाहृतम् । दूषिते प्रोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः । दूष्ये मार्ज्जनसंस्कारे वस्तवे सर्वथा भवेत्" देवलः । अथ भूमिशुद्ध्यशुद्ध्यपायादि । "प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानवः । चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपश्यते शवः । विण्मूत्रे चाङ्किते यत्र कुणपोयत्र दृश्यते । एवं कश्मल भूयिष्ठा भूरमेध्येति कथ्यते । कृमिकीटपतङ्गैश्च दूषिता यत्र मेदिनी । सकृता कर्षणैः शिप्ता मार्ज्जितां शुध्यती वसेत् । चण्डालतमूत्रासकृदुपमर्दाश्रुरजोमलैः । भस्मपङ्कतन्तुर्नापि मसपा मलिना भवेत् । मलिना या चतुर्थी या भूरमेध्या विशुध्यति । कुथा द्विधा त्रिधा चापि शोध्यते मलिनैकधा । दहन खनन भूमेरुपलेपनवापने । पर्ज्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम्" देव० । तथा मनीभूतके च "सम्मार्ज्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" मनुः । "खननात् दहनाद्दाहाद्वर्षादभिवर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" यम । "अमेध्याया भूमेरुपघाते उपलेपनम् खनिरायाः कर्षणम् अत्यन्तायां मेध्यमाहरणं प्रच्छादनम् चतुर्भिः शोध्यते भूमि गोभिराक्रमणात् खननाद्दहनादभिवर्षणात् पञ्चमाच्चोपलेपनात्" बौधा० "कर्षणप्लावनेनमद्भिरम्बुसारकालोदकपूर्भूमे" शङ्खलि० शुद्धिरिति शेषः । "खननात् पूरणाद्दाहात् पवनादभिवर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति" हारी० । "मार्ज्जनोपाञ्जनैर्सेक प्रोक्षणेन च दुःखकम् । मार्ज्जनेनाञ्जनेनापि सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्" विष्णु "गोचर्म्मात्रमब्बिन्दुर्नां (भूमे) शोधयति पातितं असङ्कलमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते" बौधा० मृतौ वर्षादिभेदे कालभेदः । चण्डालपतितादास्त्वा कतायेद् द्विजमन्दिरे । शौच तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचि । द्वाभ्यां तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत्" इ०मनुः । आहत्य श्वपाक । हिंसस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् । दिनैकेन बहिर्भूमि रग्नितोपमवेपन्" यम । यथोक्तकालानन्तर कर्त्तव्यमाह सर्वं उपकृत्य शुद्धि प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थमवदूषिते । सौत्पाद्य मृण्मय पात्र सिद्धमन्नं तथैव च । स्फुटादग्धात् तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद् बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ।" "दारुदस्थि भूम्योरावपनं च भूमेः" गौत० "मार्ज्जनाद्वेश्मनां शुद्धि क्षितेः शुद्धिस्तु पञ्चभिः" यम । अशुद्धपदार्थः "आङ्कानपृष्ठे भूमिर्देवागारे तथैव च । मेध्या चैव सदा मध्ये सर्वा गोष्ठे च या भवेत्" यम । "रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च" परा०

रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः । मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च । तथैव हि विशुध्यन्ति सूर्य्यसोमांशुमारुतैः" विष्णु । अथ मृत्तिकाशुद्धिः "वल्मीकादुन्दुरोत्खाता पाङ्क्ताच्च पथिवृक्षयोः । कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः । शुचिदेशे च संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्ज्जिता" शाता० । अथ पक्वान्नादिशुद्ध्युपायाः । "केशकीटच्युतप्रान्तं पायसोपहतस्य यत् श्ववाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यमासिकैः । दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशङ्कितः । भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृश्य वोल्मुकेन च । सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं स्नातमजेन वा" । घृतं सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता० "मक्षिकाकेशकीटरोमनखाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्य्याभिवाच्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्यपरिपरिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत" बौधा० । "सक्षारमाषसंयुक्तं तथा पर्य्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत घृताभिघारितम्" यम० "माषा राजमाषाः" हेमा० । पर्य्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् 'शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयित्वा तु निर्दोषाण्यापद्धर्म्मगतो यदा" तस्यैव वचनान्तरात् "मक्षिकाकेशमत्स्येषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा मूत्रं यच्चावधूनितम् । भस्मनास्पृश्य चाश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा" यम । क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूनितं वस्त्रेण । "अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैर्दृष्टं चया वा पतितैश्च दृष्टम् । चाण्डालभक्ष्यास्तु हिरण्यपाणे संसृष्टमन्नं महदाह भोज्यम्" यम । अत्रापवादः 'मक्षिका मशका दंशा घुणा सूक्ष्मपिपीलिका । आमिषामिष्यमेधी च मेते कीटा निदर्शिताः । यम "पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति" मनुः । गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते । सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये । अत्र मक्षिका पिशाममक्षिका 'केशकीटच्युतनिष्ठीवितपत्रोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेषितं यच्च पर्य्युषितम् पुनःसिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमप्रमत्तं हिरण्योदकस्पर्शात्" शुभकृत् "आहरणास्याध्यवहरणीयानामन्तेऽभिघारितानां शुद्धि इम पवनमेव क्षेपाणां, स्नेहमद्यानां, संस्कृतानामद्भिः प्रोक्षणमितद्रवाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिस्रावितानां, दोषाणां ततस्त्याग" शङ्खलि० । 'परोक्षमन्नं संस्कृत्य वस्त्राणां भरित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्" आप० । "अनिष्टगन्धोपघ्राणश्रवणदर्शने केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चनरजतवैदूर्य्यप्रवालगोवालाजिनदर्भाणामेकतमेनाद्भिः संसृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति चान्नोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्नमपनीय अजमवघ्राप्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्" हारी० । सिद्धहविषा मधुता स्वधायसमभ्यन्तु पक्वतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य "पवमानः सुवर्ज्जनः" इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयोविकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्टसमन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्" बौधा० उच्छिष्टसमन्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे" हेमा० । पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् । प्लावनोत्पवनाभ्यां च पर्य्यग्निकरणेन च" लौगा० "पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवनं दर्भपवित्रेण "पवित्रेण प्रसव उत्पुनामि" इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम् । "आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यम "श्रपण एतत्तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि पायसं च । एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्ज्जारनकुलसर्पैर्मूषिकपक्षिभिः । संस्कृतं तु यदान्नं ह्यवलिह्येत केनचित् । सुवर्णेवर्णताम्रोष्ण्यं शौयाश्च रजतेन वा । स्पृष्टैकतमेनापि भोज्यं स्नातमजेन वा" शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्य्यग्निकरणम् । इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्य्या" हेमा० । "एतदधिपयस्तकाणामाकरस्थितानामदोषः" शु० "आभारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम् । एतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुडम्" द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिस्राव्याणि चाम्भसा । शस्यानि प्रोक्षयच्चैव शाकमूलफलानि च । खङ्गा तु दूषितं भाग मालाम्याध जलेन च । ब्रह्मा० पु० । "द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्नेः" । विष्णु । "इत द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषामसम्यक्कारकर्म्मणि" "द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्म्मशास्त्रेषु पठ्यते । श्वकाकरक्षोत्पाटे तु द्रोणान्नं न विसर्जयेत् । ग्रासमुद्धृत्य तत्त्याज्यं यच्च लालान्वितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्'' परा० । द्रोणाद्यूनपरिमाणस्यान्नस्य श्वाद्यवलेह-मक्षोपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्यः यथाह यमः । ''अशायसगशाद्यैस्तु अन्नमन्नं यदा भवेत् । लेह्यो वा गोरसोवापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्न परित्यजेत्तत्र लेहस्य पावनेन तु । अन्यकनतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः ''अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्ष कुक्कुटमूषिकैः । भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्व्वतः'' चण्डालादिस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कार्य्य इत्याह ''चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयाचितम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्'' वशिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति'' द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च । छागेन सुख-स्पृष्टं शुचि त्वेन हि तद्भवेत्'' छन्द० ''तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च'' छन्द० ''कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्'' शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता साद्रव्यान्तरसम्पादनाशक्तिरूपायामापद्येव कार्य्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरं सम्पाद्यम् यथोक्तं वायुपु० । ''अन्नं पर्य्युषिते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । उद्धृत्य भव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः'' ''हविषां संस्कृतानान्तु सद्य एव विवर्जनम् । स्वल्पमयुक्ताभिरद्भिर्वा प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः लवणैस्तैर्वा कार्य्यं धान्यकीरणम् । द्विजसूर्य्याग्निसत्त्वानां दर्शनं तु प्रयत्नतः'' ब्रह्मपु० । अथोदकशुद्ध्युपाया । ''उच्छिष्टं मलिनं छिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितम्'' इत्युपक्रम्य ''सूर्य्येन्दुरश्मिपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गर्त्ताः मूत्रपुरीषैश्च शुध्यन्त्याप इति स्थितिः'' छन्द० । ''अतपक्वनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा । अप समुद्धरेत् सर्व्वा शेषं वस्त्रेण शोधयेत्''। वह्निं प्रज्वाल्य तत्रा कूपे पक्वेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नवतोयसमुद्भवे । जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणम्'' विष्णुः ''रथ्याकर्द्दमतोयादिप्रायश्चित्तं ४८१४०'' ''भूमिस्थमुदकं शुद्धं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् । अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव हि शोधनम्'' वापीकूपतडागेभ्य आपो याश्चास्तु सर्व्वशः । ''पश्चात् पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति'' परा० ''अस्थिचर्म्मावसिक्तं यत् श्वमार्ज्जाराखुमूषिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्'' इत्युपक्रम्य ''अस्थिचर्म्मावपतित खरवानर-सूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तेभ्योद्धृत्य घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानहिच्छत्रं कूपे यदि निमज्जति । षष्टिं कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति'' परा० अथ नानाद्रव्यशुद्धयः ''अमाकोयत् स्पृशेद्द्रव्यं अद्भिरेव द्रवमेव वा । पक्वं वा भोज्यं भक्ष्यं वा तत् सर्व्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोध्यतेऽन्यथा'' अन्नं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देव० । तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति । अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् । अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमरौप्यस्य सम्भवः । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः । ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः । द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् । मार्ज्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु । चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा । स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते । चेलवच्चर्म्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च । शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते । कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः । क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा । प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनः पाकेन मृण्मयम् । मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनः पाकेन मृण्मयम् । ... तावन्मृद्वारि चादेयं सर्व्वासु द्रव्यशुद्धिषु'' मनुः । ''कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्णाकर्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः'' यमः ''तृणकाष्ठपलालानि पुष्परक्ताम्बराणि च । शोधयित्वातपे किञ्चित् करेण मार्ज-

वेणुजः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमदाहरेत् । तोयाभावे परस्पर्शे भूमौ सम्वेशनेऽपि च । कुशिकाया च रिक्तागोदहनं चापदि स्मृतम्” देवलः । आमान्नपरिशोधने विशेषमाह हारीतः । “तस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्य्यात् । ‘पयसां दर्भां मीतानामवहननमपनये, ब्रीहियवगोधूमानां घर्षणादवमेवाद्यं विविधधान्यानां कण्डनविकृतवनप्रक्षालनैः फलीकृतानां घर्षणप्रक्षालनेन पर्य्यग्निकरणं शाकमूलफलानां मूलानामवहननप्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानां, स्वविधिविधानात् अग्रहविषां अपचमेव स्नेहाना पुनः पाकक्रतक्रमणानां गुरुत्वादिभिः स्पृष्टानां भूमौ तत्रकालानामादित्यदर्शनाच्छौचम् । हारी० “गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च” शाता० । दुष्टाभिधस्वपतिततिर्य्यग्भोज्यस्पर्शोपहतानामिमदुष्टौ “शयनयानासनानि परिहार्य्याण्युक्ते मन्त्रे असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां स्थानां प्रक्षालनं न दोषोपहतानामभ्युक्षणम् एषं शुद्रसमिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणं दारुमयानामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामनुलेपनम् उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तक्षणं मूत्रपुरीषशोणितरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवज्वालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूत्रपुरीषशोणितरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः” बौधा० । शौचं वहुलरोम्णां तु मारुतार्केन्दुरश्मिभिः । रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति” अङ्गिराः । अथाशुद्ध्यपवाद । नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । प्रस्रवे तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ” मनु “वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः शकुनिः फलपातने। स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ”शाता०“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः”मनु ‘तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपातितम्, याज्ञ० । शुचीति शेषः । “मक्षिकाश्च मृगा धन्याः पातितं तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्। प्रचारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च । मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्थाश्चैव या आपो गवां तृप्तिकराश्च याः ”। वशि०“रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः । विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्रवणे शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षञ्च योषिन्मुखं तथा” याज्ञ० । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं जाया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु” बौधा० । “स्वा भार्य्या शिशुर्वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु” शङ्ख । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं चाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्वोऽविप्रुषश्छाया मक्षिका यत्र च मलः । अजोहस्ती रथो छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्य्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि घृतं पयः । सर्व्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः” यमः ।“शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा वै वहिश्चराः। आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः। आपः शुद्धा भूमिगता शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्म्मपरो राजा संतुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ” यम. । “रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्ज्जारश्च सदा शुचिः ” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्व्व एव तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमश्वाजयोर्मुखम् । मुखवर्ज्जं च गौ शुद्धा मार्ज्जारश्चङ्क्रमे शुचिः” शङ्ख० । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । मार्ज्जारश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ” परा० । आकराः शोमपात्रं च शाखा यज्ञ प्रयस्यते” उश० शुचय इति शेषः । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणव । आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम्”बौधा०“रेणव शुचयः सर्व्वे वायुना समुदीरिताः । अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहनिवाससाम्” पैठी०“गवाश्वरथमागानां पथस्तारेणवः सदा । प्रमयस्ता समूहन्या श्वाविराममवासवाम्” उश० “अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्” शाता० । “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्”।तथा “भवं चाग्निमेवं चापि शुचीति द्रव्यमुच्यते। शोधितं तु यदाम्येन तत्पूतमभिधीयते । स्वयमेव हि यद्द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम्। स्थावरं जङ्गमं चापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्ये रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं च पवित्रमिति स्मृतम्। यच सर्व्वाणि धान्यानि हव्यान्याभरणानि च। सवर्ण्यभवप्रजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् । वर्जिते निषिद्धे द्रव्ये शुचित्वं न वर्त्तते । तन्निषेधेह

यन्त्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तथाप्युक्तं तु कर्मणां शुचो-स्याङ्कर्मणीयिष्य । निर्मल यत्नत द्रव्यं क्रियार्थं पूतमुच्यते। पवित्रमसोयाम याज्ञम साधमाम्बु च । दूरे गौराश्च चेति स्मय शुद्धमिति स्मृतम् । निगमय मायशुद्धा योषित्रयामृतौ तथा । महाफल्या हि नारीणामद्य काले न संस्पृशेत् । व्याकरा हि स्मय शुद्धा द्रव्याणामिव निर्णय । भस्म चौद्रं सुवर्णं च यदर्भा घृतपाक्षिका । अपामार्गशमीकाया पद्ममामलक शिरि । मात्यानि सर्षपा दूर्वा सदाभद्रा प्रियङ्गव । अक्षतारोचनालाजा हरिद्राचन्दना यवा । पञ्चगव्यादिराज्ययाज्ञशोधातको-तको । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययो । यौक्तिकानि मङ्गलानि शोधनानि च देहिनाम् । तेष्वापोगोपलम्भूत पवित्राणि विशेषत । सर्वगोष विशुध्यर्थं सर्वेषा सर्वत सदा । अकाकले समिद्धोऽपि दुर्मेतुभ्यैरदूषित । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय स. । द्रव्याणामविदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते । ज्वालाभिरुद्रपातानां शुचित्व नियत भवेत् । अग्ने-र्यवलकस्य चद्रणं मानतापदि । श्वपाकौ यमसाभस्तु ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालाग्नेरमेध्याग्ने सूत-काग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहण स्मृतम् । गोयलब्धुबदेयस्या स्वयामाद्यचिता विधा । अपास्या मद्भूर्धेष्टुदा सत्या निर्मूलवर्जिता । ऊर्ध्वं नाभे-र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वश ” देवल । “ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभेर्मेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति”श्रुतिः । ‘प्रजाश्च सर्वतोमेध्य न गौर्न नरजा मता ” विष्णु ऊर्ध्वं नाभे पुरुषोऽमेध्य पृष्ठे समन्तादश्व स्त्रिय सर्वतो हृदय नासामशुचि” उश० । “मेध्या रजोगता नारी स्त्री सदैव शुचिचारिणी । स्पर्शने तु न दुष्यन्ति यातो गन्धोरस स्त्रिय । स्त्रीणां तथरसश्चैव गन्धोनिर्वास एव च । स एतोगौरमेध्यास्तान् मेध्योऽजोऽश्वस्तथा स्मृतः । हस्तोगोर्मज स्कन्धे सर्वतोऽश्व शुचिस्तथा । श्वपा मूत्रपुरीषे तु अमे-ध्ये मल एव च । गोपुरीष तु मूत्र च नित्यं मेध्यमिति स्थिति । यम “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् । रोमोद्भेदे यथा भुङ्क्ते गन्धर्वा कुचदर्शने । पावकस्तु रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपन्ना या श्रूयता विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्या-

र्हति । तस्यां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः । स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासिमासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति । सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावक सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यत ”। ज्योतिष्टोमम् स्वर्गप्रेप्सुना हननवै अनिष्टस्यानस्यादिकतयानिष्टसूचनमपि अशुद्धिः ज्योतिष्टोमजः पर्युदासप्रकरणप्रतिषेधोभयपरतया सर्वनिषिद्धाभिव्यक्त्यापमात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं रात्र्यादिकालादिवत् पर्युदस्तता किन्तु प्रकरणप्रतिषेध-परतया अनिष्टविशेषसूचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धि कालाशुद्धि-रिति च व्यवह्रियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्-कालानां तत्तत्कर्मकरणायोग्यतानियोजकतया शुक्रा-स्तादिकालस्याशुद्धता सा च मलमासतत्त्वे उक्तप्राया । “र-विणो पञ्चकरणे रविगुरुरहो मलोहारो” इत्युक्ते गो-चरे शुभस्थानस्थिती रव्यादीनां शुद्धिकाङ्क्षयितौ अशुद्धि एव सर्वसुमादिधानामप्यशुद्धि. सा च कन्यकानां दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नात परम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी शुद्धिर्नासमुदिष्टानाम् । अर्थागुदशवर्षेभ्य प्रवदन्ति कन्यकाना”मित्युक्ते ।

अशुभ न० विरोधे न०त० । १अमङ्गले “य सर्वत्रानभिस्नेह-स्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २तत्सूचके रव्यादिपा-पग्रहे “अशुभे दृक्संयोगे वेधवेधेन लभ्यते” ज्योति० अशुभसूचका अमङ्गलसूचकाश्च साधारणा असाधारणाश्च अमङ्गलशब्दे २१६ पृष्ठादौ दर्शिता अन्येऽपि अशुभ-योगा अरिष्टाध्यायोक्ता असाधारणा वेदितव्या । ३अप-राधे च न०त० । ४शुभाभाववति त्रि० । ५न० । ६पापे न० ।

अशुभ्र पु० विरोधे न०त० । १शुभ्रभिन्ने कृष्णे २तद्युक्ते त्रि० ।

अशुष त्रि० न शुष्यति शुष–क न०त० । अशोषके । “रक्षो अग्निमशुष तुर्ववाणम्” ऋ० १।१७४।२ ।

अशून्य त्रि० न०त० । अहीने पूर्णे “अशून्यशयनं भूयात्तव जन्मनि जन्मनि” मत्स्यादानमन्त्र ।

अशून्यशयन न० न शून्य शयन यस्मात् । व्रतभेदे । “अशि-न्यत्र महाराज्यमशून्यशयन व्रत ।” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये भवेद्राजन् सर्वासाम् व्रतमुत्तमम् श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ।। श्रावणादिचतुर्मासान् कुर्वा-द्व्रतमुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्थं प्रकुर्वीत पुरुषोनियतेन्द्रिय । एव यः कुरुते राजन्

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति” च हेमा० व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अशृत त्रि० न शृतं पक्वम् । अपक्वे पक्वभिन्ने । आमामांसादौ ।

अशेव त्रि० शी–वनिप् न०त० । सुखकरे । “अशेव दिद्युद्भिरपामगेवा” ऋ० ७।२४।११ ।

अशेष पु० अभावे न०त० । शेषाभावे । न०त० । २शेषशून्ये समस्ते त्रि० “अशेषमेतत्तपोमोर्घ नाममन्त्राणि केशवम्” उद्भटः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघु “येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि” गीता “तथापि वक्तव्यमशेषमस्तु च” कुमा० । “अशेषतः शौचकृताः कमण्डलौ” माघ० ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ब० । १स्वनामख्याते वृक्षे, २बकुलवृक्षे च । ३पारदे न० । ४कटुकवृक्षे स्त्री । ङ्गत० । ५शोकशून्ये त्रि० ६विष्णौ पु० “सत्यनामा भवाशोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० । “अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान् । अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम्” नैष० “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां सम्पर्कमाशिञ्जितनूपुरेण” कुमा० “नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा प्रणिहितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भावितः । अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पद्यसे वृथा वहसि दोहदमिति” “सर्वाशोकतरूणां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् । निर्वृत्ते दोहदेऽस्मिन् सङ्क्रान्तानीव कुसुमानि” इति च मालवि० । अयमशोकः नवपत्रिकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः” दु०त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशोकस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशोकश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु मालविकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने द्रष्टव्यम् । “अशोकोऽथ मधुमथ पल्लवस्ताम्रपल्लवः । कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः । दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्” भा०प्र० पर्य्यायगुणादि । भावे शोकाभावे त्रिका० ।

अशोकतीर्थ न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे । काशीस्थतत्तीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं तीर्थं गन्धवत्यां एव वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वारमिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकत्रिरात्र न० न शोको यत्र तादृशं त्रिरात्रम् । हेमा० व्र०ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिकं तत्रोक्तं “अस्त्यशोकत्रिरात्राख्यं व्रतं शोकभयापहम् । त्रिरात्रं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, “आषाढे मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा “अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुनपौर्णमास्यां विधेयपर्व्वान्तायाम् हेमा०व्र०ख० विष्णुधर्म्मोक्तव्रताङ्गे १पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासकर्त्तव्ये २व्रते च यथा “अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वैकमना मम । उपोष्य न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यामुपोषितः” इत्युपक्रम्य विधानमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाम्बुना । चतुर्ष्वन्येषु च प्रोक्तं तथा वै कार्त्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह–णिनि । कटकीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रशुक्लषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजनविधानाख्यानम्, “चैत्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपूजयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शोकनाशे तथैव च” उत्तरखण्डाख्यातम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोऽस्य शैत्यगुणवत्त्वात् । १कटुकायाम् (कटकी) शब्दच० ढक् आशोकेय तद्वृक्षे त्रि० । २चैत्रशुक्लषष्ठ्याम् “कृते स्नाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी । चैत्रादौ चान्द्रमासमुपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता” स्क० पु० षष्ठिमाहात्म्ये ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमृच्छति ऋ–इन् हेम० ।

शोकाभावदायके कदम्बवृक्षे शब्दच० कदम्बशब्दे विवृतिः ।

अशोकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्लाष्टम्यां,सा हि अशोककलिकापानाच्छोकदायिका । तद्व्रतञ्च हेमा०व्र०ख० लिङ्गपुरा० । "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ।" कूर्म्मपुरा० । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां बुधवारे पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरष्टमर्चयित्वा विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणानेन भक्षयेत् ।" शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः" अत्र बुधपुनर्वसुयोग प्राशस्त्यार्थ हेमा० । "अशोककलिकापानमशोकतरुपूजनम्" शुक्लाष्टम्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्वृतिमिति" लैङ्गे चैत्रशुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्य ।

अशोच्य त्रि० शुच–कर्म्मणि यत् न०त० । शोकनार्हे यस्य हिंस्य शुच्यते तद्भिन्ने । "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे" गीता ।

अशोधन न० अभावे न०त० । १शोधनाभावे । न०ब० । २शोधनशून्ये त्रि० । शोधनञ्चात्र चेर्जलादिना मलाद्यपनयनम् ऋणादे प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।

अशोधित त्रि० न०त० । १अप्रक्षालिते जलादिनाऽकृत मलाद्यपनयने २अकृतऋणादिप्रतिदाने च ।

अशोभन त्रि० शुभ–कर्त्तरि ल्यु न०त० । १शोभनभिन्ने कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न०त०। २मङ्गलाभावे ।

अशोष्य त्रि० शुष–णिच्–ण्यत् न०त० । शोषयितुमशक्ये । "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता ।

अशौच न० शुचेर्भाव शौच न०त० । १शुचित्वाभावे स्मृतिप्रसिद्धे, विहित-तत्कर्मानधिकारित्वरूपादृष्टे २अशर्म्मविशेषे च ।"जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिन "स्मृति । "समानं खलु चाशौचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति । असमानं द्वितीयेनेति"यमः । स्वार्थे ष्यञ् आशौच्यमप्यत्र "आशौच्यादिप्रपञ्चेन" स्मृति । "अशौच द्विविधं कालकृतं वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं "सप्तधः स्वसत्रोमादिना" अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच । सपिण्डमरणजननादिकृत कालविशेषेऽशौचम् कालागमने च तदपायः । तत्र चेतननिष्ठम् । बहुधा चाच शुचित्वादौ प्रपञ्चः । वस्तूनामशौच स्वभावात् यथा मद्यमूत्रादेः, मधूच्छिष्टादितरवस्तूनामशौचं शुद्रभावः एवं तेषां संसर्गादिकृत चेतनादेरशौचं यथा उच्छिष्टमद्यपानादिस्पर्शे स्वपनो विलासिकद्रव्यविशेषाणामाशौचम् शुद्रभावः । अत्र सपिण्डसमानोदकादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा "जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य द्वादशाह , वैश्यस्य पञ्चदशाह , शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष पर्य्यन्तं सर्व्वजातेषु त्र्यहः चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । कन्यायाः सापिण्ड्यं त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् । अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थस्याशौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः। अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव । पुत्रजनने तु सचेलस्नानात् शुद्धिः। मरणाशौचे तु वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्र्यहात् शुद्धि । सचेलस्नानादशौचनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृमरणे वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णाशौचातिक्रमे त्र्यहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे पक्षाशौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्रावाशौचम् । गर्भस्रावे तु स्त्रीणामेव गर्भमासाभ्यन्तरेऽशौचं तत्र लौकिके कर्म्मणि मासचतुष्टयादिगर्भस्रावे त्रिदिनमासावधिमाससमसंख्याहःसाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्म्माधिकारः क्षत्रियाया दिनद्वयात् वैश्यायादिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्कादिति हारलताप्रभृतय । सप्तमाष्टममासीयगर्भपतने स्त्रीणां च पूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्र सगुणानां मरणपिण्डानां त्रिरात्रम् तत्र जातस्य तद्दिन एव मरणे च य द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् । अथ स्त्र्यशौचम् । कन्याया जन्मप्रभृतिद्विवर्षाभ्यन्तरमरणे सद्यः शौच तदुपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाह । वाग्दानोत्तरविवाहपर्य्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च कन्याया चादन्तजन्ममरणे सद्य शौचम्, आ चूडाकरणात् एकरात्रम्, आ प्रदानात्त्रिरात्र, स्यादिति विशेषः । दत्तकन्याया पितृगृहे प्रसवमरणयो पित्रो स्वस्मादिसंसर्गेऽप्यनयोरपि त्रिरात्रं तत्रापि एकग्रामवासे एकरात्रम् अन्यत्र दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातबालकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापित्रोरस्पृश्यत्वम् तदेव जननाशौचं भ्रातॄणामशौचं नास्ति नवमादिमासजातजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि मुखदर्शनात् पूर्वं सचेलस्नानं कृत्वा जातकर्म्मार्थं यथाशक्ति दत्वा नान्दीश्राद्धं दत्वा स्तन्य पाययेत् । ततः पुनः सचेलस्नानम् ।

अशौचमध्येऽपि जातकर्म षष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रजन्मनिमित्तकं वृद्धिश्राद्धं नाड़ीच्छेदात् पूर्व्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादिपरं लौकिककर्म्माधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं स्नानात् ब्राह्मण्याः । शूद्रायास्तूभयत्रैव मासोत्तरं स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्व्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहः । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपिण्डानान्तु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्यहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामकृतचूड़े मृते एकाहः कृतचूड़े त्र्यहः । द्विवर्षोपरि सर्व्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्र्यहः । षड्वर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्व्वेषां दशाहः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः । अत्रापि कृतचूड़स्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाहः । अत्रापि वंशात् कृतोद्वाहेऽपि मासः । षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासत्रयपरिगणना सावनेन "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्यसिद्धान्तात् । अथासपिण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनीमातुलानीमातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी । श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपुत्रपितामहीभ्रातृतद्भगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामहीभ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवासिनोऽसवर्णमरणेऽहोरात्रम्, औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च त्रिरात्रम् । सजातीयपुरुषान्तरसंसर्गितस्त्रीभार्य्यामरणे त्रिरात्रम् । मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां स्वगृहस्थितानामाचार्य्यस्य च मरणे त्रिरात्रम् । श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे त्रिरात्रं श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोढ़ा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितुश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्भ्रातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊढ़ानां कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम् । मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः । तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्त्वाचारात् स्नानम् । अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाग्निशृङ्गिजलोच्चदेशप्रपतनसंग्रामवृक्षदंष्ट्रिनखिव्यालविषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रम् । वृक्षादिभिः स्त्रिया च क्रीड़ां कुर्व्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रप्रतिकारित्वेन उद्यतस्य मरणोद्देशेन मृतस्य विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैरधमैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वह्नेश्च दातुर्मरणे पापयुक्तमायान्वितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायोपविषवह्निशस्त्रोद्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्म्मकांस्यकारादिनिषिद्धशिल्पिप्रादेश मनुष्यवधस्याज्ञाधिकारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंश्चल्याद्यगम्यपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकार्य्यम् । तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् । म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव । कृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनोऽन दाहादिकं कार्य्यं शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् । गोविप्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे । गर्भपातेतरमृते षण्मासादूर्द्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, गर्भपाते त्र्यहादूर्द्ध्वं च मृतकाशौचम् । शुद्धि०त० । एतत्प्रमाणानि तत्रैवानुसन्धेयानि । "मातृवर्णसमाः" इत्युक्तेर्मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादीनामनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोमजानां तु "शूद्रेण तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" इत्युक्तेः शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृतुल्यतया दृश्यते अतएव चण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः । देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे त्रिरात्रम् । वेदाङ्गादि शास्त्राध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः 'दृष्टीतो देवता मन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतम् । यस्मात्तस्य त्रिरात्रं स्यात् ब्रह्मविद्या यतोऽधीयतः" इति "उपनीयाध्यापकीयस्मिन्नपि-

निरात्रकम्। वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यार्थं निमित्तं यतः। स्नान प्रतिनित्य येन वेदाभ्यासोयतः स्मृतः। तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरोःशिष्ये तथैव" च मनुस्मृत्युक्तेः दत्तक पुत्रस्य पत्नीनादिकृते त्रिरात्रम् जनककुलेऽशौचाभावः। तत्राय विशेषः। सपिण्डदत्तकस्यापि त्रिरात्रं यावनिर्वा तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णमिति। असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा णाञ्च त्रिरात्रमिति वचयः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां त्रिरात्रमिति "भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः" इत्युक्ते रिति दत्तकमीमांसादयः। शवानुगमनाशौचम्। ब्राह्म-णशवस्यानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः। क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य प्राणा-यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः। प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने जलावगाहाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः। अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम्। लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम्। असजातीय-शवस्य दहनवहनस्पर्शैः शवजात्युक्ताशौचम्। स्नेहाद-सम्बन्धिदाहकर्त्तुरस्य तद्गृहवासे त्रिरात्रं तत्कुलान्न-भोजने दशरात्रं तद्गृहवासे तदन्नाभोजने चाहोरात्रं विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरस्नेहेनापि अदाहे त्रिरात्रं चिताधूमसेवने सचेलस्नानं कृते शूद्रेऽस्थिसञ्च-यनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽश्रुपातने विप्रस्य त्रिरात्रम शौच, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे तदूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरेऽहोरात्र सचेलस्नानञ्च। सजातेर्दिवसेनैव क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु सर्वं विनानुगमने सर्वत्र मन्त्रेण। मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण। अस्थिसञ्चयन-कालस्य ब्राह्मणस्य चतुरह शूद्रस्य दशाहः। त्र्यहा-शौचे द्वितीयाह। मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-निवृत्तिः। शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य चावशौचकाले त्रिभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेलस्नानेन जनने तु सपिण्डानां स्पृश्यतैव। पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्पृश्यत्वं एव विमातृणामपि। एवं सूतिकायाः पितृविमातृणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वम्। अन्येषां स्नानमात्रं कन्या पुत्रजनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-रात्रमस्पृश्यत्वम्। अशौचकालादिनिर्णये च प्रायोनिबन्ध-कर्तॄणां मतभेदोऽस्ति वाक्यबाहुल्यात् तत्र निश्चितम् तत्त-द्देशप्रचलितनिबन्धानुसारेणैव तदवसेयम्। अशौचे तु वर्णादि

विशेषादौ इत्यपा शारदातायां दर्शितोऽभः यथा "सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा। षड्दश द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च। मरणान्तं तथा चान्यत् दश पक्षास्तु सूतके"। तत्र मरणान्तं जननमर-णभिन्ननिमित्तम्। यथा "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याऽमरणान्तमशौचकम्" शु॰त॰ स्मृतिः। "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽन्नं तथा द्विजः। एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्" इत्यः "अन्य पूर्वा यस्य गेहे भार्य्या स्यात्तस्य नित्यशः। अशौचं सर्वकार्य्येषु देहे भवति सर्वदेति" नि॰सि॰स्मृतिः "मर-णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः "नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेदिति" माधवधृतवचने नामधारकविप्रस्यापि दशाहाशौचविधानात्" नि॰सि॰। दासाद्यशौचे विशेषः तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणास्तेषु गर्भदासस्य सपिण्डानन्तरजननमरणयोः स्वामिकार्य्ये सद्यःशौच भक्त-दासस्य त्र्यहः "सद्य स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा-च्छुचिः" नि॰सि॰स्मृतौ कर्म्मकरदासानां विशेषः "मूल्यैः कर्म्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च। स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्म्मण्यदूषिताः" शाता॰ उक्तः। इतरदासदास्यादीनां तु "दासी दासश्च सर्व्वोऽपि यस्य वर्णस्य यो भवेत्। तद्वर्ण-स्य भवेच्छौचं दास्या मासन्तु सूतकम्" अङ्गि॰ "स्वामि-शौचेन दास्याद्याः स्पृश्या मासान्तु कर्म्मसु। योग्या तु मासतोदासी सूतके स्पृश्यतामियात्" षट्त्रि॰। इत-दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाम्यशौचसमसङ्ख्यदिना-दूर्द्ध्वम् अन्यपि मासाद्यशौचे स्वामिकार्य्ये स्पृश्यतेति हरदत्त एवमन्तेवासिनामपि। "दासान्तेवासिभृतकाः शिष्या-श्चैकत्रवासिनः। स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके" इत्यु॰ उक्तेः। दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणेऽशौचमाह विष्णु "प्रतीनां दासानामानुलोम्ये स्वामितुल्यमशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयम्" अनुलोम्येनेत्युक्ते प्रातिलोम्येऽशौचा-भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् "वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः" इति याज्ञ॰ स्मृत्या प्रातिलोम्येन दासत्वनिषेधात्। "सूतकानां परिच्छेद इत्यादि पू॰सि॰ प्रायुक्तवचनात् प्रायश्चित्तदिनस्यैव प्राधान्यता। मिताक्षरामते तु रात्रिं त्रिभागं कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्व्वदिनम्, अन्ये चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः। मार्गशीर्षात् प्राग्वा सूर्य्योदयात् पूर्व्वदिनमिति मतान्तरम्। एतेतु देशाचारतो व्यवस्था। अशौचकालमध्येऽपि तत्तुल्य-

मशौचम् । "अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्" विष्णुः एतत् ज्ञानतः, अज्ञाने तु "अनर्दशाहे भुञ्जानः मृतके सूतकेऽपि वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं प्रजल्पथ" अङ्गिरसोक्तश्चेयम् "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते" इति च । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्यशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयुक्तस्य सम्बन्धिजनकर्त्तृकं भोक्तव्यम् । चतुर्थ्यां न पुनर्दोषः "सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्" इति तेनैवोक्तत्वात् अयञ्च निषेधोदातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते सति द्रष्टव्यः । "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति षट्त्रिंशन्मतदर्शनात् । तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तौ प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्त्तितः" इति बृहस्पतिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्व्वे ते शुचयः स्मृताः" मि० सि० इति । तथाऽशौचिपरिग्रहेऽपि केषु चित्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । "लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्व्वेषु नाशौचं मृतसूतके" इति । शाकमत्र जातम् । अपक्वन्तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्धस्तात् । एतदप्यापद्विषयं सत्प्रदत्तविषयञ्च । "असत्प्रदत्तानामन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रन्तु पयः पिबेदिति" अङ्गिरःस्मरणात् । अत्र पक्वशब्दोऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेषउक्तः । "अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेदिति" । तदशौचवद्द्रव्यस्य गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहमध्यगतानां भार्यादीनां तद्द्रव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एवमेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । "संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित्" षट्त्रिं० मि० सि० । कर्म्मविशेषे कर्म्मारम्भे च तत्तत्कर्म्मणि अशौचाभावः यथोक्तम् । "कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः" प्रचेतसा । लघुविष्णुना च "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया" वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कग्रहणोत्तरमशौचाभावः । "गृहीतमधुपर्कास्तु यजमानात्तु ऋत्विजः । पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः" ब्रह्मपुरा० उक्तेः । एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोक्यां तत्तत्कार्य्येषु अशौचाभाववचनम् यथा "तत्तत्कार्य्येषु सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदीक्षितर्त्विक्सदस्यप्रवासन्यप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पिराजराज्ञाम् । सम्प्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठातीर्थोद्यात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदेव" "तीर्थेति अकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्धमशौचे कर्त्तव्यम् "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्म्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म्म यज्ञादि कारयेत्" पैठी० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि संकल्पितजोतपाठादिश्च । अतो संकल्पेन गृहीतक्रमादिः "गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति" आह्निके "वरं प्राणान् परित्यज्य छेदयेद्वा शिरोऽपि वा असमभ्यर्च्य भोक्तव्यं भगवन्तं त्रिलोचनम्" इत्युक्तनियमवतो देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया "शिवविष्ण्वर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्म्माणि कुर्व्वीत स्नात शुद्धिमवाप्नुयात्" यमोक्तिः "जपो देवार्च्चनविधिः कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" ब्रह्माण्डे च । "अथ सूतकिनः पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा निर्व्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्" नारदा । मानसजपे तु अकृतनियमस्यापि अशुचेरप्यधिकारः "अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन् तिष्ठन् तथा स्वपन् । मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत्" रामार्च्चनचन्द्रिकोक्तेः । "मानसमप्युपांशु" वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनियमस्याप्यधिकारः "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुः प्रार्च्चनम्" इति तन्त्रोक्तेः । अथाशौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्क्यः "इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः" । "प्रवेशनादिक

कर्म प्रेतस्य सपिण्डानामपि" नि० सि०। "क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् क्षितौ" या० दशाद्योऽह्नि । यथाशुद्धितत्त्वे पैजवाप "शमीमालभन्ते 'शमी मे पापं शमयत्विति'" अश्मानमालभन्ते "अश्मेव स्थिरोभूयासमिति' अग्निम् "अग्निर्नः शर्म यच्छत्विति" अथोगित्यनन्तरा गामजमुपस्पृशन्त क्रीत्वा लब्ध्वावान्यगेहादेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा-भोक्तव्यं 'त्रिरात्रं च कर्म्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य । आश्वलायनस्तु "नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन्नि-रात्रमक्षारलवणाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं चेत्याह महागुरुषु"। अयमपि रत्नाकरे आपस्तम्ब "भार्य्या परमगुरुसंस्थाया चा-कालभोजनानि कुर्य्यीरन्" यदा मृति परदिने तावत्कालमित्यर्थः । वृहस्पति "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः । अक्षारलवणान्ना स्युर्भक्रीताशनास्तथा" अक्षारलवणपदेऽक्षारलवणपदार्थं उक्त । भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः "तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाप्यायते जन्तुर्य्यश्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः मार्क०पुरा० वाक्यन्तु अन्त्यदिनविषयम् "अशौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता गृहं प्रविशेयुरिति विष्णूक्तेः सपिण्डानामस्थिसञ्चयनादूर्द्धं भोगोऽप्युक्त विष्णु०पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते अस्थिसञ्चयनादूर्द्धं संयोगस्तु न योषिताम्" तिलान् ददत पानीय दीपं ददत जापत । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तपैजवापोक्तेश्च । "क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाश्नीयुः" पारस्करोक्तेश्च अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेन्न स्वगोत्रजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरीच्युक्तेः । "मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ" मनु । लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानि पायसम् । यज्ज्ञेदाहुतान्नेषु भाषद्वात्मरैर्विना' देवजानीयकारि० "मनुस्म मांसानि न भक्षयेयुरा प्रदानात्" गौत० "अधस्तारे त्रिरात्रमनश्नन्त आसीरन्" वसिष्ठ अशौचे पीठादिनिषेधात् अधःकाले उपवेशार्थं काष्ठस्तरः कार्य्यः "पाणिषु मृण्मयेषु पर्णपुटेषु वा ऽश्नीरन्" हारीतः । "उपवासो गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचि । अन्त्यदिने विशेष "यस्य यस्य तु पर्व्वस्य भवेत् स्नात् पश्चिमं त्वहः । स तत्र स्नेहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्वपि । ग्रामाद्बहिस्ततोगत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी । अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नान करोत्वथ" ब्राह्मम् अत्र तिलकल्कादिस्नानं प्रागुक्तम् अशौचान्तेषु सर्व्वदिनेषु वर्ज्जनीयधर्म्मानाह गरुड़ "दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्याय पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया वर्ज्जमशौचे विनिवर्त्तते" अत्र विशेषो मिताक्षरायाम् "अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्म्माधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां केषुचिदभ्यनुज्ञानार्थं माह । "वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" या० । वितानोऽग्नीनां विस्तारः तत्र भवा वैताना त्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवा औपासना सायम्प्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते । ता वैतानोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्य्याः कथं वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना सदैव । तथा "अहरहः स्वाहां कुर्य्यादन्नाऽभावे केनचिदा काष्टादिति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियायां दानादौ नाभ्यनुज्ञानमवगम्यते । अतएव व्याघ्रपादेनोक्तम् । "स्मार्त्त कर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्म्मणि तत्काल स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" । श्रौतानाञ्च कार्य्यताभिधानान्नित्यनैमित्तिकानां करणम् । यथाह पैठीनसिः । "नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्ज्जं शालाग्नौ चैव" इति । नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषेणावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्ज्जमित्यग्नित्रयसाध्यानवश्यकानामपर्य्युदासः । शालाग्नौ चैव इति गृह्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्य्युदास उक्तः । अतश्च अशौच भाव्येव । काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् । मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः" इति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यग्निसाध्यानामवश्यमहायमादीनामनिवृत्ति । अत एव संवर्त्तः । "होमन्तत्र प्रकुर्व्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्य्यात् मृत्युजन्मनोरिति" । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः "विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्ज्जित' इति तेनैवोक्तत्वात् । "सूतके कर्म्मणान्त्याग सन्ध्यादीनां विधीयत "इतियद्यपि सन्ध्यायामिवृत्ति श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकार्य्यम् । "सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिण कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यादिति" पैठीनसिस्मरणात् । यद्यपि वैतानोपासना कार्य्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम् । "अन्य एतानि कुर्य्युरिति" पैठीनसिस्मर-

पात्। बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्" इति। तथा आर्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रावणीकर्मान्वष्टक्यादिकम् नित्यो होम कार्य्य एव। "सूतके तु सगोत्रस्य आर्त्तकर्म कथम्भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" जातूकर्ण्यस्मरणात्। यद्यपि श्राद्धे कर्मण्यकर्त्तृत्वन्तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयं कुर्य्यात् तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात्। अतएवोक्तम्। "श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नात शुद्धिमवाप्नुयादिति"। यत्पुन "दानप्रतिग्रहौ होम स्वाध्यायश्च निवर्त्तते" इति होमप्रतिषेधः। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः" इत्यन्तेन। संध्यादावशौचापवादमाहापरार्के पुलस्त्य "संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः"। यत्तु चन्द्रिकायां जाबाल "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति" यच्च संवर्त्त "सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्वकालमुपास्या तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति तत् सम्पूर्णसन्ध्यापरम् "अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति" शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्" प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोऽपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममनन्त्रकम्। तथा मार्ज्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्ज्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्ज्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि" एवं मिताक्षरापारिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "ग्रहणादावशौचापवादमाह व्याघ्रः "आर्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति" शङ्खे "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "बृहस्पतिः "कन्याविवाहसंक्रान्तौ सूतकं न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" हेमा० स्मृतिः। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुपदेनोक्ता। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सर" देवी पु० अग्नितर्पणं जपहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा० उश०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवश्यकवृद्धिनिमित्तनित्यकर्मणोर्ग्रहणम्। श्राद्धकौमुद्यां देवी पु० "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तथैव काम्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् "महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्धं दैवयुतञ्च यत्" कालि० पु० "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्" मत्स्य पु०। वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तकसपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन गृहस्थोचितनित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः। अतएव पितृमरणाशौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्धं विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्मण्यशौचमिति स्थिते "प्रेतकर्माण्यनिवर्त्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुभार्थत्वलाभात्कर्त्तव्यताबोधकं प्राशस्त्यमात्रपरमेव। एतच्चाशौचं वर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावएव। "अर्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि स्मृत्यनुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्मकरणयोग्यता। अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः। "अन्येषां प्रेतकर्माणि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहान्तं तस्याशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् "आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनीति निर्ण० सि० धृतस्मृते। तेन एकं सपिण्डनं वार्षिकादि च। एवं देवी० पु० वचनेऽपि पैत्र्यपदं पार्वणसपिण्डनवार्षिकपरम्। अत्रापवाद माधवीये कात्या० "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातॄणां तत्तनयेषु च। स्नुषायास्तु पितुश्च संघातमरणं यदि। अर्वागब्दात्पितृपूर्वं सपिण्डनमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्नुषा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकास्तथा। पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदम् एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् संवत्-

मरणाद्यत्रैकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति यमवचन-वाक्यात् । "माता चैव तथा भ्राता भार्य्या पुत्रस्तथा स्नुषा । एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः" इति भृगुवचनं भिन्नदिनमरणेऽपि पितुर्म्मृतावन्यस्य सपिण्डनं न कार्य्यमेवा-न्येन कार्य्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । "पितर्य्युपरते पुत्रो-मातुः श्राद्धाभिवर्त्तते । मातर्य्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धा-दृते समाम्" माध० दृष० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम् मातुः कृते इत्याकर्ष मातरं पितरं च विना अन्यस्य-श्राद्धात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः । "अन्यश्राद्धं पराञ्च गन्धमाल्यञ्च मैथुनम् । वर्ज्जयेद्गुरु-पाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः" देवलवचने अन्यपदं भृगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अन्नपदञ्च निषिद्धान्नपर "भि-न्नोऽसौ भक्ष्यमन्योऽन्नमित्यमरोक्ते "निषिद्धमन्नदाहृतम्" इत्युक्तेश्च न तु परकीयान्नमात्रपरम् अन्नमन्द्रेन रूपा परिभाषया च निषिद्धस्यैव झटित्युपस्थापकत्वात् आमान्नस्य कष्टार्थतया विरुद्धत्वेनोपस्थितेश्च । एतमे-वाचारः "विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः । यावत् वत्सरपर्य्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्" कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रागुक्तेः । "द्वयोरेव महागुर्व्वोरब्दमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स-जातिविहितात् क्वचिदिति" श्राद्धकौ० धृतजातू० वचन तु पुरु-षविषयम् । स्त्रीणां भर्त्तुर्महागुरुतया तस्यैकस्यैव तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव "महागुरु विप-त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो बहुवचनमुपात्तम् । "गयाश्राद्धं मृतानां तु पूर्णे त्वब्दे प्रशस्यते" हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-श्राद्धं गयाश्राद्धम् श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु त्रिस्थ० गरु० पु० । इदं एकवर्षसपिण्डनाभावे । उक्तौ सपिण्डनापकर्षे तु वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्य्यमेव "पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" छन्दोगप० वचनात् "सपिण्डी-करणादूर्द्ध्वं नरः पार्व्वणभुग्भवेत्" मात्स्यात् "ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते । विन्दते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते" इति हारीतवचनाच्चेति शूल-पाणिः । "उद्वाहश्चोपनयनं प्रथमेऽब्दे महोपते । कृते सपिण्डनेऽप्यूर्द्ध्वमस्यां चोत्सवं त्यजेत् । तथापि कर्त्तुमिच्छन्ति तीर्थे चैतानि वै सुताः । मासिकान्य-पकृष्टानि चापदस्य चरेत् पुनः" आम्ना वै० पु० । एतेदं

मोक्षं इति विना कुक्कटशर्करागुल्मादिभक्षणं वर्षमध्ये सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वमोक्षश्च "अतो सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-त्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते" विष्णु ध० उक्ते "अर्वाक् संवत्-सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं वत्सरं नृप ।" इत्यादिभविष्योक्तेश्च । तेन एतद्दिनं महागुरूणां प्रेतत्वेन विवाहोपनयनादौ दैवपैत्रेषु च नाधिकारः शुद्धिर्नाम सपिण्डने संवत्सरमध्यादपि प्रेतत्वविमु-क्तिश्चेन कर्म्मत्वाधिकार । "अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्क्रिया" मात्स्य० वाक्ये पूर्णसंवत्सरस्यैव इयत्त्व-काललाभे प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वोक्तेः तथात्वम् । यत सपिण्डीकृता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या पितृत्वं प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् । प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्यात्त्रिक्षिमान् सुतः" मदनपारिजातधृतवचनम् । "अक्रिमान् भक्तास-श्राद्धकारीति मदनपारिजातादयः । "भक्तिश्राद्धं तु निरन्तो-चितौ उक्तम् तत्र गयाश्राद्धादिप्रवृत्तौ बन्धाभिर्दर्शितं तत-एवावगम्यम् । एवं सताशौचमपि कर्म्म विशेषानर्हत्वप्रयो-जकम् । विवरणं सताशौचप्रकरणे" मङ्गलेऽशौचं पक्ष-मध्ये पक्षते । एतत्सताशौचन्तु अशुद्धिमत्त्वं उक्तमादम् । "अपाङ्क्तेयाश्चौचाशौचैर्यदि विप्रं प्रजायते । तदशौचे व्य-तीते तु तेषां श्राद्ध विधीयते" विधि०त० स्मृतिः ।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्कर । जननमरणाशौचयो-र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-विशेषे । तत्प्रकारभेदो यथा जननाशौचमध्ये जनना-शौचान्तरपाते पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्व्वाशौ-चान्त्यदिने पूर्व्वाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः । अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्व्वं तत्-पाते सूर्य्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि । विहितदिनद्वयमध्ये पूर्व्वाशौचान्तरपाते पूर्व्ववदेव शुद्धिः । अशौचनिवृत्त्यान्तक्षणमेकदैव । तदुत्तरदिनकल्प तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृमर्त्तृ-मरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वातन्त्र्येण सम्पूर्णा-शौचमिति । जातिजननाशौचमध्ये सुतजनने पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वेण, परार्द्धे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-तृभर्त्तृमरणे पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वाशौचकालेन, परार्द्धे पित्राद्यशौच-कालेन शुद्धिः । सप्तजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोश्चाशौतिमरणेऽपि न दिनद्वयस्य वृद्धिः । सपुत्रयोस्तु तथा जनने मातापित्रोस्तु तथा मरणे च द्विनद्वयस्य वृद्धिः । जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वार्द्धे जातीयदाशौचान्तर्गते जातस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वाशौचस्य नाशः । तन्मासेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधिस्थायित्वादिति शुद्धचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पित्रोस्तु पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वाशौचकालावधि अह्नाम्, अस्पृश्यत्वमशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमह्नाम्, अस्पृश्यत्वमिति । श्रोतृवर्णितवचनसंख्याद्वितीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यथा तयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । तत्र प्रथमस्थायिंमतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे बहुकालेन जननाशौचकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्त्यदिने पितृमातृभर्तृमरणेऽपि बहुकालीनाशौचकालेन शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगोत्राणाम्, अस्पृश्यत्वम् एवं प्रथमाहे बहुस्थाद्वयरणेऽह्नाम्, अस्पृश्यत्वं त्रिरात्रम् । तेनैतत् त्रिरात्र गुरु विदेशमरणादौ त्रिरात्रं तु लघु स्नानेनैवाह्नाम्, अस्पृश्यत्वनिवृत्तेः । ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धि । एवं विदेशस्यमृतज्ञातित्रिरात्राद्विदेशस्यमृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्रं गुरु । संपूर्णाशौचे तु अयज्ञानामपि यावदशौचमकारणस्पर्शनिषिद्धदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तयाविज्ञत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धि । तुल्यत्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्वेणैव शुद्धि । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृमांसेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये मातृ कन्यामरणे सद्यः शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः । न परजातमरणात् एवमन्यदूह्य सुधीभिः" शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तोऽन्त । सजात्युक्ताशौचावसानाधारे दशमादौ दिने "अशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विचक्षणाम्" । "अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः" इति च स्मृति । [२तत्पूर्व्वे त्रि० ।

अशौर्य्य न० अभावे न०त० । १शौर्याभावे कातरत्वे न०ब० ।

अश्न त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश्नाति वा अश–नन् । १व्यापनशीले २भोजनशीले च "अश्नोनाश्नो अति सज्जुहुराणात्" ऋ० १।१७३।२ "अश्नोव्यापकः अशनशीलश्च" भा० "कर्मणि नन् । ३व्याप्ते "तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः" ऋ० १।१६४।१ । "अश्नः व्याप्तः भा० ४असुरभेदे पु० "सुष्वाणस्य' अश्नस्य सवानम्रस्य" ऋ० २।२०।५। "अश्नुते व्यतिजया सर्वं जगदित्यश्न' कश्चिदसुरः भा० । "अध्वर्य्यवोयः स्वश्न जघान" ऋ० २।१४।५।५। करणे नन् । सोमकण्डनप्रस्तरे ।"अभिर्धूत' सुतोमृभैरश्नो वारैः" ऋ० ८।२।२। अश्नैः अश्मभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः"भा०। अश्नुतेऽम्बरम् । ६मेघे निघ० ।

अश्नीतपिबता स्त्री अश्नीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निर्देशक्रियायाम् मयू०स० । भोजनादिनिर्देशक्रियायाम् "अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसृता करकर्म्मणि" भट्टिः ।

अश्मक पु० अश्मेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ऋषिभेदे "वेदस्थानेन वासुदेव तथाश्मकसुमन्तुना" भा०शा०प० । २दक्षिणदेशस्थे देशभेदे । "गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्व्वतो धातुमण्डित" इत्युपक्रम्य "तथाश्मका पुलिन्दाश्च कलिङ्गाश्च विशेषत" रा०कि०का० । वृहत्संहितायान्तु स देश' पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । "दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः । अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः" इति कूर्म्मविभागे उक्तम्" अत उभयत्रापि तन्नामको देश' । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देशवासिषु तद्राजनि च ततः कृताण्वो बहुषु लुक् । ३तद्देशवासिनि ४तद्राजनि च व०व० । "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तः ५साल्वदेशावयवे च साल्वदेशस्य वृ०सं० कूर्म्मविभागे नवसु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्त' "भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः मद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसंख्याता" इत्युपक्रम्य "गजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्" इति नवखण्डे कूर्म्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता अतः साल्वावयवत्वात्मकोऽश्मकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न विरोधः । अश्मके साल्वावयवे भवः इञ् आश्मकिः । तद्देशभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् अश्मकाः साल्वावयवावश्मकवासिषु तद्राजसु च ब०व० । स्त्रियां न लुक् आश्मक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवृतिः ।

अश्मकदली स्त्री अश्नुते अश–मनिन् कर्म्म०। काष्ठकदल्याम् ।

अश्मकुट्ट पु० अश्मनि प्रस्तरेण धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट–अण्–उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योलूखलादिभ्यस्त्वेन तत्कृतादेर्विस्तारेणस्य तत्रैव विधानाभयात्वम् । "अश्मकुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

अश्मकुट्टकोऽप्यत्र। "दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः" भा० स्मृतिः।

अश्मकेतु स्त्री अश्मेव केतुरस्य। क्षुद्रपाषाणभेदवृक्षे।

अश्मगन्धा अश्मन इव गन्धो यस्याः। पृश्निपर्णीसदृशायामश्वगन्धा लतायाम्। "विपाकमायाश्मगन्धापृश्निपर्ण्यश्च" कात्या० २०,७,१७. "अश्मगन्धा पाश्विः पृश्निपर्णीसदृशेति" कर्क०। "न परं नाश्मगन्धा नाश्मघ्नां न पृश्निपर्णीं नाश्वत्थस्याग्नि कुर्य्यात्" शत०ब्रा०। [मरकतमणौ। राजनि०।

अश्मगर्भ पु० अश्मेव कठिनो गर्भोऽस्य। "पन्ना इति" ख्याते

अश्मगर्भज पु० अश्मगर्भाज्जायते जन–ड ५त०। मरकतमणौ "अश्मयोनिरप्यत्र" राजनि० २प्रस्तरजे मणौ पु०।

अश्मगुड पु० अश्मनिर्म्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः। प्रस्तरनिर्म्मिते (गुली) प्रसिद्धे युद्धसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वमपि "स्थूलान् भुशुण्ड्यश्मगुडाः स्थूलाः कार्ष्णायसीस्तथा" भा०द्रो०प०। भुशुण्डीनिर्मुक्ता अश्मगुडा इत्यर्थः।

अश्मघ्न पु० अश्मानं हन्ति हन–क। पाषाणभेदवृक्षे।

अश्मज न० अश्मनो जायते जन–ड ५त०। प्रस्तरजाते १शिलाजतुनि,। अश्मेव जायते जन–ड। २लौहे च।

अश्मजतु न० अश्मनो जायते जन–तुन् डिच्च। शिलाजतुनि स्वार्थे कन् अश्मजतुक तत्रैव।

अश्मजाति स्त्री अश्मनो जातिः सामान्यमस्य। "पान्ना" ख्याते मरकतमणौ। अश्मन एव जातिरस्य। रत्नमात्रे अमर रत्नानि च। "वज्रं मारकतं पुष्परागो माणिक्यमेव च। इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमेव च। मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव" भाव०प्र०। "मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्य्यं पद्मरागकम्। पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा। प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव" विष्णु ध०। अत्र पुष्परागादीनां क्लीवताऽपि। अत्र चैषां महारत्नतोक्तेः तद्भिन्नानामपि रत्नत्वमस्त्येव यथोक्तं गारुडे "तेषु रत्नविदस्याभिज्ञाः समान्यपराणि च। प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च। वज्रं मुक्ता मणयः पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः। अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्य्याः पुष्परागाश्च। कर्केतनं पुलकविस्तौ रुधिराख्यसमन्वितं स्फटिकम्। विद्रुममणिश्च"।

अश्मदारण पु० अश्मानं दारयति दृ–णिच्–ल्यु। पाषाणभेदके टङ्कनामास्त्रे।

अश्मदिद्यु त्रि० अतिशयेन द्योतते द्युत्–कुन् नि० द्विवि आयुधम् अश्म व्यापकं अश्ममयं वा दिद्यु यस्य। अश्ममयायुधयुक्ते। "विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः" ५,५४।३। अश्मदिद्यवो व्याप्तायुधा अश्ममयायुधा वा" भा०।

अश्मन् पु० अश्नुते व्याप्नोति, संहननेन वा कर्त्तरि करणे वा मनिन्। पाषाणे। "अथ यदश्य संक्षरितमासीत् सोऽश्म पृश्निरभवत्" शत०ब्रा०। "इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना" ऋ०१।१९१।१५। "अश्मेव स्थिरा भव" इत्युक्ते वेदेऽस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्" रघुः। दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः" भा० "अश्मानं इमं मन्ये मन्ये प्राणिदुःखकम्। अम्भोनायं तत्र मन्ये यत्र माता न पश्यति" जिनेन्द्रः। २मेघे निघ०। तस्यान्तरव्यापकत्वात्तस्य तथात्वम् ३भूमिव्यापके पर्व्वते पु०। "अश्मानं चिद्ये बिभिदुः" ऋ० ४,१६,६। "अश्मानं पर्व्वतं मेघं वा" भा०। "अश्मानं चित्स्वर्य्यं दिद्युतः ऋ० ५।३०।८। "अश्मानं पर्व्वतम्" भा०। ४व्यापके त्रि० अश्मदिद्युशब्दे उदा०। त०स० उत्तरपदस्थः समासे जातौ च टचं समासान्तं लभते। संज्ञायाम् पिण्डाश्मः जातौ अमृताश्मः। चित्रवन्तः अश्मना युक्तः आश्मन। अश्मादि० चतुरर्थ्यां न। अश्मकः। अश्मादि० चतुरर्थ्यां रः अश्मरः। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। अश्मीयः। तदर्हतीत्यर्थे अत्र। दि० ठण्। आश्मिकः। तत्र कुशल इत्यर्थे आकर्षादि० कन्। अश्मकः। अपत्ये शुभ्रा०ढक्। आश्मेय। अश्वा० गोत्रापत्ये फञ्। आश्मायन।। अश्मनो विकारः अण् टिलोपः आश्मः मयट् च अश्ममय स्त्रियां ङीप्। अवयवार्थे तु न टिलोपः आश्मन इत्येव।

अश्मन्त न० अश्मनोऽन्तोऽत्र शक०पररूपम्। १चुल्ल्यां क्षेत्रे, २मृत्यौ च। अश्मनामन्त। अश्मन्तोऽप्यत्र।

अश्मन्तक पु०न० अश्मानमन्तयति अन्त–णिच् ण्वुल् शक०। १चुल्ल्याम् २दीपाधारे ३आच्छादने, (आवड)ख्याते वृक्षविशेषे च। "मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः" मनुः। ४अस्फोटवृक्षे, ५अश्मन्तवे देवकोविदारवृक्षे च पु०।

अश्मन्मय त्रि० अश्मनो विकारः मयट् वेदे न टिलोपः। पाषाणमये स्त्रियां ङीप्। "शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्" ऋ० ४।३०।२०। "लोके तु अश्ममयः। "अश्ममयमयश्चैव" इति मनुः। [मरकते।

अश्मपुष्प न० अश्मनः पुष्पमिव। शिलाजतुनि, गौरेये

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति। भज-णिच् अण् उप० स० अस्य बालम्। द्रव्यचूर्णकारके (हामामदिस्ते) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका।

अश्मभिद् पु० अश्मानमुद्भिद्य जायते। पाषाणभेदके वृक्षे। क्विप्, अश्मभिदः। अण् अश्मभेदः। ण्वुल्। अश्मभेदकोऽप्यत्र पु०।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य। मरकतमणौ।

अश्मर त्रि० अश्म-मत्वर्थीय र। प्रस्तरसंबन्धिनि।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। आश्मरथ्यः। "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष्। मूत्रकृच्छ्र रोगे स हि मूत्रद्वारं प्रस्तरमिव कठिनमांसं रोधयति इति तस्य तथात्वम्। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा। "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः॥ चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रज्वरावसादौ बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः॥ अथ जातासु नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमधममभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचितः परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात्॥ पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात्॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथार्त्तः पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात्। प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति। तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्॥ भवन्ति चात्र॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्॥ अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना॥ पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते॥ हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः। तृष्णोर्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता॥ अरोचकाविपाकौ तु शर्करायां भवन्ति च। मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्। पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णा हृत्पीडनं वमिम्॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम्। एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये बस्तिरधोमुखः॥ अलाबुरिव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः। बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम्॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवराश्रिताः। मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम्॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः॥ तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्य्यते। आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः॥ घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते। एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा॥ मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्। अम्बु स्वच्छमपि यथा निषिक्तास्नु नवे घटे॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा। संहन्यते यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः॥ तद्वच्चास्य बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः। आवृते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि॥ मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च। मूत्रदोषाश्च ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु०। 'अश्मरी' अप-

"यत्रास्तु सिकताशर्करान्वितम्" सुश्रु० । अश्मव महा मामजलाश्मरीरोग । "उन्मादस्तम्दोषो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यष्टौ महा-रोगाः" सुश्रु० नार० ।

अश्मरीघ्न पु० अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति हन-ट । वरुणवृक्षे

अश्मरीहर पु० अश्मरीं हरति हृ-ट । (द्विधाम) देवधान्ये।

अश्मवत् त्रि० अश्मास्त्यत्र मतुप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां ङीप् । तथाविधभूमिगुणाश्च । "तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी-श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्प पाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति" सुश्रुत ।

अश्मसार पु०न० अश्मन सार इव । लौहे । "फलाग्रदिग्ध-दर्भाश्मसारचूर्णकवारिणा" सुश्रु० । "प्राणा च त्वमेवाश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी" सा०द० । ६त० । तत्तुल्यकठिने त्रि० ।

अश्महन्मन् न० हन्यतेऽनेन हन-मनिन् हन्म आयुधम् अश्मनिर्म्मितं हन्म । लौहनिर्मिते आयुधे "अग्नि-तप्तेभिर्युवमश्महन्मभि" ऋ० ७,१०४,५ ।

अश्मादि पु० ईत० । चतुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः अश्मन्, यूष, ऊष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्माम्न न० अश्मकारकमम्लं । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मीर पु०न० अश्मास्त्यस्य ईरन् । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मोत्थ न० अश्मन उत्तिष्ठति उद्+स्था-क ५त०। शिला-जतुनि राजनि० ।

अश्र न०अश्नुते नेत्रम् अश-रक्। नेत्रजले "सखीभिरश्रोत्तर-मीक्षितामिमाम्" कुमा० "नेत्राभ्यामश्रुतृत्सृजन्" रामा० । सुप्रा० अस्त्यर्थे इनि न मतुप् । अश्री अश्र-युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अश्रद्धा स्त्री अभावे न०त० । १श्रद्धाभावे विरोधे न०त० । श्रद्धाविरोधिनि २चित्तवृत्तिभेदे । "कामः सङ्कल्पोविचि-कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" श्रुतिः "अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्" गीता । न०ब० । ३श्रद्धाशून्ये त्रि० । [शून्ये त्रि० ।

अश्रद्धेय त्रि० न०त० । श्रद्धानर्हे अविश्वसनीये । १श्रम-

अश्रम पु० अभावे न०त० । १श्रमाभावे अनायासे न०ब० ।

अश्रवण न० अभावे न०त० । १श्रवणाभावे न०ब०। २श्रवण-शून्ये त्रि०३श्रोत्रेन्द्रियशून्ये बधिरे त्रि० ४सर्पे पु० ।

अश्राद्धभोजिन् त्रि० श्राद्धं न भुङ्क्ते भुज-णिनि असमर्थ स०। यति भोजने श्राद्धमेव योभुङ्क्ते तस्मिन् । "अश्राद्ध भोजीत्यत्र यति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न नियम तथात्वे मृतलोपः स्यात्" दुर्गसिंहः प्रा०त० ।

अश्रान्त त्रि० श्रम-कर्त्तरि क्त न०त० । श्रान्तभिन्ने १श्रमशून्ये २अविरते ३क्रियाविशेषणत्वे न०। "अश्रान्तश्रुतिपाठपूत-रसनाविर्भूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न०त० । ४अविश्रामे न० ।

अश्रि (श्री) स्त्री अश्यते संकम्यतेऽनया अश-क्रि उणा० क्रि । १गृहादे कोणे। अश्रीयते सघातार्थम् आ+श्री-"खटि श्रीहनिभ्या क्रुश्च"उणा०इन् स च डित्।२खङ्गादेरग्रभागे उभयत्र वा ङीप । "हलस्य फलं कलिश कुशिकतामीव-श्यन्तं" कुमा० वाजपेययूप प्रकृत्य ।"स वा अष्टाश्रिर्भवति तस्मादष्टाश्रिर्भवति" शत०ब्रा० । चतुःपूर्व्वादस्मात् अच् समा० चतुरस्र । "क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीम्" कुमा० योगविभागात् अन्यस्मादप्यच् । तेन त्र्यस्र षडस्रमित्यादि "आयतायतचतुरस्र त्र्यस्रा मण्डलिनस्तथा" शल्यलक्षणे सुश्रुत० "ब्रह्मान्तस्त्र्यश्रपूर्व्वाश्च नानाश्राश्च पृथक् पृथक्" लीला०। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिन्नाच् । 'तिरश्चि' इन्ति चतुरश्रिरुग्र ऋ० १,१५२,२। [क्षप्] शोभाशून्ये।

अश्री(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीत्वाभावात् न कप् तेन वा

अश्रीर त्रि० न श्री अश्री अस्त्यर्थे र। १कुत्सितश्रीके "अश्रीर इव जामाता" ऋ० ८,२,२० । "अश्रीर गुणं क्षीणं कुत्सित" भा०। २अमङ्गले च। "तत् चिदश्रीरम्" ऋ० ६,२८,६ । "अश्रीरममङ्गलम्" भा०।

अश्रु न० अश्नुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय अश-क्रुन् । नेत्र-जले "पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः" दूरयाश्रु कैकेयी शोकोष्णै पार्थिवाश्रुभिः" "तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य" इति च रघु' । "स्नेहाश्रु दूषिका स्वेद" मनु ।

अश्रुत त्रि० न०त० । १श्रुतभिन्ने अश्रवणविषयीभूते "येनाश्रुतं श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति"छा०उ० श्रूयते श्रुतं शास्त्र तज्ज्ञानं न०ब०। २शास्त्रज्ञानशून्ये मूर्खे"भाम' विद्या-भ्यासबलात् च अभेताश्रुतोऽपि सन्" दा०भा० स्मृतिः ।

अश्रुति स्त्री अभावे न०त०। १श्रवणाभावे न०ब० । २श्रवण शून्ये त्रि० "अश्रुतिमेव तदर्थं गमयति" शत०ब्रा ।

अश्रुपात पु० ६त० । नेत्रजलपाते क्रन्दने। "न चाश्रुपातः

पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं शु०त० कृचित्" ब्रह्मपुरा०।

अश्रुमुख त्रि० अश्रुपूर्णं मुखं यस्य। नेत्रजलयुतमुखे स्त्रियां ङीप्। "पतिघ्नामाश्रुमुखी लघुकर्णी च क्रोशतु" अथ०११,११,७। [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते।

अश्रुशालिन् त्रि० अश्रुणा शलते शल–णिनि ३त०।

अश्रेयस् त्रि० न श्रेयान्। हीनतरे। "अश्रेयान् श्रेयसीं जाति गच्छत्या सप्तमाद्युगात्" मनु। स्त्रियां ङीप्।

अश्रौत त्रि० श्रुतौ विहितं विरोधे न०त०। श्रुतिविहितविरुद्धे निषिद्धे नास्तिकाचारादौ। २वेदविहितभिन्ने स्मृतिमात्रविहिते च।

अश्लाघा स्त्री अभावे न०त०। विकत्थनाभावे १आत्मगर्वाभावे न०ब०। विकत्थनशून्ये गर्वशून्ये २विनीते त्रि०। [च।

अश्लिष्ट त्रि० न०त०। १असङ्गते २असम्बन्धे ३श्लेषशून्ये काव्ये

अश्लीक त्रि० नास्ति श्रीरस्य कप् रस्य लः। श्रीप्रतिकूले श्रीनाशके। "अश्लीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः" मनुः।

अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री+सिध्मादित्वात् लच् वा न०त०। १लज्जादिव्यञ्जके वाक्ये २ग्राम्यभाषायाम्। "भास्कराशोकमश्लील परिवादांश्च वर्ज्जयेत्" या०स्मृ० ३काव्यदोषभेदे न० तच्च त्रिविधं यथा "दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तता" सा०द० अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा यथा "दृप्तारिविजये राजन्! साधनं सुमहत्तव" "प्रससार शनैर्वायुः"। "विनाशे तन्वि! ते सदा"। "अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः" सा०द०। तत्र साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया व्रीडायाः, वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्सायाः, विनाशशब्दस्य मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता। यथाक्रमं च प्रकृते सेनापवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यञ्जकत्वाद् दुष्टाः। ४निन्दाव्यञ्जके वाक्ये च "यमश्लीला वा वदतीति" ता०ब्रा० "अश्लीला निन्दारूपा वाक्" भा० न श्रियं लाति ला—क। ५अश्रीके त्रि०। "यदेनमश्लीलं वाग् वदति" ता०ब्रा० "अश्लीलमश्रीकरम्" भा०।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्रोत्पन्नेन शिशुना श्लिष–घञ् न० त०। सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे भागे तत्प्रथम जातस्य पित्रोःपित्रादिभिरापत्त्याव दर्शनाभावस्याश्लेषणाभिमतत्वे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तथात्वं बोध्यम्। तत्स्वरूपादि निरूपणाय सर्व्वताराणां स्वरूपं, सङ्ख्याविशेषं, योगताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः। "१तुरगमुखसदृक्षं २योनिरूपं ३क्षुराभं ४शकटनिभमथैणस्योत्तमाङ्गेन ५तुल्यम्। ६मणि ७गृह ८शर ९चक्राभानि १०शालोपमं च ११शयनसदृशमन्यच्चात्र १२पर्य्यङ्करूपम्। १३हस्ताकारसजत्रमौक्तिकसम१४ चान्यत् १५प्रवालोपमं स्यात् विष्णुं तोरणवत् १६स्थित १७बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं १८परम्। क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृश १९शय्यासमान २०परम् चान्यद्दन्तिविलासवत् २१स्थितमत (अभिजित्) शृङ्गाटकव्यक्ति च। २२त्रिविक्रमाभञ्च २३मृदङ्गरूप २४वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५। २६पर्य्यङ्कतुल्यं २७मुरजानुकारमित्येवमश्व्यादिभचक्ररूपम्" अत्राङ्कानुसारेणाश्व्यादीनां रूपाणि ज्ञेयानि। "वह्नित्रि ऋत्विषुगुणेन्दु कृताग्निभूतबाणाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निरामाः। रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभतारा"। यथा त्रितारास्विनी भरणी च। षट्तारा कृत्तिका। पञ्चतारा रोहिणी। त्रितारा मृगशिरा। एकतारा आर्द्रा, चतुस्तारा पुनर्वसु त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा मघा च त्रितारा पूर्व्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा विशाखा, त्रितारा अनुराधा ज्येष्ठा च। एकादशतारा मूला, चतुस्तारा पूर्व्वाषाढा त्रितारा उत्तराषाढा, श्रवणा चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा। द्वितारा पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती" एषां योगतारा सूर्य्यसि०। "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः। विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा" स्मृता एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु मुख्या उत्तरा उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा। "पश्चिमोत्तरतारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता। हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा" सू०सि०। हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिगवस्थिता पश्चिमावस्थिततारायाः उत्तरदिगाश्रिततारायाः द्वितीया पूर्व्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारावच्चा पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना०। "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा। भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू०सि० "ज्येष्ठाश्रवणानुराधाणां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा" रङ्गना० । "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि । तथा नक्षत्रशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका" सू०सि० रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येक स्वताराणां पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अपरिगणितानां चार्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारकाणां यथायोग्यं स्वताराणां यासामस्ति स्थूला सा योगतारा नक्षत्रमण्डलात् ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्तत्रोक्ता तत्रैव । "पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू०सि० ब्रह्महृदयस्य तारात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः स्वस्थानान्निकटे एकराशिसम्बन्धित्वे प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । अस्य विक्षेपमाह अष्टात्रिंशदिति । असौ ब्रह्मा सौम्ये उत्तरस्यां अष्टत्रिंशतावंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । "अपांवत्सस्तु चित्रायाउत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः । बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू०सि० । "तिष्यपुनर्वसू इत्यादि" पा०सू० व्याख्यायां वररुचौ आपस्तम्बीयमर्थं पुनर्वसोर्हि तारकद्वयत्वं तन्मतेऽस्मादित्यनुमतया प्रामादिकमेव । एतच्चाप्राचोपनेन पुनर्वसुस्थानस्य चतुस्तारात्मकस्य पुष्यस्य त्रितारात्मकत्वं तेन बहुत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्थकमिति द्रष्टव्यम् ।"पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः"। ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ता बृहत्सं० । "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वविरिञ्चौ हरिर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" । "चित्राश्लेषास्वातिविशाखाभरणीपित्र्यज्येष्ठानिकाः । नातिशस्ता प्रयाणेषु" ज्यो०त० अस्य क्लीवत्वमपि "अश्लेषार्द्रास्थमपित्र्यविशाखयुक्ताः पूर्वात्रयं शतभिषा च महाध्रुवाणि" एतान्यधोमुखगणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषितानि" ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारापरत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मृगशिरःप्रभृतीनामपि द्विलिङ्गत्वम् । २इय तीक्ष्णगणः "तीक्ष्णोऽङ्गिरः सुतेन्दुयुक्" ज्यो०त० नास्ति श्लेषो यस्य । २असम्बन्धे त्रि० । श्लेष काव्ये नानार्थपरता स नास्ति यत्र । श्लेषशून्ये काव्ये न० ।

अश्लेषाज पु० अश्लेषानक्षत्रे जायते जन–ड ६त० । केतु ग्रहे तस्याश्लेषाजातत्वात्तथात्वं अश्लेषाजातादयोऽप्यत्र ।

अश्लेषाशान्ति स्त्री अश्लेषाजननिमित्ता शान्तिः शाक०त० । अश्लेषाजननिमित्तशान्तौ । तत्र अश्लेषाजनने दोष-

माह" ज्यो०त० । "अश्विनीमघमूलानां मध्याद्यास्त्रिनाडिका । अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव घटिकाः स्मृताः" मघेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशा च पितृपर्वयोः । सन्ध्याह्ने तथा पौष्णे रेवतीपुनर्वस्वोः" सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवं शिशुः । आत्मानं मातरं तातं वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत्" ज्यो०त० । स्थानान्तरमपि गण्डजातकर्म न शुभं न पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चाशदिति टीकानुसारे अश्लेषाद्यपादाद्यौ वस्तुतः सर्वदेश एव दोषविशेषं यदाह नारदः । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत्पादाहिभे विलोमम्" । सन्ध्यादिविशेषोऽपि दधिकटीयायां । यथाह ज्योतिर्निबन्धे । "मूलाश्विनित्रयमघे प्रथमे च भूप पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयपादे । मातुः पितुः स्वशुभोऽपि करोति नाशं जातो यदा निशिदिनेऽप्यथ सन्ध्ययोर्वा" । कन्यायां विशेषः विधानपारिजाते । "न मात्रा हन्ति मूलर्क्षे पितरं मातरं तथा । मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजा । शान्तिर्वा पुष्कलास्माद्यत्तदोषे न कथन" । द्विदेवजा अश्विनीजाता तस्याः अश्विनीरूपदेवताकत्वेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् । तच्छान्तिश्च "अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिपर्यन्ततः परम् जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च कुम्भांस्तु द्वयं वा तदभावतः" इत्यादिना भानवर्णिता । सा च विधानपारिजाते अश्लेषाशान्तिविधानप्रकरणे दृष्टा । तत्फलञ्च मन्त्रसिद्धात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा । "अश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च । भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु । योऽसौ चामीकरो देवो रुद्राधिदेवो ह्यवतु । मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डदोषं व्यपोहतु । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा । सर्पभस्मजातस्य वित्तं ज्ञातिं च बान्धवान्" वि०मा० पुरा० ।

अश्व पु० अश्नुते व्याप्नोति मार्गम् अश–क्वन् । घोटके "अश्वस्य सञ्चितराजपरिच्छदम्" माघ । "जितविक्रमवासनागा यतात्मा विनयोनय" कुमा० । "अश्वतराश्वतोषकैर्देव्योऽश्वाज गर्भत । वाजो हयानान्नवर्णितः सप्तधा परिकीर्तिताः स्मृतेक्ते वामसताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

द्भ्रमोत्पत्तिस्थानसंख्यासाम्यात् २सप्तसंख्यायाम् "काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रस्तु हयो मतः" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशके तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनीति" रस० । अत्र प्रसङ्गात् अश्वानामङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृताश्वशास्त्रात् साराशः "अतिप्रविष्टा जिह्वा तु तस्याः स्थूना भवेदध । ऊर्द्ध्वं तालु भवेत्तस्मात्ततोऽप्यं दन्तपोठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्द्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः । चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्योपरिष्टात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्त्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते । सृक्कद्वयं विजानीयात् वक्त्रपार्श्वे मतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्द्ध्वं प्रोथ उच्यते नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राचिमध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ चोरिके च ततःपरम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृत । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधा । कनीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपग । सितासितौ च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतः परम् । तस्मादूर्द्ध्वं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च तदुत्तरम् । ऊर्द्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान्तं च तत अव । तत शिरो विजानीयात् स्यादूर्द्ध्वगतं बुधः । शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादूर्द्ध्वमङ्गुले चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं समुदाहृतम् । शिरोमर्म्म शिरश्चैव कर्णस्याध षडङ्गुले । घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्त्तितः । अधस्तले निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः । तत कण्ठं विजानीयादधोभागे मतं बुध । ग्रीवा लोमाश्रिता तु तस्याश्चोपरि केशरः । ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव बाहु प्राहुर्मनीषिणः । बाहुस्योपरि यस्तु स्यात्ककासं ककुदं च तत् । तत पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । आसने ककुदश्चैव निबन्धः परिकीर्त्तितः । स्यातामसादधोबाहू तयोर्वाह्यमङ्गुले । मन्दिरं पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽग्रिम । जानुनश्चाधरे भागे जङ्घा विद्याद्विचक्षणः । जङ्घापार्श्वे कला विद्यात् सध्य चैनिकसंज्ञकम् । अधतः पालिकस्तु स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किणस्तत्रैव मध्यस्थोऽह्यधोभागे च कुष्टकौ । खुरसन्धिं ततोविद्यादधोभागे तस खुरम् । खुरस्य पार्श्वे पार्ष्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्याधस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमाश्च विजानीयात् चीरकाख्यं विचक्षणः । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वतश्च विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः । रोमराजीं ततो विद्यान्मूत्रकोशमतःपरम् । आ कच्याः पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्त्तितौ । पुच्छमूलं च वाहाना भाषते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्त्तितः पायु सीवनी च ततः परम् । मुष्कौ च कटिसन्धिं च ततोविद्यात्परं बुध । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः । सक्थिनी फलसन्धेस्तु ऊरू पादाभिधायके । ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किणं चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये समस्थितम् । ततः परं विजानीयात् कालकूर्चं च कुष्टिकम् । खुरान्तस्तं मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षण । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव वक्षो ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः । आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्" ।

तेषां लक्षणानि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न प्रतिपोषिताः । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् । ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वाया दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि नासाया गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा । ग्रीवायां केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि बाहुके । जङ्घाया जानुनोश्चाथ कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयो पृष्ठभागे च कुक्षौ कच्यां समालभौ । मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्वरे तथा । महादोषे त्यजेत्ताश्च छायाया गन्धसत्त्वयो । प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभाशुभविवेकाय तद्विद्याद्विमान्भिषक् । शालिहोत्रादिभि सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्रौ पूजितावोष्ठौ वलिहीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रोथोत्तरसस्यं च विपरीतं विवर्जयेत् । सृक्कणोर्ह्रस्वता शस्ता जिह्वाया रक्तता तथा । अतश्चान्यत्तु दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा । घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ताः सुशोभनाः । षट्संख्ये अधरे शस्ते तेषु व्यञ्जनसंभव । आयतं तुङ्गघोणं च निर्मांसं प्रियदर्शनम् । सुबद्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ गण्डौ वाहाना कीर्त्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुमग्ने नैव चाविले । प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मध्वाभे मत्ततारके । स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाच्छिणी । कनकप्रतिमकाशे शस्ते वाहस्य लोचने । सावर्त्त च विशालं च ज्वलितं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राहुर्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा दत्तमावर्त्तद्वयभूषितम् । केशाश्च मृदवश्चैव सूक्ष्मश्चैव पूजिताः । सङ्गता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्त्तिता । उच्चताकुञ्चितास्त्वेव यस्याः ग्रीवां विदुर्बुधाः । केसरश्च घटाहीनो मृदुश्चैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव स्कन्धो वाहस्य पूजितः । वक्षः प्रशस्तं विपुलं निर्गतं विवृतं च तत् । ऋजुकक्षसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते । अपक्वा मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं खुरं सुवृत्तं च समं चैव सतोन्नतम् । कूर्पमेवंविधं विद्यादुपन्यस्तव्रणविवर्जितम् । दृढमण्डलिकायुक्तौ वर्त्तुलौ स्निग्धकृष्णकौ । खुरं खरखुराकारं प्रशस्तं सकुटाकृतः । पार्श्वे चैव समे ह्रस्वे ऊर्द्ध्वं मांसोपशोभिते । अविशालि उरस्तं च उदरं चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं शुभम् । उन्नता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्त्तिता । मृदुस्निग्धायतैर्युक्तं वालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ ह्रस्वौ दृष्टस्वल्पावलोमशौ । कृष्णवर्णविहीनं तु लिङ्गं मेहनमिष्यते । अनुपूर्वं परं चैव शोभनं पीठकद्वयम् । पूर्वजङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम् । शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं मुनिभिः पूर्ववेदिभिः"।

आवर्त्तलक्षणम् "विंशतिस्तु शुभा प्रोक्ता षट्प्रभृत्यशुभा" स्मृता । उत्तरोष्ठमपाणस्याजमावर्त्ता शुभावहा । ललाटे या प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा । त्वयश्चाथ चत्वारो वाजिनोऽस्य रोमजा । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः । आनुपूर्व्या स्थितायोर्द्धं ललाटे रोमजास्त्रयः । त्रिकूटो नाम सा ख्याता भर्त्तुः सर्वार्थसाधिनी । शिरःकेशान्तयोर्मध्ये अशोनामाभिधीयते । तत्रावर्त्तः स्थितोऽयस्य भर्त्तुर्श्चार्थविवर्द्धनः । घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्देशमणिर्नाम रोमजः शुभकृत् स्मृतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा । आवर्त्ता पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके । आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एका कण्ठे भवेत् स्पष्टं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा भर्त्तुः शसितार्थप्रदो मतः । उपरन्ध्रोद्भवश्चैव रोमजश्चापि पूजितः । शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण शुभा प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः । अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानशुभाय यान् । भर्त्तुः क्लेशवहान् सर्वान् श्रमप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशे पीव उच्यते । तत्र भर्त्तुर्विनाशाय रोमजोऽस्य कीर्त्तितः । ऊर्द्ध्वस्थो नासिकायास्त्रयात् स्वामिनः क्लेशदायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो द्रुतावहः । अधोपात सम्भिद्दिः प्रदेशचक्षुपोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्यो वै स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गाद्यूर्ध्वकूपे चैव प्रदेशं शङ्ख उच्यते । तत्र भर्त्तुर्विनाशाय भवेद्यस्य रोमजः । भ्रुवो देशे स्थिता न आवर्त्ता नैव पूजितः । उद्दर्शिरोमजाश्च शाङ्गर्सुरयोर्विषादकः । कण्ठे ग्रीवां शिरां विद्याज्जातावर्त्तस्तु कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनं चाशु घातयेत् । चिबुकस्य समीपस्थो वाजदन्तिकभाजनः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिबुको हि प्रतिष्ठकः । तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः । कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये गलश्च उच्यते । तत्रावर्त्तः स्थितः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः । अधकान्नत्वयोश्चैव सन्धिः कूर्च इति स्मृतः । तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् । कूर्चोदराकृत चोर्द्ध्वं पार्श्वयोः कक्षता स्मृता । तत्र भर्त्तुः शराघातैर्जीवितान्ताय रोमजः । ककुद् इधभस्येव सुव्यक्तं संप्रजायते । वाजिनो यस्य तत्रस्य आवर्त्तस्तु विनाशकृत् । ककुदस्य पुरोभागे समीपे चाह उच्यते । भर्त्तुः स्मृतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः । काकस्थे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रथे स्मृतः समं भर्त्ता तस्यादेः स विलुप्यते । क्रोडे वेशान्ते चापि हृदये चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न संशयः । पार्श्वयोरोमजो यस्य च चाश्वो भवति क्षयम् । अपत्यं चाशु भर्त्तारं नीहारात्तु श्वयात्सुजम् । कूर्चस्याथ प्रदेशस्तु कुटिल परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र वाहस्य जघन्यो जानुजश्च यः । नाभिजोऽस्कजश्चैव लिङ्गजश्च विशेषतः । पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः । कुक्षौ व्याधि, क्षयायैव रोमजाः कुक्षिसम्भवाः । पायुलिङ्गलिमध्यस्था नैव धन्या प्रकीर्त्तिताः । स्फिचिजः कुरजश्चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लक्ष्मावर्त्तः स विख्यातो भर्त्तुः सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकश्चार्द्धपादुकः । शुक्तिश्चैवावर्त्तीदृश आवर्त्त कीर्त्तितोऽपरः । वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारं शतपादीति कीर्त्तितं । आतोमकुसुमकाशो मुकुलः समुदाहृतः । आवर्त्तो भ्रमितो वालैः सघातो रोमपुञ्जकः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थाने रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः । एतेषामेव नीदस्तु अवलीढ प्रकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथाचैवार्द्धपादुकः । वार्द्ध-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिष्टैर्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधन । एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां विचक्षणः । रोमणां तिलकानां च संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र स्तौ तत्रैको न फलप्रदः । एकश्चेन्मा दृष्टेशुभं तेन दोषो न दुष्यति । अथ या वाजिनो शस्ताः ये चावर्त्तादिगुणाधिकाः । दृश्या ख्याताः कथ्यन्तेऽथ दुरावर्त्तस्तु काकुदी । श्रोत्रको रोमजश्च रोचमानस्तथैव च । शङ्खादी पेचली नाम राजस्रष्टा सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । वहति वाजिनो देवौ चन्द्रादित्यौ च मूर्द्धनि । स्कन्धे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीश्वरौ । एवमेव पूजिताश्चेत्ते दशावर्त्तास्तु वाजिनः । अन्ये तैर्न विहीना ये भवेयुरशुभावहाः" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् । शुक्तिपङ्कजटापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमाः । शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं मृदुकर्णैव शोभवेत् । पर्वतेन्दुपताकाभा ये च कुन्दामलसन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्च वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्कबन्धाहिश्वशृगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गताश्च विच्छिन्नाः स्फुटसापायशोभिताः । जिह्वालक्षणाविकलान्यपि भस्मवर्णनिभानि च । रूक्षाभा वामदेशस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगतं मत्सरन्तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वा हिताहितप्रकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यदुदाहृतम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्यतेऽधुना । प्रपाणे च ललाटे च कर्णे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च पृष्ठयोर्बाहुके शुभे । एवं पृष्ठे च पार्श्वयोः पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ शेफे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि सर्वाणि यानि वाजिनः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्युक्तानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । पीठायां गण्डयोश्चैव यद्वत्सोपमता भवेत् । पीठायां चैव वामे च स्फुटश्चेदम्बके स्थितौ । पायौ मेढ्रे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात्पुष्पं शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्वाङ्गपुष्पितो वाजी परित्याज्यो न संशयः" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरमुत्क्षिप्य यः पादौ सम्पातयति स्पृशन्निव । सुखं याति शुभं स्पष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता उपमातश्च हंसाद्यनुगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा सर्वशुभतरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोऽभ्यस्ता चङ्क्रमौघविवर्ज्जिताः । अत्युच्चा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । षोडशाक्षोटिकाभिस्तु कर्षेद्धिस्तजानुभिः । शतं द्विगुणितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधन । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह उच्यते कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्दभाभः खरूहकः । नीलो नीलक एवाथ त्रिपृष्ठः कपिलः स्मृतः । शिलाहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुधाहलिः । हलाहश्चित्रकश्चित्रितुराहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा यस्य भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु समाङ्गपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाहः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोत्थो वर्णो यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो यस्य देहजः । पूर्वोक्तानां च वर्णानां सम्पृक्तेषु च वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्व्वशः । कोकाह पुण्ड्रको नाम कोकुराहः प्रकीर्त्तितः । खुराहस्वरगाहौ च हरिकोहरिराह्वकः । हलाहश्चैव पोञ्जाहः सिराहः सिङ्गराहकः । पुन्नाहः कुरुराहस्तु वराहः शुभराहकः । वोरराहो जयेश्वो श्रीहराहो न यः स्मृतः । पुन्नोष्ठो हरुयाहस्तु युक्तो नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुण्ड्राहश्च युक्तो नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुण्ड्राहश्च चित्रशाह्वश्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि रोमाणि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यश गुणान्वितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । ऊर्ध्वजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । रम्भा सहमारत्न प्रथमा हर्षिभिः कृता । यस्य पीतानि सर्व्वाणि च यस्य कीर्त्तितो यतः । तस्य

कण्ठतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्त्तितः । श्वेतताराचेदिति कृष्णरेखया तारकं च यत् । मल्लिकाक्षः स विज्ञेयः स्वामिनः सुखवर्द्धनः । सितताराऽथवा यस्य स्वामिनः श्रेयवर्द्धनः । सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रक्तपीतस्तथैव च । एते सांग्रामिकाः प्रोक्तास्तुरगा मुनिसत्तमैः । हरिताः शिव जायन्ते वाजिनः शुभदर्शनाः । अतो हिता नरेन्द्राणामायुरारोग्यश्रीप्रदाः । रक्ताश्वमेधनः श्यामः श्यामकर्णस्तु यः सितः । कपोतेन च वर्णेन योऽश्वः शुभकोऽपरः । शुक्लपादश्च वाजी प्रशस्तः परिकीर्त्तितः । चतुर्णां चैव पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सर्वं सिततरं चैव पञ्चभद्रः स उच्यते । श्वेतमस्तकचित्रश्च भर्त्तुः सर्वार्थसाधकः । पश्चात् यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी श्वेतकर्णशिरा वाजि नैव भव्यः प्रकीर्त्तितः । अन्यवर्णं शिरो यस्य शुक्लं वा यस्य वाजिनः । शुक्लेन शिरसा वापि नानावर्णेन निन्दितः । अन्यक्तवर्णो योऽवाङ्कितया तित्तिरिसन्निभ । कुत्सितो वामरावर्त्तो योऽसौ व्याघ्रावलोकक"

तथाङ्गविकृतितोऽशुभलक्षणम् । "काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णतालुश्च कराली हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिशरी तथा । मार्ज्जारपादो व्याघ्राभश्चित्रकर्णो द्विखुरी स्तनी । यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसंनिभः । वानराक्षो विडालाक्षो खरस्त्रो श्रेष्ठदन्ती च । येषां पृष्ठे कृतो भर्ताऽजातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहास्त्याज्या वै भूतिमिच्छता । धनधान्यहरास्त्वेते वन्धुविग्रहकारकाः । एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति वादिनः । पूर्वं पाश्चात्कृतरेखा सुप्रीतान्यथनं यथा । आवर्त्तो यत्र ककुदे काकुदी स उदाहृत । करालैर्वाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः । सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैर्ज्ञातश्चाधिकदन्तकः । अङ्कुशपर्वसंकाशं वागङ्गोपमन्तथा । जम्बूदरक्तं च तथा चामलकोपमम् । आन्त्रास्थिमांसं चापि हरीतक्याः फलोपमम् । दग्धचर्मनिभं चापि काष्ठसंस्थानमेव च । कण्ठकर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते । घोरेव सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्त्तितः । एवंविधेन स्कन्धेन शृङ्गी राज्ञे न दापयेत् । एकतोऽण्डप्रमाणेन सुकृतैर्ष्माण्डमुच्यते । चर्मस्तोमयाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते । स्कन्धे वक्षसि पार्श्वे च जठरे सदैव च । अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः । यस्यान्यवर्णा रेखा स्यात्सारे कूर्मे च वाजिनः । मार्ज्जारपाद भीमो-ऽसौ सोऽप्यय कुलनाशनः । अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिशरी नाम स प्रोक्तो भर्त्तुः कुलविनाशनः । द्विखुर गोकुराकारखुरैर्विद्याद्विचक्षणः । अथ वा स्तिमितयुक्तो स्तनकश्चैव निर्दिशेत् । प्रपत्राभ्यां सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहिता स्तनी । त्रिभिः कर्णैस्त्रिकर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः । एकेनाण्डेन हीनेन निम्नेन च विशेषतः । प्रमत वाजिन विद्याद्वामनं वामनाकृतिम् । वर्णादिकेन पादेन काकवर्णेन यो हयः । सहकोति स विख्यातो भर्त्तुः कुलविनाशनः । विरोध नैव यो याति हस्तनाम् समुपवर्जितः । इन्द्रवर्हि स विख्यातो भर्त्तुः कुलविनाशनः । अथ वेत्कृष्णा हया विरोधमधिगच्छति । निगूढ़ हस्तास्तु स धन्यः सर्वकामदः । द्विवर्षे तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवार्षिकः । दन्तानां तस्य योवैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । यत्र जाते न जायन्ते सुभगो दन्तस्य वाजिनः । अशुभं तु फलं पाचयमावे न तत्ततः" ।

अथाश्वाङ्गचेष्टादिशुभाशुभम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां विभागतः स्फुरितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभाशुभम् । यदा स्फुरति वाहानां सर्वगात्रे हुताशन । तदा विद्यान्महच्चैव कलहमेकं न संशयः । अन्तःपुरविनाशस्तु मेहने ज्वलिते भवेत् । उदरे विक्रमायस्तु पायौ मुष्के पराजय । उत्तमाङ्गे च नेत्रे च स्कन्धे चैवासने तथा । भर्त्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत्र नेत्रके । धूमं ललाटे वाहोत्थ तथा चक्षुषि निन्दितम् । तत्रैव ज्वलनं यस्य तथा नाशावहंकरः । यदा व्याधि विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्मनाः । अश्रुपातं च कुरुते तदा भर्त्तुरपोभनम् । स्वयमेव यदा मत्तः क्रुद्धो लोकयते हयः । रक्षायमदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभो । सर्वदैव शिरोऽस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रमोदो-प्रायनिवेदकः । स्वामिना स्कन्धमालेख्य दक्षिण पार्श्वमाश्रितः । तुरङ्गमो यदा व्यसेत्तदा भर्त्तुर्जयो भवेत् । ह्रस्वं वाह यदा वाहो वामतो निश्चरेद्यदा । तदा भर्त्तुः प्रवासः स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकिरन्ति यदा तत्र नयधन्यं तुरङ्गमा । अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिं प्रभो स्मृता" ।

अथाश्वमानम् "स्मृतोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुश्चत्वरया स्मृत । चतुरङ्गुलस्तु विख्यात वाजीनो नोत्तमो हयः । षड्भिःकेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । षष्टिन्यूनेन चैकेन हीनश्चाधम स्मृत । ऊर्द्ध्वमानप्रमाणं तु परिणाहं विनिर्द्दिशेत् ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धसप्तहस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च हस्तैर्हीनं मध्यमं च विचक्षणः। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्य स्तुरगः स्मृतः। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्त्रं कटीं चैव हस्ततुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलोदयहीनं तु तथादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमाश्वेषु वाजिशास्त्रविशारदः। सप्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। षडङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। मोक्षगात्रस्तदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्द्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा स्थूलकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताश्च प्रपूजित। अतो हीनाधिकाश्चाश्व हयो नैव पूजिताः"।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता। "आवर्त्तो वह्निमुखदक्षिणकलम्बरोमा, दीर्घहस्तार्द्धरोमा शुक्तिः। कनकमध्यमर्द्धकस्तरोमसंघात, प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। "श्वेतं स्निग्धमन्यवर्णस्य मध्यस्थं श्वेतस्य कृष्णं पीतं कृष्णं रक्तं वा। यस्याश्वस्य ललाटे श्वेतं चाञ्चल्यतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम् "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहाः सुश्लक्ष्णास्तथैव च। स्वरेणैतास्मभवेषु न रोगादिरजीविनः। महाघोषा महाकायाये वाहा पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते ज्ञाताश्चिरजीविनः। न चिक्करन्ति ये वाहं स्वपाशाद तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुटिलानां स्थिता येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः। प्रतिस्रोताः शिरस्यश्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा स्निग्धं येषां च निर्मलम्। चीत्कारं च भवेद्येषां शङ्खे वाथवं पुनः। प्रस्वेद शुभगन्धस्तु मधुना वा दर्पणोपमाः। येषां च हृद्रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीररेखाश्च मोक्षगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीविनम्। स्वस्तिकाम्बरस्कारघ्नगदाङ्कुशाभिभाः। शुक्तिश्च गदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। नीलोत्पलनिभाभासः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य मार्गेण चानता। भुग्ना वा यस्य वाङ्गस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशकं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्द स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्ध्वगे स्याता द्वे रेखे चैव वाजिनः। प्रोथगे वाथ वाक्स्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा हयः। अङ्कमूलोऽल्पतूलश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वभावेन स्थूलजानुश्च यो हयः। मृगाक्षिकूटश्चाश्व स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातदन्तद्वयं चाश्वे पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् मनीषिणः। षष्ठाब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिलक्षिका। षष्ठान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्ध्नि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सितार्द्धकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका मक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावधानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रयुक्तस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च कथ्यते"। "कतिचित् कलावाश्च तथावेति तत्त्वतः। ते भवन्ति द्विवर्षस्य शुक्लाश्चैव हिमप्रभाः। रेखाश्च चिरतः स्फुटा भवेच्च पतितोत्थिताः। चत्वारो विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। षड्भागे त्रिमापूर्वे व्यञ्जनानां न सम्भवः। पूर्वेषु षड्भागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं षड्भिरब्दैर्भि धीयते। पूर्वतो वाम जानीयात् षष्ठमध्यान्तिमतृधरे। षष्ठेषु कालिकाऽप्याति नैव वाच्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सपूर्वे दन्तमस्तके। इयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्थी सप्तमे तथा। अष्टमप्राप्य वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं मतिं"।

देशभेदजाश्वलक्षणम् "अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् । उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये । कोङ्कणाश्चैव ये वाहा ह्यचला ये च कीर्त्तिता । छटीजाताश्च कीराश्च तुरुष्का माण्डवाश्च ये । पार्वता सैन्धवा मध्या स्तथा सारस्वता हयाः । संभवा वाट्टजाश्चैव जटादेशोद्भवाश्च ये । अधमाश्चैव वाहं ये च प्रागुदक्षिणोद्भवाः । उच्चदीर्घाश्चितग्रीवाश्चलकर्णा महाहयाः । महाकाया महोरस्का निश्वासाढ्येऽधिका मता । अत्यन्तविनतं येषां निर्म्मांसं च मुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन हयवराश्च भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासारा संग्रामे चैव पूजिताः । अपि यत्नहताङ्गश्च नैव मुञ्चति सादिनम् । पारसीकोऽधिकस्तस्मात् कोङ्कणाः किञ्चिदूनकाः । स्थूलाः स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठकाः । कोङ्कणदेशजातानां मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः कठिनं वक्त्रं बाहुल्येन विनिर्द्दिशेत् । छटन्तदेहतोऽप्यस्य समभावेन मध्यम । कच्छजातः स्तब्धहृष्ट किञ्चित्स्थूलो महाजवः । अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवोरुकस्तथा । तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रस्तथैव च । कोङ्कणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हय । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भवो वाजी हृष्टजघनकोरकः । आननं चापि दीर्घं च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव जवेनापि रणशूरस्त्वयं मत । सादिभर्त्तृकृत्या यातिताजिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णास्तथा हयाः । छटदेशोद्भवा हृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये । लम्बकर्णा जटश्चैव आरट्टः परिकीर्त्तित । कम्बल शिष्टजातश्च सदा प्रवालरोमक । वर्त्तुलाश्चापि तुरुकाश्च टङ्कणाः परिकीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुण्ठो योऽधमः सर्ववाजिनाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्वदेशसमुद्भवाः । वाजिवद्ध्यजानां च वेद विद्याद्विचक्षण" ।

अथाश्वानां विप्रादिजाति "साम्येन जायते जातिर्जातिरूपेण वाहयेत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं विनियोजयेत् । साधी शुभ्रोदयाशुच विप्र स परिकीर्त्तित । शूरश्च हठमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः । पापिनः कलरूपाश्च दुष्टा वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विद्धया त्रिमार्यैव शूद्रास्तथा उदाहृता । ब्राह्मणान् भक्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन यत्नेन शूद्रान् दण्डेन वाहयेत्" ।

अथ भद्राद्यादि हेमा० प० ख० । "युद्धेऽध्वनि तथाग्नौ च श्रम भीतिं न गच्छति । योऽपि भजति शीघ्रं च येन केनचिदाशितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मन्दस्तो लक्षणैर्युक्तः किञ्चित्त्वेन विगर्हितः । शीघ्रं भक्षयाति शिक्षां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति १ । रात्रौ शयिति न तथाऽप्युपविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमायां क्रोधीन वाजी चेष्टांकुरेव च । धावौ स्मरस्तत पश्चाद्गीतलतमपगच्छति । न केनापि प्रकारेण चिरं पाययते तु य । एवंविधस्तु विज्ञेयो मन्दजातिस्तुरङ्गम २ । ईर्ष्यो भीतस्तथा लाली तथा सर्वत्र शङ्कितः । प्रसार्य्य गात्रं स्वपति दिवा वा यदि वा निशि । सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तुरङ्गमान् । न च वेत्ति प्रकारांश्च जानि शीघ्रं न गच्छति । न च तुष्टिं समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गम ३ । मिश्रैर्गुणैः स्वाभित्राण्यलक्षणैः बहुधा गुणैः ४ । भद्र मन्दो मृगश्चैव यो जातिरेषा तु वाजिनाम् । मिश्रो मिश्राधिको ज्ञेयो गुणदोषैः समाप्त" । वर्णभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शालिहोत्रे दर्शिता विस्तरभयान्नोक्तास्तत एवावसेयाः ।

बृहत्संहितायां लक्षणादि समासेनोक्तम् "दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः सूक्ष्मत्वक्केशवालश्च शफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः । जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्वाङ्गशुभ्रो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् । अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिवस्तिजानुनि । मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिता पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः । ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः । तेषां प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः । रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ । षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्दपञ्चाब्दिकोऽश्वः । सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिता कालिका पीतशुक्ला काचा माक्षीकशङ्खाऽवटचलनमतो दन्तपातं च विद्धि" । अश्नाति सर्वम् अच्—कन् । २ अग्निविशेषे । अश्नुते व्याप्नोति । ३ व्यापके त्रि० अश्वपर्शुशब्दे उदाहरणम् । "पिण्डोरश्वस्य वाजिनम्" ताण्ड्या० । ५ यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदेऽश्वाश्वपतशब्दे विवृति । गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् । आश्वायनः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । आश्विक वाजिसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वेन

वहति पर्या० तनु अश्विकः अश्वेन चारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञात-स्वामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वक । कुत्सितेऽश्वे अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वसदृशसंज्ञावति पु० । अश्व इव प्रतिकृतौ कन् । अश्वप्रतिकृतौ । अश्वानां समूहः ठञ् वञ् अश्वीयम् अश्वाश्च घोटकसमूहे न० । एत-दृगन्त पादस्य वङ्गीर्षी इत्यादि० गान्त्यलोपः अश्वस्य पादाइव पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा० स्त्रियां टाप् । अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् "अश्वे इव विजिते हासमाने" ऋ० २,२२,१, ।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-गन्धायामर्थे । वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत्र ।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । १स्वनामख्याते शाल वृक्षे । "पूतिकाश्वकर्णागुरूणि कालेयकस्के, सुश्रु० स्वार्थे कन् । अश्वकर्णकोऽप्यत्र । ६त० । २अश्वस्य कर्णे ।

अश्वखरज पु० अश्वश्च खरी च, अश्वा च खरश्च वा ताभ्यां जायते पुंवद्भावः । वेसरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत्र ।

अश्वखुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य । (नखीति)ख्याते १गन्धद्रव्ये । २अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वङ्गिनी स्त्री अश्वस्य स्कं तत् सदृशाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप् । अश्विनीनक्षत्रे तस्या ग्रीवस्तुल्या तुरगग्रीवा कारतावा अश्विनीशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे "अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पञ्चिराट्" भा०आ०प०अमृताहरणे देवगरुडयुद्धवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः । वराहकर्ण्यपरपर्याये स्वनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे । "गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया । वराहकर्णी वरदा वरो-दा कुष्ठगन्धिनी । अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा । बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला" भा०प्र० उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च "यथा-श्वगन्धावध्रादि सिद्धेशोद्वर्त्तनम् हितम्" । "शतावर्य्यश्व-गन्धाभ्यां वायसे रक्तजीवनी" इति च सुश्रु० ।

अश्वगन्धातैल न०चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा "भल्लातकट्फली-फलदाडिमफलकल्कसाधितं कुरुते । लिङ्गं मर्दनविधिना-कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥ कनकरसमर्दितयवचूर्णितहयगन्धा-मूलबिल्वपर्युषितम् । माहिषमिव नवनीतं गजनीले कमलसमे ॥ गोमयगात्रोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् । भवति तुरगलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-तम् । अश्वगन्धावरोकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम् । चतु-र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । स्तनलिङ्गकर्ण-पालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम्" ।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशूनामस्थात् स्थानार्थे गोष्ठच् । अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वग्रीव पु०अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य । दानवभेदे "चत्वारिंश-द्दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य । "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबल" भा०आ०प० । स एवांशावतारे रोचमान न्र्पतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव । "अश्वग्रीव इति ख्यात-स्तस्यवान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः" । २विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अश्वशिरः-शब्दे विवृतिः । यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदे अश्ववाह-शब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्त्तृकत्वात् हन–टक् उप० स० । करवीरे तस्य अश्वमारकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्र न० ६त० । १अश्वसमूहे २अश्वाकारे नरपतिजय चर्य्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जाम्बवतीतनयेन कृष्णात्मजेन हते ३शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० "हत्तोऽहरत्वा-यतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्र । को नाम शा-म्बस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्" भा०व०प० ।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोग-निवारकेऽश्व वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-शास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री ६त० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-

अश्वचेष्टित न० ६त० १वाजिचेष्टिते २शुभाशुभसूचके शकुनभेदे च तद्विवृतिः वृ०स० यथा" उत्सर्गान्न शुभदमासनोपरिस्थं वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् । सर्वाङ्गज्वलनमवृष्टिदं हयानां द्वे वर्षे, दहनकणाश्च धूपनं वा । अन्तःपुरं नाश-मुपैति मेढ्रे कोषः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे च पराजयः स्याद् वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च । स्कन्धास-नांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाट-वक्षोऽक्षिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासापुट-प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । पालाश-ताम्रासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् । प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अस्वप्नश्च विरो-धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

निर्दोषस्थितमिदं नेष्टं फलं वाजिनाम्। आरोहणमन्यवाजिनां पर्याणादिकुतश्च वाजिनः। उपवाह्यतुरङ्गमस्य वा ऽविकलस्यैव विपन्न शोभना। क्रौञ्चवद्रिपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुखम्। स्निग्धमुच्चमनुनादि हृष्टवद् ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः। पूर्णपात्रदधिविप्रदेवता गन्धपुष्पफलकाञ्चनादि वा। द्रव्यमिष्टमथ वापरं भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः। भक्ष्यपानखलिनाभिनन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा। सव्यपार्श्वगतदृष्टयो ऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः। वामैश्च पादैरभिताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः। सन्ध्यासु दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्बन्धपराजयाय। अतीव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति यात्राम्। रोमत्यजो दीनखरस्वराश्च पांशुं ग्रसन्तश्च भयाय दृष्टाः। समुद्गवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः पदं समुत्क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः। जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः। आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतुरगं प्रति हेषते च। वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात् प्रचिनोति लक्ष्मीम्। मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत् करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी। अकार्य्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते"।

अश्वतर पु० तनुरश्वः अश्व+तनुत्वे ष्टरच्। अश्वायामश्वेनोत्पन्ने ऽश्वत्वं तस्य तनुत्वस्याल्पत्वात्। १गर्द्दभेनाश्वायामुत्पन्ने। खचरेऽश्वविशेषे" २सर्पभेदे च। जातित्वेन स्त्रियाम् उभयत्र ङीप्। "आजन्मतः पौलायनः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथः" इति छा०उ०। द्वयोर्भेदोपपन्नत्वं तनुत्वमस्यास्तीति बोध्यम्। स च स्वतुल्यस्त्रीयाङ्गर्भमश्वतरी वधा" मनु। "नागानां नामधेयानि पन्नगानां तपोधन। न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु। शेष प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्" इत्युपक्रम्य "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा०आ०प०। अयञ्च वरुणलोके स्थितः" भा०स०प० वरुणसभावर्णने "कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ" २गन्धर्व्वभेदे। "तद्यथैवादो धावतोऽश्वो वा अश्वतरो वा महायेत" शत०ब्रा०।

अश्वत्थ पु० न श्वः तिष्ठति स्था—क पृ०नि०। १स्वनामख्याते वृक्षे, "बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः। पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित्। गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः" भा०प्र०। "अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणाम् गीता" तस्य विष्णुरूपित्वेन सर्व्वाभीष्टफलदायकत्वम् अश्वत्थोत्पत्तिः "पार्व्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल। अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नं कृतं सुरा। तदा च पार्व्वती क्रुद्धा सर्व्वानेव दिवौकसः" इत्युपक्रम्य "तस्मान्मम सुखध्वंसात् यूयं वृक्षत्वमाश्रय" पार्व्वतीशापतश्च "तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ अश्वत्थवटौ सुनीश्वरा।"। बोधिस्वयं चार्किदिनं विनैव तस्य स्पृश्यतामापदलक्ष्मीयोगात्" पद्मपु० क्रिया० १६ अध्या०उक्ता। "तस्य शनिवारमात्रे स्पृश्यताकारणमुक्तं तत्रैव १६ अध्या०। यथा ज्येष्ठभगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहप्रसङ्गे यथा "यावदागमनं मम तावत् अश्वत्थमूले त्वं तिष्ठेत्" इत्युक्त्वा अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बहुतिथे काले गतेऽपि पत्युरागमनमनालोक्य क्रन्दित, तच्छ्रुत्वा च तस्या भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्रागत्य तामुवाच यथा। "अलक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपान्वितः। आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्। अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव। ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः। मन्दवारे सदा ह्येनं लक्ष्मीरत्रा गमिष्यति। अस्पृश्योऽतो भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल" एवञ्च अलक्ष्म्या सर्व्वदावासादन्यदिने तस्यास्पृश्यत्वं मन्दवारे लक्ष्मीसमागमात् स्पृश्यत्वमिति मर्य्यादा कृता। "अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः। रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक्। दर्शनस्पर्शनादेव ते वै पापहराः स्मृताः" तत्रैवोक्तम् अश्वत्थस्पर्शस्तु शनिवारे एव प्रागुक्तवचनात्। तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु० क्रिया० ११अध्या०। यथा "वैशाखे सेचयेद्यस्तु विष्णुभक्तस्वरूपिणम्। चतुर्व्वर्गफलावाप्तिहेतवे मैथुनीजनः। तत्कुलमात्रयोगेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनम्। सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः" तन्मूलवन्दनफलम् तत्रैव "अश्वत्थमूलं विप्रेन्द्र! यो नमति दिवादिभिः। अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्य न हि लभ्यति"। तत् प्रदक्षिणफलं तत्रैव। "अश्वत्थं तु प्रदक्षिण्य प्रणामं कुरुते तु यः। आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य गर्भिणे सर्व्वसम्पदः"। अत एव दुःस्वप्नदर्शनादौ "अश्वत्थरूपी भगवान् दुःस्वप्नं नाशयतु मे" इति अश्वत्थप्रणामो विहितः। "तन्मूले मन्त्रजपप्रशंसा तत्रैव। "महाश्वत्थतले विप्र! यज्ञकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ! । तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिलोत्तादीनि यानि वै ।”। तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । “तस्मात्तात् द्विजश्रेष्ठ ! । योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थोऽयं राजेन्द्रोऽयं हरिर्मूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तुश्च त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकाञ्च यस्तस्यामपि छिनत्ति यः । स कोटि ब्रह्महत्याया फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि द्रष्टव्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः यज्ञियेध्मत्वस्यापि विहितत्वात् “अर्के पलाशखदिर अपामार्गोऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २नन्दीवृक्षे अश्वत्थभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः गरीडी गजपादपः । स्थालीवृक्ष क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघु स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसग्राहीविषपित्तकफास्रजित्” भा०प्र० । ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे द्रष्टव्यम् । ४संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावत् तथात्वम् । “ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता तद्विवरणमश्वत्थशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ० ।५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वमुखाकारत्वात् नामशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः अण् तस्य संज्ञायां लुप् । “अश्वत्थो मूहूर्त्तः” सि०कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० इल । आश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि “अश्वत्थायग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः प्रयुक्तम् । तत्र भव अण् ठक् । आश्वत्थिकं । चान्द्राश्विनमासि ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थफलम् तद्युक्तः कालोऽस्य अस्मिन्काले देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलपाके देयर्णादौ १देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पीला० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था—क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे १द्रोणाचार्य्यात्कृपीसुते वीरे । “गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततोऽजज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १३०अध्या० । यथा “शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मणः २गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसि युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः ! । यथा नः संयुगे सर्वान् हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत” । “सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

ऽर्पितोऽब्रवीत्। यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः। सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति। स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्ज्यायोऽनृतं भवेत्। अनृतं जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः। कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते तथैव च। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकम्। तयोः संवदतोरेवं भीमसेनोऽब्रवीदिदम्। श्रुत्वैव ते महाराज वधोपायं महात्मनः। गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः। अश्वत्थामेति विख्यातो गजः शक्रगजोपमः। निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवम्। अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्तस्वाहवादिति। नूनं नाश्रद्दधद्वाक्यमेष मे पुरुषर्षभ। स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः। द्रोणाय निहतं शंस राजन्! शारद्वतीसुतम्। त्वयोक्तो नैव युध्येत जातु राजन् द्विजर्षभः। सत्यवान् हि नृलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः। भावित्वाच्च महाराज! वक्तुं समुपचक्रमे। तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः। अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हतः कुञ्जर इत्युत। तस्य पूर्व्वं रथः पृथ्व्यां चतुरङ्गुल उत्तमः। बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहोऽस्पृशन्महीम्"। "अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा" इति वेणीसं०। [गौरादित्वात् स्त्रियां ङीप्।

अश्वत्थिक त्रि० अश्वत्थेन चरति पर्पा० ष्ठन्। अश्वत्थफलक

अश्वत्थी स्त्री० क्षुद्रोऽश्वत्थः अल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रपिप्पले क्षुपभेदे वनजाते अश्वत्थाकारे क्षुद्रवृक्षभेदे स्वार्थे कन् अश्वत्थिकाऽप्यत्र।

अश्वदंष्ट्रा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारोऽस्य। गोक्षुरवृक्षे।

अश्वनाय पु० अश्वं नयति अण्–उप०स०। अश्वपालके।

अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य मर्मस्यान्तो यत्र शक०। १अशुभे २रोगे ३मृते ४चुल्ल्यां च हेम०। प्राणिहिंसास्थानत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

अश्वप पु० अश्वं पाति पा–क। अश्वपालके। [नृपभेदे च।

अश्वपति पु० ६त०। वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये

अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति, कुलपति गृहपति धान्यपति पशुपति, धर्म्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति,। आश्वपतम् गणपत्यत्वेऽपवादात् न ण्य'।

अश्वपर्ण त्रि० अश्वानां पर्णं गमनं यत्र। अश्वगमनयुक्ते १रथे अश्वं व्यापि पर्णं पतनं यस्य। २व्यापिगमने मेघे च। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः" ऋ० १,८८,१। यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तथैव भाष्ये उक्ता। [लोपः। हस्त्यादित्वान्नत्वे।

अश्वपाद त्रि० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्य

अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पाल+णिच्–अण्। घोटकरक्षके। ण्वुल्। अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्य। माषपर्णीवृक्षे।

अश्वपेज पु० ऋषिभेदे। तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि० णिनि। आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब०व०।

अश्वपेशस् त्रि० अश्वेन पेशो रूपं रूपणीयं निरू० यस्य। अश्वेन रूपणीये। "गोअग्रामश्वपेशसम्" ऋ० २,६,१६। "अश्वपेशसमश्वेन निरूपणीयां रातिम्" भा०।

अश्ववडव पु० अश्वश्च वडवा च। अश्ववडवपूर्वापरयोर्न परवल्लिङ्गम्।

अश्वबाल पु० अश्वस्य बाल केशर इव तदाकारपुष्पत्वात्। (काशया) इति ख्याते १काशे। ६त०। अश्वस्य २केशे च।

अश्वबाहु पु० यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदे। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्वंशधरस्य च" इत्युपक्रम्य। "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः" इत्युक्त्वा "माद्र्या पुत्रौ च जज्ञाते श्रुतौ वृष्ण्यन्धकावुभौ। जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा" इत्युक्त्वा श्वफल्कवंशमुक्त्वा च। "चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च। अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ। अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मभृत्तथा। सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ" हरि० ३४,३५, अध्या०।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् वुन्। अश्वमहिषयोर्वैरे।

अश्वमार पु० अश्वं मारयति मृ–णिच् अण्। करवीरे स्वार्थे क। अश्वमारकोऽप्यत्र।

अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य। अश्वाकारमुखे पुरुषाकारान्याङ्गे किन्नरे। जातित्वात् स्त्रियां ङीष् "भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः" कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र।

अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत्र मेध–हिंसने घञ्। यज्ञभेदे स च शत०ब्रा० १३काण्डे पञ्चभिरध्यायैरुक्तः। यजु० २४ अ० तदीययूपपशुविशेषा विहिता यथा। तत्राद्यमन्त्रोऽपेक्षुयाते यजु०वे०दी० उक्तम् य-

श्वमेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवोनियोजनीयाः अश्वः१ तूपरः२ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः छागः) गोमृगः गवयः ३। द्वौ आग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ। अग्निमन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गावः इति सप्तदश पशवोमध्यमयूपे बन्धनीयाः। द्वयोरेकादशावयवत्वाय मध्ये कृष्णग्रीवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरधस्तात् मेषौ, अधोभागे शुक्लौ छागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्व्वपादयो रेकैकः। अश्वस्य नाभ्या श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः छागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः। बहुरोमपुच्छकौ छागौ पश्चात् पादयोरेकैकः। अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत् गर्भघातिनी, वामनः खर्व्वः पशुः पुच्छे एवम् एकादशानामश्वावयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशिनौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैकः इति भेदः। पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशव एकैकयाम् अश्वादयस्त्रय एते द्वादश च इत्येते पर्य्यङ्ग्य उच्यन्ते। अत्राश्वस्य शरीरं तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीव इत्यादय अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सबद्धा रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेकादशिनः इति षोडश इति भेदः।"

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिता यजु अ० २४ उक्ता यथा "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे। पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामो नाभ्यां, सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ, सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवोवामनः १। रोहितोधूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्याः, बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः२। शुद्धवालः सर्व्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये, कर्णायामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः, पार्ज्जन्याः ३। पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्ध्वपृश्निस्ते मारुताः, फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः, प्लीहाकर्णः शुण्ठा कर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ४। शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचे, ऽविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्य्यो देवानां पत्नीभ्यः ५। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वसूनां, रोहिता रुद्राणां, श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्ज्जन्याः ६। उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, कल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७। एता ऐन्द्राग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, ऽन्यत एन्यो मैत्र्यः ८। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्य्यो देवानां पत्नीभ्यः ९। कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः १०। धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् ग्रीष्माय, कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छिशिराय ११। त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो जगत्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्य्यवाह उष्णिहे १२। पष्ठवाहो विराजे, उक्षाणो बृहत्या, ऋषभाः ककुभे, ऽनड्वाहः पङ्क्त्यै, धेनवोऽतिच्छन्दसे १३। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतर्य्यः सारस्वत्यः, श्यामाः पौष्णाः, पृश्नयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावापृथिवीयाः १४। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५। अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो वष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, प्राशृङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्म्मणाः १७। धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां, कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः १८। उक्ताः संचराः एताः शुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्य्याः १९। एवं समाप्ता यूपाः इत्यश्वाद्याः सौर्य्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयमिताः ग्राम्याः पशवः सर्व्वे उक्ताः। आरण्यानाह। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कान्, वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका, हेमन्ताय ककरान्, शिशिराय विककरान् २०। समुद्राय शिशुमारानालभते, पर्ज्जन्याय मण्डूकान्, अद्भ्यो मत्स्यान्, मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नाक्रान् २१। सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मद्गून्, वरुणाय चक्रवाकान् २२ । अग्नये कुटरूनालभते, वनस्पतिभ्य उलूकान्, अग्नीषोमाभ्यां चाषान्, अश्विभ्यां मयूरान्, मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लबानालभते, त्वष्ट्रे कौलीकान्, गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो, ऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् २४ । अह्ने पारावतानालभते, रात्र्यै सीचापूः, अहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जतूः, मासेभ्यो दात्यौहान्, संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आखूनालभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान्, दिवे कशान्, दिग्भ्यो नकुलान्, बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६ । वसुभ्य ऋश्यानालभते, रुद्रेभ्यो रुरून्, आदित्येभ्यो न्यङ्कून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्, साध्येभ्यः कुलुङ्गान् २७ । ईशानाय परस्वत आलभते, मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, बृहस्पतये गवयान्, त्वष्ट्र उष्ट्रान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे प्लुषीन्, चक्षुषे मशकान्, श्रोत्राय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्यो मेषो, यमाय कृष्णो, मनुष्यराजाय मर्कटः, शार्दूलाय रोहित्, ऋषभाय गवयी, क्षिप्रश्येनाय वर्तिका, नीलङ्गोः कृमिः, समुद्राय शिशुमारो, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे, दिशां कङ्को, धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे क्रुञ्चः ३१ । सोमाय कुलुङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः, क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः, पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै, प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ३२ । सौरी बलाका, शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक्, श्वाविद्भौमी, शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे, बृहस्पतये वाचस्पतये, पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः, प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः कूर्मः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां, कृकवाकुः सावित्रो, हंसो वातस्य, नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य, ह्रियै शल्यकः ३५ । एण्यह्नो, मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां, लोपाश आश्विनः । कृष्णो रात्र्या, ऋक्षो जतूः सुषिलीका त इतरजनानां, जहका वैष्णवी ३६ । अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्, अपामुद्रो मासां, कश्यपो रोहित् कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां, मृत्यवेऽसितः ३७ । वर्षाहूर्ऋतूनाम्, आखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां, बलायाजगरो, वसूनां कपिञ्जलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ३८ । श्वित्र आदित्यानाम्, उष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्रीनसस्ते मत्या, अरण्याय सृमरो, रुरू रौद्रः, क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९ । खड्गो वैश्वदेवः, श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसाम्, इन्द्राय सूकरः । सिंहो मारुत, कृकलास पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः । ४० । एवं षष्ट्यधिकशतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः । मध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिन्यः । अत सप्तविंशत्यधिकशतत्रयम् अश्वादि चौर्यान्न द्वाविंशत्या सह मिलिताम् एवं ऊनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम् । ता ग्राम्याः पशव आरण्यास्तु २६० मिलिता ६०९ पशवोऽश्वमेधे विहिताः तदुक्तं लोके । "षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि च" । तेषु ग्राम्या आलभ्या आरण्या ब्रह्मनाशोत्सृज्या न तु हिंस्या इति । एवञ्चात्राश्वस्य प्राधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलक्षणं तु "काकाम्भोधरवर्णाभः सर्वपर्वसुलोमवो । यस्य पार्श्वानुभागस्थौ चन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्मतीकाशसदृशं कुन्दसन्निभम् । पादाश्चैव हरिद्राभा कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्करोपमे, विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया । चित्रितैर्विविधैर्वर्णैर्विलोरजतबिन्दुभिः । यो वेगे वायुतुल्यः स्यादङ्गैश्च प्रमाणया । यस्य गात्रोत्थगन्धो गन्धर्वानपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशुरुच्यते" शाचि० रा० । "गोक्षीरसमवर्णश्च कुन्देन्दुहिमसन्निभम् । पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतोगतिमत्तमम् । एतादृशं वापि महीपाल ! यज्ञेऽश्वस्तुरगं विदुः" इति पुरा० । शत० ब्राह्मणे तु "द्विरूप एवैषोऽश्व स्यात् कृष्णसारङ्ग' प्रजापतेर्वा एषोऽश्वः समभवत् द्विरूपं वा इदं चक्षु शुक्लं चैव कृष्णं च तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्ययज्ञिस्त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत् कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्ष्णस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्लमक्ष्णस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्सा कनीनिका स एव रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत सकृद्रूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिमालभेत अनेन त्वेव समृद्धः स्यात्" । "कृत्तिकाकारं कृत्तिकान्निकरोहिणीयकठा

कारमञ्जिं पुरुषं ललाटे यस्य भा० । ललामम्" । का त्या०२०।१।२२। 'नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति' कर्क० । तस्योत्सर्ज्जनं चोत्तरपूर्व्वादिशि । "पशुवदुत्सर्ज्जन निरष्टे ऽश्वयते" कात्या०२०।२।१ । "पशुवदित्युत्तरपूर्व्वां दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे हन्तृतया । अध्वर्य्युयजमानौ अ-श्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुत' कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः" कर्क० । तेन हन्तृतया स्कन्दनसामर्थ्यरहितं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "बड-वाभ्यो वारणम्" "मज्जेयाश्वोदकात्" कात्या०२०।२।१। २।२। वाक्येन बडवाभ्यो निवारणं, मज्जेयात् यथेच्छस्ना-नार्हाहृदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते वायव्यम्" कात्या० २०।२।२० । बडवायां रेतःस्कन्दने प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः। तस्य रक्षकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । "तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसङ्ग्रहीतृणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति" अवधिकालमाह "तस्मात् पारिप्लवं षट्त्रिंशतं दशाहा नावर्त्तेत" इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । "अश्वापदीक्ष्या चरुभिः सावित्रम्" इत्यादिना "सतेबार्दर्शने च" इत्यन्तेन कात्या०२०,३,२०। मायस्तवि-शेषाहुक्त्वा "अन्यस्य रचनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" स्वते अश्वस्यादर्शने च"का०२०,४,१। अपुनरागमसम्भवे च अ-न्यस्याश्वस्य रचनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारकं सर्व्वं कर्म्म पुनः करोति" कर्क । अश्वमेधारम्भकालश्च। "अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । "याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" मतान्तरम् 'तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत० ब्रा० ग्रीष्मे वेके" कात्या० २०,१,३, "अन्ये आचार्य्याः-ये शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्क । एकविंशतिपूपसम्मि-तेयमानादि यथा 'एकविंशतिर्यूपा सर्व्व एकविंशत्य रत्नयोराज्जुहालोऽग्निष्टो भवति पैतुदारवावभित', पड्बैल्वान्यय इत्यान्यय इत्यात्, षट् खादिरान्यय पलेशान्यय इत्यात्,षट् पालाशान्यय पलेशान्यय इत्यात्,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचन तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिक नि द्वादश नामानि दर्शितानि श०-त० ब्रा० १३काण्डे । "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः१ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञः२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-मेव व्यष्टं भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्रै-तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृतं भवति । एष वै व्यावृ-त्तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यावृत्तं भवति । एष वा ऊर्ज्जस्वान्नाम यज्ञः ६ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्ज्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः ७ । यत्रैते न यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्म-वर्चसी नाम यज्ञः८ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञः९ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञः१० । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-रण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः ११ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः १२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठितं भवति" । "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" शत० ब्रा० "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" भा० अनु०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । राजर्षिभेदे । "यो मंहति मंहीयत्यश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठक् ठन् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि । "ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व सर्व्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्द-शम्" इति च भा०आ०प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्च च" पा०छ । अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । घात् ठन् । अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व–क्यच् "न छन्दस्यपुत्रस्ये ति" पा० नेत्वदीर्घौ भावे अ । इच्छायाम् "असुराश्वयोत रथया" ऋ० ८,४६,१०। "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरी-यते" ऋ० ३१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि०नेत्त्व दीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु " ऋ० १,५१,१४ । "अश्वयुरश्वानिच्छन्" भा० ।

अश्वयुज् स्त्री अश्वेन हयमुखाकारेण युज्यते युज–क्विप्। १अश्विनीनक्षत्रे तस्य तदाकारत्वमस्ते पापाङ्के उक्तम्। अश्वयुजि जातः अण् तस्य वा लुक्। अश्वयुक् २तन्नक्षत्रजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुज स्त्रियां ङीप्। अश्वेन हयाकारतया नक्षत्रेण युज्यते पौर्णमास्यस्मिन् मासे आधारे क्विप्। ३चान्द्राश्विनमासे "अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने" स्मृतिः। अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौर्णमासी अस्यस्य अर्श० अच्। अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला० अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽप्यत्र। कर्म्मणि क्विप्। अश्वेन युक्ते ४रथादौ। अश्वेन युनक्ति रथम् कर्त्तरि क्विप्। रथादौ ५अश्वयोजके त्रि०। "पयोष्णो अश्वयुजः परिज्मय" ऋ०भा०५,५४,२।

अश्वरक्षक पु० अश्वं रक्षति रक्ष–ण्वुल्। घोटकपालके।

अश्वरत्न न० अश्वो रत्नमिव उपमि०स०। उच्चैःश्रवसि तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् "मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम्" भा० आ०प० १७अ०। हयरत्नादयोऽप्यत्र "हयरत्नमहारि च" कुमा०।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तो रथः। १अश्वयुक्ते रथे। गन्धमादनसन्निकृष्टायाम् २नद्यां स्त्री। "यत्राश्वरथाभि पुष्पाणि माल्यन्ते भरतर्षभ।। प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति" भा० व०प० १६०अ०।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच्। उच्चैःश्रवसि "यत्र जज्ञे महावीर्य्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः" भा० आ०प०१७अ०। भगवद्विभूतित्वादपि तस्य श्रेष्ठत्वम् "उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि याममृतोद्भवम्" गीता।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध–ण्वुल्। करवीरे वृक्षे।

अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह–अण् उप०स०। अश्वारोहे सादिनि।

अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला–क ६त०। १हयपालके ऋषिभेदे "अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव" छ०उ०। तस्य ऋषेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रतिपादके २ब्राह्मणे च तत्र "अथ हैनमश्वल इत्यारभ्य ततो हाश्वल उपरराम इत्यन्तम्" छ०उ०। गोत्रापत्ये नडा० फक्। आश्वलायनः। तद्गोत्रापत्ये येन श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रञ्च कृतम् तस्मिन्।

अश्वलक्षण न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्यतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् ६त०। अश्वस्य शुभाशुभसूचक चिह्नभेदे अश्वशब्दे तन्नोक्तम्।

अश्वललित न० वृत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "यदि न जौ भजौ भजभला गदाश्व ललितं हरार्कयतिमत्"। इदमद्रितनयेति छन्दोम०।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेव आकृत्या। गडूपदे सर्पे जटाध०। अश्वलोमेति पाठान्तरम्। अश्वस्य लोमेव आकृतिरस्य" तत्र विग्रहः।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। १किम्पुरुषे देवयोनिभेदे अश्वमुखहयमुखादयोऽप्यत्र। २हयग्रीवे विष्णुमूर्त्तिभेदे अश्वशिर शब्दे विवृतिः। तद्ध्यानेन च तन्मूर्त्तिरुक्ता तन्त्रसा०। "शरच्चन्द्राभमश्ववक्त्रं शङ्खचक्राभयवरकरं प्रदीप्तम्। रथाङ्गशङ्खाञ्चितबाहुयुग्मं जानुद्वयन्यस्तकरं भजाम"।

अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १अश्वयुक्ते। "दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्य्यम्" ऋ० ८,४६,५। मन्त्रे क्वचित् दीर्घः अश्वावान्। "भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नर" ऋ० १,८२,४। अश्वे इव अश्वस्येव वा वति। २हयसदृशे अव्य०। अश्वेन तुल्यं क्रिया वति। ३हयतुल्यक्रियायाम् अव्य०। अश्वमर्हति वति। ४हयार्हे अव्य०।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह–कर्म्मणि वा अच्। हयेन वोढ्रे सादिनि।

अश्ववार पु० अश्वं वारयति वृ०ह–अण् उप०स०। हयनिवारके सादिनि "दुःखेन नियन्त्रकश्वारा" माघ। ण्वुल्। अश्ववारकः तत्रैव। ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र। अश्ववारलक्षणादिकमुक्तमश्वशास्त्रे यथा "ब्राह्मणान् भक्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान्। वैश्यं दण्डेन सन्देन शूद्रं दण्डेन वाहयेत्। मत्पूर्वे वाहयेद्विमं क्षत्रियं प्रहरे गते। वैश्यं सन्ध्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत्। तत्र च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्। उत्तमं चोपधानेन साम्ना दण्डेन मध्यमम्। पञ्चाङ्केन च दण्डेन वाहयेदधमम्बुध। वहने निर्म्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान्। शालिश्च त्रिविधा प्रोक्ता बलदीर्घत्वलम्भया। बलिनो दुर्बलत्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा। बलेनोपाधिकावाथ सत्यं साम्ना च वाहयेत्। नात्यार्द्रा सुकठिना चैव पाषाणोदकसंयुताम्। तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्ज्जयेत्। समां च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुसमन्विताम्। एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत्। स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चित्तोत्सुककशाधरः। अस्थाने दण्डपाती यो वाजी तस्य न सिध्यति। प्रचलति यस्य कटिरूर्द्ध्वं चाङ्घ्रिर्दण्डपाल। न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम्। हठाखनोऽपि तत्त्वज्ञो जितमुष्टिर्निरालसः। अविरागी स्थिरश्चापि प्रशस्तो वाजिवाहकः। चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समासतः। न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः। क्षेपिते वल्गिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि। कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा मध्ये दण्डं निपातयेत्। क्षेपिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां वल्गिते तथा। कुक्षौ उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे। भीतं च ताडयेत्पश्चात् पुच्छे चोन्मार्गगामिनम्। ज्ञात्वा दोषं च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत्। अस्थानताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति। नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवं स्थितो हयः। धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्याः प्रकीर्त्तिताः। प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया वल्गका स्मृता। तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता। पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता। षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते। विक्रमा गतिधारा च चतुष्का वल्गका मता। उत्पादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत्। स्वेच्छया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी। षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते। वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः परिकीर्त्तिताः। पुष्पवन्ती च गोकर्णी तुलोत्तुला तुला तथा। नागफण्डी पुष्पधारी द्रुघटी च स्तनस्तनी। द्विहस्ती चैकहस्ती च सुभगा शोभना मता। इत्येता द्वादश वल्गा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः" "आकण्ठकर्णमध्ये तु करो छवति वाजिनः" शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पश्चात्तं समादिशेत्। न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुखः। न भवेत्कम्पमानस्तु स भवेदश्ववाहकः। स्थिरोरुः स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासन। दक्षिणादितरस्कन्ध वाहने तु दृढः सदा। अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु भयदायकाः। ग्रीष्मादिषु न वर्षास्वपि तेषु त्रिषु वाहनम्। हेमन्तादिषु कर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः। प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले। इतिसिद्धातियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः। मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च। एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत् शुभे। रङ्गभूमौ च देवत्वं स्थापयेत् पूजयेत्ततः। पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा। पक्वान्नैः पञ्चपल्लवैः प्रातःशुचिसुवाससा। रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा"। "एकविंशतिवारांश्च ततः पर्याणयेद्धयम्। क्षोभयेत्तं तथा चाश्वं शनैःशनैः। वल्गानाम्यसु कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव च। विक्रमा वल्गका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा। खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात्। नातिस्थूलं नातिह्रस्वं न लघ्वं नातिकर्कशम्। समाङ्गुलप्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः। खलीनादिषु योगेषु धारयेद्विक्रमादिषु। क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयोजयेत्। खलीनादौ तु धारासु यदा शिक्षितो हयः। तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः। शतहस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम्। भ्रामयेद्वाजिनं सादी सव्यं चैवापसव्यकम्। मण्डलं चतुरस्रं च गोमूत्रं चार्द्धचन्द्रकम्। नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटमञ्चकम्। एतत्स्वपि कोटेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे। एवं वाहयेद्वाहं तस्य कष्टं न जायते। दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम्। रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽभिहितम्। पूर्वोक्तेषु च देशेषु मध्ये तु ह्येषु ताडयेत्। न जातु सादिनाप्यश्वान् काले दोषमतेरपि। दम्यमानस्य अश्वस्य यो दोषः सादिदोषतः। जायते ह्यसौ निराकर्त्तुं सादिना नैव शक्यते। एवं शास्त्रविधानेन यः सादी वाहयेद्धयान्। हयास्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः। वाहनं यत्र दुष्टं च धूपवेपनमन्त्रकैः। तदहं संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः कीर्त्तितं यथा। अस्थिभिर्दशनैश्चैव हस्तिनां च यथा बुधैः। विषमक्षिकादंष्ट्राभिः धूमश्चात्र सर्पिषा। एलागुरुमदोशीरनागकेसरचन्दनैः। मञ्जिष्ठातैलसंयुक्तो धूपयेद्वाजिनम्। विषकोष्ठगदैश्चामिषैर्वाज्यदधिचन्दनैः। निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजिनाम्। विलिप्य गोमयैः प्रातर्निशीथे सर्वसन्धिषु। अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः। काश्मीरं चन्दनं कौन्तीसिद्धार्थमरिचानि च। सैन्धवं वचामूलं गोमूत्रं कर्षकं शतम्। मुनिपुष्पाणि पिष्टानि [illegible] च। अञ्जनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि। अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति। कोपमोहं भयं त्यक्त्वा पश्चात् सादिनोऽभयम्"।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह–णिच्–अण्। अश्ववाहके सादिनि। ण्वुल्। अश्ववाहकोऽप्यत्र। ल्यु अश्ववाहनोऽप्यत्र पु०।

अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री—शीलार्थे णिनि ६त०। अश्वविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका०।

अश्वविद् पु० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद—क्विप् ६त०। १ नलनृपतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्ण्णिता" भा०व०प०७२ अध्या०। यथा "ऋतुपर्णे प्रति बाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः "बाहुकनल-

वाचाय देहि विद्यामिमां मम । भवतोऽपि चाश्वहृदयं प्रदास्ये पुरुषर्षभ !। ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्य-गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च न तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं मत्तः प्राप्स्यसे दमयन्त्याः हृदयं परम् । निक्षेपो मे ऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक" । अश्वं विन्दते विद-क्विप् । २अश्वलब्धरि त्रि० "परिष्टोद्र अश्वमश्वविदो गोमदि" ऋ० ८,६१,१ । "अश्वविदे अश्वस्य लब्धरि" भा० ।

अश्वयैद्य पु० ६त० । घोटकचिकित्सके तच्चिकित्साप्रकारः । जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्कु पु० ६त० । १अश्वबन्धनार्थे कीले । अश्वस्य शङ्कुरिव । २दनुपुत्रभेदे "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत" । इत्युपक्रम्य "अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्" भा० आ० प० ६५अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६त० । हयस्थाने मन्दुरायां वाजिशाला-याम् तन्निर्माणविधिरश्वशास्त्रे । यथा "प्रागुदक्प्रवणे देशे वालुकाकाष्ठवर्जिते । पितामहस्थिरद्वारे च शालां कुर्वीत वाजिनाम् । चतुरस्रा च कर्त्तव्या दृढ-कीटाद्यसंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत् सदा । कार्य्या निष्कासिकोष्ठा शालास्या पिण्डि-का शुभा । शालाप्रमाणदीर्घा च तथा वास प्रकल्प-येत् । द्वौ हस्तावुच्छ्रये तस्या मानं धैर्यं प्रकीर्त्तितम् । कर्कन्धूकाष्ठदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बुधः" वालुका पूरितं कार्य्यं संस्कृतं चत्वरं तथा । सुखक्रमाय च वाजि-नां भवेद्युद्धक्रमणाय च" "जय०अश्व०शा० "दृष्टाः ते च कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालां च कुरुः" भा०व० प० १६७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापके शास्त्रम् । शालिहोत्रकृते हयलक्षणादिज्ञापके । शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते २शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न०६त० १वाजिमस्तके । अश्वस्य शिर इव शिरोऽस्य । २दानवभेदे अश्वशङ्कुशब्दे विवृतिः । "अयःशिरा अश्वशिरा अश्वःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः" भा० आ० प० ६६अध्या० । ३हयशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, तादृशमूर्त्तिधारण-हेतुकम्" भा० शा० प० ३४२अध्या० "तोऽश्वशिरा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देवान् यथे-प्सितान् । गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैक पर्य्यवस्थितः । दिदृक्षुर्भगवन्तमनिरुद्धतनौ स्थितम् । स देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलु-त्रिदण्डधृक् । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया । मूर्द्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः । स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा । श्रीभगवानुवाच । लोककार्य्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि । धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेशितभारो-ऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा । यदा च सुरकार्य्यं ते अविषह्यं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्म-ज्ञानदैशिकम् । एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत" । "नम-स्ते मे वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । त्रिधाम्नेऽश्वशिरसे-चतुर्मूर्त्तिधृते सदा" इति च तत्रैव ।

अश्वशृगालिका स्त्री अश्वशृगालयोर्वैरं तस्मात् वैरे वुन् । हयशृगालयोर्वैरे शब्दरत्ना० ।

अश्वश्चन्द्र त्रि० अश्वैश्चन्द्रयति आह्लादयति चदि-णिच् रक् ३त० वेदे सु० उट् । हयेनाह्लादिकायां स्त्रियां "गोमया जरितं अश्वश्चन्द्राः" ऋ० १,२५,४ । "अश्वश्चन्द्रा अश्वैराह्लादयन्तः" भा० ।

अश्वषड्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । हयषट्के ।

अश्वसनि त्रि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६त० । हयदायके । "यत्तोऽश्वसनिर्भव" । यजु० ८,१२ । अनुषङ्गादि० ।

अश्वसा त्रि० सन-विट्-डा ६त० । हयदातरि । "गोषणिं धियमश्वसां वाजसाम्" ऋ० ६,५३,१० ।

अश्वसाद पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-अण् उप०स० । सादिनि ।

अश्वसादिन् पु० अश्वे सीदति सद-णिनि ७त० । सादिनि (घोड़सवार) "प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी" रघु ।

अश्वसेन पु० १जिनपितृभेदे २नृपभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः कुरुक्षेत्रस्थेक्षुमतीनदीसमीपवासिनि तक्षकसुते ३नागभेदे च । "तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्य सहचरावुभौ । कुरुक्षेत्रे च वसतां नदीमिक्षुमतीमनु" भा० आ० प० ३अध्या० । "अश्व-सेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुतो बली । स तोऽश्वमकरोद्यत्नं मोक्षार्थे जातवेदसः" । भा० आ० प० २२६अध्या० ।

अश्वसेनस्वपनन्दन पु० ७त० । सनत्कुमारे ।

अश्वस्तन त्रि० श्वोभवः श्वस्+ट्यु-तुट् च श्वस्तनः न०त० । परदिनास्थायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे । "अश्वस्तनविधा-नेन पूर्वो वा स्यादश्वस्तनः" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त०। परदिनास्थायिधने वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुम्भधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनुः।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ। हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२। मानोमित्र इत्यादि द्वाविंशत्यृचम्। २ तत्साध्ये होमजाते च। "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति। आज्येन जुहोति। मेधो वा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मिन्नेतन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति। अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति। अश्वो वाऽअश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा०।

अश्वस्थान न० ६त०। वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा०।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य। "दानवभेदे हरिश्माश्रुर्हनुश्चैव वीरौ तावथ दुर्जयौ" हरिवं० २६ अध्या०।

अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन–तृच् ६त०। १करवीरे "वीर्ज्जं विद्धाश्वहन्त्रोर्हरिद्रे च हयवीक्षयम्" सुश्रुत। २हयमारके त्रि०।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच्। अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धिर्यज्ञानामश्वहयो न रथानाम्" ऋ०१०,२६,५। अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्मणि अच्। अश्वव्याप्ये। "अजन्त्यश्वहयैरनिमितं नमोभिः" ऋ०८,६१,,२।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि। हयाभिप्राये २तद्वेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा०।

अश्वाद्य पु० अश्वस्याद्यो अच् समा०। देवसर्षपवृक्षे।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगाद्यर्थेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे स च गणः अश्व, अश्मन् गण, ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु। गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जूल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये)। जन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, मद, गन्ध, पाद, शिव, खदिर अश्वादि।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः। "अश्वरूपधन स्वामिनि "अश्वामघा गोमघा वां हुवेम" ऋ०७,७१,१

अश्वायुर्वेद पु०। अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–णिच् घञ्। हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्वछात्रं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे निष्ठितिः।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ६त०। महिषे।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन। सादिनि अश्वारोहिणि।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स०। हयवाहके, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च। अश्वस्तन्मेढ्रमिवारोहोमूलमस्य। ३अश्वगन्धायां स्त्री।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य। ऋषिभेदे। विदा० अपत्ये अञ्। आश्वावतानः तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक्। आश्वावतानाः। [गन्धाष्टके॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तन्मेढ्रमिवावरोहति ण्वुल्। अश्व-

अश्विन् पु० द्वि० अश्वाः सन्ति ययोः इनि, अश्विन्या नक्षत्रे भवौ "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः" पा० अण् "नक्षत्रेभ्यो बहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अथवा तत्पत्तिः स्यात्तस्मात्स्यस्य इनि वा। १स्वर्गवैद्ययोः। "किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" भट्टिः "वामोदचन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः" मनुः। "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी। असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प०। "या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२। अश्वसन्निकर्षः अस्त्यर्थे इनि। "कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि। तावश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" अश्वलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व०। ३हययुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी" ऋ०४,२,५।

अश्विनी स्त्री अश्वस्य तुरगस्याकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप्। सप्तविंशतिधाविभक्तराशिचक्रस्य प्रथमे भागे। अस्या-श्वाकारत्वमश्वेशब्दे उक्तम्। "अश्विनीमघमूलानां गण्डा आद्यास्त्रिनाडिकाः" ज्यो० नक्षत्रपर्य्याये न०। "पुष्याश्विहस्ता लघुः" ज्यो० अश्वाया आकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। हयरूपधारिण्यां त्वष्टृसुतायां २रविभार्य्यायामश्वात्मजशब्दे २९८ पृ० विवृतिः।

अश्विनीकुमार पु० द्वि०व०। सूर्य्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां वडवारूपायामुत्पादितयोः स्वर्वैद्ययोः तदुत्पत्तिकथा भा० आ०प० ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽप्यत्र। अश्वात्मजशब्दे २९८ पृ० विवरणम्।

अश्वीय न० अश्वानां समूहः छ। १हयसमूहे। अश्वस्य हितम् अपूपा० छ। २हयहिते। पक्षे यत्। अश्व्योऽप्युक्तार्थे।

अश्वोरस न० अश्वानामुर इव उरस्यम् अच् समा०। सख्ये हये।

अष दीप्तौ अक० गतौ, ग्रहणे च सक० भ्वा० उभ० सेट्। अषति ते आषीत् आषिष्ट।

अषडक्षीण त्रि० न सन्ति षडक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यत्र ख। तृतीयजनकर्णागते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ।

अषाढ(षाढ़) पु० अषाढ(षाढ़)या युक्ता पौर्णमासी आषाढी (षाढ़ी)सा यत्र मासे अण् वा ह्रस्वः। वैशाखादितस्तृतीये चान्द्राषाढ(ढ़)मासे। आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयो-जनार्थे अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये दण्डे, तस्य हि आषाढ-पौर्णमास्यां विहितकर्मप्रयोगित्वात् तथात्वम् पृ० ह्रस्वः। अषाढोऽप्युभयत्र। स्वार्थे कन् तत्रैव। षह क्त वेदे-ऽपोत्वाभावः षत्वञ्च न०त०। असोढे त्रि० "अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिम्" यजु० ३४,२०। "अषाढाय सहमानाय वेधसे" ऋ० २,२१,२।

अषाढा(ढ़ा) स्त्री षाढि षाढम सह–णिच्+क्तिन् ढत्वम् अर्थे आद्यच् न०त० पृषो० वा षत्वं ढत्वञ्च। अश्विन्यवधिके पूर्व्वादिके विंशे, उत्तरादिके एकविंशे च नक्षत्रे।

अष्टक न० अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टन्+कन्। १पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रे, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ऋग्वे-दांशभेदे च ३अष्टसंख्यापरिमिते त्रि० "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्या सूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोध-जोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः। "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्रा-ध्ययनेषु" पा०उक्तेः ४अष्टाध्यायाध्ययनेऽपि। अष्टकं वि-दन्ति अधीयते वा "सूत्राच्च कोपधात्" पा० अध्येतृवेदि-तृप्रत्ययस्य साकल्ये लुक्। अष्टकाः पाणिनेः ४सूत्रा-ध्यायिषु अ०व०। ५अष्टसंख्यायाम् "ताराष्टकमिदं पुण्यं भक्तिमान् यः पठेन्नरः" तन्त्रम्। गङ्गाष्टकं पठति यः प्रयतः प्रभाते" वाल्मी०। [ष्टिकर्णस्थायत्वात्वम्।

अष्टकर्ण पु० अष्टौ कर्णा अस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिमुखं

अष्टकर्म्मन् अष्टौ कर्माण्यस्य। "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्ध्योः सदा रक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः" उशनसोक्ताष्टविधकर्मयुक्ते नृपतौ "अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः" उश०। अष्टगतिकोऽप्यत्र "तत्रा-दानं करादीनाम्। विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानम् प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टार्थेषु। निषेधो दृष्टा-दृष्टविरुद्धक्रियासु। अर्थवचनं कार्य्यशब्देन राजा-र्थैव तत्र नियमनम्। व्यवहारेक्षणं प्रजानामृ-णादिविप्रतिपत्तौ। दण्ड पराजितानां शास्त्रोक्त धनग्रहणम्। शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-श्चित्तसम्पादनमिति" कुल्लूकभट्टः। मेधातिथिस्तु। "अ-कृतारम्भः। कृतानुष्ठानम्। अनुष्ठितविशेषणम्। कर्मफलसंग्रहः। तथा सामदानभेददण्डाः। एत-दष्टविधं कर्मेत्याह। अथवा "कृषि. वणिक्पथः। उदकसेतुबन्धनम्। दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः नि-र्णयः। हस्तिबन्धनम्। खनिखननम्। शून्यनिवेश-नम्। दारुवनच्छेदनञ्चेत्यमाह"। तच्च ब्रूमः अष्टवर्ग-शब्दे वक्ष्यते।

अष्टका स्त्री अश्नन्ति पितरोऽस्यां तिथौ अश–तकन्। "अष्टका पितृदैवत्ये" इत्यजादिपाठात् न इत्वम्। "अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम्" इत्युक्त-लक्षणे १सप्तम्यादिदिनत्रये, २दिनत्रयसाध्ये कर्मभेदे च तच्चा-श्वलायन गृ० दर्शितम् तदपि पौषमाघफाल्गुनानां कृष्ण सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां कृत्यं नवम्यामन्वष्टकेति भेदः। "अमावास्या चतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च" "अष्टकासु ह्यहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु" इति च मनुः तत्र न पितृमात्रदेवत्वम् अन्यदेवत्व-मपि यथाह "पितृप्रदानाय मूढे कुरुष्टकास्त्रिक एव च। कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री हि भाष्यते। प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी। आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा। शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" वायु०पुरा०। मूढे प्रधानस्थाने अमावस्या हि श्राद्धस्य प्रधानं कालः सहरित

यावत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति" गोभिल । एतद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं समत्सायास्तरुण्या गोः पयसस्तु" छन्दोगपरिशि० । अन्विति ओदनचरो पश्चात् । अत एव । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्द्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" मात्स्य० । तस्मादन्न प्रधानं मांसादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति श्रवणात् । "अमावस्याष्टका द्वितु कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्" । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा" या०स्मृ० । अत्राय भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा" आश्व०गृ० उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । आपस्तम्बायनस्य तत्र्ये तिस्रस्वष्टकासु" स्मृतन्तरात्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका०नेत्त्वम् । ३ अष्टमीतिथिमात्रे "अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" मनुः एतद्भिन्नाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे लिका० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टाकिक त्रि० अष्टकाऽस्यस्य व्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इनि अष्टकी । अत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्ताकृतौ तन्त्रोक्ते २ यन्त्रभेदे च "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति" तन्त्रम् "२ कुण्डभेदे अष्टकोणगर्गमान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्" हेमा०प्र०स०कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि०अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । "अष्टागवं धर्म्महलमिति" स्मृतिः ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । "मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" मनु । "ददावष्टगुणमर्थं तेषां कष्टस्तु केशव" भा०व०प्र० ८२ अध्या० "ततश्चाष्टगुणं पार्थ । प्राप्नुते धर्म्मसुत्तमम्" ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण" । अष्टावृत्तौ गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टशब्दस्य तदावृत्तपरता । ३ अष्टावृत्तगुणके पदार्थे "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दयेन्न तु खादयेत्" वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीत इत्यौ सुजर्थोलुप् । अष्टवारगृहीते "दसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहीत गृहीत्वा जुहूयात्" गोभि० अष्टगृहीत केवलमेवस्रोतणाष्टवारान् गृहीतम्" स०त० रघुनन्दन ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा०त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १ संख्यायां २ तत्संख्येये च । "अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत" इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च "गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्म्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति सप्ताष्टकान्वष्टकापार्व्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्य्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते" गौ० संहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराधृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । "टिड्ढाणजिति" पा०सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमात्रे तयप् । २अष्टसंख्यायां च० ।

अष्टतारिणी स्त्री ब०व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिण्योमताः" इत्युक्तासु तारादिषु अष्टसु तारिणीरूपदेवीमूर्त्तिषु ।

अष्टतिक न०अष्टानां त्रिकम् । १चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-२संख्याते च "यैश्चसाष्टतिकादर्वाक् सावित्रीपतनं भवेत्" मार्कण्डेय पु० । "अष्टत्रिकावृतार्वागतेः" म०त०रघु० ।

अष्टत्व न० अष्टानां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।

अष्टदंष्ट्र पु० ६ब० दानवभेदे "अष्टदंष्ट्रचतुर्दंष्ट्रौ मेघनादो जलन्धम" हरि० २२९ अ० ।

अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपत्रकमले "लिखेदष्टदलं पद्मं भूपुरत्रितयभूषितम्" तन्त्रम् ।

अष्टदिश् स्त्री ब०व० । कर्म० संज्ञात्वात् द्विगु । पूर्व्वाग्नेयदक्षिणनैर्ऋतपश्चिमवायव्योत्तरैशानीरूपासु अष्टसु दिक्षु । "इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्" तन्त्रम् ।

अष्टदिक्करिणी स्त्री ब०व०अष्टदिक्स्था करिण्यः ।"करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावतीत्युक्तासु ऐरावतादीनां प्रियासु अष्टसु हस्तिनीषु इत्यमरः ।

अष्टदिक्पाल पु० अष्टौ दिशःपालयन्ति पा-णिच्-अण् उप०स० । "इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानरूपेषु अष्टसु दिक्पालेषु ।

अष्टदिग्गज पु० ब०व० अष्टदिक्स्था गजाः । "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" इत्युक्तेषु अष्टसु दिक्स्थे ऐरावतादिषु गजेषु एतत्संख्यासाम्यात्तत्संख्यायां अष्टसंख्यार्थकत्वम् ।

अष्टद्रव्य न० ब०व० कर्मधा० संज्ञात्वात् द्विगु । "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु । "तिलाद्युक्तं जुहुयादष्टद्रव्यं दिगायत" तन्त्रसा० ।

अष्टधा अव्य० अष्टन्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे "भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" गीता । "सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः" रघु ।

अष्टधातु पु० ब०व०अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्णादिषु सुश्रुते तु रसवर्ज्जितः सप्तैव धातवोऽभिहिताः किन्तु रसनिरूपणे "ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः" इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभिमता "अष्टधातुमयप्रतिमानिर्माणे तु रसं विहाय पित्तलस्य ग्रहणम् "आरकूटं तथैव चेति" हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् त्रि०ब०व०अश-व्याप्तौ कनिन् तुट् च ।(आट) १"संख्याभेदे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० निर्देशेन संख्यावाचकमात्रस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् ।२तत्संख्यान्विते च ।"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" स्मृतिः "निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत्" मनुः "अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप" । "अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत" इति च मनुः । दशविंशतियन्त्यो परतः समासे आदन्तादेश अष्टादश । अष्टाविंशति त्रिंशदादौ वा अष्टत्रिंशत् अष्टात्रिंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा) पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्तति अष्टाशीतिः अष्ट(ष्टा)नवति संख्याव्ययपूर्व्वकात् ततः बहुव्रीहौ डच् । "निरष्टे श्चूयते' शत०ब्रा० सप्ताष्टानि अहानि ।

अष्टपा,द्(द) पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्त्यलोपः । १शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २लूतायाञ्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः अन्त्यलोपः ङीपि स्वार्थे संज्ञाया कन् ह्रस्व । (छापरमालि) लतायाम् १ कमभावे । अष्टपदीत्यप्यत्र स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणमस्य अण् द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० तस्य लुक् "जम्बलिफलाकल्कं वजूमाले गुडाष्टपले" । सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्" चक्रदत्तोक्ते ग्रहभेदे" ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टानां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत संज्ञकत्वात् द्विगु । पुष्पाष्टके ।"कदाचिद्दुर्व्यसनाष्टपुष्पिकायागोत्पादितक्रोधेन' काद० अश्माताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्रैव ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टौ भुजा यस्याः । देवीमाहात्म्यस्य तृतीयचरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तेर्ध्यानमन्त्रे विवृतिः ।

अष्टम त्रि० अष्टानां पूरणः डट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् ।"पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते" ज्योतिः परा०"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः स्त्रियां ङीप् ।"सौविदल्लकत्वष्टमी" व्यास० विदिक्स्थ सन्निभो अष्टमी आकृतिः" कर्म० । सा च चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियाकूटाधारकाले तिथिभेदे" । "पतद्भसष्टमी चैव

अमावस्या च पूर्णिमा पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-संक्रान्तिरेव च" "अष्टम्या बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्", भ्रुवम् पुरा० । "अष्टम्याः शेषदण्डे च नवम्या आद्य एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" ति०त०पुरा० । "अपरपक्षाणामष्टम्योष्टकाः" आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्यस्य ठन् । सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-दानप्रस्थभेदे "नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽहृत्य यज्ञितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः" मनुः । "मु-निभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिना नित्यम्" इत्युक्तया दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने सप्ताहार-मतोत्र चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु "लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम" इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु व०व० । अत्र कर्म० संज्ञा-त्वात् द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते घृतभेदे "वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्" ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके १ अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च इष्टकालेऽशकलाविकलादिना स्फुटीकृतलग्नादिः । तदा-नयनं यथा "पूर्व्वं न त स्वाहिमरात्रिखण्डं दिवानिशो-रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रि-खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्त-भोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेष-मम्बरोद्धृत भजमयुतेन तदादिकम् । अशुद्धलभे हीनयुक् तनुर्व्ययमांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलोत्थतात् । पूर्व्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्खमध्यमं भवेत् । सषड्भे तन्मे जाया, तुर्य्यौ, कर्म्मोनतुर्य्यतः । षष्ठां-शयुक् तनोःसन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात् । त्रयः स सन्धयोभावाः षष्ठांशैकयुक् स्युः । अग्रे त्रयः षड्भयुक्ते ते भावा युक्ताः परेऽपि षट्" । नील०ता० । स्वस्वदेशो-दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु मेषस्य २७८, वृषस्य २९९, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३ सिंहस्य २९९, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-कस्य २९९, धनुषः ३२३ मकरस्य ३२३, कुम्भस्य २९९, मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्णं फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्व्वा-परे फलम्" नील०ता० । "भुक्तं भोग्यं खेटकालाच्च शुध्येत् लिप्ताभिस्ता स्वोदयाप्तं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः स्यात् रात्रौ लग्नं भार्द्धयुक्तात् रवेस्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्" "रन्ध्रायुर्म्मृतयोऽष्टमे" इति । ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । "मृत्युं चिरन्तनं द्रव्यं मृतिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं मृतिर्नाशः परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि विशेषतस्तत्र ग्रहयोगादिष्टाद्युक्तं जातके यथा । "आयुः-स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्त्यस्थः स्वल्पमायुस्तनोति । लग्नेशाढ्यश्चेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्थः करोति । निधनतनुशभेशाः केन्द्रकोणत्रिलाभे १,३,४,५,७,९, १०,११, दधति हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः । पणफरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्य-षष्ठे बलिष्ठाः । कमलकुमुदबन्धू मृत्युरन्ध्रान्तिमाख्ये विपदमथ धराजो द्विद्विवर्षेऽष्टमस्थः । धनव्ययमथ यच्छेच्छुक्रतुल्ये बुधो-ऽब्दे चितिशुणदशसंख्ये रोगभोगापचारी । अरिष्टोच्छ्वास-निर्याणोच्छ्वासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्य्यमष्टमे भावचिन्तने" जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-विशेषात् फलमुक्तम् यथा "भौमेऽब्दपे क्रूरहते पत्याऽपातेऽव-लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदभे क्षतिः । विपत्ति-र्नरपालोत्था रिपुतस्करतोभयम् । तुर्य्ये मातृ पितृव्या-द्या मातुलार्त्तिः क्षतोरुजः । लग्नेन्थिहापतिसमापतयो वलोभाश्चेदित्थशालिन इमे निधनप्रदाः स्युः । चेत् पाक-रिष्टसमये क्षतिरेव तत्र पाकें कुजे मृतभयं दिवसेऽब्दपेवे । सूर्य्ये मृगारिके सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज गदाङ्गयं च रुगङ्गकृस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृग्भा कुजस्य रुगङ्गदोषादि नाथस्थिते दशभे मन्त्रकृतौ विद्वे-षतः इति प्राक्कुयुधे ताडने । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ गुप्तं मृतभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीड़ाकर

ष्ट्रम' । भौमस्थानेऽधिपश्ची मन्दारो वा अधाशुभम् । धाटे धाने चतुष्याष्ट पातोऽशुभफलोदयः । विकाट मेकोभनचा मनुष्टेन गुर्मेविह । मन्दे शुभे दुर्विनाप- मादयाविभक्षं नम् । पतिते यो सूर्यनाशऽष्टैस्थानि अति वदेत् । कुजवर्ग्रान्विते नाश: भौमाष्टमा दुर्भ वदेत् । पञ्चमे अकाल कुजः सोऽष्टमनवमोदया । मन्माधिपोमष्ट- दृग्योदोविकाद्याः शुभानिति । अष्टमदष्टमे जीवे वाधि- व्याधिजनितः पृष्ठु । अथः शुक्रेणवाशुभमष्टमपरत्वेन न । भौमे,न्यगे भवे सूर्ये वाहकेन विनि“र्दिशेत् । दिव सौद्धकानिभीतिः कष्टो कुजकभाङ्गने । इष्योत्तमाध्यो- मवेऽष्टमांशोनको दिशेत् । चपलयोरधिपको भौम स्थाने शुभर्वता । मार्धवोद ऋष्टोधिपं नाशयोग्यो भवेः पदे । अष्टद्वयोरधिकते यन्ते शुभपदे कृते । सूर्यविशेष- नमर्न पादः स्यादिमनवता । मेषे लिङ्गे धनुःकाष्टेऽष्टमे दृष्ट्वे मिते भयम् । अतो अतीनकामे गौ कष्टदो पाप- दृग्दृनौ । यमवे अकालि कुजः सोऽष्टमनवमोदया । ऋषेर्मत्वविषमद्वाष न नोभनम् । शार्ये नखौ भौमदृष्टि- काष्टम्ये अष्टमाद्भयम् । मार्के भौमेऽष्टमस्थे न मरणं : इत्यादेत् । कारेऽष्टमे अते अष्टुकन्ते न्याधिकानो भवति । 'इष्टिके भवनऽष्टमे निःसृते जीविते भवति । शुक्रवगे चरः दुरपवृत्तायाऽष्टमेऽयनः । अष्टमेऽगमपुष्टेनोऽभूतिदः पाप दृष्टयुत । एभ्याष्टमगतेः राशि शुभमयानि नाशकृत् । अष्ट- मस्थायकर्म तत्र वैद्यस्य व्याकरा भवति ।पुत्रम् नायुभाव्या- स अष्टमांशोऽन्यादिरष्टम । इत्येकोऽन्यपोयोरपि अष्टं तत्र विनिर्दिशेत् । अष्टमे अष्टमे अतो भवति वेदिनिर्णयाकि शुक् । भौमकृतदये तत्र भयं, स्यादाकाशतः । अन्यो- ऽष्टमोऽष्टमोऽशस्य नाम्नामूलत्वकर भवः । शुभेष्टमाबाधात् सर्वेऽपि योगाः शुभदायकाः । एतिरष्टमपतिरस्योऽष्टमो- ऽष्टमस्थानेषु वेत् । इत्यगार्गी सूचया तत्वानं अष्टदा- यक, जौत॰ ता॰ । [अष्टाधिपिति परिमाणभेदे ।

अष्टमान न॰ अष्टौ प्रस्थ परिमाणमस्य । कुडवरूपे

अष्टमिका स्त्री वैद्यकोक्ते चतुस्तोलकपरिमाणे ।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । चोकुपकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम कलाक्रियारूपायां अमावस्यातायां तिथौ २अष्टसंख्या- पूरण्याञ्च अष्टमशब्दे उदा॰ । अश्+तन् अष्ट संघातं व्याप्तिं वा माति मा—क गौरा॰ ङीष् । कोटाक्षतायाम् ।

अष्टमुष्टि पु॰ अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य अण् "द्विगोर्लुगिति" लुक् । कुविपरिमाणे "अष्टाधिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कल" इति वैद्यकपरिभाषावचने परिभाषायां इत्ता॰ ।

अष्टमूर्त्ति पु॰ अष्टौ भूम्यादयो मूर्त्तयोऽस्य । "क्षितिरंशं तथा तेजो वायुराकाशमेव च । चन्द्रार्कौ तथा यज्व- मूर्त्तयोऽष्टौ शिवाश्रिताः" इत्युक्ताष्टमूर्त्तियुक्ते शिवे । "अवेहवेन मां दासमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः । "अष्टमूर्त्तिधरः" "कलानाम् तामाहुरिमाष्टमूर्त्तिः" इति च कुमा॰ । शिवादिमूर्त्तिभेदेन तत्र नामभेद यथा शर्वः क्षिति- मूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः रुद्रोऽग्निमूर्त्तिः । उग्रोवायु- मूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्यजमानमूर्त्तिः । महादेव" सोममूर्त्तिः ईशान सूर्यमूर्त्तिः । एताश्च लक्षाष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले दर्शिताः "या सृष्टि स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः" । अष्टतमादयोऽ- त्र । अष्ट॰ संज्ञायाम् ङिप् । शिवस्य शिवादिषु अष्टसु मूर्त्तिषु स्त्री अ॰ ह॰ ।

अष्टमूर्त्तिधर पु॰ ६–त॰ धृ–अच् धरः अष्टानां मूर्त्तीनां धर । शिवे "अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी" माघः "तस्याख्याने अष्टानां मूर्त्तीनां धरकार इति पदम् महिमाच "दिवसङ्के संज्ञायामिति" समासत्वेन आनन्तरं मूर्त्तीनां मते शिवादिविशेषसंज्ञायामिति अष्टमार्दसमेव तत्र प्रकृते लिङ्गोऽनमावश्यकादित्त् उत्तरदाशुभैवोपपत्ती तत्पुरुषवहुव्रीह्योरष्टमत्वेन इत्ययम् ।

अष्टरश्मि त्रि॰ अष्टौ रश्मयः अर्चिर्यस्य । अष्टाश्रयस्को आने "अष्टरश्मिमत्राकाशमूर्ध्नोऽरत्न षड्जेय" भा॰ अ॰ प॰ ७१ अध्या॰ ।

अष्टलोहक न॰ क॰ क॰कर्म॰ संज्ञायाम् क्विन् । "सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा । वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहाष्टौ"ष्टमानि तु" वैद्यकेषु अष्टस् धातुषु ।

अष्टवर्ग पु॰ अष्टानामपराज्यादीनां वर्गो यत्र । ज्यौतिषोक्ते रेखाविशेषेण शुभाशुभसूचके चक्रभेदे यथा । "अष्टवर्ग- प्रकल्पिता यत्र ग्रहे शुभाशुभम् । "स्वादिमकृत् शुभदः क्षितिपवर्गभगमनादिकपश्चगतो १,२,४,७,८,६,१०,११, ज्ञ शिवाकदिश्चं स्वादयमगतो ३,६,१०,११, ज्ञ कुजाद्दिगत्,१,२,४,७,८,६,१०,११, अथ सोमसुतादिभ-

रस्तुंमयादिषु यातः, ३,५,६,९,१०,११,१२, देवगुरोर्विषयर्त्तुनवेषगतो, ५,६,९,११, ऽथ सुरारिगुरो समयाष्टमभास्करयातः, ६,७,१२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्, १,२,४,७, ८,९,१०,११, अथ लग्नगृहात्त्रिकृताङ्गदशादिषु यात, ३,४,६,१०,११,१२। रविरेखाः ।४८। "चन्द्र शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्रिदन्तावसायाधिपस्य, ३,६,७,८,१०,११, ततः स्वात्कुरामर्त्तुगवाभाधिपस्य, १,३,६,७,१०,११, क्षमाजाद्द्विपक्षेषुषड्गोदिगीशेष्व, २,३,५,६,९,१०,११, य मात् कुरामाब्धिवाणागदन्तायसायाधिपस्यः, १,३,४,५, ७,८,१०,११, जीवात् कुहव्वेदर्शेभकाणाधिपस्यो, १,२,४, ७,८,१०,११, ऽथ शुक्रात्त्रिवेदेषुषड्सप्तशायाधिपस्यः, ३,४,५,७,९,१०,११, तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवाणर्त्तुशम्भुस्थित, ३,५,६,११, उदयाद्व्यवाङ्गर्त्तुकाशाधिपस्यः', ३,६, १०,११, चन्द्ररेखाः । ४९। 'कुजोऽर्कात्कुभो वह्निवाणर्त्तुदिक्शम्भुगो, ३,५,६,१०,११, ऽथेन्दुतोरामकालेशग, ३,६,११, ततः स्वात् कुहव्वेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः, १,२,४, ७,८,१०,११, स्वाधियानायसताङ्कुगुणेष्वङ्करुद्रोपयातः। ३,५,६,११, ततोजीवतः कालकाष्ठाधिपार्कोपयातो, ६, १०,११,१२, ऽथ देवारिपूज्यादनेत्रोगजेशार्कसंस्थः, ६,८, ११,१२, ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदाब्जनागप्रकाशाधिपस्थो, १,४,७,८,९,१०,११, ऽथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्शम्भुयातः। १,३,६,१०,११,कुजरेखाः ५०। बुधो ऽर्कतः शरर्त्तुगोशिवार्कगो,५,६,९,११,१२, ऽथ चन्द्रतोद्विवेदकालनागदिक्महेश्वरोपग। २,४,६,८,१०, ११, भूमिजात्कुहक्कृतागनागगोदशेशग,१,२,४,७,८,९,१०,११, स्ततः स्वतः कुवह्निपञ्चषड्नवादिवेषुग',१,३,५,६,९,१०, ११,१२, वाक्पतेरथाष्टमम्भुसूर्यगो, ६,८,११,१२, ऽथ शुक्रत कुवाङ्कवह्निवेदपञ्चनागगोशिवेषुग' १,२,३,४,५,८,९, ११,पङ्गुत कुडक्कृतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १,२,४,७, ८,९,१०,११,१२,लग्नत क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेषुग'। १,२,४,६,८,१०,११,बुधरेखाः ।५१। 'सुरराजगुरुः शुभदोऽरवित कुयमानलवेदमगादिकपञ्चगतो १,२,३,४,७, ८,९,१०,११, ऽथ विधोर्द्विशराष्टलगोशिवगो, २,५,७,९, ११, वसुधातनयात् कुयमाब्धिमगाष्टदशेशगतो, १, २, ४, ७,८,१०,११, ऽथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसाष्टदिगिरियोपग। १,२,४,५,६,९,१०,११,जदत स्वतएकयमानलमारिधिपर्वतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०, ११, ऽथ सितादृयमपञ्चरसाष्टदिक्शिवगो २, ५, ६, ९, १० ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२, स्त्वथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगाष्टदिगीश्वरयोपगत"। १, २, ४, ५, ६, ७९, १०, ११, गुरुरेखाः, ५६, 'भृगुः शुभोरवेर्गजेशसूर्यगो ८,११,१२, ऽथ चन्द्रतः, क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६, ९, ११, १२, ऽथ बुधात्त्रिकालरन्ध्रकद्रसंस्थित, ३, ६, ९, ११, गुरो शराष्टरन्ध्रदिक्शिवेशग, स्तत' ५, ८९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपगः। १, २, ३, ४, ५ ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगोदशेशगो, ३, ४,५, ८९, १०, ११, ऽथ लग्नत कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थित शुभः। १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११, शुक्ररेखा', ५१, 'शुभः पङ्गुरर्कात् यमाम्भोधिशैलाष्टदिक्शम्भुग, १, २ ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरामकालेशगत, ३, ६, १२, क्ष्मासुताद्वह्निवाणर्त्तुकाष्ठाशिवार्कोपगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, ऽथ ज्ञत' कालदन्तावधादिस्थित. ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकालेशमार्त्तण्डयात, ५, ६, ११, १२, स्ततोदैत्यपूज्यादनेत्रांशिवार्कोपयातः। ६, ११,१२, स्ततोमीतिहोत्रे युकालेशयात, ३, ५, ६, ११, स्ततोलग्नत क्षमागुणाम्भोधिषड्दिक्महेशस्थित'। १, ३, ४, ६ १०, ११, शनिरेखा', ५६, । 'राहुःशुभोऽर्काद्भुजवह्निवेदर्त्तुरन्ध्रगो, २, ३, ४, ६,९, ऽथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३' ४, ६, स्ततः कुजाद्द्विवाणाङ्करन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, ऽथ बुधाच्छिपञ्चवह्निवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्ततोजीवाद्व्याङ्कवेदाङ्करन्ध्रग, २, ४, ६, ९, स्तत' शुक्रात् पञ्चवह्निबाणरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्तत सौरात् पञ्चबाणर्त्तुग, ३,५,६,स्तत स्तत शशिवेदबाणारिपुरन्ध्रगो, १,४,५,६,९, ऽथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिक्पुष्ट्सूर्य्यगतः, ४, ९,१०,११, १२। राहुरेखा', ५९। सूर्य्यादेकद्विचतु सप्ताष्टदशैकादशेषु, १, २, ४, ७, ८, १० ११, सोमात्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ६, १०, ११, भौमात्त्रिपञ्चषड्केकादशेषु, ३, ५, ६, ११, बुधात् षडष्टमदशैकादशेषु, ६,८,९,१०,११, गुरो' पञ्चषडेकादशद्वादशेषु, ५,६,११,१२, शुक्रात् षडेकादशद्वादशेषु, ६,११,१२, शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु ३,५,८,१०, ११, लग्नादेकद्वित्रिचतु षड्दशैकादशेषु, १,२,४,६,१०, ११, लग्नरेखा. ५८। इति मिश्रादितमिष्ट' नेष्टमन्यद्विशेषादधिकफलविपाकं जन्मना तत्र दद्यु'। उपचयगृह-

मिश्रसोऽशुभा शुभमिदं स्वपचयन्दृश्योपचारातिभे नेष्टमन्यत् । यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके । तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरबिन्दवः' । अष्टाभिस्तु समं यत्र तत्समं परिकीर्त्तितम् । रेखा ग्रहाङ्गुभे देया बिन्दवश्चेतरत्र तु । रेखाबिन्दु समानौ चेत् समफलं विनिश्चयेत् । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं तद्वद्बिन्दोरथाशुभम् । श्रीरामन्द्रसया श्रेयोभोगो राजा भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपश्चैव दाम्भिकत्वं भवेत्तथा । द्व्यादिरेखा द्व्यादिबिन्दौ फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां वत्सरोऽयं शार्द्धसप्तदिनं धने । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु बिन्दुषु" । इत्यष्टवर्गे । "अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म कुर्यात्शुभप्रदे । गोचरस्यैकादशाप्तौ तदतामौ च वेधगे । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां शुभकर्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्तु समस्ता निष्फला क्रियाः । सतत दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् । भावफलं प्रथमार्द्धे द्रेष्कणान्यर्द्धभुक्तेषु" ज्यो०त० । अष्टानामकचटतपयशानां वर्गे । ज्योतिषादौ शुभाशुभज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तेषु १वर्णसमूहभेदेषु यथा स्वरवर्गः १६ । कवर्ग, कादयोमायमाना पञ्चपञ्चात्मकाः कचगादयः५ । यरलवा ४यवर्गः । शषसहा ४शवर्ग इत्येवमष्टौ कल्पिता । तेषां विभागक्रमेण सप्ताभेद । "वर्गवर्णप्रमाणस्तु सस्वरस्ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवेत्तत्र तथा भागैस्तु कल्पना" केरलम् । "स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गेणान्वितं सप्तहृत्" इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अवर्गाद्यनुसारेण २ पक्षिमार्ज्जारादि-ग च । यथा आगमकल्पद्रुमे "इदानीं वर्गचक्रस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रस्यानविशोधार्थं नाना ह्याक्षरपूर्वकम् । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ लिखेत्ततः । पक्षिमार्ज्जारपञ्चास्यश्वान सर्पाखुदन्तिनः । मेष क्रमादकारादि वसुवर्गान्विता इमे । साध्यसाधकयो प्रीतिर्ज्ञातव्या जानत' सदा' । इत्युक्त्वाथमे "वर्णशुद्धिं समासाद्य मन्त्रं दद्याद्गुरूत्तम । अवर्गः पक्षिणो ज्ञेयो मार्ज्जारस्य कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहटवर्गश्च कुक्कुर । तवर्गो नाग इत्युक्तो मूषिकश्च पवर्गकः । यवर्गश्च गजो ज्ञेय शवर्गश्चैव मेषकः । पक्षिभुजगयोर्वैरं तथा च गजसिंहयो । मार्ज्जारमूषिकयोश्चैव तथा कुक्कुरमेषयो । भुजङ्गसिंहयो मैत्री मेषमूषिकयोस्तथा । लोकाटम्यश्च विज्ञेय व्यवहारप्रयोगत ' इति तन्त्रसा० । 'ओषधवर्गभेदे काकल्यादिद्विद्विके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैरिति" वैद्यकोक्ते ४र्जीविका यष्टव्ये । "राज्ञामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभ । तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् । मेदाजीवककाकोलीद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति । वरीविदार्यश्वगन्धा वाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत्" वैद्य० । नीतिवेदिनां सम्मीये ५वर्गभेदे च । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवलादानं सैन्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधु स्ववृद्ध्यै परिवर्द्धयेत्" नीति' ।

अष्टविध न० अष्ट विधा प्रकारा यस्य । शस्त्राद्यष्टप्रकारे कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । "शुश्रूषा चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गश्च तत्त्वत" मनु ।

सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये छेद्यादौ अष्टप्रकारे शस्त्रकर्मणि तानि च यथा 'छेद्यभेद्यलेख्यवेध्यैष्याहार्य्यस्राव्यसीव्यरूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा । 'छेद्या भगन्दरग्रन्थि श्लैष्मिकस्तिलकालकः । व्रणवर्त्मार्बुदान्यर्शश्चर्मकीलोऽस्थि मांसगम् । शल्यं जतुमणिर्मांसं संघातो गलशुण्डिका । स्नायुमांसशिराकोथो वल्मीकं शतपोनक ॥ अध्रुषश्चोपदंशश्च मांसकन्द्यधिमांसक । भेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजाद्ग्रन्थयस्त्रय ॥ आदितो ये त्रिसर्पाश्च इद्धय सविदारिका । प्रमेहपिडकाशोफस्तनरोगावमन्थका । कुम्भीकानुशयीनाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजी । प्रायश क्षुद्ररोगाश्च पुप्पुटौ तालुदन्तजौ ॥ तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्वं ये च प्रपाकिण । बस्तिश्चाश्मरीहेतोर्मेदोजा ये च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्य किलासमुपजिह्विका । मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥ अर्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिस्तथा । वेध्या शिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम् ॥ एष्या नाड्य सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्य्या शर्कराश्चैव दन्तकर्णमलाश्मरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे । स्राव्या विद्रधय पञ्च भवेयु सर्वजादृते ॥ कुष्ठानि वायु सरुजः शोफो यश्चैकदेशज । पाल्यामया श्लीपदानि विषजुष्टं शोणितम् ॥ अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये । त्रयस्त्रयश्चोपदंशा स्तनरोगा विदारिका ॥ शौषिरो गलशालूकम् कण्टका कृमिदन्तक । दन्तवेष्टः सोपकुश शीतादो दन्तपुप्पुटः ॥ पित्तास्रकफजाश्चोष्ठा क्षुद्ररोगाश्च भूरिश । सीव्या मेद समुत्थाश्च भिन्ना सुलिखिता गदाः ॥ सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रया । न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुत्वा-

हिनः ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्य्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्व्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कार्य्येन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य संनिकृष्टेऽवलम्बनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवआदयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृत अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपाल पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुब्जातिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्या षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादकत्वं सर्व्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे नियमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते ।योग विशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । "यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्षणम् अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्य्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । ६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थञ्च ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुत ॥ कर्म० समाहारे द्विगुः । अष्टसु तत्सदृशेषु न० श०च० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुन न० कर्म्म० । "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणम् गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः" इत्युक्ते स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावो ब्रह्मचर्य्यम् ।

अष्टाङ्गयोग पु० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्यष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोऽदर्शित तन्त्रसारे । "ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः । तस्य विघ्नाः षडाख्याता योगविघ्नकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्ज्जित्य योगिनो योगमाप्नुयुः । यमनियमावासन प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारो धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगाङ्गान्याहुरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयार्ज्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः । आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते । "इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् । मात्रावृद्धिक्रमेणैव सम्यग्द्वादश षोडश । जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहे स्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कम्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते" इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् । बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीमनी लिङ्गनाभिषु । हृद्ग्रीवाकण्ठदेशेषु लम्बिकायां तथा नसि । भ्रूमध्ये मस्तके मूर्द्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं देवि कामादिरिपुनाशनम्" । पात० सू० तु अन्यथोक्तम् ।

अष्टाङ्गावलेहिका स्त्री कर्म० "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । श्लक्ष्णचूर्णितमेतत्तु मधुना सह लेहयेत् । एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिक्काश्वासं च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति । अर्द्धाङ्गस्य प्रहरणे तथा स्वेदादिकर्म्मणि । विरोधेऽपि मधु त्यक्त्वा कार्या स्यादार्द्रकरसैः" । चक्रदत्तोक्तेऽवलेहभेदे ।

अष्टादश त्रि० अष्टादशानां पूरणः डट् स्त्रियां ङीप् अष्टादशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा अष्टादशन् । १ (आठारो) संख्यायाम् २ तद्युक्तसंख्याते च त्रि० । "विद्या ह्यष्टादशैव तु" विष्णुपु० "अनाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्" नैष० "अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः" भा० आ० प० ।

अष्टादशधान्य न० ब० व० कर्म० समाहारे द्विगुः । अष्टादशविधेषु धान्येषु । तानि च यथा । "यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः । माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः । गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० ब्र० पु० । धान्यानि, व्रीहयः, गवेधुका, कसेरुकाः । नीवाराः आरण्यव्रीहयः सतीनकाः, वर्त्तुलकलायाः । चीनकाः षष्टिकविशेषाः । निष्पावा शिम्बीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्ट स्त्री ब० व० कर्म० समाहारे द्विगुः । यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु "परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश महर्षिणा । यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्श्वं होत्रकम् । प्रसवोत्थानं कूर्म्मलक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु शास्त्रविद्भिः संख्यया" हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० ब० व० कर्म्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मादिषु अष्टादशसु पुराणेषु "ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्मं पञ्चदशं तथा । मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादश तथा" हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजा यस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वितीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

अष्टादशविद्या स्त्री ब० व० कर्म्म० समाहारे द्विगुः । वेदादिषु अष्टादशसु विद्यासु । "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु” हेमा०प्र०ख० विष्णुपु०। अङ्गानि अङ्गधर्ष्ये उक्तानि शिक्षादीनि षट् इति अष्टादशसंख्यापूर्त्तिः।

अष्टादशविवादपद न०म०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगु। ऋणा-दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि यथा “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः। सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च। वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः। सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके। स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च। स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूत-माह्वय एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह”।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु०ब०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगुः। विष्णु प्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः। शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्ब गौतमाः। देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः। शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः। हेमा० दा०ख०प्रकृतः।

अष्टादशाङ्ग पुं न० अष्टादश अङ्गानि यत्र। वैद्यक-प्रसिद्धे पाचनभेदे तत्र वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं चक्रदत्तेन। “इयमूली शटी श्रृङ्गी पौष्करं कटुरा-ह्वयम्। भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी। अष्टा-दशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः। कासहृद्ग्रहपार्श्वा-र्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः १। भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः। तन्द्रीप्रलापकसनारु-चिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २। मुस्त-पर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्। त्रिफलाधन्वयासश्च नी-लीकम्पिल्लकं त्रिवृत्। किराततिक्तकं पाठाबलाकटुक-रोहिणी। मधूकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते। अष्टादशाङ्गसहितमेतद्धि सन्निपातनुत्। पित्तोत्तरे सन्नि-पाते हितश्चोक्तो मनीषिभिः। मन्यास्तम्भे उरोघाते उरः-पार्श्वशिरोग्रहे” ३। अन्यविधमप्यन्यत्रोक्तं विस्तरात् तदुक्तम्।

अष्टादशोपचार पु०म०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगु। तन्त्रो-क्तेषु आसनादिषु अष्टादशसु उपचारेषु यथा “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः। गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च तर्पणम्। माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने। अष्टा-दशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः।

अष्टादशोपपुराण न० ब०व० कर्म० संख्यात्वात् द्विगुः। सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्युप पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्। तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालि-काह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थस-ञ्चयम्। पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम्। इदमष्टा-दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम्। चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः”। हेमा०दा०ख०कूर्म्मपु०।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संख्यात्वात् द्विगुः। “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमप्रवृत्त्याख्य प्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु।

अष्टापद पुंन० ब०व०अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्क्तावस्य इत्थौ संख्या शब्दस्य दीर्घाद्यत्वाद्दीर्घकारः आत्त्वम् अर्द्धर्चादि०। १शारीफलके। अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य। २स्वर्णे। “आव-र्ज्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा०। “अचेष्टाताष्टापदभूमिरेणु” माघ। उपचारात् स्वर्णमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः। ३शरभे ४लूतायाञ्च पु०। तयोरष्टपदत्वात्। अष्टं यथा स्यात्तथा पद्यते। ५क्रमौ। अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६कीलके। अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते। आ+पद-अप्। १त०। अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्ते ७कैलासे पु०।

अष्टापाद्य त्रि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद—कर्मणि ण्यत्। अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्” मनुः।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा०त० आदन्ता-देश। (आटाइस) १संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च। विश-त्यव्दे न समासे तत्रैव “अष्टाविंशाहिनम्” भगु श्रौ०। पूरणे डट्। अष्टाविंश। तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। पूरणे तमप् अष्टाविंशतितम। तत्रैवार्थे त्रि०।

अष्टाविंशतितत्त्व न०अष्टविंशतौ स्थानेषु तत्त्वं तत्त्वज्ञानं यत्र। रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्था-नेषु तत्त्वनामके स्मृतिनिबन्धे। तानि च स्थानानि तेन प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये। प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते, दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये। तडागभवनोत्-सर्गे वृषोत्सर्गव्रते मते। प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

शास्त्रवर्गे । दीक्षायामाङ्गिके ज्ञाने योगे श्रीहरपोतमे । धामत्रये यजुःसामे भूतशब्दविचारणे । एतदष्टाविंशति-स्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि वत्सक" । [अष्टकोणाद्योऽप्यत्र ।

अष्टार त्रि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-

अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । अष्टकोणचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० मोटकदेशभेदे अष्ट शब्दे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टसु स्थानेषु वक्रः इत्यौ संज्ञा लगर्यपरा ए० दीर्घः। ऋषिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोडसुत । तदुत्पत्तिकथा भा० व० १३२ अ० । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्य्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रं पर्य्यचरत् स शिष्य-स्तञ्च ज्ञात्वा परिचर्य्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्य्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच । सर्व्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्सम्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः" । तस्याष्टावक्रत्वकथाकारी

अष्टावक्रीय न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः छ । भा० व० प० १३२ अध्यायमारभ्य अध्यायत्रयात्मके ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दिपरा-जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं मुनिं मो-चयामास तेन प्रसन्नेन पित्रा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्या-कारता कृतेति वर्णितम् ।

अष्टि स्त्री अश्यते भुज्यते क्षिप्यते अश-क्तिन् पृषो० षत्वम् । (आंटि) इति ख्याते १बीजे, २षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे च । "अत्यष्टी तत. स्मृते" वृ० र० । अश-व्याप्तौ-क्तिन् । ३व्याप्तौ । अश-करणे क्तिन् । ४भोगसाधने देहे "शतशारदीया युष्मान् न जरदष्टिर्यावसम्" यजु० २४,५२। जरती अष्टिः शरीरं यस्य "वेददी० अष्टेः षोडशाक्षरपा-दत्वेन तत्सङ्ख्यासाम्यात् ५षोडशसंख्यायां ६तत्सङ्ख्येये च । "सर्व्वाङ्गिपरस्परादिमे विवाहादश्वप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराणि । इति मुह० चि० फलाभ्यन्तरस्थास्थिकठिनांशपाषाणे तु यकारमध्यः अस्थिशब्दएव व्यायाम् अस्थिमध्यतया तस्या-

स्थित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । "रसमयस्य इग-ष्ट्यादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति" भाग० टी० श्रीधर ।

अष्ठ्रा स्त्री अश्यते व्याप्यतेऽनया अश-करणे ष्ट्रन् । १प्रतोदे "पुनमष्ठाभदिह्रय" ऋ० ४,५७,४ । "अष्ट्रामतोदम्" भा० २रथचक्रावयवभेदे च । "अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्" ऋ० ६,५८,२ । "अष्ट्रामारामिति" भा० ।

अष्ठीला स्त्री अष्ठिव्यस्य अस्थिकठिनांशस्थानं रान्क रस्य ष दीर्घ "आध्मापयन् वस्तिगतश्च रुद्ध्वा वातश्चलोऽष्ठीलताम्" । कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-लक्षणयुक्ते वातजन्ये १व्याधिभेदे । २मूत्राघातरोगभेदे सुश्रुत-तन्त्रवचनादि तत्र यथा "अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च" द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा "शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायु-रन्तरमाश्रितः । अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् । विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राध्मानं च जायते । वेदना जायते चात्र वाताष्ठीलेति तां विदुः" । ३वर्त्तुलाकारे पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताष्ठीलाया अपि तथा-त्वम् "ततोऽस्य मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता" भा० आ० प० ११५ अध्या० । मूत्राघाते क्लीवत्वमपि भेदं दीपन शुक्रमानादाष्ठीलवत्सु" सुश्रुत ।

अष्ठीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् मतुप् पृषो० नि० । (आंटु) इति ख्याते जानुनोः सन्धिस्थाने । "अष्ठीवन्तौ परिक्षिपतो च देहे" ऋ० ७,५०,२, "जङ्घा ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्" अथ० १०,१६२,४, अस्य जरूपूर्व्वपदत्वे हस्वे १चरन्तता अर्थभेदे न० । "अत्यार्य्यर्ष्ठीवानि" शत० ब्रा० । २ष्ठीवद्युक्ते त्रि० ।

अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्वादि० उभ० सेट् । असति ते आसीत् आसिष्ट । "लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः" कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति स्तः सन्ति असि स्थः स्थ अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्युः । अस्तु स्ताम् सन्तु एधि-असानि । आसीत् । अस्य सार्व्वधातुके भ्वादेश । तेन भूधातुवद्रूपम् । विद्यमानता च सत्ता संबन्धधारणं तदुक्तं हरिणा "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्ती-व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः" "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" कुमा० सत्ताप्रकाशार्थेन सत्त्वतोऽसि गीता" "प्रपन्नोऽस्मि सैर रतिरसमहानन्दनिर तानाम्" ख्यामाञ्जनः । "स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायो-ऽभिधायकः" फणिभा० "स्वासामसिते मिते न चक्र

प्राप्तवानपि" माघ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः" मनुः "दिनेदिने स्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जातु नासमिति" गीता । सन् सन्तौ सन्ति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" छा०उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते" मनुः । "नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सतः" गीता स्त्रियां ङीप् "सती सती योगविसृष्टदेहा" कुमा० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हरिः वि+व्यति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्मः" भट्टिः ।

अस क्षेपे दिवा०पर०सक०सेट् । अस्यति अस्येत् अस्यतु आस्यत् आस्थत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति । अस्यन् अस्यमानः अस्तः । असितुम्—अस्तुम् । असित्वा-अस्त्वा अभ्यस्य, निरस्य "आरे अस्मद्दैव्य हेलो अस्यतु" । ऋ०१,११४,४, "दस्मे हेतिमस्यार्य्यम्" ऋ०१,१०३,२, अति-अतिदूरक्षेपणे "बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान्" भा०व्यत्यस्त० पा०। वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यस्ता-सम्बन्धयोगतः" स्मृतिः अधि-आरोपे आरोपश्च अतस्मिन् तद्बुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आद्यार्थे "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम" उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभासः" शा०भा०। अनु-पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्तः । "कुङ्कुमेनास्ता मस्तकेनान्वस्ता भवति" शत०ब्रा०। अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था मतिः" मालतीमा० "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा०। अभि-अभ्यावृत्तौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघुः । अव-अवक्षेपे "तासवास्यतो गच्छति च स्वजनम्" शत०ब्रा० समन्तात् क्षेपे "तामवास्यत्यागच्छति सुटम्" शत० ब्रा० उद्-ऊर्द्ध्वोत्क्षेपणे "पुच्छमुदस्यति" सि०कौ०। परि+उद् भिन्नतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमां० यथा श्राद्धादौ पर्य्युदस्तकालोरात्र्यादिः "अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्" "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्युभयोरेकवाक्यतया रात्रीतरामावास्यायां श्राद्धं कुर्वीतेति हि बोधः तत्र रात्रिः पर्य्युदस्ता एवमन्यत्रापि।परित्यागे च "अन्याः सर्व्वे पर्य्युदस्ता महर्षिभिर्निवेशने" भा०स०प०। वि+उद्—निवारणे । "चौराणीव व्युदस्तानि देशस्तत्र महावने" "रामा०स्यन्दहेतुनतोऽध्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" । भा०स०प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तादुदञ्चहिरुपास्यति चमसेषु" कात्या०१०,५, नि-अर्पणे "न मद्विधे न्यस्यति भारमग्र्यम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता स्थानविदा हरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्" रघु । उच्चारणपूर्व्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीयतया ध्याने च । "मातृकाद्यादिकन्यास करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् । उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" अमर । प्रथमप्रयोगे च "भूतमप्युपन्यस्तं पूर्व्वमावेदितं न चेत् । हीयते व्यवहारेण" स्मृतिः "स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" किरा० सम्+नि त्यागे "क्रीडारसं देवसदोऽस्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः" कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "एवमनेन सकलं धर्म्मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यस्येदनृणो द्विजः" मनु । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्माणि" गीता । निस्—निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति निर्ष्ठिवु निरसने" पा०धातुपा० "निरस्त परायत्तु तद्यान्निरसने भवद्देव "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघः "निरास भृङ्ग कुपितेव पद्मिनी" भट्टि "क्वणदुन्निद्रनूपुरा निरासे" किरा०। त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितोदितम्" अमरः ।

परा-निराकरणे "एतेन सञ्जनकारसतमपि परास्तम्" चिन्ता०

परि-परावर्त्तनेन स्थापने "भुजेन पर्य्यस्तविलोचनेन" कुमा०। "पर्य्यस्यन्निव विषयः सहस्रसंख्याम्" किरा०। अर्पणे च "ताम्रोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा०। वि-परि-वैपरीत्ये, परिवर्त्तने भ्रान्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे विपर्य्यस्येत्" शत०ब्रा०। "संशयविपर्य्यासनिवारणेनेति" चिन्ता० "विपर्य्यासितदर्शनैः" मौद्गला० ।

प्र-प्रक्षेपे "अप्सु प्रास्य विनश्यामि रक्षोताम्यानि मन्त्रवत्" मनु "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" गीता ।

अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः

प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽहिर्निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम् तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे "विव्यास वेदान् यस्मात् स तस्मात् व्यास इति स्मृतः" भा०आ०प०। पाराशर्य्येति व्यस्त समस्त विपरीतम्" सि०कौ०। व्यस्तः "व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते" कुमा० पृथक्करणे एवैकत्र प्रयोगे व्यस्तः "व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं भवदेव। निरासे च "व्यस्यन्तु-द्यौ गिरिर्न पयोभिः" भट्टि। विक्षेपे "व्यस्ताकाराङ्गयादव" भा०।

वि—नि—अर्पणे। 'विष्णोर्वक्षसि विन्यस्तकौस्तुभमणिसिद्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता" सि०मु० "विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्" भट्टि।

सम्—सङ्क्षेपे "समासेन निबोधत" पुरा०समस्या। सङ्क्षिप्यन्यसने यथा पीतम् अम्बरमिति समुदायस्य पीताम्बर इति सङ्क्षेपेण प्रयोगः समास। "सर्व्वोऽप्येकदेशोऽङ्गी सह समस्यते" वार्त्ति०। "समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोधकत्वं बहुव्रीहित्वमिति सारमञ्जरी। "समासं पण्डितो बुधैः" हरि साकल्ये च समस्तम् "ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा० "व्यस्तसमस्त महाव्याहृति होमे विनि०" भवदे० संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिमाम्" किरा०।

असंयत त्रि० न०त०। बन्धनशून्ये "असंयतोऽपि मोक्षार्थी" काद०। असंयतः अयत्नः अकारे विष्णौ भक्तथ।

असंयुक्त त्रि० विरोधे न०त०। १वियुक्ते। २अङ्कनवर्णा-मिश्रिते व्यञ्जनस्य ३द्रव्यान्तरैरसंसृष्टे च।

असंयुत त्रि० न०त०। संयुतभिन्ने "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" पा० शिक्षा।

असंयोग पु० अभावे न०त०। १संयोगाभावे न०ब०। २संयोगशून्ये त्रि०। संयोग क्रियाजन्यः द्रव्याश्रयगुणविशेष इलुवर्णयोरवाऽव्यवधानञ्च। "असंयोगोपधात्" पा०।

असंलग्न त्रि० न०त०। १सम्बन्धभिन्ने विभक्ते २असंबद्धे च।

असंवृत त्रि० न संवृतः। १अनावृते "नासंवृतमुखः कुर्य्यात् क्षुत जिह्मां तथैव च" स्मृतिः "संवृतं शरणम् न०७ब०। अत्यन्तावरके २नरकभेदे न० "योऽस्य धर्म्मानाचष्टे यश्चोपदिशति व्रतम्। सोऽसंवृतं नाम तम सह तेनैव गच्छति" मनु।

असंशय पु० अभावे न०त०। १सन्देहाभावे न०ब०। २सन्देहशून्ये "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु०सन्देहश्च एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धकोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्व्वतो वह्निमान्नवा इत्यतदभावरूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्व्वते धर्म्मिणि ज्ञायते "स्थाणुः

पुरुषो वेत्याद्य अवस्थानुभवस्य पुरुषत्वस्यावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्म्मं कालेन निवृत्तत्वाद्ज्ञानमिति वेद्यः ३निश्चये च

असंश्रव त्रि० नास्ति संश्रवः सम्यक् श्रवणं यत्र। सम्यक्-श्रवणायोग्ये दूरदेशादौ। "असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चि-दपि कीर्त्तयेत्" मनुः।

असंश्लिष्ट त्रि० न०त०। संश्लेषशून्ये १विभक्ते २असङ्गते च।

असंसर्ग पु० अभावे न०त०। १संसर्गाभावे। न०ब०। २संसर्गशून्ये निःसम्बन्धे।

असंसर्गाग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः। मीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रवृत्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे। विस्तरः व्यतत्ख्यातिशब्दे असत्ख्यातिनिरूपणे ५१२पृष्ठे दृश्यः।

असंसृष्ट त्रि० न० त०। १संसर्गरहिते। संसर्गश्च द्रव्ययोः सम्बन्धः धनिनोरेकत्र द्रव्ये विभागानन्तरं सहदायकालिकसम्पादनञ्च "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" बृह० उक्ते। संसृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्शा०अच् संसृष्ट। इति संसृष्टी च विभागानन्तरमेकत्र द्रव्ये ऽन्येन सह सम्बन्धवान् तद्भिन्नः असंसृष्ट असंसृष्टी च "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी-नान्योदर्य्यधनं हरेत् असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टोनान्यमातृज" या०स्मृ०। "तथाविभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं प्रगृह्णातीति" मिता०।

असंस्कृत त्रि० सम्+कृ-क्त सुट् न०त०। १गुणान्तराधानरहिते २अपरिष्कृते ३गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च। असंस्कृत मृतो ब्राह्मणो नामरो वेदपारगः" स्मृतिः "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः" या०स्मृ०। व्याकरणसंस्कारशून्ये ४अपशब्दे पु० "संस्कारोहि यतो गुणान्तराधानम् तच्च लौकिकालौकिकभेदेन। तत्र यथा गर्भाधानादिना अलौकिकेन चेतना देहः संस्क्रियते तत् संस्कारात् तदभिमानी देही। एवं स्नानाचमनादिनाऽपि। लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा वस्त्रादौ गुणान्तरमाधीयते अतएव असंस्कृतं भक्ष्याः इति पा० अलम्भव्यस्य दध्याद्युपसेकेन संस्कार उक्त। भराबे असंस्कृतः माषान् सक्तु दधि संस्कृत दाधिकः सक्तुः" सि०कौ०।

असंस्तुत त्रि० न०त०। १अपरिचिते। "प्रेयानयमसंस्तुत इव परित्यक्तः" काद०। २असमस्तुते च।

असंस्थित त्रि० न०त०। १असमेते परलोकं प्रति असमस्थिते "असंस्थितान् भावान् संस्थापयेत्" शत०ब्रा०२असंस्थिते

वर्ज्जितभिन्ने २चये च । "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" इति शकु० ।

असंहत त्रि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन–क्त न०त० । १संघातानापन्ने २असंलग्ने "सर्व्वतस्थितम समावृतं वा बहुमनुष्यमसंहतं प्रासयं मूलमाच्छादयन्" गोभि० "असंहतमिव वर्त्मन्" सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्याद्यष्टादिवत् संहतत्वेन (इतरसापेक्षत्वेन) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपनित्यायां चेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य" सां०भा० "विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं चेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषं सिध्यति तत्रापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । मातृकायेत्र "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" कालकादेर्व्यानुमान जतं नतु तु यथाश्रुत चेतनत्वाद्यवधारणम् । इतरथाहि कार्यक्रियाकारित्व मेव संहतकारितामर्थात्मात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां कार्यक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषपरार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिरूपमेक्षणात् । सम्बन्धस्तु भावाभावरूपवर्णक्रियेति । "संहतपरार्थत्वात्" सां०सू०भा० "अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यःपरः पुरुषः सिध्यति" ।

असकृत् अव्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । "असकृदेकरथेन तरस्विना" रघु "अन्वाच्छेनासकृत्तान् गुणैश्च परितोषयेत्" "असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" इति च मनु । "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू० ।

असक्त त्रि० सन्ज–क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च "असक्तः सुखमन्वभूदि"ति रघु । "कुर्य्याद् विद्वांस्तथाऽसक्त" इति गीता "असक्तमाराधयतो यथा यथम्" किरा० । [सक्थिशून्ये

असक्थ (क्थि) त्रि० नास्ति सक्थि यस्य वा टच् समा० ।

असक्रा स्त्री सम्+क्रम–ड्ट् पृ० समोऽन्तलोप न०त० । संक्रान्त्यां स्त्रियाम् । "न इन्द पिन्वतमसक्राम्" ऋ०६,६१,८, असङ्गामसङ्क्रमणोम्" निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र त्रि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः । भिन्नगोत्रे "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि दाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि" स्मृतिः सर्वे न वादेशः । असमानगोत्रः "असमानगोत्राधंमीम् भार्य्यां विन्देत" स्मृतिः ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये त्रि० ।

असङ्कसुक त्रि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल त्रि० न सङ्कुलः । १परस्पराविरुद्धे । २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यन्तरं प्राप्तो रविर्येन चान्द्रमासे। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रविसङ्क्रमणशून्ये मलमासे। "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासोमिद्रूक्तः" सिद्धान्तशिरोमणौ अधिमासप्रकरणे १२१ पृ० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे त्रि० ।

असङ्ख्य त्रि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये । "मघवत्र तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः । [संख्यान्विते च

असङ्ख्यात त्रि० सम्–ख्या–क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २सङ्ख्यान्विते च

असङ्ख्येय त्रि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० "असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुस० संख्यानामादिभेदादि न विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गोऽस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्व्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । "असङ्गोऽयं पुरुषः" सां०सू० । ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च त्रि० । "असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया" रघु । [२असंबद्धे ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत त्रि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये

असङ्गति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च "सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा" दीधित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन । "निर्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वम् "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापद तदभिहितोभाव- इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्याऽपि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्य्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करवत् । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्य्यमिति यावत् एकं कार्य्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य्य-

कारित्वम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् "स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः" इति मतान्तरेऽपि स्मृतत्वम-नन्तराभिधानप्रयोजकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वञ्च प्रसङ्ग-लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्व तेन ततोऽपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभ" इति न्यायमतम्। वेदान्तिमते तु सङ्गतिस्त्रिविधा "शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गति-स्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम्"। शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते इति तदर्थः। तत्र "शास्त्रं ब्रह्मविचा-राख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा" ब्रह्मविचाराख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-ध्यायेन समन्वयः, (सर्व्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-पर्य्यावधारणम्) प्रतिपाद्यते। द्वितीयेन अविरोधः। तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम्। इत्येवमध्यायानां एवमेषां प्रतिपाद्यमुक्त्वा षोडशपादप्रतिपाद्यानर्थानभि-धाय। "ऊहिता सङ्गतीस्तिस्रो यावावान्तरसङ्गतीः तत्र आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणाद्याः। पूर्व्वपक्षस्य सिद्धान्त युक्तिं वीक्ष्य परे नये। पूर्व्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्" इति वेदा०न्या०मा० अवान्तरसङ्गतिलक्षणे कथा। आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिरित्ये-वमादि। उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-करणे ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमिति। द्वितीयाधि-करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व्वपक्ष तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादि। तदु-भयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत्। सन्दिग्धत्वा-द्ब्रह्म विचार्य्यमित्ययुक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-लक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दि-ग्धत्वं विचार्य्यत्व चेत्याक्षेपसंगतिः। दृष्टान्तप्रत्युदा-हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते। यथा संदिग्धत्व हेतुना ब्रह्मणो विचार्य्यत्व तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्व हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः। यथा विचार्य्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसद्भावहेतुं प-श्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः। एते दृष्टान्तप्रत्यु-दाहरणसंगती सर्व्वत्र सुलभे पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्त द्वयोत्तराधिकरणपूर्व्वपक्षे हेतुमत्त्वसाम्यस्योत्तराधिकरण-सिद्धान्ते हेतुसद्भावासद्भावलक्षणवैषम्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात्। आक्षेपसंगतिर्यथायोगमुन्नेया। प्रासङ्गिकसंगति रुदीयते। देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्व-याध्याये नैव ब्रह्मवाक्यविमर्शे तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि युक्त्यावान्तरसङ्गतिरस्ति। तथाहि पूर्व्वाधिकरणे-ऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्व ब्रह्मणो मनुष्यमात्रहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम् तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरण युक्तित्वम् सैव प्रासङ्गिकी संगतिः। तदेवं न्यायस्य सङ्गतिर्व्युत्पादिता"। एवं मीमांसासङ्गतिरपि अधिकरणमालायां दृष्टा विस्तरभयान्नोक्ता ईदृशकृत्स्नभा-वोऽसङ्गतिः। २असम्बन्धमात्रे ३अर्थालङ्कारभेदे च अल-ङ्कारशब्दे ३८४ पृष्ठे दृश्यः। [२तच्छून्ये त्रि०।

असङ्गम पु० अभावे न०त०। १सङ्गाभावे मेलनाभावे न०त०

असङ्गिन् त्रि० सन्ज-णिनुण् न०त०। सम्बन्धशून्ये "संस-र्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्" वे० परि०।

असच्छास्त्र न० असत् असदिष्टकत्वे नानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम्। बौद्धागमे। तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्म्मविरु-द्धार्थकत्वाच्च तथात्वम्। "असच्छास्त्रप्रतिष्ठं ते जगदाडम्बरो-त्करमित्यादिना तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्"।

असज्जन पु० विरोधे न०त०। सज्जनभिन्ने दुर्जने "न मामसज्जनेनार्य्यो समानयितुमर्हसि" रामा०।

असञ्ज्ञा स्त्री अभावे न०त०। १संज्ञाभावे न०ब०। २संज्ञा-शून्ये त्रि०। संज्ञा च ज्ञान नाम ईङ्गितादिज्ञापनञ्च तेषामभावः। "तेभ्योऽसञ्ज्ञां चकार" शत०ब्रा०।

असत् त्रि० अस+शतृ न०त०। १सद्भिन्ने, निरुपाख्ये निःस्व-रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वाश्रये, "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्। असदित्युच्यते पार्थे"ति गीतोक्ते अश्रद्धया कृते ३होमादौ च। ४इन्द्रे पु०। ५दुरा-चारिणि असाधौ त्रि० "न च सत् नासदुच्यते" गीता। स्त्रियां ङीप् सा च ६कुट्टनायाम्। "परितसार रवेरसतीवसम्" माघः। नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-रूपे ईश्वरशक्तौ, च "असदेवेदमग्र आसीत्" तथासतः सज्जा-येत" च इति छा०उप०। बौद्धागमसिद्धं शून्यमर्थक्रिया-कारित्वम् तच्छून्ये उत्पत्तिविनाशवदभावादौ तदविद्यमाने "नासतो विद्यते भावः" इति वत्तत् तदपतोः परमिति च" गीता "विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणोऽभेदमसन्तं कः करिष्यति" वंचे०मा०।

असत्कर्म्मन् न० कर्म्म०। १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्कर्म्मणि न सत् कर्म्म यस्य। २शास्त्राचारशून्ये त्रि०स्त्रियां ङाप्

असत्कृत त्रि० न०त०। १अपूजिते २अवज्ञाते "असत्कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वेनाध्यस्तस्यानिर्वचनीयस्य ख्यातिर्भानम्। अनिर्वचनीयस्य रजतस्य शुक्त्यादौ भाने। यथा शुक्तिकायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां मतम्। अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं तच्च प्रवर्त्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते। तत्र मतभेदेन विधाः अख्यातिः अन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति विवरणे स्थितम्। तत्राख्यातिवादिनां प्राभाकराणामयमाशयः। इदं रजतमित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्यते न तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणत्वादख्यातित्वमिति। तदेतन्न सम्यक् रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् अर्थ्यमाणस्यापि प्रवर्त्तकत्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा सत्यरजतस्थलेषु इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतर संसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि तथानुभवात्। अथ सामान्यविशेषयोर्भेदेनैव प्रतिभासात् तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसद्भावादिति वाच्यम् सत्यस्थलादौ न्यूनताया अदर्शनात्। अथ पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वासत्त्वयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वासाधकत्वात्। किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं निर्णीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात्? किं वा नेदं रजतमिति बाधज्ञानात्? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरेवावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्याश्रयात्। तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजतसत्ताङ्गीकार्या। न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्तानिश्चय इति कल्पनात् प्रकृते बाधासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्वमिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीनतयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मात् संविद्विषयः सर्वापह्नवासम्भवीभूततया स्वतएव। तदधीनस्तु अर्थसत्तानिश्चयः। नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधिज्ञानस्य नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधायोगात्। किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररजताकारयोरविवेकतया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्यपि वक्तुं शक्यते। अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिप्रवृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रं प्रत्येव संसर्गतदभावाग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ संवादिविसंवादित्वयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः संवादित्वमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनिबन्धनम्। तच्च सत्यासत्ययोरुभयत्राप्यस्ति। न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः। शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात्। इयांस्तु भेदः तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकरजतनिषेधः पारमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते। तथाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः। मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थरजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपाधिना रजतत्वेन प्रसक्तिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादिनिषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभावोऽप्याश्रयेत। तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात्। ततश्च देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादिप्रसक्तिर्भूतलादिना तथा परमार्थरजतस्य प्रसक्तिर्भविष्यति। एवञ्च उत्तरकाले नात्यन्तरजतमिति प्रत्ययं सत्यरजतविषयम् मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषय इत्युभयमप्युपपद्यते। एतेन रजतापरोक्ष्य विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाप्यपरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम्। विवेकज्ञानकालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमभादिति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च। अतश्च पुरोवर्त्तिनि असद्रजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा शुक्तिज्ञानात् रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न अर्थ्यमाणमिदं रजतं किन्तु अर्थ्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते। तत्सादृश्यञ्च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वेन। नष्टमननुभूतरजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमो भवति। ज्ञानरूपाध्यासस्य तु संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसादृश्यमिति भेदः।

अथ ज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिद्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधितविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च स्मृतित्वमेवास्तु। न च स्मृतित्वे अतिसादृश्यात्मकमनुभवमेव कुतो न अर्थ्यते इति वाच्यं काचगतरागादिदोषाणामपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः स्मरणाभिमानस्य प्रतिबन्धितत्वाच्च रजतस्मरणेऽपि तत्राय उत्कि-

स्मृतौ यथा चरणीभूतप्रवाहः तथा तैरेव विशेषाग्रभावस्य प्रतिरोधात् शुक्तिग्रहणेऽपि तद्गतनीलपृष्ठादिविशेषाग्रहः । तथा च इदमर्थे ग्रहणं रजतांशे स्मरणमात्रमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति । ननु ग्रहणस्मरणाभ्यां रजतार्थी पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न ग्रहणस्मरणे किं द्वे अपि प्रवर्त्तके आहोस्विदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तेते । क्रमेण, वा नाद्यः स्मृतिग्रहणयोः युगपदुदयासम्भवात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विच्छिद्यमानयोरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेश्च । नाप्येकैकस्य प्रवर्त्तकत्वमन्यतरस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तौ विशिष्टसंसर्गग्रहस्यैव चेतनतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

अत्र ग्रहणस्मरणयोरन्यतरेणानुपपत्त्या प्रवर्त्तकत्वस्य येनाप्यख्यातिनिरासेऽप्याकांक्षे तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा चैवमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः ? उत यथार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम् ? यथार्थविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये सुषुप्तावेव सर्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्र जाग्रत्स्वप्नयोः । द्वितीये झटिति बाधादालस्यादिना वा यत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तित्वं न स्यात् । तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदग्रहः ? उत अभेदाग्रहः ? आहोस्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? नाद्य इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तवस्तुद्वयहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यपि अविवेकासङ्गावात् । न द्वितीयः उक्तरीत्या भेदस्य अगृहीतत्वादेव तद्विरुद्धाभेदस्याग्रहे सति तद्ग्रहणनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुष्प्रतिपाद्यत्वात् । तृतीयेऽपि द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितं किमन्यान्यग्रहति उतानुपक्षित्वमपि पर्य्याप्तम् आद्ये गामानय दण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि सत्त्वात् द्वित्वाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्यनुपहितद्वित्वादिज्ञानस्य सत्त्वेन दुष्परिहरत्वमीयापात् । अन्यविवेको नाम असंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदंरजतयोः संसर्गति इदं रजते अत्र स्तः इति प्रतिभासदर्शनात् इति चेत् तदापि किं ग्रहणस्मरणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः ? उत अर्थयोः कयोश्चित् ? आहोस्वित् संसर्गज्ञानरहितयोः ? आद्ये अहं गन्ता इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि ग्रहणत्वात् । द्वितीये गन्तृगत्योः शुक्तः संसर्गस्य अनःस्थात् अर्थसंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृतीयेऽपि अयम् दोषःस्यात् न हि तत्र संसर्गज्ञानं संभवति तद्विषयसंबन्धाभावात् वैयर्थ्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । यदि पुनः शुक्त्यादिसंसर्ग एव तद्विषययोरंशयोरिष्यते तर्हि इदं रजतमित्यत्रापि पाक्षिकतद्वस्त्वर्थतद्विषयरजतादि ननु अन्यत्वेन संसर्गप्रतीयोदयः । अत्र तत्रेदं रजतमिति संसर्ग तद्ग्रहणेन बाधात् संसर्गतद्ग्रहयोः अभावः । तर्हि त्वन्मतेऽपि शुक्तिशुक्लादेरितरेतराभावप्रमाणतोऽसंसर्गग्रहयोरन्येति संसर्गतद्ग्रहणयोरसम्भवात् भ्रमत्वमविवादवत्ता तथाभावसंसर्गाग्रहोऽविवेकः ।

अस्तु तर्हि मतेऽपि संस्कारजन्यैव रजतख्यातिरिति चेत् न रजतस्य पुरोऽवस्थितत्वेन प्रतिभासादिविरोधात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं ग्रहणस्मरणयोरविवेक ? किं वा ग्रहणस्मरणार्थयोः ? किं वा अर्थस्मरणयोः ? नाद्य अन्यदाकालमतिरिक्तस्मरणग्रहणेन ह्ययोर्ग्रहणस्मरणयोरभावे तदविवेकस्याप्रयोजकत्वसामर्थ्येन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः अत्रे घटग्रहणेनात्मना अर्थस्मरणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वं भ्रान्त्यावभासेत, सर्वस्यापि अर्थस्य ग्राह्यत्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्द्रष्टव्यः । बाधाप्रतीतिमानस्य चाय प्रतिप्रयोग । विमता प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधद्वैराग्यदुराग्रहं परित्यज्य एतेय भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादय । ते ह्येवमाहुरितरोऽपि ननु तर्हि मा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः । तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंयुक्तेन दोषोपहितेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । आरम्भादेर्नियामकत्वादिति" ।

तदेतदयुक्तं किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? अर्थे उत वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमालम्बते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र एतदालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानमुत्पन्नव्यवहाराश्रितत्वम् नाद्यः । रजताकारमपरं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पकत्वाभावात् । न द्वितीयः आत्मादिरपि

मनुष्यव्यवहारविषयस्य चक्षुरगृहीतरजतादेर्व्याप्त्यादि ज्ञानाविषयत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किंवा रजताकारेण परिणामः । आद्येऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ । नाद्यः । अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्वचनीयस्य त्वया अनभ्युपगमात् अन्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुणगुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम् । समवायस्य च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदाभेदपक्षे तु खण्डो गौरितिवदभ्रान्तिः स्यात् । परिणामपक्षेऽपि बाधो न स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलमुकुलविकासरूपपरिणामहेतोः सूर्य्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् नैवं विकसितमेव मुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधिरूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति अतएवं तदात्मान्यथाख्यातिः सुनिरूपा । ज्ञानलक्षणया देशान्तरगतरजतमानन्तु साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोल्लेखविरोधान्यथानुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानस्याकाराः प्रत्यक्षसिद्धत्वे तथैव पर्य्यन्ते वहिर्ज्ञानसम्भवेनानुमानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायाकल्पनकल्पने तु प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन समत्वात् । आत्मख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्व्वासां बुद्धीनां विषयमन्तरेणापि तदाकारोल्लेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः “सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते” इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिसंप्रयोगं विनाऽप्यपरोक्षत्वात् सम्मतबुद्धिवत् इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते यत्क्रमेण रूपरसगन्धविषया सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्ययाः आलयविज्ञानसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवाच्यान् चतुरो हेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते तत्र नीलावभासरूपस्य चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनतो नीलाकारता भवति । समनन्तरप्रत्ययात् पूर्व्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः । चक्षुरादेरधिपतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तदेतदुच्यते प्रकृते न तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्व्वज्ञानात् । विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रसङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यार्थात् भवति विज्ञानवादिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । ततश्च रजतादिबाह्यार्थासत्त्वे विज्ञानस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पासहत्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वे पूर्व्वानुभवोत्तरमुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोल्लेखसमये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोल्लेखः सम्भवति । किञ्च संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्तहानिः । अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्व्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्काररूपत्वङ्गीक्रियते स च यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित् सजातीयं ज्ञानान्तरमुत्पादयत्येव यथा व्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्य्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्तरमुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्व्वबीजादुत्तरबीजोत्पत्तिः किन्तु पूर्व्वबीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्व्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानएव संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः । एवं पूर्व्वरजतज्ञानमपि तत्पूर्व्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते इति चेत् उच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गीकारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकारणजन्यज्ञानादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्व्वसत्त्वनियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्त्तमानपदार्थस्यैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्व्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन प्रतीतमप्रत्यक्षत्वात् अतो रजतापरोक्ष्यव्यवहारो विलुप्तः स्यात्। यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन तदुत्पादस्ततः ख्यातमनुभवा तदुपपत्तिः स्यादित्यङ्गीक्रियते तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पादकत्वे वाच्ये तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारिताशून्यनि-मयप्राप्तित्वेनैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्व निर्णय। अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्त्ति-रजतविषयकादविशेषः स्यात्। किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः। तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत।

एवमख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तेषु इदानीम-सत्ख्यातिपक्षं वेदान्तिभिरभ्युपगतं आक्षेपपूर्ब्बकं प्रदर्श्यते इदं रजतमिति ज्ञानं स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यत् अध्यास-नामकं ज्ञानं यत्र असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजता-देर्भानमीदृशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति। ननु ज्ञानस्य स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः? उत विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात्? उत विलक्षणविषया-निरूपणात्? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्-सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्ब्बमप्राप्तकार्य्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्ब्बकार्य्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्य्यानुद-यस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादित्वेन तत्र दोषहेतुत्वासम्भ-वात्। वातपित्तश्लेष्मणाञ्चापूर्ब्बकार्य्योत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बो-धस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽ-न्यथासिद्धिरिति नियमात् मृदुरुद्यमननिपतने कुर्व्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति। ननु इन्द्रिय सम्प्रयोगस्य इदन्तामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ता-बोधनेन तस्योपक्षीणत्वात् एवं संस्कारस्य स्मृतिमात्र-जनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य स्मृति-त्वानङ्गीकारात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य अप्रमाण्य-दर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोष-सहितेनेन्द्रियेण इदन्तामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत्र इदन्तायां तद्वृत्त्यवच्छिन्ने च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्त्यविद्या च दोषवशात् क्षुब्धा भवति तत्रेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थाऽविद्या दोषेण क्षुभिता सती सादृश्यात् उद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते। इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थाऽविद्या तु रजतप्राप्तिसहितसंस्कार सहकृता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते। तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्त्तौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येव रजतावभासः कल्प्यते। यद्यप्यत्र करणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयम् तथापि तद्विषयौ सत्यानृते इदं रजते अन्योन्यात्मकतामापन्नौ इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफ-लस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यमुपपद्यते। एवं मिथ्याज्ञानतद्विषय योर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ। यद्य-प्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्मृत्यो-र्जनने समर्थौ दृष्टौ तथापि क्रमेण स्मृतिप्रमित्योरुत्पत्तौ प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तौ प्रकृत्यन्यथानुपपत्त्या ताभ्यां सम्भूयैव एकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु यौगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्ब्बज्ञानजन्य संस्कारसहितमन्त्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते तद्वत्। ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्य-भिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात्। अनुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपरामर्शजन्यम्। प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्कारजन्येति सर्व्वैरङ्गीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम् सत्तात्रैविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्ताशून्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात्। तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमा-र्थिकं त्रैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः। व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्त्यं यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठा-नज्ञाननिवर्त्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः। न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम्" "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुतेः मिथ्यैवात्र रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्या-त्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात्। अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते नानुभवविरोधोऽपि न्यूनत्वं वा। अख्यातिपक्षे अपरोक्षाव-भासिनः स्मर्य्यमाणत्वं विरुध्यते। ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यस्मृतौ करणाभिमानमोषादिकम्, अन्यथाख्यातौ रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषया-भावेनापरोक्षावभासविरोधः"। प्रमेयविवरणसारांशः।

शुक्तिरजतादि ज्ञानं दृष्टान्तेन ज्ञाननिवर्त्त्यं तथा सर्व्वेषां घटपटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्व तद्विषयाणां वस्तु-

भोऽवगमात् अवगतेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्य्यतामात्रमिति शुक्तिरजतादिभ्यो घटादीनां विशेषः इति अध्यासलक्षणमिथ्याज्ञाननिमित्तत्व तत् समर्थनता च भाष्यकृता तत्रैव व्याख्यापितम्" यथा "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणाञ्चाध्यासस्तद्विपर्य्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्म्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्म्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्? । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्व्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति" । चतुर्थसूत्रभाष्ये च अनतोऽध्यासकारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येव बोधे कार्य्यं कथं भवेत् ?" इत्यादिना । "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" यथा च लौकिकव्यवहार्य्यपदार्थानां पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्वमस्त्यम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डखाद्ये । यथा "अथ कथायां वादिनोर्नियममेतावन्तं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छतो वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युगमसाध्यत्वनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वाभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वागुविषयविस्तरायां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तद्विरोधप्रमाणानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्कल्पनकल्पो भवताभ्यूहितो नूनं, यस्य प्रमाणान्तरभवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यनामानि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तावत् वादोभूत्राः तास्तु साधनबाधनव्यवस्था न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितानां तद्दोषबाधनसाधनाक्षमतायां न निदानं किन्तु वचनानियमो नियमाभिलषनीयाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः प्रमाणान्तरवादिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्तातैर्मतान्तरव्यवहारतत्त्वांशिभिरव्यवस्थाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वसावपि वचनानियमस्तव न तथा दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवताम-

दर्शितोऽयं व्यवहारइति भवतस्तत्कथोपगमेऽपि नाकाङ्क्षासमादरः । अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रदर्शितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभाव इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव भवतां कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् धर्मविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । नैवम् । न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति, कोऽत्र प्रमादस्येति । किन्तु सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यत्र विचारासहत्वादीनैर्दैवा कोऽस्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्यतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमप्याश्रमादोष यदि दृष्यता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्यादामाश्रित्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य यद्वैतेन सदसद्वपरेण वासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात्। द्वितीये तु सतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तद्वैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य। अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रेण तेनापि तद्वयवहितैर्विश्वासात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभ्यपगमाश्रयता स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्धा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतैव दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् । कोऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं समर्थोऽतिदूरतस्तावत् पराभिप्रायमवधारयन्प्रत्याशा । अथ वादीनाम दुर्वैतण्डिकं सर्वम् वादोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते मिथ्यादयस्तु तत्र कथाधिकार सान्तो अतएव भाष्यकार "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति । नैवम् मिथ्यादीन् प्रत्यपि शास्त्रीकाढैर्दोषोऽवश्येणाभिधानत्वम् । कथन्तु तथा स्यात् तत्र कथाप्रमेयप्रमेयोपपत्त्याधारमत्यन्तकथायामेव हि नियमः। नापि द्वितीयः तथाहि वादस्य यदि कथकमर्यादानीयमान्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत न चैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगमतुल्यो नाम्व्यवहारस्तत्सत्त्वमेव न निवर्त्येत इत्यनुपपत्तेः । उक्तप्रायमर्थो यस्माद्भ्रमिकादिनाव्यवहाराणां स्वरूपापत्तायो न भवत इति । अथ मन्यसे कथकनायव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं तत्त्वाद्यभ्युपगमः यत्तत्सत्त्वमभ्युपगमस्तदिति सिद्धेरिति । नैवम् । तथापि नियमस्थिता प्रवृत्तायां कथायां कथकानाम्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं तत्त्वाद्यभ्युपगमो भवता प्रमाण्यः । कथकानुपूर्व्यं तत्तुल्यावधारणं वा परस्परानुमतं वा अभिमतयुक्तं कथकाभ्यां यावता विना तदभिमतं न पर्यवस्यति तावदनुरोधकम् तत्र व्यवहारनियमे ज्ञातुमन्यादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां कथाव्यवहारनियमस्तदभिमतेन सम्मतः यत्र प्रमाणेन सर्वेण च व्यवहर्त्तव्यमेवं वादिना प्रतिवादिनापि कथानुगततत्त्वनिर्णयविजिगीषयोः कथाया व्याख्यानस्वनियमस्यानं तत्र दर्शनीयम् तदभ्युपगमादने प्रथमस्य सङ्गोपव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरो च लौकिकतया व्यवहर्त्तव्यो प्रामाणिकत्वमनाश्रित्यतया व्यवहर्त्तव्य इत्यादिकम् । अतएवं व्यवहारनियमस्तेऽपि हेतुर्हं तत्र तथा च कोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधायं युक्तमिति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रसङ्गस्यानवकाशम् । द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्तस्याभिमतप्रमाणतत्त्वव्यवस्थापयत्नेन व्यवहारनियमस्य लोकवत्त्वेन परिग्रहीतत्वात् सर्वत्र प्रमाणानुपपत्तेः आगमानङ्गीकारमूलत्वात्तत्पूर्वादिप्रवृत्तिस्वभावेन सर्वविचारविचार्यं तत्पक्षविपक्षार्थं स्यात् अविद्याविद्यमानानादिमारभ्याथातस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वं वादस्य च तत्साम्यवामाभावप्रयाभ्यतावक्षणस्य विधिप्रसङ्गात् । अथ प्रमाणादीनां सत्तामीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियमनात्मैव कथाप्रवृत्त्युपगमे प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरिक्तकथाप्रवृत्ति विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकयोर्निष्पत्त्यसम्भवात् । नापि तृतीय लोकव्यवहारो हि सामान्यव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः पामरादीनामपि तथा सति भवता लोकसंज्ञतापातात् । कथासत्त्वविचारत्वाश्रयता नाभ्युपेयतद्भूति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः तादृशोभयता प्रमाणादीनभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामाचर्यते । तत्रैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरभ्युपगमात् । तस्य

यदि मां प्रति कथारम्भानुपपत्तिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतत् नियतप्राग्व्यवहारक्रियाव्यवच्छेदेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि तत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पाद्यमाना असतः सद्रूपतामापद्यमानेति यावत्, प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियतः तदुभावय नियतपूर्ब्बसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणानामनादाय न पर्य्यवस्येत् । रूपवादानामाश्रितत्वेन अव्यवधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां तत्त्वेन तद्विषयस्य तत्तद्रूपताव्यवहारनियमनादौ च चक्रोत्तरेण तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति निर्णीयते इत्युच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः सम्भवन्ति इति । नैवम् । एभिरपि वादिभिः कथायामारम्भायामेवाभिमतस्य प्रमाणनीयत्वे पूर्व्वाङ्गीकारावश्यकत्वमनिवारणात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वीकारतस्त्वैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः प्रमाणस्य सत्त्वाङ्गत्वं न तु सत्ताः । तत्र किं प्रमाणप्रमातृप्रमेयसत्त्वाभ्युपगमस्येति मन्यसे कथाविहिताप्तदवगमादा । न तावदाद्य अथवद्दीक्षादौ अवरूपतावश्यकताभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रस्य बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वोपदर्शनात् । नाद्य अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वावगमस्य एकपक्षावगमस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि कथान्तरे भक्तव्यं बाध्यवादिदर्शनादिति । प्रमाणावगमोऽस्त्यपि शिलादिसपस्थानपूर्ब्बजातप्रतीतसदोषाग्राहदर्शने सत्यपि तथैव अविश्वसत्युपगम्यते । नचाद्यद्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तस्यादिमभ्युपगन्तव्यम् । यदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य रूपवादिस्वातन्त्र्यः कथाकालकाले तैरबाध्यमानं कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते विचारात् सर्व्वप्रकाराबाधितत्वस्य प्रमाणमात्रसत्ततत्त्वाभ्युपगमावश्यकताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तृप्रतिपत्तिकालतयात्वावगमादेव च भावेन लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशस्यैवं वस्तुत्वावगमः कथाङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते व्यवहारिभिः प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तथाप्याहुः व्यवहारनियमः सत्यः सत्ताभ्युपगमनेन नोपपद्यतेति । यथाहितान् व्यवहारे मध्यस्थागमः च नियम्यते यत्र च यथाविधेयं तस्यागमसम्पन्नस्य परामर्शः । तत्र वाघ्नुक्तनियमस्य वस्तुत्वावगमः

न निगृह्येत. यदित्थंस्तु न तथैवादिनियम एव कथारम्भाय पर्याप्तः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य व्यवस्थाप्योऽनेन नियमेनोल्लङ्घनेन नेति मध्यस्थापनस्य विषयो भवितव्यमिति । अत एव व्यवहारतदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वतावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणागमस्यानङ्गीकारात् । एवं निश्चलप्रामाण्यमनौपाधिकमतिरिति न्यायात् । प्रमाणनिश्चयत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रमाणानुसरणापत्ति तथाप्यवगमसादायापि न विचार इति वाच्यम् । यस्यैवं हि तथापि निश्चलप्रामाण्यज्ञानेनैवज्ञाननिश्चायेन विचारेण ततःपरमनवस्थाभावेनैव कथा शक्या कथायाः मिथःसम्मतिपक्षप्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानप्रमाणाभावात् परिहरणात् । न च वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ता ज्ञानेन व्यवहारस्य कारितार्थविषयं प्रकल्प्यात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणकथितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य समप्रमाणत्वे पक्षपातत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसद्विषयेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्त्वैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविषयेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असतोपपादकत्वेति व्याहतमिति चेन्न तदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम् । नहि सदुपपादकमसन्न नेति कश्चिदाचष्टे । किञ्च । नहि तदसताऽविशेषात्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्य्यस्याद्यसत्तायाः स्वान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तथापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकानाश्रयविशेषेण नियम्यनियामकभावस्यानुपपत्तेः तथादर्शनादसत्ता एव कारणत्वात्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव वक्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोऽविशेषः । कार्य्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति कथञ्चनानवस्था पर्य्यवस्येत् । तथापि तत्कालसंसर्गं किं रूपमिति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपमिति पर्य्यनुयोगसाम्यात् । किञ्च

“अनभीप्सितघटत्वप्रकारकं यद्वचः ।

नान्तर्भावितसत्त्वमेकारणं तद् असतः ।"

तथाप्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स विशिष्टे स्वसत्तावत् साश्रयत्वमापादयति । विशिष्ट-स्वार्थान्तरत्वेऽपि न क्वचित् स्वसत्त्वातिरेके-तत् अविशिष्टे स्वसत्त्वातिरेके नियमदर्शनात् न चैव सत्ता तद्विशेषिति अन्यसत्तासत्ताविशिष्टस्या-भ्युपगमे तावद्विशेषस्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वमेव कारणमसत्त्वं प्रसजति । अपरापरसत्ताभिनिवेशे वा सर्व्व-स्थानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमप्येषामपि पादप्र-कारिका निवारणाय, सत्ताभेदे हि बहुविधव्यवहारानुगमन-निबन्धनशक्तिः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्वस्य हि-सिद्धस्तो भूतमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-सत्तोपगमात् क्वचित् सिद्धानामनुगतबुद्ध्याधानपरेऽ-भिनिवृत्ता तथा जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्णैव । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च यदनु तद्धर्मिणो कारणतां कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घ-टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न त्व-सत् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैवापि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ यदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्त्वयोः कारण-कोटावप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणताव-च्छेदकमिति मन्यसे, तर्हि मन्यसे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-णसत्तामभ्युपगतवानसीति यद्वत्तुच्छा प्रमातमिति चेन्न भा-षानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तर-सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ-विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा तत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावस्याभावाभ्युपगमात् नित्यासत्त्वं कारणस्यासत्त्वपक्षे कदाचित्कार्य्योत्पादात् । अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् अन्वयस्यापि स-त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

"च्छायामोदकतद्भा ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः ।
रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" ॥

इत्यस्यापि च्छायात्वमात्रमोदकायते । सत्तान्त-र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् च्छायामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिप्रसङ्गात् । तद्वत्तत्र कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणस्य कार्य्ये उत्-कटोपस्थानमन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्व्वमुदाहृते र्न्यायात् ।

"पूर्व्वं सत्त्वमनियमे हेतुत्वे तुल्यता द्वयोः ।"

"हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।"

आत्मा प्रतिबन्दिग्रहग्रस्तः कथं पुनरसतः कारणत्वमपीदं प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्याभ्युपगमात् असत्त्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमपाविभवं प्राक्सत्त्वादिविशुद्धा-विशेषात् । भावस्यैव बुद्धिभेदोऽवरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न याऽस्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाप्रायाऽमनरोषविश्रान्तया वस्तुस्वरूपनियमके, ताऽस्यैव निवर्त्तितत्त्वप्र समापि कार-णतानिरूपण । नैयायिक धरायापि कथञ्च प्रमात् पूर्व्वपूर्व्वभावनियमेन न तावता सत्त्वावधारणं सर्व्वं मन्यामहे इति विवेकः । परदर्शनविज्ञानस्य भूरिकथा-धारिणोऽपि सत् परकथाप्रमाणत्वेनात्मापोपगमात् अन्यदर्शनदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित् प्रत्यय त्रिचतुरकक्षाधाविनस्ततापि-त्वमपि निरस्तम् । अनेवंबुद्धिविषयवादस्यायां कोविशेष इति चेत् यदा कदापि तादृग्बुद्धिविषयतैव । अन्यथा कथम् कथमन्यदा तादृग्बुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदाऽसत्त्वेन व्यवहृत इति चेत् अन्यकाल-सम्बन्ध तर्हि तत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत् अविशिष्टसत्त्वमिति गीयते असतो वा न विशेषिका सती सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन ह्येतावत्तो हि घंरितिस्तरपि सती न भेति प्रच्छन् प्रतिपक्षस्य ज्ञानं तावदप्रकारोपपादकतया ताभ्याम-भ्युपगतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तत्वेनापस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदमुपपादितम-विष्यति । अथापत्ता तस्य पर्य्यवस्यति तदा असत्त्वेन तेनेद-मुपपाद्यत इति लौकिकं यत्र भवविषयेणैव भवे विशिष्ट-ताप्रकारः । अविद्यायैव तावदस्य सद्रूपत्वं निर्वार आरम्भवादः । अन्यथा प्रत्यक्षेण प्रतिकार्ये घटारम्भकत्व-कल्पनापद्येत। स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टप्रकारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणत्वेन विशेषकमसदेव कार्य्यम् । न च कालान्तरसम्बन्धिनो सत्ता तस्या एककालान्यत्र नाप्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरस्तीति वक्तव्यम् विशिष्टप्रकारप्रसञ्जने द्वयोरप्यसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं घटाद्यनु-स्थिते चेदस्ति यामिकजागरणदशाज्ञानमनुसरति तथापि कालान्तरस्थितघटादिकं स्वरूपतो विशेषणतया व्यवच्छिन्नं, तद्विधानेन स्वभावबलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते । मतेश्चात्यन्ताविद्यमानविषयत्वमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतया व्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात् कुत्र स्वभावतो-विज्ञानं सम्बन्धि निरूच्यते न। उक्तमतः असतोऽपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपस्येव नियतविशेषणस्वैवासत्त्वादन्यथाति-प्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण" । खण्डनखण्डखाद्यम् । [३अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तल् । १अविद्यमानत्वे २असाधुत्वे

असत्त्व न० असतो भावः त्व । १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न०त०। ४द्रव्यभिन्ने "सोऽसत्त्व-प्रकृतिर्गुणः" इति कणिमा० । "क्रिया न युज्यते लिङ्ग-क्रियाभावाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्मात् इयमेषाव-धार्य्यताम्" हर्य्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्यां कर्तृकर्म-त्वभिन्नकारकत्वशून्यायां साध्यरूपायां ५क्रियायाञ्च। सत्त्व-प्रकाशादिधर्मवत्त्वं प्रकृतेर्गुणभेदः न०त०। तद्भिन्ने ६रजसि ७तमसि च न०। सत्त्वं जन्तुमात्रम् न०ब०। ८जन्तुशून्ये त्रि०। सत्त्वं सात्त्विकः गुणभेदः । ९तच्छून्ये तामसादिगुणयुते त्रि०। सत्त्वमर्थक्रिया-कारित्वम् अभावे न०त०। १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा० असत्ख्यातिपक्षे "सत्त्वासत्त्वकथा तथा" खण्डनख० ।

असत्पथ पु० असन् पन्थाः अच् समा०। १शास्त्रादिनिषिद्धे कार्य्यादौ २दुष्टे वर्त्मनि च । [दुष्टपथावलम्बने ।

असत्परिग्रह पु० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः ।

असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिलादेः असद्भ्यो वा शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहः । १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रा-दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्य-स्वीकारः । पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोषः । विवरणमप्रतिग्राह्यप्रकरणे दृश्यम्। "यतश्चैवमसत्प्रतिग्र-हेष्विति" विष्णु० "असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रति-ग्रहेष्विति" शु०त० रघुनन्दन. ।

असत्य न० विरोधे न०त०। सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते । २अयथार्थके वाक्यादौ "अपालीकरणं चैयमसत्यस्य च भाष-णम्" मनु । असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचन । ३ तन्मयोक्तादि मिथ्याभूते ४वस्तुनि च त्रि० । "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीता । असत्यत्व वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्यं शुक्ति-कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-दपि । सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम । संयुप्रजापते ५भार्य्याभेदे, स्त्री "शयोरप्रतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याथ धर्मज्ञा" भा०अ०प०२१६ अध्या० ।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य । १अयथार्थाभिसन्धानवति २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथारूपाभिमानवति च । यथा देहादिषु असत्सु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धः । अत एव छा०उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम् । "पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते । स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्य-मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" "यथा सोम्य ! पुरुषं चौर्य्यकर्म्मणि सन्दिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपाहार्षीद्धनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धन-मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपाहार्षीदिति । तेष्वेवं वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मि-न्नपह्नुवति चाहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एव-भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि-सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-सन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सत्याकृष्टतयात्मानमन्त-र्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन् न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-स्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोः अनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त-परशुग्रहणकर्म्मण्यपि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाह्येत न

दृश्यते इत्येतदेव सदसद्भ्यामन्याभ्यामितरयो शरीरपातक एव सत्याया सत्यमाप्तौ विद्वान् सत्यमपि न पुनर्व्यामदेवादिरेवमन्यथायावर्त्तते,, इति भा० ।

असदध्येतृ पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इङ् तृच् । स्वशाखां परित्यज्यान्यशाखाध्येतरि शाखारण्डे । "स्वशाखां य परित्यज्य अन्यत्र कुरुते श्रमम् । शाखारण्डः स विज्ञेयोवर्ज्जयेत् त क्रियासु चेति" स्मृतिः तथाध्ययननिषेधात्तस्यासदध्येतृत्वम् । स्वशाखाध्ययनोत्तरम् क्रमेणान्यशाखाध्यायिनस्तथाध्ययनकर्त्तृत्वे तु न असदध्येतृत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न०त०। १वेदाद्यभिन्ने नास्तिकादिशास्त्रे २असत द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च कर्म० ३दुष्टे आगमे । "सप्त वित्तागमाधर्म्या दायो लाभ क्रयो जय । विभाग संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्तद्भिन्न असदागम ।

असदाचार पु० अभावे न०त० । १सदाचाराभावे न०ब० । २सदाचारशून्ये त्रि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी आचारः सताम्आचारश्च ।

असदृश त्रि० न०त० । अयुक्तरूपे अननुरूपे । "यद्भवता सदृशं वैदेही पश्चिमं वच" भा०व०प० २७८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

असद्ग्रह पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि ग्रह आग्रह । बालादीनाम् (आबदार) इति ख्याते १आग्रहभेदे । ईत० । २मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असद्धेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतु । न्यायोक्ते व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेः सत्त्वेन व्यभिचारात् धूमसाधने वह्निहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् । हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः "अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० विस्तरो हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० असतोविद्यमानस्य भाव अभावे न०त० । १असत्त्वे अविद्यमानत्वे असन् भावः अभिप्रायः विरोधे न०त० । २दुष्टाभिप्राये । ब० ३तद्वति त्रि० ।

असद्वृत्ति स्त्री सती वेदादिविहिता वृत्तिः स्वभावश्च अभावे न०त० । १सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निषिद्धाचारे । न०ब० । ३तद्वति त्रि० । [३तद्वति त्रि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १दुष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-ल्युट् । पीतशालवृक्षे (पियाशाल) "प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता" माघः तालव्यमध्यमपि "इन्द्रायने त विकसितमस्त्वदस्मैर्मौर्वन्ति दरीसवैव सन्त्वदशनैः" उज्ज्वल० । भावे ल्युट् । २क्षेपणे न० । "सर्वाभिरसने विनियोगः" भवदेवः । भातूनामनेकार्थत्वात् भर्त्सने ल्युट् । ३भक्षणीये त्रि० "शवाणोरस्तु रसनाशनस्यः" ऋ० १,१५५,२, "मर्माणसनामस्य यून्" ऋ० १।१४८,४ । [वातकस्के ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।

असनि त्रि० अस-अनि । क्षेपके कशादि० चतुर्थ्यान्त । असनिः तनुविक्षेपेगादौ त्रि० ।

असन्नाति स्त्री सन्नतिर्नीरा अभावे न०त० । तदभावे १विरुद्धे सन्नतिर्नीरा यस्य न०ब० २तच्छून्ये त्रि० ।

असन्तान पु० सन्तानोविस्तार अभावे न०त० । १विस्ताराभावे सन्तानोवंशोविस्तारश्च न०ब० । २विस्तारशून्ये २वंशशून्ये च त्रि० । [पत्रशून्ये त्रि० ।

असन्ताप पु० अभावे न०त० । १सन्तापाभावे न०ब० । २सन्ता-

असन्तुष्ट त्रि० न०त० । सन्तोषशून्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य धनाद्याकाङ्क्षति "असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा' पार्थिवा-स्तथा" नीतिः । [२सन्तोषशून्ये अधिकलाभवति ।

असन्तोष पु० अभावे न०त० १सन्तोषाभावे असुखभावे । न०ब० ।

असन्दिग्ध त्रि० न०त० । १सन्देहाविषये २सन्देहशून्ये च । "सत्याचरसन्दिग्ध सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदोविदुः" ।

असन्दित त्रि० सम्+दो-क्त इत्वम् सन्दितस्य न०त० । बन्धनशून्ये अनिबद्धे "पतङ्गाससंदितो वि क्रम" ऋ० ४,४,१, "असन्दितः परैरनिबद्धः" भा० ।

असन्दिन् त्रि० सन्दा बन्धन अस्त्यस्य इनि न०त० । बन्धनशून्ये । "यातं वर्त्तिस्तोकमसन्दिनम्" ऋ० ८,१०२,१४ "असन्दिनमबन्धनम्" भा० ।

असन्धि पु० अभावे न०त० । व्याकरणोक्तसन्धिकार्याभावे सन्धिः पूर्वापरवर्णयोः सन्धिकार्यविशेषात् वर्णाद्यभावश्च उभयोर्मैत्र्यस्थापनम् राज्ञामुपायभेदश्च न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

असभ्यङ्ग त्रि० न सम्यक् नद्धः अङ्गानि यस्य । अप्ते वर्णिते परिवर्तनश्च तस्य सम्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वेनाभिमानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न०त० । १सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरस्ते न०ब० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे त्रि० ।

असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न०त० । १सैकट्याभावे” विरोधे न० त० । २दूरत्वे । न० ब० । ३दूरस्थे त्रि० ।

असन्निहित त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असम्यग्-निर्हिते च ।

असपत्न त्रि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मित्रे न०ब० । २शत्रुशून्ये त्रि० “इमं देवा असपत्नम्” यजु०९,४, स्त्रियां ङीप् । ङीप् “असपत्नी सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी” ऋ० १०, १५९,५ । वह्नेः उपाधीयमाने इष्टकाभेदे “पञ्चम्यामसपत्नाग्निमीवदसपत्नी” कात्या० १७,११,१ । ‘असपत्नी इष्टका’ कर्क० ।

असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य । सप्तमपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः” मनुः “असपिण्डः सपिण्डो वा स्वगोत्रस्योपनायितः” स्मृतिः । सपिण्डशब्द-निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मिताक्षराकृता “अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीमिति” या० स्मृतिव्याख्याने दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभि-रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि एक शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृष्वसृपितृव्यादिभिरपि । तथा पत्न्या सह पत्युः एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्य्याणामपि परस्परमेकशरीरारब्धैः सह एक शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । असमस्तैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । “आत्मा हि जज्ञ आत्मनः इत्यादि” श्रुतेः तथा “प्रजा-मनु प्रजायसे” इति तथा “स एवायमिति द्वधा पृथक् पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते” इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-निषदि । ‘एतत्षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत’’ इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वापपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये भ्रातृसन्ताने भ्रातृ-भार्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण ह्यपरिमिते अवयवशक्तित्यागेन तत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । ‘समुदायावयवार्थेषु योऽन्यतार्थे प्रयुज्यते । तत्रा-प्यन्यतरत्वेन समुदायः प्रसिध्यति’। एवम्भारम्भयैकशरीरा-वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्याम” । “असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-म्पर्येण वा सापिण्ड्यमुक्तं तच्च सर्वस्य सर्वत्र यथाकथ-ञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह” । “पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” या०स्मृ०। “मातृ-तो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्द्ध्वम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-दूर्द्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-शब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पङ्कजादि-शब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-भेदः, तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषस-न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति” मिता०। एवमेवाशौचेऽपि सापिण्ड्यम् पितृपक्षीयं ज्ञेयं अदत्तस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावात्त्रागौर्यमिति” भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृ-त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डसम्बन्धमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य त्रि० सभायामर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्ते १स्त्रीवर्णमादौ, २खले च ।

असम त्रि० नास्ति समोऽस्य । १अतुल्ये । “संप्रमार्यासमीक्ष्याता न समौ मासमाविति” मनु । सम युग्मसंख्यान्वितः २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (बिजोड) एकत्रिपञ्चादि संख्यान्विते च यथा मेषादिषु द्वादशराशिषु मेषमिथुनसिंह तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्रापि। ३बुद्धभेदे पु०।

असमञ्च न० न समञ्चम् । १असम्यक्त्वे अनुमित्यादिमाने अयं० अप्। २तद्वित्वे त्रि० ।

असमय त्रि० न०त० । असम्पूर्णे अवकाले ।

असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुत न०त० । १असङ्गते । “यद्यपि त्वा मोहात् परस्य द्रायां दासमयरति । असमञ्जसमिति भाना तथापि तरुच्छायते येन ” उद्भटः ।

असमञ्जस् पु० सम्+अञ्ज-असुन् न०त० । सगरस्य पञ्चोढ-सुते अंशुमतः पितरि सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा “अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्व्वमासीत्नराधिपः । सगरो-

नाम धर्म्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः । विदर्भराजदुहिता केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्धर्म्मिष्ठा सत्यवादिनी । अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्म्मिकी” इत्युपक्रम्य । “अथ कालेन महता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं काकुत्स्थ सगरात्मजम्” रामा० आ० २०अ० । “असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽभवत् । यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् । गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् । ततः पौराः समागम्य भयशोकपरिप्लुताः । सगरं चाभ्ययाचन्त सर्व्वे प्राञ्जलयः स्थिताः । त्वं नस्त्राता महाराज ! परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः । मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् । असमञ्जः पुराद्द्य सुतो मे विवास्यताम् । यदि वो मत्प्रियं कार्य्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ! । यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना । पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः” भा० व० प० १०७ अ० । अदन्त । असमञ्जसोऽपि तत्रार्थे “असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम पितामहहिते रत” । “असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः । आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म्म विप्रियम् । सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनान् । एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्य्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिनः सर्व्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत” भाग० ९स्क० ८अ० ।

असमद त्रि० सह मदेन गर्व्वेण समदः कलहः स नास्ति यत्र । कलहरहिते विरोधशून्ये । “सर्व्वेभ्योऽसमदं करोति तदभितपति” “ताभ्य एवैतत्सर्व्वाभ्यः सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च शत० ब्रा० “असमदमकलहं परस्पराविरोधम्” भा० ।

असमन त्रि० असमनतुल्यत्वं भिन्नवर्त्तित्वात् नयति नी–ड । भिन्नवर्त्तिनि “असमना अजिरासो रघुष्यदः” ऋ० ११४०,४, असमना भिन्नवर्त्ता भा० ।

असमनेत्र पु० असमानि अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे असमलोचनादयोऽप्यत्र ।

असमय पु० अपकालार्थे न० त० । १दुष्काले २अयोग्यकाले च “असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवम्” नैषधचरिते १सर्गः ।

असमर्थ त्रि० समर्थं शक्तः न० त० । १अशक्ते २दुर्बले च । समर्थः सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थे, व्याकरणप्रसिद्धे यत्र पदान्तरयोग्यता तत्तदर्थान्तरमेवायुक्ते २समासे यथा अन्नाद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः मन्नपदस्य भावेन सहान्वययोग्यत्वात् भोजनेन च सहान्वयाभावेऽपि समासस्य अभेदबोधकत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमास पु० कर्म्म० । येन सह यस्य अन्वयस्तद्व्यतिरेकेण अन्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अन्नाद्भोजीति अन्नार्थं मन्नेत्यादि । [शब्दे असमर्थसमासशब्दोक्तम् ।

असमबाण पु० असमाः अयुग्मानि बाणा यस्य । पञ्चबाणे

असमष्ट त्रि० सम+अश–क्त न० त० । अव्याप्ते । “वितामतीनामसमष्टकाव्यः” ऋ० ६,७६,४, “असमष्टकाव्य अव्याप्तकर्म्मा” भा० ।

असमवायिकारण न० समवैति सम+अव+इण–णिनि न० त० कर्म्म० । न्यायमते समवायिकारणं द्रव्यं तद्भिन्नं द्रव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नर्थे । यथा कपालद्वयसंयोगरूपो गुणो घटस्य, द्रव्याश्रिता क्रिया संयोगविभागादेः । “समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्” । “यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायि जनकं तत्” । “तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्” “गुणकर्म्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्” इति च भाषा० व्याख्याने तत् सिद्धा० । “तत्र समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीनामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच कश्चित् समवायसम्बन्धेन, कश्चित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्यञ्च कार्य्ये कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम्” ।

कुत्र कुत्र किञ्चासमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं तत्तत्सूत्रं किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म१ । तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म्म२ । अभिघातजे मुषलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि४ । अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म५ । आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्७ । नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्८ । प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः१० । हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम्११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने१२ । यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम्१३ । तृणे कर्म्म वायुसंयोगात्१४ । मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्१५ । इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च१७ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ वै०सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मसंयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म, तस्य च कर्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्वगोचरद्रव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा१ । तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणवद्धस्तसंयोगादित्यर्थे अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिहतमुषलस्याकस्मादुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽव्यवहितः किन्तु उदूखलाभिघात एवासमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् तदा मुषलस्योर्द्ध्वमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य समुत्पतनं वा भवेत् इति भावः३ । मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि कारणविशेषमभिधाय प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह । मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व्वसूत्रस्थं तथेत्यतिदिश्यते४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा मुषले उत्पतति मुषलमुषलस्य योऽयमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुषलस्य पटुतरेण कर्म्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अयमो हि हस्तो मुषलेन सहोत्पततीति भावः५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्म्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रसक्ते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथात्मगतेरेवोपचारबीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म्म तत् हस्तमुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्म्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च कश्चित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः कश्चिद्गमनमुषलादिसंयोगो यथा मातृकस्य शरीरावयवकर्म्मेति भावः ६ । प्रयत्नानधीनकर्म्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ संयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोग, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विमानेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः७ । ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य कश्चिदूर्द्ध्वं कश्चित्तिर्य्यग्गमनं कथमवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेर्य्यदूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात् । तथाच फलपर्णपाषाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यगूर्द्ध्वं गमनमिति भावः८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९,१० । उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत्कर्म्म उत्पन्नं तद्यावत् प्रयत्नपूर्व्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरणद-

ण्यादिफलकं यत्तदतिदिशति । बालकस्य यद्यपि स्तन-पानादिचेष्टासु प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११॥ इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र पुण्यपापहेतुत्वं तत्र दाहककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह । आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे वर्द्धमाने जाते सति तस्मादाततायिनो वधानुकूलेन प्रयत्नेन खड्गादौ यत्कर्म जनितं तत्र पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं यथाह । 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति' । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" १२। इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह । प्रमत्तस्येति चैतन्याभावं गाढमुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुजन्यं चलनं द्रष्टव्यम् १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह । हस्तपदेन पृथग्भूतमस्तकादिकं सर्वमुपलक्षयति १४। पाठाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांस्यादिकमुप-लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्, अदृष्ट-वदात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम् तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-मात्रं दृष्टान्तोपलक्षयति तथा चायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तदयस्कान्ताभिमुख्यम् तत्र गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तत्सूच्यादि-गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्यूह्यम् । तद्यथा वह्नेरूर्द्ध्व-ज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गमनं शरादौ परमाणुकर्मादि १५ । ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्य्यन्तमेकमेव कर्म नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह । इषाविति सप्तम्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकूतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुड्यादि-संयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते कर्माश्रय-स्याश्रयनाशस्य तन्नाशकस्य आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्य संयोग एव कर्म-नाशक इत्युन्नीयते स च संयोगश्चतुर्थक्षणे जात पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति । तथा हि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ पूर्व्वसंयोगनाश उत्तरसंयोग कर्मनाश तेना-युगपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-योगविशेषा इति संयोगे विशेष स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् १६ । नोदननिष्पाद्यकर्मप्रवाहानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रवा-हमारभते । पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्चिकया नुन्नस्येषोराद्यं कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-यिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा समानाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते स च वेगेन, गच्छतीति प्रत्ययसिद्ध एव तेन संस्कारेण तस्मिन्नेषौ कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-कारणमिषु, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेष, एवञ्च आपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरं कर्म-सन्तानो जायते पूर्व्वपूर्व्वकर्मणोत्तरोत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनक न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारि ताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायमते तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्संस्कारप्रयत्न-योरेव तीव्रो वेगोऽपरस्तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्व-मन्दत्वे निमित्तम् १७। ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तान-जनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्ध पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः" १८। उपस्कार ।

"नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म१ । तद्-विशेषेणादृष्टकारितम्२ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्३ । द्रवत्वात् स्यन्दनम्४ । नाड्यो वायुसंयोगादारो-हणम्५। नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च६ । वृक्षाभिस-र्पणमित्यदृष्टकारितम्७ । अपां सङ्घातो विलयनञ्च तेजः-संयोगात्८। तत्र विस्फूर्ज्जथुर्लिङ्गम्९। वैदिकञ्च१०। अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः११। पृथिवीकर्म्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम्१२। अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक् पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्१३। हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम्१४। आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे१५। तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखा-भाव स योगः १६। अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्य्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि" १७। वै० सू० नोदनादि-निष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्राह। नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनो परस्पर विभागहेतु

र्म भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति सः। स संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः। ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यामश्वरथेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम्। संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात्१। ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघाताद्यन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह। तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण प्राणिनां भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति तददृष्टवदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्याः कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २। इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह। अपां यत् पतनं वर्षरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्, तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३। तेषामेव वृष्टिबिन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह। क्षितौ पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्सु समवायिकारणेषु४। ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्द्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह। कारयन्तीतिशेषः यदपामूर्द्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति नीडे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः। क्वचित् पाठो नाडीवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोगस्तमुपपादनीयः ५। ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्द्ध्वं नयन्तीत्यत आह। नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनाद्याकर्षणात् वायुश्च युक्ताः रश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्द्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था आपः क्वाथ्यमानाः वायुसमवक्रिरश्मय ऊर्द्ध्वं नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो दृष्टव्याः६। ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वा दिव्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यत आह। अभित सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति। येन कर्मणा आप ऊर्द्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७। नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादेनाम्बु शैत्यादनुमविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह। दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्व्यणुकैः त्र्यसरेण्वादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते। नन्वेषु हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयन तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम्८। ननु यत्र दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह। तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुर्लिङ्गं दर्शनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तानन्तर्य्यञ्च एव तदनुपदञ्च स्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते जलाभ्रेषात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यं तेजोविद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति९। अत्रैव प्रमाणान्तरमाह। अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः। तथा हि "आपस्ता अग्नि गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णम्" इत्यादि१०। ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ मध्वयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह। विस्फूर्जथुरितिशेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे, शब्दं गर्जितं जनयतः। क्वचिच्च वायुमेघाकाशसंयोगविभागौ निमित्तकारणे मेघाकाशवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्,

यद्वा वेगाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाभिकारमाप्तत्वात् १ । भूकम्पं प्रयत्नवदात्मसंयोग कारणकं तमैवार्क्षिपादिगुदात्मकेतोस्तेजस आकाशिक-दत्तादिक्षोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, वर्णगतस्य द्रव्यारम्भकोऽस्यादिकर्मकत्वमार्गा २ । अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह । आद्यमिति अग्नेः ऊर्ध्वज्वलनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्वज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव सम्भवति दृष्टे कारणे अदृष्टकल्पनानवकाशात् ३ । मनआद्यं कर्माभिदधाह । तत्कोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयग्राहकेन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव । यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्तिर्द्रष्टव्या, नाड्यास्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमप्रौढानामस्मद्वन्यथा प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीतादिसम्भवहरणमपि न सम्भवेत् ४ । ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह । सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसोर्विभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेत् पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मन शरीरव्यापीन सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वादुक्ते ५ । ननु यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना आत्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमत आह विषयेभ्यश्चाप्यपवृत्त उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योऽव्याहतं मनो यदात्मस्वात्मन्यात्मनिवेशं भवति तदा तत्कर्मोत्पत्तये प्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः । यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-साधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः "अन्नं वै प्राणः" इति वत्, यद्वा तु दुःखाभावो कायेति बहुव्रीहिः, शरीरस्थेति शरीराश्रितस्यात्मनः, न वेन इति प्रतिबन्धिकतया नापदम्, अत एव योग । बहात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् साक्षात्तेयस्मादात्मनः; तथा च प्राणवहनाड्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यदा जीवनयोनिप्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेय इदमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भाव ६ । ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपसर्पणं देहाद्बहिर्निर्गत देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पणं प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावादनुपपन्नम्, अशितपीत भक्षणादीनामपि शरीरापचयोपचयहेतुर्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भावस्थायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह । अत "अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि" सा० नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाक्षणिकम्, अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीर तत्र संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण प्राणमनःकर्मणामप्यदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति" १७ उप० ।

असमवायिन् त्रि० न समवैति सम्+अव+इन-इनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १असंबन्धे अमिलिते व्यावृत्ते २समवायसम्बन्धशून्ये आत्मादौ ३असमवायिकारणे च "कारणासमवायिनो गुणाः" वै० सू० "ननु अद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मासमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तलक्षणेनापि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः । सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्य्यैकार्थसमवायात् यथाऽऽत्मन संयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैकार्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु" उपस्कारः ।

असमपद्य न० न समानि भिन्नलक्षणत्वात् न तुल्यानि पदानि यत्र कर्म० । छन्दःशास्त्रोक्ते १विषमवृत्ते तानि च "सुसपादोऽष्टमिवर्णैः परेऽऽसाम्बराख्ये, कमावृत्ताः"

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि ज्ञेयानि। न०। २अनुपमचरिते त्रि०

असमस्त त्रि० सम+अस–क्त न०त०। १असंक्षिप्ते २व्यस्ते “एते व्यस्ताः समस्ताश्चेति” विश्वामित्रवचनव्याख्याने “व्यस्ता. असमस्ता” प्रा०त० रघु०। ३असमये व्याकरणोक्तसमासशून्ये विभक्त्यादिकार्य्ययुक्ते ४विग्रहवाक्ये न०।

असमाति त्रि० समं साम्यमतति अत–इन् न०त०। अतुल्ये अनुपमे “एताहि जातो असमात्योजा” ऋ० ६,२९,६।

असमान त्रि० न०ब०। अतुल्ये। “समानं लघु चाशौचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति। असमानं द्वितीयेन” यम०।

असमानयानकर्म्मन् पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म्म यत्र। सन्धिभेदे। त्वमपि याहि ततोऽहं यास्यामीति समयं कृत्वा यत्र पूर्व्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे यानकर्म्मरूपे सन्धौ। [२समाप्तिशून्ये त्रि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १संपूर्त्त्यभावे न०ब०।

असमाप्त त्रि० न समाप्तः। १असम्पूर्णे “असमाप्ते व्रते चैव नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्” स्मृति। संकल्पपूर्व्वकगृहीतव्रतस्यासमापने व्रतान्तरस्याकर्त्तव्यताऽनेनोक्ता। आरब्धकर्म्मणः सम्पूर्णता समाप्तिः। २तच्छून्ये च “असमाप्ते परिकर्म्मणि स्मृत” कुमा०। ३सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १समाप्त्यभावे न०ब०। २समाप्तिशून्ये त्रि०। ३सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४तच्छून्ये त्रि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्य्यतया गुर्व्वनुमतः गुरुकुलादावृत्त्य गृहस्थकर्म्मकरणाय कृतसमावर्त्तनसंस्कारः न०त०। तद्भिन्ने ब्रह्मचारिणि स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्यत्रार्थे। “मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विजः” मनु०। असमावर्त्तकोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारो मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च अभावे न०त०। १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असमाहित त्रि० न०त०। १समाधिशून्ये चित्तैकाग्रताशून्ये २असन्निवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति कृ+णिनि। १विवेचनामकृत्वैव कर्म्मकारके, २मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०। १ऋद्ध्याधिक्याभावे “नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः” मनु०। न०ब०। २समृद्धिशून्ये त्रि०।

असम्पत्ति स्त्री अनुरूपात्मलाभः सम्पत्तिः तस्या अभावे न०त०। १सम्पत्त्यभावे। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्नं सम्पद्युक्तं अनुरूपात्मस्वरूपमाप्तञ्च न०त०। तद्भिन्ने। [२संबन्धशून्ये त्रि०।

असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १संबन्धाभावे न०ब०।

असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्य्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तावान् सम्पूर्णः न०त०। तादृशपूर्त्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् “क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्” मुद्रारा०।

असम्पृक्त त्रि० न०। १असंसक्ते २असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात त्रि० न सम्यक् ज्ञातं ज्ञेयादिभेदो यत्र। पातञ्जलोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्ये निर्विकल्पके १समाधौ। समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्राद्यः सविकल्पकः ग्राह्यग्रहणग्रहीतृप्रतिभासत्वात् तत्प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्व्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ “क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः” यथाऽभिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूलसूक्ष्मभूतात्मकग्राह्यैः ग्रहणैरिन्द्रियादिवृत्तिभिः ग्रहीत्रा च वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समाधिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्भिन्ना च असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे वक्ष्यते। अस्या एव च निर्बीज इति संज्ञान्तरम् “तस्यापि निरोधात् निर्बीजः समाधिः” पात०सू०। सत्त्वपुरुषान्यताख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञातसमाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्व्वस्य सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकारत्वेन चित्तस्य कृतकार्य्यता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन निर्बीजः समाधिर्जायते स च “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” इत्युक्तः आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन प्रज्ञा पुरुषसाक्षात्कारं सम्पादयन् योगं निर्बीजसमाधिं लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्बीजसमाधिसंस्कारप्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेषलक्षणाधिकाराद्धि चित्तस्य स्थितिः न हि कृतभोगविवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधिक्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः केवलो मुक्तो भवतीति” वृत्ति०। २सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अव्य० तिष्ठद्गु० समा०। १अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च। "यच्चैव सम्प्रति दण्डोयच्चासम्प्रति" शत०ब्रा०।

असम्बद्ध न० सम्बद्ध परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-क्त न०त०। अर्थानवबोधकेऽनन्वितार्थके १वाक्ये। "असंबद्धप्रलापस्य वाङ्मयं स्यान्नवुर्विधम्" सा० यथा "यावज्जीवमहं मौनी" इत्यादि वाक्यम्। २सम्बन्धशून्ये असङ्गते च त्रि०।

असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म०। १असङ्गते २अप्रस्तुतस्य वा कथने, ३निष्प्रयोजने कथने च।

असम्बन्ध पु० अभावे न०त०। सम्बन्धाभावे "व्याप्तिं साध्ययदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृत" भाषा० २परस्परसम्बन्धाभावे च "गुणानान्तु परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जै०सू० न०ब०। ३सम्बन्धशून्ये त्रि०। "असंबन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" या०स्मृति।

असम्बाध त्रि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा यत्र। १परस्परसंघर्षरूपपीडारहिते विस्तृते, २बाधारहिते च। "असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादिनी शुभा" भा०आ० प०। न सम्यग् बाधा अभावे न०त०। ३सम्यग्बाधाभावे ४चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे च स्त्री "मतौ नृसौ गावक्षप्रहविरतिरसम्बाधा" छन्दो०र०।

असम्भव पु० अभावे न०त०। १सम्भवाभावे "अन्यदेशाङ्कुरसम्भवादन्यदाङ्कुरसम्भवात्" र० ४०६० "निष्क्रियस्य तदसम्भवात्" सा०सू० न्यायोक्ते अव्यमाते २लक्षणानुसरणे। असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न' यत्र भवतीतिव्याप्तिलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदक साध्यतावच्छेदकमिति केचिदुक्तम्। सम्भव समावेश ३तदभावे। सम्भवश्च प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः। सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह" सा०कौ०। "सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणादकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसत्त्वमवगमयति"। 'व्याख्यातस्तदृशाभि'। 'खारीत्वं खारीपरिमाणं चतुःप्रस्थपरिमाणोऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणाविनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः"।

असम्भवत् त्रि० सम्+भू-शतृ न०त० स्त्रियां ङीप्। असम्भवे वस्तुनि "असम्भवद्गृहनरसा शताशीमरिषेविता। करं न वहते राजन्! भूमिर्मवभूतिदे" उद्भट।

असम्भव्य त्रि० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत्। सम्भावयितुमयोग्ये वस्तुनि "असम्भाव्यं न वक्तव्यमिति" नीति। सम्+भू-णिच्-कर्म्मणि यत् असम्भाव्यमप्यत्र त्रि०। "असम्भाव्य पराभवम्" ऋग० ५,१८,१०, "तिर्य्यग्योनावसम्भाव्यमाचक्षणमवस्थित" भा० आदि०प०।

असम्भावना स्त्री अभावे न०त०। सम्भावनाभावे। सम्भावना च यत्नपूर्व्वकमात्मविषयमुक्तिं निदध्यासोपस्थापकप्रत्ययः।

असम्भावनीय त्रि० न०त०। सम्भावनानर्हे वस्तुनि।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न०त०। १सम्भवाभावे सम्भूतिः कार्य्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः। अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते" यजु०४,८। "असम्भूतिं प्रकृतिं कारणम्" वेददी०।

असम्भृत त्रि० न०त०। १अयत्नसिद्धे "असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः" कुमा०। २असम्यक्पुष्टे च।

असम्भेद पु० सम्भेदो मेलनं संसर्गः अन्योन्यरूपतापत्तिभेदस्य अभावे न०त० १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः कौतुकभयहेतुककार्य्यत्वरा सम्यक् भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तक्षोभश्च अभावे न०त०। १सम्भ्रमाभावे "प्रयास तस्यसत्यानां सैन्यमोहेऽप्यसम्भ्रमम्" रघु। न०ब०। २सम्भ्रमशून्ये।

असम्मत त्रि० न०त०। सम्मतभिन्ने अननुमते "असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गम्" कुमा०। [२तच्छून्ये त्रि०।

असम्मति स्त्री अभावे न०त०। १सम्मत्यभावे। न०ब०

असम्मित त्रि० न०त०। अपरिमिते "तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते" शत० ब्रा०।

असम्मुग्ध त्रि० सम्+मुह-क्त न०त०। १असन्दिग्धे २अविवेकस्याभिमानरहिते च।

असम्मूढ त्रि० न०त०। सम्मूढभिन्ने १स्थिरनिश्चये २भ्रान्तिशून्ये "असम्मूढः स मर्त्त्येषु" "स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः" इति च गीता।

असम्मृष्ट त्रि० न०त०। १परस्परसंघर्षणशून्ये २बाधाशून्ये च "असम्मृष्टोजायसे मात्रोः" ऋ० ५,११,२। "असम्मृष्ट. असाधितः" भा०। ३सम्मार्जनशून्ये च। "अग्निमग्नीत् सम्मृड्ढीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्मेपितम्" शत०ब्रा०।

असम्मोह पु० अभावे न०त०। १भ्रमाभावे। विरोधे न०त० भ्रमात्मके यथार्थे २ज्ञाने "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्य

दृग्मास." इत्युपक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां मत्तएव पृथग्विधा" इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थज्ञानपरत्वम् न०त० । ३तद्रूपे स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यच् त्रि० न०त० । सम्यग्भिन्ने १अनुचिते २अयुक्ते । "असम्यग्व्यवसायिनः" देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असर पु० सरति सृ–ञञ् न०त० । (कुक्कुरमोङ्गा) इति ख्याते

असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्रोपयुक्ते १मन्त्रभेदे २लौहे च ।

असवर्ण त्रि० न समानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः । असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि । "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" इत्युद्वा० ।

असश्चत् त्रि० सश्चतिर्गत्यर्थे निघ०सच–शतृ न०त०। १आगमनशीले स्त्रियां ङीप् "अस्य प्रजावती गृहेऽसश्चन्ती" ऋ० ८।३१।४। "असश्चन्ती अगमनशीला" भा०। २अपराजिते च "मधुजिह्वा असश्चत" ऋ०९।७२।४। "असश्चत अपराजिताम्" भा०।

असश्चुस् त्रि० सच–वा उसुन् न०त०स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे "यामो दोहते विरह्वसश्चुषी क्षुमत्" ऋ०६।८६।१८। "असश्चुषी अप्रतिबद्धा" भा० ।

असस्वत् त्रि० सस–स्वप्ने शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । स्वव्यापारे जागरूके 'रेजन्ते असस्वन्तो अजराः" ऋ० १।१४३।३। "असस्वन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः" भा० ।

असह त्रि० न सहते सह–अच् न०त० । अक्षमे असहने

असहन पु० न सहते सह–ल्यु न०त० । १शत्रौ । २क्षमाशून्ये त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न०त० । ३क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायोऽस्य । १सहचरशून्ये अन्यसाहाय्यरहिते २सङ्गरहिते च "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्," मनुः । ["सज्जनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता" नीतिः

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्यः । सोढुमशक्ये "असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे" "हिमानसह्यः शतशः तरूणाम्" इति च रघुः । "भवत्यसह्यमसह्यवेदनम्" कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न०त० । १परोक्षे २इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न०त० । १प्रत्यक्षाभावे विरोधे न०त०। २ परोक्षज्ञाने न०ब०। ३ प्रत्यक्षाविषये ४तच्छून्ये च त्रि०।

असाक्षिक त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्द्रष्टा अधिष्ठाता वा यस्य कप् । १साक्षिशून्ये "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः" मनुः । २अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका जडप्रकृतिरनुचितेति वेदा०प्रक० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । स्मृत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा साक्ष्यकर्मसु अग्राह्ये श्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता० दर्शिताः "उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः "असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः" इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह । "श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः" या०स्मृ० तापसावानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रापुत्रविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः । "न पितापुत्रविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थयः साक्षिणः" इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता नारदेन "स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते" इति। चण्डाः कोपनाः कितवाद्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणश्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् । "साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना । तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः" इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । "स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति" । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । "योऽर्थे श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः" इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणा योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमत्रार्थे साक्षिण इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च अनिवेदिते साक्षी क्व कस्यार्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदतीति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविताः अस्मिन्नर्थे यूयं साक्षिण इति । तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः । "मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्रृते" । तथा । "श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु" । तानेवासाक्षिणो दर्शयति । "स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः" । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः" । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यव-

स्त्रार'। स्त्रीशोऽपीतिकावरः प्रभृत्यक्तं वचननिषिद्धा नामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणम्। कितवोऽक्ष-देवी। मत्तः पानादिना, उन्मत्तो ग्रहाविष्ट। अभि-शस्त, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना। रङ्गावतारी चारण पाषण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः। कूटकृत् कपटलेख्यादि-कारी विकलेन्द्रिय श्रोत्रादिरहितः पतित' ब्रह्म-हादिः। आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-मानार्थसम्बन्धी। सहाय एककार्य्यः रिपुः शत्रुः तस्कर स्तेनः साहसी सबलावष्टम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ वचनः। निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः। आदिग्रहणादन्ये-षामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणामेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम्। एते श्रोत्रियाद्य साक्षिणो न भवन्ति" मिता०। अस्यापवादः "सर्व्वः साक्षी संग्रहणे चौर्य्ये पारुष्यसाहसे"। या० स्मृ० संग्रह-णादौ सर्व्वे वचननिषिद्धा श्रोत्रियादयः तपःप्रभृति गुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति। दोषादसाक्षिणो भेदाद-साक्षिणः स्वयमुक्तिमृतान्तरापि साक्षिणो न भवन्ति रागलोभा-दिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मिता०।

असाधन न० अभावे न०त०। १सम्पादनाभावे साधन हेतु न०त०। २अकारणे न० ब०। ३कारणशून्ये।

असाधारण त्रि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न०त०। १तद्भिन्ने, तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २असिद्धे च। न्यायमते "यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मत" इत्युक्ते ३सप-क्षविपक्षव्यावृत्ते हेतौ पु०। यथा वह्निसाधने गगनादि-र्हेतु स च पक्षे पर्व्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न विद्यते गगनादि' कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य तथात्वम् "साधारणासाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य्य-सम्प्रत्यय" इति न्याय। ४समानसत्ताकत्वदोषभूते इतरसत्त्व रहिते धनादौ च। स्त्रियां ङीप् गौरा०। "पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारण माता त्वसाधारणी" मिता०।

असाधारणानैकान्तिक पु० कर्म०। न्यायोक्ते सर्व्वसपक्ष-व्यावृत्ते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् अत्र शब्दत्वं सर्व्वनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिरिति तस्य तथात्वम्।

असाधु त्रि० न०त०। १साधुभिन्ने, २अलङ्कृतते, ३दुष्टे "अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा" किरा ४व्याकरणशब्दभिन्ने, अपभ्रंशादौ च। "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति" च हरिः। स्त्रियां ङीप्। असाध्वी भारती असाध्वी योषित् इत्यादि।

असाध्य त्रि० साधयितुमशक्य'। १साधयितुमशक्ये रिपौ रोगादौ च "असाध्यं कुरुते कोप प्राप्ते काले गदो यथा" माघ। असाध्यरोगाश्च सुश्रुते उक्ता' ते च अपरिहार्य्यशब्दे ३३६ पृष्ठे दर्शिताः "जर्ज्जं साध्यमसा-ध्यमसाध्य मुग्रमदूगत' मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्याः वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः। [वर्त्ये

असान्तापिक त्रि० सन्तापाय न प्रभवति ठञ्। सन्तापाभाव-

असान्द्र त्रि० विरोधे न०त०। अनिविडे विरले।

असामञ्जस्य न० अभावे न०त०। १सामञ्जस्याभावे २अयुक्तत्वे ३अविवेचकत्वे च न०ब० तद्युक्ते त्रि०।

असामर्थ्य न० अभावे न०त०। सामर्थ्याभावे अपाटवे। "कायदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तत् सफलं भवेत्" "असमा-र्थ्यात् शरीरस्य कालस्य कार्य्यमेव वा। मन्त्रस्नानादिकः कस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः" योगिया०।

असामयिक त्रि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न०त०। अप्राप्त-काले "विमृशामयिक वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहस" किरा०।

असामान्य त्रि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य। असाधारणे। अभावे न०त०। तुल्यताभावे त्रि०। असाम्यमस्य।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त०। अयुक्ते। "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" कुमा० "त्वम-साम्प्रतं सम्पुष्टे तृणकषायिना" माघ "अभिधाय विचारकृत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्" रघुः।

असार पु० न०नास्ति १सारो यस्य। सारहीने एरण्डे वृक्षभेदे। २निःसारे त्रि०। "असारः खलु संसारः" इत्युद्भट। "निर्दग्धमसारास्य चतुर्वर्गस्य नर" माघ "धिगिमां देहभृतामसारताम्" रघु। ३अगुरुचन्दने न० राजनि०। न०त०। ४सारभिन्ने तत्त्वे पु०।

असावधान त्रि० न०त०। अवधानहीने प्रमत्ते।

असाहाय्य न० अभावे न०त०। १साहाय्याभावे। न०ब०। २साहाय्यशून्ये त्रि०।

असि अव्य०अस-दीप्तौ इन् विभक्ति प्रतिरूपकम्। त्वमि-त्यर्थे "हतपापमसि निमित्त न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैः" नैष०। "शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-ऽसि पुत्रक! इति नीतिः।

असि पुं स्त्री०असति क्षिपत्येन पापानि इन् वा ङीप्। वाराणसी दक्षिणस्थे १नदीभेदे वाराणसीशब्दे निरुक्ति०। असति क्षिपति

अस-क्तन्। २खड्गे पु० "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा"। खड्गपूजामन्त्रः, "चर्व्वाः श्यामा असिकरा मुण्डमाला विभूषिता" श्यामाध्यानम्। खड्गलक्षणन्तु वृ०सं०उक्तम् "अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः। अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्। सदृशा व्रणा प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च॥ कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः। खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः। अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्ययस्त्विष्टफलः॥ क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात्। स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥ नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेत पश्येन्न तत्र वदनम् न वदेच्च मूल्यम्। देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेन्न नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च। करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः। मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥ यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य। वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्टः॥ अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य। कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम्। शिरसि स्पृष्टे प्रथमे ऽङ्गुष्ठे द्वितीये ललाटसंस्पर्शे। भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥ नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः। उरसि द्वादश संख्यायोदये कक्षयोर्ज्ञेयः॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दशाद्यो ज्ञेयाः। नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥ ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे। जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥ जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गुलीष्वपि च। षड्विंशतिकाद्याश्च त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य॥ पुत्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च। एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधनलाभौ। क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्त्रिंशति॥ लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो बधो वृद्धिमरणपरितोषाः। सेवाचतुर्दशादिषु धनहानिर्यैकविंशे स्यात्॥ चिन्ताप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वत्वम्। ऐश्वर्यमृत्युराज्यानि च क्रमाच्चिंशदिति यावत्॥ परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः। केचिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽयमिति यावत्॥ करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः। शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः॥ कूर्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः। वैडूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥ इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्तम्। हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥ वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्। झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥ आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः। शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत्। सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्" वृ०स०। हेमा०परि० ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा "वत्स! पुरा भूतपूर्वैराचार्य्यैरुपदिष्टस्त्वं यन्मयाश्रुतं तदुपदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति। योनयः पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमाकृतिर्द्विधा द्वादश शस्त्राणि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्ज्यच्छायाव्रणशुद्ध गन्धस्वरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कोऽस्य मार्गं निबोध तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः षड्भवन्ति वालुका कृष्णपाषाण· पङ्कोधातुश्चायश्चेति योनयः पञ्चधा भवन्ति। पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति। नीलेभ्यो मृदु भवति। स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति। रक्तेभ्योऽन्येभ्यो मृदुतीक्ष्णं भवति। रक्तसैन्धवचक्षुर्भिर्हरिद्भिः शिलं यदत्र उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधनाम भवति। तच्च पाषाण एव पूजित इति। भवन्ति चात्र श्लोकाः। तापं चिरादेव विघूर्णितस्य भिन्नाञ्जनाभं मधुरप्रकाशम् पीतं भवेत् निर्मलरुक्मवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनत्ति तीक्ष्णम्। सम्पश्यते तापमुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव महावनद्रुम्। यत् स्थूलहीरत्नमुपप्रवर्षं सर्वेषु कार्य्येष्वपि तन्मृदु स्यात्। श्वेतं भवत्यायधिकं स्थिरञ्च संघकृपाणेति चिराच्च तापम्। संघातघोषेण चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। खरं विशीर्य्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्णमाद्यः। यज्जातरूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रथमीयम

२.ध्यम् । तीक्ष्णस्य मृदुन परस्य स्निग्धस्य मृदुतीक्ष्णस्य
वक्ष्योऽयथ पिण्डोयं कुट्टिमस्तोमगर्भमेककोणगर्भं कुट्टि-
मकोणगर्भम् । तीक्ष्णं करपत्रवत् भवति । मृदुतीक्ष्णं म-
ध्यमगर्भं कुट्टिमस्य कार्यम् मृदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोणगर्भमेकगर्भा-
ख्य चेति तथा तीक्ष्णं मन्दं चेति विविधमायसं भवति ।
लोहस्य कुलानि उपकुलानि पुन स्थानानि पीतकपु-
ष्कलासावेतर्द यावद्वागिकमहोत्र मयूर कुमास मोरकां
वर पुष्यराज पुष्पराद्रकोडिम वर्बर रीढ़ यासिकं किलिकच्च
दिस्कुसिन्धु वाह्लीक सुराष्ट्रायसं चेति तीक्ष्णयोमयो मर्व-
दुदेशेष्वपि तिरय मन्दायसो वध्यन्ते । काम्बोज काष्ठभारं
एस्थान खर्व्वादद्वारमलय सुप्रागपर्वत यावतन्द्र तीक्ष्ण
कलिपार्वतीय सिंहलक पाणपर्णीविन्ध्यक मूषक नीलाख्य
मागध देशान्त मेमकं वाह्लीक पारद कर्ष पट्टाक पाण्डिम
पावक तुरुतीक्ष्णकं विनाशन नीलाख्यं कपोताङ्कं
महेन्द्राङ्कं विपतुंकं चेति लोहा त्रिंशद्देका भवन्ति । कुला-
ना च चत्वारिंशविधा लोहा तथियोध पञ्च भवन्ति । कार्द-
मस्य परस्य स्पष्टौ क्षेत्रान्वितस्य उप. षड्गवन्ति । मृदु-
तीक्ष्णस्य दर्गवसुवर्णायसं कर्मेति कुलान्येतानि पञ्चप्रका-
हुताणि तत्र काम्बोज काष्ठभार रुरुपालं नीलाख्यं पर-
स्तैतानि भवन्ति । पावन पटतीक्ष्ण कालिङ्ग पार्व-
तीय सिंहलं सकृद्वायस चेति क्षेत्रान्वितस्थैतानि कुलानि
षड्भवन्ति । नीलाख्य कपोताङ्कं महेन्द्राङ्क विपतुंकं
सौविर काष्ठमलय सुप्रागपर्वत विन्ध्यकं मूषिक दक्षिणायस
चेति मृदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । यदन्तु लोहं
नैघन्तरगुणात्तु जायते तत्र पञ्चलोहमिति विद्यात् । पर-
मेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशद्देकाधिकानि । मृदु
तीक्ष्णं मृदुतीक्ष्णं स्निग्ध खर चेति । पीतकादीन्येकविंशति
स्थानानि पच्यन्ते यत्र दृष्टस्य मलपत्य स्निग्धता लाघवमौरव
च विशेषास्तत्र विविधं भवति स्तृताचनकर्मस्थि तत्र-
स्निग्धपाटलाभिभ भवति । यत्र चपलौ हन्यन्ते
तु टिते चूर्णिते वा स्तुतागमेऽपि तु धाराम सकदेव प्रभज्यते
मूलेऽग्रे च सर्वदक्षिणतो वैभवं भजेन्मात्स्यकण्टकच्छाया-
वा स्यात् शिखाशीर्षविभा वा श्वेतकतामिश्रावतीरङ्गाच्चैव
तत् मृदुलोहमिति विद्यात् । तयाणां पीतकादीनां लक्षणं
वध्यते आकृत्या संस्थानेन वर्णेन गन्धेन शब्देन क्रमश स्यात्
पृथक् वेतसवंशुकपत्राग्राभाकृति करवीरपत्राग्रा वा भवति ।
षड्भ्येयुतं निम्नकैरग्रात्रैश्चतुरत्रैर्व्वा एक विपुलं वा नाल-
मूलाकृतिर्वेति । संस्थानत परीक्षणीयम् निर्गुण्डीकुसु-
मान्यामिव यत्र वर्णो ... मयूरकण्ठच्छविः
सुवर्णपिञ्जरनिभः । कापोतकिञ्जल्कमल्लिकाभो चेति ।
वर्णतः परीक्षणीयं चात्र काष्ठम् । तथा कहोतलोतकस्य
मृत्तिकायाः पद्मस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
क्षणीयम् । तथा कांस्यघण्टाया दलाकार्या मद्गुरव मन्द्रो
विस्तुविज्ञायायामयेति शब्दत परीक्षणीयापि सातम्या" ।
उपकुलादि विभाजनमाप्नोत्यम् "शुभाशुभा प्रयत्ता
दशुभाशुभा विनिर्दिष्टा खड्गानां सोऽपि नाङ्कपञ्च
परिपक्वा धनार्थं दिशन्ति चलितदत्तार्थविनाशं कुलम
कुर्वन्ति वंशस्त तु भद्योत्पभागवर्णानि ... च
कदाचिदपि दर्शकराः कुशला भवाः कार्यास्निग्धवर्णाः
पूजिताः विला कनकस्त्रीकल्पातुल्यकाच मधुरपञ्जकाच
स्त्रीविनिर्दिष्टाः" । निखोदाः पञ्चकोशावतुरस्तात्मकाः
प्रपन्नाः । अनुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रथमदोषदावे च-
तुगस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेष्टितस्था खड्गस्यानुगता
अनुलोमा प्रशापरेणो पश्यते । पूजितोऽभिलक्ष्य यदि
खड्गस्याग्रेऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्व्यङ्गुले धन-
हानिस्त्र्यङ्गुले पुत्रधननाशपञ्चाच्चर्य धनमरणम् चतुराङ्गुले
मरण नरपञ्चमाम् । पञ्चाङ्गुले कर्मसिद्धि षडङ्गुलेच
सप्ताङ्गुले चरणेन विनाश भर्तुः करोति । अष्टाङ्गुले
मित्रप्राप्ति धनस्थितिं च कुर्यात् । नवाङ्गुले भ्रातृधनधान्य-
विनाशभर्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्रभृत्यानां लाभं
धन्यादिवृद्धिश्च, एकादशाङ्गुले अपकर्षं मित्रविरोधश्च ।
द्वादशाङ्गुले मित्रलाभयोग सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभु-
विनाश चतुर्दशाङ्गुले प्रियता गौरवमत्यलाभं च, पञ्च-
दशाङ्गुले शत्रुविद्वेषम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्त-
दशाङ्गुले भयम्, लोकाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम्
ऊनविंशे, दश्रि विंशाङ्गुले, मरणम् एकविंशत्यङ्गुले, शत्रुज-
नितं नाशभय च । द्वाविंशत्यङ्गुले राज्यपात्रम्
परराज्यविनाश च त्रयोविंशत्यङ्गुले निर्गतिवरीरैव
मरणम् । चतुर्विंशत्यङ्गुले भूमलाभमल् । पञ्चविंशत्य-
ङ्गुले, भार्याविराधम्, षड्विंशत्यङ्गुले प्रियपुत्रलाभं,
पुत्रभार्याविरागन्तु सप्तविंशत्यङ्गुले, विपुलमित्रोत्साभसहा-
विंशत्यङ्गुले, एकोनत्रिंशदङ्गुले प्रहभावे भ्रातृमिपेषणं,
त्रिंशदङ्गुले हस्तिमणिजिदंचेति खड्गे प्रभ करोति । तथा
एकत्रिंशदङ्गुले वधभ्रातृलोपादनं भर्तारं विनाशयति ।
द्वात्रिंशदङ्गुले परानसर्वारिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले
भर्तारं पीडयति नीचस्य च कर्मको ...प्नोति ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं बन्धं करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्त्तुर्ददाति सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले कुलमरैव परिक्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति क्रमेण खड्गस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्य पीड़ामक्षयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले खराङ्गवर्द्धिं मन्त्रिणं त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्त्ता भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुले क्षयो भयञ्च षट्चत्वारिंशदङ्गुले क्षयाः कुलादाङ्गा भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति" । एकतिः शदाद्यङ्गुलिषु मणे फलविशेषोऽभिहित । अत परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् । प्रधानदेहसंभूतैरन्यास्त्रिभिररिन्दम । लोहं प्रधानं खड्गार्थं प्रशस्तं तद्विशेषत । खटीकटुरकपिकायञ्चसूर्यारकेषु च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिषु । सहग्रामेषु वीरेषु तथा कालञ्जरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां नवानां शृणु लक्षणम् । खटी कटुरका ये च दर्शनीयाय ते स्मृता । कार्यं दत्ताय ऋषिकास्ट्दवो गुरवस्तथा" तीक्ष्णाश्छेदसहा वङ्गा दृढा सूर्यारकोद्भवा' । तद्वदायस्व विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजा' । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णा ग्रहजाले दृढास्तथा । वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णामध्यमग्रामसम्भवा । असारवच्चलोहपार्श्वेदिदेशसमुद्भवा । सहग्रामोद्भवाः खड्गा स्मृतोल्पालघवस्तथा । निर्वला निर्मला खड्गावीरदेशसमुद्भवा । कालञ्जराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । पञ्चाशदङ्गुलामा तु श्रेष्ठ खड्ग प्रकीर्त्तित । तदर्धोमध्यमं प्रामाक् ततोहीनं न धारयेत् । प्रमाणाभ्यधिकं देव । किञ्चनं शत्रवैव च । दीर्घं सुमधुरनन्दोयस्य खड्गस्य भार्गव । किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणम् श्रेष्ठमुच्यते । खड्ग पद्मपलाशाग्रो मण्डलाग्रश्च शस्यते । करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः । अङ्गीष्टतसगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिक । वर्णतश्चोत्पलाकार' इवर्णो गगनस्य च । समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणा खड्गेषु भार्गव' । श्रीवृक्षपर्वताकारवयवसन्निभाश्च ये । मङ्गल्याना तथान्येषां सदृशा ये च भार्गव' । काकोलूककबन्धाभा विषमाङ्गुलिसंस्थिताः । वंशानुगा प्रभूतास्तु न प्रशस्ता कदाचन । खड्गे न पश्येद्वदनं दृथा न घट्टयादसम् । न चास्य कथयेन्मूल्यं जाति देशं कथञ्चन । उत्सृष्टो न स्पृशेत् खड्ग निशि कुर्यान्न शीर्षके । दिशा च पूजयेदेन गन्धमाल्यादिसम्पदा ।' खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं कोषे सदा चन्दनचर्च्चिताङ्गम् । संस्थापयेन्नृमिपति प्रयत्नात् यतेत चेच्छ स्वशरीरवच्च" विष्णुध० । देवीपु० । "खड्गस्य लक्षणं वच्मि विधिवच्च तु सुन्दरि' । नान्यगस्तोद्भव कार्यं मृदुलोऽप्यतन्तथा । स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं व्रणं साधितं तथा । मृदुलोहेनचारभ्य सञ्चितो मरणं भवेत् । व्रणेनापि कुरोगी रेखाया पातकी भवेत् । भार्य्या माता तथा पुत्रो म्रियते खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतामिष्टसिद्धिदा । अन्यथस्तोद्भवेनापि सभयेन्नरणम् ध्रुवम् । पञ्चाशदङ्गुल खड्ग त्रिशिख सुरेश्वरि । ईदृग्गुणान्वितं खड्ग माया सिद्धिफलप्रदम्" । असते क्षिपते अस–इन् । २त्रासे "तिस्र पतङ्गोऽसिपथान् कल्पयन्त्यस्य सूचीभिः" कात्या० २०।७।१ । "असे त्रासस्य मम मार्गान्" कर्क० ति० । ३चिप्रे असगण्ड । [हेम० ।

असिक न० असि–संज्ञायां कन् । अधरचिबुकयोर्मध्यभागे–

असिक्नी स्त्री सो–क्त सिता केशादौ शुभ्रा जरती तद्भिन्ना अवृद्धा क्षादेश ङीप् च । अन्त पुरचारिण्यामवृद्धायां १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च । ३रात्रौ निरु० तस्याश्च सूर्य्यतेजःशून्यतया असितत्वात् तथात्वम् "त्वचमसिक्नी भूमनो दिवस्परि" ऋ० ७।२।५। "त्वङ्गिया विष्वाञ्चन्सिक्नीरसमाना" ऋ० ७।८।२ । असिक्नीर्भसितगर्भा राजसू" भा० वीरस्य प्रजापते ४कन्याभेदे । असिक्नीमावहत् पत्नीं वीरणस्य प्रजापते" इति हरि० ३अ० । "अन्तःपुरे क्षमेकै" वार्त्ति० उक्ते अन्तःस्थेवाय क्षादेशः लोके तु क्वचित् । "असिक्नी स्यादवृद्धायामित्यमर" ।

असिगण्ड पु० असि चिप्रो गण्डो यत्र । गण्डोपधाने ।

असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव–णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे निन्द्यत्वम् "असिजीवी मसीजीवी काण्ड पृष्ठश्च धावक" इत्युक्ते ।

असित पु० सित शुभ्र विरोधे न०त० । १शुभ्रवर्णभिन्ने तद्विरुद्धे कृष्णवर्णे । २तद्वति त्रि० । ३कृष्णपक्षे पु० । ४नीलोपधौ अन्त पुरचारिण्यामवृद्धायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङीप् कृष्णवर्णपरतया क्षश्च असिक्नीत्येव । "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्,, पुष्पदन्त "तन्नुमवध्ययद्मसितम्" ऋ०४,१२,४, ५यमुनायां तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री "सितासिते यत्र सरिद्वरे युमे" काशी०। अस्याः स्त्रीत्वेऽपि छन्दसीत्युक्ते न ङ्रु० तेन ङीबपि न। ६देवले ऋषिभेदे पु०। "असितोदेवलोव्यास स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे" गीता। असितमुनिय हिमवत एकपर्णां नाम सुतामुपयेमे यथाह हरि० १८ अ०। "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्। अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम्। तपश्चरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः। लोकान् सन्तापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमान्। आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्। पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला। एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत्। उमा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता। सा तथोक्ता तदा माता देवी दुश्चरचारिणी। उमेत्येवाभवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी"। एव त्रिस्रः कुमारीर्वर्णयित्वा। "सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्द्ध्वरेतसः। उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी। महायोगबलोपेता महादेव मुपस्थिता। असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः। पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन्! योगाचार्य्याय धीमते। जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम्। एते कन्ये महाभागे योगाचार्य्यमुपस्थिते"। ७यमीष्य दक्षसुरीभेदे स्त्री "असिता च सुबाहुश्च सुहस्ता कद्रुका तथा"। हरि०व०।

असितकार्चिस् पु० असितयति सिच्-उसुन् वा अर्च्चिर्शिखा यस्य। वह्नौ तन्निःसृतस्य धूमस्य हि सर्व्वेषामसितत्वम्।

असितगिरि पु० कर्म्म०। नीलपर्व्वते नीलाचले। "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पद०। असितनगादयोऽप्यत्र। "असितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम्"। किरा०। [ग्रीवस्त्वाग्नेः" यजु० २१।१२।

असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य। वह्नौ "असित

असितफल पु० असितं कृष्णं फलं यस्य। मधुनारिकेले।

असितमृग पु० कर्म्म०। कृष्णसारमृगे।

असिताभ्रशेखर पु०। बुद्धभेदे।

असिताम्बुज न० कर्म्म०। नीलपद्मे। [शिखे वह्नौ।

असितार्चिस् पु० असिता कृष्णा अर्च्चिर्शिखाऽस्य। धूम-

असितालु पु० कर्म्म०। नीलासौ आलुभेदे।

असिताश्मन् पु०कर्म्म०। जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न० समा०। इन्द्रनीलाख्ये मणिभेदे "निचयेषु गजमसिताश्मनां चये" माघ

असित्र त्रि० असु-क्षेपे त्रच् स्त्रियां ङीप्। क्षेपके "ब नजू सर्पैरूपाणामस्त्राणामसित्रादिषु" भा०भी०प०।

असितोत्पल न० कर्म्म०। नीलोत्पले।

असितोपल पु० कर्म्म०। इन्द्रनीलमणौ।

असिदंष्ट्र पु० असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य। मकराख्ये यादसि। स्वार्थे कन् तत्रैव।

असिद्ध त्रि० सिद्धो निष्पन्नः पक्वश्च न०त०। १अपक्वे, २अनिष्पन्ने च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टे ३हेतौ पु०। "अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धःप्रतिपक्षितः। कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा०। असिद्धिशब्दे विवरणम्। अनुमानेन ४अनभिमते च "तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्" सां०का०। ५सिद्धिशून्ये च "स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" न्याय।

असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न०त०। १अनिष्पत्तौ, २पाकाभावे ३योगोक्तसिद्ध्यभावे न्यायमते ४आश्रयासिद्ध्यादिपक्षविशेषदोषे च। सिद्धयश्च त्रिविधाः। "आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ। व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा। पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः। ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्", इति च भाषा०। नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् एतासां दूषकताबीजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्व्वकं दर्शितं मुक्ता० यथा "आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमसिद्धित्वम्। आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः। यत्र काञ्चनमयः पर्व्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्व्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्व्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्। स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। यत्र च ह्रदोद्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। सा च साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः। तथा च काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धःफलम्। सिद्धिं साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न०त०। ५साध्यवत्तानिश्चयाभावे "दृष्टान्तासिद्धेश्च" शा०सू०। दृष्टान्ते "व्यभिचारासिद्धेश्च न प्रमितात्मनामम्" भा०। "त्रिर-

"कार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्" सा सू०।

असिधारा स्त्री ६त०। खड्गस्य तीक्ष्णाग्रभागे। "असिधारापरिष्कृत'कामं चक्रस्य तेन ते"। सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः" इति च रघुः।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम्। असिधारास्थितितुल्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाश एव मनाक्स्खलने यत्नानिष्टं, तादृशे व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा। "युवा युवत्या सार्द्धं यन् मुग्धा भर्त्तृवदाचरेत्। अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि तत्" "असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः" हितो० सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्" नीति।

असिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्ज्जयति धाव-अण्। शस्त्राणां मार्ज्जनकरे। ण्वुल्। असिधावकोऽप्यत्र।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्याः सा कप्। असेर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्स्वल्पायाम् छुरिकायाम्। कप्भावे असिधेनुरप्यत्र।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य वा कप्। १इक्षुदण्डे "जातं तमालान्यसिपत्रवृक्षम्" रघु। २गुण्डनामकतृणे च असेः पत्रमिवाच्छादकम्। ३खड्गकोषे न०। असिपत्राकारोऽस्त्यस्य अर्श०अच्। इक्षुपत्राकारे ४उभयतोधारे खड्गे च "अत्याक्षीत् स्वासिपत्रादीनदमायत् परश्वधान्" भट्टि।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम्। असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग०५स्क०। अन्धतामिस्रादिकमुपक्रम्य "कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखम्" इत्यादिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूप कारणञ्चोक्तं तत्रैव "यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते" "असिपत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनि। तत्रासूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः। प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः। तन्मध्ये च वनं शीत स्निग्धपत्रं विभाव्यते। पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम!। श्वानश्च तत्र शवलाश्चरन्त्यामिषलोभिनः। महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव महाबलाः। ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः। प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृट्तापपरिपीडिताः। हा तात! हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः। दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणिस्थेन वह्निना। तेषां गतानां तत्रासिपत्रव्यापि समीरणः। प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि। छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये। लेलिह्यमाने चातीव व्याप्ताशेषमहीतले। सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः। तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यानतिभीषणाः। असिपत्रवनं तात! मयैतत् परिकीर्त्तितम्" इति मार्क० पु०। "असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च" मनुः।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे। [जलजन्तुभेदे।

असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तं पुच्छोऽस्य। शिशुमारे

असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत इत्वम्। छुरिकायाम्। कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र।

असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णो मेदो निर्य्यासो यस्य। विट्खदिरे।

असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच्। क्षेपके। "य सूर्य्यस्यासिरेण मृज्यते" ऋ० ९,७६,४।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्णं लोमास्य। दनोः पुत्रभेदे। "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतेत्युपक्रम्य "असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः" भा०आ०प० ६५ अध्या०। हरिवंशे तु "अभवन् दनुपुत्राश्च शततीव्रपराक्रमाः" इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये "असिलोमा च केशी च शठश्च बलकोऽमदः" इत्युक्तम्। "असिलोमा पुलोमा च बास्कलः प्रमदोऽमदः" इति च हरि०। स च देवासुरयुद्धे वायुना सह युयुधे "असिलोमाय वज्रिना मारुतेन महाहवे" हरिवं २४४ अध्या०। त्रिविक्रमावसरे च स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च "असिलोमा हरिश्चैव जघ्नतुस्तौ परस्परमित्युपक्रम्य १६१अध्या० "विप्रचित्ति शिवः शङ्कुरित्युपक्रम्य च "असिलोमा पुलोमा चेत्यादिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय" "प्रमथ्य सर्वान् दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः। जहार त्रिदिवं देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरिः" हरि० २६२ अ० वामनेन तद्वधकथनम्। "असिलोम्नोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः" विष्णुस्तव।

असिहत्य त्रि० असिना हत्य घात्य हन—भा० क्यप् ३त०। खड्गेन हननीये। भवादौ अण् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः आसिहात्यः।

असिहेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य। खड्गेन युद्धकर्त्तरि।

असु पु० अस्यते क्षिप्यते अस—उन्। १चित्ते। कर्त्तरि उन्।

२तापे। करणे उन्। ३पञ्चवृत्तिषु वायुभेदेषु पु० ब० व०। "शेषे जाते भवेद्व्रह्म ज्योति०। "आधस्योदक् पराहृत्य निराचस्य शनैरसून्" मनु। "शरीरेभ्योऽशरीरेणामसूनिव विचिन्वति" देवीमा० "त्यजन्त्यसून् शर्म्म च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचितव्रतम्" नैषधम्। प्राणवृत्तीनां भेदविवक्षायामेव बहुत्वम् एकत्वविवक्षाया तु एकवचनान्ततामिच्छन्ति अतएव "प्राणापानौ समौ कृत्वा" गीता "प्राणोह पिता प्राणोह माते-त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचन" नानटदसु ऋ० १।१४०,८। "उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप" ऋ० १।११३,१६, ४दशगुर्व्वक्षरोच्चारणकाले पलषष्ठ-भागे च "गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः" सि०शि० ५प्रज्ञायाम् निरु०।

असु उपतापे कण्ड्वा० यक्। असूयति आसूयीत् असूयामास। असूया। असूञ इत्येके असूयति ते।

असुकर त्रि० सुखेन क्रियते सु+कृ–खल् विरोधे न०त०। दुष्करे।

असुख न० विरोधे न०त०। १दुःखे असुखोदय असुखावहः असुखोदर्क "तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्" गीता "याभ्यां प्राप्नोति सम्पृक्ता प्रेत्येह च सुखासुखम्" मनु। न०ब०। २सुखशून्ये। [१दुर्गमे २दुर्ब्बोधे च।

असुगम त्रि० सुखेन गम्यते सु+गम–खल् विरोधे न०त०।

असुतृप पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन तृप्यति तृप–क ३त०॥ यमदूतभेदे "उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोजनाँ अनु" ऋ० १०,१४,१२। [जीवने।

असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम्।

असुन्दर त्रि० विरोधे न०त०। सौन्दर्य्यहीने अनुत्कृष्टे कुत्सिते।

असुन्व त्रि० सु–अभिषवे बा० श न०त०। सोमाभिषवाकर्त्तरि "असुन्वामिन्द्र संसदम्" ८,१५,१४। "असुन्वां सोमा-भिषवहीनाम्" भा०।

असुभृत् त्रि० असून् बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त०। १प्राणिनि

असुमत् त्रि० असव सन्त्यस्य मतुप्। प्राणिनि "सततम-समतामगम्यरूपा" माघ।

असुर पु० अस–दीप्तौ उरन्। १सूर्य्ये। अस्यति क्षिपति देवान् अस उरन् विरोधे न०त० वा। सुरविरोधिनि २दैत्ये। ३रात्रौ स्त्री। असुरप्रभेदाश्च भारते आ०प० दर्शिता "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः" स्मृत। नाम्ना ख्यातास्तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मन। प्रह्लादः पूर्व्व-जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम्। अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविवाष्कलौ। प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा ख्याता सर्व्वत्र भारत। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत। विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान्। बलेश्च प्रथित पुत्रो बाणो नाम महासुर। रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः। चत्वारिंशद्दनो पुत्रा ख्याताः सर्व्वत्र भारत। तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशा। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुत। असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानव। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च स। स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्व्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबल। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपट कपटस्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिता। अन्यौ तु खलु देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ। अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा। इमे च वंशा प्रथिता सत्त्ववन्तो महाबला। दनुपुत्रा महाराज दश दानववंशजा। एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि। वातापी शत्रुतपनः शठश्चैव महासुर। गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत। सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्द्दनम्। सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्द्दनम्। क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम्। गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्म्माऽरिमर्द्दन। दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवा। विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः। कालायाः प्रथिता पुत्रा कालकल्पा प्रहारिणः। प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुता"। हरिवंशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा। "दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति न श्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्य्यवान्। सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः। सैंहिकेया इति ख्याता यस्याः पुत्रा महाबला। गणैश्च सह राजेन्द्र! दशसाहस्र-मुच्यते। तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः। असंख्याता महाबाहो! हिरण्यकशिपोः शृणु। हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः। अनुह्लादश्च ह्रादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्य्यवान्। संह्रादश्च चतुर्थोऽभूत् ह्रादपुत्रो

च्युदनया । संह्रादपुत्रः चन्द्रश्च निकुम्भश्चैव नाहुषी । सुदस पुत्रो ह्यायुष्मान् शिबि बाष्कलश्चैव च । विरोचनश्च प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् । बलेः पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन । कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादय । बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेःप्रिय । पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः । बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् गतकाङ्कर्णसमिताः । हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्य्याः प्राधान्येन निबोध तान् । द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः । शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा । अयोमुख शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्गशिरा वृक । विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यशतह्रदौ । इन्द्रजित्सर्व्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः । स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च तुहुण्डश्च महासुर । सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मदः । तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् । वैसृप च विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्यकशिपुश्चैव शतमायश्च शम्बर । शरभ शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् । एते सर्व्वे दनो पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः । एतेषां यदपत्यन्तु न तच्छक्यं नराधिप । प्रसंख्यातुं महीपाल । पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम् । उपदानवी हयशिराः शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे । बह्वपत्ये महावीर्य्ये मारीचेस्तु परिग्रह । तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवसत्तमान् । चतुर्द्दश महात्मान हिरण्यपुरवासिन । मारीचिर्जनयामास महता तपसाऽन्वित । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबला । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृता पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना ।

प्रजाया मनुष इषुः ह्यकुरय यथाहृत । सूर्य्यस्यैव यविष्ठा दुहिता तु उपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्विह दारुणाः । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । वंश शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबल । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः । शुक पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य्यवान् । मूकश्चैव तथाचकश्च ह्रादश्चापि बभूवतुः । मारीचः सुन्दउपसुन्द ताटकायां व्यजायत । एते वै दानवा श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धना । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचा कुले । समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मन । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम् । तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्जुनेन निपातिता । षट्सुता सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिता” । “धावन्त यत्र जनिताऽसुरतोऽरमन्तो” नैष० । “समत्सुरैरसासुर मन्दुपेयुषा” माघ । “तत आसीदसा एव देवा असुराश्च आसुरा, य एषु लोकेष्वरमन्त ते ह देवा असुर्ननासुरान् असुर्ह्यपीतमाल्ययामिति” श्रा० उ० “असुषु विषयेषिवयासु प्राणक्रियासु रमन्ते रम्—ड । इष्यामाविवर्गा सम आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत्र संयेतिरे” छा० उ० । देवासुरस्य देवादोऽन्यतरोऽतिनाभेदा रूप माकोष्ठासिता इन्द्रियवृत्तय । असुरास्तद्विपरीता. तेषेषासु विषयेषु प्राणक्रियासु रमणात् शास्त्रादिवर्द्धनाय आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव शा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुर तत्रार्थे । तस्येदम् अण् आसुर तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् “आसुरीरात्मव्यवस्था परिवर्जयेत्” इति “आसुरीं योनिमापन्ना” गीता । हितार्थे यत् । असुर्य्य । “असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः” ईश० उ० असुरा इव परीतत्वेनान्धत्व अर्थे० अण् म०ष० । “इत्यर्णवमहा हेरा उदरा इत्यभिहृता । अस्मिन्नपक्ष्या… दैतेयादादरा: … तैलाक्तवल्कम् । … … । [illegible] असुर … असुरराज् …

पौत्रे बलिदैत्ये २असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प० प्रह्लादासुरवर्णने । "पुत्रो मातुलमर्त्त्येन दुर्बुद्धिः सुरयादक । रचत्यसुरराट् नित्यमिम जनपद वशी" ।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवघातौ विष्णौ । असुरारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तुलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५ब० । (बावुइतुलसी)

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् क्विप् । असुरनाशके । "प्राग्नये विश्वशुचे धियन्धेऽसुरघ्ने" ऋ०७'१३,१ । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् । असुरघ्नी ।

असुराचार्य्य पु० ६त० । शुक्राचार्य्ये । [ध्यक्षमात्रे च ।

असुराधिप पु० ६त० । १प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २असुरा-

असुराह्व न० असुरस्याह्वा आह्वा यस्य । कांस्ये हेम० ।

असुर्य्य त्रि० असुराय हितः गवा० यत् । १असुरहिते तत्सम्भूते च असुरपक्षे उदा० ।

असुष्वि त्रि० सु-बा०कि हिलम् न०त० । सोमाभिषवाकर्त्तरि "विपश्च्यादसुष्वीन् ऋ०४,२४,५ । अहन्नसुष्वीन् मघवा पुणत" ऋ०६,४४,११ । "असुष्वीन् अनभिषोतॄन् यजमानान्" भाष्यम् ।

असुलभ त्रि० न सुलभ विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।

असुसू पु० असून् प्राणान् सुवति सू-क्विप् । बाणे "स सासि सासुसू सासोयेयायेयाययायय" किरा० । [भूते च ।

असुस्थ त्रि० विरोधे न०त० । १दुःखेन स्थातरि २रोगाद्यभि-

असुहृद् पु० विरोधे न०त० । शत्रुमित्रे रिपौ "मलभर्ता लभतामसुहृद्गण" माघ ।

असू स्त्री न प्रसूते सू-क्विप् । अप्रसवायां स्त्रियाम् "याभिर्धेनुमस्वम्" ऋ०१,११२,३ । [अनादरे अवज्ञायाम्

असू(सु)चण न०सू(सूच)ण आदरे ल्युट् अभावे न०त० ।

असूक्ष्म त्रि० विरोधे न०त० । सूक्ष्मताविरोधिस्थूलत्ववति ।

असूत त्रि० न०त० । अप्रसूते । [दोषारोपशीले ।

असूयक त्रि० (असु)असूञ्-कण्ड्वा०दि० यकि-ण्वुल् । गुणेषु

असूया स्त्री असु (असू)-उपतापे कण्ड्वा० यक् अ । परगुणेषु दोषाविष्करणे "पैशुन्यं साहस द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां य प्रति कोप", पा० । "असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्" सि०कौ० ।

असूयु त्रि० असु(सू)-कण्ड्वा० यक् उन् । असूयाशीले "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" गीता ।

असृक्षर त्रि० क्षरी असृग् आतृत्वमनेकार्थत्वात् क्षतौ भावे घञ् न०ब० । स्तोमरहिते । "असृक्षरे वन्ति सुरव" ऋ०८,१०,४ । ["असृक्षे सूक्ते रजसि" यजु०१७,१० ।

असृक्त त्रि० सृजी त्त इडभाव न तस्य नत्वम् । "अमेरिते

असूर्य्यम्पश्या त्रि० सूर्य्यमपि न पश्यति दृश-खश् मुम् च असु०समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्य्यादर्शिनि राजदारादौ । "असूर्य्यम्पश्यरूपा त्व किमभीरुररार्य्यसे ?" भट्टिः ।

असृक्कर पु० असृक् शोणित करोति कृ-ट । शरीरस्थे रसधातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथम रसरूपता, रसस्य रक्तरूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकरत्वम् तथोक्त सुश्रुते । "रसाद्रक्त ततोमांस मांसान्मेद प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भव" तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका० । "आमाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः" । "आहार्य्य षड्विध भोज्य भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च । लेह्य चूष्य तथा पेय तदुदाहरणानि तु । ° ओदनपूपादि भक्ष्य मोदकमण्डकम् । चर्व्य चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते । चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पय" । आमाशयमाह चरक "नाभिस्तनान्तरे जन्तोराहुरामाशय बुधाः" । तत्र विशेषमाह । "उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशय स्मृत । आमाशयस्तु तदधस्तदूर्ध्वो हि मलाशय" । अनिलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन प्राणनाम्ना वायुना मुखगतेनान्त प्रवेशित । तथाह सुश्रुते । "योवायुः प्राणनामासौ मुख गच्छति देहधृक् । सोऽन्नः प्रवेशयत्यन्त प्राणांश्चाप्यवलम्बत" इति । तत्राहारमामाशयस्थ क्लेदननामकफ क्लेदयति क्लेदनात्स हत भिनत्ति च । उक्त च सुश्रुते । "क्लेदन क्लेदयत्यन्न संहत च भिनत्त्यत" इति स आहार षड्रसोऽप्यामाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च तत्र सरूपम् "श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीतलस्तथा । तमोगुणाधिक स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति" । "फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा" । यतश्चाह वाग्भट "संधुक्षित समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्य स्थालीस्थ तोयतण्डुलम्" इति । अथ सएवाहार प्राणवायुना प्रेरितस्तत किञ्चित् स्खलितः पाचकाख्यपित्तोष्मणेषत्पक्वोऽम्लोभवति । उक्त च । "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपित्तोष्मणा ततः स एवाहारो नाभिमध्यस्थाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोग्रहणीम् प्रति नीयते उक्तञ्च । "ततः समान

महता ग्रहणीमपि गीयते"। ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम पाचका परिकीर्त्तिता। आमपक्वाशयमान्तःस्था ग्रहणीत्यभिधीयते"। पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति। तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति। तथा च "ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति"। अयमर्थः। आहारो ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति। एतदाहारपाके विशेषमाह। "शरीरं पाञ्चभौतिकम्" तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयः तिष्ठन्ति। उक्तञ्च चरकेण। "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः। पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु"। अतोऽग्निशब्देनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निना तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वो भूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते। तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः। विपक्वः पञ्चधा सम्यक् गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति"। गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः। एवमहोरात्रेण पक्वाहारो मिष्टश्च कटुश्च मधुरो भवति अम्लश्चाम्लो भवति। कटुस्तिक्तः कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः। कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितो रसः शेषो ग्रहणीस्थो मलद्रवः। मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिस्रोतोमूत्रम्भवति। उक्तञ्च "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते। समानवायुनानीतं तत्तिष्ठति मलाशये"। तत्र मलाशयेऽपानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्याति उक्तञ्च "मूत्रं तूपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः"। उपस्थः शिश्नो भगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तञ्च
"रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्याः सिञ्चन्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्व्वान् वर्द्धयते रसः।"

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभिद्यते। उक्तञ्च चरके "स्थूलसूक्ष्ममलभेदैस्तत्र त्रिधा रसः। स्वस्थूलोंऽशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम्"। अयमर्थः स्थूलोंऽशः स्वं याति। यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्त्वंशः परं द्वितीयं धातुं याति तन्मलः रसादिमलस्य मलं शरीरारम्भकं तत्तद्धातुमलं यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरीरारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते "स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति" इति। अत्र कलानां विंशतिः मुहूर्त्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा च भोजः "धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतो रसः। अहोरात्रात्स्वयं पञ्च सार्द्धं दण्डञ्च तिष्ठति"। प्रत्येकम् एकैकस्मिन्धातावित्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलो निर्गच्छति। तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः कफः उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमला खेषु प्रस्वेदो नखरोम च नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः"। खेषु मलः कर्णादिस्रोतोमलः। स च कफः प्राणानिलप्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा पुष्णाति। ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागः शरीरारम्भकं रसं पोषयति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोद्भूतसन्तापनिवारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्णाति शरीरम् ततः स्थूलो भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थानं गत्वा यकृत्प्लीहरूपं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति। ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिक्षुविकाराद्वारंवारं मलं निर्गच्छति। तथा पुनः पुनः पच्यमानादाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति। तच्च पित्तं समानवायुना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं गत्वा पुष्णाति। ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र सूक्ष्मो भागो रञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति। ततः स्थूलो भागो व्यानवायुना-

प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि मांसानि याति ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रा त्सार्द्धदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मा न्मल निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्ण विड्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवत स्थूलः सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मोभागो मांसानि पुष्णाति ततः स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शरीरारम्भ-कस्य मेदसःस्थानमुदरं याति ततोमेदसोऽग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्मेदस्येव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति प्रस्वेदरूपः स च शीतः स्रोतस्येव तिष्ठति शरीरोष्मणा तप्तश्च तदा व्यानवायुना प्रेरित शिरामार्गैं र्लोमकूपेभ्यो वहिर्याति जिह्वादन्तकक्षामेढ्रादिमलञ्च मेदोमलमित्येके। ततः सार-भूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवत स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो-भागो मेद पुष्णाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैं सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्णाति स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभि शिराभिश्च शरी-रारम्भकाण्यस्थीनि याति ततोस्थ्यग्निना पुनः पच्यमान पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-प्रेरित शिराभिर्मार्गैरागत्याङ्गुलिषु नखा रूपौ लोमानि भवन्ति तत सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवत स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागोव्यानवायुना प्रेरित स्रोतो-मार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यन्तराणि याति ततो मज्जाग्निना पुन पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्ध-दण्डञ्च यावन्मज्जस्वेवावतिष्ठति। तत पच्यमानात् तस्मान्मल निर्गच्छति। तच्च व्यानवायुना प्रेरित शिरामार्गैर्नयनयोरागत्य नेत्रविट् पक्षुस्नेहश्च भवति तत सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र सूक्ष्मोभागोमज्जानं पुष्णाति तत स्थूलोभागो-व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभि शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं सकल शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रेण सह मिश्रितो भवति। तत शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने तस्मिन्मलं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्। उक्तञ्च "स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु। न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मल"। अन्यत्र "स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु। षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि क्रमयोगतः। यथा सहस्रधाध्माते न मलं किञ्च-

काञ्चने। तथा रसे स्रुतः पक्वे न मलं शुक्रतां गते"। ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः। स्थूल सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मतोऽम्भाग ओजसस्स लक्षणमाह। "ओजः सर्व-शरीरस्थं स्निग्धशीतं स्थिरं सितम्। सोमात्मक शरीरस्य बल पुष्टिकर मतम्" बलं चेष्टापाटवं तथा च। "चेष्टासु पाटवं यत्तु बलन्तदभिधीयते इति" यत्तु उच्यते रसादीनां शुक्रा-न्तानां धातूनां यत्परन्तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति तेजस्वेजोह्रयः"। अत्रायमभिप्रायः। यथाक्षुद्रादोजो भवति रस सर्वधातुस्थानगतत्वात्तज्जातुपम्यत इति। सर्वधातूनां स्नेहमोजःक्षीरे घृतमिव तदेव बलमिति" तत्-कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथन च विविक्तार्थकथा-र्थम्। "अन्यत्र "गुरु शीत मृदु स्निग्ध सान्द्र स्वादु स्थिरंतथा प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम्"। चरके तु "अष्टबिन्दुप्रमाणन्तदीषद्रक्तं सपित्तकम्। अग्निसोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णित तु तत्"। वाग्भटश्च "ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्। हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थिति निबन्धनम्। यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः। यन्ना-शे नियतोनाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम्। निष्पद्यन्ते यतो भावाविविधा देहसंश्रयाः। उत्साह प्रतिभा धैर्य लावण्य सुकु-मारता"। तत स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्र स्त्रीणा स्तार्त्तवं शुक्रं च भवति। उक्तञ्च सुश्रुते "एवं मासेन रस शुक्रीभवति स्त्रीणामार्त्तवं च भवतीति चेति" चका-रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति। अतएवोक्तं सुश्रुते। "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे। तन्न गर्भस्य किञ्चि-त्तु करोतीति न चिन्त्यते" गर्भस्य शुक्रस्य, विकृतस्य तु गर्भस्य कारणन्तदपि भवति यत उक्तं "यदा नार्यावुपेयातां वृष-स्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते" इति। एतेन स्त्रीणां सप्तमोधातुरार्त्तवं शुक्रमष्टम इति बोधितम् आशयाभिक्षयद्। "स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्या-दार्त्तवं सर्वसम्मतम् तासामपि मत वर्ण शुक्रं पुष्टिं करोति हि"। एव रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान्धातून् पूरयति मासेन भवद्भिरोत्तरेण शुक्रमार्त्तवञ्च भवति इति सिद्धान्तः। एव वति रसाद्रक्तमिति मङ्गतमेव ततो-मांसन्ततो रक्तोत्पन्नेरनन्तरमांसं जायते रसादेवेत्यर्थः मांसाग्मेदः प्रजायते इति मांसादनन्तर मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः। मेदसोऽस्थि मेदसोऽप्येऽस्थि जायते रसा-देवेत्यर्थ। एवं ततोमज्जा मज्ज्ञोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव इत्यर्थः। रस.शरीरे त्रिधा वस्तु रति यथाघोक्तम्। "रस

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः, पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्चिः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं तीक्ष्णाग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः" ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अत्र असृग्धराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति वह+अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते "सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमारामं इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाः तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं (१७५) भवति तावत्य एव (१७५) पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्ततिशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ न हि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः"

असृग्विमोक्षण न० ६तत् । दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६तत्० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते "नतत्र शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैः यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः लवणप्रगाढैस्तैलप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते लोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैः व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैर्वाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपचरेत्" । उपद्रवाश्चोक्ता यथा । "धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ व्रणं कषाय

सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम्। तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः। अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत्। सन्धाने भ्रश्यमाने तु पाचनं समुपाचरेत्॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि। असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते। सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते। सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्य्यादतिक्रमम्॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते। तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः॥ स्रुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले। शोफं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्॥

अपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्ब्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा। भवन्ति चात्र। उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्। तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने। शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा। तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने। अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने। तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्। सान्तर्दीपयाऽलाब्वा"। जलौकसां विवरणम् जलौकापदे वक्ष्यते।

"अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत्। श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डुप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेदा मुखाद्वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति। अथ स्रुतानां पूर्व्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति। भवन्ति चात्र। क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्। जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान्"।

असृज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सहजत्वात् न+सृज्—क्विन्, अस्यते क्षिप्यते इतस्ततो नाडीभिः अस् ऋजि वा। १शोणिते २मङ्गलग्रहे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम्। कुङ्कुमे, ३विष्कम्भाद्यवधिके ४षोडशे योगे। शोणितोत्पत्तिक्रमः भाव०प्र०। "यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः। रक्तं सर्व्वशरीरे तु जीवस्याधार उत्तमः। स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्"। तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव "जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः"। वीर्य्ये रक्ते मले तस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्"। वीर्य्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिभाष्युक्ते यत्रे जीवो वसति न तु दुष्टे मले रक्तस्यावशोधनीयस्य विधानात्। पित्तवच्चेदन्तं भवेदित्यर्थः॥ तस्य स्थानम्" "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्"। अन्यत्र संस्थितस्यापि रक्तस्य "शीतता भवेत्" इति भा०प्रका०। सुश्रुते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा "अथातः शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्व्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्व्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति। अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते। स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति। भवन्ति चात्र॥ रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम्।

अव्यापन्नं प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्य्याः ॥ "विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते" । [यास् ।

असृक्पाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ६त० । शोणितधारा-

असेचनक त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र सिच--ल्युट् संज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न तृप्यति तत्र "नयनयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्" सा०द० । सेचनं सेकः अभावे न०त० स्वार्थे कन् । २सेचनाभावे न०ब० । ३सेचनशून्ये त्रि० ।

असेवन न० अभावे न०त० । १सेवाभावे न०ब० । २सेवाशून्ये

असौ अव्य० सो--बा०--डौ न०त० । अदःशब्दार्थे । "असौनामाऽयमिदं रूप इति" शत०ब्रा० । अयञ्च शाकटादिः इति बहवः । असौकृत्य । गणरत्ने तु तत्र गणे असनौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च असनौ इति तीक्ष्णत्वे असनीकृत्येति" इति । [२सौन्दर्य्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्य्य न० अभावे न०त० । १सौन्दर्य्याभावे न०ब० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोयस्य । १काकतुल्यमन्दस्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०ब० ।

अस्कन्न त्रि० स्कन्द--क्त न०त० । अक्षरिते । "स्कन्नं हविरभादिति" शत०ब्रा० ।

अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ--ल्युट् न०त० । १रोधनाभावे न०ब० । २रोधनशून्ये । "अस्कम्भने सविताद्यामदृंहत्" ऋ० १०,१४९,१

अस्कृधोयु त्रि० कृधः ह्रस्वं निरु० न०त० ष० बाहु० । १अविच्छिन्ने २अह्रस्वे च । "अच्छा भर यदसदस्कृधोयु" ऋ० ७,५३,३ । "युवोर्मितावरुणावस्कृधोयु" ऋ० ६,६७, ११ । अस्कृधोयुरजरः ६,२२'३ । "अस्कृधोयुरविच्छिन्नः" भा० ।

अस्खलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २अप्रमत्ते च "भूभृद्भिरप्यस्खलिता सुसूते" माघ । "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्" रघु० ।

अस्त च० अस्यन्ते सूर्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १पश्चिमाचले, "अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्" माघ । "पिङ्गस्य त्यस्तमितमर्यमाणम्" रघु० । कर्मणि क्त २क्षिप्ते ३अवसिते च त्रि० "निरस्त परास्त" भवदेव० । "गतिरपास्तसंस्था मतिः" मालती० । "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघ । भावे क्त । ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न० । आधारे क्त । ज्योतिषोक्ते ६लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्तमस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाभित्र पश्चान्नीयमानस्य भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणोद्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नानां च तेषामेव दर्शनयोग्यता इतरेषां तेषां तु भूखण्डेनाच्छादनाद् दृश्यता । तत्र यस्य यस्य राशेरुदयं यस्मिन् समये जायते तत सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्व भवतीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । "जन्मलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना" नील०ता० । ७अदर्शनप्राप्ते रव्यादिग्रहे त्रि० सूर्य्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं सि०शि० । "निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि भवेद्गनभःसदाम् । भवति चास्तविलग्नसमुद्गमे प्रतिदिनेऽस्तमय प्रवहक्रमात्" शिरोऽस्मादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगं स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्निधानात् नास्तंगतश्चेत् सति दर्शने भा" । "मन्दलायामप्युदयास्तसाधनमपि तत्रैव "दृक्कर्मणा चलभवेन तु केवलेन भानां तनेर्मगरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा तयोरुदयलग्नमिमं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्टकाले" । यत् स्यादसावुदयभानुरथास्तलग्नाद्व्यस्त विभार्धमपि खलकमस्तसूर्य्यं । इष्टोनषष्टि ६० घटिकास्वथ वास्तलग्नाल्लग्नं क्रमेण भदलोनितमस्तसूर्य्यं । स्याद्गमो निजनिजोदयमानतुल्ये सूर्य्येऽस्तभास्करसमेऽस्तमयश्च भानाम् । अल्पाधिकोनकलिका रविभुक्तिभक्ता यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्कादधिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्" । "भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये परन्तु केवलेन चलभवेन दृक्कर्मणा । ध्रुवस्य कृतायनदृक्कर्मकत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रोदयलग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्टकाले । एवं यल्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्य । अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्राशिषट्कोनमस्तसूर्य्यसञ्ज्ञं

भवति । अयमेष्टघटिकोनाभिः षष्टिघटिकाभिरस्त लग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलोनितमस्तसूर्यो भवति यदोदयभानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्रस्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदागस्त्योदयः कियद्भिरिष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञातुमिष्यते तदेष्टदिनार्कस्यागस्त्योदयार्कस्य चान्तरकला रविभुक्त्या भाज्या । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदयः एष्यः यद्युदयार्को महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अत्रोपपत्तिः उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्वं कथितैव । उदयलग्नोदये किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टघटिकातुल्य कालं यावत् नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हतं क्षितिजादुपरिस्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टकाले यत् क्रमलग्नं तत्स्थानस्थितो रविरुदयार्कतुल्यो भवति तथा रव्युदयादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरिस्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टकालं यावन्न दृश्यते । अथ नक्षत्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनार्केण न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टकाले व्यस्तं कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्थं भवति । अतः षड्भोनितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टोन षष्टि ६०घटिकाभिरित्यादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्योदयास्तार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसान्निध्यवशादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरो दीर्घो भवति तस्य पलोद्भवासवो महान्तो भवन्ति । तैर्विलोमलग्ने क्रियमाणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणमधिकं भवति । ताभ्यां तु उदयास्तार्कौ साध्यौ । तत्रास्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ किलास्तमयारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदयार्कसमे रवौ तद्धिष्ण्यमुदेति । अत उदयार्केणाधिकेन भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावुदयास्तौ । यथा यथा सौम्यशरस्य दैर्घ्यं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य दक्षिणतो नामनं तथा तथोदयास्तार्कयोरल्पमन्तरं भवति । अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमस्तं भवति । एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्कौ तुल्यौ भवतस्ततः परं तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कासन्नभावेनादृश्यता इति युक्तियुक्तं सिद्धम्" प्रमि० । अस्तलग्नसाधनप्रयुक्तं तत्रैव "यत्र लग्नमपमण्डलकुजे तदुदग्दृशाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि । पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे" कुजे भूमिमण्डलगते रेखायां अपमण्डलं ततो निरक्षदेशकुमण्डलम् । नक्षत्राणामुदयास्तांशमानाह तत्रैव । "प्राच्यामुदेति क्षितिजोऽष्टदस्रैः २८ शक्रैः १४ गुरुः सप्तकुभिश्च १७ मन्दः । सप्तोदयान्तोनित २६० चक्रभागैः-२१२ । २४६ । २४२ । अस्तयो क्रमान्त्यस्तमयं प्रतीच्याम् । सार्कैः ५० जिनैः २४ शशिसौम्ययोरुदयः प्रतीच्यामस्तश्च पञ्चातिथिभिः १५५ मुनिनागभूमिः १७७ । प्रागुद्गमः गरनखे २०५ व्यष्टिप्रमाणैः-१८२ रवेश्च तत्र दशयक्षिमि २१० रुद्रदेवैः २२६ । अथ क्रमकास्तमयोदयोक्तभागाधिकोनार्कांशका विभक्ताः । द्वाकेन्द्रभुक्त्याप्तदिनैर्गतैष्यैः स्वकस्वकास्तमयोदयाः स्युः" । "बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि वर्जयेद्दर्शनम् । यत्र इन्दुस्तु पूर्वेण दृश्यते पश्चिमेन तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्वेण च दिनत्रयम्" ज्यो०त० पूर्वेणेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि यदा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेद्दृश्यते तदा प्रागस्तमितः तस्मादस्तमितात् प्राक् पक्ष वृद्ध । पश्चिमेनेति । एवं सायंकाल अपरदिशि यदा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेद्दृश्यते तदा प्रत्यगस्तमितस्तस्मादस्तमितात् प्राक् दशाह वृद्ध" । "हानिः षड्दिवसाः बाले जीवस्य भार्गवस्य च । ह्रासवृद्धिर्महत्यस्ते पादोने द्वादश क्रमात्" । इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाह प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रय प्राग्बाल इति मतान्तरेणाह । "पक्षं वृद्धो महाशुक्रे तु बालवाल दशाहिक । पादोने तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्" इति च ज्यो०त०रघु० ।

अस्तक पु० अस्तं अपुनरावृत्तिम् अवसानं वा करोति अस्त+णिच्-ण्वुल् । निर्वाणमोक्षे ।

अस्तग त्रि० अस्तमदर्शनं गच्छति गम—ड ईत० । २ सूर्यकिरणाच्छन्नतया अदृश्ये च २अदर्शनगतमात्रे च । अस्तगतादयोऽप्यत्र ।

अस्तगमन न० अस्तमदर्शनस्य गमनम् । नक्षत्राणां आक्रान्तराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदये अदर्शनगमने "भीमसेन भजेयास्त प्रागस्तगमनाकुले" भा०आ०प० १५५ अ० ।

अस्तम् अव्य० अस—तमि । १नाशे, २अदर्शने च । "इत्थंगास्तमितस्त्विषा" कुमा० । "राज्यमस्तमिरेश्वरम्" रघु । "सर्वस्य मिलसर्वस्य नाशादस्तमिते रवौ" । "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयान्तं कदाचन" चक्रोऽस्तमिते सूर्ये

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनु । “धृतिरस्तमिता गति-श्च्युता” रघु० । [पश्चीं[ष्ठे

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० ङीप् । षाश-

अस्तमन न० अस-वा-भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अम.गति० । भगोलकतया तिरोधानेन, १ सूर्य्यादेरदर्शनगमने “तिरोधानञ्च यत्रैति तद्देशास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् म० । “उदयास्तमने नाथ ! दर्शनादर्शने रवेः” पुरा० “उदयास्तमनयोर्हि न क्षुध्यति न शोचति” भा०अ० २५७अ० । सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते मकृद्गमम्” भा०आ०प०२अ० “उदयास्तमने भानु प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा०भी०प० । २तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते क्षायते यत्र मिन्-अच् वा न आत् । १प्रलये, २सूर्य्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः” किरा० । “उदयनाम सवितुस्तन्निवासिना प्राणिना चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमय न परमार्थत उदयोऽस्तमयोवा ' तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरतापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्राभावात्” छा०उ०भाष्यम् । तथा च भूपृष्ठार्द्धान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवतः “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकाल स्याद्रोमके रात्रिदल तथैव” सि०शि० । भूपृष्ठ चतुर्थांशे स्थितानां पुरामध्ये प्रथमपुर्य्यामुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयामिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरोवारुण्यामुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्” अहाप्ता च सूर्य्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम् तद्वियोगे चोदय । “रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इत्युक्तेः अन्यग्रहाणां ३ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न०त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते कार्य्यम् वा व्युष्टा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्य्ये च त्रि० ।

अस्ताघ त्रि० अस्तमथं स्ताघ्य-यत्र । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्तं किरणा यत्र आधारे ल्युट् कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । “अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति मरीचिमालिनि” काद० अस्ताद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस्-श्तिप् । १स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च “अस्ति नास्ति न जानातीति” चाण० । २तद्वति च अस्तिचीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिक नास्तिक । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति काय स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधा जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्म्मास्तिकायः अधर्म्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विवरणम् । शा०भाष्ये तन्मतमन्यस्य निराकृतं यथा “सर्व्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्य स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीमं सप्तभङ्गीनय योजयन्ति । अत्राचक्ष्महे नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः “एकस्मिन्न सम्भवात्” सू० । नह्येकस्मिन् धर्म्मिणि युगपत्सदसत्त्वादि विरुद्धधर्म्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था निर्द्धारिता एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः । नैव वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमान संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हतीति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्व्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्यात्पक्षे नास्तितेत्येवं सति कथं प्रमाणभूतः सन्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोलोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्र प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमानं स्यादिति तदेकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्य्यन्ते नावधार्य्यन्ते च इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

या एव तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति चेति प्रतिपन्नस्तोऽप्रतिपन्नस्यैव स्यात् प्रत्याययितव्यपपन्नस्य। स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भाव पक्षेचाभाव तथा पक्षे नित्यता तथा पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्ति। अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनाञ्च स्वशास्त्रावधृतभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः। एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्म्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्म्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद सङ्गतमिदमार्हतं मतम्। एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्या। यत्तु पुद्गलसञ्ज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्व्वैवाण्वादनिराकरणेन निराकृतम्भवतीत्यतोन पृथक् तन्निराकरणाय प्रयत्यते"। अस्तिनास्तिकायादयोऽप्युक्ता। अणुवादनिराकरणञ्चारम्भवादशब्दे द्रष्टव्यम्।

अस्तिक्षीरा स्त्री अस्ति क्षीरं यस्याः। बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ।

अस्तित्व न० अस्ति भाव त्व। विद्यमानत्वे। "न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मन प्रत्यक्षेणास्तित्वग्राने लोकायतिका बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति" छा० उ० भा०। "सर्व्वोऽह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति" शा०भा०। तल्। अस्तितात्यत्र स्त्री। "गौरस्तितावान् अस्तिपदसमभिव्याहृतगोपदस्मारितत्वात्" शब्दश०। [स्त्रियां ङीप्।

अस्तिमत् त्रि० अस्ति विद्यमान धनमस्य मतुप्। धनिनि

अस्तु अव्य० अस–दीप्तौ तुन्। १अनुज्ञायां, २पीडायाम् ३प्रतिक्षेपे ४असूयायाम्, ५प्रकर्षे, ६अङ्गीकारे, ७प्रशंसायाम्, ८स्वरूपे, ९असूयापूर्व्वकाङ्गीकारे च। "अस्तीयेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० मम्। अस्तुकार अभ्युपगम।

अस्तेन त्रि० न०त०। चोरभिन्ने।

अस्तेय न० अभावे न०त०। १स्तेयाभावे। "लोभस्य विरतेऽसो सत्यास्तेयापरिग्रहा" भागव०। "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहायमा" पात०सू० उक्ते २यमभेदे च "बलाद्यद्वा परवित्ताहरणं स्तेयं तदभावोऽस्तेयम्" वृत्तिः। तादृशव्रतानुष्ठानेऽवान्तरफलमपि तत्र दर्शितम्। "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्व्वरत्नोपस्थानम्" पात०सू०। दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः।

अस्तोभ त्रि० नास्ति स्तोभः हुंफडादिः निरर्थकः शब्दोयत्र निरर्थकशब्दशून्ये "अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" विवरणं स्तोभशब्दे। [पाठान्तरम्।

अस्त्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत्। छन्दे निरुक्ते

अस्त्यान न० स्त्यै–क्त भावे न०त०। १निन्दायाम्, २भर्त्सने च। कर्त्तरि क्त स्त्यान संहत न०त०। तद्भिन्ने त्रि०।

अस्त्र न० अस्यते क्षिप्यते अस–ष्ट्रन्। १क्षेप्यास्त्रे शरादौ करणे ष्ट्रन्। २चापे, धनुषि ३रिपुक्षेपणसाधने प्रहरणमात्रे खड्गादावपि। "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" "प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्" "अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः" इति च रघु। "अस्त्रव्यालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे" वेणी०। [कारस्थानयोरत्वम्।

अस्त्रकण्टक पु० अस्त्र कण्टकमिव। बाणे तत्साधनस्य कण्टका-

अस्त्रकार त्रि० अस्त्रं करोति निर्म्मिमीते क –अण् उप० स०। अस्त्रनिर्म्माणकारके। स्त्रियां ङीप्। अस्त्रकारोऽप्यत्र।

अस्त्रचिकित्सा स्त्री अस्त्रेण चिकित्सा। सुश्रुतोक्ते अस्त्रेण चिकित्साभेदे सा च यथा। "अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्यामस्तदुपकाराय। तत्र शस्त्रकर्म्माऽष्टविधम्। तद्यथा। छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमिति। अतोऽन्यतमं कर्म्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्व्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्बवौष्ठपिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः॥ ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघु भुक्तवन्त प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनी परिहरन्ननुलोम शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च। महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदमुक्तं तत्रायतो विशाल: समः सुविभक्त इति व्रणगुणा भवन्त्यत्र॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रय। प्राप्तकालकृतश्चापि व्रण कर्म्मणि शस्यते॥ शौर्य्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू। असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते॥ एकेन वा व्रणेनाशुभमानेनान्तरा बुद्ध्यानेकानपरान् व्रणान् कुर्य्यात्। भवति चात्र॥ यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च। तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति॥ तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः। चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत्। अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान्॥ अन्यथा

तु सिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात्परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनाङ्कवलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रैरक्षां कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत" । "तत कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवन्ति । अत ऊर्द्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहाद्द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्तागारवच्चाशु तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्" शस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव "विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगमङ्गप्रमाणोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाच्छेदनान्येव सर्व्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्य्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तत्र प्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्व्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिं प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षाराग्निजलौकसाम् ॥ ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् ॥ एष्येष्वेषण्यभावे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिता । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणं प्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा" ॥

अस्त्रजित् पु० अस्त्रं तदाघातजं व्रणं जयति निवारकत्वात्। (कबाटवेट्) इक्षभेदे।

अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति णिनि। अस्त्रव्यापारेण जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्रजीवोऽप्यत्र।

अस्त्रधारिन् त्रि० अस्त्रं धारयति धारि–णिनि। अस्त्र धारके। ण्वुल्। अस्त्रधारकोऽप्यत्र।

अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः। १शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे। "सम्मोहनं नाम सखे! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्"। "उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-मन्त्रम्" इति च रघुः। तन्त्रोक्ते अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति २मन्त्रे च। [क्षणताकारके। ण्वुल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र।

अस्त्रमार्ज पु० अस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् उप०स०। शस्त्रती-

अस्त्रयुद्ध न० ६त०। अस्त्रेण युद्धे।

अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद–क्विप् ६त०। शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे "सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्" रघुः।

अस्त्रविद्या स्त्री ६त०। १अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम् २तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापको वेदः शास्त्रम्। धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृति।

अस्त्रशायक पु० अस्त्रं क्षेप्य सायकस्य। १नाराचास्त्रे तस्य सायकतुल्यतया क्षेप्यत्वात्तथात्वम्। अस्यते शत्रुरनेन अस–करणे ष्ट्रन् कर्म०। २सर्वलौहमये वाणे।

अस्त्रहीन त्रि०अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः। १अस्त्रशून्ये २शस्त्रव्यापारशून्ये वाग्युद्धादौ।

अस्त्रागार न० ६त०। आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनस्थाने।

अस्त्राघात पु० ६त०। अस्त्रेणाघाते।।

अस्त्राहत त्रि०अस्त्रेणाहतः। १शस्त्रहते २शस्त्रेण घाते च।

अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धनुरस्यास्ति इनि। १धनुर्धरे, २शस्त्रधा-रिमात्रे च। "अस्त्रीभव पुनरनेन हत किमस्त्री" उद्भटः।

अस्थाग त्रि० अस्थामस्थितिं गच्छति गम–ड। अगाधे हेम०।

अस्थान न० अप्राशस्त्ये न०त०। अपकृष्टस्थाने अयोग्यस्थाने "अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद्गतिः" शा०द०।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्ते न०त०। अयुक्ते।

अस्थायिन् त्रि० विरोधे न०त०। अस्थिरे स्त्रियां ङीप्।

अस्थावर त्रि० विरोधे न०त०। स्थावरभिन्ने जङ्गमे। "अपौत्रपर्य्यन्तरहितस्य मृतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरास्था-वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः।

अस्थि न०अस्यते अस+क्थिन्। मांसाभ्यन्तरस्थे (हाड़) इति ख्याते धातुभेदे। अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्र०। "मेदो यत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम्। तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्ववपुष्मताम्। अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-तिष्ठन्ति भूरुहाः। अस्थिसारैस्तथा देहान्ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम्। तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्। अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा"। अथास्थ्नां संख्या-माह। "शस्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयमुदाहृतम्। तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि नामि च। शतिमति-शतन्त्र स्था शास्त्रात कथितं बुधैः। पार्श्वो जौविकस्कन्ध-वक्षःपृष्ठोदरेषु च। जानीयाच्छ्रिगतेषु शतं षष्टयोत्तरम् ग्रीवायामूर्द्ध्वगा विद्याद्स्थ्नां षष्टिं त्रिसंयुताम्"। तत्र शाखागतान्याह। "एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-मेकमस्थि। एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पार्ष्ण्योरेकैकं २जङ्घयोर्द्वे २ जान्वोरेकैकम् २ एवं त्रिंशदेक-स्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। अथ पार्श्वादिगतान्याह। "पार्श्वयो षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६। श्रोण्यां भगे वा एकं १ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यष्टौ ८ पृष्ठे-त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २" योगात् ११७। अथ ग्रीवोर्द्ध्व-गतान्याह। ग्रीवायां नव ९कण्ठनाड्यां चत्वारि ४ हन्वो-रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ तालु-न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं २ शिरसि षट्। एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि यथा "तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च। वल-यान्यपि तानि स्युर्नलकानि च कानि चित्। अस्थिकोषस्तु नासायां तरुणानि हि। शिरःशङ्खकपोलेषु नास-नमोयजादिषु। कपालानि भवन्त्येषु दन्तेषु रुचकानि च। प्राय पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु। पादयोर्वलयानि स्युर्नलकानि भुजेऽधुना। करपादाङ्गुलितले कूर्चे च मणि-बन्धयोः। जानुजङ्घाद्वये चापि नालीवालमकानि तु"। अथैषां प्रयोजनमाह "मांसान्यत्राणि बद्धानि शिराभि-स्नायुभिस्तथा। अस्थीन्यालम्ब्य तत्वा न दीर्य्यन्ते पतन्ति न" सुश्रुते। याज्ञ० तु "प्राधान्यात् अन्यायसंख्याऽभिहिता यथा। "स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः। पाणि-पादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्। षड्अङ्गुलीनां द्वे पाष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्। चत्वार्य्यरत्निकास्थीनि जङ्घयो-स्तावदेव तु। द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे। अक्ष-

तालुमध्ये श्रोत्रोपलके च विनिर्द्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थि' स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्तति' । द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः" "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्" इति श्रुतिः "मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं श्रूयपि स्मृतम्" मनुः स्वार्थे कन् । अस्थिकं तत्रार्थे ।

अस्थिकृत् पु० कृ—क्विप् ६त० । अस्थिकारके मेदसि धातौ । यथा मेदसोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अस्थकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिच्छलित न० "कण्डकमस्थकस्थं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातित वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति" काण्डभग्नमुपक्रम्य "पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छलितमिति" सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।

अस्थिज पु० अस्थ्नो जायते जन—ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि यथा चास्थ्नोमज्जजन्म तथोक्तमस्थकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिति स्त्री अभावे न०त० । १स्थित्यभावे अस्थैर्य्ये । "अस्थितेव शरीरस्य तुला वंशाग्रमुच्चयात् । आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां द्वादशाहं प्रशस्यते" इति स्मृति । अस्थिति ब्लीवहृदजध्वनीनाम्" काद० । २मर्य्यादाभावे । न०ब० । ३मर्य्यादाशून्ये ४स्थैर्य्यशून्ये च त्रि० ।

अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।

अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमय धनुरस्य अनङ् समा० । शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।

अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंङ्घे

अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेप' । विधानेन मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले क्षेपणे।तत्प्रकारश्च आदिपु० "भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुशद्वये चापि यदा विपन्नः। तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षेपेत् । स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्म्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्करमवेक्ष्य स्वर्णं च दक्षिणां विप्रवराय दद्यात्" । "एतद्दूर्द्धं तीर्थविनाशमप्यो अन्यथा पठितम्" तद्यथा । "स्नात्वा तथोत्तीर्य्य च भास्करन्तु दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु" इति । "एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्यात्

महेन्द्रतुल्या" इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्य ।

अस्थिभक्ष पु० अस्थि भक्षयति भक्ष—अण् । (हाड़गिला) १पक्षिणि, २कुक्कुरे च । भुज—क्विप् । अस्थिभुगादयोऽप्यत्र ।

अस्थिभङ्ग पु० अस्थ्नो भङ्गः । अस्थिभञ्जने "अस्थिभङ्गे गवाश्वेव चाङ्गूलस्य च भेदने" स्मृतिः ।

अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतुप् । अस्थियुक्ते प्राणिनि "अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" । किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति" मनुः अस्थिमतां कृकलासादीनामनस्थ्नां मत्कुणादीनाम्" कुल्लू० । [निर्म्मिते कङ्कालादौ ।

अस्थिमय त्रि० अस्थ्नोविकारः मयट् स्त्रियां ङीप । अस्थि

अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्म्मिता माला । अस्थिनिर्म्मितगुटिकायां १मालायाम् ६त० । २अस्थिश्रेण्यौ च ।

अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयी मालाऽस्त्यस्य इनि । शिवे ।

अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज—क्विन् । (हाड़जोड़ा) हस्तिशुण्डावृक्षे । [ध्वजनाम्" काद० ।

अस्थिर त्रि० न०त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । "अस्थिरत्व

अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहोऽस्य । १शिवानुचरे भृङ्गरीटे । २अतिशीर्णदेहे त्रि० ।

अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्नां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "काण्डं त्वगविरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । संस्थितं सुतप्तं ततस्तिलस्य तैले सपक्वं वटकमतीव वातहारि" वैद्य० ।

अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिशून्ये अतिकृशे ।

अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ—अण् (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सारः क्रिमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् । रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः" भा० प्र० । [हृ—ण्वुल् । (हाड़जोड़ा)ग्रन्थिमति वृक्षे

अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+

अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंचये "शान्त्युदकैर्नास्थिसञ्चयः स्मृतिः" स्मृट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० । अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्य्यम् । यथाह संवर्त्तः । "प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्य्यं दिने तद्गोत्रजैः सह" । क्वचित् "द्वितीये त्वस्थिसञ्चय" इत्युक्तम् । वैष्णवे तु "चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्य्यात्ते षाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप" इति। अतोऽन्य-तमदिने स्वस्वगृह्योक्तविधिना त्वस्थिसञ्चयनङ्कार्यम्" मिता०। अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः। "अस्थिसञ्चयने यागो-देवानाम्परिकीर्त्तितः। प्रेतीभूतन्तमुद्दिश्य य शुचिर्न्न करोति चेत्। देवतानान्तु यजनन्त' शपन्त्यथ देवताः"। देवताश्चात्र श्मशानवासिन्यः भूतपूर्व्वदगुधाः। श्मशानवासिनोदेवाः श्मशानाम्परिकीर्त्तिता" इति तेनैवोक्तम्। अतस्तास्तेषाम् अचिरमृतस्य प्रेतस्योद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चान्नेन तत्र पूजा कार्य्येत्युक्तम्भवति" मिता०प्रा०अध्या०।

अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब०। अस्थिजाते १मज्जधातौ यथा च अस्थिजात मज्जप्रभवोत्त-मस्थकरपल्ले ५५८पृ०। २वज्रे च तस्य दाधीचास्थिज त्वात् तथात्वम् "ततश्चाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुड़ं पततां वरः। प्रहसन् श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहृत। करोमीमं करिष्यामि वज्र यस्यास्थिसम्भवम्" भा०आ० ३३अ०। यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमशनिशब्दे २७४ पृष्ठे २अस्थिजातमात्रे त्रि०।

अस्थिसार पु० अस्थ्नः सारः पाकपरिणामः। अस्थिजाते मज्जधातौ। अस्थ्येव सारो यस्य। रक्तमांसशून्यदेहे त्रि०

अस्थिस्नेह पु०६त०। मज्जनि तस्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम्।

अस्थूरि पु०स्था—बा० कूरि। एकाश्वयुक्तशकटं स्थूरि न०त० तद्विपरीतम्। बहुभिरश्वादिभिर्युते शकटे। "अस्थूरि गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ०६,१५,१९।

अस्थैर्य्य न० अभावे न०त०। १स्थैर्य्याभावे विरोधे न०त०। २चाञ्चल्ये। न०ब०। ३स्थैर्य्यहीने त्रि०।

अस्थाविर त्रि० न०त०। स्थिरावस्थितं, स्थूलशरीरशून्ये च।

अस्निग्धदारु न० अस्निग्ध रूक्ष दारु कर्म०। देवदारुभेदे।

अस्नेह पु० अभावे न०त०। १स्नेहाभावे न०ब०। २स्नेह-शून्ये त्रि०। स्नेहस्तैलादेर्गुणभेदः प्रेम च। [शून्ये त्रि०।

अस्पन्दन न०अभावे न०त०। १चलनाभावे न०ब०। २क्रिया-

अस्पर्श पु० अभावे न०त०। १स्पर्शाभावे न०ब०। २स्पर्श-शून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" श्रुतिः।

अस्पर्शयोग पु० "नास्ति स्पर्शःविषयसम्बन्धोयत्र कर्म०। विषय प्रतिभासशून्ये निर्विकल्पके ध्याने "अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः। अविवादो विरुद्धश्च देशितस्त नमाम्यहम्"।

अस्पष्ट त्रि० न०त०। अव्यक्ते। "अथेदानीमस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वेदान्तवाक्यानि विचार्य्यन्ते" शा०भा०।

अस्पृश्य त्रि० न स्प्रष्टुमर्हं अर्हार्थे क्यप् न०त०। स्पर्शायोग्ये मद्यमूत्रादौ "मद्यमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं कुणपं स्रुतम्" नारं स्पृष्ट्वा तु संस्पृश्य सचेल जलमाविशेत् मनुः। अस्पृश्य स्पर्शने चैव वाचः स्नानं समाचरेत्" स्मृति। अस्पृश्य द्रव्याणि च मानेव सर्वोपायुविधयल्ल योः उक्तानि।

अस्पृहा स्त्री अभावे न०त०। "स्पृहाभावे"। "नास्पृहेषु मरणेषु साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। न०ब०। २स्पृहा-शून्ये त्रि०।

अस्फुट त्रि० न स्फुटः। अव्यक्तभिन्ने। अलङ्कृतौ गुण-स्थापीति का०प्र०व्याख्यायां "अलङ्कृती अस्फुटालङ्कारे"। "क्वचित्प्रवाचां क्वचिदस्फुटार्थकम्" नैष०।

अस्फुटवाक् त्रि० अस्फुटा अव्यक्ता वाक् यस्य। बाले।

अस्मद् त्रि०अस—मदिक्। अहंप्रत्ययविषयत्वेन वेद्ये १प्रत्य-गात्मनि, २देहाभिमानिनि जीवे च। "अहं देवो न चान्योऽ-स्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गुड़ाकेश" गीता "आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता" देवी माहा० "सर्वे वयमतः परम्" "मान्तु वेद न कश्चन" गीता "यः सर्व दाशानसृजत् सपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" गीता। अस्य लिङ्गत्रयेऽपि एकविधं रूपम्। आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता मद्परत्वे न तत्कार्य्यम् "अस्मदोद्वयोश्च" पा०। द्विवचनपरत्वे अस्मद्—अण्। आस्माकः। खञ् आस्माकीन छ अस्मदीय। एकवचन परत्वे अण् मामकम् खञ् मामकीनम् छ मदीयम्"। तसिल् अस्मत्तः एकवचने मत्तः "मत्तः परतरं नास्ति" गीता।

अस्मत्रा अव्य०अस्मद्+बा० त्राच्। अस्मास्वित्यर्थे। "अस्म-त्रा ते सध्र्यक् सन्तु" ऋ० १,१२२।

अस्मदीय त्रि० अस्माकमिदम् छ। अस्मत्सम्बन्धिनि "सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः" गीता।

अस्मद्र्यञ्च् त्रि० अस्मानञ्चति अस्मद्+अञ्च—क्विन् अद्र्या-देशः। अस्मदभिमुखे। "त्वमस्मद्र्यग्वोददतो मघानि" ऋ०७,१९,१० मघादामपि अस्मद्रीच इत्यादि। स्त्रियाम् ङीप् अस्मद्रीची।

अस्मद्विध त्रि० अस्माकमिव विधास्य। अस्मादृशे एकवचन परत्वे मद्विध "न मद्विधे न्यस्यति भारमग्र्यम्" भट्टिः।

अस्मयु त्रि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ बा० व्यत्य-येन एत्वम्। हविःस्तोत्रार्थम् आत्मनः अस्मान् इच्छति। "उत स्वस्मयुर्गवो'।" ऋ० १,४१,७।

अस्माक त्रि०अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि०वेदे ब्रह्मविः।

अस्मत्सम्बन्धिनि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना" ऋ० ६,४५,१५ । लोके तु अस्माकः ।

अस्मि अव्य० अस–मिन् । अहमर्थे, "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति" सा०द० । "अस्मिता" । "दुदुम-नास्मि सागरम्" रघुः "अहंश्वास्मि न शोकभाक्" ।

अस्मिता स्त्री अस्मि–भाव तल् । अहमिति ममेतिवेत्यभिमाने "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात०सू० सचाभिमानोमोह इत्युच्यते यथाह सा०कौ० । "देवा ह्यष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्यामृताभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्य्यविषयत्वादष्टविधः" तल्लक्षणसूत्रं पात०सू० । "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" दृक्शक्तिः पुरुषः दृश्यते इति दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिपदद्वयोर्योग्यतार्थं भोक्तृभोग्ययोरत्यन्तविविक्तयोर्द्वयोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम् इवपदेन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य द्योतितम् अस्मितेत्यर्थः इयं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः इति" वृत्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । स्मरणाभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्त्यत्र सूक्ते मत्वर्थे छ । अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशदृचम् ऋ० १,१६४, सूक्तम् । "स्तेयं कृत्वा द्विजोमोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्विषात्" ऋग्विधाने १,२२६, । महाव्रते वैश्वदेवस्य वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्ये स्थितम् "अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति" दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशदृचम् तच्च तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्मिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेकचत्वारिंशदृचम् । "सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्म्मलः" मनुः कुल्लू० एतद्व्याख्याने अस्य वामस्य पतितस्येति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहत्य पु० हन–वा क्यप् न०त० असिना अहत्य ३त० । खड्गेनाहननीये अनुशतिकादिकार्य्यम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिर्हेतिर्यस्य । खड्गसाधने योधे । अनु-

अस्युद्यत त्रि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्र पु० अस–रन् । १कोणे २केशे च । ३रुधिरे ४अश्रुजले न० अमरपद्ले उदा० ।

अस्रकण्ठ पु० अस्र कोण इव कण्ठोऽस्य अस्रयुक्तकण्ठो वास्य । वाणे हारा० तस्य पातने हि यत्नं रुधिरात्त मुखत्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अस्रखदिर पु० अस्रवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।

अस्रज न० अस्रात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसे । तस्य रुधिरजातत्वमसृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रप पु० अस्रं रुधिरं पिबति पा–क । १राक्षसे २तद्देवताके मूलानक्षत्रे च । "द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि" मुहूर्त्त चि० क्विप् अस्रपाप्यत्र । [रक्तशाके भिण्डाख्ये ।

अस्रपत्रक पु० अस्रमिव रक्तं पत्रमस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्रपा स्त्री अस्रं पिबति पा–क्विप् क वा । (जोंक) जलौकसि । तस्या भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । कूर्म्ममत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्व

भाःसु च निर्दिया ॥ भवति चात्र ॥ शैलेषु शिवरस्थेषु ताः सरित्सु सुगन्धिषु । न च महोत्सवादिभ्यो न च मह्ये- मया॰ सुताः । तासां प्रपद्यमानं चर्मपात्र्यां प्रयोगैर्न्न दृशीयात् । अथैता नवे मङ्गति घटे सरसकृतो दकमण्डलुभाजा निदध्यात् । मध्याह्ने नानाप्रकारैश्चैवं मधूदकमोदकांच मांसांच सौलभ्यं, यथार्थं तत्प्रमोदकानि च पत्राणि, इत्याद्युक्तान्यभ्यञ्जनं भक्ष्य च दद्यात् अथ रात्र्यापराह्ने घटमध्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र । स्थूलमध्या परिक्षिप्ता पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिता । अपा-ङ्गिण्योऽल्पपायिन्य सविषाश्च न पूजिताः"। अधिकम- स्वग्निभोजप्रयन्ने ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रफला(ली) स्त्री अस्रमिव लोहितं फलमस्याः । सल्लकीवृक्षे । भक्षादिपूर्वकत्वाभावेन फलान्तस्य प्रामादिक ठाप् जातित्वात् ङीषेव युक्तः ।

अस्रमातृका स्त्री अस्रस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां कन् । अशितासारे रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

अस्ररोधिनी स्त्री अस्रं क्षतजमायु रुणद्धि रुध–णिनि । लज्जालुलतायाम् ।

अस्रवत् त्रि॰ न स्रवति स्रु–शतृ न॰त॰ स्त्रियां ङीप् । १स्वच्छिद्रे अक्षरिते "अनागसमस्रवन्तोमारुहेमाम्" ऋ॰ १०, ६२,१०, अस्रमस्यास्य मतुप् मस्य व । २रुधिरयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

अस्रविन्दुच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव छदो दलं यस्याः । लक्ष्मणाकन्दे वृक्षे ।

अस्रार्जक पु॰ अस्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज–ण्वुल् । १श्वेततुलसीवृक्षे । २रुधिरोत्पादके रसे च । यथाऽस्र रक्तोत्पादकत्वं तथोक्तमस्रकरशब्दे ३शोणितोत्पादकमात्रे त्रि॰।

अस्रि स्त्री अस–क्रि । अश्रयस्त्रार्थे कोणे अश्रिशब्दवत् समासान्तभाक् । चतुरस्रचतुरस्रादि तच्छब्दे उदा॰ दृश्यम् ।

अस्रिध् त्रि॰ न स्रेधते स्रिध्–क्विप् न॰त॰ । अच्योतने "मित्रमदिति दक्षमस्रिधम्" यजु॰ २५,१५ ।

अस्रु न॰ अस्यते क्षिप्यते अस–रु । अश्रुशब्दे अस्य तालव्यान्ताऽपि "मुक्ताम्लाम्बुधारां त्यजतीति" नीलकण्ठ ।

अस्रेमन् त्रि॰ स्रिव–मनिन् गुणवकारलोपौ । १अखण्डे निरु॰ । २अनर्दिते च "अमत्रांसोऽस्रेमाणं तरणिम्" ऋ॰ १,२९,११ । "अस्रेमाणं अविरहितम् भा॰ ।

अस्व त्रि॰ नास्ति स्वं धनमस्य । १निर्धने । स्वः स्वकीयः न॰ त॰ । २स्वकीयभिन्ने त्रि॰ । एतदर्थेऽस्य सर्वनामतया अस्वम् । अस्वाः स्त्रियां तु नित्यमत इत्त्वम् अस्विका ।

अस्वच्छन्द त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । स्वच्छन्दभिन्ने पराधीने ।

अस्वजाति त्रि॰ न स्वेन जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा विप्रस्य क्षत्रियादि

अस्वतन्त्र त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । स्वाधीनभिन्ने पराधीने । "अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति" वशि॰ । तथा अस्वातन्त्र्यञ्च तत्रैव दर्शितम् "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य- मर्हति" तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्थावर धनादेर्यथेष्टविनियोगे पित्रादेरस्वातन्त्र्यमिति मिताक्षराकृत् व्यवस्थापितं यथा "तस्मात् पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनि- केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यति- रिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान् सर्वान् न दानञ्च न विक्रयः" । "ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यव- स्थिताः । वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च न विक्रयः" इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः "एकोऽपि स्थावरे कुर्या- द्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत" इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दाना- मात्रादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्या- पिन्यामापदि तत्पोषणे आवश्यकर्त्तव्ये स्थावरस्य दाना- धमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति" । यत्तु वचनम् । "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एकोह्य- नीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति । तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञा आवश्यं कार्या विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय व्यवहारसौकर्याय च सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन अतो विभक्तानामनुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये- वेति व्याख्येयम्" मिता॰ व्य॰ध॰ ।

अस्वन्त न॰ असूनाम् अन्तो यस्मात् ५ब॰ ।१ मृत्यौ यथाः प्राणिवधहेतुतया सूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सु, न अन्तो यस्य । २अशुभोदर्के त्रि॰ । ६त॰ । ३मरणे पु॰ ।

अस्वप्न पु॰ नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य । १देवे । २निद्रारहिते त्रि॰ । देवानां स्वप्नाभावश्च श्रुतिसिद्धः श॰ब्रा॰ । यथा "न वै देवाः स्वपन्त्यनपहतो वा एतस्य पाप्मा भवति" दिवा- स्वप्नाभावेऽपि रात्रौ स्वपतोऽस्वप्नत्वम् भा॰ शा॰प॰

२२१३ अ० । "दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन्" ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः स्वरोऽत्र । १मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीनमस्वरम्" रामा० । २स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० । ३उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्येव रूपमस्य । समानस्वभावशून्ये "न स्वस्वरूप" इति मुग्धबो० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हित स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्" मनु "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था—क ७त०न०त० । स्वस्थभिन्ने १अप्रकृतिस्थे २रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न०त० । १स्वाच्छन्द्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० । [अतिकषाये गोक्षुरवृक्षे ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययनहीने "अ(निः)स्वाध्यायवषट्कारमिति" स्मृतिः । न स्वाध्यायो यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धके वे अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे विवृति । अधीयते अधि+इङ्—कर्म्मणि घञ् अध्याय स्वस्य स्वशाखानुसारेण अध्याय स्वाध्याय न०त० । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने २स्वेनापाठ्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते "अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रह" इति स्मृतिः । २निध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिक्रत त्रि० अस्वामिना क्रतः । अस्वामिना क्रते विक्रयादौ "अस्वामिक्रतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना क्रतो विक्रयः । १अस्वामिना क्रते विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारद "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय" इति । तत्र किमित्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्मसम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणन्दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वामिक्रतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "अस्वामिविक्रयन्दानमाधिञ्च विनिवर्त्तयेदिति" क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्द्रव्यागमोपायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ तत्र क्रतः क्रेता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । "द्रव्यमस्वामिविक्रीतम्प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयादिति" स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्" या० नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं विक्रेतारं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकादिभिः आत्मविशुध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च । "अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तो विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धो भवतीति" श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमति अयमुपदेश । नष्टमपहृतं आत्मीयन्द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात्प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवाद । यथाह बृहस्पति । "मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत" इति । तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति अपचारापराधानुरूपन्दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं कालो देयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तावान्प्रसर्पयेति"

स्मरणात्। अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति। "असमाहार्य्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति" मनुवचनात्। यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति। "अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्। यथाभियोगन्धनिने धनन्दाप्योदमञ्च सः" इति स्मरणात्। स लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तम् तत्स्वामिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह। "आगमेनोपभोगेन नष्टम्भाव्यमतोऽन्यथा। पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदन्द्रव्यं नष्टं वा मदपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना। अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः। अत्रैवाय क्रमः। पूर्व्वं स्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्तत क्रेताचौर्य्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत्। अथानेतुन्न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति। तस्करस्य प्रच्छादकमप्याह। "हृतं प्रनष्टं योद्रव्यम्परहस्तादवाप्नुयात्। अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिम्पणान्" या०। हृतम्प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति स्थानपालानिवेद्यैव दर्पादिना योऽपहरत्यसौ षण्णवतिम्पणान्दण्डनीयस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात्। राजपुरुषानीतं प्रत्याह। "शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतम्। अर्व्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत परतोनृपः" या०। यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्व्वा नष्टमपहृतन्द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्व्वाक् प्राप्तश्चेन्नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात्। ऊर्द्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात्। स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम्। यथाह गौतमः। "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति" यत्पुनर्मनुनाभ्यधायि त्र्यब्दं रक्ष्यमिति। "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्। अर्व्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतोनृपतिर्हरेत्" इति। तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयम्। रक्षणनिमित्तं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तम्। "आददीताथ षड्भागम्प्रनष्टाधिगतान्नृपः। दशमं द्वादशं वापि सतान्धर्म्ममनुस्मरन्निति"। तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षडादयो भागावेदितव्याः। प्रपश्चितञ्च तत्पुरस्तात्।

सम्प्रति षड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह। "पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे। महिषोष्ट्रगवा द्वौ द्वौ, पादम्पादमजाविके" या०। एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरः पणान् दद्यात्। मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान्। महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तम्प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकम्पादम्पादं दद्यादिति सर्व्वत्रानुषज्यते। अजाविकमिति समासनिर्द्देशेऽपि पादम्पादमिति वीप्सावशात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते" मिता०॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौराद्यासम्भवविषये विशेषोदर्शितो यथा "प्रकाशक्रये तु स्वामिनोग्रहणे नारदवृहस्पती। वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः। अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यदि वा मृतः। स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीत स्वकन्धनम्। अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः। अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने। एतत्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्" इति।

अस्वाम्य न० अभावे न०त०। १स्वाम्याभावे स्वत्वाभावे न० ब०। २ स्वत्वशून्ये त्रि०। "अस्वाम्यं हि भवेत्तत्र" स्मृतिः

अस्वावेश त्रि० स्वस्मिन् स्वस्थाने स्वभावे वा आविशति आ+विश–अच् ७त०। स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते "अरदृष्टस्वावेशम्" ऋ० ७,२८,७।

अस्वास्थ्य न० अभावे न०त०। १स्वास्थ्याभावे "स इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवं दिवः" माघ। २रोगादिव्यभिभवे च न०ब०। ३तद्वति त्रि०।

अस्वीकार पु० अभावे न०त०। १स्वीकाराभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०। स्वीकारोऽङ्गीकारः प्रतिग्रहश्च।

अस्वीकृत त्रि० न स्वीकृतः १अगृहीतभिन्ने २अनङ्गीकृतभिन्ने च।

अस्वैरिन् पु० स्वैरी स्वाधीनः न०त०। १परतन्त्रे। स्त्रियां ङीप्

अह गतौ चुरा०भ्वा०सक० इदित् सेट्। अंहते आंहिष्ट। आनंहे "आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम्" "आहिंसानां दुव्याभो गरभक्ष्यत्व ततः"भट्टिः। रि अंहिः पादः असुन् अंहः पापम्। इन् वा० नुक्। अंहिःवर्ष केदारत्व। "एवा त इन्द्रोचथमहेम"ऋ०२,१६,७, वेदे तु वा० नलुक्। लटः पञ्चानां लिट् पञ्चसादेशे नु नवाहादेशः आह आहतु आहुः आत्थ आहथुः "इत्याह भगवान् मनुः" इत्यादौ तु चादिगणपठित विभक्तिप्रतिरूपमाहेति। [आञ्जिस्व तु।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ०अक० सेट्। अंहयति ते

अह व्याप्तौ स्वा०प०सक० सेट्। अह्नोति। आहीत् आह।

अह अव्य० अहि–घञ् पृ०नलोपः। १प्रशंसायां, २ क्षेपे, ३वियोगे, ४निश्चये, ५आचारातिक्रमे, ६प्रेषणे च। "अत्याह तदिन्द्रोऽब्रुवत द्वेषो हि स" "इदमहेद सत्य रूपमप्यस्मात्प्रमयायम्" शत०ब्रा०।

अहयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस्। १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः" भट्टि०।

अहश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र। अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने। "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं वा ऊदिरे उक्तवन्त" भा०। "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" बृ०उ०। "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः" भा०।

अह (हस्क)कर पु० अहः करोति कृ–ट वा सत्वम्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च। [रो र०। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे।

अह (हर्प)पति पु० अह्नः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात्। वा

अह (हम्र्म)र्मेघ पु० अह्नः मेघ वा सत्वम्। १दिवावसाने अह मेघो यत्र ब०। २अपौचाद्यन्तिमदिने।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ्। १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयोनिश्चयो गर्व्वं स्मरणं विषया इमे" वेदा०परि०। सांख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां०का०। "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः। एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव"। व्याख्यातं च कौ० "अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तोनान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति "कर्त्तव्यमेतन्मयेति"। तस्य कार्य्यभेदमाह तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः। प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाख्यः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यः इत्येवकारेणावधारयति"। "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्" सा०सू०। अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सा०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोधः इत्यर्थः। अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्। सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात् सम्भ्रमात्मकत्वे नैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति। अत्रेत्थमनुमानम्। तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्। यथा पुरुषादिरिति। नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः। अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात्। अत्र चायमनुकूलस्तर्कः। "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः। तत्रैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति। नन्वेव कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात्। न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेदः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति। अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तद्व्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यवयवलोष्टादेरिति" सां०प्र०भा०। मनुनाप्युक्तम् "मनश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्"। "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः। अस्याधिष्ठाता" शङ्करः। निरहङ्काररूपस्याहङ्यावीरादिरेव न" सा०द०। "नाहङ्कारात् परो रिपुः"। "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि। १अभिमानवति २गर्वयुक्ते।

अहङ्कृत त्रि० अहमिति कृतं येन । १ गर्वे २अभिमानवति च । "आभिजनपयोत्पत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः" भाग० । "यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते" गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+कृ-क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहत न० हन-क्त न०त० । "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु" १नूतनवस्त्रे "निर्णेजकाद्याहितं यदहतं तत् प्रचक्षते २तत्तुल्यलक्षणे च वस्त्रे "अहतैर्वै वासोभिर्माल्यैरुच्चा-वचैरपि" भा०व०प० ३ अ० । अहतवाचा इत्यादौ नरकहृत्यादिवत् तद्भावे अहतत्वादिबोधनाय । ३भोगे-नानायिते "यद्रत्नौघिव एकैः तन्क्षेलाहतश्च यै" भा०स०प० १९ अ० ४हतभिन्ने च त्रि० ।

अहति स्त्री अभावे न०त० । १हननाभावे अविनाशे "अलोकानतेऽहतये यजत्र" ऋ०८,८६३ न०त० । २हन-नशून्ये विनाशशून्ये त्रि० ।

अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हा-कनिन् । १दिवसे । "अहनि च तमिस्त्रायां वार्धे मदरयाणाल" स्मृति । "अन्योऽन्यदर्शनमहस्त्रियामम्" रघु । अह यद्यपि दिवसएव प्रसिद्धः "अहो अहोनि-शं दिवा हिमागमे" मेद० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते" ब्र०वि० । "दिनं शुध्येत् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप । वैश्यः पञ्चदशा-हेन" मनु । "अशाहेषु निहन्तेषु" "द्वादशाहं प्रयस्यते" श्रुति तत्परिमाणवत्कालकाल०विष्णुध० । "अक्षिपक्ष्म-निपाताख्यो निमेषः परिकीर्त्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालोनो-पलभ्योऽम्भसङ्गस्य ! नोपलभ्य यथा सूक्ष्म सूक्ष्मत्वं पर-माणुत । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयं प्राणः पञ्चत्रुटिः स्मृतः । विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षष्टिर्नाडिका स्मृता । अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या त्रिंशमेतत् प्रकीर्त्तितम् । त्रिंशन्मुहूर्त्तास्तथा अहोरात्रे प्रकीर्त्तिताः । तत्र पञ्चदश-प्रोक्ता रात्रौ । रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य नराधिप ! । तदाश्रितमुहूर्त्तानां तदा वृद्धिः प्रकीर्त्तिता । दिन-वृद्धिर्यदा राज ! दीनाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितमुहू-र्त्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या ताव-देव तु । वीचन्ते तस्य हानौ च तन्मुहूर्त्तगतैव च । रात्र्याश्रितास्तु वर्द्धन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेष-तुलाप्राप्तो वहन्त्यांशुसुताश्चैव प्रपद्यते । समरात्रिदिवं कालो मुहूर्त्तैश्च तदा समम्" । मुहूर्त्तानां कोलकालं ज्योतिषादि नामानि त्रिविधानि तत्र त्रीतानि माधवा० कृत्यानि । ज्योतिषादि चाह कश्यपः "गौरीसर्पभवर्यमिमपितरो वस्वम्बुविश्वाह्वया मन्माश्वोऽरमन्धर्मेन्द्रलताद्वेषनम्र-शराः । तोयेशाजैकपादाहिर्बुध्न्या तथा पञ्चाम्भसो वासरे" । पराशारादिर्मुहूर्त्तानिमा ब्र० सोमायोऽग्निर्वायुरुद्राहि-सोमः । विष्णुर्नीरुत्यदु नामा मुहूर्त्ताः रात्रौ सूर्याः क्रमशः-आत्मिवहा:" । आर्त्तनामानि तु "रौद्रश्चैव श्वेतश्च तथा मारस्तः स्मृतः । सावित्रो वैश्व-देवश्च मास्वर्यः कुतपस्तथा । रौहिणस्तिरश्चैव विभ-योनिर्कालिकास्या । सन्तोऽभिजयश्चैव दिवा पञ्चदश-स्मृताः । महत्त्वाश्वयादश्च तथाहिर्बुध्नकौ शाङ्गौ याम्य आग्नेयो वैधात्रश्च एव च । आदित्येयोऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च । मार्गोणाभवश्चैव मुहूर्त्ताः क्रम-योनिर्गिव" । एतदनुसारेणैव "मार्ग्ये मुहूर्त्ते शिव तव देवीति" रघु "मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन" कुमा० "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारोहिणं बुध" इत्यादि प्रयोग । अत्र द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-प्रायेण । "यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद् विशिष्यते । तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" मनु त्रिधा विभागे "अर्द्धं सर्वोदयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्च-कम् । पूर्वाह्णः पञ्च प्रोक्तः मध्याह्नस्तु ततः परम् । अपराह्णस्ततः प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम्" । "तथा-दक्षः पूर्वाह्णे देवा अयनमभ्यवहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः" गोत० "पूर्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्" श्रुति चतुर्द्धा विभागे गोभिलः । "पूर्वाह्णं प्रहरं यावत् मध्याह्नं प्रहरत्रयः । आपराह्णादपराह्णं सायाह्नं ततः परम्" । पञ्चधा विभागमाह व्यासः । "मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । सायाह्न-स्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्म्मसु गर्हितः" एवमेव द्वेधोक्त-विभागः तत्राह नवविधम् "प्राह्णं दिवं तथा पैत्र माध्या-ह्नं तुरीयकम् । सौरश्च श्वानमाङ्गार्थं नामानि वै नव" ब०वि० । तत्र प्राह्णम् "रत्न तुलकरभेव भूत-मकारकारक । अतो प्राह्णमःप्रोक्तं सर्वते तत्र व्याप्नोति" । दिव्यत्वं तत्रैव "मासैर्द्वादशभिर्वर्षैर्दिव्यं

तदुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि० वाहस्पत्यमन्यदपि उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहार "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यश सू० सि० तत्र सौरमानत्वादिप्रमाणकथनम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मास सावनोऽर्कोदयैस्तथा इति चान्द्रमाह "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते" इति सू० सि०। एतेषां कार्य्यभेदे चक्रममाह स एव "तिथिः करणोद्वाहः क्षौरं सर्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयं भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहं दीर्घाहं पुण्याहं तु न०। सङ्ख्यादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः"सु०। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेश न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एवं तद्धितार्थे नाह्नादेश द्व्यहीन इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेश आह्निक च अहीनः दिनभवे त्रि०। २विष्णौ तस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मास" विष्णु स०। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानि देवे—च। "ते अर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा०उ०। एतदधिकृत्य "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू० आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "सावकाशतारोमिताना सञ्चरन्ते"। "अहने अहनो प्रावृरिति च" भा०१स्क०
अहना स्त्री अहर्मुखस्थमात्मना: अच् नि० टिलोपाद्यभावः। उषायाम् निरु०। "अहमहमहना याघण्डा" ऋ०१,१२३,४ "अहना उषेति" भाष्यम्।
अहन्ता स्त्री अहमित्यस्य अस्मदर्थे तस्य भाव. तल्। अस्मदर्थभावे २अभिमाने।

अहम् अव्य० अह–अम्। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयोयोऽयं चिताता भेदनाशकः। एतन्निवृत्तत्वस्य वीजं विद्धि महामते" वासि०। अहंप्रत्ययः। अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंमन्योऽस्त्यत्र योद्धायां द्वित्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति स्पर्द्धायामन्योन्योक्तौ च।
अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्वं इत्यभिमानं यत्र। योधादीनां कौतुककयात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यन्यस्यावेमोक्तौ "अगादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा०।
अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारक प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याकारे बोधे। "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" छ०उ०भा०। "नचायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा० भा०। अहमत्ययालम्बनमात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।
अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्र इति निर्द्देशोयत्र। अहंश्रेयः शब्दार्थे "अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्ममत्व कृतानुकृत्वा वर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाह तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति" शत०ब्रा०।
अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मति ज्ञान मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्म्मावभासके २अज्ञाने।
अहर त्रि० न हरति अच् न०त०। १हारकभिन्ने हरोहारकः न०त०। २हारकशून्ये गणितोक्ते युक्ते ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा०।
अहरादि पु० अह्नः आदिः। प्रभाते "प्रययावहरादौ रामचानुगरश्मिः" माघ। वार्त्तिं कोक्तं पत्यादिशब्दपरे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्—धुर् इति शब्दगणे।
अहर्गण पु० अह्नां गणः। दिनसङ्घे दिनसमूहे। यहाणां मध्यमादिज्ञानसाधनानि कल्पादि चैत्रादिककल्पावधि कल्पारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र कल्पादेरहर्गणसाधनम् "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पोब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्मात्

मनवः षट् व्यतीताः सन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिधनो गतः । अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम् । अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्" । सू० सि० तदानयनप्रकार उक्तः । तत्र सृष्ट्यादितस्तु अहर्गणस्यानयनमित्थम् । ब्राह्मदिनमानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२००००००० वर्षाः रात्रिमानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ८६४००००००० वर्षाः ब्राह्माहोरात्रमानस्य ३६० गुणितं तस्य वर्षमानम् ३११०४०००००००००० एवं वर्षेण ब्रह्मणः परमायु ३११०४०००००००००००००० तस्यायुषोऽर्द्धम् १५५५२०००००००००००० वर्षागताः । मन्वन्तरसंख्या ३०६७२०००० षड्भिर्गुणिता १८४०३२०००० एते वर्षाः षण्णां मनूनां गताः । तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभिर्गुणिता १२०९६००० वर्षाः । सप्तमस्य वैवस्वतमनोः २७युगानि गतानि तेषां समष्टिः ११६६४०००० वर्षाः सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८००० । एवमादिसृष्टित वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वापरयुगपर्य्यन्तम् । १५५५२१९७२९४४००० वर्षा गताः परार्द्धतः १९७२९४४००० वर्षा गताः । वर्त्तमानमहायुगात् ३८८८००० वर्षागताः । एवमब्दपिण्डं कृत्वा तत्र कलियुगगताब्दपिण्डं योज्यम् । एतानि च सौरकु-पाणोनि ३६० गुणितानि सौरदिनवृन्दानि गतानि भवन्ति । "मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन द्युयुक्तेः सावनैरेव ग्रहमध्यभा वस्तामनतस्तेभ्यः सि० शि० चान्द्रसावनानयनं दर्शितम् । यथा "कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः । खदहनैः ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास १५९३३००००० समाहतात् । रविदिनाप्ति १५५५२०००००००००० गताधिकमासकैः स्वतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः । पृथगतः पठितावम २५०८२५५०००० सगुणाद्विधुदिना १६०२९९९०००००० प्रगतावमवर्जितः । भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो रविमध्यमसावनः । अधिकमासदिनक्षयशेषतोऽक्षघटिकादिकमत्र न गृह्यते" । "अत्र वासना । कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा दर्शान्तप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक्स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गताधिमासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणः सहितश्चान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव । अथ चान्द्राद् द्युगणादवमानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्रैः कल्पावमानि लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गतावमानि । तैरूनश्चान्द्रोऽहर्गणोऽत्र कर्त्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरेऽवमान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमसावनाहर्गणो भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ रविवासरः । अत्राऽधिमासानयनेऽधिमासशेषं न ग्राह्यम् । न पुनस्ताहिनाद्यवयवा ग्राह्याः । एवमवमशेषमपि । न तस्माद्घटिकादिकं ग्राह्यम् । अनुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः । तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च" प्रमिता० । मध्यमग्रहादप्यहर्गणस्यानयनं तत्रैवोक्तम् । "चापात् च चक्रात् खगात् कुट्टकात् तत्कल्पचक्राग्रमहर्गणः स्यात् । निरग्रचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽप्यतोऽग्रात् तथाप्ययोगात् । "ग्रहस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेषं च कुदिनैः संगुण्य खखदेन विभज्योपर्युपरि निक्षिपेत् । तद्यथा । भगणादिग्रहे विकलाशेषावधि कल्पकुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने फलं प्रक्षिप्य तत्र षष्ट्या ६० विभज्य कलास्थाने निक्षिपेत् भगणान्तं यावत् । तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः स्यात् । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन । तथा निरग्रचक्रादपि पश्चात् तथा शेषकादग्रादपि तथा शेषयोः शेषाग्रयोर्वा योगादहर्गणानयनमप्यत इति प्रश्नाध्याये कुट्टकविधिना वक्ष्यते" प्रमि० । कलिगताद्यहर्गणानयनं तत्रैव । "कलिगताद्य या दिनसञ्चये दिनपतिर्भृगुजन्म भवति तदा । कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्द्युगणो-ऽब्जखेचरः" । "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ग्रहाः ध्रुवकाः कल्पिताः । तद्द्युचरखेचरस्य कलिमुखध्रुवकेण समन्वितः कार्यं इत्यत्र वासनापि सुगमा" प्रमि० । कुट्टकविधिश्च बीजगणिते दर्शितो यथा । "अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । "कल्प्याय शुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः

कुदिनानि हारः। तल्लं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ता-चमथात्र कला लवाप्तम्। एवं तदूर्द्धं च तथाधिमासाव-मापकाभ्यां दिवसा रवीन्दो"। "चक्रस्य विकलावशेषाद्ग्रह-चाहर्गणयोरानयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्य॰। कुदिनानि हार॰। विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती। तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम्। एवं कलावशेषं शुद्धि॰ षष्टिर्भाज्य कुदिनानि हार॰। फलं कला॰। गुणोंऽशशेषम्। एवमंशशेष शुद्धिस्त्रिंश-द्भाज्यः कुदिनानि हारः। फलं भागा। गुणो-राशिशेषम्। एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्य॰। कुदिनानि हारः। फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम्। एवं कल्पभगणा भाज्य॰। कुदिनानि हारः। भगणशेष शुद्धिः। फलं गतभगणाः। गुणोऽहर्गणः स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये॰। एवं कल्पाधिमासा-भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धिः। फलं गताधिमासाः। गुणो गतरविदिवसा॰। एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा हारोऽवमशेष शुद्धि॰। फलं गताव-मानि। गुणोगतचन्द्रदिवसाइति" प्रमि॰।

अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह" सि॰ शि॰ "अहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाश्चैत्रादिचान्द्रैर्गणकान्विता॰ किम्। कुतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यत॰ सावयवो-ऽनुपात॰। दर्शावधिश्चान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः। दर्शाग्रतः संक्रममानतः प्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम्। दर्शान्ततो यातति थिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेता। यतोऽ-धिशेषोत्यदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम्। तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम्। त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-नुपात"। "मध्यममानेन यावत्यमावास्या तदन्ते चान्द्रामासान्त॰। मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-स्तत्र संक्रान्तिकाले रविमासान्त॰। तयोः रविचन्द्रमा-सान्तयोरन्तरे यावत्यस्तिथय सावयवास्ता अधिमास-शेषतिथय॰। यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः। अहर्ग-णानयने गतास्ता रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः। अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-तुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः। अतः सौर-चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात्। अतोऽधिमासशेषदिना-न्येभ्य शोध्याः। अथ चाधिमासानयनेऽनुपातलब्धै-रधिमासैर्दिनीकृतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराश्चान्द्रा-हा भवितुमर्हन्ति। एवमत्राधिमासशेषदिनानि क्षेप्याणि। तत्र शोध्यानि। अतः कारणादधिमासशेषं त्यक्तम्। अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते। तिथ्यन्तानन्तरं यावतीभिर्घटीभि सूर्योदया अवमशेषघटिकाः यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि। अत्रावमशेषं न त्यज्यते तत्सावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथव ऊनीक्रियन्ते तदा तिथ्यन्ते सावमोऽहर्गणो भवति। अथ च सूर्यो-दयोऽवधिः साध्य। तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटी-भिर्युक्तः सन् उदयावधिर्भवति। अतोऽवमशेषे त्यक्ते सतः सूर्योदयावधिर्भवति" प्रमि॰। "अहर्गणोमध्यम-सावनेन कृतश्चसत्वात् स्फुटसावनस्य। तदूनशेषा उदयान्तराद्य कर्मोद्भवेनोनयुता॰ फलेन' सि॰शि॰ अह-र्गणे विशेषमाह सि॰शि॰। "अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत् सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत्। तदाधिमासावमशेषके च कल्पाधिमासावमयुक्तहीने"। "इह किल स्थूलतिथ्यानयने यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा चाहा साध्या इति ज्योति-र्विदां सम्प्रदायो युक्तियुक्त एव। यतोऽहर्गणस्य वारो नियामक॰। एव कृते यो विशेष सोऽभिधी-यते। तिथयोऽपि तद्वदित्यादि। अत्रैतदुक्तं भवति। यदा वारार्थं सैकोऽहर्गण कृतस्तदाधिमासावमशेषास्या चन्द्रार्कानयने कोष्ठाहतैरद्धकृतेन्दु बिम्बैरित्यादौ द्वादश-गुणास्तिथयोऽर्कभागेषु याः क्षेप्यास्ता॰ सैका कृत्वा द्वादशगुणा क्षेप्या॰। यदा निरेकोऽहर्गण कृतस्तदा निरेकम्। तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-शेष कल्पाधिमासैर्युतं कार्यम्। अवमैरवमशेषं च। यतः सैकास्तु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेक॰। तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरुपचयोऽवमैरवमशेषः स्यात् युक्तयुक्तम्" इति प्रमिता॰।

अहर्जर पु॰ अहोभिःपरिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जृ-णिच्-अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्य्यन्ति आधारे अप् वा। "संवत्सरे "यथादः सवत्सा यन्ति यथा मासा अहर्जरम्" इ॰उ॰।

अहर्दिव न॰ अहय दिवा च समा॰ इ॰ तुल्यार्थकतया वीप्सा गम्यते। प्रतिदिने इत्यर्थे "स इत्यमस्यास्त्रमहर्दिव

दिवः" माघ' अर्थं माद्यम् । २तद्वती त्रि० । "अह-र्दिवाभिवर्त्तिभिः" । [द्वयोरपत्य ।

अहर्मीय पु० ईत० । १दिनपतौ २अर्कवृक्षे चाहरधिपा-

अहर्निश न० अहश्च निशा च समा०द्व० । अहोरात्रयोः "तयोः सन्धयो माद्यः पितृणां तदहर्निशम्" भा० ईत्य० । "तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते" मनुः

अहर्मणिव पु० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये । २अर्कवृक्षे च ।

अहर्भाज् स्त्री इष्टकाभेदे । "रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितं सम्पद्यासपादीताहःसहस्रेणाह सहस्रेणैवै-तामहर्भाजम्" । शत०ब्रा० । [वृक्षे च ।

अहर्मणि पु० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये २अर्क-

अहर्लोक पु० इष्टकाभेदे । "ततोयाः सहिष लोकिष च शताम्यहर्लोकास्ता अन्नामेव ताभिः क्रियते" शत०ब्रा० ।

अहर्विद् पु० अह एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति विद–क्विप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमवेत्तरि "सुतसोमा अहर्विदः" ऋ० १,२,२ ।

अहल्य त्रि० न हलेन लभ्यम् । १हलाकृष्ये क्षेत्रे । २देशभेदे पु० । ३गौतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा । "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना यतो गर्भं वध्र्यश्वं प्रत्यपद्यत । वध्र्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी । शरद्वतश्च दायादमहल्या समसूयत । शता-नन्दमृषिश्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायशाः" हरि०३२अ० शरद्वत इति गौतमस्य नामान्तरम् । यद्'मतातः कथायाम्' शरद्वत इति गौतम इति चाख्यायते । तस्या गौतमशापकथा अयोध्याकाण्डे २६८ पृष्ठे द्रष्टव्या । तस्याः शापविमोचनकथनम् । "तस्मात् प्रविश्य रामाय गौतमस्याश्रमं विभो ! । तारयेमां महाभागामहल्यां शापविप्लुताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमित्रिणा सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य प्रविवेशाश्रमं ततः । स द-दर्श महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । लोकैरपि दुरै दुराधर्षां समागम्य । मयत्नाद्विनिर्मितां मायां दिव्यां मायामयीमिव । धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखा-मिव । तुषारेणावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्ये-ऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्य्यप्रभामिव । सा हि गौतम-वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् । राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा । स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ । पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्म्मणा । पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः ।

अहल्या ...

तस्यां तदा । सा च तौ पूजयामास स्मृत्वा गौतमभाषितम् । पाद्यार्घ्यमर्घ्यवत्कारैर्वचसा गौतमाज्ञया । प्रतिजग्राह रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा । अपतदेवताद्यानि पुष्पवृष्टिः पपात च । गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत् समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् । विशुद्धां तपसा तेन तदा रामसमागमे । गौतमोऽपि महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । समाश्रमपदं रामागतं प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्य्यया चैव पूजयाऽहल्यया तदा । तत्रैव सहितो भूयस्तपस्तेपे महायशाः " इति रामा०बा० । "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" प्रातःस्मरणीये पुरा० ।

अहल्याजार पु० ईत० । इन्द्रे तत्कथा अयोध्याकाण्डे २६८पृष्ठे ।

अहल्यानन्दन पु० ६त० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्तिः कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यासुतादयोऽप्यत्र ।

अहल्याह्रद पु० ६त० । गौतमाश्रमस्थे स्नानस्थाने तीर्थ-भेदे "ततोगच्छेत धर्मज्ञ गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम्" भा०व० ८३अ० ।

अहलिक पु० अहनि लीयते ली–ड नि० वंशभार्य्यां कन् । प्रेते । प्रेता हि रात्रौ चरन्तो दिवा लीयन्ते इति प्रसिद्धम् । "अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः" वृ०उ० । "अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण सम्बोधनं कृतवान्" भा० । "नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेत-वाचिनेति" शेष आनन्दगिरिः ।

अहस्कर पु० अहः करोति । १सूर्य्ये, "अहस्करारक्ष वधू-रहस्करः" माघ । २अर्कवृक्षे च ।

अहस्त त्रि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तशून्ये प्राणिनि १सर्पादौ "अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरव" मनुः २विगतहस्ते च । "अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्" ऋ० १,३२,७ ।

अहस्पति पु० अहः पतिरत् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ।

अहह अव्य०अह अहाति अहम्+हा–ड पृषो० । १सम्बो-धने २आश्चर्य्ये, ३खेदे, ४क्लेशे, ५प्रकर्षे च । "अहहारे त्वा-मृद्" शा०उ० "अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः" वीरच० "अहह कष्टमपण्डितता विधेः" भर्तृ० ।

अहहा अव्य० अह अहाति हा–डा । "अहहमहार्थं" "भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षित अहहहा" भर्तृ० ।

अहार्य्य पु० हृ–ण्यत् न०त० । १पर्वते । २हर्त्तुमशक्ये ३अभेद्ये च त्रि० । "ततोऽस्मभूतैः शाकम्भरस्यार्थैः परि-

वारवैः" मनुः "अहार्य्यैरभेद्यैः" कुमा० । "अहार्य्यमेवं गगनाभिपद्भ्याम्" माघ० । "अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः" मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोपः आङो ह्रस्वश्च । 1 सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् । "अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा" । "दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः । तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रमण्डलिराजिलाः । पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा । ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं चापि तृतीयमथ निर्व्विषम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः । पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् । अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् । व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि च । तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतम् । सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते ॥ विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः । मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥ ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः । स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः ॥ चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः । मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः ॥ सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः । क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः ॥ सूर्य्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥ महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ रोषयत्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः ॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् । ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः । वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः । तत्र दर्व्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ॥ मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिन्दिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रक एणीपद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्बिन्दुराजिः कर्द्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किशाद इति ॥ निर्व्विषास्तु । गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धाहिकोऽहिपताको गौराहिको वृक्षेशय इति । वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः । तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः । राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके । त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोटगलपुष्पाभिकीर्णदर्भपुष्पवेल्लितकाः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणा मन्दविषा अक्रोधा नपुंसका" इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कतिचिदुक्तानि "बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन!। न कीर्त्तयिष्ये सर्व्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु। शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ। कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा। नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः। नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा। आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः। सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः। आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा। निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा। बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः। कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा। वृत्तसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ। नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः। क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा। करवीरः पुष्पदंष्ट्रो बिल्वको बिल्वपाण्डुरः। मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः। अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा। कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान्। विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्। हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः। कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः। कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा। कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः। कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ। एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम!। बहुत्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः। एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः। असंख्येयेति मत्वा तान् न ब्रवीमि तपोधन!। बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। अशक्यान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन!" भा॰आ॰ ३५ अ॰। "अहिपरिकरभाजो भास्वरैरङ्गरागैः" माघ। "महतोऽप्येनसो मासात् क्षपयेत्यहिर्विमुच्यते" "न पश्येदहिमभ्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्" "कूताहि शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणामिति" च मनुः। २सूर्य्ये, इन्, ४राहौ, ५पथिके, अह व्याप्तौ इन्। ६वृत्रासुरे तस्य सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितुस्त्वष्टुःपुत्रः तदुत्पत्तिकथा भाग॰ ६स्क॰ ६अ॰ "हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे। इन्द्रशत्रो! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्। अथान्वाहार्य्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः। कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा। विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिनेदिने। दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम्॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम्। देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी॥ नृत्यन्तमुन्नदन्तञ्च चालयन्तं पदा महीम्। दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम्॥ लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम्। महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः। वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दिश॥ येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना। स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः"॥ ७अर्के, ८वप्रके, ९सर्पसामिके अश्लेषानक्षत्रे च। "रुद्रगणश्चीश्लोऽहि बहेन्द्रयुक्" ज्यो॰। "हृत धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः" किरा॰। "अहिपत्तद्द्युपता नियम्यताम्" माघ। १॰आकाशे त्रि॰ "अहिरसि बुध्न्य" ताण्ड्य॰। अहिराडनाहिरभक्तीनाम्" मा॰। अह-व्याप्तौ इन्। ११अबे महीव्यापित्वात्तत्वम् १२ व्यापके १३व्याप्ते च त्रि॰। १४व्यापशरविश्वो हि॰च॰ १५दृश्यिश्या १६स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा ङीप् नागनामत्वात् तज्जातत्वात् १७सीसे धातौ। तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र॰ "दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोचयत्" सीसं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोऽन्तकाम्" सीसं वङ्गं तथा वप्र योगेऽष्ट नागनामकम् (नागोमुजय) सीसं रङ्गवद्यं ज्ञेयं निर्मीषाक्षैहनाशनम्। नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति। वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितं स। पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टम्। पाण्डुप्रमेहानिलमाद्यशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभक्तौ" तस्य पाकविधिमाह तत्रैव। ताम्बूलरससंपिष्टशिलालेपात् पुनः पुनः। हालि यज्ञे पुटैर्नागो निरुत्थं भस्म जायते। (शिला मनःशिला) अन्यच्च। "अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत्। तत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहदर्व्या प्रचालितः। यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला। काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन तत्। स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च। पुनः पचेत् पुटेताभ्यामेव षष्टिपुटैरिति"।

अहिंसक त्रि॰न हिनस्ति हिन्स-ण्वुल् न॰त॰। हिंसारहिते

अहिंसा स्त्री हिन्स-अ न॰त॰। १वाङ्मनःकायैः परपीडाभावे, २प्राणिपीडानिवृत्तौ, ३अशास्त्रीयप्राणिपीडनाभावे च "अहिंसा परमो धर्म्मः" इति श्रुतिः। "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद्धर्म्मो हि निर्बभौ" मनुना वैधहिंसायां दोषाभावोक्तः एतच्च मीमांसकादिमते सांख्यमते तु

शास्त्रीयहिंसायामपि दोष यथोक्तं सां०का० । "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" । अविशुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसाया दोषसंसर्गस्तथोक्तमशुद्धिशब्दे ४७६ पृष्ठे। एतस्याश्च भावरूपत्वं गीतावाक्यम् "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । अहिंसा समता तुष्टिः" इत्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा" । इयञ्च साधारणधर्म्मः । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः" इति मनूक्तेः "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया, आर्जवं ह्रीरलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते" विष्णूक्तेः "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति" याज्ञ०उक्तेश्च "सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालान्तं धर्मसाधनमिति" "साधारणधर्मोऽहिंसादि" "न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति" श्रुत्युक्तः आचाण्डालं साधारणधर्मः" मिता०। इयञ्च "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" पात०उक्तो यमभेदः, "अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानामपीडनं सा परमः शुद्धो धर्मः "अहिंसा परमो धर्म" इत्युक्तेः अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्ध्यर्थाः तथा चोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोतीति" व्यासः । तस्याश्च कथङ्कर्त्तव्यता तदपि "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू० दर्शितम् "एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिभिर्बाधे हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादास्ये इत्यादिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्य्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्म्मः स त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना । यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्कप्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः" व्यासः । वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्म्मफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । "वितर्काः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू० । "वितर्का इति वितर्का हिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः । तत्र-हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्विति कारिता, साधुसाध्वित्यनुमोदिता चेति तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभेदात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्यतीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन । तत्पूर्विकाहिंसादयोऽपि मृदुमध्या अधिमात्राश्च भवन्ति । तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिंसायाः सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुः मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्यः मृदुतीव्रो मध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहावपि तत्पूर्वकृताहिंसा सप्तविंशतिभेदा भवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्येकाशीतिभेदा हिंसा भवति" इत्युक्तिः । तेषां फलान्याह दुःखाज्ञानानन्तफला इति । मनुनापि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च सर्वे ते घातकाः स्मृताः." इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम् यममध्येऽहिंसाफलमप्याह पात०सू०। "अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः"। अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽहिंसकस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिनकुलादीनां वैरत्यागः अस्या एव प्रभावात् । अतएव कविभिः अहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रम "विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्वमत्सरमित्यादि" वर्ण्यते ।

अहिंसान त्रि० न हिनस्ति हिनुस—शीलार्थे चानश् न०त०। हिंसाशीलभिन्ने "गर्भमर्भ्यहिंसानस्य सचिरे" ऋ०१,६४,२।

अहिंस्र त्रि० न हिंस्रः । १हिंसाशीलभिन्ने । "अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतैः" मनुः "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते । यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्" मनुः । "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते । ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः" शा०भा० स्मृतिः । (कुवेसाला) २[illegible] पु० राजव० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात् । १शाल्मलिवृक्षे शब्दच० । २मुद्गपर्णे पु० ।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।

अहिदेव पु० अहिः देवमिव। मार्कण्डेयोक्ते देवभेदे । भा०व० २५२ अ० मार्कण्डेयसमस्ये । "अयतोऽर्ध्वं तत संस्कारात् पूर्वं दिवमनिष्ठुत । अहतात् पहतात् [illegible]" इत्युपक्रम्य

"धामभीरांश्च घोषांश्च अहिक्षेत्रं च घोषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्" ।

अहिगण पु० १अन्त्यमध्यभिन्ने पद्ममालानामके आद्यगुरुके अन्त्यलघुनयरूपे गणभेदे । ६त० । २सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत्र पु० अहेः फणाकारः छत्रमस्त्यत्र । १मेषशृङ्गीवृक्षे, २नगरीभेदे स्त्री । ३देशभेदे पु० । स च देश पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । "अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता" भा० आ० प० १३८ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरिवंशे २० अ० "अहिच्छत्रं सर्वं राज्यं पितुः प्राप महाद्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् ! समेनापतमे तदा । ततोऽभूद्द्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत्रं सकाम्पिल्यं द्रोणायाथापवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततो द्रोणः उभयं जयतां वरः । काम्पिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव" हरि० २० अ० तत्सीमावच्च भा० आ० प० १३७ अ० उक्ता । "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्" । दक्षिणांश्चापि पञ्चालान् यावच्चर्मण्वतीं नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं परिभूयाथ पालिता" । अहिच्छत्रस्य नामान्तरं प्रत्यग्रथः हेम० । अहिच्छत्रे भवः अण् आहिच्छत्रः । स्त्रियां ङीप् गुरूपोत्तमत्वेऽपि गोत्रार्थभिन्नत्वात् न ष्यङ् आहिच्छत्री" सि० कौ० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान् जि-क्विप् तुक् च । १कृष्णे, २इन्द्रे च । तत्र कृष्णस्य कालियदमनाख्यानम् तत्कथा हरि० ६८ अ० । "कृष्ण कृष्ण ! महाबाहो ! गोपानां नन्दिवर्द्धन ! । ह्रस्वतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्तात ! त्वां मत्वा मानुषं विभो ! । परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः । तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञापनेरितम् । विक्रीड्याऽऽस्फोटयन् बाहू छित्त्वा तं भोगबन्धनम् । तस्य पद्भ्यां समाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरस्तु कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनाम्य च । तस्यारुरोह वेगेन मध्यमं तन्मध्यमं शिरः । सोऽस्य मूर्द्धनि स्थितः कृष्णः ननर्त रुचिराङ्गदः । मर्द्यमानः स कृष्णेन श्यामतमूर्द्धा भुजङ्गमः" । इति । इन्द्रस्य वृत्रासुरजयकथा भाग० ६स्कन्धे ९अ० "अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा । शनैः मन्निभिन्नत्विकं भगवत्तेजसान्वितम्" इत्युपक्रम्य इन्द्रकृतासुरवधं वर्णयित्वा "भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः । उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा" इत्युक्तम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव महाकारत्वात् । नाग- [जिह्वाद्वयवत्तायाम् ।

अहिण्डुका स्त्री हिडि-उकञ् न०त० । सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः "अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवोमोहश्च" । "अहिण्डुकाभिर्दष्टानामामदोषिषनाशनम्" इति च सुश्रुतः ।

अहित त्रि० न०त० । १शत्रौ । २पथ्यभिन्ने त्रि० । सुश्रुतोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२६ पृ० उक्तानि "अहितानिवोढुरुक्तकर्णपाश इव केतुभिः" रघुः "रामनाम इति तत्त्वमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे" रघुः "निम्नगतः बाधमं यदिमपि तथाहिता" गीता । चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनुः । "अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्" ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठक् ठञ् वा । १व्यालग्राहिणि, २सर्पसेवके च ।

अहिद्विष् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा द्विष्टवान् द्विष–भूते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले, ४इन्द्रे गरुडमयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्रासुरहेतृत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् "अहिद्विषस्तुरगा नियम्यताम्" माघ । क । अहिद्विषोऽम्बुजार्येषु । [स्वभावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् वुन् । सर्पनकुलयो

अहिनिर्मोक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्+मुच–कर्मणि घञ् ६त० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिनिर्ल्वयनी स्त्री अहिर्निर्ल्वीयतेऽस्याम् निर्+व्ली–ल्युट् ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्मोके । "तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत" बृ०उ० ।

अहिपताक पु० अहिः पताका यदाकारोऽस्त्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृ० सुश्रुतोक्तवाक्ये दर्शितः ।

अहिपति पु० ६त० । वासुकिनागे । अहिनाथादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव चावति प्रकाशते कै–क । सर्पाकारे नौकाविशेषे (छिप्) ।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा "समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "निवृत्तश्चोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशः" इति" तान् नामयित्वा "शकृन्मूत्र-

समायुक्तेऽधीतेऽपाने मिथोर्भवेत् । स्निग्धसाराप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ "धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा चाद्ये साध्याहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कण्डूमाश्वहिपूतनाम्" "चिकित्सितं तु कुष्ठकण्डूस्वाप्यहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)र्बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो ग्रीवा यस्य । १रुद्रभेदे,२तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । ष्ट० अहिर्बु(र्वु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "अजैकपादहिर्बुध्न्य विरूपाक्ष रैवत" विष्णु ध० । मुहूर्त्तभेदश्च अह शब्दे ५७६ पृष्ठे उक्त तन्नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्विनीशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, गूढचरत्वात् आहताकारत्वाच्च अहितुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त०।२सर्पभये च। [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्प

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्तो भानुर्द्युतिरस्य । सूर्य्यगतिहेतौ वायौ प्रवाहानिलेनैव सूर्यगतेर्ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् । "मरुतो अहिभानवः" ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् ।१गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रो मन्युरस्य । १हननशीले २अहिवत्हिंस्रक्रोधे च "प्रवताऽहिमन्यव" ऋ० १,६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्यतेऽनया मृद-ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्रासुरादौ "वृहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ-णिच्-अण् । १अरिमेदकवृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४वृत्रासुरनाशके इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिराक्रमणार्थरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४क्षणे च ५वृत्रघातिनि इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहिछत्री लता शा०त० । २गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४क्षणे ५गन्धनाकुलीवृक्षे वृत्रघातिनि ६इन्द्रे च "कृतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले । "आपाञ्जगम्यादहिशुष्म" ऋ०५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्पतुल्यदीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देशस्यादूरभवम् सुवास्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशादूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १वृत्रासुरहनने "अर्कमहिहत्ये जघु" ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह समूहसाध्ये द्विरात्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश ऋत्विज उपक्रम्य 'एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति" आपस्त०सूत्र० "तएते होत्रादिनामका षोडशर्त्विजोद्विरात्रादिभिरहीनसंज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति" भा० "अहीनयजमनमृत्विक्कर्मिति" श्रुतिः "अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति" मनुः । अहीनामिन स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीनः । ३अन्यूने त्रि० न न महीन महीनपराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु" मनुः "तस्य. सुतमहीनकोसैः" भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास" रघुः "रामस्य तनयोजज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः । निषधस्य नलः पुत्रोनभः पुत्रोनलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः" । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" इति उक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती स्त्री अहिरस्त्यस्याम् मतुप् शरादि० दीर्घः । नदीभेदे

अहीर पु० आभीरस्य पृषो० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्त ।

अहीरणादि पु० अरीहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे

अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर–अनि । द्विमुखसर्पे तद्दर्शनाद्धीतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीशुव पु० अहिरिव श्रूयते श्रु–क बा० दीर्घः । असौ "पिप्रु'-दासमहीशुवम्" ऋ० ८,३२,२ । "अहीशुवं गतम्" भा० ।

अहु त्रि० अह–व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् "पर उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽह्वीरन्या" शत० ब्रा० । अंहते व्यापारे उन् अंहु भगे न० । "यदस्य अंहुभेदा ऋषु" य० २२,२८, "अहुमर्गं भेदं विदार्य यस्याः" दीप० ।

अहुत पु० नास्ति हुतं हवनं यत्र । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे १वेदपाठे । "अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते" जपोऽहुतो हुतो-होम प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुः यस्य हवनं न कृतं तादृशे २हविरादौ त्रि० । "अथ यत् पुराणा नाग्नावग्नि यथा अहुतस्य हविषो नाश्नीयात् एव तत्तस्याहीक्षितस्य नाश्नीयात्" शत० ब्रा० ।

अहृणान त्रि० हृणी–रोषणे कण्ड्वा० ताच्छील्ये चानश् वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । "किं मे हव्यमहृणानो-जुषेत" ऋ० ७,८६,२ । लोके काचित् वेदे च अहृणीय मान० । "राजाना क्षत्रमहृणीयमाना" ऋ० ५,६२,६ ।

अहे अव्य–अह+ए । १क्षेपे, वियोगे च । "अहे राम ! घनश्याम ! पश्यामि तवपङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनः पश्यामि ते मुखम्" ।

अहेड त्रि० हेड–अनादरे अच् न० त० । अवज्ञाशून्ये

अहेडमान त्रि० हेड–शानच् न० त० । आद्रियमाणे अवज्ञाशून्ये "अहेडमानो वरुण" ऋ० १,२४,११ ।

अहेतु पु० न० त० । १हेतुभिन्ने न० त० । २हेतुशून्ये त्रि० वा कप् अहेतुकोऽप्यत्रार्थे । हेतु कारणशब्दे दृश्यञ्च । कारणञ्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटादिकं प्रति दण्डचक्रादि पटकादिकं तन्त्वादि । तयोस्तदधिकरणे तत्पूर्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताग्राहकौ च अन्वयव्यतिरेकौ । मतभेदे तद्ग्राहकाणि कारणशब्दे वक्ष्यन्ते

अहेरु पु० न हिनोति हि–रु न० त० । शतमूल्याम् ।

अहैतुक त्रि० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १हेतुतोऽभावे २दृढ़िद्रान्तरागकृततयाऽकृते । ३उपपत्तिशून्ये च । "यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्" गीता ।

अहो अव्य० न+हा–डो । १शोके, २धिक्कारे, ३विषादे, ४दयायां, ५सम्बोधने, ६विस्मये, ७प्रशंसायाम्, ८वितर्के, ९अङ्गीकृयायाञ्च "अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्" नीति० "कुसुमधनुषोमन्दिरमहो" श्यामास्तवः । "अहो अहोभिर्भवद्भिमाहिमागमे" नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वयमध्यवर्त्तिकाले षष्टिदण्डात्मके मानुषे दिने पित्राद्यहोरात्रमानन्तु–अहन्शब्दे ५७६पृष्ठे उक्तम् । त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके" मनुः । "रात्राह्नाहाः पुंसि" पा० उक्ते पुंस्त्वेऽपि आर्षत्वात् क्लीवम् "रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्र विदोविदुः" मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अह्नि गेयं रथन्तरम् शाकभेदः न टो र ।

अहोरूप न० अह्नो रूपम् न टो र । दिवसरूपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च द्व०। १खेदे, २सम्बोधने ३अनुकम्पायाञ्च । "अहोवत महत् कष्टम्" गणरत्न० "अहोवत महत् पापम्" गीता "अहोवतासि स्पृहणीयवीर्य्य" कुमा०

अह्नवाय्य त्रि० ह्नु–बा० आय्य न० त० । निह्नवाकर्त्तरि । "सत्य तत् तुर्वशे यदौ विदानो अह्नवाय्यम्" ऋ० ८,४५,२७

अह्नाय अव्य० ह्नु–घञ् पृषो० यस्य यत्व न० त० । शैघ्र्ये । "अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज" कुमा० "अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्" रघुः स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा–मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय व " का० प्रा०।

अह्रयाशु त्रि० अह्रिमाहन्तारं प्रत्युं प्रति अय–उ । प्रत्युं प्रति आभिमुख्येन गन्तरि "अह्रयाशूनां विप्रयां अविष्यास्" ऋ० २।३८।२ ।

अह्रय त्रि० न जिह्रेति ह्री–अच् न०त० । निर्लज्जे "हणीमहे अह्रय वाजमग्नियम्" ऋ० २,२,४, ।

अह्रयाण त्रि० ह्री–बा० "शानच् न० त० । निर्लज्जे "अस्य एति युवतिरह्रयाणा" ऋ० ७,८०,२ । [ऋ० ८,५४,१ ।

अह्रि पु० ह्र–क्रि न० त० । धनी । "शुक्रं दुदुह्रे अह्रय"

अह्रुत त्रि० ह्वृ–क्त न० त० पृ० । अकुटिले "अमेनमह्रुत हसा गिर" ऋ० ८,२४,६ ।

अह्रीक पु० नास्ति ह्रीर्यस्य । १ क्षपणके तस्य दिगम्बरत्वेन लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २निर्लज्जे त्रि० ।

अङ्कल त्रि० न कलति चलति कल—अच् न०त० १भल्लातके । २विह्वलभिन्ने त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये बृहदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप—क्विप् पृ० पलोप । १वाक्ये (वाक्यस्यान्ययात्वद्योतने पूर्व्वमेवमसंस्था इदानीमेवमिति प्रतिपादने) २स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति स्मृतस्यान्यथा प्रतिपादने) ३अनुकम्पायाम् । ४समुच्चये, ५अङ्गीकारे, ६ईषदर्थे ७क्रियायोगे, ८सीमायां ९व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्नेऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाजनिपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतवोक्तम् "मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयो । य आकार स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्" तत्र सीमायाम् आ—आत्मबोधात् आत्मबोधात् "लौकिक तद्वदेवेद प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" । व्याप्तौ मञ्चास्यासकलात् । सकल व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे विकल्पेन अव्ययीभाव । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोग उपसर्ग । यथा आगच्छत् आगात् । ईषदर्थे आकम्प आकेकर । वाक्यस्य वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणान्तरावगतस्य नतु यस्मात्पेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन—अच् । ऋषिभेदे कर्ग्वा० फिञ् । आकनायनिः तदृषे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि—घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन त्रि०आकम्पते आ+कपि—युच् । १ईषत्कम्पनशीले । २भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि—णिच्—ल्यु । ३ईषच्चालके त्रि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ईषच्चालने न० ।

आकम्पित त्रि०आ+कपि—कर्त्तरि क्त । १ईषत्कम्पिते "अमोकाहार्कम्पितपुष्पगन्धी" रघु । भावे क्त । २ईषत्कम्पने न० । णिच्—कर्म्मणि क्त । ३ईषच्चालिते त्रि० ।

आकल्य न० न कल स्वच्छताकारी अकलस्तस्य भावः ष्यञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । "न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादित्यादि" पा० सूत्रे तस्य पर्य्युदासात् तत्पुरुष एव ष्यञ् । नञ्समीपौ तु तलादि । अकलता अकलत्वम् ।

आकम्प्र त्रि० आ+कपि—र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्व्वन्ति संभीभूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्र आ+कृ—घ । १समूहे, "शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्" कविकल्पद्रु० "बस्नुवज्राकरभूषणायाः रघु" । २श्रेष्ठे च । आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र कृ—अप् । ३रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" हितो० "शुचोनाकरकर्म्मान्ते भीष्वन्तर्निवेशने" "आयव्ययौ च नियतावाकारान् कोषमेव च" "सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" मनु । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः" रघुः । ४स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि । "हरिदश्वः कमलाकरानिव" रघु "शैलेन्द्रोहिमवाञ्चाम धातूनामाकरो महान्" रामा० । आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदा सहवासः" नैष० ।

आकरिक त्रि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापसम्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परिगणना कृता । "सर्व्वाकरेष्वधीकार इति" ।

आकरिन् त्रि० आकर उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । "प्रशस्ताकरजाते । "दधतमाकरिभि करिभि क्षतैः" किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्णपर्य्यन्तम् अव्य० । कर्णपर्य्यन्ते "आकर्णमुत्कर्षितमस्य विकाषिकाणम्" माघः ।

आकर्णन न० आ+कर्ण—ल्युट् । श्रवणे "सदा तदाकर्णन तत्पराभूत्" नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष—घञ् । १पाशके, २शारिफलके, ३द्यूते, ४इन्द्रिये धन्विनो ५धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ६आकर्षणे । आधारे घञ् । ७निकषे उपले । स्वर्णादिगत धान्यमाकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । अङ्कुशाकारे (आकुड़ा) इति ख्याते द्रव्यभेदे । "आकर्ष श्वेव आकर्षेश्च" सि०कौ० । आकर्षति कर्त्तरि अच् । ८आकर्षके त्रि० । मध्विवाकर्षे कृष्णे" काव्या० १२,१,२० । मध्वाकर्षे कृषे" कर्क० "आकर्षसेऽप्याकफल सुप्रणीतोऽसि हृदि मौढौमन्त्रपदः समाधि" भा० स० ६अ० आकर्षकः हृदयाकर्षक समाधि चिन्तामम् अपाकफल नीचफलः । आकर्षे (षे) ण चरति ठन् आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आकर्षक पु० आकर्षति अविकृष्टस्थं लौहं आ+कृष-ण्वुल्। (चुम्बक) इति ख्याते १अयस्कान्ते। २आकर्षणकर्त्तरि त्रि०। आकर्षे निपुणः आकर्षादि० कन्। आकर्षनिपुणे "आकषः निकषोपल इति रेफरहितः पाठ युक्तः" सि०कौ०।

आकर्षण न० आ+कृष-ल्युट्। अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः १बलेन अन्यत्र नयने "योषिदाकर्षणे चैव विनियोग प्रकीर्त्तित" तन्त्रम्। आकृष्यतेऽनेन करणे ल्युट्। २आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्मान्तर्गते विधानभेदे च। यथा "अथाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः। यदुक्तं त्रैपुरे तन्त्रे यच्चोक्तं भूतडामरे। श्रीबीजं मान्मथं बीजं लज्जाबीजं समुद्धरेत्। प्रथमं प्रणवं दत्त्वा नि-युतादेविपदन्ततः। आकर्षेति पदं द्वन्द्वमाकर्षेति द्विधा पदम्। स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकम्। षट्कोणञ्च समालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः। मध्ये ...-न्मन्त्री लज्जाबीजसमन्वितम्। षड्दीर्घभाक्स्वरैश्चैव नादविन्दुविभूषितम्। रक्तपुष्पाक्षतधूपनैवेद्यैः परि-पूज्य ताम्। भावयेत्तत्र देवीं त्रिनेत्रां चम्पकेश्वराम्। बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम्। पद्मञ्च दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके। मन्त्रराजप्रसादेन रम्भामपि तपोधनीम्। आकर्षयेच्च सन्देह किं पुन-र्मानुषीमिह। भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमाद्यष्टगन्धया। काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन तु। अनामारक्त-मिश्रेण कामलाक्षीमन्तु जपेत्। (ओं ग्रीं कामलाक्षि अमुकीमाकर्षय आकर्षय हुँ फट्)। इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं जपेत् पुनः। भूर्जपत्रं समादाय गुटिकां कारयेत् सुधीः। तेनैव साध्यपादोत्थमृत्तिकामध्यवेष्टितम्। योषितः तेजसा भानोर्वेष्टयेत् कटुभिस्त्रिभिः। प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा तस्यां निक्षिपेत्तथोदरे। गुटिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम्। ताडयाभितस्त्री-भूत्वा निर्जने निशि साधकः। यावदायाति विवशा तावद्रूपं जपेन्मनुम्। यावदायाति सत्वरा मदनानलविह्वला" तन्त्रसा०। तत्र होमसाधनद्रव्याणि तत्रैव। "आकर्षणे तथा होमं घृतेन मधुरान्वितम्"।

आकर्षणी स्त्री आकृष्यतेऽनया आ+कृष-ल्युट् टित्त्वात् ङीप्। उच्चस्थपुष्पाद्याकरणार्थे (आङ्‌शि) १यष्टिकाभेदे। २मुद्राभेदे च मुद्राशब्दे विवरणम्।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्युक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे आकर्ष(ष)षे सुदर पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, चय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप, ह्रद, ह्राद, ह्लाद, गद्गद, शकुनि "आकर्षा(षा)दिभ्य कन्" पा०।

आकर्षिन् त्रि० आ+कृष-णिनि। आकर्षणकारके स्त्रियां ङीप्। समृद्ध्यां तु। दूरगामिनि गन्धे। यद्दूरादेव नासिकां प्राप्य प्राहुरुष सपत्नायायाकुल-यन् समाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम्।

आकलन न० आ+कल-ल्युट्। १आकाङ्क्षायाम्, २बन्धे ३संख्याने ४ग्रहणे ५अनुसन्धाने च "लैलापि सानुनयमाक-लनाय यस्याः" माघः।

आकलित त्रि० आ+कल-क्त। १अनुष्ठिते २घटिते च। प्रहितभुजाऽऽकलितयमेन निन्ये"। "मुखर्द्धमुखा-कलिताधराम्बराम्" इति च माघ०।

आकल्प पु० आ+कृप-णिच्-अच्। १वेशरचनायाम्, २भूषणे च "रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम्। "आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः" "अवतरविधिसम्पाकल्पजातम्" रघु। ३कल्पपर्य्यन्ते अव्य०। "आकल्पं नरके भुङ्क्ते" इति स्मृति

आकष पु० आकष्यते यत्र कष-घञ्। स्वर्णादिकषसाधने (कोष्टि) प्रस्तरभेदे। आकषे निपुणः कन्। आकषक-तत्रनिपुणे त्रि०। तेन चरति ठक् आकषिक तेन चारिणि। स्त्रियां ङीप्।

आकस्मिक त्रि० अकस्मादित्यव्ययं कारणाभावे कारणं विना भव विनया० ठक् टिलोप। अकस्माद्भवे। स्त्रियां ङीप्। जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्यमाहुः। अकस्मा-देव भवति कार्य्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ०सू० उक्तम्। "अनिमित्ततो भावोत्पत्ति कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत्" एतद्व्यवतरणिकायां वृत्तिः। यदि कार्य्याणामाकस्मिकत्व तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्व न ईश्वरस्य निमि-त्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्ष सूत्रम् अनिमित्तत इत्यादि। भवभावो-त्पत्तिः। अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च कण्टा-द्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्य-मयूरचित्रताद्युत्पत्तिवत् इति सूत्रतात्पर्य्यम्" कुसुमा० हरि० "अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्वातिरिक्त-हेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा। अतोभ-यत्र हेतुकत्वमन्यत्र लौकिकहेतुकत्वं पर्य्यवस्यति"। तथा च आकस्मिकशब्दस्य तात्पर्यार्थचतुष्टयपरता। "समावा-

दित्यर्थं परं वेत्युक्तेश्च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्व० द०सं०
“सम्बदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न
तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरुष्णो
जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं
तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति” चार्व्वाकमतम् तस्या-
युक्तत्वपरीक्षणं चार्व्वाकशब्दे द्रष्टव्यम् ।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष—अङ् । १अभिलाषे, न्यायमते
२वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
तत्पदव्यत्वरूपे, संबन्धे ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च
“यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
गदाधरचक्रवर्त्ती तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्याशिष्य” उच्यते अभि-
धानापर्य्यवसानमाकाङ्क्षेति” कथयित्वा स्वयमेव तद्विवृत यथा
“यस्य येन विनास्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदपर्य्यवसानं ना-
म,विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्।परमते नीलोघटोनास्तीति
नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
स्परमन्वयबोधः । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
शिष्टवैशिष्ट्ये नैवान्वयः । किन्त्वार्थः समाजः । अत्राकन्तु
‘नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः’ । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना। द्वारमित्यध्या-
हारं विना प्रतियोग्यलाभाच्च स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
जिता यजेत”भवेद् कार्य्यमिति प्रवर्त्तक तात्पर्य्यविषयस्यान
नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्त्तुरिवाधिका-
रिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शाब्द किन्त्वानु-
मानिकः । गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
तस्याध्याहृतस्येतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्
पदेभ्यस्तात्पर्य्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपस्यानञ्च पदान्तरं
विनैव घटमानयतीत्यत्रेव क्रमेण तथान्वयतात्पर्य्येऽपि
क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि
न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः
कर्म्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निनौ-
दनं पचेतेत्यत्रेवान्वयाबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
पाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । असामर्थ्यन्तु स्वभावात् ।
अनासन्नमयासन्नदशायामासन्नमनेनैवान्वयबोधसमर्थमेव। व-
ह्निना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-
ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाह्ये समर्थस्याग्नेर्मणिरिव ।
अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
न हि स्वभावतोऽसमर्थस्यारोपितसामर्थ्यं सिद्धं भवति पचति-
येति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपस्य न त्वन्वयधर्मोऽपि । पुरु-
षपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण सम स्वार्थानुभावकत्वमिति
न तदाकाङ्क्षा यद्वा तयापा कारणेऽजनितान्वयबोध-
दशायां पुरुषान्वयतात्पर्य्याभावान्नान्वयबोध इत्यर्थेऽपि
तथा । न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं तात्पर्य्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात्
अतएवान्वयबोधपर्यन्तं सत्यजनिततात्पर्य्यविषयान्वय-
बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे
जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-
न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-
पस्थितिः, घट कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवविधपदाजन्य-
पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेवं
विधवाक्यान्नान्वयबोधः स्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-
काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेयत्वात् अजनितान्वयबोधान्नान्वया-
न्तरबोधस्तात्पर्य्याभावादित्याकाङ्क्षाया कारणत्वमेव नास्ति
किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति” । अत्र दिङ्-
मात्रं माथुरी व्याख्या प्रदर्श्यते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः ।
“सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-
शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्ते यतस्तस्यापर्य्यवसानं कस्मात्तत्-
पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यताद्दशशाब्दमुख्यो तदुच्चारण-
जन्यताद्दशशाब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलित
तच्च पूर्व्वोक्तरूपेण दुष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
पत्त्या शाब्दबोधपरं तस्यापर्य्यवसानम् अभावं तथा
च ताद्दशशाब्दबोधे ताद्दशशाब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यत
पारिभाषिकमभिधानापर्य्यवसानपदार्थमाह यस्येति । यत्
पदतिङ्’ यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
न याद्दशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
पदवत्त्वमित्यर्थः । अपर्य्यवसानं ताद्दशान्वयबोधेऽभिधाना-
पर्य्यवसानं तथा च यत्पदमिष्टयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
क्ताद्दशबुद्ध्यभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं ताद्दशान्वयबुद्धे-
रभिधानापर्य्यवसानमिति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिक स्वरूपसम्बन्धविशेष तत्प्रतियोगिकान्यतादृशप्रतियोगिकत्वं तत्प्रयुक्तत्वम् । भवति ह्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति । घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एवं विभिन्नक्रमविरहेणाव्यवहितोत्तरवर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति तादृशान्वयबोधेऽनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अव्यवहितोत्तरवर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तिताख्यसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात् । कारणाभावस्यैव कार्य्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्यहेतुत्वात्" ।

"वेदान्तपरिभाषायान्तु अन्यथोक्तं यथा तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे इतिकर्त्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वात् । अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं तदवच्छेदकञ्च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये च समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे "सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः । ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वात् इति चेन्न उत्पन्नसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहविशिष्टप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्वयबोधप्रकृततया न तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायान्तु नैव, वाजिनान्वयस्य तदानुत्पन्नत्वात् । उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव द्रष्टव्यः" । "आकाङ्क्षेयं तदुक्ततया नैव गन्तुं समर्थेति" पदाङ्कदूतम् "आकाङ्क्षा शब्दयोर्बोधे पदार्थान्वयगोचरः" इति "योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका" इति शब्दशक्ति० "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा० द० "आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः स च जिज्ञासारूपः" सा० द० ।

आकाङ्क्षित त्रि० आ+काङ्क्ष—कर्मणि क्त । इच्छाविषये ।

आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष—णिनि । इच्छावति "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" गीता । स्त्रियां ङीप् । "तं भावार्थप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्" रघु० ।

आकाय पु० आ+चि-कर्मणि घञ् चितौ कुत्वम् । १ चीयमानेऽग्नौ "आकायमग्निं चिन्वीत" सि० कौ० उ० २ निवासे इति केचित् तत्र कुत्वं चिन्त्यमूलम् ।

आकार पु० आ+कृ—घञ् । १ मूर्त्तौ, २ अवयवसंस्थानविशेषे च । आक्रियते आविष्क्रियते हृद्गतोभावोऽनेन आ+कृ—करणे घञ् । ३ हृद्गतभावावेदके मुखप्रसादवैवर्ण्यरूपे प्रीत्यप्रीतिसूचके देहचेष्टने । भावे घञ् । ४ हृद्गतभावावेदने, ५ इङ्गिते च । "आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्" "आकारसदृशप्रज्ञः" रघु० । "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघु० । इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः" । सज्जनः । ६ तादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च । आकारश्च शास्त्रादिमतसिद्धं अभेदस्थानीयं पदार्थभेदं विषयताविशेषो वा । "यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति" सां० सू० । "सम्बद्धं भवत् सम्बद्धस्याकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिः तत् प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति फलितम् । "वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पति" इत्यागमसिद्धत्वात् वृत्तेर्न सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयपदग्रहणम् चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिः प्रदीपस्य शिखावत् बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोल्लेखिनी भवतीति भावः" भा० । वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य तामसप्रकाशोपाधेः वृत्तेस्तदाकारतास्वीकृता यथोक्तं वेदा० परिभा० । "यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्ति-

रिच्यते। अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न चक्षुरादिदेशगमनं चक्षुरादेरिवासन्निकर्षात् तथा चायं घटस्त्वादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारस्य च बहिर्देशस्य देवे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्"। सर्वाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषयकत्वेन तदुपनिबद्धैव सम्भवति। बाह्यवस्तुसत्त्वानङ्गीकर्तृमते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्वदर्शन स०"। "तस्मात् अव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" इति। ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यथायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रम अनाद्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाऽभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति। अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते इति" च। न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकारकल्पनया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्ते पर्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते। विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवाः। तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति"। तस्मात् बुद्धेरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्"। "अन्येतु न तत्साम्ये तथा हि यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमं प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन वन्ध्यविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च। नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाद्व्यतिरेकात्। अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न तत्राहमुल्लेख इति। यथोक्तं "परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेद प्रतिभासोऽप्युपप्लव" इति "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत" इति च। तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादात् नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽप्यान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत्। अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं तद्ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समप्रहीपाताम्। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति"। तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्"।

आकारे कुशल ठञ् आकारिक। तत्र निपुणे त्रि०।

आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृद्गतभावस्य गुप्तिर्गोपनम्। हर्षादिजनितमुखप्रसादस्य भयजनितविषादादेश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापह्नवे गोपने।

आकारण न० आ+कृ-णिच् ल्युट्। १आह्वाने। युच् स्त्रीत्वात् टाप्। आकारणाप्यत्र।

आकाल अव्य० कालपर्य्यन्तम् अव्ययी०। यत्काले निमित्तं पूर्व्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्य्यन्ते "भार्य्यापरमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्व्वीरन्निति" आप०।

आकालिक त्रि० अकाले भवं ठञ्। १असमयोत्पन्ने वस्तुनि। स्त्रियां ङीप् "आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति"मिति कुमार। समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आद्यन्तकालेन·

द्रवगन्ध नि० इति मदि०। २व्याप्तिविनाशिनि, आद्यन्तयोरभावात्. । आकाशं व्याप्नोति ठञ्। ३पूर्व्वदिवसे यत्समये उत्पन्नं परेद्युस्तत्समयपर्य्यन्तव्यापके काले "आकालिकमनध्यायमेतेष्विति" "एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि" "आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाद्भुतेषु च" इति च मनुः। आशुविनाशित्वात् ४विद्युति स्त्री।

आकाश पु न० समन्तात् काशन्ते सूर्य्यादयोऽत्र। १स्वनामख्याते द्रव्यभेदे। स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्त्तसंयोगी शब्दमात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूपसामान्यगुणकश्च। तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सि० मु० दर्शितम् यथा "शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत्। शब्दो द्रव्यसमवेत गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वात्, सुखवत्। पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्व्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति। शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत् इत्यतश्च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं सिध्यतीति। न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्व्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात्"। "व्याख्यानञ्च दिनक० "शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् इत्येवंरूपं बोध्यम्। दर्शितं सूचितम्। अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्त्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमदिति एतच्चानुमानमष्टद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम्। गुणत्वादिति एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानहेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्धिं वारयन्नाह शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति। न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः। अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्व्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकज इति। अथ परमाणुरिति अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणपूर्व्वकत्वादसत्त्वमिति। न दिक्कालेति शब्द इत्यनुवर्त्तते बहिरिन्द्रियेति। मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं तेन ग्राह्यत्वादित्यर्थः। एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यप्रसिद्धमतिप्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम्। इत्यतश्च अनेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च। सिध्यतीति इति पूर्व्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिध्यतीत्यर्थः। नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तदेव न पश्याम इति चेत् न शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यक्षत्वेन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यक्षत्वेन्द्रियग्रहणयोग्यतावच्छिन्ने च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रमात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथम सत्यन्तं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीय सत्यन्तम्। सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः। पूर्व्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं च वारयति न चेति। वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः। कारणगुणपूर्व्वकत्वकथनं तु अकारणगुणपूर्व्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति आश्रयनाशाजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः। ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुषत्वे प्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमाणत्वासम्भवात्। ननु यदि आकाशे न चाक्षुषस्तर्हि पश्यामीति चाक्षुषेऽधिकरणत्वेन किं भासत इति चेदालोक एवेति बोध्यम्"। निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्क्षेपणकर्म्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सांख्यादयो मन्यन्ते सांख्यमताभिप्रायेणैव उच्यते। "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेत्युक्तम्"। "शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्राणि च विविक्तता। वियतोदर्शिता एते गुणा गुणविचारिभिरिति" च भेदाभिधानमिति वेदितव्यम्। तदेतन्मतं वै० सूत्रे निराकृतम् यथा "निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्२०। तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः२१। कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च२२। संयोगादभावः कर्म्मणः२३। कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः२४। कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः२५। परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः२६।

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य १७ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते १८ । तत्त्वम्भावेन १९ । शब्दलिङ्गाविशेषा-द्विशेषलिङ्गाभावाच्च २० ।" सू० "दृतिमद्ध्ये प्रकारादेः स्वप्रवेशनादीन्यपि कर्म्माणि भवन्तीति अर्थापत्त्यप्र-वकाशे, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यमाकाशस्य लिङ्गमिति भाष्यम् १० । तदेतद्दूषयितुमाह । निष्क्रमणप्रवेशनादिकम्मं न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मणः एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्त-समवायिकारणकत्वात् न कर्म्मापि व्यापकद्रव्यसमवायि, न चामूर्त्तस्य कर्म्मेति ११ । नन्वसमवायिकारणतयैवाकाशमनु-मापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । कारणगुणपू-र्व्वकमेव कार्य्यगुणं भवतीति अनुपपत्त्या, कारणा-न्तरञ्च असमवायिकारणं न तत्कर्म्मणि सम्भवति तदुदेश-मष्टाविंशत्यर्थः । कर्म्मणोऽसमवायिकारणञ्च न सम्भवति असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थ-प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, द्वितीया-समवायिकारणता सह्यौति संज्ञां लभते गुरुत्वप्रतिपत्तिक-त्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, द्वयोरप्यसमवायिकारणता सम्भवति संज्ञां लभते अनु-प्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्म्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्म्माकाशत्वे लिङ्गमिति ११ । ननु निमित्त-कारणमस्तु कर्म्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षि-शकुन्तादीनां सञ्चारणमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्म्मकार-णस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्म्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशस्य तु अव्यापित्व एव नाकाशनिमित्तता साधयतीत्यर्थः १२ । एवं व्याख्याते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गरूपादित्यन्तु परि-शेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिष्वष्टसु कार्य्ये द्वे विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्व्वका यतः शब्दो-ऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियग्राह्य-ग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते ग्रन्थकारणगुणपूर्व्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः १३ । ननु भेर्या-द्यवयवसमवायिकारणादौ कार्य्ये शब्दः प्रत्यक्षतः तथाच तद्गुणकारणगुणपूर्व्वक एवास्त इत्यत आह । अयं भावः तन्तु-पटयोरिव कारणकार्य्ययोर्भेदासत्वे तत्कारणेषु कारणस्वरूपं पटादावप्युपलभ्येत यथा वीणादिष्वप्युपलभ्यते तु न तथा च तत्कारणगुणपूर्व्वकत्वादिहासम्भवेन वीणादिषूपलभ्येत आदावुप-लभ्येत सर्व्वम्, प्रतीत नि शब्दं वेणुदण्डवीणाद्यारम्भ-दर्शनात् नोपलभ्यते तन्तुपटादिषु घटपटाद्यारम्भकत्वा दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नापद्येत स्पर्शवदवयवत्वाश्रितानां रूपादयो वैचित्र्यमापद्यन्ते तस्मात स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः १५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यतो ज्ञाने इच्छावानित्यादिवत् अहं पूर्णः अहं शब्दी अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्णः, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिका । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादि-वत्, यदि च शब्दो यद्यात्मयोर्व्विशेषगुणः स्यात्तर्हि-रेवाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् शब्दं परत्र सम-वायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति, आत्ममनसोर्गुण इति समासे कर्म्मधर्म्मे यदुक्तमात्मत्वं तेन तत्सम्बन्धतया प्रत्यक्षत्वादिल्लनेनैव चैवमात्मनि दिक्काल-मनसोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति ध्वनितम् १६ । तदर्थमेव परिकरमुदाह शब्द इति शेषः । अतएव शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो-दृष्टेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणत्वाय बाह्येके-न्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यायमन्यत्र प्रमाणा-भावादित्यर्थ, कर्म्मत्व शब्दोपलम्भोऽविभुत्वम् १७ । शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह । अदृष्टद्रव्यत्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, द्रव्य-त्वादयथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः १८ । ननु किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यात-मिति विपरिणतेनान्वयः । भाव सत्ता या यथा तथा-काशस्यैकत्वमित्यर्थः १९ । ननु गुणन्यायसमानधर्म्मा तथाप्य एकत्व सिद्ध्ये आकाशे तथैकत्वं नानुव्यवस्थया सिध्यती-त्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमिदं । शब्दे सति सर्व्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयत्वादेवैकत्वम् आकाशस्यैकत्वसिद्धौ च-त्वमात्रेणैकत्वम् : कल्पनीय यदाश्रयं तस्यैवैकं तथापि तत्र एव लिङ्गं न्यायैकत्वं न च विशेषलिङ्गं भेदसाधक-लिङ्गान्तरं च । आकाशं यदपि ज्ञानादिकप्रतिविशेषिण लिङ्गं नास्ति तत्रपकारो लिङ्गाभावादनुमानान्तर-निर्दिष्टमेव सिद्धम् १-२८ । एवं च तत्र विभुत्वं

नरत्वमहत्त्वादिति सिद्धम्। सांख्यादयस्तु पञ्चतन्मात्रेभ्यस्तदुत्पत्तिं स्वीचक्रुः "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि" इत्युपक्रम्य "पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि" इत्युक्तेः। वेदान्तिनस्तु अविद्याशबलब्रह्मण एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तत्र चोत्पत्तिमत्त्वे "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतिर्मानम्। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिना ब्रह्मणः सर्वभूतकारणत्वाभिधानात्तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वम्। श्रुतेर्गौणोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्क्य पूर्वपक्षं शा० भाष्ये निराकृतं यथा। "न वियदश्रुतेः" सू० "वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते। केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न। तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न। एवं जीवस्य प्राणानाञ्च। एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते। विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते। तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव। तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति। तत्र तावत् प्रतिपद्यते। न वियदश्रुतेरिति न खल्वाकाशमुत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति। छान्दोग्ये हि "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति" सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा त्रयाणां तेजोऽबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते। श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ। न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति" भा० "अस्ति तु" सू०। तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। मा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति। तैत्तिरीयकाः समामनन्ति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति। ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति। नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता। सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः "तत्तेजोऽसृजतेति" सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति। ननु सकृच्छ्रुतस्य कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति। एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि। नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके त्वाकाशस्य। न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति। एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशं सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः। वायोरग्निरिति च पृथगाम्नानात्। अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह। "गौण्यसम्भवात्" सू०। नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव। या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति। कस्मात्? असम्भवात्। नह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु। ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानमुत्पद्यते। द्रव्यस्य चैकजातीयमनेकञ्च द्रव्यं समवायिकारणं भवति। न चाकाशस्यैकजातीयमनेकञ्च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्येत। तदभावात्तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति। उत्पत्तिमतां तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति। आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते। किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम्। पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः। तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो भवति। वेदेऽपि आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्निति। एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या भा० "शब्दाच्च" सू०। शब्दः खल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति। यत आह "वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमिति" न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति" आकाशेन ब्रह्मणो नित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति। न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम्। आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति। नह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मण

त्वेन विशेषणं सम्भवति नोत्पन्नेनैवोत्पन्नस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधर्म्यं ब्रह्मणेति गम्यते" भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू०। इदमपदोत्तरं सूत्रम्। स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीय" मित्येयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वेद्युर्मृदं दण्डचक्रादींश्चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत्। अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति। न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति। क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्म्मसामान्यात्। सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते। तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः। अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह। "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् शब्देभ्यः" सू०। "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" "न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति" चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात्। व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते। तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम्। तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः। तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति। सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण। न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम्। भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः। सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति। नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति"। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम्। शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति"। न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात्। स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या। न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

ऽप्यन्योऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन सृष्ट्यन्तरोपसंग्रहात्। यथा च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति। ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं "तज्जलानिति शान्त उपासीतेति" श्रुतेः नैतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति। "तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्तु सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति। नेत्युच्यते। न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य। अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति अर्थात्तु क्रमोऽवगम्यते स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्य्यते। विकल्पसमुच्चयौ तु नियते जन्मनोः क्रमकालविषयावनभ्युपगमाभ्यां निवारितौ। तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च छान्दोग्ये "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" एतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाम्नातमपि वियदुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं न संगृह्यते। यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति अतो न प्रतिज्ञा हीयते। न च "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम्। मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात्। न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति। न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवञ्चनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते। सावधारणा चेयम् "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत। न च स्वकार्य्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम्। मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात् तदपूर्व्ववदुपन्यसितव्यम्भवति "श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम्भवती"त्यादिना। तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्य्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम्। यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति। अत्र ब्रूमः "यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्" सू०। तुशब्दोऽसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्त्तव्या यतो यावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते न त्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते। विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्य्यत्वं व्याख्यातम्। नन्वात्मापि आकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्य्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न "आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः। यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात् तस्मात् परमन्यत् श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्य्यं निरात्मकमात्मनः कार्य्यत्वे स्यात् तथा च शून्यवादः प्रसज्येत। आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः। न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात्। न ह्यात्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति। तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धय उपादीयन्ते। न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिध्यति। न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति। आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम्। य एव हि निराकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम्। न ह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीततरञ्चाज्ञासिषम् अहमेवानागतमनागततरञ्च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात्। तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्त्तमानस्वभावत्वादन्यथास्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यम्। एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्य्यत्वमात्मनः कार्य्यत्वञ्चाकाशस्य। यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं द्रव्यान्तरमारभत इति तत्प्रत्युच्यते। न तावत् समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्तूनां तत्संयोगानाञ्च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात्। न च निमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति। स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनैकान्तिकम्। सूत्रगोवालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते। तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च विचित्रान् कम्बलान् वितन्वते। सत्त्व-

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्य एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमभूदिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्ते उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस" इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति" च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाश एवान्तर्भावः अतएव सां० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एको अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्य" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" सां०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः आकाशः सम्भूतइत्यादि श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तस्य एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः। यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-भगवन् ! किंसन्निश्रया इत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-वचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्त्वा-श्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिव-द्वस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्" भा० । आ समन्तात् काशते अच् । "रतिमाकाशभवा सरस्वती" कु० "आकाशगङ्गापयसः पतेताम्" माघः "आकाशात्तु विकु-र्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः मनुः" "घटसंवृतमाकाशे नीयमाने यथा घटे" शां० म० भा० "आकाशो जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्मृतः" मनुः । रूपादिषु मध्ये शब्दमात्रग्राहकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्णशष्कु-ल्युपाधिभेदाच्छ्रोत्रमौपाधिकमेवकर्णादिभिः प्रायेणा-दिवत् एकस्य काशस्य चषादित्ववत् । २परब्रह्मणि "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" श्रुतिः "यावानयमाकाशस्तावान-यमन्तर्हृदयाकाश" इति छा० उ० । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" श्रुतिः गीता च । ३छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५शून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ६त० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-रूपसीमापर्यन्तव्यापके सूर्यकिरणसञ्चारावधिभूते वृत्ताकारे गगनस्थे गोलखेले । तत्परिमितिरुक्ता" सि० शि० "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-विदोवदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः १८७१२-०६९२००००००००। तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचि-ज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः । करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः परिधि-रुदितस्तैः ।" तथा च सूर्यकिरणप्रचारावच्छिन्नस्य नभःखण्डत्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादाकाशस्य तत्तोऽपि वस्तुतो न तत्प्रमाणम् । अतएव "ब्रह्माण्डमे-तन्मितमस्तु नो वेति" ब्रह्माण्डस्याभिर्धारितप्रमाणकत्व-मनोक्तम् । प्रमाणार्थं च प्र० शि० "एभिस्तुल्याः गणकाः नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कक्षमक्षस्याकाश-स्येयत्ता वक्तुं न शक्यते इत्याशङ्क्य अर्कमयूखसञ्चारपरिधिमाकाशकक्षाम् अतः परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति केचिल्लोका-लोकं वदन्ति यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः । एतदन्ये वदन्तीति भाष्यकारमतमिदं प्रमाणशून्यत्वात्" । "कर-तलकलितमलकवद्ब्रह्माण्डगोलं ये सन्तु मन्यन्ति न वयम्" । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-स्थानपर्य्यन्तत्वोपाधिना तत्कल्पनमिति बोध्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्त आकाशः आकाश+कल्पप् । ब्रह्मणि "निष्कलत्वादिभुत्वाच्च तथाऽनवरमाद्यत । ब्रह्म-व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्" इत्युक्ते व्योम-गतजडताशून्यतया ततोऽधिकत्वात् तस्य तत्कल्पत्वम् ।

आकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् । "उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्" माघः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया दृश्यत्वाकल्पनेन तस्यैवाकाशतत्त्वेन ततएव गगने आकाशे वहनोत्प्रे-क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया त्रिपथगामित्वं पुराणे-षूक्तम् यथा च गङ्गायास्त्रिपथगत्वं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते

आकाशगा स्त्री आकाशे आत्मस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति गम—ड । १स्वर्गङ्गायाम् २आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

आकाशजननी स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका । छिद्रयुक्ता प्रगण्डाम् । दुर्गमध्यस्थितानां जनानां बाह्यार्थ-दर्शनार्थं छिद्रवती भित्तिं प्रगण्डी तद्द्वारैव हि रिपुप्रक्षा-न्तो आग्नेयास्त्रं सयत्नक्षिप्ततया बहिः शत्रुं क्षिपतो दुर्गनिर्माणोपदेशे "प्रगण्डीं कारयेत् सम्यगाकाशजननी-स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्वापुनक्रझषाकुलाम्" या० भा० प० ६९ अ० "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबध्यते प्रगण्डी सा च विज्ञेया वहिः प्राकारसंस्थिता" प्रगण्डीं परि-भाष्य "दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशस्थानानि प्रगण्डी । आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्स्थानां रक्ष-णमूलायां बाह्यार्थदर्शनानि सूक्ष्मच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेया-स्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति" नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानो दीपः । "तुलायां तिलतै-लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्" ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरवौ सायङ्कालस्थाने दीयमाने दीपे ।

आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । प्रश्नकर्त्तरादीनां

आकाशीय त्रि० आकाशस्येदं छ। नाभसे "वायव्यमिदमाकाशीयमिति"। "शब्दगुणमाकाशीयं तन्मात्रैर्वयोभिरवाचनमिति" च सुश्रुतः। दिगा०यत् आकाश्यमप्यत्र त्रि०।

आकाशे अव्य० आ+काश–के। "दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरनिवेदनम्। परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे निगद्यते" भरतोक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे "कञ्चुकी (ऊर्द्ध्वमाकाशे) किं ब्रवीषि। अपि स्वमूलमपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती" (कर्णं दत्त्वा) किं कथयसि आर्ये एषा भानुमतीत्यादि" वेणीसं०।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः ष्यञ्। दरिद्रतायाम्।

आकिदन्ति पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि च। दामन्या० आयुधजीविसंघार्थे छ। आकिदन्तीय तद्देशीयायुधजीविसंघे। बहुषु छस्य लुक्। आकिदन्तयः।

आकीर्ण त्रि० आ+कॄ–क्त। १व्याप्ते, २विक्षिप्ते च। "आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः" रघुः। "स्फुरैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" श्यामारह०।

आकीम् अव्य० आ–कन्–बा० डीमि। १वर्जने २वितर्के च चादिगणे माकीमित्यत्र आकीम् इति पाठान्तरम् "आकीं सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वादेवाँ उषर्बुधः" ऋ०१,१४,९,।

आकुञ्चन न० आ+कुचि–ल्युट्। सङ्कोचे, प्रसारितस्य सङ्कोचनसम्पादनसाधने क्रियाभेदे "आकुञ्चनन्तु वक्रस्य चावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म्म, यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति चर्म्मेति प्रत्ययः" वै०सू० उप०। स च कर्म्मभेदः कर्म्म च पञ्चविधम्। "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वै०सू०। अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः" वै०सू०उ०। कर्म्म च "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" वै०सू०। एतल्लक्षणकम्। विवृतञ्च उप० "एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्" संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति उत्पन्नमनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्व्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम्। उत्पन्नमनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं न विवक्षितम् पूर्व्वसंयोगध्वंसस्यापि उत्पन्नानन्तरानुत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तत्साधारण्ये सम्बन्धाभावात्, तेन भिन्नाऽसिद्धसाधारणाद्रव्याव्यजातिमत्त्वं कर्म्मत्वम्। भवतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा" "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० "सन्धिगतः पीड्यमानो न प्रवर्त्तेत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणेषु न शक्नोति" "प्रसारणाकुञ्चनलङ्घनप्लवनोद्गमैर्भृशमुपचरेत्" "अतः स्रुते आकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः" इति च सुश्रुतः।

आकुञ्चित त्रि० आ+कुचि–क्त। १आभुग्ने २सङ्कोचिते च। "कर्णांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" भट्टिः।

आकुल त्रि० आ+कुल–क। व्यग्रे। "तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्" गीता "लावाकुलं परिपतन् परितो निकेतान्" "अभियोक्तुं प्रतिज्ञातवानाबीत कार्य्यव्याकुल" इति च माघः। निराकुल० पर्य्याकुल० व्याकुल० समाकुल०। आकुलत्वञ्च मनसः स्वस्थसम्पादककार्यावस्थाभेदः सक्रियाऽसामर्थ्यञ्च। तत्करोत्यर्थे णिच् आकुलयति अभूततद्भावे च्वि कृभ्वाद्यनुप्रयोगः आकुलीभूत आकुलीकृत "द्रविणं परिमितमविकलप्रायेण जनमाकुलीकुरुते"

आकुलाकुल त्रि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम्। १आकुलाकारे २अत्यन्ताकुले च।

आकुलि पु० आ+कुल–इन्। व्याकुलत्वे।

आकुलित त्रि० आ+कुल–क्त। व्याकुलीभूते आकुल+तत्करोत्यर्थे णिच् कर्म्मणि क्त। आकुलीकृते "मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः" कुमा०।

आकुलीकृत त्रि० अनाकुलं आकुलं कृतं आकुल+च्वि–कृ–कर्म्मणि क्त व्याकुलतां प्रापिते। [भूते।

आकुलीभूत त्रि० आकुल+च्वि–भू–क्त। अव तथा-

आकूत न० आ+कू भावे क्त। आशये अभिप्राये। "स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्" सां० का० यथा याष्टीकादयः—"कृतसङ्केताः पराकन्दने प्रवृत्ताः तत्रान्यतमस्याकूतमवगत्यान्यतमः प्रवर्त्तते तथा अन्यतमस्य करणस्याकूतात् स्वकार्य्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्त्तते" इति सां० कौ०। "इतीरिताकूतमनीलवाजिनं" किरा०। [वेदनाकूणितनिभागेव" माघ०।

आकूणित आ+कूण–क्त। ईषत्सङ्कुचिते। "मदनशरवश

आकूति स्त्री आ+कू–भावे क्तिन्। अभिप्राये। "आकूतीनाञ्च चित्तीनां प्रवर्त्तक। नमामि ते" भा०भ० २६२

श्र० । द्रौपदीकृतलक्षणस्य च । "आकूतिं सत्या मनसो मे अस्तु" ऋ० १०,१२८,४ । "सं म आकूतिर्ऋध्यात्" ऋ० ४,२६,२ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनो शत-रूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । "कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत् कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री याऽऽसीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यतआपूरितं जगत्" भा० १स्क०।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । "आकृतिग्रहणा जातिः" महाभा० । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" गौ०सू० तत्राकृतिलक्षणं तत्रोक्तम् "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" गौ० । "जातेर्गोत्वादेः सास्नादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । "इयमाकृतिरेव शक्यार्थः" इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इति" अनाकृति संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिन इति । "लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते" इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वमुररीकृत यथा । "आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू० । आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षणात् अयमश्वो गौरयमित्यादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति पक्षं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थत्वमाह "व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू० । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च तेषु प्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिव्यक्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमिमाह । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" सू० "तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एककवचनं तु तिसृष्वप्येकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि शाब्दे विशेष्यत्वं तथैव शक्तिग्रहात् । न चाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यत्वम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः. जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्तव्यत्वादिति" वृत्तिः । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणमाह "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू० प्रागुक्तम् । एतेनाकृतिमन्त्रस्य जातिव्यक्त्योः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । सा०भा० आकृतीनां नित्यत्वोक्तिस्तुल्याकृतिमवाहनित्यत्वाभिप्रायेण इष्टव्या "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" नीतिः "न ह्यविषये ह्याकृतिः" "यदुदाहरणाकृतौ गुणाः" इति च नैष० २ आकारे "इङ्गितज्ञतोभावो बहिराकार आकृतिरिति" वक्ष्यमोक्ते ३ आकृतियुक्ते देहे "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० । "सदाकृतिं पतरथेन्द्रकेतो." रघुः । "स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः" "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि" इति च माघः । "नाकृतिगुरुता गुरुता" उद्भटः । ४ आकारे मूलसन्ध्यादौ च आकृतिगणः ।

आकृतिगण पु० आकृतौ आकारप्रसिद्धो गणः शाक०त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कार्य्यनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगणः कण्ड्वादिरित्यादि गणपाठे भूरिप्रयोगः ।

आकृतिच्छत्रा स्त्री छादयति छद–णिच् कर्त्तरि ष्ट्रन् ६त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

आकृष्ट त्रि० आ+कृष–क्त । कृताकर्षणे । "नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः" महाना० ।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष–क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कम–डे । १ अन्तिके २ दूरे च निरु० । "त्वमग्ने मधुराके नमस्य" ऋ०२,१,१०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्य्यते कृ–कर्म्मणि अप् । "दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धपरा लोके तारा व्यावर्त्तनोद्भवा" इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेत्रादिविशेषणत्वे त्रि० "निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा" माघः ।

आकेनिप त्रि० आकेऽन्तिके निपतति नि+पत–ड । अन्तिकपातिनि "आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः" ऋ० ५,५४,६,

आकोकेर पु० ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । "क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्याः । तौक्षिक आकोकेरोहृ-

क्रोशपान्त्यमं वेश्मम्" ज्यो० । [पूर्व्वस्य वा । अपाटवे ।

आ(अ)कौशल न० अकुशलस्य भाव ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः

आक्रन्द आ+क्रन्द–घञ् । १आर्त्ते रोदने, २आह्वाने, ३शब्दे, च । कर्म्मणि घञ् । ४मित्रे, ५भ्रातरि च । आधारे घञ् । ६दारुणे युद्धे, दुःखिनां ७रोदनस्थाने च । आक्रन्दयति अच् । ८पार्ष्णिग्राहपश्चाद्वर्त्तिनि नृपभेदे । अरिशब्दे ३६५ पृष्ठे विवृतिः "आक्रन्दे चात्मनैवेति न दण्डं महदप्यतीत्" मनुः "पार्ष्णिग्राहञ्च सम्प्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले" मनु ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द–ल्युट् । १आर्त्तरोदने २आह्वाने च ।

आक्रन्दिक त्रि० आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ् ठक् वा । दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञि स्त्रियां ङीप्

आक्रन्दिन् त्रि० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व्वकाह्वायके । "परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः" कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द–आधारे के । युद्धे निरु० ।

आक्रम पु० आ+क्रम–घञ् अवृद्धिः । १बलेनातिक्रमणे । ल्युट् आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने २विद्याकर्म्मादौ । "अथ यथाक्रमोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति" वृ० उप । "अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति याहृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिव बीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्य" भा० "अथ येनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते" शत० ब्रा० । ३बलाक्रमणे ४अभिभूते ५व्याप्ते ६व्यापन्ने च । आक्रामति पराभवति क्षुधाम् आ+क्रम–अच् । ७अग्नौ "आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा" यजु० १५,९ । "आक्रमोऽग्निः" वेददीप ।

आक्रान्त त्रि० आ+क्रम–क्त । १पराभूते २स्वोपरिगत्या व्याप्ते "क्षममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः । "नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्" माघ ।

आक्रान्ति स्त्री आ–क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थापनेन प्राप्तौ "आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्" कुमा० ।

आक्रीड पु० आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड–घञ् । क्रीडास्थाने उद्यानादौ । "आक्रीडपर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु" कुमा० "कमप्याक्रीडमासाद्य तत्र विविशुरीशुः" दशकु० । कर्त्तरि अच् । २विहारशीले त्रि० ।

आक्रीडिन् त्रि० आ+क्रीड णिनि । क्रीडाशीले स्त्रियां ङीप्

आक्रुष्ट त्रि० आ+क्रुश–क्त । १कृताक्रोशे य प्रति आक्रोश कृतस्तस्मिन् । २शब्दिते ३निन्दिते च । "भेरीभिराक्रुष्ट-महागुहामुखम्" माघः । भावे क्त । ४परुषभाषणे न० "मात्कारमुच्चिकासर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे" कात्या० "आक्रुष्टे परुषभाषणे" आ० त० रघुनन्दन ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश–घञ् । १विरुद्धचिन्तने, २शापे ३निन्दायाञ्च ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ४अपवादे "पूर्व्वमासीदुराक्रोशं त्वमतस्तस्य भूतये" रामा० "दुराक्रोशं कर लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम्" रामा० ।

आक्रोशक त्रि० आ+क्रुश–ण्वुल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ त्रि० आ+क्रुश–तृच् । आक्रोशकारके । "आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः । आक्रोष्टारं निर्द्दहति सुकृतं चास्य विन्दति" भा० आ० प० ८६ अ० ।

आक्ली अव्य० आ+क्लिद–डी । विकारे ऊर्य्यादि । आक्लीकृत्य ।

आक्लेद पु० आ+क्लिद–घञ् । आर्द्रीभावे । [जाते वैरे ।

आक्षद्यूतिक न० अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठक् । अक्षक्रीडया

आक्षपाटिक पु० अक्षपटे क्रीडास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तः ठक् । १अक्षक्रीडाध्यक्षे २व्यवहाराध्यक्षे प्राड्विवाके च ।

आक्षपाद त्रि० अक्षपादस्येदम् अण् । १गौतममुनिसम्मते । तेन प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २शास्त्रे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमेयेत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इत्यन्तसूत्रसमुदायात्मकम् । तस्य सविस्तरार्थः न्यायशब्दे वक्ष्यते । अक्षपादप्रणीतं वेत्ति अण् । न्यायमताभिज्ञे ३नैयायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर–णिच्–घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति पुरुषं प्रति, अगम्यगमनं त्वया कृतमिति स्त्रियं च प्रति दूषणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । युच् टाप् । तदर्थे स्त्री । [आपवादकेन दूषिते ।

आक्षारित त्रि० आ+क्षर–णिच्–क्त । आक्षारो मैथुनविष-

आक्षिक त्रि० अक्षेण दीव्यति जयति जितं वेति अक्ष+ठक् । १अक्षेण देवके २अक्षेण जयिनि ३अक्षजिते च । "प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्" मनु० भारभूतानक्षान् हरति वहत्यावहति वा वंशा० अक्ष पूर्व्वात् भारात् ठन् । आक्षभारिक अक्षभारवाहकादौ त्रि० अक्षोऽत्र वंशादिपाठपर्य्यात् कश्चिन्मतः ।

आक्षित् त्रि० आ+क्षि–क्विप् । आवर्त्तमाने "आक्षित् पूर्व्वासपरा" ऋ० २,५५,५ । "आक्षित् आवर्त्तमानः" भा० ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्तस्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव-क्त नि० क्षीबोमत्तः प्रादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्मत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आकर्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च ३६४पृष्ठे दृश्यः। ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा० ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः । स चानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गोत्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयबोधः गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रत्ययार्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९भर्त्सनाप्रयोगे च "विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितः" किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप-ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपीडनभङ्गाराक्षेपणप्रहाराभिघातयन्त्रणमन्थनाभिरभिघातविशेषैः" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैत्रज्ञ न० अक्षेत्रज्ञ एवं ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके । आक्षेपः कृच्छ्रवृध्या पर्यालोचनमस्त्यस्य इनि । २कृच्छ्रवृध्या आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" पात० सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । पर्वतपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड् । पर्वतपीलुवृक्षे (आखरोट) इति ख्याते । "विलासमलकमहीकाफलमाम्रातदाडिमम् । भव्यं पानीयताघोडम्" स्मृतिः "आक्षोडमलकं फलस्फरम् काश्मीरमविद्रुम्" आह्निकतत्त्वे रघुनन्दन ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी मुद्रखनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि-डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं बभाषे" कुमा० "तयोः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमः" रघु । [पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+ड्खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पत्रादि० ।

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु पु०णत्वम् । "एवं तथाखानमाखण्य कृत्वा" आ०उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभिरपि ऊर्ध्वमेव न शक्योऽखणस्तत्कृत्वा" शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन्। १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खनककर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि०। उर । आखरोऽप्यत्र । पात्रेसमितादि युक्तारोह्यादिश्च ।

आखर पु० आ+खन-करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क पत्वम् वेदे नित्यमलुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठः" सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-कु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्म्मणि कु । ४देवताड्वृक्षे । "विभवे सति नैवास्ति न ददाति जुहोति न । तमाखुराखु"रित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम्।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिकवाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेशशब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्णाविव पर्णमस्याः वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे । कपभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । मूषिकभक्षके विडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६ त०। मूषिकस्थानस्य पुरीषरूपकरीषे "तथा-दाखुकरीषं सम्भरति" शत० ब्रा०।

आखुपाषाण पु० आखुः खनक पाषाण कर्म० "आखुपाषाण-नामायं लौहद्रावकारक "इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि०।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड। मूषिकविषहरे १ लताभेदे, २देवताड़ोलतायाञ्च।

आखूत्कर पु० आखुभिरुत्कीर्य्यते उत्+कॄ-कर्म्मणि-अप्। मूषिकैरुत्कीर्य्यमाणेषु पांसुषु। (उन्दुरमाटि)। "हिरण्यं निधायोत्खुत्कराद्विपति" कात्या० ४,८,१६।

आखूत्थ त्रि० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद्+स्था क। १आखूद्भूते। भावे क। २आखूनामुत्थाने न० सि० कौ०।

आखेट पु०आखिद्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ्। प्राणिनाशार्थायां मृगयायाम्। स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र

आखेटशीर्षक न०। आखेट इव शीर्षमस्य। "कपिशीर्षं कुम्भशीर्षं तथा आखेटशीर्षकम्। इति कुट्टिमभेदा-स्तु" इत्युक्ते (खड्डा) कुट्टिमभेदे। [२तत्कुट्टिमस्थाने च।

आखेटिक पु० आखेटे कुशल ठञ्। मृगयाकुशले १कुक्कुरे।

आखोट पु० आख खनित्रमिव उटानि पर्णान्यस्य। (आखरोट) इति ख्याते शैलपीलौ।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-घञ्। संज्ञायां रूढेर्नाम्नि वाचकशब्दे। "यथाहमाख्या सुमुखी जगाम" कुमा नाम च "येन स्वीयपदार्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने। स्वोत्तर-प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात् सदर्थकमिति" शब्दश० तल्लक्षणकम् "यत् प्रातिपदिकं नाम तस्मान्नो नातिरिच्यते" इति च तत्रो क्त "वाचकशब्देन स्वोपस्थाप्यदर्थत्वविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृश शब्द एव सदर्थक नाम। घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यक बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशे-ष्यकः सुवर्णसंख्यादेरवगमः। पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तर प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव घटादिमुख्यधर्म्मि-ताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव 'नापदं प्रयु-ञ्जीतेति' वृद्धाः। पदं विभक्त्यन्त पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वको महावाक्यार्थबोध घटा दिनाम्न प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधिय पूर्व्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाणान्तरेण पटधर्म्मि कपोतनिषयादपि तत्र सम्भवात्। न चाम्योन्य-पदस्पादिनामस्याप्तिः 'इथ्य, प्रथमा नाभिधीयते' इति

रूढ' अरण्यादिति पाञ्चं मन्नाभ्यामन्योन्यं दृश्यत इत्यादौ भक्तयो परस्परकत्र्तृकहननकर्म्मताभ्याहारोभेन तेषामपि प्रथमान्तताबादन्यदा सकर्म्मकस्य प्रत्नैर्भावाख्यातयोकाङ्क्षा-त्वात्तदुपपत्तेरकर्म्मकस्यैव धातोरन्वयात्" । तेन न्याय-मते प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्तोकारेष तथात्वं वैया-करणादिमते तु न तथा "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" या० उक्ते भावप्रधानस्यैव बोध तथाच "अर्थ वद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक" "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० उक्त लक्षण प्रातिपदिकमेव नामेत्यभिधीयते अतएवोक्तम् "उणादयो ह्यदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामषट्का मचेतस्य स्याद्व्युत्पत्तिरुदुत्तरम्" "तच्च नाम चतुर्विधम्" "रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम्। तच्चतुर्थां परे रूढयौगिकं मनुतेऽधिकम्" शब्दश० व्याख्यात च स्वयमेव जगदी-शेन। "निरुक्तं नामविभजते। रूढञ्चेत्यादि तत् नाम। चवयवमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम कश्चिदर्थे रूढ-मेव यथा गोमण्डलो गवादि, नमेर्टौ टामाभ्या तुर्ड्ड-रूढेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्व-विरहात्। किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्य-व्युत्पत्त्या पूर्वत्तीरे शक्तिप्रसक्त्याविपिष्टयोऽन्यानामिक-प्रयोगापत्त्या तद्मावाद्यकल्पनात् शक्ते पूर्व्वपूर्व्वप्रयोग नियतत्वात्। किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपङ्कादौ पङ्कजादि "किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाचकर्त्रादौ पाच-कादि। रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डपमहा-रजनादि तद्धि कदाचिदवयवशक्त्या योगार्थमेव कदाचित्त समुदायशक्त्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम्। गौर्वाहीक इत्यादौ तु गवयार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौण गवादिपद गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु ततोभिद्यते" तत्र रूढादिलक्षणानि तत्रैवोक्तानि यथा "रूढं सङ्केतव-न्नाम सैव सङ्केत कीर्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपा-धिक्यपि तद्भिदा। यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढ योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते न तु कुलादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपा-धिकी चेति। पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतव्यत्या-दिति ये तु रूढस्य शास्त्रसङ्केतैर्भ्यधत्वमाहुस्तन्मतव्युत्पत्ति। जातिद्रव्यगुणरूपस्वधर्म्मै सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादि-भेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः। गोगवयादीनां गोत्वादि

जात्या पश्वादीनां लाङ्गूलवत्त्वादिद्रव्येण धर्म्यादीनां शुक्लादिगुणेन पाचकपाठकादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति। यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति तदेतत्पङ्कजपुष्पदीनामसम्भवादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः। नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति। जात्यवच्छिन्नशक्तिमती नैमित्तिकी मता। जातिमात्रेऽपि सङ्केताद्व्यक्तेर्भान छडुपकरम्। यन्नाम जात्यवच्छिन्नशक्तं तन्नाम नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोत्वादि ना हि गोत्वघटत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे शक्तमित्याकारकपदज्ञानात् गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमेवोपपादनात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसम्भवात्। न च वस्तुगत्या व्यक्तित्वगमकत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्ततात्प्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम् गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन प्रकृते विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तत्र ज्ञाततासिद्धकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायाः समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। नचैवं कालो गौः पटं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रमात्वस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताघटितत्वेन तादृशमते प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजाते स्वस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः शब्दस्यैव प्रत्यक्षस्यापि कालो गौरित्यादिविशेषस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुयायिनः। तन्मन्दं विनाप्युक्तेषं गामानयेत्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनासमर्थनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वानुमापकस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःसाध्यत्वाच्च। एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तिबोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं सिद्धोऽसिद्धाभ्यां शब्दस्वार्थापत्तिभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च। यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां शक्यत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात् यदाहुः खण्डनाचार्याः "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविशेष्यतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य सुप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। न च गौरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ सुप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः सार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारताया समवायावच्छिन्नत्वनियमात्स्वावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव। द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति। प्रभाकरास्तु गोत्वपदस्येव

ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव चैत्रस्य गोगो-त्वशक्तिपदाच्च गोत्वेन गवयादेः न वा गव्यत्वादिना गोर-न्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्य-त्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधी-जनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततामपेक्ष्य गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानस्य शाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वय-बुद्धेरावश्यकत्वाद्व्यक्तावश्यकत्वेऽपि न तेषां पदशक्य-त्वम् । वस्तुतस्तु गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वा-दिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विधेयतया नात्यशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वाव-च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्ति-ज्ञानस्य च द्वयो कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो-गोत्वशाब्दं प्रति गोत्ववृत्तिज्ञानमेव हेतुर्मेव गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तेरान्त-र्भूविषयत्वसिद्धे प्रमाणविरुद्धादेव गोत्वादिना गवयादि-विषयत्वस्य तत्रासिद्धेव । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-त्वाद्यालोचने कालोगोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गोरयमि-त्यादिज्ञानस्य मन्यत्वे गोत्वेनेम जानामीत्याकारे तथात्वा-त्तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादि-विशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृगविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनासंसर्गेनात् गुरुणा गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यं गोत्वादि-प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्यान्नोक्तप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्न-त्वस्यापि व्याप्तिमत्त्वेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरुद्धेणासिद्धे । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-स्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्व प्रयुक्तोगौण । नचैवं गव्यादिवाचोरपि गव्यादौ शक्तिर्न स्यादित्यादिशक्तिज्ञानादेव ताद्रूप्येण गव्यादेर्गव्या-दिवाच्यतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरुणा गतित्वादेः संख्यासामान्यरूपत्वेन जातित्वासम्भवात् उभयसंयोगाद्यवच्छि-न्नजात्यन्यतरोपाधिरूपे च तत्र चाक्षुषत्व शक्तिपदा-योगात् वाचकत्वम् निरवच्छिन्नप्रकारताभावात् निरुक्त-क्रियात्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वस्य गदेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनादेरवच्छेदकत्वे घटादिभानतुल्या-न्तत्र शक्तत्वेऽपि तत्त्वभावाच्च पद्मादिपदानामपि कोमल-पाटलादिपर्यवसिते पद्मत्वादिमात्रे न शक्तिरिति शक्ति-पदोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्याबाधात् कोमलादीनां चान्वयधीविषयत्वे अयम् कोमलपाटलव-त्वान् देश इत्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राहुः।

तत्र परिभाषिको चौपाधिको च तत्रैव दर्शिता यथा "उभयाश्रितधर्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी । औपा-धिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्तते । उभयाश्रितधर्मा-वच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशमित्यादि" सा हि द्वितीयादिसत्त्वैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रय-मभिधत्ते तथाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः घटादिपदस्यापि घटादौ तादृशत्वापत्ते घटे शक्तमपि घटपदं न घटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिपक्षोत्तरं सतः घटत्वविशिष्टस्यानुभवादन्वयस्य तच्छक्तिरनवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दत्वावच्छिन्न-शक्तिमदित्येव शब्दवत्तायामाकाशादिपदात् शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दत्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन घटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिपदस्य ताद्रूप्येण घटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु घटादिपदस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । परन्तु घटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिपदादेवाकाशादि-पदात्सदंशे निर्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवोत्पद्यत इति तु नानुभविकं न वा यौक्तिकम् । या चानुगतो-पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनादिसविशेषगुणवत्त्ववार्त्ता-द्वारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते शब्दादिषु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितीयाद्यसिद्धत्वादत्र पारि-भाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः सखण्ड-त्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ सखण्डत.

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति"। लक्षकलक्षणमुक्तं तत्रैव 'शक्यार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्। तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि। शक्यार्थसम्बन्धवति यन्नाम शक्तमिति तदेव शक्यार्थे लक्षकं यदि शक्यार्थे शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावशक्ता इति तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव। शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुताया वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात्। ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिना बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम्। तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणायामपि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेस्तु लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। न च गभीरायां नद्यामिति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम्। तदर्थं विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां घोष इत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मत्वादिबोधकत्वे तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः। घटपटाद्यनुकरणस्य डफडादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव। गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते"। तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिकादिका। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचित् लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपसङ्ग्रहणे यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेव विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्तेन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना शाब्दीमगृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतानुपपत्तेः कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभविकत्वाच्च तथा शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"।

लक्षणाभेदेन लक्षकशब्दभेदा बहवः लक्षणाभेदाश्च श० द० दर्शिता लक्षणाशब्दे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्षणमुक्तं शब्दश० । "स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः । योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ।" यन्नाम स्वावयवशक्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकृष्णसर्पाश्वकर्णादि तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां शक्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना सह स्वशक्यस्य पद्मादेरन्वयानुभावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढं तु पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवशक्त्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन, भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्व तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः क्व पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवत्ति घटेत्यादौ सवत्सचरद्गोभिः तन्मध्या सुपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति ध्येयम् । न च धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टाया गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतम् अन्यत्र क्लृप्तशक्तिकेभ्य पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरौ समुदायशक्त्यादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यय एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यार्थमित्युक्तत्वात् तथापि पङ्कजत्वमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरभावे पदेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयबोधविरोधिभेदाभावात् पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्मसत्त्वाद्यनुभावार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरेषा इतरथा प्रकृत्यर्थविशेषस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया प्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदाद्गृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्रस्तीत्याकारकोऽन्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवात्कमलादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि कमलादिशब्दात्पद्मादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं कादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्य शक्तिनिषिद्धत्वादिति वाच्यम् अन्यलीलावयवशक्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां शक्तेरन्वयापेक्षाया तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति" योगरूढभेदस्यैवोक्तः । "सामासिकं तद्धिताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ।। तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति भाष्यम् । यौगिकस्यापि विभागो तत्रैव । "योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् । समासकृत्तद्धितात्मं कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा । यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव वाक्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य तच्च यौगिकं त्रिविधं समासकृत्तद्धितात्मं कृदन्तञ्चेति । अन्योऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य भावादिपदार्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वं चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । माधवो वभ्रूः शुक्र इत्यादौ कौमारेः श्रोत्रियाभिस्ते तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु श्रोत्रादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातोऽविभागस्य व्याघातः' ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव यथोक्तं" वै० भू० । "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी-भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्ज-नम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः । [illegible] भङ्गमोक्षो युक्तस्त्वन्वयकल्पना । लुप्तस्याग्रहणात्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः । समास इति वृत्ति-मात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र पदसंहित्य बोधिबोध्यते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधान-क्षमः स तु साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्यासिद्धत्वात् । पदो-द्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तॄणां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेवमाशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज-नियन्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्-कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तयोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा तथा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां रूढियोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-दिति भावः । बाधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तेर्धर्मा विशेषणविभक्त्यसमावेशादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यनेन राजपुरुष इत्यत्रापि स्वाद्धिशेषणाद्यन्वय-राजपदेन तदर्थोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनस्य वृत्तावनियमवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा-नामिति" वचनात् विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनस्य फलमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव फलम् । अपेक्षाविषयाणां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-वृत्ति समासत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेष्वपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात्तत्रान्वयासम्भवात् न्याय-सिद्धमिति भावः । अतएव अपेक्षाशब्दवाच्य अर्थैकत्वम् अपेक्षायां वाक्यं योऽसावेकार्थीभावस्ततो विशेष स समास इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा चयन-द्रिते, निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केश-चूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयो-गादिकाव्ययुक्तपूर्वनिष्क्रान्तविकारसमुदायप्रत्ययलोपो, यो-

ग्यादर्थोंवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति । दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना समस्याम इंष-गमनमित्यादावितिवादीनां पूर्वोक्तानामस्य संग्रहः । दूषणा-न्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः चित्र-गुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्त-कर्मभिन्नोदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायां-मप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थालाभात् । प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्तृधर्मस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समा-नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-प्राप्तिकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-कार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृता-सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भ-वेनानन्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धीग्रामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थ-तया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यतायाः असम्भवात् । प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्त-पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थस्योदकेन सम-भेदान्वयापत्तेश्च । एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना सङ्ख्यापिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक-वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मकोद्-धरणावधि सङ्ख्यापाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृक-प्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वा-ह इति भावः । बाधकान्तरमाह । अयत्थ्येति । अयं भाव चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमु-पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यत्वे तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति शब्दप-स्थापकयोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनि-गमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तोदक इत्यत्र उभया-र्थावर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाभावात् । यौगिकानां कर्त्रा-द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् एवमपि विभिन्नधर्मा विरहितादेवस्येत्र लक्षणाया असम्भवात् । नच चरमपदे एव वा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् पूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्रासुदकघटमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च अपभ्रंशबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना प्रसज्येत अगत्या गत्यन्तरकल्पनेत्यर्थः क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तस्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तथाऽस्ति तत्किम् सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति भावार्थः । यत्तु व्रमेयावादिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्धिभिन्न पुरुषप्रति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न वा घनश्यामनिष्कौशाम्बिर्गोरथइत्यादौ इत्यादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थ तथा इत्यक्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा "विभाषेति" सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्न इति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नापि पङ्कजपदप्रतियन्द्री शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् । नच शक्यपक्षे लक्षणया तेभ्योविशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्यपक्षे राजपुरुषचित्रगुरित्यादौ न बोध । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यपभ्रंशबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवः बहुव्रीहौ व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्तोदक इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयस्वीकाराय्योत्तरपदे एव सा कल्प्यतइति विशेषः स्वीकृतश्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकमन्यैरित्याहुः । अत्रोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः । नच "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थतया वाक्यविज्ञाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् । अथ तिप्सुभ्भि इत्यारभ्य ङ्योस्सुपिति तिप्प्रत्याहारोभाष्यसिद्धः तस्मादयातिप्प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यताम् कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणाय अर्थवत्त्वावश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम् । किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् । यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तन्न उपकुम्भं अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तर यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव विभक्त्यनुशासनात् । अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि पङ्कजमानय दण्डिन पश्य ऋत्विज पूजयेत्यादौ पङ्कदण्डत्विगाद्यानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानयेत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च । न च दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । पाकाश्रीश' कर्म्मानुकूलो इत्यादौ पाकधर्म्मादिहेतुताया रूपतत्त्वादावन्वयप्रसङ्गात् । यत्र प्रकृत्यर्थत्वं तत्त्वान्वयज्ञानविषयत्वमात्रं तत्रातानिरूढमिति तत्र घट पश्येत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय तथा प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् । अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमितिचेन्न गामानयति कृष्णोदण्डेनेत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अक्लृप्तकल्पनां क्लृप्तव्युत्पत्तित्यागश्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव गुरुत्वादिति दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्वं साम्ययमसङ्गः । राज-पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलं पक्वं इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेरस्य च पक्के अभेदेनैवान्वयः । शुभेन तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था साधुत्वार्थिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समासार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा समासशक्तिनिर्णयो न स्यात् नान्त्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, "अग्नये स्विष्टकृते यजति" इत्यत्राग्न्यनुवादेन न स्विष्टकृत्त्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चारुणाधिकरणारम्भः । अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्याभ्युपेय इत्यास्तां विस्तर" ।

आख्यात त्रि० आ+ख्या—कर्म्मणि क्त । कथिते । आख्यायतेऽनेन वा० करणे क्त । तिङ्रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश० "धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थं स्वार्थयत्नस्य शब्दोयाख्यातमुच्यते" इति । व्याख्यातं चैतत् स्वेनैव "धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो आख्यातं तदेव च तिङ् इत्यप्युच्यते तिङाख्यातयोः पर्य्यायत्वात् । पाचकचैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्वार्थकर्त्तृत्वस्याभिधायकः ण्वुलादिकोन तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य । चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकत्वमपि नामधातू न स्वार्थस्य । चैत्र पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु कर्त्तुरेव कृतां धर्म्मिपरत्वादन्यथा पाचकचैत्र इत्यादिकम् योग्यमेव प्रातिपदिकार्थयोः पाचकचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कर्त्तुः कृतेश्चादावन्वयायोगाच्च । अथ पक्तुं कामइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादि रूपं चिकीर्षत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैत्रोनिश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तं करोमीतिप्रतीतिनियामकं साध्यत्वाख्यविषयताभेदरूपं तदृष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्य्यादया भासते तथैव चाकाङ्क्षादतोगत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । "तत्र निश्वासप्रश्वासमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीते र्नहि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्यानुभवस्य पाकं करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यतापाताच्च । निविड़निश्वासस्तु पुरुषः शस्त्यागगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुच्छ्वसितीत्यादिकोन प्रयोग नचैवमीश्वर पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुलौ पचतीत्यादि प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्वयितावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकृते संसर्गत्वे मत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्वरूपानुकूलत्वविशेषश्च तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः" । ईश्वरो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीते समवायित्वे, चैत्रोजानातीत्यादावयच्छेदकत्वे, बुद्धिरवगाहते घटोभासत इत्यादौ दैशिकान्वयत्वे, नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिरूढलक्षणा । कृतित्वप्रदाश्रयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि तिङः शक्तिरेव । कृत्यादिकमनवयवः प्रयत्नत्वेनावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्यादिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पच पतति स्पन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतितुल्यपरोरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापाद्यते । घटोनास्ति पततीत्यादौ च प्रतपदार्थस्यैकदेशएव प्रतमपद्यादौ

मध्यमपदार्थेऽन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्व-
विरहेऽपि न क्षतिः घटानां घटं संख्या इत्याद्यनुरोधेनैव
घटादेर्व्यवाचित्वस्वभावात् ।
तत्र कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या
च तयोः प्रकारान्तराभ्युपगमात् चैत्रः पचति इत्येव-
मादौ धात्वर्थस्यैव पाकस्याश्रयत्वाद्यनुभवस्याश्रयत्वादि-
सम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् चैत्रः पच्यते इत्यादितो नैवं
तादेः कर्तृत्वादिना तद्बुद्धेः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः
कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नन्वेवं ग्रामं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधप्रसङ्गः
धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यनुपपत्तिः, तत्र
ग्रामादिपदस्य सुबन्तनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे
भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदसत् धात्वर्थानुविधायित्वार्थकर्तृतायामेव लकारादेः स्तोकस्या-
पर्यवसानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङर्थत्वं
विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव
तिङः स्वार्थवर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकप्रनिष्पाद्य
क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्तमानत्वात् तिङाद्यन्तधात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्तमानत्वादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे
साकाङ्क्षत्वात् एवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वम-
त्यायया संसर्गविधयैव तस्य च भानात् । पचतीत्यादितो-
वर्तमानत्वादितुल्यकृतिप्रकारकप्रतीतेरनुभविकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव क्रियादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे
नाय पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
एतेन भट्टमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैव
आख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यते इति कृतेर्लिङर्थत्वाभावादुक्त-
बाधकमनवधेयमपि प्रत्युक्तं भावस्य धात्वर्थत्वे संयोगो-
त्पादकतिष्ठतिगुणोऽनेनाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न
हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि आर्थं कर्तृत्वमेव लकारादिना वर्तमानत्वमनुभाव्यते
इति नियमः कथं तर्हि बोधात् पच्यत इत्यादित-
आरादौ वर्तमानत्वधीरिति चेत् कल्प्यताम् अस्माकमेकपदो-
पात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्तमानत्वा-
न्वयात् । इत्थम् यदि विशेषोऽपि कर्तृविहितेन घटो
धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन
स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन
चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तस्यैव
यैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन, तिङर्थः कृतेर्धात्वर्थवि-
शेष्यत्वनियमादिति दीधितिकृन्मतमप्यपास्तम् एकपदोपात्त-
त्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे यत्र यानजादेरिव लकारादेर्वर्त-
मानत्वबोधकतया स्वार्थकृतौ तदन्वयसम्भवात् स्वार्थं
तिङर्थान्वयस्य अनुपपत्तेरिति । याज्ञिकास्तु चैत्रः पचती-
त्यादितः पाकादिकृतिमत्त्वेन तत्कर्तृभेदेनापि चैत्रादेर-
न्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव कर्तापि तिङर्थः कृतिमत्त्व-
मेव कर्तृत्वम् गुरुत्वाच्च तदाख्यातस्य प्रत्ययत्वावच्छेदक-
मिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययत्वावच्छेदके शक्यता इव
प्रकृततावच्छेदकेऽपि प्रकारत्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् एकैकाख्यानाभिधानानन्तरतीनां प्रत्यासत्तिमेयत्र नि-
यमानामेव कर्तृत्वे प्रकृततायां विपरीतकाव्यत्वात् ।
न च कर्तृत्वज्ञानकतया लङ्घनितत्वरूपं कर्तृत्वमेव
तिङामर्थः, कर्त्रन्यानुभवजनकताप्रत्यये तत्प्रकारकेतर
घटितस्य तत्तावच्छेदकत्वादौ नैरर्थक्याभावाः तदर्थनाशित-
नियमादन्यथा कर्तृत्वस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङा
कर्तव्ये शक्यसम्बन्धे स्वसमेधया कर्तरि गुरुत्वोपन्यासो-
ऽनुपपत्तिरिति तत्त्वापत्तेः । अथैवं घटपदस्यापि कम्बुग्रीवादिना
घटाद्यन्वयानुमापकत्वात् तत्प्रकारकनिर्वाहकत्वेन
तदपि घटपदं स्यात्, न स्यात् घटपदं घटे न शक्त
मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठत्वेन
घटानुभावकतया निःसङ्कोचितत्वस्य घटशक्तत्वात् इत्था-
ख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्याप्रसक्तत्वात् प्रकृत
याज्ञिकादिप्रामाणिकैर्लिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन सुप्सु घनस्य गौणादेर्गुणविषयत्वमपि व्याख्यातम्
इति प्राहुः" ।
आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषणतयैवान्वय इति तु वै-
याकरणाः यथाहुः वै०भू०सा०। "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये
तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेष-
णम्" इति । अस्य व्याख्यायाम् 'कर्तरि कृत्' "लः कर्मणि
च" पा० सूत्राभ्यां लकारेण कर्तरि कर्मणि च तिङः
शक्तिरिति लाभे तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फला-
श्रयः कर्मेति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोरुप-
स्थापकत्वात् अनन्यलभ्यस्याश्रयस्यैव तिङर्थत्वम् इत्येवं
व्यवस्थापितत्वमाह । "पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थं कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव मुखं दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्त्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तत्र धात्वर्थं वदप्राधान्याद्व्यापारमेव पाचयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः सह्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नसाध्यानादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनावगतो चायमुत्तिष्ठति यत्नसद्भावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति” निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् लट्प्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयायाऽव्यारत्वेन पश्य मृगस्त्यादिवाक्यसंप्रवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्मोध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्”। एवञ्च वैयाकरणमते कृदभिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः। यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या–क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या–तृच्। उपदेशके। “आख्यातोपयोगे” पा०।

आख्यान न० आ+ख्या–भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा०द०। “यथा देवः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः” वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्” पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। “सख्येत्यभूताख्यानेत्यादि” पा० इत्थंभूतः कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषवर्णनीयचरिताख्यानात्मकत्वम् महाकाव्यं वर्णयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह" सा० द० "नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु" इत्यभिधाय "अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः" यथा भारते रामोपाख्यानम्। नलोपाख्यानं शकुन्तलोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अस्त्यर्थे अर्श० अच्। ईदृशाख्यानसंज्ञकसर्गयुक्ते आर्षमहाकाव्यभारतादौ। "स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" मनु "साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान्" भा० व०। स्वार्थे कन् तत्रैव "नाटकाख्यानकादेश्चव्याख्यानादिक्रियानिपुणं" काद०।

आख्यानकी स्त्री "आख्यानकी तौ जगुरू गश्चोजे जतावथोजे जगुरू गुरुश्चेदिति" उक्तिते विषमवृत्तभेदे।

आख्यायक पु० आ+ख्या–ण्वुल्। परोक्षवृत्तान्तस्य कथके। दूते "आख्यायकेभ्यः श्रुतदस्युवृत्तिः भट्टिः" २कथकमात्रे त्रि०।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या–ण्वुल् "आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम्। अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तम् गद्यं क्वचित् क्वचित्। कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते। आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्। अन्योपदेशेनाश्वासः मुखे भाव्यर्थसूचनम्" सा० द० उक्ते कथाभेदे कथा च "कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्म्मितम्। क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तन"मित्युक्तलक्षणयुक्ता तत्र आख्यायिका यथा हर्षचरितादि" कथा कादम्बर्य्यादि। २उपलब्धार्थबोधककथायाञ्च" अमर।

आख्यायिन् त्रि० आ+ख्या–णिनि। १कथके। २आवेदके दूतादौ च "रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर" शकु०। "रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्" याज्ञ०

आगत त्रि० आ+गम–क्त। १आयाते, २उपस्थिते, ३प्राप्ते च। "श्रेय तु समनागतम्" पात० "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्" स्मृतिः। "पितृत आगतम् पित्र्यमिति" दायभा०। "तत आगत" पा०। आगता यत जरैव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः भावे क्त। ४आगमने न० "गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता।

आगति स्त्री आ+गम–क्तिन्। १आगमने "लोकस्यास्य गतागतिम्" रामा०। २प्राप्तौ च तासामध्वर्य्युरागतौ यवो इवीव मोदते" ऋ० २,५,६। वेदे यास्कः सविकारैर्जन्मना मरणेन च। आस्त्वा गत्वा तथाऽऽगत्वा" याज्ञवल्क्य।

आगत्य(त्व) अव्य० आ+गम–ल्यप् वा लोलोपे तुक्। आगमन कालेऽस्यर्थे तस्यागमस्य वलेन" माघ०। "आगत्य विन्ध्यशाखायां वसिष्ठे कुरु सन्निधिम्" पुरा०।

आगन्तव्य त्रि० आ+गम–तव्य। १आगम्ये प्राप्ये "आगन्तव्य तु नोद्दिष्टं पुनरात्रममङ्गलम्" भावे तव्य। २अवश्यागमने न० आगन्तव्य झटितिमथुरामङ्गलात् गोपकान्ते पटाद्भूतम्।

आगन्तु पु० आ+गम–तुन्। १अनियतस्थायिनि अतिथौ "वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्" रघु। २हठादुपस्थिते च आगन्तुना सह मैत्री न कर्त्तव्या" हितो०। ३आगमनशीले त्रि०। स्वार्थे कन्। आगन्तुकोऽप्यत्र।

आगन्तुज त्रि० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन–ड। हठोपस्थितजाते रोगादौ। "आगन्तुजे निजेरोगे यत्नेनोत्पन्न जयेत्"। "दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ" सुश्रुत।

आगम पु० आ+गम–घञ्। १आगतौ २प्राप्तौ ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!" गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे घञ्। ४आमाद्युपाये "आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय" रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन। स्वत्वमापके ५क्रयप्रतिग्रहादौ "आगमोऽभ्यधिको भुक्तिः लोकापि यत्र नो" या० स्मृति "आगमस्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि" स्मृति "यादृशागमस्य प्रामाण्यं तन्निरूपितम्" मिता०। "भोगमात्रस्य व्यभिचारात् कीदृशोभोगः प्रमाणमित्यत आह। "आगमोऽभ्यधिकोभोगाद्विना पूर्वक्रमागतात्" या० स्मृतेः प्रतिग्रहक्रयादिरागम। स भोगादभ्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात्। यथाह नारद। "आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमो भोग प्रामाण्यं नैव गच्छतीति"। न च भोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात्। अतएव 'भोग तु केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्। भोगच्छलापदेशेन विज्ञेय स तु तस्कर' इति स्मर्य्यते। अतश्च आगमोदीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति। तथा च स्मर्य्यते। 'आगमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्यरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च परिभोगोऽपि पञ्चधेति"। क्वचिदागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह। विना पूर्वक्रमागतादिति।

पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोगस्तद्रहितादागमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमाद्-बलिवः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तथाप्यागमसापेक्षो न स्वतन्त्रनिरपेक्षः प्रथमस्तु तेनैवावलम्ब्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् । "आगमोऽभ्यधिको भोगादिति" च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले भोग्याहुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादागमसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्त्ते तु काले भोग्याहुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमनिरपेक्ष एव क्रमतो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं हारीतेन । "स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता" । अस्मार्त्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः "शतायुर्वै पुरुष इति" श्रुतेः । अनुगमाभावादिति भोग्याहुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिसन्निधावागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादागमं प्रापयन् स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि काले ऽनागमस्य तत्परम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः" इत्युक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशाद् बहून्यब्दशतान्यपीत्यस्यायोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् तथैतद्विरुद्धं "आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति" नारदवचनात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे "अनागमन्तु योभुङ्क्ते" इत्येतदुदाहर्त्तव्यम् यदपि "अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति" । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तदपि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविषयत्वाभावेऽपि वर्षशताभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद् द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः तथा सति "स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते" इति स्मृतिविरोधः । "अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतदन्यायेनापि भुक्तं यत्तु न शक्यं निष्पुनरन्यायाभिधानमिति" यदि स्मार्त्तेऽवर्णानामनृतवचनात् । यदुक्तम् । "यद्विनागमम् अत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति" तदप्यस्मार्त्तकालागम विनेत्यत्यन्त-स्वरूपप्रमाणकावबोधकं विनेति आपस्तम्बम् । न पुनरागम-

स्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमात् भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रमाणान्तरेण नागमोऽवगतः कथन्तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् । आगमसापेक्षो भोग प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । "आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो" या॰ यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बल सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापादानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्यवहारोत्पत्तौ च विकल्पक प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते "दद्यात्कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेदिति" । आश्वलायनोऽप्याह । "अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिमृशेत् दासीं कन्यां चेति" । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियायाः सम्पूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्वापरकालज्ञाने तु चिरुक्तोऽपि पूर्व्वकालागम एव बलीयानिति । अथ वा "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमि"त्युक्तम् । एतेषां समवाये कस्य प्राबल्यमित्यस्मिन्नपेक्षिते । "आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विनापूर्व्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितश्चागमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्वक्रमागताद् भोगाद्विना । स पुन पूर्वक्रमागतो भोगस्तृतीये पुरुषे लिखितेन भावितादागमात् बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

नारदेन स्पष्टीकृत "आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति" "पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्द्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षभोगादूर्द्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्बलानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य गुरुलघ्वव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह । "आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी" या० । येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः । स पुरुषः कृतस्ते कोऽयमागम इत्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किन्त्व-विच्छिन्नातिरस्कृतभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टभोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतम्भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरु तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च । "आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोगहानिस्तयोरपि" । अस्मात्तु कालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विना पूर्व्वक्रमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह । "योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् । न तत्र कारणम्भुक्तिरागमेन विनाकृता" या० यदा तु स्वयमाहर्त्तादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात् परलोकगतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी सुतादिस्तमागममुद्धरेत् । यस्मात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् ।" व्यव०त०रघुनन्दनेन तु वक्ष्यमाणस्यैव आर्त्तकालतया उक्तं । यथा तद्धृत व्यासवाक्यम् "वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाऽव्याहता सती । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगम" इति । त्रिपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यास । प्रपितामहभुक्तं यत् तद्भुक्तञ्च पिता च तम् । तौ विना यस्य पिता च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो

विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः" इति एवञ्च वचनविरोधयोः कार्त्त-कालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम् । अत्राप-वादः । "भुक्तिस्त्रैपौरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः । अनि-वृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति । जडाभिमा च यद्भुक्तं स्त्रीधनापत्यादिकम् । उपस्कृतमनुपस्कृतञ्च न तद्भोगेन हीयते । विवाहभृत्यैर्भुक्तं राज्ञाऽमात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां स्वत्वं न सिध्यति" वृह० । अत्रापि विशेषमाह तत्रैव "स्त्रीधनञ्च नरेन्द्राणां कदाचन न जीर्यति । अनागतं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि" आगम्यते ज्ञायतेऽनेन । ६ तन्त्रादौ वेदशास्त्रे "तत्रा-दपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्" सां०का० । "सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः" इत्युक्ते ७शास्त्रमात्रे "श्रवणात् जायते भक्तिस्ततो गुरु-रुपास्यते । स च विद्यागमान् वक्ति विद्यानुकालान्वितो नृप ।" देवीपु० । स च गुरुर् विद्यासाधनमागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः । वेदे च "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" "आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो-धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति" म०भा० । "आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तकः नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनपदेन फलं प्रयोजकञ्चेति" कैयट । "आगमपदेन श्रुतिरिति" उद्योत । "बहवोऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः" रघु । ८तन्त्रे च "सर्ववेद-क्रियामूलं ऋषिभिर्बहुधोदित । आगमेन क्रिया कर्त्ता कारणं कार्यमागमः । द्रव्यं फलमिदं ब्रह्मन् परोक्षोऽज्ञया-हरि" । भा०१२,११अध्या० "तत्र काल प्रातरादि देशः समादि क्रियाऽनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादि कारणं स्रुवादि कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादि द्रव्यं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि" इति श्रीधरः ।

आ+गम—गत्यर्थत्वात् ज्ञाने भावे घञ् । १०सम्यग्ज्ञाने "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्मशुद्धिमभीप्सुना" मनु । विविधानां धर्म्माणा-मागमो ज्ञानं यस्मात् विविधागमम् । करणे घञ् । ११शाब्दबोध-साधने शब्दरूपप्रमाणे च "ऐन्द्रियकमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये तु सम्यक्परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा० "आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । मतश्च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते" यामलोक्ते ११ तन्त्र-शास्त्रे पु०न० तथा च आगतादीनामाद्यवर्णत्वात् तथात्वम्

रुद्रयामले तु मतं श्रीवासुदेवस्येति पाठः क्षीवत्वेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवक्त्रैर्महेशेन आगमोक्ताः शृणु प्रिये ॥ यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नर" तन्त्रसारे यामलम्" प्रसङ्गात् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। नित्यनिमित्तकर्मोपासनारूपपापप्रवाहान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु कर्त्तव्याख्यानानामध्ययनस्य दुर्मेधसामिदानीन्तनादीनां दुरधिगततया आयासबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानानां क्रमशो विलुप्तेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारमुद्धारः स्यादित्यालोच्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपधिभिरुपहितः सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याहृत उपासनाकाण्डार्थः स्वयं शिवमूर्त्त्या तन्त्रशास्त्र, नारदादिमूर्त्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्त्येति विवेकः। ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वतःप्रामाण्येन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेद एव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृतिवाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्त्तॄणामिव आगमकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं रागद्वेषादेस्तत्राप्यसम्भवात्। तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषामपर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणां कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्म्मणां चित्तशुद्धिहेतुत्वात् क्रममुक्तिः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः श्रुतौ तपसेति निर्देशात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-मिति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्यानापरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्युक्तेः । कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिशिष्टैव । यथा आगमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्यवत वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेद । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवो भूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्र्यात्मकोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ । व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र "पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शित यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वामभाषितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वामभाषितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः । वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेवसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सर्वस्त्रीगमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि आदृतता । अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारगळ्के चतुर्थाश्रमस्य कुलाचारधर्मस्य प्रावेणेदासीनतानां दुष्कारत्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्त्रनिर्द्दिष्टाधिकारित्वाभिदासीनत्वात् नैव कर्त्तव्यता । अथ कथित् मागभयपाथनाय ब्राह्मणधिकारी सम्भवति तथापि कुलचूडामणौ “यत्नाथय त देवं स्यात् ब्राह्मणस्तु विशेषतः । तत्रार्घ्यकरणं दद्यात् ताम्रे वा विसृजेन्मधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् । मद्यद्रव्यं तु शूद्रस्य नान्यथा तु कदाचन” । “वैश्यस्य माक्षिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु चाज्यकम् । ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्रे वा विसृजेन्मधु । नारिकेलोदकं कांस्ये सर्वेषां चैव शोधनम् इति” च द्विजातीनामासवदाननिषेधेन गोक्षकल्प एवाधिक्रियते न सुराकल्पे । “पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतितोधरणीतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते” इति वचनन्तु चतुर्थाश्रमविषयमिति तन्त्रसारः । “निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः” इत्युक्ते चतुर्थाश्रमस्य विधिनिषेधातिक्रान्तत्वेऽपि परमहंसाश्रमस्यैव दोषाभाव इति युक्तमुत्पश्याम । “वरं प्राणा प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्” ब्राह्मणो मद्यदानेन ब्राह्मण्यादेव हीयते” इत्युत्तरतन्त्रम् । अतएव कालिका पु० “यत्नस्य विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे वा विसृजेन्मधु” इत्युत्कल्पो ऽत्रकस्यद्विजातिमात्रे विहितः एवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिणां दानादिकं न श्रुतिविरुद्धं “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” इति मनुना देवार्च्चनावशिष्टमांसभोजनस्य विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्त्रसारः “मादकं सर्वदा वर्ज्यं मद्यं मांसं सुलोचने । । ज्ञानेन रहितं तत्तु महापातकमायममिति” कुलार्णवोक्तेः । ज्ञानेन सर्वभूतेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न श्रुतिविरुद्धं विश्वनरेषु आत्मदृष्टिमतो वैश्वानरज्ञानोपासकस्य सर्वान्नभक्षणविधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्र पापासम्पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरज्ञानोपासकं प्रकृत्य “न किञ्चनानन्नं भवति श्वभ्य आश्वकुमिभ्य इति” छा० उ० सर्व्वान्नभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वात् तद्भक्षणं दोषावहमिति । “कृते श्रुत्युदितोमार्गस्त्रेतायां स्मृतिमोदितः । द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः” इत्यागमवचनं तु प्रशंसापरम् रागादिप्राबल्येन श्रौतादिधर्मस्य कलावसम्भवदृति तादृशानां तन्त्राधिकारित्ववर्णनार्थम् “चत्वार ओघमार्गाश्च शैवाः षट्चिन्तवस्तथा । कापिलं नाकुलं वाम भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः”, कूर्म्म पु० “शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्” पद्मपु० इत्यादिवचनैरागमस्य तामसत्वेन मोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वेऽपि वेदाविरुद्धांशस्य प्राह्यत्वैव । “तथापि योऽ शोऽमार्गाणां वेदेन न विरुध्यते । सोऽंश प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिदधिकारिणाम्” सूतसंहितावचनात् तत्र केषाञ्चिदित्युक्ते न सर्वेषामधिकारितेति सूचितम् तत्राधिकारित्वं भाग्गु० दर्शितं । “श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तप्रायश्चित्तपराङ्मुखः । क्रमेण श्रौतसिद्ध्यर्थं ब्राह्मणस्तन्त्रमाश्रयेत्” “पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्” इति च । ततश्च इदानीन्तनानां विशेषतो गौड़देशवासिनां श्रौतकर्म्माग्निहोत्रादिकर्म्मोच्छेददर्शनेन तत्प्रायश्चित्ताय प्रायश्चित्तपराङ्मुखतादर्शनेन च श्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य सामर्थ्यं तन्त्रोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः । वेदविरुद्धेषु वाममार्गेषु तु चतुर्थाश्रमस्य तन्त्रोक्ताद्भुताश्रमस्यैवाधिकारः न म्लेच्छस्य द्विजानाम् प्रागुक्तवचनात् ब्राह्मणादिषु सुरामद्यदानसेवनयोर्निषेधात् म्लेच्छस्य शूद्रस्य तु सुरायेऽप्यधिकारः द्विजानामनुकल्पाचरणेन तन्त्राश्रयणेऽप्यधिकार इतिविवेकः । तत्रवचनन्तु “कलिप्रचयस्यैव देवानां च तथार्च्चनम् । साधनञ्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च । षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगचतुर्विधः सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदोविदुः” इति आगमभेदाश्च तन्त्रसारे सन्ति । अतएव कलिवर्ण्य प्रकरणे” एव क्रियायोगपरं सुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्च्चेदुभयतः सिद्धिम् मत्तोविन्दत्यभीप्सितम्” भाग० ११ स्कन्धे २७ अध्याये तान्त्रिकपथेनाप्यर्चनं विहितम् । “अथ स्नातकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमनोदिताम्” या० रा० । आगच्छति प्रकृतिप्रत्ययावनुपहत्य उत्पद्यते कर्त्तरि संज्ञायां च । १२ व्याकरणोक्ते प्रकृतिप्रत्ययानुपघातके अट् इट् इत्यादौ यन्मते “आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः” व्याकरणान्तरपरि० “यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । “आगमशास्त्रमनित्यम्” इति च परिभा० । “आगमा अनुदात्ताः” “आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति” च का० मा०

आगमन न० आ+गम–भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिकविभागजनकक्रियायामागतौ । "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्रः । २ प्राप्तौ " एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा० । ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता । [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम' अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालोचनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु ।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्–तृच् इत० स्त्रियां ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्–णिनि ईत० । १ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौडपादाचार्य्ये पु० ।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशयोगे "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगमकाले च गमनकाले च आवर्त्तते वक्रं गमनमस्याः आ+वृत–अपादाने घञ् । हयिकाख्यां (विछाति) क्षुपभेदे ।

आगमिक त्रि० आगमादागतः ठञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित त्रि० आ+गम–स्वार्थे–णिच्–क्त । अधीते ज्ञाते २पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । ज्ञापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम–भविष्यति णिनि गम्यादीनामुपसंख्यानमित्युक्तेः वा ह्रस्व । भविष्यदागमने आगमी" सि०कौ० । "यद्वागामिक्रिमाणस्यकालसामन्तराश्रयम्" कात्या०सू० "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप् । "आगामिनीं अस्थिरे जगतामारुणाम्" माघः ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ–आधारे अप् । अमावास्याया तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकलाः देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम् । "वर्द्धमानमावास्ये चक्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्यायाः मर्ये च ततः किल भवेदपु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन त्रि० गो' प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तकर्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवामात्रं गो प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च । "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्रभेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र दिवापालकविषये आग० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्य कृतवेतन" इति ।

आगस् न० "इण आग अपराधे" उणा० इण्–असुन् आगादेशः । १अपराधे "मदीये हृदये नूनं वसति । नागो न विद्यते । वदन्ती यदिहैति किं नाविद्धमि मामिति" उज्ज्वलदत्तोक्ते । "सखिभिरे घनमागसि तनोरु इति यत्नया" माघः । "अथ्यस्तमागकृतमखमङ्गि" रघु । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः" सा०द० अपराधस्य सकर्त्तृकत्वकर्म्मणः स्खलनम् । अपराधशब्दे २२२पृ० विवृतिः आगस्कर्त्ता आगस्कारी । २पापे ३दण्डे च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः । दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यकृतकार्य्ये ।

आगसीय त्रि० अगस्त्ये हितम् अण् यलोपः ।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानत्वात्" म०थि० "अयीतिमार्गोयाम्यायामगस्त्योमिथुनान्तगः" । स्वीयक्रान्तिविभागस्याभावात् दक्षिणस्यामयोत्य' सेत्स्यारात्मकः अगस्त्यः मिथुनान्तगः कर्क्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथः । एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २अगस्तेरपत्ये पुंस्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः ।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च । [नकशब्दार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम–तुन् नि०वृद्धिः । १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम–णिच्–ण्वुल् । भविष्यद्वेदके । "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी" । [कालबन्धौ च ।

आगामिन् त्रि० आगमिवत् । १आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम–उकञ् । आगमनयोग्ये । "सुग्रीवमागमित मित्रं सर्व्वायागामुकाम् कृतम्" भट्टिः ।

आगार न० अग–कुटिलायां गतौ घञ् आगमृच्छति ऋ–अण् उप०स० । गृहे भवने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायाम्(टिक्टिकि) ।

आगारधूम पु०आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

धूम+पिब्–अण । (भुव) १टङ्कधूमे । उत्त०२टङ्कसिधूमे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "अस्य यज्ञस्यागुर उद्चमशीय" श्रुतिः । [यामयत ।

आगुरण न० आ+गुर–ल्युट् । उद्यमे पृ० दीर्घं आगूर-

आगू स्त्री आ+गम–क्विप् "ऊ च गमादीनाम् मलोपे ऊकारादेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्रूपम् ।

आगूर्ण त्रि० आ+गुर–क्त । १उद्यते । भावे क्त २उद्यमे न० ।

आगूर्त्त त्रि० आ+गुर–क्त "नसत्तेत्यादिना" पा० नि० भेदे नत्वाभावः । १उद्यते । भावे क्त । २उद्यमे न० ।

आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमनेन इष्टा० इनि । कृतोद्यमे "आगूर्त्ती वा एष भवति यो दर्शपौर्णमासाभ्यां यजते" श्रुति ।

आग्नापौष्ण त्रि० अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषणौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धि० वा० नेत् । अग्नापूषदेवताके हविरादौ । "आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्ण" कात्या० १५,२।

आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आनङ् अग्नाविष्णू तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः "इद्‌वृद्धौ" पा० इत्त्वेप्राप्ते "विष्णौ न" वार्त्ति० नेत्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । "अथ-श्वोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति" "तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति" इति च शत० ब्रा० । "आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णव" कात्या० १५,२ अग्नाविष्णुशब्दौ विद्येते यत्र विभक्त्या० अण् । अग्नावैष्णवमन्त्रयुक्ते २अध्याये १अनुवाके च ।

आग्निक त्रि० अग्नेरिदं वा० ठक् । अग्निसम्बन्धिनि । "मक्ता-न्योद्रुमभक्षाणि कृत्वा समाग्निकाग्न्याकृतिमिति" कात्या० १६,५। "द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेत्येतदाग्निके भवति" कर्क-धृता श्रुति । [दत्तपत्रिकष्टेयादौ ।

आग्निदत्तेय त्रि० अग्निदत्त+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् । अग्नि-

आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्य्यं वा व्यु० दा० अण् । अग्निस्थाने १दीयमाने २कार्य्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः "इद्‌वृद्धौ" पा० इत् । अग्ना-मरुतदेवताके १यज्ञे सोमभेदे २हविरादौ च ।

आग्निवारुण त्रि० अग्निश्च वरुणश्च द्व० ईत् अग्नीवरुणौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृ "इद्‌वृद्धौ" पा० इत् । अग्नी-वरुणदेवताके हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० यञ् । तदृषेरपत्ये "पुरोहितस्य कौरव्य । वेदवेदाङ्गपारगम् । आग्निवेश्यस्य राजानम्" भा० आश्र० प० ६४अ० स्त्रियां ङीप् यलोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रस्त्रियाम् ।

आग्निशर्मि पुंस्त्री० अग्निशर्मणोऽपत्यं बाह्वा० इञ् । तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । आग्निशर्मायणः तद्गोत्रे पुं स्त्री० आग्निशर्म्मीभवाः गह्वा० छ । आग्निशर्मीयः तद्भवे त्रि०

आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा ठक् । १अग्निष्टोमयज्ञाभिज्ञे २तत्प्रति-पादकग्रन्थपाठके च । अग्निष्टोमग्रन्थस्य व्याख्यानः ग्रन्थः ठञ् । अग्निष्टोमग्रन्थव्याख्याने ३ग्रन्थे ४स्त्रियां स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न० अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य शरणम् "अग्नीधः शरणे रण् भं च" वार्त्ति० रण् भत्वात् जश् । आग्नीध्रे-यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ ऋत्विजे द्विजे पु० स्त्री० । अग्निं धारयति धृ–मूल० क पृषोदरादित्वात् स्वार्थे अण् इति वा । ऋत्विजे यजमाने द्विजे । "प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात्" ऋ० २,३६,१ । अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । १अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप् अग्नीध्री तदाधारभूमौ स्त्री । स्वार्थे गह्वा० छ आग्नी-ध्रीयः । अग्निस्थाने "गार्हपत्याद्वा आग्नीध्रीयमागच्छति" श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् वृद्धात् छः । आग्नीध्रसम्बन्धिनि त्रि० । "आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति" श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-शालायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण् "नेन्द्रस्य परस्य" इति पा० नोत्तरपदवृद्धिः इद्वाभावात् नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । "वा वा आग्नेन्द्र्यैन्द्राग्नी वा" श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निर्देवता वास्य ढक् । अग्निदेव-ताके १हविरादौ "आग्नेय पुरोडाशो भवति" शत० ब्रा० २अग्निसम्बन्धिनि च ३कृत्तिकानक्षत्रे न० तस्य अग्नि-देवताकत्वात् तत्त्वम् "आग्नेयाद्यमविदैवतेति" ज्योति० । अग्निना प्रोक्तं पुराण ढक् । "आग्नेयं वेदवर्णितम्" इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे विवृतिः ४प्रतिपदि तिथौ स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वात् यथा "अग्निः प्रजापतिः गौरी गणेशोऽहिर्गुहोरविः । शिवोदुर्गान्तकोविश्वेहरिः कामोहरः शशी । पितरः प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्" । "५स्वर्णे तस्य वह्नेर्जातत्वात् तथात्वम् । अग्निदेवःशब्दे विवृतिः ।

वै कार्त्तिकेये पु० तस्य वह्नेर्जातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारमन्त्रे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानल-जायमानत्वात् देहस्थापितरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-त्वम्। अग्नये हितम् ठक्। जठरानलादिहितकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वाह्याग्निवर्द्धके अन्नप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११देशभेदे च पु०तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणा-पथवर्त्तिकलिङ्गविन्ध्यादेशसमीपस्थः माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहित तामकामेऽथ तामोढ्वा तत्सहायार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम्" भा० स०प०"तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि कृतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोध-नाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-लते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते च वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह!। बभूवुरनभिग्राह्या योषि-तश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-रणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म-हाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्ण-वर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक!। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदा-स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरे-

शश्च अनलस्त्वं विभावसो!। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरिते-जसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्द्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ! महासत्त्व! जातवेदः! सुरेश्वर!। देवानां मुखमग्ने! त्वं सत्येन विपु-नीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने! प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन!। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदि-नीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत!। न चैनमत्य-गाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरु-नन्दनम्। सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्ति-ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य! जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्व-मभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम!। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप!" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा चाभाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिण-पूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्तः ठक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुति अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ठक्। १६ अग्ने-रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे साम्नि न० "मान्त्रं भौमं तथा तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" परापरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृप-तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ठक्। २१ अ-ग्न्युद्दीपनसाधने मधुरतादौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जठरविनिर्मितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेद्य परन्तप!" "यदीदं पक्वमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

इति च भा॰ आ॰ प॰ १३३ अध्या॰ । २२ आम्रवृक्षोपल-क्षितवने वने २३ आम्रफलविशेषे च न॰ । तत आगतः ठञ् । अग्निप्रकृतिके २४ फोटभेदे तौ च षड्विंशतिविधाः यथाह सुश्रुतः । "कोविदारकः कदम्बो गर्दो पत-द्रविन्दः । विन्दुविन्दः मधुविन्दा विद्रालोभ्रमरस्तथा । आग्नेयी विद्धिटः कृष्णो मधं कोटोऽग्निवेदक । पद्मकोटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी । क्लीतः कृमिवरारीच यथासुरूपेमपः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भवन्तीह दष्टानां दोषाः पित्तनिमित्तजाः । "अ-ग्न्याग्नो देवताऽस्य ठक् सुश्रुतः । २५ आग्नेयदेवताकेऽन्नाद्यो-पाके ।

[आग्न्याधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री आग्न्याधानस्य अङ्गत्वं दक्षिणा ठञ् ।

आग्रभोजनिक पु॰ अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् । नियतम् अग्रभोजनदानपात्रे विप्रभेदे । (अग्रदानी) ।

आग्रयण त्रि॰ अग्रे अयनं भोजनं यस्मादेव कर्मणा पु॰ स्वार्थे अण् । नवान्नाशननिमित्ते अग्निहोत्राङ्गे यज्ञभेदे तत्प्रकारः आश्वलायनश्रौतसूत्रे दर्शितो यथा "आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम्१। तस्य काम्येष्ट्याग्निहोत्रमन्त्र२ । तदा सर्वत्र क्रमः स्यादाग्रयणेन यजेत३। अपि हि देवा आकूतेर्नूनं यदेतदाग्रयणेन हि यजन्त इति अग्निहोत्रीं गां नाश्नादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात्४। अपि वा क्रिया यवेषु५। इदिच्छु राय ई । यवैर्वा वेदे७। श्यामाकेष्वग्नौ सौम्यश्चरुः८ । सोम । यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यनन्तरे-त्याया निज अपक्षा यज्ञे यामो ज्ञातेऽतरेषामभियजेत् प्रजापतये त्वा यज्ञ ब्रह्मामि महां मित्रे मन्द्रं यच-सी मन्त्रमन्त्राद्यापट। अग्नाद्भः भेयः अनमेट देवास्तथा-नयेन समयोमपि त्वा । स मो मयोभूः पितरादिभ्यः च यतो भव हिपदे मं पञ्चपद इति मास्ताधप्य ज्ञाभिमाय-सेतामोऽपि प्राप्य तरत् अनीश्वराधि वर्णामपि प्रविदः । स हि मतो सोमपञ्चहुत मदीयाहवा न इषि माकमाव इत्येष१० । एतेन यजिवो भवान् सर्वत्र नवभोजने ११ । अथ व्रीहियवानां पाके पिष्टाक्षौ१२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावापृथिवी१३ । आग्नयो ये अग्निजिह्वा उपबोधाः उपर्यो देवपत्नी विश्वे देवाश्च आगत ये के च जुष्टानपि मो अधिगता मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतामिति१४ ।

"अथो यमनं भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । प्रथम-द्वितीययोर्होतृसदोर्षैतस्य चैव" । एषामन्नानां फलानां संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्तव्य-मर्थः । व्रीहियवस्य प्रथमनिपातो व्रीहीणां प्राधान्य-ख्यापनार्थम् । तेन शरत्काले व्रीह्याग्रयणमेव भवति । श्यामाकयवस्य मध्यनिपातो व्रीहिकालात्-यवकालो भिन्न इति ज्ञापयति। तस्य नवनिष्पन्न, तथाश्नीयात् आग्र-यणेनानिष्टा । यद्याग्रयणेनानिष्टतो नवनिष्पन्नेनान्नेन विना निर्वाहो न स्यात् तदा तेषां फलानां सत्काल-निष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं कृत्वाऽश्नीयात् । ततः काले आगते त्वाग्रयणं कुर्वीत । अग्निहोत्रमन्त्रेण नाश्नीयादितिवचनादाग्रयणेनानिष्ट्वाग्निहोत्रं हुत्वाऽ-श्नतो न दोष इति गम्यते । यद्यपि व्रीह्याग्रयणस्यापि यथिष्य यस्य वर्षस्य प्रतिषेधार्थम्२। यदा वर्षाग्निवोंपिन भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण व्रीह्या-ग्रयणस्य शरत्कालः उक्तो भवति । एतमेव आर्थं श्रुत्या समर्थयति३ । आग्रयणेन यजेतेति इतिरेवाग्रयणस्य-कर्तोक्ता, इदानीमिदमुच्यते । अग्निहोत्रहोमानां वैश्व-ग्निहोत्रमित्युच्यते । तां व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतमम् आशयित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इति प्रथमकल्पः, तदग्न्यभेऽयमनुकल्प इति द्वावेवाग्र-यणकल्पावुच्येते४। यवैराग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया वेति विकल्प५। तयोर्वर्षाणामविशेषेण कालश्चे प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यते इदिरेव नाम्न्य इति६ । सर्वेषामपि वर्णानामिदिरेवेत्येके मन्यन्ते७ । श्यामाकाग्रयणे इष्टौ सोमदैवत्यश्चरुर्भवति । आद्यो वर्णो मत, याज्यान्तरे दर्शनात्८ । इतिकाराध्याहारेण इलच्छेद । नित्यजप-मन्त्रेणेति भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वं सत्यपि नित्यवचनम् एतेन भजित इति विध्यतिरेके तद्धितस्य प्रापणार्थम्९ । यतिप्राप्तस्याश्मनस्य विधानं अपि तु देवे आग्रयणं कृतं तच्चिरेण देवे स्थितस्य च नाश्नातव्यम-विधानम्१० । एतेन विधानेन सर्वभक्षेषु सर्वे भक्षिणः सर्वान् भक्षान् भक्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणोत्कर्षार्थम् । नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् । सर्वत्रवचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनात्तौकिक एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे "मापानां नवा-नाम्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तथापि प्रापणार्थं नवभ-क्षणम्११ । अथानन्तरं व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्टिः-

ध्रुवे । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्र-यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तत्र विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धान्ये विराजौ च भवतः । “इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येता वर्तैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धान्याविराज-पदस्य विकल्पेन इयम्वतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-र्विकल्पेनैता देवता स्यातन्त्रे । यदि श्यामाकाग्रयणमन्वा-र्वेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सौमस्तृतीयो भवति १३ । इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्हन्तः” १४ । “न वाहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्” श्रुतेः अतो-ऽकृते दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्याग्नि द्दर्शपौर्णमासवदाग्रयणाग्रयणपशुचातुर्मास्या-दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तके नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । “इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणो नाम भासोरैवान्वयस्तु स इत्युक्ते ३कल्पान्तके वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्र-यणकाले “व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहि-भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग् व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति” कर्कः । “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः” मनु-व्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते यदि नवान्नमिति स्मृतकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नव-शस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुकालजीवनोचितशस्यसम्भवात्” कुल्लू० आग्रयणस्य कर्त्तव्यकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् “वाचारम्भणकालमुपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रयण मपाप्रयणकोपाकर्म्म वेदव्रत”मित्यादीन्युक्त्वा “अवश्य-कोर्वेषं परीक्षां च यज्ञस्यार्त्तविभुवे इन्द्वथितयोर्भूगा-मार्गे तथा” ज्यो०चि० उक्तेः । “सोमयोगादिकर्माणि आग्रयणानि तु यानि तु चे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्या-दिकान्यपि” म०परि० उक्तेः । “मावे वा यदि वा पौषे चाग्नं मते गुरौ । नवमासइवैतानि वर्ज्जयेत्” इत्युक्तेः ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अच् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे “ववेऽपि भावस्य पदार्पणाग्रहः” नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु० अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-मासी आग्रहायणी अस्मिन् मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्र एवाष्टकास्तु” स्मृतिः । “कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे” सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० “नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः” इति “पूर्णमास्यां मृग-शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः मृगशीर्ष एव अग्र-हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत एव “कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्” सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकी मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धकत्वोक्तः ।

आग्रहाय(या)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणो पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अपदानो) विमे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पुंस्त्री अग्रनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे० गोत्रापत्ये १अग्रेऽयनं यस्यास्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नयो नमस्तत” माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां “रथाङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघाना नाश-नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तत्र दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । घर्षणे “गण्डस्थलाघर्षगलन्मद-दोदक” माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य टः । १अपामार्गे २आघातके त्रि० । “यत्राघाटाः कर्कर्य्यः संवदन्ति” श्रुतिः ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके “आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताड़ने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः” मेघ० । “आस्थ-स्वन्ति वटाघातं निर्जितैरावताजाः” कुमा० । “धृता-घातश्च उच्यते” सुश्रुत० । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । “आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव” ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन—आधारे णिच्—आधारे

ल्युट् । १अवस्थाने ख्याटा० भावे ल्युट् । २क्षरणे ।

आघार पु० आ+घृ–णिच्–कर्मणि अच् । १घृते । भावे अच् । आहिताग्नेः वायव्यकोणादारभ्याग्नेय यावत् नैर्ऋतीमारभ्य ऐशानीं यावच्चाविच्छिन्नधारया २घृतसेचने । "तूष्णीमाघारावाघार्य्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा" आश्व०सू० । "तूष्णीं मन्त्रवर्जनम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्व्वाम् अव्यवच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षिणपश्चिमामारभ्य उत्तरपूर्व्वां प्रत्याघारयेत्" तद्वृत्ति० इति ऋग्वेदिनाम् । यजुर्वेदिनान्तु मन्त्रोच्चारपूर्व्वकमस्येत्यनयोर्भेदः उभयवेदिनामपि आघारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्मनसा ध्यानम् आज्यं च स्रुवे चतुर्व्वारं ग्राह्यमिति विवेकः ।

आघूर्णित त्रि० आ+घूर्ण–क्त । १चलिते, २भ्रान्ते च ।

आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तिरस्य । सूर्य्ये । "एहि वां विमुचो नपादाघृणे ! संसचावहै" । "रायोधारास्याघृणे वसो ।" ऋ० ६,५५,१,२ । आघृणे । आगतदीप्ते । हे पूषन् !" भा० ।

आघोषण न० आ+घुष–ल्युट् । सर्व्वत्र प्रचारणायोच्चैः–शब्दकरणे । णिच्–युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण त्रि० आ+घ्रा–क्त । १गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासिकया यस्य गन्धग्रानं जातं तस्मिन् २तृप्ते च भावे क्त । ३ गन्धग्रहणे ४ तृप्तौ च न० ।

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा–क्त वा तस्य नत्वाभावः । १गृहीतगन्धे पुष्पादौ २तृप्ते ३ स्पृष्टे च "पुष्पाद्यनाघ्रातमिति–विषयम्" ति०त० रघुनन्दन ।

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा–यत् । घ्राणेन ग्राह्ये "आघ्रेयः सर्व्वदेवानाम्" धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० आप–बा० डाङ् प्रयोगे तस्य ङित्त्वम् । आयत्यर्थे तच्छब्दे विहिते तत्र ईषदर्थे आताम्रं आपिङ्गलं अभिव्याप्तौ अग्राह्यस्यासकलत्वात् । सीमायाम् "आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्" रघु धातुविशेषयोगेनार्थविशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते "प्रभ्रां यदारोहति दन्तवाससा" अभ्यासे आहत्तिः अभ्यासस्य । प्रत्याहत्तौ प्रत्यागच्छति । समन्ताद्वृत्तौ आचित आकीर्णः ।

आङ्कुशायन त्रि० अङ्कुशेन निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम् फक् । अङ्कुशनिर्वृत्तादौ । [रथवुक्षे ।

आङ्कुशिक त्रि० अङ्कुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्कुशप्रह–

आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । १कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् । व्याकरणप्रसिद्धे २अङ्गाधिकारविहिते कार्य्ये "वर्णादाङ्गं बलीयः" परिभाषा अङ्गदेश भवः अण् । ३अङ्गदेशभवे त्रि० बहुवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अञ् । ४अङ्गदेशस्य राजनि बहुषु लुक् अङ्गा तद्राजसु । स्त्रियां प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक त्रि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुञ् । १अङ्गदेशभवे । अङ्गाः क्षत्रियाः तद्गन्धपतयो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेशक्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २अङ्गनामकदेशक्षत्रियाणां सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३अङ्गाख्यजनपदसेवके च त्रि० ।

आङ्गविद्य त्रि० अङ्गविद्यां वेद "अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रियागाद्विद्यान्तादेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १व्याकरणाद्यङ्गविद्यावेत्तरि । तद्व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण् । २अङ्गविद्याव्याख्याने ग्रन्थे अङ्गविद्यायां भवः अण् । ३तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि० अण् । अङ्गार"

आङ्गिक त्रि० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्वृत्तम् अध्यात्मा०ठक् । भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पन्ने नटादीनां १भ्रूविक्षेपादौ । "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विध. । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा" सा०द० । स्त्रीणां चेष्टाविशेषे २हावादौ । "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशति संख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावहेलास्त्रयोऽङ्गजा" सा०द० । हावादयश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते "अङ्ग मृदङ्ग तद्वाद्यं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्गवादनशिल्पके त्रि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १अङ्गिरस ऋषेरपत्ये "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनु । बहुत्वेऽणो लुक् । अङ्गिरस स्त्रियां न लुक् ङीप् । "आथर्व्वणीराङ्गिरसीर्दैवीर्मनुष्यजा उत" अथ० ८,५,९ । २बृहस्पतौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ०प० ६६अ० । "अङ्गिरसस्त्रयः पुत्रा लोके सर्व्वत्र विश्रुताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रत" । अङ्गिरसा दृष्टम् अण् । अथर्ववेदोक्ते सूक्तभेदे "अथर्व्वाङ्गिरसं मौसरूं देव्यपराजिता । मधु सूक्तं रौधरक्ष शान्तिकाध्यायमेव च । अथर्व्वाणौ द्वारपालौ पठेतामुत्तराश्रितौ" दानपारि० पुरा० । तच्च सूक्तं अथर्वसंहितायां १८,१,५८,५९,६०,६१ मन्त्र चतुष्टयात्मकम्, "अङ्गिरसो नः पितरः" इत्यादिकम् । तच्च प्रथादानादिपद्धतौ अस्माभिः १८५४० दर्शितम् अङ्गिनामकानां रस० धार: स्वार्थे अण् ।

४आत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति बृ॰उ॰। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदभावे शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमाङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं॰भा॰।

आङ्गिरसेश्वर पु॰ आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः। काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क पु॰ अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा रत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु॰ अङ्गति गच्छति देशान् अगि—ऊषच् अङ्गूषः तत स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिरः पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषः" ऋ॰२,५८,५। "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा॰। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु॰३४,१६। "अस्मा इदुप्रय इव प्रयंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ॰ १,६१,२। [भवसन्निकृष्टदेशादौ।

आङ्ग्य त्रि॰ अङ्गे भवः आङ्गः चतुरर्थ्यां संकाशा॰ यत्। अङ्ग-

आचके अव्य॰ आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु॰। "त्वामवसुराचके" यजु॰ २१,१। "आचके कामये" वे॰दी॰। "इमानुकद्रोवसुभिराचके" य॰४,२१।

आचक्षाण त्रि॰ आ+चक्ष—शानच्। आख्यानं कुर्वति।

आचतुर अव्य॰ चतुःपर्य्यन्तम् अव्ययी॰ अच् समा॰। चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थः" सि॰कौ॰।

आचक्षुस् त्रि॰ आ+चक्ष—बा॰ उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न॰ अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा॰ सू॰ चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। अनैपुण्ये

आचम पु॰ आ+चम—घञ् वा ह्रस्वः। आचमनशब्दार्थे "दभ्रा षडङ्ग पर्वकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" तन्त्रसा॰।

आचमन न॰ आ+चम—भावे ल्युट्। १जलादेः पाने कृत्युक्ते कर्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ॰तत्त्वे "आचमने उदकपरिमाणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः। 'आयतं पर्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम्। संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिःपिबेद-क्षितेनाप" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "अप्रक्षालितेन हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। ग्रन्थना ग्रन्थिरिति समुद्रकरोऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। नेत्यनुवृत्तौ। 'केशान्नीवीमधः कायं संस्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्"। अधः कायं नाभेरधः प्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुस्त्वरया भाषमाणो नचोत्थितः। न पादुकास्थो नाचिन्त्य शुचिः प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः। भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति" इति। जानुनजङ्घे जलेषु तिष्ठन्नाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जान्वोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते"। आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः। जान्वोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्द्वयेन भेदप्रतीतेः। अत्र च "अनेको प्राङ्ग्रे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च प्रकीर्णभूता" इति बौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापाणेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् सद्यत्येति"। मुखं संहत्य अञ्चोम-

कौष्ठस्पर्शो यत्र न भवतीति तात्पर्य्यम् । तथाच वशिष्ठः । "आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकौ" । एतच्च प्रागुक्तहारीतवचने यत् ओष्ठयोर्मार्ज्जनमुक्तं तल्लोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं वामहस्ते पादौ सिञ्चेत् दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । "त्रिराचामेत् हृष्टाभिरद्भिस्त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ सिञ्चेत्" । गोभिलः । 'त्रिराचामेत् द्विः प्रमृजीत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् इन्द्रियाण्यद्भिः स्पृशेत् चक्षुषी नासिके कर्णाविति" । इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभिरिति तर्ज्जनीमध्यमानामिकाभिः "तर्ज्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डस्थतमविष्यात् । नासां नासापुटद्वयं "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्" इति यज्ञात् । एवं पुनःपुनरिति चक्षुःश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण श्रोत्रतोऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामण्यावापस्तम्बः । 'चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्" । द्विरित्येके द्विरिति शाखान्तरीयम् अत्र गोभिलीयापस्तम्बीयपाठक्रमो न ग्राह्यः तत्क्रमस्य "शाब्दपाठस्थानमुख्यप्रावर्त्तिका" इति जैमिनिसूत्रात् "प्राच्य पश्चादनन्तरमिति" दक्षोक्तपदक्रमेण बलवता बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । "उक्तं कर्म क्रमो नोक्तः न काचस्वत एव हि । द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्" । अतश्छन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलासप्क्रम स्पष्टीकृतः । यथा 'त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंसकान्' । अत्र नासानीत्युक्तम् । सर्वासाङ्गुष्ठयोगेन करणमाह पैठीनसिः । "अग्निरङ्गुष्ठसंकाशस्तेनैव सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेत्" । नाभिस्पर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । 'ततः स्पृष्टाभिरेव पुनरपश्च संस्पृशेत्' । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । "वङ्गमाण्डकं वीर । समुत्सृजति मानवः । वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति मानवः" । पैठीनसिः । "स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ मोक्षयेत् पयः शुचिः । सव्ये पाणौ तत्र शेषा अपो विनिनयेदिति" प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा आचमनावशिष्टा इति मदनपारिजातः । एतत्परमेव 'अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः' इति गोभिलसूत्रम् । अस्यादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति

सरला । अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शनविधाय ततो जलशेषं वामहस्ते क्षिपेदिति पितृदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विराचमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं गाथार्थः "प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति" इति गोभिलसूत्रादिति छन्दोगाह्निक निरस्तम् । "हृदय स्पृष्ट्वा संस्पृशेन्नैवाचामेत्" इति तदनन्तरस्थले च हृदयस्पृष्टजलनिषेधात् । "उच्छिष्टोऽन्नपातोऽन्यथा भवेत्" इति स्मृत्यन्तरेण हृष्टजलाभावे "उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाच प्रत्युपस्पर्शनम्" इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच । वायुपुराणे । 'निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात् अशुच्युपहतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां बद्ध्वा तथैव च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । ओष्ठावलोमकौ स्पृष्ट्वा दर्शने चान्त्यवासिनाम्" । मानवे क्व इति शेषः । सन्देहेषु अमायत्यस्येति शेषः । शिखां बद्ध्वा अनन्तरं वा यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः । "श्वोन्मृष्टोच्छिष्टचण्डालमुत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति" । देवलः । "उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति" । तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" । ब्रह्मपुराणम् "होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत् सकृत् । द्विराचम्य ततः शुचिः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" स्मृतिः । "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने । कर्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" । वाक्स्थानः । "आदित्यावसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः" । अत्र चैतदाह पराशरः । "प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत्" । मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्व्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभवतो ह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परम् । न पूर्व्वस्मिन् विद्यमाने उत्तरप्राप्तिरिष्यते" । मुराचकारवायुपुराणयो । "यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा न संशयः" । इत्यन्यत् ।

मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः । शङ्खपाता "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वैव इन्द्रियोपहतस्पृष्य स्नात्वा" "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः । "अनुष्णफेनशीताभिराचामेदिति" । आतुराणामुष्णोदकमप्यविरुद्धम् । तथापस्तम्बः "उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति" । अत्राचमनं भवतीति शेषः । योगीश्वरः "अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्टउदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् । तथा "कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" । दक्षः । "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् । संहृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । वीक्षितमित्येतद्दृष्टिविषयम् । "रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति" वचनात् मनुः । त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च" गौतमः । "त्रिश्चतुर्वा अप आचामेदिति" चतुर्थग्रहणं पित्रपक्षेति केचित् । त्रिर्ग्रहणेन तदभाव इत्यन्ये । भरद्वाजः । संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन । कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं दैवम् । यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्य्यो न तीर्थान्तरेण । दक्षः । "संहताङ्गुलिभिः पूर्व्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै । सर्व्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । याज्ञवल्क्यः । "अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्" । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः । "सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति" । शेषा आचमनावशिष्टाः । छन्दोगपक्षस्त्वन्यथोपस्पर्शनमाह । "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् नासाद्वयन्ततः । अङ्गुष्ठानामिकायोगेन श्रवणे स्पृशेत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः । नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु । संस्पृशेच्च तथा शीर्षमिति" । पक्षस्तु "ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमग्रादितः । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् । मध्यमानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् । अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तु संस्पृशेत्" । पैठीनसिः । "अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति" । अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखायामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः । तच्छाखीयानां स्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्पर्शनं माम्नातम् । तेषान्तु स्वशाखोक्तक्रमानुसारो शाखान्तरोक्तक्रम अनुक्ताङ्गस्पर्शे भवतीति व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः । "हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः" । अन्ततस्तालुगाभिः । हृदङ्गमापरिमाणमाह उशनाः । "माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति" । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते । तत्र मार्कण्डेयः । "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । एतद्दक्षिणकराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् । "वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पर्शी भवेत्तेन रुधिरेण मलेन चेति" । एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयस्पर्शने गोभिलेन फलस्मरणात् । "उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति" । अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्रकरौ बुधः । ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति । पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः । "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" । मार्कण्डेयः । "चतुर्भिः कुशपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् । त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा । चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्व्वन् कुर्य्यात् पवित्रकमिति" । अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः । "उत्तीर्य्योदकमाचामेदवतीर्य्य तथैव च" । हारीतः । "स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छंस्तु काममाचमेत्" । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञवल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च" बौधायनः । "भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे । हविर्भक्षणकाले वा तद्वद्द्विराचमनं स्मृतम्" । ब्रह्मपुराणे । होमे भोजन-

काले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्र च सकृत् सकृत्" । अङ्गिरा । "सव्यङ्गादीन् जपे होमे ह्यष्टाचस्य विशुद्ध्यति । आदीन् ह्युष्टापि माचामेत् कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् । जानुनोरधस्तात्खादिसर्गे आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽसामर्थ्ये वा दक्षिणश्रवणस्पर्शः । अनेनैवाभिप्रायेण वृहस्पतिः । "पितृमन्त्रोच्चारे रौद्रे आत्मालम्भेऽधमेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । मार्जारमूषिकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" । तथा "आर्द्रं तृणं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद् द्विजः" । शाखायन । क्षुते निष्ठीवने इत्यादि माशुक्तम् । आचारसागरे । अथ पीतौषधं जग्ध्वा कृत्वा ताम्बूलचर्व्वणम् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नाचामेद्वै विचक्षणः । अमोजग्ध्वेति अमृतोपधानमसीत्यादिभिर्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तरं नित्यं नाचामेदित्यर्थः । बौधायनः । "पादप्रक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः । शुभामावे पिबेत् किञ्चित्त्यक्ता भूमौ जलं स्पृशेत्" । आपस्तम्बः । "सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्रर्थे वा तथैव च । शूद्राहृतेन नाचामेत् जपेल्याहवनेषु च" । यमः । तावद्वोपस्पृशेत् विमोयाकद्मोन संस्पृशेत् । उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थस्तु स्थले शुचिः । पादौ स्थाप्योभयत्रापि आचान्तोभयतः शुचिः" । जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । "अक्षता पादयोः शौचं तिष्ठन्नुक्तशिखोऽपि वा । विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" । तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽप्यनुष्ठानात् । "जान्वोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोपि समाचान्तो न शुद्ध्यति" । अधस्तान्निषेधाज्जान्वदूर्द्ध्वे स्यविरुद्धम् । तथा च स्मर्य्यते । "आनुमात्रे जले तिष्ठन्निति" धृत्वाचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः । तथा "सोपानत्कोनषोष्णीषी पर्य्यङ्कगसयामगः । दुर्दृगे प्रपतन्नैव नाचमन् शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोखरयानाश्वपृष्ठचधीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्मशुद्धः स्नात्वाभ्यूतोयघजग्धिवत् । भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन । न पादुकास्थो न त्वरितो नचायज्ञोपवीतवान् । स्पृशन्ति विन्दवः पादौ जङ्घे चामतः परान् । भौमिकैस्ते समाज्ञेया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनोदके दीयमाने ये विन्दवः पादयोः पतन्ति ते भाऽशुद्धात्यर्थे" । "न तिष्ठन् नृतोदकेनाचामेत शूद्राशुच्येकपाण्यावर्ज्जितेन" गौ० सप्तः क्रम कार्षीसघहे उक्तः । "प्रागास्य उदगास्यो वा उपविष्ट शुचौ भुवि । उपस्पृशेद्विजोनायां तुषाङ्गारास्थिभस्मभिः । अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिर्जुष्टाभिरत्वरः । ब्राह्मणो ब्राह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः । स्त्रीशूद्रावास्यसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गुलिमोकृत्य पाणिना दक्षिणेन तु । त्यक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा जले मुक्तशिखोऽपि वा । अक्षालितपदद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्मतः । त्रिः पीत्वाम्बु विशुद्ध्यर्थं ततः खानि विशोधयेत् । अङ्गुष्ठमूलदेशेन द्विर्द्विरोष्ठाधरौ स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभिर्यद्वत् पुनरास्यं स्पृशेत् सुधीः । तर्जन्यङ्गुष्ठकोष्ठौ च घ्राणरन्ध्रे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षु श्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिरन्ध्रमुपस्पृशेत् । स्पृष्ट्वा तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यग्रैस्तथास्कन्धौ साम्बु सर्व्वतः संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचामेत् क्षुते रथ्योपसर्पणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे शुभकर्मणाम् । सुप्त्वा वासः परीधाय तथा दृष्ट्वाप्यमङ्गलम् । प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा द्विराचान्तः शुचिर्भवेत्" । सन्ध्याङ्गाचमने शाखिभेदे मन्त्रविशेषोऽपि स्मर्य्यते । "सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिबेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्" एभिराचमनं करेदिति शौनकोक्ते पाठः । मैत्रायणीय स्पष्ट परि० । "प्रातः सूर्य्यश्चमेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्य्यादाचमनं ततः" । "ततः प्राणायामानन्तरमिति आ०त० रघु० "प्राणायामं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं क्रियते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्" योगि०या० । मदनपारिजाते । "सन्ध्याचमने बौधायनः अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा, सूर्य्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरपः पीत्वेति" अग्निश्च सूर्य्यश्चेति यजुर्वेदिनामिमौ मन्त्रौ छन्दोगानां तु सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ "अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति" "एतौ च मन्त्रौ प्रजापतिसृष्टौ लिङ्गोक्तदैवतौ चेति" उभयोश्च मन्त्रयोः शाखविदिविषयकत्वेन तत्रोक्तावपि तयोः सम्यगधानात् 'अपः सर्व्वत पीयते' इत्युक्तेश्च यजुर्वेदोक्ता-

नैव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तदभावे तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु "इमं मन्त्रं ततश्चोक्त्वा कुर्य्यादाचमनं द्विजः । आचार्य्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ! । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्" । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्व्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ द्रष्टव्याः । विस्तरभयान्नेऽत्रमोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । "आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणी । षड्विकान्तां परे दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्" स्वतन्त्रतन्त्रम् "आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्तकैः" शालिनीत । तथा च ओं आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओं विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओं शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादौ विशेषः तन्त्रसारे "कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्याद्यभिरुपस्पृशेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत् करम् । मुखप्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्कभुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सरात्ता प्रपश्यति" भैरवीत० । काल्यादयश्च "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता च ता" इत्युक्ता प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरपः पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुन्मृजेत् । ओं कुल्लायै नमः करं क्षालयेत् ओं कुरुकुल्लायै नमः मुखस्य स्पर्शः । ओं विरोधिन्यै नमः ओं विप्रचित्तायै नमः दक्षवामनासिकयोः । ओं उग्रायै नमः ओं उग्रप्रभायै नमः नेत्रयोः । ओं दीप्तायै नमः ओं नीलायै नमः श्रोत्रयोः । ओं घनायै नमः इति नाभेः । ओं बलाकायै नमः वक्षसः, ओं मात्रायै नमः शिरसः । ओं मुद्रायै नमः ओं मितायै नमः इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । स्त्रीं हूमोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्टा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सरात्तां प्रपश्यति" भैरवीत० । यथा ओं उग्रतारायै नमः ओं एकजटायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरपः पीत्वा ह्रीमिति बीजेन करं क्षालयेत् । स्त्रीं हूं इत्येताभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फडिति करं क्षालयेत् । ओं वैरोचनाय नमः इति मुखम् ओं शङ्खपाण्डराय नमः ओं पद्मनाभाय नमः दक्षवामनासिके । ओं तापकाय नमः ओं मानकाय नमः नेत्रे । ओं पाण्डवाय नमः तारकाय नमः श्रोत्रे, ओं असिताभाय नमः नाभिम् ओं पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओं यमान्तकाय नमः शिरः । ओं विघ्नान्तकाय नमः ओं नरान्तकाय नमः इति अंसौ स्पृशेत् ।

वैष्णवाचमनं तु "केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां स्पृश्यात् मुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकशः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये" गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः" निबन्धे । ततश्च ओं केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च "केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्द्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः" तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विषोत्कीर्त्तनमूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । २आचमनसाधने देवतार्च्चनोपचारभेदे । "जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति" तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४जलमात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४पाने च । "कुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! कृपालो ! परमेश्वर !" विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत्र । १पतद्ग्रहे (पिकदानि) (डाबर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते इदानात् छ आ+चम–करणे वा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । "आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति" भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमाचनीयकम्" षोडशोपचारः "उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्" गौतमीयम् ।

आचम्य अव्य० आ+चम-ल्यप् । १आचमनं कृत्वेत्यर्थे आ+चम-कर्मणि यत् । २आचमनीये जलादौ त्रि० ।

आचय पु० आ+चि-घञ् । दूरस्थस्य पुष्पादेश्चयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचितौ नियुक्ते त्रि० ।

आचरण न० आ+चर-ल्युट् । १आचारे "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः" नैष० । "आचरत्यनेन करणे ल्युट् । २रथे ३शकटे च त्रि० । "यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्त" छा० उ० । "प्रयुज्यते इति प्रयोग्यो-ऽश्वोऽनड्वान् वा आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनो वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञान क्रियाशक्तिमूर्च्छितः तत्ता युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणचेष्टा व्यापारेऽधिकृत" इति श० भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । १आचारे "वागदेवताचरित चित्रितचित्तसद्मा" जयदेव० । २ऋणिकादृण ग्रहणोपायभेदे । "धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" मनुः । "तत्र धनिको यदि निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् स्वगृह्णीयादिति" मेधा० । छलाचरितबलान्याह वृह० । "छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दाप्यते तत्र सोपधि । दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्थो दाप्यतेऽर्थं स तदाचरितमुच्यते । बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यै रुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते" कुल्लू० धृता । कर्मणि घञ् । ३अनुष्ठिते त्रि० । "अत्र बालकरे कृता या सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः" काशी० ।

आचरणीय त्रि० आ+चर-अनीयर् । अनुष्ठेये "यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति" स्मृतिः । तस्य । आचरितव्यमस्य त्रि० ।

आचर्य्य न० आचर्य्यतेऽत्र आ+चर-आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे "आचर्य्यं गमिते" पा० सू० उक्तेः आचर्य्यम् । अनुष्ठेये त्रि० ।

आचाम त्रि० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि "१आचामाः भ्रमराचामेत्" काशी० स्मृतिश्च । कृतलावनमं यत्र तादृशे २ जलादौ च "आचामोदकाय गो-दिति नामितशिरसूयात्" संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम-भावे घञ् न वृद्धिः । आचमने कर्मणि घञ् । २भक्ते ३भक्तनिःस्रावे मण्डे (माड़) "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवास-श्चात् कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" या० । पिण्याकं तिलकृततैलखलः अदनसिक्थावोर्दसिद्धदकसक्तूनां मध्ये-नामैकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदिति" मिता० । "पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः" प्रा० वि० । "आचाममथ पिण्याक तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानोवायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् । एकविंशतिरात्रन्तु तुला पुरुष उच्यते' यमः । ४सौत्रामणीयागाङ्गे सुराधने भक्तमण्डे च "कृत्वा ताश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः स सृज्य निदधाति तन्मासरम्"कात्या० १९,१,२० । "दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यागारं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा । नग्नहुः किण्व उच्यते । तांश्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकौदनयो पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते । व्रीहिभ्या-श्चाद्य सुरा निष्पाद्यते सा च वासवाधनम् तेन वा तद्वर्षैः रभिसंबध्यते । अतश्चयोस्तम् पिष्टचूर्णं पृथगोदनौ निष्पाद्येते । नग्नहुद्रव्याण्याह । "त्वक्तत्-त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा । चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली । वयोऽवस्था हस्तिका चित्रक चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धा च सतपुष्पा मूलान्येतानि निर्दिशेत् । धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम् । द्वे हरिद्रे बला चैव विरूढा व्रीहयो यवा" । अथवानन्तरं शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन द्वारेणाग्न्यागारं प्रवेश्य नग्नहुचूर्णानि कृत्वा सञ्चरणाद्योषधानि तूर्णीं पिष्ट्वा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपार्श्वमासममेव पात्राच्छादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकपञ्चयूपूर्वक कर्षोदर-मान्तं सकलं कृत्वा वक्तरोदके पृथक् पृथक् पक्व पक्त्वा उत्तानकमनाम्नां व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ परिषिच्य पृथगभितयोः पात्रयोरवकीर्याहरति रिक्तश्च्योदकम् (मण्डम्) अवसाय्य तदुदकं (मण्डम्) नग्नहुप्रभृतिभिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरं तस्य चूर्णं संसृष्टस्यायस्य मासरमिति संज्ञा" "एवमाचाममेतचूर्णं संसर्गीनन्तरमिति" च कर्कः । सौत्रामणीयस्ते तदीयसुराधानसंस्कारप्रकारोदृश्यते

आचार पु० आ+चर-भावे घञ् । १आचरणेऽनुष्ठाने च च

अनुष्ठानमिष्टत्यात्मकभावाभावरूपं तच्च सदाचारः वेदस्मृत्यादिर्विहितः तच्च निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात् द्विविधः। सदाचारश्चस्मोक्तं काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो नाचारात् रिष्यते पुनः। तस्मात् विप्रेण सततं भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति ये द्विजाः। विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। प्रसङ्गादाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः "चरणं चारित्रम् आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोषः यतोऽनुशयलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्यादिस्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्मणि संभवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः" शा०सू० "बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव "वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं तच्चाचारभेद एव। मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरुपपत्त्या "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसो व्यापारः यच्चेतसोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं स्वाचाराणामित्याहुः। यादृशाचारस्य धर्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारो व्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। यच्च विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातदृष्टचतुष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। यन्त्रादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। स्पष्टमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कन्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपदं विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवास्त्याज्यत्वमुक्तम् "देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्च"। एवं पित्राद्याचारोऽपि धर्ममूलतया प्राह "येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनूक्ते । अत्र सन्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्म्ममूलमिति गम्यते तत्र षोड़शिग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं निर्गलितार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन शास्त्रार्थं निश्चित्य सद्भिराचरितमार्गेणाचरणं प्रथम कल्पः । तदसम्भवे तु ‘पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षाश्रयणं तस्याप्यज्ञाने आत्मतुष्टिर्यत्र तदेवाचरितव्यमिति । यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोपलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य धर्म्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्कान्दवाक्यात् यत्र तु विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमाणम् यथा दाक्षिणात्यानां शिष्टानां मातुलकन्यादिपरिणयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्पदोषायेति व्यवस्थापितमनाचारशब्दे १५७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता किन्तु स्मृतिद्वारैवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमाध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततो दुर्बलत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसो बाधायोगात् नाचारेणोपजीव्यजातीयस्मृतिबाधो युक्तः अतएव जैमिनिना “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीवकस्यानपेक्षता अननुष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारपदार्थेन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” तत्र स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् । अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । “धर्म्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्म्मशास्त्रन्तु तृतीयं लोकसंग्रहः” इति लोकाचारस्य तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वमुक्तम् । स्पष्टमुक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारं स्मृतिबाधे परित्यजेत्” “तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति वशिष्ठेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य ग्राह्यताऽभिहिता । शिष्टाचारश्च यद्यपि देशभेदात् नानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मावर्त्तदेशीयानामेव पारम्पर्य्यागताचारस्यैव सदाचारतया व्यवस्थापनात् तत्रत्यपारम्पर्य्यक्रमागताचार एव सदाचारः । ब्रह्मावर्त्तं परिभाष्य यथाह मनुः “तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” इति तथा “कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् । एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिविप्रसकाशात् सदाचारस्य शिक्षणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदाचार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकः किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तच्च शास्त्रं मानवादिसंहितादि । तत्र काशीखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः वर्णाश्रमप्रशंसापूर्व्वं केचित् दर्शिता यथा ।

“लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः । श्रद्धावाननसूयश्च नरो जीवेत् समाः शतम् । दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमान् भवेत् । व्याधिभिश्चाभिभूयेत तथाल्पायुः सदाऽशुभाक् । त्यजेच्च कर्म्म पराधीनं कार्य्यमात्मवशं सदा । दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी । यस्मिन् कर्म्मण्यन्तरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् । प्रथमं धर्म्मसर्व्वस्वं प्रोक्ता यच्चयमायमाः । अतस्तेष्वेव वै यत्नः कर्त्तव्यो धर्म्ममिच्छता । सत्यं क्षमार्ज्जवं ध्यानमानृशंस्यमहिंसनम् । दमः प्रसादो माधुर्य्यं मृदुतेति यमा दश । शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् । उपोषणोपस्थदण्डौ दशैते नियमाः स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्य्यं लोभमेव च । अमून् षट् वैरिणो जित्वा सर्व्वत्र विजयी भवेत् । शनैः शनैः सञ्चिनुयाद्धर्म्मं वल्मीकशृङ्गवत् । परपीड़ामकुर्व्वाणः परलोकसहायकम् । धर्म्म एव सहायी स्यादत्र न परिच्छदः । पितृमातृसुतभ्रातृयोषित्सुजनादिकम् । जायेत चैकतः प्राणी म्रियेत तथैकतः । एकतः सुकृतं भुङ्क्तेऽप्येकाहं दुष्कृतमेकतः । देहं पञ्चत्वमापन्नं त्यक्त्वा काष्ठलोष्ठवत् । बान्धवा विमुखा यान्ति धर्म्मो यान्तमनुव्रजेत् । नित्यं सञ्चिनुयाद्धर्म्मं ततोऽप्यत्र सहायिनम् । धर्म्मं सहायिनं लब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः सुधीः । अधमानधमांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमानुत्तमानेव कुर्व्वन् हीनांश्च वर्ज्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् । अनध्ययनशीलञ्च सदाचारविलङ्घिनम् । अलसं च दुरान्नादं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यसेत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-प्यभिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रपञ्च“रजनी-प्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्-प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा । गणाध्यं संस्मरेदादौ ततदेवं महेश्वरम् । श्रीकान्तं श्रीपतिं तं तु मह्यायुक्तं कमलोद्भवम् । इन्द्रादीन् वसवान्देवान् वह्निसदादीनृ मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरित सर्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनू । कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमु-ख्यतः । दिव्या स्त्रीश्चोर्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः । नागांश्च शेषमुख्यान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैः-श्रवान् रत्नान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरुन्धत्य-तीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान् स-प्रश्लानपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-दिकान् । प्रणवादि महाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थाश्रमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदङ्मुखो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाप्सु नोविप्रगोवह्न्यनिलसंमुखः । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना लिङ्गं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादद्यात् जन्तुकर्कर-वर्जिताम् । विहाय मूषिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाश्च मा-कुलाम् । शुद्धेत् दद्यान्मृदस्त्वेकां पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयो-र्द्द्यात्तिस्रःपाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्या-द्गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत्स्याद्ब्रह्मचार्यादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्र्यर्द्धं च तदर्द्धं च पथि चौरादिसङ्कटे । तदर्द्धं योषितां स्वस्थे-ष्वूनं बालो न कारयेत् । अपि सर्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि-गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-भाक् । वर्ज्जवल्मीकजाताश्च मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । वल्मीकाद्युत्थितावर्ज्यं आचारमारुरोहयत्नेऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शितः । “अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य-शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽथाथ वासरे । गण्डूषा द्वा-दश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाण-सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानन्तु सार्द्रं स्या-द्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमस्तोठखदिरोद्भवम् । श्यामापामार्ग-खर्जूरीशेलुश्रीपर्णिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं कषायकटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दन्तधा-वनम् । जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्याच्चापाकृति शुभाम् । “अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते” । मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्मान्नवेन्न शुचि-भाङ्नरः । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारस-द्वस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्याद्दन्तधा-वनपूर्विकाम् । प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौ-भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधीयते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रात-स्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहु-स्तन्महापापविघातकृत् । प्रातःस्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रय-च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातःस्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमन-माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्वगात्राणि प्रातः-सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधा-समन्वितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैत्यिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत् । निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान्नं सर्वं लवणयुक् त्यजेत् । आढक्यांश्च मसूरांश्च वर्त्तुलान् वर्वटीं तथा । भुक्तशेषं पर्य्युषितं वैश्वदेवे विवर्ज्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय च । पूर्व्वोद्दिष्टेन मन्त्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च पर्य्युक्ष्य तिः परिस्तीर्य्य वै कुशान् । स्वगृह्योक्तेन मन्त्रेण वह्निं कुर्य्यात् सुसंस्कृतम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतैरथ । भूराद्याव्याहृतीभिश्च स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाहुतिम् । तथा देवकृतस्याद्याज्जुहुयाच्च पञ्चाहुतीः । यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते हवम् । विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततो बलीन् । सर्व्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिको ददेत् । निर्णेजनोदकार्थं चैशान्यां वै समुत्सर्ज्जयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्तर्पणस्थवान् । हन्त कारमभिप्रायैश्चतुर्भि पुष्कलं स्मृतम् । ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा गृहस्थः सततं सदा । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च षडेते धर्म्मभिक्षुकाः । अतिथिः पान्थकोऽध्येयोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कृमीणाञ्च बहिरन्नं किरेद्भुवि । 'ऐन्द्रवारुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋतास्तु ये । प्रतिगृह्णन्त्विमं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ श्वानौ श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । देवा मनुष्याः पशवो रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि मद्दत्तेनाभिकामुकाः । कृमिकीटपतङ्गाद्याः कर्म्मबन्धा बुभुक्षिताः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया दत्तं तेषां सदेऽस्तु वै" । इत्थं भूतबलिं दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं विप्रेन्द्रोऽन्यं गृहं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यात् त्रीन् वाप्येकमथापि वा । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्ब्बलः । नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादि विवर्ज्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् । पितृयज्ञं विधायेत्थं सच्छुद्धिरनाकुलः । अदुष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः । प्रागास्य उदगास्यो वा भुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनमन्नस्योपरिष्टादधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽश्नीयात् सुधीर्द्विजः । दद्याद्भूःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयम् । ततश्चाप उपस्पृश्य प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौ दर्भपाणिः प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते । केशकीटादिसम्भूतमतश्चाद्यात् सदर्भकः । यावत्तदन्नमश्नीयान्न ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । भुञ्जते पितरस्तावद्यावन्नोक्ता गुणागुणाः । अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम् । अनुमील तत क्षीरं भक्ष्यं पानीयमेव वा । अमृतापिधानमसीत्येवं मन्त्रोदकं सकृत् । पीत्वा शेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । तन्मध्याञ्जलिहस्तस्य दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः । "रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम्" । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः । हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्व्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्" । इत्यर्थं परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतानुदीरयेत् । "अग्निराप्याययेद्धातून् पार्थिवान् पवनेरितः । दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् । अगस्त्योवडवाग्निश्च भौमभस्य नन्दनः । मयाऽभ्यवहृतं यत्तदशेषं जरयन्त्विमे" । मुखशुद्धिं तत कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिनाशेषं तत सन्ध्यां समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् । सम्भेदे स्याच्छतगुणा त्वनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता बहिः सन्ध्या दिवामैथुनपातकम् । शमयेदनृतोक्तञ्च मद्यगन्धजमेव च । पश्चिमास्योऽजपेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् । अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूत्योदकैः । सम्भाव्य परिकल्प्येत्थं निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म्म कृत्वा स्वतैः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं शय्यां नाति-[illegible] संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एष नित्यतनोविधिः । इत्थं समाचरन् विप्रो नावसीदति कर्हिचित्" । इत्थं नित्यधर्म्माचरणशक्ता गृहस्थवर्ज्ज्याश्चर्व्यविशेषकालैर्नोक्तः

नैत्यिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं समुत्पाद्य वैश्वदेवं समाचरेत् । निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान्नं सर्वं लवणयुक् त्यजत् । आढकांश्च मसूरांश्च वर्त्तुलान् वर्वटींस्तथा । भुक्तशेषं पर्य्युषितं वैश्वदेवे विवर्ज्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय च । पूष्णोदेवेति मन्त्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च पर्य्युक्ष्य तिः परिस्तीर्य्य वै कुशान् । स्वगोत्रदेवमन्त्रेण वह्निं कुर्य्यात् सुसंस्कृतम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य चाक्षपुष्पाक्षतैरथ । भूराद्याश्चाहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति निमोद्दद्यात्तथाहुतिम् । तथा देवकृतस्याद्यास्तु षड्वाहुतीः । यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते हविः । विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततो बलीन् । सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोददेत् । निर्णेजनोदकार्थं वै धाराभ्यां वै वस्मपार्श्वयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्तपसस्त्यजान् । हन्त कोऽप्यभिप्राप्तैस्त्वभिः पुष्कलं स्मृतम् । ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा गृहस्थस्य शतमदा । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च षडेते धर्मभिक्षुकाः । अतिथिः पान्थकोऽज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कृमीणाञ्च बहिरन्नं किरेद्भुवि । "ऐन्द्रावरुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये । प्रतिगृह्णन्त्विमं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । देवा मनुष्या पशवो रक्षोयक्षोरगा खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि मद्दत्तेनाभिकामुकाः । कृमिकीटपतङ्गाद्याः कर्म्मबन्धा बुभुक्षिताः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया दत्तं तेषां मुदेऽस्तु वै" । इत्थं भूतबलिं दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं विधेश्चोक्तमष्टं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यात्त्रीन् द्वावेकमथापि वा । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्ब्बलः । नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादि विवर्ज्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतद्दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् । पितृयज्ञं विधायेत्थं सत्कृत्य द्विरमातरः । अष्टाग्रासमभ्यस्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः । प्रागास्य उदगास्यो वा भुञ्जीत पितृशेषितम् । विधायाचमनं तद्वदुपरिष्टादधस्तथा । आपोशानविधानेन ग्रासान्वीयात् सुधीर्द्विजः । मद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये चाशेत्तु भूमौ बलित्रयम् । सकृच्चाप उपस्पृश्य प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौ दर्भपाणिः समाहितः । दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते । केशकीटादिसंभूतं तदश्नीयात् सदर्भकः । यावत्तदश्नीयाद् भूयात्तद्गुणागुणान् । भुञ्जते पितरस्तावद्यावन्नोक्ता गुणागुणाः । अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम् । अनुपीय ततः क्षीरं भक्ष्यं पानीयमेव वा । अमृतापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीतशेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । समुत्थितकरस्य दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः । "रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम्" । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः । हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषस्त्वङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्" । इत्यर्थं परिषक्तस्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतानुदीरयेत् । "अग्निराप्याययेद्धातून् पार्थिवान् पवनेरित । दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् । वसुद्रोवड्वाग्निश्च ब्रह्मोभक्षस्य नन्दन । मयाऽभ्यवहृतं यत्तद्येयं जरयन्त्विमे" । सुखशुद्धिं ततः कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाशेषं ततः सन्ध्यां समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् । सभेरे साश्चतगुणा त्वनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता च या सन्ध्या दिवामैथुनपातकम् । शमयेदन्ततोऽकार्य्यं मद्यगन्धजमेव च । पश्चिमास्योऽजपेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् । अतिथिं सायमायान्तमपि वा सूनृतोदकैः । सम्भाव्य परिकल्पेत्य निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म्म कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं शय्यां नातिक्रम्योऽथ संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एष नित्यतनोविधिः । इत्थं समाचरन् विप्रो नावसीदति कर्हिचित्" । इत्थं नित्यधर्म्माचरणमुक्त्वा गृहस्थवर्ज्ज्यावर्ज्ज्यविषयकानि

"ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृहिणः परः। स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथ वा भवेत्। दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम्। श्राद्धाहः सर्व्वपर्व्वाणि यत्नात् त्याज्यानि धीमता। तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात् प्रच्यवते परात्। ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः। स ब्रह्मचारी धर्म्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी। ऋतौ षोडशयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः। युग्मास्वपि या युग्माः अयुग्माः कन्यकाप्रजाः। त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां मूलां विहाय च। शुचिः संनिर्विशेत्पत्नीं पुंनामर्क्षे विशेषतः। शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम्। आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते। शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत्। अपत्यविक्रयी कस्य यस्येष्टं कर्म्मभोजने। अतो नाण्वपि कन्याया उपजीवेत्पिता धनम्। स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः। न ते परं निरयाद्धेयामपि हि पूर्व्वजाः। यत्रा तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येद्यत्र स्त्रिया पतिः। तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्धनधारिणी" "वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा। कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः। कुर्य्याद्वैवाहिके वह्नौ गृह्यकर्म्माण्यहं गृही। पञ्चयज्ञक्रियां चापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि। गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिनेदिने। कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भस्तु मार्ज्जनी। तासाञ्च पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः। क्रतवः पञ्च निर्द्दिष्टा गृहिश्रेयोऽभिवर्द्धनाः। पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृक्रतुः। होमो दैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्च्चा क्रतवः क्रमात्। पितृमीतिं प्रकुर्व्वाण कुर्वीत श्राद्धमन्वहम्। अन्नोदकपयोमूलफलैर्वापि गृहाश्रमी। गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय विधिपूर्व्वकम्। सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात्। तपोविद्यासमिद्धोग्ने हुतं विप्रास्यपावके। तारयेद्दिव्यसघेभ्यः पापाब्धेरपि दुस्तरात्। अनर्च्चितोऽतिथिर्गेहात् भग्नाशो यस्य गच्छति। आजन्म सञ्चितात् पुण्यात् तत् क्षणात् स बहिर्भवेत्। सान्त्वपूर्व्वाणि वाक्यानि मध्यार्थे भूतृणोदकैः। एतान्यपि सदेयानि सदा मनुजपुङ्गवे। गृहस्थः परपाकाद्यः प्रेत्य स न पशुतां भजेत्। श्रेयः परार्थपुष्टस्य गृहणीयादसदोषतः। आदित्योढोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः। असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति। भुञ्जानोऽतिथिर्येषामभिक्षायुर्धनभाग्भवेत्। प्रणोद्यातिथिसवायी विज्ञेयी च गृहाश्रमी। वैश्वदेवान्तसंप्राप्त

सूर्य्योढो वाऽतिथिः स्मृतः। न पूर्व्वकाल आयातो न च दृष्टचरः क्वचित्। भिक्षामात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः। अदत्त्वा तं यतिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत्। कुमाराश्च सुवासिन्यो गर्भिण्योऽतिरुजान्विताः। अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या मान्य विचारणा। पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नाद्यमृतं गृही। स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः। माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत्। पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नैर्मन्त्रवर्जितम्। एतत्सायन्तनं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे। सायं प्रातर्भवेदेव वैश्वदेवं प्रयत्नतः। वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्ज्जिताः। सर्व्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः। अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः। इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजन्त्यथ। वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः। तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम्। पक्षादृष्येोऽर्जयेत्पापं तैले मांसे सदैव हि। पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे। उद्यन्तं न चेक्षेत नास्तं यान्तं न मध्यगम्। न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरम्। न वीक्षेतात्मनो रूपमम्बुधावेन्न वर्षति। नोल्लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न नग्नो जलमाविशेत्। देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु घृतं मृदम्। जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम्। अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम्। सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात् सह भार्य्यया। एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने। नाश्नतीं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः। असन्तर्प्य पितॄन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित्। पक्वान्नं चापिनो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः। न मूत्रं गोव्रजे कुर्य्यान्न वल्मीके न भस्मनि। न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि। गोविप्रसूर्य्यवाय्वग्निचन्द्राकाम्बु गुरूनपि। अभिपश्यन्न कुर्व्वीत मूत्रोच्चारविसर्ज्जनम्। तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्रकाष्ठपर्णतृणादिभिः। प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनी विण्मूत्रमुत्सृजेत्। यथासुखमुखो रात्रौ दिने छायान्धकारयोः। भीतिषु प्राणबाधायां कुर्य्यान्मलविसर्ज्जनम्। मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम्। नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु शुचि निक्षिपेत्। प्राणिहिंसां न कुर्व्वीत नाश्नीयात्सन्ध्ययोर्द्वयोः। न संविशेत सन्ध्यायां प्रत्यक्शीर्षोऽपि वा अपि। विण्मूत्रशोधनं नाप्सु कुर्य्याद्दीर्घं जिजीविषुः। नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत्। नैकः प्रव्रजेत् क्वचित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत्। मन्यानं

नैकको नावयाम पाय्यमञ्जलिना पिबेत् । न दध्युद्धृतसारं च भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीभिर्व्वी नाधिगमेत् नाद्यादापि रात्रिषु । तीर्थे तिलप्रियोगस्नात् कांस्ये पादौ न धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहावपि । न भिन्नभाजनेऽश्नीयान्नाग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां पृष्ठे प्रेतधूमं नदीतरम् । बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीर्घं जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्ज्जयेद्गात्रं विसृजेन्न शिखां पथि । हस्तौ शिरो न धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा । आचम्य वा परस्माद्दश्नीयात् प्राणैर्विसर्ज्जितः । दातुं आत्मफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभुग्भवेत् । नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन । करजैः करजच्छेदं वर्जयेद्द विचर्ज्जयेत् । शुभाय न यदा मत्वा त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपद्वारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः । क्रीडेत्साकं सहासीत न धर्म्मघ्नै रोगिभिः । न शयीत क्वचिच्चैव पाणौ भुञ्जीत नैव च । आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं च जीवति । संविशेन्नार्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत् । शयनस्थो न चाश्नीयान्न पिबेच्च व्रजेद्द्विजः । शोमानलकय नाभामेव तिष्ठन् धारया पिबेत् । सर्व्वं तिलमयं नाद्यादस्तमये सर्व्वाभिलाषुकः । न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः । नाधितिष्ठेत्तुषाङ्गार भस्मकेशकपालिकाः । पतिते वह-सम्भाषं पतनायैव जायते । नाशयेद्दिवं मन्त्रं न शूद्राय कदाचन । ब्राह्मण्याद्धीयते विप्र शूद्रो धर्म्माच्च हीयते । धर्म्मोपदेशं शूद्राणां स्वगेहे प्रतिघातयेत् । द्विजशुश्रूषणं धर्म्मं शूद्राणां हि परो मतः । कण्डूयनं न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां च क्रोधनं केशलुञ्चनम् । अथ ह्यस्तवर्त्तिनो भूमावाभासं कृत्वा प्रतिपद्दृम् । ब्राह्मण स्वान्ययोयाति नरकानेकविंशतिम् । अकालविद्युत्स्तनिते वर्षर्त्तौ पांशुवर्षणे । महाबातध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः । उल्कापाते च भूकम्पे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्ययोर्भूमिकोपान्ते राजचन्द्रस्य सूतके । दर्पेऽष्टकासु भूतानां श्राद्धिकं प्रतिभुज्य च । प्रतिपद्यपि पूर्णायां गजकुम्भरा रात्र्यन्तरे । करोति कोऽपि विद्यते सम्भवे चन्द्रमपि । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे नाति गार्गे तटो ज्ये । आरण्यकमधीत्यापि चाधवाग्नोरपि ध्वनौ । अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयीत द्विजः क्वचित् । रात्र्यन्तरा कोन पठेद्वाग्वदाचार्य्यवभुक्तिः । ऋतावृत्वोः पर्व्वसन्ध्योर्ब्रह्मचारी सदा भवेत् । अनायुष्यकरं ह्येतत् परदारोपसेवनम् । पर्व्वद्विभिः परित्यक्तं ब्राह्मणं नापमानयेत् । सदो-

समवर्त्ती यथाग्निर्व्वीरविप्रा न दुर्ब्बलाः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः । भद्रमेव वदेन्नित्यं भद्रमेव विचिन्तयेत् । भद्रैरेव हि संसर्गो नाभद्रैश्च कदाचन । रूपवित्तकुलैर्हीनान् सुधीर्नाधिक्षिपेन्नरान् । शुभयनो न देवेत त्याज्यमिदौतिमात्रकम् । वातवेगं मूत्रवेगं जिह्वावेगं च वर्ज्जयेत् । उलूको च यूतदौत्यार्थकृत्यं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणाग्नीनुच्छिष्टः पाणिना नैव संस्पृशेत् । न स्पृशेदानिलं च यानि खानि सनातनः । शुभ्राण्यन्यपि तेजांसि नतुच्छादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदकं मूत्रमुच्छिष्टान्युदकानि च । निष्ठीवनं च दूराच्च बहिर्गृहात् निशि क्षिपेत् । अपविंशं मुनेर्भाग्योऽचारानिवेशनात् । चतुरोऽहरनागता च पूर्व्वमन्न चरेद् द्विजः । दद्यात् यथाशक्त्येत दद्यात्तेषां समाधनम् । विनयधर्म्मनिश्चयादनुयाचायतन नाम् । ऋषिभूदेवदेवानां रूपकानुतपस्विनाम् । पतिव्रतानां नारीणां निन्दां कुर्य्यान्न कर्हिचित् । न मनुष्यस्तुतिं कुर्य्यादात्मानमवमानयेत् । अभ्युद्यतं न प्रत्युदेत्परमर्म्माणि नोच्चरेत् । अधर्म्मादेधते पूर्व्वं विद्विट्‌नपि च जयेत् । सर्व्वतोभद्रं पश्येच्च ततोऽनश्येच्च सान्वयः । उद्धृत्य पञ्च मृत्पिण्डान् स्नायात् परजलाशये । अनुद्धृत्य च तत्कर्त्तुरेनसः स्नानतुरीयभाक् । श्रद्धया पात्रमासाद्य यत्किञ्चिद्दीयते वसु । देशे काले च विधिना तदानन्त्याय कल्पते । भूमिदो मण्डलाधीश सर्व्वत्र सुखितोऽन्नदः । तोयदाता सदा तृप्तो रूपवान् रूप्यदो भवेत् । प्रदीपदो निर्म्मलाक्षो गोदातार्य्यमलोकभाक् । स्वर्णदाता च दीर्घायुस्तिलद स्यात् सुमजाः । गेहदोऽत्युच्चसौधेशो वस्त्रदश्चन्द्रलोकभाक् । हय-प्रदोऽदिव्ययानोऽनड्वोऽपानुत्तमभदः । सुभार्य्यं शिबिकादाता सुपर्य्यङ्कप्रदोऽपि च । धर्म्मं सर्व्वहिताय नित्यमभयप्रदर्शयिता । ब्रह्मदो ब्रह्मलोकेज्योऽभयदः सर्व्वदोषतः । उपायेनापि योऽन्नस्य दापयेत्सोऽपि तत्फलं । श्रद्धया प्रतिगृह्णाति श्रद्धया न प्रयच्छति । स्वर्गिणौ तावुभौ स्यातां पततोऽश्रद्धया त्वधः । अनृतेन चरेत्तपस्तपोऽपि चरेत् । चरेत्कीर्त्तनतो दान मायुर्विप्रापवादतः । गन्धपुष्पकुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं प्रत्याख्येतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणाम् । अभ्युद्यतानि सर्व्वाणि लोकात्सम्म निवारयेत् । दाकनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेऽमी तथात्मनिवेदकः । इत्यनामृतशाखाय ऐ-

र्षिपितृजादृणात् । माध्यस्थमाश्रयेत् गेही सुते निक्षि-
प्य गृहं च । गृहेऽपि ज्ञानमभ्यस्येत्काशीं वाथ समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वेशवेश्मनि ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां ध्रुवा
मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्वो वा परश्वो वा काला-
द्वाथ परं शतात् । सत्वरं गत्वरो देहः काश्यां चेद्गतो
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत्" । वसिष्ठस्मृतौ च
"आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
रङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड-
ङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अ-
न्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-
गधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि
पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्म आचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-
लक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-
द्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे
मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षि-
णास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि ।
न गोमये नवा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाड्वले । छायायामन्ध-
कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात्
प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात् स्नान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-
कतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृत-
शौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-
स्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां

सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इज्याध्ययनधर्म्मेषु यो न सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो-
दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वेत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-
तश्चापि पञ्चम । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं
पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं
शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि
नित्यशः । हुत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गा-
र्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं
रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखवा-
दित्रं कुर्य्यात् न चापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
पुटको भवेत् । न म्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः
सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः" एवं मन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः ।
भावापरपर्य्यायः तन्त्रोक्ताचारः दिव्याचारवीराचार-
पश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन
न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति ताभ्यां भेद पयोत्तमः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमोत्तमौ । विना मद्यैर्न पूजास्ति मत्स्य मांस विना प्रिये ॥ मुद्रायां मैथुनस्यापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभग पूजनाधारं सर्वं द्रव्यकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणामनुकल्प कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्वमाचरेत् । स्नानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा । यत्र भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्वकीयां परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि स्वीकुर्यात् साधकोत्तम । सर्वन्तु सुलभं तद्वत् मानसं समुपाचरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् । सर्वन्तु मानसं कुर्यात् तेन सिद्धिमवाप्नुयात्" इति निरुत्तरतन्त्रे पूर्वखण्डे दशम पटल । तद्विवरण तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणि आचारदीप आचारमाधव आचारमयूखः आचारादर्श आचारार्क इत्यादयश्च ग्रन्था आचारभेदमाश्रित्य भारतवर्षे देशभेदे च प्रसिद्धा । तत एवाचारभेदा अवसेया । निषिद्धाचारश्च अनाचारः स च अनाचारशब्दे २५७ पृष्ठे उक्तप्राय । अधिक निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीप पु० आचारार्थः नीराजनार्थो दीपः । राज्ञां वाजिप्रभृतीनां वा नीराजनार्थे दीपे ।

आचारवत् त्रि० आचार शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जित त्रि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत्तृ त्रि० आचारं वेत्ति विद्–तृच् स्त्रिया ङीप् । आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् त्रि० आचारं विद्–णिनि । आचाराभिज्ञे

आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्ग न० आचारमङ्गमिव । तत्प्रचारे द्वादशसु अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्र ।

आचारिन् त्रि आचरति शास्त्रोक्तानुष्ठानेन आ+चर–णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं यस्याः गौ० ङीष् । (हेलञ्चा) हिलमोचिकाख्यलतायाम् ।

आचार्य्य पु० आ+चर–ण्यत् । "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" इति मनूक्तलक्षणे १ वेदाध्यापयितरि, "आम्नायतत्त्वविज्ञानाच्चराचरसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादाचार्य्य इति कथ्यते" इत्युक्तलक्षणे २ मतप्रस्थापके शङ्कराचार्य्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्य्या । आचार्य्यपत्न्यान्तु ङीष् आनुक् च आचार्य्याणी न णत्वम् । "अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेच्च यः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" दक्षः "कस्मादाचार्य्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थान् आचिनोति बुद्धिमिति वा" निरु० "आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेति" छा० उप० "आचार्य्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः" नीलकण्ठधृता स्मृतिः । क्रमेणाचार्य्यसम्प्रदायधर्माभ्यासे कृतोऽर्थेन" याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके ३ गुरौ "आचार्य्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्य्यो भव सुव्रत । यथा शक्रस्य वागीश आचार्य्यः सर्व्वकर्मसु । तथा मया त्वमाचार्य्यं वृतोऽस्मिन् यज्ञकर्मणि" इति विधानपारि० पुरा० । ४पूज्यमाने त्रि० सुराचार्य्य दैत्याचार्य्य ५विद्याकमात्रे च "स ब्रह्मचारी गुरुवत्क्षे विद्याचाचार्य्यक परे" रघु ।

आचार्य्यक न० आचार्य्यस्य कर्म भावो वा योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । आचार्य्यकर्मणि । "स ब्रह्मचारी गुरुवत्क्षे विद्याचाचार्य्यक परे" रघु "नैव जातु महेष्वास पार्थमक्लिष्टकारिणम् । इन्द्रादाचार्य्यक दीप्त रुद्रस्य नरनिर्मितम्" भा०उ०प०१६६ अध्या० । "आचार्य्यक विजयि मान्मथमाविरासीत्" त्व आचार्य्यत्वं तत्रैव न० तल् आचार्य्यता तत्रैव स्त्री । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः" ।

आचार्य्यभोगीन त्रि० आचार्य्यभोगाय हितम् ख "आचार्य्यादणत्वम्" वार्त्तिकोक्ते न णत्वम् । आचार्य्यभोगपर्य्याप्ते द्रव्यादौ ।

आचार्य्यमिश्र पु० आचार्य्योमिश्र । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातुमिच्छा आ+ख्या–सन–अ । आख्यातुमिच्छायाम् । [आख्यातुमिच्छौ ।

आचिख्यासु त्रि० आख्यातुमिच्छु आ+ख्या–सन उ ।

आचित त्रि० आ+चि+क्त । १व्याप्ते, "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा० "फलैरुपचितैर्दिव्यैराचिता स्वादुभिर्श्च सम्" (बदरी देवा) भा०व०प० १४५ अ० । २गुम्फिते ग्रथिते "अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः" कुमारः रघुश्च "तथा चकार तास्तां विमला भार आचितः" इत्युक्ते

भारात्मके २द्विकङ्कणपरिमाणे । आचितं द्रव्य भारा॰ स्यात् शाकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न॰ शाकटभारे पु॰ । परिमाणवाचकत्वात् ५सञ्चितेऽपि । ६संमृष्टोते ७ बद्धे च । "आकृष्टाचितपाशात् कोऽन्यत-रक्षाम्" भा॰ "आचितं पचति (आचितं पचति) अवहरति पचति वा च ठञ् वा । आचितीनं आचि-तिकं । आचितपरिमाणद्रव्यस्य आचितं परिमाणमर्थे ..... तत्परिमाणके च लि॰ । ठञि स्त्रियां ङीप् स्त्रे टाप् ।

आचितादि पु॰ आचित आदिर्यस्य । अतिकारकोपपदात् ..... पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।

आचूषण न॰ आ+चूष-ल्युट् । जोकस्तोकविशेषेण रक्तानु-कर्षणे रक्तकर्षणे व्यापारभेदे (चोषा) विषरक्ताद्यपकर्ष-णार्थे २जोकादिर्यन्त्रभेदेनाकर्षणे च । "नाडीयन्त्रादिभेद-प्रकाराश्चो"स्तुपक्रम्य "तानि आचूषणार्थमिति" । सुश्रु॰ करणे ल्युट् ३तत्साधने(सिङ्गा)"तत्रमच्छिते तनुवस्त्रपट-वावच्छेन शृङ्गेण चोषितमस्त्रेचनेदाचूषणात्" सुश्रु॰ ।

आच्छद् लि॰ आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-क्विप् ह्रस्वः । आच्छादने वस्त्रे वस्त्रे च । आच्छदोऽप्यत्र पु॰ ।

आच्छन्न लि॰ आ+छद-क्त । आवृते "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दि-नम्" अमरः । [आवरणे ।

आच्छाद पु॰ आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-करणे घञ् ।

आच्छादक लि॰आ+छद-णिच्-ण्वुल् । आच्छादनकर्त्तरि

आच्छादन न॰ आ+छद-णिच-करणे ल्युट् । आवरण-साधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न॰ ।

आच्छादित लि॰ आ+छद-णिच्-क्त । आवृते ।

आच्छादिन् लि॰ आ+छद-णिच्-णिनि । आच्छादके "तमगुणपरिच्छादाच्छादिना वल्कलेन" मनु॰ ।

आच्छाद्य अव्य॰ आ+छद-णिच्-ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्"मनुः आ+ छद-णिच्-कर्मणि यत् । २आवरणीये वस्त्रादौ ३गोप्ये च लि॰ । [च ।

आच्छिन्न लि॰आ+छिद-क्त । १बलेन गृहीते २सम्यक्छिन्ने

आच्छुक पु॰ आ+छो-बा॰ उ संज्ञायां कन् । (आच्छु) । वृक्षे ।

आच्छुरित न॰ आ+छुर-क्त । १नखक्षताघातेन, २नखाघाते ३नखवाद्ये च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र । "शामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन भेदे" भट्टिः । ४मिश्रिते च लि॰ ।

आच्छेद पु॰ आ+छिद-घञ् । १समन्ताच्छेदने २ईषच्छेदने यथानुकारेण ३पक्षणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न॰

आच्छोटन न॰ आ+स्फुट-ल्युट् पृ॰ । अङ्गुलिमोटने (अङ्गुलिमोटा) । [अङ्गुल्यादौ ।

आच्छोटित लि॰ आ-स्फुट-क्त पृ॰ । मोटनेन शब्दवति ।

आच्छोदन न॰आच्छिद्यन्तेऽत्र छिद-ल्युट् पृषो॰ इत्वलोह । मृगयायाम् अमरः ।

आच्युतदन्ति पु॰अच्युतदन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि॰ स्वार्थे छन् आच्युतदन्तीयः । संघीभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु॰ अच्युतन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि॰ स्वार्थे छन् । आच्युतन्तीयः । संघी-भूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक लि॰ अच्युतस्य कालः कामादि॰ ठञ् ञिठ् वा । अच्युतकाले भवे स्त्रियां ङीप् ।

आछि आयामे (दीर्घविस्तारे) इदित् भ्वादि॰ पर॰सक॰ सेट् । आञ्छति आञ्छीत् । आनाञ्छ-आञ्छ आञ्छिता । कर्मणि आञ्छ्यते । णिच् आञ्छयति ते आञ्छि-चत्-त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्विप् आन् आञ्छौ । क्वौ-रिति कृते अतश्चोऽपि अपृक्षमिति यान् आञ्छौ इत्येके । "आञ्छित" आञ्छित्वा "आञ्छेदतिच्छिन्नम्" । "चक्रयोगे-नाञ्छेदर्थं स्त्रिनिर्गतम्" इति च सुश्रु॰ ।

आज न॰ आज्यतेऽनेन आ+अनूज-घञर्थे क । १घृते जटा॰ । अजस्येदम् अण् । २छागमांसादौ लि॰ । "अलङ्कृतं कु-मारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजि-नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजेन वैश्यम्" आश्व॰ । गृ॰ "मध्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अन्य-यार्थेन मार्यास करेणुमात्र यत् पय " सुश्रुतः । अज-भावे घञ् न वीभावः । ३विक्षेपे आजानेय ।

आजक न॰ अजानां समूहः वुञ् । छागसमूहे ।

आजकरीण लि॰ आजकेनोपलक्षिता रोधोनदीभेदः तस्या अविदूरदेशादि अण् । अजकभूकोपलक्षितनदीसन्निकृष्टदेशे

आजकार पु॰ अजस्यायमाजः कारो यस्य । शिवद्रूपे लि-पुरासुरवधकाले विष्णुना वृषभरूपधारणात् तस्य तथात्वम् यथा । "अथ विष्णुर्महायोगी सर्व्वतोऽवस्थितस्तदा । वृषरूपं समास्थाय मोक्षद्वार रथोत्तमम् । सभा-

क्रान्तं देवगणैः समममवलपौरुषैः । यज्ञमक्षोलयित्वा तु विमायाभ्या महाबल. । ममाद प्राणयोगेन मध्यमाम ह्र-वार्णवः । तृतीय वायुविषयं समाक्रम्य/विमाणशान् । म-नाद वशशान्नाद सहस्र इव पर्व्वणि” हरि० १२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्पस्त्वं मङ्गपर्मधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । अगस्त्यशापेनाजगररूपतां प्राप्तस्य नहुषस्य युधिष्ठिरेण संवादरूपे भारतान्तर्गतवनपर्व्वणि अवान्तर पर्व्व-भेदे तच्च भा० वनपर्व्वणि १७६ अ० अवधि १८० अ-ध्यायपर्य्यन्ताध्यायषट्कात्मक तत्कथा तत्रैव दृश्या ।“निवा-तकवचैर्युद्ध पर्व्व चाजगर ततः” भा० आ० प० १अ० ।

आजगव न० अजगवमेव प्रज्ञाद्यण् । १शिवधनुषि अजगवश-ब्दार्थे विवृतिः. अजगवं तद्धनुषाद्यस्य तस्येदम् अण् । तद्धनुष्य इट्ठे २धनुषि च “आजगव नाम धनु धरा रह्णोऽप्यायवे” भा० व० प० १२७ अ० “तथेत्युक्त्वा पृथुर्वेगोटङ्कोत्वाजगवं धनु” भा० द्रो० प० ६९ अ० ।

आजधेनवि पुंस्त्री० अजैव धेनुरस्य ष० इवत् तस्यापत्यम् बाह्वादे आकृतिगणत्वादिञ् । छागीरूपधेनुयुक्तमुनेरपत्ये ।

आजनन अव्य० आ+जन–ल्युट् । १विख्यातजनने “तेषा-माजननं पुण्यं कर्म्मण प्रीतिमावहेत्” भा० आ० प० सीमायाम् अव्ययी० । २जन्मपर्य्यन्ते अव्य० ।

आजन्म(न) अव्य० जन्मन पर्य्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी० वा अच् । जन्मपर्य्यन्ते “सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्” रघु ।

आजन्मसुरभिपत्र पु०आजन्मम् सुरभि पत्रमस्य । मरुवक वृक्षे राजनि० । [मारापत्ये ।

आजमार्य्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कुर्व्वादि०ण्य । अज-

आजमीढ पु० अजमीढो देशभेदस्तत्र भव अण् । (आजमीर) १देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २नृपे बहुषु तस्य लुक् । अजमीढाः । “सधस्तुतिमाजमीढासोऽग्मन्” ऋ० ४, ४४,६, ‘आजमीढास तद्गुसम्बन्धिन” भा० । ३यादव नृपभेदे च “भरतस्य कुरो पूरोराजमीढस्य चान्वय । याद-वानामिमं वशम्” इत्युपक्रान्तम् भा०आ०प० ७५अ० । “व्योमिनैव षष्ठिरोऽपि भारतान् मत्यपद्यत । अथाभ्य-षिञ्चत् साम्राज्ये सर्वचत्रस्य गौरवम् । विमाणभूत सर्वेषां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताध्युषित पूर्व्वं सोऽध्य-तिष्ठत् पुरोत्तमम् । पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्व्वमहीक्षित । तत स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः । आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ६४अ० । अजमीढेषु भवः वुञ् । आजमीढक. वङ्गत्वदाजमीढभवे त्रि० ।

आजयन न० आजीयतेऽत्र आ+जि–आधारे ल्युट् । युद्धे

आजरस अव्य० जरापर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-देशः । जरापर्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० ब० अच् जरसादेशश्च । प्राप्तजराभावे “आजरसाय समनक्त्वर्यमा” ऋ०१०,८५, ४३, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्तेर्ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । अ जवस्तिनामकर्षेरपत्ये स्त्र्यां ढञ् । आर्षाजिकोऽप्यत स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह त्रि० अजोवाह्यतेऽत्र वह–णिच् आधारे घञ् अजवाहोदेशभेदः तत्र भवादि अण् । अजवाहदेश-भवादौ । स च देश वदरिकाश्रमादुत्तरस्यां पर्व्वतोपरिस्थः तत्र हि अजैरेव भारो वाह्यते इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रव पु० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । १युधिष्ठिरा-पत्ये न जात शत्रु रस्य । अयत्नुकस्य नृपभेदस्यापत्ये २भद्र-सेने नृपे च । “एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमा-रुणिरभिचचार” शत० ब्रा० अजातशत्रु च काशी-राजः यथोक्तम्” छा०उ० “सहोवाचाजातशत्रु काश्य ग्रज्ञ ते ब्रवाणीति” ।

आजाति स्त्री आ+जन–क्तिन् । आजनने जन्मनि “ताड-यित्वा तृणेनापि संवादान्मतिपूर्व्वकम् । एकविंशतिमाजाती-पापयोनिषु जायते” । “साक्ष्येऽनृत वदन्पापैर्बध्यते वारु-णैर्भृशम् । विवश शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदृतम्” इति च मनु ।

आजाद पु०स्त्री अजमत्ति अद–अण् उप०स० तस्यापत्यम् गर्गा०यञ् । छागभक्षकस्य मुनेरपत्ये स्त्रियांङीप् यलोपश्च ।

आजान अव्य० जनोजननमेव अण् जाम तत्पर्य्यन्तम् अ-व्ययी० । सृष्टिकालपर्य्यन्ते सृष्ट्ये ।“अद्भ्यः सम्भृत पृथि-व्यै रस विश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्रे तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे” यजु० ३१, १७, “पूर्व्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्त स्तूयते । “अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यपां ग्रहण भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् योरस सम्भृत पुष्टः तथा विश्व कर्म यस्य विश्वकर्म्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः योरसोऽग्रे प्रथम समवर्त्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्व्वं प्रति कारणत्वात् पुरुष-मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालश्च ततः पुष्टेभ्य कश्चित्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थ. । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा, आ-

दिव्यं एति मत्यश्चदय करोति अथ प्रथमं मर्त्त्यस्य मनुष्यस्य शतकस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं तच्च देवलम् स्वव्यक्षपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्म्मणोत्कृष्टेन देवत्व प्राप्ताः कर्म्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कर्म्मदेवेभ्य श्रेष्ठाः "ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च । "न हस्तिन प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोऽहि हस्तीति" शत० ब्रा० पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिक" इति भा० । आ+जन घञ् दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु० ।

आजानज त्रि० आजान' जायते । सृष्टिकालादारभ्यजाते देवादौ । द्विविधा हि देवा केचित् कर्म्मदेवा केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः ये कर्म्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ० ।

आजानदेव पु० आजान सृष्टिकालमारभ्य देव' देवत्वमाप्त । कर्म्मणानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धदेवे "अथ ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवानामानन्दाः" वृ०उ० । "आजानदेवानामेक आनन्दः उत्पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा" भा० ।

आजानि त्रि० आ+जन–अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घः । १जनके जननकर्त्तरि । "तीव्रयायू'पि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।" ऋ०३,१७,३ । आजानी जनयित्रीर्मातर" भा० । अन्तर्भूतण्यर्थाभावे । २अनुजाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजनय अनुजाता उषस इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानौ भवः ठञ् तस्य भावादौ पुरो० यक् । आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्म्मणि च ।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाह्यो यथा स्थानमस्य । "शक्तिभिर्भिन्नहृदया' स्खलन्तश्च पदेपदे । आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृता" इत्युक्तलक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य

आजायन पु स्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकन्टपआजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज–इण् न वीभव । १समरभूमौ २संग्रामे, "आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः" ऋ०६,२४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स ददृशे परै" रघु' । "अस्माकमिन्द्र! दुष्टर पुरोयावानमाजिषु" ऋ०५,३५,७ "आजिषु संग्रामेषु" भा० । ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप् ।

"अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुष आयमनम्" छा०उ० "आजेः मर्य्यादाया सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५धावने ६मार्गे पु० । "धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम" यजु०२९,३९ । "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गं" वेददी० । भावे इण् ७आक्षेपे ।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण् । चर्म्मसन्निकृष्टदेशादौ । [सन्निकृष्टदेशादौ ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ–हृ सन्–भावे अ । आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षुः । आहरणेच्छौ त्रि० ।

आजीकूल न० आजौ कूलति आवृणोति यस्मिन् आ+कूल-आधारे क । मर्य्यादावरके देशभेदे तत धूमादि०भवादौ पथ्यादौ वुञ् । आजीकूलिक । आजीकूलदेशभवे–पथि अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ् । अजीगर्त्तस्यापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव–करणे घञ् । १आजीवनोपाये कृष्यादौ २उपाये च । अन्नाशनप्रकरणस्थ "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीञ्च । स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा" मु०चि० । न्टणा जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीनां चेत्तद्धोराद्रेक्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्म्मोक्ता दशमेऽर्थविभेदजाम् । वृत्तिचिन्ता लिखेत्कर्म्माजीवोक्तामपि चिन्तयेत् । "वाटिकाकृषिवणिक्सेवादूत्यतोऽजगणात् लभे भवेत् । जीवनं इषगणाञ्चतुष्पदैः पक्षिधान्यशकटादिसंभवैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यैर्विक्रमादिकवणिक्क्रियादिभिः । द्वन्द्वभागत अथो कुलीरतोनीरजैर्विपभगाग्निशस्त्रजैः । वनाद्रिकाष्ठसञ्चारकुप्याकुप्यैश्च धान्यकैः । कृषिपापाणवाणिज्यैर्वृत्तिः सिंहागत लभे । गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म गन्धक्रयैर्नभसि पटकगणैश्च वेश्यैः । हेमाम्बु गोमहिषधान्यकृषिक्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्थवर्गे । स्त्रीसङ्गमाप्तधनचौर्य्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे । भैषज्यरूपगणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रगिरिदुर्गमयाद्वहंसे ।

वराङ्गना यारिभयोत्थवित्ता" श्रेष्ठ रत्नावापि रसायनों यु । क्रीडासु रामासु महापथेषु भगास्तवर्गे ट्रमेऽतिवित्ता । अस्याग्निभेदखननादिकशौर्यभारस्तान्योपदेशैरपि भाक्-मलाद्घटोत्थे । यस्ये गते भयभवे जयगस्तथाश्चर्योर्भिमपायनधनानि नरस्य यत्ये." । भावे घञ् । २आजीवार्थ-मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि घञ् । ४आजीवनकारिणि" शस्त्राजीव मृपाजीव इत्यादौ स आ+जीव—अण् । उप०स० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । वृत्त्युपाये भावे ल्युट् । वृत्त्यर्थउपायकरणे "आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजि" मनु "स्त्रीणामाजीवनार्थस्य प्रदेय प्रीतिपूर्व्वकम्" । "स्त्रीणामाजीवनमयादिति" च स्मृति ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्—ण्वुल् । जीविकाया वृत्तौ जीवनार्थे व्यापारे । आ+जीव—कर्त्तरि ण्वुल् । आजीवक आजीवनकर्त्तरि त्रि० ।

आजीव्य त्रि० आजीव्यतेऽनेन बा० करणे ण्यत् । आजीवनोपाये १वृत्त्यादौ "आजीव्य सर्व्वभूतानाम्" रामा० आजीव्यते वृत्त्यर्थमालम्ब्यतेऽसौ आ—जीव—कर्मणि ण्यत् । २वृत्त्यर्थमालम्बनीये नृपादौ । आजीव्यतेऽत्र आधारे बा० ण्यत् । ३आजीवनीयदेशे 'रम्यमानत शामन्त आजीव्यं देशमावसेत्' मनु । तेऽपि एवं निवर्त्तन्तां येऽपि स्तदानुयायिन मया यथोचिताजीव्यैः सविभक्ताय वृत्तिभिः" भा०व०प० ६३अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जु—क्विप् दीर्घ । भृतिं विना कर्मकारके । (वेगार) 'हठादभृतिक स्तु कर्मैरिराजुच कीर्त्त्यते । इत्युक्ते कर्म्मकरभेदे ।

आज्र् स्त्री आ+ज्वर—क्विप् ऊठ् । विटौ सकुट ।

आज्ञप्त त्रि०आ+ज्ञा—णिच् पुक् क्त ह्रस्व । आदिष्टे कृतादेशे

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा—णिच् पुक् ह्रस्व । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा—अङ् । १आदेशे आदेशश्च निकृष्टस्य भृत्यादेः उत्कृष्टेन प्रवृत्त्यर्थव्यापारभेद । "आज्ञया नरपतेर्हि जन्मना दारकर्म्मस्तत्सुतके तथा । ब्रह्मचोषमस-दीक्षणेऽपि चौरनिग्रहसियेषु चोड्डु" ज्योति० । 'तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्" कुमा० । "पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्"रघु० । "अनतिक्रमणीया दिवसतेराज्ञा" शकु० । 'दूरापवर्ज्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम्" रघु "शिरोभिराज्ञामनरे महीभुज." ।

माघ । २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमभावे तन्त्रोक्ते भ्रूमध्यस्थे सुषुम्णानाड्यन्तर्गते ४आज्ञाचक्रे च विवरणमाज्ञाचक्रशब्दे । "आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितेति" तन्त्रम् ।

आज्ञाकर त्रि० आज्ञया करोति कृ—अच् ३त० । आज्ञानुसारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्रैव त्रि० स्त्रियां ङीप् । क्विप् आज्ञाकृत् तत्रार्थे त्रि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञायाश्चक्र चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धे देहाभ्यन्तरस्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भ्रूमध्यस्थे द्विदले पद्माकारे चक्रभेदे । निरुक्तचक्रतन्त्रम् "आज्ञाचक्र तदूर्द्ध्वन्तु आत्मनोऽधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तिता" । तत्र निश्चितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाक्षात्कारेण "एवं भूतम्, एवं वर्त्तते, एवं भविष्यतीति" ज्ञानेन गुरोरीश्वरस्य तदूर्द्ध्वं चक्रसद्गतस्य स्थितस्याज्ञायाः "इतः परं त्वया इदं कर्त्तव्यमिति" नियोगस्य संक्रमणं भवति तेन तदाज्ञाख्यं चक्रमित्यर्थः । यथा च षट्-चक्राणां देहे स्थितिस्तथोक्तं शारदायाम् । "मस्तकगुहामांसं शरीरस्थमयात्मकम् । गुदध्वजान्तरे कन्दमूलं विभाद्-व्यङ्गुलं विदु । तस्य त्रिगुणविस्तार बिन्दु-रूपेण शोभितम् । नाड्यस्तत्र समुद्भूता इत्याख्याता प्रकीर्त्तिता । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता । पादाङ्गुष्ठा-दपक्रान्ता शिखाभ्यां शिरसा पुन । ब्रह्मस्थान समापन्ना सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पद्मसूत्रनिभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । दिव्यमार्गमिमं प्राहुरमृतानन्दकारकम् । इडया चरेच्चन्द्र पिङ्गलायां दिवाकरः । याती योगमदाग्नौ सुषुम्णायाञ्च वायवो । आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमति सुन्दरम् । ज्योतिषां निलयं दिव्यं प्राहुराममवेदिनः । तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति सर्वात्मा सुप्ताहिसदृशाकृति । बिभर्त्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं हंसमाश्रिता । हंस प्राणाश्रयो नित्यं प्राणा नाडीपथाश्रया । आधारादुत्थितो वायुर्यथावद् व्याप्य देहिनाम् । देहं प्राप्य समाड़ीभि प्रयाण कुरुते बहि । द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः" । तन्त्र-चिन्तामणौ षष्ठप्रकाशे । "आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरसदृश ध्यानधाम प्रकाशम् ह्रक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविल-

सितमधुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृद्ययं तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थत्यादविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोणे चरेश्चिन्तामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचक्षुर्द्दारोहे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविलोचन । विहारवास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एव हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकगोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधक । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत् कदाचन” ।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा–क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा–ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ० उ० । “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयाश्च इमा उच्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा–णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप । नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमा” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीड़ारूपचिन्तता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोपश्लोकैरुपश्लोक-

यितव्य" इति च शुद्धाराघवम् । [आज्ञानुकूले दासादौ

आज्ञावह पु० आज्ञां वहति वह–अच् । आदेशवाहके

आज्ञासम्पादिन् त्रि० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति सम्+पद+णिच्–णिनि ६त०स० स्त्रियां ङीप् । आदिष्ट विषयसम्पादके अनुकूले दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनृज–क्यप् नलोप । १घृते । "सर्पि-र्विलीनमाज्य स्याद्घनीभूत घृत भवेदित्युक्ते २विलीने सर्पिषि "स्रुवेण दक्षभागादाज्यं गृहीत्वा" भवदेवः "घृत पवित्रे थे-षाज्यमापः शुम्भन्तु सैनम" इ पदमन्त्र श्नोधरे चन्द्रने पु०अजयपाल । "आजिमीयुस्तमादाज्यानामाज्यत्वमिति निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च" स्तोम सामवि०ब्रा०भा०उक्त: "बहिष्पवमानस्तृचस्य आद्यम् अग्न आयाहि वीतये" - इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्रावरुण इति द्वितीयम् "आयाहि सुष्य आहत इति" तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि चतुर्थम्" उत्तरा०१प्र० २,५,६,७, सूक्तानि तान्येतानि प्रातः सवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि आज्यस्तोत्रा-ण्युच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते । "पञ्चभ्योहिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम् "एव त्रिरावर्त्य तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायास्त्रिरा-वृत्ति द्वितीयावृत्तौ मध्याया स्त्रिरभ्यास । तृतीयावृत्तौ उत्तमायास्त्रिरभ्यास । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति"

आज्यदोह न० सामवेदिपाठ्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं बृहत्साम ज्येऽसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तस्य रुद्रसूक्तं तत परम् । आज्यदोहानि सामानि यान्त्रिकं भारुण्डानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" दानपारि० पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा । "अधि पतायि मित्र पतायि क्षत्रप तायि स्वाः प तायि धनप ता २, यि मा २, मा । मन्युना वृत्रहा सू-र्य्येण स्वराड्यज्ञेन मघवा दक्षिणास्य प्रिया तनूराज्ञा विश्वं दाधार । वृषभस्त्वष्टा वृत्रे या शचीपतिरग्नेन पय पृथिव्या सुरभिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । अभवो वायुना मिश्रा । प्रजा अध्ययपया वषट्कारेणाङ्भाक् सोमेन सोमपा समिज्या परमेष्ठी । ये देवादेवा । दिविषद । स्तेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवा । अन्तरि क्षसद. । स्तेभ्यो० । ये देवा० । पृथिवीषदः । स्तेभ्यो० । ये देवा० । अप्सुषद । स्तेभ्यो० । ये देवा० दिक्षुसदः । स्तेभ्यो० । ये देवा० । आशासद । स्तेभ्यो० । अव-ज्यामिव धन्वने विते मन्युप्रयामसि कृतां महद् अक्ष-भ्यम् । इडा २, ३, भा । यदिदं विश्वं भूत युयो २, । आउ । वा २,३, मा २,३,४, मा ॥१॥ अ-धिप तायि मित्रप तायि क्षत्रप तायि । स्वः-प तायि धनप ता २, वि । मा २, माः । नम उत्ततिभ्यश्चोत्तस्थानेभ्यश्च नमो नीवक्तिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-मोऽसक्तरेभ्य प्रविद्यानेभ्यश्च नम प्रविध्यद्भ्यश्च प्रव्याधि-भ्यश्च नमः त्सरद्भ्यश्च त्सारिभ्यश्च नम श्रीस्तभ्यश्च आयि-भ्यश्च नमस्तिष्ठद्भ्यश्चोपतिष्ठद्भ्यश्च नमो यते च वियते च नमः पथे च विपथाय च अवज्यामिव धन्वने इत्यादि मा-त्वम् ॥२॥ अधिप । तायि । मित्रप । तायि क्षत्रप । तायि । स्व प । तायि । धनप । ता २, वि । मा २, मा । नमोऽस्त्वाय नमोऽस्त्रपतय एकाक्षाय वामपक्षादाय च नमो नम । रुद्राय वीरवद्दे नम स्थिराय स्थिरधन्वने नम० प्रतिपदाय च पटरिणे च नमस्त्रियम्बकाय च कपर्दिने च नम आम्रयेभ्यश्च प्रत्याम्रयेभ्यश्च नम० क्रव्येभ्यश्च निरिम्फो-भ्यश्च नम, संहते च विहते च अवज्यामित्यादि पूर्व्वं वत् ३ । (सामारण्ये ५प्र०१अ० ६,७,८गा०) गाना-यक्तौ अधिपतये इत्याद्यनुवाक त्रिधा जपेत् अधिपतये मित्रपतये क्षत्रपतये स्वःपतये धनपतये नम इत्येव पठनीयमेवमग्रेऽपि अक्षभ्यमित्यनन्तरं य इदं विश्वं भूतं युयोधे नम इति गीयत्येत्यत्र निषक्तोत्येव पठनीय-मन्यत् गानीय स्तोभ विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्य पिबन्ति आज्य+पा–क उप०स० । पुलस्त्यस्य पुत्रे वैश्यानां पितृदेवेषु । "सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुज । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः" मनुः । "पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः" इति भा०आ०प० । "देवा आज्यपा आवहेति" "देवा आ-ज्यपा अग्निहोत्रायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भाग । १घृतैकदेशे "सरस्वत्याज्य-भागा भवति" शत०ब्रा० । तस्य २वैदिकाहुतिभेदे च स च ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे स्रुवेणाग्नये दीयमान आहुति-विशेषः तद्दक्षिणभागे सोमाय दीयमान आहुतिभेदश्च । "तूष्णीमाघारावाघार्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सो-माय स्वाहेति" आश्व०गृ० । यजुर्वेदिनान्तु अग्नये स्वाहा इदमग्नये इति उत्तरपूर्व्वार्द्धे सोमाय स्वाहा इदं

सोमायेति दक्षिणपूर्व्वार्द्धे" इति भेदः। "ता उद्दैता देवताकृतुः यादमा अग्नीषोमावभ्याजजनुरग्नीषोमौ युवं वै नौ भूयिष्ठमाजौस्तायोर्वामिदं युवयोरत्माभ्याभजतमिति। तौडोचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्वपाश्चद्दां पुरस्तादाज्यस्य यजामिति तस्मादस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति" शत०ब्रा०। इति तयोः सर्व्वदेवानां यज्ञादौ आज्यभागदानं विहितम्। "आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन" क०स्रौ० २,१,१,।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १हविर्भुजि वह्नौ तन्मुखेन हविर्भोजे २देवे च।

आञ्जन न०आ+अञ्ज–ल्युट्। समन्तादभ्यञ्जने। "तेज वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्" ऐ०ब्रा०। अञ्जनायां भवः अण्। २हनूमति वानरभेदे स च दाशरथिसहाय "दाशरथियशोभिरिवाञ्जनमनोजनबलपरिगतप्रान्तैः" काद०। अञ्जनस्येदम् अण्,। ३अञ्जनसम्बन्धिनि त्रि०।

आञ्जनिक्य न० अञ्जनाय हितम् ठञ् ततः पुरो० भावे कर्मणि च यक्। अञ्जनसाधनत्वे।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्यं ठक्। अञ्जनागर्भजाते हनूमति वानरे। "अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः"। हनुमत्स्तुतिः। [अञ्जलिकरणे।

आञ्जलिक्य न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक्।

आञ्जिनेय पु० अञ्जिन्यां भवः ढक् (आजनाइ) कीटभेदे।

आञ्जिहिषा स्त्री आहितुमिच्छा आ+अनुह–सन्–अ। आगमनेच्छायाम् "आजिहिष जातांजिहिष" भट्टिः।

आटरूष पु० अटरूष एव स्वार्थे अण्। वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव "आटरूषकपर्णानाभहया यान्त्यनुयायिनाम्" भा०द्रो० प०।

आटविक त्रि० अटव्यां चरति भवो वा ठक्। अरण्यचारिणि "प्रच्छन्नचस्थकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः" मनुः "दण्डेषु हस्त्यश्वकुमाराटाविकाः सामन्तसैनिकाद्यास्य" सा०द०। २"सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा "मौल भृत्य सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविक बलम्" मल्लिनाथ धृतकोषः। तदभिप्रायेणैव "षड्विधं बलमदायेति" रघुः।

आटवी स्त्री अटव्याः समीपभवा पूः अण्। दक्षिणदिक्स्थयवनपुरीभेदे। सहदेवदिग्विजयवर्णने। "दूतैरेव वशे चक्रे करस्रैनामदापयत्" "पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः। अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्। आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा" भा०स०प०।

आटि पु०आ+अट्–इण्। १शरारिपक्षिणि। २मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप्। स्वात्यादिषु पाठात् माला शब्दे परेऽस्योदात्तत्वम्।

आटिक त्रि० आटाय गमनाय प्रवृत्तः ठञ्। गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ्। आटिक्यमप्यत्र न०।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति षण्–ङीप्। स्वातन्त्र्येण बहिर्गन्तुमर्हायामनुपजातपयोधराया स्त्रियाम्। "मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा०उ०। आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह" इति भा०।

आटीकन न० आटीक्यते ईषद्गम्यते आ+टीक–ल्युट्। वत्सानां प्रथमगमने स्वार्थे कन् तत्रैव इकारो वानतया पाठः प्रामादिकः।

आटीमुख न० आट्याः शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य। सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे "सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुश्रु० अर्द्धधारशब्दे विवृतिः।

आटोप आ+तुप–घञ् पृषो० ठत्वम्। १दर्पे, २संरम्भे, ३आडम्बरे च। "साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तः" माघ "मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटाटोपपरिपालितापि"काद० "साटोप परिक्रम्य" वेणी० "कलापरुचिराटोपमनिचितान् सुकुटानिव" भा०व०प०। ४वातजन्ये उदरशब्दभेदे "आमाटोपार्मचिरं प्रसुप्तं क्रिमिविकारिणाम्" सुश्रु०।

आडम्बर पु० आ+डवि–क्षेपे, अरन्। १हर्षे, २दर्पे, ३तूर्यस्वने, ४आरम्भे ५संरम्भे, ६अखिलोद्यमे, घनगर्ज्जिते, ७आयोजने च। मत्वर्थे इनि। आडम्बरिन् तद्युक्ते त्रि०। [भेदे। ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक्।

आडारक पु० अड–उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-

आडि पु० अड–उद्यमे इण्। स्वनामख्याते मत्स्यभेदे। शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र।

आडू पु० अल ज लस्य डः नि० दृद्धिः। (भेला) उडुपे।

आढक पु० आढौकते आ+ढौक–घञ् पृ०। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिःकुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तित इति" मतभेदे चतुर्द्विंशत्यधिकशतप्रमाणे "द्वादशप्रसृतिभि पुरुषस्तास्त्वङ्गुलोत्तर प्रस्थादकद्रोणा, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

एतच्च धान्यादेर्माने । स्वर्णादिमाने तु सुश्रुतः । "द्वादश धान्यमाषाः मध्यमाः षट्सर्षपमाषक. ते षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्धरण माष्काः ततोयानि कर्षं ततचोर्द्धं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः मकाकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिर्द्दिष्यन्ते इत्युक्ते २५ई मानभागे च । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीवभावश्चत्वेऽपि अत्र पु० न० लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आढकीमी हिरिक्कादौ प्रथमाया' परिमाणमर्थः आढकपरिमाण परिच्छेद्योमीहिरित्यादि बोधः । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा च ठञ् वा । आढकीनः आढकिकः आढकमितधान्यस्थापने तदवहारके च पात्रे तत्पाचके कटाहादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आढकजम्बु पु० आढकमिता जाम्बूयेन देशे । स्मूजम्बु कुमदेशे तत्र भवः प्रहात्प्राचाम् ठञ् अस्यापवादकः । आढकजम्बुकः । तत्र भवे त्रि० ।

आढकी स्त्री आढौकते अच् पृषो० गौ० ङीष् । (अरहर) इति ख्याते शमीधान्यभेदे । "आढकी तुवरी रूक्षा मधुरा शीतला लघुः ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्" भावप्र० फले अस्य पुंस्त्वमपि "आढकांश्च मसूरांश्च कोद्रवान् वरकं त्यजेत्" काशी०ख० वैद्यदेशे वर्जने ।

आढ्य त्रि० आ+ध्यै—क पृषो० । १युक्ते, २विशिष्टे ३सम्पन्ने ४धनिनि च । युक्ते धनाढ्य पुष्पाढ्य विनयाढ्य । सम्पन्न' सम्प्रयुक्त "आढ्यास्तथाऽव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वदा" भा०स०प० ५अ० । "आढ्योऽन्यति इष्टोऽधर्मअतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नीलकण्ठधृता श्रुतिः "वेतुःपञ्चभिराढ्यानाम्" श्रुति "आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रम्" माघः ।

आढ्यकुलीन पुंस्त्री आढ्यकुले भवः ख । आढ्यकुलभवे ।

आढ्यङ्करण न० अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेन आढ्य+क-करणे ख्युन् मुम् उप०स० । अभूताढ्यस्य आढ्यताकरणे ।

आढ्यचर त्रि० भूतपूर्वः आढ्यः चरट् । भूतपूर्वाढ्ये स्त्रियां ङीप् ।

आढ्यतम त्रि० अतिशयेन आढ्यः तमप् । अतिशयाढ्ये ।

आढ्यपदि अव्य० आढ्यं पदं प्रहरणं यत्र द्विदण्ड्या० इच् इजन्तत्वादव्ययत्वम् । आढ्यपदप्रहरणयुक्ते युद्धे ।

आढ्यम्भवन न० अनाढ्य आढ्यो भवत्यनेन आढ्य+भू-करणे ख्युन् मुम् उप०स० । अनाढ्यस्य आढ्यभवनसाधने ।

आढ्यम्भविष्णु त्रि० अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्य+भू-खिष्णुच् मुम् उप०स० । अभूतपूर्वाढ्ये आढ्यताम् प्राप्ते "आढ्यम्भविष्णुरभवत् कुमारः" भट्टि ।

आढ्यम्भावुक त्रि० अनाढ्य आढ्योभवति आढ्य+भू-खुकञ् मुम् उप०स० । अनाढ्ये आढ्यतया भवे ।

आढ्यवात पु० आढ्योवातोयत्र । "कफमेदोवृतो वायुर्यदोरू प्रतिपद्यते । तदा सक्थ्यस्थिगैस्तब्धौ तम्भवत्याशु रौद्रैः निद्रया पाहिलौ तस्मौ शीतावाममवेतनौ । गुरुकावस्थिरावूरू न स्वाविव च मन्यते । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" सुश्रुतोक्तलक्षणे ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक त्रि० अणक एव स्वार्थे अण् । १अधमे कुत्सिते कुत्सितः । "आणक सुरतं नाम दम्पत्योः पापर्ष्यस्मयोः" इत्युक्तलक्षणे २सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भावः युवादि० वा अण् । अणुत्वे ।

आणवीन त्रि० अणुधान्यानां सर्षपादीनां भवनं क्षेत्रम् वा खञ् । (सरसाकाङ्गा) क्षेत्रभेदे यत्र सर्षपाद्यणुधान्यान्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अणव्यमप्यत्र ।

आणि पुंस्त्री०अण-इण् स्त्रियां वा ङीप् । रथचक्रायस्से १कीलके, २कोटौ ३सीम्नि च । "मयोभुवा सरया यातमर्वाक्त्स निधिं धुरमाणि न नाभिम्" ऋ० ४, ४३,८ । "आणिं न रथ्यममृताधितस्थुः" ऋ० १,३५,६, सुश्रुतोक्ते मर्मस्थानभेदे, अत ऊर्ध्वं मध्येकपोलमर्मस्थान व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य । "जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्रयोफाभिवृद्धिः सक्थिस्तब्धता च" उक्तम् ।

आणीवेय पुस्त्री० अणिवस्त्र्यस्य वा दीर्घ अणीव ऋषिभेद तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अणीवर्षेरपत्ये ।

आण्ड त्रि० अण्डे भव अण् । १अण्डसम्भवे पक्षिप्रभृतौ स्त्रियां ङीप् वेदे तु क्वचित् टाप् । "आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भम्" ऋ० १,६८,७, २अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु० "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्तेस्तस्याण्डजातत्वात् तथात्वम् । "विराड्भवत्यामाण्डो स्वराट् च' शत०ब्रा० । अण्डमेव स्वार्थे अण् । ३मुष्कदेशे स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् लिङ्गवचनातिक्रमस्येष्टत्वात् पु० "यस्य कृष्णाण्डो भवतः रेतः सिञ्चति" शत०ब्रा० । "आनन्दनन्दावाण्डौ मे" यजु० २०,६, "आण्डौ वृषणौ" वेददी० । "अण्ड इवयोऽस्त्यस्य अण् । ४वृषणयुक्ते "आण्डौ वै रेतःसिचौ" शत०ब्रा० । अण्डेन निर्वृत्त अण् । अण्डनिर्वृत्ते ५प्रपञ्चरूपे द्युलोके भूलोके च । "तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स श-कलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशक-लाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन–ड स्वार्थे अण् । १अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न० "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा०उ० । "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशात् तेज प्रभृतीनाम् । तथासेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि वीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डज पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां वीजम् सर्पः सर्पाणां वीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यतेऽतोऽण्डमेव वीजमिति युक्तं कथमाण्डजं वीजमुच्यते । सत्यमेवं स्यादादि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव वीज नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव वीजान्यण्डजादीनाम्" भा० ।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा० फक् । अण्डनिर्वृत्ते त्रि० । [ण्डीर इत्येव साधुरित्यन्ये ।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच् । मुष्कयुक्ते वृषभे च

आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्वृत्तम् कृशा० फिञ् । आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि० ।

आत् अव्य० अत–क्विप् । १अनन्तरमित्यर्थे । "आदस्य वातो अनुवाति शोचिः" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु० १७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+अत्कर्म तकार । ३आकारस्वरूपे वर्णे पु० "आतलोपशर्णे च" पाणिनिसूत्रम् ।

आत त्रि० आ+अत् अच् । सततगते प्रसृते । "पयोभिर्ममाना उदातैः" यजु०२९,५, "आतैः प्रसृतैः" वेददी०

आतङ्क त्रि०आ+तङ्क्–क । १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु० "वासुकिराजमुख्या भूतंकः प्रातरातको । कौरव्यकुलजास्तेते प्रथाता ..." भा०आ०५७ ष० ।

आतङ्क पु० आ+तकि–घञ् । १रोगे, "दीर्घतीमामयमसं प्राप्तं कामयापि वा । हेरा पथि निरातङ्कं तमा या अच्छात्रा गुचि" या० २सन्तापे, "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं सत्तामसि वेदनासमुच्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुतः । ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च । "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तञ्च–ल्युट् । १वेगे, २मापणे, ३आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४अम्लद्रव्यप्रक्षेपे,(दम्बल देओया)५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण दलारणे च । करणे ल्युट् । ८दधिसाधन द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्योऽपि द्रव्यभिधाः दुग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृत तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीत तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत०ब्रा० । तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृतं पक्वं पयः२ । शर पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्३ । घनीभूत वस्तु दधि४ । दधिभवं सारभूतमुदकं मस्तु ५, । नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आतञ्चनं दधिभावकारणम् ८ । आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा९ । द्रवात्मकं वाजिनम् १०" भा० 'यत्पूर्व्वेद्युर्दुग्धं स्यात्तदातञ्चनं तत्कुर्वीत कात्या० । [स संसदा" रघु ।

आतत त्रि० आ+तन–क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितु शीलमस्य अय–णिनि । यथोच्यते । विषयभेदेन आततायिवधे दोषादोषौ" मा०वि० उक्तौ यथा वृह० "नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्" । किल्बिषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थं अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थं । यतः "सर्वत आत्मानं गोपायीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायन । "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्त जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" जिघांसी घन् इयाच्छेदित्यर्थः । देवल । "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्" । भ्रूणोऽत्र ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" एवकारोनियमार्थः । तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । यत्राह्नन्तमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोहन्ति हन्यते नेति पूर्व्वमर्नापिधेरपवादः । आततायिम-

नाह वशिष्ठः । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" । विष्णुकात्यायनौ । "उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु । भार्य्यातिक्रमिणश्चैव विद्यात् सप्तातताथिनः । यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्" । विशेषमाह कात्यायनः । "अनाचारितपूर्ब्बोयस्त्वपराधे प्रवर्त्तते । प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता" । अनाचारितोऽनपकृतः । तेन पूर्ब्बकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्युपकारवधे दोषएव । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः । "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्" । तथा भविष्ये । "घातकानपि गोविप्रान् हन्याद्वै कदाचनेति" । अतः पूर्ब्बवचनविरोध । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः । "आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधोभृगो" । जन्मपदेन जातिः कुलञ्चोच्यते । तेन हन्तुरपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोनाततायी वध्यस्तदन्योवध्यएव । अतएव भगवद्गीतायामाह । "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति । एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवम्भूताततायिनश्चाहनने फलमप्याह वृहस्पतिः । "आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । यद्यपि "गुरुम्बा बहुश्रुत हन्यादिति" । श्रूयते । तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्याप्युत्कर्षसम्भवः । एव बहुश्रुतादावपि । एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न वध्यः । पूर्ब्बकृतापकारविषयं वा सुमन्तुवचनम् । गौराततायपि न वध्यः । "नखिनां श्टङ्गिणाञ्चैव दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम् । हस्त्यश्वानान्तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभागिति" कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिविषयम् । विशेषमाह कात्यायनः । "उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते । निवृत्तस्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधः स्मृत" इत्यन्तेन । नतत्यश्रूषणव्दार्थमाह देवलः "अनूचानो गुणोपेतो यश्च स्वाध्यायनिश्चितः । भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः" । मिताक्षरायामपि "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । तथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इत्याद्यर्थशास्त्रम् । "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यादि धर्म्मशास्त्रमनयोर्विरोधे धर्म्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलचिन्ता अवतरति । तथा हि "यश्च द्विजातिभिर्ग्राह्यन्धर्म्मौयत्रोपरुध्यते" इत्युपक्रम्य "आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्म्मेण घ्नन् न दुष्यति" इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाञ्च आततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभागित्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते । "गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि" । गुर्व्वादीनप्यनातव्यानप्याततायिनो हन्यात् किमुतान्यानिति । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्राप्यपिशब्दस्य श्रवणाच्च गुर्व्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति" सुमन्तुवचनात् । "आचार्य्यं च प्रवक्तारम् पितरं मातरं गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वाश्चैव तपस्विनः" इति मनुवचनाच्च । आचार्य्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवादान्यथा हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" तथा "उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्व्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । भार्य्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् विजानीयात् सर्व्वानेवाततायिनः" इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादित्राणाय हिंसानभिसन्धिना निवार्य्यमाणा प्रमादाद्यदि विपद्येरंस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति" । ब्राह्मणाद्याततायिवधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामाततायिनामपि हननेन "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" इति भारते युधिष्ठिरादीनां महापातकित्वमुक्तम् ।

आतनि त्रि॰ आ–तन–इन् । आतानके विस्तारके । "त्वं विधिमुरसि यज्ञमातनिः" ऋ॰ २, १, १० ।

आतप् त्रि॰ आतपति आ+तप–क्विप् । तापके "परिमाणक्षमावयोश्चावरस्य आतपः" ऋ॰५,७२,५ । "आतपः आतापिनः" भा॰ ।

आतप पु॰ आ–तप–अ । १उद्द्योते, २निविडकिरणे रौद्रे च । "आतपः कटुकोरूक्षः स्वेदमूर्च्छाभ्रमा-

प्रद’। दाहवैवर्ण्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुश्रुत॰। “भवति मधुरवाप्रच्छायमेवातपेऽपि” माघः। “आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः” रघु। “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्” रघु। “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा॰। “शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च” मनु॰। आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्य्यस्य किरणभेदः स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगापन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः। अस्य च निविडतेजस्त्वात् उष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन दुःखदायकत्वं मतुनोक्तम्। एवं “आतापतापितभूमौ माधव! माधव! मा धावेति” यशोदावाक्येऽपि। २ प्रकाशे “छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति” श्रुतिः।

आतपत्र न॰ आतपात् त्रायते त्रै–क। छत्रे। स्वार्थे कन्। आतपत्रकमप्यत्र। “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्”। “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्”। “पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्” इति च रघु॰। “राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्” शकु॰। “तस्यातपत्रं बिभराम्बभूवे” माघ। “निजातपत्रस्य तलस्थले नल” नैष॰। आतपत्रोत्पत्तिर्यथा भार॰ आनु॰ प॰ ९२, ९३ अ॰। “यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ!। छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् सम्प्रवर्त्तितम्। कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किमर्थञ्चैव दीयते। न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते। बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते। एतद्विस्तरतो ब्रह्मन्! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। भीष्म उवाच। शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम्। यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितम्। यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यताञ्च यथा गतम्। सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप!। जमदग्नेश्च संवादं सूर्य्यस्य च महात्मनः। पुरा स भगवान् साक्षाद्धनुषाऽक्रीडत प्रभो!। सन्धाय सन्धाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः। तान् सर्व्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीप्ततेजसः। आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत!। अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च। प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान्। ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे। स सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत्। गच्छानय विशालाक्षि! शरानेतान् धनुश्च्युतान्। यावदेतान् पुनः सुभ्रु! क्षिपामीति जनाधिप!। सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी। तस्थौ तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च।

स्थित्वा सा तु मुहूर्त्तं वै भर्त्तुः शापभयाच्छुभा। ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा। प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी। सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती। उपाजगाम भर्त्तारं भयाद्भर्त्तुः प्रवेपती। स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम्। रेणुके! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः। रेणुकोवाच। शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन!। सूर्य्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता। एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत् कृतं मया। एतच्छ्रुत्वा मम विभो! मा क्रुधस्त्वं तपोधन!। जमदग्निरुवाच। अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके! तव दुःखदम्। शरैर्निपातयिष्यामि सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा। भीष्म उवाच। स विस्फार्य्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान् बहून्। अतिष्ठत् सूर्य्यमभितो यतो याति ततोमुखः”। इत्येवं क्रोधेन आत्मानं (सूर्य्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूपं धृत्वागत्य तं च परितोष्य तस्मै छत्रमुपानहौ च सूर्य्योऽददादित्युक्तं ततोऽध्यायान्तरे यथा।

“एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तम!। अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै। सूर्य्य उवाच। महर्षे! शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम्। प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्याञ्च त्राणार्थे चर्म्मपादुके। अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति। पुण्यकेषु च सर्व्वेषु परमक्षय्यमेव च। भीष्म उवाच। छत्रोपानहमेतत्तु सूर्य्येणैतत् प्रवर्त्तितम्। पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत!। तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम्। धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽस्त्यत्र विचारणा। छत्रं हि भरतश्रेष्ठ! यः प्रदद्याद्द्विजातये। शुभम् शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते”। एतत्सुधाप छत्रशब्दे वक्ष्यते।

आतपवत् त्रि॰ आतपोऽस्त्यत्र मतुप् मस्य वः। आतपयुक्ते “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा॰।

आतपवर्ष्य त्रि॰ आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति वा॰ कर्त्तरि यत्। वृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्ष्याः” कात्या॰ १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्षणा या आतपे वर्षन्ति ताः। अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्या” कर्क॰। अतएव वृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभिप्रायेण तासां यज्ञकाले सद्यःसम्भवेन पूर्व्वं संपाद्यत्वोक्ता “यूपवत्परेण नैमित्तिकत्वसम्भवात्”। कात्या॰ १५, ४२

या आपोनिमित्तेन भाव्यन्ते ता नैमित्तिक्य यथा गोरुपस्त्राः आतपवर्ष्याभ्यामस्मिन् काले पशूनामभावात् अत पूर्व्वं स्तोत्वा यूपस्तरैव पुनर्यष्टव्यमिति” कर्कः । अतएव श्रुत्या दृष्टेरातपनिमित्तत्वमुक्तम् “तस्माद्यत्र कश्चित् शोचति स्वेदते वा सुरूपस्तेमव एव तदध्यापोजायन्ते” इति छा०उ० गुरुपदेकस्य सन्ताप स्वेदयोरातपनिमित्तत्वात् दृष्टेरातपहेतुकत्वम् । व्यक्तमाह यादव “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्ज्जने चतु शतं दृष्टिवाहा सन्ततास्ता अमृता स्मिय” इति सूर्य-रश्मीनां मध्ये चतु शतस्य दृष्टिसर्ज्जकत्वेन दृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

आतपवारण न० आतप वारयति वृ—णिच् ल्यु । छत्रे । “स्थपतिककुद् दृत्वा यने सितातपवारणम्” “अनुदितान्य-सितातपवारणम्” इति च रघु ।

आतपात्यय पु० ६त० । रौद्रापगमे सूर्य्यकिरणविगमे । “आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः” रघु ।

आतपाभाव ६त० पु० आतपस्याभावरूपायाम् छायायाम् ।

आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निकृष्टदेशादि उत्करा० छ । आतपसन्निकृष्टदेशादौ ।

आतपोदक न० आतपे दृश्यमानमुदकम् शा०त० । सूर्य्य-मरीची-दृश्यमाने उदके मृगतृष्णिकायाम् ।

आतमाम् अव्य० आ+तमप् आमु । अतिशयाभिमुख्ये अत्य-न्तसमन्ताद्भावे च “सद्योदेव कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्थम्” शत०ब्रा० ।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+तॄ—अप् । नद्यादेःतरणार्थ देये शुल्के “आतरस्तरणे शुल्के इत्यमरः” तरणे तत्रापवर्ग्गे” इत्युक्त द्रव्यभेदे आतरमानञ्च मनुना “पणं यानन्तरे दाप्यम्पुरुषोऽर्द्धपणन्तरे । पादम्पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् । भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदा”

आतर्पण न० आ+तृप-ल्युट् । १तृप्तौ । णिच्-ल्युट् । २प्रो-षणे ३सङ्गल्यालेपने । कर्त्तरि ल्युट् । ४तृप्तिकारके त्रि० ।

आतव पु० आ+तु—अप् । १हिंसने कर्त्तरि अच् । २हिंसके त्रि० ३राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अश्वा०फञ् । आतवायन तदपत्ये पुस्त्री० ।

आता स्त्री आभिमुख्येन अत्यते गम्यते प्राणिभिः आ+अत—कर्म्मणि घञ् । दिशि निरु० । “प्रये हितादिव अश्व-न्याता.” ऋ०१,४२,६ ।

आतान पु० आतन्यते आ+तन-घञ् । १आभिमुख्येन विस्तारे २दीर्घविस्तारे पटादिवयनार्थं दीर्घविस्तारे (टाना देओया) “यथा कृता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति” वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । ३विस्तार्ये ४क्रियमाणे च “एष एव निम्न एकाकातानः” शत०ब्रा० ।

आतानक त्रि० आ+तन—ण्वुल् । विस्तारके ।

आतापि पु० आ+तप इञ् । असुरभेदे स वातापिना भक्षितः “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुर । समुद्रः-शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” सन्ध्यादिकृत्यादर्शमन्ते ।

आतापिन् पु० आतपति आ+तप-णिनि । (चिल) पक्षि-भेदे चोरस्वामी ।

आतायिन् पु० आ+ताय-णिनि । (चिल्)इतिख्याते पक्षिभेदे ।

आतार पु० आतीर्य्यतेऽनेन आ+तॄ—आ० घञ् । नावा-तरणार्थे देये शुल्के ।

आताली अव्य० आ+तल बा० ईच् । विधुरव्याकुलीकरणे ऊर्य्या० “आतालीकृत्य विधुरव्याकुलीकृत्य”गणरत्नम् ।

आति पु०अत-इञ् । शरारिपक्षिणि । “उपर्वः पार्ष्ण्य आतिर्वाहसो” यजु० २४,३४ । “ता आतयो न तन्वः शुम्भतः स्वा” ऋ० १०,९५ । २सततगन्तरि त्रि० ।

आतिथिग्व पु० अतिथिमभिगच्छति गम—ड अतिथिग्वो-दिवोदासोराजा तस्यापत्यम् अण् । दिवोदासराजपुत्रे । “पराहन्नातिथिग्वाय शसं करिष्यन्” ऋ०६,२६,३ “अ-तिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय” भाष्योक्तेः दिवोदास एव कर्म्मदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्ध “सरको आतिथिग्वे सचीन्द्र राधे” “मद्गवो आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमत” ऋ० ८,६८,१६,१७ । “आतिथिग्व एव-माभकराजस्य पुत्र वन्ते” भा० ।

आतिथेय न० आतिथये इद ढक् । १अतिथिनिमित्तके भोज-नादौ । “आतिथेयमनिवारितातिथि” माघः “दैव-पित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” मनुः । तत्र साधु ढञ् । २अतिथिसपर्य्यायां कुशले त्रि० । “मृगयावातिथेयेषु वसन्नृपिकुलेषु स” रघुः । “अभ्युत्थाय च मनुजान् विश्व-मातिथेयो विचक्रमे” भट्टिः “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया” कुमा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं ञ्य । १अतिथिपरिचर्य्यायाम् । “तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम्” रघुः “अनुपतन कस्य यथोचितमातिथ्य विधाय” हितो० । क्लीबमपि “आतिथ्याया० प्राक्प्रायणीयम्” शत०ब्रा० नाम्नमु

अतिथिपरिचर्य्याप्रकारस्य परिशिष्टत्वात्तु वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकशब्दे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भावः ष्यञ् । अतिरेके दृद्धौ स्वपरिण्यातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू० । अतिवाहने नियुक्ताय द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" । "इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च रत्नाद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्ज्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तिर्यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य एकस्यैकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-

यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । योऽसौ दृश्यते प्रायः चन्द्रमाः स एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते ननु भक्षणार्थमिष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽनुपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तदुपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "श्रद्धाख्या आहुता आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवंविदि शव्यं शवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः, सर्वथाप्येवंविच्छवकर्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः "न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मिणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामत्वादिगुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म भवतु वा मा भूत्

सर्व्वथापि तेऽर्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्च्चिरभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्च्चिषोऽर्च्चिर्देवताया अहरहरभिमानिनीं देवतामह्न आपूर्य्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतामापूर्य्यमाणपक्षात् यान्षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद् ब्रह्मलोकादेत्यामानवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् । सर्व्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो गमनायोपतिष्ठते । “स एनमविदितो न भुनक्तीति” श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्च्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षित पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमावर्त्तं नावर्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रारूढा घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते । नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था” भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा० सू० भा० । “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” सू० । “तेष्वेवार्च्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथ वा नेतारो गन्तॄणामिति । तत्र मार्गलक्षणभूता अर्च्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथा हि कश्चिल्लोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीति । एवमिहाप्यर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमित्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादीननुक्रामति अग्निलोकमागच्छतीत्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च । तथा च ब्राह्मणम् ‘अहोरात्रेषु लोकेषु सज्जन्ते”इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अर्च्चिरादयः । अचेतनत्वादपि तेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः तल्लिङ्गात् । तथा हि चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात् । तद्वचनं तद्विषय एवोपक्षीणमिति चेन्न प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्च्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति । ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः । उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः । एतावदर्च्चिरादिमार्गगाश्च देहवियोगात् पिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः । अर्च्चिरादीनामचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्च्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः सम्पिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्च्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तमधस्तात् । ध्रुवत्वाद्देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्च्चिरादिशब्दता चैषामर्च्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । अर्च्चिषोऽहरित्यादि निर्देशस्यातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्च्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अह्ना हेतुनापूर्य्यमाणपक्षमिति । तथा च लोके प्रसिद्धेष्वप्यातियात्रिकेष्वेवञ्जातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति । अपि चोपक्रमे तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु “स एतान् ब्रह्म गमयतीति”सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्द्धार्य्यते । सम्पिण्डितकरणत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितृं शक्यते अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्सम्भवः विद्युतोह्यधि वरुणादय उपक्षिप्ताः । विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति । “वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः” । ततो विद्युदभिसम्भवादूर्द्ध्वं विद्युदनन्तरवर्त्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगन्तव्यम् । तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु

तस्यैवामानवस्य कर्तृत्वेन 'साङ्कल्प्यानुष्ठानेन वा केनचिद्धेतुपाङ्क्तादित्यवगन्तव्यम् । तस्मात् सूक्ष्मातिवाहिकादेव तान्यात्मनोऽर्चिरादय इति" शाङ्करभाष्यम् ।

आतिवाहिक अतिवाहे अतिशयवहनकाले इहलोकात् लोकान्तरगतिकाले भव' ठञ् । मनुष्याणां मृत्युकालभवे २ देहभेदे पु॰ शरीरविशेषत्वे न॰ । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्" । विष्णु ध॰ । त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्रायः तत्क्षणात् मृत्युक्षणं प्राप्येत्यर्थः "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्रैवोक्तम् । पञ्चभूतानामूर्द्ध्वाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्गशरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भकत्वतया सहैव गमनम् यथाह 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' शा॰ सू॰ व्याख्यातमिदं शङ्कराचार्य्यैः "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतं अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमादेरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् संपरिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्त्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलौकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति । इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुतिविरोधात् । नन्दाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" सू॰ । "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्व्याप्तत्वात् न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचस इति" प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् । "प्राणगतेश्च" सू॰ "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

भा० । मनुरपि "यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थाणु चरिष्णु च । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति" सूक्ष्मभूतैः संसृष्टस्यैव गतिमाह । अत्र अणुपदं पुर्य्यष्टकोपलक्षणम् । "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्म्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्य्यष्टकमिदं पुनः" सनन्दोक्तेः 'पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वै" मत्स्य० उक्तेश्च संसृतिकाले पुर्य्यष्टकस्य परलोकगामित्वसिद्धेः । आतिवाहिकशरीरस्य त्वन्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम् तत्स्वरूपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ । "तद्बीजात् संसृतिः" सू० । तस्य शरीरस्य बीजात् तयोर्विवर्त्तितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्धेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः । तयोर्विवर्त्तितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्व्वकृतकर्म्मभोगार्थं देहाद्देहं सञ्चरति । "मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म्म कायेनैव तु कायिकम्" इत्यादिस्मृतिभिः पूर्व्वसर्गीयकरणैरेवोत्सर्गान्तर्गतसर्गान्तरेऽप्युपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रम् 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त इति" । संसृतेरवधिमप्याह । "आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्" सू० । "ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्व्वेषामेव पुंसां विवेकपर्य्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह । "उपभोगादितरस्य" सू० । इतरस्याविवेकिन एव जीवकर्म्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः । देहत्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह । 'सम्प्रति परिष्वक्तो द्वाभ्याम्"सू । सम्प्रति स सृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णद्वन्द्वादिकं परिष्वक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारिकयोक्तम् । "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" । इति । भावा धर्म्माधर्म्मवासनादयः । अत परं शरीरद्वयं विविच्य वक्तुमुपक्रमते । 'मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा"सू० । स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य सम्भवादितरच्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया । "पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्य्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" इति नियतं नित्यं त्रिपरार्द्धस्थायि मोक्षनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तस्य श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । प्रतिकाले भोगाभाववचनमस्मत्कर्म्मणोऽभिप्रायेण । कदाचित्तु यातनीय-शरीरप्रवेशतो नरकादावपि भोगो भवति । अतो गमनमार्गे दुःखभोगाभावाभ्युपगमः । स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये लिङ्गस्याधिकं पुरुषस्य सुखभोगसाधकत्वमवधारयति । "पूर्व्वोत्पत्तेस्तत्कार्य्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य" सू० । पूर्व्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्य्यत्वं सुखदुःखकार्य्यकत्वं कुत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्युपभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्व्वसम्मतत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह । 'सप्तदशैकं लिङ्गम्"सू० । सूक्ष्मशरीरमवान्तरभेदभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । यदर्थसाम्ये मध्यमाभावादेतावदेव सप्तदशविधं लिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदश एकं चेत्यष्टादशत्वेन व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रे च व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतया लिङ्गैकत्वे एतस्य सूत्रस्य तात्पर्य्यावधारणात् । "कर्म्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्म्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहवल्लिङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् । अवयवविशेषेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य त्वावयवित्वमेकताद्विप्रत्ययानुरोधेन कल्प्यत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राधान्यञ्च करणस्यैव शक्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भावः इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरस्य स्वयं वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः" इति सूत्रेण च । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति स्फुटीभविष्यति । "चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति" तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति । ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युस्तत्राह । "व्यक्तिभेदः कर्म्मविशेषात्" सू० यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति । यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्म्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्म्मभिर्भवतीत्यायातम् । अर्थ

च व्यक्तिभेदो कर्म्मादिविशेषात्‌। यथा सर्गे समष्टिरूपस्य सर्वलिङ्गस्योत्पत्त्यनन्तरम्‌। "तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षसामप्यमितौजसाम्‌। सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे" इति मनुवाक्यानि समष्टिलिङ्गशरीरोपलक्षणम्‌। आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः। तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्‌। "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह। क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः"। इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्राह। "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्‌ तद्वादः" सू०। तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्साहचर्य्यात्‌ तस्याधिष्ठानस्योक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रय सिद्धम्‌। यत्तु "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः। सर्व्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" इत्यादिवाक्येषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति। ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह। "न स्वातन्त्र्यात्‌ तदृते छायावच्चित्रवच्च" सू०। "तल्लिङ्गशरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति। यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः। तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम्‌। "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः। सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" इति। अत्र तन्मात्रकार्य्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं तावल्लिङ्गस्यापि मोक्षं तदेव लिङ्गाधिष्ठानशरीरमिति वाच्यं कारिकान्तरेण। "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्‌"। इति। विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलाख्यान्तरभेदैरिति यावत्‌। अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराद्भेदाभिधानेन "पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्य्यन्तम्‌"। इत्यादिपूर्व्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्य्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत्‌ साधारसूक्ष्मपर्य्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः। नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्य्यमिति चेत्‌। "वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्म्माविद्ये तथैव च। दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्य्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्म्माणामपि वासनाकर्म्माविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा। दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदेन पुरीद्वयमित्याशयः। यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्य्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति। ननु मूर्त्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवास्त्वाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्‌ कल्पनमिति तत्राह। "मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात्‌ तरणिवत्‌" सू० मूर्त्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यात्‌ सङ्घातयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्घातत्वानुमानादित्यर्थः। सूर्य्यादीनि सर्व्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति। लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति। "अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवस्योक्तत्वात्‌। कुत कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः। "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि च" इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिमयत्वतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्म्मश्रवणादित्यर्थः। विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति। तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः। लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्रामतीति" सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात्‌ तथा संसरति चेत्यर्थः। परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह। "तदन्नमयत्वश्रुतेश्च" सू० तस्य लिङ्गदेहस्याऽन्नमयत्वश्रुतेश्च विभुत्वं सम्भवतीति। विभुत्वे इति नित्यतापत्तेरित्यर्थः। सा च श्रुतिः "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि"। यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसम्पृक्तजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः। अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याकाङ्क्षायामाह। "पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः" सू०। यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः" प्र०भाष्यम्। सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौमुद्यामिह दर्शितम्‌।

"आदेहतुल्यैरेव साहङ्कारेन्द्रियः प्राणाद्य सञ्चरति तत्तं सू-क्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह। "चित्रं यथाश्रय-मृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशे-षैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्"। लिङ्गनात् ज्ञाप-नात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अणाश्रितं न तिष्ठति। जन्म-प्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः प्रत्युत्पन्न-देहत्यागात्मत्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरस्थबुद्ध्यादिवत्। विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः। आगमश्चात्र भवति 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बला-दिति"। अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो-निष्कर्षणश्रवणेन सूक्ष्मोऽपि शरीरं पुरुषतदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते"। एवञ्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले सूक्ष्मदेहस्यावश्यकत्वे स्थिते मनुष्याणामेव दाहादूर्द्ध्वम् आतिवाहिकदेहान्तरोत्पत्तिर्मत्स्येषां प्रागुक्तवचनात् अनग्निदाहादौ तेषां आतिवाहिकभूतभावप्राप्तिरिति भेद यथोक्तम्" शुद्धित० विष्णु०। "आतिवाहिक-सञ्ज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां मान्येषां प्राणिनां क्वचित्' इत्युपक्रम्य प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-देव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोच-नम्। श्मशानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पनेव विद्यते। तत्राऽस्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा इति" अत्र प्रेतका-र्य्याकरणे दोषाभिधानम्। निन्दार्थवादो विधेयस्तुत्यर्थम् "न निन्दा निन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति" न्यायात्। एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् श्रा०त० विदुषः देशात्तदकरणेऽपि अर्च्चिरादिप्राप्तेरुक्तेः "अथ यदु चैवा-स्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदि न, अर्च्चिषमेवाभिसम्भव-न्तीति"। एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम्। एवं गयाश्राद्धादावपि "अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्नि-दग्धास्तथाऽपरे तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-म्यहमिति। गच्छलिङ्गेनानग्निदग्धस्याप्युद्धारप्रतिपादनात्। निष्कर्षस्तु संसृतिकाले प्राणिमात्रस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र पश्वादीनां दाहादिकर्म्मादिकमन्तरेणापि स्वस्वकर्म्मानु-सारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणान्तु शिश्वादिव्यतिरिक्तानां दाहादिकमन्तरेण श्मशानिकभूतभावप्राप्तिः कृते तु दाहादौ आतिवाहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः प्रेतदेहप्राप्तिः सपिण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः। तीर्थ-मृतानां न तु प्रेतदेह इति भेदः" कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम्। प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते इत्युक्तेः" "ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्म्मणा" इत्युक्तेश्च विदुषां महातीर्थमृतानां तु देशात् दाहा-दिकार्य्याकरणेऽपि अर्च्चिरादिमार्गेण तत्तत्स्थानयोग्य-देहप्राप्तिरिति।

आतिशय्य न० अतिशय एव स्वार्थे ष्यञ्। अतिशये।

आतिश्वायन त्रि० अतिक्रान्तः श्वानम् नि० न समासान्तः अतिश्वा दासः अत्यधीनत्वात् अतिश्वन्+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक्। दाससन्निकृष्टदेशादौ।

आतिष्ठ न० अति+स्था–क पत्वम् अतिष्ठस्य भावः अण्। अतिक्रम्य स्थितौ उत्कर्षे। "आधिपत्याय स्वाराज्यायाति-ष्ठायाऽऽरोहामि" ऐ०ब्रा०।

आतु पु० अत–उण्। भेलके। (भेला) उडुपे।

आतुच् पु० "आतुचि गमनार्थे इति" ऋ०भा० आधारे क्विप्। सूर्य्यस्यास्तगतिकाले तस्य निम्लोचनकाले अस्तकाले "यद्वाद्य उदिते यन्मध्यन्दिन आतुचि" ऋ० ८,२७,२१, "आतुचि सायम्" भा०।

आतुजि त्रि० आ+तुज–हिंसाबलादाननिकेतनेषु इन्। हिंसके बलस्यादायके च। "पिबत सोममातुजी" ७,६६ १८, "आतुजी हिंसको आदातारो वा" भा०।

आतुर त्रि० ईषदर्थे आ+अत–उरच्। कार्य्याक्षमे उज्ज्व० "एतदुत्तमं विधिविपर्य्ययमाहितं मपि बहिरं जयति कुस-मातुर" उज्ज्व० वैद्य० २पीडिते च। "रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा" रघु। "न ज्ञानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि" "बालवृद्धातुरैर्विना" "अकामेषास्तु विज्ञेया बालवृद्धरुगातुरा" इति च मनु। "आतुरे नियमो नास्ति" श्रुतिः। [धिक्रियते।

आतुरसन्यास न० ६त०। सन्यासभेदे सन्यासशब्दे तद्वि-

आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय उपक्रमणीयम्। आतुरस्य चिकित्सार्थमायुष्योऽक्षुण्णविषयो-देहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशाहारेण उपक्रमणीये। व्या-पारभेदे तदधिकृत्य कृतोग्रन्थः छ। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। स च सुश्रुतान्तर्गतोऽध्यायभेदः। तत्रोक्तविशेष यथा मैवातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणीयम्। स चाध्याय-स्तावद्दर्शते यथा "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायम् व्याख्यास्यामः। आतुरमुपक्रममाणेन भिषजाऽऽतुरमादौ परी-क्षेत। सत्यप्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृति-भेषजदेशान् परीक्षेत। तत्र महापाणिपादं पार्श्वपृष्ठ-

नासाग्रवनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति॥ भवन्ति चात्र॥ गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षियोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्॥ ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम्॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाकनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीनाः। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्द्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्द्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकाशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावट्वन्तरं चतुर्द्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्व्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामः। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि। भवति चात्र। सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणाद्यच्च सारतः। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु। व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत। भवति चात्र। नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। प्रागभिहिता ऋतवः। शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रियाहीना

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति। यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्। (अथ मन्ये) प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः। स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति। तत्र यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति। स समः समैर्दोषैः। यः कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा। स विषमः। यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति। य स्त्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः। विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्। तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत, विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च, एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च। जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः। सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते। प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः। ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः। वयस्तु त्रिविधम् बाल्यम् मध्यम् वृद्धमिति। तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादाइति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति। षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनम् संपूर्णता हानिरिति। तत्रा विंशतेर्वृद्धिः, आ त्रिंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता। अत ऊर्द्ध्वमीषत् परिहाणिर्य्यावत्सप्ततिरिति। सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् सर्व्वक्रियास्वसमर्थम् जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तम् वृद्धमाचक्षते। तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत। भवन्ति चात्र। बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु। भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत्। अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत्। तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीम् कुर्य्यात्क्रियाम् शनैः। देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः। कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ। रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततम् भिषक्। बलमभिहितगुणम् दौर्बल्यन्तु स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम्। यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम्। केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत्। सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्लवकरम्। सत्त्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना। राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः। प्रकृतिम् भेषजम् चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः। सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति। यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः। व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्दिशेत्। देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति। तत्र बहूदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः। आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः। उभयदेशलक्षणः साधारण इति। भवन्ति चात्र। समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः। दोषाणाम् समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः। न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्वभावतः। स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः। उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतम् भयम्। आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति। देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः। सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा। केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि। य एवमेनं विधिमेकरूपं बिभर्त्ति कालादिवशेन धीमान्। स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन"।

आतुरोपद्रव पुं० ६त०। आतुरस्य उपद्रवे ते च उपद्रवाः सप्रतीकारोपाया सुश्रुते दर्शिता यथा

"अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरल्पैर्लघुभिरुपयुक्तैः प्रयास्यति । अल्पोऽपहृद्भिर्बहुभिस्त्वादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ स्थूलैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः । कृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृत । त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ॥ तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे । प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चाप्याढके गते ॥ विलेपीमथिताकृतान्नं तथायकृतां ततः । दद्याद्युक्तेन विधिना क्षिप्रमविकृतामपिच्छिलाम् ॥ घृतस्निग्धलवणां स्वच्छतक्रयूषयुतान्ततः । अंगदद्वयप्रमाणेन दद्यात् स्निग्धमोदनम् ॥ तत सप्तमके शुद्धेनेन्द्रियवाधिना । लीनं याम् वितरेत्तक्रमातुरायोदनं मृदुम् । ततो यथोचितं भक्तमोक्तुमर्हो विचक्षणः ॥ तावबन्धैरिष्यादीनां दर्शयेद्व्याधिमुक्तकैः । हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः स्मृत ॥ एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हि सः । कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान् हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्यन्दयत्येषा तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनायामनियमशोकवैचित्त्यहेतुभिः ॥ नरान्तुमोचिताश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् । आढकार्द्धाढकप्रस्थसंख्या ह्येवमा विरेचने ॥ एको विरेकः संप्राप्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । यत्र यन्निविष्टं प्रोक्तमतस्तत्र कर्मास्त्रिधा ॥ तत्रानुक्रममेकन्तु बलस्थः सकृदाचरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचिदेव क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विदग्धेऽग्नौ दोषकोपभयाज्जनेत् ॥ प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान् कटुकं तत । स्वाद्वम्ललवणान् भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥ स्निग्धरूक्षान् रसांश्चैव व्यत्यासात्सेवयेत्ततः । केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् । क्षतं सिराव्यधो यस्य क्षतं यस्य च शोधनम् ॥ स मासं परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान् भवेत् । एकैकस्मिन् परिहरेद्धस्तौ वस्तौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णाम्बकलशस्थधर्माणो ह्यातुराः ॥ स्निग्धशुद्धाचिरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तास्तानुपद्रवान् ॥ आयासतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति । मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥ आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च । गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥-शुक्रस्रावापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते । लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥ प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥ आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्यं मूकतां तथा । हनुमोक्षमधीमन्थं मर्दितञ्च तदाश्रयम् । नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चाप्यातुरप्रदान् । यानयानात्तु लभते छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥ तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चिरासनात्तथा स्थानात् श्रोण्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः । सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये । ततोऽङ्गमर्द्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् । विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥ असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥ रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः शशश्च सेव्यः समयूरतित्तिरिः । सषष्टिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्त्तितम्" ॥ एवमन्येऽपि तत एवावगन्तव्याः ।

आतुर्य्य न० आतुरस्य भावः ष्यञ् । १आतुरत्वे २फलनाशके ज्वरावभेदे च "ज्वरांशाश्च वस्तुभेदेन नानाविधाः" हरि० १८१अध्या० दर्शिता । "कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर । यन्त्वेवं यथा लोके चरिष्यसि । सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः कोरकश्च चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन मम त्वं प्रविभज्य वै । जातिध्वंस विशेषास्तु शिखश्च स्फुट्य मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रक । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च पद्मिनीषु हिमोभूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिका विद्याः शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

स्पर्शनाच्चैव गामिमां वधमेष्यति। ऋते देशमनुष्याच्च नान्यस्तां विपघिष्यते”। “आतुर्यं नाशमैकदेशे सङ्कोच नीलकण्ठ।

आतृण्ण त्रि० आ+तृद्–क्त। १हिंसिते २छिन्ने च। “तथातृण्णात् प्रेरितो दृक्षादिशाङ्गसात्” शत०ब्रा०।

आतृप्य न० आतृप्यत्यनेन आ+तृप–बा० करणे क्यप्। (आता) फलभेदे।

आतोद्य न० समन्तात् तुद्यते आ+तुद–ण्यत्। वीणादौ वाद्ये। “सज्जमातोद्यगिरोभिर्वेष्टिताम्” “आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम्” इति च रघु०। [रघु।

आत्त त्रि० आ+दा–क्त। गृहीते “गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य”

आत्तगन्ध त्रि० आत्तोगृहीतोऽरिणा गन्धो गर्वो यस्य। १शत्रुणाभिभूते, २गृहीतगन्धे पुष्पादौ च। “नात्तगन्धमवधूय शत्रुभिः” माघ आत्तगन्धमनाघ्रातसौरभमभिभूतञ्चेति” मल्लिनाथ।

आत्तगर्व्व त्रि० आत्तोगृहीतोगर्व्वोयस्य। १अभिभूते।

आत्मकर्म्मन् त्रि० ६त०। आत्मनः स्वस्य कर्त्तव्ये कार्य्ये “आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रोधर्म्म इवाश्रितः” रघु।

आत्मकाम त्रि० आत्मानं कामयते कम–णिङ् अण् उप० स०। विषयान्तरेच्छानिवर्त्तनेन १आत्ममात्राभिलाषुके २आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते। “योऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” वृ०उ०। “आप्ताः कामा येन स आप्तकामः कामयन्ते कामा आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति। “आत्मैवान्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसोनोर्द्धं न तिर्य्यग्नाधः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं वस्त्वन्तरं यस्य “यत्र सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयात् विजानीयाद्वा” सर्व्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत भाग्यमानोह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति” भा०। आत्मकामत्वं यथाप्तकामता तथाप्तकामशब्दे वक्ष्यते।

आत्मकामेय त्रि० आत्मकामाया इदम् ढक्। आत्मकामासम्बन्धिनि तत स्वार्थे राजन्या०वुञ्। आत्मकामेयक तदर्थे।

आत्मगुप्त त्रि० आत्मना गुप्तः। स्वयमेव रक्षिते। (आलकुशी) लताभेदे स्त्री तस्या स्पर्शने हि अतिकण्डूयनं तृष्णा भवति तद्भयाच्चाम्यैर्न सा स्पृश्यते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम्।

आत्मग्राहिन् त्रि० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति ग्रह–णिनि १उदरम्भरौ २आत्मज्ञे च।

आत्मघातिन् त्रि० आत्मानं देहं हन्ति हन्–णिनि ६त०। “व्यापादयेत् तथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः। अवैधेनैव मार्गेण आत्मघाती स उच्यते” स्मृत्युक्तलक्षणे आत्मनः स्वशरीरस्य प्राणेन सह वियोजयितरि जने आत्मघातश्च द्विविधः वैधोऽवैधश्च अवैधोऽपि द्विविधं ज्ञानपूर्व्वकस्तदपूर्व्वकश्च। तत्र वैधात्मघाते न दोषः तदाहतुः अत्रिगर्गौ “वृद्धः शौचस्मृते लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयम्। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्” हेमाद्रौ अवैधात्मघातनिन्दनेन तत्राधिकारिणमाह विष्णुध०। “नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम्। असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः। अरिष्टैरात्मनोज्ञात्वा मृत्युकालमुपस्थितम्। व्याधितोभिषजा त्यक्तः पूर्व्वं चायुषि चात्मनः। यथायुगानुसारेण स त्यजेदात्मनस्तनुम्। तस्मिन् काले तनुं त्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपरार्के ब्रह्मगर्भः “यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीड़ितः। सोऽग्न्युदकमहायात्रा कुर्व्वन्नपि न दुष्यति”। तेन प्रयागाद्यतिरिक्तेऽपि क्वचित्कुष्ठरोगादीनामधिकार। एतच्च वानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरादयः। “आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति मनुना वानप्रस्थस्यैव मरणाधिकारप्रतिपादनात्। गृहस्थस्याप्यधिकार इति निर्णयसिन्धुः। प्रयागाद्यतिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः “शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजातास्तथाधमाः। एते त्यजेयुः प्राणान् वै वर्ज्जयित्वा द्विजं नृप। पतित्वा ब्राह्मणश्च न ब्रह्महा चात्मघातकः” तद्वृतवचनात् अमार्ज्जयोनै स्वर्गादि महाफलजिगीषया। प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च। तत्र प्रयागादिषु सर्व्वेषां वैधात्मघाताधिकारिण यथा “दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीड़ितस्तु पुमानपि। प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमेव च। गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात्। प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च। स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः। उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत् क्वचित्। महापापक्षयात् स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते। एतस्मिन्नधिकारस्तु सर्वेषां सर्व्वजन्तुषु। नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा। इत्थं मरणं

येषां जीवानां कुलचिह्नं भवेत् । यथैषां तु तत्र स्यात् तेषां यज्ञा-
नलहुतेषु च" इत्यादि० पु०" वाराणस्यां म्रियते यः प्रत्या-
ख्यातभिषक्क्रियः काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते
नान्यथा कुत्रचित् क्वचित्' भारते, भारते च" न लोकवच-
नात्तात । न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं
प्रति" अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्तोक्तम् "यथायुगा-
नुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति" प्रयागादौ विशेषः
त्रिस्थलीसेतौ स्कान्दे "यथा कथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-
न्यपि । पाद्मे विष्णु "देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम
सन्निधौ । मद्भक्त्यं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नरा" कौर्मे "व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ईप्सितान् लभते कामान्वदन्ति
मुनिपुङ्गवाः" तथा "या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनी
षिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे" । वाराहे
"तत्र योऽसुमुञ्चति प्राणान् वटमूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतिक्र-
म्य मम लोकं प्रपद्यते" । तथा "अकामोवासकामो वा वट-
मूलेषु सुन्दरि । शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत यदीच्छेत्परमां गतिम्"
तथा "पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान्
पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान्परित्यजेत्" ब्राह्मे "ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोज प्रयागे
विष्णुतत्पर' तनुन्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः ।
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं
ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेत्" भविष्यो-
त्तरे "समा सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ
पतने च षोडश । महाहवे षष्टिरशीति गोग्रहे अनाशने
भारत । चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्वन्ति विमुक्ते
विधानतः प्रविशन्ति सुखन्ते मे नि संदिग्ध वरानने ।
इति सामान्यतोऽपि फलमुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोज्ञेयाः ।
एवं विहित मरणं तु कलौ निषिद्धमेव "भृग्वग्निमरणं
चैव वृद्धादिमरणं तथेति माधवीये कलिवर्ज्ये मुक्तेः
यत्तु गौडा प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु-
स्तत् त्रिस्थलीसेतुकृता दूषित प्राणुक्तवचनात्
"सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च प्रायश्चित्त-
मनुज्ञातमग्निपातो महापथ । धर्मार्जनासमर्थस्य कर्त्तुः-
पापाद्धितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-
क्षणमिति" हेमाद्रौ विवस्वद्वचनाच्च अपरार्के चैवमेव । सहगमनं

कलौ भवत्येव "कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते"
इति ब्रह्मवैवर्त्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् काशीखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च
युगान्तरपरा एव प्रयागेऽपि । अवैधात्मघाते तु
"आत्मघातिनस्तूपकृत्य" विहित तस्य भार्यैव नाग्निर्ना-
मुदकक्रियेति कू० पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहित यष्टिं वधप्रायश्चित्तं
नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्ध्वं क्रिया कर्त्तुं शक्यते ।
वत्सरान्ते तु सर्वमौर्द्ध्वदेहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः ।
"गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्द्ध्वं संव-
त्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्द्ध्वदेहिकमिति हेमाद्रौ षट्-
त्रिंशन्मतात्, ब्राह्मे "क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वात्तथाकूमे स्वयम्भुविः नारीकुण्डपा-
दमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन्" स्मर्यमद द्रव्यैः
तत्र वर्षमध्येऽपि कल्पतरुकमपरार्के वायुपुराणे "शुक्ल-
पक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धन्तु वत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि" छागलेयः "नारायण
बलिः कार्योलोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौच
नान्यथेत्यब्रवीद्यमः" व्यासः "नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथेति" सचात्म-
घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंश-
न्मते "कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्योलोकगर्हाभयान्नरैः । पिण्डो-
दकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा-
विषादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां सुताश्च पौत्राश्च दयया समभिद्रुताः यथा श्राद्धं
प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुवम्" इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेश्च तत्रैव बौधाय
नोऽपि "अथ नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्तपतितस्व-
रापात्मत्यागिना ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि तीर्त्वा
वा कुर्वीतेति" स्पृष्टप्रदिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्त्वा
"दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं
तु कर्त्तव्यं पूतैश्चान्द्रायणत्रयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-
दोषः मदनरत्ने ब्राह्मे "प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्वि-
धिचोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोयत्र कुत्रचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । चान्द्रायणं
तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दहेत् "बुद्धिपूर्वं मृतानां तु नैवं कुर्य्यात् समाचरेदित्युक्तम्" अतिरिक्तावस्थायां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वाग्निमन्त्रादिसहितं कार्य्यमित्युक्तम् आत्मनोघातप्रवृत्तं परेणात्महत्यायाचरितं तप्तकृच्छ्रचतुष्टयम् लिङ्गपतनाद्यपि वा पुनः। "अर्वाक् संवत्सरात्कुर्य्याद्दहनादि यथोदितम् कृत्वा चान्द्रायणविधिमनिच्छत्यात्मघातुकेति" इत्यात्मघातिनिमित्तं तत्सम्बन्धातिचारप्रायश्चित्तेन प्रत्याहृतं कार्य्यम्। प्रमादमरणे तु "अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" इत्युक्तेः एवं कार्य्यं तत्र तु "चोराग्निजलगोविप्रैः स्वयमा-त्मघातिनाम्" याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं मा-तुलवचने त्र्यहाशौचमिति तत्र त्र्यहाशौचसद्यःशौचयो-र्विकल्पइति भेदः। त्र्यहाशौचमिति रघुनन्दनादयः। सद्यः शौचमिति मिताक्षरा। ख, चू आत्मघातकोऽप्यत्र त्रि०।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वयन्तुः। १काके, २कुक्कुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) शब्दध्वनि-भिरात्मनामैकदेशो घोष्यते इति तयोस्तथात्वम्।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन-ड। १मनोभवे २पुत्रे च "अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्र वत् दुहिता कथामिति" स्मृति "आत्मा वै जायते पुत्र इति" श्रुति ३कन्यायां, ४मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री। "वचिताः पुरःपतितमेत्य मात्मजा "माघः सन्ध्य युगं चरणयोर्जनकात्म-जाया" रघु। ३। आत्मजातोऽप्यत्र पुंस्त्री०।

आत्मजन्मन् पु० आत्मनो जन्म यस्य। अपत्ये "अत आहर्त्तु-मिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने" कुमा०। "तमात्मजन्मानमज चकार" रघुः। ईत०। पुत्ररूपात्मोत्पत्तौ न० "तस्या-मात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघु०।

आत्मज्ञान न० आत्मनोज्ञानम्। यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतावुक्तम् "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि येनात्मानमवायै" "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरस्मात् भेदज्ञानं यथावद्रूपज्ञानमात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्कारस्वरूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् "आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्"। "सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्। तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः" इति च मनुः। ६त०। आत्मनोबोधोऽप्यत्र।

आत्मतत्त्व न० आत्मनस्तत्त्वम्। आत्मनो यथार्थस्वरूपे १चै-तन्यरूपे मतभेदे२कर्त्तृत्वादिरूपे। आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्य्यैः चार्वाकादिमतनिरसनेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा "इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वं जनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्वएव तद्धानोपायमन्विष्यन्तोऽनुपरताः सर्वाध्यात्मविद्याकाव्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्ण-यन्ति च ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यनुयोगितया आत्मैव तत्त्व-तोज्ञेयं। तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि चात्मापि वस्तु-भूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राव्ये-कवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्या-दिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परम-पदार्थः। २आत्मरूपे परमपदार्थे च।

आत्मतुष्टि स्त्री० आत्मन्येव तुष्टिरस्य। आत्ममात्रज्ञानला-भेन १प्राप्ततुष्टौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि। ईत०। २आत्मनः सन्तोषे स्त्री। सा च विकल्पविषये धर्मे प्रमाणम् "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्म-नस्तुष्टिरेव चेति" मनूक्तेः। [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्

आत्मत्यागिन् त्रि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज-णिनि। आत्म-

आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश–आधारे घञ्। १दर्पणे आदर्शे हेम०। "मधादमात्मीयमिवात्मदर्शं" रघु। भावे घञ् ईत०। २आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे।

आत्मदर्शन न० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश–करणे ल्युट् ईत०। आत्मसाक्षात्कारसाधने १श्रवणे २मनने ३निदि-ध्यासने, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदि-ध्यासितव्यः" इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया श्रवणादीनां त्रयाणां विधानात् तेषां तथात्वम् "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो-मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" इत्युपक्रम्य "एते दर्शनहेतव" इत्युक्तेश्च तेषां तथात्वम् भावे ल्युट्। २आत्मसाक्षात्कारे "अयं हि परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्", ३आत्मत्वेन सर्वभूतेषु ज्ञाने च "अन्नावोकाश्चविगम सर्वभूतात्मदर्शनम्"भा०।

आत्मद्रोहिन् त्रि० आत्मने द्रुह्यति द्रुह-णिनि। आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनोध्यानम् योगविशेषः। आत्मसा-क्षात्कारसाधने ध्यानरूपविभेदे। तत्प्रकारश्च मत्स्यपुराणेदर्शितः "ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिषूदनम्। हृदि-स्थादेवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः। हृदि ज्योतींषि भूयश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम्। स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रण-वञ्चोत्तरारणिम्। ध्याननिर्मथनाभ्यास्तु विष्णु पश्येद्धृदि स्थितम्। हृद्यर्कश्चन्द्रमाःसूर्य्यः सोममध्ये हुताशनः। तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः। सत्वो-

रणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मन. । वाह्यदेशस्वमोऽन्यासां प्रत्यक्षो नैव जायते । अ-त्यन्तपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयैषुभिः । एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातन । एष धाता विधाता च पुराणोनिपुणः शिव । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । मन्त्रैर्वैदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराकाशमेव च । पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डित । चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चैतानि शरीरके । शब्दोरूपं तथा स्पर्शो रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्यानु विजानीयात् पञ्चैव विषयान् बुध । हस्तौ पादावुपस्थञ्च पश्चं पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके । मनोबुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्य पराणीह चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मानं तदग्रीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जना साधुदर्शय । इदन्तु परमं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् । निर्दु मममतुलं गुह्य तद्विष्णोः परमं पदम् । विज्ञानसारथिर्यस्तु मन प्रग्रहवान्नर । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरापगतयोभाग कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभागाज्जीव सूक्ष्मउदाहृत । महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः पर । पुरुषान्न परं किञ्चित्ता काष्ठा सा परा गति । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरत सदा । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि " । जीवात्मपरमात्मनोरैक्यतया क्वचिदीश्वरधर्मेण क्वचिच्च जीवधर्मेण ध्यानमुच्यते । आत्मस्वरूपसत्ता तस्य ध्यान प्रकार या॰ स्मृतौ उक्त यथा । "अनन्यविषय कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् । ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभु ' "आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मैकविषयाणि कृत्वात्मा ध्येय योऽसौ प्रभुर्निवातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येयत्वं वशित्वप्रसक्तेर्बहिर्विषयाभावस्तिरस्कारेणात्मप्रवणतामाम घटादपस्फुटनिवद्धप्रमामतानप्रसरस्येव प्रदीपस्य कथितम्" मिता॰।

आत्मन् पु॰ अत–मनिण् । १स्वरूपे, २यत्ने, ३देहे, ४मनसि, ५बुद्धिस्थे चित्ते,६धृतौ, ७अर्के, ८वह्नौ, ९वायौ, १०जीवे, ११ब्रह्मणि च । "आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पुरुष इति श्रुत्युक्त अहम्प्रत्ययविषयत्वमात्मन' । अयं प्रत्ययविषयत्वे च यद्वा वादिविप्रतिपत्तय' शा॰भाष्ये दर्शिताः । "देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताजना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्त्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं हि बहवो विप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त " । विवृतञ्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनपुरःसरं विवरणोपन्यासे वाचस्पत्यादिना "यथा रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधाराटावत्वप्रभृतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्त्तृभोक्तृधर्मसमझाख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिमत्स्वन्येषु अहप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यर्थविशेषेऽपि शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मपाविनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्प्रवादिवद्व्यक्त्याकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन वैदिकै प्रतिपन्ना, व्यक्ति सांख्यादिभि ,उभयं वैयाकरणै , स्वावयवसंस्थानाख्याकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नैयायिकाद्यै । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादावामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तस्य हशब्दप्रयोगेऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थशङ्कास्तु । तत्र विचारविरहित प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानोऽहमात्मेति प्राकृता शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्ना' । तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं जानामीति शरीरस्याहमन्वयालम्बनत्वेन सामान्यतत्त्वेन चावगम्यमानत्वात्तद्देहात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहु सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रियाण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणस्य कस्मादुपादानत्वकल्पनसाम्यर्हितत्वात् । अत अन्धोऽहं काणोऽहं मूकोऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्येकमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे स्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वञ्चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेवमेकस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यदद्राक्षं पूर्वं इदमद्राक्षं च पश्येदानीं तदहं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्यात् क्रमेणेति चेत् नैवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं किन्त्वेकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां पुरुषाणामेकैकस्य विनाशेऽन्येनाप्युपसर्जनत्वं तथेन्द्रियाणामपि एकैकस्योपयोगनाशेऽन्येनाप्युपसर्जनत्वम् । अन्धे तु अन्धस्य स्वप्ने चक्षुराद्यभावेऽपि चेतने मनसि विज्ञानाश्रयत्वमहंप्रत्ययालम्बनत्वं चोपपद्यते । न च रूपादिविज्ञानानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथा सति चेतने मनसि रूपादिस्मरणानुपपत्तेः । ततः/मनस्येव चक्षुरादीनि आश्रयत्वम् तत्र कर्तृत्वोपचारात् सिध्यति । न चानेकात्मत्वे एकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासादाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादिकरणं शरीराद्याधारं मन एवात्मेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुपपन्नम् मन्वानास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञानं तु ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते विज्ञानानां हेतुफलसन्तानभावादेव बन्धमोक्षादिसिद्धिः । माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शनाच्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्यात्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत । निरालम्बनज्ञानायोगात् आपाततज्ञानानामेव सालम्बनत्वं न सौषुप्तिकज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं सालम्बनम् प्रत्ययत्वात् सम्मतवदिति । उत्थितस्य सौषुप्तविषयस्मरणाभावनियमात्तत्र विषय इति चेत् । तर्हि तत्र नियमेनास्मर्यमाणत्वादेव ज्ञानमपि मा भूत् । न च शून्ये विप्रतिपत्तव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीतनिर्विकल्पकजन्यस्तथा तत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोत्थाने सति जायमानस्याहमस्मीति तत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययरूपकारणरहितस्य नाशकत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति । अपरे पुनः शरीरेन्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्येऽहंप्रत्यय उपपद्यते शून्यादुत्थानादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिकविज्ञाने प्रत्यभिज्ञाव्यवहारो युज्यते सर्वो हि लोकोऽनुभूतं वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रयतते ततस्तत् प्राप्नोति ततः सुखं लभते । यद्येतावन्त्येकवस्तुविषयतया भासमानं ज्ञानान्येकसन्तानवर्त्तिनो बहव आत्मानः परस्परवार्त्तानभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसन्तानवर्त्तिनः किम् निष्पादयेयुः । तस्माद्यएवाहमिदं वस्तु ज्ञातवान् स एवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अहं विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात् । ममेदं विज्ञानमिति संबन्धोऽनुभूयते । न चायमनुभवो ममात्मेतिवदौपचारिकः बाधकाभावात् । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्युक्तम् । तत्रापि संबन्धप्रत्ययस्याविशेषात् अहंप्रत्ययस्याव्यापित्वात् । न चायमात्मा सादिः । शरीरोत्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिप्रतीतेः तद्धेतुभूतयोः पुण्यपापयोः कर्त्तुं पूर्वमवश्यं सत्त्वात् । न चायमनित्यः विनाशानिरूपणात् । न तावत् स्वतो विनाशः निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतैरङ्गीकारात् । नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतोरसंभवात् संभवे वा न विनाशः सिध्येत् । कर्मनिमित्तोऽयमस्य ध्वंसः न च तत्कर्म फलोपभोगायात्मनोऽवस्थितिमेव नाशयेत् विनाशं तस्मादनादेरविनाशिनोऽनन्तशरीरेषु यातायातरूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगार्थं सम्भावितविकारस्य क्रियाफलरूपसाध्यत्वमपि क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वमपि नानर्थम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेषु अनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् "पञ्चभूतात्मके तस्मिञ्छरीरे पञ्चताङ्गते" इत्यादिशास्त्रात् । यत्तु नैयायिका मन्यन्ते भूतोपचारिणा शरीरं पार्थिवमेव तत्र क्लेदनाद्युपलब्धिर्जलादाविव भूतान्तरोपष्टम्भादिति । तदसत् । शोषणादिना जलाद्यपगमेऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयः । तथा क्लेदनपाचनमूहनावकाशदानानामपगमेऽपि शरीरस्यापचयाभावप्रसङ्गात् । यत्तु वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्मकत्वे शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम् । तथा सति सर्वस्य विनाशप्रत्यक्षत्वापातात्तेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तित्वात् । न हि घटादयः परमाणुस्थितावयविनोऽवयवाः प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यन्ते । तस्मात्तत्संघातः शरीरम् । न च गन्धादिमतां तद्रहितानां च भूतानामेककार्यारम्भकत्वं परस्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति नीलादीनामेकावयविजनकत्वे चित्ररूपारम्भकत्वस्य चाप्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृतेऽपि न तद्वारितम् । तत्र शरीरस्य भोक्तृत्वं वदन्तो लोकायतिकाः प्रष्टव्याः किं व्यस्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वमुत सम-

त्मानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषां भोक्तृता। तदा-
स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यसङ्गत्यभावादनुपपत्तौ
संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात्। अन्तरेणैव संघातं भोक्तृत्वे देहा-
द्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत। नापि क्रमेण
तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न च वट-
पिशाचन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात्। व-
टपिशाचयोराधाराधेयत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तॄणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यव-
स्थिताः। अथ क्रमभोगः। अथ कश्चित् व्यवतिष्ठेरन्। तदा
युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः। यथैकस्मिन्
मुहूर्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
विभागो गुणप्रधानतया संघातो वा नास्ति तद्वत्। नापि स-
मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः। प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः। अथ मन्यसेऽस्मो मस्विमेषु
तिलेष्वेकैकस्य स्नावाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
तज्जनकत्व तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
तापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः। आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न
यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्ये
तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात्। अथ धान्यं शे-
षिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोः भोक्त्रोः
संघातापत्तिर्दृष्टेति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्ते।
ध्यानं प्रति विवाहानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
ऽपि तवासिद्धः संघातानिरूपणात्। न तावत् संघातो नाम
भोग्यभोगिनोरनवद्येकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वात्तद्भोगयोः सार्व-
त्रिकत्वप्रसङ्गात्। नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूते-
भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्। अभेदे भूतमात्रतया
संघातत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोरनङ्गीकरणात्। अथाव-
यविनं पारतन्त्र्याद् पञ्चमतत्त्वापत्तिरपि नकारे पृथि-
व्यादितत्त्वात्मतत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत्। न चैकद्रव्यगुणा-
मन्योन्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतोऽनेकेष्वेकत्वबु-
द्धेर्विभ्रममात्रत्वात्। न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः
संघातः, तदानीं काष्ठान्तरेण वह्निना वायुसहकृते जले-
नाप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात्।
प्रधानान्वयपिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा
त्वेनाभावात्। वह्निव्याप्तेनाय पिण्डेन सन्तापितजले
वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात्। न चोक्तदोषपरि-
हारार्थमेकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः भङ्गमीरा
सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात्। यत्
तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम्।
शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति। तदुक्तन्यायेन
निराकरणीयम्। ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां
भोक्तृत्वं निराक्रियते। तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः।
तच्छक्तय इति मीमांसकाः। तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
णीत्यन्ये सर्वे वादिनः। तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धि-
सद्भावात् छायायां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
श्रवणाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि शास्त्रात्। न च
छायायामचेतनस्य हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्
एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न। अथ मन्यसे
शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
ने लाघवमिति। तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारित्व-
सर्वविषयसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः। न च सर्व-
गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात्।
एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
रेकौ शरीरस्यैवान्यथासिद्धौ। अतो मीमांसकमतमनु-
पपन्नम्। सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
विशेषसम्बन्धाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानीति। तदप्ययुक्तम्।
तेषु प्रमाणाभावात्। विमताः रूपाद्युपलब्धयः करण-
पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण-
प्रेरणात्मके कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन-
वस्थानात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चे-
त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेत् न आगमस्याकारविरहि-
णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः। न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
याणि, रूपादिज्ञानस्य लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षु-
रादीनां प्रतिपत्तेरभावात्। तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति।
अत्रोच्यते। गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवाव-
गम्यन्ते। न हि तत्र आकाररहितानि जानन्ति किन्तु
गोलकान्येव। यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सा-
ङ्ख्यैरुच्यते। तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
जगत्सर्वकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयथा-
पि नास्ति किमपि मानम्। अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण-
वचनानि मानं तन्न श्रुतिविरोधात्। "अन्नमयं हि सौम्य
मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

भूतविकारत्वागमात् । अतः सुखादयस्तावदिन्द्रियाणामहङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यत्तु तार्किकैः भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदयुक्तम् । तेषामसाधकत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि करणत्वात् घटादिवत् करणत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेत् न, इन्द्रियत्वाणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् । वैशेषिकैः विषयाभावव्याप्युपलम्भहेतोपाय इति चेत् न तद्वैलक्षण्ये परिमाणेनापि भवतः विषयाभावादिवत्तदर्शनप्रसङ्गात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यथा प्रदीपभेदाभासकं तथा रूपगुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपप्रकृतिको दीपः एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति चेत् न पञ्चस्वेव श्रवणे श्रोत्रे पञ्चगुणवदाकाशारम्भेऽनैकान्तिकत्वात् सर्वमप्युक्तं शब्दाकाशमात्रस्य यथा श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमप्यनिष्टप्रसङ्गो दुर्वारः । रूपादिपञ्चस्वाभिव्यञ्जकस्य मनसोऽभूतस्य रूपाद्यात्मकत्वप्रसङ्गात् । अभूतत्वासिद्धेः पञ्चात्मकतया मनोऽपि भूतारब्धमिति चेत् तर्हि अत्यल्पपरिमाणादेरपि प्राकृततया चक्षुरादीनां भूतारब्धत्वं न स्यात् अवयवारब्धविषयारम्भत्वाद्वीकारे सति भौतिकत्वासिद्धिरिति चेत् तर्हि मनोऽप्यवयवारब्धविषयारम्भेण पञ्चभूतात्मकः सावयवद्रव्यारम्भकत्वे निरवयव मनोद्रव्यं प्रत्यारम्भकत्वं किन्न स्यात् । तस्मात् युक्तिभिरिन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्धिः किन्त्वागमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । व्यापकेन्द्रियमतेऽपि सर्वगतानि सर्वत्रकार्यं स्यात् आकाशवदित्यस्तत् । दृश्यते हि घ्राणं तत्कार्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रत्वेन तत्प्रसङ्गाहिग्रायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्र शरीरं तत्र सर्वत्रेति विवक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि यत्र यत्र शरीरं तत्र शरीरकार्यं न च शरीरस्य सर्वगतत्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि शरीरोपाधिकगमनत्वात् आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रियाणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावयवेष्वनैकान्तिकत्वात् । मायोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् । शरीर एव वृत्तिलाभान्न दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रियसद्भावकल्पना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानीन्द्रियाणि । यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति सुगताः कल्पयन्ति

तदप्ययुक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वम् उत सर्वेषामपि न तावदिन्द्रियाणां दूरत एव स्वर्गे गमनं श्रोत्रनिरूपणात् भावि प्रथमः विषयः चक्षुश्श्रोत्रे प्राप्यकारिणी बाह्येन्द्रियत्वात् घ्राणादिवत् । तेजसः पादितूरप्रेक्षणप्रदर्शनात् दर्शनम् प्राप्तेन चक्षुषो युक्तादिवाहित्यविषया सन्तृप्त च श्रोत्रप्रत्यासत् परम्परया श्रोत्रसमवायसम्बन्धादिति वस्तादिरिष्यते । तदयुक्तं तत्र सति ध्वने श्रोत्रे शब्द इति प्रतीतेर्भवितव्यं न तु तत्र शब्द इति । तस्मात्तदनुभवश्रोत्रमेव तत्र गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोऽपि सविषयतत्त्वतदर्थे प्राप्तकारित्वेन कथं निरवयवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तन्न तार्किकं परिच्छिन्नत्वात् घटवत् । निरवयवं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आकाशवदिति चेत् न वैशेषिके । किंवा सावयवद्रव्यत्वात् घटादिवत् । अन्यथा मनसोऽवयवत्व ... । कथं तर्हि सूर्य उद्यात्मनिपात इति चेत् तोरमध्यावा देशादिनियमाभावादिति ब्रूमः । अवयवत्वं तु कायगतत्वे नाभिमतानां चक्षुरादीनामध्यवसितमात्रोऽपि इव यत् । अवयवत्वात् संयोगव्याप्ताद् घटादिवदणुपरिमाणत्वात् सर्वगतत्वेन युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । सूक्ष्मत्वात् । इन्द्रियविशेषेषु क्रमेण मानमाद्येषु कथं तदेकसमासेनेति चेत् अत्यन्तैकत्वादप्रत्यक्षमिति ब्रूमः । प्राणास्तु गमनागमनवत्त्वरूपोऽन्तःप्राणकारणत्वात् मन इति प्रतिपेदिरे तत्र स्वतन्त्रं व्याप्तिगमनमेव वैशेषिका वर्णयन्तः शरीरव्याप्तिगमनमपेक्ष्य विशिष्टप्राणजनकत्वादर्शनात् । सन्दृष्टम् व्याप्तिगमनदेशैः सर्वप्राणजनकमिति चेत् न स्मर्यते सन्दृष्टात्मकत्वात् प्राणितयाप्यपि व्याप्तप्रयोगात् । विशेषप्राण व्याप्तमपेक्ष्यमेव विशिष्टप्राणजनकमिति चेत् न विशिष्टप्राणस्य प्रयोगजन्यत्वात् । अथ गमनभावातीतमध्य उत्तरप्राणं न जनयति किं तु तस्माकारमात्र समर्पयतीति चेत् न आकारकार्ययोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकत्वमात्मनामपेक्षितया ऽन्यापेक्षाभावात् । तस्मादन्यदेव वायव्यं मन इति सिद्धम् । ननु कथाय गात्रे आत्मा योऽहेतुरादिषु विषमान्वेषु आत्मेत्यादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् वदन्ति । युक्तार्थिकानां बाधकाभावात् । अन्ये मतं देहादि-

एतः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षः । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उत अदृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचायमात्मा जड़ः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्त्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः” । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्रापि आत्मनो भोगानुसन्धानं प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदैक्यत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेवमात्मतत्त्वमवेदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारम्भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयो भोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन तत्साक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकास्तु भोक्तुर्जीवादतिरिक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकं विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्य्यशक्तयः क्वचित् पराकाष्ठाप्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्त्राद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता, नैष दोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्वाकादिशब्दे वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे उक्तावस्यात्मनिरूपणायेत्थमभ्यधायि “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति न तु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां तन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनताज्ञापकाभावात् मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्य्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत लाघवात् जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्थञ्च संस्कारस्यानादितया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्त्तृत्वं चास्तु विरोधे बाधकाभावादत आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्व्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावादिति भावः । ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्व्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावस्थायामपि आलयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनाया वसनइव पूर्व्वपूर्व्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्व्वज्ञ्यापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमनाभावात् सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात् तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकविषयसमावेशात् इतरथा विरोधस्यैव दुरुपपन्नत्वात् । न च वासनासंक्रमः

सम्भवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासम्भवात् । उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादविनाशे मानाभावाद्बीजादावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्व्वद्रूपत्वाकल्पनात् अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वावश्यकत्वे दर्शितत्वात् निर्व्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्यानुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, जीवेश्वराभेदबोधकोऽभेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् स्तौति अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति । अतएव "सर्व्व एव आत्मनि समर्पिता" इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्त्यावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यादस्त्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्म्मले प्रकृति च सत्त्वाभावेऽपि सत्त्वरूपं तदितिवत् द्वित्वाभावेऽपि द्वावात्मानौ ताविति सम्भवात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मक एवात्मनिरिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमनुच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात् । सोऽपि तदाऽभीष्टभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अतएव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्यमिति" श्रूयते ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, "य सर्व्वज्ञ" इत्युत्तरोक्तात् आनन्दम् इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थः अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयाजन्तत्वात्, अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् । अस्तु वा तन्नित्यानन्दो न त्वसौ, आनन्दम् इत्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात् । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्

विभेति यदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तदुपगमनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमं परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तदुपलम्भस्याभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ममेदं कर्त्तव्यमिति प्रदयः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनायमयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिज्ञानासामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्यम् । ज्ञानादृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्बुद्धिचेतनामाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्याभावे मम इति चेत् क्षये किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तदुपूर्व्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादर्शनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्तापि कर्त्ताहमेव इत्यस्य प्रदर्शनात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः । धर्म्माधर्म्माश्रयः इति । आत्मेत्यनुपज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणा देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्त्येति । अस्मदात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योपपादनात् चेष्टायाः

प्रयत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्माऽपीति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्यय तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्व्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्द्दश गुणाः पूर्व्वोक्ता वेदितव्याः" । ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्द्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छाद्वेषः यत्नः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनाख्यसंस्कारः धर्म्मः अधर्म्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्म्मत्वावगमात् तथा ६४१पृष्ठे आत्मानशब्दोदिता अपि । मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह । "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वाचं वा कोविजानाति पुन संश्रुत्य संश्रुताम्" या० स्मृ० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्य, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तोऽत्मा ध्रुवो न, तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीति । तथा कस्यचित् पुरुषस्य वाचं पूर्व्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचन्तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो आत्मा ध्रुव इति सिद्धम् किञ्च । "अतीतार्थस्मृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः । शब्दादिविषयोद्योगं [illegible] कर्म्मणा मनसा गिरा" या० । "ह्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्हि अनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्व्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नस्य कारकः । सर्व्वेन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणामन्तःकारणत्वम् । तथाहमेषामभिजननादिसम्पन्न इत्यहङ्कारिनिधानुबन्धानामप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा गन्धस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं कर्म्मणा मनसा गिरा कः कुर्य्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः" इत्यन्तेन आत्मविवेके च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्ययविषयत्वमादौ आत्मनोऽव्यवस्थाप्य देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

"अथात्मसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति विकल्पस्य प्रामाण्यमात्मसिद्धत्वात् । न चायमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, अबाध्यत्वादप्रतिक्षेपाच्च न च लैङ्गिकः, अननुसंहितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात् । न च स्मृतिरियम्, अननुभूते तदनुपपत्तेः । अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोविकल्पस्तत्स्वपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारणत्वात् । इह वासनामुपादायानाश्वासे प्रमाणान्तरेऽपि क समाश्वास, यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तस्मादात्मावादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् । तच्चाप्रामाण्यप्रमन्दौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ वेति । तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावान्नीलविकल्पस्य चरमकल्पमालम्बते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि "प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वे साक्षादेव सवस्तुकः । तदाभासे तु मूलेऽस्य पारम्पर्यात् सवस्तुतेति" । न च बाह्यप्रत्यक्षनिष्ठत्वादेव निर्मूलत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विशेष । शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरेन्द्रियबुद्धिसमुदायालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसम्बन्धिशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र क स्वीय इति वचनीयम् । अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वभावानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्येक प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव घटादयोऽपि कदाचिदनन्यानुभवितृका इति न कदाप्यहमास्पदमिति चेत् एवन्तर्हि लभ्यतेऽप्यहंप्रत्यय शरीरादावारोपरूप एव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् । बुद्धौ मुख्य एवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरह छिनद्मीतिवदिह जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्यये तथ्याकारवत् प्रतिपन्नाकारोऽपि प्रतिपत्तैरेवायमात्मा तथा भासत इति चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् चिरं नः समीहितम् । अस्तु सोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्रतिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरेणाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिसन्तानालयबुद्धिसन्तानः प्रतिपत्ता, अयं तत्रालयविज्ञानमात्रक इति चेत् अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता । स किं सन्तन्यमानरूपः 'तद्विपरीतो वा इति चिन्तायामिष्यते निःषेधिता चासौ मामिति' । स्थानान्तरे च तत्रैव

"ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् नैवं देहस्य मूर्त्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यः । न च भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यं प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वानुभूतस्मरणप्रसङ्गात् । न च प्राक्पर्यवसितं, करचरणाद्यवयवविगमे तदनुभूतस्मरणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथमस्तनप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाहेत्वभावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्युपायताप्रतिसन्धानं विना चेच्छानुपपत्तेः । इह जन्मन्यननुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्मृतौ प्रतिसन्धानायोगात्, जन्मान्तरानुभूते चानुभवितरि भस्मसाद्भूते अन्येन स्मरणायोगात् अनुभवादीनां प्रत्यासन्नानाञ्च कार्यकारणभावस्य इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् । तथा च तदभावे तदभावस्य सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रियाणि चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च । न च मनस्तथा, तस्य करणत्वेनैवानुभवादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च । अनादिश्चासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादित्वात्, द्रव्यं च समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वात्, अमूर्त्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्मान्वयत्वाच्च । तथाऽत्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदैवानुत्पत्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अद्रव्यत्वे निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः । न च संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाहारकस्य तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वे नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्माणामाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत आरम्भकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्त्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थं सपक्ष । अणुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् मनोवत् "अणीयानणोरपीति" बाधविरोधाविति कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वादिति तत्संयोगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु "महतोऽपि महीयानिति" प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तदनभिज्ञत्वेन" ।

आत्मषट्कस्यात्मवादिना मत संवादानुत्पत्त्या आ० क० भा० निराकृतम् यथा "समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः" सू० "तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित् सर्वास्तित्ववादिनः केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरञ्च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तञ्च तान् तावत् प्रति ब्रूम । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चतुष्टये च पृथि-

व्यादिपरमाणव स्वरस्नेहोष्णमेरणस्वभावाः ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञका पञ्च स्कन्धा तेऽप्यध्यात्मं सर्व्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः। तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः समुदायिनामचेतनत्वात्। चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्। आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मात् समुदायानुपपत्तिः। समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत। "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्" सू॰। यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति। ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानम् नाम रूपं षडायतनम् स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानम् भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्त्वमित्येवञ्जातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित् प्रपञ्चिताः। सर्व्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः। तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात्? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति। ननु अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्, अत्रोच्यते। यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादय एव संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततश्च संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयीभावशून्येषु चाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत्। अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः। अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति। तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं वोत्पद्येत। नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्। अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात्। उभयमभ्युपगमविरुद्धम्। अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम्। अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं, भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम्। अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः। तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः" इत्यन्तेन"। एतन्मतमनुसृत्यैव "सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम्। सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमहेश्वरा इति"माघः। आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते। तदेतन्मतमुत्थाप्य दूषितं शा॰सू॰भा॰ यथा। "एवं चात्माकार्त्स्न्यम्" सू॰। "यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरोदोषः प्रसज्येत। कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयते। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत् अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति विकसेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम्। प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन्। अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्व्वेषाम-

यवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्। अथ पर्यायेण वृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत। तत्राप्युच्यते। "न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः" सू०। न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः? विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्य्यं विक्रियावत्त्वे च चर्म्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्म्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति। किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायधर्म्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात्। न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति। किञ्चान्यत् आगच्छन्ते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किञ्चान्यत् अनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्। अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्व्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यदोषप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायाम् पुनः पर्य्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् यथा रक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते। सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति। "अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः" सू०। अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत् पूर्व्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः। अथ वाऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्व्वयोरप्यवस्थयोरवस्थित-परिमाण एव जीवः स्यात्। ततश्चाविशेषेण सर्व्वदैवाणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः। अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम्"। इत्यन्तेन जीवस्याणुपरिमाणत्वे ये जीवाणुं मन्यन्ते तन्मतस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा।

"उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" सू०। इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्विन्महापरिमाण इति। ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तमतश्च परमात्मैव जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते तस्य सर्व्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः। तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीव इति उत्क्रान्तिस्तावत् "स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्व्वैरुत्क्रामतीति" गतिरपि "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्व्वे गच्छन्तीति"। आगतिरपि "तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति। सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते। "स्वात्मना चोत्तरयोः" सू०। उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्म्मक्षयेणावकल्प्येत उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति गमेः कर्त्तृस्थक्रियात्वात्। अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव सम्भवतः। सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते नह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनात् "चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरैति स्थानमिति" चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः। "नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्" सू०। अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कस्मात्, अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः। "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" "आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्येवंजातीयका हि श्रुति-

रात्मनोऽणुत्वे निर्दिदिक्षितेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, "विरजः पर आकाशात्" इत्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति" शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्देशो वामदेववद् द्रष्टव्यः । तस्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । "स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च" सू० इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशेति" प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः" इति । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इति चोन्मानान्तरम् । नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्व्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति चेत् उत्तरं पठति । "अविरोधश्चन्दनवत्" सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशे सम्बद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायाञ्च त्वचि वर्त्तते त्वक् च सर्व्वशरीरव्यापिनीति । "अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि" सू० । अत्राह यदुक्तम् "अविरोधश्चन्दनवदिति" तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अनुमेयन्तदिति यदुच्येत न चात्रानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं विभोर्नभस इव, आहोस्विच्चन्दनस्येवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते-नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमिति उच्यते । हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु "हृदि ह्येष आत्मा" "स वा एष आत्मा हृदि कतमः ? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्यादयुक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति । "गुणाद्वालोकवत्" सू० । चैतन्यगुणव्याप्तेर्वा जीवस्याणोरपि सतः सकलदेहव्यापि कार्य्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्य्यं करोति तद्वत् । स्यात् कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहाह्लादयितृत्वं नत्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पेदित्याशङ्क्य "गुणाद्वालोकव"दित्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति । "व्यतिरेको गन्धवत्" सू० यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्व्वावस्थातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्व्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्व्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति गन्ध एवाघ्रात इति लौकिकाः प्रतियन्ति । रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्ताश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । "तथा च दर्शयति" सू० । हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैव "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः" इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । "पृथगुपदेशात्" सू० । "प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति" चात्मप्रज्ञयोः कर्त्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा

दायेति च" वक्तुः शरीरात् पृथङ्निर्गमनव्यपदेश इतमे-
नाभिप्रायमुपोद्बलयति तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
"तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" सू० । तुशब्दः
पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अणुरात्मेति उत्क्रान्त्याद्य-
श्रवणात् । परस्यैव हि ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् ताद-
त्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्
ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत् परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति
परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं तस्माद्विभुर्जीवः । तथा
च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु"
इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मा-
र्त्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता
वेदनोपपद्यते । त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टक-
तोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टक-
योर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्न-
शरीरव्यापिनीति पादतल एव तु कण्टकतुन्ना वेदनां
प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणस्य व्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणि-
देशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।
प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा
गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन
"उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं
विद्यादपो वायुं च संश्रितमिति" । यदि च चैतन्यं जीवस्य
समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य
स्वरूपमग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत
इति । शरीरपरिमाणत्वञ्च प्रत्याख्यातं परिशेषाद्विभुर्जीवः
कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इति अत आह "तद्गुणसारत्वा-
त्तु तद्व्यपदेश" इति । तस्या बुद्धेर्गुणाः तद्गुणाः इच्छा द्वेषः
सुखं दुःखमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः
संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तस्य भावस्तद्गुणसा-
रत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वम-
स्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि
लक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य
सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य
परिमाणव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्य-
पदेशो न स्वतः । तथा च "बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पते" इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह
तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य
भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । नह्युभयं मुख्यमव-
कल्पेत । न चानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं
सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
तथेतरस्मिन्नप्युन्माने "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्र-
मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति च बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवारा-
ग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना । "एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यः" इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते ।
परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन
च प्रकृतत्वात् जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः ।
तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा
द्रष्टव्यम् । तथा "प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्योपाधिभूतया जीवः शरीरं
समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा शिला-
पुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागो
विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां
दर्शयति "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि" इति
"कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृ-
जते"ति । उत्क्रान्त्यभावे हि गमनागमनयोरप्यभावो विज्ञा-
यते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपा-
धिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत् यथा
प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वा-
दणीयस्त्वादिव्यपदेशः "अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा, मनो-
मयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प"
इत्येवं प्रकारः तद्वत्" इत्यन्तेन । इति शाङ्करानुयायिन
रामानुजभाष्यादयस्तु जीवस्याणुत्वपक्षमरीरचन् । तत्र-
पक्षस्तत्रत्यस्त इत्थं तयोर्युक्तायुक्तत्वं नैयायिकवैशेषि-
काङ्गीकृतविभुत्वप्रदर्शकयुक्तीरवलोक्य सुधीभिः समर्थनीयम्
न्यायसूत्रवृत्तौ चात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा
"तत्रेन्द्रियं चात्मपदवाच्यमिति समये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रि-
याणां चैतन्यमस्तु लाघवात्तथा चात्मशब्दस्य गौणार्थत्वादि-
न्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न चाक्षुषमितीन्द्रियचैतन्यवादिम-
तनिराकरणायाह । "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्र-
हणात्" १ । "न विषयव्यवस्थानात्" २ । "तद्व्यवस्थानादेवात्म-
सद्भावादप्रतिषेधः" ३ । "शरीरदाहे पातकाभावात्" ४ ।
"तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्" ५ । "न
कार्य्याश्रयकर्तृवधात्" ६ । "सव्येन दृष्टस्येतरेण प्रत्य-
भिज्ञानात्" ७ । "नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभि-

मानात्" ८। "एकनाशे द्वितीयाविनाशात्" ९। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" १०। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" ११। "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२। "न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्" १३। "तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः" १४। "अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य" १५। "नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्" १६। "ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्" १७। "नियमश्च निरनुमानः" १८। "पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः" १९। "पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः" २०। "नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्" २१। "प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्" २२। "अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३। "नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्" २४। "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ सूत्राणि "एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनोभयवत्त्वेनैकस्य धर्म्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति १। अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वमित्यस्याभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः। अयंभावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यतायावश्यकत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि अद्राक्षं चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ३। समाप्तमिन्द्रियप्रकरणम्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्कां दूषयति। पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथाचोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति। यद्वा दाहेन नाशः तथा च शरीरनाशे सति कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नेष्यते तथापि तस्य प्रमाणाभ्यां कृत्यादेकदेशिनः पूर्व्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ४। तथापि तस्योदोष इत्याशङ्कते। तदभावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रत्यक्षवत् नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विकारत्वं तेन जन्यधर्म्माश्रयत्वमभिमतमितीति केचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्। किन्तु सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५। परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुरुच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः। यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्त्तुर्वधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भाव। वस्तुतस्तु अपूर्व्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषरूपं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीरविनाशनोद्देश्यकखड्गनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्व्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तं देहभेदप्रकरणम्। प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायैतदुपन्यासः ७। एतद्दूषयति। मध्यस्थचेतना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ८। आक्षिपति। चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ९। अत्रैकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानादवयवनाशे सर्व्वत्रावयविनाशनियमाभावात् चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य पूर्व्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षनाशप्रसङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात् इत्यस्य स्वावयवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकाकारस्याशयः। परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः। सूत्रं सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशाग्राहकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि द्वारस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वय भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरविल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्ध्यति १२। आक्षिपति। स्मृतिर्हि सर्वं व्यभिचरतीति नियमस्याभावात् दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मानाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधेन युक्तं यच्चिंप्राह्यमात्मेन स्मृतेरात्मगुणत्वात्परिशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरुक्तं परामर्शानुमानात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानाश्रयत्वस्य कारणापत्तेरिति भावः १४। विषयाणां सर्वेषामां स्मृतिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिसङ्ख्यानात् आनन्त्यात् तथा च बाधकादतिरिक्तात्मसिद्धिः। इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं प्रकृतं तत्प्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्क्यते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसा चार्यान्तरत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासज्यवृत्त्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यं तथा चैको ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैक सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञामात्रं विभु व्यासज्योपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमाण्वन्तरस्यातीन्द्रियत्वेऽपि मनस एकत्वम् स्यादत आह। उक्तोनियमविशेषोनिरनुमानम् निष्प्रमाणकः गौरवात् प्रतीतेश्च विनिगमकाभावाच्चेति भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि देहादिभिन्ने आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलोकार्थिन प्रवृत्तिरतः आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्। जातस्य बालस्य एतज्जन्मानुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु असत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वापूर्वानुभवाधीन स्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मन पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य हर्षादयोऽत्यविकारादनुमेया न च तदनुभव पद्मादीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियाविशेषादेव तदुपपत्तेरिति भावः २०। निराकरोति। उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्मकानां पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां ये विकारास्तेषाम् उष्णशीतादिनिमित्तत्वात् मनुष्यादीनान्तु हर्षादिनिमित्ता सुखविकारादय इति न तुल्यतेति भावः २१। आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह। प्रेत्य मृत्वा जननानन्तरं जातः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मान्तरीयाहारेष्टसाधनताधीनस्तन्यजीवनादृष्टोद्बोधितसंस्कारा-

धीनेष्टसाधनताकारणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्त्तत इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसन्निकृष्टस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं तथैव बालस्यापि स्तनोपसर्पणं न त्विष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्या चेष्टेत्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपानएव बालः प्रवर्त्तते नान्यत्रेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्र चर्याप्रत्यक्षाभावात् प्रवृत्तिहि चेष्टानुमिता सिद्धं न तु क्रियामात्रमतोन व्यभिचार इति भाव २४। हेत्वन्तरमाह वीतरागोरागशून्यस्तस्य जन्मानुत्पत्तेऽपि तु सरागस्यैव जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्तरस्य हेतुरिति सूत्रं स्तन्याभिलाषोऽत्र; सम्भृति तु मनुष्यादीनां कर्मादिसकलाभिलाषजनकं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् २५” वृत्तिः। वैशेषिकसूत्रोपस्करयोरात्मसाधनप्रकारं यस्य देहाद्यतिरिक्तता साधिता यथा “इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः” १। “सोऽनपदेशः” २। “कारणाज्ञानात्” ३। “कार्येषु ज्ञानात्” ४। “अज्ञानाच्च” ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेश ” ६। “अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः” ७ सू॰ “इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह। हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यश्चाद्भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धेरूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया तद्रूपेणैव लिङ्गत्वमुक्तम्। तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा चासौ च प्रसिद्धेराश्रिता, यः प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा १। ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि साध्यमित्याशङ्क्याह। अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः २। ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करचरणादीनां तद्‌गुणानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः। इतिमादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्व्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम्। नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतः "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य"इति। किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् २। ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्मरूपतया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्व्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्व्वपार्थिववृत्तिताव्याप्तेः कार्य्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४। ननु घटादावपि सूक्ष्मरूपतया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह। सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः। सर्व्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५। ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह। हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुर्हेतुरनपदेश इत्यर्थः ६। ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वह्नेर्धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुत्पद्यते इत्यत आह। हि यतः कार्य्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्वह्न्यादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स च स्वभावो यदि कार्य्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथा च कार्य्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, यथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्य्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्रपक्षाधीनपक्षौ चेति स्वशिष्यव्यामोहनाय परिभाषामात्रमिति भाव" ७। उपस्कृ०। अनतिदूरे च तत्रैव "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" १८ सू०। "ज्ञानमात्मन्यनुमयता लिङ्गम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्य्यत्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्य्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात्। नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्य्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकेभ्यो व्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां पर्य्यवस्यति। न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्य्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्ध्योरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्म्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्व्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्व्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्थतो प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात्। आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव कर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्व्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः। किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानताविरहे निमित्ततापि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि विषमपरामर्शवन्निसंयोगादिभिः, व्याप्यवृत्तितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात्। तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। बुद्धा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति सांख्यमतनिराशाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" बुद्धितत्त्वं वक्ष्यते ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्य्यायाभिधानं, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम्। अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थं तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भाव" १८। "प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्" १९। "आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह। प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलकौ शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मविशेषा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १९ उपस्का०। आह्निकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” १। “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” २। “प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्” ३। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४। “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” ५। “यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६। “सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः” ७। “तस्मादागमिकः” ८। “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम्” ९। “यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति” १०। “दृष्ट आत्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः” ११। “देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२। “सन्दिग्धस्तूपचारः” १३। “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः” १४। “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः” १५। “सन्दिग्धस्तूपचारः” १६। “न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः” १७। “अहमिति शब्दयोग्याभ्यां शब्दव्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८। “सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्” १९। “व्यवस्थातोनाना” २०। वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षाशेषम् उद्देशक्रमलङ्घनेन मन परीक्षामवतारयन्नाह। मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्ध भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम्। आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तन्मन इत्यर्थः। ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्म्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यमुपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शरहितत्वाभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकप्रमाणमिति चेत् नैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्व्वेन्द्रियसन्निकृष्टात् सर्व्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्य्यविरोधान्नैवमिति चेन्न नहि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन आशुभलरासनत्वादिविरोधाय बिभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्राकारमेव वा स्यात्। भवत्येव दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि आशुक्रदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु सत्स्वुपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्। व्यासङ्गोऽपि करणधर्म्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभुत्साधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्व्वबुभुत्सायां सर्वविषयकसर्व्वोदयप्रसङ्गात्, बुभुत्साया अपि अभिमतार्थग्राहीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्, तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः। तदीयस्पर्शग्राहकमानबाधितत्वं वैभवहेतव। किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात्, विभुकार्य्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्। तत्रापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्य्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात्। तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात्। ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुना मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽस्त्विति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावप्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादितिदिक् १। ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह। यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात्। किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्ययत्नसिद्धमेव मनसोद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनाश्रितत्वमिति २। ततु किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह। मन प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात्। यत्तु सर्व्वेषां करणत्वाद्बौद्ध

युगपत् कर्म्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्। एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसाक्रान्तो गुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्म्मत्वादेव नास्ति, छिन्नच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पराङ्मनोन्तरग्रहणाद्वा। यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् २। इदानीं क्रमलब्धमनःप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह। प्रवृत्तिनिवृत्तिमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति चात्मनो लिङ्गानि। तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्ध्वाधोगती उत्क्षेपणापक्षेपणे मुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नादुद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवस्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाय्वोः सन्निकर्षयोरिवोर्द्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्द्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्द्ध्वमधो वा प्रेरयति। सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोरूर्द्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते। एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः। तथाहि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म्म, एते च कर्म्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते। एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्य्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि लक्षयति। तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्म्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतस्य भेषजादिना संरोहयति भग्नस्य करचरणादि संरोहयति तथा च गृहपतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति। एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्व्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणावस्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटिकां वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति। ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किन्तु शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः। यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैत्रमैत्रवच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य" इति तत्र चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्य्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति। तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत् वृद्धेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धमिश्रकस्य बालस्य शरीरभेदाग्रहस्यापि सत्त्वात्। मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात्। ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वदभेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः। हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक्। इन्द्रियान्तरविकारात् अस्त्यपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविल्वस्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवः, स च नान्तरसानुमितिमन्तरेण, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्य्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीयं सूत्रम् "इन्द्रियान्तरविकारात्" इति। सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः। तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वप्रकारमनादाय पर्य्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न बाधावता-

रसत्वादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति भावः। व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्य्यवस्यति तस्यैव तत्प्रकारत्वात् अन्यथा द्व्यणुकं कार्य्यानाश्रितं सत् कञ्चिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्य्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात्४। ननु सिद्ध्यतु आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह। यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतोनित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः५। पूर्व्वपक्षमाह। सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति प्रत्यक्षं नास्ति चेत् तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा वह्निना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वह्नौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः६। ननु प्रत्यक्षादृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोदृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षी आह। सामान्यतोदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कञ्चिदाश्रितत्वमात्रं सिद्ध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति७। तत् किं“योऽपहतपाप्मा स आत्मा”इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह। आगमप्रमाणसिद्ध एवात्मा न त्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्त्रमनर्थकम्, दृष्टं हि भूतदृगकर्दीधनितरस्यादागुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानम्८। तदेव निमिषं सूत्रं पूर्व्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह। नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः। ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकादप्राप्तेरित्यर्थः। नहि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा। शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च। इन्द्रियमपि सामान्यतोदृष्टमेव तच्च विशेषापर्य्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहंपदेऽन्यत्रमात्मत्वमेव प्रकारः, तथा च पक्षधर्मताबलादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्य्यवसन्नं तच्चात्मत्वसाधारण्येनेति विशेषसिद्धिः एवं सामान्यतोदृष्टादपि सामान्यतोविशेषसिद्धिः। यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदयुक्तम् नहि मननमन्तरेण सद्युक्तशास्त्रज्ञानसम्पादनम्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण अनादिमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्य कदाचित् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शाब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः। ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथमहं-शब्द इति चेत् न एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्याऽऽत्मप्रत्यक्षः। कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःख्यादिप्रत्ययः नञ्ज्ययमसुखः सन्दिग्धवस्तुको वा, शैत्यादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि कश्चिदनाभासविषयोऽपि। प्रत्यक्षमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते९। एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्व्वपक्षवादी आह। इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तम्, प्रत्यक्षमित्यर्थः तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं प्रत्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन “नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः”१०। अत्र सिद्धान्त्याह। दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे च न मूलसामग्रीके सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः। प्रत्यक्ष इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कितमाह, कुत एवमित्यत आह दृढत्वात् प्रमाणसंप्लवेनान्यथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूराच्चोपप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकाविशेषेणापि तदनुमानं तद्वत्म् “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः” इति, इदमत्राकूतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसिकमानस एव तथापि अहं गौरः अहं कृश इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्वेमानमावादयति किन्तु संमीलितज्ञानमानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्व्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति। किञ्च “श्रोतव्यो मन्तव्य” इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममननस्य दृष्टसाधनत्वावगतौ अनुमितस्याऽप्यप्रमाणत्वानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनाभावे साक्षात्काराभावेऽपवर्गाभावादिति भावः। अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रती-

तिद्व्यामिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं स्थापयितुम् ११। ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यमात्मनस्तुपपन्नमित्यत आह। अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारस्य भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिजातिविशेषेण देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ एव च प्रत्ययः। तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुज्यते तदौपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते। तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः। आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगेण दृश्यते तत्र क मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः १३। समाधत्ते। अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः। अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियग्राह्यः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नाय लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव। मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः। किञ्च यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपधानेन तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपधानेनैव प्रत्यक्षं भवति। आकाशमपि तर्हि शब्दोपधानेन प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्। आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तुल्यमिति चेत् बहिरिन्द्रियस्यैव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यासन्नमर्थं शब्दोऽभ्यधादित्याह १४। पुनः शङ्कते। अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्ययः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्ययः। देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृशः

स्थौल्यादिमेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समर्थयितुमशक्या इत्यर्थः १५। सिद्धान्तमाह। तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति। उपचारोऽयमाभिमानिकः किन्तु शरीर एवायमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटस्थत्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे शिशीरितोऽहमुष्णोऽहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्ग्राह्येण च न स्यात्। अहं सुखी दुःखी वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरमानसम्भवात् लोहगादवदिदं गन्धर्वमितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते गमनोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् १६। सिद्धान्तमुपोद्वलयन्नाह। ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ चाऽनुभवे अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः। शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञान, न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाहं कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण जायमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, अन्यतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रतिबन्धकमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्यनुभवः शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन सत्कल्पनीय तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि प्रत्यक्षमित्यत आह। अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वं वा यद्बाधकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दव्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति बुद्ध्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण मानसाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताक्षस्य यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षेण अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्र च्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात् अभावात् । बुद्ध्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति ग्रन्थगौरवभिया नोक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि।१८। आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । एक एव आत्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्ध्येदात्मभेद, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक्।१९। सिद्धान्तमाह । नाना आत्मानः कुतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियम ।यथा कश्चिदाढ्य, कश्चित् रङ्क, कश्चित् सुखी, कश्चिद्दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजन, कश्चिन्नीचाभिजन, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जाल्म इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मना भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात्" २० । उपस्कारः

सांख्यसूत्रभाष्ययोश्च प्रत्येक भूतेषु चैतन्यादर्शनेन समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा "न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः"१ । "प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च"२। "मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ३" सां०सू० "देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह। भूतेषु पृथक्कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः १ । बाधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणसुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति २ । प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य परिहरति । ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्याप्रवृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्त्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांहत्ये तदुद्भवः सम्भवेत् । प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं ताम्बूलादिभि सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः ननु समाश्रिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनाया गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात् । ननु यथावयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति चेत् नैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति" भा० अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते ते च नाना "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्" सा०सूत्रात्। वेदान्तिनस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कर्णशष्कुल्यादिभेदेनाकाशभेदवत् नानात्वं वस्तुत एकत्वम् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "रूपरूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतेः "अंशो नानाव्यपदेशात्" "तद्गुणसारत्वादिति" च न्यायाच्चेति । एतत्प्रपञ्चस्तु शा०भा० द्रष्टव्य ।

मिताक्षरायाम् देहाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं दर्शितं यथा "भूतचैतन्यवादिपक्षम्परिजिहीर्षुराह"। "वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आर्त्त्या गत्या तथाऽऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च । श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः । निमित्तशकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः । तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि । आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा । मन्वन्तरयुगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि । वित्तात्मानं विद्यमानम् कारणं जगतस्तथा" या० वेदैः "स एष नेति नेतीत्यात्मेति" "अस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणिपादम्" इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरार्जितधर्म

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । व्याप्तौ जन्मान्तर भवकर्म्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां प्राणेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादि समवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर संयोगज इति वाच्यम् शक्तेःसाधारणगुणत्वादतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्त्तव्यः । सध्यान्ते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । तथा शुभकर्म्मानुष्ठानमशुभकर्म्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि यद्भुतज्ञानमिन्द्रधन्वादिपतत्रिचेष्टादिलिङ्गकम् ज्ञानम् ग्रहाः सूर्य्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जागद्वैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः । तथा स्वप्नजैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानैः । तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौषधिफलैः मेधापूर्व्वकैः शुक्रकार्य्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमान देहेनयो विद्ध जानीत । किञ्च । “अहङ्कृति स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धि सुखं धृतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गं स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसागतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानम्पाञ्चभौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः । तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वर ” या० । अहङ्कृतिः अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । प्रसिद्धमन्यत् । धृतिर्धैर्य्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्व्वश्लोकेऽनुगमनसत्त्वेषमादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोनियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्न प्रसिद्धः पूर्व्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रियाणामीरणं प्रेरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम्” इत्यन्तेन मिता० ।

देहात्मनोः स्वभावभेदपर्य्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं तथा दर्शितं विवेकचूडामणौ “देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्योनियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेवहिलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहम्मतिं मूढजनः करोति । विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवो विदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदिता विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी । छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव मुमुक्षुणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽत्र चित्ते न पुनर्भवाशा” । आत्मस्वरूपमुक्तं विवेकचूडामणौ “अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् । यः पश्यति स्वयं सर्व्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किञ्चन । आभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्य-

वम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु स्वकीयेषु वर्त्तन्ते प्रेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः । वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा । एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः । सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागसवश्चरन्ति । अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उरुप्रकाशः । आकाश उच्चै रविवत् प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् । अयोऽग्निवत्तानुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विलीयमानेऽपि वपुष्यमुष्मिन् न लीयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः । विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्थास्वहमहमिति साक्षात् साक्षिरूपेण बुद्धेः । नियमितमनसामुं त्वं स्वमात्मानमात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः । अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्बन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरणक्लेशसंपातहेतुः । येनैवायं वपुरिदमसत् सत्यमित्यात्मबुद्ध्या पुष्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकृद्वत् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा । ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिकस्ततो योऽसद्ग्राहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे । अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् । समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम् । तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं मोहादहमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरमुं बन्धनगुणैः परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति । महामोहग्राहग्रसनगलितात्मावगमनो धियो नानावस्थां स्वयमभिनयंस्तद्गुणतया । अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ निमज्ज्योन्मज्ज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः । भानुप्रभासञ्जनिताभ्रपङ्क्तिर्भानुं तिरोधाय विजृम्भते यथा । आत्मोदिताहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम्”।

शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं तद्रूपञ्च या॰ स्मृतौ मिता॰ धरावाक्योक्तम् । “द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् । मण्डलन्तस्य मध्यस्थ आत्मा दीपवदचलः । स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु” या॰ । “हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेशरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्त्रिसोमाख्यावामिताभिरूक्तास्ते द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्य्यस्ते भावाविवरसम्बद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डकमध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये च इन्दुचन्द्रप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवातस्थदीपवदचलः प्रकाशमान आस्ते । स एवम्भूतो ध्यातव्यः । यतस्तत्साक्षात्कारवानिह संसारे न पुनः संसरत्यमृतत्वमाप्नोति” मिता॰ ।

आत्मशब्दनिर्वचनञ्च वेदान्तकल्पतरुकृताम् “यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयान् प्रभुः । यच्चास्य सन्ततोभावस्तस्मादात्मेति कथ्यते” अन्यत्र च “प्रत्यग्रूपः पराग्रूपात् व्यावृत्तोऽनुभवात्मकः । प्रथते यः स आत्मेति प्राकृतात्मविदो जगुः इति”स च पञ्चधा । “भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा मतः” इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु अधिष्ठातृत्वेनावस्थितेः पञ्चविधत्वम् । “त्यज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणेऽपि नाप्यते । त्यागसाध्यो यः स आत्मानुभवात्मकः” इति तत्र देहे “भर्त्तृरूपसखि निक्षिपतीनामात्मनो मधुमदोद्यमितानाम्” किरा॰ “आत्मनोदेहान्” भट्टि॰ “प्रभाविन भाविनमन्त्रमात्मनः” माघ॰ । आत्मनोनित्यत्वेन देहस्यैवानित्यत्वमिह विवक्षितम् तदवच्छिन्नचैतन्यस्यात्मशब्दार्थत्वेऽपि विशेष्ये बाधान्वयासम्भवात् विशेषणे तदन्वयः । एवं “व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ” “हे वेधात्मद्भोजना” इत्यादावपि “स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना” रघु । “आत्मना शरीरेण” मल्लि॰ “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” गीता । यत्ने “कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ बन्धमोक्षे स युज्यते” इति कर्म्माणि आत्मा यत्नोयस्येत्यर्थः । भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गौणः आत्मोपकारकत्वात् आत्मजन्यत्वाद्वा “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनात् । स्वभावे, धृतौ च “तमात्मधन्यमनिन्दितात्मा” रघुः । “अनिन्दितात्मा कर्त्तव्यस्वभावः आत्मसम्भवं पुत्रमनघम्” मल्लि॰ । १२देहावच्छिन्ने चैतन्ये च “आत्मैव आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” स्मृतिः । अन्तःकरणे, “आत्मानमात्मना वेत्सि” कुमा॰ । “तमसोऽकृतात्मनो स्याम्”

बृ॰उ॰ "अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी मनस्वी स्याम्" भा॰ स्वरूपे" अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" छा॰उ॰। जीवात्मनि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" कठ॰उ॰। "तत्रात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि" भा॰। बुद्ध्यादौ "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः। एष सर्व्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति यच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" कठ॰उप॰ "ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि बुद्धिर्हि मनआदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां प्रत्यग्ज्ञानम्। बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजेप्रतूपच्चे यच्छेत् प्रथमजत्वात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः। तञ्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्व्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये सर्व्वान्तरे सर्व्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि" भा॰ तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दोगौणः ममात्मा भद्रसेन इति वत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति" शा॰ भा॰ उक्तम्। परमात्मनि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः"। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति च श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा "आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते" वाक्यप॰। बुद्धिविशेषस्य धर्म्मोपलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे "ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु" रघुः "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः। भावे त्व आत्मत्वम् आत्मधर्मे न॰। "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" उदयन॰। तल् तत्त्वार्थे स्त्री "सदात्मताध्यात्मविदा रते च का" नै॰। ष्यञ् टिलोपः। आत्म्यम् तत्त्वार्थे न॰। हितार्थे ख। आत्मनीनः आत्महिते त्रि॰। तस्येदं छ आत्मीयः। तत्सम्बन्धिनि त्रि॰। गूढात् परस्तेऽस्य पृ॰ पर्णविकृतौ गूढोत्मा "गूढोत्मावस्थ विकृतिरिति" व्या॰ कारिका "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति कठ॰उप॰। आत्मन प्रत्यक्त्वं, परात्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च मदभेदेन प्राक् दर्शितौ।

आत्मनिष्ठ त्रि॰ आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य। आत्मज्ञानमात्रान्वेषिणि ब्रह्मनिष्ठे छत्रवौ।

आत्मनीन त्रि॰ आत्मने हितम् ख। १ आत्महिते "तामात्मनीनामुदवीढ रामः" भट्टिः। "अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म यातं जन्तुः" नीति॰ २पुत्रे ३ श्यालके नाटकप्रसिद्धे विदूषके च पु॰ अजयः ४ प्राणधारके प्राणिनि त्रि॰।

आत्मनेपद न॰ आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक् स॰। आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तङादौ। "तङानावात्मनेपदम्" पा॰ "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्"। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ उक्तेः आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम् तङ् प्रत्याहारः स च "तआतां झथास् आथाध्वम् इड् वहिमहिङ्" पाणिन्युक्तः" एतेषां स्थाने एव लकारभेदे तत्तद्रूपाणि आदिशानि।

आत्मनेपदिन् पु॰ आत्मनेपदं विहितत्वेनास्त्यस्य इनि। पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोङन्ताः स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः। एवमन्येऽपि धातवः स्वरितेतोञितश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे उपसर्गविशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्य आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः यथा। "विपराभ्यां परस्मात्तु जयतेरात्मनेपदम्। परिव्यवेभ्यः क्रीणातेस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः। आङो दोऽनास्यविस्तारे यपथे यपतेर्भवेत्। पर्य्यन्वपाङ् क्रीडः स्यादकूजार्थात्तु तङ् मतः। आङो नौतेः प्रच्छतेश्च यमायामागमेर्भवेत्। नायतेराशिषि भवेत् जिज्ञासयाम्लु शिम्नतेः। कुर्य्यात् भक्षावसाये खेलनार्थात् किरस्तु तङ्। उपात् कर्त्तरि सृट् तस्य भत्स्याद्येऽथ मणिषि। प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रमे,ऽभीष्टबोधने। वर्त्तमानास्तिष्ठतेस्तङ् तथा कर्मविवक्षितात्। देवपूजासंगमयोर्मैत्रीमार्गगतौ तथा। उपात्तङ् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाङ्क्ष तङ्। तथा समपरिभ्य स्थ उदश्चानूर्द्ध्वकर्म्मणि। स्वाङ्गकर्म्मकात् तङुद्भ्यां तपतेर्भवेत्। हनो यमश्चयाभूतादाङः कर्त्तरि तङ् भवेत्। समः कर्म्माविवक्षायां गम्यर्च्छिप्रश्च्युभ्यो भवेत्। उपसर्गादस्यतेश्चाङूहतेश्च विभाषया। निसंव्युपेभ्यो ह्वयते स्पर्द्धायामाङ एव तङ्। सूचने, भर्त्सने, हृष्टे—प्रसेव प्रवर्त्तने। सतो गुणान्तराधाने, सेवाया विनियोजने। कथने च कृञस्तङ् स्याद् दर्भेस्तु सहने तथा। नेः प्रतिकर्मप्रसारणात् कर्म्मणा र-

ङितास्तु तङ् । शास्त्रार्थवेदनेनैव अपमाने तथाविषये । उत्क्षेपणे प्रार्थने च प्रत्यभिर्यातने तथा । अन्तिकमापणे भर्त्यां व्यये आपनये तथा । अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मण्येव तङ् नयतेर्भवेत् । उत्साहे चाप्रहिंसौ वृद्धौ च क्रमतेस्तु तङ् । परोपाभ्याञ्चेतरार्थे तथाऽनोर्ण्योर्लिङ्क्रमे । प्रोपाभ्यां तङ् समारम्भे वेः पादचलनार्थकात् । विभाषया क्रमेस्तङ् स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निह्नवे चोऽकर्मकाच्च संप्रतिभ्यामचिन्तने । यत्ने च ज्ञामपूर्व्वोक्तौ विमतावुपसान्त्वने । प्रार्थने च वदेर्व्यक्ते संभूयोच्चारणे तु तङ् । अनोरकर्मकाद्व्यक्ते वर्णोक्ते विमते तु वा । अवाङ्गिर कर्त्तरि तङ् प्रतिज्ञायां समस्तथा । उदश्चरः कर्मकात् समोयुक्तात् तृतीयया । तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे दाण संपूर्व्वकात्तु तङ् । ज्ञाश्रुस्मृदृश्यतेश्च स्यात् सन्नन्तात् कर्त्तरीष्यते । अनोर्जिज्ञासतेनैव प्रत्याङ्भ्यां श्रुवस्तथा । शरादानोपसर्गात्तङ् युजेर्न यज्ञपात्रके । अपालने भुजेस्तङ् स्यात् णुव संपूर्व्वकात्तु तङ् । अकर्त्रर्थस्य धातोर्यत् कर्माण्यन्तस्य चेद्भवेत् । ण्यन्तस्य कर्त्ता स, तदा तस्मात् ण्यन्तात् भवेत्तु तङ् । णिजन्ताच्च स्मयेर्वृधेः प्रतारार्थे तु तङ् भवेत् । कविकल्पद्रुमग्रन्थे ञित्त्वेन पठितास्तु ये । णिजन्ताश्चोभयपदास्तेभ्यस्तङ् कर्त्तृगे फले । अपाद्वदोयमोऽप्यस्य समदाङ्भ्यस्तथैव तङ् । उपसर्गादृते ग्रथ तथा तङ् कर्त्तृगे फले । समीपस्थपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत् । द्योतनं स्यात्तदा तत्र तङ् कर्त्तरि विभाषया” उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् । “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनं क्वचित्” व्या॰कारिका । [स॰ । व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे ।

आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तदुद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक् ।

आत्मन्वत् त्रि॰ आत्माऽस्त्यस्य मतुप् वेदे भत्वात् न नलोप स्त्रियां ङीप् । १आत्मविशिष्टे “तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिः” ऋ॰ १,११६,३ । “आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृत पय” ऋ॰ ९,७४,४ । लोके तु आत्मवान् इत्येव । २यत्नवति ३प्रशस्ते च त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

आत्मन्विन् त्रि॰ आत्मन्+अस्त्यर्थे वा॰ विनि भत्वम् । मनस्विनि “तनुमनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति” बृ॰उप॰ “आत्मन्वी मनस्वी” भा॰ ।

आत्मपुराण न॰ आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूपनिविष्टत्वमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । आत्मनो जगत्सृष्ट्यादिरूपेतिवृत्ताधिकारेण शङ्करानन्दकृते अष्टादशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके ग्रन्थभेदे । तत्र प्रतिपाद्यानि १अ॰ ऐतरेयोपनिषदर्थविवृतिः । २अ॰ बृहदारण्यकस्य कौषीतकिब्राह्मणार्थविवृतिः । ३अ॰ बृ॰ गार्ग्याजातशत्रुसंवादार्थविवृतिः । ४अ॰ बृ॰ मधुकाण्डार्थविवृतिः । ५अ॰ बृ॰ याज्ञवल्क्यकाण्डार्थविवृतिः । ६अ॰ बृ॰ याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविवृतिः । ७अ॰ बृ॰ याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादार्थविवृतिः । ८अ॰ श्वेताश्वतरोपनिषदर्थविवृतिः । ९अ॰ काठकोपनिषदर्थविवृतिः । १०अ॰ तैत्तिरीयोपनिषदर्थविवृतिः । ११अ॰ गर्भाद्युपनिषदर्थविवृतिः । १२अ॰ छान्दोग्यस्य श्वेतकेतुसंवादार्थविवृतिः । १३अ॰ छा॰ सनत्कुमारनारदसंवादार्थविवृतिः । १४अ॰ छा॰ प्रजापतीन्द्रसंवादार्थविवृतिः । १५अ॰ तलवकारोपनिषदर्थविवृतिः । १६अ॰ मुण्डकोपनिषदर्थविवृतिः । १७अ॰ प्रश्नोपनिषदर्थविवृतिः । १८अ॰ माण्डूक्यमैत्रायणीयाथर्वणप्रभृतीनामुपनिषदां सारार्थविवृतिः । एतत्पुराणस्य उपमोपायेन वेदान्तमतप्रामाण्यप्रतीपयोगि विवर्त्तनं बाधकारणमात्मिका ततएव तस्याध्येयकार्या उपज्ञा ।

आत्मप्रकाश त्रि॰ आत्मनः प्रकाशः । आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्थावभासनरूपे प्रकाशे । “आत्मनश्चाप्रकाशत्व पदार्थावभासनम् । मान्द्यादिदोषसंवृद्धिर्भ्रमत्वान्न यतो मिथि” इत्युक्ते अग्न्यादिप्रकाशविलक्षणनित्यप्रकाशत्वेन तत्प्रकाशेनैव घटादिस्फुरणेन च तस्य तथात्वम् । “बुद्धितत्त्विदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घट स्फुरेत्” इत्युक्तेस्तस्य सर्वप्रकाशकत्वम् ।

आत्मप्रभ त्रि॰ आत्मना स्वयमितरानपेक्षेण प्रभा यस्य । १स्वयंप्रकाशमाने “लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वित” भा॰व॰प॰ ४२अ॰ । २परमात्मनि पु॰ “अत्रायं स्वयंज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावक” इत्युक्तेश्च तस्य भासने इतरापेक्षाभावात्तस्य तथात्वम् । ६त॰ । ३स्वयंप्रभायां स्वयं प्रकाशे स्त्री ।

आत्मप्रभव पु॰ प्रभवत्यस्मात् प्र+भू–अपादाने अप् आत्मा देह प्रभवो वा प्रभवो यस्य । १तनुजे पुत्रे मनोभवे २कामे च ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री आत्मप्रभवोऽप्यत्र । ५आकाशादिषु च च परमात्मनः प्रभवत्वात्तेषां तथात्वम् ।

आत्मबन्धु पु॰ आत्मनो बन्धुः । १आत्ममित्रे “आत्ममातृस्वसुः पुत्रा आत्मपितृस्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः २इत्युक्ते” मातृपितृस्वसृ॰ २पुत्रे ३मातुलपुत्रे च । “भर्तृदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातर-

यथा। अनूनतो नीतमनोभवेन विधाः समग्रधारिम" ना० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धूनाञ्च ग्रहणम्। आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र। ३आत्मनि च "आत्मैः स्वात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः" इत्युक्तेरात्मनस्तु आत्मोपकारकत्वापकारकत्वेन बन्धुत्वाच्चथात्वम्।

आत्मभू पु० आत्मनोमनसो देहाद् वा भवति भू–क्विप् ५त०। १मनोभवे २कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू–क्विप्। ५ईश्वरे पु० न हि "बहु स्यां प्रजायेयेति" ईक्षणपूर्वकं स्वभावसाकारेण निपर्त्तनात् तथा। "सर्वासामनिधानः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः" रघुः "आत्मभूरात्मयोनिर्वामनः" इति माघः ६शिवे ७विष्णौ च तस्येश्वरादेशाद्वयोत्पन्नात्मत्वम्। आत्मनः महत्त्वाः भवति भू–क्विप्। आदित्योने ईश्वरत्वात्मनः "यो वै ब्राह्मणं विदधाति पूर्व्वम्" इति श्रुत्या "य एष सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति" श्रुत्या च चतुर्मुखस्याऽऽत्मजन्यत्पोक्तेस्तस्य तथात्वम् अङ्केति क्लीवं कान्त्यम् "यथात्मनस्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्" "ववसर्जयिते तस्मिन् मनजे गिरमात्मभू॰" कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त०। आत्मभवादयोऽप्युक्तार्थेषु।

आत्मभूत त्रि० आत्मनोदेहात् मनसो वा भूत॰। तनुजे १पुत्रे मनोभवे २कामे च। ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री ५मनोऽनुकारे त्रि०। अनात्मा आत्मा भूत येणया०कर्म्म०। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि देहादौ त्रि० "आत्मभूतानीन्द्रियाणीति भा० भा०। ७अनुकूले सेवकभेदे च। "तथात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" मनु॰।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू–भावे क्यप् ६त०। आत्मनो मद्रूपे "आत्मभूयाय कल्पते" पुरा०।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट्। आत्मस्वरूपात्मके "सर्वात्ममय जगत्" पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्मयाजिन् त्रि० आत्मानमात्मरूपेण यजति यज–णिनि ईम०। १आत्मोद्धारोभिमानिनि गर्व्विते २सर्व्वभूतेषु आत्मानेव पश्यति च स्त्रियां ङीप्।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य। १भ्रातरि तस्य स्वदेहोत्पन्नत्वेन, "भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मनः" इति मनुना भ्रातुः आत्ममूर्त्तित्वोक्तेश्च तथात्वम्। ६त०। २देहाभिमानी आत्मनः स्वरूपे ३चैतन्यादौ न्यायमते ४कर्म्मादौ च स्त्री।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतयेतर भङ्गभतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ०ङीप्। १दुरालभातलतायाम्। आत्मा परमात्मा मूलं यस्य। २जगति न०। तस्यात्मप्रभवत्वात् तथात्वम् "अन्नं प्राणिनस्तेजांसि जलं भूरेति धातवः। इमे लोका एष आत्मा तस्माच्च सचराचरम्। मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः। हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः। निजलालासमायोगात् कोषं वा कोषकारकः। कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु। सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च" या०स्मृतावात्मनो भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे "सहस्रात्मा मया योव आदिदेव उदाहृतः। मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम्। पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत। नस्तः प्राणा दिशः" इत्युक्तैः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् "आत्ममूलमिदं सर्व्वमात्मन्येव प्रलीयते" इति पुरा०।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मानं बिभर्त्ति भृ–खि मुम् च उप०स०। स्वोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् "आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्" भट्टिः। "यथा तथात्मम्भरयोऽकल्याणादग्राससम्भवस्मात् प्राणादयः न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तर्हि सर्वार्थः, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति" छा०उ०भा०।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्म्मकरणादिकं भावयन् यजते यज–णिनि। "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इत्युक्तरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिकर्म्मकर्त्तरि आत्मदर्शी ब्रह्मनिष्ठे १कर्म्मयोगिनि "सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति" मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि २शिवे ३मनोभवे "प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्" कुमा०। ४विष्णौ च "आत्मयोनिः स्वयं जाता" विष्णुस०। आत्मैव योनिरुपादानकारणं यस्येति" भाष्योक्तेः विष्णौ क्लीवत्वमपि।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः। १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त०। आत्मनो रक्षा। २कालोक्ते पितृकर्म्मणि आत्मनो रक्षणे च "आत्मरक्षां प्रकुर्वीत विनियोगः" सन्ध्याप्रयोगः।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते समाधौ कर्त्तरि घञ्। आत्मज्ञानमात्रेण रमे योगीन्द्रे।

आत्मलाभ पु० आत्मनोलाभः। आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तौ "आत्मलाभात्परो लाभो नास्तीति मुनयो विदुः" पुरा० "आत्मलाभपरिणामनिरोधैः" किरा०।

आत्मलोक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः। स्वप्रकाशे आत्मनि।

आत्मलोमन् न० ६त०। मुखजाते लोमभेदे १श्मश्रुणि(दाढ़ि) २आत्मलोममात्रे च।

आत्मवत् त्रि० आत्मा चित्तं वश्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप्। १वश्यचित्ते। "उदयादिष्वविकारितमनसः सत्त्वमुच्यते। आत्मवान् सत्त्ववानुक्त" इत्युक्तलक्षणलक्षिते २निर्विकारचित्ते च "प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया" रघुः "तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः"। "एते गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विज" "पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्" "ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया" इति च मनुः। "न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टुमर्हति मानद। आत्मवन्तमिव व्याधिं पुरुषं ह्रसेविनम्" भा० व०प० २७९ अ०। आत्मा प्रकाश्यतया विद्यतेऽस्य। आत्मप्रकाशके ३शास्त्रे "श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया" रघु०। आत्मना तुल्या क्रिया वति। ४आत्मतुल्यक्रियायाम् अव्य०। "आत्मवन्मन्यते जगत्" इति नीतिः "मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ट्रवत्। आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डित" इति चाणक्यः।

आत्मवश त्रि० आत्मनोवश आयत्ततायाम्। आत्माधीने। "यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत् सेवेत यत्नतः" "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" इति च मनुः।

आत्मवश्य त्रि० आत्मा मनो वश्योयस्य। वशीभूतमनस्के "आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति" गीता २आत्मनो-वश्ये च।

आत्मविक्रय पु० ६त०। स्वदेहविक्रये। स च "गोवधोऽयाज्य-संयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनूक्तेरुपपातकभेदः।

आत्मविद् त्रि० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद्–क्विप् ६त०। आत्मस्वरूपाभिज्ञे "आत्मविदोजनाः" आत्म शब्दे उदा० "अधीयन्नात्मविद्विद्याम्" भट्टि "तरति शोकमात्मवित्" श्रुतिः "ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा। सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः" भा० आश्व०प० ५१ अ०। आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति क्विप्। २स्वपक्षज्ञातरि "यद्दृक्तात्मविदो विपक्षमध्ये" माघः।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या। आत्मनो यथास्वरूपावेदक-विद्यायाम् "आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः" मनुः। "आत्मविद्या च पौराणी धर्मया-त्मिका तथा" नन्दिपु० सा च उपनिषद्रूपा तदुप-कारियारोक्तविद्या च। तद्विद्यासाधने २शास्त्रे च।

आत्मवीर त्रि० आत्मा प्राणः वीरइव यस्य। १विशिष्टबलयुक्ते २श्यालके ३सुते विदूषके च पु० मेदिनिः।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः। १आत्मनोवर्त्तनोपाये। आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य। २स्वतन्त्रे पदार्थे त्रि०।

आत्मशक्ति स्त्री ६त०। आत्मानुरूपसामर्थ्ये। "दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या" नीति शक्तिश्च कार्य्यजननानुकूलः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा। आत्मनः परमात्मनो जगज्जननशक्तौ २मायायाञ्च "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः। [र्थ्यांस् राजनि०।

आत्मशल्या स्त्री आत्मा स्वरूपं शल्यमिव यस्याः। शताव-

आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः। १देह-शुद्धौ २चित्तशुद्धौ च शुद्धिश्च अशुद्धिशब्दे व्याख्याता।

आत्मश्लाघा स्त्री ६त०। आत्मनोऽसत्यगुणाविष्करणे गर्वभेदे "आत्मश्लाघा विवर्जित" मत्स्यपुराणम्।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः। चित्तसंयमने "आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते" गीता।

आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोमनः परमात्मावा समुद्भवोऽस्य। १सुते "ब्रतानिहत्यसे ह मरर्षभेव यय सुरेयात्मसमुद्भवेन" भा०द्रो०प० ११८ अ०। २मनोभवे कामे च पु० ३मनो-जन्ये सुखादौ त्रि० ४कन्यायां ५बुद्धौ च स्त्री परमात्मसम्भूते ६आकाशादौ त्रि०। ७चतुर्मुखे ८शिवे ९विष्णौ १० परमात्मनि च पु०।

आत्मसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य। तनूजे १सुते। "एवमासरतिरात्मसम्भवान्स्तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र स" । "चकार नाम्ना रघुरात्मसंभवम्" "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधु" इति च रघुः २मनोजन्ये त्रि० ३कामे सुखादौ पु० ४कन्यायां ५बुद्धौ च स्त्री। ६आकाशादौ ७भूते त्रि०। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि-रग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति" श्रुत्युक्तेस्तेषां तथात्वम् आत्मसंभूतादयोऽप्यत्र। आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य। ७चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अच्। ८शिवे ९विष्णौ १०परमात्मनि च पु०।

आत्मसाक्षिन् त्रि० आत्मनः बुद्धिवृत्तेः साक्षी प्रकाशकः। वेदान्तादिमतसिद्धे बुद्धिवृत्तिप्रकाशके चैतन्ये।

आत्मसात् अव्य० कात्स्न्र्येनात्मनोऽधीनो भवति सम्पद्यते

अधीनं करोति वा साति। कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथाभूते तथा क्रियमाणे च। अस्य च सम्पद्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूतः आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृतः इत्यादि। "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघु "अग्नीन् साध्यात्मसात्कृत्य" या॰स्मृति। [च।

आत्मसिद्ध त्रि॰ आत्मना सिद्धः। १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः। आत्मभावलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि॰ आत्मैव सुखमस्य। आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात्। २आत्मरूपे परमानन्दे न॰।

आत्मस्थ त्रि॰ आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था–क ४त॰। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था–क ७त॰। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि॰। [धियोजने।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम्। देहस्य प्राण-

आत्महन् त्रि॰ आत्मानं हतवान् हन–क्विप्। "योऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयम्प्रभुम्। कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जनाः," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनोजनाः" कठ॰उ॰ "लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्" विवे॰चू॰। आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्त्वमुक्तम्। "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः" ईशोप॰। "मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" भाग॰ २आत्मघातिनि जने च। आत्मघातिन्शब्दे विवृतिः।

आत्माधीन पु॰ आत्मनोऽधीनः। १पुत्रे, २श्यालके ३विदूषके च हेम॰ ४बलयुक्ते ५स्वाधीने त्रि॰।

आत्मानुरूप त्रि॰ आत्मनोऽनुरूपम्। जातिरूपादिना सदृशे "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघु।

आत्मापहारक त्रि॰ आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ–ण्वुल्। आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" मनुः। णिनि। आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" इति स्त्रियां ङीप्।

आत्माराम त्रि॰ आत्मा आराममिव रतिस्थानं रतिसाधनं वा यस्य। आत्मार्थं यतमाने योगिनि "आत्मारामाविहितरतयोर्निर्विकल्पे समाधौ" वेणी॰। "आत्मक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च। आत्मन्येव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः। यस्त्वात्मव्यतिरेकेण किञ्चिदेव न पश्यति। आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी॰ उक्ते २योगीन्द्रभेदे च।

आत्मालम्भ पु॰ ६त॰। हृदयस्पर्शे "मित्रमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे वेक्षणे" कात्या॰सू॰ "आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" रघु॰।

आत्माशिन् पु॰ आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश–णिनि ६त॰। स्वकुलभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अबलस्वकुलाशिनो झषान्" नै॰ "मत्स्या इव जनान्नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च" रामा॰ वर्णितम्।

आत्माश्रय पु॰ आत्मानमाश्रयति आ+श्रि–अच् ६त॰। १स्वस्य स्वापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे। तर्के पञ्चविध तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र "स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घटएतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वत्रापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्तिः। २स्वाश्रिते ३चित्ताश्रिते च त्रि॰ ६त॰। ४स्वस्याश्रये पु॰।

आत्मीय त्रि॰ आत्मनोऽयम् छ। आत्मसम्बन्धिनि। "आत्मीया मतिमादाय नूत सज्जनरञ्जनम्" सा॰द॰ "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभर्त्ति यथा पुरा" कुमा॰ "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघु "अहमेनं प्रज्ञापलेनात्मीयं करिष्यामि" हितो॰।

आत्मेश्वर त्रि॰ आत्मनो मनस ईश्वरः। चित्तविकारनिवारके मनःसंयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवोभवन्ति" कुमा॰।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः। स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि। तदुत्पत्तिप्रकारः मिताक्षरायां दर्शितो यथा।

"निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी। अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्त्यते" "आत्मा सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम्। न पुनः कार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः। ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनादुप-

यस्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्त्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मण । नैवं संस्थाः । आत्मैव कर्त्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यादेर्भोक्ता नह्यचेतनाया प्रकृतेर्धर्म्मरूपव्यापारविधिलभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादिभोगिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्त्ता । तथा स एव ब्रह्म हंसकोपिस्थारकः । नचासौ निर्गुणः, यत तस्य त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते । अत स्ततोनिर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रतत्त्वान्तरन्त्वाङ्गीक्रियते प्रमाणाभावात् । न च वचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्त्तृभूतेति । यतः शक्तिमत्कारक न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगतस्त्रिविधमपि कारणम् । तथा अजउत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जनन नोपपद्यते । तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते । अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गृहस्थोजात इतिवत्" मिता० देहोत्पत्तिप्रकारःकायशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनैवोद्भवति भू—अच् । माषपर्णीद्वये आत्मा उद्भवो यस्याः । २कन्यायां ३बुद्धौ च ४पुत्रे पु० । "आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य" रघु । ५मनोभवे कामे ७चिन्तने शोकादौ च ८आत्मभवार्थमात्रे च त्रि०।

आत्मोपजीविन् त्रि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीवति उप+जीव—णिनि ३त० । स्वदेहव्यापारोपजीवके भारिकहारादौ "शूद्रांश्चात्मोपजीविनः" "नैव चारणदारेषु विधिरात्मोपजीविषु" इति च मनुः । [च त्रि० ।

आत्मोपम त्रि० आत्मा देह उपमा यस्य १पुत्रे २मित्रसदृशे

आत्मौपम्य न० उपमाया भावः ष्यञ् औपम्यम् आत्मन औपम्यम् । आत्मसादृश्ये "आत्मौपम्येन सर्व्वत्र" गीता ।

आत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त+भवार्थे ठञ् । अतिशयेन जाते । "आत्यन्तिकाशिवविनिवृत्तिविदग्धः" नै० "ग्रामान्ब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वाऽऽत्मन्त्यात्यन्तिकं वसेत्" मनुः । "निर्भेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसन्तं कः करिष्यति" वे०प० स्त्रियां ङीप् । "आत्यन्तिकी स्वल्पनिवृत्तिः" मिता०

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति स्त्री आत्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः । अपवर्गे मुक्तौ । सा च स्वाधिकरणदुःखप्रागभावासमानाधिकरणा दुःखनिवृत्तिः यादृशी दुःखनिवृत्तेरुत्तरं पुनर्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिवृत्तिः । दुःखस्य अनागतस्यावस्थं "हेयं दुःखमनागतमिति" पात० सूत्रात् अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य च तृतीयक्षण एव स्वयं नाशात् न तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।

आत्यन्तिकप्रलय पु० कर्म्म० । प्रलयभेदे । प्रलयस्तावत् चतुर्विधः" इत्याह वेद०प० "स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्य्यप्रलयरूपत्वात् धर्म्माधर्म्मपूर्व्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणात्मनावस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तःकरणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलम्भस्य पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुषुप्तशरीरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेष, सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्त्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् । यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणाद्यवस्थानमविरुद्धम् । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति अथैनं वाक् सर्व्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि" श्रुतिरत्र प्रमाणम् । प्राकृतप्रलयस्तु कार्य्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्य्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्य्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्म्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् "ब्रह्मणा सह ते सर्व्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति" श्रुते । एवं ब्रह्मलोकवासिभिः सह कार्य्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्व्वर्त्तिलोकतदन्तर्व्वर्त्तिस्थावरादीनां भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृत इत्युच्यते । नैमित्तिकप्रलयस्तु कार्य्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकः त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मदिवसश्च चतुर्युगसहस्रपरिमितः "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् । प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि "द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिको राजन् ! प्रलयो यत्र लीयते" इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

"एव नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोऽत्र विश्वसृक् । शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति" चतुर्थं नैमित्तिकप्रलये मानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्ष सर्वैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमेण "सर्व एकीभवन्ति" इत्यादि श्रुतेः । तत्राद्यास्त्रयोऽपि लयाः कर्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-लयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः" । अत्र तुरीयः आत्यन्तिकः तत्र विशेषमाह वि० पि० "दक्षिर्विधेरह्नि भुवः समन्तात् सार्द्धोजनं भूमयसूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनमात्रखण्डैर्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः । दिनेदिने यन्म्रियते हि भूतैर्दैनंदिनं तं प्रलयं वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्मतनुं विशन्ति । ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति सर्वाश्रवः प्राकृतिकं कृतीन्द्राः । ज्ञानाग्न्यतः कर्मपुटान्तरत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिर्विकारैः । ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेशे । यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयस्तुर्यः" । "अत्र लयो भूतविनाशः । स तु साम्प्रतं प्रत्यहमुत्पद्यते स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्राक्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रखण्डैर्विलयो नाखिलायाः । अथ यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके, भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे, आकाशमहङ्कारे, अहङ्कारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा यथाव्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिसृक्षुः प्रकृतिपुरुषौ क्षोभयति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः सत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो जगदुत्पत्तिकारणम् । "प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तय" इति सृज्यशक्तयस्तत्कर्माणि । तान्येव सृष्टौ मुख्यं कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" । "ब्रह्मणामा भवति कर्मफलोपभोग कायादिनेत्यादि"। अस्मिन् प्रलयेऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः । तथा "ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य हरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अनिवृत्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति" प्रमिता० ।

आत्ययिक त्रि० अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयोजनके कर्मणि "अपि त्वरयमात्ययिकं समेत्य" भट्टिः । "एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते भयप्रदे" मनुः । "अस्मिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ।" भा० स० प० ५ अ० ।

आत्रेय पु० अत्रेरपत्यम् ढक् । अत्रिमुनेरपत्ये तस्यापत्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्यपातिन यथा ५ मन्वन्तरे "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे" । ८ मन्वन्तरे । "रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः । कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चेति धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः" । ९ मन्वन्तरे । "मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे" । १० मन्वन्तरे "हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्य सप्तैव परमर्षयः" ११ मन्वन्तरे । "हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठश्चानघस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः" १२ मन्वन्तरे । "द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसो मूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयश्च ततोऽकृतिः" । १३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः" १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । शुक्रश्चैव तथात्रेय शुक्रो वासिष्ठ एव च । अजित पौलहश्चैव अन्त्या सप्तर्षयोमता" हरिवं०७अ० । तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अत्रि-पुत्रा सत्यमेत्रादय । वैवस्वते तु मन्वन्तरे दत्त दुर्वासा सोमश्चेति त्रय आत्रेया प्रसिद्धा । ते च ब्रह्मेशा-च्युतात्मजाः तथोक्तम्" भाग० ४स्क० १अध्या० । "अत्रे पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् । श्रीविदुर उवाच । अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठा स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः । किञ्चिच्चि-कीर्षवोजाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेय उवाच । ब्रह्मणा नोदित सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदांवरः । सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थित । तस्मिन् प्रसून स्तवकपलाशाशोककानने । वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे नि-र्विन्ध्यायाः समन्ततः । प्राणायामेन संयम्य मनो वर्ष शतं मुनि । अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः । शरणं त प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वर । प्रजामात्मस-मा मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् । तप्यमानम् त्रिभु-वनम् प्राणायामैधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्मूर्द्ध्न स-मीक्ष्य प्रभवस्त्रय । अप्सरोमुनिगन्धर्व्वसिद्धविद्याधरो-रगैः । वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः । तत्प्रादु-र्भावसंयोगविद्योतितमना मुनि । उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददृशे विबुधर्षभान् । प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः । वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् । कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान् । तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी । चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत् संहताञ्जलि । श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्व्वलोकगरीयस । अत्रिरु-वाच । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुग विगृहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णुगिरिशा प्रणतोऽस्म्यहम् वस्तेभ्यः कएव भवतां म इहोपहूत । एकोमयेह भग-वान् विविधप्रधानैश्चित्तीकृत प्रजननाय कथं नु यूयम् । अत्रागतास्तनुभृता मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-ह विस्मयोमे । श्रीमैत्रेय उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा-प्रयस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ! । श्रीदेवा ऊचुः । यथा कृतस्ते संक-ल्पोभाव्यं तेनैव नान्यथा । स ते सङ्कल्पस्ते ब्रह्मन् यद्वै ध्या-यति ते वयम् । अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोक विश्रुताः । भवितारोऽङ्ग भद्रन्ते विस्रप्स्यन्ति च ते

यशः । एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः । सभा-जितास्तयोः सम्यग्दम्पत्योर्मिषतोस्ततः । सोमोऽभू-द्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् । दुर्व्वासाः शङ्क-रस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः" । आत्रेयश्च शुक्लयजुः सम्प्रदायप्रवर्त्तकः वंशगणनायाम् "भरद्वाज - आत्रेयात् आत्रेयोमाण्टेः" शत०ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप् । "आत्रेय्यसि" उत्तरच० शुक्लयजुषां सम्प्रदायप्रवर्त्तक वंशगणनायाम् "आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्र इति" शत० ब्रा० । "पुत्रमन्त्यनकर्मंच स्त्रीसंस्कारात्कृत्येनोक्तत्वात् तदभिधानादयं वंश स्त्रीप्राधान्येनोच्यते" भा० । २अत्रिगोत्रमध्ये श्रेष्ठे पु० । "आत्रेयाय चाग्नी-ध्रवत्सदस पुरस्तादुपविष्टाय च आत्रेयं च आत्रेय-मिति तिस्रश्चा" कात्या०१०,२,२१ । "आत्रेयाय अत्रि-सगोत्राय अतिप्रवराय" वा कर्क "आत्रेयाय हिरण्यं ददाति" शत०ब्रा० । बहुषु ठकोलुक् अत्रयः अत्रि-पुत्रेषु कश्चित् । "आगस्त्यश्च महाभागा आत्रेया-श्चोत्तमव्रता । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा पूजिता ब्राह्म-णास्तथा" भा० व० २१ अ०। तेषां श्रेष्ठत्वं च यज्ञे अभिष्टुतिश्रुतोऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य" शत० ब्रा० उक्तं यथा "आत्रेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम्य "अत्रिर्वा ऋषीणां होतासावैतत् स दोऽसुरतमसमभिपुप्लुवे त ऋषयोऽत्रिमब्रुवन्नेहि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहीति स एतत्तमोऽपाहन्नयं वै ज्योतिर्य इद तमोऽपावधी-दिति तस्मा एतद्दक्षिणामनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्धैव तत्तेजसा वीर्य्येणर्षिस्तमोऽपजघानायेंव एतेनैव तज्ज्यो-तिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्रेयाय हिरण्यं ददातीति" । अत्रिप्रशंसया च तद्वंश्यानां प्रशंसा । तथाऽत्रि-गेव "आत्रेयाय चाग्नीध्रवदित्यनन्तरम् "अत्रिभ्यो दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे" अत्रिकर्त्तृविधेन-चात् तत्पूर्वस्य चरकामिति" कर्कः । ३देहस्य रसभेदे" हेम० ४नदीभेदे स्त्री"करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः" भा०स०प०९अ०दर्शिता । "आत्रेयीं वक्ष्यामो रजस्वला-मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः अत्र ह्येवापत्यं भवतीत्यात्रेयी-मिति" वशिष्ठोक्तनिर्वचनयुक्तायाम् ऋतुस्नातायां ५स्त्रियां स्त्री "हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्यवैश्यावी-जानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्" मनु "आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयी-घ्नस्तथैव च" याज्ञ०। "वासस्य तपिस्थाती चरेद्ब्रह्म-

र्म्मोद्गतम् । गर्भश्च च यथावर्ष्यं तथात्रेयीनिसूदकः” या० । आत्रेयोयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्मह-त्याव्रतद्विगुणव्रतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्त्वा “एवं तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्म-हत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्”भा०शा०प० १६५ अ० उक्तेः। अश्वादि० भरद्वाजार्थे फञ् । आत्रेयायण भार-द्वाजरूपे तद्गोत्रजे पु'स्त्री०। छागलमल्लात् आत्रेयार्थे अण्। आमल आत्रेय अन्य छागलिः सि०कौ०। आत्रेयी+स्वार्थे कन् । आत्रेयिका ऋतुमत्यामृतुस्नातायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेदः अण् आथर्वणः तम-धीते वेत्ति वा पुनः अण् । १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् दृकलो-पश्च । २अथर्ववेदिधर्म्मे ३तदाम्नाये च । अथर्वाणं वेदम-धीते वेत्ति वा अण् । ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तद्वक्तज्ञातरि ६पुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् । ७अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बहुषु लुक् । अथर्वाण इत्येव । अथर्वणि विहितं कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते ८अभिचारादौ कर्मणि न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृतिः ९तत्कृत्ये कर्ममात्रे च “अग्नौ शान्तिरथाथर्वणेन विधिनाऽर्पणम्” दशकुमा०।

आथर्वणिक त्रि० अथर्वाणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या० नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।

आदंश पु० आ+दन्श-भावे घञ्। दंशने । “आदशः सर्वभूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंश दन्तादि साध्यव्यापारभेद । आदश्यते अत्र आधारे घञ्। २आदंशस्थाने “आदंशं स्वेदितं पूर्वं प्रच्छित प्रति-सारयेत्” सुश्रु० । करणे घञ् । ३दन्ते

आददि त्रि० आ+दा-कि द्वित्व। आदानकर्त्तरि “वीलु चिभा अतुमद्य ऋजमाददि” ऋ० २,२४,१२ ।

आदर पु० आ+दृ-अप् । १गौरवहेतुके कर्म्मणि सम्माने, । “न जातहार्देन न विद्विषादरः” किरा० “दारादराभ्यां दरवर्त्मिनी पथे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” कुमा० । २आरम्भे ३आसक्तौ । “तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्” कुमा० । ४यत्ने च “पश्यन्नपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।

आदरणीय त्रि० आ+दृ-अनीयर् । सम्मानयोग्ये । तव्य । आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ्। १दर्पणे, तत्र हि बिम्बपदार्थस्य प्रतिबिम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां परावर्त्तने वा बिम्बग्राहितया बिम्बं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । “आदर्शबिम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा० नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये” रघुः । आदृ-श्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते अन्यार्थोऽस्मिन् । टीकायां २प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्स्थप्रकारसन्निवेश दृष्ट्वा तदनुरूप मन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित मिति भूरिप्रयोग” । आदर्शोगुणानाम् काद० । तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदशोभाभेदे च । ततोभवादौ वुञ् । आदर्शकः । जनपदावधिवुञ्प्रकरणस्थापनभवे त्रि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य । आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदानुक्त्वा । “मण्डलिनस्तु आदर्शमण्डल श्वेतमण्डल” इति सुश्रु०उक्त । आद-र्शोमण्डलमिव । २मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट्। १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४श्मशाने । “अहमादहनं नाम आसीनोदक्षिणामुख” छन्दो०प० । “आदह्यतेऽस्मिनिति आदहनं श्मशानम्” शु०त०रघु० ।

आदातृ त्रि० आ+दा-तृच् । ग्रहीतरि “दाता नित्यमना दाता सर्वभूतानुकम्पक”या०आदाननित्याच्चादातु”मनु’।

आदादिक त्रि० अदादिगणे पठित ठक् । अदादिगणपठिते धातुभेदे । “आदादिकस्य ग्रहणं” सि०कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । ग्रहणे । “कुशाङ्कुरादान परिक्षताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव” रघु । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-कारकम्” “आदाननित्याच्चादातु” “निन्दितेभ्योध-नादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशे-षाश्च स्मृतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्य्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्”। विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्व्वस्या भूमेः किन्तु तत्स्थायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरभिधाने ताम्रलिख्य प्रदक्षिणम् रघु०तत्रैव । “करे म्पृश तथा कन्यां दासदासौ द्विजोत्तमाः ।। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मोग्राह्यः प्रतिग्रहः । आरुह्य च गजस्तोमः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः। तथार्थैकशफानान्तु सर्व्वेषामविशेषतः । प्रतिग्रह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरुह्य पश्चधान्दे माद्याः पुच्छे विचक्षणै । प्रतिग्रहमयोट्रस्य आरुह्य च तथा चरेत् । बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्व'त ।

वस्त्रं दत्त्वान्नमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरक्तो-पनाहौ साममार्जदेत्र च पादुके । ईषायान्तु ततो धार्य्य न्यस्तदण्डौ च धारयेत् । आभुधानि समादाय तथा भूमं विभूषणम् । धर्म्मध्वजौ तथा शुभ्रा मणिरत्न च तथा न्वम् । अवतीर्य च वर्माणि अलङ्कानानि वै द्विजाः ।। कृष्णाजिनाज्यमादाता चतुरा योगात्मन पठेत् । प्रति-पद्गीता वाणिनीं सर्वतश्च प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु कार्यं दु-म्बेच तस्य कृष्णस्य दैवतम्" । भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि कीर्त्तनेदिर्त्यर्थः । "समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुता प्रति-पत्तम् । विधिं धर्म्मसयोपात्ता वस्तु कुर्य्यात् प्रतिपत्तम् । दाता चढ तरत्येव यावद्दुर्गाणि वै द्विजाः" । विष्णुध० "तां कुब्जे करिकं चरे" मिता० वाक्यस्य प्रथमं चरे गृहीत्वा पश्चादारोप इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः । आदीयते योग्यार्थं वैद्यैः आ+दा—कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । २इक्षिगोमायां च्यो रत्नमाला ।

आदाय अव्य० आ+दा—ल्यप् । गृहीत्वेत्यर्थे "तेषां स्वं स्वं समादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत्" मनुः । आ+दा—भावे घञ् । २आदाने पु० ।

आदायचर त्रि० आदाय चरति चर—ट उप०स० । गृ-हीत्वा चारिणि । "द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादाय-चरोदने" भट्टिः ।

आदायिन् त्रि० आ+दा—णिनि स्त्रियां ङीप् । ग्रहीतरि "योऽदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् । याज-नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" मनुः ।

आदार पु० आ+दृ-भेदे वा० घञ् । आदरे "आदारो वा समानाम्" ऋ० १,४६,४ ।

आदारिबिम्बी स्त्री आदारिबी बिम्बीव नि०पुंवत् । (आनेरी) बहुवेतसलक्षपुष्पायां लतायां "आदारिबिम्बीं शकदम्ब पुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषायें" सुश्रु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा—कि । १प्रथमे, २प्राक्कालावयवाणाम्, ३कारणे, ४सामीप्ये, ५प्रकारे, ६अवयवे च । ७आद्ये त्रि० अमरः । "जगदादिरनादिस्त्वम्" कुमा० । "अथएव वणजौदौ तासु बीजमपाकृजम्" । "वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्म्ममे" "मरीच्यादीन्यथा सृजेत्" इति च मनुः । "कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति" । "अहमादिश्च भूतानाम्" इति च गीता । "भूवादयोधातवः" पा० । भूश वाश भूवौ आदिश आदिश आदी भूवौ आदी येषाम् आद्य आदि शब्द प्रथमार्थः द्वितीयःप्रकारार्थत्वेन भूप्रभृतयो वाप्रकाराः क्रियावाचित्वेन धातवइत्यर्थः । एवमेव नैया० सू० । आदिमध्येन गणोऽपि कथ्यते । "आद्यदादौ जुहोत्यादि-र्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि चुरादयः" भा० कारिका । तत्र भवः दिगा० यत् । आद्यः त्रिमत् । आदिमः । आदिमे त्रि० ।

आदिकर त्रि० आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां ङीप् । प्रथमकारके प्राक्प्रणेतरि ।

आदिकर्त्तृ पु० आदि कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे "कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् । गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे" गीता ।

आदिकर्म्मन् न० कर्म्म०स० । १क्रियाकूटात्मकस्य कर्मणोऽ-वयवभूते प्रथमे कर्म्मणि प्रथमकार्येष्वारम्भक्रियायाम् । "उदुपधाद्भावादेर्विभाषा भावादिकर्म्मणोः" "भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्याम्" "आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि च" पा० । २प्रथमजे कर्म्मणि च । न० । ३तथाकर्म्मयुक्ते त्रि० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यःकविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमो-त्पन्नत्वात् सर्वप्रतिभावेदत्वाच्च कवितया प्रथात्वम् । "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" भाग० । २वाल्मीकौ च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १परमेश्वरे तदधीनत्वात् इतरकारणानाम् स हि प्रथम स्वोपाधिभूताविद्यया सृ-ज्यमानजीवादृष्टसहायाद्दिदृक्षितं कर्त्तव्यमिति ईक्षणपूर्वकं तत्तद्व्यपदार्थाकारेण विवर्त्तमान सूक्ष्मभूतानि प्रथमं सृष्ट्वा तत स्थूलभूतानि भौतिकानि च सजीवानि सृजति इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं तस्यैव महदाद्याकारेण परिणमनात्तथात्वम् । नैया-यिकादिमते कारणत्रयस्य निमित्तकारणत्वे ईश्वरस्यैव तथा-त्वम् । समवायिकारणत्वे परमाणूनां मूलकारणत्वमिति भेदः इति तेन तन्मते ३ईश्वरे ४परमाणु च ।

आदिकाव्य न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयात्मकश्लोकबद्ध वाक्यम् । वाल्मीकिरचिते रामायणे तस्य आद्यकाव्यत्वं दर्शितं तत्रैव आदिका० २सर्गे "ददर्श क्रौञ्च-योस्तत्र मिथुनं चारुदर्शनम् । तस्मात्तु मिथुनादेकमा-न्नाशुपचर्यतः । जघान वैरनिलयो निषादो मुनिसं-निधौ । तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले । दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदार्त्ता करुणं खे परिभ्रमा । तं तथा निहतं दृष्ट्वा निषादेनाण्डज वने । ऋषेः धर्मात्मनस्तस्य कारुण्य समजायत । ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजोत्तमः ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तामवादिषम् । मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् । तस्येदृशं वचन चिन्ताभूत् तदनन्तरम् । शकुनं शोचता ह्येवं किमेतद्व्याहृतं मया । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविमृश्य च । शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं वाक्यं समाक्षरैः । शोचतोऽत्र मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको भवत्विति” । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्योपदिष्टम् । “ब्रह्मर्षे । यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्चवधाश्रयः । श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य शोचतः । मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् ! प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम”। इत्युपदिष्टस्य वाल्मीकेः रामायणरचने प्रवृत्तिरभूत् यथाह तत्रैव । “तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मीकेरथ धीमतः । कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम्” इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृत्स्नं रामायणं कृतमिति तत्रैवोक्तम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीः परम्”। इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचारणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टुप्छन्दस्कानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचाराभावात्तस्याद्यत्वम् । तेन “ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्” इत्युपक्रमे “असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः” इत्यादयः श्लोका शु॰य॰ वे॰ ४० अध्याये पठिताः । एवम् ऋग्वेदादावपि बहवः तथाविधाः सन्ति” तथा च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्याद्यकाव्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते “चित्रमाम्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार” इति वर्णितम् तत् यथा श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव । अन्यः श्लोकविषयवाक्यादित्यध्याहारेण आम्नायात् आम्नायं वेदं मूलत्वेन गाम्य छन्दसां नवावतारः इति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।

आदिकेशव पु॰ कर्म॰ काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे “आदिकेशव पूर्वे च स्वयमादित्यकेशवः” “आदिकेशवसंस्थांश केशवान् परितोषय च” इति च काशी॰ ।

आदिगदाधर पु॰ १काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे ‘दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वेण आदिगदाधर’ इति काशी॰ ६१ अ॰ । २गयाक्षेत्रस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च । “आद्येन गदया याऽसौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः” इति वायु॰गया॰२अ॰ तन्नामनिरुक्तिः उक्ता । “गयासुरस्मादयिता गुरुत्वादास्थिता शिला । व्यक्तान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपो आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः । पाद्यार्घगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” इति गरु॰पु॰ निरुक्तिः । “आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलायां निश्चलत्वाच्च स्वयमादिगदाधरः” वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु॰ कर्म॰स॰ । ऋषभदेवे हेम॰ ।

आदितस् अव्य॰आदि+तसि । १आदौ इत्यर्थे “पतीन् प्रजानामसृजन् महर्षीनादितोदश” मनुः । आद्या॰पञ्चम्यास्तसिः । २आदेरित्यर्थे च । “इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभ्येत्यर्थः ।

आदिताल पु॰ कर्म॰ । “एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते । गुरुस्तत्परतोवाथ्यः मायेणैतद्विदर्शनम्” सङ्गीतसारसञ्चिते तालभेदे ।

आदितेय पु॰ अदित्या अपत्यम् ढक् । १सुरमात्रे २सूर्ये च अदितिशब्दे विवृतिः पृ॰२११ । “यदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्” ऋ॰१०,८८,११ ।

आदित्य पु॰अदितेरपत्यं ण्य । १देवमात्रे “तथा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति” छा॰उ॰ । २सूर्ये च “आदित्योब्रह्मेत्यादेश.” छा॰उ॰ “विगोपुरेण दिनकृदादित्ये पुनः कल्पते इति” माघः । “अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः” कुमा॰ । ३तदधिष्ठिते गगने दिवानिशं संभ्रम्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजोमण्डले च “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” मनुना अखिलतद्द्रव्याणां रुधिराज्यादीनां परमाणुमात्रतयाऽवस्थितानां दग्धशेषाणां सूर्यरश्मिनाकर्षणेन सूर्यलोकप्राप्त्या वृष्टिहेतुत्वमुक्तम् तत्र मण्डलार्थपरत्वमेव सम्भवति “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम” “अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ यन्नीलं कृष्णं तदम” इति च छा॰उ॰ । अत्र शुक्लकृष्णभायुक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ छा॰उ॰ अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मि सम्बन्धकीर्त्तनात् स्पष्टमेव । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा॰सू॰ भाष्ये च मधुसूक्ते निरोधकं भाष्यकारादिकं तमउच्यते तस्य

एतद्रूपाहकमादित्यादिकं ज्योतिः" इत्यादित्यस्य चक्षुर्दृष्टेरनुग्राहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वमुक्तम् । ४आदित्यमण्डलान्तर्गते हिरण्मयगर्भे परमपुरुषे" विष्णौ "स्वयंभूः शम्भुरादित्यः" विष्णु स० । विष्णोरादित्यशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं भाष्ये यथा "आदित्यमण्डलान्तःस्थो हिरण्मयः पुरुष आदित्यः, द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा, "आदित्यानामहं विष्णुरिति"स्मृतेः, अदितेरखण्डिताया महत्या अयं पतिरिति वा "इयं वा अदितिर्मही" "देवी विष्णुपत्नीति" श्रुते यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत् प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु 'एकएवानेकवत् प्रतिभासत इत्यादित्यसाधर्म्याद्वा आदित्य" तत्र हिरण्यवपुरुषस्य सूर्य्यमण्डलमध्यवर्त्तित्वे च "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्वएव सुवर्णः" इति छा०उ० श्रुतिर्मानम् "अथ य एषो ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य सम्भवति, ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चाग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थ. । उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुष पुरि शयनात्, पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति । दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः" शाङ्करभाष्यम् । उपासकानामतिवाहनाय ईश्वरनियुक्ते अर्च्चिरादिमार्गस्थिते आतिवाहिके ५देवभेदे च "संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्" छा०उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते च "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" इति विष्णु ध० । "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" इति भा०आ०प० कल्पभेदादनयोर्व्यवस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा "अरुणो माघमासे तु सूर्य्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि च वेदज्ञो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्यैष्ठे मासि तपेदिन्द्रः आषाढे तपते रविः । गभस्तिः श्रावणे मासि यमोभाद्रपदे तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्त्तिके च दिवाकरः । मार्गशीर्षे तपेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" । ६अर्कवृक्षे पु० । आदित्यस्यापत्यम् यञ् यलोपः । ७आदित्यापत्ये पु०स्त्री० ।

आदित्यकेतु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे तद्गणनायां भा०आ०प० ६७ अ० । "आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तानुयायिनौ" ईत० । आदित्यस्य केतौ ध्वजे ।

आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे "आदिकेशवपूर्वेण स्वयमादित्यकेशवः" काशीख० ।

आदित्यपत्र पु० आदित्यस्य अर्कवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य । क्षुपभेदे । ईत० । अर्कवृक्षपत्रे न० ।

आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्णं नित्यं पर्णमस्त्यस्या इनि । "मूलिनी पञ्चभि पत्रै सुरक्ता शुककोमलैः । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी" "आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये" सुश्रुतोक्तलक्षणायामोषधौ ।

आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे । उपपुराणगणनायाम् "माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं पाराशराह्वयम्" । कौर्म्मे सौरत्वेनैव पठितम् । मत्स्यपुराणे तु "यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्योत्थकथानकम् । प्रोच्यते तत् पुनर्लोके साम्बमेव शुचिव्रतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते" आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देवीपु० "पराशरोक्तमपरं मारीच भास्कराह्वयम्" भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्यपुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करञ्चेत्यादि । अधिकमुपपुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषया सौरशब्दे द्रष्टव्याः ।

आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्णं रक्तं पुष्पमस्याः । रक्तपुष्पे अर्कवृक्षे । [वङ्गभाषायाम् ओषधौ ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्ये भक्ता । (हुड़हुड़िया) अर्क-

आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनार्थं व्रतम् । सूर्य्योपासनार्थे व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्य्यमस्य ठञ् । आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्य्ययुक्ते त्रि० ।

आदित्यसूनु पु० ईत० । सूर्य्यपुत्रे १सुग्रीवे २कर्णे, ३यमे ४शनैश्चरे च अरुणात्मजशब्दे विवृतिः दृ० ।

आदित्सु पु० आ+दा—सन्—उ । ग्रहीतुमिच्छौ, "आदित्सुभिर्भूपतिभिः क्षितानि" कुमा० ।

आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव—अच् अ० । १नारायणे २शिवे । आदिः कारणं देवः । ३आदिकारणे परमात्मनि । "यज्ञात्मा भवा योज आदिदेवे"

छटाकृत" या॰ स्मृ॰ । "पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्" गीता । "वासुदेवो हृषीकेशो वामनो जलशायिनः । जनार्दनो हरिः कृष्णः श्रीवक्षा गरुडध्वजः ॥ वाराहः पुण्डरीकाक्षो नृसिंहो नरकान्तकः । अव्यक्तः शाश्वतो विष्णुरनन्तोऽजोऽव्ययो महान् ॥ गोविन्दः शङ्खभृच्छार्ङ्गी हरिरादिस्वयम्भुवाः" । "आदिदेवं तमानम्य" इत्यादि । अमरः । "वासुदेवो हृषीकेशः आदिदेवः पुरन्दरः" विष्णुस॰ "आदिः कारणं देव इत्यादिदेवः दामादिगुणवान् वा" भा॰ "देवोदानाहृदीपनात् भवतीति"यास्कोक्तदेवशब्दनिरुक्तिमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।

आदिदैत्य पु॰ कर्म॰ । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य दैते प्रथमजातत्वात्तथात्वम् । "एक एव दितेः पुत्र हिरण्यकशिपुः पुरा" भा॰ आ॰प॰६५अ॰ । "आदिदैत्योमहावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा" भा॰अ॰प॰ १०४ अ॰ ।

आदिन् त्रि॰ अत्तीति अद–णिनि । भक्षके । स्त्रियां ङीप् ।

आदिनव पु॰ आदीनवस्य पृ॰ वेदे ह्रस्वः । आदीनवशब्दार्थे "आदिनवं प्रतिदीव्ने घृतेनास्माँ अभिक्षर" अथ॰७,११०,४ ।

आदिपर्वन् न॰ आदि आद्यं पर्व । महाभारतान्तर्गते आद्ये पर्वणि ।"इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमम्बहुविस्तरम्" भा॰ आ॰ ।

आदिपुराण न॰ आदि आद्यं पुराणम् कर्म॰ । पुराणभेदे सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते शतकोट्यात्मके ब्रह्मनिर्म्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे उपसंहारपादशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् "अष्टादशसमीभूय भाराण् भारतर द्विज ।। ब्रह्माण्डस्य चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ।तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक्। पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद" । वस्तुतस्तु तेनैव मुनिना भावितात्मनाम् । मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे । मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः । मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्ण्याय तेन च । व्यासोलब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्" तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्तु द्वादशसाहस्रं तस्यैव सङ्क्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदिपुराणत्वम् । देवलोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिश्लोकात्मकता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् । "शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद ।। चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् । स्मृतिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः । कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । व्यासरूपी हरिस्तद्वै जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् अस्त्येव तच्च सारन्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते" एवञ्च तदानीं लोकसङ्क्षिप्तचतुर्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणेभ्योऽनादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्रसिद्धमासीत् । तच्च क्रमशश्छिन्नसम्प्रदायं कस्यत शाखान्तरवत् तस्य सम्पूर्णग्रन्थस्यालभ्यत्वेऽपि मध्यागतस्य भागस्य कुत्रापीदानीमलाभात् न तत्स्वप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्यः । हेमाद्रि माधवादिभिरादिपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत् क्रमशः दुष्टानोच्छिन्नप्रचारतया सम्प्रत्यभावान्न इति तत्स्वप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पूरुष पु॰ आदौ पुरि देहे वसति वस–डच् स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर–कुषन् वा ष॰त॰ वा कर्म॰ । आदिभवे । १हिरण्यगर्भे २नारायणे च । "ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः" रघु । "दैत्येन्द्रसभां गत्वा पार्थिवं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः" भा॰स॰प॰३७अ॰ । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र "तमर्च्यमर्घ्यादिकयादिपूरुष" माघ ।

आदिभव पु॰ आदौ भवतीति भू–अच् । १हिरण्यगर्भे "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतौ तस्याग्रभवत्वोक्तेस्तथात्वम् । २सर्व्वस्यादिः कारणं भवति । सर्व्वस्य कारणभूततयाविर्भूते ३विष्णौ च "स्मातव्यादादिभवेन पुंसा" रघु । ४अग्रजमाते त्रि॰ ।

आदिम त्रि॰ आदौ भव आदि+डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्रि॰ आदिरस्त्यस्य मतुप् स्त्रियां ङीप् । आदियुक्ते १प्रकारवे २ नादिपीठायुक्ते च ।

आदिराज पु॰ आदिराजोराजा टच् कर्म॰ । पृथुनामके नृपती तस्य राजामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग॰४स्क॰ "अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीसम्भूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अयन्तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः" । तत्र वेदप्रोक्तः ।

आदिवराह पु॰ आदिराद्यो वराहः । यज्ञवराहरूपेणाविर्भूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा "ततो महात्मा अतुलं दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपं

कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम्। जले निमग्नां धरणीं येनाहं वै समुद्धरे। इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारायणः प्रभुः। जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वाराहं वपुरस्मरत्। हरिर्वराहे युक्तमदाऽभूदस्य भूमिष्टम्। अधृष्यं सर्व्वभूतानां वाङ्मयं ब्रह्मसंज्ञितम्। दशयोजनविस्तारमुच्छ्रितं शतयोजनम्। नीलजीमूतसङ्काशं मेघस्तनितनिस्वनम्। गिरिसंहननं भीमं श्वेततीक्ष्णोग्रदंष्ट्रिणम्। विद्युदग्निप्रतीकाशमादित्यसमतेजसम्। पीनवृत्तायतस्कन्धं दृप्तशार्दूलविक्रमम्। पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षणपूजितम्। रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः। पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम्। वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः। अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः। अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः। आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान्। सत्यधर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः। प्रायश्चित्तमहाघोणः पशुजानुर्महाकृतिः। उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः। वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः। वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्। प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः। दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्। उपाकर्म्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः। नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः। छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः। भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागथ प्राविशद्धरिः। अद्भिः सञ्छादितामुर्व्वीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः। रसातलजले मग्नां रसातलतलं गतः। प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम्। ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः। मुमोच पूर्व्वं मनसा धारयित्वा धराधरः। ततो जगाम निर्व्वाणं मेदिनी तस्य धारणात्। चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय विष्णवे। एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना। उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा" हरिव० २२४ अ०।

आदिविद्वस् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात् विद्वान्। सांख्यशास्त्रकारके सर्व्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासनयाधिके जगत्कर्त्तरि कपिले। "आदिविद्वान् सिद्ध" इति कापिलाः" कुसुमा० कपिलशब्दे विवृतिः।

आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः। परमेश्वरस्य १मायारूपशक्तौ २देवीमूर्त्तिभेदे च। आद्याशब्दे विवृतिः।

आदिशरीर न० आदि आद्य शरीरम्। भोगार्थं परमेश्वरसृष्टे आद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे। "अथमादिशरीरेण देवरूपेण मानवः। शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत्। आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम्। सम्भवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तरा भवः। तत्रास्य स्वकृतं कर्म्म छायेवानुगतम् सदा। फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते" भा०श०प० १८४अ०। आदि कारणं शरीरं कर्म्म०। २अविद्यायां ३सूक्ष्मशरीरे च वेदान्तिमते शरीरं त्रिविधं कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् तत्राविद्यायाः कारणशरीरत्वं सर्व्वकारणत्वात् विद्यया मोक्षभावत्वाच्च अविद्यां प्रकृत्य "सा कारणशरीरं स्यात्" पञ्चद०। [क्षणे च।

आदिश्य अव्य० आ+दिश–ल्यप्। १अनुशिष्येत्यर्थे २उद्दे-

आदिष्ट न० आ+दिश–भावे क्त। १आज्ञायाम्, २उपदेशे च। कर्म्मणि क्त। ३उपदिष्टे, ४आचरणप्रविष्टे आनिजाते वर्णे च त्रि० यथा इक स्थाने यण् आदिश्यते इति इकोयणादिष्टत्युच्यते। ५आज्ञप्ते ६उद्दिष्टे ७अनुशिष्टे च त्रि० "उपपातकशुद्धानामनादिष्टेषु चैव हि" मिता०।

आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोव्रतादेशः अस्यास्ति इनि। व्रतादेशोयस्य व्रतस्यास्ये, ब्रह्मचारिणि। "आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादा व्रतस्य समापनात्" मनुः "आदिष्टं व्रतादेशोऽस्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी" कुल्लू०। आदिष्टमनेन इष्टा० इनि। २आदेशकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आदिसर्ग पु० कर्म्म०। महत्तत्त्वोत्तरं प्रथमसृष्टौ "अव्यक्तात् पूर्व्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः। आदिर्गुणानां सर्व्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते। महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्य्यवान्। बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः। पर्य्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते। तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति। सर्व्वतः पाणिपादश्च सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः। सर्व्वतःश्रुतिमान् लोके सर्व्वं व्याप्य स तिष्ठति। महाप्रभावः पुरुषः सर्व्वस्यैव हि निश्चितः। अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः। तत्र बुद्धिविदो लोके सद्भावनिरताश्च ये। ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः। ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः। प्रसन्नमनसो धीरा निर्म्ममा निरहङ्कृताः। विमुक्ताः सर्व्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत। आत्मनो महतो वेद यः पुण्या गतिरुत्तमाम्। अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्। तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु। ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा । महद्भुतमयते भयम् । स धीरः सर्व्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति । विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः । एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् । हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति" भा॰आश्व॰प॰अ॰४० । स च सर्गः दर्शितः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एकविधः इति भेदात् तद्विवरणम्" भाग॰ ३स्क॰ १०अ॰ । "विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना १२ । यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः । द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो १७ । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः १८ । सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः २० । तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः । शृणु पञ्चनखान् पशून् २२ । श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ । सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३ । अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् । रजोऽधिकाः कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ । देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः । दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः" । "स्वव्यतिरिक्तवस्त्वभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णुमायया संस्थितं संवृतम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत् विश्वं ईश्वरेण कर्त्रा कालेन निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्येति स्वतोनिर्व्विशेषता दर्शिता १२ । अप्रतिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्य्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्व्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः सर्गं निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्व्वसर्गस्य पूर्व्वोक्तानेव भेदान् अनुवदति सर्ग इति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशमः तन्निमित्तस्यैव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्यप्रलयः द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्य्यं यच्छद्भिः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रपञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो ब्रह्मणः आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति । अहमः अहङ्कारस्य । तस्य स्वरूपं यत्रेति । द्रव्यादयो-मव्समाणास्त्रयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः-सूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः ज्ञानकर्म्मेन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमो वैकारिकः । इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः मनश्च । षष्ठश्च तमसः पञ्चपर्व्वाविद्यायाः । अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विक्षेपश्च तां करोतीत्यबुद्धिकृत् तस्य १७ । मे मत्तः शृणु अनुद्वेगेन श्रोतव्यतामाह । यद्विषया मेधा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला । यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमान्तं अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । मुख्यमिव प्रथमं कृतः मुख्यः सर्गः । तस्थुषां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः । लताः आरोहणापेक्षाः । त्वक्साराः वेण्वादयः । लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वस्रोतसः आहारसञ्चारो येषाम् । तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः । अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः । विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २० । तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्टाविंशतिभेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः । तथा च श्रुतिः । "अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति" २१ । अष्टाविंशतिभेदानाह

गवादयश्चपट्रान्ता· द्विशफा· द्विखुरा नघ । खरादय च· मर्य्यन्ता एकशफा षट् । श्वादयो गोधान्ता पञ्चनखा द्वादश२१ । एवमेते भूचरा सप्तविंशति । मकरादयो जलचराः कङ्कादयश्च खगा अभूचरत्वेनैकीकृत्य स्वष्टीता । तदेवम-ष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णारुरुगौरा मृग-विशेषा· अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनामेतेष्वेव यथायथ-मन्तर्भाव·२३ । अथ आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्व्वाक्स्रोताः । ष्टुतमार्षम् । न्टणां सर्ग । न्टणा लक्षणम् । रज अधि-कायेषु२४ । एते त्रयोवैकृताएव न कौमारस्तदुभयात्मकाः देव-सर्गो वैकृत इत्यनुषङ्ग· । वैकारिकस्तु देवसर्ग प्राकृतेषु पू-र्व्वमेव प्रोक्तः अयन्तु ततोन्य एवाहैकृतः देवसर्गएदन्त-र्भूतः सनत्कुमारादीनान्तु सर्गः प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनु-ष्यत्वेन च इत्यर्थः२५ । वैकृतश्च देवसर्गोऽष्टविध अत्र विबुधादयस्त्रयोभेदा· गन्धर्व्वाप्सरसएक यक्षरक्षास्येकः । भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याध्रा एक किन्नराएक आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुखादय" श्रीधरव्याख्या ।

एव सामान्यत· सर्गमुक्त्वा तत्रैव २६ अध्याये विशेष उक्तः "भगवानुवाच १० । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ११ । पञ्चभि पञ्चभि ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्व्विंश-तिकं गुण प्राधानिकं विदु १२ । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्म्मरुन्नभ । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-दीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिका· । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । १३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा ल-क्ष्यते भेदोवृत्त्या लक्षणरूपया १४ । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशोमयाप्रोक्तोय कालः पञ्चविंशक १५ । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो-भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्व्विशेषस्य मानवि । चेष्टा यत स भगवान् काल इत्युपलक्षित १७ । अन्तः पुरुषरूपेण काल-रूपेण यो बहि· । समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १८ । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुर । स्वतेजसा पिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २० । यत्तत् सत्त्व-गुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्व-मिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा २२ । महत्तत्त्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ । वैकारिक-स्तैजसश्च तामसश्च यतोभव । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि २४ । सहस्रशिरस साक्षात् यमनन्तं प्रच-क्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोर-विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृते २६ । वैकारिकाद्विकुर्व्वाणा-न्मनस्तत्त्वमजायत । यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामस-म्भव· २७ । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्याम संराध्य योगिभि शनैः २८ । तैज-सात्तु विकुर्व्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति । द्रव्यस्फुरणवि-ज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रह २९ । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागश· । प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ । तामस-साच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मा-न्नभ· श्रोत्रन्तु शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वञ्च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३ । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ । न-भस शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभव-त्ततोवायुस्त्वक् स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वत· ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्द-योः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम् । द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसं-स्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि । रूपमात्रस्य वृ-त्तयः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् । तेजसो वृत्तयस्त्वेता शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्राद्विकु-र्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो-जिह्वा रसग्रह ४० । कषायो मधुरस्तिक्त कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एकोविभिद्यते ४१ । क्लेदनं पिण्डनं तृप्ति प्राणनाप्यायनोद(न्द)नम् । तापापनो-दोभूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा ४२ । रसमात्राद्विकुर्व्वा-णादम्भसो दैवचोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी-घ्राणस्तु गन्धग· ४३ । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्रा-

दिभिः पृथक्। द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ४४। भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम्। सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५। नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते। वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः। तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते। अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ४६। परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्। अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७। एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै। कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ४८। ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम्। उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट्। एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः। तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः। यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५०। हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात्। तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५१। निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत्। वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२। घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः। तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५३। निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः। तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः। रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम्। गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः ५४। हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट्। पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५५। नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम्। नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत। क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्। अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ५६। मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरापतिः। अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ५७। एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन्। पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात्। वह्निर्व्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट्। घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट्। अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट्। हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट्। विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट्। नाड़ीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट्। क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट्। बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट्। श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोतिष्ठत्ततो विराट्। रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट्। गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट्। रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट्। चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा। विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ५९। यथा प्रसुप्तं हृदयं प्राणेन्द्रियमनोन्वयाः। प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा। तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया। भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्" ६०। व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण "दैवाज्जीवादृष्टवशात् क्षुभिता धर्म्मी गुणा यस्याः। योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्य्यं चिच्छक्तिम्। सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत। महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलम् १९। विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वात्मनि सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबत्, कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः, आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत् पूर्व्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २०। प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्व्वागमप्रसिद्धमाह। स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानम्। अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः। अयमर्थः अधिभूतरूपेण तत्त्वं महानिति, अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपास्यरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्रज्ञ, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपास्य, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१। स्वच्छत्वं भगवद्विभूतिग्राहित्वम् अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अपां प्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः। क्रियास्तु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३। तस्य त्रैविध्यमाह वैकारिक इति। तस्य कार्य्यमाह यतोऽयमात्मन आदीनाम् भवउत्पत्तिरिति २४। तस्मिन्नुपास्यं व्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५। कर्त्तृत्वं देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्य्यत्वं भूतरूपेण, शान्तघोरादिकं तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६। मनस उत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्याम्। सङ्कल्पश्चिन्तनम् विकल्पो विशेषचिन्तनं यस्य मनसः सङ्कल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवो वर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिरस्य सङ्कल्पादिकार्य्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यानिरुद्धस्योक्तेः २७। शारद शरत्कालोत्पन्नमिन्दीवरं नीलोत्पलं

तदिव प्रकाशं तच्चमे संशयात्मं यथोक्तं मनोऽस्य दुर्ग्रह-त्वात् २८ । बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति-द्वाभ्याम् वै सति । । द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्त-व्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने कृपीणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पक-ज्ञाने २९ । द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः । विप-र्य्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो-निद्रा, "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति पात-ञ्जलोक्तेः ३० । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसाह-ङ्काराज्जातानि वैकारिकात्मकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्वि-विधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः । तत्र हेतु प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान-शक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमता-मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीय-ज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१ । तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिलक्षणमाह। तामसादिति पञ्चभिः । श्रोत्रन्तु शब्दगमित्यादिभि-र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तूत्पत्तिः प्रागेवो-त्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२। शब्दस्य लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं, द्रष्टुर्लिङ्गत्वं कुड्यान्त-रितस्य द्रष्टृसूचकत्वं तदुक्तं "लिङ्गं" यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति, न-भसः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ । छि-द्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं बहिरन्तरव्यवहारास्पदत्वम् आत्मा मन । प्राणादीनान्धिष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नाड्यादिच्छिद्ररूपेण इति कार्य्यमेतल्लक्षणम् । एवमुत्तरत्रापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृती-येन महाभूतलक्षण इत्यनुसन्धेयम् । आकाशात्त्वक्-स्पर्शस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणं यया सा त्वक् नियतविषयत्वात् । यद्वा स्पर्शस्य संग्रहस्ततोभवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादि-त्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ । स्पर्शस्य स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३६ । चालनं वृक्षशाखादेः । व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गन्धवतोघ्राणं प्रति नेतृत्वं यथा शीतादिमतः स्प-र्शेन, शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वम् उपोद्बलकत्वं सर्व्वेषां कार्य्याणामभिव्यक्तिः भावे ल्युट्। सर्व्वे-वाभिव्यक्तत्वमिति विशेषे तु कारणे ३७ । द्रव्याकृतित्वं द्रव्य-स्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः श-ब्दस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । अपरत्वरूपस्य सर्वा-देरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्याय विशेषणम् । व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था सन्निवेशः सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः । तेजस-स्तेजस्त्वमपरप्रकाशकत्वम् ३८ । द्योतनं प्रकाशनं पचनं तण्डुलादेः क्षुत्तृट् अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानम-दनञ्च ३९ । जिह्वा रसनेन्द्रियं रसो रस्यतेऽनेनेति रसन-रूपतो भवतीत्यर्थः ४० । कषायादिषु चकारोऽपि द्रष्टव्यः । भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणामपेक्षया एक एव सन् अनेकधा भिद्यते च रस इत्यर्थः ४१ । क्लेदनमार्द्रीकरणं मृदादेः पि-ण्डीकरणं तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनम् "आपोमयः प्राण" इति" श्रुतेः आप्यायनं देहे कार्श्यनिवर्त्तनं उदकं मृदुकरणम् उन्दनमितिपाठे स एवार्थः । भूयस्त्वं कूपादावुद्धृतस्यापि पुन पुनरुद्गमः ४२ । गन्धनः गन्धं प्राप्नोति ४३। पर-स्परमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्ग्वादिसंस्कारेण । पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपत्रादेः, उग्रो-लशुनादेः, संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् एव विभि-द्यते च गन्धइत्यर्थः ४४। ब्रह्मणो भावनं प्रतिमादिरूपेण सा-कारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्ष्येण स्थितिः । धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छे-दकत्वं प्राणिनां तत्तद्गुणानाञ्च पुंस्त्वादीनामवच्छेदः परि-णामविशेषैः प्रकटीकरणम् ४५ । श्रोत्रादीनां शब्दादिग्रा-हकत्वमुक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः श्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयः ४६ । गुणविशेषः शब्दत्वादस्यार्थं दर्शयति परस्य कारणस्य सर्व्वः शब्दादिः अपरस्मिन् कार्य्ये वाय्वादौ कारणान्वयात् स्मृते अ-तोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्व्वोऽपि शब्दादिः भूमावेवोपलभ्यते पञ्चानां तत्रान्वयात्, जलादिषु यथान्वय-मेव न सर्व्वम् आकाशेऽन्वयाभावेन एकएवेति ४७ । एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्य्योत्पत्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः । एतान्यसंहत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् कर्म्मेति प्रधानाभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्व्वैरपि-मिलितएव ४८ । ततस्तेभ्यः क्षुभितेभ्यः अण्डादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९ । भगवतोरूपमिति गुणाभेदा-भिप्रायेण ५० । तद्विराज आत्मादिविभागमाह हिरण्म-यादिति नवभिः । उत्थाय [illegible] विहाय, तथाविध अधिष्ठाय । सहस्रांशो देवचेति वा छिद्रम् ५१ । वाचा सह वह्निरग्निः प्राविशत् । नासे निरभिद्येतां प्राणोतः प्राणेन अतः सूतः ननु प्राणयतयोर्नासिकयोरन्वयस्य-

सुमन्तु ५२। प्राणादनन्तरं वायुः। प्राणोऽत इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं न्यविद्यन्तामिति अन्वविद्यन्तामिति पाठद्वयेऽप्येक एवार्थः। श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५३। आदित्यस्तेन नेत्राः ५४। स्वराट् इन्द्रः। हरिर्विष्णुः ५५। आप्नत आगतम् ५६। पुष्पादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम्। गिरांपतिर्ब्रह्मा, चैत्यः चेतनः ५७। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८। विराड्देहस्य व्यष्टिदेहदृष्टान्तत्वेन दर्शयन् शास्त्रानुशासनस्य प्रयोजनमाह यथेति द्वाभ्याम् ५९। प्रथमं परमेश्वरे भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततो यज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतनं स्वविज्ञानात्मनि कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्" ६०।

वेदान्तिमते तत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यामुक्तः। "चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा। सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते। मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः। अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा। सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्। तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया। वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे। सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते। तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा। मनोविमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका। रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे। तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा। प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः। बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते। प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते। हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता। समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्। तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया। तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने। पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्। द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते। तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः। हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत्। तैजसा विश्वतां याता देवतिर्यङ्नरादयः। ते पराग्दर्शिनः। प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः। कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते"।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु "तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन् नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतेः। तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च भूतान्यपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते। तत्राकाशस्य शब्दो गुणो वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात्। नासौ भ्रमः बाधकाभावात्। इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते। श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवताः। एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते। तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणो नासाग्रस्थानवर्त्ती। अवाग्गमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती। विष्वग्गमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती। ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती। अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती। तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम्। आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम्। एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम्। एवं तेजोऽप्पृथिवीनामपि। तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः। तदुक्तम्। "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इति शा० सू०। पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते। तदुक्तम्। 'पञ्चप्राणमनोबुद्धि

दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्मदादिलिङ्गशरीरस्त्वहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्योभूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यात्मकस्योर्द्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्तृत्वम्, इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा "हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुतेः । हिरण्यगर्भो नाम मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमोजीवः "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि" श्रुतेः" । वेदा०प०

आकाशादिस्थूलभूतान्तोत्पत्तिमुक्त्वा ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह मात्स्य पु० "उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः । नीरेषु स्वात्मनो वीजं सहसैव समाक्षिपत् । क्षिप्तं तेन हि तद्वीर्य्यं नीराणामुपरि स्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्यमगमद्घनम् । कठिना पृथिवी सैव कृष्णा सा दृश्यतेऽधुना । तस्याः सारसमुद्भूतो गोलकोऽभून्महाद्वयं । कुक्कुटाण्डसमाकार सप्तलोकस्य संस्थितिः । ऋतुसंवत्सरं कालं नीरेष्वासीत्प्लवन्नतं । गुणकालानुसंनीतं वायुनाभ्याहतोऽव्ययम् । स तु संवत्सरे पूर्णे विभिन्नः कुक्कुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे ब्रह्मलोकशरीरभृत् । इदं सर्वं पुमानेव भूतं भावि स्थितं च यत् । स एव भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्महेश्वरः । अनेन सर्वस्येव स्थावराणि चराणि च । चतुष्प्रमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः सर्वदा बुधैः । पादः सर्वाणि भूतानि त्रिपादात्मनि तिष्ठति । महिमात्मयभूतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवास्य महिम्नोऽपि पुमानभ्यधिकोमतः । भागद्वयस्य कर्त्तायं मैद्रिकस्य सदा प्रभुः । अतश्चैव निवर्त्तेत स्वर्गभोगपरं प्रति । अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्मात्भौतिकादजः । तस्मात् विराडिति प्रोक्तो विशेषाद्राजते यतः । अभिजाय पुरः सर्वास्थिरजङ्गमदेहिनाम् । पूरयत्यात्मना यस्मात् अतोऽयमभिपूरुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्त स्थितः पुमान् । तस्य कार्य्यमिदं सर्वं गिरिदेशधरादिकम् । अथ यज्ञपुमान् वेदश्चर्क्सामयजुषामपि । छन्दांस्यपि च सर्वाणि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । अस्मदादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् । इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च मुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाबाहुतस्तद्वदूर्व्वोर्वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिः शूद्रास्तथा पद्भ्यां जाता अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वद् दिवाकरः । प्राणात् प्रभञ्जनोजातो नाभेश्च गगनं महत् । मस्तकात् स्वर्गलोकोऽथ श्रोत्राज्जाता इमादिशः । एवमन्येऽपि च सोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । द्रव्याणि वा तथा कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रियाजातःपरा न हि । सहस्रमस्तको देव सहस्रेन्द्रियवानपि । भूतभौतिकजातं स व्याप्तात्मा परःस्थितः । बुद्धिसाक्षिणमात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । ज्ञानकायमहं वेदसर्वाज्ञानविवर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं सत्याऽच्छेयोवदन्निव यक्ष । स चारुवदनात् सम्यक् विज्ञास्यते भयात् । दिव्योऽपि मद्विपक्षहृदय जन्तुं स एव हि । यतस्ततोऽस्य यज्ञेन यजन्ते तेन ते द्विजाः । धर्म्मयज्ञेन तेनैते स्वर्गं यास्यन्ति तत्परः । पुंसोऽस्य मूर्द्धा स्वर्गः स्यात् चन्द्रसूर्य्यौ च चक्षुषी । प्राणः प्रभञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेशोऽन्तरिक्षकम् । स्थानानि विविधान्यस्य भूतानाञ्च उदीरितं । भूर्लोकस्तु समस्तोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तितः । यज्ञोऽस्य हवनीयस्तु हृदयं चावसथ्यकः । स गार्हपत्यनाभिश्च स्याद्दक्षिणाग्निर्मनोमतम् । उरोवेदिस्तथा दर्भालोमजातञ्चर स्थितम् । ओषध्योवनस्पतयः केशा लोमा शरीरगाः । किं बहूक्तेन यत्नाद्य मत्तमेवावधारय । यदस्ति यच्च नास्त्यत्र तत्सर्वं स महेश्वरः" ।

काणादादिमते तु आदिसर्गे पार्थिवेषु परमाणुषु भूतभावनजीवादृष्टवशात् क्रियोत्पद्यते सा च क्रिया आश्रयं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो द्व्यणुकादिक्रमेण महान् वायुरुत्पद्यते तेन नोदितेषु तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तया परमाणवः परमाण्वन्तरेण सम्बध्यमानाः संयुज्यन्ते इत्येवंक्रमेण महाभूतोत्पत्तिरेवं शरीराणि चेन्द्रियाणि चतुर्द्दश भुवनान्युत्पद्यन्ते सर्वत्र चेश्वरोनिमित्तकारणम् । एतद्विवरणमारम्भवादशब्दे

उपसम् । तथा च आदिसर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः । नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव तात्कालिकप्रलयस्तत्समये नाशस्तेषामेव कतिपयानामिति भेदः । बीजाङ्कुरवत् सृष्टेः प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सादित्वमपि तत्तद्बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव वर्त्तमानब्रह्मणश्च आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेः सादिसर्गत्वमवगन्तव्यम् "यथेदानीमित्यादि" भागवतवचनेन "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" मन्त्रलिङ्गेन च प्रवाहस्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्व्यक्तेः । कर्म्मसापेक्षस्यैव ईश्वरस्य सृष्टुत्वोक्तेः पूर्वं कर्म्मणामभावे विचित्रसृष्ट्यसम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयाताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।

आदीनव पु॰ आ+दी–भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा॰क १दोषे, २क्लेशे, च । कर्म्मणि क । ३दुर्दृशे ४परिक्लिष्टे च त्रि॰ ।

आदीपक त्रि॰ आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप–णिच्–ण्वुल् । १परगृहस्य दाहके । "राज्ञोवध चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च" भा॰शा॰८६अ॰ । २उद्दीपके च ।

आदीपन न॰ आ+दीप–णिच्–ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमिश्रितजलेन गृहादौ १चित्राकारलेपनभेदे (आलिपना) २उद्दीपने च । [हनादौ । २उद्दीपिते च ।

आदीपित त्रि॰ आ+दीप–णिच्–क्त । दत्तादीपने १गृहा-

आदुरि त्रि॰ आ+दृ–अन्तर्भूतण्यर्थे कि । दारयितरि "वामं वामं त आदुरे देवोददात्वर्यमा" ऋ॰ ४,३०,२४ । "हे आदुरे । शत्रूणा दारयितः ।" भा॰ ।

आदृत त्रि॰आ+दृ–कर्त्तरि क्त । १सादरे कृतादरे । कर्म्मणि क्त । यस्यादर कृतस्तस्मिन् २सम्मानिते ३पूजिते च ।

आदृत्य त्रि॰आ+दृ–कर्म्मणि क्यप् । आदरणीये १आदर्त्तव्ये । ल्यप् । २सम्मान्येत्यर्थे अव्य॰ ।

आदृष्टि स्त्री प्रा॰ स॰ । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।

आदेय त्रि॰आ+दा–यत् । ग्राह्ये । "पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययो" "अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात्" इति च मनुः ।

आदेवक त्रि॰ आदीव्यति आ+दिव–ण्वुल् । द्यूतकारके

आदेवन न॰ आ+दिव–भावे ल्युट् । १द्यूतक्रीडायाम् करणे ल्युट् । २द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् । द्यूतक्रीडाधारे (छक) ३द्यूतफलके ।

आदेश पु॰ आ+दिश–भावे घञ् । १उपदेशे २आज्ञायाम् "अथात आदेशोनेति नेतीति" छ॰उ॰ "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" "उत स क आदेशः" । "आदित्योब्रह्मेत्यादेश" इति च छा॰उ॰ "आदेशं देशकालज्ञः शिष्यं शासितुरानतः" रघुः व्याकरणप्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादेः स्थाने ३कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आदिश्यते कर्म्मणि घञ् । ४आदिष्टे ५कथिते ६उपदिष्टे कस्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च "धातो स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत्" रघुः "आदेशप्रत्यययोः" पा॰ "आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधि" व्या॰कारि॰ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" पा॰ "लोपोऽप्यादेशउच्यते" व्या॰ का॰ "ज्योतिर्विदुक्ते शुभाशुभफले च "नादेशाजस्य मिथ्या फलाः" वृहत्सं॰ । [कारके २आज्ञाकारके ।

आदेशक त्रि॰ आदिशति आ+दिश+ण्वुल् । १आदेश-

आदेशन न॰ आ+दिश–भावे ल्युट् । आदेशे "कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते" मनुः ।

आदेशिन् त्रि॰ आदिशति आ–दिश–णिनि । १आदेशकारके "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः २दैवज्ञगणके पु॰ हेम॰ । [३कथयितरि च ।

आदेश्य त्रि॰आ+दिश–कर्म्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २आज्ञाप्ये

आदेष्टृ पु॰ आ+दिश–तृच् । ऋत्विजं प्रति मदिष्टसम्पादनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १यजमाने, २आज्ञाकर्त्तमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

आद्य त्रि॰ आदौ भव दिगा॰यत् । १आदिभवे । "एतन्दन्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः" । "स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मनुः । अग्नौकरणादि द्वितीयदिनकर्त्तव्ये २प्रेतश्राद्धभेदे न॰ "मृताहनि तु कर्त्तव्य प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" या॰स्मृ॰ । तस्य षोड़शश्राद्धानामादिभूतत्वात् आद्यत्वम् । "श्राद्धमग्निमत कुर्य्याद्दाहादेकादशेऽहनि । चुणापि तु प्रकुर्वीत प्रमीतानां च सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़श" छन्दो ग॰प॰ । निरग्नेस्तु मरणाचव्येव एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च सूत्रा- सुक्तागौचान्तद्वितीयदिनपरम् । ३प्रधाने श्रेष्ठे त्रि॰ "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" रघुः अद+कर्म्मणि ण्यत् । ४अदनीयद्रव्यमात्रे त्रि॰ ५धान्ये न॰ राजनि॰ तस्यादनीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीवनम्" इत्युक्तेश्च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् ।[स्मोक्तौ च-

आद्यकवि पु॰कर्म॰ । आदिकवौ चतुर्मुखे १हिरण्यगर्भे २वा-

आद्यमाषक पु० मष्यतेऽनेन करणे घञ् कर्म्म० । पञ्चगुञ्जापरिमाणे, (मासा) इति ख्याते "माषक सप्त कृष्णला" इत्युक्तेराद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्य्यविशेषोपयोगितया गौणत्वान्न मुख्यत्वम् अतएव "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषमिति" भास्कराचार्य्येण माषस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।

आद्यवीज न० कर्म्म० । मूलकारणे आदिकारणे, १ईश्वरे साङ्ख्यमते २प्रधाने च ।

आद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । १दुर्गायां तन्त्रोक्तायां युगभेदे २सुन्दर्य्यादौ च "सत्ये तु सुन्दरी आद्या, त्रेतायां भुवनेश्वरी, द्वापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्त्तिता" मुण्डमालातन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम्" । आदिभवायां तिथ्यादौ च । "युगाद्या वर्षवृद्धिश्चेति" ति०त०पुरा० ।

आद्याकाली स्त्री नित्यक०स० आद्यत्वात् पुंवत् । "कालसंग्रसनात् काली सर्व्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात् आद्याकालीति गीयते" निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ

आद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्या स्थाने तसिप्रत्ययनिमित्ते पा०वा०उक्ते शब्दगणभेदे । स च आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, आकृतिगणः तेन "स्वरतो वर्णतो वेति" सिद्धम् ।

आद्युदात्त त्रि० आदि उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शित "प्रत्यय" इत्यधिकारे "आद्युदात्तश्च" पा० असति अपवादे सर्वोऽपि प्रत्यय आद्युदात्त । कर्त्तव्यं तैत्ति उदात्तः । "स्वपादिहिंसानामच्यनिटि" पा० अदाद्यन्तर्गणस्वपादेर्हिंसार्थस्य च अनिटि अजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपन्ति इत्यत्र स्वेत्यस्य वा उदात्तता । "अभ्यस्तानामादिः" पा० पूर्व्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्त । ददति, इत्यादौ देत्यस्योदात्तता "अनुदात्ते च" पा० अविद्यमानोदात्ते तु सार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्त । दधासि अमनादायपि देत्यस्योदात्तता "आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्" पा० अभ्यस्तानामादिर्णमुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम् पक्षे त्रिस्वरः । "अच कर्त्तृयकि" पा० कर्म्मकर्त्तरि यकि परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । "सर्व्वस्य सुपि" पा० सुपि परे सर्व्वशब्दस्य आदिरुदात्त सर्व्वे अत्र सेत्यस्योदात्तता । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" पा० ञिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्त । अञोञित्वात् नदन्तस्यादिरुदात्त "पथिमथोः सर्व्वनामस्थाने" पा० अनयोरादिरुदात्त सर्व्वनामस्थाने परे । पन्थाः पेत्युदात्तः । "क्षयोर्निवासे" पा० निवासार्थे क्षयस्यादिरुदात्त । "जयः करणम्" पा० करणवाची जयशब्द आद्युदात्त । "वृषादीनाञ्च" पा० एषामादिरुदात्तः । वृष जन ज्वर ग्रह हय गय नय ताय तय चय अय वेद सूद अंश गुहा (शमरणौ संज्ञायाम्) (सम्मतौ भावकर्म्मणोः) । मन्त्र शान्ति काम याम आरा धारा कारा वह कल्प पाद । "आकृतिगणत्वात् अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम्" सि०कौ० । "संज्ञायामुपमानम्" पा० चञ्चेव चञ्चा । "निष्ठा च द्व्यजनात्" पा० निष्ठान्तस्य द्व्यच० संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्त । दत्त । आकारस्तु त्रातः । "शुष्कधृष्टौ" पा० एतावाद्युदात्तौ असंज्ञायाम् "आशित कर्त्ता" पा० कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्त "रिक्ते विभाषा" पा० रिक्तस्यादिरुदात्त असंज्ञायाम् । "जुष्टार्पिते च छन्दसि" पा० एतौ आद्युदात्तौ असंज्ञायाम् "युष्मदस्मदोर्ङसि" पा० अनयोः ङसि परे आदिरुदात्त । "ङयि च" पा० अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । "यतोऽनावः" पा० यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्त नावं विना । गव्यम् काम्या । "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" पा० एषाम् ण्यन्तानामेषामादिरुदात्त । "विभाषा वेण्विन्धानयोः" पा० एतयोरादिरुदात्त । "त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्" पा० एषाम् आदिरुदात्त । फिट्सूत्रे शान्तनवाचार्य्यैरन्येऽपि आद्युदात्ता उक्ता यथा "दक्षिणस्य साधौ" फि० साध्वर्थकदक्षिणशब्दस्यादिरुदात्तो वा दक्षिणो बाहुः "छन्दसि च" फि० "शुक्लगौरयोरादिः" फि० "अनयोरादिरुदात्त" "अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः" फि० लोके तु आदिरुदात्त । "अथादि प्राक् शकटेः" फि० २पादे १सू० । अधिकारोऽयम् शकटिशकव्योरिति यावत् । "ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य"२ । आदिरुदात्त स्यात् । बलि तनु । "नप्विषयस्यानिसन्तस्य"३ । वनं वयः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नपुंसकम् । "तृणधान्यानां च द्व्यषाम्"४ । द्व्यषामित्यर्थः । कुशाः, काशाः, माषाः, तिलाः, बहुषान्तु गोधूमाः । "त्रः संख्यायाः"५ । पञ्च, चत्वारः । "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्"६ । शिट् सर्व्वनाम, "कर्णाभ्यां चुबुकादधि" "ओष्ठाविव मधु" "जिह्वो जिह्वायाः" । "प्राणिनां कुपूर्वम्"७ । कवर्गात् पूर्व्व आदिरुदात्त । काकः, वृकः, "शुकेषु मे" । प्राणिनां किम्, "क्षीरसर्पिर्मधूदकम्" । "खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्"८ । खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्, कन्दुक, "उनर्व्वन्तानाम्"९ । उन । "वरुणवोऽर-

मादसम्" । मम । "स्वधारन्त्वाक्षणवे" । धन् । "पीवानं मेषम्" । "वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्" १० । आदिरुदात्त', एत' हरिणः, शिति', पृश्नि, हरित्। "ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्त ताच्छील्ये" ११ । ऋदर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूत ह्रस्वमुदात्त' स्यात् । मुनि । "अक्षस्यादेवनस्य" १२ । आदिरुदात्त', "तस्य नाम्न" देवने तु "अक्षैर्मा दीव्य"।"अर्द्धस्याममद्योतने"१३। अर्द्धो ग्रामस्य, समेऽशके तु अर्द्ध पिप्पल्या. । "पीतद्र्वर्थानाम्" १४ । आदिरुदात्त, पीतद्रु, सरल । "ग्रामादीनाञ्च" १५ । ग्राम, सोम', याम' । "लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चेव चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुप प्राचा संज्ञा । "न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्" १७। एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न। ताल इव ताल', मेरुरिव मेरु, व्याघ्रः, सिंह, महिष । "राजविशेषस्य यमन्या चेत्" १८ । यमन्या दृष्टः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गा' प्रत्युदाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्" २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्तः, स्त्रीविषय, मल्लिका, वर्ण, श्येनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽन्त्येपान्ते अक्षुपूर्वा', तरक्षु । "शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्व लघु उदात्त' स्यात्, कुक्कुट', तित्तिरि, । "नर्त्तुप्राण्याख्यायाम्" २२ । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वन्न, वसन्त, ककलास' । "धान्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम्" २३। आदिरुदात्त, कान्तानाम्, श्यामाका, षान्तानाम्, राजमाषा' । "जनपदशब्दानामषान्तानाम्" २४ । केकय, "ह्रयादीनामसयुक्तलान्तानामन्त पूर्व वा"२५। हयिति हल संज्ञा । पललम्, शललम्, ह्रयादीना किम् एकल असयुक्तेति किं मल्ल' । "इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्" २६। आदिरुदात्त, कृषि' एतानि २पादस्थानि । "मकरवरुडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतवा काशीनामादिर्वा"३,९, । एषामादिर्द्वितीयो वा उदात्त. । मकर' वरुड ।"छन्दसि च"१०। अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त सेयम् । "कर्दमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीयं वोदात्त' । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ । आदि द्वितीय ते शब्दश्चेति पर्यायेण वोदात्ता । "नप फलान्तानाम्"१३। आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादनफलम् । "ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा" १४ । हलीषा लाङ्गलीषा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १९ । "एषामादिरुदात्त' स्यात् । "महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्"२० । आदिरुदात्त, "महिषी जाया"आषाढा उपदधाति । एतानि ३पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ता" फि०४,१२ । स्वाहा "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" फि० ४,१३ । तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्व' विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव—क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूत । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मावधिशेषपर्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्त' अन्तपर्यन्त' । प्रय-

आधमन न० आधीयते आ+धा—कमनन् । बन्धकदाने आधौ, । "योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्व विनिवर्त्तयेत्" स्मृतिः "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृतिः एकोऽह्ननीश सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या०स्मृतिः आधिशब्देऽस्य विवृति ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि' "पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्म चरति ठञ । अधर्मशीले देवशब्दात् अधर्म्मानुष्ठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेद ।

आधर्ष पु० आ+धृष—भावे घञ्। १तिरस्कारे २बलात्पीडने च

आधर्षण न० आ+धृष—भावे ल्युट्। १आधर्षे २बलात्पीडने।

आधर्षित त्रि० आ+धृष—क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । १अवमानिते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परै । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपद हि तत्" या० स्मृति'धार्ष्ट्ये तु आधृष्ट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष—णिच्—यत् । १अवमाननीये २बलात् पीडनीये ३दुर्बले च भावे यत् । ४ दुर्बलत्वे न०। "आधर्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या' प्रतिवादिन" नार० । "आधर्ष्यं दुर्बलत्वम्" व्य०त०रघु०।

आधान न० आ+धा—भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकं वह्न्यादे' स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोमपाने च वपन सप्तसु स्मृतम्" प्रा०त०पु० "भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि। पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात्

पुनराधानमेव च" मनुः। विद्यमानपदार्थेषु गुणान्तरस्य ३करणे "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणाद्भरणादपि" रघु "ततो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः" सि॰कौ॰। ४निक्षेपणे "गुणोविशेषाधानहेतुः स्थितो वस्तुधर्मः" सा॰द॰। ५बन्धकदाने च "आधानं विक्रयस्त्वेव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः "विक्रयाक्रयाधानयाचितेषु यथा दश" या॰स्मृतिः अग्न्याधानन्तु विवाहसमये कर्त्तव्यं यदि तदाहिताग्ने मृतदारस्य नाम तदा पितृमरणोत्तरमेव कर्त्तव्यं सति तु पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कामनक्षत्रादिविशेषाद निमित्तदर्शनश्च दर्शिता यथा "प्राजापत्ये वृषभे चाश्विदैवे पुष्ये ज्येष्ठास्वन्त्ये कृत्तिकासु। अग्न्याधानं पुत्रकाणां तदर्थं चित्रादित्ये कीर्तितं गर्गमुख्यैः" एतत्मा॰ आश्वलायन "अग्न्याधेयं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फाल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरेतेषां कश्चिद्यद्यन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत, सोमयागेत्तरन्तु वसन्तविषयत्वोपपत्तेः" यस्मिन् कस्मिंश्चित् कालेऽप्यादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम्" सोमाधाने नक्षत्राद्यनालोचनमात्रपरम् "अथो खलु यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत सैवास्यर्द्धिरिति सोमेन यक्ष्यमाणोनर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं तदेतदार्त्तस्यातिवेलं वा अश्रद्धायुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्ते॰ मदनरत्ने वृद्धगार्ग्य "पूर्वाग्नेयमूलत्तरादित्यपौष्णब्रह्मा॰ चित्रार्कहितदैवेषु भेषु। कुर्युरग्न्याधानमाद्य वसन्तग्रीष्मान्ते चैव विप्रादिवर्णाः" कालादर्शे "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे। उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः। सोमं च प्रत्युक्त्वा सर्वाय विपश्चितोऽपि। सोम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः" पारस्कर "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषामिति"। दायाद्यकालोविभागकाल मदनरत्ने व्यास "अग्निवैवाहिको येन न गृहीत प्रमादिना। पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नत। योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः"। ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्याभावेऽपि न दोष तदाह तत्रैव गार्ग्य "पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः। ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना"। इदन्त्वाधान ज्येष्ठेऽकृताधाने न कार्य्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विज्ञेय परिवित्तिस्तु पूर्वज" इति मनुशातातपोक्तेः आर्त्तोऽप्येवम् 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम्। आवसथ्य तथाधानं पतितस्तु

तथ भवेदिति" तत्रैव गार्ग्योक्ते आज्ञायां तद्दोषमाह शमन्तुः "ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाचरेत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" वृद्धवसिष्ठ "अग्रजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम्। अग्रजोऽनुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि"। हारीत "सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्। दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया"। अधिकारिणोऽपि भ्रातरस्तथा दुर्यान्त्रित षट्सप्ततिमात्र विशादमातृतुल्याभि नेत्यर्थ सोदरोक्तेरसोदराणां चापवाददत्तकादीनां न दोष। दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः "पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्रसंयोगे परिविन्दन्न दुष्यति। परनारीसुता दत्तकादय"। देशान्तरे विशेषमाह मनुः "अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठभ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाण प्रायश्चित्ती भवतीति" दोषाभावदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान्। वेश्यासक्तांश्च पतितशूद्रतुल्यातिरोगिण। जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनपङ्गुकान्। अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा। कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति" अपरार्केऽपि "उन्मत्त किल्विषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा। राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्य स्यात् प्रतीक्षितुम्" एवं ज्येष्ठे क्षिप्तकुष्ठाद्यपि न परिवेदनम् तदाह त्रिकाण्डमण्डन "दर्शेष्टि पौर्णमासेष्टि सोमेष्टयग्निसंग्रहम्। अग्निहोत्र विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते। न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरेऽप्यनुपस्थिते। देशान्तरस्थजाते विद्यमानेऽपि सोदरे। नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्य्येऽपि चौरके। षण्ढ्यन्धमूकबधिरपतितोन्मादद्रूषणे। छन्दसि क्षिप्तकुष्ठादौ यद्वा परलोकादिदूषणे। जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतर क्रियामिति" "आरोहत दयत यजरोभेत्याधान मन्त्रवर्णाच्च यजरोरजुषी तन्महत्त्वेऽप्युक्तम् "अवैकस्यात् पूर्वमाहिताग्नेस्तयेऽधिक्रियेतैव मित्येषु। आधानन्तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति"। एष चतुरङ्गुलेऽपि, षड्ङ्गुल कामविसर्गादिरस्यैवाधिकार एकादशस्य दशान्तर्गते शरीरकार्य्य वा विप्रतिपन्नमिति" हिरण्यकेशिसूत्रे कर्माङ्गक्रियेतोरेवास्यैकस्यस्य निषेधात् अतएव द्राह्यायणसूत्रे आश्वत्थ प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः। अपरार्के उशना "पिता पितामहोयस्य अग्रजो वाथ कस्यचित्। तपोग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोष. परिवेदने" पितराग्राया-

प्रमदोषमाह मदनरत्ने स्मृतन्तु “पिता यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति” नाधानं कृतमित्यर्थं एतदाम्नायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु “पितुः प्रत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति” तत्तत्र्यधिकारे ज्ञेयम्”। एवं स्मृतिफलयोराधारानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं नित्यमेव। एतेन कलिवर्ज्येषु आदित्यपुराणेऽग्निहोत्रस्योत्कीर्त्तनदर्शनेन गौड़ाना तदनाचरणमनाचार एव स्मृतं तत् पुराणस्य दुर्बलतया श्रुतिविहिताधानस्य बाधकत्वायोगात् “नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति” श्रुतेः प्रत्यापेक्षया बलवत्त्वाच्च। तेन स्मृत्यकाशात् पूर्व्वमप्याधानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आधानस्वरूपादिकम् आश्व०श्रौ०सू० नारायणीयवृत्त्योर्दर्शितं यथा, “अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि” सू०१२। अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कृत्वैव कर्त्तव्यानीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति। वितानेषु भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाची, पूर्वस्मिंस्त्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः। एतदुक्तं भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि कर्माणि, अग्नयश्चाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम्। बहुवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं सर्वाणि श्रौतान्याधानादूर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि, श्रौतमाधानादर्व्वागित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति। यद्यदि कर्मार्थं स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्, यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत। आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः। अतो बहुवचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहिताग्ने आमवत्यादयो न भवन्ति, अवकीर्णिना पश्वाद्यर्थं आधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात् इति “अग्न्याधेयम्” १,२,६, सू० प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते। विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थं दृष्टं। कस्मिन् काल इत्याह। “कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः” १०सू०। एतेषां कस्मिंश्चित् ११। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत” १२। ग्रीष्मवर्षाशरत्सु च क्षत्रियवैश्योपक्रुष्टाः १३। यस्मिन् कस्मिंश्चित्तावादधीत” १४। सूत्राणि एषां नारायणीया वृत्तिः “फल्गुनीष्विति पूर्वे उत्तरे च गृह्येते, अविशेषाद्बहुवचनाच्च। प्रोष्ठपदास्तूत्तरे एव। अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिंश्चित् पर्वणि। एवमेतत् सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम्। उत्तरस्य सूत्रं “वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत” इति। एवं कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमितीदं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चयमग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति। पूर्वसूत्रन्तु केवलं नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति। अतो द्वौ पक्षौ स्तः। समुच्चयस्तत्र प्रथमः कल्पः। तदसम्भवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनियोगो युक्तः। इदं कल्पद्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्व्वेष्वाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एवं भवति। अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२। वैश्यक्षत्रकर्मोपजीवी उपक्रुष्ट इत्युच्यते। अस्मिन् सूत्रे त्रीण्याधानानि विधीयन्ते। ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु वैश्यगुणकं, शरदि उपक्रुष्टगुणकञ्च। एते वसन्तादयः शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षट्। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासावृतवः। वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति दर्शयति। अत्यापदि तनूर्णा सर्व्वेष्वृतुषु आधानं कर्त्तव्यं “नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति”। इदञ्चापरमाधानं, पूर्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्व्वनक्षत्रविषय उपसंहर्त्तव्याः, न पर्वर्त्तुस्वातन्त्र्येणाधानस्य कालविधयो भवेयुः। अत एव सूत्रकारः पर्व्वनक्षत्रविधीनामृतुविधिभिः सम्बन्धमेवाधानकालतामदर्शनार्थमेवं तेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्रस्य पठितव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिषज्य पठितवान्। पर्व्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्तर्भावदर्शनादिति १४। “अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदन्वेतमाघः” १६। यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा। तं त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्वाङ्गत्वेनमग्न्याधेयम् १७। शम्या गर्भः शमीगर्भः। शमीगर्भाद् अश्वत्थादरण्याहरणं कुर्यात्। तच्चाधानार्थम्, आहरणे कृते अध्वर्युणा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽप्यनेन मन्त्रेणाहरेत्। अनवेक्षमाणः पृष्ठतोऽनवेक्षमाण। अयस्त्वपरोऽर्थः कुर्यां न कुर्यामिति नान्यदपेक्षमाणः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः १६। पूर्णाहुतिरन्ते यस्य तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्न्याधेयं कर्त्तव्यम्। तच्चाग्न्याधेयमरण्याहरणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः। अस्य सूत्रस्य प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः। कथमिति चेत्। श्रुतावेवमाम्नातम्। 'अग्नय पुरुषार्थसाध्या" इति प्रस्तुत्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" इत्येवमादीनि वसन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्त्तृकाणि कर्त्तृगामिक्रियाफलयुक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, "ततोऽरणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्न्यायतनानि कुर्यात्, केशश्मश्रु वपेत्, ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निदध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्, समिध आदध्यात्, आयतनेषु सम्भारान्निदध्यात्, ब्राह्मौदनिकमरण्योः समारोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काश्चित्, समिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव, तदहरादिसंवत्सरान्तानां कालानां कस्मिंश्चित् काले पवमानहवींषि निर्वपेद् ततोऽन्यानि हवींषि" इति १७। एवञ्च विवाहमादपुस्तके बौधायनवचने अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयेति पाठदृष्ट्याऽन्यथा मया व्याख्यातम् प्रागग्न्याधेयादिति पाठे तु अग्न्याधेयात् अग्न्याधानात् प्रागित्यर्थ इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रतिभाति एतच्च उद्वाहशब्दे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः। आधानप्रयोगश्च शाखिभेदेन पद्धतिविशेषे विस्तरतो ज्ञेयः। सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभयान्नोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ द्रष्टव्यः। कात्या० श्रौ० सूत्रे आधाने रथकारस्याप्यधिकारमाह "रथकारस्याधाने" कात्या० १,१,९। आधानमूलकत्वादन्यत्रापि तस्याधिकारः यथोक्तं मिता० "क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् यथा ह शङ्खः। "क्षत्रियवैश्यास्वनोमानन्तरितोत्पन्नोरथकारस्तस्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियासामतिषिद्धाः" एवमेव कर्कवृत्तौ स्थितम्। [छलेत्यर्थे भावे ल्युट्। २आधाने पु०

आधाय अव्य० आ+धा–ल्यप्। १स्थापयित्वेत्यर्थे २आधाने

आधायक त्रि० आ+धा–ण्वुल्। आधानकारके।

आधानिक पु० आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य ठञ्। गर्भाधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपात्रसंस्कारभेदे।

आधार पु० आ+धृ–आधारे घञ्। १अधिकरणे, आश्रये, "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्" कुमा० "चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः" कुमा० "वस्त्राधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः" या० स्मृति। २व्याकरणप्रसिद्धे औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकाख्ये ऽधिकरणकारके, ३जलस्थापनार्थं जलरोधनार्थं ३बन्धने इष्टसिकार्थं जलधारणार्थं ४आलवाले च। "आधारबन्धप्रमुखैरिति रघुः"। "आधारोऽधिकरणम्" पा० अधिकरणस्य साक्षात्परम्परया वा क्रियाश्रय अधिकरणत्वे निर्दतिः तच्च त्रिविधम् औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकभेदात्। तत्र औपश्लेषिक एकदेशसम्बन्ध यथा कटे आस्ते। वैषयिकः मोक्षे इच्छास्ति। अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति। मुग्धबोधकारस्तु 'सामीप्यात्मविषयैर्व्याप्त्याधारस्त्वचतुर्विध इति सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह। तच्चिन्त्यम् "गङ्गायां घोषोवसतीत्यादाविव लक्षणयैव गङ्गासमीपतीरस्योपस्थितौ न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति" पाणिनीयाः। ५तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे 'आधारे लिङ्गनाभौ तदनु च हृदये तालुमूले ललाटे" आनन्दलहरी। आधारस्य भावः तल् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पादके धर्मविशेषे तथा च आधारता आधेयताया निरूपिका आधेयता च आधारताया इति तयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभाव आधारताया अनतिरिक्तवृत्तिधर्म आधारतावच्छेदक। एवमाधेयताया अनतिरिक्तवृत्तिधर्म आधेयतावच्छेदक यथा संयोगेन घटाधारे भूतले भूतलत्वमाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये घटे च घटत्वमाधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधारताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा घटत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठाऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिन्ना भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व। तदर्थे न०।

आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः। सर्वाधारशक्तिरूपायां परमेश्वरशक्तौ १मायायां २प्रकृतौ च तन्त्रोक्तायां मूलाधारस्थायां कुण्डलिन्यां ३परदेवतायाम्। ४पीठपूजनीयदेवभेदे च "आधारशक्तिं प्रकृतिमित्यादि" प्रकृत्य "प्रणवादिनमोऽन्तेन पीठशक्तीः प्रपूजयेत्" तन्त्रसा० पीठशक्तिशब्देऽस्य विवृतिः।

आधाराधेयभाव पु० आधारश्चाधेयश्च तयोर्भावः। एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्र

आधेयत्व तादर्थ्ये सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।

आधि पु० आधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन आ+धा—कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे "नाथ-योऽव्याधय क्लेशादर्शभूतात्मदैवत" भा०प्र० । "यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधय" शकु० । आधिदैविकशब्दे ऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते उत्तमर्णोऽत्र आ+ईषदर्थे धा—अधिकारार्थे आधारे कि आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि किश ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्थानीयतया बन्धकत्वेन उत्तमर्णसमीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमर्णस्य ईषत्स्वत्व-हेतुभूतव्यापारविशिष्टे द्रव्येऽस्य विवृति मिता० । "धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारद । "विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति"। तत्र प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियार्थं आधीयत इत्याधिः स च द्विधैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारद । "अधि-क्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्योभोग्यस्त-थैव चेति" । कृतकाल आधानकाल एवास्मिन् काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भ-विष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्यो मो-चयितव्य इत्यर्थः । देय दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतो याव-द्देयोद्यत गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः गोप्यो रक्षणीय । एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह । "आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मुच्यते । काले काल-कृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धन प्र-योक्तुः स्वं भवति । कालकृत कृतकालः आहिताग्न्या-दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपात स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्विगुणत्वाभावेऽपि । फल-भोग्य फलं भोग्य यस्यासौ फलभोग्य क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाशवक्त्रं "काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाववक्त्रं "फलभोग्यो न नश्य-तीति" पारिशेष्यादाधि प्रणश्येतद्द्विगुणे इत्येतदकृतकालगोप्याधि-विषयमवतिष्ठते । द्विगुणत्वातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चत्वारिंशद्दिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् इति वृहस्पतिवचनात् "हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति" । नन्वाधिःप्रणश्येदित्यनुपपन्नम् अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-विरोधाच्च "नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" इति । कालेन संरोध कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति ना-न्यस्याधीकरणमस्ति न च विक्रय एवमाधीकरण विक्रयप्रतिषेधात्तेन स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति उच्य-ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्ध । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्त निवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-मर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोध यत "नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति" भोग्याधि मनुक्त्वेदमुच्यते "नचाधेः कालसंरोधान्निस-र्गोऽस्ति न विक्रयः" इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालमवस्थाने-ऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वन्नास्तीति । इत्या-युक्तं "फलभोग्यो न नश्यतीति" । गोप्याधौ तु पृथगारब्ध-मनुना । "न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजे-दिति" । इहापि वक्ष्यते "गोप्याधिभोगे नोवृद्धिरिति आधि प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधि प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् । किञ्च "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ-हापिते । नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या० । गो-प्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । स्वल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-कारकारिणि बलीवर्द्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धि-के हापिते हानि व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्ध नष्टो विकृतिं प्राप्तस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्ववत् कृत्वा देय तत्र गोप्याधिर्नश्येत् पूर्ववत् कृत्वा देय । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या भोग्यादिर्यदि नष्ट तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा हातव्या विनष्ट आत्यन्तिक नाश प्राप्त सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दान्ते सवृद्धिक मूल्य लभते यदि न ददाति तदा मूलनाश "विनष्टे मूलनाश स्याद्दैवराजकृतादृते" इति नारदवच-नात् । दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि ।

ष्टन्तत्वादिनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा यथाह । "स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते । आधिरन्योऽथ कर्त्तव्योदेयं वा धनिने धनमिति" । तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् । अपि च "आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्" या० । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपादानादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः । "आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति" । अस्य च फलम् । "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति" । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्य्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । "धनिने वा धनं देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति" वदताऽऽधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिःप्रणश्येद्द्विगुण इत्यस्यापवादमाह । "चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् । सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्" या० चरित्रं शोभनाचरितम् चरित्रेण बन्धकम् चरित्रबन्धकम् तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम्परार्थेन वा कृतम् । एतदुक्तम्भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहु द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्धनं सवृद्धिकमेव दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणङ्कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः "कारे सत्यागदस्येति" पा० मुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तद्द्विगुणं दापयेत् इति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकम् । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । "आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । किञ्च "उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् । प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्" या० । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेन चौरवद्दण्ड्यो भवेत् । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्तश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धनं दित्साऽधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते आह । "तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः" या० । तस्मिन् काले यस्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत् ततः ऊर्द्धं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमर्पिणे । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणधनमेव ग्रहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितमवग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्" या० । धारणकादधमर्णाद्विना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृह्णीयाद्धनी वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचारितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इत्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह । "यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतन्तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्मोक्तव्यः यदि वादानेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणन्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूलर्णापाकरणार्थोऽध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु प्रत्यं

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना “ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना” अस्यार्थः। फलम्भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिक मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी। समं मूलं समकमेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभेतर्णी, वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवादमाह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तूत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति”।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अतिशयितायाम्। “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः” मनुः “युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा। कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम् “प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि०कौ० “एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्” सुश्रु०।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मनःपीड़ां जानाति अनुभवति ज्ञा–क ६त०। व्याधानुभावके व्यथिते अजयपालः।

आधिदैविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। देवाधिकारेण प्रवृत्ते, शास्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च” मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषत्प्रसिद्धः। वातादिनिबन्धने दुःखे च। दुःखं हि त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सुश्रुते दर्शितः यथा “तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात्पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च॥ दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारकृताश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौतिकाः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चाकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः”। एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा० सू० “दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ” सा० का० दुःखत्रयमुक्तं विवृतञ्च सा० त० कौ०। “दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्”। “तापत्रयोन्मूलनम्” भाग० १स्क० उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्यादयः। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्य्यत्वात् सौख्यप्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्म्माणां स्वस्कार्य्ये सङ्क-

मात् अन्या विषयाणामेव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।

आधिपत्य न० अधिपतेर्भावः कर्म्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । स्वामित्वे "अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् । गीता । "राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि" ऋ० १०,११४,५ । "तदेनमाधा प्रजानामाधिपत्याय राज्याय" शत० ब्रा० "सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति" इति मनुः "यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च" भा० व० २७४ अ० । २राजकार्य्ये प्रजापालनादौ । "दुर्य्योधनं त्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः सुतं प्रकुरुष्वाधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विगतरागो धर्म्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन्" भा०व०प० ४अ० ।

आधिबन्ध पु० आधिः मत्प्रजानां कथं पालनं स्यादिति चिन्ता एव बन्धः । मत्प्रजारक्षणार्थचिन्तारूपबन्धे । "कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन युज्यते" युधिष्ठिरप्रश्ने तच्चिन्ताधिरूपबन्धनिवारणाय यथा राज्ञाचरणीय तयोक्तं त प्रति भीष्मेण भा०शा०७०अ० "समासेनैव ते राजन् ! धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरेणेह धर्म्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् । धर्म्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्च्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च । अथ सर्व्वाणि कुर्व्वीथा कार्य्याणि सपुरोहित । धर्म्मकार्य्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिष । आर्ज्जवेन च सम्पन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः कामक्रोधौ च वर्ज्जयेः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्म्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः । मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयूयुजः । अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्म्मसु योजयेः । मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्य्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् । दापयित्वा करं धर्म्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपायितारं दातारं धर्म्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः । मा स्माधर्म्मेण लोभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् । धर्म्मार्थावध्रुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्रपरो राजा धर्म्मार्थौ नाधिगच्छति । अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात् सम्पीडयेत् प्रजाः । ऊधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत् पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् । जनयत्यतुलां नित्यं कोषवृद्धिं युधिष्ठिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता । नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः । मालाकारोपमो राजन् ! भव माङ्गारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्ष्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः । अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् । मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः । अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ! । धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः । सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्ज्जयम् । एवं धर्म्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय । स्वन्तं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसि कुरुनन्दन ! । धर्म्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे । एष एव परो धर्म्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्म्मो रक्षणं परमा दया । तस्मादेवं परं धर्म्मं मन्यन्ते धर्म्मकोविदाः । यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदकार्य्यं कुरुते पापमरक्षन् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति । यद्ङ्ग कुरुते धर्म्मं प्रजा धर्म्मेण पालयन् । दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकान् जयति यावत । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्म्मेण पालयन् । एवं धर्म्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परिपालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे" ।

आधिभोग पु० आधेर्बन्धकद्रव्यस्य भोग । बन्धकद्रव्यस्य भोगे "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" आधिशब्दे उदा० आधेर्नोव्यथाया अनुभवरूपे २भोगे च ।

आधिभौतिक त्रि० भूतानि व्याघ्रसर्पादीन्यधिकृत्य जातम् । अधिभूत+ठञ् द्विपदवृद्धिः । व्याघ्रसर्पादिजनिते दुःखे । आधिदैविकशब्दे विवृतिः ।

आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ज्वराग्नौ शब्दा० ज्वरसन्तापे हि अधिकव्यथोद्गमास्य तथात्वम् ।

आधिरथि पु० अधिरथः सूतराड्सारथिः तस्यायम् इञ् । सूतपुत्रे कर्णे "हिरण्यकण्ठीः प्रमदाः ग्रामान् वा बहुगोकुलान् । किं ददामीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्तदा भा०

व० प० ३०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्त्रत्वप्राप्तिकथा च हि कन्यावस्थायां सूर्य्येण कुन्त्याम् उत्पादितः पश्चाच्च तया बन्धुभयात् जले त्यक्तः अधिरथेन दृष्टोऽतो वर्द्धितश्च यथोक्तं "निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । इत्यतो वसुषेणेति" भा०आ०६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । आधिपत्ये "बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः" रघुः ।

आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय हितं ठक् तत्र काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्र काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्" या०स्मृ० "यत्तु द्वितीयविवाहार्थिना पूर्ब्बस्त्रियै पारितोषिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्येति" दायभा०। मिताक्षरायां तु "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयक्रियादिप्राप्तस्य ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेषः या० स्मृत्युक्तः "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" "एतदपि सामर्थ्ये असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्य्याप्तं दत्त्वा परितोषयेदिति भेदः । "एकामूढ्वा तु कामार्थमन्यां वोढुं यदृच्छति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्ब्बोढामपरां वहेत्" स्मृतौ समर्थपदस्वारस्यात्तथात्वम् । एवमेव मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेन इव । गोप्याधेर्बलात्कारेण भोक्तरि । "न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् । मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्" मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० यमाधिराधिक्रियते आधि+च्वि+कृ-ल्युट् । बन्धकीकरणे आधिशब्दे मिताक्षरावाक्ये उदा०" क्त आधीकृतः । दत्तबन्धके द्रव्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि० आ+धु-क्त । कम्पिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्

आधुनिक त्रि० अधुना भवः ठञ् । १साम्प्रतभवे २अर्वाचीने

आधृष्टि त्रि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १परिभवे २बलात् निग्रहे च ।

आधेय त्रि० आ+धा-कर्म्मणि यत् । १उत्पाद्ये । "आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसम्भवप्रकृतिर्गुणः" व्या०का० । यस्य यतो गुणान्तरसमुत्पाद्यम् २तादृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने एव यत्र घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततादिगुणान्तरमाधीयते तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३स्थापनीये वह्नौ पु० । ४अधिकरणेऽभिनिवेशनीये "अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम्" चन्द्रा० । ५स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् । ६आधाने न० । "अग्न्याधेयम्" आश्व० श्रौ०सू० । "अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्" बौधा०सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्य्ये ल्युः । हस्तिगतिचातुर्य्ययुक्ते हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिनः अङ्कुशादिनैव चालनात्तस्य गतिचातुर्य्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आध्मात त्रि० आ+ध्मा-क्त । १शब्दिते, २दग्धे, ३वातदोषजातोदरस्फीततासम्पादकरोगयुक्ते "साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्" सुश्रु० । भावे क्त ४आध्माने न० ।

आध्मान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । "आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम्" इत्युक्ते १वातव्याधौ । "स्तब्धञ्च मूलं सङ्कुचितः मर्द्दितं वस्तितोदमाध्मानञ्च" सुश्रु० भावे ल्युट् । २उदरस्फीततायाम् । ३अग्निसंयोगजे शब्दभेदे न० । करणे ल्युट् । ४नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री० ङीप् ।

आध्मापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १शब्दनिष्पादने २आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३शल्यापसारणीयव्यापारभेदे च । "अणून्यपि च शल्यानि परिषेचनाध्मापनैर्वामयन्त्रपाणिभिः प्रमार्ज्जयेत्" सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः ष्यञ् । १अधिष्ठातृत्वे २अधिकर्त्तृव्यापारे ३प्रत्यक्षत्वे च । [स्मृतौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १चिन्तने २औत्सुक्येन

आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवं ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । [र्व्वकस्मरणे च ।

आध्यान न० आ+ध्यै-ल्युट् । १चिन्तायाम्, २उत्कण्ठापू-

आध्यापक पु० अध्यापक एव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०

आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्येयो वेदस्तमधीते ठञ् । अधीतवेदे "युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः" तैत्ति०उ० । "आध्यायिकोऽधीतवेदः" भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते अध्यासेन कल्पिते असद्वति तच्चारोपेण कल्पिते पदार्थे यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एवं ब्रह्मण्यपि जगदादि

आटोपितमिति तस्याध्याधिकत्वमिति वेदान्तिसिद्धान्तः ।

आध्र पु० आ+धृ—क । आधारे । "आध्रस्य चित् प्रमतिरुच्यसे" ऋ० १,३१,१४ । "आध्रेण चित्तद्वेकं चकार" ऋ०७,१८,१७ ।

आध्वनिक त्रि० अध्वनि कुशलः ठञ् । पथिकुशले "कान्तारेष्वपि विश्रामे जनस्याध्वनिकस्य वै" भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० अध्वरोऽस्त्यभिप्रायोऽस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । यज्ञविप्रगोत्रापत्ये ।

आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठञ् । अध्वरव्याख्याने १ग्रन्थे । अध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा ठञ् । २यज्ञवेत्तरि ३तत्प्रतिपादकग्रन्थाध्येतरि च त्रि० ।

आध्वर्य्यव त्रि० अध्वर्य्योर्यजुर्वेदविद इदम् अञ् । अध्वर्य्युसम्बन्धिनि कर्म्मादौ । "यदि वाध्वर्य्यवं राजा नियुनक्ति पुरोहितम्" भग० १०,५२,२ । "ऋग्वेदेन हौत्रमकुर्व्वत यजुर्वेदेनाध्वर्य्यवं सामवेदेनोद्गीथम्" शत० ब्रा० ।

आन पु० आनित्यनेन आ+अन—करणे क्विप् आ प्राणवायुः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अङ्कुरभवादौ अण् । सम्यग्जीवनसाधनस्य अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया बहिर्निःसारणेऽच्छ्वासे

आनक पु० आनयति मोत्साहान् करोति अन—णिच् ण्वुल् । १पटहे, २मृदङ्गे, "ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्त" गीता ३गर्ज्जन्मेघे च । ४उत्साहके त्रि० । कर्ण्णादि० चतुरर्थ्यां फिञ् । आनकायनि । तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आनकदुन्दुभि पु० आनकं मोत्साहकोदुन्दुभिर्देववाद्यविशेषो यस्य । १कृष्णपितरि वसुदेवे । कृष्णजन्मोत्सवे हि तथा वाद्यं तद्गृहे जातमिति तस्य तथात्वम् । २बृहद्ढक्कायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा० त० । आनकप्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अङ्कुरदेशादौ धूमा० वुञ् । आनकस्थलक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आनडुह न० आनडुह इदम् अण् । १ऋषभसम्बन्धिनि गोमयचर्म्मादौ । "आनडुहोगोमयः क्षपरः स्थालीपाकः" गोभि० "चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासने तथा" या० स्मृ० । अनडुहा कृतम् अण् । २ब्रह्मगिरिसन्निकृष्टतीर्थभेदे तत्र तीर्थं ब्रह्मगिरिसन्निकृष्टदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चद्वारं वर्षमिति । "तमहं च राजानं निवासाय गतेऽहनि । तीर्थमानडुहं नाम मभिख्यातः सनातनम् । ततश्च तं मभिख्यातः वृषस्य

विवरे गिरिम्" गोमच्छकिति विख्यातम्" हरिवं० ८६अ० ।

आनडुहक त्रि० अनडुहा कृतम् संज्ञायां कुलाला० वुञ् । अनडुत्कृते गोमयादौ ।

आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । अनडुन्नामकस्य मुनेर्गोत्रापत्ये । ततः युनः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् । आनडुह्यायनः तदपत्ये पुंस्त्री० । चतुरर्थ्यां कर्ण्णा० फिञ् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आगत त्रि० आ+गम—क्त । १प्राप्ते, २अधोगते, ३विनयेन गते च "तं व्याधस्तु समनं मुनिमागतोऽस्मि" भा० ४भक्षणे । "स पानुकरेणागतपूर्ब्बकायम्" रघु० ।

आनति स्त्री आनमति नम्रीभवत्यनया आ+नम—करणे क्तिन् । आनुगत्यस्य १नमने "यत्र चिरावस्थितेर्व्यभिचारात् न प्रतिपक्षकारणत्वमानतेरिति" "आनतिद्वारा न प्रतिपक्षार्यत्वं वृष्यत्वेनेत्युक्तं तदनन्तरम् आनतिद्वारेण चिराश्रयणादीनां प्रतिपक्षकारणत्वादिति" "आनतेरनियतोपायपरिणामादिति" च दाय० भा० । भावे क्तिन् । २नम्रीभावे, ३अधोगमने, ४नम्रतायाञ्च "आत्मजातिव्यर्थो क्रियागतिम्" किरा० ।

आनद्ध न० आ+नह+क्त । चर्म्मणा बद्धमुखे १मुरजादौ वाद्यभेदे, । २चयिते, ३व्याप्ते, ४बद्धे वेशभूषादिके च त्रि० । "मूलबद्धे द्वे तयोर्मूल वल्लिर्मैत्र्य यत्र विज्ञानवर्ज्जिता" सुश्रु० ।

आनन न० अनित्यनेन आ+अन—करणे ल्युट् । मुखे मुखेन हि अन्नपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तथात्वम् "पारसे कलनिर्ह्रादे कश्चिदुन्नमितानने" "तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः" नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्" इति च रघु० ।

आनन्तर्य्य न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १अव्यवहिते अनन्तरस्य भाव ष्यञ् । २अव्यवधाने । "आनन्तर्य्यात् चयोर्व्यासु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्" मनु० "पयस आनन्तर्य्यधर्म्मोत्पत्तेभ्यः" कात्या० ४,२,१६ ।

आनन्त्य न० अनन्तएव स्वार्थे ष्यञ् । १अनन्ते २अक्षीणे अनन्तस्य भावः ष्यञ् । ३सीमाशून्यत्वे ४नाशराहित्ये "हविर्य्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते" मनुः । "लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः" या० स्मृतिः । "आनन्त्याय कृतपक्षाणां द्वादशाहे विधीयते" ब्रा० त० पु० ५ मोक्षनामिकायाञ्च "यस्तु नित्य कृतमतिर्धर्म्ममेवाभिपद्यते । अशक्तमानः

कल्याणि ! सोऽमृतत्वमानन्त्यमश्नुते” भा०व०प०२१अ० ।

आनन्द पु० आ+नन्द--घञ्। १हर्षे सुखे, २दुःखाभावे, ३ब्रह्मणि च । अर्शआदित्वादच् । ४आनन्दवति त्रि० “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिकइत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु आनन्दं नपुंसकमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे “आनन्दोविषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्” यथा च ब्रह्मण आनन्दमयत्वादानन्दमयत्व तथा “आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा०सू०भा० व्यवस्थापितम् तै०त्ति०उप० आनन्दमयं प्रकृत्य “तस्य प्रियमेव शिरो मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरःपक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” । “तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन, विद्यया, ब्रह्मचर्य्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उत्कृष्यते विपुलीभवति । वक्ष्यति च “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति” “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति” श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्त्यलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोषा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” भा० ब्रह्मण आनन्दरूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा “यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते” तै० उ० । “कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्य्यकारणैर्निर्वर्त्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानञ्च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्रादर्शनात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्य्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्य्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्य्यकारणप्राणनादिचेष्टाः तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः । एष ह्येव पर आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः” भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपानन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा “सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठ । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्म्मदेवानामानन्दः ये कर्म्मणा देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः । स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" तैत्ति० उप० "तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्येयं मीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते । किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित् स्वाभाविक इत्येवमेषानन्दस्य मीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञाने उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसम्बन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्ते त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैते भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवया साधुयुवेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघातात्पत्वं तेषां द्वन्द्वप्रतिघातशक्तिसाधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमन्त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधुयुवाध्यायिक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वन्तु विषयोत्कर्षापकर्षेण विशिष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणानन्दोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव । पितॄणां चिरलोकलोकानामिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्थायी लोको येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति । आजानज इति देवलोकस्याजानं तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी । यत्रैते आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति । धर्मश्च तन्निमित्तं ज्ञानञ्च तद्विषयमकामहतत्वञ्च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते अकामहतत्वन्तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्य तस्याकामहतत्वप्रकर्षेणोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रा एकदेशः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति' श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गताः स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात् । आनन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते स यश्चायं पुरुष इति । गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वाऽन्नमयान्त

तद्देशानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये य परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एक । तं मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतं भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्त्तव्यम्, अभिन्न स्वाभाविकश्चानन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सवितर्यभ्यन्तरगत स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम्"। "स य कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवमहस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्याहृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम् अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्र च" शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं तावन्निरूप्यते प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्य्यत्वम् । यथोक्तं सा०का० "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" अस्याः सा०कौ० व्याख्या ।

'प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एव दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च इति क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति" ।

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्" सा० सू० । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योन्यं सुखदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्यम् कार्य्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽस्ति कारणोपादानत्वात् सर्वकार्य्याणां, तत्तद्गुणस्यौचित्यात् एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसः सङ्कल्पात्मकतावत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्मधर्म्यभेदात्" सा०प्र०भा०।

"हेयं दुःखमनागतम्" इत्युपक्रम्य "द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेयहेतुः" पात०सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयोगमुक्त्वा "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" पा०सूत्रे दृश्यपदार्थो निरूपितः । अयमर्थः प्रकाशशील सत्त्व, क्रियाशीलं रजः, प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं महत्त्वात् तप्यं, तापकं रजः रञ्जकत्वात् । एवं सत्त्वरजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोहः मम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपोमोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्य्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवेक्तिशक्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभाव्याभिभावकभावञ्च गच्छति" इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्त्तते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसी अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्त्तते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसी अभिभूय यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा मोहविषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकारः । तत्र कारणं धर्माधर्मादिसचिवोरागादिरेव । यथाह "सुखानुशयी रागः" "दुःखानुशयी, द्वेषः" पा०सू०

सुखानुशये सति कदा तत्साधनेष्वभावे तत्साधने वा तत्ता च रागः सुखमनुशेते विषयोऽपीति सुखानु-शयोऽसौ एवं दुःखानुशयेन कदा दुःखे तदुपा-धौ वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः । तत्र सुख-साधनेषु सत्सु सुखे रक्ता नाम्ना अप्राप्य सुखं तत्र तत्र प्रयोजनम् प्राप्ते प्राप्ति-साधनेषु तदाभावात् । तत्राभावे तु तत्साधनान्तराप्राप्तेः तत्र रागो दोषोऽभवत् । दुःखानुशयस्तथाप्राप्ते दुःखे द्वेष तत्प्राप्ते तु तत्साधनान्तराप्राप्तेः द्वेषः क्रोधः "दुःखन्तु प्रतिकूलं नाम पश्चेव जायते । दुःखं तु च तत् प्रतिकूल सर्वेषाम् । निर्बाधं सुखे चेष्टा तत्साधने जायते । दुःखं तु तत्परिहारे प्रवृत्तिर्भवति । विरोधो द्वेषाध्यासचतुष्प्रत्यया च ता भवेत् । तद्वेतः प्रतिबन्धे प्रयोजनाभावो भवेत् । तत्र सुखादिबुद्धेऽत्रापि प्राप्त प्रवर्तितैव । स्वेच्छया दुःखम् चेतस कल्प्यते । दुःखसाधनानुबन्धे दुःखकारणम्"। इच्छा च तत्साधने प्रवृत्तिः । द्वेषात् तत्साधने निवृत्तिः । तत्र दुःखसाधनेष्वपि तु यत्नवत्तमेव ता तो कर्मापि हिंसाधनत्वात् प्रवृत्ति इच्छा तत्साधनेषु तत्र सुखादिसाधनत्वाभावेऽपि इच्छाया यतो च कारणाभावेन तत्र तत्साधनत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिस्तत् । अतएव बाह्यापि शत्रुभयादौ प्रवृत्त्यभावादिरूपश्चेव च प्रवृत्ति' । तथाहि परदारादिगमने नरकसाधनत्व ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिस्तु तत्काले ऐहिकसुखसाधनत्वज्ञानाद्भवतीति नरकादौ भय-प्रवृत्ति चाभावेन परदारादिगमनसाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः ।

तत्र सुखं प्रथमं द्विविध ध्यानप्रसादजन्यं प्रकृतिरूपविषय-सम्बन्धजनितञ्च, वैदिकं लौकिकञ्च" सत्सु शास्त्रीय-मार्गो प्रथमादारभ्य सम्प्रदायोऽभ्यासात् ०१०७ प्रमादगतम् श्रोतियमात्र एव विवेकिनां दुःखमेव । यथोक्तम् "विषय-सम्प्रयोगाद्विषयसंयोगेऽपि तत्परिणामादर्शने" सां०का० । "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पञ्च भवन्ति । तथा हि शिवादयोऽपि भोगानुभोगात् च शिवादीन् दुःखाकुर्वन्ति । इन्द्रादीनामपि स्वपदात् पतनशङ्कया वेदना भावयन् भावः कः शिवात् प्र-पद्यते ? । एवमन्येऽप्यन्योऽन्यं योगाया दुःखा इति विषयोप-रमे या तुष्टिः सैव प्राप्यते । तदार्जितं धन राजं-कागारिकाग्निजलचौरादिभ्यो विनश्यतीति तद्रक्षणे महद् दुःखमिति भावयतोऽपि विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सु-

पारमुच्यते । तथा बहूपायैरर्जितं धनं भुञ्जानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतोऽपि विषयोपरमे या तुष्टि-स्तृतीया पारपारमुच्यते । तत्र शब्दादिभोगाभ्या-सेन वर्धन्ते कामास्तेषु च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः चतुर्थी अ-नुत्तमाम्भ उच्यते । न भूतानुपहत्य भोगः सम्भवति इति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते" । "ब्राह्मण ध्यानाद-दुःखादुःखसंसारविरोधात् तु दुःख सुखं विवेकिनः" दा०का०भाष्ये चोक्तम् । अत एव पञ्चकोशात्मकत्वात् शरीरं दुःखम्, ध्यानादिभूतं सुखमेव तु सर्वं नैर्गुण्ये निरूप्य तथा च विरक्तस्योऽपि ध्यानयो-गादौ "न प्राप्य नाम सम्पत्सुखसंतोषेऽपि भावयेत् । विवेक भवत्येव सुख दुःखमिति दुःखमे" इति भावोऽभि-प्रायो न यदा प्रवर्तितुम् ध्यानयोगे सुखमनन्तं भावि सदानिवृत्तमिति मुमुक्षुर्योगी तु तत्र तत्त-द्योगे दोषः तत्, सम्प्रज्ञातो ध्यानस्य साधनत्वात् दुःख-पातनं भाति । सत्त्वोऽपि ध्यानं ध्यानं तस्मिं सम्यक् दर्शनेन दर्शयति भगवान् । तथा सुखमेव तत्र समुत्थ भाति भावः चकुमारः च च तु धर्मेरिति तत्र प्रसिद्धियता । तथा योगवासिष्ठे ध्यानकारः निर-न्तरं यदि तत्सम् तथाच्छेदे सुख दुःखं दुःखे च सुखा-नुभवाभावात् तथा सुखं सुखदुःखयोः तयोः सुखं दुःखाद सुखदुःखवन्ति तथा च यदा योग-मार्गे न प्रकारो भवेत् तथा भवितव्यमिति भगवतोक्तम् "समदुःखसुखः स्वस्थः" इत्यादिना विषयोपरमं विष-यस्य सुखं च दुःखसमं निर्दिष्टम् । तत्र चेतः सुख-दुःखविचिकित्सादिदृष्ट्या इच्छायाः निवृत्ता ध्यानयोगाभ्यासे ध्यानयोगस्य ध्यानस्य सुखदुःखयोर्भावानां विरोधात् ध्यान-रतिविषयोपरमस्वरूपविरोधात् इति । तथा च निरु-पाधिकः यदा स्वभावतो ध्यानाद् विनिवृत्ते मनः तदा ते निवृत्तौ ध्यानाभ्यासाभिमुखे मनः । तदाभ्यास-तत्परा ध्यानविषये तत्र एकाग्रमनः साधनभावेन विषयः प्रियो भवति तदा तेन ध्यानाभ्यासेन चित्तं विशुद्धं भवति । यदा तु तत्र तत्पराणं तदा चित्तं शुद्धं भवति सम्प्रति तु एवम् एकस्थितिकरणे चित्तस्य शुद्धादि-कारणोद्रेकभेदेन सुखदुःखादिरूपता ।

सुखादिकस्य धर्माधर्मात्मकत्वात् धर्माधर्मजन्यत्वात् "धा-

स्तेऽपितं फलमनुश्नातीति" न्यायेन सुखादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वेन तद्धर्म्मत्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौपाधिकानि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीतोक्तेः प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्तृत्वसिद्धेः । "तस्मात् संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्ता भवत्युदासीन" इति सां॰का॰ राजसङ्घ्ञः अन्तःकरणस्यैव वास्तविककर्तृत्वोक्तेः स क्रियाफलस्य सुखादेरपि तत्सामानाधिकरण्यम् । एतदाशयेनैव "तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन सां॰का॰ उक्तिः पुरुषे औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा" । किञ्च अन्तःकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्व्वसम्मतौ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात् निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधाच्च । सत्यपि तस्यस्वाभाविकाकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वमस्त्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययो "चिदवसानो भोगः" सू॰ । "पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्य्यवसानं यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वरूपधर्म्मत्वादिशङ्कानिराशायावसानपदम् । चितो भोगस्य स्वरूपे पर्य्यवसितत्वाच्च कौटस्थ्याद्यहानिरित्याशय । तथाहि प्रमाणारूढत्वाद्दृष्टं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं सत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति । तत्र प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । "पश्योस्तानिन्द्रियैर्य्यो नात्मने य प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः" इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थश्चाप्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् । अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिविम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति । अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते "बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिभिरिति" मन्तव्यम् । ननु एवं पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिदवसानतया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह । "अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" सू॰ । बुद्धिकर्म्मफलस्यापि उक्तरूपभोगस्तदकर्त्तुरपि पुरुषस्य युक्तः अन्नाद्यवत् । यथाऽन्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्म्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं लोकास्य बुद्धिकर्म्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह । "अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः" सू॰ । अथवा कर्त्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति "शास्त्रविहितं फलमनुश्नातीति" शास्त्रेषु कर्त्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कार्त्तृस्वाम्यविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा सुखो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् । अत स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते ज्ञानवत् कार्य्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात् । अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्य । अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति" प्र॰भा॰ युक्तञ्चैतत् "कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति" श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्म्मत्वोक्तेस्तत्फलस्य सुखादेस्तद्धर्म्मौचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव वेदान्तिनाम् "तद्गुणसारत्वादिति" शा॰सू॰ तथैव भाष्यकृता निर्णीतत्वात् । इयांस्तु विशेष सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुणकार्य्यत्वात् सुखादिकमस्तीतिमन्यन्ते यथोक्तम्" सां॰कौमुद्याम् । "सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् । तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत् कस्य हेतोः ? तत्प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत् सुखहेतुस्तत् सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति" । सां॰ सू॰ प्र॰ भाष्ये चोक्तम् ।

"सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मात्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्य चालानुकूलतर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्य्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यस्वादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखस्याहरणायाऽप्रत्यये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयाप्यव्यविच्छिन्नसङ्गात् सत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् । "तत् सन्ति चेतस्यन्यत्रापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र" इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं गौरीत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सर्वदुःखविमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति । गन्धादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहारः एकार्थसमवायात् । अस्तु वा गन्धादिषु साक्षादेव सुखत्वप्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेव बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलबलात् । यत्तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म्म आत्मसुखसम्मत इति" ।

वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मन एव धर्मः "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इति भाषा॰ उक्ते॰ । मनसोऽणुत्वाङ्गीकारेण तेषां तद्गुणत्वे स्वागतसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः । प्रत्यक्षे चाश्रयमहत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्येनाणुत्वेन महत्त्वाभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनोधर्म्मत्ववचनस्य "आयुर्घृतमित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गीचक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा कृत्स्नावगाहे सकलदेहव्यापिशैत्योपलम्भेः नृत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवणदर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्म्मत्वस्य निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति छा॰ उ॰ श्रुत्या "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इत्युक्तस्य मनसोऽन्नविकारत्वस्य समर्थनाय प्रश्नबोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां तदुपचितत्वावगतेराणुमानता मनस इति आगमविरोधे अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतत्वं तैरपि यद्दृष्टान्तेन प्राण्यङ्गत्वहेतुना नरकपालशुचित्वानुमाने "नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सचेलं जलमाविशेत्" मनुस्मृत्या बाधादप्रामाण्यमतः प्रकृतेऽपि तथेति । मनसोऽनणुत्वाभिप्रायेणैव "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः" सां॰ सूत्रे मनसोऽणुत्वनिरासेन युगपद्वृत्त्योरङ्गीकृता । तथा सांख्यकारिकाकौमुद्योरुक्तम् । "युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" का॰ "दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽपसरति । क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमना कर्णान्ताकृष्टशरः कुञ्चितपादः धिज्जितज्यामण्डलोकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयमिति निश्चिनोति अथ च मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्ज्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अनुमानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना" कौ॰ आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम्" । यथा

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्तेः । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखमिव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति । कीदृश, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद् दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृततुल्यं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोव्यापारमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षप्रभावात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय । शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत । इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तदन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूपगीतादिषु श्रवणेन्द्रियसम्बद्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु ध्यानोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्र्यतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासनं कार्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकसरोबिन्दुसहितस्योत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चतुर्द्दशासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्र्यतासम्पादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । "वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादित वीणावादनतत्त्ववेदी भूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकन्त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदं प्रवीणं तालश्चेति गीतप्रमाणमुच्यते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्र्यतायाः सुकरत्वादप्रयासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते" या० । गीतज्ञोयदि-कथञ्चिद्योगेन परमम्पदम् माप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति" मिता० । विश्वतिगीतशब्दे ।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथ-मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्मणि प्रवृत्तिः स्यात् एवं वैरिणं प्रत्यपि सामवादस्य दुःखहेतुत्वम् एतदा-शयेनैव "सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः" इति माघे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणमलिनभ्रमरध्वन्यादेरन्यत्र सुखकरस्यापि विरहिणं प्रति दुःखहेतुत्वम् । एवं दुःखहेतो-र्विष्ठाहारादेरपि शूकरं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तु नियमः । अतएवोक्तम् "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया । हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्व्व-निदर्शनं गता" रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयो-र्विपर्य्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः ग्रीष्मे सुखहेतुत्वम् एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य ग्रीष्मे दुःखकरत्वम् एवं देशभेदेऽपि यथा तिन्तिड्यादेरन्यत्र सेवने रोगादि दुःखदत्वं शारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं "किमाश्चर्य्यं शारदेशे माषदा यमदूतिकेति" यथा च वस्तुमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-भेदेन च सत्त्वरजस्तमसां समुद्रेकात् विपर्य्यस्तरूपता-पत्तिः तथा प्रागुक्तसांख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टैव । अत एव रसादौ लोकसिद्धकारणविपर्य्ययः" सा० द० उक्तः यथा "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षा-दयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा-वत्वं प्राप्तेभ्य काव्यसंश्रयात् । सुखं सञ्जायते तेभ्य सर्व्वेभ्योऽपीति का क्षतिः । ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-नाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावव्यापारवत्तया कारण-शब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुन "सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते" इति नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इ-त्युच्यते । अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" ।

वैषयिकसुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्कारा-धायकतया ब्रह्मानन्दतुल्यमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्" सा० द० । "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्या-न्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कार-प्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वा-द्यते रसः । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते । इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्म्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्तार-रूपो विस्मयापरपर्य्यायः" । "रसे सारश्चमत्कारः सर्व्व-त्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः" । "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" । यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् । "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रस" इति च । "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" "स तमान-न्दमविन्दत द्विजः" इति च नैषधम् एवं तत्तत्पर्य्यायेष्वेव उपात्तिमल्लोकेषु उदा० । "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुतिः । ५विष्णौ । "आनन्दोनन्दनोनन्द" विष्णु स० । ६आदिगुरौ-त्रिकले दगणे ७षष्टिवर्षैरगणे रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे । आनन्दयति आ+नदि—णिच्—अच् । ८आनन्दकरे त्रि० । ९षष्टिसंवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे वर्षभेदे पु० । "निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सर्व्वशस्यसमर्घता । हृतं तेन धनं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा" ज्योति० तत्त्वलक्षणम् । १०मद्ये न० । ११स्तम्भभेदे च तल्लक्षणं स्तम्भशब्दे वक्ष्यते । १२विष्णु-गणभेदे पु० ।

आनन्दकानन न० आनन्दहेतुः काननम् । काशीक्षेत्रे काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवननामनि-रुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविमुक्त प्रकृत्य । "अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना । क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरम् । आनन्दकन्दबी-जानामङ्कुराणि यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्व्वलिङ्गानि वचि-

आनन्दकानने"। तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं जाबालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूय मोक्षी भवति"।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन–ड ५त०। आनन्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुतत्वात् नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलबिन्दोः क्षरणं भवति यथोक्तम्" सा०द०"अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" नैष०।

आनन्दथु पु० आ+नदि–भावे अथुच्। आनन्दे सुखे नन्दथुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टि।

आनन्ददत्त पु० आनन्दो दत्तो येन। मेहने शब्दचि० मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तथात्वम्।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि–णिच् करणे ल्युट्। यातायातकाले मित्रादेः १आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २तात्कालिकालिङ्गने च। भावे ल्युट्। ३सुखजनने।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः। नवोढावस्त्रे हारा०।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णः पूरितः। सदाप्तकामत्वेन काम्यान्तराभावात् परिपूर्णे परमात्मनि। २अतिशयितानन्दयुक्ते त्रि०। आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र। नैयायिकादिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छिन्नतया विभुत्वात् इति इति भेदः।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवस्थानं यस्य। १वीर्ये रेतसि तस्य सात्त्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्तेस्तथात्वम्। २भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्मस्वरूपानन्दप्रभवत्वात् तथात्वम्।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। सुषुप्त्यवस्थापन्ने प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते।

आनन्दभैरव पु० कर्म०। शिवमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप्। प्रकृतिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्या स्त्री आनयोरेव रुद्रयामले प्रश्नप्रतिवचनकर्त्तृत्वम्।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट्। प्रचुरानन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०। यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भाष्ये निर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इति तत्र संशयः किमिहानन्दमयशब्देन पर एवात्मोच्यते यत्प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वान्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात् कस्मात्? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति, न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वञ्च श्रूयते। "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः। तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। पर एव आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः? अभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति"। "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति" च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो दृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तम् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति। नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरमन्तरं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवत् तस्मादानन्दमय परएवात्मा । "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यात्" सू० । अत्राह नानन्दमय परात्मा भवितुमर्हति कस्मात्? विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचन समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् "तत्प्रकृतवचने मयड़िति" (पा०) प्रचुरतायामपि हि मयट् पठ्यते । यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मण मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्य्यार्थे मयट् । "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" सू० । इतश्च प्राचुर्य्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः "एष ह्येवानन्दयातीति" । आनन्दयतीत्यर्थः । योह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयट सम्भवादानन्दमय परएव आत्मा । "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" सू० । इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युपक्रम्य हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यस्मिन्मन्त्रे यद्ब्रह्म प्रकृत सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थित सर्वान्तर, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते "योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय" इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम्, न चान्नमयादिभ्यइवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या "आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादिति" । तस्मादानन्दमय परएवात्मा" शा०भा० ।

२आनन्दप्रचुरे त्रि० सर्व्वोपासम्पूर्व्यसुषुप्त्यवस्थापन्ने ३आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च । "कश्चिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् । पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते । कादाचित्कीत्वतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् । विम्बभूतोय आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदा स्थितः" पञ्चद० उक्तेः जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि सुषुप्तौ तस्य स्फुरणेऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवैलक्षण्यम् । स्त्रियां ङीप् । सा च ४दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री० ।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः । वेदान्तिमतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे । आनन्दमयकोषस्वरूपादिकमुक्तं विवे० चू० ।

"आनन्दप्रतिविम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः । पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत्र साधुतनुभृन्मात्रः प्रयत्नं विना । आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्फूर्त्तिरुत्कटा । स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसन्दर्शनादिना । नैवायमानन्दमय परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् । कार्य्यत्वहेतो सुकृतक्रियाया विकारसङ्घातसमाहितत्वात् । पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तित श्रुते । तन्निषेधावधि साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते । योऽयमात्मा स्वयंज्योति पञ्चकोषविलक्षणः । अवस्थात्रयसाक्षी सन् निर्व्विकारो निरञ्जन । सदानन्दः स विज्ञेय स्वात्मत्वेन विपश्चिता" ।

आनन्दमयशब्देऽधिकमुक्तम् । "गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः । बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यताम् । देहादभ्यन्तर प्राण प्राणादभ्यन्तर मन । तत कर्त्ता ततोभोक्ता गुहा सेय परम्परा" पञ्चद० ।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भव प्रकाशः । तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे । "आनन्दसम्भवे लीनोनाप्यसम्भव" सुने । पुरा० । सम्भवत्यस्मात् अपादानेऽप् आनन्द सम्भवोऽस्य । २भूतादौ त्रि० आनन्दप्रभवशब्दे विवृति ।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि–णिच्–अच् । विजयायाम् (सिद्धि) राजनि० ।

आनन्दार्णव पु०आनन्द अर्णव इव असीमत्वात् । ब्रह्मानन्दे अस्यसग्णआनन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नत्वाच्चास्य तथात्वम् । प्रमोदार्णवादयोऽप्यत्र । "ब्रह्म प्रमोदार्णवमिति" नैष० ।

आनन्दि पु०आ+नदि–इन् । १हर्षे "कौशल्यानन्दिवर्द्धनोराम" इति रामायणम् । २कौतुके च ।

आनन्दित त्रि०आ+नदि–क्त । १हर्षयुक्ते हर्षिणि, आ+नदि–णिच्–क्त । यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २अभिनन्दिते त्रि० ।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि–णिनि । १आनन्दयुक्ते णिच्–

विनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि–णिच्–अच्–गौरा० ङीप् (आकन्द पाता(इति) वृक्षभेदे शब्दच० ।

आनमन न० आनम्यते वशीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । मन्त्रो-चार्य्यानुगमनादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सम्यग्नमने । णिच्+ल्युट् । नम्रतापादके ३व्यापारे ।

आनमित त्रि० आ+नम–णिच्–क्त । आवर्जिते आनती-कृते अनुकूलीकृते ।

आनम्य त्रि० आ+नम–णिच्–कर्म्मणि यत् । १नमनीये । आ+नम–ल्यप् । २नमस्कृत्यर्थे अव्य० वा णलोपे तुकि आनत्येत्यप्यत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी–भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने । आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसं-स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आनृत्यत्यत्र आधारे घञ् । १नृत्यशालायां २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् नृत्यमिव क्रियते इति तस्य तथात्वम् । ३सूर्य्यवंश्ये राजभेदे "मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्याति-रेव च" इत्युपक्रम्य "शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तोनाम विश्रुतः । पुत्रः, कन्या सुकन्याख्या,या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तो-विषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मीनाम धार्म्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्व्वं ब्रह्मणो-ऽन्तिके । मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आज-गाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृता द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वाराङ्गतोरणाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्ता वासु-देवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ! । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः" हरिव० १०अ० । तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामकसूर्य्यवंश्यजातत्वात्तस्य देशस्य आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रशर्य्या-तस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्

"आनर्त्तो नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । तत्र-विषयमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां यथाकाम पार्थिवं छत्रसत्तमम् । यावात्तमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । वसुदेवस्य वंशस्ते सोमस्य भविता किल । एष मे विभवस्तात तमेतं विषयोत्तमम् । दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । तमवेम समायुक्तस्तमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वाखिलं तात ! स्वस्य वंशस्य वृद्धये । बाढमित्येव हर्य्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् । हर्य्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत । अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं क्षेत्रसम्पन्नं प्राकारग्रामसंकुलम् । तमाह स नृपः स्फीतं तद्राष्ट्र राष्ट्रवर्द्धनः" ९४अ० । अत्र च वसुदेवादिकं तद्वंशोद्भवक-माक्रम् । ५तद्देशवासिजनेषु ६तद्राजेषु च ७चन्द्र-वंश्ये राजभेदे पु० । "शर्य्यातेस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजे-श्वर । आनर्त्तस्तु विभोः सुतो सुकुमारस्ततोऽभवत्" हरि वं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः" भा०स०२४अ० । देशवासिपरत्वे । "उक्तवांश्च महाबाहो ! कासौ वृष्णिकुलाधमः ! । वासु-देवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य युद्धार्थिनोदर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः" इति आनर्त्तवासिनः प्रति शाल्व-वाक्यम् देशपरत्वे । "आनर्त्तेषु विमर्द्दञ्च क्षेमञ्चात्मनि कौरव" इति भा०व० १४ अ० "आनर्त्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा भक्तुर्वेदरतिप्रधाना" भा०व० १८३ अ० । कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण देशविशेषराजाशुभस्य वृ०सं० प्रतिपादनात् स्वात्यादिभि स्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैस्तद्देशनृपस्याशुभं भवति यथा वृ०सं० कूर्म्मवि० । "वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्दः" । आनर्त्तयतीति कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण नृत्यस्येव करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि० भावे घञ् । १०नर्त्तने पु० ।

आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेश-भवे । आनर्त्तयति आ+नृत–ण्वुल् । २सम्यङ्ना-र्त्तके त्रि० । [द्वार्य्याम् ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम्

आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् छ । आनर्त्त-देशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः ष्यञ् । १निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे। "आनर्थक्यमिति चेत्" कात्या० ७१,८,५, "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामानर्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्यात् प्रामाण्यं सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा च उपासनादिविधिविशेषतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति मीमांसका मन्यन्ते। तदेतन्मतम् पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य "तत्तु, समन्वयादिति" शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा "यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्प्यन्ते तद्वत्। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य। तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः। "दृष्टो हि तस्यार्थः। कर्मावबोधनम्" "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्। तस्य ज्ञानमुपदेशः। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः"। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति च"। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम्। तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम्। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्। कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्। कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "योऽयमात्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"। "आत्मेत्येवोपासीत"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशेन वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादि वाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्य्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनि-वर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यमिति"(पूर्वपक्षः)। "यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्यादि। तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः?। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते। अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्। सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्" शा०। (सिद्धान्त) शब्दादेः स्वार्थबोधकताभावे च। मीमांसकमते कार्यान्वित एव शब्दानां शक्तिग्रहनियमात् लिङादेव कार्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्यार्थबोधकत्वाभाव इति प्राभाकरा मन्यन्ते।

आनव त्रि० [illegible] अन-अच् [illegible] मानी वसेरण् अप्।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ। "व्यानवस्य तत्पृणने गवस्य" ऋ०७,१८,१२। "आनोः सम्बन्धिनो भवस्य" भा०। "विद्वचस आनवाय" ऋ०६,६२,९ स्त्रियां ङीप्।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत्। नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये। "मायिकं नाम योषोत्थम् पौरुषं कार्म्मणं मलम्। आनव्यं तद्द्वयं मोक्षं निमित्तं तन्त्रसत्तयम्" तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः।

आनस त्रि० अनस. शकटस्य पितुर्वा इदम् अण्। १शकट सम्बन्धिनि। "इयानि वै वानसस्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि" शत०ब्रा०। २पितृसम्बन्धिनि च।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ्। स्वामिशून्यत्वे।

आनाम्य त्रि० आ+नम–कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्वः। नमस्कार्य्ये।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी–करणे "आनायः" पा० उक्तेः घञ्। मत्स्यधारणार्थे शण-सूत्रादिनिर्म्मिते जाले। अन्यत्र अच्। आनय इत्येव।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी–णिनि। १देशाद्देशान्तर प्रापके। आनायो जालमस्यास्ति आनाय+इनि।२जालिके धीवरे "आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्" "आनायिनस्तद्विचये नदीष्णान्" इति च रघुः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

आनाय्य पु०आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+नी–ण्यत् नि०आयादेशः। वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे। "आनाय्योऽनित्ये" पा० "दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपातनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् वैश्यादिकुलयोनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च। अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादिः" सि०कौ० वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव "वैश्यकुलात् वित्ततोभ्राष्ट्रात् गार्हपत्याद्वा" आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्रवणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं भाष्यस्य।

आनाह पु०आ+नह–घञ्। १बन्धे२दैर्घ्ये आनह्यते अपसरण प्रतिरोधेन बध्यते विण्मूत्रादि अनेन आ+नह+करणे घञ्। ३विण्मूत्ररोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन। प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" मा०नि०। वातादिदोषात्तस्या आमविशेषाश्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु०। "अत ऊर्द्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः। एवं कुपितास्तास्तान् शरीर-प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदर-सन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-विसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति"। "आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम्। पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुक-न्येदमथाब्रवीत्" भा०व०प०१२२अ०।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक्। आनाहरोगोपशमनीये विधौ। "आस्थापनं मारुतजे, स्निग्धे स्निग्धे विधीयते। पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत्" सुश्रु०।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि–कर्म्मणि यत्। समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीप्।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् ऋष्यण्त्वात् अण्। अनिरुद्धस्य उषापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। निरुद्धभिन्नस्यापत्ये तु इञ्। आनिरुद्धिरित्येव।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण्। देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे "नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हताः" शत०ब्रा० "एतानि देवहृदयानि यथा हृदयं प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि" भा०।

आनिल त्रि० अनिलस्येदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि अनि-लोदेवताऽस्य अण्। २वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियामुभयत्र ङीप्। सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिदैवतका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ्। भीमे स हि पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा "ततस्तथोक्ता भर्त्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महा-बलः। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम!। बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो-भीमपराक्रमः" भा०आ०प० १२२ अ०। २हनूमति च तस्य केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा "अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा०व०प० १४०अ०। भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम्। अत-एव तयो क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृ-त्वम् तेन स्वरूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने। भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः" "भ्राता मम गुण-श्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः" इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-त्वोक्तिः। आनिलभृतादयोऽप्युभयत्र।

आनीत त्रि० आ+नी–कर्म्मणि क्त। देशाद्देशान्तरं नीते।

"आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी भरितीहता" नाटकम् । [प्रियानीति रामोरणोबधे स्मितः"सग्ध० ।

आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । आनयने "वक्रमिवा

आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा०स० । १ईषन्नीलवर्णे २तद्वति त्रि० । ३नीलघोटके पु०हेम० । ४तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप् ।

आनु त्रि० अन–उण् । माधिनि आगमगत्ने उज्ज्वा० ।

आनुकल्पिक त्रि० अनुकल्पं वेत्ति तद्बोधकग्रन्थमधीते वा उक्थ्या० ठक् । अनुकल्पाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च अनुकल्पेन प्राप्तं ठक् । ३अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय हितम् ठक् । ४अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।

आनुकूलिक त्रि० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन

आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अनुकूलता-चरणे १साहाय्ये २अनुगुणतायाञ्च । "यत्रानुकूल्य दम्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते" या०स्मृ० "रमतपानुकूल्येन यगुः संयमवरा इव" रामा० । [यवादिगणादौ ।

आनुगङ्ग्य त्रि० अनुगङ्गं भवः परिमुखा० ञ्य । गङ्गा-

आनुगतिक त्रि० अनुगतमनुगमन भावे क्त तेन निर्वृत्तः अक्षद्यूता० ठक् । अनुगमेन निर्वृत्ते सतीयादौ ।

आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १अनुगमन कर्माचरणे २अनुगततायाञ्च । [स्वार्थे ठक् । यवादिगणे ।

आनुगादिक त्रि०अनुगदतीति अनुगादी स एव अनुगादिन्+

आनुगुणिक त्रि० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् । १अनुगुणाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च । स्त्रियां ङीप् ।

आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १अनुकूल-ताचरणे २अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां ङीप् ।

आनुग्रामिक त्रि० अनुग्रामं भवः ठञ् । ग्रामभवादुभवादौ

आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्म्मः महिष्यादि० अण् । अनुचरधर्म्मे आचरणे ।

आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इञ् । आनुतनाम्नोयुने-रपत्ये । "इञ प्राचाम्" तत युवप्रत्ययस्य लुक् न तौल्व-ल्यादित्वात् न । आनुति पिता आनुतायन युवा । आ+नु–क्तिन् । सम्यक्स्तवने स्त्री । [यवादिगणादौ ।

आनुतिल्य त्रि० अनुतिलं भवः परिमुखा०ञ्य । तिलस्य

आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टेरपत्य शुभ्रा०ढक् कल्या०इनङ् च । अनुदृष्टिभवे । [अ स्वपसादृशभवे स्त्रियां ङीप् ।

आनुनाश्य त्रि०अनुनाश विनाशस्य पश्चाद् भव सका०ष्य ।

आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ष्यञ् । अनुना-सिकधर्म्मे नासायाहितवत्सदृशस्थानोच्चार्यत्वे "प्रतिप्राद्-

शाखिता" प्रातिशाख्या" व्याकरणोक्ता व्याख्याता ।

आनुपथ्य त्रि०अनुपथ भवः परिमु०ञ्य । पाथस्य पश्चाद्भवादौ

आनुपदिक त्रि० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं धावमाने यदृश वेदपाठविशेषस्य पश्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्बोध-कग्रन्थं चाधीते उक्था० ठक् । ३पदपाठाध्येतरि ४तदभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । [यवादिगणादौ ।

आनुपद्य त्रि० अनुपदं भवः परिमुखा० ञ्य । पदस्य

आनुपूर्वी स्त्री पूर्व्वमनतिक्रम्य अनुपूर्व्वं तस्य भावः ष्यञ् ततो वा ङीपि यलोपः । परिपाट्याम् पूर्व्वापरक्रमे "यथानुपूर्व्या विप्रस्य जायत जातरोऽवरान्" मनु । ङीबभावपक्षे आनुपूर्व्यमप्यत न० । "वर्णेरेतानुपूर्व्येण गापकोभाविनानि च" मनु ।

आनुमानिक त्रि०अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां ङीप् । अनुमा-नप्राप्ते १युक्तिसिद्धे २व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगते अनुमिते पदार्थे यथा धूमदर्शनात् वह्निरनुमीयते अत्र वह्निः तद्व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् । अनुमानमात्रेणावगम्ये वेदे वाचकशब्दाभावे सांख्यमत-सिद्धे ३प्रधाने न० । "ईक्षतेर्नाशब्दमिति" शा०सूत्र भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य "रचनानु-पपत्तेश्चानुमानम्" सू० भा० अनुमानगम्यत्वमपि निरा-कृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४६६,६७ पृष्ठे अव्यक्तशब्दे दर्शितम् "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" शा०सू० ।

आनुमाष्य त्रि० अनुमाषं भवः परिमुखा० ञ्य । माषस्य पश्चाद्भवादौ । [कुर्वादौ ।

आनुयव्य त्रि० अनुयवं भवः परिमुखा० ञ्य । यवस्य पश्चा-

आनुयूप्य त्रि० अनुयूपं भवः परिमुखा० ञ्य । यूपस्य पश्चा-द्भवादौ । [२आनुगत्ये च ।

आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रन्ज–क्तिन् । १अनुरागे

आनुराहति पुंस्त्री० अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् अनुश० हिपदवृद्धि । ऋषिभेदे युवापत्ये तु ततः फक् तौल्वल्या० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये । आनुहारति इति पाठान्तरम् ।

आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् । अनु-रोहन्नृषेर्गोत्रापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ० न लुक् । आनुरोहतायन तदीययुवापत्ये ।

आनुलेपिक त्रि०आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्म्म्यम् महिष्या० अण् । अनुलेपिकाया धर्म्ये कर्म्मणि ।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म० ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनु० अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः" सुश्रु०। [पश्चाद्भवादौ।

आनुवंश्य त्रि० अनुवंशं भवः परिमुखा० ञ्य। वंशपश्चात्

आनुवेश्य त्रि० "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा० ञ्य प्रातिवेश्यवत्रिकटगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनु०। "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदनन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू०। अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकत्वेनाल्पापीति बोध्यम्। [यतिकसन्निधिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धिः। अनु-

आनुशासनिक त्रि० अनुशासनाय हितं ठक्। १अनुशासनसाधने नीतिशास्त्रादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "ततः पर्व्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा० आ० १अ०।

आनुश्रविक त्रि० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक्। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सा० का०। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सा० सू०।

आनुषङ्गिक त्रि० अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्म्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः" सि० कौ०। यथा भो वटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः ताश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुषङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्वाम्।

आनुषज् अव्य० आ+अनु+सन्ज+क्विप् स्वरा०। आनु-

आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्छा० अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनुष्टुभाश्वास्त्रीणगवे आनुष्टुभे तृचे भवत" इति सामसं० भा० धृता श्रुतिः। अनुष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि। अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सारस्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोहविः" ऋ० १०,१८१,१। "आनुष्टुभौवा अश्व" आनुष्टुभैषा दिक्" शत०ब्रा०। अत्र छान्दसोङीनभावः स्वार्थे अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न०। स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतापदिष्टत्वात् लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि० अनुसायं भवः परिमुखा० ञ्य। सायस्य पश्चाद्भवादौ।

आनुसीत्य त्रि० अनुसीतं भवः परिमुखा० ञ्य। लाङ्गलपद्धते पश्चाद्भवे। [पश्चाद्भवादौ।

आनुसीर्य्य त्रि० अनुसीरं भवः परिमुखा० ञ्य। लाङ्गल-

आनुसूय त्रि० अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अनुसूयया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्" रघु०। [इनङ् च। अनुसरणभवे।

आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भवः शुभ्रा० ढक् कल्याण्या०

आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा० ढक् कल्या० इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि० अनुहरति भवः बाह्वा० इञ् अनुशति० द्विपदवृद्धिः। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि० अनूपदेशेभवः कच्छा० अण्। अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिनश्चानासगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः। तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोषस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरङ्कुगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धनाः। विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः। स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः। गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसन्तु कषायानुरसं स्मृतम्। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। स्वेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु। स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम्। कफघ्नं खड्गिमांसन्तु कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्। गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफा-

वहम् । विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकबक-बलाकापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखमद्गूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतवारलप्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः । गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः । वृष्यः शुक्रकरस्तेषां श्लेष्मलो मारुतनाशनः ।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोषस्थाः । कूर्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः । दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यथो । मुरलो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः । समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद्गुणोत्तराः । तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ट्यकौप्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः” “मनुष्यतत्पूर्वयोर्गुञ्

मा०भनुष्ये तत्स्थेऽर्हणितादौ मांसे तु तुञ् । आनूपक इत्येव

आनृत त्रि० अनृतं शीलमस्य छत्रा० अण् । सततमित्यानृशीलमकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनृण्य न० अनृणस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । ऋणराहित्ये ऋणशोधने । “यज्ञार्थं सर्वदा वह्निरमितस्वामि वर्द्धितम् । आनृण्यमेतत् तेजस्य वह्निरेव कृतं पुरा” हरिवंश० ।

आनृशंसि पुंस्त्री० अनृशंसस्यापत्यम् इञ् । दयालोरपत्ये गहा० भवादौ छ । आनृशंसीयः तत्रभवादौ त्रि० ।

आनृशंस्य न० अनृशंसस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १अनिष्ठुरतायां २कारुण्ये “आरोह पुनरामात्य आनृशंस्यात् कुना विना” भा०आश्र० २अ० । “आनृशंस्यात् आनृशंस्य भुञ्जते चेतरे जनाः” मनु । ३अनुकम्पायाम् । “अहंयं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम्” महा०म० स्तुतिः । “आनृशंस्यमनुकम्पा” रघु० । स्वार्थे ष्यञ् ४कारुण्ययुक्ते त्रि० “एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः” भा०व०प०७१ अ० ।

आनेतृ त्रि० आ+नी–तृच् । आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनेय त्रि० आ+नी–कर्मणि यत् । देशाद्देशान्तरमानेतव्ये १घटादौ वैश्यकुलात् विप्रतोऽन्याभ्यां आनेयं बोध्ये २दक्षिणाग्नौ पु० स्वास्थ्यकृते विवृतिः “आनेयो घटादिर्वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च” सि०कौ० ।

आ(अ)नैपुण न० अनिपुणस्य भावः अण् उत्तरपदवृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अपाटवे नैपुण्याभावे ष्यञ् । पूर्ववत् वृद्धिः आ(अ)नैपुण्यमप्यत्र ।

आ(अ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः ष्यञ् । उत्तरपदवृद्धिः पूर्वस्य पदस्य वा । १ऐश्वर्य्याभावे २ऐश्वर्य्यविरोधिनि सांख्यादिमतसिद्धे बुद्धेर्धर्मभेदे धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यरूपा अष्टौ बुद्धेर्धर्मास्ते च भावरूपा एव तैरष्टाभिरङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिन्नानां सप्तानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञानेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांख्यकौमुदी० “रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण” तत्त्वज्ञानवर्जं सप्त भावा धर्मादिभिः सप्तभि रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति भोगापवर्गौ प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विमोचयत्यात्मा विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः” ।

आन्त त्रि० अम+क्त णि०वा इडभाव उपधादीर्घः । पीड़िते दृष्टपत्ने आमितोऽप्यत्र । [आन्तरोपम्यं वसम्”वा०द०

आन्तर त्रि० अन्तर्मध्ये भवः अण् । आभ्यन्तरे । “बह-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भावः ष्यञ् । सौत्रास्ने "वाङ्मयत्वाच यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ता तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते" सि०कौ० ।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरागारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधरक्षणादौ ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म्म०। आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे स च आनन्दमयादिकोशपञ्चकं शरीरत्रयम् जन्मास्थित्यादय षड्भावविकाराः षड् मांसादिषाट्कौषिकस्थूलदेहः अशनापिपासादि षडूर्मयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं चक्षुराद्यन्तःकरणत्रयः जागराद्यवस्थात्रय तदभिमानिविश्वतैजसप्राज्ञाःसमाधिमूर्च्छादय कोधाद्यरिषड्वर्गः साधनचतुष्टयं सत्त्वादिगुणत्रयं षड्ङ्ग षड्रागाङ्गानादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टयं यमाद्यष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्ग रोगारोग्यसमुदायोपायोत्थ विविधनामरूपगुणकर्मादयः भोगापवर्गौ च । एवमन्यमतेऽप्यूह्यम् ।

आन्तराल त्रि०अन्तराल मध्यस्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्यन्तर एवात्मनः स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्णमते माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्यन्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे आत्मतत्त्वे तन्मततत्त्वप्रावम् अधिकं माध्वशब्दे वक्ष्यते । "अणुं वदन्त्यान्तराला सूक्ष्मनाडीप्रचारतः । रोम्णः सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्वमिति" तस्य सिद्धान्त "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम् । दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः ।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भवः अण् । आकाशभवे ।उत्पातादौ "उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवान् प्रभो । दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह ।" ज्यो०। २अन्तरीक्षभवे जले च । अन्तु शब्दे २२० पृष्ठे ऽस्य विवृतिः ।

आन्तरीपक त्रि० अन्तरीपे भवः धूमा० वुञ् । अन्तरीपभवे धूमादिगणे द्वीपशब्दपर्य्यायत्वे देशवाचित्वाच अन्तरीपशब्दएव बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्रामादिकः ।[ङीप् ।

आन्तर्मेधिक त्रि० अन्तर्मेधं भवः ठञ् । यज्ञमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेह भवः ठञ् । गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप् अन्तर्वैश्मिकान्तर्गृहादयोऽप्यत्र ।

आन्तर्य्य न० अन्तरस्य भावः ष्यञ् । अन्तर्वर्तित्वे ।

आन्तिका स्त्री अन्तिकैव अण् अजा०टाप् । ज्येष्ठायाम् भगिन्याम् ।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम-गतौ क्त उपधादीर्घः । १वायुपाचकनाडीभेदे । अन्त्रस्येदम् अण् । २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आन्दोल दोलने घञ्चालने अद०चुरा०उभय०सक०सेट् । आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त । क्त आन्दोलितः ।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल् । दोलनकर्त्तरि ।

आन्दोलन न० आन्दोल-भावे ल्युट् । १पुनःपुनर्दोलने, २मुहुश्चालने "किञ्चासामविन्दसुन्दरदृशां प्राक् चामरान्दोलनात्" उद्भटः ३अनुसन्धाने च ।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्तं शिल्पमस्य ठक् । पाचके सूदे ।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम-अण् । तृतीयसवने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच सूक्तम् ऊहगाने१प०११क०पठितम् तच्च साम०स०भा०दर्शितम् यथा "श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुभानेये प्रथ्यतेऽथ वा । पुरैव सिद्धं जगती षड्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमाम्नायते "पञ्चछन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्रसंहिते गायत्रेषु तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्यं जगतीषु" इति । अयमर्थः अस्ति तृतीयसवने पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, "स्वादिष्ठया मदिष्ठा" इत्येकं सूक्तमु (उ,१प, १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः तासु "गायत्रम्" "संहितम्" (ऊ,१प,८) चेति द्वे सामनी, "पुरोजिती वो अन्धसः" इति सूक्तान्तरम् (उ,१प,१८) तत्रानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ तासु "श्यावाश्वम्" (ऊ,१प,११) "आन्धीगवम्" (ऊ,२प,११) चेति द्वे सामनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपरं सूक्तम् (उ,१प,१८), तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः तासु "शफम्" साम, "पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथः (उ,१प,१६), तस्मिन् पूर्व्वा ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र "पौष्कलम्" (ऊ,१प,९) साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहितः" इत्यन्त्यं सूक्तम् (उ,१प,१९), तत्र तिस्रोजगत्यः तासु "कावम्" (ऊ,१प,१२) साम" ।

आन्ध्य न० अन्धस्य भावः ष्यञ् । दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिघाते तद्भवति तद्दर्शितं सुश्रु०। शिरागतशीतमक्रस्य "भ्रूपु-

अन्तयोरधोऽक्ष्णोर्नाड्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्राभ्यन्तरं क्षतमुपहतो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शोणितमतिनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत्। अत्युष्णाभिष्यन्नातिविद्धेष्वक्षि विस्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमधिमन्थं तिमिरप्रादुर्भावमित्यादि चापादयति" सुश्रु०। २प्रकाशशून्यत्वे "अगदान्ध्यप्रसङ्ग" नै०प्र०

आन्ध्र पु० आ+अन्ध–रक्। १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च ब०व०। "आन्ध्रा यक्ता पुलिन्दाश्च शबराश्च नराधिपा" भा०व०प०१८८अ०। स च देशः वृ०स०कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्णितः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः शौलिकविदर्भवत्साऽन्ध्रचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च" पञ्चभक्तौ च तत्रैवोक्तम् "द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरं कौङ्कणाः समान्ध्रोषकाः। कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजा। नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगादेशाः। ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम्"। तेन विन्ध्याद्रिपार्श्वग गोमतीतापीनद्योःसन्निकृष्टोऽयं देश इति गम्यते।

आन्न त्रि० अन्नं लब्धा अन्न+ण। अन्नं लब्धरि।

आन्यतरेय पुंस्त्री० अन्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक्। अन्यतरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

आन्यभाव्य न० अन्योभावोऽस्य अन्यभावः तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ्। अन्यरूपत्वे। [स्त्रियां ङीप्

आन्वयिक त्रि० अन्वये प्रशस्तकुले भवः ठञ्। प्रशस्तकुलजाते

आन्वष्टक्य न० अन्वष्टका+स्वार्थे ष्यञ्। अन्वष्टकाश्राद्धार्थे "अपरेद्युरान्वष्टक्यम्" आश्व०गृ०।

आन्वाहिक त्रि० अहनि अहनि अन्वहम् तत्र भवः ठञ् अनुश० द्विपदवृद्धि। प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" मनु।

आन्वीक्षिकी स्त्री अन्वीक्षा ईक्षा पर्य्यालोचना सा प्रयोजनमस्याः ठञ्। तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीतायां न्यायविद्यायाम्। तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अक्षपादेन पञ्चाध्यायी रचितः तत्रादिमं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम" इति अन्तिमसूत्रञ्च "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" इति। तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानानुकूलाः फल तत्र क्रमोक्तिः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दरूपप्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि। आत्मदेहेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभाग। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलिङ्गानि। चेष्टावदन्त्यावयवित्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम्। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभाग तेषां पृथिव्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः। तत्कारणानि च क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकानि पञ्च भूतानि। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दरूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च क्रमेण घ्राणादिभिर्ग्राह्यता। ज्ञानत्वापर्य्यायाया बुद्धेर्ज्ञानरूपत्वम्। मनसो लक्षणम्। प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वेषाभिनिवेशरूपदोषलक्षणम्। पुनरुत्पत्तिरूपप्रेत्यभावलक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम्। बाधनारूपं दुःखलक्षणम्। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपापवर्गलक्षणम्। एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम् तत्र साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानमसाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानं विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिश्च कारणम्। प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम्। वादिप्रतिवादिनो साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादिनिरसनेन निःसन्दिग्धतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम्। सर्वतन्त्रसिद्धान्त, प्रतितन्त्रसिद्धान्त, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागः तल्लक्षणानि च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपावयवविभागः। भाष्ये तु जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम्। तात्पर्य्यटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाऽज्ञातादिसुविविदिषये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा। तज्जनकश्च संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासस्तर्क इति। जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित्। एतेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति वृत्तौ स्थितम्। साध्यविशिष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतुबोधकः शब्दो हेतुरूपावयवः। व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधक अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च। साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शकः उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयो व्यतिरेकश्च। प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टपक्षबोधक उपनयावयवः व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विधा

प्रसिद्धा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् । व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्म्मिणि व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नित्वारोपाद्वह्निधूमस्यारोप निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य बाधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम् । इत्येते १म अ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादिलक्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः इति वादलक्षणं प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयो परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः । छलजातिनिग्रहस्थानादिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं छलमिति छललक्षणम् । तच्च वाक्छलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदाश्चतुर्विंशति ५ अ० वाच्याः । उद्देश्यानुगुणवस्तुज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्त्तमानावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तन्निवारणम् । समक्षितत्वेन शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यसाशङ्क्य युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूपवेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम् । वेदैकदेशविषयकमन्त्रादेः आरोग्यार्थौषधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २अ० १आह्निके एते पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानां स्वानुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घण्टाद्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वर्णानां विकारपक्षनिराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः । उपमर्द्दो धर्म्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः । ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः । श्लेषः आगम इत्यादि । एतैर्विकारव्यवहारः । पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् । व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निकगतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्यवादनिराकरणम् उभयगोलके नेत्रैक्यव्यवस्थापनम् । आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् । आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् । तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् । इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेषगुणास्तेषां चैकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । घ्राणादीनामनुक्तगन्धादिसाधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः । साङ्ख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसो विभुत्वे गन्धमात्रप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकवत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्मत्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म-

त्वव्यवस्थापनम्। इतरगुणत्वनिवारणेन घ्राणादेरा-
त्मधर्मत्वव्यवस्थापनम्। स्मरणोपयोगिप्रणिधानादिका-
रणानि। बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम्।
रूपादेरिव यावद्द्रव्यभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां
देहधर्मत्वनिरासेनात्मधर्मत्वसमर्थनम्। शरीरव्यापित्वादि
सुखाद्यनुभवः त्वक्पर्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्व-
साधनम्। प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम्। एकत्वेऽपि
मनस शीघ्रसञ्चारः। ज्ञानायौगपद्यस्य भ्रमत्वसमर्थनेन
मनसोऽणुत्वसाधनम्। देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्व-
साधनम्। अदृष्टप्रकारेणैव मातापित्राहारस्य
तदारम्भकत्वसमर्थनम्। अदृष्टाभावे नित्यात्मसंयोगे-
ऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम्। आत्मनो वि-
भुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव
तस्य विशेषतः भोगः भोगसाधक इति नियमनम्। परमाणु-
गतादृष्टाङ्गीकर्तुरार्हतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनो-
गुणत्ववादिनां तन्मतविशेषस्य निराकरणम्। ४अ० १आ०
गतार्थाः। प्रवृत्तिसाधनरागद्वेषाभिनिवेशात्मकदोषत्रैविध्य-
कथनम्। तत्र मोहस्य सर्वानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम्।
आत्मनो नित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः अनित्यत्वे न तत्-
सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्य सम्बन्ध उत्पाद तत्र
चरमसम्बन्धनाशो मरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव
सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्,
उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम्। बीजानाशमभङ्क्त्वा नाङ्कुरोत्पत्ति-
दर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादानत्वम-
तनिराकरणम्। कर्मनिरपेक्षस्य ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्वमत-
खण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम्।
परमाण्वादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम्।
भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर इतीश्वरलक्षणमुक्तम्।
तदर्थश्च "गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्य-
गुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न
आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोप-
देशको जगतः पितेति" इत्याद्युक्तम्। कण्टकतैक्ष्ण्यवज्जगतामा-
कस्मिकत्वखण्डनम्। सर्वानित्यत्वखण्डनम्। सर्वनित्यत्वख-
ण्डनम्। घटादीनां परमाणुपुञ्जात्मकत्ववादखण्डनेन एका-
वयविसाधनम् सर्वभूतानामभावरूपतानिराकरणम्। सर्वै-
कान्तवादनिराकरणम्। सर्वैकान्तवादाश्च भाष्ये प्रदर्शिताः। "सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभे-
दात्, सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्धा

प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि"। तत्र
यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् घटः सन्
पटः सन्नित्येकाकारसम्प्रतीतेः। अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाहु-
स्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्मिथ्या। अन्येऽ-
पीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदनाविज्ञानभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थी
सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः। तत्राद्वैतमतनिराकरणं यथा
ब्रह्माद्वैतस्वीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे
तु न सर्वैकत्वसिद्धिरित्थं दूषणेन सर्वैकत्ववादनिराकर-
णम्। यथा वृक्षमूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारकत्वेन
फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारकत्वात्
स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम्। स्वर्गादेः सकर्मैव फल-
त्वसाधनम्। फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन घटस्तम्भादेरिव
उत्पत्त्यसम्भव सत्त्वे च उत्पत्त्ययोग्यतया, कारणव्यापा-
रानर्थक्यं सदसत्त्वाङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य
उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् अत एव उत्पत्तौ इह
तन्तुषु पटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्त्तक-
तयाऽनियमवारणम्। कर्मकर्तृदेहादेर्नाशेऽपि अदृ-
ष्टस्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चादृष्टेन जायमाने स्वर्गादि-
देहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसत्त्वेनादृष्टजन्यस्वर्गा-
दिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम्। एवञ्च वयोरेव वृक्ष-
फलस्य स्त्रीपुत्रादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्व-
मिति नादृष्टसामानाधिकरण्यव्याघात इति समर्थनम्। देह-
सम्बन्धस्यैव विविधबाधनायोगहेतुत्वात् दुःखरूपत्वकथनम्
विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम्
दुःखमध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेः सत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि
तदुपार्जनादौ दुःखानुषङ्गात् देहवत् सर्वं
दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम्। प्रति-
षिद्धभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य
श्रेयोत्वोक्तिः। ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धेनापव-
र्गाभावमाशङ्क्य आयुषस्तुर्यभागेऽपवर्गसाधनकाल-
त्वसाधनम् तथा कामनानुबन्धस्य विरक्तस्य ततोऽन्यत्रापि
प्रवृत्तिसम्भवव्यवस्थापनम्। तत्तृष्णानोत्पत्तौ प्रारब्धा-
तिरिक्तकर्मजन्यादृष्टासम्भवेन न स्वर्गफलकादृष्टेन
प्रतिबन्ध इति कथनम्। क्लेशानुबन्धकतापवर्गाभावमाश-
ङ्क्य सुषुप्तस्य स्वप्नक्लेशाभाववदपवर्ग इति सुषुप्ति-
दृष्टान्तेन क्लेशाभावेनापवर्गे दुःखाभावसाधनम्। रा-
गस्याव्यवसायात्तदुत्पत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरिति

प्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनोदेहादिभ्यो भेदज्ञानमिष्टत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनि-वृत्त्या तु अनिष्टनिवृत्त्यपवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येवं प्रतिपादनम् । साधुतया भाविताना रूपादि-विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्भ-ङ्गयोऽप्यनुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यं बुद्धे रागा-धीनतया तद्व्याधिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "खेल-त्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी । कमलस्य कुचक्लनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" चतुरञ्जन-संज्ञा । "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता । यस्यां रज्यति यो मूढ पिशाच कस्ततोऽधिक" अशुभसंज्ञा एव स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-रूपत्वाऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-र्मतस्य पूर्व्वदूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम् । परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्व्वगतत्वं सर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यै-सावयवता तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवय-त्वसमर्थनम् । सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-मानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रविहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-तिबन्धकरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-माणो संयोगस्यान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेः सावच्छेदकभेद विना अस्या-सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-रिक्तोबाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-नातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभाव अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येव क्रमेण बाह्यार्थाभाववादिमतनिराकरणम् । स्वप्नस्य ख्यातिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-मात्रस्यास्तिविषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवंबाह्या-र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात् मिथ्याज्ञान पुनरुत्पद्यतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरास । समाधिविशेषाभ्या-सात् तत्त्वज्ञानस्य सिद्धिः । तद्दृशा च मिथ्याज्ञानवास-नातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम् । ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याक्षमत्वसम्पादनं वि-नाशोवेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यास-पाटवे जनिते ततः संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् । तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्य ।-पुलिनादिषु योगाभ्यासस्यानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध कर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थाभावसङ्का-सकथनम् । प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति कथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास स्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिभिः योर्थिभि-र्जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवाद करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम् । तत्त्वनिश्चयसंरक्षणाय बीजप्ररोहरक्षणार्थं कण्टकावरणवत् तयोवाद्यैः सह जल्पवितण्डे आश्रय णीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तयोवाद्यैः स्वपक्षोक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम् । एते अर्थाः४अ० २आ० उक्ताः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्य विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-षोपपत्त्युपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिः जाती-र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ० १अध्या० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञा विरोध प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक अविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपोमतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च निग्रह-

ज्ञानानि इति मिथ्याज्ञानानि "एतद् गीर्वा क्रमेण भवन्ति उक्तानि न्या०भा० मतान्तरे । यदा तदार्थं तत्त्वज्ञानादपवर्गस्तदा तत्कथं ध०द० भवत्विति । यदा "ननु तत्त्वज्ञानाभिधानेऽपवर्गसाधनत्वमुक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञाना-दनन्तरमेव निःश्रेयसं भवति, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानात्," दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्त-रापाय इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नाम अनात्मनि देहादा-वात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तु-तस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् वर्त्तते पर-स्परानुबन्धत्वात्तु रागद्वेषौ, मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततश्च दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा अनृतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, इदं पापरूपा प्र-वृत्तिरधर्माय भवतीति । शरीरेण शस्तानि दानपरि-त्राणादीनि, वाचा हितवचनादीनि, मनसा दयादीनि, इदं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्माय । प्रवृत्तौ सत्यां ततः आत्मनश्च शरीरं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादु-र्भाव तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकं दुःखं भवति त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्म्मोच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारमध्यासते घटीयन्त्रवदविरतमनुवर्त्तन्ते । यदा कश्चित् पुरुषधौरेय पुरातनशुभकर्म्मप्रभावादा-चार्य्योपदेशेन सर्व्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्व्वं हेयत्वेन बुध्यते तत्तदुपेक्षाकर्मविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तदिदस्य पायस्य तत्त्वज्ञानमिति यदा चित्तवृत्तिभिर्विद्याभिर्विरक्तं भावयत सम्यग्दर्शनपदवेदनीय तदा तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मि-थ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते साऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य दुःखस्य पुनरनुत्पाद इति तथा च गौतम-सूत्रम् "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग" इति । ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कस्यचिदुपलभ्यते न तत्कथं सिद्धवत् त्वया व्यवह्रियत इति चेन्न सर्व्वेषां मोक्षवादिनामपव-र्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्त्येवेत्यर्थस्य सर्व्व-तन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया प्रकटप्रमाणत्वात् न प्रमाणान्तरं तु स प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्त्येवेति तावत्तावदवि-वादम् । अथ मन्येथाः शरीरादिनिरोधादपि दुःखोच्छेदः दुःखेऽपि इति तत्र वक्तव्यं किमस्माद्धेतोः । विज्ञान-सन्तानस्यात्मनो निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा । प्रथमे न निवृत्ति-र्नाम वा आत्मनश्शून्यमभ्यवहर्त्तुं प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये-ऽपि किमाख्येय निर्विकल्पकविज्ञानैः प्रत्यक्षदर्शिना-मिदं दुःखं न कदाचिन्मे स्यात् "आत्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीति" श्रुतेः निरस्तत्वाच्च वस्तुच्छेदाय प्रयतते कोऽपि प्राज्ञो मुक्त इति व्यवहरति । न धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो मोक्ष इति विज्ञानवा-दिपक्षे साधनाभावः भावनाचतुष्टयस्य क्षणभङ्गुर-त्वादयं हि तत्र कारणमस्तीति तत्र सम्भवति स्थिरै-काधारासम्भवात् बहुकालाभ्यासादित्यनाभ्यासादित्यतः स्व-उपनिषदामानन्दं सर्वदा प्रकाशमानमेव दर्शनमेव नित्यं सुखं निरतिशयं च सुखं नो भवतु न दत्तं मुक्त इति ज्ञानानामविरतं च ग्राह्यते । आनन्दानुभूतिरिति केषाञ्चिन्मतोऽपि मार्गो न निर्मलो निरस्तः । यदि भवान् पृष्टो भवता विचारयेत् ? सर्वोपलम्भ इति चेत् तत्रैव । अथ देहसम्बन्धे तथा च सति ततो बद्धस्य-मेव एवं देहानां कल्पनं मुक्तिरिति जैनाः बद्धस्य विमलतया मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा । मूर्त्ते निरवयवः सावयवो वा निरवयवे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुधर्मवत्त्वात् परमाणुधर्माः कार्येऽप्यक्षिग्रहणं प्रसजेत् । सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धके-नानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निर्मुक्तिकौ प्रस-ज्येयाताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदवि-वादम् । ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सबाधतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यमतेऽपि सर्वदुःखो-च्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति विकल्प्य दर्शयिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न जिघ्रते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् ज्ञानविरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयं अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽ-स्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्ट-सर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि तु नित्यनिरतिशयमस्तु नित्य-सुखं न प्रमाणपथमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति

चेत् योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनन्तकार्यादयकार्ये वा प्रायत्नावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितत्वञ्च इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयत्वेन सप्रत्ययतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्द्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमनाच्छादयन्तः सन्तो विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसो भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । ननीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कनिबन्धनविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतच्चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकं, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमनधीय्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वञ्चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण ।"अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव" इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन । "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता" इति । न च विशेषविरोधः शङ्कनीयः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽभीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति" । नास्तिकशिरोमणे । तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधि समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

प्राप्तौ आगमानिरूपणस्य मोक्षादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगम-
त्वात् । तथाभिनयस्य धर्म्मानुष्ठानप्रवादोपदेशप्रसादशिक्षा-
ममभिमतेऽपसिद्धिरिति सर्व्वमनवद्यम्” । अस्याश्चात्मतत्त्व-
ज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम् । “त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता
च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः”
भा०प०५९अध्या० । “त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च
शाश्वतीम् । “आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः”
मनु “तत्त्वोपनिषदं तात परियेन्तु पार्थिव । मथ्नामि
मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्” भा०शा०प० ।
“आन्वीक्षिकी कौशलानामिति”गीता । “सेयमान्वीक्षिकी
विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना । प्रदीपः
सर्व्वविद्यानामुपायः सर्व्वकर्म्मणाम् । आश्रयः सर्व्वधर्म्माणां
विद्योद्देशे परीक्षिता” पक्षिलस्वामी । अन्वीक्षा मोक्ष-
मस्याः तस्मै हितं वा ठक् । २दुर्गायाञ्च “आत्मवेदनवी-
ज्ञत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा । अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तथा-
ऽऽन्वीक्षिकी स्मृता” देवीपु० तन्निरुक्तिः ।

आन्वीक्षिक त्रि० अन्वीक्षं वर्त्तते ठक् । तर्कज्ञे ।

आप प्राप्तौ वा चुरा०उभ० पक्षे स्वादि० प०सक० अनिट् ।
आपयति ते आपिपत् त । पक्षे आप्नोति आप्नुतः
आप्नुवन्ति आप्नुयात् आप्नोतु आप्नोत् आप्नुवन् । आपत्
आप आपतुः आपुः आपिथ । आप्ता आप्स्यात् आप्स्यति
आप्स्यत् । आप्स्यम् आपम् आपनीयम् आप्त
आप्तः आप्तिः आप्त्वा अवाप्य । क्विप् ह्रस्वः आपः अपः
अद्भिः । अतृन् आपः । शतृ आप्नुवन् ताच्छील्ये चानश्
आप्नुवानः । “अथयोगमवाप्नोति” “इहाप्यग्र्यां कीर्त्ति-
माप्नोति”मनुः । “मत्वेवार्थे चोपकारे कौमोदीं हरिमा-
प्नुयात्” वा०स्मृतिः “गुणमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिन-
माप्नुहि” भट्ट० “येन न बोऽहमाप्नुयाम्”गीता “स दुष्प्रा-
पयशाः प्रापत्” रघुः । “मत क्रतूनामपविघ्नमाप सः”
रघुः । “यदिदं सर्व्वं मृत्युनाप्तम्”श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्तव्यं
वर्त्त एव च कर्म्मणि” गीता । कर्म्मणि आप्यते आपि ।
भे रूपे चिण् । आपयति ते आपिपत् त । सन् ईप्सति
ईप्सितः । [प्राप्तिसंयोग च उदाहृतः” भाषा० ।
प्र—प्रकर्षेणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्तः प्राप्तिः “अप्राप्तस्य च वा
सम्+संपूर्णतायां समाप्तः समाप्तिः समापनम् । [वाचन”कुमा० ।
अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्तव्यम्”गीता“तप विशेदं तदवाप्ति
परि+प्रचुरत्वे समर्थत्वे यथेष्टितत्वे पर्याप्तः पर्याप्तिः ।
“बहिः पर्भैः समपर्याप्तः सर्व्वस्य पदवेदने” मीतामा० ।
“अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्य्याप्तं
त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्”गीता ।
अनु+प्रा—पश्चात्प्राप्तौ “नदीं गङ्गामनुप्राप्ता”भा०आ०प० ।
वि+विशेषेण आप्तौ व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप्य व्यापकः व्याप-
नम् “व्याप्तस्य पक्षधर्म्मताधीः परामर्श उच्यते” । “व्याप्तिः
साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा० । “अस्तात्मनेप-
दित्वमपि व्याप्त्यं माप्नुते भवान्” इति दुर्गादासः ।

आप पु० आप्यते आप-कर्म्मणि घञ् । अष्टसु वसु-
मध्ये ४र्थे वसौ, “धरो ध्रुवः सोमश्चापस्तथैवानिलो-
ऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः”
विष्णु पु० । “चम्पदत्तो नन्दोर्व्वस पोषौ हस्तौ च यज्ञिको ।
शीराङ्कुमान्तिको चाय च भवेदापवं प्रज्ञ”इति मह्यानम्
“आपश्चैवानिलश्चैव वसवोऽनलप्रत्यूषौ” हरिवं०२९५अ०
देवाद्युपत्ते । “आपस्य दुहिता भार्य्या वरस्य परमा
मता । भूमिर्मुख्यमता पावनत्व पावकं परम्” भा०
अ०२२१अ० । भा०आ० प० ६६अ० तु “धरो ध्रुवश्च
सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टा-
विति स्मृताः । धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा । रता-
याश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः । प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ” इति आपस्थाने अह
इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविरुद्धम् ।
प्रभासस्य सुनामतो जन्मनो वसोः आपमेवमस्य दर्शित-
प्रसाये भा० ८८अध्याये सुनामतोऽस्ति: अपां वसूत्
अप् । २जलसमूहे न० । ३आकाशे निरुक्त० । तस्य
सर्व्वभूताश्रयोनित्वात्तथात्वम् ।

आपक त्रि० आप-ण्वुल् । प्रापके । गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

आपकर त्रि० अपकरे भवः अण् अम् च । अपकर-
जाते स्त्रियां ङीप् ।

आपक्व न० ईषत् पक्वम् आ+पच—क्त । १ईषत्पक्वे यवा-
दौ भर्ज्जिते हरितयवादौ (फकापोङा) २ईषत्पक्व-
वस्तुमात्रे त्रि० । [पक्षे स्त्रियां गौरा०ङीप् । आपक्विका ।

आपचिति पु० अपचितस्यापत्यम् इञ् । अपचयापचा-

आपगा स्त्री आपेन जलसमूहेन गच्छति वहति च । नद्याम् ।
“फेनायमानं पतिमापगानाम्” “जम्बूवाप्नोषि-
मध्येति महानद्या समापगा” माघ । “भिवरिवाभिव
सागरमापगा” रघुः ।

आपगेय पु० आपगायाः गङ्गायाः भवः ढक् । गाङ्गेये भीष्मे मध

तत्र तत्पत्नीसंकथा भा० आ० ९८ अ०। शान्तनुप्रार्थने गङ्गावाक्यं यथा। "एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वा शुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम्"। वैश० उक्तिः "तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम!। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताऽभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून् मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातञ्च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत!। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्रमात्मनः। मा वधीः कस्य काऽसीति किं हिंससि सुतानिति। पुत्रघ्नि! सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्"। गङ्गोवाच। "पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताऽहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्"। इत निजभेदवान् वसून् प्रति गङ्गया वशिष्ठापकृत्यैवोक्तः ९९ अ०। "अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः। न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे। ततः स मृगयामास वने तां तपोधनः। नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः। ज्ञात्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः। ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा। यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम्। तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः। एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ!। वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः। शप्त्वा च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे। एवं स शप्तवान् राजन्! वसूनष्टौ तपोधनः। महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् रोषसमन्वितः। अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः। शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः। प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ!। लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात्। आपवात् पुरुषव्याघ्र! सर्वधर्मविशारदात्। उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः। अनु संवत्सरात् सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ। अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति। द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा। नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यदब्रुवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः। भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति। एवमुक्त्वा वसून् सर्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा। अयाचन्त च मां राजन्! वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे! त्वमम्भसि। एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम!। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत् कृतवत्यहम्। अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम!। द्यौ राजन्! मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत!। वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्। स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः"।

"कथमापवेयं भीष्मं त्वं रामेदेवापि धीमता। एवं विनिक्षितं प्रहु कुर्वीतदपि कार्मेव." "यदि त्वामापदेशो वै

न भवेद्गुणलक्षाभ्युदयम्" इति च भा०उ०प०७७अ०।

आपथिक त्रि० आपदं चिक्रति जनयति चिक्र–अच् पृ० कलोप। आपत्कर्त्तके। गौरा०स्त्रियां ङीष्।

आपटव न० न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण्। पटुत्वा-भावे। न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु ष्यञि उभय-पदवृद्धिः। आपाटवम्। "अपाटवाद्यमीभार्य्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते" स्मृतिः।

आपण पु०आपणायन्ते विक्रीयन्तेऽत्र आ+पण णि०आधारे घ। १हट्टे, २क्रयविक्रेयद्रव्यशालायाञ्च। "शकटापणवेशाश्च वणिजोऽवन्द्रिनस्तथा। नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः" भा०व०प० २२८। "भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम्" भा०व०प० ४अ०। "अस्वामिना तु यद्भुक्तं स्वद्यूतेनापणादिकम्। तद्धनस्वामिनस्तस्य न तद्धोनेन हीयते" दा०त०ध० "आपण पण्यवीथिका" रघु० अ०त० "आपणो विक्रयस्थानम्" तेनैवोक्तम्। "पूर्णापणा विपणिनो विपणीर्विभेजुः" माघ०। भावे घञ् आ-पणः। क्रयविक्रयव्यवहारे पु०।

आपणिक त्रि०आपणाद्दानस्थानादागतः ठक्। १हट्टस्थानादागते राजकरादौ। आपणस्य धर्म्म्यम् ठक्। २हट्टस्थवणिग्धर्म्ये। आपणस्थावक्रय राजग्राह्यं ठक्। ३हट्टस्थ राजग्राह्ये द्रव्ये (तोला) आ+पण–इकन्। ४वणिग्जने उज्ज्वलदत्तः।

आपतन न०आ+पत–भावे ल्युट्। १आगमने २प्राप्तौ ३ज्ञाने "कश्चित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकार्थस्यापतनम्" सा० द० ४दैववशात् पतने च।

आपति पु० आपतति आ+पत–इन्। सततगामिनि वायौ "आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि" य० ५,५, "आपतिः सततगतिर्वायुः" वेददी०। [२दैवायत्ते त्रि०उज्ज्वलदत्तः।

आपतिक पु० आपतति शीघ्रम् आ+पत–इकन्। १श्येने

आपतित त्रि०आ+पत–क्त। १हठादागते२दैवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कल्पोविधिः शा०त०। आपत्कालिकविधौ स च विधिर्गौतमेनोक्तः यथा "आपत्कल्पोब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेर्ब्राह्मणोगुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्व्वः पूर्व्वोगुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिस्तस्यापण्यं गन्धरसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिक्ते वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणोदकापथ्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमिव्रीहियवाजाव्यश्व ऋषभ-धेन्वनडुहश्चैके। विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च न लवणकृतान्नयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्वस्य संप्रत्यर्थे सर्व्वथावृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये, तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत राजन्यो वैश्यकर्म्म, राजन्यो वैश्यकर्म्म"

आपत्काल पु० आपद्युक्तः कालः शा०त०। आपद्युक्ते समये "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते" मनुः "आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि। मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्" प्रा०त०स्मृ०।

आपत्कालिक त्रि०आपत्काले भवः काश्या०ठञ् ञिठ् वा। आपत्कालभवे ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि तु टाबिति भेदः।

आपत्ति स्त्री आ+पद–क्तिन्। आपदि आपन्न रोगाद्यभिभूततावस्था सम्यग्वर्त्तनोपायाद्युपक्रमश्च। आपदि धर्माचरणञ्च या० स्मृ० दर्शितम् यथा

"क्षात्रेण कर्म्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः। निस्तीर्य्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि। फलोपलक्षौमसोमनुष्यापूपवीरुधः। तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम्। शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च बर्हिषः। मृच्चर्म्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः। कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान्। शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च। वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन। धर्म्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः। लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये। पयोदधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च। आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः। न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः। कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः। सेवाऽनूपं नृपोभैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु। बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्। प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्म्मतः। तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः। ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्म्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्"। विस्तरस्तु भा०शा०प०आपद्धर्म्मपर्व्वणि दृश्यः। २प्राप्तौ। "स्यानापत्तेर्द्रव्येषु धर्म्मलाभः" कात्या० ४,१,१९ "इतरेतरभावापत्तिः" शा०भा० व्यतिरेकव्याप्त्या ३अर्थादेः सिद्धौ। अर्थापत्तिः ४अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः। यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्येवं रूपः।

आपत्य पु० अपत्याभिधाने विहितः अण्। पाणिन्यादिभिः

वेदस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये। "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" पा०।

आपथि पु० अभिमुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इन् समा०। अभिमुखमार्गसम्बन्धिनि "आपथयोविपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः" ऋ० ५,५२ १०। आपथयः अभिमुखा मार्गा येषां तादृशाः" भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृधः उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्व्वतान्" ऋ० १, ६४ ११।

आपद् स्त्री आ+पद—सम्पदा० क्विप्। विपत्तौ आपच्छिशब्दे विवृतिः" देवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्" रघुः। "सम्पदो मे निरापदः"रघुः "अविवेकः परमापदां पदम्"किरा०"समनपक्तिविनिवारितापदः"माघः। "आपत्तत्वः आपत्कालः। आपत्प्राप्तः। आपद्गतः। आपदुपन्तः। आपद्धर्मः" हलन्तत्वाद्वा टाप्। आपदाप्यत्र। आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा छ०उ० "वाचा ह वै पूर्व्वं उपयन्ति सहोपायनकोर्त्त्योवास" अत्र भाष्यम् "वाचा ह किल पूर्व्वे ब्राह्मणाः विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास उषितवान् नोपायनं चकार"। "आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्त्यवस्थायाम् उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणम्" आन०।

आपद्काल पु० आपदा कृतोऽकालः। आपदा कृते दुष्टे काले "पोक्ता आपदकालस्य पत्तिग्रामस्य पाण्डव।" भा० शा० प० ५८ अ०।

आपदेव पु० आपस्य जलसमूहस्य देव। वरुणे।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्त्तव्यो धर्मः। १आपद्यनुष्ठेये धर्मे आपद्धर्ममधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण्। भारतान्तर्गतशान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा०शा०प० १३१ अध्यायावधि १७१ अध्यायपर्य्यन्तम्।

आपन न० आप+भावे ल्युट्। १प्राप्तौ। कर्मणि ल्युट्। २मरीचे मत्स्य०। [भवौ २किराते च उज्ज्वलदत्तः।

आपनिक त्रि० आ+पन—स्तुतौ कर्मणि इकन्। १इन्द्रनीले

आपनेय त्रि० आ+अप+नी—कर्मणि यत्। समन्तादपनेये दूरीकार्य्ये "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ!"कठोप०। "श्रेयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मति नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण नापनेया नापनेतव्या न हन्तव्या। तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अत एव चेयमागमप्रसूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्य्येणैव प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति" भा०।

आपन्न आ+पद—क्त। २आपद्युक्ते "आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन्। ततः सद्योविमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्" भाग० "आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः" शकु० "आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि"भा०स्त्री०प०१२अ०१प्राप्ते मेदि०आपन्नसत्त्वा

आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्त्वं प्राणी यया। गर्भिण्यां स्त्रियाम् "समभापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः" रघु०। [निमयं दत्त्वा क्रीते।

आपमित्यक त्रि० अपमित्य परिवर्त्य निर्वृत्तम् ठक्। वि-

आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क। १जलपूरवाहिनदीभेदे "दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि" ऋ०२,२९,४, । "आपया नाम काचित् नदी" भा० २आपगारूपनदीमात्रे च।

आपयितृ त्रि० आप+णिच्—तृच्। प्रापयितरि "आपयिता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते" छा०उ०। "आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति" भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपराधय्य न० अप+राध—णिच् बा० य तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ्। अपराधकर्तृत्वे।

आपराह्णिक त्रि० अपराह्णे भव ठञ्। १अपराह्णभवे २तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप्। "पितर्यै चापराह्णिकी" स्मृति०।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्यायः तत्र विहितः कल्प। ऋतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पग्रन्थभेदे। "ऋतावध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तुक"कौषीतकिसूत्रम्।

आपव पु० आप्नोति स्वर्गमात्मेव आपु जलं तदधिष्ठाता वरुणोऽपि आपूः तस्यापत्यम्। कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १वशिष्ठे मुनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा यथा भा०आ०प० ९९ अ० "य लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम। वशिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत" "तस्मै आपाशिविर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः" इति च आपगेयशब्दे विवृतिः। आपं जलपूरं याति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा—क। २नारायणे परमपुरुषे। "आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारा-

यथा सृजत” इत्युपक्रम्य । “उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते” स सृष्ट्वा तु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः” इति च हरिवं० १,२अ० ।

आपस् न० आप–असुन् । जले । “आपोभिर्मार्जनं कृत्वा” स्मृतिः । “अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” छा०उप० “सर्वमापोमयं जगत्” देवीमा० । “भ्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमाप” इति वृत्तिरत्नकोषात् क्लीवत्वम् । तुडभावे तुस आप इत्येव । तुट् पक्षे आप्न इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्मशास्त्रकर्त्ता च “यमापस्तम्बसंवर्त्तौ कात्यायनबृहस्पती” इत्याद्यभिधाय “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” या० स्मृ० । तदीय संहिता च दशाध्यायी तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रमुक्तम् । तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तम्ब तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बस्येदम् छ । आपस्तम्बीयः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० आपस्तम्बेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येतृषु ब० व० । आपस्तम्ब्यां भवः ठक् । आपस्तम्बेयः । आपस्तम्ब्यापत्यस्त्रीभवे त्रि० ।

आपस्तम्भिनी स्त्री० आपः स्तम्भानि स्तम्भ–णिनि । त्रिस्तिन्या लतायाम् ।

आपाक पु० समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पच–आधारे घञ् । १कुम्भकारस्य मृण्मयपात्रपचनस्थाने (पोयान) । भावे घञ् । २ईषत्पाके ३सम्यक्पाके ४पुटपाके च ।

आपाङ्ग्य न० अपाङ्गे देयम् ष्यञ् । अपाङ्गे देये अञ्जने । “शलाकया दक्षिणेन निमेषोन्मेषमङ्गनम् । आपाङ्ग्यं वा यथायोग्यं कुर्याच्चात्र गतागतम्” सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसान्निध्याभावेऽपि आगत्य पात । १अविमृश्यागतौ “आपाततोयदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्” सा० द० २अतर्कितागमने । “गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः” रघुः । “तदापातभयात् पथि” कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । ३तत्काले वर्त्तमानकाले “आपातरम्या विषया पर्य्यन्तपरितापिनः” किरा० “आपातरम्यास्तत्कालरमणीयाः” मल्लि० । ४उपक्रमे च “मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनु० । “मध्वापातो मधुरोपक्रमः” कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री छन्दर० उक्ते मात्राभेदे “कथितेयं भात् गुरुकावथ पूर्व्वमन्यत्” तल्लक्षणं अन्यत् वैतालीयगतम् तत्र “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्युर्नोनिरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला” इत्येव प्रथमं निवेश्यान्ते जगणं दत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।

आपाततस् अव्य० आपात+तसिल् । १कारण विनेत्यर्थे २अकस्मादित्यर्थे ३अनवधार्य्येत्यर्थे च । “एतच्चापाततः” जगदी० “आपाततो यदर्थस्येति” सा० द० ।

आपात्य त्रि० आपतति स्वयमाक्रमितुमागच्छति । “भव्यगेयेत्यादि” पा० नि० कर्त्तरि ण्यत् । १स्वयमाक्रमितुमागामिनि । “आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन” माघः । भावे ण्यत् । २कर्त्तव्यापतने ३कर्मणि ण्यत् । आपात्ये देशादौ त्रि० आ+पत–णिच् ल्यप् । ४समन्तात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद–घञ् । फललाभे “ध्यानापादीया इव” छ० उ० “ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः” इति भा० २आगतौ च पादपर्य्यन्तम् अव्ययी० । ३पादपर्य्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद–णिच्–ल्युट् । १आपत्तिविषयीकरणे आपादकज्ञानेन आपाद्यनिश्चये” पद–भावे णिच्–ल्युट् । २सम्पादने “द्रव्यस्य स्वरूपान्तरापादने” सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसभायाम् (चक्र) “गन्धर्वाप्सरसोभद्रे । मामापानगतं सदा” भा० व० प० २८० अ० । “आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रणोदिता” ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” इति च भा० आ० प० २अ० । भावे ल्युट् । २सम्भूय सुरापाने । “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः” रघु । “यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु” कुमा० । स्वार्थे कन् । आपानकमप्यत्र पानगोष्ठ्याम् । सुरापाने च “आपानकोत्सवः ।” काद० । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् त्रि० आपिबति आ+पा–णिनि । सुरापाये

आपालि पु० आ+पा–क्विप् तदर्थमलति अल–इन् । केशकीटे (उकुन्) सहि शीर्षस्थरुधिरापानमत्तः

आपि पु० आप+णिच्–इन् । १धनादिप्रापके । “हवे देवा यूयमिदापयः” ऋ० २,२९,४ । “आपयः धनस्य प्रापयितारः” भा० । आप्यते कर्मणि इन् । २प्राप्ते बन्धौ तस्य भावः आपित्व बन्धुत्वे “आपित्वे नः प्रपित्वे” ऋ० ८,७,१ । “आपित्वे बन्धुत्वे” भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स०। १स्वर्णे राजनि०। २ईषत्पिञ्जरवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० "आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्" रघुः।

आपिशलि पु० अपिशलस्य ऋषेरपत्यम् इञ्। आदिशाब्दिके ऋषिभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायन.। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि क० "वा सुप्यापिशलेः" पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्वम् स्त्रियां क्रोड्या०ष्यञ्। आपिशल्या तस्यास्त्वपत्ये स्त्री। आपिशलिना प्रोक्तम् अण्। आपिशलम्। तदीये शास्त्रे न०।

आपी त्रि० आ+प्याय–क्विप् पीभाव। १आपीने स्फीतिमति।

आपीड पु० आ+पीड–अच्। १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे, "तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्" रघु०। "विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः" भा०व०प० १७२ अ०"बद्धापीडाः समारूढपाश यूनो व्यूढोरस्कास्तरुणनाताम् ददर्श" भा० आ०प०१८७अ०। २स्टब्धवह्निनिःसृतकाठे च। ३आपीडकमात्रे त्रि०।

आपीडा स्त्री आ+पीड–अ। सम्यक्पीडने "तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्छाग्रधूननम्" सुश्रु० गलस्यापीडा मर्द्दनं यत्नेति तदर्थः।

आपीडित त्रि० आ+पीड–क्त। १निष्पीडिते २निर्मृष्टे।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त०। माक्षिके धातौ। २ईषत्पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। ईषत् पानं कृतं यस्य तादृशे ४जलादौ त्रि०।

आपीन न० आ+प्याय–क्त पीभावः तस्य नत्वम्। (मेड़) १गवादेः ऊधसि "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघु० २कूपे पु०। "आपीनमूधः आपीनोऽन्धुः" सुश्रु०। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तु सम्प्रसारणमेव आङ्पूर्वकस्यापि अन्धूधसो रेवार्थयोः पीभावो नान्यत्र।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक्। १अपूपपाचके अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुडा०ठक्। २अपूपभक्षणसाधने गुडादौ। अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक्। ३अपूपभक्षणासेवके। अपूप पण्यमस्य ठक्। ४अपूपविक्रेतरि। अपूपस्तद्भक्षणं शीलमस्य ठक्। ५अपूपभक्षणशीले। अपूपस्तद्भक्षणं हितमस्य ठक्। ६हितत्वेन अपूपभक्षणकर्त्तरि। अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक्। ७अपूपसमूहे न०।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु वा यत्। अपूपसाधने चूर्णे त्रि०

आपूर पु० आपूर्य्यतेऽनेन आ+पूर–घञ्। जलादि प्रवाहे "स्वेदापूरो युवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि" माघ० भावे घञ्। २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभिव्याप्तौ च।

आपूरण न० आ+पूर–भावे ल्युट्। १समन्तात्पूरणे आपूरयति ल्यु। २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु० "कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा" भा० आ०प० ३५अ०। [२अभिव्याप्तौ च।

आपूरित त्रि० आ+पूर–क्त। यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्

आपूर्य्यमाण त्रि० आ+पूर–कर्मणि शानच्। सम्यक् पूर्य्यमाणे २समन्तात्प्रसृते "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" गीता। आधारे शानच्। सूर्य्यकिरणैः पूर्य्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृह्य०। "अर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणं पक्षम्" छा०उप०।

आपूष आ+पूष–वृद्धौ करणे घञ्। रङ्गे (राङ्) धातुभेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० "रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि। खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं गर्हितं भवेत्। रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णमेहकफक्रिमीन् अपि। निहन्ति पाण्डु सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्। सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गो ऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यम् प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"।

आपृच् त्रि० आ+पृच–क्विप्। संसर्गयुक्ते। "मित्रक्रुवोयच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया स यन्ते" ऋ०१०,८९,१४।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ–अङ्। १आलापे, २जिज्ञासायाम् ३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आनन्दने च।

आपृच्छ्य त्रि० आ+प्रच्छ–वेदे नि० क्यप्। जिज्ञास्ये। "आपृच्छ्यं वरुण वाजमर्पति" सि०कौ०धृता श्रुतिः। आ+प्रच्छ–ल्यप्। २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य०।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगत ठक्। अपेक्षया प्राप्ते "किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्" सि०कौ० "अस्तृतमस्तु ते इत्यापेक्षिकमस्तृतत्वम्" ला०उ०भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपोक्लिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिषष्ठतृतीयनवमद्वादशस्थानेषु। "तृतीयं षष्ठनवमं सान्त्यञ्चापोक्लिमं विदुः" ज्यो०त०। "आपोक्लिमे यदि खगा, स क्लेश-

कुमारीन् स्वाङ्कुशं कथन ताजिवगाहनगीतम्" नै॰ना॰।

आपोमय त्रि॰ आपस्+विकारे प्राचुर्य्ये वा मयट्। १जलविकारे "आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा॰उ॰। "आपोमया सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत्" भा॰ आ॰ १८०अध्या॰। "भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते पिबत्यापोमयान् रसान्" भा॰आनु॰ २८अ॰। "मन्युजोऽग्निर्दहत्यापो लोकाश्चापोमया स्मृताः" भा॰आ॰१८०। जलप्लाविते २जलमयपुरे "विलोक्य ताभ्यां गदितं सर्व्वमापोमयं जगत्। यावां जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता" देवीमा॰।

आपोमूर्त्ति पु॰ स्वारोचिषस्य मनोः १पुत्रभेदे। "हविघ्न सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात! महात्मनः" हरिवं॰ ७अ॰। दशमे मन्वन्तरे भाविनि सप्तर्षिमध्ये २ऋषिभेदे च "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः। हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः" इति हरिवं॰ ७अ॰।

आपोऽशान न॰ आपसा जलेन अशानम् अश—व्याप्तौ भावे वा॰ आनच्। जलेन उपरिष्टादधस्ताच्चाच्छादनरूपे भक्ताच्छादनार्थे कर्म्मणि। "आपोऽशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नता तथा। अनग्नममृतञ्चैव कार्य्यमन्नं द्विजन्मना" वा॰स्मृ॰। "भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्टादधस्ताच्च आपोऽशानाख्येन कर्म्मणा अनग्नममृतञ्च कार्य्यम्" मिता॰। "आपोऽशानक्रिया पूर्ब्बं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्" या॰स्मृ॰। "आपोऽशानक्रिया पूर्व्वम् अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यादिका क्रिया" मिता॰ "आपोऽशानं कर्म्म कुरु" भवदेव।

आप्त त्रि॰आप–क्त। १प्राप्ते २प्रत्ययिते विश्वस्ते। ३यथार्थज्ञानयुक्ते ४युक्तियुक्ते च "आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" सां॰ का॰। "आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यं तज्जनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतःप्रमाणम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम्। कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्व्वेद्युरवगतार्थानामपरेद्युः। आप्तग्रहणेन अयुक्ता वाक्याभासाः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थिकसंसारमोचकादीनामागमाभासाः निराकृताः भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानात् कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यम्" त॰कौ॰। "तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्" सां॰का॰। यथार्थवाक्यार्थविशिष्टरूपाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति मीमांसकाः नैयायिकास्तत्र मन्यन्ते यथोक्तं मञ्जू॰प्र॰ "साकाङ्क्षत्वादिभीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वस्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः विशिष्टत्वे विनाऽनुमित्यां तदसम्भवात् परन्त्वनुमितेरन्यस्य विशिष्टौ गृहीतप्रामाण्याय प्रमा तज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यथाभावज्ञानस्यागृहीतप्रामाण्येन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकज्ञानव्यक्तीनां समानाकारपूर्व्वोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः एतेषु समानाकारानुभवसत्त्वानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्तम्। आप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते। वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदयात्। यद्येकपदार्थेऽपरपदार्थवैशिष्ट्यस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्ततायाः निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थधर्म्मिकाया अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादे शाब्दं, शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याननुवादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यत्र वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरनुपादान्न। अतएवाप्तोक्तत्वस्य शाब्दे व्यतिरेकनियमे चान्वयव्यभिचारादन्यथासिद्धिरपि प्रत्युक्तम् अपि च"। ५कुशले "प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः" मनुः। "आप्तः कुशलः" कुल्लू॰। ६सम्बन्धे "यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः" मनुः ७लब्धे "निपानात् सहोदराणामाप्तं वनदातृज" रघु॰ ८जटायां स्त्री हारा॰ ९सम्बद्धे १०लब्धे च त्रि॰ हेम॰।

आप्तकाम त्रि॰ आप्तः प्राप्तः कामो येन। १महात्मनि परमात्मनि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं वृ॰उप॰ भाष्ये। "तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूपम्। तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्। तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपं शोकान्तरम्। अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनो-

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" वृ० उ० "इदानीं योऽसौ सर्व्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्द्दिश्यते । यत्राविद्याकामकर्म्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति" । तद्वा अस्य रूपम् । यः सर्व्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात् । छन्दः कामोऽतिगतश्छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्तः छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची । अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव । तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तश्छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्ज्जितमेतद्रूपमित्यस्यार्थः । तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्म्माधर्म्मावुच्येते । "पाप्मभिः संसृज्यते" "पाप्मनो विजहाति" इत्युक्तत्वात् । अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत् । किञ्चाभयम् भयं हि नामाविद्याकार्य्यम् "अविद्यया भयं मन्यत" इति ह्युक्तम् । तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्व्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभयं रूपं सर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्यागमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय । अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति । "स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम् । अतः स्थितञ्चैतन्न्यायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः । स यद्यात्माऽविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्व्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते । शृणु तत्राज्ञानहेतुम् एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथम् ? इत्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत् तत्र यथा लोके प्रियया इष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन् बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति । सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । परिष्वङ्गोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति । एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्य्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्व्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी चेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्रायं हेतुर्मयोक्तः । एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्व्वेणैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि । यस्मादेवं सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वा अस्यात्मनः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति । यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्वस्त्वन्तराच्च प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह । नान्यदस्त्यात्मनः । कथम् ? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन्रूपे वेतरत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्यर्थः तच्छोकमध्यमिति वा सर्व्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्ज्जितमित्यर्थः । प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्म्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्र चाशङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावाच्च जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्म्मादिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्म्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

मविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम्। यत्सुषुप्तस्यात्मनो रूप्यते प्रत्यस्त इति यदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धातीतमेतद्रूपमिति। तस्मादेतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमसम्बद्धोऽस्मिन् काले, तस्मात् पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति। तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म। तदयमतिक्रान्तो वर्त्ततेऽपहतपाप्मेति ह्युक्तम्। तथा माताऽमाता। लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धाभावाल्लोका अलोकाः। तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्ययाद्देवा अदेवाः। तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायका ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते पुरुषेण। तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः सम्पद्यन्ते। न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः। किन्तर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहसहपाठादवगम्यते। स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति। येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः। किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम्। चण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसम्बद्धत्वादचाण्डालो भवति। पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः। तथा सोऽप्यपौल्कसो भवति। तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते। श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः। तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः। सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बहुना। अनन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसम्बद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा। तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम्। अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते। किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते। तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वान् शोकान् शोकाः कामा इष्टविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते। इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको इति काम इति पर्यायाः। तस्मात् सर्वकामातीतो ह्ययमत्र भवति। न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति। कामश्च कर्महेतुर्दर्शयति हि। "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" इति अतः सर्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमनन्वागत पुण्येनेत्यादि। हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थ्यात् मञ्चाक्रोशनवत्। हृदयस्य बुद्धेर्ये शोका बुद्धिसंश्रया हि ते। "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सेत्यादि" "सर्वं मन एव" इत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनम्। "हृदि श्रिता हृदयशोका" इति च। हृदयकारणसम्बन्धातीतश्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति अतोऽतिरूपाणीति ह्युक्तम्। हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्स्थसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम्। ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसृप्योपश्लिष्यन्ते। हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगन्ध, इत्याचक्षते। तेषां "कामः सङ्कल्पः" "हृदये ह्येव रूपाणि" "हृदयस्य शोका" इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव। हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेषणात्। न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम्। हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च। आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्धृदयवचनं यथार्थमेव युक्तम्। "ध्यायतीव लेलायतीवेति च" श्रुतेरन्यार्थासम्भवात्। "कामा येऽस्य हृदि श्रिता" इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षत्वात् न चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तर्हि? ये हृद्याश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम्। ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः, सम्भाव्यन्ते च ते। अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम्। ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति। तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्याधेयाभित्वात्। इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानाम्। "न कञ्चन कामं कामयते" इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न "सधीः स्वप्नोभूत्वेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गत्ववचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गत्ववचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तावैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्येतात्मसमवायित्वे । चक्षुस्त्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । दृष्टु हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्-कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेवमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनाग्नादरणीया" ।

"काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्-क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रम्य "तदेव सक्तः सह कर्म्मणैति लिङ्गं मनोयत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति श्लोकमुदाहृत्य "इति नु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा

"अथाकामयमानोयोऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्म-कामोन तस्य प्राणाउत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" वृ॰उप॰। "इति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैनं संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते । एवं कथं पुनरकामयमानो भवति ? । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामता ? इत्युच्यते । यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति ? । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते कामाः ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवा-न्तरो बाह्यं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्धं न ति-र्य्यङ्नाधः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवा-भूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किङ्कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः । सर्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्य-वायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । यस्तु नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जि-हासितव्यमन्यदुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यत एव सम्बन्धुम् । यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवा-यपरिहारार्थं कर्म्मेति न विरोधः । अतः कामाभावाद-कामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमा-नस्य कर्म्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्ध्वं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्त-काम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम् । "तद्वा अस्यैत-दाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति" । तस्य हि दार्ष्टान्ति-कभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते । अथाकामयमान इत्या-दिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभाव-मात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्म्माभावे गमन-कारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेद-हेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-प्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसन्धानाभा-वमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्व्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो

भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न प्राप्तमित्यस्य इति । च चानिष्टमनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्ट' । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते । "एष नित्यो महिमेति" मन्त्रवर्णात्" इ०उ०भा० । २परमात्मनि तस्य सर्व्वधामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात् आप्तकामत्वम्" आप्त' युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य इति विग्रहे तु । नैयायिकमतसिद्धे ३ईश्वरे च सविषय-मेच्छावत्त्वादीश्वरस्य तथात्वम् ।

आप्तकारिन् त्रि० आप्तं युक्तं करोति कृ–णिनि ईत० । १युक्तकारके आप्तवाचौ कार्ये । २प्रत्ययिते आप्तकारके भृत्यादौ । "करचिता रक्षे द्रक्षाः युक्तैश्चाप्तकारिभिः" मनुः । "मोहादोनाञ्च सर्व्वेषां सत्कृदामाप्तकारिणाम्" "बन्दिश्च दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभि." भा० । भा० आश्र० प० ११अ० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तोगर्भो यया । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।

आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता भ्रमादादिदोषशून्या वाक् । १वेदे तन्मूले २स्मृतीतिहासपुराणादौ च "आप्तवागनुमानाभ्यां साध्य' त्वां प्रति का कथा" रघुः आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र न० । आप्ता युक्ता वाग् यस्य । भ्रमादिशून्यवाक्ये महर्षिप्रभृतौ त्रि० । आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र त्रि०

आप्तश्रुति स्त्री कर्म्म० । १वेदे २स्मृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा० ।

आप्ति स्त्री आप–क्तिन् । १संयोगे, २संप्राप्तौ ३स्त्रीसंयोगे" मेदि० ४संबन्धे, ५लाभे हेम० ६समाप्तौ "कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्" कठोप० । कामस्याप्तिं समाप्तिम् तत्र हि सर्व्वे परिकामा समाप्ताः" भा० ७सम्पदि च "सैवास्याप्तिर्या सम्पत्" शत० ब्रा० । तत्र संबन्धे "नक्षत्रोराप्तिमतिष्ठन्यते" शत० ब्रा० । लाभे "सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै" शत० ब्रा० "तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनम्" कुमा० "दीक्षां विवेश धर्म्मात्मा वाजिमेधाप्तये तत" भा० आश्व० १८अ० । ८उत्तरकाले आयतौ च त्रिकाण्ड० ।

आप्त्र त्रि० आप–त्रन् वेदे नि० । १आप्तव्ये "पनित आप्त्रा मदतः" ऋ०५,४१,८। "आप्त्रः आप्तव्यः" भा० लोके तु आप्तव्य इत्येव । आप्तिमर्हति यत् । २आप्तियोग्ये त्रि० ।

आप्नवान पु० अप्नवानस्य स्वार्थे अण् । अप्नवानसदृशार्थे वत्सगोत्र प्रवरे ऋषिभेदे ।

आप्य त्रि० अपामिदम् अण् वाह० स्वार्थे ष्यञ् । १जलसम्बन्धिनि अपां विकारे तु अपममित्येव" सि०कौ० आपवत् । २प्राप्ये त्रि० "सोमोनेदिष्ठमाप्यम्" ऋ०७,१५,२, ३आश्रुमन्वन्तरीये देवभेदे च । "चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रसूता भव्याः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानाम महाराज पञ्च देवा प्रकीर्त्तिता" हरिव १७अ० । "मातृषा आयामाशा अर्थते देवाश्चाप्याः साध्याः अन्याख्या मरुतः" इति शत० ब्रा० कर्म्मभिरामत्वात्तेषामाप्यत्वम् द्रष्टव्यम् । ४(कुड)शब्दे ३०रायमुकुटः ।

आप्यान न० आ+प्याय–भावे क्त । १प्रीतौ २वृद्धौ च । कर्त्तरि क्त । ३प्रीते ४वृद्धे च त्रि० ।

आप्यायन न० आ+प्याय–ल्युट् । १वृद्धौ, २प्रीतौ च । णिच् ल्युट् । ३तर्पणे प्रीणने ४वर्द्धने च "अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः" मनु । ल्यु । ५प्रीणनकर्त्तरि त्रि० । "पितृप्रसादमिच्छेयं तव आप्यायनं पुनः" भा०व०प० ८१अ० । "दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम्" मनुः तन्त्रोक्ते ६दीक्षणोयमन्त्रसंस्कारभेदे "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंक्रिया" इति विभज्य । "कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः । तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्" शा०ति० उक्तम् ।

आप्यायित त्रि० आ+प्याय–णिच्–क्त । १प्रीणिते २पूरिते ३वर्द्धिते च । "एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः । पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णो दिवसक्रमात्" कू०पु० । ४आनन्दिते च ।

आप्र त्रि० आ+पृ मूल०क । १पूरके । "स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मनि" ऋ० १,१२२,२ "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेराप्रा द्यावा" सूर्य्योपस्थानमन्त्र ।

आप्रच्छन न० आ+प्रच्छ–ल्युट् । गमनागमनसमये १बन्धूनामन्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २आनन्दसम्पादने च ।

आप्रच्छन्न त्रि० आ+प्र–छद–क्त । १अत्यन्तगुप्ते २ईषद्गुप्ते च अस्याप्रच्छनार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रामादिकी हेमचन्द्रे आप्रच्छन्नमित्येव पाठ द्विसकारयुक्तपाठस्तु प्रमादिक ।

आप्रपद अव्य० प्रपदं पदाग्रं तत्पर्य्यन्तम् अव्ययी० । पादाग्रपर्य्यन्ते

आप्रपदीन त्रि० आप्रपद पादाग्रान्तं व्याप्नोति ख । पादाग्रान्तं लम्बमाने वस्त्रादौ । [ईषद्गुप्तश्च ।

आप्रवण त्रि० ईषत् प्रवणः । ईषन्नम्रे आ+प्रु–ल्युट् ।

आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ–प्री–क गौरा० ङीप् । प्रयाजयाज्यायाम् "प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीय-स्य" यजु० १९,१९ । "आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभि"

वेददी० तात्र याज्याः सूक्तविशेषात्मिका गोत्रभेदेन भिन्नरूपा “एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषा प्रथमं प्रैषसूक्तं द्वितीये । अध्वर्युः प्रेषितो मैत्रावरुण प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम् । होता यजत्याप्रीभिः प्रैषलिङ्गाभिः” इत्युपक्रम्य “समिद्धो अग्निरिति” शुनकाना “जुषस्व नः समिधमिति वशिष्ठाना, “समिद्धो अद्येति” सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा” इति आश्व० श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदश्चोक्तः । अत्र नारायणवृत्तिः । “यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्य यथर्षिमन्त्रे प्रोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुण्या आप्री कर्त्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्तः । “कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरथोत्तम” । तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् “सुसमिद्धो न आवह” इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, “समिद्धो अग्न आवह” इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, “समिद्धो अद्य राजसि” इति । चतुर्थं शुनकानाम्, “समिद्धो अग्निर्निहितः” इति । पञ्चमं विश्वामित्राणाम्, “समित्समित्सुमनाः” इति । षष्ठमत्रीणाम्, “ये समिद्धाय शोचिषे” इति । सप्तमं वशिष्ठानाम्, “जुषस्व नः समिधं” इति । अष्टमं कश्यपानाम् “समिद्धो विश्वतस्पति” इति । नवमं वाध्र्यश्वानाम्, “इमा मे अग्ने समिधं जुषस्व” इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणां दशमं, “समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे” इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्” ।

आप्रीत त्रि० आ+प्री–क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीत पाति पा–क । विष्णौ “अथ यदाप्याय्यमानं किञ्चिदापद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि स तस्याप्रीतपा सर्व्वपाप्मानं हत उपैम यज्ञोऽनमसि” शत० ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु० आ+प्लु–घञभावपक्षे अप् । १स्नाने, जलाभ्यर्थं समुच्छलने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लवः समावर्त्तनस्नानेन व्रतमस्यास्ति इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नानः दारलाभात् प्राक् स्नातकव्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे “अलाभे त्वेव कन्याया स्नातकव्रतमाचरेत्” इत्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा० यथा “स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु गृहस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्वो रोगादिसोभीतः आपद्योऽन्यैश्च कारयेत् । स्नातकः प्रयतो वह्निं न त्यजेदिति वै श्रुतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः । जपतीर्थरतो वा स्यात् स्नातकोऽप्यत्र वर्ज्जितः । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्यां न लोपयेत् । गृह्यस्थान् जुहुयात् प्रातः” स्मृति अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा शकलहोमः कार्य्यः तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीयहोमद्रव्यविशेषो बौधायनेनोक्तः “एवम् उपनयनप्रभृति व्याहृतिभिः षड्भिरेव समिद्भिः आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुतीर्जुहुयात्” “वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भणं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि” शौनकः । “यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणुं कृत्तकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्बणं चान्यधृतं वासो न कन्यिकाम्” कूर्म्मपु० । “उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च” मनुः । “स्नातः सन्नुद्वहेत् कन्यां प्रमनेत्तदनिच्छुकः । वनस्थो वा भवेद्विप्र गृहस्थो विधिना शुचिः । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः” इति विधा पा० धृता स्मृतिः । तस्य कन्यालाभार्थं काम्यजप उक्तः ऋग्विधाने “गृभ्णामि गजपेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुतं तु जपेत् कन्यां षण्मासात् लभते नरः” इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदो द्विजातिमात्रस्य समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयोः स्मृत्योः “स्नात्वैवं विधिना काले” इत्यादौ स्नातः उद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन “अोङ्करोति यदा वेद चरेद्वेद-

व्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेदूर्द्ध्वं तत' स्नातो भवेद्गृही । द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः । उपकुर्व्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः । योऽधीत्याश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुन । न यतिर्न वनस्थश्च सर्व्वाश्रमविवर्ज्जित । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि स । जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु य । नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्व्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः । त्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते । प्रातिलोम्येन योयाति न तस्मात् पापकृत्तमः” इत्यवचनमपि वेदाध्ययनोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कीर्त्तनात् अन्ते च त्रयाणामाश्रमाणामानुलोम्यविधानाच्च द्विजमात्रविषयकम् यत्तु तद्वाक्यैकदेशमादाय रघुनन्दनेन अनाश्रमी न तिष्ठेदित्यादि वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरतयोक्तं न तद्युक्तम् उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात् । किञ्च त्रयाणामानुलोम्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवामनपुराणवचने शूद्रस्यैकमात्राश्रमावगतेः तथा च येषामेव आश्रमचतुष्टयं तत्त्रयं तद्द्वयं वा सम्भवति तेषामेवानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथन्तरामानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भवः । एतेन “व्रतेषु लोपकोयश्च आश्रमाद्विच्युतश्च यः । सदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि” इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षस्मृतेः सङ्कोचनमपि परास्तम् “श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं प्रमाणं तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति” विधान पा० धृतव्यासवाक्येन पुराणापेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्त्तनेन पुराणेन स्मृतेर्बाधस्यायोग्यत्वात् “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति” जैमिनिसूत्रेण श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेरप्रामाण्यस्येव स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रामाण्यस्यैवोचितत्वात् वस्तुत नात्र विरोध “स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते” इतिन्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य स्पष्टतया अन्योपसंहारत्वासम्भवेन पौराणिकवचनस्यास्पष्टार्थकतया तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषयकमित्येव कल्पनीयमिति । अतेदं विवेक्तव्यं किं पौराणिकास्पष्टार्थकवचनस्य यावद्वर्णविषयकत्वमुत स्पष्टार्थकस्मृत्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकमात्रविषयकत्वं अत्र पुराणेन स्मृतेर्बाधायोगेन पौराणिकवचनस्यैव स्मृत्यनुसारित्वेन परत्वकल्पनं युक्तमित्युत्पश्यामः । यदपि ‘चत्वार आश्रमावैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिता । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यं वानप्रस्थञ्च भिक्षुकम् । क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” वाम० पु० वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम् । न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति पदस्वारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव शुद्धि० त० क्षणमुत्सवमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्थाश्रमस्योत्सवार्थकत्वोक्त्या काम्यत्वकथनात् “चत्वारि यस्तु सर्व्वाणि साटानाश्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टाचत्वारिंशदब्दं तथोयावन्न पूर्य्यते । भार्य्यापुत्रविमुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति” भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञेऽधिकारिताप्रतिषेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकारात् । द्विजातीनामेव वेदाध्ययनाध्यापनादेः प्रतीयमानतया तदभावे कथमध्ययनाध्यापनादिक्रियासिद्धिरिति युक्तः तेषामनधिकारः” यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्य्युदस्ततया तदधिकाराभावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषामेव भार्य्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्थकम् । तेन तद्द्विजविषयकमेव । एवं प्रागुक्तदक्षवचने जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उपक्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भवाच्च द्विजातिविषयकमेव । अत शूद्राणां विवाहस्य उत्सवार्थतया काम्यत्वेनाकरणे न प्रत्यवाय इति सुस्थितम् । एतेन शूद्रविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपलक्षणार्थकत्वं यत् कथितं तत् सुस्थितमेवेति द्रष्टव्यम् ।

आस्राव पु० आ+स्रु-भावे घञ् । आस्रवशब्दार्थे । [व्याप्ते ।

आस्रावित त्रि० आ+स्रु-णिच्-क्त । जलादिप्रवाहेणाभि-

आस्राव्य त्रि० आ-स्रु-णि० कर्त्तरि यत् । १आस्रवकारके । भावे यत् । २कर्णव्यास्रवणे न० । कर्म्मणि यत् । जलादिना ३अभिव्याप्ये त्रि० ।

आस्रुत त्रि० आ+स्रु-क्त । १स्नाते २आर्द्रीभूते च ३स्नातके ब्रह्मचारिभेदे पु० । भावे क्त । ४स्नाने न० ।

आस्रुतव्रतिन् पु० आस्रुतस्य स्नातस्य व्रतमस्त्यस्य इनि । स्नातके ब्रह्मचारिभेदे । आस्रुतव्रतिशब्दे विवृतिः ।

आस्रुत्य अ० आ+स्रु-ल्यप् । स्नात्वेत्यर्थे, २उत्प्लुत्य उल्लम्फ्येत्यर्थे च ।

आस्रुष्ट त्रि० आ+प्रुष-क्त । १ईषद्दग्धे २सम्यग्दग्धे च ।

आप्न पु० आप-धन् । वायौ सि०कौ० करुठस्थाने उज्ज्वल० वनुप्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवायम् । मल्कल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पन चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।

आफूक न० ईषत् फूत्कारइव फेनोऽत्र पृ० तलोपः । अफेने

आबद्ध न० सम्यक् आवद्धम्+बन्ध—भावे क्त । दृढबन्धने ।१आ-धारे क्त ।२प्रेमणि । कर्मणि क्त । ३बद्धे ४आप्ते ५प्रति-रुद्धे च त्रि० । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्" माघ० "आबद्धभीमभ्रुकुटीकरालम्" भट्टि । "स्यन्दमाबद्ध-दृष्टिषु" रघु० । ६भूषणे च । बा०करणे क्त ।७योक्त्रे ।

आबन्ध पु० आ+बन्ध—घञ् । १दृढबन्धे, करणे घञ् । २योक्त्रे आधारे घञ् । ३प्रेमणि च । ल्युट् आबन्धनमप्यत्र न० ।

आबर्ह पु० आ+बर्ह-हिंसायां घञ् । १उत्पाटने २हिं-सने च ल्युट् । आबर्हणमप्यत्र न० ।

आबर्हिन् त्रि० आबर्होऽस्यास्ति इनि । उत्पाटनयुक्ते "मूलमस्याबर्हि" पा० आबर्ह आबर्हणं तदस्यास्ति आबर्हि सि०कौ० ।

आबाध पु० आ+बाध-घञ् । पीडायां "आबाधे" पा० "आबाधे पीडायाम्" सि०कौ० "यथासुखमुखः कु-र्यात् प्राणाबाधभयेषु च" "न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणा-बाधमाचरेत्" मनु "तत्र मम शरीराबाधकराणि य-ल्यानि" सुश्रु०नास्ति बाधा यस्य । २पीडाशून्ये त्रि० ।

आबाधा स्त्री आ+बाध—भावे अ । १पीडायाम् २तापत्रये क्लेशे च । "आबाधामरणभयार्चिषा चिराय" किरा० लीलावत्युक्ते ३अबाधाशब्दार्थे २२८पृष्ठे विवृतिः ।

आबिल त्रि०आ+बिल-भेदने क । १अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-स्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग् दृष्टिप्रसारभेदनात्तथात्वम् । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्" माघः । २भेदके त्रि०

आबिलकन्द पु० आबिलोभूमेराभेदक कन्दो मूलमस्य । मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः सम्यग्भेदनात्तथात्वम् ।

आबुत्त पु० आपममाप् क्विप् आपे प्राप्ये उत्तान्यति उद्+तन–ड । नाट्योक्तौ भगिनीपतौ । बहुप्राप्तौ सन्तोषा-भावेन दुःखितात्तस्य तथात्वम् । [२मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द त्रि०अब्दे मेघे भवः तस्येदम् इति वा अण् ।१ मेघभवे

आभग पु०सम्यक् भगं माहात्म्यं यस्य । आभाव्ये देवे "सोमो-भूत्यामपानेष्ठा भगोदेवोदेवेष्वाभग" ऋ० १,१३६,४

आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे शब्दार्थ० ।

आभयजात्य पुंस्त्री अभयजातस्यापत्यं गर्गा० यञ् । अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । तत कण्वा० अण् यलोपः । आभयजात तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

आभरण न० आ+भृ—कर्मणि ल्युट् । भूषणे । "किमित्यपा-स्याभरणानि यौवने" कुमा० "वेशाभरणसम्पन्ना सुश्रेयुः सुसमाहिता" "वाहनानि च सर्वाणि वस्त्राण्याभरणानि च" मनु "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्य्योधन उपागतः । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च" विदग्धमु० भावे ल्युट् । २सम्यक्पोषणे न० ।

आभरित त्रि० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृ-बा० इतच् इट् च १पूरिते २अलङ्कृते । "हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरितेन च" हरिवं०१६अ० ।

आभर्मन् न०आ+भृ+मनिन् । १सम्यग्भरणे गर्भादेः २पोषणे

आभा स्त्री आ+भा—अङ् ।१दीप्तौ,२शोभायाम् कान्तौ,३उप-माने,आभा "वकुलपर्याय कथितः कोविदैरिह" भा०प्र० उक्ते ४बब्बूले च । "आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः तुल्यगुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः" चक्रद० ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा–क्तिच् । प्रतिबिम्बे राजनि० । तस्य बिम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम् ।

आभाषण न० आ+भाष–ल्युट् । परस्परकथने २आलापे "सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः" रघु । ३सम्बोधने च ।

आभाष्य त्रि० आ+भाष-ण्यत् । आमन्त्रणीये १सम्बोध्ये २आलाप्ये च "जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" रघुः । आ+भाष–ल्यप् । ५सम्बोध्येत्यर्थे अव्य० ।

आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितुल्यतया भासमाने १प्रतिबिम्बे "आभास एव च" शा०सू० "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्रा-ज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदा०का० । २दुष्टे हेत्वादौ "हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-भासाः" गौ० सू० । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षा-सत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेतुर्गमकः स इत्था-भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्म-वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" गौ०सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्याभासः आग-माभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमा-णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । "एवं बहवो विप्रतिप-त्तियुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त" शा०भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरमाभासशब्दः प्रयुज्यते तस्य दुष्टत्वं तेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्य्यग्योन्यादिगतत्वेन परनायकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्रसाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तभिन्नत्वेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । "रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि रस्यन्ते" सा०द० तत्र रसाभासः "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे" इत्यादि । "अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासत्वम्" सा०द० । "आपाततो यदर्थस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः" सा० द० । भावे घञ् । ३तत्त्वप्रकाशे । आभास्यतेऽनेन आ+भास–णिच्–करणे अच् । ग्रन्थावतारणार्थं ४ग्रन्थाभिप्रायवर्णने व्याख्यानाङ्गभेदे च ।

आभासुर त्रि० आ+भास–घुरच् । सम्यग्दीप्तियुक्ते ।

आभास्वर त्रि० आ+भास–वरच् । १सम्यग्दीप्तियुक्ते चतुःषष्टिमिते २गणदेवभेदे "आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" इत्युक्ते ३द्वादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च स्वस्वप्रकृत्याभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक त्रि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिरूपाभिचारसाधने १मन्त्रादौ तत्साधने २विधानभेदे च । "रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः" कात्या० १,१०,१४, "अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचरणिकः प्रयोजनमित्यर्थे ठञ्" । "अधाम देव ! सवितः परमस्यां पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्" यजु० १ २५, "द्विषतो वधोऽसि" य० १२८ इत्यादि तत्र शत्रुनाशादिसंयुक्तः अभिचारार्थमेव प्रयुज्यमानः आभिचरणिक इत्युच्यते तेषामभिचरणमुद्दिश्याभाने मन्त्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचरणिकत्वम् "असत्यादुच्चारणे उदकस्पर्शाभावः" कर्कः । एवमन्येऽपि मन्त्रा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तर्गते आङ्गिरसकल्पे विस्तृतम् । एवं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्रसारादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः अभिजनस्येदं वा अण् । अभिजनाद्देशादागते "तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" कुमा० । २वंशसम्बन्धिनि च । [विद्वत्त्वे ३सौन्दर्य्ये च ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । १कौलीन्ये २पा-

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । अभिजिन्नक्षत्रे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिन्नामकदिनसम्बन्धिनि ग्रामादौ त्रि० । [अभिजिद्भवे ।

आभिजित्य त्रि० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ् ।

आभिधा स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दार्थे १शब्दवृत्तिभेदे २कथने च

आभिधातक न० आभिधा तक्रति सहते अच् । शब्दे

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक त्रि० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहिते स्तोत्रशस्त्रादौ । अभिप्लवशब्दार्थश्च अभिप्लवशब्दे दृश्यः । तत्र साम "ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यादि"सूक्ते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतषडहभेदे पु० ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादितन्मात्रे च । यथैषामाभिमानिकत्वं तथोक्तं सां०प्र०भा० "तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकेऽभिमानस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः "बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वात् बुद्धिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्"

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । अभिमुखत्वे आनुकूल्यार्थसम्मुखीभवने "ग्रामाभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" वाक्यप० । "अनुकूलत्वे २विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदः" सा०द० । तत्र यात्रादौ राश्योराभिमुख्यनिषेधः ज्यो०त० "प्रत्यादर्के विधौ शक्रौ सौम्यां च वायवे कुजे । रक्षोऽधीशे भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने । राहुर्भ्रमति यामार्द्धैर्दिग्गत्या च वामतः । मतोच्यां वह्निकोणे तु तत सौम्यामतोऽष्टमे । ततः प्राच्यामतो वायौ तस्माद्याम्यां तत शिवे । एवमेवमन्यथाहेऽप्येवं क्रमेण हि

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नादथ दीप्येत् कर्मणः फलम्"। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे ब्राह्मी रुद्राय पावके। भरत्त्रयोदशी याम्ये वेदा भागाश्च नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां द्विगिरूर्मिमे। द्वितीया दशमी वह्ने ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी मन्दफलाय शेषा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुखयोगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰ त॰। पीयूषधारायान्तु "पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनी गमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव चापुनैवं चिन्तयेत्" जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त॰ चि॰ वाक्ये च "नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्रतुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः" वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोश्च देशभेदेन। कालपाशयोराभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखो तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यत्ययं तौ विचिन्त्यौ" मुहू॰। स्पष्टं रत्नसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालश्च प्रकीर्त्तितः। पाशस्तत्सम्मुखदिशि" कालागेअया प्रत्युक्तदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलदत्वं यथाह स्मरो॰ "दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे चैव ततोऽन्यत्र न शोभनः" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयोः" पी॰ धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तद्व्यवहारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि। "पूर्व्वादिषु चतुर्दिक्षु सप्त सप्ताभजानि च" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तानि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्रवेशश्च शुभाय। "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैरारब्धं स्यात् तद्विशेषो न सर्व्वं" वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा। "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।

दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तत्तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधाः" वशिष्ठः। "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतो भयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने" इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं शनिभिरुदय एव त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपतिः। "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ कशम्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू॰। "शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात् उत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति" पी॰ धा॰। अतएव वशिष्ठः "पश्चादभ्युदिते शुक्रे गच्छेत् दक्षिणां दिशम्" इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः "बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचरन् रिपून् जयेन्नैव जयः प्रतीन्दुके" मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषप्रसङ्गा। "एवं विधेऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती" श्रीपतिः। "अनुकूल पृष्ठदिक्स्थस्य" इति पी॰ धा॰। अपवादान्तरम् "मौढ्यगोऽरिष्टदृष्टो वा पक्षगो वा पराजितः। यात्राभङ्गप्रदः शुक्रः लोकस्यापि शुभप्रदः" इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजययात्रायामेव यथाह रैभ्यः। "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतः। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषभाग्भवेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे" मुहू॰। "पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्" पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। "मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य" मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰ धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

न्यपतिजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिमुख्यमपि निषिद्धम्। ‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः। बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्त्तते” इति वशिष्ठः।

एतदभिप्रायेणैव कुमा० वर्णितम्। “दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे” इति। दिगीशाभिमुख्ये गमनं यत्तु प्रातिपक्ष्येऽगस्त्यम्। तत्र दिगीशाः “सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्व्वादीनां दिगीश्वराः। दिगीशाद्ये शुभा यात्रा पृष्ठाद्ये मरणं ध्रुवम्” ज्यो० त०।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिमुख्यनिषेधः सम्मतिश्च ज्यो० त० दर्शितो यथा।

दीपिकायां “स्त्रीशुद्धालिघटाजसंगतरवौ काले विशुद्धे भृगु सत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते। त्यक्ताहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैवास्ति दोषं बुधाः”। पैत्रागारे कुचकुम्भयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति यदा सम्मुखोवापि शुक्रः। मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करस्थेऽप्यथापि स्वामी भर्त्तुःऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम्। भर्त्तुर्गेहे वरयोषिद्गमने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे। हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा वामोरा गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते। एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। प्रतिमा नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति”। तथा “काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृगवत्स्याङ्गिरसेषु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषकृत्” शम्भोरभिमुख्य पूजने निषिद्धं यथा “न शम्भोरग्रतः शम्भोर्नोदीच्यां शक्तिसंस्थिताम्। न प्रतीच्यां यतः पृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्” रुद्रया०। “यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत्। शम्भोर्जगत्सृष्टारकस्याप्रत सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानवक्त्रं प्राच्यमवस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा” ति० त० रघु०।

आभिरूपक न० अभिरूपस्य भावः मनो० वुञ्। सौन्दर्य्ये

आभिरूप्य न० अभिरूपस्य भावः ष्यञ्। सौन्दर्य्ये “आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” हय०रा०।

आभिषिक्त त्रि० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्त मह्वा० अञ्। अभिषेकनिर्वृत्ते।

आभिषेचनिक त्रि० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठञ्। राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे ‘आभिषेचनिकं यच्च रामार्थमुपकल्पितम्। भरतस्तदवाप्नोतु” भा० व० २७५ अ०। तत्तद्द्रव्यादिविधानानि” भा० शा० ४० अ० युधिष्ठिराभिषेकप्रकरणोक्तानि यथा “ततः प्रकृतयः सर्व्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम्। ददृशुर्धर्म्मराजानमादाय बहुमङ्गलम्। पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च। आभिषेचनिकं भाण्डं सर्व्वसम्भारसम्भृतम्। काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः। पूर्णाः कुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसम्। शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिषी। स्रुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः। दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः। प्रागुदक्प्रवणे वेदीं लक्षणेनोपलिप्य च। व्याघ्रचर्म्मोत्तरे शुभ्रे सर्व्वतोभद्र आसने। दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि। उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम्। जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम्। तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम्। अभ्यषिञ्चत् पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्व्वाः प्रकृतयस्तथा। अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः। पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत्। ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन्। धर्म्मराजोऽपि तत्सर्व्वं प्रतिजग्राह धर्म्मतः। पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः। ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन्। वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान्”। एतानि द्रव्यादीनि राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे वक्ष्यते स्त्रियां ङीप्। अभिषेचनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे “आभिषेचनिकं पर्व्व धर्म्मराजस्य धीमतः” भा० आ० १ अ०। अभिषेचनं स्नानं प्रयोजनमस्य ठञ्। ३स्नानार्थे विधाने तत्र्ये ४द्रव्यमन्त्रादौ च स्नानविभागपूर्व्वकं तत्तद्द्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते। तत्र स्नानं तावत् सप्तविधम्” मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात्। “आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं रजसा स्मृतम्। अङ्गिरातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्” योगिया० तत्र विशेषस्तत्रैवोक्तः ‘मन्त्र आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम्। एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानं तदुच्यते’ मन्त्राणां मध्ये योगिकल्पोपासनापेक्षया। तत्र वारुणं स्नानं सुसमर्थानामन्यानि

स्नानानि "स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः। तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम्। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्। क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्" व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते। "असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः" आ० त०। "म्लेच्छेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्म्मणि" जैमि०स्मृ०। "अशक्तावाप्तकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः" कात्या०स्मृ०। "प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं तु तदिष्यते। मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्" वशि०। अत्यन्ताशक्तौ। "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः। सूताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्ध्नि सर्व्वतः। अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं स्मृतम्" आवा०स्मृ०। एकवाससाऽपि स्नानं कर्त्तुं शक्यते "एकेन वाससा स्नायादुदाभ्यामनियमं स्मृतः। बहुवासोनिषेधश्च स्नाने भवभीरुतः" विष्णूक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानं कर्म्म विना क्वचित्" तदुक्तेश्च "अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि। एतदुद्दिश्य वा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा" वशि०। "न नग्नो नान्यदीयेन नार्द्रेण न च्युत्या पयितेन न विकृतेन च स्नायात्" इत्याचारतिलकः। तत्र नित्यं प्रातःस्नानम्, "प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्" मार्क०पु०। चन्द्रसूर्य्योपरागे श्मशानादौ अस्पृश्यस्पर्शने च स्नानं नैमित्तिकम्। "पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ। अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्" इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम्। धर्म्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्व्वस्नानं तत्क्रियाङ्गम्। "मलापकर्षणं नाम स्नानम् अभ्यङ्गपूर्व्वकम्। मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा।" तत्र स्नानविधिश्च आ०त०परि०धृत यथा।

"अथ स्नानविधिः प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्य्यादेकतरं वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः। तत्र प्रातः सकृद्गोमयेन कुर्य्यात् सदा मध्यन्दिने चापि मृदाभिरद्भिः। न प्रातःस्नानात् प्राक्सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्थाय गोमयमन्तरिक्षस्थं गृहीत्वा भूमिष्ठं चोपर्य्यधश्च सत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपादपाणिश्च आचम्य सन्ध्योक्तपदाचाम्याचमनादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म्म सङ्कल्प्य गोमयं प्रोक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं "मानस्तोक" इत्यृचाभिमन्त्र्य "गन्धद्वाराम्" इत्यनया मूर्द्धादिसर्व्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिः "सहस्रं हिरण्यशृङ्गमिति" द्वाभ्याम् "अवते हेड" इति द्वाभ्यां "प्रथमाजे एकदु चेति" सूक्तेन प्रार्थ्य "हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्म्मणा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः" इत्यथ "याः प्रवतो निवत उद्वत" इत्येतया तीर्थमभिमन्त्र्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् अब्लिङ्गाभिः" इत्येताभिः "आपो हिष्ठे"ति च नवभिरप तीर्थमङ्गुष्ठेन "इमं मे गङ्गे" इत्यृचा त्रिःप्रदक्षिणमालोड्य प्रकाश्यपुण्यमयौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां गङ्गमृदा योगिमृदा सोदकमादाय मूर्द्ध्नि कृत्वे बाह्वोरुरसि चात्मानमायतप्राणैरभिषिच्य "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति" द्वाभ्यां "तरत्समन्दीधावतीति" च सूक्तेन पुनः स्नायान्मूर्द्ध्नि चाभिषिञ्चेत् "तद्विष्णोः परमं पदम्" "अग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जने" इत्येता जपेत्, स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ व्याहृताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषीन् ताभिर्व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमं पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहन इत्यादीन् स्वीयांश्च पितॄनेतत्स्नानाङ्गतर्पणञ्च तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीती च उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्युक्षितं प्राश्य द्विराचामेद्यथोक्तसन्ध्यामुपासीतेदं प्रातःस्नानविधानम्।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादस्तद्वद् द्विराचम्य संयतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिमायतप्रस्थेयं खात्वोपरिमृदमुद्धृत्य तद्धाय अधस्तान्मृदं तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्त्तमुद्धृतया

मृदा परिपूर्य मृद्दुपात्रं शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्ध्नं स्नानाभेरपरेण पादस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्लुत्य क्षालयित्वादित्यमिरोक्ष्य त ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाङ्करय तीरे द्विराचम्य तृतीयमंशेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमंशेन दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्नीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्न आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य "सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति" सकृदञ्जिरात्मानमभिषिच्य "दुर्मित्रास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः" इति मृत्क्षेपमद्भिः क्षालयेदय वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात् । नास्मिन् प्राक् मध्यतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीडयेदुपवासादयो ह्यन्ते तर्यां हत्येष स्नानविधिस्तदेतद् सम्भवेऽद्भिरेव कुर्यात्ग्रीष्मदिनादिषु च न दृष्टे मृदा स्नायात् च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन दृष्टे स्नायान्मन्त्रविधि वर्जयेद्वर्त्विर्वा शुचौ देशे सर्व पश्चात्कुर्यादिति । अथायक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावप कृत्वा तिसृभिरापो हिष्ठेत्याभिः प्रत्यं प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत् । पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयो मूर्ध्नि पादार्धर्चयो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाय ऋक्षयो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाय दृशेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अप प्रणवम पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम्"। शाखिभेदेनान्यविधविधानं तत्तत्सूत्रेषु दृश्यम् । तत्र कृत्याद्युक्तद्रव्याणां तत्तत् मन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कर्मान्ते ५यजमानाभिषेकार्थे मन्त्रे च । ते च मन्त्राः वैदिका पौराणिकाश्च । तत्र मन्त्रास्तु मनुकृततुलादानादिपद्धतौ २०६ पृष्ठादौ दृश्याः । पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कर्म स्वधिकारसिद्ध्यर्थस्याभिषेकस्य साधने ६मन्त्रादौ ७तद्द्रव्यभेदे ८तद्विधाने च तत्र पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि "शिवमन्त्राभिषेकं य कुर्यान्निष्यादिकन्यिये" इत्यारभ्य "ब्रह्मरत्नाभिषेक" इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम् । शाक्ताभिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि । ९रुद्राभिषेक द्रव्ये १०तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिचारिक त्रि० अभिचारम् चार अभिचार प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्वा ठञ् । अभिचारसाधने उपढौकनीये (भेटी) इति जगतीमसिद्धे द्रव्ये ।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण् । अभीकर्षिदृष्टे सामभेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके कात्या० २५,१४, १५ । एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति" कर्क० ।

आभीक्ष्ण्य न० अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ् । सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्ण्यञ्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम् । "नित्यवीप्सयो" पा० सूत्रे "आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये" सि०कौ० । "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" पा० "आभीक्ष्ण्ये ग्रहणतु" पा० । "जाड्यकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति" पा०ग०सू० ।

आभीर पु० समन्तात् भियं राति रा-क । गोपे सङ्कीर्णजातिभेदे स हि अल्पभीतिहेतोरप्यधिकं बिभेतीतितस्य तथात्वम् "आभीरवामनयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते । तदिदं गृहाण" उद्भट स च सङ्कीर्णवर्णः । "ब्राह्मणा दुग्रकन्यायामावृतोनाम जायते । आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः" इति मनूक्त । "श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे तटे । आभीरदेशोदेविशि । विन्ध्य शैले व्यवस्थित" इति शक्तिसङ्गम० उक्ते २देशभेदे ३तद्देशवासिनि ४तद्देशराजे च व०प० । "एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि । इदमाभीरमनेहि जगणमन्त्यम नुधेहि" इत्युक्तलक्षणे ५मात्रावृत्तभेदे न० ।

आभीरपल्लि(ल्ली) स्त्री ६त० वा ङीप् । गोपप्रधाने ग्रामे घोषे (गोयालपाड़ा) ।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री ङीष् । १आभीरभार्य्यायाम् २गोपजातिस्त्रियां महाशूद्राम् ।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला-क । १कष्टे २दुःखे ३भयानके तदस्यास्ति अच् । ४तद्वति त्रि० "आभीलमिव प्राविशन् प्रत्यवश्यन्" माघ । "रात्रौ निशीथे साभीले गतेऽर्द्धसमये नृप" इति भा०स०प०११अ० ।

आभीशव अभीशुना दृष्टं साम–अण् । सामभेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके" कात्या० २५,१४,१५ । "आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति" कर्क ।

आभु त्रि० समन्तात् भवति आ+भू-डु । विभौ व्यापके "तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्" ऋ०१०।१२९,३ । "आभु व्यापकम्" भा० क्विप् आभूरप्यत्र "आभूभिरिन्द्र श्रयमन्नमाभुव" ऋ०१,५१,९ । [२६पद्धमे ।

आभुग्न त्रि० आ+भुज कर्मकर्त्तरि क्त तस्य नः । १आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू क्तिन्। व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ०उ०

आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः।

आभोग पु० आ+भुज–आधारे घञ्। परिपूर्णतायां, यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगा-भातेति तस्य तथात्वम्। "अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति" शकु०। "पर्व्वताभोगवर्ष्माण-मतिकायं महाबलम्" भा०व० १७८ अ०। "छदभि-हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोग-वत्पर्यन्तत्वस्वरूपेणेत्यर्थः। "यत्नेन कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ (भणिता) प्राप्ते २कविनामस्थापने। आभुज्यतेऽनेन करणे घञ्। ३यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति यत्नस्य तथात्वम्। "सा सुखोऽयं महाभोगोऽधरणिस्योऽपि राजसः" किरा० "महाभोगः अभिनवोत्साह" मल्लि० "यत्नाद् भोगं प्रा०ह०। ४सम्यग्ज्ञानावधारणे "विषया-भोगेषु नैशारद" शान्तिवचन। ५वरुणस्य छत्रे च मेदि०।

आभोगय त्रि० आभोगं याति या–क। आपूर्णे "आभोगयं प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः" ऋ० १,११०,२।

आभोगि त्रि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन्। विषया-भोगकारके "जिह्मश्ये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये" ऋ० १,११३,५।

आभोगिन् त्रि० आभोगोऽस्त्यस्य इनि। परिपूर्णे स्त्रियां ङीप्।

आभ्यन्तर त्रि० अभ्यन्तरे भवः अण्। मध्यवर्त्तिनि "कच्चि-दाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते!" भा०स०प० ५अ०। "वर्णोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव" सि०कौ०। "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्रागभावित्वात् "तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इयु-वर्णानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि वर्णे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रस्य तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मतृक्ततरला।

आभ्यवहारिक त्रि० अभ्यवहाराय हितम् ठक्। भोजनयोग्ये ओदनादौ। [ठक्। कुटुम्बभरणव्यापृते हेम०।

आभ्यागारिक त्रि० अभ्यागारे गृहस्थकुटुम्बभरणे व्यापृतः

आभ्यादायिक न० आभिमुख्येनादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तः ठक्। पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे।

आभ्यासिक त्रि० अभ्यासे निकटे भवः ठक्। १निकटस्थिते "बलैराभ्यासिकैर्युक्तः शुशुभे योधरक्षितम्" भा०आ० २७६ अ०। अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक्। २अभ्यास-प्राप्ते दृढसंस्कारादौ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक्। २वृद्धिनिमित्ते श्राद्धभेदे तत्र छन्दोगानामाभ्युदयिकश्राद्धविधिर्गोभिल-सूत्रछन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा।

गोभिलः। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्न-मिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दी-मुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-मुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति। "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमि-त्तके अभ्युदय इष्टाम विवाहादि तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम्। तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एतच्च श्राद्धविवेकादौ श्रा-द्धभेदगणने दर्शश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्व-मुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आ-भ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम्। तत्र यवैस्तिलार्थद्रव्यमेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्व्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थत्वपा-दानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽ-युग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मस्यो-पदेशः। दैवे युग्मत्वस्य पार्व्वणत्वेन प्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञ-वल्क्यवचनेन दैवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तयाप्रो-पचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म्मकर-णाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम्। द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवो दर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योगत्वात् सम्पन्नमिति प्राप्ते वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

परम् । एतद्दर्भमयमाज्यपक्षेऽग्रावसिततात्पर्य्यम् । दधि-बदराक्षतमिश्राद्यत्वनेन दध्यादिमिश्रपिण्डोपदेशकम् । अपतो-यवाः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भ्रष्टा धाना भवन्ति ते" इति भट्टनारायणधृतकोषात् अतएव यवमाषच्छन्दोगपरिशिष्ट-वचनेऽक्षतमनुक्त्वा "संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिरिति" निः-सन्दिग्धमुक्तम् । स्वधावाचनप्रश्नस्थले नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशं । तत्र स्वधां वाचयिष्य इति पितृपक्षएव मन्त्रः । अतएव तत्स्थाने दैवे इति । देवपक्षे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहे यथेति चकारनिर्द्देशेन च स्वधोच्यतामि-तिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । तत्रोत्तरञ्च अस्तु स्वधेति वत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दी-मुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इति नि-र्द्देशेन च "नान्दीमुखं पितृगणमिति" विष्णुपुराणेन च "मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव देति" ब्रह्मपुराणे च नान्दीमुखपदस्तुतेश्चाभ्युदयिकविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देव-त्वात् ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः प्रपिता-महेभ्य इत्यादि वाच्यम्" श्रा० त० रघु० । छन्दोग० "कर्मा-दिषु तु सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः । कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु । कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् । आयुष्या-णि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृ-भ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् । वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् । प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभय-तस्तथा । उपवेश्य कुशान् दद्यात् ऋजूनेव हि पाणिना" तथा "निपातोन हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र दैववत् । पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् । गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄ-नर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमि-ष्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव तु कारयेत् । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् । कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते । मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्र-विवर्ज्जितः । न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहि-ताम् । अन्यएव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः । प्रकारोऽपरस्य यस्तत्र तिथिनक्षत्रमस्तथा । उच्छिष्टकविधो योऽत्र स प्रेषु विपरीतकं । सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ मन्त्रस्थाने विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवे-दयेत् । प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निक्षिपेत् । द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः । सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्थितः । अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान् । तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यव-नेजयेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् । भवे-द्धवाधरत्वमधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु । तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च नि-र्वपेत् । गन्धादीन् निःक्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेद् द्विजान् । अन्यत्राप्येवमेव स्यात् यथादिरहितो विधिः । दक्षिणा-प्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषो-ऽन्यत्र विधिः स्मृतः । अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षि-तमस्त्विति । शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च । सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चा-रिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् । अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यात् न चतुर्थ्यां कदा-चन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः । पवि-त्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् । युग्मा-नेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा । कृत्वा धूर्त्तस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपक्षनिरासार्थम् अन्यवेदिनां तु मातृपक्षाधिक्यमप्याह "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धं भवेत् तथा" श्रा० त० वायवीयोक्तेः ॥

कुत्र कुत्राभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्दर्शितं नि० सि० ब्राह्मे "अन्नप्राशनोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम् । वेदव्रतेषु चौलेषु यज्ञोद्वाहनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने जटायाः प्रथमार्त्तवे । देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषु च । राज्याभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् । वनस्याद्याश्रमे प्रवेशे पूर्व्वेद्युश्च पिता पितॄन् । पूर्व्वोक्तविधिना सम्यक् तर्पयेत् कर्म्मसिद्धये" । विष्णुपुराणे "यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः । पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्" बह्वृचकारिका-

याम् "स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धियुक्तेषु कर्मसु । पुंसवन-सीमन्तचौलोपनयनेष्विह । विवाहे चाग्न्याधेयप्रभृतिश्रौत-कर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् । अन्यैः गोकुमसवारसरस्यादिपूच्यते । चाप्याद्युद्याप-नादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम्" वोपदेवश्राद्धादर्शौ "सोम-व्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञ-तनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुष्कत्यायसथमेषगमसुताद्यासा-दनोकान्नमन्त्रोच्चारक्षितिपाभिषेकदयितादर्शौ च नान्दी-मुखम्" श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च माघत्र "असमासे च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषत । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् । तत्र गर्भाधाने आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं शातातपे छन्दो॰प॰ । वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं काम्य विषयम् । अघौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न वृद्धिश्राद्धमिति भेदः । "अष्टकादुयानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभि । प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च । आधाने होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्ण-मासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजात-कर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् । प्रधानतः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् श्राद्ध-मादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः" । इदं चावश्यकम् । "वृद्धौ न तर्पिताये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव च" इति शातातपोक्तेः । "अष्टकामासाभ्युदयातीर्थ-यात्रोपपत्तयः । भिन्नकामविवेकोऽयं मासिकामावृष्णुत्र-कृत इति देवी॰पु॰ उक्तेश्च मुच आवश्यक इति श्रा॰त॰ रघु॰ । अत्र श्राद्धत्रयमाह शाता॰ । "मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्ध-त्रयं स्मृतम्" तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः "मातृ-श्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्म्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" । अशक्तौ स एव "पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" वृद्धमनुरपि "अमा-

भेऽभिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्वेद्युर्वै प्रकु-र्व्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" अत्र "सङ्कल्प पूर्वेद्युस्तद-हरन्येष्विति" गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्म्मदिवस एवेति गौडाचारः । तच्च प्रातरेव । "पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" निर्ण॰ सि॰ शातातपोक्तेः । अत्र प्रात शब्द॰ शार्ङ्गरहरपर "सङ्गवोऽप्यर्धसंयुक्त प्रातरित्यभिधीत इति" गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदय । "आवर्त्तनसमीपे वेया, इक्तेः मध्याह्नावधिरिति" गौडा । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाहात्रिः "पूर्वाह्णे वैश्ववद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीतश्राद्धं तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यत" इति लोगाक्षिस्मृते॰ । आमामाञ्च नान्दीश्राद्धं त्वपराह्णे एव "आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे विद्वान्नेन तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाम्निकमिति" निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखा-दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत" इति विष्णूक्तेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतर-सपर्देयत्वं कार्य्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीका॰ "मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति" पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुडवाक्यात् । हेमाद्रौ मनुः "नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्यौ वैश्वदेविके" । वृद्धपराशरः "नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्य प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यश्च-श्रुमुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः" । श्राद्धे माषादान-निषेधेऽपि वृद्धौ माषाविशेषदानं विहितम् । "माषाश्चः शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि । केतक्याः पाठलाया वा देया माला न कोविदा" कू॰पु॰ उक्तेः । "कुशस्थाने च दूर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धय" इति हेमा॰ ब्रह्मा॰ पु॰ "ऋजवोदर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् । अत्राधिकारी निरूप्यते । "जातस्य जातकर्माणि क्रिया-काण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्व्वीत श्राद्धं चाभ्युदया-त्मकम्" विष्णु॰पु॰ । "स्वपितृभ्य पिता दद्यात् सुतसं-स्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्-क्रमात्" छन्दोग॰ । "जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः । अनग्निकोऽपि कुर्व्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः "उद्वाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवत॰ पितुः । मैत्रायणपरिशिष्टम् "जीवतः जीवस्य

पितरमनादृत्य दद्यादित्यर्थः। प्रथमविवाहे एव पितुरधिकारः द्वितीये तु स्वस्यैवेति भेदः।"नान्दीश्राद्धं पिता कुर्य्यात् आद्ये पाणिग्रहे बुध!। अत ऊर्द्धं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्" नि॰ सि॰ धृतस्मृते। छन्दोग॰ वाक्ये तदभावे तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्"असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैरिति"या॰ यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता दद्यात् इति पृथ्वीचन्द्रोदयः। केचित्तु पितुरभावे य पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्यपितृक्रमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ। तेन असकर्त्तेति संस्कार्य्यनामाभिधाय पितुरिति प्रयोज्यमेव सेव रघुनन्दनादयः। "इष्टौ तीर्थे च संन्यासे ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुत!। कात्या॰ स्मृतेः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेष पितरि संन्यस्ते मोक्षिते पतिते वा यदाऽस्य कर्त्तृत्वं धर्म्म तदा संस्कुर्य्यात् तदा संस्कार्य्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात् न संस्कार्य्यपितादिभ्य निर्ण॰ सि॰। एवं जीवन्मा तत्केषापि मातरमतिक्रम्य पितामह्यादीनां तिसृणाम् नाम छन्दोगेतरेषु कर्त्तव्यमिति "योवो जीवति तमति दद्यादिति" स्मृतौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्। पितादित्रिकस्य जीवने तु तद्वर्गश्राद्धनिवृत्तिः किन्तु जीवद्भिरेव तैः तच्छ्राद्धे भोज्य "पितामहो वा तच्छ्राद्धं स्वयं भुञ्जीतेति"मनुवचनात्। एवं मातादित्रयेऽपि बोध्यम् तेन जीवद्वर्गपरित्यागेनेतरवर्गश्राद्धं कर्त्तव्यम् "यदि जीवति वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्" नि॰ सि॰ वचनात्।

आभिक त्रि॰ अभ्रा खनति ठन्। काष्ठकुद्दालेन खनके।

आभ्र त्रि॰ अभ्रे आकाशे भव कुर्व्वा॰ ण। आकाशभवे।

आम् अव्य॰ अम—गत्यादिषु विच्—वा अमुत्वः क्विप्। १अङ्गीकारे २निश्चये ३ज्ञाने ४स्मृतौ ५प्रतिवचने च।

आम पु॰। आम्यते ईषत्पच्यते आ+अम—कर्म्मणि घञ्। १ईषत्पके अग्निदे २पाकरहिते। अम—करणे घञ्। ३रोगमात्रे। वैद्यकोक्ते षट्विधे अजीर्णे ४रोगभेदे च आमाटोपामयोक्ते गुरुत्वादिमिविकारिणाम्" ञ्च॰। तल्लक्षणादि यथा निदा॰ "आहारस्य रसः सारः योन पक्वोऽग्निमान्द्यात्। आमसंज्ञा स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः। आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमदोषदुष्टिं वा वदन्ति बहुपिच्छिलाम्। सादन सर्व्वगात्राणामाममित्यभिधीयते" "तेनामेन यदा युक्ता दोषा दुष्याश्च ताडया। तद्वस्था आमयाश्च आमा इति बुधैः स्मृताः" तेनाम जीर्णत्वमपि। आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् "आमं विदग्धं विष्टब्धं तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः। अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च। वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्। तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते"। तस्य चाममात्रे कारणमप्युक्तम् तत्रैव। "भुक्तमन्नाशयेनैव यत् रसरूपेण पाचितम्। गतमामाशये यच्चाम्लवाताक्ष प्रवहते इति।" अधिकमामाशयशब्दे वक्ष्यते।

अपाकरूपामात् द्रव्याधिक्य जायते तद्गुणम् सु॰। "तिस्र स्मृताः शतशा चतुर्थी समाशमाश्रमसमुद्भवा" च इत्यादिना वर्ण्णविधाकृत्वाविमल "स्निग्धो पविद्धामलतद्रवा च कुक्षौ विबद्धेनकादयुक्ता। स्निग्धं तथान्नं वर्च भुक्त "गुर्व्वन्नमेवातिसमीकरोति" आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम् आमाजीर्णं प्रदुता बोधवन्तः बोध दोषाः संप्रदुष्टाः बमन्नम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तो षष्ठमेनं वदन्ति। संसृष्टैर्मिर्दोषैस्तु सन्नमप्सु वसीदति। पुरीषं भृशदुर्गन्धं पिच्छिलं चामसंज्ञितम्" इति आमातिसारं च विदित्वा। अत॰ वर्णातिसाराश्च ज्ञेयाः पक्वापक्वाः तत्र बहुव्यमेवादौ पूर्व्वकर्म्मसु देहिनाम्"। तत्र बहुनस्य वर्त्तव्यतामुक्ता अनेन विधिना धामं यस्य नैवोपशाम्यति। हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् प्रातः स मानव। आमातिसारिणां चार्द्धं नादौ संग्रहणं कथा"मितमेन विशेष उक्त तेन श्वातिसारभेदे "यस्य खलगत प्राणः सर्वं चाप्यपद्यते। आमं विदग्धमित्युक्तम् स्निग्धमम्लमदाह्वकृतमिति" स्मृतिर्निर्माणिते आपक्वे पु॰सत्यपेऽपि च। "आम न्यूनस्य पक्वान्न पक्वमशिष्टं मुच्यते" स्मृति। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्र संग्रहे तथा "आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव तु" प्रचे॰ पाकस्य अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरिणामविशेष तत्रावाद्गौणामामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात्। यथा आमाघटादे। यद्वात् फलादि यद्यत्काले पच्यते तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथाम्रादे। तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कार्यिकम्। यथा "आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक्" व्रणपाकाभावे" सुश्रुतः।

आमगन्धि त्रि० आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो यस्य इत् समा० । अपक्वमांसादितुल्यगन्धाढ्ये । क्लीबमित्यन्ये ।

आमज्वर पु० आमोऽपक्वः ज्वरः । अपक्वज्वरे नवज्वरे "सद्यआमामज्वरं प्राप्य कोऽयमा परिपिप्लवति" माघ० ।

आमनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे ।

आमन्त पु० आमात् अजीर्णात् त्रायते तत्फलतैलेन मलनिःसारणात् त्रै–क पृषो० । १एरण्डवृक्षे राजनि० "आमण्ड इति वा पाठः । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णमलनिःसारणासम्भवात्" । आ+मन्त्र–अच् । २आमन्त्रणयन्त्रार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र–ल्युट् । १अभिनन्दने, २संबोधने, ३कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्त्तकव्यापारे च । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि" पा० । अवश्यकर्त्तव्ये नियोगे निमन्त्रणं यथा श्राद्धादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्यवायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्वलविषये शयनायामन्त्रणम् । नवपतिकामवेशपूर्वं दिवसे सायं विलसतो संबोधनरूपे ४व्यापारे च युच् आमन्त्रणाप्यत्र स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र–क्त । १अनावश्यके कर्मणि नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमाविभक्तौ न० "सामन्त्रितम्" पा० "सम्बोधने या प्रथमा सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्" सि०कौ । "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" "आमन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" पा० । ३ निमन्त्रिते त्रि० "मातरामन्त्रितान् विप्रान्" छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र–ल्यप् । १सम्बोध्येत्यर्थे । "आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्" छन्दोग० आ+मन्त्र–कर्मणि यत् । २संबोधनीये आवश्यककार्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्यति दो–ड बा०मुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द+णिच्–अच् । वृक्षभेदे (नेआरेरखाट) शब्दच० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्रः प्रा०स० । १ईषद्गम्भीरशब्दे "आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालम्" भट्टि । २तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णविशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते शोफरोगाद्युक्ते आमस्य पाकभेदे । तद्विवरणमुक्तं सुश्रुते यथा "स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्यं मन्दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च संसृप्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातवस्तिरिव । व्रतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषङ्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः । वातादृते नास्ति रुजा, न पाकः पित्तादृते, नास्ति कफाच्च पूयः, । तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः" ।

आमपात्र न० कर्म० । अपक्वे पात्रे (काँचा) मृन्मयपात्रे "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" मनुः ।

आमय पु० आमं रोगं यात्यनेन या–करणे क पृषो० क आ+मीञ् हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमयशब्दे तद्विवरणं दृश्यम् "आमयस्तु रतिरागसम्भव" रघुः "तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" सुश्रुत । अनामय निरामयः । "शमो हि सिद्धेरयमातो दत्तुर्मन्त्रामय स च" माघ ।

आमयाविन् आमयोऽस्त्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते । "क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिनि च" "अकृत्ताः सवाविनम्" इति च मनु । [आमयशब्दे विवृतिः ।

आमरक्त न० आममपक्वं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे

आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्य्यन्तं व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्य्यन्तव्यापके "अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिक" मनुः ।

आमर्द पु० आ+मृद–घञ् । बलात् निष्पीडने । "आमर्दकाले राजेन्द्र ! व्यपसर्पेतत् परम्" भा०आनु०प०।अ०। "अङ्गपीतस्तनमामर्दक्लिष्टकेशरम्" शकु०माघे स्फुट। आमर्दनमप्यत्र न० ।

आमर्द्दिन् त्रि० आ+मर्द–णिनि । मर्दनकारिणि ।

आमर्श पु० आ+मृश–स्पर्शे घञ् । सम्यक्स्पर्शे । ल्युट् । आमर्शनमप्यत्र न० ।

आमर्ष पु० न+मृष–घञ् “अन्येषामपि” पा० दीर्घः । १क्रोधे असहने । “निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनम्” नीतिसा० आ+मृष–घञ् । २सम्यग्विवेके च ।

आमलक त्रि० आ+मल–क्वुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । (आमला) १धात्रीवृक्षे । “त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलाऽमृता । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं पथ्यं वृष्यं रसायनम् । हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् । यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्” भावप्र० अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम् फलमण् फले लुकि क्लीवत्वमेवेति भेदः । “न सदामलकैः स्नानं कुर्य्यात् नित्यं विचक्षणः” (?) “सर्वदा (?) स्नानं कुर्वीत नरः” गरुड़ पु० । गौरादिगणे आमलकशब्दपाठात् आमलकशब्दोऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमलकी । पद्म० पुराणे तु अमलात् जाता नैमलकादामलकम् अण् ङीप् । इत्यभिप्रायेण निरुक्त्यन्तरम् दर्शितं यथा “जनने ! विजने । देवि ! मानेव स्तनयोस्तदा । मयने च जातानि अमलान्युज्ज्वलानि च । तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! । ततो जाताद्द्रुमाः पुण्या धात्रीरोपितसम्भवाः । ख्याता आमलकी नाम्ना जाता वादरायण । ख्यामलकदर्शनाशक्ते वर्धुर-स्तनमूलके । गिरामपि च तत्रामलकीमावर्जितफलाः” “माघेमासि सितायां तामेकादश्यां समङ्गनाम् तदाज्ञानय रेखोऽन्तद्धारामन्त्रयुक्ततम् । तेन धात्रीति नाम्नापि राजतामलकी पुनः” इति च “सर्वदामलकी मान्या चन्द्रिकान्यरवेर्दिनम्” । “पयोधरैरामलकीफलान्विताः” माघ । “बिल्वपत्रं च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मणिकुञ्चकम् । एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” योगि० त० । “न धात्रीकाननं यत्र विष्णोस्तु तुलसीवनम् । न स्नेहकत्वेन जानीयात् तत्र नो याति वैष्णव । यत्र धात्रीतरुर्यत्र द्वादशीव्रतः । तुलसीकाननं धात्री तत्र विष्णुः श्रिया सह । दूर्वा हरति पापानि धात्री हरति पातकम्” आह्नि० त० स्कन्द पु० ।

आमवात पु० आमोऽस्य हेतुः वात । भा० प्र० उक्ते वात व्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव “युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ । स्तब्धञ्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते” (एतौ वातश्लेष्माणौ) तस्य सम्प्राप्तिं निदा० । “अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः शूनताङ्गानामामवातः स उच्यते” । तत्र निदानादि यथा “विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च । स्निग्धं भुक्तवतोऽन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा । वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति । तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते । वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः । स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः । जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः” (श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि) । तेन श्लेष्मस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने तु तेन पाकसम्भवात् दोषजनकतेति । अतिवृद्धस्य लक्षणं तत्रैव “स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् । हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु । करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते । स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः । जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रताम् । कुक्षौ शूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्ययम् । तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् । जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्” । तस्य दोषभेदे लक्षणानि “पित्तात् सदाहं रागञ्च सशूलं पवनात्मकम् । स्तिमितं गुरु कण्डूञ्च कफदुष्टं समादिशेत् । एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते । सर्वदेहचरः शोथः स कष्टः सान्निपातिकः” इति सुश्रु० ।

आमश्राद्ध न० आमेन अपक्वान्नेन श्राद्धम् । “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण च सदैव तु” प्रचे० । अत्र विशेषः “निरग्नेराग्रश्राद्धे तु पाकं न कारयेत् क्वचित् । शूद्रो न कारयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च, ति० त० पु० ।

आमहीय त्रि० आमहाय आमनमाय हितम् छ । आमनमसाधने मन्त्रभेदे “अपाम सोमम्” इत्यस्यामृचि यथा “अहम् विद्युषेतोऽस्मा आमहीयां अमृतोमस्मकमय सोमवता अमृतात्मक ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य” ऋ० १०,८,७,

"वाचःपरिधानानन्तरम् उद्वयमित्यनेन मन्त्रेणोदेतोदीता अवभृथात् वहिर्निष्क्रामिता· सन्तस्त्विषः सदसमानाः आमहीयामित्येवंस्य ऋचाम् अपामेत्येवास्य जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति" कर्कः ।

आमहीयव न० आमहीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम अण् । सामभेदे तस्यायनपाद्यता तत् आ०सं०भा० दर्शितम् यथा "ग्रामेगेयगाने सप्त छन्दांसि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र प्रथमे छन्दे गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी" आमहीयवस्य साम अरण्ये गाने अरण्यगानारम्भे प्रथमं साम ।

आमाति(ती)सार पु० आमकृतोऽति(ती)सारः । आमकृते षड्विधे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । "अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान् मलांश्च । नानावर्णान् नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति" आमातिसारे नो कार्यमादौ संग्रहणं न्यासम्" सुश्रु० ।

आमात्य पु० अमात्य एव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसमस्य अमानसः तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य त्रि० अमावास्यायां भव· सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्याभवे "आमावास्येन हविषेष्टा पौर्णमासेन वा" श०ब्रा० । वा वुन् आमावास्यक इत्यपि तत्रैव त्रि० ।

आमाशय पु० आमस्यापक्वान्नस्याशयः । देहमध्यस्थे नाभेरूर्द्ध्वस्थाने भुक्तापक्वान्नादिस्थाने । आशयाश्च देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा "आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानमेव दोषरूपश्लेष्मस्थानं यथोक्तं सुश्रु०। "दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातः श्रोणिगुदसंश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्य्यधो नाभि पक्वाशयः पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः । तस्य स्थानं निर्णीतं भावप्र० यथा "अग्निवेगवशः प्राणोगुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् । पक्वाशयस्य योन्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः नित्यं प्रतिष्ठिताः" चरके तु "नाभिस्तनोत्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" इति अत्र विशेषमाह "उरो रक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः। आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽग्न्याशयो मतः" इति आमपक्वान्न प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुतः "यो वायुः प्राणनामासौ स्वयं गच्छति देहधृक् सोऽन्नःप्रवेश्य गच्छत्येतं प्राणश्चायावलम्बते" इति तमाहारमामाशयस्थं क्लेदननामा कफः क्लेदयति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते "स आहारःषड्रसोऽप्यामाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च श्लेष्मस्वरूपं "श्लेष्मा श्वेतो गुरुःस्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा" । अत आह वाग्भटः "संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति" प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिच्चलितः पाचकाख्यपित्तोष्मणोपतप्तो भवति उक्तं च "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपित्तोष्मणा ततः एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितो ग्रहणीं प्रति याति उक्तं च ।"ततः समानमरुता ग्रहणीमभिधावति" । ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते" पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च "ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थः आहारो ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन च वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः" । अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूमाग्निः पच्यते पक्वो भूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति" गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्याद्य उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमग्नेरालेप भक्त आहारो मिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अम्लोऽम्लो भवति कटुतिक्तकषायश्च कटुर्भवति उक्तं च "मिष्टः कटुश्च मधुरोऽप्यम्लोऽम्लः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो रसः शेषो ग्रहणीस्थो मल एव

मल।। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिस्रोतोमूलं भवति उक्तं च “आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किट्टं भवेत्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये” तत्र मलाशयाच्चेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण, शरीराद्बहिर्याति। उक्तं च “मूत्रमूपस्थमार्गेण, पुरीष गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः”। उपस्थः शिश्नोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च “रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् वितर्पयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्णाति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः”। रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा भिद्यते उक्तं च चरके “सूक्ष्मस्थूलमलैर्भेदैस्तत्रतत्र त्रिधा रसः”। अधिकमाहारपाकशब्दे वक्ष्यते।

आमिक्षा स्त्री आमिष्यते स्निह्यते मिष–सक्। तप्ते पक्वे दुग्धे दधियोगाज्जाते (छाना) पदार्थे। “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्योवाजिनम्” श्रुतिः “आमिक्षापदवाच्यत्वात् तस्यैव विनयार्पणम्” भट्टका०।

आमिक्षीय न० आमिक्षायै हितं छ। आमिक्षोपकरणे दधि “आमिक्षीयं दधि क्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम्” भट्टि। स आमिक्षीयमप्यत्र न०। यत् आमिक्ष्यमप्यत्र न०।

आमितौजि पुंस्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् सलोपश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमित्रि पुंस्त्री अमित्रस्यापत्यं इञ्। अमित्रापत्ये तत्र भवादि गहा० छ। आमित्रीय तद्भवादौ त्रि० युवापत्ये तु नडा० फक्। आमित्रायण अमित्रयुवापत्ये आमित्रेरपत्यम् तिका० फिञ्। आमित्रायणिः तदपत्ये। अमित्रस्येदम् अण्। आमित्रः शत्रोःसम्बन्धिनि त्रि० “अग्नयामित्रो व्यथिरादधर्षति” ऋ० ६,२८,२।

आमिश्र त्रि० आ+मिश्र–अच्। मिश्रिते संश्लिष्टे। “चेतोजन्माशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष०। वेदे क्वचित् रस्य लः। आमिश्ल। “स सोम आमिश्लतमः” ऋ० ६,२९,४।

आमिष् न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष–क्विप्। मांसे “आवेनयो नवर्द्धतआमिषि:” ऋ० ६,१६,१४ “आमिषि मांसे” भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष–सेचने क अमटिपच् दीर्घश्च, वा। १मांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम् २भोग्यवस्तुमात्रे ३उत्कोचे ४सुन्दररूपादौ ५लोभे ६लोभनीये विषये च। तत्रमांसे “उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य” रघु० “आमिष कलहं हिंसां-वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत्” स्मृतिः “भुङ्क्ते यश्च निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः” ज्योति०। “जन्मान्तरे पाण्डित्यकामो जन्मतिथावामिषं न भुञ्जीतेति” गदाधर०। “बाधमानं महाबाहु कङ्गणीकामिषं मधु” इत्य मांसास्तु भक्ष्याणि वराहमहिषामिषैः” मनुः “सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः” दुर्गो०त० पु० मात्स्यादीनामिषं अग्न्याः “तत्रामिषेण कर्त्तव्यम्” इति च मनुः। लोभनीये “रक्षांस्येषपदलाभाय हिमामामिषतां ययौ” “आलम सद्भजुषा सरसामिषेण” आनन्दवृन्दा०। “प्राणान्नेवानुमिच्छन्ति नवामामिषगर्द्धिनः” मनुः। “मत्ता भाक्ता मिषं मर्षं जम्बीरस्य फलेष्वपीति” स्मृतौ निरामिषव्रते आमिषतया वर्ज्जनीये उपसर्गे द जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० ६त०। १कङ्कपक्षिणि। २मांसामिषप्रिये त्रि०।

आमिषाशिन् त्रि० आमिषमश्नाति अश–णिनि ६त०। मांसभक्षके “दिनोपवासी तु निशामिषाशी” हारा० स्त्रियां ङीप्। आमिषभुगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्त्यस्य जटायाम् अर्श०अच् गौरा० ङीप्। जटामांस्याम्। तत्र चतुर्थ्याम् भव्या० यत्। आमिष्यः आमिषीसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आमुक्त त्रि० आ+मुच–क्त। परिहिते “आमुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः” माघ।

आमुक्ति स्त्री आ–मुच–क्तिन्। १परिधाने, मर्य्यादायाम् वा अव्ययो०। २मुक्तिपर्य्यन्ते अव्य० “आमुक्ति श्रियमन्विच्छेत्” । समासाभावे आ मुक्तेरित्येव।

आमुख न० आमुखयति अभिमुखीकरोति दर्शनार्थं परिषदोऽनेन आमुख+णिच्–करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे “प्रस्तावभेदोदाहरणानि” सा०द०यथा “नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि वा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारउच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनोनटः”।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः। तत्र। पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः। योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते१। यथा मुद्राराक्षसे सूत्र०। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्। अभिभवितुमिच्छति बलात्" । अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति। अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थावगत्या अर्थान्तरे संक्रम्य पात्रप्रवेशः। सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते२। वाक्यं यथा रत्नावल्याम्। "द्वीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः" इत्यादि। सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः। वाक्यार्थं यथा वेण्याम्। "निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये। आः दुरात्मन्! वृथामङ्गलपाठक! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः। ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेश। यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३। यथा कुन्दमालायाम्। नेपथ्ये "इत इतोऽवतरत्वार्य्या" सूत्र० कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। "लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति" सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजित। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४। यथा "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः। उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः"। ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः। यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ५। यथा शाकुन्तले। सूत्र० नटीम्प्रति "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष

राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा"। ततो राज्ञः प्रवेशः। योऽप्यन्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि। अत्र आमुखे उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि यथालाभानि। नखकुट्टस्तु "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु"। एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्। तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत्। तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गं सभापूजा ततः परम्। कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः। रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि च कीर्त्तयेत्। ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः। तस्या प्ररोचना वीथी"।

आमुप पु० आमे पीडायै उप्यते वप–घञर्थे क। (गेठवाछ) वंशभेदे। [मेदि० ४,११,९।

आमुर् त्रि० आ+मुर्व–क्विप्। हिंसके। "रायोयन्त आमुरः"

आमुष्मिक त्रि० अमुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्याः अलुक् टिलोपः। परलोकभवे "कुर्यादामुष्मिकं श्रेयः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्य्यातनाः" सा० द०।

आमुष्यकुलका न० अमुष्यकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। प्रशस्तकुलत्वे "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका" इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि।

आमुष्यकुलीन त्रि० अमुष्यकुले साधु प्रतिज० खञ् तद्गणपाठात् षष्ठ्या अलुक्। अमुष्यकुले साधौ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। अमुष्यपुत्रस्य भावे। आमुष्यकुलकाशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम्।

आमुष्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक्। प्रख्यातवंशोद्भवे "आमुष्यायणोवै तमिति" श्रुतिः।

आमृष्ट त्रि० आ+मृश–क्त। १आमर्शिते २मर्दिते च "आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ताः" माघः। आ+मृज–क्त। ३परिमार्जिते ४विशोधिते च। आ+मृष–क्त ५संसृष्टे च

आ[नाक] पु० आ+मुच–घञ्। परिधाने। ल्युट्। आमोचनमप्यत्र न०।

आमोद पु० आमोदयति आ+मुद–णिच्–अच्। १अतिदूरगे गन्धे "आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणं" रघुः "आमोदकर्मव्यतिहारमीयुः" माघः। उत्तमस्तोषात् २हर्षमिश्रासादिगन्धे च। "मुखामोदं मदिरया कृतानु-

व्याघट्टगिरन्” माघः । आ+मुद–घञ् । १प्रहर्षे ल्युट् । आमोदनमप्यत्र न० ।

आमोदन त्रि० आ+मुद–णिच् ल्यु । प्रहर्षजनके सुगन्धिसम्पादने “अनुलिप्तामोदनमोदनं जनाः” नैष० । भावे ल्युट् । १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च ।

आमोदित त्रि० आ+मुद–णिच्–क्त । १प्रहर्षिते २कृतामोदे ३सुरभीकृते च ।

आमोदिन् त्रि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+करोत्यर्थे णिच्–णिनि । मुखवासने १कर्पूरादौ । आमोद+अस्त्यर्थे इनि । २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप् । “नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः” ।

आमोष त्रि० आमुष्णाति–आ+मुष–पचाद्यच् । सम्यगपहारके चौरादौ । आ+मुष–भावे घञ् । २अपहरणे । “यथा विश्वदामोषमीयात्” शत० ब्रा० ।

आम्नात त्रि० आ+म्ना–क्त । १सम्यगभ्यस्ते २सम्यगधीते वेदादौ । ३कथिते च “समौ हि शिष्टैराम्नातौ” माघ० भावे क्त । ४सम्यगभ्यासे न० ।

आम्नातिन् त्रि० आम्नातमनेन इष्टा० इनि । १कृतवेदाद्यभ्यासे २कृतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप् । “आम्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः” भट्टिः ।

आम्नान न० आ+म्ना–भावे ल्युट् । १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च “विष्णुर्वामावास्यायां शैलाम्नानात्” कात्या० श्रौ० १,२,२५ ।

आम्नाय पु० आ+म्ना–घञ् । १सम्यगभ्यासे २सम्यक्पाठे च अभ्यासस्य सम्यक्त्वं च नियमधारणपूर्वकत्वं गुरुमुखमन्त्रश्रवणपूर्वकत्वञ्च । कर्म्मणि घञ् । ३वेदे “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्” जैमि० “आम्नाये स्मृतितन्त्रे च” रघु० टीका० । “आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः—आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतोमुखाः” भा० शा० २६१ अ० । ४कुले । अम्बरीषपुत्रविषयादौ ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चातुरर्थ्यां राजन्या० वुञ् ।

आम्बष्ठ पुंस्त्री० अम्बष्ठस्यापत्यम् शिवा० अण् । अम्बष्ठापत्ये अग्रजे । आम्बष्ठः । स्त्रियाम् चाप् ।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् । विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासेनोत्पादिते १धृतराष्ट्रे स हि अकाले दिवं गतस्य विचित्रवीर्य्यस्य अम्बिकाम्बालिकयोः पत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां ज्येष्ठभार्य्यायां सत्यवत्यानियुक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा यथा “ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः । दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह । तस्य कृष्णस्य कपिला जटां दीप्ते च लोचने । बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् । संबभूव तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया । भयात् काशीसुता तन्तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् । ततो निष्क्रान्तमागत्य माता पुत्रमुवाच ह । अप्यस्यां गुणवान् पुत्रो राजपुत्रो भविष्यति ? । निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः । प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः । नागायुतसमप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः । महाभागो महावीर्य्यो महाबुद्धिर्भविष्यति । तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति” इत्युपक्रम्य पाण्डुविदुरोत्पत्तिमभिधाय “एते विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि । जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः” इत्युक्तम् भा० आ० प० १०६ अ० । अम्बिकायाश्च यथा विचित्रवीर्य्यभार्य्यात्वं तथोक्तं अम्बाशब्दे ३२८ पृष्ठे “आम्बिकेयेन दत्ते राज्ञा दुर्य्योधनेन च” भा० व० प० १२ अ० “परं श्रेयः पाण्डवेया । यथाह भीष्मस्य सुतस्याम्बिकेय” भा० व० प० ५ अ० । अम्बिकायाः पार्व्वत्याः अपत्यम् ढक् । २कार्त्तिकेये । तस्य तदुत्पत्तिकथा अग्निकुमारशब्दे ६५ पृष्ठे दृश्या ।

आम्भसिक पु० अम्भसा वर्त्तते ठक् । मत्स्ये त्रि० को० ।

आम्भि त्रि० अम्भसो जातादि बाह्वा० इञ् सलोपश्च । अम्भोजातादौ ।

आम्र पु० अम–गत्यादिषु रन् दीर्घश्च । १स्वनामख्याते वृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक् । २तत्फले च न० । आम्रस्य फलपुष्पादिगुणा उक्ता भा० प्र० । यथा “आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् । असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृत् ग्राहि वातलम् । आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् । तरुणं तु तदत्यम्लं रुक्षं दोषत्रयास्रकृत् । आमाम्रमं त्वचा हीनमातपेऽतीव शोषितम् । अम्लं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् । पक्वन्तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं शुक्रबलप्रदम् । गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् । कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्द्धनम् । तदेव वृक्षसम्पक्वं गुरु वातहरं परम् । मधुराम्लं परं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम् । आम्रं कृत्रिमपक्वं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम् । रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्य्याच्च विशेषतः । चूषितं तत् परं रुच्यं बलवीर्य्यकरं लघु । शीतवं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् । तद्रसोगालितो बल्यो गुरुर्वात

हरः सरः। अक्तवृद्धस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धनः। तस्य पयः गुरु परं रोचनं चिरपाकि च। मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं पातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्। हृद्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम्। मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च। आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तस्मादति तानि नाद्यात्। एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्रं परं न तु। मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः। शुण्ठ्यम्बुसनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे। जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च। आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्। ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्। आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्"। पल्लवमत्र नवदलम्। अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "स्विन्ना निष्पीडिताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः। घृतसिन्धूत्थसंसिद्धा-स्त्र्या रामठवासिताः। सर्पिषा सखण्डयुक्तास्ते तक्रितास्त्वाम्रपल्लवाः। सद्धार्द्रकसंयुक्तामरीचैः रुचिकारकाः"। अस्य पक्वमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आम्रस्य चैव नवताम्रदलप्रवालाः खण्डीकृतास्तु लवणमिश्रितपिण्डिताश्च। बाह्लीकधूपनसुधौतदुग्धसिक्ताः सन्दीपयन्ति पवनस्य बलायमेते। मुकुलं सहकारशाखिनः खण्डखण्डीकृतसैन्धवान्वितम्। दधिमन्थमरीचसंस्कृतस्थिरजातामरुचिं छिनत्ति हि। कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्यनाशनौ। वह्निसन्दीपनौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ। आम्रमामं जलस्विन्नं मर्दितं दृढपाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनविनिर्मितम्। सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणमिति"। [शाकभेदे राजनि०।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्येव गन्धोऽस्य कप्। समष्टिलवृक्षे,

आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् उदीचां वृते फिञ्। आम्रगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्तु इञ्। तदपत्ये सि०कौ०।

आम्रपेशी स्त्री० आम्रस्य पेशीव। शुष्काम्रकोषे (आमसी)

आम्रमय त्रि० आम्रस्य विकारः अवयवो वा वृद्धत्वात् मयट्। १आम्रविकारे। २तदवयवे च।

आम्ररसाकृति स्त्री आम्ररसस्येवाकृतिः स्वादो यस्याः। पीताख्यरसालाभेदे। तत्पाकप्रकारो यथा भा०प्र० "किञ्चित् कटुलवणसंयुक्तं विमलदधिनाशितम्। स्वर्करं भवेत् शीता पक्वाम्ररससन्निभा। पीता शिखरिणी या सा कथ्यो वर्षमती हि सा। हृद्या मधुरा बल्या वातपित्तहरा मता" अत्र पीताख्यशिखरिण्याः पक्वाम्ररसतुल्यत्वोक्त्या तथात्वम्। [दायात्मके धने।

आम्रवण न० आम्रस्य वनम् नित्यं णत्वम्। आम्रवृक्षवन-

आम्रात पु० आम्रमाम्ररसमतति अत–गतौ० अच्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। तत्फलस्याम्रतुल्यरसत्वात्तथात्वम्। "आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम्। सुपक्वं मधुरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतम्। तर्पणं कोमलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणम्। गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्" भा०प्र०।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिन्न्यूनरसफलकत्वात् अत–ण्वुल्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण तत्फलरसेन तक्यते प्रकाश्यते आ+तक–कर्मणि घञ्। शुष्काम्ररसनिर्म्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्करणप्रकारः भावप्र० उक्तः। यथा "आम्रस्य सहकारस्य पटे विस्तारितो रसः। धर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः"।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमत्। शिवस्थानभेदे। "आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी" देवीपु०।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्ररसो विद्यतेऽस्यां मतुप् मस्य वः शरा० दीर्घः। नदीभेदे। तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम्।

आम्रावर्त्त पु० आम्रद्रव तुल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत–घञ्। १आम्रातकवृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण आम्ररसेन आवर्त्त्यते निष्पाद्यते आ+वृत–णिच्–कर्मणि घञ् (आमट्) ख्याते ३पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्तः "आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः। रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकात् लघुश्च हि कीर्त्तितः" भावप्र०।

आम्रिमन् पु० अम्लोरसोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् दृढा० गणपाठात् रस्य लः ततो भावे दृढा० इमनिच्। अम्लत्वे रसभेदे वा ष्यञ्। आम्र्यमप्यत्र न०।

आम्रेडित त्रि० आ+म्रेड–उन्मादे घञ् आम्रेडेन उन्मत्तेनेवाचर्य्यते आम्रेड+आचारे क्विप् ततः क्त। उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनःपुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रिःकथिते "आम्रेडितयोऽन्त्यस्य तु वा" पा०।

आम्लवेतस पु० आम्लः अम्लरसयुक्तः वेतस इव। १अम्लवेतसवृक्षे राजनि० स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। २तिन्तिडीवृक्षे (तेतुल)।

आम्ला स्त्री० अम्लः अम्लो रसो यस्याः । १तिन्तिडीवृक्षे (तेतुल) स्वार्थे कनि आम्लिकाप्यत्र । २अम्लरसयुक्ते त्रि०। मनोज्ञा०भावे वुञ् आम्लिका । ३अम्लरसे ४अ-म्लोद्गारे च मन्दमार्गा । अम्लरसोऽस्त्यस्य अच् ङीप् । आम्लीत्यपि तिन्तिडीवृक्षे ।

आय पु० आ-इण-अच् अय-घञ् वा । १लाभे २प्राप्तौ, "आयव्ययविधोधितान्" स्मृतिः आयव्ययौ च नियता-वाकरान् कोशमेव च" मनुः। ३धनागमे, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके राश्यवधिके च ४एकादशस्थाने, ५वनितागार-पालके च कर्त्तरि अच् घञ् वा । आमादितः स्वामिग्रा-ह्यभागे,कर्म्मे ६धनादौ "यदस्मिन् प्रत्यायलाभोपदा दीयते" पा० आयेषु स्वामिग्राह्योभाग आय" सि० कौ० लग्नावधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्-स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात् । तत्र धर्मलग्नावधि-कैकादशस्थाने षड्विधग्रहयोगादिभिरायोपायविवेकः । नीलकण्ठता० "अत्र मे ग्रेऽर्थगे लाभो मापिन्छात् शुभदृग्युते । चेन्मिरेऽस्मिन् लग्नगे तु लाभ मठ-मचेयनात् । अस्मिन् पथाटान्त्यगते क्रूरे गीचकर्म्मतः । क्रूरेक्षणेन लाभोऽल्पगतेन विषमादिभिः । जीवेऽत्रापि क्रूरदृते लग्ने हानिर्व्ययाक्रयम् । अस्मिन्नधिस्ते द्यूने व्यवहारादनामयः। लग्नाधिपेनेत्थशाले लाभः राजगौ-रवम् । सर्वेऽपि लाभे पिताभित्र सचला निर्बला न तु । सवीर्य्यैस्तु लग्नचन्द्रोच्चे ऽर्थलग्ने शुभम् । ददाति याव-द्व्यस्य लाभं पापदृशा न तु"। आयपद्मनन्तु पद्मपर्व्वे वक्ष्य-ते आयभावानयनम् ५१८पृष्ठे पद्मभावनन्तोक्तदिशावसे-यम्। जन्मलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहस्थित्यादिभिरायविवेकः जातकप०उक्तः यथा"स्वामिदृष्टयुतेऽस्मिन् भावे सर्वलाभ सहितः शुभवर्गे । क्रूरदृष्टिसहिते खलवर्गे गो शुभ अल-शुभे च मिश्रम्। एवं चेत्परयुतं स्यात् तदा लाभमत्युक्तम्-लाभकरं च । तत्र यो बलयुतो निजवर्ग्यार्थं धन ददाति तथ्यगतप्रभम् । उच्चे स्वमित्रस्थगोचरस्थानं पूर्णं, मध्योगं तु तु स्वचरयरण ददाति । नीचारिभावगतोऽर्धफलमद स्वादश गतोऽल्पफलं अशु लाभभावे । लाभे रवि-युतोऽप्यपर्गे चयुते भूपपतस्यदवीर्य्ये । गुरुवोऽपि चि धनं विधुर्नैषोयदनियुपतिभय स्यात् । लाभे कुजे चितयुते कुजवर्गयुक्ते चित्तं प्रवालकपिसूपणकाञ्चनाढ्यम् । स्यात् चाण्डैव गमनागमनं तथाग्नितत्त्वमपञ्चजमितैर्धन-मायुनीनाम् । बुधदृष्टेऽथ वा युक्ते लाभे बुधगणेऽपि वा ।

विश्वं मित्रमित्रस्वार्थैरजैरुदारमम् । लाभे गुरु-र्यतियुतोऽथ वर्गयुक्ते यशादिदेवसुतविक्रमगागरैः धनम् । शौक्रे वर्गे गणयुते गजमास्पलाभोऽपारत्नगारजथनमद-मर्थमयात् । शनियुक्ते लाभस्थे शनिदृष्टे शनेर्गणे । कन्दिनी दोषकमुषं धनं स्थावरकर्मभिः । लिङ्गात्मकोऽर्थः प्रयु-रार्थलाभं कन्द्री कुजोऽथ धन भवान्के । सः पश्यवेद् धनमिन्द्रपुत्रो कन्द्री वित्तोऽर्थं कुलवयोलिम्नु" । राम-शनिकैकादशस्थाने च गोचरे वर्गे यथा शुभाः "सर्वेऽप्यु-पान्त्ये शुभा "इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरगन्थे वक्ष्यते ।

आयःशूलिक त्रि० अयःशूलेनायोन् अन्विच्छति+अदः शूल+ठक् । "तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेद् स आयःशूलिको जन" इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मकारके ।

आयजि त्रि० आभिमुख्येन इज्यते आ+यज-कर्मणि-इन् । १आभिमुख्येन इज्यमाने "आयजे । त्वामहे जातवेदसम्" ऋ० ८,२२,१० भाष्ये दृश्यम् । २आभिमुख्येन यागे ।

आयज्यु त्रि० आयजं यागमिच्छति क्यच् उद् नि० इलोपः । आभिमुख्येन यागमिच्छति । "आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा" ऋ० ८,२७,२१ ।

आयत त्रि०आ+यम-क्त । १दीर्घे आयामयुक्ते "धनुरायत भोगवासुकिप्या" किरा०। आ+यम-अन्तर्भूतण्यर्थे कर्मणि क्त । २आरुष्टे "आरक्षितामायतपल्लगवल्गे" माघ । "आयता व्याकृष्टा वल्गा धार्य्ये." मल्लि०। ३दूरेण आकृष्टे "प्रजविभिरायतमन्तरस्त्रैः" किरा० । "आयत दूरमिति" मल्लि०।"भूयसी तव यदायतायति"माघ ४नियमिते च । निर्जने दायतमाप" योगया०। मार्गनियमनञ्च यथेष्ट-प्राणवृत्तिनिरोधनम् । [लिखा० ।

आयतच्छदा स्त्री० आयत दीर्घश्छदोऽस्याः । कदल्याम्

आयतन न० आयतन्तेऽत्र यत-आधारे ल्युट् । १देवादिपू-जनस्थाने, २आश्रये, "क्षेत्रं क्षेत्रायतनं अगाव" कुमा० । "नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्" रघु० । "रोगा-यतनमातुरम्" न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन" "शोभास्विच्छु कार्य्याणि देवतायतनानि" इति च मनुः । ३विश्रामस्थाने ४यज्ञस्थाने च ।

आयतस्नु त्रि० आयत स्नौति स्नु-क्विप् नि० दीर्घ । आ-यतवायके । "किमुर्णिमत्रायतस्नूकमुलूपीणां दीर्घे; ऽसमधारवस्य" भारवि०।

आयति(ती) स्त्री० आ+या-क्तिन् वा ङीप् । १उत्तरकाले आ-गामिकाले २प्रभावे ३दीर्घत्वे ४तेजसि ५फलप्रापककाले च ।

"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वं च विचारयेत्" मनुः "भूयसी तव यदायतायति" माघः "नियता लघुता निरायतेः" किरा० । आ+यम–क्तिन् । ४आयामे दैर्घ्ये । "सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त" माघः । ५संयमे "क्षेमक्ष्मामायतिभङ्गः" काद० ६प्रापणे ७उपक्रमे च अत्र क्तिन् नात्वान्न क्तीबिति भेदः । ८कर्म्मणि च "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते । यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्" मनुः । "आयतिक्षमं कर्म्मक्षमम्" कुल्लू० ।

आयतीगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० नि० । गोनागमनकाले । "आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्" भट्टिः ।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि० अव्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त त्रि० आ+यत–क्त । अधीने १वशीभूते "दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं हि पौरुषम्" वेणी० । २कृतप्रयत्ने च ।

आयत्ति स्त्री आ+यत–क्तिन् । १स्नेहे, २वशत्वे, ३सामर्थ्ये, ४सीम्नि, ५यवने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च "अनायत्त्या च तत्कल्पनम्" शा० भा० ।

आयथातथ्य न० अ यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः । अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं तद्रूपे । उत्तरपदवृद्धौ अयाथातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्व्वमनतिक्रम्य यथापूर्व्वं न०त० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः । यथापूर्व्वाननुसारित्वे उत्तरपदवृद्धौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयनं वा प्रा०स० । १सम्यग्गमने "आयने ते परायणे दूर्व्वा रोहन्तु पुष्पिणी" ऋ० १०,१४२,८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनवलनायनदृक्कर्म्मादि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा सि०शि० "द्युतायनांशोत्थकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युमौर्व्यया स्पष्टकलास्तु कार्मुकम् भवेच्छरात्स्यायनदिक्कमायनम्" । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया गुणिता द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने ग्रहोवर्त्तते तद्दिक् भवति" प्रमिता० । आयनदृक्कर्म्म सि०शि० उक्तं यथा । "आयनं वलनमस्फुटेषुणा संगुणं द्युगुणभाजितं हृतम् । पूर्व्वपूर्णधृतिलिप्तिकाहतव्यक्षभोदयहृदायनाः कलाः । अस्फुटेषुवलनाहतिस्तु वा व्यक्षकृत् फलकला स्युरायनाः । ता ग्रहेऽयनदृगत्वकयोः क्रमादेकभिन्नककुभोर्ऋणं धनम्" । "ग्रहस्य यदायनं वलनं तदस्फुटशरेण संगुण्य तद्द्युज्यया भजेत् । फलमष्टादशशते १८०० संगुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्त्तते तस्य निरक्षोदयासुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य व्यक्षा विभजेत् । फलमायनकलाः स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः । ग्रहो यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक् तदा ता आयनाः कला ग्रहे ऋणं कार्य्याः । यदि तयोर्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्य्याः । एवं कृतायनदृक्कर्म्मको ग्रहो भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता । अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः । यतोऽसौ शराग्रे । शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् । अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च । उन्नामितो ग्रह आदावेवोदितः । नामितः पश्चादुदेष्यति । स च कियता कालेनेति तदायनं त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्बरूपाः कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्द्युज्यावृत्तं तत्र ता जीवारूपाः । तासां त्रिज्यावृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः । यदि द्युज्यावृत्तएतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवासवः । फलस्य धनुः स्वल्पत्वाभावोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिवृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः । यदि निरक्षोदयासुभी राशिकला अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरसुभिः किमिति फलं क्रान्तिवृत्तपरिणताः कला भवन्ति । यदोत्तरं किल वलनमुत्तरश्च विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्म्मको ग्रहः । किं बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विक्षेपवृत्तं विन्यस्य तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्य्यम् । अथ ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं हस्ताकारं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

कतरस्तुल्यो पक्षः । एवं भुजाकोटिवर्गयोगेन कर्ण एव भवतीत्यर्थः ।
कर्णं भवति । आलिङ्गनप्रक्षालनादयस्ता भुजकोटी वा आयतचतुरस्रक्षेत्रे ऽन्तरे तत् कर्णं आलिङ्गने वदति ।
तत्र आयतचतुरस्रे भुजः, अस्फुटविक्षेपः कोटिः, तदा-पन्नालिङ्गनयोरन्तरे आयतं कर्णवत् च तत्र वर्णः ।
एतत् मतं चक्रगतावर्णभवम् । अतश्चंशाविशेषेण चक्र-कलामानायनम् । यदि यष्टिकोषा चक्रकलाभुजो भवेत् तदा अस्फुटविक्षेपकोषा विनिति कलानाम-कला इति वदितव्यम्" मन्तिताथाः ।

आयमन न॰ आ+यम-ल्युट् । १दैर्घ्ये णिच्-ल्युट् । २नियमने ३संवरणे ४इन्द्रियसंयमनकाले ५दीर्घी-करणे च । "यथा इयम भवत आयमनम्" भा॰व॰ ।

आयशूलक पु॰ आयसैः शूलैः चरति यः शो-कारादि भा॰व मतः संज्ञायां कन् । उत्तुङ्ककामाम् हेम॰ ।

आयस त्रि॰ अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप् । लोहमये । "यष्टिश्चोभयतकोऽत्रायसं दण्डमेव वा" "सुवर्णं दाप-येत् पाप यवने तमायसे" इति च मनुः । "स चर्म-परत्वात् तत् सयमकाल इवायसम्" रघुः । "मृदङ्गुलिमिमा-सामं चैत्रोमूलमिवायसम्" कुमा॰ । २लोहमयकवचे च ३अङ्गुलित्राणयां आलिकायां स्त्री । अयस एव स्वार्थे अण् । ४लोहे । ततः विकारे मयट् लोहमये त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

आयसीय त्रि॰ अयस॰ संनिकृष्टदेशादि॰ कृशा॰ छण् । लोहसंनिकृष्टदेशादौ ।

आयस्कार पु॰ अयस्कार एव स्वार्थे अण् । लोहकारे त्रिका॰

आयस्त त्रि॰ आ+यस-क्त । १क्षिप्ते "आयस्तविकाल-तिरस्तूपपात" किरा॰ २खेदिते ३प्रतिहते ४तीक्ष्णीकृते ५आयासयुक्ते च ।

आयस्थान न॰ ६त॰ । १आयस्थाने, राज्ञां २शुल्कपण्यय-नादायाकरस्थाने "ठञ् ठगायस्थानेभ्यः" पा॰ । ज्योति-षोक्ते ३लग्नादेकादशस्थाने च ।

आयःस्थूण त्रि॰ अयोमयी स्थूणा यस्य तद्वत्स्थूणं शिवा॰ अण् । अयःस्थूणापत्ये स्त्रियां ङीप् । [तेषामर्थे ।

आयस्य अव्य॰ आ+यस-ल्यप् । आयासं कृत्वा अर्थं वहति

आयात त्रि॰ आ+या-क्त । आगते स्थानात् स्थाना-न्तरं प्राप्ते । "यामोयातत्रयापि मायाताः" भा॰द॰ । "आयाता मधुयामिनी" उद्भटः । "आयाता मखपाः चक्रिणं प्राज्ञो कामिनीयते" हेमा॰ ।

आयाति स्त्री॰ आ+या+क्तिन् । "जातिर्यातिः संयाति आयातिः पविमोजनः" भा॰ आ॰ व॰ "जातिर्यातिः संयातिरायातिः ययातिरपा । शर्मिष्ठायाम यद्ध-मनात् त्रिवनादिनः" इति च हरि॰ वंशे । यदुवंश्ये आ+या-भावे क्तिन् । १आगमने आगामिप्रभावे ।

आयान न॰ आ+या-ल्युट् । १ आगमने आयाति यान-मुखमस्य आ+या-ल्यु । २स्वभावे जटा॰ । अश्वानां यान-मुखमस्यालिवारणार्थम् ।

आयाम पु॰ आ+यम-भावे घञ् । दैर्घ्ये दीर्घत्वाभेदे "अङ्गु-लपदमुख्यदीर्घभेदात् प्रतिमापादादैर्घ्यादिति वैदेह-कादयः कोषकाः । अङ्गुलपदं प्रतिमाधरविशि-ष्टाङ्गुलः मुखदीर्घयोर्नवमश्चायामस्थितम् । तत्र अङ्ग-संनिवेशायदात्मयुगलबुधिपायतनमानं अङ्गुलम् तेषु च नवसप्तमबेषु वक्ते पार्श्वे योगात्मिका तत्र दीर्घैक-त्रयकारः तत्र च पार्श्वयोरन्तरं तत्र विस्तीर्णत्वं बुधानं च आशिनये "अङ्गुलमस्तकमुखदीर्घमिति" स्मृतौ च व्यायामभेदानिकैः प्रतिमापादार्दैर्घ्योत्तिष्ठ इत्याद्य गुणमानमाविनम् न तु अङ्गुलपदादिवत् गुणपुण्ड्यस्वा-वस्थायादि इतिभेदः । "आयामवद्भिः करिणां बलानि" माघः "आयामतुर्यं ग्राहन्ति पुरस्तादायाम" आह॰म॰ "दश आयामः" दा॰ "मतिः इमन्तायामाविष्टविधा बालि कायतम्" रामा॰ । आ+यम+णिच्-घञ् । २नियमने प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् 'प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्य बोद्धारमर्हति" "एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणा-यामः परं तपः" मनुः । आयामोऽस्त्यस्य अशा॰ वा इनि पक्षे मतुप् । आयामी आयामवान् आयामयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । वामनलक्ष्मणा मर्यादायाम् अव्ययीभाव । २मकरपर्यन्ते आम॰ ।

आयास पु॰ आ+यस-घञ् । खेदे "क्लेशभूतानि दुःखानि दैन्यानि भयानि च । शोकप्रयो समायाताः सर्वे लोभात् प्रवर्त्तते" भा॰व॰ १०० अ॰ "इत्यायास-मनस्तापयुगविषयाधिकभाषा" भा॰द॰ ।

आयासक त्रि॰ आ+यस-ण्वुल् । १आयासयुक्ते । णिच्-ण्वुल् । २आयासजनकादौ च ।

आयासिन् त्रि॰ आयस्यति आ+यस-णिनि । आयासयुक्ते "काम' निमा न तथा मनस्तु महाधनं मावासि"भट्टि॰ ।

आयिन् त्रि॰ आयोलाभोऽस्त्यस्य इनि । १आययुक्ते मतुप् आयवानप्यत्र त्रि॰ इन्-णिनि । स्त्रियां स्त्रियां ङीप् ।

आयु त्रि॰ "छन्दसीणः" उणा॰ १प उण् । मनुष्ये "आ वक्र

वर्द्धमायुर्योनेः सधस्थ धेनव' ऋ० २,५,५ । "आयुषोगम्भर" मा०उवट छान्दस "असि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्" ऋ० ९,२३,४ । २आयुषि न० "कालक्रीडति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगतत्वेन तस्य गामित्वात्तथात्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं युक्तमेव "अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्जा" ऋ०२,३,७ । "वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः" ऋ० ९,१००,१ आयुनि आयुषि" भा० बाहुलकात् भाषायामपि उष् उक्त०। तेन "वायुना जगदायुना" वर्ष्मविवेक । "मा बधिषा जटायुं माम्" भट्टिः । "तटीं विन्ध्यस्याद्रेरमजत जटायोः प्रथमजः" इति अभिनन्दः।

आयुक्त त्रि० आ+युज-कर्मणि क्त । १सम्यग्व्यापारिते । "आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्" पा० "आयुक्तः व्यापारित" सि०कौ० । "कुशलोऽन्ये प्रयस्याश्चमायुक्तो दूतकर्मणि" भट्टि २ईषद्युक्ते च "आसेवायां किम्? आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्ता" सि०कौ० । भावे क्त । ३सम्यग्नियोजने न०। आयुक्तमनेन इष्टा०इनि । आयुक्ती सम्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क । शस्त्रमात्रे । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तमुक्तयन्त्रमुक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रह्रियते तानि प्रहरणानि यथा खड्गादीनि । हस्तमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । तेषां सर्वेषां युद्धसाधनत्वादायुधत्वम् । "न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्" रघु० । "ऐमीन्द्रपाणिनिहितायुधलूनपक्षा" माघः । "न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्" मनु ।

आयुधधर्म्मिणी स्त्री आयुधस्येव धर्म्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप् । जयन्तीवृक्षे शब्दच०। तद्धि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यास तत्तन्मन्त्रपाठपूर्व्वकं तत्तदङ्गस्थानमर्पणबुद्ध्या स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्गे "एवं कामकलारूपं देवतामयमात्मनः । वपुर्विचिन्त्य विधयोरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना ज्ञानार्णवोक्ते न्यासभेदे । तत्प्रकारे श्रीविद्यापूजाप्रकरणे विस्तरतो दृश्या ।

आयुधागार न० ६त० । राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थे गृहे । "सद्धर्ममायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः" । "आयुधागारमादीप्य" इति च भा०आ०प०१४७,४८ श्लो०। "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनु । आयुधागारे नियुक्तः ठक् । आयुधागारिक तत्रनियुक्ते त्रि० । तच्च-लक्षणञ्च मात्स्ये । "स्वामिनाज्ञाततत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रत । राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यत"।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्ग्रहणव्यापारेण जीवति ठञ् । शस्त्राजीवे पक्षे छ आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।

आयुधिन् पु० आयुधमस्त्यस्य इनि । शस्त्रधारके ।

आयुध्य न० युद्ध्यति युध-क न०त० ततो भावे ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ् ण लतद्धि । १योधृभिन्नत्वे । आ+युध-ल्यप् । २सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितियोगादिभिः ज्योतिषोक्तैः ग्रहाधिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं श्रीपतिपद्धतौ यथा

"आयुर्दायादेव होराफलानां कर्त्तुं यत्नाविष्करणं यत्र यतेऽत्र । आयुर्दायः सम्प्रदायागतोऽयं सत्पुरुषाणां प्रीतये कथ्यतेऽत्र । एकोनदीर्घितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादिरूपचयसंकलितद्वयं स्यात् । भेदोपचरितजनय समतीविभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम् । अन्ते भवेत्तां निजदीधितिभ्यः श्रेढीफले ते यदि रश्मियुक्ते । तदर्द्धिते स्वांशुभिरद्धृते ते तद्घातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्" । इति गुणकानयनमतातायं भेदशास्त्रीकायामक्तः । "अत्यार्थे तु किरणा चैकावशभक्ता भवेद्गुण । अधिकार्थे द्विरेकाक्तो दलिता गुणको भवेत्" "वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च स्वत्र्यंशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः । अध्यर्द्धरूप ३/२ मविमित्रदृष्टे सहृद्गृहे सत्र्यंशकं ४/३ समदृष्टे खलु रूपमेव । तत्र्यंशोनित २/३ रिपुदृष्टेऽथरिभे दल १/२ स्यादेभ्यो गुणो भवति य खलु कश्चिदेक । वेदोदूत समगुणो गुणकैः प्रदिष्टो होरादिवर्ग गुणकस्तु भवेत्तदङ्गम् । एतेऽपि गुणयागदितामस्फुरितपेक्ष्यामन्तरं वास्कानाम् । ७मगांशका ११इद्रमिताश्चमीद्राशौ सहृदे स्वानि मूर्च्छनाया । १९नवाम्बिनो १रूपसदाशरायौ २१कुजे घका १२विश्वसमा हिमांशे । लयो नगांशा अधियान् रायाविते भसंज्ञाश्रय राशिवर्लम् । वर्गोत्तमाजोमात्रा नवविभागस्थिते भस्ते तु द्वितयं २गुणयेत् । एतै रभीष्टादिपूर्वैर्मिन्त्र्याद्दोरितैराशिगुणं पुनःस्तम् । हृत्कादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिघ्नविवर्ज्जितः स । अभीष्टभे मित्रदृष्टे नवांशा निम्नेऽस्य रूपञ्च समस्य नेष्टे । नवांशका यस्य विरोधराशौ गुणाश्रयः स्याद्भिवैरियोगे । पूर्वैस्यपूर्व्वोगुणकाय उक्ता वर्गेषु सम्प्रविष्टगुणसंज्ञाः । गुणयागुणैस्तैस्त्वधिकारसङ्ख्यैरुक्तं गुणं स्यादथ निश्रितैस्ते । स्फुटोर्द्धराश्रयसश्रितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

मध्ये भवेद्दु यः । तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य ष्यायुर्विधाने गुणकार उक्तः । ग्रहस्य लिप्ता खखसिद्ध २१००० भक्ताः भोक्ता कलाः शेषमिहायुषोऽत्र । खस्व ग्रहोनं यदि चक्रदलेभ्यो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात् । नैशाधिके तत्र खगोनलग्ने लिप्तीकृते राशिकला १८०० विभक्ते । आयु कलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्य दाप्तः स हरस्तदानीम् । रूपादिरस्योगुणकस्तु तावानेव हि पापद्युचरोनलग्ने । शुभोनलग्ने तु हरोऽदिनिम्न आयुः कलाभ्योऽहरश्च लिप्ताः । विशोधनीया यदि रूपकोनोऽहरस्तदानीं गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्ध-हानौ सकृदु द्वयोर्वा द्युचारिणोरेकगृहस्थयोस्तु । सत्या-भिधानस्य मतेन सत्यं त्र्यंशं हरश्चेव बलोत्कटोयः । एवं कार्या चक्रपातार्द्धहानिरायुर्दाये त्वंशजे पिण्डजे च" इत्यंशायु "नैसर्गिके जीवधर्मोदिते च हारे तत्वाख्ये रूपकोनोगुणः स्यात्" निसर्गायुर्विशेष । "आयु-र्लिप्ता स्वगुणगुणिता व्योमशून्याश्वि २०० भक्ता जन्मामासादिनघटिकाः स्युर्विनाड्यः क्रमेण" "एवं यथायथं गुणकगुणिता आयुर्लिप्ता २०० भक्ता लब्धा भवन्ति शेष विकला द्वादशभिर्गुणयित्वा पश्चा विभज्य लब्धं कलाच्च तयोश्च पुनरपि ता कला द्विपन्धा विभजेत् तेन मासा भवन्ति । पुन शेषं त्रिंशता गुणयित्वा कलाद्य संयोज्य द्विपञ्चा भागे दिवसा भवन्ति पुन शेषं षष्ट्यागुण्य कलाद्य तयोज्य द्विपञ्चा विभज्य लब्धं घटिका भवन्ति । एवं पलानि च" । "एवं सर्वे द्युचरजनितं आयुरनीय लग्नादायुः साध्य कथितविधिना किन्तु लग्ने विशेष" । "एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिग्रहजनित तेन तत्तद्ग्रहदशायुरुच्यते इत्यर्थः" । "लग्ने तु वीर्याभ्यधिके भतुल्यैर्वर्षैर्युतं तत्र विधेयमायु । भागादिकादप्यनुपाततश्च मासादिना युतमेव कार्यम्" वीर्याधिके बलाधिके इत्यर्थः । अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं कृत्वा पञ्चभिर्भक्ता लब्धं मासाः शेषं त्रिंशताहत्य पञ्चभिर्भक्तं लब्धं दिनानि शेषं षष्ट्यागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं घटिका एवं पलादि-कमप्येवम् । एवं लग्नायु" अथ रव्यादीनां पिण्डायु । "मन्देन्द्वो १९ शशियमा २५ शरक्ष्मा १५ दिवाकराः १२ पञ्चभुवः १५ कुपक्षा २१ । नखाश्च २० भास्करमुख्यखेटानां पिण्डायुषोऽब्दा निजतुङ्गगानाम् । निजोच्चशुद्ध ख-टोऽतिशोध्योऽमभवत्खलात् चक्रदलोनकं तु । यथा स्थितः चक्रदलाधिकस्तु लिप्तीकृतः खगुणितो निजाप्तैः ।

तत्र खाभ्ररसचन्द्रविलोचनैः २१६०० हृते कृति यदाप्यते फलम् । वर्षमासदिननाडिकाद्यं तं तद्धि पिण्डजमायुरिष्यते" इति पिण्डायु । "अंशायुष हरति मनुभे ग्रहः स्वायुषोऽत्र न तु चक्रपातजः । सूर्य्यशुक्रिरिपोऽर्द्धहारक नीचगत्र भार्गवदिनेशनन्दनौ । षट्रोजायते योऽर्द्धं लग्नंशयोरपहारक । आयुषः च हरेदर्द्धं त्र्यंशं शुभखगैर्भृतो । साम्प्रतफलानि चहरे-विधाय तदैक्यतो यत्नुग्रहसंश्रयाप्तम् । तदत्र तात्र वशिनो ग्रहस्य कृतौ शांशस्थोदरिरित्यमेव । हरयुति-विहृतायग्रहसंख्यया क च हरोपचयत्र तत्र फलम् । अधिकवीर्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति तनि किल देवलः । लिप्तीकृतैर्लग्नभागैर्भवन्त्यादादायुर्दाये खेचराणां पृथक्-स्थम् । व्योमाकाशार्त्तिन्दुपक्षैः २१६०० भक्तेन स्वायुर्दायात् शोध्यमब्दादि लब्धम् । एव क्रूरे लग्नगे सौम्यदृष्टे तद्व-न्त्याये तत्फलार्द्ध विशोध्यम् । एतद्दावे नांशकं च विधेयं पिण्डायुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो मनुप्रहतो । "लग्नेऽदृष्टशुभवदोदयमष्टहात् वित्तार्यमिष्टं फलं क्रूरस्योदय भावजं यदि तनौ द्वौ तद्विलिप्तस्य च । चेत् साम्येऽधिक भावजेन बलयोस्तेन ग्रहायुः कला निम्ना खाभ्ररसेन्दु-दस्र २१६०० विहृता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः" । लग्नगग्र-हस्य लग्ने षष्ठे तु न त्याग "सौम्यो भाग स्वामिदृष्टो युतो वेत्यादिना" तस्य दृष्टत्वाभिधानात्, "क्रूर सोऽपि शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म विलग्नपे तनुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीत्युक्तेश्च" ग्रहाणां लब्धं च बलयद्दे लभ्यते । नखाः २० गयो १९ द्वौ २ नवक ९ धृतिय १८ इति २० चवाचा५० रविपूर्वकाणाम् इव निरृक्षाक्रमयोपहाणां नैसर्गिके आयुषि वर्षसङ्ख्या" । इति नैसर्गिग्रहदशायु इदानीमंशायु प्रभृतीनां मध्ये कुत्र ग्राह्यता तदाह । "चयोऽत्रय लग्नपात् प्रबाल्य-मायुष पिण्डोद्भवमर्कवीर्यात् । नैसर्गिकं चन्द्रमसोबलेन न मध्यभाषाभय वीर्यसाम्ये । अंशोद्भवं लग्नबलेन कुर्यात् पिण्डायुष बलेन भानोः । नैसर्गिकं चन्द्रमसो बलेन सर्वाण्ययैकत्र विधाय तानि । त्रिकर्तनिर्गार्शुश्रमद्युतीनां हरेत्त्रयैक्येन ततो यदाप्तम् । सर्वोत्थमायुस्त्विदं स्फुटं स्यात् श्रीगौतमकण्ठाद्य पथमूचुः । लग्नसूर्येयमिनोबलभूया स्युर्यदात्र परमायुरगायमम्" श्रीमज्जयन्तमाह दामोदर रूपमयात्र किल यद्वदैक्यं भवेद्विलग्नस्य खगस्य यस्य । बलाभिनो नो पतितो न दृष्टः स हीनवीर्यः कथितो-

मुनीन्द्रैः” । केशवोऽपि “लग्ने क्षीणबली बली षडधिके वीर्य्ये यदृच्छोदयः” । “सर्व एव खचरा दृढतोदजीवदमगदित हि तदायुः । यद्गृहे खोऽबलहीनः स चेत् षड्गृहोनो भवकाद्विमोच्योऽथ भागीकृतं धनम् । कुवेदर्त्तुभागैः ८६४१ ईतो वेदखाब्धै ५०४ र्विभक्तोदिनाद्यमथवात्ये वमायुः” अहोभ्यः शरामैः २० र्हृतेभ्योऽधिमाषाः यतः क्षैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाब्दाः । अयकार्द्धहान्यादिकोऽन्योविधियः सपिण्डोऽत्रवायुर्य्यदेवात्र कार्य्यः” इति । आयुःस्वर्थैतेषु बलादग्रलग्ने विहाय राशीन् कलीकृतोऽत्र शक्ते द्विशत्या २०० फलमाद्यपूर्वं यत्स्यात् विलग्नायुषि तच्च योज्यम् । लग्नार्कयोरर्कशशाङ्कयोश्च लग्नोडुपत्योरपि वीर्य्यसाम्ये । तदायुषोरैक्यदलं भवेद्व्यत् तत् स्त्रोषराद्धैः स्फुटमायुरन्नाम्” इति लग्नायुः । “ये धर्म्मकर्म्मनिरता विजितेन्द्रियाये ये पथ्यभोजाजुषोहितदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्दधति ये कुलशीललीला तेषामिदङ्कदितमायुरुदारधीभिः” । अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तप्रायम् । ५२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुः प्रभृतीनां विस्तरभयादिहानुक्तिराकरे तच्च द्रष्टव्यम् ।

आयुर्द्रव्य न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा०त० । १औषधे रत्नमा० २आयुःसाधने घृते च “आयुर्वै घृतमित्युक्तेर्घृतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम् ।

आयुर्योग पु० उचितस्यायुषोज्ञापकः योगः । ज्योतिषोक्ते ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्वृद्धि स्त्री आयुषो वृद्धिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत् सर्वापेक्षयायुर्वृद्धिकरः ‘अभ्रकं तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इति सर्व०द०गौरीं प्रति शिववाक्यम्’ कर्म्मयोगेन देवेशि । प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्म्मयोगो द्विधा स्मृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवि ।” इति सर्व्व०द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोर्निरोधेनैव आयुर्वृद्धिः । तथोक्तं काशी० ‘संनियम्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः । मध्यमस्योत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्रमेत् । चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत्र निश्चले । स्थाणुत्वमाप्नुयाद्योगीततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत्र मरणं ततः प्राणं निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वव्याधिक्षयोभवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसमुद्भवः” ततश्च प्राणायामस्य सर्वव्याधिहरत्वादप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् । अस्य चायुर्वृद्धिकरत्वेऽन्यदपि कारणम् तथा हि “षड्भिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता । षष्टिर्नाड्यस्त्वहोरात्रो जपसंख्याक्रमो मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणीति”तन्त्रोक्त्या २१६०० एतन्मिताः श्वासरूपाः प्राणक्रिया अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६० गुणितास्ताः ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुष्ट्वोक्तेः शतेन गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणायामादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रियारोधकाले च यावत्य प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्त कालाः आयुषो वर्द्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रियाधिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया क्रमेणोचितास्ततोन्यूनकालमध्ये तासामुत्पत्तावायुःक्षयः । शतायुष्ट्वञ्च स्वाभाविकं कर्म्मवशात् ततोन्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्म्मविपाकत्वस्य योगशास्त्रे उक्तेः । तादृशाल्पायुष्ट्वादिसूचको ग्रहविशेषयोगादिर्ज्योतिषे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चाल्पायुष्ट्वप्रयोजकत्वं स्मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव । वैद्योक्तापथ्यभोजनस्य तथात्वन्तु रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः । रोगोपसृष्टदेहे च जीवो दुःखेतत्वात् यत्नाद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं परिजिहीर्षति । तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत” तथा यतितव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेश इति बोध्यम् । एवं खेचरीमुद्रादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् काशी० उक्तम् । “कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा । बाध्यते न स कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्बिन्दुः स्थिरोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महाखगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । जठरे पश्चिमं भागं नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं बन्धो मृत्योरपि भयं जयेत् । बध्नाति हि शिराजालं अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरोबन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे ।

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” । एवमन्यान्यपि शास्त्राणि कर्म्माणि आयुर्वृद्धिकराणि “भ्रातृव्यान् मोषयतो हिंसाय दद्तोऽप्यायुश्चिरं वर्त्तते” “आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते” इत्यादीनि ।

रसयस्त्वन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्वृद्धिकराणि सुश्रुते दर्शितानि तानि रसवत्त्वतया रसायनानि यथा

“अथातः सर्व्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः । पूर्व्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा । उपदिष्टा प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विड़ङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिबेदेवमहरहर्मासं तदेव मधुयुक्तं भल्लातककाथेन वा मधुकाथ्याककाथयुक्तं वा गन्ध्वामलकरसाभ्यां वा गुडूचीक्वाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् । एते खल्वर्शांसि अपघ्नन्ति क्रिमीनुपघ्नन्ति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासेमासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति । विड़ङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्स्वेद्य विगतकषायं स्थिरमनसाऽश्मनि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रक्षिप्य भस्मराशावन्तर्भूमेश्चतुरो मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गेभ्यः कृमयो निष्क्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेनापहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्तनखरोमाण्यवशीर्य्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते । अमानुषं आदित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्तमसी चापोह्य सत्त्वमधितिष्ठति । श्रुतनिगाद्यपूर्व्वोत्पादी गजबलोऽश्वजवः पुनर्युवाष्टौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति । तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे सोशीरं, कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमनुलेपनार्थे, भल्लातकविधानवदाहारपरिहाराः । काश्मर्य्याणां निष्कुलीकृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्ज्जम् । अत्र हि पयसा घृतेन भोक्तव्यम् आशिषश्च पूर्व्ववत् समानाः । शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेषु तेषामुपयोगः । बलोल्लागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं वा पयसालोड्य पिबेत् । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं द्विरष्टरात्रमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन, नागबलाचूर्णं मधुना, विदारीचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीमप्येवं, पूर्व्ववच्चान्यत् समानमाशिषश्च तथा । एतास्त्वोषधयो बलकामानां शोषिणां वर्द्धयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततो मात्रां मधुयुक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्व्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्णं घृतशीतमभिमथ्याऽऽत्मनुत्पाद्य मधुयुक्तमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरेककालं वा जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्रावृट्काले वा शीतकषाराग्निमन्थमूलं निःक्वाथ्य मागधकं चाव-येत् तस्मिन् सिध्यति तिलकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यात् आमलकरसचतुर्थभागं ततः स्निग्धमनसाऽश्मनि सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पयसा वा भावलवणमेताभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्णं बलवत्तमश्चक्षुः बलवान् स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र । पयसा सह सिद्धानि नरः समश्नानि च । भक्षयेत् पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्य्यते ।

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । मेधायुःकामः श्वेतावल्गुजफलान्यातपपरिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोड्य स्नेहकुम्भे सम्प्रयाप्य धान्यराशौ निदध्यात् सप्तरात्रमुद्धृत्य कृतदोषस्य यथाबलं पिण्डं प्रकल्प्योदिते सूर्य्ये उष्णोदकं चानुपिबेत् । भल्लातकविधान-

यथागारप्रवेशो जीर्णे चापराह्णे हिमाभिरद्भिः प-
रिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरे-
णौदनमश्नीयादेवं सप्ताहमुपयुज्य विगतपाप्मा बल-
वर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ।
कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूत्रे-
णालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाय-
येत्, अपराह्णे चाल्पलवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मतौदनमश्नी-
यात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति
एष पञ्चयोगश्चित्रकमूलानां, रजन्याश्चित्रकमूले विशेषो
हिमवित् पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।
कृतदोष एव प्रतिसंस्कृतभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य
मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथा-
बलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां
यवान्नं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान्
पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एतदु-
पयुञ्जानः ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशत-
मायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्ष-
येत् । त्रिरात्रादूर्द्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत ।
बिल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुप-
युज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । कृतदोष एवागारं प्रविश्य
प्रतिसंस्कृतभक्तो ब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं
कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमल-
वणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरा-
त्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्र-
मुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति ।
तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति ।
एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं
वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः
पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये एतमस्य विकृ-
ततण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले बलातिबलयोर्हरिद्रा हरीत-
क्यामलकविभीतकानि अष्टपिष्टाभ्यामाप्य काथ्यं साधयित्वा
पञ्चगुणं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबल-
मुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनो-
र्द्ध्वमधश्च तिर्य्यक्कृमयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति ।
शुद्धवर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव
श्वविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतपरेष्वन्येषु च महा-
व्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । कृतदोष एवागारं
प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं

पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवं दशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते हिर-
ण्याभात् स्मृतिमान् भवति हिरण्याभाच्छतसादस्य चतुर्द्द-
दशरात्रमुपयुज्य सर्व्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते
शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले स्थूलस्या वचाया निः-
क्वाथ्य पिबेत् पयसा सहान्नं भोजनं सदा पूर्वेषा-
मिव च । वचाशतपाकेन वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्ष-
शतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।
अथायुष्कामीयं रसायनम् । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सर-
फलप्रदम् । बिल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं मासान् षडश्नतः ।
श्रीयुक्तेन नरः कल्ये सप्तवर्षाणि दिने दिने । सर्पिर्मधु-
युतं श्रियाद्दलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं बिल्वस्य मूलस्य
मूलक्वाथं दिने दिने । प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा
हुत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं कृतं पुष्करयं भवेत् ।
हुत्वा त्रिशाखाकाथन्तु मधुनाजेन संयुतम् । अमोघं
शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मबीजानि
मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं
प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलक्काथो गव्येन पयसा स्मृतः ।
सप्तवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः
सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् । पीतं शतसहस्राभिहुतं
युक्तरथं स्मृतम् । वचाहस्तसुवर्णञ्च बिल्वचूर्णमिति त्रयम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वचामूलतुला-
क्वाथे तैलपात्रञ्च साधितम् । हुत्वा सहस्रनप्लीया-
श्वमेध्यमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकांश्छेदभिभूय यथा-
क्रमम् । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् त्रिशाखारण्यवन्नयेत् । मधुका-
मलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टगृही-
तोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं
दिने दिने । सक्षौद्रं सतुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वये । गोप-
न्दनामोघनिकामधुक माक्षिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः
मेध्य सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलक्काथे यष्टीमधु-
कसंयुते । सर्पिराग्नादितं गव्यं सप्तवर्णं सदा पिबेत् ।
पयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । प्रवदन्तीदं सदा-
युष्यं राज्याय सुभगाय च । यत्र मोदोदितो मन्त्रो योगे-
ष्वेतेषु साधने । अल्पिका तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी
भवेत् । प्राणाग्नं नाशयन्त्येता दग्धा चौषधयः श्रियम् ।
कुर्य्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सततामध्ययनं
वाद परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धि-
मेधाकरो गणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानां चाविधा-

रणम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम्”। एवम् “सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” इत्याद्युक्तानि सुश्रुते हिताहितीयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयुर्वृद्धिकराणि।

आयुर्वेद पु० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद्–लाभे करणे घञ् आयुर्वेत्त्यनेन विज्ञापनेन विद–ज्ञाने करणे घञ् वा। चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा। “यथ्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५२१पृष्ठे उक्त उपक्रम्य “इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च। आयुरस्मिन् विद्यते ऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः। तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय। एतद्ध्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च। श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः। भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः। भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यम्। तावूचतुरेवमस्त्विति। अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन्। ताभ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धितमिति। अष्टास्वपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात् सर्वतन्त्रसामान्याच्च। तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति। ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः। भवति चात्र। अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम्। शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्”। स चाथर्ववेदस्योपवेदः “विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्” इति भावप्रकाशोक्तेः। चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः। स च षोडशर्षिप्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै०पु० “ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि। मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ। नकुलः सहदेवार्की च्यवनो जनको बुधः। जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनोपमम्। धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति। चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार ह। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततस्तन्त्राण्युज्जह्रुर्नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदं सर्व्वबीजं सर्वं जानामि सुन्दरि। व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः। आयुर्व्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित्। धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः”। तस्य लक्षणं यथा भा०प्र०। “आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा। विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” तस्य निरुक्तिस्तत्रैव। “अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च। तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः”। “देहजीवयोर्योगो जीवनं तेनावच्छिन्नः कालः आयुः आयुर्बोधकाराः आयुष्याण्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्म्माणि ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च येन तद्बोधकारः स आयुर्वेदः” भा०प्र०। अथायुर्वेदस्य प्रादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र० “विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्। ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्मसु। विधिर्धीमानरीरधिः साङ्गमायुर्वेदमादिमत्। अथ दक्षप्रादुर्भावः। अथ दक्षः क्रियादक्षः सर्वज्ञोदेवसत्तम। वेदयामास विद्वांसौ सूर्य्यांशौ सुरयामौ।

अथाश्विप्रादुर्भावः "दक्षादधीत्य दस्रौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम्। सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्। स्वयम्भुवः शिरश्छिन्नं रौद्रेण रूपाय तत्। अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ। देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षताः कृताः। अक्षतास्ते कृताः सद्योदस्राभ्यामद्भुतं महत्। वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः। सोमे निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः। विशीर्णदशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च। शशिनो राजयक्ष्माऽभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः। भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः। वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा। एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषजा वरौ। बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम्। अथेन्द्रप्रादुर्भावः। संदृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्माण्येतानि यत्नवान्। आयुर्वेदं निरुद्वेग तौ ययाचे शचीपतिः। नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ। आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे। नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्वेदं शतक्रतुः। अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्। अथात्रेयप्रादुर्भावः। एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः। चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः। किं करोमि क्व गच्छामि कथम् लोका निरामयाः। भवन्ति, आमयानेतान् शक्नोमि निरीक्षितुम्। दयालुत्वमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः। एतेषां तु स्वतोदुःखं ममापि हृदयेऽधिकम्। आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम्। इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम्। तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः। सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः। भासयन्तं दिशोभासा भास्करप्रतिमत्विषा। आयुर्वेदमहाचार्य्यं शिरोधार्य्यं दिवौकसाम्। शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ। तदर्घ्ये पूजयामास कृत्यं भूरिसपक्षगम्। कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम्। स मुनिर्वक्तुमारेभे निजागमनकारणम्। व्याधिभिर्व्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः। भूतले सन्ति, शक्राथ तेषां हन्तुं कृपां कुरु। आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृणाम्। तथेत्युक्त्वा सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम्। मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः। अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम्। अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः। स्वनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया। ततोऽग्निवेशं भेडं च जातूकर्णं पराशरम्। क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत्। तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा। ततो भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं, कृतानि तु। श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम्। श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः। यथावत्सूत्रितत्वात्तु प्रहृष्टा मुनयोऽभवन्। दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति तेऽब्रुवन्"। अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः "एकदा हिमवत्पार्श्वे देशादागता मुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम्। भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः। ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ। पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराशरः। हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च। जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च। नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः। शाण्डिल्यः सह कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः। आश्वलायनसांकृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः। देवलो गालवो धौम्यः काम्यकात्यायनावुभौ। काङ्कायनो वैजवापः कुशिको बादरायणिः। हिरण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः। वैखानसा वालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः। ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च। तपस्तेजसा दीप्ताहूयमाना इवाग्नयः। सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम्। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम्। तच्च सर्वसिद्धये शक्तं भवेद्यदि निरामयम्। तपःस्वाध्यायधर्म्मणां ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम्। हर्त्तारः पुरतो रोगा यत्र तत्र च सर्वत। रोगाः कार्श्यकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्वाङ्गपीडाकराः। धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात् प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम्। तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय सपदि भरद्वाज मुनिन्तेऽब्रुवन्। त्वं योग्यो भगवन्! सहस्रनयनं याहि हि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य यद्भवाननुज्ञा भवामो वयम्। इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः। भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम्। तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्। दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्। सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम्। ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयामास सत्तमः। व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः। तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि। तदुवाच मुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः। जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुङ्गियस्य यम्। सोऽनन्तपारन्त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः। यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः। तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम्। अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः।

क्रियाकालानामादेशः । भवति चात्र । योऽत्र चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्त्तितम् । षड्विंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति । तत्र षड्विंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पेषु पूर्व्ववदायुर्व्विभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः"। चरके तु त्रिस्कन्धमित्युक्तम् तत्र हेतुलिङ्गौषधरूपस्कन्धत्रयं बोध्यम् । अयञ्चायुर्व्वेद अष्टादशविद्यान्तर्गतः । "आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय" इति ५२५ पृष्ठे अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्विजानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुत । "अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्य्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्" ।

विशेष वैश्यकन्यायामुत्पन्नस्याम्बष्ठस्यापि द्विजधर्म्मतया उपनयनादिसंस्कारवत्त्वात् "अम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इति मनूक्तेश्चात्राधिकार इति भेद । तथाच विशेष द्विजमात्रस्य चिकित्सितेऽधिकारेऽपि वृत्त्यर्थत्वपक्षे तु तेषां निन्द्यतैव । "पूय चिकित्सकस्यान्नमिति" मनुना निन्दितत्वात् । अम्बष्ठानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इत्यनेन तेषां चिकित्सावृत्तिकत्वेनाभिधानात् अम्बष्ठस्य च यथोपनयनेऽधिकारस्तथाऽम्बष्ठशब्दे २२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव "भिषक् केशवनन्दन । योपदेशवशादेदं विशोधेदपदास्पदम्" । विप्रशोपदेशस्य पितु केशवस्य भिषक्त्वमेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तत्रोच्येव इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चायुर्व्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोगनिवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्व्विध्यात् । "सचायुर्व्वेद नरगजाश्वगोवृक्षाधिकारभेदेन पञ्चविध तत्र नरायुर्व्वेद चरकसुश्रुतादिर्लोकाविदित गजायुर्व्वेदोऽश्वायुर्व्वेदोऽपि शालिहोत्रकृतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः सङ्गृह्यात्रतौ दर्श्येते तत्र गजायुर्व्वेदो यथा

"गजलक्ष्म चिकित्सां च लोमपाद । वदामि ते" इत्युपक्रम्य "पाकलेषु तु सर्व्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । घृततैलपरीपाक स्यात् वातविवर्जितम् । स्कन्धेषु च क्रिया कार्य्या तथा पाकलशूप । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजन्यौ घृतं द्विज । आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । लवणैः पञ्चभिर्म्मिश्रा मतिपानाय वारुणी । तिक्तत्रिफलव्योषसैन्धवैः कवलान् शतान् । मूर्च्छासु भोजयेद्भागं क्षीरतोयञ्च पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूले नस्यञ्चैव प्रशस्यते । नागानां स्नेहकटुकैः पादरोगानुपक्रमेत् । मधात्कल्ककषायेण शोधनञ्च विधीयते । तिक्तत्रिकटुकाक्वाथा पिप्पलीमरिचान्वितैः । रसैः सर्पदेशाय शेषघ्नैश्च जायते । बालं बिल्वं तथा लोध्र धातकी विजया गुड । अतीसारविनाशाय पिण्डीं भुञ्जीत कुञ्जर । नखं करपाके देयं एत लवणसंयुतम् । नागभोगान् गराखास्मीरवाशमूलकं सह कान्विताः । उत्कर्षेषु तु दातव्यो वराहश्च तथा रस । दशमूलकुलत्थाम्लकाकमाचीनिपाचितम् । तैलं माषसंयुक्तं गलग्रहगदापहम् । अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः प्रवृद्धं पाययेद्घृतम् । मूत्रसंयेन्दुराजीजं वचितं मधुकस्य च । त्वग्दोषेषु निषेकश्च द्रव्यं वा कथितं द्विप । गवां मूत्रविडङ्गानि कृमिकोष्ठेषु शस्यते । शृङ्गवेरकवार्त्ताकाकपरालिभिः श्रुतं पय । क्षतक्षयकरं पानं तथा मांसरस शुभ । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते । निशाद्रोषाग्निदन्त्यर्कश्यामाक्षीरैश्च पिप्पली । एतैर्गुल्मम्हर स्नेह सततैश्च तथा रस । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेहपानानुवासनं । सर्व्वानेव व्रणान् विद्वान् उपाचरेत् । नदिकं शुद्धमेव शारदेन तथा पिबेत् । वातविस्त्वैस्तथा लेप कुष्ठरोगे प्रशस्यते । विडङ्गेन्द्रयवौ हिङ्गु सरलं रजनीद्वयम् । पूर्व्वाह्णे पाययेत् पिष्टान् सर्व्वशूलोपशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षष्टिकाश्च शालय । मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमा । यवसं तथैवेक्षुर्नागानां बलवर्द्धन । नागानां यवसं शुष्कं तथा वातप्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पानं प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः स्रुतो मांसरसस्तत । मायूरः कुरमचोभौ काकोलूककुक्कुटाह्वयि । भवेत् मोदकसंयुक्तं पिण्डो युद्धे मदाय हि । कटुमत्स्यविडङ्गानि क्षीरकोषातकीपयः । हरिद्रा चेति धूपोऽयं कुञ्जरस्य जयावह । पिप्पली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माक्षिकन्तथा । नेत्रयो परिषेकोऽयं दीपनीय प्रशस्यते । पुरीष च कपोतस्य तथा पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरीरस्य प्रशस्यते नाञ्जनम् । अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च नीलानि मुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिष्टानि नेत्रनिर्वापणं परम् । नखवृद्धौ नखच्छेदं तैलसेकश्च मासि । शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । भरभिदा-

र्गेणाः। समाः स्युर्यास्तु पूर्व्ववत् स्यादेष्योऽप्यायुरथांशजे। इष्टघ्नलवाप्तिस्मा दशभक्तास्च यत् फलम्। वर्षमासादिकं ज्ञेयं भवेद् द्वादशभिः स्फुटम्। जैवे परायुरंशांशो ग्रहायुः परमोच्चगे। लग्नभशसमन्वायुर्द्द्यात्तोय्यंयुगं च भे·। सर्व्वमर्द्धं तृतीयोऽंश पादः पञ्चाष्टभागकौ। व्ययाद्वाम विशोधेत पापे स्वर्द्धं शुभग्रहे। एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः। अस्तगता गतोऽर्द्धन्ति त्यक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ। कुजन्त्यक्त्वा शत्रुभस्थैस्त्रिभागो नाश्यते निजः। लग्ने सपापे· लग्नस्तनवांशमात् ह्रायुप। अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्धीनं सौम्येक्षिते दलम्। उच्चचक्रगतास्त्रिघ्नं द्विघ्नं स्वांशोत्तमादिगाः। ददत्यायूंषि ह्रासे चेद्युती नित्यं स्वमादिगाः। अपि त्रिद्वेक चतुष्पदाः केन्द्रादावित्ति केचन। लग्ने सपापे हानिर्यो नासावंशजमायुषि। हानिद्वयेऽधिकैव स्याद्युणोऽप्येवं नराङ्गगो·। वाक्ताःपरायुर्नरदन्तिनो· १२० स्याद्वन्ता ३२ हयानां च जिना २४ वृषादे। खरोष्ट्रयोस्त्वसमा· २५ शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यनादेर्हिंस्रपा· १६ परायः। आयुर्द्धरेत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हतम्। स्वपरायुर्हृतं स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति। दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति। अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति"।

अत्र हयाना दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे ५०१ पृष्ठे जयदत्तकृताश्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽव गन्तव्यः। दन्ताद्वात्रिंशद्वर्षा इत्युक्तम्

एवमायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आयुःसत्त्वेऽपि नाश उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु०प०१०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्तः पुरुष शतवीर्य्यश्च जायते। कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह।। आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्व्वाऽपि मानवः। केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम्। तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः। कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह।। भीष्म उवाच। अत तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि। अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्व्वाऽपि मानवः। येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम्। यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते। आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम्। आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च। दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्। त्रस्यन्त्यस्मात् भूतानि तथा परिभवन्ति च। तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम्। आचारलक्षणो धर्म्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः। साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम्। अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्म्मचारिणम्। भूतिकर्म्माणि कुर्व्वाणं तं जनाः कुर्व्वते प्रियम्। ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः। अधर्म्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः। विशीला भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः। अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः। सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति। अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः। अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति। लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्व्विन्दते महत्। ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत्। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः। एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यत। नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्। ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्। तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यत। ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम्। सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत्। परदारा न गन्तव्याः सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित्। नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्। यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः। तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते। प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम्। पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम्। पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन। नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते। नाज्ञातैः सह गच्छेत नैकोन वृषलैः सह। पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च। वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च। प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन्। चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान्। मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा। चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च। उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत्। अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः। अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत्।। वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च। आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत्। नारुन्तुदः स्यात्

ततस्तज्जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान् द्रव्याणि कर्म्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः । आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्व्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि सुमुनयो यथा"।

अथ चरकप्रादुर्भावः "यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् । स्थलेषु बहुव्याकुलान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् । सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि । सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य संगृह्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः । अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः । तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीड़ितम् । दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह । धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते, । योग्योभवसि भूतानामुपकारपरो भव । उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् । तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय । इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितेच्छया । समस्तमायुर्व्वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् । अधीत्य चायुर्व्वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि । नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च महत्तपः । यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते । हिताय देहिनां लोके संहिता विहिताऽधुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्" । अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते । विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स ! वाराणसीं गच्छ विश्वेश्वरवल्लभाम् । तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति बाहुजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्व्वेदविदांवरः । आयुर्व्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे । सर्व्वप्राणिदयातीर्थमुपकारो महामखः । पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः । तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ । अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् । ब्रह्मवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् । काशीराजं दिवोदासन्तेऽपश्यन् विनयान्विताः । आगतं च इति प्राह दिवोदासो यशोधनः । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् । भगवन्मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीड़ितान् । क्रन्दतोऽपि समाश्रित्य जाताऽस्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्व्वेदं भवानस्मानध्यापयितुमर्हति । अङ्गीकृत्य वचस्तेषां कृपयैतानुपादिशत् । आज्ञातं तेन ते यस्मात् सम्यङ्मुनयो मुदा । काशीराजं यथायोग्यमभिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुविद्यार्थास्तन्त्रं चक्रुः स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुमन्यते । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले" चरके तु आयुर्व्वेदनिर्गमस्तन्मतभेदेन योऽन्यथाख्यायि यथा "ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्व्वेदं प्रजापतिः । जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः । अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्" ब्रह्मादिभरद्वाजान्तं यद्यप्युक्तं ततो यथा भरद्वाजस्य प्राप्तिस्तदपि तत्रैवोक्तम् । यथा कतिचिन्मुनीनुपक्रम्य 'ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च । तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् । धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् । रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च । प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् । कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः । अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा । स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः । कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् । अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः । भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः । स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् । ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवान् धीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् । व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः । तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो' ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः । सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् । ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः । तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म्म च । समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं शर्म्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् । अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया । अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्रणामर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे" । एवमायुर्वेदं प्रशस्य तस्य निरुक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगधारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः" ।

एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचारतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च तन्मतविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे १२१ पृष्ठे शल्यं शालाक्यमित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभिधाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम् "अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्व्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्व्विधा आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्व्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः । त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमनप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्व्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया । शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात् सर्व्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चात्र । शीत चिकित्सित-संक्षेपमात्रेण प्रकीर्त्तितम् । षष्टिंशमध्यायगतस्य व्याख्या भविष्यति । तत्र षष्टिंशमध्यायगत प्रत्येक स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पे-ष्वर्थवशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः"। चरके तु निदानादिरित्युक्तम् तत्र चैतच्चिकित्सितपर्य्यन्त-त्रयं बोध्यम् । अयञ्चायुर्वेद अष्टादशविद्यान्तर्गत । "आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय" इति ५२५ पृष्ठे अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्विजानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुतः । "अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्य्यशौचाचारविनयशक्ति-बलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वोष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्" ।

विशेष वैश्यकन्यायाः क्षत्रियस्याम्बष्ठस्यापि द्विजधर्म्मतया उपनयनादिसंस्कारवत्त्वात् "अम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इति मनूक्तेश्चात्राधिकार इति भेद । तत्राय विवेकः द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्तद्वृत्तिग्रहणे तु तेषां निन्द्यत्वमेव । "पूय चिकित्सकस्यान्नमिति" मनुना निन्दितत्वात् । अम्बष्ठानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इत्यनेन तेषां चिकित्सावृत्तिकत्वेनाभिधानात् अम्बष्ठस्य च यथोपनयने-ऽधिकारस्तथाऽम्बष्ठशब्दे २२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव "भिषक् केशवनन्दन । वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम्" । विप्रवोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषक्त्वमेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तच्चोच्येत इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र आयुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोग-निवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । "स चायुर्वेद नर-गजाश्वगोवृषाधिकारभेदेन पञ्चविध तत्र नरायुर्वेदः चरकसुश्रुतादिशौनकाश्विन गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालि-होत्रकृतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः संक्षिप्यात्र दर्श्यते तत्र गजायुर्वेदो यथा

"गजलक्षणं चिकित्सां च लोमपाद । वदामि ते" इत्युपक्रम्य "पादकेषु तु सर्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । स्नेहपरीपाकं स्थाने वातविवर्ज्जितम् । स्कन्धेषु च क्रिया कार्य्या तथा पादकत्-नृप । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजन्यौ घृतं द्विज । आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । लवणैः पञ्च-भिर्मिश्रा मतिपानाय वारुणी । पिष्ट्वा विपक्वाख्योष्णैर्व्विषैः कवलान् स्मृतान् । मूर्च्छासु भोजयेदाशु क्षौद्रतोयञ्च पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूले नस्यञ्चैव प्रशस्यते । नागानां स्नेहकटुकं पादरोगास्वपक्रमेत् । मत्स्यावृतस्व-कषायेण शोधनञ्च विधीयते । चिक्कणतित्तिरिकाणां च-म्पक्वैश्चार्दिताम्पिते । एवं कर्णवेदनाञ्च शेषपूर्वस्त्र जायते । शालं भिन्नं तथा क्षीरं पातकी निवसा च । अतीसारविनाशाय पिण्डीं भुञ्जीत कुञ्जरः । नस्यं कर्णगते देयं घृत लवणसंयुतम् । नागभोगगराजाजीविशागर्भसंयुत-कान्विताः । उत्कर्णके तु दातव्यो वाराहश्च तथा-रस । दशमूलकुलत्थाम्लकाकमाचीविपाचितम् । तैल-नागनसंयुक्तं गलग्रहगदापहम् । जटाभिर्व्विदं पिष्टैः समधं पाययेद्घृतम् । मूत्रनगेऽपरावीतं क्षथितं मधुयुक्त च । त्वग्दोषेषु पिबेन्निम्ब वृष वा क्वथितं द्विप । गवां मूत्रविडङ्गानि क्रिमिकोषेषु शस्यते । अङ्कुरेरक्षाद्रा-चामरकाभिः कृतं पय । क्षतक्षयकरं मांसं तथा मांसरस शुभ । पुलोदनं व्योमवृतमश्नी तु प्रशस्यते । त्रिफलाचाग्निदन्त्यर्कश्यामाशालीरेणुपिप्पली । एतैर्गुल्म-हर स्नेहं लवणैश्च तथा रसः । भेदक्षावणाभ्यङ्गस्नेह-पानानुवासनं । सर्व्वानेव यथाक्रमान् विद्वान् समाचरे-रेत् । पथ्यं त्वयूपेण शारदेन तथा पिबेत् । शालवि-स्तैस्तथा लेपः कुष्ठरोगे प्रशस्यते । पिष्टक्षेन्द्रयवो हिङ्गु गवस्त रजनीद्वयम् । मूर्च्छायै पाययेत् पित्तजान् सर्वशूलो-पशान्तये । सधामभोजने तेषां षष्टिकोऽपिशियाशत्र । मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमा । यवदेव तथै-वेक्षुर्नागानां बलवर्द्धन । नागानां यवसं शुष्कं तथा वातप्रकोपनम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पान प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः कृतोमांसरसस्ततः । वायव्यं कुम्भ-शोभौ काकोलूककुलाहवि । भवेत् क्षौद्रेणयुक्त पिण्डो-गुडं मदाय हि । कटुमस्या पिष्टानि क्षीरकोषातकी-पय । हरिद्रा चेति धूमोऽयं कुञ्जरस्य जयावह । पिप्पली तण्डुलाश्चैव माध्वीकं माधिककन्यया । नेत्रयोः परिषेकोऽयं दीपनीय प्रशस्यते । करीष च कषायाश्च तथा पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरोरस्य प्रजायेदञ्जनम् । अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदन रणे । उत्पलानि च नीलानि मुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिष्टानि नेत्र-निर्वापण परम् । नखवृद्धौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मासपि । शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । नरमिदा-

शाः । समाः स्वर्य्यात् पूर्व्ववत् स्यादेभ्योऽप्यायुरथांशजे । इष्टपञ्चसमाघ्निघ्ना दशभक्ताश्च यत् फलम् । वर्षमासादिकं ज्ञेयं भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जीवे परायुः षष्ठांशो मन्दायुः परमोच्चगे । लग्नभशसमन्वायुर्द्द्याद्दीर्घ्यं युरं च भैः । सर्वमर्द्धं तृतीयोऽंश प्रादः पञ्चाङ्गभागकौ । व्ययाद्वाम विलोमेन पापे स्वर्द्धं शुभग्रहे । एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः । अस्तमस्तु गतोऽन्ति त्यक्ता शुक्रशनैश्चरौ । कुजन्यक्षा गतभस्यैस्त्रिभागो नाश्यते निजः । लग्ने सपापैः लग्नस्थभागशमाहरायुषः । अष्टोत्तरः शतांशः स्यात्क्षीणं सौम्येक्षिते दलम् । उच्चवक्रगतास्त्रिघ्नं द्विघ्नं स्वांशोत्तमादिगाः । दद्युरायुर्महात्मेवकेतुभौ नित्यं स्वमादिगाः । अपि त्रिघ्न कारुणदाः केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानिर्यो नागारंशभवायुषि । हानिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येवं पराङ्गगो । स्वार्काःपरायुर्नरदन्तिनोः १२० स्याहन्ता २२ हयानां च जिना २४ हमाद्रेः । खरोष्ट्रयोस्तत्त्वसमाः २५ गुणोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्हि रूपाः १६ परायुः । आयुर्भवेत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हतम् । स्वपरायुर्हृतं स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति" ।

अत्र हयानां दन्तैर्वयोज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे ५०३ पृष्ठे जयदत्तकृताश्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽव गन्तव्यः । दन्ताद्यालिङ्गवर्णा इतो ह्युक्तम्

इत्थमायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आयु सत्त्वेऽपि नाश उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु०प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्त पुरुष शतवीर्य्यश्च जायते । कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः । कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि । अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः । येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते । आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् । आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । त्रस्यन्त्यस्मात् भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्म्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः । साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् । अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्म्मचारिणम् । भूतिकर्म्माणि कुर्व्वाणं तं जनाः कुर्व्वते प्रियम् । ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः । अधर्म्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः । विशीला भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः । अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः । अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति । लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्व्विन्दते महत् । ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत् । उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः । नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् । सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत् । परदारा न गन्तव्याः सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित् । न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः । तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते । प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते । नाज्ञातैः सह गच्छेत नैकोन वृषलैः सह । पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा । चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च । उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः । अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च । आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत् । नारुन्तुदः स्यान्

अधर्म्मवादी न स्त्रीभ्यः परमभ्याददीत। यथाऽस्य वाचा परः उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पारलौक्याम्। वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति तैराहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नो मर्म्मसु निष्पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु। रोहते सायकैर्व्विद्धं वनं परशुना हतम्। वाचा दुरुक्तया विद्धं न प्ररोहति वाक्क्षतम्। कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः। वाक्शल्यस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः। हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् विगर्हितान्। रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत्। नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्। द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैक्ष्ण्यञ्च परिवर्ज्जयेत्। परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत्। अन्यत्र पुत्त्राच्छिष्याच्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम्। न ब्राह्मणान् परिवदेत् नक्षत्राणि न निर्द्दिशेत्। तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते। कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः। पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् स्वाध्याये भोजने तथा। त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्। अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते। संयावं कृशरं मांसं शष्कुलीं पायसन्तथा। आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत्। नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा। वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत्। न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत्। मातापितरमुत्थाय पूर्व्वमेवाभिवादयेत्। आचार्य्यमथ वाप्यन्यं तथायुर्व्विन्दते महत्। वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्ज्जनीयानि नित्यशः। भक्षयेन्नास्तृतानि पर्व्वस्वपि विवर्ज्जयेत्। उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्य्यात् समाहितः। अकृत्वा पादशौचन्तु नाचरेद्दन्तधावनम्। अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन। अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्म्मिकं वा विचक्षणम्। अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः। न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन। उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च। प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः। न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च। नान्तर्द्धाने न संयुक्ते न च तिर्य्यक्कदाचन। न चापि गच्छेत् कार्य्येण समयाद्वाऽपि नास्तिके। आसनन्तु पदाकृष्य न प्रपद्येत्तथा नरः। न नग्नः कर्हिचित् स्नायान्न निशायां कदाचन। स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः। न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्द्धुनेत्। न चैवार्द्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः। स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्धारयीत च। उदक्यया च संभाषां न कुर्व्वीत कदाचन। नोत्सृजेत पुरीषञ्च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके। उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्य्यात् कदाचन। अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः। भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिः पुनः परिमार्ज्जयेत्। प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्। प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत्॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः। अग्निमारभ्य तोयेन सर्व्वान् प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितले तथा। नाधितिष्ठेत् तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः। अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्ज्जयेत्। शान्तिहोमांश्च कुर्व्वीत सावित्राणि च धारयेत्। निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन। मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्य्यं न भस्मनि न गोव्रजे। आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्। आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम्। त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन। अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न हीयते। त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन। सूर्य्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्व्वशः। ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते। अभिवादयेत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम्। कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात्। न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्ज्जयेत्। नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति। स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत्। उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्व्वे प्राणास्तदाश्रयाः। केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्। न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः। न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते। शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्। तिलपृष्टं न चाश्नीयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते। नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन। वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत्। अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः। आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा। य उच्छिष्टः प्रद्रवति स्वाध्यायञ्चाधिगच्छति। यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः। तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते। तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन। प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजान्। ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

भवतीह चाष्टौ । ग्रहैस्त्रिभिर्मीनगतैरष्टमस्थैः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । अन्यैस्त्रिभिर्गगनदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम् । चक्रे शनिर्मीनगतेह मयातश्छिद्रे च षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन सम्प्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं जीवयति प्रजातम् । सौरिस्मरस्थे यदि वा विलग्ने जन्मस्थलग्ने शशिवृश्चिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य मृत्युर्यवनोपदिष्टः । नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमक्षेत्रगतेऽथ वा । षष्ठित्रयेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति । नक्षत्रसन्धौ तिथिराशिसन्धावेकत्र तावद्भवतस्त्रिपञ्चात् । जातश्च मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽह्नि जीवे इति नन्दिकोक्तम् । मघ्नां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा मृत्युयोगेऽथ वापि । भौमे हन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवेक्षिते चेन्न भवेत् प्रजातः । सौम्योदये तद्दिवसे शशेन्दौ होरेश्वरे चारभूने शशाङ्के । जात सुखी ब्रह्मपद प्रयाति प्रभावनाद्यैरिह मन्त्रसिद्धा । वर्गोत्तमे लग्नगते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे । सिंहासनांशे भृगुजे विशेषाद्ब्रह्मवनाद्यैरमितायुरेति । कर्मान्त्यलग्ने सबुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृद्वंशके वा दिननाथपुत्रे जातस्त्वशत्यायुरुपैति जन्तुः । देवलोकांशके शुक्रे केन्द्रस्थे धरणीसुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे भृगौ केन्द्रे शनौ पारावतांशके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौपमाधारसंख्यक । गोपुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके । त्रिकोणे कर्किलग्ने तु युगान्त स तु जीवति । चापांशे कर्किलग्ने च तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपद लभेत् । तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते । वृषे वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परम पदम् । लग्ने शुक्रे गुरौ कामे कर्मांशेऽमरनायके । चापमेषांशके लग्ने जातो याति परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ घटे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलत्रे । भाग्ये धराजनुयुतेऽत्र जातो युगान्तकाल समुपैति मर्त्यः । त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाल्लग्ने वृषे तत्र युते धराजे । निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जात सहस्रद्वयवर्षमेति । पक्षे सिते जन्म यदाह्नि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिभे विलग्ने । दारे कुजे भानुसुते सुखस्थे जातस्तु जीवेद्युतान्द्वसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसंभवे । त्रिकोणे वा यदा याते जातस्त्वयुतवत्सरैः ।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः । सिंहलग्ने यदा जातो जीवेत् षड्युतानि सः । कर्कादिस्थैर्ग्रहैः सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्थैश्चिरञ्जीवी भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ता जातस्त्वमरसन्निभः । आकल्पं जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ताः खचरा वर्गे लोके जीवेऽह्नि जन्मनि । मेषान्त्यलग्ने सगुरौ भृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहासनांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति मर्त्यः । स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे वृषस्थे मिथुने च शुक्रे । गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां मुनिसाम्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहांशके गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ माने जीवे लोक्षसमन्विते । त्रिपञ्चायगते पापे जातो मुनिसमो भवेत् । इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्व्वकैः सर्व्वैस्तदेव मयाऽधुना" । पारिजातांशाद्यास्तु सर्व्वा॰ चिन्त दर्शिताः । "मूलत्रिकोणकोणोच्चस्वर्क्षकेन्द्रेशसमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वामस्वाधिमित्रांशमित्रकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्व्वाचार्य्यैर्महर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगैः पारिजातादिसंज्ञकाः । उत्तमं तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टकम् । ऐरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक्" । जातकपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसहितायुर्योगविशेषः गणनाद्यायुःप्रमाण सहित उक्त यथा

"लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्र पापयुतो यदा । शुभग्रहैर्न दृष्ट स्यादचिरान्मृत्युकारक । क्षीणेन्दौ व्ययगे पापैर्लग्नाष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि चेत् तदा मृतिः । पापयुक्त शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थित । केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायक । पापे राश्यन्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्यदा । मृत्युर्वा स्याच्चन्द्रपापैर्युते सर्व्वचतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व्वे चतुर्थे पापवत्युते । मृत्युर्षाष्टमकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ । षष्ठद्वादशगैः पापैरथवा द्व्यष्टसंस्थितैः । लग्ने वा पापमध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि मरणं पापवीक्षिते । शुभैरवेक्षिते वर्षात्पञ्चानुमिश्रैश्चाष्टकं । शुभैः षष्ठाष्टगे पापैस्त्रिभिः प्रविलोकिते । मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेऽगे पापसंयुते । सर्वे सप्ताष्टमगश्चन्द्रः पापान्तः-स्थो मृतिप्रदः । क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टगे मृतिः । शुभादृष्टे विधौ लग्ने केन्द्रकोणोपगैः खलैः । मृतिरस्तु सचन्द्रोऽर्के पापैर्वा सप्तमे स्थितैः । सपापोऽष्टे विधौ पश्चात् समायत्कोणगोऽविधः । भौमेऽष्टमे रवौ चेष्ट-विधे लग्ने तु मृत्युदः । चन्द्रार्कौ वा तमो पापे सप्तदृष्ट-योगतः । शुभैर्न दृष्टरूपे मरणं मासकेन हि । लग्नाष्ट-नवमान्त्येषु क्षीणचन्द्रार्कसंयुतौ । बलिष्ठगुरुदृष्टे मा-स्मातस्य मरणं ध्रुवम् । पापयुक्तो विधुर्लग्नाष्टको-णान्त्यसप्तग । मरणाय बलिष्ठोऽयामिक्युग् वीक्षितो न चेत् । योगकर्तृबलिष्ठो नाधिष्ठितो न शशी विधुः । लग्ने वा लग्नभेऽन्त्यान्तः पापदृष्टमादौ मृतिः । मेषान्तिगो गुरु-मूर्त्तौ विशुष्कैरवधोऽपि च । निरयोऽनुष्टम्भुदोऽमन्दः स सूर्येन्दुर्भवाष्टगः । षष्ठाष्टमे सौम्यपापैर्लग्ने मृत्यादि-युभिर्मृतिः । बुधः शार्कविधुः पापदृष्ट एकादशान्तरः । लग्नेशो रिपुगोऽरातिर्मितैर्मृत्युप्रदः । पापैर्केन्द्रस्थ-मापन्तु दिवसैरगमायक । लग्ने शनिः मौक्रमाद्वाग् पापदृष्टोऽथ सयुतः । मासादिपतौ वर्षान्तु मियोर्मन्त्यतः स्मृतः । लग्नेऽर्ककुजमन्दाश्चेत् षष्ठे वा सप्तमे विधुः । क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः । राशि-लग्ने भरावस्था यातौ षष्ठाष्टरिष्फगौ । राश्यष्टवर्षगे च मरणाय शिशो स्मृतौ । राहुः पापेक्षित केन्द्रसंस्थो मृत्युकर शिशो । षडष्टवर्दिनैः कथित् स्मृत मौक्रग-वत्सरैः । एकोऽपि पापो मृत्युस्य यत्तु गेहे पापेक्षितः । समरामैकमम्थेन वर्षान्मृत्युप्रदो भवेत् । शुक्रः कर्कमगा-रस्थो व्ययारिस्थितै पापे । सर्वैः शुभैः षड् वर्ष-जीवहारिष्टकारक । बुध कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्र-वीक्षित । वर्षैरष्टभीरिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः । सूर्य्य-लग्नेऽपि मन्थारचेतस्य पापवीक्षितः । मरणाय शिशोः केतूदयश्च जन्मभं तथा । षष्ठाष्टमस्था शुभदाय पापा-सप्तमोत्तमस्थाय यदा भवन्ति । पापे सहष्टा न शुभा सहष्टा वर्षाष्टकान्मृत्युकराः प्रदिष्टाः । लग्नपः पापयुक् द्यूने-रिष्टकवोधमस्थितः । भवाप्तैः सप्तकोऽन्त्ये व्यये चेन्दोः पापेक्षित । सूर्य्यशुक्रशनीनाम् योगो भवति जन्मनि । शुक्रदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्सरैः । गजैरस्कर्कगैस्सितैः हिपतैः शरैरेककेनाल्पिभिर्वद्भिनेत्रैः । गजाकर्मस्थै सगर्भस्थैश्च दिगभिविधोर्भवतो भार्गववर्षैस्मृतिः स्यात् । कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ प्रथमौ केन्द्रगौ यदा । लिखाभारि-गता नेत्र दृष्टायुर्मित कथनम् । आयुषो योगजन्यापि रिष्टं भावकमाद् हि । तस्मात्कोऽरिष्टभङ्गः स चेत्सुखितो भवेत् । शुभाचन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्था भौ सर्वाननिमा । रिष्टनाशाय गदिता प्रभावोऽद्युष्टदैवता । शुभे पूर्णात्मैः सर्वैः शुभैर्युक्तोविधुः शिशोः । रिष्टहा परिपूर्णो वा दा-नस्थाने शुभे स्थित । सम्पूर्णाङ्गः स्वर्क्षे दृष्टोऽभवेत् सर्वै-र्दृष्टोऽरिष्टहा प्रदिष्ट । उच्चस्थो वा निजभागस्थितो वा चन्द्रारिष्टं नाशयेत् सुदृष्टः । केन्द्रे स्वगृहगृहस्थाध्यक्षः कोन्निगा वीर्यवान् । अरिष्टनाशक केन्द्रे पापोऽपि सत्को-णगः । मित्रराशिगताः पापाः शुभाश्च नाशयकाः । नाश-यन्ति रिष्टानि कष्टोऽरिष्टपर्दं भवेत् । यदी जन्मेऽष्टरोऽपि शुभदृष्टो हि रिष्टहा । न सर्वपदृष्टो हि सर्वे रिष्टनिवृ-त्तम् । वर्गोत्तमे शुभा सर्वे भवे वारिष्टनाशिदा । शु-भवर्गगता दृष्टाः सद्दृष्टा रिष्टनाशिदा । सर्वापद-दाम्बे तु चन्द्रोपाय निडम्बरे । पूर्णोयगैस्तदगतः चोत-रिष्टनिवारकम् । मेषवर्गगतचन्द्रः केन्द्रे शुक्रनिरीक्षितः । अशुभ नाशयत्याशु दारिद्र्यं सम्यक् यथा । शुक्रपक्षे निशा-यां वेत्तु कृष्णपक्षे यदा दिवा । शुभाशुभैर्वीक्षितचन्द्र-मजारिष्टोत्पत्तः शिशो । व्यतीपातेऽथ गण्डान्ते वैधृतौ रिष्टिसन्ध्ययोः । जातस्य रिष्टं नाशयेत् स्फुटितसुमतं यथा"। इति चन्द्ररिष्टभङ्गः । "सर्वोच्चे गुरौ लग्ने दोषक-युक्ते विनाशं तदैनाशुभं सर्वमेति" । बलिष्ठैः शुभैरा-शुभैर्वीक्ष्य योगे शुभकं तत्रः सदृशर्क्षैर्वीक्षितं वा । त्रिष-डेकादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत् । अष्टमारिष्ट-विभुर्मृत्युञ्जय दयापरः । मेषोऽथकर्कलग्नस्थो राहुवानु-दयो धने । अन्यस्य शनौमार्गे च मार्गानां रिष्टनाशक । सौम्येद्धगतैः सर्वैर्मृत्युदोषो विनश्यति । सबलैः शुभैः-वापि नमोऽदिग्विक्षिप्तायुभिः । अष्टमं पश्यतीनं चेत् केन्द्रे पूर्णबले शुभे । त्रि पदर्मं तदायुः स्यात्सविशेष-शुभेक्षिते । शुक्र लग्ने लग्नाधे सप्तवर्षामितवर्षकम् । सम-स्थिता शुभाचन्द्रे सौरे लग्ने चन्द्रमा । लग्ने गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मत्यो पञ्चोऽभिनते । सप्तत्वं षष्ठे-दायुष्टोऽक्षे तद्वीक्षिते । कर्केऽङ्गे गुरौ कोणस्थिते सर्व-शुभपर्कैः । अशीतिरायुः वाता केन्द्रे शुक्रे शत समाः । सूर्ये बलिष्ठे पितृणायचन्द्रे स्यात्तु निसर्गजम् । लग्नेऽ-थायुर्दीर्घकाले निकेऽथिन् जीवमर्यमम् । मत्स्येन्दुतस्य तिर्य्यक्तितिपसगंभवा रवेः । सर्वास्तुङ्गे पञ्चे मीने लग्न मध्येऽस्तपातत । सर्वेंकदाद्वशमो विंशत्सराया निव-

देवभक्तस्तनम् अत्रास्तुष्वे यत्र पञ्चान्तं सत्सार्थनामोक्तं खलम् । सामवेदिनाश्चैतत् पाठ्यं वेदभेदेऽन्यदाकारे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इण–उसि णिच्च । जीवितकाले "आयुरारोग्य मतुल देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" देवीस्तुति । "आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं च पतत्त्रिभिः" रघु । "चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विज । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" मनु० "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" रघु । "आयूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राणस्तानिरमोचयत्" भट्टि० । "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्" इति पराशरोक्तेः जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् । स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेष अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थसहित "सर्वा० चिन्ता० दर्शित० । यथा "मरणाज्जीवितमरणं गुह्यस्थानं च मरणहेतुश्च । अन्तर्मुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः" । रन्ध्रेश्वरे पापयुतेऽन्त्यराशावल्पायुरस्येति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्नेश्वरयोगजाते स्वल्पायुरस्येति वदन्ति सन्तः । स्वक्षेत्रसंस्थे सति रन्ध्रनाथे दीर्घायुराहुर्मुनयो महान्तः । मन्देन वा चिन्त्यमशेषमायुः स्वक्षेत्रमित्रोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रेश्वरेणापि युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्त्यपे वा यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरस्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मेश्वरेणापि विचिन्त्यमायुर्दीर्घं स्वतुङ्गस्वोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्मविलग्नरन्ध्रनाथैस्तथैवायुरुदाहरन्ति । मोक्षप्रषड्व्योमचरैस्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वक्षेत्रकोणादिगतैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरुदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नेशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां निरीक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेषु शुभग्रहसहितेषु च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेशादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेशसंयुतैः । रन्ध्रे पापविहीनैश्च दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रस्थितैस्त्रिभिः खेटैः स्वोच्चमित्रस्वगेहगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा० । पारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिकोणनिलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योगवर्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रेशे भानुजेऽपि वा । पापान्विते पापदृष्टे स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभदृष्टिविवर्जिते । बलहीने विलग्नेशे स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविवर्जितौ । क्रूरषष्ठांशगौ वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्योगस्त्रिधा प्रोक्तः स्वल्पमध्यचिरायुषः । द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि । अल्पायुर्दिननाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्यमायुः स्यान्मित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नेशे जीवे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे वा मध्यमायुः स मिश्रिते । अल्पायुर्योगजातानां विपत्पाके मृतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभे स्यान्मृतिं दद्याद्विशेषतः । अष्टमे यद्दशा कष्टा पूर्णायुर्योगसंज्ञके । योगायुरिति निश्चित्य जातस्यैवं वदेद्बुधः । आयुर्विलग्नाधिपतौ बलेन हीने धरासूनुसहितेऽथ सौम्ये । युद्धे मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ सचन्द्रौ । व्रणेन युद्धे मृतिमाहुरार्याः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति । रन्ध्राङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तयानात् मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः । मृतिं स्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रिपुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागीश्वरेणापि युते स्वजीर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा मरणं स्वजीर्णात् । रन्ध्रेशयोगान्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ भानुसुतेन युक्तौ दुस्थानगौ वा विषभक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुस्थावुद्बन्धमाप्तस्य मृतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ मृगाद्भीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्यान्विते ताहृशभानुपुत्रे मृगात्खभक्षात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भानुसुतेऽपि चैवं विना स्वतुङ्गस्वगृहं सखेटे । स्वक्षेत्रभाग्ये शविलग्ननाथास्त्रिकोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

पिता षड्भिर्मातृस्थितैश्च मातृः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथयुक्ते क्षीणे स्वपस्मारयुतं वदन्ति । तत्र स्थिते क्षीणबले शशाङ्के पिशाचपीडा च जलाच्च विपाश । भौमार्कि-मन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि । दुःस्थे स्वपस्मारभयान्मृतिःस्यात्पिशाचबाधादथ वा क्षतिस्तु । रन्ध्रे धराज्ञौ यदि वा शनौ तौ चातुर्थिका-पीड़नमाशु तस्य । रन्ध्रेश्वरेणापि युते तथैव क्रूरादि-षड्वर्गयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽमरनायके वा षष्ठाष्टमस्थे यदि पापदृष्टे । राज्ञां प्रकोपानुमरणं विषश्च तत्पीडया वित्तविनाशमेति" । अधिकमल्पायुः-शब्दे ४१२ पृष्ठे उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्व्वपदकत्वे अच् समा० "पुरुषायुषजीविन्य" रघुः । नरायुषम् मनुष्यायुष मित्यादौ वा० अच् समासान्तः ।

आयुर्योगश्च ज्यो० चि० दर्शितः यथा "अथायुर्योगः । केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशा केचिद्वदन्ति हि । तद्विना चायुषां ज्ञानं न शक्यन्तु मनीषिभिः । त्रिविधश्चायुषो योगः स्व-ल्पायुर्मध्यमोत्तमः । द्वात्रिंशत्पूर्व्वमल्पन्तु तदूर्द्ध्वं मध्यमं भवेत् । आ सप्ततेस्तदूर्द्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सम्मतम् । उत्तमायुः शतादूर्द्ध्वं ज्ञाने शंसन्ति तद्विदः । आ द्वा-दशाब्दाज्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यै-र्बालरक्षां तु कारयेत् । पित्रोर्दोषैर्मृता केचित्केचिद् बालग्रहैरपि । अपरे रिष्टयोगाच्च त्रिविधाऽकालमृत्यवः । जन्मतः प्रयत्नेनैव बालानां शुभवर्द्धनम् । कथयेदपरेषां तु तथा योगैर्निरूपितः । अल्पायुर्लग्नपे नाशे यत्नो मध्य-स्तु मध्यमे । मित्रे लग्नेश्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् । अल्पायुर्योगजातस्य विपत्तारे मृतिं वदेत् । जातस्य मध्यमे योगे प्रत्यरौ तु क्षतिर्भवेत् । दीर्घायुर्योगजातानां वधमे तु क्षतिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्व्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् । अल्पायुरल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं स्मृतम् । मध्यमादल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽल्पमध्ये तु पूर्णायुस्त्रि-विधं भवेत् । एवं नवविधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णये । पञ्च-म्याराद्दशा मृत्युं दद्यात् षष्ठी गुरोस्तथा । शनेश्चतुर्थ्यां मृत्युः स्याद्दशा राहोश्च सप्तमी । विपत्प्रदशा कष्टा प्रत्यरीश-दशा तथा । वधभेशदशा कष्टा पापा स्याद्दशुभेक्षिता । नीचारातिविमूढस्था विपत्प्रत्यरिनैधना । दशा दद्युर्मृतिं तस्य पापैर्युक्ता विशेषतः । राशिसन्धिषु ये जातास्ते बाला मृतजीविनः । पापदृष्टो सुतो वाऽपि निःसंशयमृतिप्रदः । गण्डान्तेषूद्भवो मर्त्त्यः पितृमातृकुलान्तकः । यदि जीवेत्स-गजाश्वो गजवाजिसमन्वितः । स्तोत्रगौ मातृनिशाकरौ वा क्रूरवर्गगौ क्रूरनिरीक्षितौ च । व्याधिं भरण्यापि वदन्ति तत्र मासैस्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् चरे-षामरनाथभौमौ कुजादयो वा मरणं दशाहात् । उच्चाद्रे च जामित्रे यस्य स्याद्दारुणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्थे सद्योऽहरति जीवितम् । आपोक्लिमे स्थिताः सर्व्वे ग्रहा बलविवर्ज्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः समुदाहृतम् । विलग्नाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । सचन्द्रे च जीवनं विन्द्येन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदये पूर्व्वे पश्चाद्-स्ताग्निपतनमिषोतः । रौद्रे शर्वे च मुहूर्त्ते प्राणैर्मु-च्यते जन्तु । षड्घनपरिवेषकाले जातः पापान्विते विलग्नस्थे । लग्नेशे बलहीने जीवति पक्षत्रयं त्रिमासं वा । अधिपतिर्जन्मपतिर्लग्नपश्चास्तमुपागतो यस्य । लग्नावसानमरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धि-चतुष्टयकाले जाते मृत्युः समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते दृष्टे वा शीघ्रं सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्ते-क्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे चार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्त्ये वदन्ति । जातः क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति । उच्चस्थितो मेषराशिं च हित्वा राहुर्युक्तो भूमिप प्राप्य नाशं । लग्नात्सप्तान्त्यौ पापयुक्तौ यदि स्यात्तत्प्रजान्ते वा विनश्येत् क्षणेन । लग्नाद्यष्टे चाष्टमे पापचारे क्षीणे क्षीणे त्वष्टमाब्द च जीवेत् । केन्द्रे चन्द्रात्पापयुक्ते रसौम्यैः स्वर्गं याति प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्नगे क्रूर-युक्ते पञ्चत्वार्किर्वाष्टमे जीववर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे वा सन्धौ राशेर्जातको मृत्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा द्विमनौ च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्ट-माब्दश्च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्वच्च स्यात् । जीवे-विलग्ने मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशितनुना च । पापैर्दृष्टे मृत्युराशिस्थिते वा जीवेद्वर्षं चाष्टम चैव बालः । लग्ने क्षीणे शशिनि निधनं रन्ध्रकेन्द्रेषु पापैः पापा-न्तस्थे निधनहिबुके द्यूनयुक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे माता साकं यदि च न शुभैर्वीक्षितः शक्तिमद्भिः । राहुग्रस्ते शीतरश्मौ विलग्ने क्रूरे युक्ते चाष्टमे भूमिपुत्रे । माता सार्द्धं चन्द्रवच्चारकरेण पक्षौ वा तेनायुः मृत्युं प्रयाति । अस्तकृते दिनपतौ रविजे विलग्ने भौमे ऽथ वापि निधनं प्रयाति त्रिवर्षात् । एवं स्थितेऽपि द्विमनाथशुभैरदृष्टे राहुयुते च निधन

धर्मोः सेकः सर्पिषा च तथाप्यति" । इति गजायुर्वेदः ।

अथाश्वायुर्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारं च वक्ष्येऽश्वस्य चिकित्सितम्" इत्युपक्रम्य "दधो निम्बपटोल्यौ च गुडूची च समार्जिका । सिंहास्यकण्टकारी पिप्पली स्वेदश्च शिरसस्तथा । हिङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं साम्लवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं शूलघ्नमुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा मुस्ता सानन्ता बिल्वमालिका । क्वाथमेषां पिबेद्वाजी सर्व्वातीसारनाशनम् । प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्दधिरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चकोलाढ्यं श्वासनादिप्रणश्यति । विस्फोटेषु च सर्व्वेषु श्रेयश्चादौ विशोधनम् । अभ्यङ्गावर्त्तनिस्नेहनस्यवस्ति क्रमः स्मृतः । ज्वरितानां तुरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्रकरञ्जयोर्मूलं मातुलुङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गु वचा रास्ना लेपोऽयं शोथनाशनः । मञ्जिष्ठा मधुकं द्राक्षा बृहत्यौ रक्तचन्दनम् । त्रपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् । अजापयःशृतमिदं सशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निरशनो वाजी रक्तमेहात् प्रमुच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरःशोफोगलग्रहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेषूष शस्यते । प्रत्यक्पुष्पी तथा वह्निः सैन्धवं सौरभो रसः । कृष्णाहिङ्गुयुतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । निशे ज्योतिष्मती पाठा कृष्णकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुडमूत्रयुतो हितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता । क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन खञ्जन्ति येऽश्वास्तीव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेनाशु रुजापहा । दोषकोपाभिघाताभ्यां पक्वजे लिङ्गिते तथा । शान्तिमत्स्नाम्बुपक्वाभ्यां पक्वमन्नमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतसलिलक्वाथः सुखोष्णो व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्नामञ्जिष्ठाकुष्ठसैन्धवैः देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण गुडूच्याः पयसा सह । अक्षयं पक्विनसे च योज्यं सर्व्वत्र लिङ्गिते । रक्तस्रावो जलौकाभिर्नेत्रान्ते पित्तरोगिणः । खादिरोदुम्बराश्वत्थकषायेण च धावितम् । धात्रीदुरालभातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैः समं । गुडूच्या च कृतः क्वाथः सक्षौद्रो विनिमिते । शरत्काले शिशिरे श्राव्ये सम्यक्पोषे तथैव च । त्रिप्रकारेषि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते । लोध्रकसुवर्च्चिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूत्रेण पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः क्वाथो मालिकायाः सशर्करः । रक्तपित्तहरः पानात् पञ्चघृतोऽपि तथैव च । वसन्ते वसन्ते देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भक्तवतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरैर्मृद्वीकाशर्करायुतैः । सपिप्पलीकैः शरदि प्रतिपानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे । लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रं प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पलीलोध्रयष्ट्याह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया मदिरा प्रतिपानके । लोध्रकाष्ठं सलवणं पिप्पल्यो विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे । निदाघेऽर्कतापार्त्ताः शरत्सु दुष्टशोणिताः । प्रावृट्सु श्लेष्मपुरीषाश्च पिबेयुर्वाजिनो घृतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफवाय्वधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्भवो येषां तेषां कार्य्यं विरूक्षणम् । त्र्यहं यवागूरूक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् । शरन्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शिशिरे चैव वसौ यमकमिष्यते । गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् । वायुवेगञ्च वाहस्य स्नेहपीतस्य वर्ज्जयेत् । स्नानपानं सततं दृष्टमश्वानां सलिलागमे । अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे काले द्विः पानं श्रवणं सकृत् । ग्रीष्मे त्रिः स्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणां प्रदातव्या यवानां चतुराढकी । चणकव्रीहिमौद्गानां कलायान् वापि दापयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ शुष्कस्य दातव्याश्चतस्रोऽथ बुषस्य वा । दूर्व्वा पित्तं, यवः कासं, बुषः श्लेष्मसंक्षयम् । नाशयत्यर्ज्जुनः श्वासं, तथा माषो बलक्षयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मजाः सान्निपातिकाः । न रोगाः पीड़यिष्यन्ति दूर्व्वाहारं तुरङ्गमम् । द्वौ रज्जुबन्धौ कुर्व्वाणः पश्चयोरुभयोरपि । पश्चाद्बन्धश्च कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्तास्तृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । घनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कृतवन्धाय कपयो धार्य्याश्चाश्वगृहे मृगाः" इत्यश्वायुर्वेदः । अधिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्यम् ।

अथ गवायुर्वेदः । अग्निपु० "गवाम्माहात्म्यमुक्तं हि चिकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । "शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्कसिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिष्ठाहिङ्गुसैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः । बिल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटजं दन्तमूलेषु लेपः शूलनाशनः । दन्तशूलहरैर्द्रव्यैर्घृतं

चापि विपाचितम् । सर्वरोगहरं ह्येयं जिह्वारोगेषु पू-
जितम् । शृङ्गवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलग्रहे ।
हृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा । त्रिफला घृतमिश्रा
च गवां पाने प्रशस्यते । अतीसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव
प्रदापयेत् । सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा शाखागतेषु च ।
शृङ्गवेरञ्च भार्गीं च कासश्वासे च दापयेत् । दातव्या
भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणान्विता । तैलं वातहरं पित्ते मधु-
यष्टिविपाचितम् । कफे व्योषञ्च समधु रक्तपित्तकरोऽप्यतो ।
तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नक्षतपरं ददेत् । माषास्तिलाः
सगोधूमाः पशुक्षीरं घृतन्तथा । एषां पिण्डी स-
लवणा वत्सानां पुष्टिदा स्मृता । बलप्रदा दृषाणां स्यात्
ग्रहनाशाय धूपकः । देवदारुवचामांसीहिङ्गुगुग्गुल-
सर्षपाः । ग्रहादिगदनाशाय एष धूपो गवां हितः । घण्टा चै-
व गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता । अश्वगन्धातिलैः शुक्लैः
स्तेन गौ क्षीरिणी भवेत्" । इति गवायुर्वेद

अथ वृक्षायुर्वेदस्तत्रैव "वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये प्लक्ष-
श्चोत्तरतः शुभः । प्राग्वटो याम्यतस्त्वाम्र आप्ये ऽश्वत्थ
क्रमेण तु । दक्षिणादिशुत्पन्नाः समीपे कण्टकिद्रुमाः ।
उद्यानं गृहवासे स्यात्तिलानप्यथ पुष्पितान्" इत्युपक्रम्य
"अरिष्टाशोकपुन्नागा शिरीषाः सप्रियङ्गवः । अशोकक-
दलीजम्बुस्तथा बकुलदाडिमाः । सायं प्रातस्तु घर्मान्ते
शीतकाले दिनान्तरे । वर्षारात्रौ तु भूः शोषे सेक्तव्या रोपिता-
द्रुमाः । उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम् ।
विफलाः स्युर्घनाः सर्वे शस्त्रेणादौ हि शोधनम् ।
विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा । फलनाशे
कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः । घृतशीतपयःसेकः फल-
पुष्पाय सर्वदा । आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं
तिलानि च । गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः । मत्स्याम्भसाऽ-
थ सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः । विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं
मांसं हि दोहदम् । सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्द-
नम्" । इहवर्षहितोक्तो वृक्षायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः ।
आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्था० ठक् । आयुर्वैदिकः
आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि० । आयुर्वेदे साधु कथा० ठक् ।
आयुर्वैदिक आयुर्वेदे साधौ त्रि० । [न्तरी ।

आयुर्वेदमय पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्ये मयट् । धन्व-

आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोवेद्यतया विद्यतेऽस्य इनि ।
आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तरि वैद्ये ।

आयुषज् त्रि० आयुषा सजते सन्ज-क्विप् षत्वम् । आयुः
सम्बन्धे "सोमः पवत आयुषक्" ऋ०९,२५,५ । "पवस्व
देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः" ऋ०९,६३,२२ ।

आयुष्क पु० आयुषा कायति कै-क । आयुषा प्रकाशमाने
प्रशस्तायुष्के ।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम-णिङ्-अण्
उप०स० । आयुरभिलाषुके "अथात आयुष्कामीय रसा-
यनम्" इति सुश्रुत । "आयुष्कामेण यष्टव्यं न जातु पर-
योषिति" मनुः ।

आयुष्कृत् त्रि० आयु करोति कृ-क्विप् तुक् । आयुर्वृद्धि-
करे रसरसायनादौ च यूर्वृद्धिशब्दे ७७५ पृष्ठे तान्यु-
क्तानि । ट । आयुष्कर त्रत्यर्थत्र त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुष्टोम पु० आयु साधन स्तोम शाक०त० षत्वम् ।
१ आयु साधने त्र्यृचसदायात्मके स्तोमभेदे २ तत्स्तोमयुक्ते-
यागभेदे च ।

आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य मतुप् । १ चिरजीविनि "आयु-
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" "आयुष्मन्त
सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्" मनु स्त्रियां ङीप् ।
२ विष्कम्भावधिके तृतीये योगे पु० । "विष्कम्भ प्रीतिरायु-
ष्मान्" ज्यो०ति० । आयुरिति शब्दोऽस्त्यस्य मतुप् । ३ आ-
युःशब्दयुक्ते मन्त्रभेदे "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा-
चैव समाहित" छ०प० । तत्र आयुष्यसूक्तशब्दे
दृश्यम् । भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे भवमार्थेऽपि तदि-
तादि । ततआयुष्मान् तत्रायुष्मान् ।

आयुष्य त्रि० आयु प्रयोजनमस्य "स्वर्गादिभ्यो यत्" पा०मा०
यत् । आयु साधने आयुर्वृद्धिशब्दोक्ते रसरसायन-
द्रव्यकर्मादौ । "आयुष्य प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यश भुङ्क्ते दक्षिण-
मुखः" "इद यशस्यमायुष्यमिदं नि श्रेयस परम्" "धन्यं
यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्य स्वातिथिपूजनम्" इति च मनुः
"आयुष्योऽन्या अस्यैव आत्मनिष्क्रयणो भवति" शत०ब्रा० ।

आयुष्यसूक्त न० कर्मधा० । "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा
तत्र समाहित" छ०प० उक्ते "आभ्युदयिकश्राद्धादिषु जप्ये
सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् । "आयुर्विश्वायुर्विश्वमायुरशीमहि ।
प्रजात्वष्टधार निधेह्यस्मे यत जीवेम शरदां वयन्ते ।
आयुषे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदं पृथिव्या दिवोजनि-
त्राः शृण्वन्त्वापोऽध्यक्षरन्ती सोमोमोऽङ्गाय ममायुषे
मम प्रजावर्चसाय यजमानस्यास्यै आयुष्य राज्याय" भव-

भवतायुषः। उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कृशान्नावजानीत दीर्घमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्व्वे ह्याशीविषास्त्रयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा। ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च। तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्ब्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन। अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर॥ सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा दहत्यायुर्म्मनुष्याणां न संशयः। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्ज्जनञ्चैव दूरे कार्य्यं हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्य्यं स्यात् शुक्लं धार्य्यन्तु पण्डितैः। वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो॥ रक्तं शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनी चापि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते॥ विपर्य्ययं न कुर्व्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यधृतं धार्य्यं न चापदशमेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम॥ अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च। पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्व्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः। पर्व्वकालेषु सर्व्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्। समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वर॥ नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च। न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च। प्रतिषिद्धान् धर्म्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः। पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाकं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तम॥ आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत्। वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत्। न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु। दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत्। सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः। बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन। भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत्। तोयपूर्व्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः। पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्क्त्यान्तु भोज्यमन्नं नरेश्वर॥ विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने। पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्यपि। निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै न कर्त्तव्यं भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्यं तथोदकम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अद्भिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा। स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम्। कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते। अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत॥ तेन पित्र्याणि कुर्व्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियञ्च कदाचन। न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत्। संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम्। न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः। इन्द्रियाणि सकृत् स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्व्वीत पित्र्यं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्म्मणा। ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव॥ पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा। सर्व्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत्। निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृष्ट्वापो हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहशारिकाः। अधन्ये ते तु पापाय तत्र च तैलपायिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गल्यानि चैतानि तथा क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीं तथा। वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर॥ बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च। सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च निर्म्मितं यन्निवेशनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर॥ सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत्। नक्तं न कुर्व्वीत पित्र्यं भुक्त्वा चैव प्रसाधनम्। पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्य्या भूतिमिच्छता। वर्ज्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत॥ शेषाणि चाव

दातानि पानीयस्यापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूतास्तु प्रशस्तां लक्षणैस्तथा । वयस्थास्तु महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हसि । अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तत । पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्म्मेषु भारत ॥ कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते । पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा । नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ॥ दारुणेषु च सर्व्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्ज्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्व्वाणि भारत ॥ प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्म्माणि कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा राजेन्द्र । तथायुर्व्विन्दते महत् । परिवादं न च ब्रूयात् परेषामात्मनस्तथा । परिवादो ह्यधर्म्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ॥ समार्षां व्यङ्गिताञ्चैव मातुः स्वकुलजां तथा । वृद्धां प्रव्रजिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च न च गच्छेद्विचक्षण । पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्जयेत् । श्वित्रिणाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ॥ लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः । मनोज्ञां दर्शनीयाञ्च तां भवान् वोढुमर्हति । महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ॥ अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता । अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्व्वाः समाचरेत् । न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्व्वशः । अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्ज्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितशायिता । प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै । पारदार्य्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा । यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्नायान्न पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ॥ देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् । अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः । अनर्च्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि । अनागतायां सन्ध्यायामागतश्च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरूणाञ्च कार्य्यमेवानुशासनम् । हितं वाऽप्यहितं वाऽपि न विचार्य्यं कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे ऽथ यत्नः कार्य्यो नराधिप ॥ हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु चैव ह । यत्नवान् भव राजेन्द्र । यत्नवान् सुखमेधते । अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् । युक्तिशास्त्रञ्च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत ॥ गान्धर्व्वशास्त्रञ्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च । पत्नीं रजस्वलां या च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् । स्नाताञ्चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीमुपागच्छेत पण्डितः । ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्व्वशः । यष्टव्यञ्च यथाशक्ति यज्ञैर्व्विविधदक्षिणैः । अत ऊर्द्ध्वमरण्यञ्च सेवितव्यं नराधिप ॥ एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्त्तितः । शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्य्यो युधिष्ठिर ॥ आचारो भूतिजनन आचारः कीर्त्तिवर्द्धनः । आचाराद्वर्द्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् । आगमानां हि सर्व्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते । आचारप्रभवो धर्म्मो धर्म्मादायुर्व्विवर्द्धते । एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् । अनुकम्प्य सर्व्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम्” । अन्ये चाचारा आचारशब्दे ६१०पृष्ठे उक्तास्तेऽपि आयुर्वृद्धिकराः । आयुःकालश्च स्वाभाविकः जीवभेदेन भिन्नः । तथा हि “ब्रह्मणोऽब्दशतमिति” श्रुतेः ब्रह्मणो निजपरिमाणेन वर्षशतायुः तत्र” सि० शि० दर्शितम् “चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते । निजेनैव तु मानेन आयुर्व्वर्षशतं स्मृतम् । तत् पराख्यं तदर्द्धं तु परार्द्धमभिधीयते” “सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः संध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । स्मृतं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती । परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया” सू० सि० । तेन सौरैः ४३२०००० वर्षैः चतुर्युगं तेन सहस्रगुणितेन ब्राह्ममहः ४३२०००००००० रात्रिश्च तावतीति ८६४०००००००० वर्षात्मकाहोरात्रमानं तस्य ३६० गुणने तस्य वर्षमानम् ३११०४०००००००० एतच्छतगुणितं तस्यायुर्मानम् अयमेव महाकल्पः “शतायुः सदानन्द एवं प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः” सि० शि० उक्तेः । जैगीषव्यस्य च दशमहाकल्पजीविता “दशसु महाकल्पेषु

विपरिवर्त्तमानेन सयेति" सा०कौ० "तद्वाक्यात् तेन माह्मायुःकाला द्यगुणिताः" २१०४४००००००००००० तस्यायुः। अथ मनूनामायुःप्रमाणम्। "युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" सू० सि०। चतुर्युगमानञ्च ४३२०००० तच्च७१गुणितम् ३०६७२००००सौरवर्षाः एकैकमनूनामायुःकालः। मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजीवितेत्युक्तेः ४३२००००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४००००००० तस्यायुः कालः। देवानामायुस्तु ब्राह्मदिनमानम् "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनूक्तेः ब्राह्मदिनपर्य्यन्तं तेषां स्थायित्वम् "कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः" इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां स्रष्टृत्वोक्तेः प्रतिकल्पेऽपि तथैव स्रष्टृत्वमिति। एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेदः मनुनोक्तः। "अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः" तेन सत्ययुगे ४०० वर्षाः। त्रेतायां ३००वर्षाः। द्वापरे २००वर्षाः। कलौ शतं वर्षाः। पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुतसहस्रशतवर्षायुष्ट्वोक्तिः मनुविरोधादप्रामाण्यैव। सत्कर्म्मभिस्तु प्राणायामतपःप्रसादिभिः रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्वृद्धिशब्दे ७७५पृष्ठे उक्तम्। तेन दशरथादीनां दशवर्षसहस्राद्यकरण रामायणोक्तं सङ्गच्छते। सत्कर्म्माभिप्रायेणैव पुराणवचनं लक्षाद्यायुर्बोधकं मन्तव्यमिति तु युक्तम्। ततश्च जातकप० उक्तं नरगजयो १२० वर्षाः। अश्वस्य दन्तसंख्यया। ३२वर्षा वा। गोमहिष्यादेः २४ वर्षाः खरोष्ट्रयोः २५ वर्षाः। शुन १२ वर्षाः व्याघ्रादे १६वर्षाः परमायुः। तत्र नरस्य शतायुष्ट्वस्य श्रुत्युक्तावपि विंशोत्तरीयविभागार्थमिह १२० वर्षोक्तिरिति बोध्यम्।

आयोग पु० आ+युज-घञ्। गन्धमाल्योपहारे, २व्यापारे ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च "परस्त्रै करणिकारस्य किंशुकस्य समुत्थितः। स देवोऽभ्रसरायोग प्रदीप्त इव लक्ष्यते" रामा०

आयोगव पुंस्त्री० अयोगव एव स्वार्थे अण्। वैश्यकन्यायां शूद्रेणोत्पादिते जातिभेदे। "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" "आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः" इति च मनु "मनुष्यानां निषादानां तक्षिण्यायोगवस्येति" मनूक्तम् काष्ठतक्षणं तस्य वृत्तिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

आयोजन न० आ+युज-ल्युट्। १उद्योगे, २आहरणे च।

आयोजित त्रि० आ+युज-णिच्-क्त। १कृताहरणे २सम्यक् सम्पादिते च "कुसुमायोजितकार्मुकः मधुः" कुमा०।

आयोद पु० अयोदस्यापत्यम् वा० अण्। धौम्ये मुनौ। "एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा०आ०३अ०।

आयोधन न० आ+युध+आधारे ल्युट्। १युद्धस्थाने। "आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्" भट्टिः "आयोधने कृष्णगतिं सहायम्" रघुः। "आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर! याते" रघुः। भावे ल्युट्। २योधने, युद्धक्रियायाम्।

आर पु० आ+ऋ-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १मङ्गलग्रहे, २शनिग्रहे, "आरे स्वस्थे चतुष्पाङ्गोभयम्" नील०ता०तत्र मङ्गलस्य वक्रगत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम् कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादपि तथात्वम् ३मधुराम्लफले वृक्षभेदे च। ४प्रान्तभागे ५कुण्डलोष्ठे ७पित्तले च न०। अरा इव स्वार्थे वा अण्। ८कोणे। कोणस्य चक्राकारखड्गाकारत्वात् तथात्वम्। द्वादशारचक्रं षोडशारचक्रम्। "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्–श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" तन्त्रम्। "आरान्तरेणावमतत् सक्थिप्याङ्गं क्षणेन रु" इति भा०आ०३३अ०। भावे घञ्। ९गमने पु०। आ+ऋ-कर्म्मणि घञ्। १०दूरे च दूरस्य च बहुयत्नेन प्राप्यत्वात् तथात्वम्। "इषुधिस्तारेऽस्मन्निधेहि" यजु०१६,१२, "आरे दूरे" वेददी०। "आरेबाधस्व दुच्छुनाम्" य०१९,३८,

आरकूट पु०न०। आरं पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच्। १पित्तलाभरणे। "किमारकूटाभरणेन न श्रियः" इति नैषधम्। आरमतिशयं कूट्यते दह्यते कूट-दाहे कर्म्मणि घञ्। २पित्तलमात्रे च तस्यातिशयदाहसहत्वात् तथात्वम्।

आरक्त पु० ईषत् रक्तः प्रा०स०। १ईषद्रक्तवर्णे २तद्वति ३सम्यगनुरक्ते च त्रि०। भावे क्त। ४अनुरागे न०

आरक्ष पु० आ+रक्ष-अच्। १हस्तिकुम्भाधःस्थले, "आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शितायाम्" माघ २हस्तिमस्तककर्म्मणि, ३सैन्ये च। ४रक्षके त्रि०। "शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः" भट्टिः। "तेषामारक्षभूतन्तु पूर्ब्बं दैवं नियोजयेत्" मनुः। भावे घञ्। ४रक्षायाम् पु० "रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आज्ञमारक्षवर्जितम्। भावे अ। आरक्षा तत्रार्थे स्त्री रक्षा च वैदिककर्म्मादौ प्रोक्तसम्पादिकेण

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विघ्नकारकनिवारणार्थो व्यापारः ।

आरग्वध पु० आ+रुगे-शङ्कायां क्विप् आरुग् रोगशङ्कामपि हन्ति हन्-अच् वधादेशश्च । (सोंदाल) इति ख्याते वृक्षे । "आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनोत्तमः । ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् । तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वित्रहरं यथा । "आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत् तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यञ्जयेच्छ्वित्री श्विरं श्वित्रं विनश्यति" चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहृत् । "आरग्वधमूलं कर्षं हि तथा शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च सार्द्धे मूत्रप्रस्थे कटुतैलं पक्वम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् । निर्मूलयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवो नैव" चक्रद०

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता हरीतकीभिः क्वथितं कषायं । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च" ।

आरट त्रि० आरटति आ+रट-अच् । १सम्यक् शब्दकारके २नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्यते विख्याप्यते आ+रट टच् टस्य नेत्वम् । विशिष्टाश्वोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवृतिः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन-ड । (आरव) देशजाते घोटके । "आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चैः" माघः अश्वशब्दे ५०४पृष्ठे शास्त्रधर्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+ऋ-अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्ते ।

आरणेय पु० अरण्या भवः अरणी+ढक् । १शुकदेवे तस्यारणीसम्भवकथा अरणीसुतशब्दे ३१९पृष्ठे विवृता । अरणिमरणिहरणमभिकृत्य कृतोग्रन्थ ढक् । भारतवनपर्वान्तर्गते अरणिहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व, वनपर्वणि ३११अध्यायावधि ३१४ अध्यायपर्य्यन्तम् "आरणेयं ततः पर्व" भा० आ० १अ० अरण्या इदं, स्वार्थे वा ढक् । अरणीसम्बन्धिनि ३वस्त्रभेदे ४अरण्यां च "आरणेय इदं ब्रह्म ब्राह्मणाय तपस्विने । भा० व० ३१४अ० ।

आरण्य त्रि० अरण्ये भवः ण । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च द्विविधा ग्राम्या आरण्याश्च यथाह पैठी० "ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः, महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः" एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्भिन्ना अन्येऽपि पशवः ग्राम्या आरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ पृष्ठादौ उक्ताः । पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वसाम्यात् शकुनादीनामपि "उष्ट्रो वा यदि मेषश्छागो वा यदि हयः । पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते" इति यज्ञपार्श्वोक्तेः । अत एव अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान्" इत्यादौ पक्षिणामपि य० वे० २४अ० मन्त्रव्याख्याने "अथारण्या पशव उच्यन्ते" वेददीपे उपक्रान्तम् अन्ते च कपिञ्जलादयः इत्येतान्ताः आरण्या पशव इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१०पृष्ठे दृश्यम् तत्र स्त्रीपशूनामहिंस्यत्वम् "अघ्न्यास्त्रियं प्राकृतिर्य्यग्योनिगतामपीति" शास्त्रात् वि०त० यन्निर्णीतं तत् अश्वमेधातिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्भनविधानात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । "आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना" । "आरण्यांश्च पशून् सर्वान्" इति च मनुः । "आरण्याः सुमनसईपिरे न चक्रुः" माघः "सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्या" तैत्ति० ब्रा० तद्विशेषाश्चौषधिशब्दे वक्ष्यन्ते २अकृष्टपच्यधान्यभेदे च । "यदकृष्टे पच्यते तेनारण्यम्" शत० ब्रा० । ज्योतिषोक्ते ३मकरादिमासे ४सिंहे दिवसे ५मेषे ६वृषे च राशौ च ७ च "मकरादिमासविशौ च सिंहौ दिवसेऽजवृषभौ च, ज्यो० त० उक्ते ७अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरण्यवासमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । युधिष्ठिरादीनां वनवासाधिकारेण व्यासेन कृते भारतान्तर्गते ८पर्वभेदे । रामस्य वनवासाधिकारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ९काण्डभेदे च ।

आरण्यक त्रि० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १अरण्यभवे पथि अध्ययनेऽन्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एतार्थे वुञः साधुत्वं तद्भिन्ने न वुञ् किन्तु ण एव । आरण्यः पशुः गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे णः । तत्र मनुष्ये "आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः" रघुः । अध्ययने ऐतरेयारण्यकम् तैत्तिरीयारण्यकं बृहदारण्यकम् "अरण्येऽध्ययनादेव आरण्यकमुदाहृतम्" इत्युक्तेरारण्यकत्वमेषाम् । तानि च तत्तद्वेदभागभेदाः । "आरण्यकमधीत्य च" मनुः । "आरण्यकञ्च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा" भा० आ० १अ० । "शास्ते चारण्यके गुरुः" भा० उद्यो० ३०४ अ० । "अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात् सारासारदिदृक्षया । वेदवादानतिक्रम्य

शाखाख्यारण्यकानि च । विपाश्य कदलीस्तम्भं सारं ददृशिरे न ते” इति भा॰शा॰ १८अ॰ । ४अरण्यगेये सामभेदे च । स्वार्थे कन् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते पर्वभेदे “एतदारण्यकं पर्व भा॰आ॰प॰१अ॰ । आरण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ६काण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुंस्त्री॰ अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म॰ । वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहण श्लेष्मणो गुरुः । वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः” इति भा॰प्र॰तन्मांसगुणा उक्ताः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

आरण्यगान न॰ आरण्यं वनगेयं गानम् । सामवेदान्तर्गते गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु॰ कर्म॰ । स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे पशौ आरण्य शब्दे विवृतिः ।

आरण्यमुद्ग पु॰नि॰कर्म॰ । वनमुद्गे । आरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णोऽस्यस्याः अच् टाप् । (मुगानी) मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि॰

आरण्यराशि पु॰नि॰कर्म॰ । आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मकरादिमार्द्धे दिवसे ३मेषे ४वृषे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम–क्तिन् । १उपरमे, २निवृत्तौ च ।

आरत त्रि॰ आ+रम–क्त । १उपरते २विरते च “अनारतं तेन पदेषु लम्भिता” किरा॰ । [(एका)(वगी) प्रभवौ ।

आरथ पु॰ ईषद्रथः प्रा॰स॰ । एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध त्रि॰ आ+रध–क्त । सिद्धे तिका॰ फिञ् । आरद्धायनिः तदपत्ये पुंस्त्री॰ ।

आरनाल न॰ आर्च्छति आ+ऋ–अच्, आरं नल–गन्धे घञ् आरो नालो गन्धो यस्य । काञ्जिके । “आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः” भा॰प्र॰ । “आरनाल दधि क्षीरं कान्दुपक्वं च सक्तव । स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति” अत्रिस॰ । वा कप् । आरनालकमप्यत्र ।

आरब्ध त्रि॰ आ+रभ–क्त । कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः” सा॰द॰ “अनारब्धकार्य्ये एव तु” इत्यादि शा॰सू॰ । यस्य क्रियदंशं कर्त्तुमारेभे तादृशः पदार्थः आरब्धः । भावे क्त । २आरम्भे न॰ “प्रलयपर्य्याद्येषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्” तिथि॰त॰ विष्णुः ।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयो तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि स्वभोगफलसमाप्तिं न नाश इत्येतत् शा॰सू॰भा॰ स्थिरीकृतम् यथा “तस्य हेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशेऽभ्युदयस्य भाविनो विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । “अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्व्वे तदवधेः” शा॰ सू॰ “पूर्व्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारित स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्ययोरेवेति विचार्य्यते तत्र “उभे ह्येवैष एतेन तरतीत्येवमादि” श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्व्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनजन्म निर्मितम् । कुतएतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति” शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । नतु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्म्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिदुपेक्षेत नहि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्य्यं कर्म्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः” भा॰ । “चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य कर्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् । यथा च आरब्धफलस्य कर्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निर्णीतं शा॰सू॰भा॰ ३अ॰३पादे यथा “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा॰सू॰ “विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वीतशोकभयेत्वेवेति चिन्ता सम्भवति नापि भुञ्जानस्तृप्यति न वेति चिन्त्यते। उपपद्यते चेयं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तथा-ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरन्ति। वशिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्व्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां, भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते। ते च केचित् पतिते पूर्व्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थितएव तस्मिन् योगैश्वर्य्यवशादनेकदेहादानन्यायेन। सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते। तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते। न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः। यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति "अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकलएव मध्ये स्थातेति" श्रुतेः। यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्म्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्म्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्म्माय देहान् युगपत् क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति। न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात् स्वमाविवेशेति स्मर्य्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्म्मणि कर्म्मा-न्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्ध-बीजं कर्म्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाऽऽशङ्क्येत न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्येवमाद्या" "स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इति च। स्मृतिरपि "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति"। "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति" चैवमाद्या। न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्म्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते न ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्म्माशयस्य मुक्ते शरीरे निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरमिति" शरीरपातावधिकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः" भा०। अतएव भाष्यरत्ने उक्तम् "उपासनादिसंसिद्धतोषितेश्वरनोदितम्। अधिकारं समाप्यैव प्रविशन्ति परं पदम्" इत्यवधेये "ध्वान्ते समारब्धमिवार्ण्णवान्त" किरा०। "समारब्धम् सेवावरवम्" भट्टि०। समारब्धरूपेण व्याख्यानात् पाठ तेनास्य अवरव्यार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति

आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ—अटि ङीप्। नाट्ये वृत्तिविशेषयुक्ते सा०दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदोदाहरणसहिता सा०द० उक्ता यथा "मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धताऽऽरभटी मता। वस्तूत्थापनसम्फेटौ संक्षिप्तिरवपातनम्। इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः। मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते। यथोदात्तराघवे। "जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभिर्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी। एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदराः मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवः" इत्यादि। सम्फेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः। यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः। संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा। संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः। उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। वालिनिवृत्त्या सुग्रीव यथा वा परशुरामस्यौद्धत्य-निवृत्त्या शान्तत्वापादनं "इदं ब्राह्मणजातिरव्यसनतः पापं चरित" च मे शैवेन कृताम्बशुम नवनवा चैवं नातावपि। हन्त कर्णापि पूर्व्वदोषमहर्षं योऽयं त्वया

मेवसा सह। ब्राह्मणत्वेन गमितः क्षेमाय दर्पोमम"। मवेशश्वासनिष्क्रान्तिहर्षविस्मयसम्भवम्। अश्रुपातनमित्युक्तम्। यथा कल्पराघवे षष्ठेऽङ्के। प्रविश्य हस्तन्यस्तः पुरुष इत्यतः प्रभृति निष्क्रमणपर्य्यन्तम्। सर० क० उक्ते शब्दालङ्काररूपे १वृत्तिभेदे च सा च २८८पृष्ठे दृश्या। आरः सामर्थ्येन गामी भटः। २शूरे वीरे पु० हेमचन्द्रः।

आरभ्य अव्य० आ+रभ—ल्यप्। १उपक्रम्येत्यर्थे "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्व्वतराजपुत्रीम्" दुर्गो०त०धृ०। "अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा। कर्मणि क्यप्। २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि०।

आरमण न० आ+रम—भावे ल्युट्। १आरामे, विश्रामे आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट्। आरतिसाधने "स आलम्भार मणं नाविन्दत्" तैत्ति० "अनुयोरेवैते आरमणे कुरुत" शत० ब्रा०।

आरम्वण न० आ+लवि—ल्युट् वेदे लस्य रः। आलम्बने "तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्वणान्यादायात्मान परियन्ति" छा०उ० "अनारम्वणानि अनालम्बनानि" भा०। "यदिदमन्तरिक्षमनारम्वणमिव केनाक्रमेण यजमानःस्वर्गलोकमाक्रमेत्" वृ०उ०।

आरम्भ पु०आ+रभ घञ् नुम्। १उद्यमे २त्वरायां स्वार्थं परार्थं वा ३गृहादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्रस्तावने ६वधे ७दर्पे च। "अनारम्भोऽपि परगृहसुखी सर्पवत्" शा०सू०। "आरम्भे कर्मणां विप्र! पुण्डरीकं स्मरेद्धरिम्" स्मृति "न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" गीता "सीतादिश्योर्ऽश्वियैर्वामारम्भःप्रथमक्षणे। इति म०त० व्यासः "अयथावलमारम्भः" माघः। "आगमैः सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयः" इति रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिकव्यापारोपक्रमश्चारम्भः। श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषे अशौचनिमित्तारम्भोऽपि प्रक्रान्तकर्मारम्भस्तेन आरब्धस्य सूतकादेः प्रतिबन्धकत्वम्। यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः। नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया। तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भः स्यादिति स्मृतिः आरब्धे सूतकं नस्यादिति" ति०त०विष्णुः। द्रव्याणां द्रव्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते व्यापारे "द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्" भाषा०। कर्मणि घञ्। ८आरभ्यमाणे "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" रघु०। "विलापितारम्भरसायतस्ये" कुमा०।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ—ण्वुल् नुम्। १आरम्भकारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां २विजातीयसंयोगे च। "तत आरम्भकसंयोगनाशः" मुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा०।

आरम्भण न० आ+रभ—ल्युट् नुम्। १आरम्भशब्दार्थे कर्मणि ल्युट्। २आरभ्यमाणे च। यथा "सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"छा०उ० "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः"शा०सू० आरम्भणं प्रयोजनमस्य अनुशतिका० अण्। ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे त्रि०। आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट्। ४उपादानकारणे "किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्" यजु० १७, १८। "लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायैर्निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते। स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतोविश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्, अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति। स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति आरम्भणमुपादानकारणम् मृदिव घटानाम्" वेददी०।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ—शक्यार्थे अनीयर् नुम्। यस्य आरम्भःकर्त्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे "तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति" विवरणोपन्यासः।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्व्वकः कथाभेदः। वैशेषिकाद्यभिमते परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके वादे। स च "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" वै०सू० दर्शितः "आत्माकाशाणुसुखतः कारणं पूर्व्वमिष्यते। कुलालादिमदण्डन्तु घटवज्जन्मनाशभाक्। पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताश्च यः। द्व्यणुकादि क्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति" हि तेषां वादः। शा०भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा "परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्त्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्य्यद्रव्ये समानजातीयं, गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययाऽदर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्। न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमभिवितुमर्ह-

नोति। इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति। “महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्” सू०। “एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारब्धकार्य्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्य्ये गुणान्तरम्। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यम् न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम्। अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्। यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्य्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नो ह्रस्वम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं छिन्नम्। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्य्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्य्ये चेतनान्तरं नारभेत। नह्यचेतनानाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरब्धमपि कार्य्यं द्रव्यं प्राग्गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात्। “कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्” “तद्विपरीतमणु”। “एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते” इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्। तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति। सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार “प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यते” इति। यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम्। दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम्, नेति ब्रूमः तत् सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति। नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः” इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः। “उभयथापि न कर्माऽतस्तदभावः” सू०। इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं सर्वन्तत् स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते। स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्त्तते सोऽपकर्षपर्य्यन्तगतः परमाणुः। सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं सावयवत्वाद्याद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्य्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषाञ्चापकर्षपर्य्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्य्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते वियोगावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति वेति साङ्ख्यप्रक्रियायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति अतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म। अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः। "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः? साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्। तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छता प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "नित्यमेव च भावात्" सू०। अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसम्। अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः। अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्" सू०। सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्य्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेत विपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः? एवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति। तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं "सदकारणवन्नित्यमिति"। तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः। यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् "अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभाव" इति। तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति यद्यति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्। "अविद्या चेति"। तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्य्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो द्व्यणुकनित्यताप्यापद्येत। अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागेवोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात्। अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत। नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेव स्यात् यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवत् मूर्त्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते। तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्यादभिप्रेतविपर्य्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः।" "उभयथा च दोषात्" सू०। गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते तद्वत् परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा। उभयथापि दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः। न चान्तरेणापि मूर्त्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्यते कार्य्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां रूपरसस्पर्शानां, कारणगुणपूर्ब्बकत्वात् कार्य्यगुणानाम्। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरूपरसानां, न चैवं दृश्यते। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः"। एतेनार्हतमतस्थोऽपि आरम्भात् निरवयवसमर्थनम् परेषामकिञ्चित्करम्। महाकाशसंयोगेन नियामकत्वाभावात् उदयकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वासम्भवात् क्रियाया मूर्त्तद्रव्याधीनत्वात् मूर्त्तस्य चावयवसंयोगाधीनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात्। यच्च निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्थनं तदप्यकिञ्चित्करं नित्यत्वादिपक्षद्वयच्छेदकत्वासम्भवात् दिग्विभागस्यावच्छेदकस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभाजकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायोगात्। किञ्च "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता" इत्यापत्तिश्च तथाहि दिगवच्छेदेन संयोगे हि पूर्व्वादिचतुर्दिग्भेदेन ऊर्द्ध्वाधोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु विभिन्नगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडंशतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत्। वस्तुतः प्राच्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्य्यादिसम्बन्धाधीनत्वेन तस्य च सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न सम्भवत्येवेति दिगवच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्व्वथा ऽयुक्तमेव। अधिकम् अवयविशब्दे ४११पृष्ठादौ दृश्यम्

आर(रा)व पु० आ+रु–अप् पक्षे घञ्। अव्यक्तशब्दे। "वानरारावकुरावम्" रामा०। "उत्क्रोशतां वनारावो नादरं जलदारवम्" भट्टिः।

आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० ष्यञ्। रसभिन्नत्वे नास्ति रसोऽस्य बहु० त स्वार्थे न ष्यञ्। अरसत्वपरता चेत्येव "उष्ण रस्यति मन्दतामरसतामिति" चन्द्रा०।

आरा स्त्री आ+ऋ–अच्। चर्म्मभेदकास्त्रभेदे। (टेको) इति

ख्याते २लौहास्त्रे। "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" श्रुति ३प्रतोदे च "या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे" ऋ० ६,५३,८,। "उद्यस्यारामपक्षायोत्थितस्य" माघ। "आरा प्रतोदम्" मल्लिनाथः।

आराग्र न० आराया अग्रम्। १आराया अग्रे "आराग्रमात्रोऽह्यवरोऽपि दृष्टः" श्रुति। "अर्द्धचन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्रं मुखमुच्यते। आराग्रन्तु मुखं तेषां क्षुरप्रपत्रादिभेदतः" इति हलायुधोक्ते २अर्द्धचन्द्राकारक्षुरप्राद्यस्त्रमुखे च।

आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज—कनिन् ङीप्। देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ्। आराज्ञक। तद्देशभवे त्रि०।

आरात् अव्य० आ+रा बा० आति। १दूरे, २समीपे च। "आराद्व दयितमिवावगाढमारात्" माघ। "तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्" रघु "विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्" भट्टि

आराति पु० आ+रा—क्तिच्। शत्रौ। द्विरूपकोष।

आरातीय त्रि० आराद्भव जात आगतो वा वृद्धत्वात् छ आराच्छब्दस्य वर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः। १निकटदूरयोर्भवे २तत्र जाते ३ताभ्यामागते च।

आरात्रिक न० अरात्रावपि निर्वृत्तं ठञ्। (आरति) नीराजनकर्म्मणि। दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इह दिनेऽपि दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् "ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम्। महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः। प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा। आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्" हरि० विलासे तल्लक्षणादि। तस्य देवांगभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा "आदौ चतुः पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम्। सर्वेषु चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्"। "शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" चतुःषष्ट्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध—ल्युट्। १पाके, २सिद्धौ णिच्—ल्युट्। ३साधने ४प्राप्तौ ५तोषणे ६सेवने तोषणसेवनयोः संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् "शक्यमाराधनमपि रमणीयमस्याः" शकु०। "आराधनायास्य सखीसमेताम्" कुमा०। आराध्यतेऽनेन णिच्—करणे ल्युट्। ७सेवासाधने "इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः" कुमा०। "सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य" भाग० प्रह्लादोक्तिः। [सेवायाम्।

आराधना स्त्री आ+राध—णिच्-युच् स्त्रीत्वात् टाप्।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध—णिच्-शक्यार्थे अनीयर्। आराधनयोग्ये "सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम्" रघु।

आराधय पु० आ+राध—णिच्—बा० श। आराधनकारके ब्राह्म०भाषादौ प्रसिद्धः। आराधय्यम् आराधनकर्तृत्वे न०।

आराधयितृ त्रि० आ+राध—णिच्—तृच्। १परिचारके। २सेवके "नन्वयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते" शकु०।

आराधित त्रि० आ+राध—णिच्—क्त। सेविते। "नाराधितोऽयं पुरुषः प्रधान तेषां वृथा जन्म नराधमानाम्" भाग०।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम—आधारे घञ्। कृत्रिमवने १उद्याने "आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी० आत्मा आराम इव। घञन्तस्य पुंस्त्वात् शासनात् क्लीवत्वोक्ति प्रामादिकी। "वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि" मुहू०चि०। "चैत्यद्रुमतडागानामारामस्य गृहस्य च" "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" "तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः" इति च मनुः "जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे। दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता" इत्यर०टी०उक्ते षोडशभिश्च रगणैरारामः इत्युक्ते २दण्डकभेदे च। आ+रम—भावे घञ्। ३आरतौ "योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः" गीता। अन्तरात्मनि आरामोऽस्येति विग्रहः "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति" गीता। आरामकरणप्रकार "वृहत् सं० उक्तः यथा "प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः। यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत्। मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत्। पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि। अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः। मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा। पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः। द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः। एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः। मूलच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः प्रयत्नतः। अजातशाखाञ्छिशिरे जातशाखान् हिमागमे। वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक् प्रतिरोपयेत्। घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः। आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्क्रमणविरोपणम्। शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः। रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते। सायं प्रातश्च

घर्म्मान्ते, शीतकाले दिनान्तरे। वर्षासु च भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः। जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्ज्जुनाः। बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः। वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा। तिमिरोऽम्रातकश्चैव षोडशानूपजाः स्मृताः। उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्। स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम्। अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम्। मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीड़िताः। शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता। अदृश्यश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्नुतिः। चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम्। विड़ङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा। फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः। शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिवृद्धये। अविकालघृतसम्पूर्णसाढकद्वे तिलाढकम्। प्रस्थो गव्यो जलद्रोणो गोमांसं तुलया सह। सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः। वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा। वासराणि दश दुग्धभावितं बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम्। गोमयेन बहुशो विरूक्षितं क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम्। मत्स्यशूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्म्मितावनौ। क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत्। तिन्तिडीत्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः। पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया। कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्फोतधात्रीधववासकानाम्। पलाशिनीवेतससूर्य्यवल्लीश्यामातिमुक्तैः सहिताष्टमूली। क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते तालानि वा त्र्यं कपित्थबीजम्। दिने दिने शोषितमर्कपादैर्म्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधिरोप्यम्। हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं खात्वाऽवटं प्रोक्तजलावपूर्णम्। शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत् प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन। चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च प्रपूरयेन्मृत्तिकयान्तरस्थैः। मत्स्यामिषाम्भःसहितं च हन्याद् यावद्घनत्वं समुपागतं तत्। उप्तं च बीजं चतुरङ्गुलाधो मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम्। वल्ली भवत्याशु शुभप्रवाला विस्मापनी मण्डपमावृणोति। शतशोऽङ्कोलसम्भूतफलकल्केन भावितम्। एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा। वापितं करकोन्मिश्रमृदि तत्क्षणजन्मकम्। फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम्। श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्। अङ्कोलद्भिश्छायायां सप्त कृत्वैवम्। माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य। करकाजलमृद्योगे न्युप्तान्यह्ना फलकराणि। ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्तम्। उक्तानि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि"।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला। सुगन्धिपत्रयुक्ते क्षुपभेदे राजनि० "आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी" वैद्य०।

आरामिक त्रि० आरामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठक्। उद्यानपाले

आराल त्रि० ईषदरालम् प्रा०स०। ईषत्कुटिले तारा० इतच्। आरालित ईषत्कुटिलिते त्रि०।

आरालिक त्रि० अरालं कुटिलं चरति ठक्। १पाचके २कुटिलचारिणि च। धनलोभेन परप्रेरितोऽपि पाचको विषादिकं दद्यादित्यस्य कुटिलचारित्वम्। अतो राज्ञा यथाभूता पाचकानियोज्यास्तदुदर्शितम् सुश्रुते यथा "रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽमात्यतां गताः। विरक्ताः क्रोधविष विवरं प्राप्य तादृशम्। विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः। स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित् सुभगेच्छया। विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः। तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः। यस्मात् चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम्। न विश्वसेत्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित्। कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम्। अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम्। क्रोधपारुष्यमात्सर्य्यमदालस्यविवर्जितम्। जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम्। मेधाविनमसम्भ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम्। पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्ज्जितम्। पूर्व्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम्। महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम्॥ प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि। सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम्। विकक्षविसृष्टविसृष्टं सवितानं कृतार्च्चनम्। परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम्। तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम्। शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः। संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः। स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः। तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः। आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः। तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत्। माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः। भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन। इङ्गितज्ञो मनुष्याणां

शाकुचेष्टासुखवैकृते । विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् । न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च । अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते । क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि । आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः । केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया । असतीमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः । तस्मात् परीक्षणं कार्य्यं भृत्यानामादितो नृपैः । अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने । स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च । पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् । विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु । लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् । न्यग्भक्षाद्बलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः । हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः । भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति । चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु । दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः । कोकिलः स्वरवैकृत्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति । हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके । हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति । पृषतो विसृजत्यश्रु विष्ठां सृजति मर्कटः । सन्निकृष्टांस्तत कुर्याद्राज्ञस्तान् मृगपक्षिणः"।

आराविन् त्रि॰ आरौति आ+रु–णिनि । सम्यक्शब्दकारके उच्चैःशब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।

आरात्रिक त्रि॰ आरात्रे भवादि काश्या॰ ठञ् ञिठ् वा । आरात्रभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

आरिन्दमिक त्रि॰अरिन्दमे भवादि ठञ् ञिठ् वा । अरिन्दमभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

आरिष्मीय त्रि॰ रिष–हिंसे मन् न॰त॰ अरिष्म अहिंसकः तस्य सन्निकृष्टदेशादौ अश्मा॰ छण् । अहिंसकसन्निकृष्टदेशादौ ।

आरीहणक त्रि॰ अरीहणेन निर्वृत्तं अरीहणादि॰ वुञ् । मतुपातकनिर्वृत्ते अरीहणेति गणपाठे निर्द्देशात् दीर्घः ।

आरु पु॰ऋ–उण् । १वृक्षभेदे, २कर्कटे, ३शूकरे, च ।

आरुज त्रि॰ आरुजति आ+रुज–क । १सम्यक्पीडके, २आभिमुख्येन भञ्जनादि च "भिन्ना शिरा भगजश्चमिन्द्र आरुजा चिदारुजम्" ऋ॰८ ४५,१३ । "आरुजं यत्र आभिमुख्येन भङ्क्तारम्" भा॰ । रावणपक्षीये ३राक्षसभेदे पु॰ । "पर्व्वणः पतनोजम्भ खरः क्रोधवशो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः" भा॰व॰ २८४अ॰।

आरुणक त्रि॰ अरुणदेशे भवादि धूमा॰ वुञ् । अरुणदेशभवादौ ।

आरुणि पु॰अरुणस्यापत्यम् इञ् । १उद्दालके गोतमे मुनौ "उद्दालकोह्यारुणिं श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच" छा॰उ॰ । २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे । तस्मान्तेवासिनय आलम्ब कङ्क कमन्दवाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोऽनवेति बोध्यम् । तेनाधीतं णिनि । माणवे तस्य लुक् । आरुणिः । ३सामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधौम्यशिष्ये ४मुनिभेदे आयोदयस्ते उदा॰ ५अरुणमुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । "यदारुणीषु तावषीरयुग्ध्वम्" ऋ॰१,६४,७ । अरुणस्येदम् इञ् । ६अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्य्यस्यापत्यम् इञ् । ७अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ । अरुणस्यायमनुजातत्वात् इञ् । अरुणानुजे विनतायाः ८सुतभेदे । "तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः" हरिवं॰२२६ अ॰"अरुणश्चारुणिश्चैव तस्य माञ्जलयः स्थिताः" हरिवं॰ २६१अ॰। अरुणस्य गरुडाग्रजस्यापत्यम् इञ् । ९गरुडाग्रजस्यापत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

आरुणिन् पु॰ ब॰व॰ आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।

आरुणेय पु॰आरुणेरुद्दालस्यापत्यम् ढक् । उद्दालकपुत्रे श्वेतकेतौ । "उद्दालकोह्यारुणिं श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति" छा॰उ॰"श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रस्योक्तेरचारणम्" "श्वेतकेतुरारुणेयः स स्विदेवापरीषु" "श्वेतकेतुरारुणेयोब्रह्मचारी" "श्वेतकेतुनारुणेयेन" इति च शत॰ब्रा॰।

आरुत न॰ आ+रु–भावे क्त । आरावे "शकुनं वायसारुतम्" शकुनशा॰ । कर्त्तरि क्त । २आरावयुक्ते त्रि॰ ।

आरुद्ध त्रि॰आ+रुध–क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगति प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।

आरुरुक्षु त्रि॰ आरोढुमिच्छति आ+रुह–सन्–उ । आरोढुमिच्छौ "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते" गीता "कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः" । "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" इति च रघुः ।

आरुषी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा "तस्मिन्वि-युक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । च्यवनस्तूपादयामास यतं भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम् । यः सरोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्व्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः" भा० आ० ६६ अ० ।

आरुषीय त्रि० अरुष व्रणस्य सन्निकृष्टदेशादि कृशा० छण् । व्रणसन्निकृष्टदेशादौ ।

आरुह त्रि० आ+रुह–क । आरोहणकर्त्तरि ।

आरु पु० ऋ–उ–णिच् । १पिङ्गलवर्णे २तद्युक्ते त्रि० । आरुयद्वार्थे ३कर्कटस्नूकरादौ च । तत स्त्रियां ऊङ् । (आरु) हिमालयप्रसिद्धौषधीभेदे च ।

आरूढ त्रि० आ+रुह–कर्त्तरि क्त । १आरोहणकर्त्तरि "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" स्मृतिः "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीता । "बलारूढो हि मार्गाणामकालक्षोममभोभव" रघु । २उत्पन्ने "तटागमारूढगुरुप्रकर्षं" रघु "आरूढ उत्पन्नः" मल्लि० । कर्मणि क्त । यत्रारोहणं कृतं तस्मिन् ३कृतारोहणे प्रासादादौ "आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्" रामा० भावे क्त । ४आरोहणे न० "बलारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः" रघु ।

आरूढि स्त्री आ+रुह–क्तिन् । आरोहणे । "बलारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु० ।

आरेक पु० आ+रिच–घञ् । १आकुञ्चने २अतिरेके च ।

आरेचित त्रि० आ+रिच–णिच्–क्त । ईषदाकुञ्चिते "आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः" कुमा० ।

आरेवत पु० आरेवयति रेचयति मलं आ+रेव–णिच्–अतच् । आमलतारकफलके (सोन्दाल) १आरग्वधवृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक् । २तत्फले न० । तयोर्गुणादि आरग्वधशब्दे ७९४ पृष्ठे उक्तम् ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः ष्यञ् । रोगाभावे "आरोग्यं विचसम्पत्तिर्गङ्गास्नानस्य फलम्" मा० त० पु० "धैर्यं क्षेमं समागम्य भूद्रमारोग्यमेव च" मनुः । "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः" वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । वराहपुराणोक्ते माघशुक्लसप्तमीमारभ्य वत्सरमेकं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे । यथा "अतःपरं महाराज! व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । सितायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः" इत्युपक्रम्य "सप्तम्यां चैव नक्ताहारः षष्ठ्यामुपवासकृत् । अष्टम्यां चैव भुञ्जीत एष एव विधिर्मतः । अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्रविम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते" हेमा० व्र० वरा० पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन तत्रोक्तम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्थं शाला शा० त० । चिकित्सार्थं राजादिकारिते गृहभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके उक्तो यथा "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः । अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः । आरोग्यशालां कुर्वीत महौषधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां भृत्यावसथसंयुताम् । वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टकर्मा पराक्रमः । औषधीमूलतत्त्वज्ञः सम्यग्रसक्रियावित् । जरायोश्रमविपाकज्ञः शास्त्रिभासौषधीलवे । युगपद्दिव्यां तद्वदहमृषेः प्रियंवदः"

आरोग्यस्नान न० आरोग्ये रोगमुक्त्यत्ते तन्निमित्तकं स्नानम् । रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये स्नाने तत्र नक्षत्रादिकालः ज्यो० त० । "व्यादित्येषु चरेषु पर्कादिनक्षत्रेष्वपि चन्द्रेषु च क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्द्रावगस्ते तथा । केन्द्रस्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु स्नानं गदोन्मुक्तितः यस्य तत्र न योगकारमिमुञ्चन्तीन्दुसद्वावारा" भुज० भीम० प० ।

आरोधन न० आ+रुध–भावे ल्युट् । १अवरोधने २निरोधे "मध्य आरोधनं दिवः" ऋ० १,१०५,११ । स्तु । ३आरोधके त्रि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट् । ४आरोधनीये । करणे ल्युट् । ५आरोधनसाधने "विद्वुहरोदिष आरोधनानि" ऋ० ४,७,८ । "आरोधनानि आरोधनसाधनानि" भा० ।

आरोप पु० आ+रुह–णिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थे अन्यधर्मस्यावभासरूपे मिथ्याज्ञाने । यस्मिन् यो धर्मो नास्ति तादृशधर्मस्य तत्र बुद्ध्या आर्पणात् बुद्धेस्तथात्वम् । यथा शुक्तौ रजतत्व तत्सादृश्यात्र या नास्ति बुद्ध्या च तत्र तयोरेकनाशेनेन तद्धर्मस्यारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् । तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति नैयायिकाः सथाध्यास इति वेदान्तिन. अध्यासे कारणमेव तत्र कारणम् तच्च अध्यासशब्दे १४० पृष्ठे विवृतम् स च द्विविधः आहार्यः अनाहार्यश्च यत्र बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया तथाज्ञानम् स आहार्यः । स च इच्छाप्रयोज्य एव इतरबुद्धेर्बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । स च प्रत्यक्षरूप शाब्दोऽपि यथा मुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत्र हि मुखे चन्द्रत्वाभावनिश्चयेऽपि चन्द्राभेदेन मुखस्य बोधनादाहार्यत्वम् ।

"परोक्षज्ञानमसाक्षात्त्वे निश्चयः इति सिद्धान्त" इति भवादस्तु शाब्दबोधातिरिक्तपरः। एतदभिप्रायेणैव "रूपकं रूपितारोपादित्यादिक रूपकलक्षणम्" सारोपात्मकलक्षणा-भेदकथनञ्च सा०दर्पणोक्तं भेदितव्यम् यथा। "विषयस्या-निगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यात्" इति सा०द०। "विषयस्यारोप्यस्य अनिगीर्णस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम्। "आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति"चिन्ता०। "एवं वस्तुन्य-वस्त्वारोपः इति"वेदान्तसारः।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-ण्वुल्। प्रयादौ पापके "स्कन्धं वैरमकौटूतो ह्यारोपक एव च" मनुः।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट्। १आरोपशब्दार्थे २आरोहणसम्पादने च। "आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" कुमा० रघुश्च।

आरोपित त्रि० आ+रुह-णिच्-क्त। यस्यारोहणं कारितं १तादृशे पदार्थे। "आरोपितं यद्गु गिरिशेन पश्चात्" "न दैयमारोपितपुष्पचापः" इति च कुमा० २आसञ्जिते च। "आरोपितमर्याणञ्च स्वरितवृरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्"काद०। [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय त्रि० आ+रुह-णिच्-अनीयर्। आरोपार्हे

आरोप्य त्रि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत्। १आरोपणीये यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखे चन्द्रत्वमारोप्यम्। २अध्यास-विषये च इयांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकृष्टस्थाने अन्यथा-ख्यातिः यथा जवासन्निकृष्टे स्फटिकादौ लौहित्यस्य भ्रान्तिः तदसन्निकृष्टस्थले तु अध्यास असत्ख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः। वे०प० विवरणं द्रष्टव्यम्। नैयायिकास्तु उभयत्रान्यथाख्यातिः।

आरोह पु० आ+रुह-घञ्। १आक्रमणे २नीचस्थानादूर्द्ध-देशगमने ३अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० ४गजवाजिना समरिगमने ५दैर्घ्ये ६उन्नतत्वे च ७नितम्बे। "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः "सारमानवरारोहा" उज्ज्वल०। "आरोहैर्निविडबृहन्नित-म्बबिम्बैः"माघः।

आरोहक त्रि०आ+रुह-ण्वुल्। आरोहण कर्त्तरि।

आरोहण न०आ+रुह-ल्युट्। १नीचस्थानादूर्द्धस्थानगमने "आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" कुमा०२अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट्। सोपाने च "आरोहणं स्यात् सोपानम्" अमरः।

आरोहणीय त्रि०। आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुप्र० छ। १आरोहणसाधने पदार्थे। आ+रुह-कर्मणि अनीयर्। आरोढुं योग्ये २हयादौ।

आरोहवत् त्रि० आरोहोविशिष्टनितम्बस्थानमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

आरोहिन् त्रि०आ+रुह-णिनि। १आरोहणकर्त्तरि नीचा-दूर्द्धस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप्। सा च ज्योतिषे १मङ्गल दशाभेदे। सा च अवरोहिणीशब्दे ४४२पृष्ठे दर्शितलक्षणा। ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलमुक्तं सर्वा० चि० यथा।

सूर्य्यस्य "आरोहिणी वासरनायकस्य दशा सङ्गत्वं कुरुते च सौख्यम्। परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गकृषि-क्रियादीन्"।

चन्द्रस्य "आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना क्षौमोत्तमविशाम्बरसौख्य-कान्तिम्। करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूसुर तर्पणञ्च"।

कुजस्य"आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्य्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्"

बुधस्य "आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यशोऽतुलं गोहयवाजि संघम्। मृष्टान्नभूषाम्बरपानलाभं वाणिज्यमूर्थ्यपरोपकारम्"

गुरोः"आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् यागक्रियास्तोत्रतराजपूजां स्ववीर्य्यतः प्राप्नुयाच प्रतापम्"।

शुक्रस्य "आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना यानाम्बरालङ्कृतिकान्ति-पूजाम्। महत्त्विषिद्धि स्वजनैर्विरोधं मातृदिनाय पर-दारसङ्गम्"। कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्वत्र।

शनेः"आरोहिणी वासरनायकसूनोर्दशा विपाके न्टपसख्यमाप्यम्। वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्"।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ्। अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप्। ततोयूनि अपत्ये हरिता० फक्। आर्कलूषायन। तद्भेदेयूम्यपत्ये। [यूनपत्ये।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्कलूष-

आर्कायण त्रि० अर्कस्य गोत्रम् हरिता० फक्। अर्कस्य १गोत्रे। तत चतुरर्थ्यां अश्मा०फिञ्। आर्कायणि. तत्-सन्निकृष्टदेशादौ०त्रि० अर्कस्यायनाय सूर्य्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्व्वपदादिति णत्वम्। सूर्य्यलोकगतिसाधने २यज्ञादौ। "आर्कायणैः षोडशभिश्च मन्त्रैर्वा सहैव न नागतोऽस्मि" भा०आनु०१०४अ०।

आर्कि पु० अर्कस्यापत्यम् इञ्। अर्कसुते १यमे २शनौ, ३वैवस्वतमनौ ४सुग्रीवे ५कर्णे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा।

आर्क्षोद पु० ऋक्षोदः पर्व्वतोऽभिजनोऽस्य अण्। ऋक्षोदपर्व्वतस्थाने पित्रादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि०कौ०।

आर्घ त्रि० अर्घस्येदम् अण्। मात्स्यादिमादौ स्त्रियां ङीप्।

आर्घ्य त्रि० अर्घे भवः गर्गा० यञ्। अर्घ्यभवे स्त्रियान्तु लोहिता० ष्फः षित्वात् गौरा० ङीष्। आर्घ्यायणी

आर्गय(व)न त्रि० ऋगयनस्य व्याख्यानोपयोग्यः तत्र भवो वा अण् गिरिनद्या० वा णत्वम्। १ऋगयनव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च।

आर्गल स्त्री०न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप्। अर्गलशब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः। [मत्स्य०।

आर्गवध पु० आरग्वध+पृषो०। आरग्वधवृक्षे (सोन्दाल)

आर्घा स्त्री आ+अर्घ–अच्। पीतवर्णायां दीर्घतरपक्षायां षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि०आर्घ्यशब्दे विवृतिः।

आर्घ्य न० आर्घया निर्वृत्त यत्। १आर्घाख्यमक्षिकानिष्पादिते २जरत्कार्व्वाश्रमभूरुहनिर्यासरूपे च मधुनि। तद्विवृतिः भाव०प्र० "मधूकवृक्षनिर्यास' जरत्कार्व्वाश्रमोद्भवाः। अवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतक माक्षवे पुनः। तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः। आर्घास्तास्तत्कृतं यत् स्यादार्घ्यमित्यपरे जगुः। आर्घ्यं मध्वतिचाक्षुष्यं कफपित्तहरं परम्। कषायकटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिदम्"।

आर्च त्रि० अर्चाऽस्त्यस्य "अर्शआदिभ्योऽच्" पा०अच्। अर्चायुक्ते

आर्चभिन् पु०ब०व० ऋचाभेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि। ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु। "कार्त्तकौजपादि० आर्चाभिनोमौद्गला द्वन्द्व पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

आर्चीयक त्रि० ऋचिभवः गहा०छक्। ऋचिभवे धामादौ।

आर्चिक त्रि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानो ग्रन्थो वा ठञ्। ऋचिभवे १सामभेदे २तद्ग्रन्थभेदे च तत्र हि ऋचि योनौ तत्तत् साम गीतमिति तस्य तथात्वम् यथा आर्चिकः उत्तरार्चिकः एव च सामवेदग्रन्थभेदः। ३तद्व्याख्याने ग्रन्थे च।

आर्चीक त्रि० ऋचीके पर्व्वते भवः अण्। १ऋचीकपर्व्वतभवे स्वार्थे अण्। २तत्पर्व्वते च। स च पर्व्वतः पुष्करतीर्थवर्त्तिकः यथोक्तं भा०व०१२५अ०।
"द्वापरेषु महाराज! वर्षेषु च बहुः स्मृत। स्वाधोभेभ्याविश्च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत।। सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ। त्रेताया द्वापरस्य च। अयं हि दृश्यते पार्थ। सर्व्वपापप्रणाशनः। अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्व्वपापप्रणाशने। आर्चीकः पर्व्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणः। सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम्। चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर।। एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते। वैखानसा बालखिल्याः पावका वायुभोजनाः। शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च। सर्व्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश। शान्तनुश्चात्र राजेन्द्रः शुनकश्च नराधिपः। नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम्। इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः। आर्चीकपर्व्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर।। इह ते वै चरून् प्राश्नन् ऋषयश्च विशाम्पते।। यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण।। सर्व्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव।। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर!। यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्ध्वमागताः। इह तेऽवसन् राजन्। क्षान्ताः परमधर्म्मिणः। मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन्! महर्षिगणसेविता। नानायज्ञचिता राजन्! पुण्या पापभयापहा"

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण्। १सरलतायां "दूरं यान्तुदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति" सा०द०२परमतारब्धाराहित्ये सारल्ये च दैहिकं मानसञ्च। तत्र दैहिकं कुटिलसंयोगराहित्यम्। मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्य भावप्रकाशस्य बाह्यस्य अन्यथापादनम्। तथा स्वाभिगतार्थगोपनेन यथाज्ञातार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्ज्जवं च समचित्तत्वेन कथितम् भा०व० भारतवाक्येन। "क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता"। आर्जवञ्च महत्त्वसम्पादको गुणविशेषः यथोक्तं भा०१प्र०१६अ० "सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्ज्जवम्। शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्। ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजोबलं स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च। प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शील सहओजोबलं भगः। गाम्भीर्य्यं स्थैर्य्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः। एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिः"

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः। इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्। असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्" ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः स्वार्थे अण्। ३सरलेऽपि। "सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" "किं व्याजेनार्जवे जने" रामा०।

आर्जीक त्रि० ऋजीकस्येदम् अण्। ऋजीकदेशसम्बन्धिनि "सुषोमे शर्य्यणावत्यार्जीके" ऋ० ८,७,२९। "ऋजीकोदेशभेदस्तत्सम्बन्धिनि" भा०।

आर्ज्जुनायन पुंस्त्री० अर्ज्जुनस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। अर्ज्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप्। तस्य विषयो देशः। राजन्या० वुञ्। आर्ज्जुनायनकः। तद्विषये देशे।

आर्ज्जुनावक त्रि० अर्ज्जुनावे देशे भवः धूमा० वुञ्। अर्ज्जुनावनामदेशभवे।

आर्ज्जुनि पु० अर्ज्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्ज्जुनापत्ये अभिमन्यौ। तदुत्पत्तिकथा "ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा। जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत्। दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम्। सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम्। अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम्। अभिमन्युमिति प्राहुरार्ज्जुनिं पुरुषर्षभम्" भा० आ०प० २२१ अ०। स च वर्च्चोनामसोमपुत्रस्यावतार इत्युक्तं भा० आ० ६७अ०। "यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान्। सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत्। यस्यावतरणे राजन्! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम्। नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम्। समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम्। सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः। तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम्। ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा। सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान्। तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः। ततः षोडशवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः!। अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति। यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिषूदनम्। नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विना कृतः। चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः। विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः। बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति। महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति। सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति। दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति। ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुशो रणे। दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति। एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति। प्रणष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति। एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः। प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन्। एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः" अभिमन्युशब्देऽस्य युद्धचर्य्या २६५ पृष्ठे उक्ता।

आर्ज्जुनेय पु० अर्ज्जुन्या अपत्यं ढक्। अर्ज्जुनीपुत्रे "कौत्से ऋषौ" "अहं कुत्समार्ज्जुनेयं न्यृञ्जेऽहम्" ऋ०४,२६,१ "आर्ज्जुनेयमर्ज्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्" भा०। आर्ज्जुनी च गाभीः कुत्सस्य माता। प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम्।

आर्त्त त्रि० आ+ऋ—क्त। १पीड़िते, २दुःखिते, ३अस्वस्थे च। अप्राप्तलिङ्गसंज्ञकस्यैव धातोर्वृद्धि यदनु दुर्गादास आर्त्तपदसिद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येय। आर्त्तरव आर्त्तनाद इत्यादि। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" "तमुखेनार्त्तरवेण वेजिता"। "बलमार्त्तभयोपशान्तये" "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः"। "राजापि तद्वियोगार्त्तः" "अभिपेदे निदाघार्त्ता" इति च रघु। "न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता" कुमा० 'विदितवार्त्तावार्त्तौ' दश० अत्र विदित वार्त्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेद साधु तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्यदन्यथास्त्वेदमभिप्रेत्य व्याख्यातं न तत् साधु। "नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान् मनु। 'दुःखेनार्त्तेन वा दत्तं श्राविता धर्मकारणात्' शु०त० स्मृति 'आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा' शु०त० स्क० पु० "आर्त्तिर्नाशोऽस्यास्य अत्'। ४विनाशिनि "अतोऽन्यदार्त्तम्" वृह० उ०। 'अतएतस्माद्' ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यादप्राप्यादन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वन्तरम् तद् आर्त्तं विनाशि, आर्त्तिपरिगृहीतम्" शाङ्क०भा०।

आर्त्तगल पु० आर्त्त इव गलति गल—अच्। नीलझिण्ट्याम्

आर्त्तपर्णि पु० ऋतपर्णस्यापत्यम् इञ्। ऋतपर्णनृपस्यापत्ये सुदासे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः। नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः। अम्बरीषस्तु नाभागि सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्। अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्य्यवान्। अयुताजित्सुतादा-

र्ष हतपस्त्रौ महायशाः । दिव्याश्वहृदयज्ञोऽभूत् राजा नलसखो बली । ऋतपर्णस्य तस्यासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः । सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत्" हरिवंशे १५ अ०

आर्त्तभाग पु स्त्री ऋतभागस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् बिदा० अञ् । ऋतभागर्षेर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्तव त्रि० ऋतोरस्य प्राप्तः अण् । ऋतुभवे १पुष्पादौ "आर्त्तवान्यनुभूतानि पुष्पाणि च फलानि च" रामा० "स्वयमङ्गेषु ममैदमार्त्तवम्" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "अभिभूय विभूतिमार्त्तवीम्" रघुः । ऋतुमासद्वयात्मके हेमन्तादिः कालः "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" इति मनूक्ते स्त्रीणां मध्यस्थशोणितदर्शनयोग्ये षोडशरात्रिके कालेच । ३ कालोऽस्य प्राप्तः तादृशे स्त्रीणां ४रजसि च । "नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने । तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्" मनुः । स्त्रीणामार्त्तवं (शोणितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रसपाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते । "एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीणामार्त्तवम्" । यथा च रसस्य पाकस्तथाऽसृक्शब्दे ४६२पृष्ठे उक्तम् । बाल्ये तस्य सत्त्वेऽपि बालस्य शुक्रप्रादुर्भावाभाववत् न तस्यामवस्थायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते "यथा हि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽप्यार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैस्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिः"

"तदभिव्यक्तिकालादिकं तद्दर्शने दम्पत्योरितिकर्त्तव्यताविहितम्" भाव॰प्र॰दर्शितं यथा ।

"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् । आर्त्तवस्रावदिवसादृतुः षोडश रात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः । सर्वेषामेव वर्णानां स्त्रीणां सर्वादिसंमतः" । स एव पूर्वोक्तः समयः । ग्रन्थान्तरे वर्णभेदात् विशेषः । तद्यथा "स्नात्वा दिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधिर्ब्राह्मण्याः दशरात्रावधि क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधिर्वैश्यायाः षड्रात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणशक्तिः" । अथ स्त्रीणां नियममाह "आर्त्तवस्रावदिवसात् त्र्यहं सा ब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च । करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् । अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् । नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वापं प्रधावनम् । अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् । आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत् । एतस्यानियमाकरणे दोषमाह । "अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा लौल्याद्वा दैवतश्च वा । सा चेत् कुर्य्यान्निषिद्धानि गर्भो दोषांस्तदाप्नुयात् । एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः । नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् । अनुलेपात्तथा स्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनादन्धः । स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात् प्रधावनात् । अत्युच्चशब्दश्रवणात् बधिरः खलु जायते । तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् । प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् । खलतिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात्" । अथ रजस्वलाकृत्यम् "ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता वस्त्रभूषणादिभिः । भूषिता सुमनाः पश्येद्भर्त्तारं समलङ्कृतम् । पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं तत पश्येत्पतिं प्रियम् । प्रियमिति भर्त्तुरभावे पुत्रादिकमपि पश्येत् । चतुर्थदिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत न तु रजोऽनुवृत्तौ यत आह । "प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा । तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्य्यमधोव्रजेत् । अथ भर्तृकृत्यम् । अथ गर्भाधाने निषिद्ध विहितञ्च कालं तयोः फलञ्चाह । "आसु त्र्यहमयाद्भर्त्ता प्रथमे दिवसे तथा । द्वितीयेऽपि दिने भर्त्ता त्यजेदृतुमतीं स्त्रियम् । तत्र यद्याहितो गर्भो जायमानो न जीवति । आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः । अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा । द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भजेत् । विधिना गर्भाधानविधिना । उत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्य्यं बलं चाभिगमात् फलम् । युग्मायुग्मरात्रीणां फलमाह । "युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" । तत्र दम्पत्योः संयोगे यादृक् पुमान् शुभस्तादृगुच्यते "स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धसुमनोऽन्वितः । भुक्तवान् सवसनः सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे" । तत्रायोग्यपुरुषमाह "अत्याशितोऽशितः क्षुद्वान् व्यथाङ्गः पिपासितः । बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । तत्र स्त्री यादृशी योग्या तादृगुच्यते । "सुरूपा यौवनस्था या विहितस्नानभोजना । नारी ऋतुमती पुंसा सङ्गच्छेत सुतार्थिनी । तत्रायोग्यां स्त्रियमाह । "रजस्वला आनि-

मती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैगुण्यानि भवन्ति हि" तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावत्ती निषिद्धा यत उक्तम् । "प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी पुंसां यथा वर्ज्या तथाङ्गना । व्याधिमती वर्ज्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी" भावप्रकाशः ।

आर्त्तवदोषाश्च सचिकित्सा सुश्रुते दर्शिता यथा ।

"आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्यद्भवति । भवन्ति चात्र । तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरबस्तिभिः । पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि । धातकीपुष्पखदिरदाड़िमार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम् । ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि । परूषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्य्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरबस्तिना । विधिमुत्तरबस्त्यन्तं कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये । स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च । ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे । पिबेद्भद्रश्रियं काथं चन्दनकाथमेव च । शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणमेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु । अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा । शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्द्दः सवेदनः । तस्यातिवृत्तौ दौर्ब्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् । दोषैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः । पाने मूत्रमुदश्विच्च दधि शुक्तञ्च भोजने । क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सद्यश्चाचिकित्सितम् । तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्" ।

इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते । एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा च ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छ्यावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणाद्बधिरोऽवलेखनात् खलतिर्मारुतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं त्र्यहञ्च भर्त्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः ? । पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्त्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः । ततो विधानं पुत्त्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः । ततोऽपराह्णे पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्रकामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्य्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् अत परमेयात्" ।

दिनविशेषे आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननमुक्तम्" मि॰ सि॰ व्यासेन "रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।

सप्तम्यां सप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरं पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्म्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसङ्करकारिणी । धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्व्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान्” । मनुवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगादन्यत्र कालेऽप्यार्त्तवं भवति तेन तत्रायुक्तौ विशेष नि॰सि॰ व्यवस्थापितो यथा “प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्य्यन्तं पुनारजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोनविंशे त्र्यहः, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति । “ऊर्द्धं चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते” इति वाक्यन्तु स्नानदिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्शनेऽशुचित्वाभावपरम्” “रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्त्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिक मतमिति” वचनात्। रोगजे रजसि शुद्धावपि धर्म्माधिकारिता रजोनिवृत्तावेव । “साध्वाचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला । यावत् प्रवर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्त्तते इति” हेमा॰ श्रा॰ख॰ मत्स्योक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ऋ–क्तिन् । १पीड़ायाम् २मनोव्यथायाञ्च । “आर्त्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थाम्” विक्रमो॰ । “पार्ष्णिग्रह्यं तथार्त्त्यार्त्तिं प्रतिरूपकवाहकैः” भारद । “यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्” शत॰ब्रा॰ । “न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः” “नचार्त्तिं कृच्छ्रति चिप्रम्” इति च मनु “दाहातिसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविपार्त्तिषु” सुश्रु॰ ३विनाशे च ।

आर्त्ति(र्त्नी) स्त्री आ+ऋ–बा॰ नि आर्त्तभावश्च वा ङीप् । धनिकर्त्तु ग्राम् । “मध्यिदाने आर्त्नी इमे” ऋ॰६,७५,४ । “पतेव गर्भिणधाम्येभे आर्त्नी इव ज्यया” ऋ॰१०,१६६,२ ।

आर्त्विज त्रि॰ ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।

आर्त्विजीन पु॰ ऋत्विज मृत्कर्मार्हति खञ् । स्वयं यजमाने” सि॰कौ॰ । “दक्षिणार्थं तप्त माऋत्विजीने” भट्टिः ‘वयं वा आर्त्विजीना स्मोऽवय दक्षिणीयाम्” शत॰ब्रा॰ ।

आर्त्विज्य न॰ ऋत्विजोभाव कर्म्म वा ष्यञ् । ऋत्विक्कर्म्मणि याजने “स मा सर्व्वैरार्त्विज्यैर्वृणीते” “सर्व्वैरेव भगवन्त वा सर्व्वैरार्त्विज्यै” इति च” छा॰उ॰ ।

आर्थ त्रि॰ अर्थादागत अण् । अर्थेन प्राप्ते वाक्यार्थमर्य्यादया प्राप्ते” स्त्रियां ङीप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थसम्भवायां २व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा॰द॰ । यथा एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह “वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसम्भवा” । व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा । “कालोमधुः कुपितएव च पुष्पधन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहरा समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा । “निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि । दूति । बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे । वापीं स्नातुमितोगतासि, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” । अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा “उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअण–परिठ्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व” । अत्र बलाकाया निःस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थानविजनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । “गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतोगन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” । अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्” । अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधा तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा उअ णिच्चलेत्यादि” ।

भाट्टमते ३भावनाभेदे । भावना हि भावयितुर्व्यापार सा च द्विविधा शाब्दी आर्थी च । तत्र प्रयोजनाभावतया तदिच्छाविषयनिष्पादको व्यापार आर्थी भावना सा चाख्याततेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा शा-

प्रत्ययतो किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षात्रयोदयात्। तत्रपेक्षणीयमंशत्रयञ्च साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यता चेति। तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन। तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन यागेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थबोधः इति भाट्टा मन्यन्ते।

आर्थिक त्रि॰ अर्थं स्पृशति ठक्। १अर्थप्राहके। अर्थश्च अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च। अर्थादागतः ठक्। २अर्थादागते शाब्दार्थमर्य्यादया प्राप्ते च। [ङीप्।

आर्द्द त्रि॰ आ+अर्द्द—अच्। सम्यक्पीडके स्त्रियां गौरा॰

आ(अ)र्द्धकंसिक त्रि॰ अर्द्धकंसेन क्रीतम् ठक् "अर्द्धात् परिमाणस्येति" पा॰ उत्तरपदस्य वृद्धेः "पूर्व्वपदस्य चेति" च प्राप्तौ "नातः परस्येति" पा॰ निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः "कंसाट्टिठन्" पा॰ इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अर्द्धकंसक्रीते। एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौडविकः आ(अ)र्द्धद्रौणिकः इत्यादौ अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः। अर्द्धकुडवादिक्रीते त्रि॰।

आर्द्धधातुक न॰ "आर्द्धधातुकं शेषः" पा॰ परिभाषिते तिङ्शिद्भिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे "आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति च पा॰।

आर्द्धपुर न॰ अर्द्धं पुरस्य एकदेशित॰ स्वार्थे अण्। पुरस्य समानेऽर्द्धे प्रतिपूर्व्वस्य तत्पुरुषे अन्वादि॰ नान्तोदात्तता।

आर्द्धरात्रिक त्रि॰ अर्द्धरात्रे भवः ठञ्। अर्द्धरात्रभवे।

आर्द्धवाहनिक त्रि॰ "अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना॰ ठक्। अर्द्धवाहनेन जीविनि।

आर्द्धिक पु स्त्री "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः" इति पराशरोक्ते १अम्बष्ठवर्णे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। अर्द्धं सीतप्रसादमर्हतीति ठक्। सीतयस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामिसकाशात् ग्राहके २लाङ्गलभेदे पु॰। "आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेदिति" मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अम्बष्ठस्य च शूद्रभिन्नत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाद्भिन्नत्वं प्रतीयते। एतदभिप्रायेणैव" मिता॰कृता अर्द्धसीरिशब्दे दर्शित याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने कृषिफलस्यार्द्धहारिण एव शूद्रेषु भोज्यान्नतोक्ता।

आर्द्र त्रि॰ अर्द्द—रक् दीर्घश्च। १क्लिन्ने २सरसे ३सजले वस्तुनि तद्भेदाश्च वैद्य॰दर्शिताः। "आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा। सदुग्धं शुष्करसकं द्विधा नीरसमुच्यते। माक्षूकं साधिपं शाकं निर्गुण्ड्यो रक्तमार्षकम्। मसूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं तु नीरसम्। सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात्। वातलावश्वसीङ्स्नुक्क्षीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः। दुग्धिकाक्षीरिण्याद्याश्च मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः"। "आर्द्रीकृतारोपणमभ्यभूताम्" कुमा॰ रघुश्च। "तेषा गुर्वी स्वादु शीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा" "आर्द्रां कुस्तुम्बरी कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्" सुश्रु॰ "धूमोद्गमा त्याजितमार्द्रभावम्" कुमा॰ "४काठिन्यशून्ये सानुगुणत्वयुक्ते च "धनुर्भूतोऽस्य दयार्द्रभावम्" रघुः। अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्थे मिथुनराशिघटके ५षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न॰। "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा। नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभवविस्तरैः" दु॰त॰ लिङ्ग पु॰। "इषे मासि सिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगत" बोधनमन्त्रः। "आर्द्रादि विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" ज्यो॰ "मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुत्रिपादं मिथुनम्" ज्यो॰ आर्द्रास्वरूपयोगताराहिकम् अश्लेषाशब्दे ४९७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिष्ठाता शिवः।

आर्द्रक न॰ अर्द्दयति रोगान् अर्द्द—अन्तर्भूतण्यर्थे रक् दीर्घश्च संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द्रयति जिह्वां आर्द्र+णिच्—क्वुन् वा। (आदा) मूलप्रधाने वृक्षभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री। "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्। कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते कफज्वरे। दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्" भा॰प्र॰। "मधुरं रोचनं सर्व्वं विकाशि विशदं सरम्। जम्भाटोपादिकफघ्नं लवणार्द्रकभक्षणम्। गुडार्द्रकं वातहरं मधुरं पित्तनाशनम्। ज्वरघ्नं वातिदध्यञ्च पर्व्वभेदिकफापहम्। कल्पपारहितमङ्गुरतः सत् ग्राहितं विमलकैर्बकतोयैः। मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्जातमार्द्रकमपैति बोध्यताम्। तैलसरीरजनिशिम्बुजपङ्कसङ्क्रसन्दमाननवनिम्बुरसप्रसक्तम्। स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कर्षेति वस्तु नपथं खलु शृङ्गवेरम्"। शुभोष्णं दीपनं वृष्यं कफेरं

लघु पाचनम्। रोचनं तर्पणं वस्यं चार्द्रकं परिकीर्त्तितम्। वातपित्तकफेभानां शरीरयमचारिणाम्। एक एवमिहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” वैद्य०।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्या० नि० पाद्भावः ङीप् च पदादेश। आर्द्रचरणायां स्त्रियाम्। [राजनि०।

आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म०। (माषाणी) माषपर्ण्याम्।

आर्द्रम् अव्य० आ+अर्द्द–णमु० रस्य वाचादादिगणपाठात् नि० मान्तत्वं वा। सरसत्वे। आर्द्रीकृत्य आर्द्रे कृत्वा।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य। आर्द्रके।

आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा०। सरसवृक्षे तत्र उत्पन्नः० चतुरर्थ्यां छ। आर्द्रवृक्षीय तद्वृक्षसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानक्षत्रे तत्सन्निकृष्टस्थाने लुब्धकरूप। केतुभेदे हलायुध।

आर्भव पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुर्देवतास्य वा अण्। तृतीयसवने गेये पञ्चसूक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे। “चान्द्रोगव-शब्दे ७२२ पृष्ठे विवृतमेतत्। “अथ तृतीयसवने आर्भवे पवमाने उद्गातारमन्वारभमाणा ऋभुरसि जगच्छन्दाः” शत० ब्रा०। “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भव पवमान सप्तसामा” का० श्रौ० भा० धृता श्रुतिः।

आर्य्य पु० ऋ–ण्यत्। १स्वामिनि, २गुरौ, ३सुहृदि च। ४श्रेष्ठकुलोत्पन्ने ५पूज्ये, ६श्रेष्ठे, ७सङ्गते, नाट्योक्तौ ८मान्ये, ९उदारचरिते, १०शान्तचित्ते “कर्त्तव्यमाचरन् कार्य्यमकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृत” इत्युक्तलक्षणे ११जने च त्रि०। “गृहीतुमार्य्यान् परिचर्य्यया मुहु” माघ। “त्यजेदकस्मात् पतिरार्य्यवृत्त” “वर्णापेतमविज्ञात नरं कलुषयोनिजम्। आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्” “जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः। जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्य इति निश्चयः”। “अनार्य्यमार्य्यकर्म्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्म्मिणम्। संप्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति” इति च मनु।

आर्य्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषा सा० द० उक्ता यथा “राजन्निन्त्यृषिभिर्वाच्य सोऽपत्यप्रत्ययेन च। स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः” “विप्रेतरैर्विप्र आर्य्येति वाच्यः” “वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्”। नट्या सूत्रधार आर्य्येति वाच्यः सूत्रधारेण च नटी आर्य्या इति वाच्या। “वयस्येत्युत्तमैर्वाच्योमध्यैरार्य्येति चाग्रजः”। “आर्य्य रामचरितप्रस्तावमाहिणुम” इति वीरच० रामचरितवर्णने लवणोक्तिः। “वत्स! पुत्रक तातेति संज्ञागोत्रेण वा सुतः। शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चेतरैः” इतरैरमात्य आर्य्येति वक्तव्यः “कुलेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यया” भा० उ० ८६ अ० उक्ते सदाचारेणैव नराणामार्य्यत्वम्। आर्य्योऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति” कुमा० १२प्राकृतभाषायां स्त्री “मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः” मनुः। १३श्वशुरे पु०। आर्य्यपुत्रः पति० “आर्य्यौ ब्राह्मणकुमारयोः” पा० उक्तेः कर्मधारये ब्राह्मणकुमारयोः परत प्रकृतिस्वरः।

आर्य्यक त्रि० आर्य्य+स्वार्थे कन्। आर्य्यशब्दार्थे स्त्रियां टापि वा अत इत्वम् आर्य्यका–आर्यिका। संज्ञायां कन्। २पितामहे पु०। “नार्हां माम् आर्य्यकस्तुभ्यं क्रोडन्तीं कन्दुकक्रिकाम्। अदात् कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने” भा० उ० प० ८९ अ० तुभ्यमार्य्यकः तवार्य्यकः पितामह इत्यर्थः। तस्य प्रति तत्सिद्धत्वसत्त्वं कृत्वा वाक्यमिदम्।

आर्य्यगृह्य त्रि० आर्य्यस्य गृह्यं पक्ष्य। आर्य्यपक्षीये। “तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु” रघुः।

आर्य्यदेश पु० आर्य्याणां वासार्हो देशः। आर्य्यावर्त्तादौ देशे

आर्य्यधर्म पु० आर्य्यस्य धर्मः। सदाचारे।

आर्य्यपथ पु० आर्य्याणां पन्थाः अच् समा०। सदाचारे आर्य्यमार्गादयोऽप्यत्र। [पुत्रे च।

आर्य्यपुत्र पु० आर्य्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः। १भर्त्तरि २मान्यस्य

आर्य्यप्राय पु० आर्य्यः प्रायो बहुलोऽत्र। आर्य्यावर्त्तादौ देशे “आक्रम्य सर्वतस्सन्नमार्य्यप्रायमनाविलम्। पक्कसस्यान्तसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्” मनुः।

आर्य्यभट्ट पु० ज्योतिषग्रन्थविशेषकारके विद्वद्भेदे यदि “प्रणिपत्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म। आर्य्यभट्टस्त्रीणि वदति गणितं कालक्रिया गोलम्” इत्युपक्रम्य गणितकालक्रियाभूगोलं निर्णीतवान्। भूगोलकमोलयन्त्रयोः तन्मतमुदाहरिष्यते। तस्य च जन्मकाल स्वपन्यैव तेनोक्तः “षष्ट्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः। त्र्यधिका विंशतिरब्दास्तदिह मम जन्मनोऽतीताः”। तेन कल्पे ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म। तन्मतसत्त्वाय च सि० शि० क्वचित् क्वचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचार्य्यात् प्राचीनत्वम्। [पत्र विज्ञापयामि” प्रबो०।

आर्य्यमिश्र पु० कर्म०। गौरवान्विते “एवमार्य्यमिश्रान् प्रति-

आर्य्यवृत्त न० आर्य्यस्य वृत्तम्। १सदाचारे “धनधर्मार्थवृत्ते

च शौचे चैवारभेत् सदा" मनुः। आर्य्यं श्रेष्ठं वृत्तमस्य। २सदाचारयुते त्रि० "रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्" मनुः। [वेषोऽस्य। २आर्य्यलिङ्गधारिणि त्रि०

आर्य्यवेश पु० आर्य्यस्य वेशः। १साधूनां वेशे। आर्य्यस्येव

आर्य्यव्रत न० आर्य्यस्य व्रतं नियमः। आर्य्यस्य कर्त्तव्ये १नियमभेदे। आर्य्यस्येव व्रतमस्य। २श्रेष्ठव्रतधारिणि "आर्य्यव्रतस्य पाञ्चाल्यो न स राजा धर्मभिय" भा०आ० २०१अ०।

आर्य्यश्वेत पु० आर्य्यं श्रेष्ठं श्वेतं चरितं यस्य। श्रेष्ठचरिते ततः शिवादि० अपत्ये अण्। आर्य्यश्वेतस्तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

आर्य्यहलम् अव्य० आर्य्यं हन्ति हन–ड तस्मिन् क्षीयते क्षी–बा० डु। बलात्कारे बलात्कारस्य आर्य्यहन्तरि समाश्रयनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम्।

आर्य्या स्त्री ऋ–ण्यत्। पार्वत्याम् आर्य्याशतकम्। २श्वश्र्वां ३श्रेष्ठायां ३स्त्रियाञ्च ४मात्रावृत्तभेदे "लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः। षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः। षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च स यति पदनियमः। चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः" वृत्त०र०उक्ते ५ छन्दोभेदे स्त्री। सा चार्य्या नवविधा यथा "पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च। गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधा चार्य्या" इति। तासां लक्षणम् वृत्तर०। "त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः। पथ्येति १नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन। उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति २ समाख्याति। उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ यस्याः। चपलेति ३नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन। आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः। शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला ४सोदिता मुनिना। प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः। लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ५सा। आर्य्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं६ गीतवान् भुजगेशः। आर्य्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात्। उभयोरपि दलयोरुपगीति७ तां मुनिर्ब्रूते। आर्य्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः। सोद्गीतिः८ किल गदिता तद्वद्यभेदयुक्ता। आर्य्यापूर्व्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्। इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयस्यदितेयमार्य्यागीतिः" ९। "पादे द्वादश विषमे मात्राष्टादश द्वितीये हि। पञ्चदश चेत् तुरीये कथिता गाथा तथैवार्य्या" ग्रन्थान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टादशाद्यवरादिमात्रात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तगणनियमोऽस्त्येव सामान्यशास्त्रतोऽपवादशास्त्रस्य प्रबलत्वात्। तेन यथाकथञ्चित्तथामात्रानिवेशोऽनुचित एव। "शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः। संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्" सा०का० "क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके" सा०द० कथालक्षणम्। "आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्" सा०द०। "अतिसृष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानमुद्दिश्यार्य्यामिमा पपाठ" काद०। [भेदे आर्य्याशब्दे तल्लक्षणमुक्तम्।

आर्य्यागीति स्त्री आर्य्या गीतिरिव। वृत्तर० उक्ते मात्रावृत्त-

आर्य्यावर्त्त पु० आर्य्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत–आधारे घञ्। देशभेदे स च देशो मनुना दर्शितः। "आ समुद्रात्तु वै पूर्व्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः "केवलमिति यं प्राङ्गरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" मनुः।

आर्य्याविलास पु० आर्य्याणां प्राकृतभाषायुतमात्रावृत्तानां विलासो बाहुल्यम् यत्र। प्राकृतभाषया रचिते "भाषा विभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितमिति" सा०दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते प्राकृतकाव्यभेदे। ई त०। आर्य्यायाद्दुर्गाया विलासे च।

आर्ष त्रि० ऋषेरिदम् अण्। १ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराणकाव्यादौ। "धर्मो यस्याभि शङ्करः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः। वेदात् स्मृद्र दूषयेयात् स लोकादजरामरात्" भा० अ०प० २१अ०। आर्षं मन्वादिमतं यस्याभिशङ्कर्मित्यर्थः "ऋषिस्त्वार्षे पुनः संज्ञा भवेदाख्यानसंज्ञका" सा०द०। "इत्यार्षे रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ भूरिप्रयोगः। ऋषिणा जुष्टम्। २ऋषिसेविते वेदे पु०। "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः। ऋषिर्वैदस्तस्येदम् अण्। ३वैदिके। "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" पा० "अनार्षे अवैदिके" सि०कौ०। "आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मो न प्रतिपालयन्" भा०अ०प०२१अ०। ऋषेरयं वाचकः अण्। ५ऋष्यभिधायिनि "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" ... "ऋष्यभिधायिनः" सि०कौ० ... जितोयूनि अणिञो" पा० (आर्षात्) "ऋष्यभिधायिनः" सि०कौ० सत्कारहीनस्यापि ऋषिणा प्रयुक्तः अण्।

आकल्पोक्तानुयातगणस्य कथिता प्रयुक्ते अथाप्यपि वाधुलेनाभिमते ६ यज्ञभेदे । आर्षः प्रयोगः । ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण् । गोत्रप्रवर्त्तकानामृषीणां ७ व्यावर्त्तकप्रवर्षिसमूहे न० "अतोनिर्वां आर्षमतोमवासामार्षंगोत्रकाम्" या० । मिता० तु आर्षेरिदमार्षं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् आर्षवेदस्येव विहितः अण् । ८विवाहभेदे "यज्ञस्यार्त्विजे दैव आर्षं आदाय गोयुगम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्" या० "चतुर्विमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत । ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः" इत्युपक्रम्य "एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते" मनुक्तौ धर्म्य इत्युपादानात् कन्यानमंशार्थं गोयुगमयाच्येऽपि न दोषः । अतएव मनुना तादृशस्य गोमिथुनग्रहणस्य सभोगपावन सामान्येन शुल्कत्वमेव निराकृतम् "आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तदिति" "आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् त्रीन्" मनुः ।

गोत्रभेदे प्रवरभेदाच विवाहार्थं दर्शिता यथा । "अत गोत्रप्रवराणां स्वरूपं महाप्रवरपाठादवगन्तव्यम् । तत्र महान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चार्षेया अनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां मध्य उच्यन्ते । तावत्तेषामेभिन्नविवेकः । यथा वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति १ । विदानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति २ । आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणेति ३ । जामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति ४ । एते समानप्रवराः । अर्द्धाधिकर्षिसत्त्वात् । यास्कानां भार्गववीतहव्यसावेतसेति ५ । मित्रयुवां भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति ६ । वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति ७ । एते भार्गवास्त्रयोऽपि न मिथः समानप्रवराः भृगुं त्यक्त्वेति वचनात् । शुनकानां शौनकेति वा गार्त्समदेति वा । अत्र गोत्रप्रवरभेदोपयोगित्वेन मध्ये प्रवरैक्यादविवाहः । एते सप्त भृगवः । अथाङ्गिरसो गौतमा भारद्वाजाः शुनकाश्चेति त्रिविधाः । तेषु गौतमास्तावत् । आयास्यानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति १ । शारद्वतानामाङ्गिरसशारद्वतगौतमेति २ । कौमण्डानामाङ्गिरसौचथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति ३ । दीर्घतमसामाङ्गिरसौचथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति ४ । कारेणुपालानामाङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति ५ । वामदेवानामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६ । औशनसानामाङ्गिरसौशनसगौतमेति ७ । एते सप्त गौतमाङ्गिरसः समानप्रवराः अर्द्धाधिकर्षिसत्त्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति १ । रौक्षायणानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति । आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति वा २ । अथ एते भरद्वाजाङ्गिरसः समानप्रवराः अर्द्धाधिकर्षिसत्त्वात् । गार्ग्याणां त्र्यार्षेयपक्षेऽर्द्धाधिकर्षिसत्त्वाभावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति १ । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति २ । हरितानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति ३ । संकृतीनामाङ्गिरसशांकृत्यगौरिवीतेति ४ । रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपरथीतरेति ५ । मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति ६ । कपीनामाङ्गिरसामहय्योरुक्षयेति ७ । एते सप्त शुद्धाङ्गिरसः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानुकल्पानपि आङ्गिरसमुक्त्वेति वचनात् । अमोषानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति १ । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति २ । वाम्भूदकानामात्रेयार्चनानसवाम्भूदकेति ३ । छन्दकानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति" ४ । एते चत्वारः समानप्रवराः त्र्यार्षत्वात् । काश्यपानां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्साररैभेति २ । शाण्डिल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३ । काश्यपावत्सारदैवलेति वा काश्यपावत्सारासितेति वा शाण्डिल्यासितदैवलेति वा इति चतुर्धा प्रवराः । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ४ । एते समानप्रवराः । काश्यपानुवृत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिप्रवरे समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः । लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्व्यामुष्यायणत्वाद्वसिष्ठैरविवाहः । वसिष्ठानां वासिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति २ । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति ३ । पराशराणां वसिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति ४ । एते वासिष्ठाश्चत्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः । कुशिकानां वैश्वामित्रदैवरातौदलेति १ । रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरौहितेति २ । रौक्षकाणां विश्वामित्ररौक्षकरैवतेति ३ । विश्वामित्राणां वैश्वामित्रातरसदेवतरसेति ४ । मौञ्जायनानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौञ्जेति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति ६ । अष्टकानां वैश्वामित्रमाष्टकाक्षीलेति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८ । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौरणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदानुवृत्तेर्मिथः समानप्रवरत्वम्। अगस्तीनाम् आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। दार्भवाहानामगस्त्यागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्भवाहेति १। शाम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतशाम्भवाहेति २। सोमवाहनानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति ३। यज्ञवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति ४। चतुर्णामगस्तीनामागस्त्यपदानुवृत्त्या मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः। अत्र संग्रहश्लोकाः। "एकोऽपि च ऋषिर्येषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते। सगोत्रास्ते मिथोज्ञेया भृगुमङ्गिरसं विना। शुनकाः गृत्समदैः काश्यपैः शाण्डिल्या अपि। भारद्वाजास्तथा गर्गाः पञ्च तुल्यर्षिदर्शनात्"। तथा। "जमदग्निर्गौतमोऽगस्त्योभरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ। विश्वामित्रोवशिष्ठश्च यद्गणप्रवरेष्वमी। वर्त्तन्ते ते सगोत्राः स्युः काश्यपैः शाण्डिल्यास्तथा। शुनकाः गृत्समदैर्भारद्वाजैश्च गर्गकाः" इति। अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे चान्द्रायणोत्तरकालं मातृवदेनां बिभृयात्। गर्भस्ते दुत्पन्नः स न दुष्यति। काश्यपो भवति गोत्रेण। आत्मा गच्छन् गुरुतल्पगः। तद्रूपमस्य चण्डालवद्भवति। ब्राह्मणमपि सगोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः। प्रवरविज्ञानात् विद्वानो भवति एतत्समस्तं सम्प्रधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं ते स्पृहयन्ति"।

तत्रैव अथ मतान्तरम्। "सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः। कथं ह्यामोहनानि भवेयुः। कथं प्रयाजा इत्यपि। नानागोत्राः स्युरिति शौनकः। तन्त्रस्याव्यापित्वात् स्वस्पतिगोत्रान्यथाविशेषात्। तस्य राद्धि-रनुराद्धिः। सर्वेषां प्रवरास्तावन्तोन्तु आचार्यधर्मित्वात्। जामदग्न्या वत्सादय पञ्चार्षेयाः। यथा भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव। आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वार्ष्टिषेणेति। विदानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वविदेति। यास्कवाधूलमौलमौकसार्करात्निमार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेदेति। शैन्यानां भार्गवशैन्यपार्थेति। मित्रयूनां भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति। शुनकानां भार्गवशौनकगार्त्समदेति। गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति। उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकीनामाङ्गिरससौमराजिगौतमेति। वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति। पार्षदश्वानामाङ्गिरसपार्षदश्ववैरूपेति। अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम्। अष्टादंष्ट्रपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। ऋक्षाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति। कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति। दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति। भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति। तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा। हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति। सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्भुशैवगवानाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति। शाक्त्यगौरुवीतसांकृत्येति वा। काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति। घोरमिहैके ब्रुवते अतीत्याजमीढम्। आङ्गिरसघोरकाण्वेति। कपीनामाङ्गिरसामहय्यवार्षंय्येति। अथ यौगन्धरयः। भरद्वाजाः शुङ्गाः कता शैशिरयः। तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरोद्वावितरे त्रीनितरे। न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि। कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ स्वतन्त्र एकस्त्वपरोऽस्वतन्त्र। तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहः मिथो भरभाजकुलेन चाहुः। अथात्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति। विकितगालवकालवमनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवोदासेति। धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति। अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति। पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति। कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति। शालङ्कायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजह्नूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा। काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति। निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति। रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति। शाण्डिलानां काश्यपावत्सारदैवलेति शाण्डिल्यासितदैवलेति वा। वासिष्ठवसिष्ठानां योऽन्यउपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य। उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वसिन्द्रप्रमदेति। पराशराणां वासिष्ठशाक्त्यपाराशरेति। कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण-

कौण्डिन्येति । अगस्तीमामागस्त्यदार्ढ्च्युतेध्मवाहेति । सोमवाहामामागस्त्यदार्ढ्च्युतसोमवाहेति । पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्ष्टं प्रवृणीरन् । मानवैड-पौरूरवसेति प्रस्तावि । तान्यदक्षिणानि । तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृष्ठशमनीयसहस्रदक्षिणः । अन्यो वा प्रजातदक्षिण । दक्षिणायता पृष्ठा शमनीयेरमिति विज्ञायते । स एव हेतुः प्रकृतिभाषे । "भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितोमिथः । शुनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते । यस्मात् ये गोतमादीनां विवाहोनेष्यते मिथ । दीर्घतमसत्योतथ्यः कक्षीवांश्चैव गोतमः । भरद्वाजाग्निवैश्यर्गाः गौङ्गाः कात्याश्च गैरिराः । एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै । उपमन्युश्च हरिता विष्णुवृद्धाः कण्वोऽगस्त्यो हारित सङ्कृतिः । यस्कश्चैषां मिथ इष्टोविवाहः सर्वैरन्येर्जामदग्न्यादिभिश्च । त्र्यार्षेयाणां त्र्यार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्र्यार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाह । "एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् । जमदग्निर्गोतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा । विश्वामित्र कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्त्ययोऽष्टमा" । सप्तानामृषीणामगस्त्यष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते "एकएव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत् समानगोत्राः स्युर्भृगुमङ्गिरसं विना । वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ वारुण । मैत्रावरुणिरित्येष वासिष्ठोवि-पक्षान्तरात् । ब्रह्मात्मजात्क्ष्णपराशरव्यासशुकादय । ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादय । अतएव भिन्नपदोरत्वात् भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयो-र्विवाहः । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्ज सर्वत्र विवाह । अत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्ज सर्वत्र विवाहः इति" प्रवरनिर्णय ।

अथ श्रौतप्रवराः तत्रैव "जामदग्न्यावीतहव्यागार्त्समदा वाध्र्यश्वावैन्या गोतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीता काण्वा विरूपा मौद्गला विष्णुवृद्धा आत्रेया विश्वामित्राः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजामदग्न्या वत्सश्रीवत्सच्यवनाप्नवानाः । और्वसावर्णिजीवन्तिसाक्षास्यतिवाध्रायणवैरोहित्यावटमण्डुमादीनयोः-श्यार्ष्टिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्या । वीतहव्ययास्कवाधूलमौनमौकवावेदसा भृगवो न मिथो वि-वाह्याः । गार्त्समदशौनका भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वाध्र्यश्वमित्रयवौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वैन्यपार्थौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । आङ्गिरसायास्योतथ्यौशिजकाक्षीवततामदेयवहदुक्थान्ता गौतमा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज-कुकुटाग्निवेश्यसौव्यापमर्षत्तम्भसम्युद्गलशैशिरिचित्र-अवान्दनमात्यसत्तभकपिगार्ग्यकपिगर्भ्यान्ता भरद्वाजा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसबरप्रमहायोहाजः कपयश्च न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसपौरु-पितार्षरोपयोवमाक्षमान्धातसहपित्रदर्भकुत्सहारिता न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसाजमीढकण्वा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविरूपरथपदश्वरथीतरराष्ट्रादंष्ट्रा विरूपा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौद्गल्यतपोहृन्ना न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविष्णुवृद्ध-त्रासदस्यवापसर्पणभद्रणभद्रणबादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिमित्रयुन्द्यावाविष्णुवृद्धा न मिथो विवाह्याः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वगविष्ठिरवनञ्ज्यातिथिसमन्नवामरथ्यपोनयाप्यसहस्रान्ता आत्रेया न मिथो विवाह्याः । विश्वामित्रदेवरातचिकितमधुच्छन्दसौदकिवालकियप्रवरकोत्-कलपूष्पदग्निवभ्रुयाज्ञवल्क्यशालाङ्कायनकात्यवरौद-रथ्यौमतकामकायनदेवश्रवःश्यमाधुच्छन्दसधनञ्जयाष्टकलो-हितपूरणपारिधायायमर्षणकौशिककतसुतपनसधूम्नजठरवा-मलौकाहव्याग्निदैव्यन्ता विश्वामित्रा न मिथो विवाह्या । काश्यपावत्सारनैध्रवरेभरैभशाण्डिल्यशाण्डिल्यदेवराताषि-तान्ता काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठव्याघ्र-पराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्या । आगस्त्यदार्ढ्च्युतेध्मवाहदार्भवाहसाम्भवाहसोमवाहयज्ञवाहान्ता आगस्तयो न मिथो विवाह्या" । एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहोपयोगितोक्ता । अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयपदे वक्ष्यते । मिश्र वसिष्ठौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा । "अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्" ।

"तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा यस्का मित्रयवावैन्याः शुनका इति ७। वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति १ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गवच्यवनाप्नवानेति वा । विदानां पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानौर्ववैदेति २ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा एतौ

द्वौ जामदग्न्यवंशौ। आर्ष्टिषेणानाम् भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति। भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति वा। एषामुभयोषां परस्परमविवाहः। यास्कानाम् भार्गवच्यावनाप्नवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यावनाप्नवानशात्सप्रपौरोधसेति। वैजवनमिमतिथयोः पञ्च भार्गवच्यावनाप्नवानवैजवनमैमतिथेति। एते त्रयः कश्चित् एषामपि पूर्वैरविवाहः। अत्र तत्तत्प्रवाक्यप्रयोऽन्यस्य विशेष स्मृतते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः। यस्कानाम् भार्गववैतहव्यसावेदसेति। मित्रयूनाम् भार्गववाध्र्यश्वदिवोदासेति। भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्र्यश्वत्येको वा। वैन्याना भार्गववैन्यपार्थेति। एतएव स्युर्ता। शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा। वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति एतौ द्वौ कश्चित् यस्कादीना स्वगणन्यत्रा सर्वैर्विवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे "यस्कामित्रयवावैन्याः शुनकाः प्रवरैःक्रमात्। स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परापरैरिति"।

'अथाङ्गिरस 'ते गौतमा' भरद्वाजा' केवलाङ्गिरसेति त्रिधा। अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन्त कौमण्डादीर्घतमसः औशनस कारेणुपाला' राहूगणा' सोमराजका' वामदेवा' बृहदुक्थाश्चेति तत्रायास्यानाम् आङ्गिरसायास्यगौतमेति शरद्वताम् आङ्गिरसगौतमशारद्वतेति। कौमण्डाना आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवदिति गौतमकौमण्डेति वा। आङ्गिरसानामायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति वा आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवदिति वा। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति त्रयो वा। दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा। औशनसानाम् आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रय। कारेणुपालानाम् आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रय' राहूगणानां आङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति बृहदुक्थानाम् आङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति। आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा। उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवदित्यापस्तम्ब। आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति कात्यायन'। एतौ द्वौ कश्चित् रघुवाणाम्। आङ्गिरसराघुवन गौतमेति केचित्। तत्र मूलं चिन्त्यम्। एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः।

अथ भरद्वाजा' ते चत्वारः। भरद्वाजा गर्गा' ऋक्षा' कपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः। गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति पञ्च। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा। गर्गभेदानाम् आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसवार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमात्वचसेति पञ्च। आङ्गिरसवान्दनमात्वचसेति त्रयो वा। कपिलानामाङ्गिरसामहीयवऋक्षयसेति। आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवार्हस्पत्यमनन्तरात्मभुवेति पञ्च। अथ कश्चित् भरद्वाजानां सर्वेषामविवाह।

अथ केवलाङ्गिरस हरितानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति। आद्योमान्धाता वा। कुत्सानाम् आङ्गिरसमान्धातृकौत्सेति। कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा। रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यस्थाने तार्क्ष्य वा आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति। हरितकुत्सयोस्तु न भवति।

अथात्रय ते चत्वार' आत्रेया' वाद्भुतका गविष्ठिराः मुद्गला इति। आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। वाद्भुतकानाम् आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति। धनञ्जयानाम् आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति कश्चित्। गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा। मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति। वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानसातिथेति आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा। सुमङ्गलानाम् अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित्। अत्रे पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति। अत्रीणां सर्वेषामविवाह'।

अथ विश्वामित्रा ते दश कुशिका लौहिता रौक्षकाः कामकायना' कताः धनञ्जया' अघमर्षणाः पूरणा' इन्द्रकौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति। लौहितानां विश्वामित्राष्टकलौहितेति। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा। विश्वा-

मित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति वा अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति वा इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्जयानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति एते बौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । जह्नूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति एते आश्वलायनाद्युक्ताः अन्येऽपि षड्गणा उक्ताः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ काश्यपाः ते पञ्च निध्रुवाः काश्यपाः शाण्डिल्याः रेभा लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभेति । शाण्डिल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति । अन्त्यस्थाने देवलोऽसितो वा । शाण्डिल्यासितदेवलेति वा । काश्यपासितदेवलेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा देवलासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां काश्यपानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः पराशराः जातूकर्ण्याश्चेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति वासिष्ठेत्येव वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति । वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा पराशराणां वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । जातूकर्ण्यभिन्नां वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्यत्राऽत्रिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वार इध्मवाहाः साम्भवाहाः सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्ढ्यच्युतैध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोऽन्त्यः आद्यौ पूर्ववदेव सोमवाहानां तदन्तास्त्रयः दर्भवाहानां तदन्तास्त्रय ।

अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति पूर्णमासानाम् आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेति । एते षट्-क्वचित् । अगस्तीनां सर्व्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौङ्गशैशिरीणाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरी वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति त्रयो वा एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाञ्च संकृतिपूतिमाषादीनाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति शाक्त्यगौरुवीतसांकृत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौङ्गशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । काश्यपैश्चेति प्रयोगपारिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति काश्यपावत्सारासितेति वा एतेऽहर्वसिष्ठा नक्तं काश्यपा एषां वसिष्ठैः काश्यपैः संकृताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते यदुक्तं बह्वृचस्मृतौ “यद्येवाङ्गिरस समुपेयात्तत्र प्रवृताम् । आङ्गिरसोऽजन्मनाप्याजीगर्त्तिः श्रुत कविरित्याङ्गिरसगणस्यत्वेन भार्गवजामदग्न्यत्वस्मृतेर्बाधात् । तेन मत्स्यस्मृत्या हरिवंशादिस्मृतेश्च बाधात् तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरस उक्तः अन्यो भार्गव तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः एवं दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जरी नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादय । अत्र सर्वत्रोपपत्तय मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि “भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इमे । चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्नोद्वहेयुर्मिथ । कपिगर्गभरद्वाजाभिधा रौक्षायणा द्विजाः । नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च कुत्रचिदिति” इत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तयोरिति प्रवरमञ्जर्य्यां यद्यपीदमुक्तम् तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु तु भवत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायन “एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात्” माधवीये स्मृत्यन्तरं “पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयो । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति” एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवराणां मध्ये त्रिषु साम्ये। त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साम्येऽपि शेषगोत्राणामेकर्षिसाम्येऽपि समानप्रवरत्वाद्विवाहाभाव सिद्धमेतेन अमूनानतिरिक्तप्रवार्षस्याकत्वेन समानार्षत्व यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्मूलत्वादग्राह्यं बौधायनादिस्मृतिविरुद्धत्वात्तद्दर्शनविजृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससावर्णिगोत्रप्रवरेषु आप्नुवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवराध्यायाज्ञानविजृम्भितम्। अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते। ऋषेरयं अण्। ऋषिकृतस्मरणे। वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कल्पादौ स्मृतं तन्मन्त्रस्य तदार्षत्वम्। "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः" योगिया०। [शब्दे २उक्तार्षविवाहे च।

आर्षधर्म्म पु० न० कर्म्म०। १मन्वादिप्रोक्ते धर्म्मे। आर्ष-

आर्षभ त्रि० ऋषभस्य वृषस्येदम् अण्। वृषसम्बन्धिनि। "यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्। गोमिनामेव तत् सर्वं मोघं स्कन्दितमार्षभम्" मनुः। ऋषभदेवचरिते न०। [ऋषभभेदे।

आर्षभि पु० ऋषभस्यापत्यम् इञ्। ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि

आर्षभी पु० ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०। ऋषभस्येयम् तुल्याकारत्वात् अण् ङीप्। वायुपुराणोक्ते मध्यमार्गस्थवीथीत्रयमध्ये वीथीभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः

आर्षभ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः ञ्य। वृषकतायोग्ये वत्से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभप्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक्। ऋषिधर्म्मे

आर्षिक्य न० ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो०

आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ऋषिषेण ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप्। ऋष्टिषेण इति वा गणे पाठे आर्ष्टिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा०।

आर्षेय न० ऋषीणां समूहः ढक्। ऋषिगणरूपे प्रवरभेदे तत्स्मरणस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता। होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा। "प्रवरान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्या इति विज्ञायते तद्वै न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषिभिरेवार्षेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त" इत्युक्तस्य। "योवा अन्य सन्तथान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्य तत् ऋषिरिष्टं पीतं वृङ्क्ते इति विज्ञायते। त्रीन् वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यद्यपि मन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽथैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इति विज्ञायते। तत ऊर्द्धमध्वर्युर्वृणीते सुतरेर्वाचोहोतेति विज्ञायते। पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते। भृगूणामेवाग्रे व्याख्यास्यामो जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदित्येष वा विकृतः। सावर्णिजीवन्तिजाबालैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डुमाण्डूकयोग्यानामथार्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति। अनूपवदार्ष्टिषेणवदाप्नुवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति अनूपवदार्ष्टिषेणवद्भृगुवदिति। अथ वीतहव्या यास्कवाधूलमौनमौकास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यवद्भृगुवदिति। गार्त्समदाः शुनकास्तेषामेकार्षेयो गार्त्समदेति होता वदति गृत्समदवदित्यध्वर्युः अथ वाध्र्यश्वा मित्रयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्र्यश्वेति होता वदति वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः। अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैन्यपार्थिवेति। पृथिवोवद्वेनवद्भृगुवदिति। इमे भृगवो व्याख्याताः। अथातोऽङ्गिरसामायास्यगोतमास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसायास्यगौतमेति। गोतमवदयास्यवदङ्गिरोवदिति। अथौचथ्या गोतमास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसौचथ्यगौतमेति गोतमवदुचथ्यवदङ्गिरोवदिति। अथौशिजा गोतमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति। अथ वामदेवा गोतमास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसवामदेवबार्हदुक्थेति बृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति। अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्येष वा विकृतः। कुक्कुटाग्निवेश्योच्छायनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्भशब्दानामथ ह्राडप्यायणानां कुलानाम्। यथा शुङ्गशैशिरयो भारद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैशिरयस्तेषां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवदङ्गिरोवदिति। अथ ऋक्षाणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। मातवचोवद्वन्दनवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति मातवचोवद्वन्दनवदङ्गिरोवदिति। अथ

कपीनां त्र्यार्षेय आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयेति उरुक्षयवदमहीयुवदङ्गिरोवदिति। अथ गर्गाणां त्र्यार्षेय आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति। भरद्वाजस्त्वेकेऽङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवदिति। अथ हरितानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववदम्बरीषवदङ्गिरोवदिति। मान्धातारस्त्वेकेऽङ्गिरसःस्थाने मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति। युवनाश्ववदम्बरीषवन्मान्धातृवदिति। अथ कुत्सानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसमान्धात्रकौत्सेति। कुत्सवन्मान्धातृवदङ्गिरोवदिति। अथाजमीढाः काण्वास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति कण्ववदजमीढवदङ्गिरोवदिति। अथ विरूपा रथीतरास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदिति अष्टादंष्ट्रस्त्वेकेऽङ्गिरसःस्थाने आष्टादंष्ट्र वैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति। अथ मुद्गलानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भृम्यश्ववदङ्गिरोवदिति। तृक्षस्त्वेकेऽङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भृम्यश्ववत्तृक्षवदिति। अथ विष्णुवृद्धानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। त्रसदस्युवत् पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विहितः। अघमर्षणभद्रणमद्रणबादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिनित्युन्दोनामथात्रीणां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदिति। अथ गविष्ठिराणां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति गविष्ठिरवदर्चनानसवदत्रिवदिति। अथातिथीनां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवदत्रिवदित्येष एव वा विहितो वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापी नाम्। अथ विश्वामित्राणां देवराताऽश्विकितमनुतन्त्वौलकिबालखिल्ययज्ञवल्क्यौलूकदृषद्ग्निबभ्रुगालवशालङ्कायनकालवास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। उदलवद्देवरातवद्विश्वामित्रवदिति। अथ श्रौमतकामकायनानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्वामित्रवदिति। अथाजानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाज्येति। अजवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति। अथ धनञ्जयानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति धनञ्जयवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति। अथाष्टकालोहितास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्राष्टकेति। अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति। अथ पूरणवारिधापयन्तास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्रपौरणेति पूरणवद्विश्वामित्रवदिति। अथ कतानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रका-

त्यात्कीलेति अत्कीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति। अथाघमर्षणाः कुशिकास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति कुशिकवदघमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति। अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति। अथ रेभास्तेषां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्साररैभेति। रेभवदवत्सारवत्कश्यपवदिति। अथ शाण्डिलानां द्व्यार्षेयो दैवलासितेति। असितवद्देवलवदिति। त्र्यार्षेयस्त्वेके काश्यपदैवलासितेति असितवद्देवलवत्कश्यपवदिति आर्षेयास्त एव न्यायेनैकार्षेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यो वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युः त्र्यार्षेयस्त्वेके वासिष्ठैन्द्रप्रमदाभरद्वस्वेति अभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति। अथ पराशराणां त्र्यार्षेयो वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयो वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति। कुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदिति। अथ संकृतिपूतिमाषाणां त्र्यार्षेय शाक्त्यसांकृत्यगौरिवीतेति। गुरुवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति। अथागस्तीनाम् एकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्युः त्र्यार्षेयस्त्वेके आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति इध्मवाहवद्दृढच्युतवदगस्त्यवदिति। अथ क्षत्रियाणां यद्यु ह वा आर्षेयं प्रवृणीरन्नेव एषां प्रवरो मानवैडपौरूरवसेति पुरूरवोवदिडवन्मनुवदिति अथ येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः पुरोहितप्रवरास्ते प्रवृणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते पुरोहितप्रवरार्षेयं यास्तेषां न्यायेनैकार्षेया एव विशां वात्स्येति होता। वत्सप्रीवदध्वर्युः। अथाम्नातबन्धु राजार्षेयस्यायणमनु प्रवृणीताचार्यप्रवरं प्रवृणीताथ ह तासिक्रम एकार्षेय सार्ववर्णिकं समामनन्ति मानवेति होता मनुवदित्यध्वर्युर्मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम्"। एवं प्रवरभेद निर्णीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरग्रन्थे गोक्ता। "आर्षेयाणि व्यूहपतेः प्रवरित्वात्मादीनां मुख्यानाम्" आश्व०श्रौ० "आर्षेयवरणे व्यूहपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मादीनां मुख्यानां प्रवृणीते" इति वृत्तिः। अपि कुटस्याक्षि आरभ्य अयं प्रवरस्यार्थेऽकि मूलपुरुषावधिप्रवरविभेदश्चैवा एवायः यथोक्तं "आर्षेयं प्रवृणीते ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति। तस्मादार्षेयं प्रवृणीते परस्तादर्वाक् प्रवृणीते। परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय उ चैवैतं निह्नुवत इदं हि पितैवाग्रेऽथाप्तोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते। स आर्षेयमुक्ताह" शत०ब्रा०। "होतर्कर्ता

प्रवरो विधीयते। तत्र धर्म्मविशेषमाह परस्तादिति तत्रिप्रार्षेयप्रवरणे कूटस्थऋषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम्। यथा आङ्गिरसबार्ह-स्पत्यभारद्वाजेत्यादि। तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निह्नुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा०"। "असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्" विष्णुः। "प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगणः" इति माधवाचार्य्यः।

ऋषिरेव स्वार्थे ठक्। ३मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं, देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्म्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयम् ऋषय-श्चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य चन्द्र मत्यश्चितयो भवन्ति" इति शत०ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० १चन्द्रवंश्ये शलन्तपात्मजे नृपभेदे "शल-पुत्रात्मजस्तस्य सुनहोत्रो महायशाः। सुनहोत्रस्य दायादा-स्त्रयः परमधार्म्मिकाः। काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्स-मदः प्रभुः। पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनकोयस्य शौनकः। ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च। शलात्मज आर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः" | हरि०वं०२०१अ०। आर्ष्टिषेणोदिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः" म०भा०व०। २गोत्रप्रवरभेदे आर्षपक्षे उदा०।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० ६त०। तीर्थभेदे तच्च व०प० १५९अध्याये दर्शितं यथा। "अनेनैव पथा राजन् ! प्रतिगच्छ यथागतम्। नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रु-तम्। तस्माद्यास्यसि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम्। बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः। अतिक्रम्य च तं पार्थ। आर्ष्टिषेणाश्रमे वसे"।

आर्हत त्रि० अर्हत इदम् अण्। १जैनसम्बन्धिनि। २तन्मते न० तन्मतस्वार्हताब्दे २८२ पृष्ठे दर्शितम्।

आर्हन्ती स्त्री न० अर्हतो भावः ब्राह्म० ष्यञ् तम् च षित्त्वात् ङीष् यलोपः। योग्यतायाम्। "श्रीतार्हन्तीचणश्चर्मं दर्विभिरहमितम्" सि० कौ०। स्त्रीत्वाभावपक्षे। आर्हन्त्यमित्यपि तत्रार्थे न०।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ्। अर्हाभा-वर्षे गोत्रापत्ये। स्त्रियां ङीप्।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र · तस्येदम् वा छ्त्वात् छ। "आर्हात् इत्यारभ्य "तदर्हति" इत्यन्त सूत्रजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते १प्रत्ययभेदे। २तद्बोध्ये तत्तदर्थे च। "आर्हीयेष्वर्थेषु" सि०कौ०

आल न० आलति भूषयति आ+अल–भूषादौ अच्। १ह-रिताले तद्धि वर्णोत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य तथात्वम्। "ततो हरिद्राम्लहधूमरोधूमलाङ्गूलैः समनः-शिलालैः"। "मन शिलालमधुकष्टचन्दनपद्मकैः" "रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाले लशुनञ्च तुल्यम्" सुश्रु०। हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र०। "हरि-तालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि। हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम्। तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीन-गुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्प गुणं तत् पिण्डतालकम्। हरितालं कटु स्निग्धं कषा-योष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकफव्रणान्। हरति च हरितालं चारुता देहजातां सृ-जति च बहुतापानल्पपञ्चोपपीडाः। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक्"। आ+अल–पर्य्याप्तौ अच्। २अनल्पे ३श्रेष्ठे च त्रि०।

आलचि त्रि० आ+लच–इन्। घ्रातरि स्त्रियां गौरा०ङीष्।

आलचित त्रि० आ+लच–क्त। १सम्यग्घ्राते, २चिह्नेन घ्राते च

आलक्ष्य त्रि० आ+लक्ष–यत्। १सम्यग्ज्ञेये २लक्षणेन वेद्ये च "आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि" रघु०। आलक्ष्यार्थैव पुरुषा कुले जाता महागुणा" भा०व०२०७। ल्यप्। ३सम्यक् ज्ञात्वेत्यर्थे अव्य०।

आलगर्द्द पु० अलगर्द्द एव स्वार्थे अण्। जलसर्पे। [ङीप्

आलजि त्रि० आ+लज–इन्। आभाषके स्त्रियां गौरा०

आलब्ध त्रि० आ+लभ–क्त। १संस्पृष्टे २संयुक्ते "चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलिपिते" दुर्गार्चामन्त्रः। ३स्पृष्टे ४हिंसिते च। [क्तिन्नन्तत्वेऽपि गौरा० वा ङीष्।

आलब्धि स्त्री आ+लभ–क्तिन्। स्पर्शे २हिंसायां च

आलभन न० आ+लभ–ल्युट्। १हिंसायां २स्पर्शे। पक्षे नुम्। ३मर्द्दने च। "नित्या भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च तैः" भा०आ० प०६८अ०। तत्रार्थे "आलम्भनम्" कात्या०६,२,१८।

आलभनीय त्रि० आ+लभ–अनीयर्। १स्पृश्ये २हिंसनीये च नुम्। ३मर्द्दनीये

न्तुमस्तरान्” । यागादौ आलम्भनीयः पशुः ।

आलभ्य त्रि० आ+लभ–यत् । १स्पृश्ये २हिंस्ये आ+लभ–ल्यप् । १स्पृष्ट्वेत्यर्थे ४हिंसित्वेत्यर्थे च अव्य० ।

आलम्ब पु० आ+लबि–कर्म्मणि घञ् । आश्रयणीये, “निरालम्बो लम्बोदरजननि ! कं यामि शरणम्” जगन्नाथः “इह हि भवतां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्” शान्ति० “रामे प्रव्रजिते याते सीता शून्ये यथासुखम् । निरालम्बां हरिष्यामि” रामा० । ३वैशम्पायनान्तेवासिभेदे आलम्बिशब्दे द०२६ठे विवृतिः । भावे घञ् । ४आश्रयणे

आलम्बन न० आ+लबि–कर्म्मणि–ल्युट् । १आश्रयणीये “यमादेव विभावादिसमूहालम्बनात्मकः” सा०द० उक्ते २रसालम्बने नायकादौ । “आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्” इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं तत्रैव । रसभेदे आलम्बनभेदाश्च सा०द०उक्ता यथा शृङ्गारे “परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः” । रौद्रे “आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्” । हास्ये “विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्” । करुणे । “शोच्यमालम्बनं मतम्” । वीरे “आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः” भयानके । “यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्” । जुगुप्सायाम् । “दुर्गन्धमांसपिशितन्तदेवालम्बनं मतम्” । विस्मये । “विस्मये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्” शान्ते “अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनोऽसारता तु या । परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते” । ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च “चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्याधिपतिरूपा” इति विभज्य “तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोल्लेखिप्रत्ययात् नीलाकारता भवतीति” सर्वदर्श० । अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इञ् । वैशम्पायनान्तेवासिन आलम्बस्यापत्ये स्त्रियां गौ० ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदशाखान्तर्गतर्षिभेदा “आलम्बीपुत्रात् आलम्बीपुत्रः” शत०ब्रा० । इञन्तात् यूनि फञ् । आलम्बायनः तस्य यूनपत्ये स्त्रियां ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदशाखान्तर्गतर्षिभेदमाता । “आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रः” शत०ब्रा० ।

आलम्बित त्रि० आ+लबि–क्त । १धृते २गृहीते च ।

आलम्बिन् त्रि० आ+लबि–णिनि । आश्रयिणि । “गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा” कुमा० “देवस्त्रजमुत्तालम्बीजैत्रमध्यास्त राघवः” रघु० । “आलम्बिमिचन्द्रकिणी कलापैः” माघः स्त्रियां ङीप् । आलम्बेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ताध्यायिषु ब०व० ।

आलम्भ पु० आ+लभ–घञ् नुम् । १स्पर्शे । वर्ज्जयेदित्युपक्रमे “स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च” मनुः २हिंसने च । “अश्वालम्भं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम्” आदिपु० । “अष्टाजामामीमधीनां जाताः श्च स्वयं वने । वृथालम्भोऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्” मनुः” । “सा च प्रीताध्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते” शत०ब्रा० । “आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाभाग ! बभूवुः कृपयान्विताः” भा०आ०९१ अध्याये । [गौः” सि०कौ”

आलम्भ्य त्रि० आ+लभ–नुम् ण्यत् । हिंस्ये । “आलम्भ्यो

आलय पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+ली–आधारे अच् । १गृहे २आधारे च “हिमालयोनाम नगाधिराजः” कुमा० “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नैष० । “न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसत्यालये चिरम्” रामा० “आलय देवशत्रूणां सुघोरं आलयं वनम्” भा० आ० २२१ अ० । भावे घञ् । ३संश्लेषे मर्यादायामव्ययी० । ४लयपर्य्यन्ते अव्य० । “पिबत भागवतं रसमालयम्” भाग० ।

आलयविज्ञान न० आलय लयपर्य्यन्तस्थायि विज्ञानम् । बौद्धमतसिद्धे अहमास्पदे विज्ञानभेदे । “तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत्” तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेष अर्थोल्लेखी । आलयविज्ञानस्य सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युल्लेखिता तथा हि विभादाव्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना कादाचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्वसिद्धि “तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न, वासनापरिपाकप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिमते हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्ति पूर्व्वक्षणः कश्चोक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्व्वोऽप्यालयविज्ञानवर्त्ति क्षः

खाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चैवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तिस्याविशेषात् । सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यवैषम्यानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्-कत्वनिर्व्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादि विषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेषानिरूक्ताप्यन्वयमतिना चानुभवमनान्वाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्यया प्रसिद्धाः आलम्बन-समनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीला-कारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषय-ग्रहणप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्य-प्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामक-स्याधिपतित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखा-दीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । एवं चित्तचैत्तात्म-कस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसं-ज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलय-विज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्त-स्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना-स्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोल्लेखिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्धः" सर्वद० विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वक्षणिकविज्ञानसंस्कारा-णामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च स्मरणं, सुषुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्व्वसंस्काराणामव-स्थितेः सुप्तोत्थितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलय-पर्य्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधारायां स्थायित्वमङ्गीक्रियते ।

आलर्क न० अलर्कस्येदम् अण् । क्षिप्तकुक्कुरविषे । "निघ्नन्ति विषमालर्कं मेघशब्दमिवानिशम्" सुश्रु० ।

आलवण्य न० न लवणं न०त० अलवणस्य भावः ष्यञ् । लवणरसभिन्नत्वे । नास्ति लवणं यत्र बहु० तत्त्व वा न ष्यञ् । अलवणता स्त्री अलवणत्वं त्व न० लवणशून्यत्वे

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला—क । वृक्षमूले सेकार्थं मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतौ । "विश्वा-साय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्" रघु । "विपुला-लवालभ्रतशारिदर्पण" माघ । पु०सर्व्वस्य दर्शयन्त्योऽपि "जट-रुमटणगिभिरिव जटालवालकमण्डलधरै" (पादपै) काद० ।

आलस त्रि० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच् । १क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अञ् । २अलसापत्ये पु० स्त्री० यूम्य-पत्ये हरिता० फञ् । आलसायन तस्य यून्यपत्ये पु स्त्री० ।

आलस्य न० अलसस्य भावः ष्यञ् । विहितक्रियाकरणायाटत्वाख्ये आलस्ये "किमालस्यं च कः शोकः" इति यक्षप्रश्ने "धर्म्म-निष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते" भा०व० ३१२ अ० युधिष्ठिरेण लक्षितम् । "शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मस्वालस्य-मुच्यते" सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्" सा०द० उक्ते व्यभि-चारिभावभेदे च "आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासिता-दिकृत्" यथा "न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् । जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा" सा०द० "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" मनु । भारतोक्तधर्मक्रियाशून्यत्वरूपम् चत्रालस्यम् ।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण् । अलाते वह्निदीप्ताङ्गारे ।

आलान न० आलीयतेऽत्र आ—ली—ल्युट् । १गजबन्धन-स्तम्भे करणे ल्युट् । २तद्बन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट् । ३बन्धनमात्रे च । तत्र स्तम्भे । "अरुन्तुदमिवालानमनि-र्वाणस्य दन्तिनः" रघु । "इभमदमलिनमालानस्तम्भयुग-लमुपहसन्तमियोरुदण्डद्वयेन" काद० "तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" बन्धने "गजालानपरिक्लि-ष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः" रघुः ।

आलानिक त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक् । १आलाने । आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धन-साधने काष्ठादौ "आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः" रघुः

आलाप पु० आ+लप—करणे—घञ् । स्वरसाधनाथ्रे शारिग-मादौ (आलापचारी) "आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत पदातिभिः" माघ "आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः" मल्लि० । भावे घञ् । २कथनमात्रे च" "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च" विष्णुपु० आ+लप—णिच्—अच् । ३परस्परकथने । "अये दक्षिणेन पुष्पवा-टिकामालापइव श्रूयते" शकु० । एकस्य कञ्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् त प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम् ।

आलापन न० आ+लप—णिच्—करणे ल्युट् । १परस्पर कथोपकथने आभाषणे आलापशब्दोऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्व-मुक्तम् "स्यादालापनमाभाषः" इत्यमरः २स्वस्तिवाचने च "मङ्गलालापनैर्होमैः" रामा० । [२आभाष्ये

आलाप्य त्रि० आ+लप—कर्म्मणि ण्यत् । १कथनीये णिच्—यत् ।

आलाबु(वू) स्त्री अलाबु पृ० पूर्व्वपदोदर्षे वा वृद्धिः। (लाउ) तुम्ब्याम् शब्दरत्नावली।

आलावर्त्त न० आलं पर्य्याप्तमावर्त्त्यते आ+वृत-णिच् कर्म्मणि-अच्। वस्त्रनिर्म्मिते व्यजने हेम०। [तालवृन्ते न०

आलास्य पु० आलं पर्य्याप्तमास्यं यस्य। कुम्भीरे। मा०स०।

आलि पु० आलति दृशे समर्थो भवति आ+अल-पर्य्याप्तौ इन्। १वृश्चिके २भ्रमरे ३तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्। आलयति भूषयति अलभूषणे-णिच्+इन्। ४सख्यां वयस्यायाम् "असमसमदृशमसी मतालिपरिवेष्टिता। वर न वहते राजन्। भूमिर्नेरवधूरिव" उद्भटः वा ङीप्। आलीत्यप्यत्र। "आलीव मम प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाली" नैष०। "तत्कालमालीभिरहृष्यताशम्" नैष०। "सखालि। प्राचीनैः मधुरसुकृतैरद्य फलितम्" उद्भट। "निवार्य्यतामालि! किमप्ययं वटुः" कुमा० "चिरमनुपगतामालीं दृष्ट्वा समञ्जसवाञ्छितम्" सा०द०। "आलति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा ङीप्। आगन्तुकस्य खेलस्य च जलस्य निवारके ५सेतौ"। "मतालिपरिवेष्टितेति' आ+अल-पर्य्याप्तौ इन् वा ङीप्। ६पङ्क्तौ श्रेणौ च वनाली नैष० "तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा" कुमा० लीनामालीमिव तरवीचिमाणाः" माघः। ७रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् "विषमच्छदिचन्द्रनालिना" माघ०। ८सुखान्तःकरणे ९अनर्थे च त्रि० मेदि०।

आलिगव पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० यञ्। आलिगुसनेरपत्ये स्त्रियां यञन्तत्वात् ष्फ षित्वात् गौरा० ङीष्। आलिगव्यायनी।

आलिङ्गन न० आ+लिगि-ल्युट्। आश्लेषणे अङ्गेनाङ्गसंयोजनभेदे। "आलिङ्गनान्यधिकृता स्फुटमापुरेव" माघ। "प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्" रघु। तच्च अष्टधा। आमोदालिङ्गनं उद्दिष्टालिङ्गनं नगालिङ्गनं मानसालिङ्गनं रूप्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात्।

आलिङ्गित त्रि० आ+लिगि-कर्म्मणि क्त। १आश्लिष्टे "तरुणयालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थाममाश्रितः" सा०द०। टीकाष्टतमहेलिका "योगीनाम्यमितोमत न परिचस्-नालिङ्गिता कामिनी कृत्य जन्म निरर्थकं चितिमलोऽरण्ये यथा मालती" सा०द०। "विश्वस्यामिन्त्र्यमर्य्योयः सादालिङ्गितो द्युमी" तन्त्रसारोक्ते विंशत्यक्षरावधि लिं शद्रक्षरके २मन्त्रभेदे पु०

आलिङ्गिन् त्रि० आ-लिगि-णिनि। आलिङ्गनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिगि-ण्यत्। आलिङ्गनीये मित्रादौ २आलिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गभेदे पु० स च "यवमध्यस्त्वलिङ्ग्योऽत्र ह्यान्मुखे चैकाङ्गुलेन च। यवाकृतिस्तु आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि गद्यते" इति सङ्गीतदामोदरलक्षणः। आ+लिगि-ल्यप्। २आश्लिष्येत्यर्थे अव्य०

आलिङ्ग्यायन पु० आलिङ्ग्यस्य मृदङ्गभेदस्यायनं यत्र। १ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप्। तद्ग्रामस्यादूरभवे नगरे। "लुपि व्यक्तिवचने' पा० लिलुक्ते' नगरेऽपि पुंस्त्वम्। [इकवृपादे त्रिका०।

आलिञ्जर पु० अलिञ्जर एव स्वार्थे अण्। (जाला) मृण्मये

आलिन्द पु० अलिन्द एव स्वार्थे अण्। १बहिर्द्वारप्रकोष्ठे २स्वक्षाद्यन्तरयायार्थवेद्याञ्च शब्दर०। ३गृहैकदेशे अमरमा०। स्वार्थे कन्। आलिन्दकः तत्रार्थेषु पु०।

आलिप त्रि० आ+लिप-क। आलेपनकारके।

आलिप्त त्रि० आ+लिप-क्त। १कृतालेपने २दहनादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप-ल्युट् पृ०मुम्। तण्डुलचूर्णमिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने। (आलिपना,) त्रिका०।

आलीढ त्रि० आ+लिह-क्त। १आस्वादिते २क्षते "सैन्यान्य मालीढमिवासुरास्त्रैः" रघु। "स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम्। त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति। अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रत। दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्य्यय" इत्युक्तलक्षणे अग्रतो दक्षिणं पाद व्यवस्थाप्य वामपादाकुञ्चनेन स्थितिरूपे ३युद्धार्थे धन्विनां स्थानभेदे न०। "चतिवदालीढविशेषशोभिना" रघु। "पायादसीलोत्पलाभा रविशशिविलसत्कुण्डलालीढपादा' तन्त्रसा० रत्नाकालोध्या० अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा "अङ्गुष्ठगुल्फपार्ष्ण्यग्रैः श्लिष्टा स्युः सहिता यदि। इष्टं समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा। बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुबलायतौ। त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्त्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम्। भुजवामपदं पश्चात्, स्तब्धजानूरुदक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्त्तितम्" विकटादिस्थानं धन्विस्थानवस्त्रे वक्ष्यते।

"नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" कुमा० टी० मल्लिनाथेन आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति व्याख्यातम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। शुभ्रा० पाठात् ढक्। आलीढेय' तद्भवे त्रि०। संज्ञायां कन्। आलीढकम्। धनुषाणां स्थानेषु क्रीड़नभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली—कर्त्तरि क्त। १आश्लिष्टे भावे क्त। २संश्लेषे न०। तत्र साधु अण्। ३यक्ष्मे धातुभेदे तस्य धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन्। तत्रैव। तद्वृत्तादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते।

आलु पु० आलाति आ+ला—मित० डु। अ—उ गिष्ठ रस वा।१पेचके २भेलके शब्दरत्ना० खलत्वादिधानिकायां सनाले ३जलपात्रभेदे (भारी) स्त्री०। ४कन्दभेदे न० राज-नि०। तस्य भेदा नानाविधाः "कन्दो बहुविधो लोके आलुशब्देन भण्यते। कष्ठालु चैव वरटालु पिण्डालु शर्करा-दिकम् वालालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः"। इत्युक्तेः। आलुकशब्दे विवृतिः।

आलुक पु० आ+लाति दर्व्वीं कासरोगं वा आ+ला—मित० डु संज्ञायां कन्। १शेषनागे २कासालौ च। आलु+स्वार्थे कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा०प्र० उक्तं यथा। "आलुकमथालूकं तत् कथितं वीरसेनक। काष्ठालुकशङ्खालुक-हस्त्यालुकानि कथ्यन्ते। पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि कथितानि" तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्त (काठालु) शङ्खालुक श्वेततायुक्त शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्त्यालुक दीर्घतायुक्तं महाशरीरम् (गुवड़ीआलु) पिण्डालुकं वर्त्तुलाकार (सथनी) मध्वालुक माधुर्य्ययुत दीर्घसुखं शर्करालु (शकरकन्द) रक्तालुकं रक्ततायुक्तं (रताल) तेषां गुणास्तत्रोक्ताः "आलुक शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु। सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरम् रक्तपित्तहृत्। कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"। गौरा० ङीष्। दीर्घाकारशुभ्रयुक्तरक्तालुके स्त्री। "रक्तालुभेदो वा दीर्घा तन्वी च मथितालुकी। आलुकी-वलकृत् स्निग्धा गुर्वी शुक्रकफनाशिनी। विष्टम्भकारिणो-तैले वलिताऽतिबलप्रदा" भावप्र०

आलुञ्चन न० आ+लुन्च ल्युट्। उत्पाटने। केशादेः कर्त्तने च। [आलुञ्चितमूर्द्धजा"।

आलुञ्चित त्रि० आ+लुन्च—क्त। उत्पाटिते असंयते केशादौ

आलुण्टन आ+लुट—ल्युट्। बलादपहरणे (लुट)।

आलुल त्रि० आ+लुल—क। उक्तार्थे बलीभूते। भया० म्रर्थे क्यङन्त—आलुलायितः असंयते त्रि०।

आलू पु० आलूनाति आ+लू—क्विप्। आलुशब्दार्थे स्वार्थे कन् तत्रैव। "आलुकमथालूकमिति" भाव०प्र०। "आलूकं शीतलं सर्व्वमिति" भाव०प्र० पाठान्तरम्।

आलून त्रि० आ+लू—क्त। १ईषच्छिन्ने २सम्यक्छिन्ने च "तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः" कुमा०। [लेखपत्ते।

आलेख पु० आ+लिख—घञ्। १सम्यक्लेखने। आधारे घञ्।

आलेखन न० आ+लिख—भावे ल्युट्। १सम्यग्लेखे। आ-लिखति ल्यु। २आलेखनकर्त्तरि त्रि०। ३ आचार्ये पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "संस्थिते ऽभायती-सवत्सरं गमयेयुरित्यालेखनः"। आश्व०श्रौ०। आलेखन आचार्यः"इति वृत्तिः। करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियां ङीप्

आलेख्य त्रि० आ+लिख—ण्यत्। चित्रादौ लेख्यदेवादिप्रति-बिम्बे "विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः" माघः "इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः" माघ। "अहोरूपमालेख्यस्य" शकु० २लेखनीये त्रि०। आधारे ण्यत्। ३चित्रे।

आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु०। मृते, प्रेम०। मृतस्य हि चित्रे एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात् तथात्वम्। "आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश"। रघुः।

आलेप पु० आ+लिप—घञ्। १उपलेपे २आलिम्पने च। (आलिपना) ल्युट् तत्रैवार्थे न०। "जाताताङ्का-रचयति चिरं चन्दनालेपनानि" सा०द०। आलिप्यते कर्म्मणि ल्युट्। ३आलिप्यमाने च।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक—लोक—वा करणे घञ्। (आलो) १सूर्यादिप्रकाशे, "गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयो" भाषा० उक्ते चक्षु आलोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिना मते तद्भिन्न-द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः। तथाहि मेचकादिचा-क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात् आलोकसंयोगस्य न सर्व्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि तथा कल्प्यमिति। एतदभिप्रायेणैव "दिवान्धा प्राणिनः केचिन्निशान्धाश्चाथा परे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति" देवीमा० केषाञ्चिद्दिवान्धत्वोक्तिः। "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या" कुमा० रघुश्च। भावे घञ्। २दर्शने। "आलोकमात्रेण सुरानशेषान्" कुमा०। "धनुषालोकप्रवर्त्तिना" रघुः। "वैवस्वतं कल्पमेरस्यपार्श्वा-लोकाश्रयोपकृत्" सा०द०। "क्षीणा प्रियालोकफलो हि वेशः" कुमा०। "मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य

आलाबु(बू) स्त्री अलाबु पृ० पूर्व्वपदोदर्घः वा ऊङ्। (लाउ) तुम्बाम् शब्दरत्नावली।

आलावर्त्त न० आलं पर्य्याप्तमावर्त्तं यते आ+वृत-णिच् कर्म्मणि-अच्। वस्त्रनिर्म्मिते व्यजने हेम०। [सम्यग्रत्वे न०

आलास्य पु० आलं पर्य्याप्तमास्यं यस्य। कुम्भीरे। शब्दच०।

आलि पु० आलति दृढे समर्थो भवति आ+अल-पर्य्याप्तौ इन्। १वृश्चिके २भ्रमरे ३तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्। आलयति भूषयति अलभूषणे-णिच्+इन्। ४सख्यां वयस्यायाम् "अवसन्नवद्रुमरसा शतालिपरिसेविता। फर न सहते राजन्। भूमिर्मेध्यधूरिव" उद्भट वा ङीप्। आलोत्यप्यत्र। "आलीव यस्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाली" नैष०। "ततृकालमालीभिरहस्यतालम्" नैष० "ससालि। माधीने. मधुरसलतैरद्य फलितम्" उद्भट। "निवार्य्यतामालि! किमप्ययं बटु" कुमा० "स्मितसुमगतामाली दृष्ट्वा सलज्जमवस्थितम्" सा०द०। "आलति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा ङीप्। आगन्तुकस्य चेतस्यस्य च जलस्य निवारके ५सेतौ"। "शतालिपरिसेवितेति" आ+अल-पर्य्याप्तौ इन् वा ङीप्। ६वलतौ श्रेणौ च वनाली नैष० "तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा" कुमा० सीमामालीमिव तरसोविभ्राणाः" माघ। ७रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् "विषमश्लिष्टचन्द्रमालिका" माघ। ८शुद्धान्तःकरणे ९अनर्थे च त्रि० मेदि०।

आलिगव्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० यञ्। अलिगुमनेरपत्ये स्त्रियां यञन्तत्वात् ष्फ. षित्वात् गौरा० ङीप्। आलिगव्यायनी।

आलिङ्गन न० आ+लिगि-ल्युट्। आश्लेषणे अङ्गेनाङ्गसंयोजनभेदे। "आलिङ्गनान्यधिकताः स्फुटमापुरेव" माघ "प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्" रघुः। तच्च अष्टधा। आमोदालिङ्गनं छुरितालिङ्गनं भेदालिङ्गनं आस्यालिङ्गनं रुष्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विमोदालिङ्गनमिति भेदात्।

आलिङ्गित त्रि० आ+लिगि-कर्म्मणि क्त। १आश्लिष्टे "तरुणालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थामभाश्रित:" सा०द० टीकाधृतमल्लिका "योगोमाप्यसितोमत न चरितम्—नालिङ्गिता कामिनी इत्थं जन्म निरर्थकं स्थितमहोऽरण्ये यथा मालती" सा०द०। "विधास्यखात्रिं यदयोयः स्यादालिङ्गितो द्वयौ" तन्त्रसारोक्ते विंशाक्षरात्मके त्रिं मृदङ्गकरके २तस्मिन्भेदे पु०

आलिङ्गिन् त्रि० आ-लिगि-णिनि। आलिङ्गनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिग-ण्यत्। आलिङ्गनीये मिदाटौ २आलिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गभेदे पु० स च "भाण्डप्रमाणो ऽङ्गुष्ठाङ्गुले पंकाङ्गुलेन यः। यवाकृतिःस आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि वाद्यते" इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः। आ+लिगि-ल्यप्। ३आश्लिष्येत्यर्थे अव्य०

आलिङ्ग्यायन पु० आलिङ्ग्यस्य मृदङ्गभेदस्यायनं यत्र। १ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप्। तद्ग्रामस्यादूरभवे नगरे। "लुपि व्यक्तिवचने" पा० विलुप्ते नगरेऽपि पुंस्त्वम्। [हस्तमात्रे त्रिका०।

आलिञ्जर पु० अलिञ्जर एव स्वार्थे अण्। (जाला) मृत्पात्रे

आलिन्द पु० अलिन्द एव स्वार्थे अण्। १बहिर्द्वारप्रकोष्ठे २गृहाभ्यन्तरपर्य्यायवेद्याञ्च शब्दर० ३गृहैकदेशे अमरटी०। स्वार्थे कन्। आलिन्दक तेष्वर्थेषु पु०।

आलिप त्रि० आ+लिप-क। आलेपनकारके।

आलिप्त त्रि० आ+लिप-क्त। १कृतालेपने २दत्तादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप-ल्युट् ह०मुम्। तण्डुलचूर्णमिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने। (आलिपना) त्रिका०।

आलीढ त्रि० आ+लिह-क्त। १आस्वादिते २क्षते "सैन्यान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः" रघु। "स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम्। त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति। अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः। दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्य्यये" इत्युक्तलक्षणे अग्रतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाप्य वामपादाकुञ्चनेन स्थितिरूपे २युद्धार्थे धन्विना स्थानभेदे न०। "अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना" रघु। "पायात्सोऽलीढपत्राभा रविशशिविलसत्कुण्डलालीढपादा" तन्त्रसा० रक्षाकालीध्या० अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा "अङ्गुष्ठगुल्फपार्ष्ण्यग्राः श्लिष्टाः स्युः सहिता यदि। दृष्टं समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा। वाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुबलायतौ। त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्त्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम्। भुग्नवामपदं पश्चात् स्तब्धजानूरुदक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्त्तितम्" विकटादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते।

"नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" कुमा० टी० मल्लिनाथेन आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति व्याख्यातम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। शुभ्रा० पाठात् ढक्। आलीढेयः तद्भवे त्रि०। संज्ञायां कन्। आलीढकम्। धनुष्मतां स्थानेषु क्रीडनभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली—कर्त्तरि क्त। १आश्लिष्टे भावे क्त। २संश्लेषे न०। तत्र साधु यत्। ३वङ्गे धातुभेदे तस्य धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन्। तत्रैव। तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते।

आलु पु० आलाति आ+ला—मित० डु। अ—उ पित्र रस्य लः वा। १पेचके २भेलके शब्दरत्ना० सत्यधारिधानिकायां स्त्रा०३ जलपात्रभेदे (झारी) स्त्री०। ४कन्दभेदे न० राजनि०। तस्य भेदा नानाविधाः "कन्दो बहुविधो लोके आलुशब्देन भण्यते। कष्ठालु चैव वल्ल्यालु पिण्डालु शर्करादिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः"। इत्युक्तेः। आलुकशब्दे विवृतिः।

आलुक पु० आ+लाति दृष्टौ कासरोगं वा आ+ला—मित०डु संज्ञायां कन्। १शेषनागे २कासालौ च। आलु+स्वार्थे कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा०प्र० उक्तं यथा। "आलुकमप्यालूकं तत् कथितं वीरसेनस्य। काष्ठालुकशङ्खालुक-हस्त्यालुकानि कथ्यन्ते। पिण्डालुकमध्यालुकरक्तालुकानि कथितानि" तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्त (कठालु) शङ्खालुकं श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शाखआलु) हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं महाशरीरम् (घुवड़ोआलु) पिण्डालुकं वर्त्तुलाकार (सुथनी) मध्यालुकं माधुर्य्ययुतं दीर्घसखं शर्करालु (शकरकन्द) रक्तालुकं रक्ततायुक्त (रतालु) तेषां गुणास्तत्रोक्ताः "आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु। सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरम् रक्तपित्तहृत्। कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"। गौरा० ङीष्। दीर्घाकारगुणयुक्तरक्तालुके स्त्री। "रक्तालुभेदो वा०दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी। आलुकीवलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी स्तृतकफनाशिनी। विष्टम्भकारिणी-तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा" भावप्र०

आलुञ्चन न० आ+लुञ्च ल्युट्। उत्पाटने। केशादे-स्त्वपाटित्वे च। [आलुञ्चितसूर्द्धजा"।

आलुञ्चित त्रि० आ+लुचि—क्त। उत्पाटिते असंयते केशादौ

आलुण्ठन आ+लुटि—ल्युट्। बलादपहरणे (लुट्)।

आलुल त्रि० आ+लुल—क। उन्मुक्ते चलीभूते। भया०प्रर्थे कयङ्क—आलुलायितः असंयते त्रि०।

आलू पु० आलूनाति आ+लू—क्विप्। आलुशब्दार्थे स्वार्थे कन् तत्रैव। "आलुकमप्यालूकमिति" भाव०प्र०। "आलूकं शीतलं सर्व्वमिति" भाव०प्र० पाठान्तरम्।

आलून त्रि० आ+लू—क्त। १ईषच्छिन्ने २सम्यक्छिन्ने च "तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः" कुमा०। [लेखपत्रे।

आलेख पु० आ+लिख—घञ्। १सम्यक्लेखने। आधारे घञ्।

आलेखन न० आ+लिख—भावे ल्युट्। १सम्यग्लेखे। आलिखति ल्यु। २आलेखनकर्त्तरि त्रि०। ३ आचार्य्ये पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "संस्थिते ऽप्यायतीअवध्यं गमयेयुरित्यालेखनः"। आश्व०श्रौ०। आलेखन आचार्य्यः" वृत्तिः। करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियां ङीप्।

आलेख्य त्रि० आ+लिख—ण्यत्। चित्रादौ लेख्यदेवादिप्रतिबिम्बे "विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः" माघः "इति संरम्भिणो वाणीबलस्यालेख्यदेवताः" माघ। "अहोरूपमालेख्यस्य" शकु० २लेखनीये त्रि०। आधारे ण्यत्। ३चित्रे।

आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु०। मृते, प्रेत०। मृतस्य हि चित्रे एव प्रतिकृतिमेव अवस्थानात् तथात्वम्। "आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश"। रघुः।

आलेप पु० आ+लिप—घञ्। १उपलेपे २आलिम्पने च। (आलिपना) ल्युट् तत्रार्थे न०। "जातानाह्लादयति चिरं चन्दनालेपनानि" सा०द०। आलिप्यते कर्म्मणि ल्युट्। ३आलिप्यमाने च।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक—लोक—वा करणे घञ्। (आलो) १सूर्य्यादिप्रकाशे, "स्पृशन्ति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० उक्तं आलोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिना मते तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः। तथाहि पेचकादिचक्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात् आलोकसंयोगस्य न सर्व्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि तथा कल्प्यमिति। एतदभिप्रायेणैव "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति" देवीमा०केषाञ्चिद्दिवान्धत्वोक्तिः। "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या" कुमा० रघुश्च। भावे घञ्। २दर्शने। "आलोकमात्रेण सुरानशेषान्" कुमा०। "मधुपालोकप्रवर्त्तिना" रघु। "वैवस्वतं कम्पवेरसपार्श्वा-लोकास्त्रयोपपत्तत्" सा०द०। "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः" कुमा०। "मलिनो हि यथादर्शो ह्यात्मालोकस्य

क्रमः” सा० द० “यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्” शकु०। “जनान्तदालोकपथात् प्रतीपु” रघु।

आलोकन न० आ+लुक–लोक–वा भावे ल्युट्। दर्शने “तत्क्षणादालोकनतत्पराणाम्”। “भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते” कुमा०। “व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” माघ।

आलोकनीय त्रि० आ+लुक–लोक–वा अनीयर्। दर्शनीये द्रष्टुं योग्ये “चित्रन्यस्तेव गता प्रकामालोकनीयताम्” कुमा०।

आलोकित त्रि० आ+लोक–क्त। दृष्टे। [लोप्।

आलोकिन् त्रि० आ+लुक्–लोक–वा–णिनि। दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि० आ+लोक–ण्यत्। दर्शनीये। ल्यप्। दृष्ट्वेत्यर्थे अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुच–णिच् ण्वुल्। आलोचनाकारके।

आलोचन न० आ+लुच–णिच् भावे ल्युट्। १विशेषधर्मादिना १विवेचने नैया० सामान्यविशेषशून्यतया इन्द्रियजन्ये निर्विकल्पकज्ञानीये सांख्यमतसिद्धे २ज्ञान करणवृत्तिभेदे। यथोक्तं सां०कौ० “आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्मुग्धम्। इदमेवमिति एवं कल्पयता विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहु। “सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक् गृह्णन्त्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः”। तथा हि “अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुकमिति। ततःपरं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता”। तत्र विशेष्यविशेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् “चक्षुरादीनां पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः” सां०का० णिच्–युच्। आलोचनाप्यत्र स्त्री १दर्शने च। “मध्यार्थेनालोचने” इत्येतेनालोचने कञ् च” पा०। ३लोचनपर्यन्ते अव्य० “आलोचनान्तं श्रवणं वितत्य” रघु।

आलोचित त्रि० आ+लुच्–णिच्–क्त। आलोचनाविषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने “आलोचितमिन्द्रियेणेति” सां०कौ०। इतिकर्त्तव्यतया २अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुच्–ण्यत्। आलोचनार्हे आलोचनाविषयीकार्ये। आ+लुच्–णिच्–ल्यप्। आलोचनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

आलोडन न० आ+लुड–मन्थे–ल्युट्। १विलोडने २मर्द्दने मन्थने “भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजं हितम्” सुश्रु०।

आलोडित त्रि०आ+लोड–क्त। १मथिते २मर्द्दिते ३घूर्णिते च “आलोडितं काञ्चनभूपरागम्” इति माघ।

आलोल त्रि० ईषत् लोल प्रा०स०। ईषच्चञ्चले “आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्” माघः। “लीलालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयन्त” मेघदूतम्।

आलोलित त्रि० आ+लुल–णिच्–क्त। ईषच्चालिते

आलोष्टी अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्यनेन आलोष्ट+णिच्–बा० ई ऊर्यादि। हिंसायां गण०।

आल्होडायन त्रि० अल्होडे भव नडा० फक्। अल्होडभवे

आवक त्रि० अवति अव–ण्वुल्। रक्षके।

आवट्य पुंस्त्री अवटस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। अवटर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् “आवट्याच्च” पा० चाप्। आवट्या। अवटश्च मतभेदः कार्ममन्त्रे इत्य.।

आवनतीय त्रि० अवनतस्य सन्निकृष्टदेशादि कृशा० छण्। अवनतसन्निकृष्टदेशादौ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक्। मङ्गलग्रहे तस्य मह्यां उत्पत्तिकथा काशी० १७अ०। “उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूसुतोऽयं यथाऽभवत्। पुरा तपस्यत शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगत। भालस्थलात् पपातैक स्वेदबिन्दुर्महीतले। तत कुमार समभूल्लोहिताङ्गो महीतलात्। स्नेहसंवर्द्धित सोऽयं धात्र्या धात्रीस्वरूपया। आवनेय इतीद ख्याति परामय गतस्ततः” अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजा अण्। अवन्तिदेशाधिपे चन्द्रवंश्ये नृपभेदे। “कुन्तेर्धर्मनेत्रोऽभवत् तत्सुतो महान् मतिः। ... आवन्त्यदयाद्यैव ... ” हरि० ३७अ०। “वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्” पा० आवन्त्य एवेति पाठः उचित; आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात्।

आवन्त्य त्रि० अवन्तिषु भव तस्य राजा वा इदन्तत्वात् ञ्य। १अवन्तिदेशभवे २तन्नृपे च बहुषु लुक् अवन्तय। विन्ध्यानुविन्ध्यावावन्त्यौ सैन्येन महतावृतौ” भा० भ० प० १०अ०। “विन्ध्यानुविन्ध्यावावन्त्यौ दृष्टवन्त महावीर्यवान्” हरि०व० ६२अ०। मात्यादुत्पन्नात् सवर्णायामनुत्पन्ने ३व्रात्यभेदे। व्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टक “आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च” मनु।

आवपन न० ओप्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप आधारे ल्युट्। १धान्यस्थापनपात्रे (पल्ला) इति ख्याते। “गोणी आवपनम्” सि०कौ०आ+वप–भावे ल्युट्। २भूमौ बीजादेर्निधाने (बोना) “कृषात आहुतीनामिवावपनम्” छान्दो०।

स क्रम·" आ० रत्न० "यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" मल०।"जनानदालोकपथात् प्रतीयुः" रघु० ।

आलोकन न० आ+लुक-लोक-वा भावे ल्युट्। दर्शने "ततस्तदालोकनतत्पराणाम्" । "भुवनालोकनप्रीति स्वर्गिभिर्नानुभूयते" कुमा० "व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघ० ।

आलोकनीय त्रि० आ+लुक-लोक-वा अनीयर्। दर्शनीये द्रष्टुं योग्ये "चित्रन्यस्ताइव गताः प्रकामालोकनीयताम्", कुमा० ।

आलोकित त्रि० आ+लोक-क्त । दृष्टे । [ङीप् ।

आलोकिन् त्रि० आ+लुक्-लोक-वा-णिनि । दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि०आ+लोक-ण्यत् । दर्शनीये ।ल्यप् । दृष्ट्वेत्यर्थे अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुच-णिच् ण्वुल्। आलोचनाकारके ।

आलोचन न०आ+लुच-णिच् भावे ल्युट् । १विशेषधर्मादिना १विवेचने नैया० सामान्यविशेषशून्यतया इन्द्रियजन्ये निर्विकल्पकज्ञानीये सांख्यमतसिद्धे २अन्त करणवृत्तिभेदे । यथोक्तं सां०कौ० "आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्मुग्धम् । इदमेवमिति एवं कल्पनया विशेषविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः । "सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक् गृह्णन्त्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिण" । तथा हि "अस्ति ह्यालोचन ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुकमिति । ततःपरं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया । बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" । तत्र विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहि ज्ञानम् "यस्मादिनु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" सां०का० चिच्-युच् । आलोचनाप्यत्र स्त्री २दर्शने च ।"पयार्थानामालोचने" हमेरमालोचने क्रम च" पा०। ३लोचनपर्यन्ते अव्य० "आलोचनान्तं श्रवणं वितत्य" रघु० ।

आलोचित त्रि० आ+लुच्-णिच्-क्त । आलोचनाविषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने "आलोचितमिन्द्रियेणेति" सां०कौ०। इतिकर्त्तव्यतया २अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुच्-ण्यत् । आलोचनार्हे आलोचनाविषयीकार्ये । आ+लुच्-णिच्-ल्यप् । आलोचनं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

आलोडन न० आ+लुड-मन्थे-ल्युट् । १विलोडने २मर्द्दने मन्थने "भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजं हितं" सुश्रु० ।

आलोडित त्रि०आ+लोड्-क्त । १मथिते २मर्द्दिते ३चूर्णीकृते च "अलोडितं काञ्चनभूपरागैः" इति माघः ।

आलोल त्रि० ईषत् लोलः प्रा०स० । ईषच्चञ्चले "आलोलपुष्कराक्षौम्नसितैरभीक्ष्णम्" माघः । "क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययन्त्य मेघदूतम् ।

आलोलित त्रि० आ+लुल-णिच्-क्त । ईषच्चञ्चलीकृते

आलोष्टी अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्यनेन आलोष्ट+णिच्-बा० ई उर्य्यादि । हिंसायां गणर० ।

आलोहायन त्रि० अलोहे भवः नड़ा० फक् । अलोहभवे

आवक त्रि० अवति अव-ण्वुल् । रक्षके ।

आवट्य पुंस्त्री अवटस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । अवटर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् "आवट्याच्च" पा० चाप् । आवट्या ।अवट० प्रवरभेदः आर्षेयवरे इष्यः ।

आवनतीय त्रि० अवनतस्य सन्निकृष्टदेशादि कृशा० छण् । अवनतसन्निकृष्टदेशादौ ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक् । भद्रसप्तके तस्य भवनीत उत्पत्तिकथा काशी० १७अ० । "उत्पत्तिश्चास्य भद्राभो भूभृतोऽस्य यथाऽभवत् । पुरा तपस्यत शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगत । भालस्थलात् पपातैक स्वेदबिन्दुर्महीतले । तत कुमार सञ्जज्ञे लोहिताङ्गोमहीतलात् । स्नेहसंवर्द्धित सोऽथ धात्र्या धात्रीस्वरूपया । आवेय इत्यतः ख्यातिं परामथ गतस्ततः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजाञ्च । अवन्तिदेशाधिपे चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "कुन्तेईष्टःसुतोजज्ञे रवेहृत परान् प्रति । दृष्टस्य अभवत् सुतोऽन्यः प्रतर्दनोऽपराजितः । आवन्त्यदर्पयन्तः चक्री विषहस्य यः" हरि०१७अ० । "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" पा० अञ्विधानात् आवन्त्य एवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात् ।

आवन्त्य त्रि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तत्वात् ञ्य । १अवन्तिदेशभवे २तत्रृपे च बहुषु लुक् अवन्तय । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महतावृतौ" भा० व० प० १०अ० । "विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्य्यवान्" हरि०व० ९२अ० । मात्याद्युवाप्रायात् अवलोवानुतमया २वर्णभेदेऽप्यायात् तु जायते विमात् पापात्मा भूर्जकण्टक "आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधःशैख एव च" मनुः ।

आवपन न० ओप्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप आधारे ल्युट् । १धान्यस्थापनपात्रे (मल्या) इति ख्याते । "गोणी आवपनेषु" सि०कौ०आ+वप-भावे ल्युट् ।२भूमौ बीजादेर्निधाने (बोना) "अयात आहृतोऽस्मिनावपनस्य" कात्या० ।